THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR †; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1953

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda.... His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research.... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

ऋते न पुरुषेणेह स्त्री गर्भं धारयत्युत ।
ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ १३
अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ १४
रत्यर्थमभिसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ १५
ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ।
अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज १६
त्वङ्मांसं शोणितं चैव मातृजान्यपि शुश्रुम ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते ॥ १७
प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ।
वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ १८
एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ।
पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ १९
अथ वानन्तरकृतं किंचिदेव निदर्शनम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वथा ॥ २०

C 12. 11337
B. 12. 306(5). 9
K. 12. 3 O. 20

---

13 ^{a}) $M_{1.5-7}$ याते (for ऋते). B_8 तु; D_5 हि (for न). K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ ऋते तु पुरुषं नेह. — ^{b}) K_1 धारयंत्युत; G_2 धारइष्यते (sic). — ^{c}) K_2 पुरुषे; B_8 (marg) पुरुषाद् (for पुरुषो). — ^{d}) K_2 निवर्तयेत्; K_6 G_1 निर्वर्तते (for निर्वर्तयेत्). K_6 तदा; B_6 D_4 यदा (for तथा).

14 K_6 $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ repeat 14^{ab} after 18. V_1 om. 14^{a}. D_7 repeats 14^{a}. — ^{a}) K_7 Da_3 $D_{5.7}$ (both times) T $G_{1.3.6}$ [अ]पि; G_2 $M_{1.5-7}$ [ए]व (for [अ]भि-). K_6 $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ (all second time) अन्योन्यगुणसंरो(K_6 °बो)-धाद्. —V_1 repeats 14^{b} after 18. — ^{b}) B_8 (second time [marg. as in text]) -सेवनात् (for -संश्रयात्). $K_{1.2.4}$ अन्योन्यस्य गुणाश्रयात्. — $K_{1.2.4}$ Ds_1 M_6 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) K_6 B_9 निर्वर्तयंति; K_7 D_9 $M_{1.7}$ निर्वर्तयेद्; T_2 निवर्तयति (for निर्वर्त°). T_2 एव (for एतद्). ❀ Cp: रूपं, आत्मनो रूपान्तरं पुत्राख्यम् । ❀

15 $K_{1.2.4}$ Ds_1 M_6 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) T_1 $G_{3.6}$ स्त्रीपुंसोर्; T_2 स्त्रीपुंसाव् (for रत्यर्थम्). K_6 V_1 $B_{6.9}$ गत्यर्थगुणसंबोधाद्; B_0 गत्यर्थमभिसंबोधाद्; $Da_{3.4}$ गत्यर्थं गुणसंरोधाद्; D_7 स्त्रीपुंसोरभिसंबंधाद्. — ^{c}) D_5 G_2 ऋते (for ऋतौ). Ds_2 G_3 निवर्त्यते; T $M_{1.7}$ निवर्तते (for निर्व°). $K_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ G_1 ऋतेन वर्तते रूपं. — ^{d}) $K_{1.2}$ प्रेक्ष्या(K_1 °क्षा)मि (for वक्ष्यामि). D_2 निदर्शने; D_7 T_1 $G_{1.6}$ निदर्शनात्; M_5 निरंतरं (for निदर्शनम्).

16 ^{a}) D_5 पुरुषस्यैव. — ^{b}) D_5 मातुर् (for मातृ-). — ^{c}) V_1 $B_{0.6.7.9}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.5.7.8}$ स्नायुश्च (for स्नायु च). K_7 $D_{4.9}$ G_3 मज्जानं; T_1 मज्जादीन्; T_2 G_1 मज्जानां (for मज्जा च). — ^{d}) $K_{1.2.6}$ जानीम; $D_{5.7}$ जानीयात्; G_1 जानीत (for जानीमः). T_1 $G_{3.6}$ पैतृकान्; T_2 G_1 पैतृका (for पितृतो). $K_{1.2.4}$ नृप; B_7 Da_4 द्विजाः; $D_{2.8}$ गुणाः; G_3 द्विजः (for द्विज).

17 ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6.7.9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ G_2 चेति (for चैव). — ^{b}) T_1 मातृजान् (for °जानि). $K_{1.4.7}$ $D_{4.5.9}$ G_2 अनु- (for अपि). Da_4 Ds_1 $D_{4.9}$ $G_{1.2}$ $M_{1.6}$ शुश्रुमः (for °म). — ^{d}) $K_{1.2}$ Ds_2 G_1 वेदशास्त्रे च; Da_4 D_3 वेदे शास्त्रेषु. K_4 Dn_4 Ds_1 $D_{5.7}$ T $G_{3.6}$ वेदे शास्त्रे च पठ्यते.

18 B_7 Ds_1 read 18^{ab} after the second occurrence of 14^{ab}. — ^{a}) K_1 यश्च; K_4 $Dn_{1.n4}$ D_8 यत्स्व-; $Da_{3.4}$ यत्र (for यच्च). — ^{b}) $K_{1.2}$ यश्च; D_7 G_1 ये च (for यच्च). — ^{c}) B_0 $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ -द्वयं चैव; B_8 -प्रमाणं यत्; D_7 T $G_{1.3.6}$ -प्रमाणानां (for -प्रमाणं च). Cp वेदशास्त्रं प्रमाणं च. — ^{d}) B_8 यत् (for तत्). — After 18, K_6 $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.8}$ repeat 14^{ab}, while V_1 repeats 14^{b}.

19 ^{a}) V_1 is damaged from संबद्धौ up to पूरुषौ. K_2 $Da_{3.4}$ -संबंधो; K_6 T_2 -संबंधौ; D_5 -संबद्धा. — ^{b}) K_6 -पुरुषैः; Da_4 -पौरुषौ; D_5 -पौरुषं (for -पूरुषौ). — ^{c}) K_7 T_2 भगवांस् (for भगवंस्). — ^{d}) K_1 V_1 बुध्यते; K_2 वध्यते (for विद्यते). ❀ Cp: मोक्षधर्मः, मोक्षाय उपायानुष्ठानम् । ❀

20 ^{a}) $D_{5.7}$ -कृतिं (for -कृतं). K_6 $B_{6.7.9}$ अथ वानंतरं कृत्यं. ❀ Cn: अनन्तरकृतं, साक्षात्कृतम् । ❀ — ^{b}) K_7 $D_{4.9}$ किंचिदेतन् (for °देव). ❀ Cs: निदर्शनम्, निश्चयज्ञानम् । ❀ — ^{c}) B_7 मया (for मम). — ^{d}) K_2 प्रत्यक्षे (for प्रत्यक्षो). K_7 $B_{0.8}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds $D_{2.3.5.7.8}$ T G_2 (*sup. lin.*)$_{.3.6}$ सर्वदा (for सर्वथा). ❀ Cp: प्रत्यक्षः, साक्षात्कारवान् । ❀

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." — The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

ऋते न पुरुषेणेह स्त्री गर्भं धारयत्युत ।
ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ १३
अन्योन्यस्याभिसंबन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ १४
रत्यर्थमभिसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ।
ऋतौ निर्वर्तते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ॥ १५
ये गुणाः पुरुषस्येह ये च मातृगुणास्तथा ।
अस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पितृतो द्विज १६
त्वङ्मांसं शोणितं चैव मातृजान्यपि शुश्रुम ।
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रेषु पठ्यते ॥ १७
प्रमाणं यच्च वेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते ।
वेदशास्त्रप्रमाणं च प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ १८
एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ।
पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते ॥ १९
अथ वानन्तरकृतं किंचिदेव निदर्शनम् ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वथा ॥ २०

C 12. 11237
B. 12. 306(5). 9
K. 12. 3 0. 20

---

13 ^{a}) M1. 5–7 याते (for ऋते). B8 तु; D6 हि (for न). K6 V1 Bo 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ऋते तु पुरुषं नेह. — ^{b}) K1 धारयंत्युत; G2 धारडुच्यते (sic). — ^{c}) K2 पुरुषे; B8 (marg) पुरुषाद् (for पुरुषो). — ^{d}) K2 निवर्तयेत्; K6 G1 निर्वर्तते (for निर्वर्तयेत्). K6 तदा; B6 D4 यदा (for तथा).

14 K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 repeat 14^{ab} after 18. V1 om. 14^{a}. D7 repeats 14^{a}. — ^{a}) K7 Da3 D5. 7 (both times) T G1. 3. 6 [अ]पि; G2 M1. 5–7 [ए]व (for [अ]भि-). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 (all second time) अन्योन्यगुणसंरो(K6 °बो)-धाद्. —V1 repeats 14^{b} after 18. — ^{b}) B3 (second time [marg. as in text]) -सेवनात् (for -संश्रयात्). K1. 2. 4 अन्योन्यस्य गुणाश्रयात्. — K1. 2. 4 Ds1 M6 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) K6 B9 निर्वर्तयंति; K7 D9 M1. 7 निर्वर्तयेद्; T2 निवर्तयति (for निर्वर्त°). T2 एव (for एतद्). ꕥ Cp: रूपं, आत्मनो रूपान्तरं पुत्राख्यम् । ꕥ

15 K1. 2. 4 Ds1 M6 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) T1 G3. 6 स्त्रीपुंसोर्; T2 स्त्रीपुंसाव् (for रत्यर्थम्). K6 V1 B6. 9 गत्यर्थगुणसंबोधाद्; Bo गत्यर्थमभिसंबोधाद्; Da3. a4 गत्यर्थं गुणसंरोधाद्; D7 स्त्रीपुंसोरभिसंबंधाद्. — ^{c}) D5 G2 ऋते (for ऋतौ). Ds2 G3 निवर्त्यते; T M1. 7 निवर्तते (for निर्व°). K1. 2. 4 D4. 9 G1 ऋतेन वर्तते रूपं. — ^{d}) K1. 2 प्रेक्ष्या(K1 °क्षा)मि (for वक्ष्यामि). D2 निदर्शने; D7 T1 G1. 6 निदर्शनात्; M5 निरंतरं (for निदर्शनम्).

16 ^{a}) D5 पुरुषस्यैव. — ^{b}) D5 मातुर् (for मातृ-). — ^{c}) V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 5. 7. 8 स्नायुश्च (for स्नायु च). K7 D4. 9 G3 मज्जानं; T1 मज्जादीन्; T2 G1 मज्जानां (for मज्जा च). — ^{d}) K1. 2. 6 जानीम; D5. 7 जानीयात्; G1 जानीत (for जानीमः). T1 G3. 6 पैतृकान्; T2 G1 पैतृका (for पितृतो). K1. 2. 4 नृप; B1 Da4 द्विजाः; D2. 8 गुणाः; G3 द्विजः (for द्विज).

17 ^{a}) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 G2 चेति (for चैव). — ^{b}) T1 मातृजान् (for °जानि). K1. 4. 7 D4. 5. 9 G2 अनु- (for अपि). Da4 Ds1 D4. 9 G1. 2 M1. 6 शुश्रुमः (for °म). — ^{d}) K1. 2 Ds2 G1 वेदशास्त्रे च; Da4 D3 वेदे शास्त्रेषु. K4 Dn4 Ds1 D5. 7 T G3. 6 वेदे शास्त्रे च पठ्यते.

18 B1 Ds1 read 18^{ab} after the second occurrence of 14^{ab}. — ^{a}) K1 यश्च; K4 Dn1. n4 D8 यत्त्व-; Da3. a4 यत्र (for यच्च). — ^{b}) K1. 2 यश्च; D7 G1 ये च (for यच्च). — ^{c}) Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -द्वयं चैव; B8 -प्रमाणं यत्; D7 T G1. 3. 6 -प्रमाणानां (for -प्रमाणं च). Cp वेदशास्त्रं प्रमाणं च. — ^{d}) B8 यत् (for तत्). — After 18, K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 repeat 14^{ab}, while V1 repeats 14^{b}.

19 ^{a}) V1 is damaged from संबद्धौ up to पूरुषौ. K2 Da3. a4 -संबंधो; K6 T2 -संबंधौ; D5 -संबद्धा. — ^{b}) K6 -पुरुषैः; Da4 -पौरुषौ; D5 -पौरुषं (for -पूरुषौ). — ^{c}) K7 T2 भगवांस् (for भगवंस्). — ^{d}) K1 V1 बुध्यते; K2 वध्यते (for विद्यते). ꕥ Cp: मोक्षधर्मः, मोक्षार्थं उपायानुष्ठानम् । ꕥ

20 ^{a}) D5. 7 -कृर्ति (for -कृतं). K6 B6. 7. 9 अथ वानंतरं कृत्यं. ꕥ Cn: अनन्तरकृतं, साक्षात्कृतम् । ꕥ — ^{b}) K7 D4. 9 किंचिदेतन् (for °देव). ꕥ C9: निदर्शनम्, निश्चयज्ञानम् । ꕥ — ^{c}) B7 मया (for मम). — ^{d}) K2 प्रत्यक्षे (for प्रत्यक्षो). K7 Bo. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G2 (*sup. lin.*). 3. 6 सर्वदा (for सर्वथा). ꕥ Cp: प्रत्यक्षः, साक्षात्कारवान् । ꕥ

C. 12. 11337
B. 12. 306(3). 10
K. 12. 310. 21

मोक्षकामा वयं चापि काङ्क्षामो यदनामयम् ।
अदेहमजरं दिव्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम् ।
एवमेतद्यथा चैतन्न गृह्णाति तथा भवान् ॥ २२
धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ।
न तु ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर ॥ २३
यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ २४
भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ २५
ग्रन्थस्यार्थं च पृष्टः संस्तादृशो वक्तुमर्हति ।
यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति ॥ २६
यस्तु संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ २७
निर्णयं चापि छिद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्वतः ।

---

21 ^{a}) Da4 वापि (for चापि). — ^{b}) G2 M1. 5–7 कांक्षाम (for काङ्क्षामो). K1. 4 यमसाधनं; K3 यमसावनं; K6 यमसादनं. — K3. 4 om. 21^{cd}. — ^{c}) D5 अमरं (for अजरं). V1 damaged from दिव्य up to end of 21^d. K6 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 नित्यम्; D5 चैत्रम् (for दिव्यम्). — ^{d}) K1 अनिंद्रियम्; G1 अवतीर्यम् (for अतीन्द्रियम्). ❀ Cv : अनीश्वरम्, ईश्वराद्भिन्नं मुक्तजीवम् । ❀

22 K1. 7 V1 B9 D4 वशिष्ठ; D5 वासिष्ठ (for वसिष्ठ). — ^{a}) K3 भवतां (for भवता). D7 G1 एतदुक्तं भगवता. — ^{c}) K1 यया (for यथा). K6 V1 D5 चैव; D4 वैतन् (for चैतन्). — ^{d}) K1. 2. 4 B0. 6. 8 Dn1. n4 Ds2 D3. 8. 7. 8 T2 G2 निगृह्णाति; K6 B7 Da8 गृह्णाति न (by transp.); K7 Ds1 निगृह्णामि. K6 B7 Da3 यथा (for तथा). Ds1 भवात् (for भवान्). D5 तथा चैव न तत्खलु.

23 ^{a}) K2 ह (for हि). M1. 5–7 यथा (for त्वया). — ^{b}) B3 (marg.) शास्त्रवेदयोः. — ^{c}) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 न च; D4 मतु-; D5 नव- (for न तु). — ^{d}) K3 Da3 G2 यथातत्वं; V1 यथा च त्वं; Dn4 यथा त्वं च; G1 यथा वक्तुं (for यथावत्त्वं). K1 नरेश्वरः; Da4 नरेश्वरं (for नरेश्वर). K6 यथावत्प्रतिपद्यते.

24 K6 om. 24. — ^{a}) K1 Da4 वेद् (for वेदे). Dn1 शास्त्रे ते (for शास्त्रे च). — ^{b}) M7 -तत्परं (for -तत्परः). — B9 om. 24^{cd}. 24^c is damaged in V1. — ^{c}) Ds2 D4 नव- (for न च). M1. 5–7 ग्रंथस्य (for ग्रन्थार्थ-). — V1 reads 24^d–27^d on marg.

25 V1 reads 25 on marg. — ^{a}) K6 भावं (for भारं). K1. 2. 4 आवहते (for स वहते). G2 यस्तु (for तस्य). — ^{b}) K6 च (for न). — G2 om. (hapl.) 25^c–26^d. — ^{c}) B8 (marg. as in text) यत्तु (for यस्तु). — ^{d}) M1 न चास्य (hypermetric) (for नास्य). K1. 2. 4 V1 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 ग्रंथगुणो; M1. 5–7 तद्धारणं (for ग्रन्थागमो).

26 G2 om. 26 (cf. v. l. 25). V1 reads 26 on marg. — ^{a}) Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G1 [अ]र्थस्य (for [अ]र्थं च). K7 B3 (marg. as in text). 7. 8 Da3. a4 Dn4 D3. 9 पृष्टः स; G1 पृच्छंतस् (for पृष्टः संस्). D7 ग्रंथस्यास्य पृछंतस् (sic). — ^{b}) B9 त्वादृशो; D5 तादृशं (for तादृशो). — ^{c}) K7 तत्राभि- (for तत्त्वाभि-). Da4 -गमनाम् (for -गमनाद्). — ^{d}) T2 M1. 5–7 न (for स).

27 V1 reads 27 on marg. — ^{a}) K1. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2 3. 5. 8 न यः (for यस्तु). Da4 संयत्सु; Cn (gloss : विद्वत्सभासु) संसत्सु (as in text). — ^{b}) K7 B0. 8 D2. 8 T1 ग्रंथार्थ- (for ग्रन्थार्थं). D3. 9 -बुद्धिषु (for -बुद्धिमान्). — ^{c}) K6 कथं स (by transp.). T1 मद- (for मन्द-). K1 -विज्ञातो (for -विज्ञानो). — ^{d}) D7 G1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति). D4 om. (hapl.) from निर्णयात् up to वक्ष्यति (in 28^b).

28 D4 om. up to वक्ष्यति (cf. v. l. 27). D5 om. 28^{ab}. — ^{a}) K3 निलयं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 निर्णयाच् (for निर्णयं). G2 वा (for च). D7 G1 गच्छंति; T1 G3. 6 शुद्धात्मा (for छिद्रात्मा). K7 D9 छिद्रात्मा निर्णयं चा(D9 वा)पि. ❀ Cs : छिद्रात्मा, विकल्पबुद्धिः । ❀ — ^{b}) K7 D9 कथं; M1. 5–7 न चेद् (for न तं). K1. 2. 4 M5. 7 (*inf. lin.* as in text) वक्ष्यामि; D8 पश्यति (for वक्ष्यति). — ^{c}) K1 सोवाहसात्मतामेति; K3 सोहं वासा°; K6. 7 D4. 9 सोवहासा°; Da3. a4 सोपहासार्थतामेति; D7 T G6 M1. 5–7 सोपहास्यात्मतामेति; G1 सोपभास्या°; G2 सोवभासा°; G3

सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥ २८
तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते ।
याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु ॥ २९
यदेव योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ ३०
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।
एतदैन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाह वै ॥ ३१

द्रव्याद्द्रव्यस्य निष्पत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा ।
देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ ३२
निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्यास्य देहिनः ।
कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ ३३
गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च ।
एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते च न सन्ति च ॥ ३४
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ।

C. 12. 11252
B. 12. 306[5]. 24
K. 12. 310. 35

सोपि हास्या°. — ^{d}) K1 यः साश्चावाप्तवानिति (sic); K3 तस्माच्चावाप्तवानिति; K7 V1 Ds2 यस्माच्चैवाप्तवानपि (K7 °सि); D4. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 यस्माच्चावाप्तवानपि (T1 G3. 6 °यं; M1. 5–7 °सि); D7 G1 यस्माच्चापाप्त- (G1 °प्त)वानपि.

29 ^{b}) D8 T1 [अ]नुपश्यते (Ds1 °ति) (for °दृश्यते). — ^{c}) K1 यथातथ्येषु; V1 B0 T1 G1. 3 यथातथ्येन; Da4 D7 T2 M1. 6. 7 यथातथ्येषु; D4. 5. 9 M8 याथातथ्येषु. — ^{d}) D9 यागेषु (for योगेषु). K1 महात्मना; D6 T2 महत्सु च (for महात्मसु).

30 K2. 4 om. 30^{ab}. — ^{a}) T2 योगां (for योगाः). — ^{b}) T G6 अव- (for अनु-). K1 सांख्ये तदानुदृश्यते; K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3 सांख्यस्तदनुपश्यति; D4 सांख्ये तदनुगम्यत; D7 G1 सांख्ये तदव(G1 °प)-गम्यते; G2 सांख्यास्तदनुचक्षते. — 30^{cd} = (var.) 6. 27. 5^{cd}. — ^{c}) K1. 2 B6 D4. 7 G1 एवं (for एकं). K7 D9 एकं योगं च सांख्यं च. — ^{d}) T G1–3. 6 M1. 5–7 पश्यति (for बुद्धिमान्).

31 31^{ab} = 35^{ab}. — ^{a}) V1 B0 Dn4 Ds2 D8 T G8 त्वङ्मांस- (for त्वङ्मांसं). K2. 4 मेधाः; K6 G3 मेद-; Da3 मेद-; D7 G2 मेदं (for मेदः). — ^{b}) K1 corrupt. B0. 7 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G6 मज्जा च (for मज्जास्थि). K6 स्नायवः (for स्नायु च). K2 पित्ते मज्जास्थि नायु च (sic); D7 T1 G1 मज्जास्थिस्नायुमे(T1 °रे)व च. — ^{c}) K2 [ऐं]द्रियके; D4. 9 °यिकं (for °यकं). T2 G1 प्राह; G3. 6 प्राहुर् (for तात). ❀ Cn: ऐन्द्रियकम्, इन्द्रियसमुदायः ॥ C8: इन्द्रियग्रहणयोग्यं, प्रत्यक्षम् ॥ Cv: ऐन्द्रियकं इन्द्रियसंबन्धि प्रमेयम् । ❀ — ^{d}) K1. 4 B7. 8 D2. 5. 8 तद् (for यद्). V1 B7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G1 आह मां; B0. 8 आत्थ मां; Da4 आह हि; D5 आत्थ मे (for आह वै). K2 तन्नवादिदमावहै (sic); G2 M1. 5–7 यच्च त्वमिदमात्थ वै.

32 ^{a}) K4 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 निर्वृत्तिर्; D4 विष्पत्तिर्; T G1. 3. 6 निष्पत्तिम् (for °त्तिर्). — ^{c}) Ds1 Da4 देहादेहम् (for देहाद्देहम्). — After 32, M1. 5–7 ins.:

760* सूक्ष्मदेहगता मात्रा बीजाप्यायितवृद्धिकाः ।

33 ^{a}) K1. 2. 6 B6–9 Da3. a4 Ds1 D2 T2 G1 Cv बीजस्य; K4 V1 जीवस्य (for [अ]बीजस्य). ❀ Cv: निरिन्द्रियस्य, प्राकृतेन्द्रियरहितस्य । बीजस्य, सर्वजगन्निमित्तकारणस्य । ❀ — ^{b}) K1. 6 B0. 6. 7 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5. 8 [अ]प्यदेहिनः; K2. 4 B8 (marg.) Dn1 अपि देहिनः; V1 [आ]त्मदे° (for [अ]स्य दे°). ❀ Cv: निर्द्रव्यस्य, प्रकृत्याख्यद्रव्यसंबन्धरहितस्य । देहिनः, ज्ञानानन्दमयदेहिनः । ❀ — ^{d}) G1 महात्मना (for °त्मनः). ❀ Cv: महात्मनः, अक्षरपदवाच्यस्य परमात्मनः । ❀

34 ^{a}) B8 D5 वर्तंते (for जायन्ते). — ^{b}) K1. 2. 6 V1 तथैव (for तत्रैव). K2 विनिर्शति; K7 D8 D4. 9 विलयंति; B6. 7. 9 G2 M1. 5–7 विनश्यंति; B8 (marg. as in text) च विशंति; Da3. a4 विलसंति (for निविशन्ति). — B7 Da4 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^{c}) G1 प्रतिकृतो (for प्रकृतितो). — ^{d}) K6. 7 B6. 8. 9 Da3 G2 जायंति (for जायन्ते). M1 न च (by transp.); M8 (*inf. lin.*) अस्मिन्. K4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 निविशंति; K7 D4 निवसंति; Da3 G2 च वि(G2 न)-शंति (for च न सन्ति).

35 35^{ab} = 31^{ab}. — ^{a}) V1 damaged. K7 Ds1 D7 T2 G1. 3 त्वङ्मांस- (for त्वङ्मांसं). K1. 2 मेधः; D4 मंदः; G1 मेद- (for मेदः). — ^{b}) K2 पित्ते; D5 G1 M7 पित्त- (for पित्तं). K6 D4 स्नाय(D4 °यु)वः; D8 मज्जा च; D5 सुष्ठु च (for स्नायु च). — ^{cd}) D7 T G1–3. 6 M7 अष्टैतानि (for अष्टौ तानि). Da3. a4 जानीहि शुक्रेण (by transp.). G2 शुक्रेन; M1 कृच्छ्रेण (for शुक्रेण). K1. 2 जायंते; G6 जानीयात् (for जानीहि). D3. 5. 7 G1–3 M1 प्रकृतानि (for प्राकृतानि).

C. 12. 11352
B. 12. 306 [S]. 24
K. 12. 310. 35

अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥ ३५
पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम् ।
नैव पुमान्पुमांश्चैव स लिङ्गीत्यभिधीयते ॥ ३६
अलिङ्गा प्रकृतिर्लिङ्गैरुपलभ्यति सात्मजैः ।
यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ ३७
एवमप्यनुमानेन ह्यलिङ्गमुपलभ्यते ।
पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेष्वनियतात्मकः ॥ ३८
अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः ।
केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेष्वगुण उच्यते ॥ ३९
गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।
तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः ॥ ४०
यदा त्वेष गुणान्सर्वान्प्राकृतानभिमन्यते ।
तदा स गुणवानेव परमेणानुपश्यति ॥ ४१
यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्या योगाश्च सर्वशः ।

---

36 a) K8 om. (hapl.) from वापु up to श्चैव (in 36c). M1.7 पुमांश्च (for [अ]पु°). ❀ Cv: पुमान् जीवः, अपुमान् देहादिः । ❀ — K2.4 M5 om. (hapl.) 36bc; V1 reads the same on marg. — b) K1 D8 T2 G2.3.6 M1.6.7 त्रैलिंगं; K7 D4.5.7.9 T1 G1 स्त्रीलिंगं; V1 त्रिविधं; B0 त्रैलोक्यं; B7 त्रिलिंग्यं; Da4 साङ्गिग्यं (for त्रै°). ❀ Cn: त्रैलिङ्ग्यम्, त्रीणि लिङ्गानि, स्वार्थे ष्यञ् ॥ Cv: त्रैलिङ्ग्यं, त्रिगुणसंबन्धि । ❀ — c) B0.8 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cv न वापुमान् (for नैव पुमान्). ❀ Cv: अपुमान्, जीवव्यतिरेको नारायणः । ❀ — d) K6 स लिंगं; K7 D4.9 स्त्रीलिंगी; D5 स्त्रालिंगी स लिङ्गी). K1.2.6.7 D4.9 हि (for [इ]ति).

37 a) K4.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.5.7.8 Cn (gloss: ल्यब्लोपे पञ्चमी, अलिङ्गं पुरुषं प्राप्य; Cnp as in text) अलिंगान्; B6 (marg.) अलिंगी; G1 °गाः; G3 M1.6.7 °ग- (for °गा). K2 प्रकृति-; M1.7 -प्रकृतिं (for प्रकृतिर्). — b) K1.2 उपलभ्येत; K4 B0 Da3 Dn1 D8 D2.3.8 M1 उपालभ्य(Da3 °भ्ये)ति; B8 Da4 D5 उपलभ्येति (for °लभ्यति). K1 मांवजैः (sic); K2 Da4 G2 सास्वजैः; K7 D4.9 शास्त्रजैः; M1.5-7 ना(M5 चा)त्मजैः (for सा°). C8 उपलभ्यातिरसा यथा (hypermetric). ❀ Cs: अतिरसा, आत्यन्तिको रसो रागो यस्यां फलितायाम् । ❀ — d) K3.4.6 मृतयस् (for मूर्त°). C8 ऋतावामूर्तयस्तथा. ❀ Cs: आमूर्तयः, समन्तादुपचितमूर्तयः ॥ Cv: मूर्तयः, अन्योन्यविलक्षणास्तरुमूर्तयः । ❀

38 38ab is damaged in V1. — b) Da3.a4 नालिंगम्; D7 G1 अलिंग; T G3.6 ह्यलिंग (for °गम्). Ds1 ह्यलिंगोप्युपलभ्यते. ❀ Cn: अलिङ्गम्, शुद्धचिन्मात्रम् । ❀ — c) Da4 M1.5-7 -विंशतिकस् (for °तिमस्). D8 पंचविंशतिमात्रस्तु. — d) K1.2.4 V1 B0 Da4 Dn1.n4 D2.3.8 नियतात्मकः; K6 B6.7 D5 [अ]पि यता(K6 D5 °था)त्मकः; D7 [अ]नियतात्मनः (for °त्मकः). ❀ Cs: अनियतात्मकः, अनियतस्वभावः । ❀

39 b) K3 सर्वदर्शो; Da4 °दर्श-; M1.5-7 °दर्शो (for °दर्शी). ❀ Cs: निरामयः, अपक्षयादिरहितः । ❀ — c) K1.3 G2 M1.7 सा(G2 M1.7 त्व)भिमानत्वाद्; G1 त्वभिमानित्वं (for °मानित्वाद्). Ds1 स्वगुणा त्वाभिमानित्वाद् (sic). ❀ Cv: केवलं, मायाद्युपाधिं विना । ❀ — d) K2.4.6.7 V1 B0.6.7 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 M7 गुण; G3 गुणम् (for [अ]गुण). K3 तन्वते; D4 उद्यते (for उच्यते). G1 निर्गुणेष्वगुणोच्यते.

40 G1 om. (? hapl.) 40-41. — a) D7 प्राहुर् (for सन्ति). — b) K7 D4.9 तु के (for कुतो). ❀ Cv: निर्गुणस्य, सर्वथा गुणरहितस्य, ज्ञानानन्दगुणा अपि कुतः । ❀ — c) K6 M7 देवं; B3 (marg.) देहं; G2 तेन (for एवं). — d) K1.2.4 नरा; T1 गुणा (for जना).

41 G1 om. 41 (cf. v. l. 40). 41ab is partly damaged in V1. — a) K1.2.4.6 Da3.a4 Cnp (gloss: श्रवणमननाभ्यामालोच्य) [अ]न्विष्य; G3 त्वेव; M1.6.7 तेषां; M5 त्वेषां (for त्वेष). K6 B0.6.7.8 (orig.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 M1.5-7 एतान्; T G3.6 एव (for सर्वान्). — b) T G6 M1.5-7 प्रकृताष्; G2 निर्गुणस् (for प्राकृतान्). K1.2.4 D4 T G3.6 अनु-; G2 त्वभि- (for अभि-). — K1 om. 41c. — c) K3 गुणहास्त्वेनं; K4 °हास्येनं; K6 B0.8 D8 °हान्यैनं; V1 °हान्यैवं; B6.8 (marg.).9 °हान्यैव; B7 Dn1 D2 M5 °हान्यै तं; Dn4 D8 °हान्येनं; D5.7 °हीनं तु (for °वानेव). — d) K6 B0.7 Dn1.n4 D2.3.5.7.8 M5 परमेव; K7 D4.9 गुणहाने; V1 B6.8 परमेन (for °मेण). T1 G3.6 -दृश्यते; T2 -पश्यते (for °ति). D8 परमं नानुविंदति; Cv परमेनं च पश्यति. ❀ Cv: एनं परमात्मानं, गुणहान्या, प्राकृतगुणहान्या, परं भिन्नं उत्तमं च पश्यति । बन्धत्वाबन्धत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदं पश्यति । ❀

42 D5 reads 42 twice. — a) B8 Da4 यत्तु बुद्ध्या

बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ४२
अप्रबुद्धमथाव्यक्तं सगुणं प्राहुरीश्वरम् ।
निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ४३
प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ।
सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥ ४४
यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ।
बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥ ४५
एतन्निदर्शनं सम्यगसम्यगनुदर्शनम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां पृथक्पृथगरिंदम ॥ ४६
परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् ।
एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ४७
पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदासम्यक्प्रवर्तते ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥ ४८
तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निदर्शनम् ।

C. 12. 11366
B. 12. 306(8). 38
K. 12. 310. 48

(Da4 °द्धे); D5 (first time) तस्माद्बुद्ध्याः; D5 (second time) अप्रबुद्ध्याः; D7 यस्माद्बुद्धेः; T1 G6 यस्तं बुद्धेः; T2 G3 यं तं बुद्धेः; G1 युक्तं बुद्धिः; M7 यत्तं बुद्धेः (for यत्तद्बुद्धेः). M1 परः (for परं). — ^{b}) K1 सांख्यं; K2. 4 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 G1 सांख्य-; G3 संख्या (for सांख्या). K1. 2. 4 M7 योगं च; B6. 8 (both marg.) योगेन (for योगाश्च). K1. 4 सर्वतः; Cn (gloss: सर्वेऽपि तार्किकाः) सर्वशः (as in text). — ^{c}) G1. 2 बुध्यमान- (for °मानं). K6 बुद्धमानं महाप्राज्ञ; D5 (first time). 7 बुद्धिमान्स महाप्राज्ञो. — ^{d}) K6 सबुद्धः; V1 lacuna; Da2 D5. 7 T1 G6 अबुद्धि-; M1. 7 अबुद्धः (for °द्ध-). ❀ Cs: अबुद्धपरिवर्जनात्, प्राकृतविषयत्यागात् । ❀

43 ^{a}) G2 अप्रबुध्यम् (for °बुद्धम्). K6 B8 [अ]व्यक्त- (for [अ]व्यक्तं). ❀ Ca: अप्रबुद्धम्, अनुत्पन्नविवेकख्यातिम् ॥ Cn: अज्ञातम् ॥ ❀ — ^{b}) V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 8. 8 M5 अगुणं (for सगुणं). V1 अव्ययं (for ईश्वरम्). D7 T2 G1. 3 M1. 6. 7 Csp (gloss: अनीश्वरं, ईश्वरादन्यम्) गुणं प्राहुरनी(M1. 6. 7 °र्निरी)श्वरं; T1 G6 गुणं प्राहुर्मुनीश्वराः.

44 ^{a}) Da1 प्रकृतैश्च (for °तेश्च). D5 गुणांश्चैव (for गुणानां च). — ^{b}) K2. 4 बुधः (for बुधाः). K7 D4. 5. 9 पंचविंशतिमं बुधाः. —D2 om. 44^{c}–45^{d}. — ^{c}) V1 G2 M1. 5. 7 सांख्ये (for सांख्य-). K2 सांख्ययोगाश्च कुशला; K7 D4. 9 T G3. 6 सांख्या योगा(G3 °ग)श्च कुशला; D7 G1 सांख्या (G1 °ख्य-) योगैश्च कुशला. — ^{d}) K1. 2. 7 D4 परमेषिणः.

45 D2 om. 45 (cf. v. l. 44). — ^{a}) G1. 2 M1. 7 यथा (for यदा). G3 प्रबुध्यम् (for °द्धास्). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D8 ह्यव्यक्तम्; D7 T1 G1. 6 तद्व्यक्तम् (for त्वव्यक्तम्). — ^{b}) G1 अवस्थां (for अवस्था-). — ^{c}) K7 बुद्धिमानं (for बुध्य°). K1. 2. 4 V1 D4. 9 प्रबुध्यंते; Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 न बुध्यंति; D5 न बुध्यंते; T1 G3. 6 M1. 5–7 प्रबुद्धेन; G1 प्रबुध्येन (for प्रबुध्यन्ति). — ^{d}) B8 (marg. as in text) शमयंति (for गमयन्ति). K7 V1 B6. 8. 9 Da3 D4. 9 Cnp (gloss: शमप्राप्यं ब्रह्म) शमं; Dn4 समे; Cs (gloss: अद्वितीयं ब्रह्म) समं (as in text). Dn1 सदा; Da1 ततः (for तदा).

46 ^{a}) M1. 5–7 अंतर्निदर्शनं. ❀ Cs: निदर्शनं, अतिनिश्चितदर्शनम् । ❀ — ^{b}) K2. 4 अथ; V1 अर्थः; B7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 अनि- (for अनु-). K1 D4 corrupt. D5. 7 आगमस्य प्रदर्शनं; D9 सम्यक्तत्त्वनिदर्शनं; T1 G6 बुद्ध्या तत्त्वार्थदर्शनं (T1 °र्शितं); T2 असम्यक्त्वार्थदर्शनं; G1. 2 असम्यक्त्वार्थदर्शनात्; M1. 5–7 असम्यक्यार्थदर्शनात्. — ^{c}) K1. 7 V1 G2 बुध्यमानप्रबुद्धाभ्यां; K4 B7 Da3 Dn4 D2–4. 8 बुध्यमानाप्रबुद्धानां; Dn1 बुध्यमानप्रबुद्धानां; D7 बुद्धमानः प्रबुध्यास्मात्; T G1. 3. 6 M1. 5–7 बुध्यमानः (G1 °मानं) प्रबुद्धः स्यात्. — ^{d}) Da4 [अ]रिंदमं (for °दम).

47 ^{a}) G1 एवम् (for एतद्). ❀ Cs: परस्परेणोक्तं, एकत्वे कल्पितं नानात्वं भाति, नानात्वनिषेधेनैकत्वं भाति । ❀ — ^{b}) G1 क्षरात्क्षर-. — K2. 4 M1. 7 om. (hapl.) 47^{c}–49^{b}. — ^{d}) K6. 7 V1 B9 Da3. a4 D3–5. 9 क्षर (for क्षरम्).

48 K2. 4 M1. 7 om. 48 (cf. v. l. 47). D8 om. (hapl.) 48^{a}–49^{b}. — ^{a}) G1 -निष्ठा; G2 -निष्ठे (for -निष्ठो). T1 [s]पि (for sयं). — ^{b}) K1. 6. 7 V1 B6. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 तदा (for यदा). K1 प्रवक्ष्यते; K6 B6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M5. 6 प्रचक्ष(B7 °क्ष्य)ते; V1 प्रदर्शनं (for प्रवर्तते). — ^{c}) K7 D4. 9 G1 एकत्व- (for °त्वं). K1 दर्शिनं. T2 G1 चाहुर् (for चास्य). — ^{d}) K1. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7. 9 G2. 6 चास्य दर्शनं; D4 वास्य द° (for चाप्यद°).

C. 12. 11364
B. 12. 306.39-38
K. 12. 210. 49

पञ्चविंशतिसर्गं तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ४९
निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निदर्शनम् ।
वर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

करालजनक उवाच ।
नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम ।
पश्यामि चाभिसंदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ १
तथाप्रबुद्धबुद्धाभ्यां बुध्यमानस्य चानघ ।
स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः ॥ २
अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ।

---

49 K2.4 D8 M1.7 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47, 48). — ^{a}) G2 ततो (for तत्त्व-). K7 D9 एव (for एतत्). T G1.3.6 न तत्त्वमेतयोरेतत्. — ^{b}) K6 एतन् (for एव). — After 49^{ab}, B0 (om. [hapl.] 49^c–50^b) reads 12. 294. 2^{ab} followed by 5^c–7^d for the first time, repeating the same in the proper place. — ^{c}) K7 D4.9 -मार्गं; D7 T1 G1.2 M1.5–7 -तत्त्वं (for -सर्गं). K1.2 च (for तु). T2 G3.6 पंचविंशतिकत्वं तु.

50 B0 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) V1 G3 -विंशात्या; B3 (marg. as in text) -विंशं तु (for -विंशस्य). — ^{b}) D5 निदर्शिनः. — ^{c}) K1.2.4.6 B0 Dn1.n4 D2.3.8 G1 सर्गस्य; Ca (gloss: महदादिसमुदायस्य) Cnp (also वर्ग्यस्य) वर्गस्य (as in text). K1 [अ]सर्गम्; K2 D4.9 G2 M1.5–7 Cp (gloss: वर्गनियम्यं) [अ]वर्गम्; Cnp (gloss: वर्गमर्हतीति) Cpp (gloss: वर्गस्य हितं) वर्ग्यम्; Cpp (also) वर्गम् (as in text). K6 आत्मानं; K6 (also).7 D4.5.9 T आधा(K6 °वा)रं (for आचारं). — ^{d}) M1.6.7 तस्मात् (for तत्त्वात्). K1.2.4 तत्त्वं तत्त्वात्मनात(K2 °त्म)नं; K7 D4.9 तत्तत्त्वं तन्निदर्शनं; D5 तत्त्वं तत्त्वनिदर्शिनः; D7 तत्त्वं तत्त्वस्य दर्शनं; G3 तस्मात्तत्त्वं सनातनं; M5 तस्मात्तत्त्वं निदर्शनं.

Colophon: Ś1 D3 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.3.5.7.8 T G1.2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1 वसिष्ठकरालजनकसंवादः; K2.4 B8 D8 D2.3.5.7.8 करालजनकसंवादः; K6 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; K7 करालजनकवसिष्ठसंवादे सत्त्वासाधनः; D4.9 वसिष्ठकरालजनकसंवादे पुरुषसत्त्वा(D9 °त्व)साधनः; T1 क्षराक्षरविभागः; G6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे क्षराक्षरविभागः; M5.6 वसिष्ठकरालजनकसंवादे मातृपितृगुणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 T1 G1.6 128; B8 132; Da4 136; Dn1 131; Dn4 130; Ds2 G3 M5 129; D8 126; T2 141; G2 144; M1.6.7 127. — *Śloka no.*: Dn1 40; Dn4 39; D8 37.

294

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Most MSS. जनक (for करालजनक). K1.2.4 om. 1^{ab}. — ^{a}) D5.7 अपि (for इति). G1 नानात्वे कथमित्युक्तं. ❀ Cs: नानात्वं चैकत्वं च नानात्वैकत्वमिति समाहारे एकवद्भावम्। ❀ — ^{c}) K1.2.4 न; K7 B8 D4.9 G3 [इ]व; D5.7 T2 G1.3 M1.5–7 वा (for च). K7 B3 D4.5.7.9 M1.5–7 [अ]ति- (for [अ]भि-). K6 V1 B0.6–9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cp पश्याम्येतद्धि (Dn4 °द्धि-) संदिग्धम्; Da3.a4 पश्य मे तद्धि सं°. — ^{d}) V1 वि-; D5 वा (for वै). ❀ Cp: निदर्शनम्, निश्चयेन दर्शनं यथा स्यात्तथा ब्रूहीति शेषः। ❀

2 B0 reads 2^{ab} followed by 5^c–7^d for the first time after 12. 293. 49^{ab}. — ^{a}) M1 -बुद्धाभ्यां (for -बुद्धाभ्यां). K6 B3.7.9 Da3.a4 यथाबुद्धा(K6 °द्ध)प्रबुद्धाभ्यां; K7 तथा प्रबुद्धाबुद्धाभ्यां; V1 B8 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 तथाबुद्ध(D4.5.7.9 T G1.3.6 तथा बुद्धा)प्र°. — ^{b}) D8 G1 बुद्धमानस्य. D5 मे; D9 वा (for च). ❀ Cp: बुध्यमानस्य, बोधविषयीभूतस्य। ❀ — ^{c}) G2 तु (for न). — ^{d}) Da4 संशयं.

तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ३
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४
विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ।
सांख्यं योगं च कार्त्स्न्येन पृथक्चैवापृथक्च ह ॥ ५

वसिष्ठ उवाच ।

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ।
योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६
योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ७
एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।
प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ॥ ८
मूत्रोत्सर्गे पुरीषे च भोजने च नराधिप ।
त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा मुनिः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः ॥ १०

C. 12. 11377
B. 12. 307(a). 10
K. 12. 311. 10

3 a) G1 अक्षरक्षरयोगेन. — b) K6 B6 (marg. as in text) Da3. a4 [ए]तद् (for यद्). D5. 7 यद्यपि (for यदपि). T2 धारणं (for का°). — c) K2 स्थिर- (for [अ]स्थिर-). — d) K6 Da3. a4 Ds1 G2 प्रणष्टम् (for प्रन°). K6 च (for मे). Dn4 [ऽ]जय (for ऽनघ).

4 a) M1. 5–7 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). — b) K7 D4 T G1. 3 नानात्वेकत्व- (G1 °थ) (for °त्वैकत्व-). K2 नानात्वैकनिदर्शनं. — c) B9 बुद्धिं (for बुद्धम्). K2 अप्रत-; Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 चाप्रति-; Ds2 वाप्रति- (for अप्रति-). T G1. 3. 6 प्रबुद्धमप्रबुद्धं च. ❀ Cn: बुद्धं, ज्ञम् । अप्रतिबुद्धं प्रधानादि । ❀ — d) D4 बुद्धमानं. ❀ Cn: बुध्यमानं, चिदचिदात्मानं जीवम् । ❀

5 For the repetition in Bo, cf. v. l. 2. — a) Bo. 8 (marg. as in text) विद्याविद्येति; Ds2 D3. 5 °विद्येव (for °विद्ये च). — b) K2 Da1 D4 G1 अक्षर- (for °रं). — c) K1. 2. 6 Da4 Dn4 सांख्य- (for सांख्यं). K1. 2 -यौगौ (for योगं). K2 कार्तेन (sic); K6 कृष्णेन (for कार्त्स्न्येन). — d) K6 Da3 a4 पृथक्त्वेन (for °क्चैव). G1 भव (for च ह).

6 For the repetition in Bo, cf. v. l. 2. K6. 7 V1 B8. 9 D4 वशिष्ठ; D5 वासिष्ठ. — a) G2 [ऽ]हं (for सं-). — b) D5 त्वं यद्यद् (for यदेतद्). D7 G1 -पृच्छसे (for °सि). — c) K2 योगाकृत्यं; K7 M1. 5–7 योगे कृत्यं. — d) K6 शृणुस्व. Ds1 तत् (for मे).

7 For the repetition in Bo, cf. v. l. 2. — a) K1. 4 योगकृत्ये; K2 °कृते (for °कृत्यं). — c) K1. 2 तद्य (for तच्च). K1. 2. 4 Bo (both times) Dn4 D8 D2. 3. 5. 7 G1 Cnp विविधं; Da3. a4 त्रि°; Cn (gloss: ध्यानं भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारम्) Cp (gloss: सगुणं निर्गुणं चेति) द्विविधं (as in text). M1 ज्ञानम् (for ध्यानम्). — d) K5 Bo (both times). 6 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 विद्याविदो (for वेद°).

8 a) K1. 2. 4 एकाग्रतश्च (for °ग्रता). K2 मनसाः. — D5 reads 8b twice. — cd) K1. 2. 4 D7 G1 मनसो (for सगुणो). K7 B8 D3. 4. 5 (both times) Cnp मानसस् (for म°). ❀ Ca: सगुणः, नाभ्यादौ सूर्यालम्बनः, निर्गुणः, स एष शून्यवायुधारणात् । तथा मनसोऽपि आयामः सगुणो ज्योतिराद्यालम्बनः, निर्गुणः केवलात्मनिष्ठः ॥ Cp: सगुणो जपध्यानसहितः, निर्गुणो जपध्यानरहितः ॥ Cv: सगुणः प्राणायामः, वायोः रेचकपूरककुम्भकाख्यव्यापारगुणसहितः । ❀

9 a) K4 Bo. 7. 8 Da3 Dn4 D8 D2. 3. 8 T2 G1 मूत्रोत्सर्गे-; D4 °त्सर्गं (for °त्सर्गे). K2 पुरेषे; D2 पुरुषे (for पुरीषे). K1. 2 वा (for च). — K2. 4 om. 9bc. — b) Da3 om भोजने. K1 नराधिपः. — c) K7 निष्कालं; Bo. 6–8 T2 G3 द्विकालं; D4 त्रिष्कालं; D7 G1 त्रिकारं; T1 G6 विकारान्; G2 M1. 5–7 द्विष्कालं (for त्रिकालं). K6 V1 Bo. 7. 8 Da1 नोप-; G2 न हिं (for नाभि-). — d) K2 युंजेत; B8 भुंजीत. Ds2 मत्परः; M1. 7 तत्परं.

10 b) K7 D2. 3. 8 निर्वर्त्य; G1 निवृत्य; G2 निवर्ते (for °र्त्य). Da3 Dn1. n4 D8 शुचिः (for मुनिः). — c) G1 दशम्या दशमीर्वापि. ❀ Cn: दशद्वादशभिः, दशयुक्ताभिर्द्वाविंशतिसंख्याभिः संचोदनाभिः ॥ Cs: बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश .... द्वादशभिः शमदमतितिक्षानसूयासंतोषाकार्पण्यमङ्गलानित्यदुःखोदर्कत्वसुखाल्पत्वैर्द्वादशेन्द्रियाणि निर्वर्त्य । ❀ — d) D5. 7 G1 चतुर्विंशत्. K2. 4 ततः परं (by transp.); K7 D4. 9 परस्ततः; B8 (marg. as in text) Da4 G1 परंतपः (G1 °प). K1 दत्त विंशा तु तः परः (sic).

11 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3.

C. 12. 11274
B. 12. 307(6). 11
K. 12. 311. 11

तं चोदनाभिर्मतिमानात्मानं चोदयेदथ ।
तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥ ११
तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम ।
द्रव्यं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः ॥ १२
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
पूर्वरात्रे परे चैव धारयेत मनोऽऽत्मनि ॥ १३
स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥ १४
स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः ।
बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥ १५
न शृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति ।
न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥ १६
न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यति काष्ठवत् ।
तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७

$_{5,7,8}$ Cn सं- (for तं). ❀ Cn (reading संचोदनाभिः): चित्ताश्वस्य प्रतोदस्थानीयाभिः प्रेरणाभिः ॥ ❀ —^{b}) Ds_2 G_1 तथा; D_5 यथा; T_1 G_6 ततः (for अथ). —^{c}) M_7 अचरं (for अजरं). B_8 तत्तु; D_5 तच्च (for तं तु). ❀ Cp: तिष्ठन्तं, सत्तामात्रेण वर्तमानम् । ❀ —^{d}) K_1 संतदुक्तं (sic); K_2 मे तदुक्तं; K_4 स तदुक्तं; K_7 $D_{4,5,7,9}$ यदुक्तं तु; Da_4 जगदुक्तं; G_2 युक्तदुक्तं (sic) (for यत्तदुक्तं). ❀ Cn: यत्तदुक्तम्, यत् यस्मात्, तच्छब्देनोक्तं–तदिति वा महतो भूतस्य नाम भवति–इति श्रुतेः ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टम्, अतस्तद्भावापत्तये आत्मानं चोदयेत् इति पूर्वेण संबन्धः । ❀

12 ^{a}) K_7 $D_{4,9}$ विश्वात्मा; T_2 तैरात्मा (for तैश्चात्मा). Da_4 ज्ञेयम्; D_7 T $G_{1,3,6}$ Cs योज्य (for ज्ञेय). ❀ Cn: तैः, द्वाविंशत्या प्रेरणैः ॥ Cv: तैः, नियतेन्द्रियैः । ❀ —^{b}) $M_{1,5-7}$ एतद् (for एवम्). K_6 -सुश्रुम; K_7 Ds_1 $D_{4,9}$ T_2 G_{1-3} $M_{1,6,7}$ -शुश्रुमः (for °म). —^{c}) $K_{1,2}$ ग्राह्यं; $K_{4,6}$ $Bo_{,7,8}$ (marg.) Da_4 $Dn_{1,n4}$ $D_{2,3,5,7,8}$ Cn व्रतं; Ds_1 ततो; T_1 दूतं; T_2 हतं; G_1 स तं; G_3 श्रुतं; G_6 द्रुतं- (for द्रव्यं). B_8 वाहीन-; Da_4 ह्यहिन-; T_1 G_6 विहीन-; G_1 व्यहीन-; G_2 गहीन- (sic) (for ह्यहीन-). $K_{1,2}$ $Da_{3,a4}$ D_4 -मनसा (for °सो). —^{d}) K_7 नान्यथैति (for °थेति).

13 G_2 om. (? hapl.) 13^{a}–15^{b}. —^{a}) Da_4 सर्गं (for सर्व-). K_1 -संघेभ्यो; Ds_1 (also as in text) -योगेभ्यो; D_7 T $G_{1,3,6}$ -पापेभ्यो (for -सङ्गेभ्यो). —^{b}) B_8 Dn_1 D_8 लब्धाहारो; D_4 लघ्वाहारा (for °हारो). $D_{4,9}$ यतेंद्रियः. —^{c}) G_1 पूर्णं- (for पूर्व-). K_6 $Bo_{,6-9}$ $Da_{3,a4}$ Dn_4 Ds_2 $D_{2,3,5,8}$ G_6 परात्रे; V_1 Ds_1 T_1 G_1 [ऽ]पररात्रे च; B_6 (marg.) [ऽ]परार्द्धे च; B_8 (marg.) D_7 T_2 G_3 $M_{1,5-7}$ [ऽ]परात्रे च; Dn_1 परे रात्रे (for परे चैव). K_7 $D_{4,9}$ पूर्वरात्राप(K_7 °त्राव)रात्रे च. —^{d}) K_6 $Bo_{,6}$ (marg.)$_{,8}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ Ds_1 $D_{2,8}$ धारयीत (for °येत). T_1 G_6 मुनिः (for ऽऽत्मनि). $K_{1,2,4,7}$ V_1 Ds_2 $D_{4,5,7-9}$ धारयेन्मन आत्मनि.

14 G_2 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) K_1 स्थिरकृत्य; K_2 स्थिरे कृत्य; Da_4 स्थिरिकृत्य; G_1 शरीरं तु. —^{b}) D_8 मनसो (for °सा). K_4 मिथिलीश्वर. —^{c}) K_1 स्थिरिं कृत्वा; D_5 स्थिरीकृत्य (for स्थिरं कृत्वा). —^{d}) K_2 पाशाण. T_1 इति (for इव).

15 G_2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). $K_{2,4}$ om. (hapl.) 15^{ab}. —^{a}) K_6 अकल्पः; B_7 Dn_1 D_8 G_1 $M_{1,5-7}$ अकंप्यः (for अकम्पः). —^{b}) K_1 उदधेर्; K_7 $D_{4,9}$ दीपवच्; V_1 $B_{6,7,8}$ (marg.) $Da_{3,a4}$ D_7 T $G_{1,3,6}$ दारु°; D_5 उदन्वान्; $M_{1,5-7}$ उदावृच् (for गिरिवच्). K_1 D_4 वापि; D_5 इव; T_1 चाप- (for चापि). G_3 अनिश्चलः. —^{c}) $K_{1,2,4}$ यथा-; K_7 B_6 $Da_{3,a4}$ Dn_4 $D_{5,7}$ बुद्ध्या; $D_{4,9}$ बुद्ध्यां (for बुधा). $K_{1,7}$ -विधानज्ञस्; Da_4 °नाज्ञांस्; G_1 °विज्ञानस् (for -विधानज्ञास्). —^{d}) V_1 B_{6-9} $Da_{3,a4}$ ततो; T_2 तथा (for तदा). Bo प्रचक्ष्यते. K_6 ततो बुद्धिं विचक्षते.

16 ^{a}) K_2 च घ्राति (for चाघ्राति). —^{b}) K_1 चस्यति; Dn_1 रंस्यति; $D_{5,7}$ नश्यति (for रस्यति). ❀ Ca: रस्यति रसयतीत्यर्थे छान्दसम् । ❀ —^{c}) K_7 $D_{4,9}$ स्पर्शान् (for स्पर्शं). D_4 विजानाते. —^{d}) D_4 न संकल्पयेत मनः; $D_{5,7}$ न च संकल्पते मनः.

17 ^{a}) Ds_1 चारि-; D_5 चापि (for चाभि-). —^{b}) K_6 corrupt. K_7 $D_{4,5,7,9}$ T $G_{1,3,6}$ बुध्यति च (G_1 न) (by transp.). —^{c}) D_8 यदा (for तदा). G_1 आपन्नो (for °न्नं). —^{d}) K_6 मुक्तम् (for युक्तम्).

18 ^{a}) K_4 V_1 $Bo_{,6}$ (marg.)$_{,7-9}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2-4,8}$ निर्वाते (for निवाते). $K_{4,6}$ V_1 $Bo_{,6-9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,5,7,8}$ T $G_{1-3,6}$ हि (for च). K_1 दीप्यो; K_4 दीपान्; K_7 Ds_2 $D_{4,5,9}$ दीप्तो; Da_4 M_7 दीप्य; Ds_1 दीप्यद्; D_7 T $G_{1,3,6}$ दीप्येद्; G_2 दीपो (for दीप्यन्). —^{b}) G_2 दीप्यमानः (for दीपस्तद्वत्). K_6 V_1 $Bo_{,8}$ Da_4 $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,5,8}$

निवाते च यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्स दृश्यते ।
निरिङ्गश्चाचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ १८
तदा तमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टे तु कथ्यते ।
हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥ १९
विधूम इव सप्तार्चिरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यतेऽऽत्मा तथात्मनि ॥ २०
यं पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥ २१
तदेवाहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२
बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् ।
महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्नतामसः ॥ २३
स तमोनुद इत्युक्तस्तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः ।
विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः ॥ २४

C.12.11391
B.12.307(6).24
K.12.311.24

प्रकाश(Da4 °चक्ष्य)ते; K7 B6.7.9 Da3 D4.9 G2 प्रदृश्यते (K7 °ति) (for स दृ°). — c) K1.7 निर्लिंगाः; K2.4 V1 B0.8 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1.3 6 Cn (gloss: बुद्ध्यादिहीनः) निर्लिंगः; B6 (orig.) Da3.a4 निरिं(Da4 °रं)गाश्; B6 (marg.) विलिंगाश्; Cs निरंशश् (for निरिङ्गश्). K7 अविचलं; V1 Dn1.n4 D2.3.8 [ऽ]विचलश्; B6 चाचलाश्; B6 (marg.) Da3.a4 चाबलाश्; D8 ह्यचलश्; G1 त्वाचलश्; M1.5–7 चापलश् (for चाचलश्). — d) V1 om न. K7 B0 तिर्यक्च; B8.9 तिर्यङ्ग (by transp.); G2 तिर्यग्वा. B6–8 M6.7 आप्नुवन्; Da4 M1.5 °वत् (for °यात्). K1.2.6 D5 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्; D4.9 क्षतिर्यग(D9 °र्यञ्च)तिरात्मवान्; D7 G1 न गच्छति तदाप्नुयात्.

19 a) D8 कदा; G2 M1.5–7 तथा (for तदा). K6 तद् (for तम्). M1.5–7 -पश्येयम् (for -पश्येत). — b) T1 G6 यस्माद्; T2 यत्र; G1 या स; G3 यं स; M1.5–7 अस्मिन् (for य°). D4.9 द्रष्टे; G1.3 दृष्ट्वा (for दृष्टे). K1.2.4 D6.7.9 T G1 3.6 [ऽ]ति-; K7 Dn1.n4 D8 Cnp (gloss: सर्ववृत्तिनिरोधात्) न; B6 (marg.) D4 वि-; D8 नु (for तु). B6 (marg.) -बुध्यते (for कथ्यते). ❀ Cv: कथ्यते, ज्ञानीति कथ्यते । ❀ — c) D7 T G1.3.6 हि (for [इ]ति). — d) K1 ज्ञेयो ज्ञैस; K4.6.7 D4.5.9 विज्ञेयस्; Da4 ज्ञेयो ज्ञास; G2 ज्ञेये ज्ञैस् (for ज्ञेयो ज्ञस्). D5 स च (for तात). D7 ज्ञेयो ज्ञस्तामतो द्विजैः; G1 M7 (orig.) °मतद्विजैः; M7 (*inf. lin.*) °मतद्विधैः.

20 a) K1.2 निर्धूम; K4 विधूम (for विधूम). ❀ Ca: विधूमः, उपाधिविगमेऽमलः ॥ Cs: सप्तार्चिः, सर्वकर्मदाहक इत्यत्र दृष्टान्तः । ❀ — b) K2.4.7 V1 B0.7 D2.4.9 M7 रश्मिवान् (for °मान्). ❀ Cs: आदित्यः, कृत्स्नजगत्प्रकाशकत्वे दृष्टान्तः । ❀ — c) K6 Da4 वैद्युताग्निर्; K7 B0 विद्युतो°; T1 वेद्युतो° (for वै°). ❀ Cs: वैद्युतः, सकृदुद्धो स्फुरितोऽपि न स्थिरीभवति । ❀ — d) D8 नमात्मनि (sic) (for तथात्मनि). K1.2.4 दृश्येतात्मा यथा(K4 तथा)त्मनि; B8 (marg. as in text) D7 T G1.3.6 दृश्यते ह्यंत(B8 सोंत-; G1 ह्यप)रात्मनि. ❀ Cs: आत्मनि, अन्तःकरणे । ❀

21 a) K1 यां; K2.4 Da3 Dn1.n4 D8 ये; D7 G1.3 सं- (for यं). D2.3 T2 पश्यति. — c) ❀ Cn: ब्रह्मयोनिस्थाः, ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ Cs: ब्रह्मदेवस्य योनिरुपादानकारणं परमात्मा, तन्निष्ठाः । ❀ — d) K1.2 अयोनिम्; K6 स्व°; Da3 lacuna; G1 ह्ययोनिर् (for °निम्). ❀ Cs: अयोनिम्, उपादानान्तरहीनम् । अमृतात्मकम्, उपादानान्तरहीनं, अनुत्पन्नस्वरूपम् । ❀

22 a) M1.6.7 [अ]णुर् (for [आ]हुर्). B6.8 (marg.) D5 T G2.3.6 [अ]णुभ्योणुं; D7 G1 [अ]णुतरं; G1 °भ्योणुस् (for °भ्योऽणु). — b) G3 महद्भ्यो नु (for तन्महद्भ्यो). — c) K1.2 G2 तत्तत्र; K4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तत्तत्त्वं; K6 B6.7 Da3.a4 D5 G3 सर्वत्र; V1 सततं; B0.9 D7 T G1.6 स तत्र; M1.5–7 तदत्र (for तदन्तः). K2 पंच- (for सर्व-). — d) B9 G3 ध्रुवस् (for ध्रुवं). K1 तिष्ठत (for तिष्ठन्न).

23 a) Da4 द्रश्येत (for दृ°). ❀ Ca: बुद्धिद्रव्येण, बुद्धिरेव द्रव्यमुपकरणम् ॥ Cn: बुद्धिद्रव्येण, धीधनेन पुंसा । ❀ — b) K2 लोकदृक्; K7 D4.9 °दृक्; G3 °वत् (for °कृत्). — c) K7 तमसा; G3 तपसस् (for तम°). — d) K6 परे (for पारे). V1 नराधिप; G1 न तामसं.

24 a) D5.7 T G1.3.6 M1.5–7 Ca (gloss: प्रमाणपथातीतः । मानं पालयति, स्वगोचरीकुरुते इति वा ।) Cnp (gloss: मनोगम्यः) च (D6 वै) मानस (for तमोनुद); D5 उक्तं. K1.2.4 न वेद्रावि(K1 °व)द इत्युक्त(K1 °क्ता)स्; K6.7 D4.9 स आत्मैवेति च प्रोक्तस्; G2 स आत्मेति च वै प्रोक्तः. — b) K4 तत्त्वज्ञं; K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.3 G2 सर्वज्ञै(Da4 °गै)र्

C. 12. 11392
B. 12. 307(6).25
K. 12. 311. 25

योगमेतद्धि योगानां मन्ये योगस्य लक्षणम् ।
एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् ॥ २५
योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ॥ २६
अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ।
तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ २७
अहंकारस्तु महतस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।
पञ्च भूतान्यहंकारादाहुः सांख्यानुदर्शिनः ॥ २८
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ २९
एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ।
सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ३०
यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मना ॥ ३१

(for तत्त्वज्ञैर्). —[c]) G1 विमलापि तमस्कश्च. —[d]) K2 निर्मलो; K7 D4. 9 विलिंगो (D4 °गा); D5 नलिंगो (for निर्लिङ्गो). K6 B8 (marg.) T2 -संज्ञिकः; K7 B8 (orig.) D4. 5. 7. 9 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 -संज्ञकः; Cpp (gloss: मननिश्चेयः) -संज्ञितः (as in text). ❀ Ca: निर्लिङ्गः, लिङ्गशरीरान्मुक्तः (in Cs also) । लिङ्ग-संज्ञकः, लिङ्गादनुमानात्संज्ञा, सम्यग्ज्ञानमस्य ॥ Cn: निर्लिङ्ग, सूत्रात्मनोऽप्यन्यः । अलिङ्गेति छेदः । नास्ति लिङ्गं गमकमस्य, वाङ्मनसातीतत्वात् (in Cs also) । ❀

25 [a]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 8 Ca. n. p योग एव (V1 B0 Ca. n. p °ष); K7 D4. 5. 9 योग्यमेतद्; D7 G1. 3 योगमेतं (for °मेतद्). D7 T G1. 3. 6 तु (for हि). —[b]) K4 मनो; M1. 5–7 एवं (for मन्ये). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 किमन्यद्योगलक्षणं. —[c]) K1 तथ्ये; K2. 4 तथ्यं; K6. 7 B0. 8 Ds1 D4. 9 G2. 3. 6 M1. 6. 7 पश्यन्; B9 दृश्यं; T2 सत्यं (for पश्यं). ❀ Ca: पश्यतीति पश्यः, द्रष्टा । दृश्यमिति सार्वत्रिकपाठो ज्यायान् प्रकृतानुगतश्च । दर्शनयोग्यार्थस्य प्रकृतत्वात् । ❀ —[d]) K7 D4. 9 तत्र-स्थम्; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 आ(T2 ह्या)त्मस्थम् (for आत्मानम्). Da4 पर. K1. 2. 4 सूपस्थानमजं (K1 °जम-) परं.

26 [b]) Da4 मे (for ते). —[c]) V1 B0. 8 Da3. a4 सांख्यं (for सांख्य-). Da4 प्रपश्यामि; G1 प्रवज्ञामि (sic) (for प्रवक्ष्यामि). —[d]) K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8. 9 M5 Ca परिसंख्यान(K6. 7 D9 °त-; M5 °नु-; Ca °दि)दर्शनं (M5 °र्शिनः); Cp as in text. ❀ Ca: आदिदर्शनं, जगत्कारणस्य ज्ञानं परिसंख्ये-त्यर्थः ॥ Cn: परिसंख्यानं परिवर्जनं रज्जूरगवदुत्तरोत्तरकार्यस्य पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रविलापनम्, तेन दर्शनं, साक्षात्कारो यस्मिंस्त-त्तथा ॥ Cp: परिसंख्यानिदर्शनं, तत्त्वसंख्यानिदर्शकम् । ❀ — After 26, B6. 8 (marg.) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: मोक्षधर्म].

27 Before 27, B6 ins. वसिष्ठ उवाच. —[a]) B8 अव्यक्ताम्; D5 (marg.) सवंत्र (for अव्यक्तम्). ❀ Cp: विकारस्य प्रागवस्थारूपत्वात् अव्यक्तम् । ❀ —[b]) K4 G2. 3 M1. 5–7 परं; Ds2 परा; G1 वरां (for परां). K6 Da3. a4 D7 -चोदिनः (for -वादिनः). —[c]) K1. 2. 4 देहा-(K1 °ह्या)त् (for महत्). —[d]) Da4 -सत्तमं; D4 °मः.

28 [a]) K2 मनसस् (for महतस्). —[b]) K1. 2 D7 T G1. 3. 6 तृतीय (for °यम्). G1. 2 M7 न (for नः). —[c]) ❀ Ca: भूतपदं तन्मात्राख्यसूक्ष्मपरम् ॥ Cn: पञ्च भूतानि, सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राख्यानि । ❀ — 28[cd] is partly damaged in B7. —[d]) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सांख्यात्म-; K6 V1 सांख्यार्थ- (for °नु-). T1 -दर्शनः; G2 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). K1 2 G1 आहुः सां(K2 सं)ख्यानि दर्शनाः (K1 °ना); K7 D4. 5. 7 9 °ख्यनि-दर्शनं (D5. 7 °नाः).

29 [a]) K1 त्वष्टा; K2 त्वाष्टौ; K4 V1 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चाष्टौ; Da4 D4 त्वष्टो (for त्वष्टौ). —[b]) Da8 चैव (for चापि). K1 शोडश; M1 षोडशः. —[c]) Da4 ते च (for चैव). D5 [अ]वशेषा; G1 विशेषो (for °षा). ❀ Cn: विशेषाः वियदादयः । ❀ —[d]) G2 तु (for च). D7 T G1. 3. 6 दशैकं चेंद्रियाणि च; M1. 5–7 मनः पंचेंद्रियद्वयं. ❀ Cp: चकारात्कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति । ❀

30 [a]) G2 M1. 5–7 एतत् (for एव). —[b]) Da4 M7 सांख्याम् (for सांख्यम्). —[c]) K6 B9 सांख्य-; Da3. a4 सांख्यं (for सांख्ये). V1 B8 (marg. as in text) सांख्येन (B8 °ण) विधिना तज्ज्ञा. —[d]) K1. 2. 4 सांख्यपदे (for °पथे). D5 M1. 5–7 स्थिताः (for रताः).

31 [a]) K1 corrupt. D7 G2 तस्माद्; G1 कस्माद् (for य°). K2. 4 यद्यपि; D7 G1 यमभि- (for यदभि-). M1 -ज्ञायेत (for -जायेत). —[b]) K1. 2. 4 विलीयते (for प्रली°). D7 G1. 3 तत्रैव प्रविलीयते. —[c]) B7 Da3 Dn4 D8 G3 लीयते; Ds2 लीलया (for लीयन्ते).

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ।
गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३२
सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदासृजत् ।
एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञेयचिन्तकैः ॥ ३३
अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ।
एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरनु तत्त्ववान् ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ॥ ३४
बहुधात्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम् ।
तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥ ३५
अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम् ॥ ३६
क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
अव्यक्तिके पुरे शेते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ३७

C. 12. 11405
B. 12. 307(6) 39
K. 12. 311. 28

B6. 8 (both marg.) -लोमेन; D7 T G1. 3. 6 -लोम्येन (for -लोमानि). ❀ Cp: प्रतिलोमानि, करणोन्मुखानि । ❀ — d) K1. 2. 4 Da4 सृजंते; D5. 7 G3 सृज्यते; G1 सृजते (for सृज्यन्ते). K7 D4. 5. 9 चोत्तरोत्तरं; D7 T G1. 3. 6 चेत(D7 G1 चतु)रात्मना; M1. 5–7 चांतरांतरा (for °रात्मना). ❀ Cn: अन्तरात्मना सृज्यन्ते, न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृत्या । ❀

32 a) K2 अनुलोमो न; K7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 आ(T2 G1 अ)नुलोम्येन; Ds2 अनुलोमेषु (for °लोमेन). — b) K6 D8 नीयंते; G2 lacuna (for ली°). — c) K1. 2. 4 जायंते (for सततं). — d) K2. 4 सागरेषु; D5 °रे च (for °रस्य).

33 a) D9 सर्गः (for सर्ग-). T G2. 3. 6 M7 -प्रळय (G2 °ये) (for -प्रलय). K1 सर्गजो लय एतावत्. — b) K1. 2 D8 प्रकृते (for °तेर्). ❀ Cn: प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी । ❀ — D8 om. (hapl.) 33c–34b. — c) T G2. 3. 6 प्रळये. D4 वास्य; D7 T2 चास्या. ❀ Cn: प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति, मोक्षे असंप्रज्ञाते च, एकत्वमस्य पुरुषस्य भवति । ❀ — d) K1. 2 Da4 G2 यथा; B8 (marg.) T2 तथा; D7 T1 G1–3. 6 तदा (for यदा). K6 सृजेत् (for [अ]सृजत्). D5 बहुत्वं चास्य वर्तनात्. — K1 om. (hapl.) 33c–34b. D5 om. (hapl.) 33e–34f. — e) M1. 5–7 एकम् (for एवम्). V1 तु (for च). — f) K2. 4 ज्ञान- (for ज्ञेय-). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D7. 8 विज्ञेयं (Da3. a4 °ज्ञानं) ज्ञानकोविदः.

34 K1 D8 om. 34ab; D5 om. 34 (for all, cf. v. l. 33). — a) K2 D7 T G1. 3. 6 अधिष्ठाता य (K2 यस्) (for °तारम्). K2 V1 D7 T G1. 3. 6 C8 इत्युक्त(K2 °क्ता)स्; K7 D4. 9 G2 M1. 5–7 इत्युक्तम् (for अव्यक्तम्). ❀ Cp: अधिष्ठातारं, यं वदन्तीति शेषः । ❀ — b) K2 तथा; V1 D7 T G1. 3. 6 तस्य (for अस्य). M1. 5–7 एव (for एतन्). — D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Cv Kumbh. ed. repeat 34cd after 12. 295. 2. — d) D2 om. from प्रकृते up to पञ्च (in 35d). D7 G1 (both first time) प्रकृतैर् (for °तेर्). K6 Dn1. n4 D8 D3. 8 Cn. 8 अर्थ-; B0. 8 अथ (for अनु). K7 D4. 9 om. from तत्त्व up to च प्र (in 34f). K6 Cp -तद्रहात्; D8 -तत्त्ववित्; T G6 (all second time) -रूपवान्; M1. 5–7 (all first time) -दर्शनात्; M1. 5–7 (all second time) -तत्त्ववत् (for तत्त्ववान्). ❀ Cn: अर्थतत्त्ववान्, अर्थतत्त्वं सम्यगधिगतवान्यः स जानीयादित्यर्थः ॥ Cp: प्रकृतेरनु, प्रकृतिं लक्ष्यीकृत्य, तद्ग्रहात् प्रकृत्यविवेकग्रहात् । ❀ — e) K1. 2 एकत्व- (for °त्वं). T G1–3. 6 M7 प्रळये. — f) K1. 2 बहुत्वस्य (for °त्वं च).

35 D2 om. up to पञ्च (cf. v. l. 34). M1. 5–7 read 35ab twice. — a) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 (last four first time) बहुधात्मानमकरोत्. — b) Ds1 प्रसवात्मिकं. D7 T G3. 6 M1. 5–7 (last four first time) प्रकृतिः (M1. 7 °ति-) प्रसवात्मि(D7 °त्म)का; G1 प्रकृतिप्रळयात्मकां. — c) D5 तद्वत्; T1 G3. 6 यच्च (for तच्च). G2 क्षेत्र- (for क्षेत्रं). K2 महात्मानं; M1. 6. 7 °त्मायं (for °नात्मा). — d) K1. 2. 4 lacuna for धितिष्ठति.

36 a) K1 राजेंद्रः. — b) K1 Da3. a4 D8 D5 G6 M6. 7 यदि; K2. 4 मति-; G3 यत्र; M1 यत- (for यति-). — c) K7 अधिष्ठाधाद् (sic) (for °ष्ठानाद्). K6 ह्यधिष्ठाता; D4. 9 व्यधि° (for अधि°). K1 अधिष्ठातान्विधिष्ठाता; K2 अधिष्ठाता ह्यधि°; G2 M1. 5–7 °ष्ठानान्यधिष्ठाता. — d) K7 अपि (for इति). K7 G1. 2 न (for नः). K1. 2. 4 D7 T2 G1. 3 M1. 5–7 श्रुतिः (for श्रुतम्).

37 K6 om. (hapl.) 37. — a) D2 क्षत्रं (for क्षेत्रं). G2 ज्ञानाति (for जानाति). M1. 5–7 चाप्युक्तं (for चाव्यक्तं). — b) B7 क्षत्रज्ञ; B8 D2 क्षेत्रज. — D7 G1 om. (hapl.) 37c–38b. — c) K1. 2. 4 T1 G6 अव्यक्तके; D4. 9 M1. 5–7 आव्यक्तिके; T2 अव्यक्ते च (for

C. 12. 11406
B. 12. 307(6). 39
K. 12. 311. 39

अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञाता वै पञ्चविंशकः ॥ ३८
अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ।
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ॥ ३९
अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरम् ।
अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ॥ ४०
सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानदर्शनम् ।
सांख्यं प्रकुरुते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ४१
तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः ।
सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वः पञ्चविंशकः ॥ ४२
पञ्चविंशोऽप्रबुद्धात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ।
यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ४३

°त्तिके). K2 परे शेते; K7 B6 D2 प्रवेशे(B6 °श)ते; Dn1. n4 D8 प्रविशते; D8 प्रवेशेत (for पुरे शेते). — ^{d}) D4. 5. 9 चापि (for चेति).

38 D7 G1 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{a}) K6. 7 D4. 9 क्षेत्रमन्यत्समुद्दिष्टम्. — ^{b}) K1. 2 अन्य (for अन्यः). — ^{c}) K6. 7 Ds2 अव्यक्त (for °क्तम्). ❀ Cp: क्षीयमाणत्वात्कर्मबीजनिर्वापणभूमित्वाद्वा क्षेत्रम् । ❀ — ^{d}) K2 ज्ञात्वा वै. K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 ज्ञातारं पंचविंशकं.

39 D5 om. (hapl.) 39–40. V1 reads 39 on marg. — ^{a}) Ds2 एवं (for एव). K7 D4. 9 तथा ज्ञानम्; D7 G1 वचो ज्ञानं (for च ज्ञानं स्याद्). — ^{b}) K2 M1. 5. 6 अन्य-; G2 अन्यं (for अन्यज्). M6 तम् (for तद्). D7 G1 स्यादन्यज्ज्ञेय उच्यते.

40 D5 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{b}) K7 D4. 9 यथा (for तथा). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तत्त्वं; Cpp सत्यं (for सत्त्वं). M1. 5–7 अथ (for तथा). K7 B9 Da3 Dn1 D4. 9 Cap (Ca as in text; gloss: छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः) तथेश्वरः; G3 महेश्वरं (for तथे°). — ^{c}) K2 अनीश्वरसमत्वं च. ❀ Cn: अनीश्वरम्, ईश्वरादिपदोपात्ताद्दृश्यादन्यत् । तच्छब्दः परोक्षवाची । नास्ति तत्त्वं परोक्षत्वं यस्य तदतत्त्वं, नित्यापरोक्षं द्रष्टुः स्वरूपम् । तदेव पञ्चविंशतेः पूरणं तत्त्वमनारोपितरूपम् । अन्यत्सर्वमीश्वरादिकं दृश्यमारोपितमित्यर्थः ॥ ❀ — ^{d}) K7 D4. 9 यदेतत्; G2 M1. 5–7 तत्त्वे(G2 न त्वे)तत् (for तत्त्वं तत्). Dn1 °विंशकौ.

41 K1. 2. 4 om. (hapl.) 41^{ab}. — ^{a}) Da4 साक्ष-; M5 सांख्यं (for सांख्य-). — ^{b}) D8 -दर्शनात्; D6 -गोचरं (for -दर्शनम्). K7 V1 B6 Dn1. n4 D3. 4. 8. 9 T G2. 6 M1. 5–7 C8 परिसंख्यानि(K7 D4. 9 °त-; B6 Dn1. n4 D3. 8 °नु)दर्शनं (C8 °नात्). — K6 om. 41^{c}–42^{d}. — ^{c}) K2 सांख्यां; B0. 6 (marg.). 9 Cp संख्यां; B7 Da3 Dn1. n4 D8 D3. 8. 8 G2 C8 सांख्याः; B8 संख्याः; Ca (gloss: सांख्यदर्शने कथितं प्रधानम्) सांख्यं (as in text). K4. 7 V1 B6 (marg.). 7. 9 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 C8 प्रकुर्वते (for °रुते). M1. 5–7 चेति (for चैव). ❀ Ca: प्रकुरुते, परिणम्य विश्वं सृजन्ति ॥ C8: सांख्याः प्रकृतिं तत्त्वमध्ये प्रकुर्वते, प्रचक्षते । ❀ — ^{d}) K1 G1 प्रकृतं च; D8 °तिरवं (for °तिं च). K7 Ds1 प्रचक्ष्यते; B0. 8 प्रतीक्षते (for प्रच°).

42 K6 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^{a}) G3 तत्त्वानां च चतुर्विंशं. — ^{b}) Da3. a4 प्रतिसंख्याय; Ds2 परिसंख्यान- (for °संख्याय). ❀ Cn: परिसंख्या, स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनि प्रपञ्चप्रविलापनम्, तामनु, दर्शनं साक्षात्कारं संपादयन्तीत्यर्थः । ❀ — V1 reads 42^{c}–43^{b} on marg. — ^{c}) K7 D5 सांख्यं; D4. 9 सांख्यः (for सांख्याः). G2 सांख्याः सहस्रकृत्वा तु. ❀ — ^{d}) Da4 निस्तत्त्व-; G2 नित्यकः (for निस्तत्त्वः). D7 T G1. 3. 6 निस्तत्त्वं पंचविंशकं. Cv: निस्तत्त्वः, चतुर्विंशतितत्त्वेष्वभिमानरहितः

43 V1 reads 43^{ab} on marg. — ^{a}) K2 पंच°विंशे (for °विंशो). K1 [ऽ]प्टबुद्धात्मा; K7 [ऽ]नु°; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 Cn [ऽ]प्रकृत्या(G2 °वृद्धा)त्मा; M1. 5–7 [ऽ]प्रबुद्धत्वाद् (for °द्धात्मा). ❀ Ca: बुद्धात्मा बुध्यमान इति रूपद्वयं पञ्चविंशस्य । चतुर्विंशतितत्त्वे भेदाग्रहे सति, पञ्चविंशतिसंख्यापूरकावस्थायां बुध्यमानत्वं, बुद्धत्वं तु विवेकख्यातेरनन्तरं ईश्वरस्तु नित्यं बुद्धैकरूप इत्याशयः ॥ Cn: अपकृत्यात्मा, प्रकृतितो निष्कृष्टः बुध्यमानः (दिवादिः, कर्तरि शानच् [Pāṇini 3. 2. 126]) जीव एव प्रकृतित्यागात्केवलो भवति । ❀ — ^{b}) T2 स्मृतिः (for स्मृतः). — K7 reads 43^{cd} twice. — ^{c}) M1. 7 नु (for तु). K1. 2 बुध्यत; D5 अबुध्यते. — ^{d}) K1. 2 चरति (for भवति). G2 M1. 6. 7 केवलं (for °लः). ❀ Cv: केवलः, कैवल्यवान् । ❀

44 K1. 2. 4 om. 44^{ab}. — ^{a}) G1 सम्यग्दर्शन. — ^{c}) Da4 G1 विजानंत; M7 °नंतं. — ^{d}) B8 Ds2 शाश्वतां; M1. 5–7 सात्मतां (for सात्म्यतां). D7 G1. 3 प्रतियाति (for °यान्ति). K1. 2. 4 V1 च; K6 इतः.

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः ।
एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रतियान्त्युत ॥ ४४
सम्यङ्गिदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ।
गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणोऽन्यस्तथा भवेत् ॥ ४५
न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ।
विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरस्परमव्ययम् ॥ ४६
पश्येरन्नेकमतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिंदम ॥ ४७
सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् ।
व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः ॥ ४८
सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः ।
य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ४९

C. 12. 11417
B. 12. 307(6) 50
K. 12. 311. 50

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

❀ Cv: साम्यतां प्रतियान्ति । समं यथावस्तु ज्ञानं, तत्संबन्धिनः साम्याः, तेषां भावः साम्यता, ताम् । ❀

45 [a]) V1 B8 (marg. as in text) तात (for नाम). — [b]) G2 प्रकृतिस् (for °तेस्). K1 तदा (for तथा). K6.7 D4.9 प्रत्यक्ष(K6 °क्षं)प्रत्ययस्तथा; D5 प्रत्ययः प्रकृतिस्तथा. ❀ Cn: प्रत्यक्षं प्रकृतेः, प्रकृतेर्ब्रह्मणो, ब्रह्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनम् । ❀ — [c]) Da4 गुरु-; D7 T G1.3.6 गुणास् (for गुण-). K1.2.4 V1 B7 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 गुणत(K1.2 V1 °व)त्त्वाद्यथैतानि. ❀ Cv: गुणतत्त्वानि, त्रिगुणात्मकतत्त्वानि । ❀ — [d]) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.8 G2 निर्गुणेभ्यस् (for °णोऽन्यस्). T2 G1.3 ततो (for तथा). Da4 तथाभवत्.

46 [a]) K7 तत्त्वेवं; D7 G1 न त्वेव. B9 वर्तमाना च (for °नानाम्). — [b]) K4 आवृत्य; B9 यावृत्तिर् (for आ°). K7 भिद्यते; D5 वर्तते (for विद्यते). — [c]) K6.7 D4.9 Ca भिद्यते; D5 भिद्यंते (for विद्यते). G1 [ऽ]रक्ष- (for ऽक्षर-). K1 -भावित्वाद्; B6 Da3.a4 D7 T G1–3.6 M1.5–7 -भावत्वं; Cv -भावत्वे (for °त्वाद्). K4 विद्यते क्षरवद्भावाद्; D8 Cs विद्यतेक्षरभावत्वम्. ❀ Cs: क्षरः संसारः, तद्भावत्वं, संसारित्वमविदुषां वर्तते ॥ Cv: [ऽ]क्षरभावत्वे, अक्षरे भावः, भावना, यस्य सः अक्षरभावः, तस्य भावः अक्षरभावत्वम्, तस्मिन्सति । ❀ — [d]) K7 V1 B6.7 Dn1.n4 D2–5.8.9 G2 अप(K7 D4.9 °क्ष)रं परमव्ययं; D7 T G1.3.6 M1.5–7 यो नैवं वेत्ति पार्थिव; Cv स परात्परमव्ययं.

47 [a]) K2 पश्येरन् (for पश्ये°). K6.7 Dn1.n4 D4.9 T G2.3.6 नैक- (for एक-). Da4 -पतयो (for -म°). K1 पश्येन्नरेकमतयोर्; Da1 Cs वश्यैकरक्तम°; D5 पुरा ये नेकमतयं (sic). ❀ Cs (reading वश्यैकरक्तमतयः): वशः पुरुषः संसारनिष्पादने यस्य व्यक्तप्रपञ्चस्य स वश्यः, तस्मिन्नेव एका असाधारणा मतिर्येषां ते ॥ Cv: पश्येरन्नेकमतयः, क्षराक्षरयोर्जीवपरयोरेकमतयः, ऐक्यमतयः, सन्तो ये पश्येरन् तेषु सम्यग्दर्शनं नास्ति । ❀ — [b]) Da2 ते तु (for तेषु). D5 तेषां व्यक्तं च दर्शनं. — [c]) Da2 [ऽ]व्यक्तः; Cap (gloss: देहादि) व्यक्तं; Ca (gloss: महदादि) ऽव्यक्तं (as in text). K1 प्रतिपत्स्यंते (for °पद्यन्ते). T1 G6 अव्यक्तं ते प्रपद्यंते. — [d]) K1.2.4 व्यक्तं व्यक्तम् (for पुनः पुनर्).

48 [a]) K1.2 विजानंते; K7 D4.9 °नंति (for °नन्तो). ❀ Cv: त्रिजानन्तः विपरीततया जानन्तः । ❀ — [b]) K7 D4.9 तत्सर्वस्य; D7 T G1.3.6 M1.5–7 Ca नासर्वस्य (for न स°). K1.2.4.7 D4.9 प्रबोधनं (for °धनात्). K6 ह्यसर्वस्याप्रबोधनात्. ❀ Ca: असर्वस्य, प्रधानप्राधानिकवर्गाद्भिन्नस्यात्मनः प्रतिबोधनात् ॥ Cs: सर्वस्य प्रबोधनात्, अव्यक्तकार्यस्य ज्ञानात् । ❀ — [c]) Dn4 D8 व्यक्तीभूताद्; D5 व्यक्ते भूता; G1 व्यक्तिभूता; G2 Cv व्यक्त° (for व्यक्ती°). ❀ Cn: व्यक्तीभूताः, सर्वापरोक्षव्यक्त्या ॥ Cs: व्यक्तीभूता न भविष्यन्ति, स्वयं प्रबुद्धब्रह्मभूता न भविष्यन्ति ॥ Cv: व्यक्तभूताः, व्यक्ते प्राकृतदेहे, भूताः जाताः । ❀ — [d]) D5 व्यक्त- (for वश-). ❀ Cn: व्यक्तस्य, देहस्य ॥ Cs: व्यक्तस्य वशवर्तिनः, व्यक्तं, स्वयंप्रकाशं ब्रह्म, तस्य शक्तिभूतमायायां वर्तमानाः । ❀

49 [a]) K1.2 सर्वदा(K2 °शो)व्यक्तमित्युक्तम्. — [b]) D5 स सर्वः (for असर्वः). K1.2 असर्व (K2 °र्वं) पंचविंशकं. — [c]) K7 V1 D4.7.9 T G1–3.6 M1.7 एवम्; D8 एतम् (for एनम्). — [d]) K1 भये (for भयं). B0.8.9 Dn4 D8 D2.3.8 वर्तते (for विद्यते).

२९५

C. 12. 11418
B. 12. 306(7). 1
K. 12. 312. 1

वसिष्ठ उवाच ।

सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १
अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥ २
परस्परमविद्यां वै तन्निबोधानुपूर्वशः ।
यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्यास्य निदर्शनम् ॥ ३
कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् ।
बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४
विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ।
मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५
अहंकारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः ।

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.4.6.7 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म. — *Adhy. name:* K1 V1 B0.7–9 Da3.a4 Dn1 D3.5 G6 वसि- (V1 B9 °शि)ष्ठकराल(G6 °ळ)जनकसंवादः; K2 G2 वसिष्ठकरालसंवादः; K4 B6 Ds D2.4.8.9 करालजनकसंवादः; K7 करालजनकवशिष्ठसंवादः; T1 G6 (also) योगसांख्यनिर्णये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 30; B0.8 133; B7 T1 G1.6 129; Dn1 132; Dn4 131; Ds2 G3 M5 130; D8 127; T2 142; G2 145; M1.6.7 128. — *Śloka no.:* Da4 50; Dn1.n4 49; Ds1 35; D8 48.

295

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K7 V1 B9 D4 वशिष्ठ (for वसिष्ठ). — [b]) K2.4 पंचसत्तम (K4 °मः) (for नृप°). — K2.4 om. 1[cd]. — [c]) B3 ते (for मे). — [d]) Da3 Dn4 G2 M1.5–7 तन् (for त्वं). K1 तन्निबोध *** मः; Da4 तन्निबोध तु पूर्वशः.

2 [a]) K1.2.4 V1 B6.8.9 Da4 G2 अभेद्यम्; G1 अविद्यम् (for °द्याम्). D7 अविद्यां प्राहुरव्यक्तां. — [b]) D4 G1 सर्व- (for सर्ग-). T G1–3.6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). K6 B6.7.9 Da3.a4 Dn4 D7 T1 G1.3.6 -धर्मिणं (Da4 °णा); Dn1 -धर्मिणीं (for -धर्मि वै). — [c]) T G1–3.6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). K6.7 Dn1.n4 D2.3.8 G2 -निर्मुक्तां; D7 T G1.3.6 M1.5–7 -निर्मुक्तो (for °क्तं). B0.6.7.8 (marg.).9 Da4 सर्गप्रलयमित्युक्तं. — [d]) K7 विद्याद्; D4.5.7 T G1.3.6 M1.5.6 विद्या (for विद्यां). Dn1.n4 D3.6.5.7.8 T G1.3.6 M1.5–7 -विंशकः (for -विंशकम्). K1.2.4 V1 विद्याविद्ये तथैव च; K6 विद्यं चैव विपश्चितः; B0.6–9 Da3.a4 विद्याविद्ये च (Da4 °द्येक-) विंशकः. — After 2, D7 T G1.3.6 M1.5–7 Cv Kumbh. ed. repeat 12. 294. 34[cd].

3 [a]) G2 M1.5–7 अविद्या; Cs (gloss: परमार्थभेदरहितां) अभेद्यां (for अविद्यां). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 परस्परस्य विद्यां वै; K7 D4.5.9 °रेण विद्या (D9 °द्यां) वै; D7 T G1.3.6 परं परं च विद्यां वै. — [b]) K1 तान्; K6 तां; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.5.8 G3 त्वं (for तन्). — [c]) K1.2.4 यदुक्तम् (for यथोक्तम्). — [d]) K6 B0.7 Dn4 Ds D2.3.8 [अ]भि-; K7 lacuna; B6 [अ]पि; Da3.a4 [इ]ति (for [अ]स्य). B9 [अ]निदर्शनं (for नि°). K1.2.4 यदुक्तं सांख्यदर्शनं; Dn1 सांख्यस्याभिनिदर्शनं. ❀ Cs: निदर्शनं, निश्चितं ज्ञानम् । ❀

4 [a]) K1.2.4 कर्मेंद्रियाणि; D5 ज्ञानेंद्रियाणां (for कर्मेन्द्रि°). — D5 om. (hapl.) 4[b]–5[a]. — [b]) Cs (gloss: ज्ञानेन) बुद्ध्या (for विद्या). K2 बुद्धींद्रिये (for °यं). ❀ Ca: कर्मेन्द्रियापेक्षया बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाशकत्वात्तदपेक्षया तेषां विद्यात्वम् ॥ Cv: विद्यासाधनत्वात् विद्या । ❀ — [c]) T2 सर्वेषां (for च तथा). — [d]) K1.2 Ds2 D8 T Cs (gloss: श्रोत्रं शब्दज्ञानाय, चक्षू रूपज्ञानाय, इति विवेकः) विशेष; Cv (gloss: स्थूलभूतानि देहारम्भकाणि) विशेषा (as in text).

5 D5 om. 5[a] (cf. v. l. 4). — [a]) G2 विशेषणं (for °षाणां). K4 नमस् (for मनस्). — [c]) G1 तमसः (for मनसः). — [d]) K7 D4.9 अभिधीयते (for °चक्षते). ❀ Cv: विद्या, विद्याविषयत्वाद्विद्या । ❀

6 [ab]) K1.2.4 transp. भूतानां and पञ्चानां. B6 (marg. as in text) तत्त्वानां (for भूतानां). D4 मात्र

अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६
बुद्धेः प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरम् ।
विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ॥ ७
अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् ।
सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥ ८
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयं वै पञ्चविंशकम् ।
तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ९
विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तं ते विशेषतः ।
अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १०
उभावेतौ क्षरावुक्तावुभावेतौ च नक्षरौ ।
कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथा ख्यातौ तु तत्त्वतः ॥ ११
अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ ।
तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥ १२
सर्गप्रलयधर्मित्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरम् ।

C. 12. 11430
B. 12. 308 [7] 13
K. 12. 312. 13

(for नात्र). Da4 संशयं. — c) K1. 2 V1 तु (for च). K7 D4. 5. 9 अहंकारस्तथा विद्या. ❀ Cs: अहंकारः, तामसाविद्या । ❀ — d) Da4 तथेश्वर; D5 जने° (for नरे°). ❀ Cn: बुद्धिः, महत्तत्त्वम् । ❀

7 a) K1. 2. 4. 6 B7–9 Da4 D5 बुद्ध्या; V1 Bo. 6 Da3 बुद्ध्याः; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विद्या (for बुद्धेः). K6 प्रकृतिम् (for °तिर्). — b) G1 पक्वानां (for तत्त्वानां). K6 V1 B6–9 Da3 Dn4 Ds2 D5. 8 परमेश्वरी; Da4 Dn1 Ds1 D2. 3 °श्वरीं (for °श्वरम्). — c) K1 ज्ञेयो; K2 ज्ञेयं (for ज्ञेया).

8 a) Da4 अव्यक्तस्य (for अव्य°). K7 D4. 9 परां (for परं). — b) K7 -विंशकां (for °कम्). — D8 om. (hapl.) 8c–9b. — c) D4 ज्ञानस्य (for सर्वस्य). D7 T G1. 6 सर्वे (for सर्वम्). K7 इत्युक्तो. K6 सर्वस्य सर्वज्ञेयं स्याद्. ❀ Cs: सर्वमिति, इदं सर्वं यदयमात्मेति (Bṛ. Up. 4. 5. 7) श्रुत्या । ❀ — Da4 reads 8d–9a twice. — d) D5 ज्ञेयस्य (for ज्ञानस्य). ❀ Cs: ज्ञानस्य सर्वप्रमाणजन्यस्य, ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । ❀

9 For the repetition in Da4, cf. v. l. 8. D8 om. 9ab (cf. v. l. 8). D4 reads 9 twice. — b) K2 ज्ञेये वै; K6 ज्ञेयो *; K7 विज्ञाता; V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7 T G1. 3. 6 ज्ञेयो वै (for ज्ञेयं वै). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7 T G1. 3. 6 -विंशकः (for -विंशकम्). — K7 B9 Da4 D7 T1 G1. 6 om. (hapl.) 9cd. — c) T2 [अ]ज्ञानम् (for ज्ञानम्). K7 D4 (both times). 9 G3 इत्युक्तं (for अव्यक्तं). — d) Bo ज्ञेयो वै; D5 विज्ञानः; T2 ज्ञानं वै; G2 विज्ञानं (for °ता). G2 पंचविंशकं.

10 a) K4 तथाविद्यार्थ-; K6 Bo. 6. 9 Da4 विद्याविद्याथ; V1 B8 (marg. as in text) °विद्ये तु; D7 G1 °विद्योर्थि-; T G6 °विद्येर्थ- (for °विद्यार्थ-). ❀ Cn: विद्याविद्या, विद्यासहिता अविद्या । अर्थतत्त्वेन, याथार्थ्येन ॥ Cs: विद्याविद्यार्थतत्त्वेन, सारासारयोः स्वरूपयाथात्म्येन । ❀ — b) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 मयोक्ता; V1 B3 T2 G1–3 °क्ते (for °क्तं). V1 तु (for ते). — c) G1 अत्वरं (for अक्षरं). Da4 lacuna; G1 त्वरं (for क्षरं).

11 a) K4 एताक्षराव्; Bo. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 एवाः क्षराव् (for एतौ क्षराव्). K6 B6. 7 Da3. a4 प्रोक्ताव् (for उक्ताव्). — b) K7 D4. 9 तथाक्षरौ; V1 Bo. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 अनक्षरौ; B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 D7 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 न च क्षरौ; D5 T2 न चाक्षरौ (for च नक्षरौ). ❀ Cp: लोकदृष्ट्या उभयोरपि अक्षरत्वं, शास्त्रदृष्ट्या तूभयोरपि क्षरत्वम् । ❀ — c) K6 च; D7 T G1. 3. 6 M1 5–7 तत् (for तु). K2 प्रवक्षामि. — d) K1 येन ख्यातौ; K2. 4 येनाख्यातौ; K6 V1 Bo. 6–8 Da3 a4 यथा ख्यातं (B3 [marg.] ज्ञानं); B9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 या(Dn4 D2. 8 य)थातथ्यं; D7 G1 यथा ज्ञातो; T2 यदा ख्यातौ; G2 यथा ज्ञानं; G3 तथा ख्यातौ (for यथा ख्यातौ). K1. 2. 4 च (for तु). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 8 तु ज्ञानतः; D7 T G1. 3. 6 न जानतः (T1 °ता); M1 5–7 तु जानतां (for तु तत्त्वतः). D5 यथा ज्ञेयौ क्षराक्षरौ.

12 b) K1. 2. 4 नरेश्वर; M1. 5–7 Cs (gloss: ब्रह्मादीनामपि नियन्तारौ) [ई]श्वरेश्वरौ (for °रौ मतौ). ❀ Cs: परमात्मा निरवधिकेश्वरः, जीवस्तु तद्दत्तसामर्थ्यादीषदीश्वरः । ईशो वरो यस्मादिति वा ईश्वरः । ❀ — c) K6 तत्तत्- (for तत्त्व-). K6 V1 B8 एत्र (for एतौ). K1. 2. 4 B9 Da4 Cp तत्त्वम(K2 B9 Cp °त्त्वसं-; Da4 °त्त्वं सं)-ज्ञानु(K2. 4 °न)भावेन; Bo Da3 तत्त्वसंज्ञावुभावेन; B6 °संख्यानुभावेन; G3 °संज्ञाविभावेतौ. ❀ Cp: एकस्य पुरुषस्य स्वरूपसत्तयैव तत्त्वसंज्ञत्वम्, अन्यस्य प्रधानस्य तत्त्वःध्यस्ततया तत्त्वम् । ❀ — d) K1. 2. 6. 7 V1 Bo. 6 Da3. a4 Dn4 T2 M1. 7 प्रोच्यते (for प्रोच्येते). K1. 4 तत्त्वचिंतकैः; K6 ज्ञाति° (for ज्ञान°).

13 a) T G1–3. 6 M7 -प्रळय- (for -प्रलय-). K6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -धर्मत्वाद् (for -धर्मि°).

C. 12. 11430
B. 12. 308(7). 13
K. 12. 312. 13

तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३
गुणानां महदादीनामुत्पद्यति परस्परम् ।
अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम् ॥ १४
यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् ।
तदा सह गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशो विलीयते ॥ १५
गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ।
क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥ १६
तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंज्ञिता ।
निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेषु प्रतिवर्तनात् ॥ १७
एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ।
प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ।
प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ॥ १९
तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् ।

— b) K1.2.4 ईश्वरं; G1 अक्षयं (for °रम्). ❀ Cp: परिणामिनित्यत्वादक्षरत्वमव्यक्तस्येत्यर्थः । ❀ — c) B6 तदेव; B8 यदेतद् (for तदे°). K1.2 -संगाय (for -सर्गाय).

14 bc) K1.2.4 उत्पद्येत; K6 °त्तिषु; K7 D4.5.9 °त्तिस्तु; V1 Dn1.n4 D8 D2.3.8 °त्तिश्च; G2 °द्यंति; M1.5–7 °द्यंते (for °द्यति). K6 V1 B0.7–9 G2 M1.5–7 परस्परे; B6 D7 T G3.6 परंपरा (B6 °रं) (for परस्परम्). K6 अधिष्ठानान्; V1 D7 T G1.6 M1.5–7 °ष्ठानं; G8 °ष्ठानां (for °ष्ठानात्). B8 क्षत्रम्; D7 क्षेमम् (for क्षेत्रम्). ❀ Cn: परस्परमधिष्ठानात्, चिच्छायामनवाप्य न केवला प्रकृतिर्वा, प्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन्स्रष्टुमुत्सहते, किं तु परस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः । ❀ — d) D7 T G1.3.6 M1.5–7 एवं (for एतत्). G1 तौ (for तत्). D7 G1 -विंशतिः (G1 °तिं) (for °कम्).

15 a) K7 D4.9 सदा (for यदा). G2 om. तु गुण. D8 G1 Cs -जातं (for -जालं). Ds2 तम् (for तद्). — b) K2 M1.6.7 अव्यक्तो(K2 °क्ते)त्मनि; G2 आव्यक्ता° (for अव्यक्ता°). G2 सा (for सं-). ❀ Ca: संक्षिपेत्, प्राकृतमिदं न ममेति निश्चिनुयात् ॥ Cs संहरेत् । ❀ — c) D5 च स; G1 ह स (for सह). K1 G2 ते तु (for तैस्तु). Ds1 तदा सहस्रगुणैस्तैः. — d) K7 पंचविंशे (for °विंशो). K2 G1 [ऽ]प-; K4 V1 D5.7 T2 G8 M1 Cv [ऽ]पि (for वि-). ❀ Cv: लीयते, स्वमूलरूपे संबध्यते । लीङ्श्लेषे इति धातुः । ❀

16 V1 reads 16 on marg. — a) V1 गुणा गुणे प्रलीयंते. ❀ Cp: उपाधिलये पुरुषोऽपि लीन इव भवतीति कृत्वा पुरुषस्य क्षरत्वम् । प्रकृतेश्च स्वाभिन्नकार्याकारक्षरणात् । ❀ — b) K1.2.4 Da8 D4.7 T G1.3.6 तदेका (for तदैका). M1 प्राकृतिर् (for प्र°). — D7 G1 om. 16c–17d. — c) D5 क्षेत्रज्ञौ (for °ज्ञो). V1 G2 M1.5–7 तदा (for यदा). — d) K2 Dn1 D4.9 G2 क्षेत्रं (for क्षेत्रे). Da8 D5 प्रवि-; M1.5–7 स प्र- (for संप्र-). ❀ Cs: क्षेत्रे, क्षेत्रोपलक्षितचैतन्यमात्रे ॥ Cv: क्षेत्रे संप्रलीयते, उपचायकरूपेण प्रकृतेर्बहिरायाति । ❀

17 D7 G1 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) M1 क्षरर्थः; Ca (gloss: स्वव्यापारहानिं) Cn (gloss: विनाशित्वं) Cv (gloss: कार्योपचायकशक्तिह्रासात्) क्षरत्वं (for [अ]क्षरत्वं). — b) K4 गच्छंते; K7 D4.5.9 प्रयाति (for गच्छते). B0.6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -संश्रिता; D1 G6 -संज्ञितां; M1.6 -संज्ञता; M7 -संज्ञका (for -संज्ञिता). — c) K2.7 M1.5–7 वै देहे (for वैदेह). — d) V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G2.3 M1.5–7 Cn [अ]प्रति-; T1 G6 परि- (for प्रति-). K6 -वर्तनं; T1 G6 -वर्जनात् (for -वर्त°). ❀ Cn: देहगुणेषु देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तदभावात् ॥ Cp: प्रतिवर्तनात् गुणेषु महदादिषु प्रातिकूल्येन वर्तनात् ॥ Cs: अप्रतिवर्तनात्, असंस्पर्शात् । ❀

18 b) B0 -परिक्षयेत्; Ds1 °क्षणे; Ds2 -परीक्षणे; D7 T G1.3.6 -परि(G1 °री)क्षयात् (for °क्षये). K7 D4.9 क्षेत्रज्ञानं प्रचक्ष(K7 °क्ष्य)ते. — G1 om. 18c–20b. — c) K1 स्त्वेषा. K2 प्रकृत्या गुणवर्तेष; D7 °त्या निर्गुणद्वेषी. ❀ Cv: प्रकृत्या निर्गुणः, न तु स्वतो गुणरहितः । ❀ — d) K7 Ds1 D4.9 T2 G2 M1.6.7 -शुश्रुमः (for °म).

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 18). Ds1 om. 19ab. — ab) K2 भवतु (for °ति). D7 T G3.6 transp. यदा and तदा. D2 गुणवताम् (for °वतीम्). D7 G8 तदा गुणवतीमिथः. — c) K8 B6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 स्वथ; D7 स्वं तु; T1 G6 च न; T2 G2.3 M1.5–7 स्वनु- (for स्वभि-). G3 -जानामि (for °ति). D5 प्रकृतिस्त्वामभिजानाति (hypermetric). — d) Ds2 D2.8 निर्गुणत्वात् (for °त्वं). K1.2.4 अथ; T2 तदा (for तथा).

20 G1 om. 20ab (cf. v. l. 18). — a) B8

अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ २०
तदैषोऽन्यत्वतामेति न च मिश्रत्वमाव्रजेत् ।
प्रकृत्या चैव राजेन्द्र नमिश्रोऽन्यश्च दृश्यते ॥ २१
यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं विजुगुप्सते ।
पश्यते चापरं पश्यं तदा पश्यन्न संज्वरेत् ॥ २२
किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनम् ।
मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवांस्तथा ॥ २३
अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ।

C. 12. 11441
B. 12. 206. 71. 24
K. 12. 312. 24

(marg.) T1 G3.6 तथा (for तदा). K1.2.4 विशुद्धा; Da4 [अ]पि शुद्धो (for विशुद्धो). B9 om. भवति. — b) K1.2 प्रकृतिः; K4 °त्यः (for °तेः). Da4 प्रति- (for परि-). K1.2 -म(K2 -मा)र्जनात् (for -वर्ज°). ❀ Cp: प्रकृतेः परिवर्जनात्, प्रकृतेः सकाशात्क्षरणात्, क्षरो भवतीत्यर्थः ॥ ❀ — c) K2 अहो (for अन्यो). K2.4 अन्योहम्; K6.7 B8 Da4 Ds1 D4.5.9 T1 G2.3 अन्योयम्; D8 अन्येषाम्; D7 इत्येवम्; G1 इ *** (for अन्येयम्). — d) K1.2 Dn1 तदा; D5 यथा (for यदा). Dn1 बध्यति (for बु°). ❀ Cp: बुद्धिमान्, शास्त्राहितविवेकज्ञानः । ❀

21 a) Da3.a4 D7 T2 G1 तदेषो (for तदैषो). K6 V1 Bo.6 [ऽ]प्यन्यताम्; B8 अन्यताम्; D8 [ऽ]न्यात्मताम्; D7 G1 [ऽ]न्यतराम् (for °त्वताम्). K1.2.4 तदैषोन्यत्वमायाति; K7 °षोतत्त्वमेत्रेति; Dn1.n4 D2-4.8.9 तदै- (Dn1 यदै-; D3.4 तदे)ष तत्त्वतामेति; D5 तदेषोत्पन्नतामेति; T1 G3.6 तदा ह्येषोन्यतामेति; G2 तदैषोन्यस्तत्त्वमेति; Cap (Ca as in text) तदैषोन्यत्वमत्येति; Cs (gloss: अन्यात्मतां, संसारिताम्) तदैषोन्यात्मतामेति. ❀ Cn: तत्त्वतां, आरोपशून्यताम् । ❀ — b) K2.4 मित्रत्वम् (for मिश्र°). K6 T2 G1.2 M1.5-7 Ca न च मिश्रत्व(G2 °क)तां व्रजेत्; K7 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 न चापि (K7 D4.9 न च तां; B6.7 Da4 न च सं-; D5 न चासं-) मिश्रतां व्रजेत्; B9 न च मिश्रित्वतां व्रजेत्; Cap as in text. ❀ Cs: मिश्रतां, मिश्रात्मकतां, ब्रह्मरूपताम् । ❀ — c) B6.9 M1.5-7 चैष (for चैव). — d) K2.4 न मे श्रेयश्च; K6 B6 Da3 D5 मिश्रो नान्यश्च; Bo.7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मिश्रो ह्यन्यश्च; Cap नमिश्रोऽन्यश्च (as in text). B9 न मिश्रोन्येन दृश्यते; Da4 मिश्रो नान्यस्य दृ°; D7 G1 तमिश्रोन्यं च दृ°; M1.5-7 Cs न मित्रो(M5 Cs °श्रो)न्यत्र दृ°.

22 22a is partly damaged in V1. — a) K1.2.4 तदा (for यदा). K7 D4.9 च; D5 [अ]व- (for तु). D8 गुणजातं; Cp °ज्ञानं (for °जालं). D5 च; M1.6.7 तं (for तत्). — b) B9 D7 G1 प्र(B9 प्रा)कृतिं (for प्राकृतं). V1 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 वै (for वि-). B8 (marg. as in text) जुगुप्सितं (for -जुगुप्सते). K1 प्रकृत्या तं विजिगीषते (hypermetric); K2.4 D5 प्राकृतं विजिगीष(D5 °गुप्स)ते. ❀ Cs: प्राकृतं मनुष्योऽहमित्यभिमानिनं जुगुप्सते, विजुगुप्सते निन्दति । ❀ — c) K1.2 दृश्यते (for पश्यते). D5 वा (for च). K4 V1 Bo.6-9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 परं; Da3 lacuna; Ca (gloss: अपरं, न परम्, केवलमात्मानं) [अ]परं (as in text). K1.2 दृश्यं; K7 D4.9 G2 Cap पश्यंस्; Cn (gloss: द्रष्टारं) पश्यं (as in text). D7 G1 पश्यते चापरा वश्यं. ❀ Cv: पश्यते चापरं पश्यम्, अपरं जीवाद्भिन्नं, पश्यतीति पश्यः, सर्वज्ञो नारायणः, तं पश्यति । ❀ — d) K1.2 यदा (for तदा). M1.5-7 पश्ये (for पश्यन्). D5 स (for न). Bo.6.7.9 D8 D2.3.5 T2 Cs (gloss: संसर्गं गच्छेत्) Cv (gloss: न विसृजेत्) संसृजेत्; Dn1 D8 संत्यजेत्; Dn4 संचरेत्; D7 T1 G1.6 M1.5-7 सं(G1 स)स्वजेत्; G3 संसजेत् (for संज्वरेत्).

23 a) K1.2 इदं; G2 M1.5-7 अहं (for मया). D7 T G1.3.6 किमहं कृतवानेवं. — b) M1.5.6 (inf. lin.).7 [ऽ]हंकारम् (for ऽहं कालम्). T1 G1.3.6 इदं (for इमं). ❀ Cn: इमं प्राकृतं जनं, देहम् ॥ Cp: जनं, जायमानं शरीरम् । ❀ — Kumbh. ed. reads 23cd twice. — c) Ds2 Cs जलं; D5 ज्ञानं (for जालं). K7 D4.5.9 यथा (for ह्यवि-). V1 reads from ह्यवि up to मन्यते (in 25b) on marg. K1.2.4 V1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. (first time) Cv यथा (G1 Kumbh. ed. °दा) मत्स्योदकज्ञानाद् (V1 D7 T1 G3.6 °कं जानन्; T2 Kumbh. ed. °कं ज्ञानं; G1 °कज्ञानं; M5 °कजालाद्; Cv °के जालम्); K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 यथा मत्स्यो ह्यविज्ञानाद्. ❀ Cn: जालं हि, जालमिव । ❀ — D5 om. (hapl.) 23d-25a. — d) K6 B6-9 Da3.a4 जलं; Bo Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. (second time) इह; Kumbh. ed. (first time) तदा (for तथा). K4 अनुवार्तैरेवांस्तथा (sic); D7 T1 G1.6 अनुपश्यतवांस्तथा. ❀ Cn: अनुवर्तितवान्, हदाद् हदं मत्स्य इव देहाद्देहम् । ❀

24 D5 om. 24 (cf. v. l. 23). V1 reads 24 on marg. — a) K1.2.4.7 V1 D4.9 [अ]भि-; B6 च; D7 T G1.3.6 [इ]ति; Cs हि (as in text). D7 T G1.3.6 संमोहम् (for संमोहाद्). — b) K6 Bo.7 अन्यज्; K7

C. 12. 11441
B. 12. 309(?). 24
K. 12. 312. 24

मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥ २४
मत्स्योऽन्यत्वं यथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ।
आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्म्यहम् ॥ २५
ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः ।
अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् ॥ २६
अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मोक्षणम् ।
साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥ २७
तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै ।
अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ २८
योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान् ।
ससङ्ग्याहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम् ॥ २९
अनयाहं वशीभूतः कालमेतं न बुद्धवान् ।

D2. 4. 9 अन्य-; D7 T G1. 3. 6 अन्यो (for अन्यं). Da3 D3. 4. 9 (before corr.) जनाजनं (for जनाज्जनम्). ❀ Ca : जनाद्, जन्यमानाद्देहाद्, जनम् ॥ Cs : जनाजनं, जीवाज्जीवम् ॥ Cv (reading अन्यं मन्ये जनाजनं): जनं बन्धुजनं, अजनं धनकनकादिकम् । जनाश्चेतनाः, अजनाः जडाश्च यस्मात्तं परमात्मानं वा । ❀ — K2 D7 G1 om. (hapl.) 24ᶜ–26ᵈ. — ᶜ) M7 यथोदकं (for °दक-). B7 मत्स्यो यथोदको यथोद्दानाद् (hypermetric); D4. 9 मत्स्यो जालं यथाज्ञानाद्; T G3. 6 मत्स्यो यदो(T2 G3 °थो)दकं जानन्. ❀ Ca : उदकज्ञानात्, अपृथक्त्वेन ज्ञानात् ॥ Cn : इदं मम जीवनमिति ज्ञानात् । ❀ — K4 om. (hapl.) 24ᵈ–25ᵃ. — ᵈ) K1 V1 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G3. 6 अहं (for इह).

25 K2 D7 G1 om. 25; K4 om. 25ᵃ (for both, cf. v. l. 24). D5 om. 25ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 23). V1 reads 25ᵃᵇ on marg. — ᵃ) B9 G2 नित्यं (for ऽन्यत्वं). K1 V1 T2 G2 अथाज्ञा(V1 अथ ज्ञा)नाद्; T1 M1. 5–7 अयोज्ञानाद् (for यथा°). — G2 om. (hapl.) 25ᵇᶜ. — ᵇ) D8 नाति- (for नाभि-). K1 V1 T G3. 6 M1. 5–7 उदकादभिमन्यते; K7 D4. 9 °न्नावबुध्यते. — ᶜ) K1 आत्मतां; T G3. 6 आत्मनस् (for आत्मानं). B8 तत्तद्- (for तद्वद्). K6 आत्मानं तदनुज्ञानाद्. — ᵈ) K6. 7 D4. 9 Cp नैव (for चैव). K1. 4 M7 वेत्स्यथ; B7 विद्महं; T1 G3. 6 वेत्स्यथ; T2 M1. 5. 6 वेद्म्यथ; G2 lacuna (for वेद्म्यहम्). ❀ Cn : न वेद्मीति नशब्दानुकर्षेण योज्यम् । ❀

26 K2 D7 G1 om. 26 (cf. v. l. 24). — ᵃ) G2 om. तु. K7 D4. 5. 9 अबुद्धित्वं (for °द्धस्य). D8 Cs (gloss : ममत्वेनात्यन्तं बद्धस्य) ममत्वाधिकबंधस्य. — ᵇ) K4 येहम्; M6 योगम्; Cs (gloss : अष्टाङ्गयोगमग्नम्) योग- (for योऽहं). K1. 4 G2 अज्ञम्; K7 अन्यम्; V1 B8 Da3. a4 मग्न; D4. 9 अन्य; D5 T G6 M1. 5–7 अज्ञ; G3 अत्र (for मग्नम्). Da4 इदं; T G3. 6 पुनः (for इमं). — ᵈ) K6 B0. 6 (marg. as in text) Da4 Dn1. n4 D8. 5 अन्यज्; K7 Da3 Ds1 अन्य-; T G3. 6 अन्यो (for अन्यं). Da3 D9 T2 जनाजनं.

27 ᵃ) Da3. a4 [अ]भवद् (for भवेद्). D5 बंधो (for बन्धुर्). ❀ Cp : अयं, जगदीश्वरः । ❀ — ᵇ) D5 न तेन (for अनेन). D7 G1 स हि (for सह). K6 मे क्षयः; K7 B0 Dn4 Ds2 D3. 4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs (gloss : गोत्रतो विद्यादिना च संबन्धकरणसाम्यं क्षमं, योग्यम्) मे (G1 ते) क्षमं; B8 मे क्षणं; Dn1 मे क्षयं; Ds1 मोक्षयं; D8 मोक्षये (for °णम्). — ᶜ) Da4 आपन्नो (for आयातो). K6 V1 B6. 8 Da3 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 साम्य(D7 G1 °म्य)मेकत्वतां यातो (D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 °त्वे); B9 °कृतां यातो; D5 साम्यमेवधतां यातो (sic). — ᵈ) Da3 om. (hapl.) तादृशस्. K7 D4. 9 हि (for तु).

28 ᵃ) K1. 6 Da4 G2 अहं (for अयं). K7 D4. 9 विपुलो (for विमलो). B6 (marg.) Ds1 T1 G3. 6 व्यक्तो (for व्यक्तम्). — ᵈ) B6 (marg.) T1 G3. 6 ह्यहम् (for अहम्).

29 ᵃ) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 सो (for यो). G2 -संमोहाद् (for °हाद्). — ᵇ) K2 आज्ञया; K6 अन्या यथा (hypermetric); K7 D4. 9 अन्यया (D9 °था); Ca. n. p (gloss : जडया प्रकृत्या) अज्ञया (as in text). K1. 2. 4. 6 संप्रवर्तवान्; D7 G1 सह वृत्तवत्; T1 G3. 6 सह वर्तनात्; T2 M1. 5–7 सह वृत्तवान्; G2 संप्रवृत्तिवान् (for संप्रवृत्त°). — ᶜ) Da3. a4 ससंज्ञया; D7. 9 ससंगत्या; T2 ससंशया (for ससङ्ग्या). K7 D4. 9 हि निः-; Ds2 हि नः; D7 [अ]थ निः-; T1 G3. 6 हीन-; T2 [अ]भिनिः-; G1 च निः- (for [अ]हं निः-). Ds1 निःसंगं. Dn4 D8 ससंगयानं निःसंगः. — ᵈ) Ds1 इव; D7 G1 इदं (for इमं). B7 Dn4 त्विह (for त्वहम्).

30 ᵃ) K6 B6. 8. 9 Da3. a4 सोहमेवं (Da3. a4 °व) (for अनयाहं). K1 वशीभूत्वा; K6 D7 वसी(D7 °शी)भूत-; Da4 वशीभूतं (for °भूतः). K7 D4. 5. 9

उच्चमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ॥ ३०
समानयानया चेह सहवासमहं कथम् ।
गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेदानीं स्थिरो भवे ॥ ३१
सहवासं न यास्यामि कालमेतद्धि वञ्चनात् ।
वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि निर्विकारो विकारया ॥ ३२
न चायमपराधोऽस्या अपराधो ह्ययं मम ।
योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३
ततोऽस्मि बहुरूपासु स्थितो मूर्तिष्वमूर्तिमान् ।
अमूर्तश्चापि मूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ ३४
प्रकृतेरनयत्वेन तासु तास्विह योनिषु ।
निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ।
योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥ ३५
न ममात्रानया कार्यमहंकारकृतात्मया ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा येयं भूयो युनक्ति माम् । C. 12. 11484 B. 12. 308(7). 37 K. 12. 312. 37

वशीकृतोहमनया. — ^{b}) G1 एतौ; M1. 5–7 एवं (for एतं). D5 कालमेतदबुद्धवान्. — K2. 4 om. 30^{c}–31^{b}. — ^{c}) T1 G6 -नीचां ताम् (for -नीचानां). — ^{d}) Da4 त्वामहं; D7 G1 अहं वै (G1 om. वै); T1 G6 अत्राहं; T2 तानहं (for तामहं). K6 आविसे; Bo. 9 आवशे (for आवसे).

31 K2. 4 Bo om. 31^{ab} (for K2. 4, cf. v. l. 30). D2 om. (? hapl.) 31. — ^{a}) T2 G3 सहानया; Cs (gloss: यया बुद्ध्या युक्तोऽहं याचितवान्, कृपणभावं गतवान्) समानया (as in text). K1 D7 T G6 यया; G1 यथा; G3 lacuna (for [अ]नया). K1 च ह; B8 चाहं; D5 चेहात्; G3 चोमे (for चेह). K7 D4. 9 समासमानया चै(D4 वै)व; B6 (marg. as in text). 9 Da4 समानपापया चेह; M1. 5–7 समानमेवेह (M5 °थेवेह) तया. ❀ Cp: समानया, मानेन अहंकारेण सह वर्तमानया । ❀ — ^{b}) K1. 6. 7 V1 B8 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 इमं (for अहं). — ^{c}) Da4 corrupt; D5 गच्छसि (for गच्छामि). K6 Bo. 6 D5. 7 T1 G3. 6 M1. 5–7 अबुध-; V1 B8 बुद्धि-; G2 बुद्ध्या (for [अ]बुद्ध-). — ^{d}) K1 एष; K2. 4 एत; K6 एक; K7 D4. 9 इह; Bo. 6 (marg.). 8 अथ; D8 आर्य (for एष). K2 स्थिरे; Bo. 6–9 Da2 D5 T2 G2 स्थिरी-; Ds1 D4 G6 स्थिरा (for स्थिरो). K1. 2. 4 V1 D5 भव; K6. 7 D4. 9 [ऽ]भवं; B7 D8 T2 G2. 3. 6 Cs भवेत्; M6 भवेः (for भवे).

32 ^{a}) K1. 2. 4 सहवासान्; D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss: सतां निवासमाश्रयम्) संनि(T2 तं नि)वासं (for सह°). B6 (marg. as in text) च; Cs तु (for न). V1 lacuna; Da4 यानया (for यास्यामि). — ^{b}) K2. 7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 एतं; D5 M1. 5–7 एवं (for एतद्). M1. 5–7 वि- (for हि). — ^{c}) K1 Da4 [ऽ]सि; K6 तु; K7 D7 [ऽ]स्मि (for ऽस्मि). K6 एतया (for अनया). K7 lacuna; V1 यद्वद्; B6 M6. 7 बुद्धि; G1 विद्धि; G2 बुद्धिर्; M1 बुद्धिं; M5 बुद्धो (for यद्धि). — ^{d}) K7 D4. 9 विकारवान् (for °रया). ❀ Cp: विकारया, विकारस्वरूपया । ❀

33 ^{a}) D4. 9 वा (for च). K1 अपराधी (for °राधो). D7 G1–3. 6 स्याद् (for ऽस्या). — ^{b}) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 ह्यपराधो (for अप°). — ^{c}) K7 D4 अत्राभयं (for °भवं). — ^{d}) K6 पराङ्मुखम् (for °ङ्मुखम्). K1. 2. 4 V1 D8 अवस्थितः (for उप°). D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 पराङ्मुखमुखे (T1 G6 °ख-) स्थितः. ❀ Ca: पराङ्मुखं, विपर्ययज्ञानम् ॥ Cn: बहिर्मुखं विषयम् । ❀

34 ^{a}) Da3. a4 -रूपोस्मि (for -रूपासु). Dn1 ततोस्म्यरूपो रूपासु. ❀ Cs: बहुरूपासु, सुरनरतिर्यगादिदेहेषु । ❀ — ^{b}) G1 स्थिता (for स्थितो). Ds1 om. (hapl.) मूर्तिष्व. K6 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D8 Cs (gloss: परिच्छिन्नदेहाभिमानवान्) मूर्तिमान् (for [अ]मूर्ति°). K7 स्थितो मूर्तिः स्वमूर्तिमान्. — ^{c}) K2. 4 B9 Da4 Ds2 D5 T G1–3. 6 Cs (gloss: स्वभावतो निरवयवः) अमूर्तिश्च; K7 D4. 9 मूर्तिस्थश्च; D7 अमूर्ता (for °र्तश्च). K1. 2. 4 D5 G2 [अ]मूर्तिस्वान्; K6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 9 T1 [अ]मूर्तात्मा; T2 M1. 5–7 मूर्तात्मा (for मूर्तात्मा). — ^{d}) B9 न यत्नेन (for ममत्वेन). K1. 2. 4 प्रदर्शितः; Cs (gloss: धाष्टर्यं गमितः) प्रधर्षितः (as in text).

35 ^{a}) K1 अयनत्वेन; G1 अधन°; G2 अनयात्वेता (for °यत्वेन). K6 Bo. 7–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cs प्रा(B7 प्र)कृतेन मम(Dn4 °ह)त्वेन. ❀ Cp: नयो ज्ञानम्, तच्छून्यत्वेन । ❀ — ^{b}) G2 सुकृतास्विह (for तासु तास्विह). V1 B8 (marg.) च (for [इ]ह). — ^{d}) K1 Da4 कृतां (for कृतं). B8 (marg.) [इ]ह (for च). — ^{e}) K1. 2. 4 T1 योनिष्वावर्तमानेन. — ^{f}) K4 चेतना (for °सा).

36 ^{a}) D5 lacuna; D7 G1 तन् (for न). K2. 4 मम मंदमस्ये कार्यं (sic); K7 मनसात्रानया कार्यम्; Ds1 Cs (gloss: मिथ्याधीविषयया मात्रा, संसारबुद्ध्या) न मे

C. 12. 11454
B. 12. 308 (7). 37
K. 12 312. 37

इदानीमेष बुद्धोऽस्मि निर्ममो निरहंकृतः ॥ ३६
ममत्वमनया नित्यमहंकारकृतात्मकम् ।
अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम् ॥ ३७
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा ।
क्षमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ।
एवं परमसंबोधात्पञ्चविंशोऽनुबुद्धवान् ॥ ३८
अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयम् ।
अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ।
निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ३९
अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् ।
मयेह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४०
निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विबुद्धं विमलं तथा ।
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ४१
सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ।

मात्रानया कार्यम्. — b) K1.2 अहंकार्य- (for °कार-). Bo -कृतार्थया; B7 -कृता त्वया; D7 G3 -कृतात्मना; T1 G6 -कृतं मया; G2 -कृता मया; Ca -कृतान्वया (for -कृतात्मया). — c) K1.2.4 पंचधा (for बहुधा). ❀ Cp: बहुधा, महदादिरूपेण ॥ Cs: बहुधा कृत्वा, बहुविषयान् ध्यात्वा । ❀ — e) K1.2.4 V1 B6–9 Da3.a4 T G2.6 सेयं; K7 D4.9 नेयं; Ds2 योयं; D5 केयं; D7 G1.3 सोयं (for येयं). M1.5–7 भुनक्ति मा (M5 मां) (for युनक्ति माम्). ❀ Cp: युनक्ति, संसारोपभोगाय प्रेरयति । ❀ — e) K6 Bo Da4 अव-; B6 मम; G2 पुव (for एष). Dn4 om. from ष up to निर्म (in 36f). K2 बुद्धे; D5 बुध्ये (for बुद्धो). M1.5–7 इदानीमस्मि संबुद्धो.

37 a) D5 समत्वम् (for ममत्वम्). K1.2.4 मनसो (for अनया). K7 D4.9 ममत्वं मम चा(D4 वा)त्यंतम्. — b) D7 T G1.3.6 -कृतात्मना (for °त्मकम्). — c) V1 अवेत्य; D4.9 अथेत्य (for अपेत्य). K1.2 Dn4 इमं (for इमां). K1 हत्वा; K2 कृत्वा; M6 भित्त्वा (for हित्वा). — d) K2 संश्रयष्ये; G2 सा श्रयिष्ये. D7 निरंतरं (for निरामयम्). ❀ Cn: निरामयं, निर्द्वंद्वं परमात्मानम् ॥ Cp: परमानन्दस्वरूपम् । ❀

38 a) K7 अन्येन (for अनेन). — b) Da4 Dn1 Ds1 D2.3.8 अचेतया; Ds2 °तनः (for °तसा). K1.2 नानया हतचेतसा; D5 °या सह चेतसा; Cs °या हतचैतनः. — c) K1.6 V1 Bo.7–9 Dn1 Ds2 D3.5.8 क्षेमं; K2.4 क्षरं; Da4 क्षयं; D7 G1 क्षणं (for क्षमं). T2 महा- (for मम). K6 Bo D5 G1 सहायेन (for °नेन). K7 D4.9 क्षेमं सहानेन मम. — d) M1.5–7 चैकत्वान् (for नैकत्वम्). — e) D7 T1 G1.3.6 पुरा न (for परम-). K1.2 -संबाधं; K7 -संबंधं; D3 -संरोधात्; D4.9 -संबोधं; G2 -संबाधात् (for -संबोधात्). — f) K1.2.7 पंचविंशं (for °विंशो). K1.2 [s]व-; K7 D4.7.9 T1 G3.6 Cs न; B6 (marg.).8 (marg. as in text) [s]त्र (for ऽनु-). K6 -बद्धवान्; G1 -बुद्धिमान् (for -बुद्धवान्). ❀ Cv: सुपां सुलुग् (Pāṇini 7. 1. 39) इति वचनात् पञ्चविंशः, पञ्चविंशस्य । परमसंबोधादिति संबन्धः । ❀

39 ab) K1.2 नियच्छेति; V1 D7 T2 G1.3 M1.5–7 निगच्छेत; D4.9 निगच्छैकं; D5 T1 G6 न गच्छेत; Cs न गच्छेयं (for नियच्छेत). M1.5.6 अनामयः. Cv त्यक्त्वाक्षरमनामयं. ❀ Cv: अनामयं जननमरणाद्यामयरहितं परमाक्षरं नारायणं त्यक्त्वा तत्प्रसादात् अक्षरत्वममृतत्वं नियच्छेत । ❀ — c) K1 अव्यक्त- (for °क्तं). K6 G2 -धर्माणां; K7 D4.9 T G3.6 Cs (gloss: स्फुटव्यापारं) -कर्माणं; Cpp -धर्माणं (as in text). D7 G1 व्यक्तमव्यक्तकर्माणं. — G3 om. (hapl.) 39e–41b. — e) D5.7 T G1.6 M1.5–7 Cv परमं (for प्रथमं). ❀ Ca: प्रथमम्, प्रथमपदं प्राधान्यपरम् ॥ Cn: प्रथमम्, अव्यक्तस्य आदिमम् ॥ Cs: दृष्ट्वा, आत्मतत्त्वेनानुभूय ॥ Cv: जीवस्य तु कदाचिन्निर्गुणत्वमिति सूचयितुं परमं निर्गुणमित्युक्तम् । ❀ — f) K1.2.4 बुद्धिमान्; K6 मैथिलः; Da4 मैथिलं. ❀ Cv: तादृग्भवति, न तु तदेव भवति । ❀

40 G3 om. 40 (cf. v. l. 39). — a) T1 अक्षराक्षरयोर्. — b) D7 G1 युक्तं (for उक्तं). K1.2 भवति (for तव नि-). — c) K1 महेह; D7 G1 तवेह; T2 G2 मयेदं (for मयेह). V1 -संयुक्तं (for -संपन्नं). — d) K1.2.4 तथा श्रुति- (for यथाश्रुति-). K7 D3 D4.5.9 -निदर्शनं (for °र्शनात्).

41 G3 om. 41ab (cf. v. l. 39). K2.4 om. (hapl.) 41c–42b. — a) B9 सूक्ष्मां (for सूक्ष्मं). K7 D7 T G1.6 संदिग्धं (T2 °लिद्धं) च सुसूक्ष्मं च; M1.5–7 संदिग्धश्च स(M5.6 सु)सूक्ष्मत्वाद्. — b) K6.7 D4.9 विशुद्धं (D4 °द्ध-); G1 विबुद्धिं (for °द्धं). D7 G6 विपुलं (for विमलं). Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 यथा (for तथा). — c) K7 D4.9 च (for तु). D5 भूप (for भूयस्).

42 K2.4 om. 42ab (cf. v. l. 41). — a) G3

यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥ ४२
प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ।
विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥ ४३
बृहच्चैव हि तच्छास्त्रमित्याहुः कुशला जनाः ।
अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्दधि पुनः शरः ॥ ४४
पञ्चविंशात्परं तत्त्वं न पश्यति नराधिप ।
सांख्यानां तु परं तत्र यथावदनुवर्णितम् ॥ ४५
बुद्धमप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ।
बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ॥ ४६

C. 12. 11468
B. 12. 306(7).48
K. 12. 312. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

सांख्ययोगं (for °योगौ). V1 प्रोक्तः. —ᵇ) K6 B6 (marg. as in text) शास्त्रतत्त्व- (for °द्वय-). —ᶜ) M1. 5–7 शास्त्रे (for शास्त्रं). K6. 7 B6. 8. 9 Ds2 G2 यदेव सांख्यशा(Ds2 °ख्ये शा)स्त्रोक्तं; D7 T G1. 3. 6 यदेव सांख्याः पश्यंति. —ᵈ) D8 सांख्य- (for योग-).

43 ᵃ) K6 ज्ञेयं (for ज्ञानं). K2 Da4 प्रबोधनरक-(Da4 °कं)ज्ञानं. —ᵇ) K6 अवनीपतिः. —ᶜ) K1. 2. 4 विसृष्टं; K7 D4. 9 विशिष्टं; Da4 T2 विसृष्टं (for विस्पष्टं). K6 Ca (gloss: षष्टितन्त्रे) तंत्रे; G2 तंत्रं (for तत्र). —ᵈ) M1. 5–7 शिष्याणां हितकृन्मया.

44 ᵃ) D7 T G1. 3. 6 पृथक् (for बृहच्). K1. 2. 4 अप्येव तत्; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 D2. 3. 8 चैवमिदं; D5 G1 स्वे(G1 स्वै)व हि तत् (for चैव हि तत्). G2 वि*चेदपि तच्छास्त्रम्. —ᵇ) Da3. a4 ऊचुर् (for आहुः). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 D2. 3. 8 विदुषो (for कुशला). K1. 2. 4 नराः (for जनाः). —ᶜ) B6 यस्मिंश्च (for अ°). K7 lacuna; T2 G1 शास्त्र- (for शास्त्रे). —ᵈ) K1 परः शरः; Bo. 9 पुरःसरः; B8 पुनः सरः (for पुनः शरः). K6. 7 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D6 D2–4. 8. 9 Cn पुनर्वेदे (K7 D4. 9 °र्देवैः) पुरःसरः (D6 °राः). ❀ Ca (reading स[श]राद्दधि पुनः स[श]रः): यथा शरात् दधि, मण्डोदञ्चनादिना दधि, ततः शरः, इति अधो धारयन्ती अनवस्था अनादितया परिक्रियते ॥ Cn (reading पुनर्वेदे पुरःसरः): सांख्यशास्त्रे वेदे च अत्यन्तमादरोऽस्ति ॥ Cp (reading यथा वेदे पुरःसरः): पुरःसरः प्रवेशः । स वा दधि पुनः सरः इति पाठे, दधि सरःक्षेपाद्यथा दुग्धानन्तरं दधि भवति, दधिभावानन्तरं च पुनः सरो भवति, तथा योगानामस्मिन् शास्त्रे संक्षेपविस्ताराभ्यामपेक्षितप्राप्तिरित्यर्थः ॥ Cs (reading अस्मिञ्शास्त्रेषु योगानां न दधीचिपुरःसराः): दधीचिप्रभृतयः पञ्चविंशात्परं संसारव्यतिरिक्तं परमात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । ❀

45 ᵃ) B6. 7 Da3. a4 G2 M1. 5–7 तत्र (for तत्त्वं). — Ds1 om. (hapl.) 45ᵃᶜ; D4 reads the same twice. —ᵇ) K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 पश्य(B6. 7 D8 °श्ये-; D8 °श्य)ते न; Da4 यः पठेत; Ds1 पश्यंति च; T2 न पश्यंति; G2 M1. 5–7 न पश्यति (for न पश्यति). K7 नराधिपः. —ᶜ) K7 V1 D4 (both times). 5. 9 च (for तु). K7 [अ]परं (for परं). K7 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 4 (both times). 8. 9 Cp तत्त्वं; T2 G2 तंत्रं (for तत्र).

46 ᵃ) Bo. 7 Da3 Dn1. n4 D6 D2. 3. 8 -बुद्धत्वाद् (for -बुद्धं च). D7 T G1. 3. 6 प्रबुद्धमप्रबुद्धं च. — V1 reads 46ᵇᶜ on marg. —ᵇ) K2 om. च. —ᶜ) K4 वध्यमानं; Da4 बुद्ध°; D6 बुध्यमाने (for °मानं). B8 (marg.) बुद्धत्वं; Da4 बुध्यं च. D7 T G1. 3. 6 प्रबुद्धं (T2 °ध्यं) बुध्यमानं च. —ᵈ) Ds1 प्राप्नुयुर् (hypermetric); D7 G1 प्राह (for प्राहुर्). K7 D4. 5. 9 -निदर्शनात् (for °र्शनम्). ❀ Ca: बुद्धादित्रये द्वयमात्मज्ञानप्रकाशकम् ।

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म; K2 दानधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 V1 B6 D6 करालजनकसंवादः; K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 वसि(B9 °वि)ष्ठकराल-(D7 °ळ)जनकसंवादः; K7 D4. 9 करालजनकसंवादे विद्याविद्या; D5 वसिष्ठकराळजनकसंवादे विद्याध्यायः; T1 करालजनकसंवादे क्षराक्षरविभागं; G6 वसिष्ठकराळजनकसंवादे क्षराक्षरविभागः; M5. 6 वसिष्ठकराळजनकसंवादे विद्याविद्याकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 31; B7 Ds1 T1 G1. 6 130; B8 134; Dn1 133; Dn4 132; Ds2 G3 M5 131; D8 128; T2 143; G2 146; M1. 6. 7 129. — *Śloka no.*: Da4 Dn1 48; Dn4 D8 47; Dn 42.

२९६

C. 12. 11466
B. 12. 309(8). 1
K. 12. 313. 1

वसिष्ठ उवाच ।
अप्रबुद्धमथाव्यक्तमिमं गुणविधिं शृणु ।
गुणान्धारयते ह्येषा सृजत्याक्षिपते तथा ॥ १
अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकुर्वन्ती नराधिप ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव च विचक्षते ॥ २
एतदेवं विकुर्वाणां बुध्यमानो न बुध्यते ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३
न त्वेव बुध्यतेऽव्यक्तं सगुणं वाथ निर्गुणम् ।
कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४
बुध्यते यदि वाव्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ।

296

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13 ; 283. 15).

1 K7 B9 D4 वशिष्ठ. — a) Da4 अथ बुद्धम् ; D8 अथबुद्धम् ; Ca (gloss : निसर्गतोऽचेतनम्) Cs (gloss : चैतन्यहीनं) अप्र° (as in text). G2 इह (for अथ). Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अथ बुद्धमथाबुद्धम्. ❀ Cn : बुद्धं, बोधः परमात्मा, अबुद्धं, तदन्यो जीवः । ❀ — b) B8 इदं (for इमं). K4 गुणविधं ; K6. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 Cp. s °निधिं (for °विधिं). ❀ Cn : गुणविधिं, गुणानां सत्त्वादीनामेव विधिं विधानं प्रभावम् ॥ Cp (reading °निधिं) : गुणानां साम्यरूपम् । यद्वा गुणानां सर्वज्ञतातृप्तिप्रभृतीनां निधानम् । Cs : गुणनिधिं, गुणानामाधारम् । ❀ — K1. 2. 4 read and K6 Da4 G3 repeat 1cd after 3ab. V1 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3 Cn. s read 1c–2b after 3ab. — c) K6 (second time) कारयते ; K7 D4. 9 धारयति (for °यते). K1. 2. 4 ह्येषां ; K6 (first time) V1 B0. 6–9 Da3. a4 (both times) Dn1. n4 D2. 3 G6 ह्येष (for ह्येषा). — d) K1 आक्षपते ; G1 आक्षपिते (for आक्षिपते). B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तदा ; T2 G6 यथा (for तथा). ❀ Cp : सृजति, सृष्टिकाले । आक्षिपते, संहारकाले । ❀

2 For the sequence in V1 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3 Cn. s, cf. v. l. 1. — a) K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 इह (for त्विह). K7 D4. 5. 9 अजस्रं (K7 °स्य) क्रीडनार्थं हि. — b) K1. 6 V1 B0. 9 Da3 D5. 7 T G2. 3. 6 विकुर्वंति (D5 °तं) ; K2 corrupt ; K7 Da4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 विकरोति ; B6–8 G1 Cp (gloss : आत्मानं विविधरूपं करोति) विकुर्वति (for °र्वन्ती). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 G2 जनाधिप (for नरा°). — c) ❀ Cn : बहुधा, विश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रान्तर्यामिरूपेण । ❀ — d) K1 तथैव ; K7 D4. 5. 9 तानेव ; D7 तत्रैव (for तान्येव). K6. 7 D4. 5. 9 प्रसते पुनः ; V1 B0. 6 (marg.). 7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cn (gloss : तात्त्विकत्वेन पश्यति) प्रविच(V1 Dn4 प्रतिच- ; D8 प्रविव)क्षते ; B6. 9 Da3. a4 Ds2 प्रति(Da4 °वि)वक्ष्यति (Ds2 °ते) ; M1. 5–7 Ca (gloss : वोढुमिच्छति) च विवक्षति ; Cp (gloss : आत्मसात्प्रतिकर्तुमिच्छति) प्रविवक्ष्यति ; Cs (gloss : प्रवेष्टुमिच्छति) प्रविविक्षति (for च विचक्षते).

3 For the sequence in V1 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3 Cn. s, cf. v. l. 1. — a) K7 D4. 3. 9 एताम् (for एतद्). G2 एव (for एवं). K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3 विकुर्वाणो ; D7 T1 G1–3. 6 °र्वाणं ; D8 °र्वाणा (for °र्वाणां). D5 एतामेव हि कुर्वाणां ; T2 एतदेव हि कुर्वाणं. — b) B9 Da4 बुध्यमानं ; G2 °माने ; Cn (gloss : जीवः) °मानो (as in text). T2 नु (for न). — After 3ab, K1. 2. 4 read and K6 Da4 G3 repeat 1cd. 3cd = 6cd. — c) K1 -बोधनश् (for -बोधनाच्). D8 चापि ; T1 G6 चैवं ; T2 G3 Cp (gloss : षड्विंशं) चैनं (for चैव). D5 असक्तबोधनाच्चैव ; D7 G1 अव्यक्तं बोधनं चैव (G1 °नं). ❀ Cv : अव्यक्तबोधनाच्चैव, व्यक्तं स्पष्टं प्रत्यक्षं न भवतीति अव्यक्तं अनुमितिरूपं ज्ञानम् । ❀ — d) K6. 7 B6 Dn1 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 उत (for अपि). ❀ Cp : बुध्यमानं, पञ्चविंशम् । ❀

4 D5. 7 G1 om. (hapl.) 4–6. — ab) K6 नन्वेव ; K7 D4 तत्त्वेव ; Dn4 न ह्येव ; T G3. 6 न त्वेनं (for न त्वेव). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 तात ; M1. 5–7 न तु (for वाथ). B7 Da4 T1 G6 निर्गुणः (for °णम्). ❀ Cn : अव्यक्तं कर्तृ, सगुणं रूपादिमत् निर्गुणं प्रधानपुरुषौ वा, न बुध्यते, अचेतनत्वादव्यक्तस्य । अत एव तदप्रतिबुद्धकं, जडमित्याहुः । ❀ — c) K1. 2. 6 B9 एव ; K7 D4. 9 त्वथ (for त्वेव). K1. 2 कल्पेत (for खल्वेतद्). ❀ Cs : कदाचित्, कल्पे । ❀ — d) K1. 2 चाहुर् (for आहुर्). T1 G3 -बंधकं ; T2 -बुध्यकं ; G6 -बद्धकं (for -बुद्धकम्). Ds2 तदाहुः प्रतिबुद्धकं.

बुध्यमानो भवत्येष सङ्गात्मक इति श्रुतिः ॥ ५
अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्युत ॥ ६
पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ।
षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ॥ ७
सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ।
दृश्यादृश्ये ह्यनुगतमुभावेव महाद्युती ॥ ८
अव्यक्तं न तु तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ।
केवलं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ ९
बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ।
तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ १०
बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा ।

C. 12. 11476
B. 12. 308(a). 10
K. 12. 313. 10

---

5 D5.7 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K2 बुध्येत (for बुध्यते). B7 D5.4 च (for वा). — b) B6 एतच्च; G2 एनं वै (for एतद्वै). K7 D4.9 T1 G3.6 पंचविंशकः (for °विंशकम्). ❀ Cn: अव्यक्तं कर्तृ, यदि जानाति तर्हि पञ्चविंशकं चिदाभासमेव उपाधिविशिष्टमयमहमस्मीति जानीयान्न तु षड्विंशमसङ्गम् । ❀ — c) K4 वध्यमानो; K7 बुद्ध°; Da3.a4 बुध्यमानं; Dn4 °माने; D4 °माना; Cn (gloss: पञ्चविंशः ससङ्गात्मकश्चिद्रूपोऽहंकारः) °मानो (as in text). K1.2 भवतु (for °ति). B8 Dn1.n4 D8 D2.8.8 एव (for एष). — d) M1.5–7 सांगात्मक (for सङ्गा°). ❀ Cs: सङ्गात्मकः, शब्दादिविषयरक्तः, संसारी । ❀

6 D5.7 G1 om. 6 (cf. v. l. 4). — a) K2 Dn1 Ds2 प्रतिबुद्धे(K2 °ध्ये)ति; K6.7 B7 Da3 Dn4 D2.8 [अ]प्रतिबुध्ये(D8 °ध्ते)ति (for °बुद्धेति). ❀ Cn: अनेन, सङ्गात्मकेन हेतुना । अविकारिणमपि सन्तमेतं पुरुषं अप्रतिबुद्धः मूढ इति वदन्ति । संधिरार्षः । ❀ — b) B0.6.7.9 Da4 G8 अच्युत; T G6 अप्युत (for अच्युतम्). — 6cd = 3cd. — c) K1 -बोधनश्च; K2.4 T2 -बोधनाश्च (for °नाच्). Dn1.n4 D8 D2.8.8 चापि; D4 वैव (for चैव). — d) T G3.6 अपि (for उत). ❀ Cn: बुध्यमानं जीवं पञ्चविंशं चिदाभासं वदन्ति । चिदाभासोऽपि दृश्यत्वाज्ज्ञान्यं द्रष्टुमीष्टे । ❀

7 a) K1 Ds2 पंचविंश- (for °विंशं). Da3 इहात्मानं; G1 अथा° (for महा°). M1.5–7 पंचविंशकमात्मानं. — K2.4 om. (hapl.) 7c–8b. — c) Da4 Ds2 M1 षड्विंश-; G2 षड्विंशो (for °शं). D5 reads from बुद्ध up to केवलम् (in 9b) twice. D7 बद्धम् (for बुद्धम्). ❀ Cn: षड्विंशं, निरुपाधिचैतन्यम् । सर्वप्रकाशकमित्यर्थः । ❀ — d) T2 अप्रमेय- (for °मेयं).

8 For the repetition in D5, cf. v. l. 7. K2.4 om. 8ab (cf. v. l. 7). — a) K7 B8 D4.7.9 T G1.3.6 Cp स तु तं; B9 संततः; Cpp (gloss: व्याप्तं) स ततं (for सततं). D7 G1 M7 पंचविंशच् (for °विंशं). — b) K7 D9 चतुर्विंशां; Da3 lacuna; D7 G1 M7 पंचविंशच्. G2 तु (for च). — c) D4 दृश्या**; D7 T1 G1–3.6 Cs (gloss: चेतनाचेतनौ) दृश्यादृश्यौ; Cp (gloss: अव्यक्तपुरुषस्वभावे) °दृश्ये (as in text). K6 B6.8 Dn4 Cp ह्यनुगते; K7 D4.5 (both times). 7.9 T G1.3.6 Cs °गताव् (for °गतम्). — d) K2.4 अभागेव; K6 V1 B0.6–8 Dn1.n4 D8 D2.8 स्वभावेन; (for उभावेव). K4 महाद्युतिं; K7 °द्युति; V1 B0.6 (marg.).8 Dn1.n4 D8 D2.8 °द्युते; D8 महोद्यत; T1 G1.6 महाद्युतिः (for °द्युती). ❀ Cn: षड्विंशस्य सर्वेमानमाह—दृश्येति । कार्ये कारणे च स्वभावेन स्वसत्तयानुगतं सन्मात्रं केवलं वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थः । ❀

9 For the repetition in D5, cf v. l. 7. — a) K1 अविक्तं (for अव्यक्तं). K6 D7 T1 G1.3.6 तत्तु; V1 B0.9 Dn1.n4 D8 D2.8.8 अत्र; D5 (both times) चात्र (for न तु). T2 अव्यक्तस्यस्तु तद्ब्रह्म. — c) D7 G1 M1.5–7 पंचविंशच् (for °विंशं). K1.2.4 V1 G2 तु (for च). B6.7 Da3.a4 D5 पंचविंशं चतुर्विंशं. — d) K2.7 D4.9 चतुर्विंशो; B9 G2 °विंशे; D7 M1.5–7 °विंशच् (for °विंशं). K7 तु; D7 T G1.3.6 M1.5–7 च (for न). B6.7 Da3.a4 D5 आत्मानं च स (B6 Da4 न स; D5 स च) पश्यति.

10 b) K1.4 Da4 Ds2 (before corr.) अन्ये (for अन्यो). M1 अन्योहं मन्यते तदा. — c) K6 Dn1 यदा; M1 lacuna (for तदा). Ds2 M1.6.7 एषु (for एष). ❀ Cn: प्रकृतिमान्, प्रकृतिजयी । ❀ — d) K4 G1 -लोचन; T1 G3.6 -मोचनः (for -लोचनः). T2 भवेदव्यक्तलोचनः.

11 a) K2.7 Ds1 D4.5.9 च परं; K6 चापरां; D7 T G1.3.6 M1.5–7 Cs (gloss: निरतिशयानन्दस्वरूपं) परमं (for च परां). K6 बुद्धि-; K7 D4.9 बोध्यं; D5 T2 M1.5–7 Cs (gloss: स्वप्रकाशं) बुद्धं; T1 G3.6 बुध्यं (for बुद्धिं). — b) K7 Ds2 D5.5.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 Cs (gloss: सर्वदोषहीनं) विशुद्धम्; B8 D2.8 विमलाम्; G2 विबुद्धम् (for विशुद्धाम्). K1.2.4 अचलं (K1 °लो) यथा; K7 D4.5.9 अचलं सदा; D8 D7 T

C. 12. 11476
B. 12. 309[3]. 11
K. 12. 313. 11

षड्विंशो राजशार्दूल तदा बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ११
ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।
निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ॥ १२
ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ।
केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ॥ १३
एतत्तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १४
न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान् ।
एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धस्य लक्षणम् ॥ १५
षड्विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः ।
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १६
षड्विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥ १७

$G_{1.3.6}$ C_{s} (gloss : कूटस्थं) अचलोपमं; $M_{1.5-7}$ अमलामलं (for °लां यदा). —^{c}) K_{1} शड्विंशो; K_{4} षड्विंशे; D_{s1} D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ °शं; D_{s2} °शा (for °शो). K_{6} राजसार्दूल. —^{d}) V_{1} $B_{0.7.8}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ तथा (for तदा). K_{7} $D_{4.9}$ तदासौ बुद्धतां व्रजेत्; $B_{6.9}$ $D_{a3.a4}$ D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ तदा ($D_{a3.a4}$ °था) बुद्धत्वतां व्रजेत्; D_{5} तदा तच्छुद्धतां व्रजेत्. ❀ C_{n} : बुद्धत्वं, विमुक्तात्मानम् । ❀

12 ^{b}) D_{s2} सर्व-; D_{4} सर्गं (for सर्ग-). K_{1} -प्रालय-; T $G_{1-3.6}$ M_{7} -प्रळय- (for -प्रलय-). K_{4} D_{n1} D_{8} $D_{2.3.8}$ -धर्मि वै; D_{a4} -धर्मिणां; G_{1} °णि; G_{3} °र्णी (for °णम्). —^{c}) $B_{7.9}$ $D_{a3.a4}$ C_{p} (gloss : परमानन्दापरकत्वेन दुःखप्रदत्वेन च गुणहीनां) निर्गुणां; $M_{1.7}$ C_{s} (gloss : ब्रह्ममात्रं) निर्गुणं (for °णः). —^{d}) K_{1} अचेतनं.

13 ^{a}) ❀ C_{s} : केवलधर्मा, केवलस्य ब्रह्मणो धर्मोऽसंसारित्वादिरूपो यस्य सः । ❀ —^{b}) $M_{1.5-7}$ -मोचनात्; C_{s} -लोचनात् (for -दर्शनात्). —^{c}) ❀ C_{p} केवलेन, षड्विंशेन । ❀ —^{d}) $K_{1.2.4.6}$ $D_{a3.a4}$ D_{s1} T_{1} G_{6} C_{s} विमुक्तात्मानम्; D_{5} विभुक्तात्मानम्; G_{2} विमुक्तो ज्ञानम् (for विमुक्तोऽऽत्मानम्). ❀ C_{p} : [आ]त्मानं, स्वरूपम् । ❀

14 ^{a}) D_{7} T $G_{1.3.6}$ एतं (for एतत्). $K_{4.6}$ V_{1} $B_{0.6-9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ C_{s} तु; K_{7} ते; D_{7} T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ C_{v} वै (for तत्). D_{5} एतत्तत्त्वमिति प्राहुर्. —^{b}) V_{1} नित्यत्वम्; G_{1} निःसत्त्वम्; C_{p} (gloss : निष्प्रकारकम्) C_{s} (gloss : महदादिसंबन्धशून्यम्) निस्तत्त्वम् (as in text). D_{7} G_{1} अजरामयं (for °मरम्). ❀ C_{n} : निस्तत्त्वः, कार्यकारणवर्जितः । ❀ —^{c}) K_{6} तन्नः; $M_{1.5-7}$ ततः (for तत्त्व-). $K_{2.4}$ -संश्रवणा(K_{4} °सा)द् (for °यणाद्). $K_{1.2.4.7}$ V_{1} B_{8} (marg. as in text) $D_{4.9}$ एव; K_{1} (also) D_{7} T $G_{1.3.6}$ एष (for एतत्). ❀ C_{s} : तत्त्वसंश्रयणात्, अविद्याकार्यशरीरे जीवभावेन प्रवेशात् । ❀ —^{d}) $K_{1.2}$ D_{7} T $G_{1.3.6}$ तत्त्ववान्; B_{8} (marg. as in text) तत्तत्त्वं; C_{s} तत्त्ववन् (as in text). C_{s} तु (for च). K_{1} (*sup. lin.* as in text) मादन; D_{s2} C_{s} मानतः; G_{2} $M_{1.5-7}$ मैथिल (for मानद). —^{e}) K_{1} V_{1} $B_{0.6.8.9}$ $D_{a3.a4}$ -तत्त्वेति; K_{2} G_{1} -तत्त्वेन; D_{7} -तत्त्वे च (for -तत्त्वानि). ❀ C_{p} : अत एव तत्त्वपदं पञ्चविंशावेव कपिलादयः प्रयुञ्जते । ❀

15 G_{3} reads 15 twice. —^{a}) D_{4} वैष; $M_{1.5-7}$ चैव (for चैष). D_{7} G_{1} तातस् (for तात). —^{b}) K_{1} निस्तत्त्वास्. $D_{a3.a4}$ एष; D_{5} ह्येव; T_{2} त्वेषु (for त्वेष). D_{7} G_{1} ते त्वस्तेम बुद्धिमान् (sic). — K_{1} om. (hapl.) 15^{c}–17^{b}. —^{c}) K_{6} एव; K_{7} $D_{4.9}$ एवं (for एष). ❀ C_{n} : तत्त्वं, अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिमपि एष मुञ्चति ॥ C_{s} : तत्त्वं, अविद्या तत्कार्यं च । ❀ —^{d}) D_{s2} क्षिप्र-; C_{s} (gloss : विद्योत्पत्तिसमकालं) क्षिप्रं (as in text). D_{a4} $D_{3.8}$ बुद्धत्व-; D_{s2} G_{3} (both times) बुद्धस्व; D_{5} बुध्यश्च; D_{7} G_{1} बुद्धासु; T_{1} G_{6} बुद्धा सु-; T_{2} बुद्धा स्व-; $M_{1.6}$ बुध्यस्य (for बुद्धस्य).

16 K_{1} om. 16 (cf. v. l. 15). —^{a}) K_{2} षड्विंषो; B_{7} यद्विंसो. B_{0} अति- (for इति). —^{b}) K_{7} $D_{4.9}$ बुध्यमानो; D_{s1} गृह्यमानो (for °माणो). D_{5} बुद्धिमानजरामरः. —^{c}) D_{5} [अ]बलेन (for बलेन). —^{d}) K_{7} G_{1} समता; C_{s} (gloss : एकत्वं) समतां (as in text). K_{7} G_{1} असंशयः. ❀ C_{n} : बलेन, स्वसामर्थ्येन । यथा कतकरजो रजोन्तरं शमयत्स्वयमपि शाम्यति, तथा चरमा ब्रह्माकारा वृत्तिः वृत्त्यन्तरं स्वात्मानं च शमयतीत्यर्थः ॥ C_{p} : बलेन, ज्ञानबलेन । ❀

17 K_{1} om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). —^{a}) K_{2} G_{1} प्रबुध्येन; D_{8} G_{2} प्रवृद्धेन (for प्रबुद्धेन). —^{b}) K_{4} वध्यमानो; D_{a4} बुद्ध°; D_{5} G_{1} बुद्धि° (for बुध्य°). $K_{2.4.7}$ $D_{4.7.9}$ T $G_{1.3.6}$ हि (for ऽपि). K_{2} बुध्यमान्; D_{9} अबुध्यमान्; G_{3} $M_{1.5-7}$ बुद्धिमान् (for अबु°). —^{c}) D_{a4} एतान्; D_{7} T $G_{1.3.6}$ $M_{1.7}$ C_{s} एवं (for एतत्). ❀ C_{p} : एतत्, षड्विंशाद्भेदेनात्मनो

चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य च ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥ १८
बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।
सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप ॥ १९
निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्विंशकमजं विदुः ।
विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ।
चतुर्विंशमगाधं च षड्विंशस्य प्रबोधनात् ॥ २०

एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदृष्टिभिः ॥ २१
मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।
मत्स्योऽम्भसि यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २२
एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ।
एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ २३

C. 12. 11490
B. 12. 308(a). 24
K. 12. 313. 24

ज्ञानम् । ⊛ —d) K7 D4.9 सांख्यैः; D5.7 G1 सांख्ये; T1 संतां; T2 सांख्यं (for सांख्य-). Da3 -तत्त्व- (for -श्रुति-). K1.2.4 B8 (marg. as in text) M1.7 -निदर्शनं (for °र्शनात्).

18 a) D7 T G1.3.6 [अ]समेतस्य (for समे°). ⊛ Cs: समेतस्य, चैतन्याभासयुक्तान्तःकरणसंसृष्टस्य । ⊛ —b) V1 Bo.6.8.9 Dn1.n4 D8 D2.8.8 हु (for च). K7 D4.9 पंचविंशतिकेन च. —c) K1.7 V1 D4.9 तदा तस्य; D7 T G1.3.6 भवेत्तस्य (for भवत्यस्य). K2 एकत्वं चैकदा तस्य; G2 °त्वं चैव तत्त्वस्य. —d) K1.2 यदि; T2 यथा (for यदा). M1.5–7 Cs [अ]नु- (for न). ⊛ Cn: बुद्ध्या न बुध्यते, धीनिरोधे सति गाढसुषुप्तिवत् षड्विंशानुभव इत्यर्थः । ⊛

19 a) D4 corrupt. K2 Da4 [S]प्रबुध्येन; D7 G1 °ध्येत; Cn (gloss: वाङ्मनसातीततया अगोचरीकृतेन) °द्धेन (as in text). —b) K1 समतां; K7 समेतां (for समतां). K1.2.4 [अ]संशयं (for मैथिल). —c) Dn4 G2 संगधर्मो (for सङ्गधर्मा). G3 एषां (for एष). K1.2.4.6 संगधर्मेव(K2.4 °वि)दित्येष; D7 G1 सत्संगस्याभवत्येष (sic). —d) K6 निःषंगात्मा; D7 G1 निःसंगात्मो (for निःसङ्गात्मा). G1 रसाधिप (for नरा°).

20 a) K1 Da4 निसंगा(K1 °धा)त्मानम्. D7 G1 निःसंगात्मो नरास्य. —b) D7 G1 षड्विंशजम् (for °कम्). K7 Dn1.n4 D8 D2.8.5.7.8 T G3.6 विभुं; D4.9 G1 विभुः (for विदुः). —c) D5 विभुं (for विभुस्). K1.2.4 V1 सोऽव्यक्तं; K6 च व्यक्तं; K7 D4.9 वाव्यक्तं (for चा°). ⊛ Cv: विभुः समर्थः सन्, अव्यक्तं अव्यक्तमूलं ब्रह्माहमित्यहंकारं, त्यजति । ⊛ —d) B8 नु (for तु). D7 G1 त्वेनद् (for त्वेतद्). K1 विमुच्यते; K7 D4.5.9 प्रबुध्यते; G2 हि बु° (for विबु°). G3 यदा त्वेतस्य बुध्यते. —e) K1.2.4 महागाधं; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 असारं च; D7 T1 G1.3.6 महाभाग; G2 अभावं च (for अगाधं च). —f) K1

प्रमोधनात् (sic).

21 Ds1 om. 21abcd. —a) ⊛ Cn: अप्रतिबुद्धः क्षरः, बुध्यमानः अक्षरः । ⊛ —b) D7 G1 तेन च (for तेऽनघ). —c) D5 G3 बुधश्च; D7 T1 G1.6 बुद्धिश्च; Cn (gloss: ईशः) बुद्धश्च (as in text). ⊛ Cv: अप्रतिबुद्धः मन्दमतिभिः, सुबुद्धिभिश्च प्रतिबुद्धो नारायणः । तत्त्वतः ते बुध्यमान इव यथा भवति तथा प्रोक्तः इति योजना । ⊛ —d) K1.2.4 -नि(K1 -वि)दर्शनं (for °र्शनात्). —e) ⊛ Cs: नानात्वं च एकत्वं च नानात्वैकत्वम् ॥ Cv: नानात्वं च एकत्वं चेति द्वंद्वसमासे कृते तस्यापि पुनरेकीभावे नानात्वैकत्वमिति शब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् । ⊛ —f) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -दर्शनात् (for -दृष्टिभिः).

22 a) K1.2.4 मषकोडं(K2 °कोदुं)बरे; Bo मसकोदुंबरे; Da4 Ds2 M1.5–7 मशकोदुंबरौ (Da4 Ds2 M7 °रो) (for °दुम्बरे). —b) K6 तत्त्वम् (for तद्वद्). —c) K6.7 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 मत्स्योदके; Da3.a4 D7 T1 G1.6 मत्स्यांभसि (for मत्स्योऽम्भसि). D5 तथा; G2 तदा (for यथा). G2 यद्वद् (for तद्वद्). —d) K1 -पद्यते; Da4 -लभ्यते (for -लभ्यते).

23 a) K7 V1 B6–9 Da3.a4 च; D8 हि (for [अ]व-). V1 B8 -मंतव्यं (for -गन्तव्यं). —b) K7 D4 G1 नानात्वेकत्वम्. —c) D5 एवं (for एतद्). K6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3 G2 Cs हि (for वि-). D4.7 T G1.3.6 विमोक्षम्; M1 विमोक्ष (for °क्ष). K6 D5 इत्युक्तो (for °क्तम्). —d) B8 G2 अव्यक्तं; D5 ह्यव्यक्त-; D7 T1 G1.3.6 अज्ञानं; T2 अज्ञान- (for अव्यक्त-). K1.2.4 B8 D7 T G3.6 -संज्ञितं; D5 -संहितः; G1 -संज्ञिकं; G2 -संपदं; Cn (gloss: -विषयम्) -संहितम् (as in text). Cs ज्ञानमज्ञानसंहितं. ⊛ Cs: ज्ञानं, स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपम् । नानात्वमज्ञानम् । तेन संहितं संस्पृष्टं, संसारावस्थायाम् । ⊛

C. 12. 11480
B. 12. 309(8). 23
K. 12. 313. 25

पञ्चविंशतिकस्तस्य योऽयं देहेषु वर्तते ।
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २४
सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।
परेण परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २५
विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ २६
नियोगधर्मिणा चैव नियोगात्मा भवत्यपि ।
विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥ २७
शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥ २८
केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ २९
एतावदेतत्कथितं मया ते
तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।

---

24 b) B8 सो (for यो). K2 चित्तेषु; B9 D7 G1 देशेषु (for देहेषु). ❀ Cp: देहेष्विति बहुवचनादेक एव सर्वदेहवर्ती । ❀ — c) K1.2 एष मोक्षवि(K2 °य)- तव्येति; Cp एष मोचयितव्येति. — d) K1.2 -गोचराः; B8 (marg. as in text) -दर्शनात्; G2 -गोचरान्. ❀ Cs: अव्यक्तगोचरात्, अज्ञानकार्यसंसारात् । ❀

25 a) D5 G1 सोहम्; M1.5–7 योयम् (for सोऽयम्). G2 एव (for एवं). D8 विमुंचेत. — b) D5 नास्योत्पत्ति- (for नान्यथेति). ❀ Cp: नान्यथा, कर्मादिभिः । ❀ — c) K1.2.4 परे च; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G2 M1.5–7 परश्च (for परेण). K1 परधर्माश्च; K7 D9 °धर्मैर्वा; D4.7 T1 G1.3.6 °धर्मै च (D4 वा); Cs (gloss: संसारिभिर्भिन्नताख्यधर्मवान्) °धर्मा च (as in text). ❀ Cv परेण संसारिभ्यो भिन्नेन नारायणेन । ❀ — d) D5 एव (for एष).

26 K7 om. 26ab. — ab) K1.2.4 D4.9 विमुक्तधर्मा; D5 निर्मुक्त°; Cv (gloss: संसारमलराहित्याख्यधर्मवान्) विशुद्ध° (as in text). D4.9 बुद्धेन शुद्धेन (by transp.); G1 शुद्धेन शुद्धेन. B8 (marg. as in text) तत्त्वेन (for शुद्धेन). B8 M5–7 स च (by transp.); D4.9 सह. — c) K7 Bo Da4 D8 D5 M1.7 युक्तेन; B8 तत्त्वेन; G8 सत्येन (for मुक्तेन). K1.2.4 D4.9 विबुद्ध(K4 °बुध-; D4.9 °मुक्त)धर्मयुक्तेन. — d) D7 T1 G1.3 समे(G1 भवे)त्य भरतर्षभ; G8 °त्य मिथिलाधिप

27 K1.4 D4.5.9 G2 read 27ab twice. — a) K1.4 D4.9 (all four second time) विमुक्त-; K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.4 (first time).5 (second time).7.8.9 (first time) T G1.2 (second time).3.6 M1.5–7 Cs वियोग-; D5 (first time) विमुक्तं; G2 (first time) वियुक्त- (for नियोग-). K1 (both times).7 D4 (both times).7.9 (both times) T G1.6 -धर्मणा; D5 (first time) -धर्मणां; D5 (second time) -धर्मणश्च (for -धर्मिणा). D4 (first time) वैव (for चैव). ❀ Cs: वियोगधर्मिणा, अग्निहोत्रादौ कर्मणि । ❀ — b) K1.4 (both second time).6.7 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.4 (second time).5 (both times).8.9 (second time) विमुक्तात्मा; V1 D7 T G1.2 (second time).3.6 M1.5–7 वियोगात्मा; B3 G2 (first time) वियुक्तात्मा (for नियोगात्मा). K6.7 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.4 (second time).5 (first time).8.9 (second time) G2 (first time) अथ (for अपि). — c) K1.2.4 विमोक्ष(K4 °क्षि)णाद्; K7 D4.9 °क्षेण; Da4 °क्षिण्य- (for °क्षिणा). D7 T G1.3.6 विमोक्षी (for °क्षश्च). — d) K1.2.4.7 वै; D7 G1 [आ]ह (for [इ]ह). V1 भवत्यपि; D4.9 तदा भवेत्.

28 a) Da4 शुद्धिकर्मा; D7 T2 G1 शुचिकर्मणा; G2 M5.6 शुचिधर्मि(M6 °र्मे)णा; M1.7 शुचिधर्मा (for शुचिकर्मा). K7 शुचिश्च शुचिकर्मेण; D4.9 शुचिकर्मणा शुचिश्च. — b) Ds1 -दीप्तिकान् (for °मान्). — c) M1.5–7 भवत्येष (for च भवति).

29 a) D7 T G1.3.6 तथा चैष; M1.5–7 भवत्येष. — b) ❀ Cs: केवलेन, जीवन्मुक्तेनाचार्येण । ❀ — c) K1.2.4 स्वतंत्रं वा (for °त्रश्च). Bo स्वतंत्रेण स्वतंत्रश्च; D7 G1 स्वधर्मेण स्वतंत्रश्च. — d) K1.2.4.7 V1 B3.9 D5 अवाप्नुयात्; T1 G8 तथाप्नुते; T2 G8 उपाप्नुते (for अवाप्नुते). D7 G1 स्वतंत्रं तं (D7 om. तं) तवाप्नुते; G2 °त्रं समुपाप्नुते.

30 a) K7 om. मया ते. — b) K7 पथ्यं; D7 T1 G1.3.6 तत्त्वं (for तथ्यं). G1 यदार्थ- (for यथार्थ-). — c) K7 D4.5.9 अमत्सरीत्वं (for °रत्वं). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G2 परिगृह्य (for प्रति°). D4 वार्थ (for चार्थ). ❀ Cs: अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य, शमदमादिसाधनं स्वीकृत्य । ❀ — d) D9 ब्रह्माणि (for ब्रह्म वि-). K1 विशुद्धमात्मं; K6 °भावं; M1.7

अमत्सरत्वं प्रतिगृह्य चार्थं
सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ३०
न वेदनिष्ठस्य जनस्य राज-
न्प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।
विवित्समानाय विबोधकारकं
प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३१
न देयमेतच्च तथानृतात्मने
शठाय क्लीबाय न जिह्मबुद्धये ।
न पण्डितज्ञानपरोपतापिने
देयं त्वयेदं विनिबोध यादृशे ॥ ३२

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय
परापवादाद्विरताय नित्यम् ।
विशुद्धयोगाय बुधाय चैव
क्रियावतेऽथ क्षमिणे हिताय ॥ ३३
विविक्तशीलाय विधिप्रियाय
विवादहीनाय बहुश्रुताय ।
विजानते चैव न चाहितक्षमे
दमे च शक्ताय शमे च देहिनाम् ॥ ३४
एतैर्गुणैर्हीनतमे न देय-
मेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः ।

C. 12. 11502
B. 12. 302[s]. 36
K. 12. 313. 36

°आन्यं (for °माद्यम्). K_{7} सनातनं ब्रह्मणिमाद्यशुद्धं (sic).

31 a) $K_{1.2.4}$ न चाप्यनि(K_{2} °न)ष्ठस्य; $B_{0.6.9}$ D_{s2} D_{7} T $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cnp Cp Kumbh. ed. नावेदनि(M_{7} °ति)ष्ठस्य; G_{1} न देव°; G_{2} न चेदनिष्टस्य (for न वेदनिष्ठस्य). $K_{1.2.4}$ नरस्य (for जनस्य). ❀ Cn : वेदनिष्ठस्य निदाघवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येति पाठः स्वच्छः॥ Cs : वेदनिष्ठस्य, कर्मभागार्थपरस्य स्वर्गादिकामिनः । ❀ — b) D_{7} परेयम्; G_{1} वरेयम् (for प्रदेयम्). — c) K_{2} D_{a1} M_{1} विवत्समानाय; K_{6} V_{1} $B_{7.8}$ (marg.).$_{9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ विधित्स°; D_{7} G_{1} विबुद्धमानस्य; T $G_{3.6}$ विवित्समानस्य; G_{2} विबुध्यमानाय; Cn (gloss : विशेषेण तृष्णावते । धेट्पाने इत्यस्य रूपम्) विवित्स° (as in text). K_{6} V_{1} B_{8} D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ वि(K_{6} V_{1} B_{8} D_{s2} नि)बोधकारणं; Bo निबोधकारकं; D_{a1} विरोध°; D_{7} G_{1} विबुद्धि° (G_{1} °द्ध°) (for विबोध°). — d) B_{6} (marg. as in text) साधनं; D_{s1} शाश्वतं; G_{1} नाशं (for शासनम्).

32 a) $K_{6.7}$ यथा; $D_{a3.a4}$ त्वया (for तथा). $K_{1.2.4}$ $D_{4.5.9}$ [अ]कृतात्मने; $D_{a3.a4}$ [अ]घृता° (for [अ]नृता°). — b) K_{1} शाठाय; M_{6} तथा च (for शठाय). K_{1} $D_{4.9}$ क्लीवाय. D_{7} द्वि-; G_{2} नि- (for न). — c) K_{2} पंडिताज्ञान- (for पण्डित°). D_{7} G_{1} -परावतापिने (for -परोप°). — d) D_{7} lacuna; G_{2} ज्ञेयं (for देयं). K_{2} D_{2} त्वदेयं; K_{4} V_{1} $B_{0.6.7.9}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{3.8}$ तु देयं; K_{6} च देयं (for त्वयेदं). $K_{4.6}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ च; T_{2} च वि- (for वि-). D_{5} यादृशि (for °शे). D_{9} विनिबोधमीदृशे. D_{4} देयं त्वदेयं विनिबोधस्य दृशे.

33 a) D_{s1} श्रद्धान्वितायार्थं-; D_{s2} °तार्थाय; D_{8} शुद्धान्वितायाथ; G_{1} श्रद्धान्वतायाथ (for श्रद्धान्वि°). — b) D_{a3} D_{n4} हि (for वि-). D_{5} परापवादापरताय नित्यं. — c) $K_{1.2.7}$ V_{1} D_{9} विशुद्धचित्ता(K_{2} °चिंता)य; D_{4} °वित्ताय; G_{3} $M_{5.6}$ °योनाय; Cs (gloss : यमनियमादिगुणवते) °योगाय (as in text). K_{2} बुद्धाय; D_{4} lacuna (for बुधाय). K_{4} Bo D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ नित्यं; D_{4} वैव (for चैव). — d) D_{9} om. क्रियाव. K_{4} Bo $D_{a3.a4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ च (for ऽथ). K_{7} क्षमिनो; B_{7} क्षमणे (for क्षमिणे). G_{1} क्रियावते तक्षमिते यथाथ (sic). ❀ Cs : क्रियावते, ईश्वरार्पणबुद्ध्या स्वकर्मनिरताय । ❀

34 a) G_{3} विमुक्त- (for विविक्त-). — b) D_{a4} विषाद- (for विवाद-). $K_{1.2.4}$ -व्रताय (for -श्रुताय). — c) G_{2} $M_{1.5-7}$ द्विजातये (for विजानते). K_{6} वा (for च). $K_{1.2}$ न चाहिताय; K_{7} $D_{4.5.9}$ G_{6} M_{8} तथा हितक्षमे; D_{7} (also as in text) न तत्क्षमा दमा; T $G_{1.3}$ त(T_{1} य)था हितक्षमा; G_{2} दमक्षमान्विते (for न चाहितक्षमे). — d) K_{7} $D_{4.9}$ सत्येत्मसमे; $B_{0.7}$ श(B_{7} स)क्ते त्वसमे; $B_{6.9}$ $D_{a3.a4}$ $M_{1.5-7}$ सक्तेत्मसमे; B_{8} शक्तेथ समे; D_{8} शक्ते तु शमे; D_{5} सत्ये च शमे (for शक्ताय शमे). K_{4} V_{1} समाय; K_{6} समेव (for शमे च). K_{6} $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ देयं (for देहिनाम्). K_{1} शमे च प्रसक्ताय समाय देहिनां; K_{2} समे च सक्ताय समाय देहिनां; D_{7} T $G_{1.3.6}$ दमाय नित्यात्मसमाय देहिनां; G_{2} शक्ताय चैकात्मसमवा न देहिनां.

35 a) Bo एतद्-; G_{2} एकैर् (for एतैर्). D_{7} G_{1} गेहतमे (for हीन°). — c) B_{8} श्रेयसे (for °सा). K_{7} D_{a4} घोक्षति. B_{8} D_{5} तादृशं कृतं; D_{7} T_{1} $G_{1.3.6}$ तादृगेतं (for तादृशे कृतं). $K_{1.3}$ न श्रेयसे (K_{1} °स्से)

C. 12. 11302
B. 12. 309(a). 36
K. 12. 313. 36

न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशो कृतं
धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३५
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्नदेयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते
भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३६
कराल मा ते भयमस्तु किंचि-
देतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं
निःशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३७
अगाधजन्मामरणं च राज-
न्निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं त्यज चाद्य सर्वं
ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ॥ ३८
अवाप्तमेतद्धि पुरा सनातना-
द्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रतेजसं
सनातनं ब्रह्म यथाद्य वै त्वया ॥ ३९
पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेन्द्र
तथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य ।
तथावाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र
महज्ज्ञानं मोक्षविदां पुराणम् ॥ ४०

मोक्ष(K1 -योक्ष)ति तद्वशो कृतं. — d) Da3 धर्म; D5 धर्मे (for धर्म-). G1 -प्रवर्तारम् (for °कारम्). K1 धर्मप्रवक्तारसपात्रदानात्.

36 V1 reads 36 on marg. — a) G1 पृथिवीम्. D7 G1 अपि (for यद्यपि). K7 रत्नपूर्णा; Da4 °पूर्णं (for °पूर्णां). — b) K2 तद्यान्; G2 यद्यान् (for दद्यान्). Da4 om. न. K6 B7 अदेयं (for नदेयं). K1.2 इदम्; Da4 प्रियम् (for त्विदम्). — Da4 om. 36c–37b. — c) D4.5 यतेंद्रियाय (for जितेन्द्रि°). K6 [अ]संसयं; B8 °शयं च. — d) Ds2 न चेत् (for भवेत्). D7 G1 भगवन् (for परमं). Ds1 नरेंद्रं.

37 Da4 om. 37ab (cf. v. l. 36). — a) D4 काराल; T G2.3.6 कराळ. Dn1 D7 मास्ते (for मा ते). K2 भयसंस्तु; D7 T G2 M1.5–7 °मस्ति (for °मस्तु). B9 om. from मस्तु up to तेजसं (in 39c). — b) K1.2.4 D7 T G1.3.6 transp. श्रुतं and परं. K7 D9 त्वयानघ (for त्वयाद्य). — c) D7 T1 G1 त(T1 य)था यदुक्तं; G3 एतावदुक्तं (for यथा°). — d) K6 B6.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7 T G1–3.6 M1.5–7 विशोकम् (for निःशो°). K2 अनाद्यमध्यं; K7 Da3.a4 D4.9 °दिमव्ययं (for °दिमध्यम्).

38 B9 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) T2 G1 अगाढ-; G2 अभाय- (for अगाध-). ❀ Cn : अगाधजन्म, अगाधं अप्रतिष्ठितं जन्म येन, जन्मनिवर्तकम् ॥ Cp : नेदं गाधमतिगम्भीरं, अजन्म, मरणनिवर्तकम् । ❀ — b) K4 निरामये (for °मयं). — c) Da4 समीक्ष. D5 सर्वं (for मोहं). K1.3.4 सर्वथाद्य (for चाद्य सर्वं). K6.7 B7 Da3 Dn1.n4 D2.3.7.8 T1 G1.3.6 वाद्य (for चाद्य). K6 Dn4 Ds1 D2.3 M1.5.6 सर्व- (for सर्वं). — d) M7 मत्वार्थम् (for तत्त्वा°). K1.2.4.7 B6.7 D4.5.9 T2 G2 इमं (for इदं).

39 B9 om. up to तेजसं (cf. v. l. 37). — a) K4.6 V1 B6.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मया (for पुरा). — b) K1.2.4 हिरण्यगर्भाग्रजतो; D7 T G1.3.6 M1.5–7 °र्भाद्यजतो; G2 °र्भाद्रुवतो (for °र्भाद्गदतो). Dn4 जनाधिप (for नरा°). — c) K6 आसाद्य (for प्र°). B6 (marg. as in text) धर्मेण; T1 G1.3.6 यज्ञेन (for यत्नेन). D7 तमद्य; G1 समुद्य- (for तमुग्र-). B6 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -चेतसं (for -तेजसं). — d) B8 (marg.) यथा हि; D7 G1 स नाथ (for यथाद्य). Da3.a4 पुरा (for त्वया).

40 Da4 repeats 40a after 40b. — a) K1.2.4 दृष्टस् (for पृष्टस्). K1.2.4 V1 ह्यस्मि; K6 चाद्य; K7 D4.9 [अ]द्यास्मि (for चास्मि). D7 T G1–3.6 M1.5–7 पृष्टो (D7 G1 दृष्टौ) यथा ह्यस्मि (G2 °थास्म्यद्य) त्वया नरेंद्र. — b) K6 V1 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 यथा (for तथा). K1.2.4 मयोक्तं (for मयेदं). T G1.3.6 M1.5–7 तव (for त्वयि). K1.2.4 चेदमद्य; D7 चोत्तमाद्य (for चोक्त°). K7 अद्य वै (for अद्य). — Da4 om. 40c. — c) K6 तथावाप्तं; K7 D4.7.9 T G1.3.6 यथावाप्तं; B6 तथा चाप्तं; B8 तथा ह्यवाप्तं; Dn4 D8 तथा वाप्तं; Ds1 तथावाप्ते; M1.5–7 यथा त्ववाप्तं (for तथावाप्तं). K6 G6 ब्राह्मणो (for ब्र°). — d) K1.2.4.6 B6 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T2 G2

भीष्म उवाच ।

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४१
पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरः ॥ ४२
एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानानां ते परं मया ।
कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ॥ ४३
हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन महात्मना ।
वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोऽवाप्तवानिदम् ॥ ४४
नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥ ४५
येन क्षराक्षरे वित्ते न भयं तस्य विद्यते ।
विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ॥ ४६
अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपद्रवन् ।
प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥ ४७
देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते ।
यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४८
अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते ।

C. 12. 11516
B. 12. 306(8). 50
K. 12. 313. 50

महा-; D_7 G_1 महं (for महज्). D_5 गीतं (for ज्ञानं). K_2 मोक्षविदं; K_7 $D_{4.9}$ तत्त्वविदां; B_9 ब्रह्म°; D_5 मोक्षमिदं; G_2 मोक्षचिंतां (for °विदां). $K_{6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2-5.8.9}$ परायणम्; G_2 तथैव (for पुराणम्).

41 [a]) K_2 यदुक्तं परमं ब्रह्म. —[c]) $K_{1.2}$ V_1 Da_3 पँचविंशं; D_4 °विंशा; G_1 °विंशे (for °विंशो). —[d]) B_9 परमात्म-; $D_{4.9}$ परमर्षेर् (for °मर्षि-). G_3 -निवेशनात् (for -निदर्शनात्).

42 [a]) $K_{6.7}$ B_9 $Da_{3.a4}$ $D_{4.5.8.9}$ नावृत्तिम् (for आ°). —[b]) K_6 V_1 B_{6-9} Da_4 $D_{5.7}$ T $G_{1-3.6}$ तु (for च). —[c]) D_3 (before corr.) T_1 न वा; T_2 न यो; $M_{1.5-7}$ न चेद् (for नाव-). —[d]) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7}$ T_1 $G_{1.2.6}$ [s]जरामरं (for °मरः).

43 [a]) Some MSS. निश्रेयसकरं. —[b]) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{1.3.6}$ ज्ञानं ते परमं मया (G_1 पदं). —K_2 om. 43^{cd}. G_1 om. (hapl.) 43^{c}–45^{d}. —[c]) D_5 तत्ते (for तात). —[d]) K_6 श्रुता (for श्रुत्वा).

44 G_1 om. 44 (cf v. l. 43). —[b]) $K_{6.7}$ V_1 B_9 D_4 T_2 वशिष्ठेन. K_6 महर्षिणा (for महात्मना). —[c]) $K_{6.7}$ V_1 B_9 D_4 T_2 वशिष्ठाद्. $K_{6.7}$ B_6 $Da_{3.a4}$ $D_{4.5.9}$ -शार्दूलो (for -शार्दूलान्). —[d]) K_2 नारदे (for °दो). K_7 व्याप्तवान् (for ऽवाप्त°).

45 G_1 om. 45 (cf. v. l. 43). —[a]) K_2 विधितं (for विदितं). $M_{1.5-7}$ ह्येतन् (M_7 °तं) (for मह्यम्). —[b]) $M_{1.5-7}$ मया (for एतद्). $Da_{3.a4}$ निदर्शनं (for सनातनम्). —[c]) K_2 शुचा (for शुचः). —[d]) K_7 $D_{4.5.9}$ श्रुत्वा तत्; B_6 (marg. as in text). $_7$ $Da_{3.a4}$ तदेतत्; D_7 $G_{3.6}$ श्रुत्वेदं; T_1 श्रुत्वैतं (for °तत्).

46 [a]) $Da_{3.a4}$ तेन (for येन). $K_{2.6}$ Ds_1 D_5 [अ]क्षराक्षरे (Ds_1 °रा); Da_4 क्षराक्षरं (for °क्षरे). $K_{1.2.4.7}$ V_1 $D_{4.9}$ भिन्ने; B_{6-9} विन्ने; Da_4 विंदे; Ds_1 वेत्ति; D_5 भिन्नो; T_1 विंदेर्; G_1 वृत्ते; G_2 ज्ञाते; G_6 विंदेन्; Cn (gloss: विज्ञाते) वित्ते (as in text). —[b]) B_0 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ भयं तस्य न विद्यते. —[c]) $K_{1.2.4}$ न वि(K_4 भि)द्यते; Da_4 विद्यंते तु. —[d]) K_7 $D_{4.5.7.9}$ G_2 तद् (for [ए]तद्). $K_{1.2.4}$ यो नो (K_2 ये नो; K_4 ये न) विद्येत पार्थिव.

47 [a]) T_1 $G_{1.6}$ अनु(G_1 न)ज्ञानाद् (for अविज्ञानाच्). $D_{5.7}$ स; T $G_{1.3.6}$ वि- (for च). K_4 विमूढात्मा (hypermetric); K_7 मोहाच्च; $D_{4.9}$ मोहात्मा (for मूढात्मा). —[b]) $K_{2.4}$ उपद्रुवं; K_6 V_1 B_0 $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7}$ T_2 G_{1-3} Cn (gloss: क्लेशवानभूत) उपाद्रव(Da_4 °वा)त्; B_{6-9} T_1 G_6 $M_{1.5-7}$ उपद्रवान्; D_8 उपाद्रवेत् (for उपद्रवन्). —[c]) B_7 lacuna; D_5 प्रेत- (for प्रेत्य). —[d]) K_7 मरणंतानि; $G_{1.6}$ °णाद्यानि; G_2 °स्यानि (for °न्तानि).

48 $Da_{3.a4}$ Ds_1 om. (hapl.) 48^{ab}. —[a]) $D_{5.7}$ देवलोके (for °लोकं). K_7 तीर्यंङ्; $D_{5.7}$ राजंस्. —[b]) $K_{2.4}$ B_8 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.8}$ $G_{1.2}$ M_6 मनुष्यम् (for मा°). G_3 सोश्नुते (for चा°). $D_{5.7}$ तिर्यङ्मानुष्यमश्नुते. —[c]) T $G_{1.3.6}$ बुध्यते यदि कालेन. — After 48, T $G_{3.6}$ Kumbh. ed. ins.:

761* उत्तीर्णोऽस्मादगाधात्स परमाप्नोति शोभनम् ।

49 [a]) D_4 घोरा (for घोरो). —[b]) D_4 उच्यतें (for उच्यते).

C. 12. 11517
B. 12. 309(s). 50
K. 12. 313. 50

अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ॥ ४९
यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।
तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

भीष्म उवाच ।
मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ।
वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १
तमासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ २
भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य वापीह वा भवेत् ।
पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ३
सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ।
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४
मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ।

---

50 ᵃ) K1. 2 Bo D4..9 G2 M7 तस्माद् (for त्व°). — ᵇ) D7 G1 उत्तीर्णास् (for °र्णस्). K1. 7 D3. 9 सनातनं (for °तनात्). — ᶜ) K1. 2. 4 विरजस्कश्च ; K7 °जश्चैव (for विरजा°). — ᵈ) B6. 7 Da3. a4 G6 भारत ; D9 पार्थिवः. V1 G1 वीतमन्यु(G1 वीतमस्क)श्च पार्थिव ; D5 वितमा भव पार्थिव.

Colophon. Ś1 D6 missing : K3. 5 B1-5 Da1. a3 Dn3. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1 D5. 8 M1. 5-7 वसि(V1 B6 °शि)ष्ठकराल(M1. 5-7 °ळ)जनकसंवादः (K2 °दाः) समाप्तः ; K6 D3 D2. 8 वसिष्ठकरालजनकसंवादः ; K7 D4. 9 अव्यक्तनिर्णयः वशि(D9 °सि)ष्ठकरालजनकसंवादः समाप्तः ; Bo करालजनकसंवादः ; D7 T1 G6 वसिष्ठकराळ(D7 °ल)जनकसंवादे मोक्षस्वरूपं ; G1 करालजनकवसिष्ठसंवादे मोक्षस्वरूपं ; G2 वसिष्ठकराळसंवादं समाप्तः ; M6. 6 (also) वसिष्ठकराळजनकसंवादे गुणविधिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 33 ; Bo. 8 135 ; B7 T1 G1. 6 131 ; Dn1 134 ; Dn4 133 ; Da3 G3 M5 132 ; D8 129 ; T2 144 ; G2 147 ; M1. 6. 7 130. — *Śloka no. :* Da4 Dn4 51 ; Dn1 50 ; D8 52.

297

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13 ; 283. 15).

1 M6 om. the ref. G1 वसिष्ठ (for भीष्म). — ᵃ) D4 corrupt. K2. 4. 7 Da4 G3 मृगया. K7 B8 विहरन् (for विच°). D7 राजन् (for कश्चिद्). — ᵈ) K1 Dn4 G1 ऋषि-. B8 वंशव(marg. °क)रं (for °धरं). C8 (gloss : ज्ञानविज्ञानादिभिः) गुणैः (for भृगोः). K2 ऋषिवेंशधरं भृगोः.

2 ᵃ) K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 D5 D2. 8. 8 उपासीनम् (for तमा°). D5 T2 उपासीनं (for °सीनः). — ᵇ) K2. 4 Bo मुनिः. — ᶜ) D7 G1 अनुगते (for °मतस्). — ᵈ) K7 पपृच्छ ; D3 पप्रक्ष ; G1 आपृच्छद् (for पप्रच्छ). V1 G6 सुमहान् (for वसुमान्).

3 D7 G1 om. 3-4. Before 3, B6. 9 ins. वसुमानुवाच. — ᵃ) K1. 2. 7 D4. 8. 9 G3 इव ; D8 D5 T1 G3. 6 M1. 5-7 C8 इह ; T2 अहं (for इदं). Da3 श्रेष्ठः ; G2 श्रेयं (for श्रेयः). — ᵇ) K6. 7 Bo. 7 Dn1 Da1 D3. 5. 8. 9 T M1. 5-7 च (for वा). K4 भजेत् ; Dn1 भवे (for भवेत्).

4 D7 G1 om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, B8. 9 ins. भीष्म उवाच. — ᵃ) Bo सत्कृत्यः ; T2 तत्कृत्य (for सत्कृत्य). K1 स ; K2. 4 स ; K6 V1 B6-8 Da3. a4 G3 तु ; K7 D4. 5. 9 च ; B9 lacuna (for सन्). — ᵇ) V1 B6-8 Da3 D5 T1 G2. 6 स महात्मा (for सुम°). K1. 7 महातपः ; D5 °त्मने (for °तपाः). — ᶜ) K7 D4. 9 निर्जगाद (for निज°). — After 4, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K1 मोक्षधर्म].

5 Before 5, MSS. ins. ऋषिरुवाच. — ᵇ) G1 चैव ; G2 नेह (for चेह). D4 corrupt ; D9 चेत्रेह

भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ॥ ५
धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम् ।
धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥ ६
स्वादुकामुक कामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि ।
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७
यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ।
तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८
असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम् ।
सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९
वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ।
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १०
मनोवाक्कर्मके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ।
निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणागुणान् ॥ ११
नित्यं च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता ।
प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥ १२
शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ।
क्रोधमुत्सृज्य दत्त्वा च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् ॥ १३
अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः ।

C. 12.11531
B. 12.310(09).14
K. 12.314.14

(for चेह च). T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ न (for the second च). Ds_1 वांछति; T_1 $G_{1.3.6}$ C_s गच्छसि (for वाञ्छसि). ❀ C_s: भूतानां प्रतिकूलानि वाञ्छन्स्वयमपि मनसः प्रतिकूलानि गच्छसि । ❀ —^{c}) D_5 प्रतिभूतेभ्यो (for °कूलेभ्यो). —^{d}) $K_{6.7}$ $D_{4.5.9}$ जितेंद्रियः (for यतेन्द्रियः).

6 ^{a}) D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ सदा (for सतां). D_5 हितं (for हितः). —^{c}) D_5 धर्मे (for धर्माल्). B_9 लोक°; T_2 लोकात् (for लोकास्). K_4 त्रयात् (for त्रयस्). —^{d}) T_2 प्रशस्ताः (for प्रवृत्ताः). K_1 D_5 सचराचरः; B_1 सचराश्चराः.

7 ^{a}) G_1 corrupt. G_6 स्वादुं कारक (for स्वादुकामुक). —^{b}) Da_4 वैतृष्णां. K_1 D_7 नु (for न). $Da_{3.a4}$ यच्छसि; T_2 $M_{1.7}$ गच्छति; G_1 पृच्छसि (for गच्छसि). — V_1 reads 7^{cd} on marg. —^{c}) K_3 मनु; K_6 तत्तु; $M_{1.7}$ मधुः (for मधु). —^{d}) K_7 B_8 (marg. as in text) $D_{4.5.7.9}$ नैव पश्यसि; T_2 वानुप° (for नानुप°).

8 ^{a}) G_1 परिचयं. $D_{5.7}$ यथा संभोगसंस्थाने. —^{b}) B_8 (marg. as in text) ते फलार्थिना; T_2 तत्फला क्रिया (for °र्थिना). — Ds_1 D_8 G_2 om. (hapl.) 8^{cd}. —^{c}) G_1 सदा (for तथा). G_1 om. from धर्मे up to फलार्थिना. D_9 धर्मं (for धर्मे). —^{d}) $K_{1.2.4}$ कर्तव्यो भूतिमिच्छता; V_1 °व्यभूतिमिच्छसि (sic).

9 ^{a}) $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ असतां; T_1 $G_{1.3.6}$ न सदा; T_2 नासता (for असता). K_7 $D_{4.9}$ [अ]नर्थकामेन (for धर्म°). —^{b}) B_9 दुष्करं; $D_{5.7}$ G_2 सुकरं (for विशुद्धं). $D_{5.7}$ धर्म- (for कर्म). G_1 शुद्धं कर्म सुदुष्करं. — K_7 V_1 $B_{9.8}$ Dn_4 $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ om. (hapl.) 9^{cd}. —^{c}) $K_{1.2.4}$ न सता; $Da_{3.a4}$ सतां तु (for सता तु). —^{d}) $K_{1.2.4}$ Ds_1 विशुद्धं (for सुकरं).

10 ^{a}) G_2 विना (for वने). K_7 $Da_{3.a4}$ $D_{4.9}$ G_1 C_s ग्राम्यसमाचारो; D_7 °सुवारोधो (for °सुखाचारो). — G_1 om. (hapl.) 10^{bc}. —^{b}) Da_4 च (for सः). —^{c}) K_7 $D_{4.9}$ T_2 वन(T_2 °न्य)समाचारो; T_1 $G_{3.6}$ वन्यसुखा°; G_2 सुखवना° (for वनसुखा°).

11 ^{a}) $K_{1.2.4}$ मनोवाक्कर्मकं; $K_{6.7}$ V_1 B_{6} (marg.)$_{.8}$ Da_4 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ °कायिके; D_9 °कायके; T_1 $G_{1.3.6}$ °कर्मगे; T_2 °जे (for °के). $K_{1.2}$ धर्म (for धर्मे). —^{b}) Dn_4 क्रतु- (for कुरु). $K_{1.2.4}$ श्रेष्ठं; Dn_4 M_5 श्रद्धा; $M_{1.7}$ श्रद्धं; M_6 शुद्धं (for श्रद्धां). —^{c}) $M_{1.5-7}$ निवृत्तो (for °त्तौ). Da_4 हृ वृत्तो; D_4 $M_{1.5-7}$ प्रवृत्तो (for °त्तौ). Dn_4 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा (by transp.). —^{d}) Ds_2 गुणान्गुणान्; T $G_{1.3.6}$ गुणागुणं.

12 ^{a}) $K_{2.4}$ बहु च (by transp.). —^{b}) $K_{1.2.4}$ साधूनां (for साधुभ्यश्च). K_2 [अ]नसूयतां; K_7 B_7 $D_{4.9}$ °यया; Ds_1 $D_{5.7}$ G_2 [अ]नसुयता. —^{c}) K_4 D_7 पार्थिवं; D_4 प्रार्थिनं; G_1 प्राथ्यं तं (for प्रार्थितं). $D_{5.7}$ यमशौचाभ्यां; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ ब्राह्मणेभ्यश्च (for व्रतशौचाभ्यां). —^{d}) K_2 मत्कृते (for सत्कृतं).

13 ^{a}) K_7 G_1 सुखेन (for शुभेन). $K_{1.2.4}$ कर्मणा (for विधिना). —^{b}) B_6 (marg. as in text)$_{.8}$ अहार्यं (for अर्हाय). D_7 प्रतिसादयेत् (for °पादयेत्). G_1 महायाश्रतिबाधते (sic). — $K_{2.4}$ om. (hapl.) 13^{cd}. —^{c}) V_1 B_9 Da_3 $D_{4.9}$ G_2 उच्छिद्य; $D_{5.7}$ संछिद्य (for उत्सृज्य). K_6 V_1 B_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{3.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ दद्याच् (for दत्त्वा). G_1 [अ]थ; G_3 [अ]थं

C. 12. 11631
B. 12. 310(09). 14
K. 12. 314. 14

योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः ॥ १४
सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते ।
ऋग्यजुःसामगो विद्वान्षट्कर्मा पात्रमुच्यते ॥ १५
स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रतिनरं भवेत् ।
पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ १६
लीलयाल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्याद्रजसः पुमान् ।
बहुयत्नेन महता पापनिर्हरणं तथा ॥ १७
विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् ।
तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्यधर्मः सुखावहः ॥ १८
मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभे ।
अशुभेभ्यः समाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९
सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजय ।

(for च). —d) K7 न तु तप्येन्; Da1 नानुतप्यन्; D4.9 ननु तप्येन् (for नानुत°). D5.7 नानुतप्योनुकीर्तयेत्.

14 a) K6 अनृसंशः; D8 °शंशः (for °शंसः). —b) K7 आर्जव- (for आर्जवे). T G1.3.6 M1.5-7 रतः (for स्थितः). —c) K1.2 जाति- (for योनि-). K2 -विशुद्धाश्; T1 G6 -विशुद्धं (for -विशुद्धश्). K1.2.4 शुभो (for शुचिर्).

15 a) K1.2.4 सत्कृतश्; B7 D5.7 सकृता; T G1-3.6 संस्कृता (for सत्कृता). D5.7 वा (for च). K1.3.4 V1 Ca चैक(K2 °व)पत्नीकः; K6 B0.6.8 (marg.) एव (B8 तात) पत्नी च. Cp (Cpp as in text) संत्यस्य चैकपत्नीको. —b) K1.2.4 सत्य-; V1 सत्या; K7 D4. D5.7 न्याय्या; M1.5-7 जात्यां (for जात्या). K7 D4. 5.7.9 उच्यते (for इष्यते). —d) D5.7 तद्धर्माद्; Cs (gloss: अध्ययनादियुक्तः) षट्कर्मा (as in text).

16 B0 om. 16a–17b. B6 reads 16ab twice. —a) K2 धर्माः; B6 (second time).9 D5.7 ब्रह्मा (for धर्मः). B6 (second time).9 [अ]सौ धर्मस्; D5.7 [अ]धर्मस्तं (for सोऽधर्मस्). —b) D5.7 corrupt. K7 तं च (hypermetric); G2 न (for the second तं). K1.2.4 प्रतिदिनं; V1 °नरो (for °नरं). K2 भजेत्; K6 व्रजेत् (for भवेत्). B6 (first time) तत्त्वं प्रतिपदं च वै; B6 (second time) तं मातश्च नरं भजेत्; B7.9 Da4 तन्मतिश्च नरं त्य(B9 भ-; Da1 व्र)जेत्. —c) K1.2.4 बाह्य- (for पात्र-). —d) K7 D4.9 देशं कालम्; D5.7 देशकालम् (for °कालाव्). T1 G3.6 अपेक्ष्य (for अवेक्ष्य).

17 B0 om. 17ab (cf. v. l. 16). —a) D7 लीलयाभ्यां (for °याल्पं). Ds1 गोत्रात्; M1.5-7 गात्रं (for गात्रात्). —b) T1 G3.6 संमृज्याद्; G1 सांरा° (sic); G2 प्रमृज्य (for प्रमृज्याद्). B9 वै रजः; Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तु रजः; G1 रजसं; M1.6.7 राजसः (for रजसः). K7 D4.5.7.9 प्रमृज्यादात्मनो रजः. —c) Da3 Dn1.n4 D8 च महत् (for महता). —d) K7 D4.9 पापनिर्झरणं; G1 पतिर्निर्हरणं (for पापनि°). Ds1 यथा (for तथा).

18 a) K2 विस्तरस्य; K6 B3.7.9 Da3.a1 Cal. ed. विविक्तस्य; K7 Dn1 D2.4.7.9 T G1.2.6 M1.5-7 Cv (gloss: अत्रे रागरहितस्य) विर°; G3 विमु° (for विरि°). K2 तथा; B8 घृतं (for यथा). ❀ Cn: विरेचनानन्तरमेव घृतपानं भेषजम् । ❀ —b) K6.7 B0.6 D4.9 T1 G1-3.6 M1.5-7 हितं; B8 यथा; Dn1 D8 D2.3 धृतिर्; D8 वृत्तिर्; T2 चित्तं (for घृतं). —c) K7 D5.7 G1.3 निहत-; B9 निकृत- (for निर्हृत-). K1.2 -पापस्य (for -दोषस्य). —d) Da4 Ds1 प्रेत्यधर्म-; D7 °धर्माः. D5.7 सुखावहाः; G2 °वहं (for °वहः).

19 a) B0 D5.7 मानसः; B6-9 Da3.a1 G2 मनसः (for मानसं). K1.2 सर्वभूतानां (for °तेषु). —b) K7 B7-9 Da4 वर्ततो वै; G1 वर्ततेषु (for °ते वै). K6 Da4 Dn1.n4 D5.7 T2 G1 D4.5.7.9 च (for वै). —D7 om. 19c–20b. —c) K4.6 V1 शुभाशुभं. B0.6.7.9 Da3.a1 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 सदाक्षिप्य (for समा°). —d) K1.2 M1.5 (before corr. as in text). T G1-3.6 °धारय; K7 D4.9 °धारयेत्; 6.7 [अ]वतारय (for °तारयेत्). — After 19, K7 D4.9 ins.:

762* मानसं वृद्धसेवाभिर्दुःखं शारीरमौषधैः ।
वाचिकं मन्त्रजाप्येन विद्वान्यत्नाद्विनाशयेत् ।

20 K7 D7 om. 20ab (for D7, cf. v. l. 19). —a) G1 om. (hapl.) सर्वं. T G3.6 सर्वेण सर्वं (by transp.). M1.5-7 सर्वत्र सर्वेण (by transp.). Da4 धर्मेण (for सर्वत्र). —b) K6 ह्रियमाणं च; Da3.a4 क्रियमाणश्च (Da4 °स्य); D4.5.9 °णं तु (D5 तु) (for °णं च). K6 V1 T G1.3.6 प्रपूजय (G1 °यं) (for च पूजय). B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 पूजयेत् (for पूजय). —c) Da4 अधर्मं (for स्वधर्मं). B6-9 Da4 यत्र; D5.7 यश्च (for यत्र). —d) Da4 Ds2 काम-; K2.6 V1 B0.6-9 Dn1.n4 D8 D5.7 कालं (for कामं).

स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मो विधीयताम् ॥ २०
अधृतात्मन्धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान्भव ।
अप्रशान्त प्रशाम्य त्वमप्राज्ञ प्राज्ञवच्चर ॥ २१
तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायसहचारिणा ।
इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥ २२
राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्पतितो हि महाभिषः ।
ययातिः क्षीणपुण्यश्च धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ २३
तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ।
प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४
स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् ।
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ २५

C. 12. 11842
B. 12. 310(09). 25
K. 12. 314. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

D2. 3. 5. 7. 8 G6 धर्मे; Da3. a4 D4 धर्मं (for धर्मो). K6 V1 B0 (marg. as in text). 7. 8 D8 स धीयतां; Da3 अधी°; Da4 अद्दी°; Ds1 D4 विधीय तं (sic); G2 M1. 5–7 स धीमतां (for विधीयताम्).

21 a) K1 अदत्तात्मा; K2 आदत्तात्मा; K4 आधृतात्मा; K7 D9 अकृतात्मन्; D1 आकृतात्मन्; D5. 7 अधर्मात्मन्; G2 अधृतात्मा (for °त्मन्). K2 दत्तौ; K7 D1 कृतस्; D9 कृतौ (for धृतौ). Dn1 विष्ठन्; G3 तिष्ठेद् (for तिष्ठ). — c) K3. 6. 7 V1 B0. 6 Da3 Dn1. n4 D8 D1–5. 8. 9 T G1–3. 6 अप्रशांतः. B6 M1. 5–7 प्रशाम्यस्व; B7 °म्यंत; B8 °म्ये त्वम्; D7 प्रशांतत्वम् (for प्रशाम्य त्वम्). — d) K4 V1 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 अप्राज्ञः (for °ज्ञ). D5 प्राज्ञवान् (for °वच्). K6 वरः; K7 D4. 9 भव (for चर).

22 a) T G1. 6 M1. 5–7 ओजसा (for तेजसा). D5. 7 वायम् (for प्राप्तुम्). — b) K3. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 उपायः (for उपाय-). V1 Ds1 D8 सहचारिणः (V1 °णां); D5. 7 सहधारिणा (for -सहचारिणा). — c) M1. 5–7 वै (for the second च). — d) K2 G2. 3 पुरा (for परा).

23 For Mahābhiṣa, cf. 1. 91; for Yayāti, 1 87. V1 reads 23ab on marg. — a) K3 Da4 D1. 9 T2 G1 अधृति- (D4 °तः; D9 °तेः) (for अधृतिः). — b) K2. 4 पतिते; M1. 5–7 पातितो (for पतितो). G2 [s]पि (for हि). T G1–3 M1. 5–7 महाभिषक् (for °भिषः). — c) M6. 7 क्षीणपुण्यं. K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 [s]पि (for च). G1 यथाधृतिः क्षीणपुण्यो. — d) D5. 7 G3 लोकम् (for लोकान्). D8 अवाप्नुयात् (for °प्तवान्).

24 B0 om. 24a–25b. V1 reads 24ab on marg. — a) B9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 धर्मभृतां; G2 °विधां (for °वतां). — b) Ds1 विदुषी; G1 परेषां (for विदुषां). — c) K6 G3 प्राप्यसे; T1 प्राप्स्यते. K1. 2. 7 D1. 5. 7. 9 सिद्धिं (for बुद्धिं). — d) M1. 5–7 सदा (for तथा). K4 [s]भिपद्यते; B7 (before corr.) [s]भिपद्दयते; D4 [s]तिपत्स्यते; D8 G1 [s]भिवत्स्यसे; D9 [s]पि पत्स्यसे (for ऽभिप°). — After 24, K7 Ds3 D4. 9 ins.:

763* स तु विप्रस्तथा पृष्टो राज्ञा जानकिना वने ।
प्रोक्तवानखिलं धर्मं मोक्षाश्रममनुत्तमम् ।

[(L. 2) Ds2 धर्म्यं (for धर्मं).]

25 B0 om. 25ab (cf. v. l. 24). Before 25, B6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 ins. भीष्म उवाच. — a) K3. 4 चतुः-; K6 B7 सत्त्व-; Da3. a4 स स्व- (for स तु). K6 स्वभावसंपन्नं. — c) K6 V1 B6–8 Da3. a4 विनियम्य; T2 °वृत्य (for °वर्त्य). T1 मुनिः; M1. 5–7 ततः (for मनः). K2 reads मनः कामाद् twice. B7 कामान्; T1 कामं (for कामाद्). — d) K6 बुद्धिय्. Ds1 सः (for ह).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 2. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 जानु(K4 °न)क्यानुशासनं; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 M5. 6 जनकानुशासनं; G6 जनककुमारर्षिसंवादो मनःप्रतिकूलवर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 34; B0. 8 136; B7 T1 G1. 3. 6 132; Dn1 135; Dn4 134; Ds2 M6 133; D8 130; T2 145; G2 148; M1. 6. 7 131. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 25.

२९८

C. 12. 11343
B. 12. 311(10). 1
K. 12. 315. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंश्रयात् ।
जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ १
यच्छिवं नित्यमभयं नित्यं चाक्षरमव्ययम् ।
शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ॥ ३
याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः ।
पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥ ४
कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः ।
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ॥ ५
प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ।
वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ६
अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ७

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ।

298

☞ This adhy. is missing in Ś1 D8 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 Ds3 reads the ref. on marg. — a) K1.2 B6.9 G2.6 M5 -वियुक्तं (for -विमुक्तं). — b) B6.9 वियुक्तं (for विमुक्तं). T1 G1-3.6 तत्त्व- (for सर्व-). K1.4.6.7 B6.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 Cn.8 (gloss: अज्ञानात्) -संशयात् (for -संश्र°). — c) K2 B0.6.8 (marg.).9 M1.5-7 -वियुक्तं (for -विमुक्तं). K1.2.4 यद् (for च). — d) B0.6.8 (marg.).9 वियुक्तं (for विमुक्तं). K7 D4.9 विमुक्तं सुखदुःखयोः.

2 a) K2 उभयं; M1.6.7 अभवं (for °यं). — b) K6 V1 B0.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 अक्षरम्; Da3 अक्षयम्; D4 वाक्षरम् (for चा°). — c) ❀ Ca: अनायासं, निर्द्वंद्वम् ॥ Cn: उपाधिसंपर्केऽप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावम् । ❀ — d) K7 भावान् (for भ°). K7 Da4 Dn4 अर्हसि (for °ति).

3 a) K1.4 वर्णयिष्ये (for वर्त°). K2.6 B0 Da3 Dn1.n4 Ds D3.4.8 T1 G1.3.6 अत्र ते वर्त(K2 °र्ण)यिष्यामि. — c) K1 M1.5-7 यज्ञवल्क(K1 °ल्क्य)स्य. G1 याज्ञवल्क्यस्य च संवादं (hypermetric).

4 a) M1.5-7 यज्ञवल्कम्. K1.2.4 मुनि- (for ऋषि-). — b) K7 V1 B0.9 D3.5.8.9 T2 G1-3 देवरातिर् (for दैव°). ❀ Ca: दैवरातिः, देवरातजनकपुत्रः । ❀ — c) K7 पपृच्छ; Da4 प्रपच्छ. — d) D4 प्राश्नविदां; D5 **वतां; D7 प्रश्नवतां (for °विदां). K1.2.4 B6.8 Dn4 Ds2 D8 वर; Dn1 Ds1 D2 T1 G3.6 वरं (for वरः). B7 प्रश्नं प्रश्नविशारदः.

5 Before 5, B6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G3.6 ins. जनक उवाच. — a) K2 कतींद्रियानि; T G1.3.6 अतींद्रियाणि (for कतीन्द्रि°). K1.2 विप्रेंद्र; B6 राजर्षे (for विप्रर्षे). — b) K1.2.4.6 तथा (for स्मृताः). — c) Da4 [अ]व्यक्त- (for °क्त). K2 परे (for परं). K7 D4.9 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — d) B6 तस्मात्तु (for °च्च). K1.2.4 V1 परमस्ति; M5 °मस्तु (for °तस्तु).

6 a) D7 अभवं (for प्र°). K6 D4 वाप्ययं; B0.6 Da3 G1 चाव्ययं; Da4 वाव्ययं (for चाप्ययं). — b) Da4 कालं (for काल-). K1 -संख्यं; K6.7 B6 D5 -संख्या (for -संख्यां). — c) K1.2 विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र). — d) Da3.a4 मदनुग्रह-; D4 त्वदनुग्रहं (for °ग्रह-). B6 (marg. as in text) T G1.3.6 -कांक्षिणे (for °णः).

7 a) G1 पर्यपृच्छामि; M6 परिपृच्छाम (for °पृच्छामि). — b) V1 च (for हि). T1 G6 ब्रह्ममयो (for ज्ञान°). K2 विधिः; B7 निधेः (for निधिः). — d) K4 असंशयः.

8 K4 om. the ref. M1.5-7 याज्ञवल्क (for °वल्क्य). — a) K1.2.4 गुणानाम् (for श्रूयताम्). K2 अवनेपाल. — b) K1.4 परि-; K2 lacuna (for अनु-). — c) K1.2.4 च परं; T2 परम-; M1.7 परमा (for °मं). — d) K2 सांख्यानं (for °नां). B7 ततः परं (for विशेषतः).

योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ८
न तत्राविदितं किंचिन्मां तु जिज्ञासते भवान् ।
पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ९
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ।
अथ सप्त तु व्यक्तानि प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ १०
अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहंकार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ११
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ॥ १२
शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ १३
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥ १४
मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ।
त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ १५
अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ।
प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः ॥ १६
महतश्चाप्यहंकार उत्पद्यति नराधिप ।
द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥ १७
अहंकाराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकम् ।

C. 12. 11360
B. 12. 311(10). 18
K. 12. 315. 18

9 a) G1 [अ]विदितः (for °दितं). — b) K1.2.4 मात्र; Da4 मां च; Dn4 मा तु (for मां तु). G2 जिज्ञासेप्ते (for °सते). — c) T2 दृष्टेन (for पृ°). K6 वा (for च). D6.7 वक्तव्य (for °व्यम्).

10 a) K4 अष्टः (for अष्टौ). G1 सर्वा (for प्रोक्ता). — b) K1 विकारीश्; K2 °रश् (for °काराश्). K1 षोढश; K6.7 षोडशः. — c) M1.5–7 आसां (for अथ). K7 Dn1 D8 D3.8.7–9 तत्र तु प्रकृती(D2 °ति)-रष्टौ; T G3.6 तासां तु सप्त व्यक्ता वै. — d) B6 अव्यक्त- (for अध्यात्म-). K2.4 -चिंतकः (for °काः).

11 a) G2 अव्यक्तश् (for °क्तं). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.8 महांतं च; D2 महत्त्वं च (for महांश्चैव). — b) K6 V1 B6–8 Da3.a4 Ds1 अहंकारम् (for °कार). Da3 om. च. — d) Da4 पंचम (sic); D6.7 पंचमः. ❈ Cn: पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते, प्रकृतिशब्दितत्वात् । ❈

12 K7 D4 om. (hapl.) 12; D9 reads the same on. marg. — a) K2.4 त्वाष्टौ; K6 G1 चाष्टौ (for त्वष्टौ). — c) G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). — d) Da3.a4 Dn4 G1 घ्राणश् (for घ्राणं).

13 a) K4 शब्दौ स्पर्शौ; K6 B6–8 D3.5 G1.3.6 M1.5–7 शब्दस्पर्शश्; V1 B0.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.8 शब्दः स्पर्शश्; D7 T G2 शब्दस्पर्शो; D9 शब्दः स्पर्शौ (for शब्दस्पर्शौ). —K2.4 om. (hapl.) 13c–20b. D7 om. (hapl.) 13cd. — d) K1 वायुर्; Da4 मायुर्; Ds2 G1 पायु- (for पायुर्). K1 मेढ्रस्; Da4 मेढ्रं; Dn1 मैढ्रं; D6 मेड्रं (for मेढ्रं).

14 K2.4 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) K1 एतां (for एते). — c) K7 D4.9 विद्धीं(D4 °द्धें)द्रियाणि; Da4 बुद्धिं°. D6.7 चैतानि (for [अ]थैतानि). — d) K1.6 मैथिलः. B8 विशेषानि च मैथिल; Da3.a4 सविशेषानि मे शृणु.

15 K2.4 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) T1 G1–3.6 M1.6.7 षोडशमं (for °शकं). K1 मनः षोडश संप्राह; T2 मनस्तु षोडशं प्राहुर्. — b) G2 (sup. lin.) -ज्ञान- (for -गति-). — d) Da3.a4 शुद्ध-; D6.7 सत्त्व- (for तत्त्व-). Dn4 -बुद्धिर् (for -बुद्धि-).

16 K2.4 om. 16 (cf. v. l. 13). — a) K1 T2 अव्यक्ताश्; T1 G1.3 °क्तश् (for °क्ताच्). Da3 महात्मा स; Da4 महात्माक्ष (sic) (for °नात्मा). — b) K1 समुत्पत्स्यति पार्थिव; K7 D4.5.7.9 जायते नृपसत्तम. — c) Da3.a4 शब्दम् (for सर्गम्). K1.7 D4.5.7.9 एतम्; Da3.a4 एते; D8 G2 एवं (for एतद्). — d) Da3.a4 G2 M1.5–7 प्राहुः (for आहुः). G1 प्राधान्यकं; G3 °निकां; Ca (gloss: प्रकृतेरादौ जातम्) Cp (gloss: प्रधानकार्यं) °निकं (as in text).

17 K2.4 D7 om. 17 (for K2.4, cf. v. l. 13). — a) G2 अहंकारम्; M1.6.7 °काराद् (for °कार). K6 V1 B3–9 Da3.a4 ह्युत्पद्यति; K7 D4.5.9 जायते वै; Dn1.n4 Ds2 D8 उत्पन्नो हि; G2 °त्स्यति (for °द्यति). — c) B9 द्वितीय- (for °यं). Dn4 स्वर्गम् (for सर्गम्). — d) K7 D9 G2 एतं (for एतद्). K1.6 V1 D4.5.9 बुधाः; G3 नृप (for स्मृतम्).

18 K2.4 om. 18 (cf. v. l. 13). — a) K1 अहंकारं; T G3.6 °कारश् (for °काराच्). — b) K1.7

C. 12. 11560
B. 12. 311(10). 18
K. 12. 315. 18

तृतीयः सर्ग इत्येष आहंकारिक उच्यते ॥ १८

मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप ।
चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं परिचक्षते ॥ १९

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः ॥ २०

श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।
सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् ॥ २१

अधः श्रोत्रेन्द्रियग्राम उत्पद्यति नराधिप ।
सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रियकं स्मृतम् ॥ २२

ऊर्ध्वस्रोतस्तथा तिर्यगुत्पद्यति नराधिप ।
अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २३

तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यति नराधिप ।

D9 महा- (for मनो). K1 -गणात्मकं (for -गुणा°). — c) K7 Da4 तृतीय-; G1 °यं (for °यः). K6 एव (for एष). — d) Da4 Ds2 D8 G1 अहंकारिक (for आहं°). D4 उद्यते (for उच्यते).

19 K2, 4 om. 19 (cf. v. l. 13). — a) G1 समुद्भूतं (for °द्भूता). — b) ❀ Cp : महाभूताः, पुंस्त्वमार्षम् । ❀ — For 19^{ab}, K7 D4, 5, 7, 9 subst. :

764* समुद्भूतानि मनसो महाभूतानि पार्थिव ।

[D9 पार्थिवः.]

— c) M1 चतुर्थ-; M7 °र्थः (for °र्थं). K6 सर्गं (for सर्गम्). K7 इत्याहुर्; T2 इत्येव; G2 इत्युक्तं (for इत्येतन्). — d) K7 -चक्ष्यते (for -चक्षते). K6 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 मानसं विद्धि नाम(Da4 मान)तः; Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 °सं विद्धि मे मतं; T G1, 3, 6 °सं चिंतनात्मकं.

20 K2, 4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 13). — a) K6 Ds1 G3 शब्दस्पर्शौ; K7 D4, 9 G1 शब्दः स्पर्शौ; Bo. 6–8 Da4 D3, 5, 7 T G2, 6 शब्दस्पर्शश् (for शब्दः स्पर्शश्). K7 om. the second च. — b) M6 गंधं (for गन्धस्). — c) G2 पंच* (for पञ्चमं). G1 सर्गं (for सर्गम्). — d) Ds1 D4 भौतिकं. K6 भूति-; K7 D4, 5, 7, 9 तत्त्व- (for भूत-).

21 K2, 4 om. 21. — a) B7 G1 श्रोत्र- (for श्रोत्रं). G2 चापि (for चैव). — b) Da4 प्राणश्; M5, 6 घ्राणश् (for घ्राणं). G2 M5, 6 पंचमः. — c) K1 T2 च (for तु). D5 षष्ठं च सर्गमित्येतद्; D7 G1 षष्ठं च (G1 तु) सर्गमित्याहुर्. — D5 om. (hapl.) 21^{d}–24^{c}. — d) K6 -वित्तोत्मकं (sic); K7 D4, 9 -चिंतात्मकैः; B7 -चित्तात्मकं (for -चिन्ता°). G2 नृप (for स्मृतम्).

22 D5 om. 22 (cf. v. l. 21). D7 om. (hapl.) 22–23. G1, 2 om. (hapl.) 22. — a) V1 D2 श्रोतें-द्रिय- (for श्रोत्रेन्द्रिय-). K1 corrupt; K2, 4 अधः श्रुर्वींद्रियग्रामा (K4 °म); K7 D4, 9 तिर्यक्श्रोतस्त्वधःश्रोतो; T G3, 6 Cv अथ स्रोतें(T2 श्रोत्रें)द्रियग्रामम् (G3 °माद्); M1, 5–7 अर्वाक्स्रोतें(M1 °क्श्रोत्रें)द्रियग्रामाद् (M5 °मम्; M6 °म). ❀ Cv : अधः स्रोतः, स्रवणं येषां तानि इन्द्रियाणि उपस्थपायुपदाख्यानि । मूत्रस्य पुरीषस्य पादसंचरणस्य च अध एव व्यापारदर्शनात् । ❀ — b) K1, 2, 4 उत्पद्यंते; K7 D4, 9 जायते वै (for उत्पद्यति). — K1, 2, 4 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}; Da3 a4 read the same twice. — d) T2 इंद्रियकं. K7 D4, 9 M5 बुधाः; M1, 6, 7 नृप (for स्मृतम्).

23 For the repetition in Da3, a4, cf. v. l. 22. K1, 2, 4 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). D5, 7 om. 23 (cf. v. l. 21, 22). — a) K6 Bo. 6–9 Da3, a4 (both both times) Dn4 D8 D2, 3, 8 G3 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व-). Bo Da3, a4 (last two both times) Dn4 D4, 9 -श्रोतस् (for -स्रोतस्). K7 D4, 9 [ए]तेभ्यो (for तिर्यग्). ❀ Cs : ऊर्ध्वस्रोतः सर्गो देवसर्गः, तिर्यक्स्रोतो मनुष्यादिसर्गः ॥ Cv : ऊर्ध्वं चाधस्तिर्यगित्यनेन पाणीन्द्रियमुच्यते । हस्ताभ्यां शिरःकण्डूयनस्य पादकण्डूयनस्य पार्श्वकण्डूयनस्य च दर्शनात् । ❀ — b) K7 D4, 9 जायते वै (for उत्पद्यति). — cd) B9 नवमं (for अष्टमं). K2, 4 T1 G1, 3, 6 एतदाहुर् (by transp.); K7 D4, 9 एतमाहुर्. T2 आजीवकं (for आर्ज°). K6 Bo. 6–9 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 G3 स्मृतं (for बुधाः). Da3, a4 एतदार्जवसंज्ञकं. ❀ Cn : आर्जवकं, ऋजुवृत्तिः, विशेषानाक्रान्तसामान्यवृत्तिरिति यावत् ॥ Cs : आर्जवकं, ऋजुभावेन जातम् । ❀

24 D5 om. 24^{abc} (cf. v. l. 21). K1, 2, 4 B9 T2 G1 om. (hapl.) 24. — a) V1 Bo D4, 9 श्रोतस्; Dn4 स्रौतस्; D7 G2, 3, 6 M1, 5–7 स्रोतम् (for स्रोतस्). Bo तथा श्रोत; B6 त्वधःश्रोत्रम्; Dn1 D4, 9 त्वधःश्रोतो; D7 T1 G2, 3, 6 M5 अधःस्रोतम्; M1, 6, 7 अधःस्रोताद् (for त्वधःस्रोत). — b) K7 D4, 9 जायते वै (for उत्पद्यति). G2 महीपते (for नराधिप). ❀ Cv : तिर्यक्स्रोतमधःस्रोतमित्यनेन वदनेन्द्रियमुच्यते । वदनस्य उभयपार्श्वे अधरोष्ठद्वारा च वदनलालाजलस्य स्रवणदर्शनात् । शिशौ वागिन्द्रियव्यापारस्य शब्दोच्चारणस्य पाय्वादिचतुरिन्द्रियव्यापारादप्यनन्तरमाविर्भावात् व्युत्क्रमेण कर्मेन्द्रियसृष्टि-

नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २४
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुति निदर्शनात् ॥ २५
अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः ।
महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

२९९

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे ।
पञ्च कल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १
रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप ।
सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनाम् ॥ २
ततो ब्रह्माणमसृजद्धैरण्याण्डसमुद्भवम् ।
सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३
संवत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः ।

C. 12.11572
B. 12.317(1).4
K. 12.313.4

कथनात् । ❀ — Da3. a4 om. (hapl.) 24c–25b. — c) K7 D4.9 एवम्; G2 एतद् (for आहुर्). — d) K7 D4.5.9 G2 आहुर् (for एतद्). K7 D8 D4.9 आजीवकं; M5 (*inf. lin.*) ऐंद्रियकं (for आर्ज°).

25 Da3. a4 om. 25ab (cf. v. l. 24). — a) M1.6.7 भूतानि (for एतानि). K6 Ds1 सर्गानि (for °णि). K7 D4.9 एते वै नवसर्गा(K7 °र्गं)स्ते; T G3.6 एते वै नवसर्गा हि (T1 °र्गाणि); G1 एतेन नवसर्गं हि. ❀ Cn: सर्गाणि, क्लीबत्वमार्षम्। ❀ — b) G2 चत्वारि (for तत्त्वानि). G2 M1.5.6 जनेश्वर; M7 नरेश्वर (for नराधिप). — c) D8 चतुर्विंशतिसक्तानि; T G1.3.6 M1.5–7 °विंशच्च (T2 °श्च) प्रोक्तानि (G1 °क्ता हि). — d) T G1.3.6 °निदर्शनं (for निदर्शनात्).

26 b) T G1–3.6 एकस्य (for एतस्य). D5 तत्र ह (for तत्त्वतः). — c) D5 यथा सद्भिर् (for महात्मभिर्). K1 D9 अनुप्रोक्तं; K7 Da4 Dn4 D5 °प्रोक्ता; M6 °प्रोक्ताः (for °प्रोक्तां). — d) K1.7 B7 D5 कालसंख्या (for °संख्यां).

Colophon om. in K3.7 D9; Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.4.6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.4.6 V1 B0.6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D3–5.7.8 G3.6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; Ds1 G1 याज्ञवल्क्यसंवादः; T1 सृष्टिक्रमः; M5.6 यज्ञवल्क्यजनकसंवादे सर्गतत्त्वकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 35; B7 T1 G1.3.6 133; B3 137; Dn1 136; Ds2 M5 134; D8 131; T2 146; G2 149; M1.7 132. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 26.

299

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M1.5–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). K7 D9 om. 1ab. — a) ❀ Cs: अव्यक्तशब्देन अविद्योपहितं जगत्कारणं ब्रह्मोच्यते। ❀ — b) Da4 कालं (for काल-). V1 B8 (marg.) शृणुष्व (for निबोध). — d) K1.2.4.7 D9 अह उच्यते.

2 a) Da4 रात्रीर्. K7 वास्य; M1.5–7 तस्य (for चास्य). — b) K1.2 प्रतिबुध्येन्; T G1.3.6 M1.5–7 °बुध्य (for °बुद्धो). K7 D4.9 प्रतिबुध्येत्ततो नृप (K7 °पः); G2 प्राहुरध्यात्मचिंतकाः. — c) Dn4 सृजंति. K6.7 V1 B0 Ds1. s2 (before corr.) D9 T1 G3.6 M1.7 औषधिम्; B6.7 Da3. a4 D4 T2 G1.2 औषधम्; Cp (gloss: प्राणं, सूत्रात्मानं) ओषधम् (for ओषधिम्). K3 एषाग्रे; Da4 एवात्र (for एवाग्रे).

3 a) Da4 अतो (for ततो). K3 ब्रह्मणम्; Da4 ब्राह्माणम्; Ds2 D8 ब्राह्मणम्; D5.7 ब्रह्माख्यम् (for ब्रह्माणम्). — b) B0 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2.3.8 हिरण्यांड- (for हैर°). K4 M6 हैरण्यात(M6 °द)समुद्भवं. — c) K1.2 अमूर्तिः; K7 D4.9 स मूर्तः; Da4 सा

C. 12. 11572
B. 12. 311(1). 4
K. 12. 316. 4

संदधेऽर्धं महीं कृत्स्नां दिवमर्धं प्रजापतिः ॥ ४
द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते ।
तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५
एतस्यापि च संख्यानं वेदवेदाङ्गपारगैः ।
दश कल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ।
रात्रिमेतावतीं चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ६
सृजत्यहंकारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ।
चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ।
ते वै पितृभ्यः पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ७
देवाः पितॄणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः ।
चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ८
परमेष्ठी त्वहंकारोऽसृजद्भूतानि पञ्चधा ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ ९
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ १०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

मूर्ति- (for °र्तिः). —^{d}) K4. 7 Ds1 D4. 7. 9 T2 G1–3 M1. 6. 7 -शुश्रुमः (for °म).

4 ^{a}) K1. 2 [अं]डं; K4 तं; K6 [अं]गे (for [अ]ण्डे). —^{b}) ❀ Cn: महामुनिः, महान् । ❀ —^{c}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 स; K7 Ds M1. 7 [ऽ]र्धं-; Da4 च; G1 [ऽ]र्यं; G2 तु (for ऽर्धं). B8 (orig.) D5. 7 महतीं (for ऽर्धं महीं). Da4 (*sup. lin.* as in text) कृत्वा; D3 कृच्छ्रां (for कृत्स्नां). K2 संदधेर्धमही कृत्स्ना. —^{d}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 Ca ऊर्ध्वं; G2 मध्यं (for अर्धं). ❀ Ca: दिवमूर्ध्वमिति वचनादण्डं भित्त्वा ऊर्ध्वार्धेन पृथिवीं ससर्जेति मन्वादिमतं (Manu. 1. 9–13) सूचितम् । ❀

5 ^{a}) D5. 7 एषा (for एष). G2 द्यावापृथिव्याविस्येतद्. —^{c}) K6. 7 V1 B6 Ds1 सकलयोर् (for शक°). K1. 2. 4 B6. 8 (both marg. as in text) Dn1 मध्ये (for मध्यम्). —^{d}) K1. 2. 4 निवास(K2 °स्त)म्; Dn4 ह्याकाशम्; G1 lacuna (for आ°).

6 ^{a}) G2 अ*स्य (for एतस्य). K1 M7 संख्यानां; K7 सांख्यानां; Ds D2. 3 T G1. 3. 6 संख्यातं; M1. 6 °नाद् (for °नं). —^{d}) K1. 2. 4 अह उच्यते; D4 G1 अहरुच्य(G1 °च्य)ते (for °रुच्यते). Ds1 सपादान्यहरुच्यते. —^{e}) Da4 रात्रीम्. Ds1 D4 एतावती (for °वतीं). M1. 5–7 रात्रिं च तावतीमस्य.

7 ^{a}) T1 G1. 3. 6 अमुं (for ऋषिर्). G2 सृजत्यहंकार ऋषिर्. ❀ Ca: सृजत्यहंकारमिति, स ब्रह्माख्यो महान् अहंकारं परमेष्ठ्याख्यं सृजति । ❀ —^{b}) K7 G2 भूत- (for भूतं). K1. 2 V1 पंचात्मकं; Ds1 दिव्यात्मकस् (for °त्मकं). D5. 7 दिव्यं भूतात्मकं तथा. —^{c}) K1 चतुराश्च; K7 D4. 9 सह चै(D4 वै)व. G2 पूजाद् (sic) (for पुत्रान्). ❀ Cs: चतुरः, चतुःसंख्याकान्, सर्वक्रियासु दक्षान् । ❀ —^{d}) D5 देहान्; T1 G1. 6 देवान्; G3 देवात् (for देहात्). K1. 2. 4 B9 सर्वं; M1. 5–7 सर्वान् (for पूर्वं). ❀ Cn: देहाद्भौतिकदेहोत्पत्तेः पूर्वं चतुरो भौतिकान्, व्यष्टिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान् पुत्रान्महानृषिरसृजत् । ❀ — After 7^{cd}, K7 ins.:

765* महर्षयः सह पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

[= 6. 32. 6^{ab}.]

—^{e}) K2 तथैव (for ते वै). Bo. 6 (both marg.). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पितॄणां (for पितृभ्यः). K4 तथैव तृभिः पितरः (sic). —^{f}) K7 Dn4 G1–3. 6 श्रूयते. B7 -सत्तमः (for °म).

8 ^{a}) K6. 7 पितृणां. D5. 7 पितृणां च सुता देवैर्. ❀ Cn: देवाः इन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयसहिताः, पितॄणां, महाभूतानां सुताः । ❀ —^{b}) M1 देवाल् (for देवैर्). T G1. 3. 6 समाहिताः (for °वृताः). D5. 7 लोका यैश्च समावृताः. ❀ Cn: देवैर्भूतैः, लोकाश्चतुर्दशभुवनानि । ❀ —^{c}) Da4 G2 M1. 7 चराचर- (for °चरा). K1 नरश्रेष्ठा; D5. 7 ततः श्रेष्ठा. —^{d}) Ds1 D4. 9 T2 G1–3 M1. 6. 7 शुश्रुमः (for °म).

9 V1 reads 9^{a}–10^{b} on marg. —^{b}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सृजन् (for ऽसृजद्). —^{c}) K1. 2 पृथिवीं. K1 वायुस्. —^{d}) K6 Da4 पंचमः.

10 G3 om. (hapl.) 10^{a}–11^{b}. V1 reads 10^{ab} on marg. —^{a}) D5. 7 प्राहुस् (for आहुस्). —^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 अथ (for इह). —^{d}) K1. 2. 4 अह उच्यते.

11 G3 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). —^{a}) K6 B6–9 Da4 Ds T2 G1. 2. 6 M1. 5–7 शब्दस्पर्शश्; K7 Ds2 D5 शब्दः स्पर्श (for °र्शश्). —^{b}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 तथैव च (for च पञ्चमः).

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ॥ ११
अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ।
अन्योन्यमभिमन्यन्ते अन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ १२
ते वध्यमाना अन्योन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययाः ।
इहैव परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ १३
त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरुच्यते ।
रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ॥ १४
मनश्चरति राजेन्द्र चरितं सर्वमिन्द्रियैः ।
न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति ॥ १५
चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते ॥ १६
मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ।
न चेन्द्रियव्युपरमे मनस्युपरमो भवेत् ।
एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि विभावयेत् ॥ १७
इन्द्रियाणां हि सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ १८

C. 12. 11589
B. 12. 312(1).21
K. 12. 316. 21

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

— Da3. a4 om. 11^{ef}. — e) K1 आवृष्टाणि (for आविष्टानि). — f) Ds1 ब्रह्मनि (for the first अहनि).

12 b) K1. 4 ह्यन्योन्यस्य (for अन्यो°). K1 हितं रताः ; T2 G1 [अ]हिते रताः. — c) Dn1. n4 D2. 3. 8 अति- (for अभि-). K1. 2. 4 -जानंते ; K6 B6 Da3. a4 -वर्धते ; Bo. 7. 8 (orig.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -वर्तते ; B8 (marg.) G2 -पद्यंते (for -मन्यन्ते). — d) K1. 2 ह्यन्योन्य- ; D5 lacuna ; M1. 5–7 तेन्योन्य- (for अन्योन्य-). K4 -स्पर्धिनिस् (for °नस्). K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M5 सदा ; M6. 7 lacuna (for तथा).

13. a) K7 D4. 9 वर्धमाना ; T G2. 6 M1. 5–7 बध्य° ; G3 बुध्य° (for वध्य°). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ह्यन्योन्यं (for अ°). — b) K4. 6 Dn1. n4 D2. 3. 8 अव्ययैः ; Ds इंद्रियैः (for अव्ययाः). ❀ Cn : हारिभिः, हरणशीलैः रूपादिभिः । ❀ — c) K7 D9 -तप्यंते ; Ds -वर्धते ; D5 -या!ल्येते (for -वर्तन्ते). — d) D7 T G1. 3. 6 -प्रदर्शिनः (for -प्रवेशिनः).

14 b) K7 D4. 9 गुणानाम् (for एतेषाम्). K1. 2. 4 G1 अह उच्यते. ❀ Cn : एतेषां, विशेषोपासकानाम् । ❀ — c) K6 रात्रीर्. D4 वा (for च). — d) B9 मानसश्च ; G1 मनश्च स.

15 a) G2 M7 चेतति (for चरति). — b) K1 चरितां ; K4 Ds2 D2 वारितं ; Dn1. n4 Ds1 D8. 8 चारितं ; D4 वरितं ; M5 चरितुं (for चरितं). — K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 G2 editions repeat 15^{cd} after 16. — c) K7 (first time) D4 (second time) वा (for च). K2 पश्यति. — d) V1 Bo. 6–8 Dn1. n4 (last six first time) Ds1 (both times). s2 D2. 3 (all first time). 5 (both times). 7. 8 अनु- (for अत्र).

16 M1. 5–7 om. 16 ; V1 reads the same on marg. — a) V1 कार्याणि (for रूपाणि). — K7 reads 16^{bcd} on marg. — b) K1. 2. 4 transp. तु and न. K7 D4. 5. 9 मनसा युज्यते य(K7 त- ; D5 स)दा. — c) Ds1 मनसे (for °सि). Da4 व्याकुलैश्. — d) K1. 2 पश्येदेव ; D7 पश्यञ्चापि. — e) D7 T G1. 3. 6 अथ (for तथा). — f) K7 B7 -चक्ष्यते ; Da4 -वक्षते (for -चक्षते). — After 16, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 9 G2 editions repeat 15^{cd}.

17 Da3 om. 17. K2 om. (hapl.) 17^{cd}. K7 D4 om. (hapl.) 17^{cdef} ; D9 reads the same on marg. — c) M6. 7 तु (for च). K1. 4. 6 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तदिंद्रियेषु(B5. 8 Ds2 °येषु ; Da4 °येभ्यु- ; D5 °यस्यो)परमं (K1 D5 °मे ; K4 D2. 8 °मो) ; V1 तथेंद्रियेषु परमं ; D7 न चेंद्रियस्योपरमे ; G2 M1. 5 नरिंद्र(G2 °भीं)द्रियेषूपरमे. — D5 om. 17de. — d) K6 Bo. 6. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M5 [उ]परमं ; M1. 6. 7 °रतं (for °रमो). D9 मनो व्युपरमं भवेत्. — e) D8 -प्रभावाणि (for -प्रधानानि). — f) K1. 2. 4 चेंद्रियाणि (for इन्द्रि°). K6 Bo. 6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 प्रभा(Dn4 °धा)वयेत् ; M6 विहा° (for विभा°).

18 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da2. a4 च ; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तु (for हि). — b) Da3 ईश्वरे. — c) K6 Dn1 विशति ; D7 वहे हि ; T G1. 3. 6 वशे हि (for

३००

C. 12. 11390
B. 12. 313(2). 1
K. 12. 317. 1

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तत्त्वानां सर्गसंख्या च कालसंख्या तथैव च ।
मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु ॥ १
यथा संहरते जन्तून्ससर्ज च पुनः पुनः ।
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ॥ २
अहःक्षयमथो बुद्ध्वा निशि स्वप्नमनास्तथा ।
चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहंकृतं नरम् ॥ ३
ततः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ।
कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ॥ ४
चतुर्विधं प्रजाजालं निर्दहत्याशु तेजसा ।
जरायुजाण्डस्वेदजातमुद्भिज्जं च नराधिप ॥ ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणुजङ्गमम् ।

विशन्ति). — d) Da4 इ; D8 [इ]ति; D4 [इ]दं (for [इ]ह). K6 B6 (orig.). 7. 9 D5 9 M1. 5–7 editions महायशाः; B9 (marg.) महाशय (for °यशाः).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 4. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 B6. 3. 9 Dn1 D8 D3. 5. 7. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4. 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे कालसंख्या; V1 Dn4 याज्ञवल्क्यसंवादः; B0. 7 Da3. a4 D2 जनकयाज्ञवल्क्यसंवादः; T1 महाभूततत्त्वकालनिवेदनं; G3 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे महाभूततत्त्वकालनिवेदनं; M6. 6 यज्ञवल्कजनकसंवादे कालसंख्याकथनं. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 21; Dn1 20.

300

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M1. 5–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). — a) Da4 सत्त्वानां (for तत्त्वानां). D5 सर्व- (for सर्ग-). K1. 2. 4 D4. 9 -संज्ञा च; K6 Da4 -संख्यानं (for -संख्या च). — b) D4. 9 कालसंज्ञा (for °संख्या). — c) Da4 मम (for मया). K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 -रूपेण; K6 Da4 Dn4 D8 D5 M6 -पूर्वेण (for -पूर्व्येण).

2 a) K4 राजन्; Da4 यंतुन् (for जन्तून्). — b) B3 (marg.) तु (for च). — c) Da4 ब्रह्म; Dn4 ब्राह्मा (for ब्रह्मा). — d) M7 नित्यं (for नित्यश्). B8 [अ]क्षय (for [अ]क्षर). G2 नित्य ईश्वर एव च.

3 a) K1. 2 अह्नः; K6. 7 Da4 T2 अह-; G1 अहं (for अहः-). Da2 अतो (for अथो). K1. 4. 6 बुद्धा (for बुद्ध्वा). — b) K4 सुप्तमनास्; K7 D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 स्वप्तु° (for स्वप्न°). K2 -मनस् (for -मनास्). V1 तदा; M1. 5–7 यदा (for तथा). — d) Da3 अव्यक्ता; M1. 5. 6 अव्यक्ते; Ca (gloss: महत्तत्त्वरूपः) अव्यक्तो (as in text). K1. 2. 4 -कृतं परं; K7 D2 G1 -कृतं नरः (D2 °र); V1 B8 (marg. as in text) -कृतं मनः; T1 G3. 6 -कृतो नरः (for -कृतं परम्). K1 अव्यक्तेहंकृतं (K2 °क्ते ह कृतं) परं; Da4 अव्यक्ताहंकृतंतरं; D5 व्यक्तो जनमहंकृतं. ❀ Ca: अहंकृतं नरं, अहंस्वरूपं परमेष्ठित्वमादित्यस्य व्यञ्जयति ॥ Cn: अहंकृतं नरं, अहंकाराभिमानिनं महारुद्रम् ॥ Cp: अहंकृतं अहंकारात्मकं नरं पुमांसं रुद्रमित्यर्थः ॥ Cs: अव्यक्तोऽहंकृतं नरमिति अविद्योपाधिरीश्वरोऽन्तर्यामिणमहंकारप्रधानं नरम् । ❀

4 a) V1 (*sup. lin.* as in text) स च (for शत-). — b) G1 अव्यक्तान् (for अव्यक्तेन). D4 अनि- (for अभि-). K7 D4 -चोदिताः; D5 -चोदिता (for -चोदितः). — c) G2 द्वादशमात्मानम्. — d) K2 आदित्योज्वलम्. K6 अग्निमत्; M7 आग्निवाद् (for अग्निवत्). D7 T G1. 3. 6 आदित्यो ज्वल(G1 °लि)तेग्निवत्.

5 a) Dn4 D5 चतुर्विध- (for °धं). K1. 2. 4 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 महीपाल (B0 °लो); K7 महीजालं; T G1. 3. 6 प्रजाजातं (for °जालं). — b) D7 निदहति (for निर्द°). K1. 2 आत्म-; B9 एव; Da3. a4 अग्नि- (for आशु). B9 चेतसा (for तेजसा). — cd) K1. 2 जरायुंड- (sic); K4 जरायुज- (for जराय्वण्ड-). V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जं (B6. 9 Ds2 °दं) च (Ds1 वा) नराधिप; Da3. a4 जरायुजांडजस्वेदजातुद्भिदं च नराधिप; M1. 5–7 जरायुजांडजस्वेदजातमुद्भिदमेव च.

6 a) K1. 2. 4 एवम् (for एतद्). ❀ Cs: उन्मेषमात्रेण, युगपदुदयमात्रेण । ❀ — b) D7 T1 G1. 3. 6 नष्टं

कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ६
जगद्दग्ध्वामितबलः केवलं जगतीं ततः ।
अम्भसा बलिना क्षिप्रमापूर्यत समन्ततः ॥ ७
ततः कालाग्निमासाद्य तदम्भो याति संक्षयम् ।
विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र जाज्वलीत्यनलो महान् ॥ ८
तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ।
ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा ॥ ९
भक्षयामास बलवान्वायुरष्टात्मको बली ।
विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १०
तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना ।
आकाशमप्यतिनदन्मनो ग्रसति चारिकम् ॥ ११
मनो ग्रसति सर्वात्मा सोऽहंकारः प्रजापतिः ।
अहंकारं महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ।

C. 12. 11602
B. 12. 313(2). 13
K. 12. 317. 13

स्थावरजंगमं. — c) G2 भूमिं (for भूमिर्). — d) V1 एव; Da3 M6 अर्थं (for अथ). G2 (also as in text) न संशयः (for समन्ततः). K1. 2. 4 भवत्यविषमास्ततः.

7 K1. 2. 4 om. (hapl.) 7. V1 reads 7^{ab} on marg. — a) K6 D4. 9 दग्धा (for दग्ध्वा). G2 -बलं (for -बलः). — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G6 केवलां; D5 केवलो (for केवलं). K7 D4 जगती (for जगतीं). — Ds1 om. (hapl.) 7^{cd}. — c) M1 अंभसां; M6 हंसत्वा (sic) (for अम्भसा). M1. 6. 7 बहुना (for बलिना). G1 (also as in text) [आ]क्षिप्य (for क्षिप्रम्). — d) D7 T G3. 6 आपूर्य च; M5–7 आपूर्यंतीं (for आपूर्यत). K6 B0. 6. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 8. 9 आपूरय(Dn4 °ये)ति सर्वशः (K6 B6 D4. 5. 9 °तः).

8 a) Ds1 कालाग्निमासाद्य ततः (by transp.). — b) K6 B9 Da3 तदग्नौ; Da4 प्रदग्नौ; D4 तदंभा (for (for तदम्भो). — c) Dn4 विनष्टांभसि. — d) K1. 2 आज्वलेद्; K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T G1. 2 M5 जाज्वलति; Ds2 प्रज्वलति (for जाज्वलीति). K2 अमलो; G1 आनते (for अनलो). D5 महानलः; D7 महाबलः (for [अ]नलो महान्).

9 a) K1. 2. 4 [ऽ]तिबलो (for °बलं). D6. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तमप्रमेयातिबलं. — b) M6 चलमानं (for ज्वलमानं). D7 (marg. as in text) महाबलं (for विभावसुम्). — c) D7 औष्माणं (for ऊष्माणं). — d) Dn4 समासविम् (corrupt); Ds1 प्राप्तार्चिषम् (sic) (for सप्तार्चिषम्). K7 D4. 9 [अं]भसा; G1 [अं]जसः (for [अ]ञ्जसा).

10 a) K1. 2. 6 Dn1. n4 D2. 3. 8 भगवान् (for बलवान्). — b) Da4 यायुर् (for वायुर्). K6 D4. 9 रू-(K6 रु)क्षात्मको; T2 चेष्टा° (for अष्टा°). ❀ Ca: वायोरष्टात्मकत्वं, तिर्यक्पात-पवित्रत्व-मेहन-नोदन-बल-वीर्योच्छ्रायता-शैघ्रगुणतया प्राग्दर्शितम् ॥ Cp: अष्टात्मकः, अष्टसु दिक्षु आत्मा शरीरं यस्य । यद्वा, तिर्यक्पातः पवित्रत्वं नोदनं बलमेव च । वीर्यमुच्छ्रायता स्थैर्यं वेगश्चाष्टगुणो मरुत् ॥ ❀ — c) K1. 2. 4 अमृत-; K7 अमितः; D7 T G1. 3. 6 अतुल- (for अमित-). K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 -प्रज्ञ (K6 °ज्ञस्) (for -प्राणस्). M1. 5–7 विचरत्यमितप्राणस्. — d) T1 G1. 3. 6 तदा (for तथा).

11 a) T G1. 3. 6 M1. 5–7 तमप्यति- (for °प्रति-). — b) G3 आकाशो (for आकाशं). K1. 2. 4 V1 स्वयं; K7 D4. 9 [ऽ]निलं; B8 (marg. as in text) [ऽऽ]त्मवान्; D5 तथा; D7 T G1. 3. 6 पुनः; M1. 5–7 [ऽऽ]त्मनि (for ऽऽत्मना). G2 आकाशं समतेजसा. — c) K1 अनुनदं; K4 B0. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अभिनदन्; V1 B6. 9 Da3. a4 D5 अनि°; D7 G1. 3 अतिमहन्; T1 G6 अतिबलं (for अतिनदन्). K2 आकाशमप्यनुनादन्; G2 आकाशं प्रतिनदंतं. — d) K2 चाणिकं; K4. 6. 7 B6–8 Dn1 Ds D2. 3. 8. 9 चाधिकं; V1 चारिकः; Dn4 D4 वाधिकं; D6. 7 वातिकं; Cp (gloss: चरणशीलं) चारिकम् (as in text).

12 a) K6. 7 B0. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 भूतात्मा (for सर्वात्मा). — b) D7 सोहंकारं (for °कारः). D6. 7 प्रजापतिं (for °पतिः). — Da3. a4 om. 12^{cd}; G1. 3 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. — c) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 7. 8 अहंकारो (for °कारं). — d) K2 B9 -भविष्यवत्; V1 -भवस्तथा (for -भविष्यवित्).

13 G1. 3 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) K1 तमप्यनु परात्मानं; B6. 8 तमप्यभयमात्मानं; T1 G6 तमप्यनु महात्मानं. — b) K1. 2. 7 Da4 D4. 9 T1 G6 विश्व-; B6–9 D6. 7 G2 M1. 5–7 विश्वः (for विश्वं). Da4 प्रजापते (for °पतिः). ❀ Cv: "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं

C. 12. 11602
B. 12. 313(2). 13
K. 12. 317. 13

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १३
सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४
हृदयं सर्वभूतानां पर्वणोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
अनुग्रसत्यनन्तं हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥ १५
ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ।
भूतभव्यमनुष्याणां स्रष्टारमनघं तथा ॥ १६
एषोऽव्ययस्ते राजेन्द्र यथावत्परिभाषितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

३०१

याज्ञवल्क्य उवाच ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वार्थदर्शिनः ।

विश्वशंभुवम्" इति श्रुतेः विश्वशंभुर्नारायणः । ॐ — c) K1. 2 महिमा (for लघिमा). — d) T1 G6 [ई]शानं (for [ई]शानो).

14 =(var.) 6. 35. 13 : (var.) 12. 231. 29; 291. 16; B. 12. 285[4]. 75cd–76ab: B. 13. 14. 418cd–419ab. — a) D7 T G1–3. 6 -पादं तत् (for -पादान्तः). — K2 om. (hapl.) 14b. — b) D7 T G1–3. 6 -मुखं (for -मुखः). — c) B9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 -श्रुतिमल् (for -श्रुतिमाँल्). M1. 6. 7 सर्वतःश्रुतिमल्लोकः; M5 °तःश्रुतिराल्लोकः.

15 a) K7 D4 M1. 5–7 हृदयः; D7. 9 T G1. 3. 6 हृदये (for हृदयं). — b) B3 (marg.) पर्वतोंगुष्ठ-; D7 T1 G1. 3. 6 भावितों; T2 भावनों; M1 वत्र्मणों; M5. 6 वर्म्मणों; M7 पक्ष्मणों (for पर्वणोऽङ्गुष्ठ-). K7 B0 Dn4 D8 -मात्रकं; G2 -मात्रिकः (for -मात्रकः). — c) K4 V1 B0. 7–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अथ; K6 Da3. a4 D7 T G3. 6 अणुर्; B6 (orig.) D4. 9 G1. 2 M1. 5–7 अणु; B6 (marg.) अणुं (for अनु). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अनंतो; M6 अनंता (for अनन्तं). K1 अनुर्ग्रामस्यनंतं हि; D5 अनुरग्रंसत्यनंतं हि (sic). — d) G2 महानात्मा (hypermetric) (for महात्मा). Da1 विभुर् (for विश्वम्). D5 G3. 6 [ई]श्वरं (for [ई]श्वरः).

16 a) T G1. 3. 6 यतः (for ततः). M1. 5–7 सर्गम् (for सर्वम्). — b) K1. 4 अक्षयोऽव्ययम्; K2 अक्षयौ (for अक्षया°). V1 transp. अव्ययम् and अव्रणम्. K1 अवजं; K7 D5 अव्ययं (for अव्रणम्). M1. 5–7 अक्षयव्ययमव्ययं (sic). — c) M7 -भव्ये (for -भव्य-). — d) K6. 7 स्रष्टारम् (for स्रष्टारम्). B0 D5 अनघम् (for अनघं). K1. 2 नृप; K7 सदा (for तथा).

17 a) G2 येषो (for एषो). K7 V1 B0. 6 (marg. as in text). 8. 9 Da4 Dn4 D5. 7 T G1. 3. 6 M7 [s]व्ययस् (for ऽव्ययस्). — b) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 समुदाहृतः; K7 D4. 5. 9 परिकीर्तितः (for °भाषितः). — cd) T2 transp अधिभूतं and अधिदैवं. G2 बुध्यात्ममतिभूतं च. K1. 2 [अ]प्यधिदैवं; V1 T1 G6 अधिदेवं (for °दैवं). K1. 2. 4. 7 D1. 9 मे शृणु; B7 तिष्ठतां (for श्रूयताम्). D5 अधिभूतं च मे शृणु; D7 G1. 3 श्रूयतामधिदैवतं.

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn3. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. D8 reads the colophon in marg. — *Sub-parvan:* K1. 4. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2–7. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 G2 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4. 9 संहारवर्णनं; D5 याज्ञवल्क्यसंवादे संहारवर्णनं; T1 तत्त्वसंहारकथनं; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे तत्त्वसंहारकथनं; M5. 6 संहारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 37; B8 Da2 136; Dn4 137; T1 G1. 6 135; T2 148; G2 150; M1. 6. 7 134. — *Śloka no.:* Dn1. n4 D8 17.

301

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K7 D5 याज्ञवल्क; G2 जाजवक्य; M1. 5–7 यज्ञवल्क (for याज्ञवल्क्य). — a) K1. 2 अध्यात्म (for

विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्यथायोगनिदर्शनम् ।
अधिभूतं तथानन्दो दैवतं च प्रजापतिः ॥ ३
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासांख्यनिदर्शनम् ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४
वागध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ५
चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥ ६
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥ ७
जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वनिदर्शनम् ।

C. 12. 11614
B. 12. 314(3). 8
K. 12. 316. 8

°त्मम्). — b) K1 ब्रह्मणास्; G1 ब्राह्मणस्. G1 -दर्शनां; M1. 5-7 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — K2. 4 om. (hapl.) 1c-3b. — c) T2 G1 अभिभूतं (for अधि°). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तु (for च). — D5 om. (hapl.) 1d-2a.

2 K2. 4 om. 2; D5 om. 2abc (for both, cf. v. l. 1). — a) K1 अयमध्यात्म इत्याहुर्. — b) D7 T1 G1. 3. 6 -तत्त्वात्म- (for -तत्त्वार्थ-). Da4 -दर्शिनि; M1. 5-7 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — K1 om. (hapl.) 2c-3b. — c) Bo. 6. 9 Da3. a4 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तु (for च). — d) G2 मृत्युस् (for मित्रस्). Da3 तत्त्वाधि-; D4. 9 तत्रापि; T1 G1. 3. 6 चात्राधि- (for तत्राधि-).

3 K1. 2. 4 om. 3ab (cf. v. l. 2, 1). D7 om. (hapl.) 3c-4b. — b) T2 G1 यथातत्त्व- (for °योग-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 T1 G1-3. 6 -निदर्शि(Bo T1 G3. 6 °र्शं)नः; B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -प्र(B8 [marg.] -नि)दर्शिनः (D2 °तः) (for -निदर्शनम्). V1 ब्राह्मणस्तत्त्वदर्शिनः. — c) K1. 2. 4. 7 D4. 9 T G1. 3. 6 अथ; B8 यथा (for तथा). — d) K1. 2. 4 D4. 9 तु (for च).

4 D7 om. 4ab (cf. v. l. 3). — a) K1 हस्ता बुध्यात्मम् (sic). — b) Da3 G2 यथाश्रुति-; D5 G1. 3. 6 °संख्या- (for °सांख्य-). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn4 Ds3 T1 G3. 6 -निदर्शिनः (B7 °नं); Da4 G6 -निदर्शनः (G6 °नाः); Dn1 Ds1 D2. 3. 8 यथा संख्यानदर्शिनः. — D7 reads 4cd after 8ab. — c) G2 आदानम् (for कर्तव्यम्). B8 T2 च; D4. 9 तु (for तु). K7 कर्मतंत्राधिभूतं च. — d) K1. 2. 4 चेंद्रस्; K7 इंद्रिस् (sic); Da3 वह्निस्; G2 विष्णुस् (for इन्द्रस्). T1 G6 चात्राधि- (for त°). Da4 इंद्रहस्ताधिदैवतं.

5 K4 Ds3 om. (hapl.) 5. K7 G1 om. (hapl.) 5-6. — a) K1. 2 वागथाध्यात्ममित्याहुर्. — K1 om. (hapl.) 5b-6a. — b) B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 यथायोग-; D4. 9 °शास्त्र- (for °श्रुति-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 -निदर्शि(Da4 °र्शं)नः; D7 T G3 -निदर्शि(T2 °र्शं)नात् (for -निदर्शनम्). G2 योगतत्त्वार्थवेदिनः. — c) B6 (marg. as in text) अव्यक्तम् (for वक्तव्यम्). K2. 6 Bo. 6-8 Da3. a4 D5 च (for तु). G2 वचनं त्वधिभूतं तु. — d) V1 B8 (marg. as in text) T G2. 3. 6 M1. 5-7 अग्निस्; Bo आपस्; B6. 9 Da3. a4 बुद्धिस्; Dn4 इंद्रस् (for वह्निस्). D7 T1 G3. 6 चात्र (for तत्र). — After 5, G2 reads 10.

6 K7 G1 om. 6; K1 om. 6a (cf. v. l. 5). D7 om. (hapl.) 6-7. — a) Dn4 चतुर् (for चक्षुर्). — K2 om. (hapl.) 6b-8a. D5 om. (hapl.) 6b-13a. — b) B8 यदा श्रुति-; T G2. 3. 6 यथायोग-; M1. 5-7 °शास्त्र- (for °श्रुति-). K6 B6. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 5. 8 T1 G2. 6 -निदर्शिनः; Bo. 7 Da4 -निदर्शनः; G3 °र्शिनां (for °र्शनम्). — c) G2 अध्यात्म- (for अत्राधि-). T1 G6 च (for तु). — d) V1 Bo. 6 (marg. as in text). 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G3. 6 चापि (for तत्र).

7 K2 D5. 7 om. 7 (cf. v. l. 6). M1 om. (hapl.) 7-9. — a) K4 जिह्वा चाध्यात्मम्; D3 जिह्वामध्यात्मम् (for श्रोत्रम°). — K4 om. (hapl.) 7b-8a. — b) D4. 9 T1 G1. 3. 6 M5-7 यथाशास्त्र- (for °श्रुति-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da4. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -निदर्शि(Da3. a4 °र्शं)नः (for °र्शनम्). G2 योगिनस्तत्त्वदर्शिनः. — For 7ab, K7 subst.:

766* कर्णावध्यात्मकं ज्ञेयं प्राहुः सांख्यनिदर्शनाः ।

— V1 reads 7c-8b on marg. — c) K1 शब्द एव; K6 Bo. 6. 8. 9 Da4 D8 T G1-3. 6 M7 शब्दमत्र (for शब्दस्तत्र). — d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 चात्र (for तत्र).

8 D5 M1 om. 8 (cf. v. l. 6, 7). K2. 4 om. 8a (cf. v. l. 6, 7). V1 reads 8ab on marg. — a) K1 जिह्वां चाध्यात्मम्; K7 D4. 9 जिह्वेत्य° (for जिह्वाम°). — b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यथाश्रुति-; K7 °शास्त्र- (for °तत्त्व-). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3 G2 -निदर्शिनः; Da4 -निदर्शनः;

C. 12. 11614
B. 12. 314(3). 9
K. 12. 316. 9

रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ८
घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥ ९
त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
स्पर्श एवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥ १०
मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शनम् ।
मन्तव्यमधिभूतं तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥ ११
अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शनम् ।
अभिमानोऽधिभूतं तु भवस्तत्राधिदैवतम् ॥ १२
बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावेदनिदर्शनम् ।
बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ १३
एषा ते व्यक्ततो राजन्विभूतिरनुवर्णिता ।
आदौ मध्ये तथा चान्ते यथातत्त्वेन तत्त्ववित् ॥ १४
प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया ।

D8 °र्शनात् (for °र्शनम्). — After 8^{ab}, D7 reads 4^{cd}. K7 om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. G1 om. (hapl.) 8^{c}–11^{b}. —^{d}) K1. 2. 4 चापस् (for आपस्). K1 तत्रादि-; K3 तत्रापि (for तत्राधि-). ❀ Cv: आपः, जलभिमानी वरुणः । ❀

9 D5 G1 M1 om. 9 (cf. v. l. 6, 7, 8). K7 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). K2 om. (hapl.) 9–10. —^{a}) M7 प्राणम् (for घ्राणम्). —^{b}) D4. 9 यथाशास्त्र- (for °श्रुति-). K6 B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 -निदर्शिनः; Da4 -निदर्शनः; D8 D6. 8 -निदर्शनात्; D3 -निदर्शिनात् (for °र्शनम्). —^{c}) B7 अभिभूतं (for अधि°). V1 च (for तु). G3 घ्रातव्यमधिभूतं तु. —^{d}) K6 वा (for च). G3 अश्विनावधिदैवतं.

10 K3 D5 G1 om. 10 (cf. v. l. 9, 6, 8). G3 reads 10 after 5. —^{a}) Ds2 अध्यात्म (for °त्मम्). K1. 4 त्वगप्यध्यात्ममित्याहुस्; T1 G6 त्वचमध्यात्ममित्याहुस्. —^{b}) K7 प्राहुस्तत्त्व-; D8 तथा शास्त्र- (for तत्त्वबुद्धि-). B8 यथाश्रुतिनिदर्शनं; G3 ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः. —^{c}) K4. 7 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M7 स्पर्शम्; M1. 5. 6 स्पृश्यम् (for स्पर्श). K1 च (for तु). —^{d}) K7 D4. 9 G3 वायुस्तत्र (for पवनश्च).

11 D5 om. 11 (cf. v. l. 6). G1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 8). —^{a}) K6 T1 G6 मन अध्यात्ममित्याहुर्; G3 मनस्त्वध्यात्ममित्याहुर्. —^{b}) G8 यथावेद- (for °श्रुति-). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यथा (K6 योग) शास्त्रविशारदाः; K7 D4. 9 यथाशास्त्रनिदर्शनात्; G3 योगिनस्तत्त्वचिंतकाः. —^{c}) K1. 2. 6 B8 च (for तु). —^{d}) K6 चंद्रमा (for °माश्च).

12 D5 om. 12 (cf. v. l. 6). G3 transp. 12 and 13. —^{a}) K1 अहंकारातिम्; K3. 4 °कारितम्; V1 B7–9 Da3. a4 D8 आहंकारिकम्; D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 अहंकारकम् (for °कारिकम्). K7 D4. 9 अहंकारमथाध्यात्मम्. —^{b}) D4 तत्त्व; M1. 5–7 तत्र (for तत्त्व-). K6 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 6 -निदर्शिनः; V1 G1 °र्शनः; Ds1 °र्शिनं (for °र्शनम्). — K4 om. (hapl.) 12^{c}–13^{b}. K1. 2 transp. 12^{cd} and 13^{cd}. —^{c}) Da3. a4 अतिमानो (for अभि°). K1. 2 [ऽ]धिदैवश्; G1 [ऽ]भिभूतं (for ऽधि°). K1. 2 V1 च (for तु). — Ds1 om. 12^{d}. —^{d}) K1. 2 V1 विधिस्तत्र; K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 बुद्धिश्चा(Dn4 °र)त्र; D7 G1 रुद्रस्तस्य; T G3. 6 रुद्रस्तत्र; G2 M1. 5–7 विरिंचोत्र (for भवस्तत्र). Da4 बुद्धिरत्नाधिदैवतं.

13 K4 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). D5 om. 13^{a} (cf. v. l. 6). K6 om. (hapl.) 13. G3 transp. 12 and 13. —^{a}) K3 Da4 बुद्धिम् (for बुद्धिर्). —^{b}) D7 यथादेव- (for °वेद-). K7 -निदर्शनात् (for °र्शनम्). K6 V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 यथावदभिदर्शिनः (D5 °र्शनं); B8 (orig.) यथाश्रुतिनिदर्शनं; Da3. a4 यथातत्त्वनिदर्शि(Da4 °र्श)नः; G3 यथावेदार्थवेदिनः. — K1. 2 transp. 12^{cd} and 13^{cd}. —^{c}) K1 अतिभूतं (for अधि°). K1. 2. 4 B8 च (for तु). K7 D4. 9 अभिभूतं तु बोद्धव्यं. —^{d}) K3 क्षेत्रज्ञे (for °ज्ञो). K3. 4 न; K6. 7 B8 Dn1 D2. 4. 5. 8. 9 G1 च; V1 [ऽ]थ (for ऽत्र). — After 13, G3 ins.:

767* चित्तमध्यात्ममित्याहुर्योगिनः सूक्ष्मदृष्टयः ।
अधिभूतं चैत्यमाहू रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।

14 ^{a}) K4 D4 एष (for एषा). K7 V1 B0. 8 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 Cn. 8 व्यक्तितो; G3 व्यक्तजा (for व्यक्ततो). —^{b}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -दर्शिता; D5 T2 -वर्णिताः (for °ता). —^{c}) K7 V1 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 तथांते च (for तथा चान्ते). —^{d}) K1. 6 तथा- (for यथा-). G3 M1. 5–7 यथावस्तत्त्वहेतुभिः.

15 ^{a}) Hypermetric. Da4 प्रकृति- (for °तिर्). K1. 2 गुणं (for गुणान्). K6 B6. 9 प्र- (for वि-)

क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५

यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ।

प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्बहून् ॥ १६

सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ।

सुखं शुद्धित्वमारोग्यं संतोषः श्रद्धानता ॥ १७

अकार्पण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता ।

समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १८

शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ।

इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थनम् ॥ १९

दानेन चानुग्रहणमस्पृहार्थे परार्थता ।

सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २०

रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे ।

अत्याशित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ २१

परापवादेषु रतिर्विवादानां च सेवनम् ।

अहंकारस्त्वसत्कारश्चिन्ता वैरोपसेवनम् ॥ २२

परितापोऽपहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा ।

C. 12. 11626
B. 12. 314(?). 22
K. 12. 316. 23

— b) K6 अनु-; D4 आत्मा (for आत्म-). D5 स्वच्छंदे चात्मकाम्यया. — c) K1.2.4 क्रीडाकृते; Dn4 D2.8 क्रीडार्थं तु; D7 T G1–3.6 M1.5–7 क्रीडनार्थं (for क्रीडार्थं तु). — d) K6 शतसो (for °शो).

16 a) Ds1 D8 यदा (for यथा). — b) K1 मर्त्यः (for मर्त्याः). — c) Hypermetric. D7 T1 G1.3.6 प्रकृतेस् (for °तिस्). G2 M1.5.7 प्रकृतिस्था (G2 °तिः स्था) विकुरुते. — d) D7 G1.3 पुरुषः स्व-; T1 G6 °षस्तान् (for °षस्य). — After 15, G2 ins. अथ सत्त्वगुणा वर्ण्यन्ते ।

17 a) K6 तत्त्वम् (for सत्त्वम्). D4.9 M1.6.7 आनंदम्. K7 उद्रेक-; T2 उद्वेगः (for उद्रेकः). G2 सत्यं दानमनुद्वेगः. — b) K1.2.4 G1 प्रा(K1 प्र)काम्यम्; Da4 काश्यपम् (for प्राकाश्यम्). — c) K1 बद्धत्वम्; V1 बुद्ध°; D7 T G1.3.6 M1.5–7 शुद्ध° (for शुद्धि°). K6 B7–9 Da3.a4 सुखसंगित्वमारोग्यं; K7 D4.5.9 सुखं धृतिस्तथारोग्यं. — d) Da4 G1 संतोष-; T2 °षं (for °षः).

18 a) K6.7 असंरंभ- (for °रम्भः). — b) K1.6 B9 G6 अहिंसता (for °सता). — c) Da4 Ds2 आनृण्य- (for °ण्यं). Ds1 समता सत्यतानृण्यं. — d) K7 B7–9 Da3 D4.5.7.9 T G1.3.6 आर्जवं; M1.6 lacuna (for मार्दवं).

19 K2.4.7 om. 19ab. — a) D4.7.9 T1 G1.3.6 मार्दवम् (for आर्जवम्). K1 D7 T G1.3.6 आचारस् (for °रम्). — b) K6 B9 अलोल्यं. V1 हृद्य- (for हृद्य-). D4.5.9 -चापलं (for -संभ्रमः). K1 स्वलौल्यं कृत्यचापलं; D7 T G1.3.6 त्वपारुष्यमपैशुनं. — c) D7 T G1–3.6 M1.5–7 इष्टापूर्तवि(D7 G1 °र्ते वि-; T1 G3.6 °र्तस)योषाणां. — G3 reads 19d twice. — d) M7 कृत्यानाम् (for कृतानाम्). K6 अविकल्पना; V1 B0.8 Dn1.n4 D3 °कत्थना (B0 °नाः); D8 D2.8 °कत्थनाद् (for °कत्थनम्). D5 कृतानामधिकांशनं; D7 T G1.3 (both times).6 °मप्यकीर्तनं.

20 a) B6 (marg. as in text) चापि; Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 चात्म-; Ds2 वात्म-; D4 वानु- (for चानु-). — b) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 अस्पृहत्वं (B6 [marg.] °हार्थे); K7 D7 T G1.3.6 M1.5–7 °हा च; D4.9 °हार्थ- (for °हार्थे). K7 D4.5.7 T G1.3.6 परार्थतः; B6 °रमता; Da4 °र्थिता; Dn4 यथार्थता (for परा°). G2 अस्पृहा परमार्थता. — c) K7 सर्वभूते (for °भूत-). D4 वैव (for चैव). — d) D7 सत्यस्यैते (for सत्त्वस्यैते).

21 a) K7 D4.9 T1 G3 -गुणस्य; T2 G6 M1.5–7 -गुणा(G6 °ण)स्तु (for -गुणानां). V1 संघातं; G2 संपातो; G3 संघाते (for °तो). K1.2.4 रजोगुणस्त्रसंघा(K2 °गा)त-. — b) K1.2 -रूपान् (for रूपम्). K1.2.4 V1 -विग्रहाः; K7 D4.5.9 G1 -विग्रहः; Dn4 Ds1 -विग्रहैः; D7 T G3.6 -विग्रहौ (for °हे). — c) K1.2.4.6 B8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 अत्यागित्वम्; B6 अद्याशित्वम्; B9 अत्यंशित्वम्; D4 अत्यासीत्वम् (for °शित्वम्). K1 अकारिण्यं; G1 °पण्यं (for °रुण्यं).

22 a) Da3 [अ]रतिर् (for रतिर्). Da4 परापवादेष्वरतिर्; D4 °पदेशेषु रतिर्. — b) B8.9 विषादानां (for विवा°). — c) T1 सत्कारश्च (for [अ]स°). K6.7 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.9 G2 M1.5–7 अहंकारमसत्कारश्च (K7 D4.9 M7 °त्कारं; D5 °त्कर्म). — d) D5 चिंतां (for चिन्ता). G3 -सेवने (for °नम्). K2.4 D4.9 चिंतावैराग्यसेवनं; G1 °वैरसेवनं (sic).

23 a) K1 V1 परदारा(V1 °रो)पहरणं; K2.4 परवादापहरणं; K6 परतापोपि ह°; B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.

C. 12. 11618
B. 12. 314(3). 23
K. 12. 316. 23

मेदः परुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा ।
दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ २३
तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ।
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् ॥ २४
मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
तमसो लक्षणानीह भक्षाणामभिरोचनम् ॥ २५
भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्तता ।
गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च ॥ २६
दिवास्वप्ने विवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ।
द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

---

n4 D8 D2. 3. 8 परि(Ds2 D2 °री)तापोभिह°; D7 T G1. 3. 6 °भावोपह°; G2 °हासोप°; M1. 5-7 °भाषाप°. — b) K1. 4 श्रीनाशो (for ह्री°). B9 मार्जवं (for ऽज्ञा°). — c) K1 भेदाः. K4 B7-9 Ds2 D8 पुरुषता (for प°). D5 चैवं. M1. 6-7 दया पारुष्यता चैव. — d) K6 V1 B0. 6-8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 7. 8 G1 कामक्रोधो (B8 °धा); K7 Ds1 D4. 5. 9 °क्रोध-; D8 T G3. 6 कामः क्रोधो (for कामक्रोधौ). Da4 दमस्; D4. 5. 9 मदास्; M1. 6. 7 तमस् (for मदस्). — e) V1 वि- (for ऽति-). K1 -वादाश्; T G7. 3. 6 M1. 5-7 -मानश् (for -वादश्). — f) K1. 2 त्वेते; K7 D4. 9 [इ]त्येते (for एते). M7 चोक्ता (for प्रोक्तौ).

24 a) K7 तमसानां (for ता°). K7 D4. 5. 9 च (for तु). K2 संगातं; Da4 संघातः; T G1. 3. 6 °तान् (for °तं). — b) K6 प्रवक्षामि. K1. 2. 7 D4. 5. 9 अव- (D5 °प)धार्यतां (for उप°). — c) K4 मोहौ; B7 मोहाद् (for मोहो). K4 तामसम्; K6. 7 Ds1 D4. 9 तामिश्रम् (for °मिस्रम्). — d) K1. 4. 6. 7 D4. 9 -तामिश्र- (for °स्र-). M7 -संज्ञकं (for -संज्ञितम्).

25 a) Ds1 बाध-; D5 चात्र; D7 T G1-3. 6 M1 त्वंध- (for चान्ध-). K4. 6. 7 Dn4 Ds1 D4. 9 -तामिश्रं; Da4 lacuna; T2 -तामिस्र- (for °स्रं). — b) K6. 7 Dn4 D4. 9 तामिश्रं; Da3. a4 M1. 5-7 तामिस्रः; Ds1 °श्रे (for °स्रं). — c) K2. 4 तमसे (for °सो). Da4 नमसो लक्षणा हीना (sic). — d) K1. 2 [अ]भक्ष्या(K2 °क्षी)णामभिरोचनं; K7 B6-9 D4. 9 G1. 2. 6 भक्ष्या(K7 B7 D9 T G1. 2 °क्षा)णामति(B8 °मिति-; G1 °मपि)-रोचनं; Dn1. n4 D2. 3. 7. 8 भक्षणाद्यभि(Dn1. n4 D3 °द्यति-; D2 °द्यति)रोचनं; D8 तत्क्षणाद्यभिरो°; D5 तक्ष्याणाद्यतिरो°.

26 Da3. a4 om. 26ab. — b) B0. 6. 8 Dn4 Ds1 पापेषु (for पेयेषु). K1 अतृप्तता. K6. 7 B7. 9 तथा पापेषु तृप्तता. — d) K6 वा (for च). Da3. a4 शयनेषु समेषु च.

27 a) K6 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5 G2 [ऽ]ति- (for वि-). D7 विवाहे (for विवादे). G1 दिवास्वापे विवादे च; M1. 5-7 दिवास्वप्नातिवा°. — b) K1. 2 (sup. lin. as in text) प्रसादेषु (for प्रमा°). — c) K1. 2 T G1-3. 6 नृत्त-; K4 नृत- (for नृत्य-). D4 -वारित्र-; G1 -वादीत्र- (for -वादित्र-). — d) G3 ज्ञानान्यश्रद्धानता. — e) K1. 2. 4 द्वेषश्च धर्मविद्वु(K2 °द्व)षाम्. — f) Dn4 तामहा (for °सा). — After 27, D5. 7 ins. :

768* इत्येवं सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ।
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैश्च संहताः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ।
एतैः सर्वैः समायुक्ताः पुमानित्यभिधीयते ।

[(L. 1) D7 एव. — (L. 2) D7 व्यक्ताव्यक्ताश्च संहताः (for the post. half). — (L. 3) D5 om. व्यक्त.]

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* : K1. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 4. 5. 7-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4. 9 आध्यात्माधिभू(K7 °भौ)तिकं; D8 याज्ञवल्क्यसंवादः; D5 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे विभौतिकः; T1 अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं; G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे अध्यात्मादिगुणत्रयगुणकथनं; M1. 5-7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे भूतवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 38; B7 T1 G1. 6 136; B8 140; Dn1 139; Dn4 138; Ds2 G3 M5 137; T2 149; G2 152; M1. 6. 7 135. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 D8 28.

३०२

याज्ञवल्क्य उवाच ।

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।
कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।
कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ २
सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ।
तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ३
केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ॥ ४
द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु संनिपातं च तत्त्वतः ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ॥ ५
सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ।
तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ॥ ६
अव्यक्तसत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ।
रजःसत्त्वसमायुक्तो मनुष्येषूपपद्यते ॥ ७
रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ।
रजस्तामससत्त्वैश्च युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ ८
पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्मनीषिणाम् ।

C. 12. 11643
B. 12. 310(K2). 6
K. 12. 319. 9

302

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ D_5 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 M_7 याज्ञवल्क (for °वल्क्य). —^{d}) D_7 अनुपगाः. K_1 तदा; G_1 तथा (for सदा). — After 1, K_6 V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg.).$_9$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ Cv editions ins.:

769* अव्यक्तरूपो भगवाञ्शतधा च सहस्रशः ।

2 K_6 V_1 $B_{0.8}$ $Da_{3.a4}$ Ds_2 $D_{5.7}$ om (hapl.) 2^{ab}. —^{a}) Hypermetric. Cv दशधा (for शतधा). K_7 शतधा च सहस्रधा च. ❀ Cv : दशधा सहस्रधा, दशसहस्रधा चेत्यावृत्त्या योजना । ❀ —^{c}) K_2 करोत्त्वेष; B_8 (before corr.) $D_{5.7}$ °त्स्येव; T $G_{1.3}$ $M_{1.5-7}$ °त्येषा. —^{d}) Da_4 प्रत्यगात्मनम्; T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ प्रकृत्या(G_1 °ता)त्मानम्.

3 K_2 om. 3–4. G_2 om. (hapl.) 3^{bc}. —^{b}) B_9 स राजस्य; Dn_4 नरासस्य (for राज°). $D_{5.7}$ [इ]व; $M_{1.5-7}$ तु (for [इ]ह). —^{c}) Bo तामसश्चाधमं. —^{d}) D_4 आहुर् (for प्राहुर्).

4 K_2 om. 4 (cf. v. l. 3). —^{a}) D_5 erroneously repeats लेनेह पुण्येन गति after रज (in 5^c). —^{b}) $K_{6.7}$ Da_4 Ds_1 गतिमूर्द्ध(K_6 °र्द्धं)म्; G_1 °मूर्ध्वाम्. K_1 गतिमूर्धास्त्वाप्नुयात् (sic). —^{c}) T_1 G_3 पुण्यापुण्येन मानुष्यम्. —^{d}) M_1 अधोगतिः. K_6 B_6 (marg. as in text).$_{7.9}$ Da_4 अधर्मेणाध(B_4 °व-; Da_4 °स)मां गतिं; Da_3 °धर्मगतिं.

5 For the repetition in D_5, cf. v. l. 4. —^{a}) $K_{1.2.4}$ उत्तरेषां; G_1 द्वंद्वमोक्षं (for °मेषां). K_7 च (for तु). —^{b}) D_8 (before corr.) संनिपाते; $M_{1.7}$ °पातश्च. $B_{6.8}$ तु (for च). K_4 V_1 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{8.7.8}$ तद्वतः (for तत्त्वतः). —^{c}) K_2 रजसा. — K_4 repeats 5^a–6^b after 8^c.

6 For the repetition in K_4, cf. v. l. 5. —^{a}) K_6 V_1 $D_{5.7}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ च (for तु). K_7 रजसो (for तु रजो). $K_{1.2.4}$ (both times) दोषो; K_6 $D_{4.9}$ G_2 द्वंद्वं; K_7 G_1 व्रष्टं; B_9 दृष्टिं (for दृष्टं). —^{b}) K_7 $D_{4.9}$ तु (for च). —^{c}) K_7 $D_{4.9}$ नित्यं (for सत्त्वं). —^{d}) $K_{1.2.7}$ $D_{4.5.7.9}$ सत्त्वाद् (for सत्त्वस्य). — After 6, K_1 ins.:

770* सत्त्वं प्रपद्यते सत्त्वादव्यक्ताद्व्यक्तमेव च ।

7 Da_4 reads 7^{ab} twice. —^{a}) K_2 अव्यक्तात्; $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{1.2.6}$ Ca अव्यक्तः; Da_4 (second time) रजसः (for अव्यक्त-). ❀ Ca : सत्त्वसंयुक्तः, सत्त्वोद्रेकादुत्पन्नात्मज्ञानः । ❀ — $K_{2.4}$ om. (hapl.) 7^{bc}. Ds_1 D_8 om. (hapl.) 7^c–8^d. K_1 reads 7^{cd} twice. —^{c}) G_1 रजस्तत्त्व- (for रजःसत्त्व-). K_1 (both times) अव्यक्तात्सत्त्वसंयुक्तो; $Da_{3.a4}$ रजसः सत्त्वसंयुक्तो. —^{d}) K_1 (both times).$_2$ B_6 $Dn_{1.n4}$ D_2 मानुषेषु; Bo D_8 T_1 G_6 $M_{1.5.6}$ मानुष्येषु. K_1 (both times).$_{2.4}$ B_9 G_3 उपजायते; K_6 $B_{6.8}$ (marg.) $Dn_{1.n4}$ $D_{2.8}$ प्रपद्यते (for [उ]पपद्यते).

8 Ds_1 D_8 om. 8 (cf. v. l. 7). —^{a}) K_1 रसस्तमोभ्यां. K_6 संयुक्त-; K_7 संयुक्तं; T_1 G_6 संसक्तस्. —^{c}) K_4 om. च. K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3}$,

S. 12. 11644
B. 12. 313(4).10
K. 12. 319.10

शाश्वतं चाव्ययं चैव अक्षरं चाभयं च यत् ॥ ९
ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् ।
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ॥ १०
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
स एष प्रकृतिस्थो हि तस्थुरित्यभिधीयते ॥ ११
अचेतनश्चैष मतः प्रकृतिस्थश्च पार्थिव ।
एतेनाधिष्ठितश्चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२

जनक उवाच ।
अनादिनिधनावेतावुभावेव महामुने ।
अमूर्तिमन्तावचलावप्रकम्प्यौ च निर्व्रणौ ॥ १३
अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः ।
चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥ १४
त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे ।
साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

5.7 राजसैस्तामसैः सत्त्वैर् (Dn4 सत्त्वं; D5.7 युक्तो); K7 Ds2 D4.9 M1.5–7 रजःसत्त्वतमोभिश्च. — After 8^{c}, K4 repeats 5^{d}–6^{b}. — d) D5.7 जीवो; M1.7 लुप्तो (for युक्तो). D2 मानुषम्.

9 a) K6 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3 D5.7 G2 -विमुक्तानां; B8 -प्रमु°; Da4 -विमुक्तां (submetric) (for -वियुक्तानां). — b) K7 प्राहुर् (for आ°). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 महात्मनां; K7 D4.5.7.9 मनीषिणः. — c) K1.2.4 चाक्षयं; K7 D9 चाप्ययं; G1 चावयं (sic) (for चाव्ययं). K6 B6.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 चैवम्. — d) K1.2.4 चाक्षरं; K6 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अक्षयं (for अक्षरं). K6 वामृतं; V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G2.6 चाचलं; G1 M1.6.7 चाव्ययं; G2 च चलं (for चाभयं). K1.2 तथा; K4 *तत्; B0 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च तत्; T G1–3.6 M1.6.7 च ह (for च यत्). K7 D4.5.7.9 ध्रुवं क्षेम्य(D5.7 °म)म-नामयं; M5 अक्षरं च नराधिप.

10 a) G1 ज्ञातीनां. G2 संभवा (for °वं). M7 श्रेष्ठ. K7 D4.9 ज्ञानिना शांभवं स्थानं. — b) K1 अव्ययम् (for अव्रणम्). M1.6.7 अच्युत. K2 स्थानमव्यक्तमश्रुतं; K7 D4.9 श्रेष्ठमव्रणमव्ययं; D5 स्थानमश्रुतमव्ययं. — c) V1 B8 (marg.) D4.9 अनिंद्रियम् (for अतीन्द्रि°). K1.2.4 संसिद्धिमयबीजं च. — d) K7 D4.9 जन्ममृत्युजरापहं.

11 a) K7 अव्यक्तं च; Ds2 Cv (gloss: प्रकृतिस्थः) अव्यक्तस्थः. Cv (gloss: अप्राकृतः परमात्मा) परः (for परं). K1 यत्तु; K7 D4.9 तच्च; Da4 यत्र; D5 यच्च; T2 ये तत् (for यत्तत्). ❀ Cn: अव्यक्तस्थं, अव्यक्तेऽमूर्ते ब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा । अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः । ❀ — b) Da4 नराधिपं. — c) K2 एव; D5 एक (for एष). Da4 M5 [ऽ]पि (for हि). — d) K6.7 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 Cn (gloss: प्रकृतिस्थः) तत्स्थ (for तस्थुर्).

12 a) D5.7 अचेतना; T G1.3.6 M1.5–7 सचेतनश्च; Ca (gloss: स्वपरविवेकशून्यः । एतेनात्मन औदासीन्यं दर्शितम्) अचेतनः (as in text). K7 D4.9 त्वेष (for चैष). K1.2 lacuna; K4 तत्; T2 G1 तमः; G2 M1.5–7 मनः (for मतः). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अचेतना चैव (B6.8 [marg.] सती; B9 चापि) मता; M5 (inf. lin.) अतेजसश्चैषमाणः. — b) K2 तत्प्रकृस्थश्च (sic); K4 प्रकृतिस्तश्च; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °श्चापि; D5 °स्थाश्च. B7 lacuna; G2 भारत (for पार्थिव). — c) K6 V1 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 [अ]धिष्ठिताश्च; Da3.a4 M1.6.7 °ष्ठितं. T1 G6 चैषा; T2 G3 चैष; M5 चायं (for चैव).

13 a) Dn4 एता; G2 एव (for एताव्). — b) K6 एता; G2 एतौ; M1 अपि (for एव). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 महामते (for °मुने). — G3 om. 13^{c}–15^{b}. — c) K6.7 B0 Ds2 अमूर्तिवंताव्. K6 अचला; Ds1 अचलाम्. — d) K1 अप्रकंपौ (for °कम्प्यौ). D4.9 गुणागुणौ; D7 T G2.6 M1.5–7 व्रणाव्रणौ; G1 वृषावृषौ; Ca (gloss: अप्ययहीनौ) च निर्व्रणौ (as in text). K6 प्रकंपौ गुणगुणावुभौ (hypermetric); K7 अप्रकंप्यो गुणोगुणौ; V1 B0.6–9 अप्रकंप्य(V1 B7 °कल्प्य)गुणावुभौ; Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अ(Ds2 न)प्रकंप्यगुणागुणौ; D5 अप्रकल्पगुणावुभौ.

14 G3 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) G2 अग्राह्य; M1.5–7 अग्राह्यम्. K6 ऋषिसादूंल. — b) K2 एकौ. G2 [ऽ]पि (for हि). M1 अचेतना. — c) K1 ह्येकः; K2 त्वेकः (for चैकः). — d) Da3.a4 विश्रुतः; G3 M5 भाषितं.

15 G3 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — b) D5 मोक्षधर्मान्. K1.2.4 उ(K2 अ)पाश्रितः; V1 उपासितः;

अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च ।
तथैवोत्क्रमणस्थानं देहिनोऽपि वियुज्यतः ॥ १६
कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तद्ब्रूहि मे द्विज ।
सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ॥ १७
अरिष्टानि च तत्त्वेन वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

३०३

याज्ञवल्क्य उवाच ।
न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशां पते ।
गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वं निबोध मे ॥ १
गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा ।

C. 12.11656
B. 12. 316[5]. 2
K. 12. 320. 2

Dn1 M1 °सते. — ^{c}) K1. 2 G2 M1. 5–7 साफल्यं; D8 साकल्पं.

16 ^{a}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 नास्तिक्यं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 निस्तत्त्वं (for अस्तित्वं). K2. 4 केवलांगं; Cv (gloss: मोक्षः) °लत्वं (as in text). — ^{b}) T2 G1 विनाभावम्; Cv (gloss: देहोत्क्रमणरूपविनाशं) °वं (as in text). D4 वा (for च). — After 16^{ab}, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ins.:

771* दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै ।

[D8 देवतानि.]

— D5 om. (hapl.) 16^c–17^d. — ^{c}) K1. 2 V1 B7–9 Da3. a4 [उ]त्क्रमिणां; K4. 6 B0 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 °मिणः; B6 Ds1 °मिण-; M7 [आ]क्रमण- (for [उ]त्क्र°). — ^{d}) K4 देहिने; V1 B8 °नां. K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वै; K7 D4. 9 हि (for ऽपि). K1. 2. 4 च (K2 om. च) युंजतः; K6 विमुह्यते; V1 B8–9 नियुज्यते; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 विपद्यतः; D4. 9 वियुज्यते (for °तः). Da3. a4 देहिनो विनियुज्यते.

17 D5 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K7 यदि; K7 D4. 7 यद्य; T2 विद्धि (for यद्धि). K6 G1 माप्नोति (sic); K7 B0 D4. 9 वाप्नोति. — ^{b}) G1 यद् (for तद्). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स्थानं तत्प्रब्रवीहि मे; G2 तत्स्थानं ब्रूहि मेनघ. — ^{c}) D4 corrupt. K7 V1 B8 सांख्यं (for सांख्य-). K1. 2. 4 योगेन (for तत्त्वेन). — ^{d}) K1 (before corr.) योग्यं.

18 ^{a}) K1. 2 V1 B8 (marg. as in text) अनिष्टानि; Cn (gloss: मृत्युसूचकानि) अरि° (as in text). Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तत्त्वानि (for तत्त्वेन). — ^{b}) K4 D6. 7 G1. 3 तत्त्वतः (for सत्तम). — ^{c}) Da3 हि (for ते). — ^{d}) K2 G1 तथा (for यथा).

Colophon om. in D2 G3; Ś1 D5 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn?. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3–5. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D3. 8 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K4 जनकसंवादः; K7 D4. 9 गुणतत्त्वाख्यानं; D6. 7 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणतत्त्वाख्यानं; T1 गुणत्रयगतियोगः; G6 M5. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे गुणत्रैविध्यकथनं (G6 °त्रयगतियोगः). — *Adhy. no* (figures, words or both): K6 39; B7 T1 G1 137; B8 141; B9 110; Dn1 140; Dn4 139; Ds3 G3 138; D8 135; T2 150; M1. 5–7 136. — *Śloka no.:* Dn1 19; Dn4 D8 18.

303

☞ This adhy. is missing in Ś1 D5 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 D2 om. from the ref. up to यथा (in 1^d). K7 याज्ञवल्क; M1. 5–7 यज्ञवल्क. — ^{a}) K1. 2 G2 M1. 5–7 शक्यं (for शक्यो). M1. 5–7 निर्गुणं (for °णस्). — ^{b}) K1 गुणे; Ds1 गुणां (for गुणी-). ❀ Cs: गुणीकर्तुम्, गुणवदापादयितुम् ॥ Cv: गुणबन्धजीवैक्यं प्रापयितुम् । ❀ — ^{c}) ❀ Cv: अगुणवान्, नारायणः । ❀

2 ^{a}) D6 गुणस्य; D7 T1 G1. 3. 6 गुणी ह; T2 G2 M1. 5–7 गुणी हि (for गुणैर्हि). K7 V1 B9 D4. 9 एष; D7 एह (for एव). — ^{b}) K1. 2 B7 निर्गुणैश्च; T1 G6 त्रिगुणश्च (for निर्गु°). K7 B6. 7 Da3. a4 D4. 9 चागुणैस्; G2 ह्यगुणस् (for चा°). K7 सह (for तथा). V1 B8 (marg.) अगुणैर्निर्गुणैस्तथा; D8 निर्गुणाश्चागुणा-

C. 12. 11656
B. 12. 316(F). 2
K. 12. 310. 2

प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २
गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणानेवाभिवर्तते ।
उपयुङ्क्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ३
अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषो ज्ञः स्वभावतः ।
न मत्तः परमस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥ ४
अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् ।
नित्यत्वादक्षरत्वाच्च क्षराणां तत्त्वतोऽन्यथा ॥ ५
यदाज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ।
यदात्मानं न जानीते तदाव्यक्तमिहोच्यते ॥ ६
कर्तृत्वाच्चापि तत्त्वानां तत्त्वधर्मी तथोच्यते ।

स्तथा. — c) K7 D4.9 आहुर् (for प्राहुर्). Ds2 G1 एव (for एवं). — d) G2 गुणिनस् (for मुनयस्).

3 K7 om. 3. — a) K2 व्यक्तो (for [अ]व्यक्तो). — b) B8 Da3.a4 गुणैर् (for गुणान्). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 नैव (for एव). K1.2.4.6 V1 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8.9 अति- (for अभि-). ❀ Cs: अभिवर्तते, गुणानुसार्येव भवति । ❀ — c) K1 Dn4 Ds1 D5.7 G1.3 M1.7 उपयुक्ते (for °युङ्क्ते). Dn4 न (for च). K2 तान्येव (for तानेव). — d) K1.2 चैवास्य; Da4 Ds1 D2 T2 G1.2 चैवाज्ञ°; Ds2 °न्य°; T1 G3.6 एवाज्ञ°; M1.5–7 चैवान्यः (for °ज्ञः). D4 मन्ये बाह्यस्वभावतः; D5.7 सर्ववैराग्यभावतः; D9 सा स्वबाह्यस्वभावतः.

4 K2.4 Ds1 D7.8 G1.2 om. (hapl.) 4ab. — a) K1 अथ व्यक्तस्तु; K7 D4.9 अव्यक्तस्थं; B0 °क्तस्य; T2 M1.5–7 °क्तं तु; G3 अत्र वस्तु (for अव्यक्तस्तु). K6 जानामि; Da3.a4 जानाति (for जानीते). — b) K6 पुरुषः स स्वभावतः; B8 (marg.) पुरुषश्च स्व°; T1 G3.6 पुरुषोज्ञस्व°. — c) K2 corrupt; D5 नमंतः (for न मत्तः). K1.2.6 V1 B0.6–9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1.3.6 परमोस्ति (for °मस्ति). — d) K6 B6–8 Da3.a4 D5 Cp (gloss: जानाति) [अ]भिपद्यते; D7 G1 °धीयते (for °मन्यते).

5 B9 om. 5ab. — a) K7 D4.9 एतेन (for अनेन). G2 इदम् (for एतद्). — b) M1.7 अव्यक्ता (for °क्तं). V1 अचेतनः. — c) K4 B0.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 चाक्षरत्वाच्; T G6 अक्षय° (for अक्षर°). — d) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5.8 क्षरत्वान्न (K6 B9 Da3.a4 D5 °त्वं न) तदन्यथा; D7 G1 अक्षरत्वाद् (G1 °दि) तो°; T1 G6 अक्षरत्वं ततोन्य°.

6 a) K1.2.4 Da3.a4 G2 यदि ज्ञानेन; K6 B6.7.8 (marg.).9 D5 यथाज्ञानेन; K7 D4.9 यद्यज्ञा°; D8 (before corr.).7 T G1.3.6 Cnp यदज्ञा° (for यदाज्ञा°). D7 T G1–3.6 कुरुते (for कुर्वीत). Cs यदा ज्ञानं न कुर्वीत. ❀ Cn: आद्यो यदाशब्दो यस्मादर्थे । यदिति पाठः स्वच्छः ।❀ — b) K1 गुणसर्गे; K2.6.7 Da3.a4 D4.9 Cs °मार्गं; B9 °संज्ञां (for °सर्गं). D7 G1 निर्गुणः सगुणं पुनः. — c) V1 B3 (marg. as in text) तदात्मानं; G1 यदाज्ञानं; G3 तदज्ञानं (for यदात्मानं). D5.7 जानाति; G1 जानीषे (for °ते). — d) G2 अव्ययम् (for °क्तम्). K1.2.4.6 V1 B6–9 Da3.a4 D5 तदाव्यक्तो (K6 °दव्यक्तो; B7 °दाव्यक्ते; B8 [marg.] °दाध्यायी) न मुच्यते; B0 Ds तदाव्यापी न मुच्यते; Dn1.n4 D2.3.8 त(D8 य)दात्मापि न मुच्यते; D7 T G1.3.6 तदित्यव्यक्तमुच्यते.

7 K4 Ds1 om. (hapl.) 7ab. K6 V1 B6.8.9 Da4 D8 T2 G2.3 read 7ab twice. Ds2 repeats, while G2 (third time) reads 7ab after 8. — a) K1.2 V1 (second time) D7 T1.2 (both times) G1.2.3 (last two first time).6 M1.5–7 चैव (for चापि). K1.6 B6.8.9 (last four second time) Da3 Dn1.n4 Ds2 (first time) D2.8 (second time) T1.2 (second time) G6 सर्गाणां; V1 (second time) सत्त्वानां; G1 धर्माणां; Cp (gloss: महदादीनां) तत्त्वानां (as in text). Da4 (second time) कर्तृत्वात्सर्गधर्माणां; G2 (second and third time) ते कर्तृत्वाद्धिसर्गाणां. — b) K6 (first time).7 B0.6 (first time).7.8.9 Da4 (last three first time) Ds2 (second time) Ds (first time).5.7.8 तत्त्वधर्मा; K6 B6.8.9 (all second time) Da3.a4 Ds2 (last two first time) D2.8 (second time) सर्गधर्मा (for तत्त्वधर्मी). K1 सर्गधर्मेति चोच्यते; K2 V1 (both times) त(V1 second time स)त्त्वधर्मेति चोच्यते; T1.2 (second time) G1.2 (second and third time).6 सर्गधर्मीत्य(G2 [second time] °मित्य°; G2 [third time] °र्मी त)थोच्यते; T2 G3 (both first time) M5.7 तत्त्वधर्मीत्यथोच्यते; G2 (first time) तत्त्वधर्मि त्विहोच्यते; M1.6 तत्त्वधर्मी त्वथो°. — D5 om. (hapl.) 7cd. K4 T1 read 7cd after 8. Da4 repeats 7cd after 9ab. — c) K6 B0.6–9 Da3.a4 (both times) Dn1.n4 Ds D2.3.8 चापि (for चैव). K1 योगीनां; K2.6 B7–9 Da3.a4 (first time) Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 M1.5–7 Cpp (gloss: संबद्धानां) योगानां; K4 B0.6 सर्गाणां; K7 (orig.) धर्माणां; Da4 (second time)

कर्तृत्वाच्चैव योनीनां योनिधर्मा तथोच्यते ॥ ७
कर्तृत्वात्प्रकृतीनां तु तथा प्रकृतिधर्मिता ।
कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मी तथोच्यते ॥ ८
गुणानां प्रसवत्वाच्च तथा प्रसवधर्मवान् ।
कर्तृत्वात्प्रलयानां च तथा प्रलयधर्मिता ॥ ९
बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ।
उपेक्षकत्वादन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ॥ १०
मन्यन्ते यतयः शुद्धा अध्यात्मविगतज्वराः ।
अनित्यं नित्यमव्यक्तमेवमेतद्धि शुश्रुम ॥ ११
अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषस्तथा ।
सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ॥ १२
अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः ।

C. 12. 11666
B. 12. 316(3).12
K. 12. 220. 14

योनिनां; Ds1 तत्त्वानां; Ca (gloss: योनिः देवमानुषतिर्यगादिः) Cpp Cs योनीनां (as in text). — d) K6 Bo. 6. 7 सर्गधर्मा; B8. 9 Da3. a4 (first time) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 योग°; D7 तत्त्व° (for योनि°). T G2. 3. 6 -धर्में- (G2. 3 °र्मी)त्यथ (for -धर्मा तथा). K1 V1 योनिधर्मोति चोच्यते; K2 योगधर्मीति चो°; K4 सर्गं धर्मेतिकथ्यते; G1 योनिधर्मोत्यचक्षते.

8 K4 G2 om. (hapl.) 8^{ab}. — a) K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 च (for तु). Bo कर्तृत्वाच्च प्रकृतीनां. — b) M1. 7 यथा (for तथा). K1. 2 -धर्मवान्; V1 Da4 -धर्मता; D4. 9 -धर्मवित्; D5. 7 -धर्मिवान्; T G1. 3. 6 M1. 5–7 -धर्मि वै (for -धर्मिता). K7 तथा प्रकृतिरुच्यते. — c) K1. 2 D7 T G1–3. 6 चैव; D4 वापि (for चापि). B6. 7. 9 Da4 जीवानां; Da3 योनीनां (for बीजानां). K6 बीजत्वात्प्रकृतित्वाच्च; Dn4 कर्तृत्वात्समभिबीजानां. — d) K6 B6. 7. 9 Da4 जीवधर्मा; K7 V1 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 बीजधर्मा; Da3 योनिधर्मा; D2 योगधर्मा (for बीजधर्मी). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -धर्मीत्यथ (for -धर्मी तथा). K1. 2. 4 बीजधर्मीति (K2 °र्मीति) चोच्यते. — After 8, K4 T1 read 7^{cd}; while Ds2 repeats and G2 (third time) reads 7^{ab}.

9 G2 om. 9. Da3 om. 9^{ab}. — a) K7 D4. 7. 9 G1 प्रभवत्वाच्च (for प्रसव°). — b) K7 D4. 9 प्रभव-; M1. 7 प्रस्रव- (for प्रसव-). K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Ds -धर्मिता; K7 D4. 9 -धर्मिणां (D4 °णं); D7 T G1. 3. 6 -धर्मि च; M1. 5–7 -धर्मकः (for -धर्मवान्). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रलयत्वात्तथैव च. — After 9^{ab}, Da4 repeats 7^{cd}. K2 om. 9^{c}–11^{b}. K7 om. 9^{cd}. Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 9^{c}–10^{b}. — c) T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रळयानां (for प्रल°). Da3. a4 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — d) T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रळय- (for प्रलय-). K1. 4 -धर्मवान्; Bo -धर्मिणी; D4. 9 -धर्मिणां; D7 T G1. 3. 6 -धर्मि च; M1. 5–7 -धर्मकः (for -धर्मिता). — After 9, K4 V1 Bo. 7–9 D5. 7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

772* कर्तृत्वात्प्रसवानां च तथा प्रभवधर्मिता ।

[K4 V1 D7 T1 G1. 3. 6 प्रभवानां; T2 भावनानां (for प्रसवानां). T2 तु (for च). Bo. 7–9 प्रसव- (for प्रभव-). K4 V1 -धर्मवान्; Bo -धर्मिणी; D7 T G1. 3. 6 -धर्मि च (for -धर्मिता). D5 प्रलयत्वात्तथैव च (for the post. half).]

10 K2 om. 10; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 om. 10^{ab} (for both, cf. v. l. 9). — a) K7 D4. 5. 9 जीवत्वात्; G2 कर्तृत्वात् (for बीज°). Bo. 7. 8 D5. 7 T1 G3. 6 M1. 5–7 प्रकृतत्वाच्च (for °तित्वाच्च). — b) T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रळयत्वात् (for प्रलय°). — c) T G1–3. 6 उपेक्षितत्वाद्; Ca (gloss: उपेक्षकत्वं, उदासीनता) °क्षकत्वाद् (as in text). B6 अनन्यत्वाद्. K6 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 उपेक्ष(Ds °क्षि)त्वादनन्यत्वाद्. — d) T G1. 3. 6 अतिमानाच्च; Ca (gloss: अहमास्पदत्वेन) अभि° (as in text). V1 B8 (marg. as in text) केवलात्; Bo °ला (for °लम्).

11 a) D4 मन्यते. K2. 4. 7 V1 B8. 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 सिद्धा (for शुद्धा). — b) K1 G1 -ज्वरः (for -ज्वराः). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds D2. 3. 8 G2 M5. 6 Ca अ(Ds1 D2. 8 आ)ध्यात्मज्ञागतज्वराः; D5 °त्मज्ञानविज्वराः; M1. 7 °ज्ञानतत्पराः; Ca अध्यात्मगतविज्वराः. — c) K2. 4 अनित्या; K7 °त्य- (for °त्यं). — d) V1 Bo. 6 (also as in text). 8. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 व्यक्तम् (for एवम्). G1 एव (for एतद्). D7 T G1. 3. 6 च (for हि). K7 Ds1 D4. 7. 9 T2 G1–3 M1. 5–7 शुश्रुमः (for °म).

12 a) K6 अव्यक्तैकत्यम्. — b) K6 Dn4 D7. 9 T G1. 3. 6 Cv पुरुषे; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D2. 3. 8 Cn (gloss: षष्ठ्यर्थे प्रथमा । पुरुषाणां नानात्वमाहुः निरीश्वरसांख्याः) °षास्; D5 °षं (for °षस्). ❀ Cv: पुरुषे, तत्त्वबन्धे जीवे नानात्वमाहुः । ❀ — c) Da4 -दयामेत (for -दयावन्तः). — d) G2 M1. 5–7 केवल- (for °लं). K6. 7 G2 आस्थितः; B8 (marg.) आश्रिताः (for आस्थिताः).

C. 12. 11666
B. 12. 316(S). 12
K. 12. 320. 14

यथा मुञ्ज इषीकायास्तथैवैतद्धि जायते ॥ १३

अन्यं च मशकं विद्यादन्यच्चोदुम्बरं तथा ।
न चोदुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ॥ १४

अन्य एव तथा मत्स्यस्तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः ॥ १५

अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः ।
न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन वै ॥ १६

पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम् ॥ १७

एतेषां सह संवासं विवासं चैव नित्यशः ।
यथा तथैनं पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः ॥ १८

ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः ॥ १९

सांख्यंदर्शनमेतत्ते परिसंख्यातमुत्तमम् ।

---

13 a) Bo D2 अनन्यः; G3 अन्यस्य (for अन्यः स). K7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [ऽ]व्यक्ताद्; Da4 °क्तं (for °क्तस्). — b) K7 D4.7.9 T G1.3.6 अध्रुवाद्; G2 अध्रुवं; M1.5–7 अध्रुवो (for त्वध्रुवो). D8 -संज्ञितः; T1 -संज्ञिकाः; T2 G2 -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). K4 त्वर्थवोर्थवसंज्ञकः. — c) K6 युंज; D4 गुंज; T2 मुंजि; Cp पुंज; Ca (gloss: दूर्वाविकारः) मुञ्ज (as in text). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 D6.7 M1.5–7 इषी(K6 इषि-; Da4 ईषी)कायां; K7 D4.9 इवैषीका; Dn1.n4 D8 D2.3.8 इषीकाणां (Dn4 D8 °नां); G1 यिषीकाय (for इषीकायास्). — d) K2.7 V1 Bo Ds1 T G1.6 विजायते; K6 B7 Da4 विजातये (B7 °यः); D6 विजानतः (for हि जायते). — After 13, T2 (marg.) Kumbh. ed. ins.:

773* न चैव मुञ्जसंयोगादिषीका कर्तृ बुध्यते ।

14 a) K7 V1 Bo.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8 Cp अन्यच् (for अन्यं). D7 T G1–3.6 तु (for च). K1.2 मषकं; K6 Bo मसकं. Ds1 विंद्याद्. — b) K1.2 V1 M1.5–7 अन्यं; D6 अन्याद् (for अन्यच्). K4 B9 चोडं(B9 °डुं)बरं; K6 D5 औदुं°; Da3.a4 Ds1 D7 G1–3 चौदुंबरं (Da4 °रस्); T2 चोदुंबरस् (for चोदुम्बरं). M1.5–7 यथा (for तथा). — c) K1.4 B9 चोडं(B9 °डुं)बर-; D7 G1 चौदुं° (for चोदुम्बर-). K1 D4.7 T G1.3.6 -संयोगे; D5 -संयोगो (for °गैर्). — d) K1.2.4 मषकस्; Bo मसकस्. D5 लिंपते. M7 मशकसूत्र लिप्यते (sic).

15 a) K1.2.7 D4.9 यथा (for तथा). K7 मत्स्या (for मत्स्यस्). — b) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 तदन्यद्; M1.7 तथान्यम् (for तथान्यद्). K7 यस्तथान्युदकं स्मृतं (sic). — c) K1 चोदकेस्य; K2 चोदकेन; Da4 शोद*स्य; D4 वोदकस्य (for चो°). K6 स्पर्शे च (for स्पर्शेन). — d) K1.2.4 लिप्येत; D2 लिप्यते (for °ति). G2 M5.6 कर्हिचित् (for सर्वशः). K7 D4.5.9 मत्स्यः समनुलिप्यते; B8 (marg. as in text) लिप्यते तच्च पुष्करं; M1.7 लिप्यती कुत्र कर्हिचित्.

16 a) K1.2 V1 Dn1 T G1.3.6 [ऽ]पि (for हि). K6 D5 उषा; K7 D4.9 शिखा; Bo तथा; Ds2 उचा; Ca (gloss: स्थाली) Cn (gloss: मृत्पात्रविशेषः) उखा (as in text). B8 (marg. as in text) चान्या; Ds1 ह्यन्या; D7 [अ]प्यन्यन् (for [अ]प्यन्या). Dn4 अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्य (sic). ❀ Cv: उखा नाम अग्नेरुपरि स्थाल्यादिस्थापनाकृतमृण्मयवेदिकाविशेषः । ❀ — b) T1 G1.3.6 एनम् (for एवम्). B5–8 Da3.a4 Ds2 D2–4.8 अवेहि (for अवैहि). K6.7 B7.9 D8 D4 T2 G2 भो; D5 ते (for भोः). — c) D5 चाव- (for चोप-). — d) D4 corrupt. K6 D5 उषा-; K7 D9 स्थली-; D8 रुचा- (for उखा-). K1.2.4 ह (for वै).

17 B8 om. 17. — b) Dn4 तथान्ये; D5 °न्य; G2 तदन्यद् (for तथा°). — c) K1 चोदकेस्य; D4 वोदकस्य (for चोद°). — d) V1 तच्च; D7 T G1.3.6 न तु (for तत्र).

18 a) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 एतेषां सहवासं च. — b) D5 om. from वासं up to सम्यक्तेषु (in 19b). K4 Da4 Dn1.n4 D2.7.8 निवासं; G1 विवादं (for विवासं). G2 चापि (for चैव). — c) K4 V1 यथातथ्येन; K6 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 याथातथ्येन (for यथा तथैनं). — d) K1.2.4 V1 Bo.8 (marg. as in text) नित्याः (for नित्यं). K1 प्रकृता; K7 D4.9 च बुधा; D7 प्राकृतान् (for °ता). V1 गणाः (for जनाः). T1 G3.6 नित्यमप्राकृता जनाः.

19 D5 om. up to सम्यक्तेषु (cf. v. l. 18). K1.2.4 transp. 19 and 20. — a) K1.2.6 D7 T G1.3.6 [ए]नं; V1 Bo.6.8.9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 [ए]वं (for [ए]व). — b) Bo निदर्शनं; M1.7 कर्शनं (for द°). — c) K7 D4.9 नरकं (for निरयं).

एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः ॥ २०

ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामपि दर्शनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

३०४

याज्ञवल्क्य उवाच ।

सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्मृतौ ॥ २

पृथक्पृथक्तु पश्यन्ति येऽल्पबुद्धिरता नराः ।

वयं तु राजन्पश्याम एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३

यदेव योगाः पश्यन्ति तत्सांख्यैरपि दृश्यते ।

C. 12. 11676
B. 12. 317(c). 4
K. 12. 221. 4

---

20 K1.2.4 transp. 19 and 20. — b) K1 -सांख्यातम्; K4 Dn1.n4 Ds1 D2.4.5.7.8 T G6 -संख्यानम्; K6 Da3.a4 -संख्यातुम् (for °तम्). — d) K7 सांख्य:; M7 सांख्यं. K7 गतः. G1 सांख्याः केवलसंगताः.

21 a) K4 त्वन्यस् (for त्वन्ये). Ds1 तत्त्वं (for तत्त्व-). D5.7 ये तत्त्वा(D7 °त्वे)तत्त्वकुशलास्. — c) K6 G1 ततः (for अतः). Dn4 प्रविक्षामि (for प्रवक्ष्यामि). Da4 corrupt; D7 अतः प्रवक्ष्यामि परं. — d) Da3.a4 योगिनाम् (for योगा°). Dn1 अनु-; G2 इति (for अपि).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.4.6.7 V1 B6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1.2.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G2 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4.9 T1 सांख्यदर्शनं; D5.7 G6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे सांख्यदर्शनं; M5.6 यज्ञवल्कजनकसंवादे सांख्यपरिसंख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 40; B7 T1 G6 138; B8 142; Dn1 141; Dn4 140; Ds2 G3 M5 139; D8 G1 136; T2 151; G2 153; M1.6.7 137. — *Śloka no.:* Da4 22; Dn1.n4 Ds 20.

304

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 K1.7 D5 याज्ञवल्क; M1.5-7 यज्ञवल्क. — a) B8 सांख्यं (for सांख्य-). K6 परं; T1 G6 यथा (for मया). — c) G1 यथाशास्त्रं (for °श्रुतं). T1 G6 यथापृष्टं (for °दृष्टं). — d) Da4 om. नृप. T G1.3.6 M1.5-7 तत्त्वेन मनुजर्षभ.

2 a) K1.4 सांख्यमय-; K2 °मवि- (for °समं). — b) K1 सं * मयं; K2.4 सांख्यमयं; B0 सांख्यसमं (for योगसमं). Dn4 om. समं. — c) K1.6 Da3.a4 Cp (gloss: एकेन पुंसाचरणीयौ, एकमोक्षफलौ वा) एककार्यौ; K2.4 एव कार्यौ; K7 एकचर्यौ; D8 Cs (gloss: एकः पक्षः सिद्धान्तः परमात्मजीवात्मनोरेकरूपो ययोस्तौ) °पक्षौ; G3 °चर्यात् (for °चर्यौ). K2 D2.8 ताव्; V1 B8 (marg. as in text) च (for तु). D7 G1 तावुभावेकतत्त्वेन; G4 उभावप्येककार्यौ ताव्. — d) K1.2.8 चोभाव्; T1 G6 ह्युभाव् (for उभाव्). B8 (marg.) उभावनिधनं गतं; G1 उभाविति धनौ स्मृतौ. Cn: अनिधनौ, मृत्युनाशकौ ॥ Cp: निधनस्य, मृत्युरूपसंसारस्य, निवर्तकौ । ❀

3 a) K4.7 V1 B9 Dn1.n4 Ds D2.3.8.9 प्रपश्यंति; K6 व्यवस्यंति; D4 प्रपश्यति; D5.7 प्रविश्यंति (for तु प°). — b) T2 स्वल्प- (for येऽल्प-). K1.2.4 D7 -बुद्धिप(K1 °पु)रा; K6 V1 B6 D4.5.9 G2 -बुद्धितरा (for °रता). T G1.3.6 -परायणाः (for -रता नराः). B0.7-9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 येप्यबुद्धिरता (B0.7-9 °तरा) नराः. — c) B0 पश्यामि (for °म). — d) B0 G1 एवम्; B9 एक (for एकम्). K2 एतत् (for एव). K1 ते; G2 M1.5-7 [इ]ति (for तु). K1 निश्चयेत्; V1 निश्चयं; M7 °यान् (for °यात्).

4 With 4, cf. 6. 27. 5. — a) G1 यो वेद (for

C. 12. 11678
B. 12. 317(6). 4
K. 12. 321. 4

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४
रुद्रप्रधानानपरान्विद्धि योगान्परंतप ।
तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ५
यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन वै ।
योगेन लोकान्विचरन्सुखं संन्यस्य चानघ ॥ ६
वेदेषु चाष्टगुणितं योगमाहुर्मनीषिणः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ७
द्विगुणं योगकृत्यं तु योगानां प्राहुरुत्तमम् ।
सगुणं निर्गुणं चैव यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥ ८
धारणा चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ।
प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारणं मनः ॥ ९
यत्र दृश्येत मुञ्चन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।

यदेव). K4 योग्यः; G1 योगं (for योगाः). — b) Da3. a4 मृग्यते (for दृश्यते). K6 तत्संख्यैरेवमृग्यते. — c) K1 एक- (for एकं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 एकं योगं च सांख्यं च. — d) K1. 2 योगवित्; K4. 7 (marg. as in text) D5. 7 पश्यति (for तत्त्ववित्).

5 a) Dn4 -प्रध्यानान्; Ds2 -प्रधानम्; D6 -प्रधानाद् (for °नान्). Ds2 G2 अमरान्; G1 अपरं; Cs (gloss : अनुत्तमान्, मध्यमान्) अपरान् (as in text). ❀ Cn : उत्क्रमणकाले देहिनं रोदयन्तीति रुद्राः प्राणा इन्द्रियाणि च । तान्येव प्रधानभूतान्यालम्बनानि येषु तान् ॥ Cs : रुद्रा एकादशेन्द्रियाणि तत्प्रधानान्, प्रत्याहारपरान् ॥ Cv : रुद्रः प्रधानः प्रथमोपदेष्टा येषाम् । ❀ — b) K7 D4. 5. 7 योगात्; Dn4 योगम्; G1 भोगान् (for यो°). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अरिंदम; T G1–3. 6 M1. 5–7 नराधिप (for परंतप). — c) D4. 9 वाथ; T1 G6 चायं; G1 lacuna (for चाथ). K7 Ds2 तेनैव चाप्यदेहेन. — d) K2 दिशे (for दिशो).

6 a) K1 B9 या बुद्धि- (for यावद्धि). K1. 2. 7 D9 M1. 6. 7 प्रलयं; K4 °ये; T2 G1. 2 प्रळयस् (for प्रल°). T G1–3. 6 M1. 5–7 तावत् (for तात). — b) K2. 4 Ds1 सूक्ष्मेन; K7 D4. 9 शूक्ष्मेण. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ह; V1 च (for वै). ❀ Cn : अष्टगुणेन, पुर्यष्टकमयेन सूक्ष्मशरीरेण ॥ Cs : अष्टगुणेन, भूमिसलिलदहनपवनगगनमनोबुध्यहंकारैः सूक्ष्माष्टकनियुक्तेनेत्यर्थः । ❀ — c) T1 G1. 6 योगान् (for लोकान्). — D7 reads 6d on marg. — d) D5. 7 (before corr.) दुःखं; G2 सुख- (for सुखं). D7 T G1. 3. 6 वसति; G2 **स्य; M1. 5–7 सन्यस्य (for संन्यस्य).

7 a) K7 D4. 9 देवेष्वेव; T G1. 3. 6 तावदेव; M1. 5–7 देवेषु च (for वेदेषु च). G2 वा (for च). B7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T2 G1. 3 -गुणितं; Ca (gloss : अयं च कर्मज्ञानप्रवणत्वाद्योगभेद एव, लोके तु न तथा प्रसिद्धिः) -गुणिकं; Cp (gloss : यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपम्) °तं (as in text). — b) D7 वेदम् (for योगम्). — c) K7 D4. 9 शूक्ष्मम् (for सू°). K1 om. गुणं. Da4 सूक्ष्मपृष्टगुणं प्राहुर्. ❀ Cs : अष्टगुणं अणिमाद्यष्टगुणैश्वर्ययुक्तम् । ❀ — d) K1 नेतारं; K2 नेपरां (sic); K4 न पारं; D6 नेतरे; M1. 5–7 नेतरा (for °रं).

8 a) K1 T1 G6 त्रिगुणं (for द्वि°). V1 हि (for तु). — b) M1. 5–7 योगिनां (for योगानां). G1 आहुर् (for प्राहुर्). D5. 7 अव्ययं (for उत्तमम्). — c) D4 वा (for च). — d) G2 om. from यथा up to प्राणायाम (in 9b). M7 योगशास्त्र- (for यथा°). D5. 7 T G1. 3. 6 M5. 6 -निदर्शनात्; M1. 7 °र्शनां (for °र्शनम्). — After 8, B8. 9 ins.:

774* अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणायामं च पार्थिव ।

9 G2 om. up to प्राणायाम (cf. v. l. 8). — a) V1 B6. 7. 9 Da4 धारणाच्; Bo. 8 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 3. 6 M1. 5. 6 °णं; T2 °णां; M7 °णश् (for °णा). D4 वा (for च). K1. 2. 4 परमा; D5 मरुतः (for मनसः). — After 9ab, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 Cs ins.:

775* एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।

[= (var.) 9ab. G2 om. एकाग्रता च. B8 एकाग्रत्वेन मनसः (for the prior half).]

— c) D7 T G1. 3. 6 तु (for हि). Da4 सगणो (for सगुणो). ❀ Ca : प्रकटतरवायुनिरोधत्वात्सगुणः । ❀ — d) Dn1 Ds D7 G1 निर्गुणो (for °णं). D7 T G1–3. 6 मतं; M1. 5–7 स्मृतं (for मनः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धारयेन् (B9 Da3 °यन्) (for धारणं). K7 D4. 5. 9 निर्गुणा (K7 °णो) धारणा मता.

10 a) G2 दृश्यन्वि-; M1. 5–7 दृश्यति; Ca दृश्येत (as in text). K2. 4 पंचत्वं (for मुञ्चन्वै). K1 यच्च दृश्येत मुंचर्के; K7 D4. 9 यत्र पश्यंति मुंचंति; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 यद्यदृश्य(B8 °त्पश्य-; D5 °दिच्छ)ति मुंचन्वै; D7 T G1. 3. 6 दृश्यते यत्र मुं°. ❀ Cn (reading यद्यदृश्यति): अदृश्यति, अदृश्यमाने मो-

वाताधिक्यं भवत्येव तस्माद्धि न समाचरेत् ॥ १०
निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः ।
मध्ये सुप्त्वा परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ॥ ११
तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मा न संशयः १२
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा ।
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं रसं गन्धं तथैव च ॥ १३
प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल ।
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह ॥ १४
मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ।
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥ १५
एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायेत केवलम् ।
विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ १६
तस्थुषं पुरुषं सत्त्वमभेद्यमजरामरम् ।
शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥ १७
युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारयेत् ।

C.12. 11692
B.12. 317(6).18
K.12. 321. 18

चनस्थाने यदि वायुं मुञ्चन्भवति । ❀ — b) K1.2.4 V1 Bo D7 T G1–3.6 मिथिल- (for मै°). K7 Da4 -सत्तमः. — c) K1.4 V1 B8 (marg. as in text) तत्राधिक्यं; K2 यत्राधित्यं; G1 पात्राधिक्यं (for वाता°). K1.2.4 भवत्येकस्र (for भवत्येव). D4 एवं. — d) G2 वाताद् (for तस्माद्). K7 B7.8 Dn1 Ds D2–5.7–9 तं (for हि). M1.6.7 om. न. G1 तमसाद्धि समाचरेत् (sic).

11 a) K2.4 Da4 निशाया; K6 °यां (for °याः). — b) M7 चोदनाद् (for चोदना). K6 G2 स्मृतः; Ds1 D9 स्मृता. ❀ Ca: चोदनाः वायोर्मनसो वा अनियते देशे प्रेरणाः ॥ Cv: चोदनाः योगाभ्यासाः, द्वादश- द्वादशघटिकापर्यन्ताः । ❀ — c) K2 D7 G1 सुप्ता; K4 स्वप्त्वा; K6 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 स्वप्नात्; V1 B6.9 Da3.a4 D6 तु हि (for सुप्त्वा). V1 D5 [अ]परे; B6.9 Da3.a4 [अ]वरे (for परे). B7 मध्ये तु सुप्त्वा ह्यधरे. — d) D7 T G1.3.6 M1.5–7 च (for तु). K6 Da4 Ds D5 चोदना; B7 °नात्.

12 a) Ds2 G1 तदैवम् (for तदेवम्). — b) B8 (marg.) G3 -शालिना (for -शीलिना). — c) K1.2 आत्मारामेन. K2 क्रुद्धेन; M1.6.7 युद्धेन (for बु°). — d) K1.2.4.7 D4.9 यो(K4 या)ज्य आत्मा; D5.7 योज्यश्चात्मा (for योक्तव्योऽऽत्मा). M1.6.7 योक्तव्यो नात्मसंशयः.

13 a) G1 पंचाणाम्. K1.2.4 B6 D5 च; K7 D4.9 हि (for तु). — b) T1 G6 दोषं (for दोषान्). Ds1 आच्छिद्य; D7 (before corr.) T G1.3.6 निक्षिप्य; Cs (gloss: निर्जित्य) आ° (as in text). G2 M1.5–7 पंच ह (for पञ्चधा). — c) K1.2 T2 G2 M1.6.7 शब्द-; Ds1 शब्दो (for शब्दं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. स्पर्शं and रूपं. — d) Da4 रसो गंधस्तथैव च.

14 a) G1 प्रतिगाम् (for °भाम्). K7 D4.5.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 उपसर्गं (for अपवर्गं). ❀ Cn: प्रतिभां, विक्षेपम् । अपवर्गं, लयम् । ❀ — b) K1.2.4.7 Ds D4.9 T1 G6 -संगृह्य; K6 -संकृत्य; D5 -संस्मृत्य (for -संहृत्य). K6 मैथिलः; G3 °ली. — c) K6 अविलं (for अखिलं). — d) K1.2 T G3.6 M1.5–7 च (for ह). G1 मनस्यगिरिये च (sic).

15 a) Da3.a4 [अ]हंकारं. K7 अहंकारे चैव मनः. — c) T2 तदा (for तथा).

16 a) Ds1 एव (for एवं). K1.2 च; K7 D9 तु (for हि). ❀ Cn: परिसंख्याय, प्रविलाप्य ॥ Cs: चिन्तयित्वा । ❀ — b) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 ध्यायंति; M1.5–7 ध्यायति (for ध्यायेत). — c) K7 D5 विरजः सक(D5 °म)लं नित्यम्; Ds2 D4.9 विर(Ds2 °रा)जस्का(Ds2 °स्क)मलं नि°; D7 T1 G6 विरजस्त्व(D7 °जः स)मलं नि°. ❀ Ca: अलम्, समर्थम् । ❀ — d) K1 बुद्धम् (for शुद्धम्). D7 अप्रजं; G1 अव्रजं (for अव्रणम्).

17 a) K2.4 तस्थुषां; K7 D4.9 कूटस्थं; D5 कृतस्थं; M7 तस्थूवं (for तस्थुषं). K1.2.4.7 V1 D4.9 परमं; Da4 lacuna (for पुरुषं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 नित्यम्; G2 सत्यम् (for सत्त्वम्). ❀ Ca: तस्थुषमिति छान्दसम्, स्थितिमात्रधर्मम् ॥ Cn: तस्थुषं, स्थाणुं कूटस्थमित्यर्थः । ❀ ❀ Cs: पुरुषं, पूर्णम् । सत्त्वं, ज्ञानानन्दरूपम् । ❀ — b) D7 अजरामयं; M6 °जरं. — c) K6 G1 चाप्ययं; B8 (marg.) च प्रभुं; Dn4 D4 वाव्ययं (for चा°). D4 वैव; D7 T G1–3.6 M1.5–7 देवम् (for चैव). — d) Ds1 ईषानं. K1.2 चाक्षयं; B8 (marg. as in text) चाक्षरं; D8 चात्ययं; D4 वाव्ययं (for चा°). Bo ब्रह्ममव्ययं; B6 (marg.) ध्रुवमव्ययं.

18 a) K7 D8 D4.7.9 च (for तु). V1 पुरुषस्य

C. 12. 11693
B. 12. 317[6]. 18
K. 12. 321. 18

लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥ १८
निवाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः ।
निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १९
पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः ।
नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम् ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः ।
क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २१
तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः ।
सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः ॥ २२
संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत् ।
तथैवोत्तरमाणस्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३
स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च ।
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपधारयेत् ॥ २४
स युक्तः पश्यति ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम् ।
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ॥ २५
एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम् ।

महाराज· —^{b}) K_6 V_1 $Bo_{6.7.8}$ (orig.).$_9$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ उपधारय; K_7 $D_{4.5.9}$ °लक्षयेत्; B_8 (marg.) उपधार्यंत (for °धारयेत्). —^{c}) $K_{1.2}$ प्रसादश्च (for °दस्य). —^{d}) B_8 (marg. as in text) हृष्टः (for तृप्तः). K_4 सुखी; $M_{1.6.7}$ स्वयं (for सुखं). K_4 भवेत् (for स्वपेत्).

19 ^{a}) K_4 $Bo_{7.8}$ (marg. as in text) $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ निर्वाते (for निवाते). G_2 च; $M_{1.5-7}$ वा (for तु). —^{b}) $Da_{3.a4}$ G_2 $M_{6.7}$ ज्वलन्; $D_{5.9}$ M_5 ज्वलत् (for ज्वलेत्). —^{c}) $K_{6.7}$ निश्चलोर्द्धशिख- (K_7 °खा)स्; D_5 निखिलोर्ध्व°. K_6 तत्त्वम् (for तद्वद्). —^{d}) K_6 उक्तम् (for युक्तम्).

20 ^{a}) G_2 पाषाणम् (for °ण). K_1 मेघोर्थैर्; K_4 °घैर्; K_6 °त्थं; Ds_1 °घैर्; $D_{4.9}$ °च्छैर् (for °त्थैर्). —^{b}) G_2 यथा दुंदुभिराहतः. —^{c}) B_8 नान्यं (for नालं). T G_6 शक्यं (for शक्यस्). —^{d}) K_6 D_7 मुक्तस्य (for यु°).

21 ^{a}) $Da_{3.a4}$ शक्यं (for शङ्ख-). —^{b}) V_1 विदितैर् (for विविधैर्). Da_4 -वाद्गिनैः; T_2 -वादिकैः (for °तैः). —^{c}) K_6 G_1 ह्वि(G_1 ह्री)यमाणैर्; K_7 क्रियमानैर्; B_9 °माणं न; G_2 °माणो न (for °माणैर्न). $K_{1.2}$ कंपेश्च; K_4 कंपैश्च; K_6 कल्पेच्च; V_1 $Bo_{6.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ T G_6 कंपेच्च; $G_{1.3}$ कंपेयुर् (for कम्पेत). —^{d}) K_6 B_7 $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.5.8}$ मुक्तस्य; Ds_1 यत्तस्य (for युक्तस्य). D_4 निदर्शतां (for °र्शनम्).

22 With 22, cf. 12. 289. 32. —^{a}) D_4 तैलं (for तैल-). $K_{1.2.4}$ तैलपूर्णं यथा पात्रं. —^{b}) K_7 B_7 Da_4 पुरुषः; M_7 पूरुषं. $K_{1.2.4}$ कराभ्यां धारय- (K_2 °ये)न्नरः. —^{c}) D_4 T G_6 आरुहद्; D_7 $G_{1.3}$ °हन् (for °हेद्). K_2 भेतस्र (sic); K_7 भीतास्; Ds_1 भांतस्; D_7 $G_{1.3}$ धीरस् (for भीतस्). —^{d}) K_6 ताड्यमानो; K_7 T_2 तर्जं°; Da_4 सूर्यमाणो; Ds_1 तर्ज्यं-माणो; G_1 त्यजमानो (for तर्ज्यं°). K_2 [ऽ]भिमानिभिः; K_7 [ऽ]पि पाणिभिः; G_2 [ऽ]भिपाणिभिः (for ऽसि°).

23 ^{a}) K_6 संयत्तात्मा; $D_{7.8}$ स यतात्मा (for संय°). K_2 भवेत्; Da_4 भूयास्; M_6 हयात्; M_7 भयास् (for भयात्). D_7 G_2 केषां (for तेषां). —^{b}) K_6 [अ]पात्राद् (for पात्राद्). B_9 G_1 अत्सृजेत् (for उत्सृ°). —^{c}) $K_{1.4.7}$ D_5 उत्तरमानस्य; K_6 Bo $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ °मागम्य (for °माणस्य). —^{d}) $M_{1.5-7}$ त्विह (for तथा).

24 ^{a}) $K_{1.2.7}$ $D_{4.5.7.9}$ च (for तु). —^{b}) K_4 निश्चलत्वं (for °त्वात्). D_7 तु (for च). —^{c}) K_6 मुक्तस्य; G_1 उक्तस्य (for युक्तस्य). —^{d}) K_6 V_1 $Bo_{6.7.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.a4}$ Dn_4 D_8 $D_{3.8}$ -लक्षयेत् (for -धारयेत्). Bo D_2 लक्षणानुपलक्षयेत्.

25 With 25, cf. 12. 47. 25. —^{a}) K_6 स मुक्तः; K_7 B_6 $D_{2.4.5.8.9}$ सुयुक्तः; Bo $Dn_{1.n4}$ D_8 स्वयुक्तः; D_7 T $G_{1.3.6}$ संयुक्तः; $M_{1.6}$ स युक्तं; M_7 संयुक्तं (for स युक्तः). K_6 Bo_{6-8} Da_3 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ पश्यते; G_2 पश्यंते (for पश्यति). G_1 ब्रह्मा. —^{c}) Bo तपसो (for तमसो). Da_4 Dn_4 पारे (for मध्ये). K_2 महत्तामसयोर्मध्ये.

26 ^{a}) G_2 येतेन (for एतेन). Da_4 Ds_2 $D_{4.9}$ यांति (for याति). —^{b}) B_8 (marg.) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). B_8 असात्त्विकं (for °क्षिकम्). ❀ C_s: असाक्षिकं, साक्ष्यन्तराभावात् । ❀ —^{d}) K_1 सनातने; K_4 °तनं; B_8 पुरातनी.

27 ^{a}) T_2 येतद् (for एतद्). K_7 Da_4 वियोगं (Da_4 °गा); $M_{1.5-7}$ हि यत्नं (for हि योगं). —^{c})

कालेन महता राजञ्श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २६
एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

३०५

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्वावहितो नृप ।
पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १
जङ्घाभ्यां तु वसून्देवानाप्नुयादिति नः श्रुतम् ।
जानुभ्यां च महाभागान्देवान्साध्यानवाप्नुयात् ॥ २
पायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां तु प्रजापतिम् ॥ ३
पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिन्दुमेव च ।
बाहुभ्यामिन्द्रमित्याहुरुरसा रुद्रमेव च ॥ ४
ग्रीवायास्तमृषिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमम् ।

C. 12. 11707
B. 12. 318(?). 3
K. 12. 313. 5

K1 विज्ञातं; K2 °नां (for °य). D7 T G1. 3. 6 [ए]-तद् (for तद्). D4 मन्यते.

Colophon. Ś1 D8 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B3. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 G3 याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K2. 4 याज्ञवल्क्यसंवादः; K7 D4. 9 योगविधिः; D5. 7 T1 G1. 6 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे योगकथनं (D5. 7 योगविधिः); M5. 6 यज्ञवल्कजनकसंवादे योगज्ञानप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 41; B7 Ds1 G1. 6 139; B8 143; Dn1 142; Dn4 T1 141; Ds2 G3 M5 140; D3 137; T2 152; G2 154; M1. 7 138; M6 136. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 27; Dn1 D8 28.

305

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 D5 om. the ref. K7 याज्ञवल्क; M1. 5–7 यज्ञवल्क. — a) D8 Cv अथैव; M1. 5–7 यथैव. K7 D4. 9 [उ]त्क्रममाण(K7 °न)स्य; B8 Da3. a4 °माणस्तु; D7 T1 G1. 3. 6 °तां स्थानं; T2 M1. 5–7 °णस्थानं; G2 °माणं तच् (for °माणं तु). — b) T2 G1. 2 श्रुणुष्व. — c) K1 उत्क्रममानस्य; K6. 7 उत्क्रम्यमाण(K7 °न)स्य; G1 उत्कर्म° (for उत्क्रम°). ❀ Cv: पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य, पादतलाभ्यां जीवकलामूर्ध्वं नयतः । जीवस्य देहादूर्ध्वं गमनं तु ब्रह्मनाडीमुखेनैवेति ज्ञातव्यम् । ❀ — d) K7 उत्तमं (for उच्यते). ❀ Cs: वैष्णवं, पादयोरभिमानी विष्णुरादित्यविशेषस्तस्य लोकमित्यर्थः । ❀

2 V1 reads 2 on marg. — a) V1 च (for तु). Da4 वसन् (for वसून्). K7 D4. 9 वसुन्देवांस्तु (K7 °श्च) जंघाभ्याम्. — b) K6 नाप्नुयाद्; Ds1 प्राप्नु° (for आप्नु°). K7 T2 G1. 2 M7 न (for नः). M1. 5–7 श्रुतिः. B7 आप्नुया वसु न श्रुतं (sic). — c) K2 जंघाभ्यां; M7 ऊरुभ्यां (for जानुभ्यां). V1 M1. 7 तु (for च). K7 महान्योगान्; D5 T1 °भाग (for °भागान्). — d) K6 om. देवान्. K4 B0 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 साध्यान्देवान् (by transp.).

3 K1. 2. 4. 7 V1 T1 om. (hapl.) 3ab. — a) B0 Dn1. n4 D8 D3. 5 [उ]त्क्रममाणस्य; B8 G3 °माणं तु (for °माणस्तु). — b) K6 भैत्र- (for मैत्रं). B7 स्थलम् (for स्थानम्). ❀ Cs: मैत्रं स्थानं, प्राणवृत्तेरहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रस्तदीयं स्थानमित्यर्थः । ❀ — c) K1. 7 M7 पृथिवी (for पृथिवीं). K1. 2 जघनेनास्य (for °नाथ). — d) K6. 7 उरुभ्यां. K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 च; D4 तु (for तु). M1, 5–7 उदरेण (for ऊरुभ्यां तु). Ds1 प्रजापतीं; G3 °पतिः (for °पतिम्). ❀ Cs: प्रजापतयश्च दक्षप्रभृतयः । ❀

4 Da3. a4 om. 4–5. — a) D9 महतो (for मरुतो). Ds1 देवो. — b) K7 D4. 9 हस्ताभ्याम् (for नासाभ्याम्). G2 इंद्रम् (for इन्दुम्). T G1. 3. 6

C. 12. 11707
B. 12. 3:?(?). 5
K. 12. 322. 5

विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात् ॥ ५
घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यां सूर्यमेव च ।
भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितॄनथ ॥ ६
ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा ।
एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ॥ ७
अरिष्टानि तु वक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः ।
संवत्सरवियोगस्य संभवेयुः शरीरिणः ॥ ८
योऽरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाचन ।
तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ।
खण्डाभासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ ९
परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ।
आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ १०
अतिद्युतिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ।
प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ ११
दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ॥ १२

आप्नुयात् (for एव च). K6 B7 Dn1, n4 Ds D2. 3. 8 नाभ्यामिंद्रस्त्वमेव च (K6 वा); D6. 7 नाभ्यामिंदुं समेति च; M1. 5–7 हृदयेनेंदुमुच्यते. — Ds1 D8 om. (hapl.) 4cd. — c) K4. 6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5 एव (for इति).

5 Da3. a4 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) K7 B0. 6. 7. 9 Dn1, n4 Ds D6. 7 M1. 5–7 ग्रीवायां; V1 B8 D2. 4. 8. 9 T G1. 3. 6 ग्रीवया (for ग्रीवायास्). K6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 तु; D6. 7 T1 G2. 3. 6 च (for तम्). K1. 2. 4 T1 G3 ऋषिं; K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 मुनि- (for ऋषि-). K1. 2 देवं; K4 चैव; K6 Ds1 D4 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठं). — b) D8 om. from प्राप्नोत्यनुत्तमं up to नेत्राभ्यां (in 6b). D4. 5. 9 प्राप्नोति (for आप्नोति). D6 उत्तमं (for [अ]नुत्तमम्). — c) K1. 2. 7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 विश्वान्देवान्. K1. 2 मु(K1 सु)खेनैव (for °नाथ).

6 D8 om. up to नेत्राभ्यां (cf. v. l. 5). — a) B8 (marg. as in text). 9 -वाहं तु (B9 च); Da3. a4 -बहुलं; G1 -वाहेन (for -वहनं). — b) B0. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अग्निम् (for सूर्यम्). — c) Da4 corrupt; Ds2 भूम्यां; D4 भूम्यां; G1 भृगूं (for भ्रूभ्यां). G2 अथ (for चैव). — d) G2 तथा (for अथ). Da4 ललाटेन पिनष्यति (sic).

7 a) Da4 D4 ब्राह्म(Da4 °ह्म)णम् (for ब्रह्मा°). K2 वित्तं; Da4 विभूं; D7 T1 G1. 3. 6 विधिं; T2 तथा (for विभुं). D6 ब्राह्मणामार्यमाप्नोति. — b) T1 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). — c) K6 V1 B6–9 Da3. a4 D5 एतान्युत्क्रममाणानां. — d) K6 V1 B6–9 Da3. a4 D5 स्थानानि; B8 (marg.) स्थितानि (for उक्तानि). Ds1 नियुक्ता मिथिलेश्वरे (sic).

8 a) K7 B0. 6 Dn1, n4 D2–7. 8. 9 प्र- (for तु). — b) B8 मनीषिणः. — c) K1. 2 G2 संवत्सरं (for °त्सर-). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 संवत्सराद्वि(D7 °द्वि; G1 °न्वि)मोक्ष(M1. 5–7 °योग)स्तु. — d) K4 संभवीयुः; B0. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °वंति; T G1–3. 6 M1. 5–7 °वेत (G2 °थ) (for °वेयुः). K2 शारीरिभिः; K7 मनीषिणः (for शरीरिणः).

9 a) K1. 2. 4. 7 D4. 9 अरुंधतीं; G1 योरुंधतिं. Da3. a4 प्रपश्येत (Da4 °श्येह) (for न प°). — b) K1. 2. 4 पूर्वदृष्टां; Da4 दृष्टां पूर्वां (for दृष्टपूर्वां). K1. 2. 4. 7 D4. 9 G2 कथंचन (for कदा°). — c) G1 द्रवम् (for ध्रुवम्). — d) M1. 5–7 दिवम् (for दीपम्). D4 G1 वा (for च). — e) K1. 2. 4 G1. 2 खंडभागं; K7 D9 षंडाभासं; Ds2 खंडभावं; D5 खंडाभागं; D7 T G3. 6 M1. 7 खंडभासं (for खण्डा°). ❀ Cv : दक्षिणतः दक्षिणाक्षिकोणे । ❀ — f) G2 संवत्सरायुषाः.

10 K7 G2 om. (hapl.) 10. — a) Dn1 परिचक्षुषि (for पर°). — b) K6 पार्थिवाः. M1. 5–7 यो न पश्यति पार्थिव. — c) K1. 2 Cpp (gloss : चिरं कृत्वा नभोविलोकने शुक्लवर्णपुरुषाकृतिभूतदर्शनं भवतीत्यागमप्रसिद्धिः ।) आत्मच्छायाकृतिं भूतं; D4. 9 °कृतीभूतां; Cs (gloss : प्रतिबिम्बभूतं) °कृतीभूतं (as in text).

11 a) B6 अभिद्युतिर् (for अति°). K7 D4. 5. 9 अतिप्रज्ञस्; Da4 T1 °प्राज्ञा; G2 M1. 5–7 °प्रज्ञ (for °प्रज्ञा). — b) K7 D4. 5. 9 त्वप्रज्ञश्; T1 अप्राज्ञा; M1. 5–7 अप्रज्ञश् (for अप्रज्ञा). Da4 T1 G6 वा (for च). — c) K1 प्राकृति-; K2 प्रकृतिर्; K4 प्रकृति-; K6 M1 प्रकृते; Ds2 D3. 5 G1 प्राकृतेर् (for प्रकृतेर्). B8 (marg.) विक्रियोत्पत्तिः; G2 विक्रियापन्नः (for °पत्तिः). — d) G2 षाण्मासान् (for षण्मा°).

12 K1. 2. 4 D7 om. (hapl.) 12; V1 reads it on marg. — a) D4 देवतानि. V1 [अ]भिजानाति; Dn4

शीर्णनाभि यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति ।
तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ॥ १३
शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ।
देवतायतनस्थस्तु षड्रात्रेण स मृत्युभाक् ॥ १४
कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ।
संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १५
अकस्माच्च स्रवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ।
मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमः सद्योमृत्युनिदर्शनम् ॥ १६
एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽऽत्मवान् ।
निशि चाहनि चात्मानं योजयेत्परमात्मनि ॥ १७
प्रतीक्षमाणस्तत्कालं यत्कालं प्रति तद्भवेत् ।
अथास्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम् ॥ १८
सर्वगन्धान्रसांश्चैव धारयेत समाहितः ।
तथा हि मृत्युं जयति तत्परेणान्तरात्मना ॥ १९

C. 12. om.
B. 12. 316(7). om.
K. 12. 322. 20

[अ]त्रि° (for [अ]व°). — ^{c}) K6 G2 कृष्णः (for कृष्ण·). K6 B8 (marg. as in text). 9 T G6 -श्याम- (for -श्याव·). K6 -च्छविः; M1. 6. 7 -च्छवी (for -च्छवि·). Da4 -च्छायाः; D5 -च्छायं; T G1. 2. 6 -च्छाया (for -च्छायः). K7 D4. 9 कृष्णश्यामनुविच्छाया (D4 °याः); D5 कृष्णास्यो दक्त्रविच्छायः. — ^{d}) Dn1 -लक्षणः (for -लक्षणम्).

13 ^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1 Ds2 D2. 3. 5. 8 ऊ(K7 उ)र्णनाभेर्; B8 ऊर्णनाभि; Da4 शीर्णनाभेर्; Dn4 Ds1 कर्णनाभि; G3 शीघ्रं नाभि (for शीर्णनाभि). B8 छिद्रं; D5 वस्त्रं (for चक्रं). — ^{b}) K1. 2 सोमे; D7 व्योमे (for सोमं). ❀ Cn : छिद्रं, छिद्रवन्तम् । ❀ — ^{c}) K7 Da4 M1 सहस्रांशु. — ^{d}) K1. 2. 4 सप्तवारेण (for °रात्रेण):

14 Da4 D7 om. (hapl.) 14. — ^{a}) K1 छवी·; K2 युवी·; K4 हवी·; V1 पूति-; Bo छिंधी·; B6. 9 छिंछी·; B7 Da3 छिंजी·; B8 छिंची·; D4. 9 शव-; Cpp चिता- (for शव-). K6 उपघ्राति. — ^{b}) K4 D4 सुरभि; K6 सुरभीं; T2 सुरभिः. — ^{d}) K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 सप्तरात्रेण; T2 M1. 5–7 स षड्रात्रेण (by transp.).

15 ^{a}) T2 कंठ- (for कर्ण-). K1. 2. 4 कर्णनासावशमनं; D4. 9 °नाशावनमनं; M1. 5–7 C8 °नासावनत- (C8 °म)ता. — ^{b}) M1. 5–7 मंद- (for दन्त-). K1 -दृष्टिर्; D7 G2 -दृष्ट- (for -दृष्टि-). K6 -विराजिता; Da4 D7 T G1–3. 6 -विरागता (G2 °ताः) (for °गिता). — ^{cd}) D7 -रोपो (for -लोपो). Ds2 T2 G2 निरुष्ण- (Ds2 °ष्म)त्वं; M5. 6 [ऽ]तिरूपत्वं; C8 (gloss : शरीरे स्नेहराहित्यं) [ऽ]तिरूक्षत्वं (for निरूष्मत्वं). M1. 7 संज्ञा लोके पाति रूपत्वं वं(M7 प)द्यो मृत्युदर्शनं (sic). — After 15, D7 reads 17^{ab}.

16 ^{a}) K6. 7 Bo भवेद्; T G1–3. 6 द्रवेद् (for स्रवेद्). — ^{b}) Ds1 अक्षि. K2 नराधिपं; Ds1 नरोधिप. — ^{c}) Dn1 T G1. 6 मूर्ध्नतश्च (for मूर्ध°). Bo Dn4 Ds1 D8 वा (for च). T1 G6 [उ]द्भवेद्; G3 पतेद्; M1 [उ]त्पते; M7 [उ]त्पतेः (for [उ]त्पतेद्). M1. 7 om. धूमः. K7 D4. 9 मूर्ध्नश्चाथो भवेद्धूमः; Ds2 मूर्ध्नश्चोत्पद्यते धूमः.

17 D7 reads 17^{ab} after 15. — ^{a}) K2 एतावं-तुष्टनिष्टानि (sic). — ^{b}) T G1–3. 6 [ऽऽ]त्मनः (for ऽऽत्मवान्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 विदित्वा नर आत्मवान् (K1. 2. 4 °त्मनः). ❀ C8 : आत्मवान्, मनस्वी । ❀ — ^{c}) G2 M1. 5–7 निशि चाहनि वात्मानं. — ^{d}) Da4 योगयेत् (for योज°). G2 M1. 5. 7 परमात्मना.

18 ^{a}) K2 प्रतीक्षमानस्; K7 Bo Ds1 D4. 9 प्रतीक्ष्यमाण(K7 °न)स्. — ^{b}) D7 T1 G3. 6 कालं यः; T2 तं कालं (for यत्कालं). K1. 2 प्रततं; K4 प्रततो; K6 प्रेत्यता; V1 प्रयतान्; Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रेतता; B8 (orig.) प्रयतो; G2 व्रततं; M1. 5–7 प्रकृतं; C8 मरणं (for प्रति तद् as in K7 D4. 9). D5 प्राक्कालं प्रापणं भवेत्; D7 T G1. 3. 6 यः कालः प्र(G1 प्रा)कृतो भवेत्. — D5 reads 18^{c}–19^{d} twice. — ^{c}) K1. 2. 4 D5 (second time) तथास्य; G2 M1. 5–7 यदास्य; Cv यथास्य (for अथास्य). — ^{d}) K2 G1 इच्छद् (for इच्छेद्). K1. 2 अविक्रियं; G2 ** क्रियाः (for इमां क्रियाम्).

19 For the repetition in D5, cf. v. l. 19. — ^{ab}) D7 G3 समाश्रितः (for °हितः). K7 V1 B8 D4. 5 (both times). 9 धारयेत्सुस(B8 [marg.] °यीत स·; D5 °येत्स स)माहितः; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धारयीत नराधिप. — Dn1. n4 D2. 8 Cal. Bom. ed. om. 19^{cd}. ❀ Cp : गन्धतन्मात्ररसतन्मात्रधारणायां शरीरं न नीरसतामापद्यते ॥ C8 : धारयेत, इन्द्रियद्वारा मनस्युपसंहरेत् । ❀ — ^{c}) G2 M1. 5–7 यथा (for तथा). M1. 5–7 तु (for हि). K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 तथा मृत्युमुपादाय; K7 D4. 9 तथा हि मृत्युयो(D9 °त्युं यो)गेन.

C. 12 11728 B. 12. 318(?). 20 K. 12. 322. 20

ससांख्यधारणं चैव विदित्वा मनुजर्षभ ।
जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ २०

गच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।
शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १
यथार्षेणेह विधिना चरतावमतेन ह ।
मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ॥ २
महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया ।
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ॥ ३
वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ।

---

20 K1. 2. 4 D5. 7 G2 om. (hapl.) 20. — a) K7 ससांख्ये; Da3 ससांख्या; D4. 9 ससांख्यां (for ससांख्य-). K7 Da4 D4. 9 T2 G1 -धारणां; B8 -धारणे; M1. 5-7 -धारणाद् (for -धारणं). ❀ Ca: ससांख्यधारणं, जीवब्रह्मणोरेकत्वज्ञानं सांख्यं, तेन सहितं धारणं परमात्मचिन्तनम् । ❀ — b) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 विदितात्मा नरर्षभ (K6 °राधिप). — c) K7 D4. 9 T G1. 3. 6 जयेत; M1. 5-7 जयेत्स (for जयेच्च). K7 Da4 M1 मृत्यु- (for मृत्युं).

21 a) D5 आत्मना; D7 T G1. 3 M1. 5-7 क्षयं (for [अ]क्षयं). V1 स्थानम् (for कृत्स्नम्). — b) D7 आजन्म (for अजन्म). T2 अच्युतं (for अव्ययम्). — c) T1 शाश्वत- (for शाश्वतं).

Colophon. Ś1 D6 missing; K3. 5 B1-5 Da1. a3 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 4. 6. 7 V1 B6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4 V1 B0. 6-8 Da3. a4 Dn1 D3 M5. 6 या(M5. 6 य)ज्ञवल्क्य(M5. 6 °ल्क)जनकसंवादः; K7 D4. 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादेरिष्टाध्यायः; B9 °संवादेरिष्टनिवेदनं; D5 °रेरिष्टं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 42; B7 Da1 T1 G3 140; B8 144; Dn1 143; Dn4 142; Da3 G3 M5 141; D8 138; T2 153; G1 M1. 6. 7 139; G2 155. — *Śloka no.*: Dn1. n4 21.

306

This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 G2 M1. 5-7 य(G2 या)ज्ञवल्क(M5 °ल्क्य). — a) K1 अव्यक्तस्तं (for °क्तस्थं). K8 B7 यत्तु; Da3. a4 प्राहुः (for यत्तत्). K7 D4. 5. 7. 9 T1 G3. 6 अव्यक्तं परमं यत्तत् (K7 [orig.] ब्रह्म: [marg] यत्तत्). — b) K7 D4. 5. 9 पृष्टोऽहं वै त्वया नृप. — c) T1 G3. 6 गुह्यतमं (for °मिमं). D5 कृत्स्नं (for प्रश्नं).

2 a) K1 G6 [ए]व; D7 lacuna (for [इ]ह). K7 D4. 9 यथार्थेनेह विधिना. — b) T1 चरिता; M1. 5-7 चरतो (for °ता). K4 B0. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2. 3 [अ]वनतेन; K6 च मतेन; K7 D4. 9 च क्रमेण; D7 परमेण; T1 G6 [अ]नियतेन (for [अ]वमतेन). B9 च (for ह). B8 (marg.) चरता वसुधामिमां. ❀ Ca: अवमतेन, अमर्षवशात् गुरुतोऽधीतानि यजूंषि च त्यक्त्वा ॥ Cp: अवमतेन, गुर्ववज्ञातेन । ❀ — c) M1. 5-7 यथा (for मया). B8 [आ]दित्यान्.

3 a) K7 D4. 5. 9 चैव; Dn1 देव (for देवस्). — b) K6 तपिषुः; K7 D4. 5. 9 सविता; V1 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 8 तपिष्णुः; B8 (marg.) तपनः; Dn4 तविष्णुः; D8 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Ca (gloss: अतिशयेन महान्, पूज्यतम इति यावत्) स्थविष्ठः (for तपिष्ठः). — c) K7 T1 G6 विधिना (for विभुना). — d) Ds3 D7 G8 तथा (for तदा).

4 a) K2 वरे (for वरं). — Da4 M1. 5-7 om. (hapl.) 4cd. — d) K7 D4. 5. 9 [ऽ]ति- (for हि). G1. 3 दुर्लभं.

5 a) Dn4 तथोक्तस्; G1 मयोक्तं. Ds1 M1. 7 तपसां (for °सा). K6 G1 M1. 6. 7 वर (for वरः). — c) K6 D5 ह्यो(D5 वो)पयुक्तानि; D8 त्यक्तो युक्तानि (for

ततो दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥ ४
ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ।
यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५
ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ।
सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६
ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ।
विवृतं च ततो मेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती ॥ ७
ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ ।
अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८
ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः ।
मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यसि ॥ ९
शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ।
प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सोत्तरः सखिलो द्विज ॥ १०
कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ ।
तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ ११
प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम् ।

C. 12. 11725
B. 12. 318(e).12
K. 12. 323.12

नोपयु°). ❀ Ca: नोपयुक्तानि, मत्पूर्वोपाध्यायस्यागोचरभूतानि ॥ Cv: अयातयामानीत्यर्थः । ❀ — d) K1 corrupt.

6 Ds3 D7 om. (hapl.) 6. — a) K1.4 स; K3 स्व-; G2 lacuna (for मां). T G1.3.6 आह भगवान् (by transp.). — b) K1.2 विवरिष्यामि (for वित°). K1 तं द्विजः; V1 B8 तेनघ (for ते द्विज). — c) K1.2.7 V1 B8 D4.5.9 T G1.6 हि (for [इ]ह). K1 वाग्भूत्वा; Da4 इग्भूता; Dn4 वाभ्यूता; Ds1 वाग्भूताम्; M1.5-7 वाग्भूतं (for °ता). — d) Da4 Dn4 प्रवेक्षति; D9 G8 °क्ष्यते.

7 a) K7 D4.9 पुनर् (for ततो). G2 M1.5-7 भगवानाह (by transp.). — b) K8 Dn1 आस्यं स्वं; K7 आस्यंस्त्वं (sic); Dn4 अस्य स्वं च; G3 स्वमास्यं (by transp.); M1.5-7 स्वमास्यं. K1 निवृतं (for वि°). — c) K1.2.4 मयाथ; D5 मया च (for ततो मे). K2 [अ]थास्ये; D7 वक्त्रं (for मेऽऽस्यं). K7 D4.9 ततो मयास्यं विवृतं; M1.5-7 विवृतं ततो ममैवास्यं (hypermetric). — d) Da2 प्रतिष्ठा (for प्रविष्टा). M1.5-7 सा (for च).

8 K2 om. (hapl.) 8. — b) K7 D9 नृप (for [अ]नघ). — c) T G1.3.6 अवज्ञानाद् (for अवि°). K7 D4.9 च धर्माच्च; G2 अमर्षां च (for °र्षाच्च). ❀ Ca: अमर्षात्, न मृष्यत इत्यमर्षः, तेज एव रवेः । ❀ — d) T G1-3.6 M1.5-7 मातुलस्य (for भास्करस्य). — After 8, M8 ins.:

776* वैशंपायननामासौ मातुलो मे महामुनिः ।
मुच्यतां वदधीतं ते मत्त इत्येव सोऽब्रवीत् ।
तेनामर्षेण तप्तोऽहं मातुलस्य महात्मनः ।

9 a) D5 तम् (for माम्). — b) Da4 विभुः; Ds3 D7 T2 G1-3.6 M5 ऋषिः (for रविः). — c) K3 सेव्यतां; K7 D9 M1.5-7 दह्यतां (for स°). D6 दाहं.

— d) K3.6 B9 D2 शीतो; Da3.a4 G1 शीति-; Dn4 शीता (for शीती-). K4 B6 Da4 Dn4 Ds2 D3.8 T G1-3.6 M1.5-7 -भविष्यति (for °ष्यसि).

10 a) K1 शीतभूतं; Da4 शीति°; Ds1 शीता-; M7 रीति° (for शीती°). T G1.3.6 तु (for च). T3 मा (for मां). — c) K7 प्रविष्टास्यंति; D7 T G1.3.6 M1.5-7 प्रतिभास्यति (for °ष्ठास्यति). T3 [इ]ति (for ते). K3.7 वेदाः. — d) K1.2.4 सांतरः (for सोत्तरः). K2 साखिलो; D5 निखिलो; D7 T1 G3.6 सकलो (for सखिलो). K1.6 Da4 D4.9 M1.7 द्विजः (for द्विज). B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 C8 सखिलः सोत्त(Ds1 सोंत)रो द्विज. ❀ Ca: सखिलः । खिलम्, अकृतपदक्रमो वेदभागः ॥ Cn: परकालीय स्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यते तत्खिलम् । Cs: सोन्तरः सोत्तरं, सोपनिषत्कम् ॥ ❀

11 a) B0 D8 च सत्पथं; D8 (before corr.) च शतपथं (for शतपथं). D4 वैव (for चैव). ❀ Ca शतपथः, शतमार्गप्रदर्शी बहुयुक्तिको ग्रन्थः । ❀ — b) K1.2.4 प्राणेष्यपि (K2 °ष्वपि; K4 °ष्यसि); Dn1 प्रणेस्यसि; T1 °ष्यति (for °ष्यसि). Da4 द्विजर्षभः; G2 M1.5-7 न संशयः (for द्विजर्षभ). K7 D4.9 त्वं प्रणेष्य(D4.9 °स्य)सि वै द्विज; D5.7 त्वं प्रणेष्यसि सत्तम. ❀ Cs: प्रणेष्यसि, अध्येष्यसे । ❀ — c) M6 वा (for [अ]न्ते). K1.2 G2 Ca (gloss: संसारे) Cs (gloss: तस्य वेदान्तस्यान्ते यो भावः परमात्मा प्रतिपाद्यतया स्थितस्तत्र) च पुनर्भावे; D4 वा पुनर्भावे; Cn (gloss: मोक्षे) Cp (gloss: मोक्षे, निमित्तसप्तमीयम् । विषयसप्तमीपक्षे, अपुनर्भवहेतौ) चापुनर्भावे (as in text). M1.7 तस्याचाचे पुनर्भावे (sic). — d) Ds1 बुद्धिस्तत्र; G1 M1.5-7 तव बुद्धिर् (by transp.).

12 a) K1.2 प्राप्स्ये (K2 °प्से) (submetric); Da4 G3 प्राप्स्यते (for °से). K7 D4.9 यदपदिष्टं (for च यदिष्टं). D5 om. from इष्टं तद् up to देवे (in 13b);

C. 12. 11736
B. 12. 318(a).12
K. 12. 323. 12

एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥ १२

ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ।
गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् ॥ १३

ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता ।
ॐकारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥ १४

ततोऽहमर्घ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयम् ।
तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः ॥ १५

ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् ।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ १६

कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् ।
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ॥ १७

ततः सशिष्येण मया सूर्येणेव गभस्तिभिः ।
व्यास्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः ॥ १८

मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्धं हृतवानहम् ।
स्ववेददक्षिणायाथ विमर्दे मातुलेन ह ॥ १९

सुमन्तुनाथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै ।
पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ॥ २०

दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंष्यर्कान्मयानघ ।

K1. 2 ते; K7 तं (for तत्). — [b]) K7 सांख्यो (for सांख्य-). — Before 12[cd], B8 ins. याज्ञवल्क्य उवाच. — [c]) Da4 Ds1 उक्ता (for उक्त्वा). G1 भगवन्. — [d]) G1 ऽंतम् (for ऽस्तम्). K1 न्यवर्तत; K2 [अ]भिव°; Dn4 Ds2 D8 [अ]भ्यवर्तते; D7 G3 °पद्यत (for °वर्तत).

13 D5 om. up to देवे (cf. v. l. 12). — [a]) D7 (marg. as in text) अतो (for ततो). K7 D4. 9 T2 G1 [s]हं (for ऽनु-). — [b]) K1. 2 V1 [s]स्तं च; Da4 देव-; D7 दिवि; M7 देवा (for देवे). — [c]) K7 D4. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 आगम्य (for °त्य). K7 संहृष्टौ. — [d]) V1 Bo D8 [s]चिंतयद्; D7 T G1. 2. 6 M1. 5. 7 चिंतयन् (for ऽचिन्तयं). D7 G3 च (for वै). Da4 सरस्वती; G1 °स्वतीं.

14 [a]) D7 T G1. 3. 6 सु- (for [अ]ति-). — [b]) K1 सुर- (for स्वर-). — [c]) G2 M1. 5–7 अग्रतः. — [d]) K7 Dn4 सरस्वतीं.

15 [a]) K6 B7. 9 Ds1 G2 Cs अर्घं (for अर्घ्यं). — [b]) K1 D7 T G1. 3. 6 निवेद्य च (K1 ह); K2 निवेदि ह; D5 न्यवेदयत् (for °दयम्). — [c]) Ds1 D4 M6 तपस्तां (for °तां). M1. 5–7 वरिष्ठां च (for °ष्ठाय). K1 D7 T G1. 3. 6 प(K1 व)रं यतमनाश्चैव; K2 वरं यत्तपनाश्चैव; V1 B8 ततस्तांस्तुतवांश्चैव. — 15[d] is damaged in B7.

16 [a]) Da4 शतपथे (for °पथं). — [b]) K2 असंग्रहं (for ससं°). Da4 सरहस्यससंग्रहः. ❀ Cs: सरहस्यं, सोपनिषत्कम् । ❀ — [c]) K7 च (for स-). ❀ Cn: चक्रे, कर्मकर्तरिप्रयोगः, स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ Cs: सरस्वतीप्रसादादधीतवानित्यर्थः । ❀ — [d]) K7 हर्षे च (for हर्षेण). K1 परमेन; K4 °मे च; Dn4 °मे स (for °मेण); D9 च; T1 G4 हि (for ह).

17 Bo om. (hapl.) 17–19. — [a]) K7 D4. 5. 9 कृत्वा चाध्यापयामास; G2 M1. 5–7 ततोध्यापितवानस्मि. — [cd]) V1 transp. सशिष्यस्य and मातुलस्य. Dn1 वि- (for स-). ❀ Cv: विप्रियार्थं, विशेषेण प्रियार्थम् । ❀ ❀ Ca: मातुलस्य, शाकल्यस्य ॥ Cn. p. 8: वैशंपायनस्य । ❀

18 K1. 2. 4 Bo om. (hapl.) 18 (for Bo, cf. v. l. 17). — [a]) B8 om. स. — [b]) Dn4 [ए]व (for [इ]व). — [c]) K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Ca (gloss: विस्तारः) व्यस्तो; M1. 7 व्यासे (for व्यास्तो).

19 Bo om. 19 (cf. v. l. 17). — [a]) B7 [आ]सीत्; T G1. 3. 6 [अ]थ (for [अ]पि). ❀ Ca: मातुलेन विमर्दे कलहे देवलस्य मातुलपक्षग्राहिणः मिषतः, स्पर्धमानस्य, शास्त्रद्वारा जित्वा तौ इत्यर्थः । ❀ — [b]) K1 ततोव-; K6. 7 D4. 9 तदूर्ध्वं; V1 D7 T G1. 3. 6 ततोर्ध्वं (for ततोऽर्धं). V1 B6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 G3 कृतवान्; D5 घृत° (for हृत°). G2 M1. 5–7 वसु (for अहम्). — [c]) K1 निर्वेदं; K2 सर्वेदं (sic); K6 वेदस्य; V1 B6. 7. 9 Da4 स्ववेदं; D5 स्वं वेदं; G2 सुवेद- (for स्व°). K6. 7 D4. 9 दक्षिणार्थं वै (K6 हि); V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 G2 Cn -दक्षिणायार्थे; D8 D5 °यार्थं; D7 T G1. 3. 6 Cs (gloss: अर्थनिमित्तं) °र्थे वै; M1. 5–7 °र्थाय (for °याथ). B6 (marg.) सव्येन दक्षिणी पार्श्वे; B8 (marg.) सव्ये दक्षिणपार्श्वे तु. — [d]) K1 विसंदे; K2. 4 निर्ममे; K6 T2 विमर्दौ (for °र्दे). K6 वै (for ह).

20 [a]) K1. 2 V1 च; B8 तु (for [अ]थ). K7 पौलेन. — [b]) G2 [अ]थ (for च). — [c]) M1. 5–7 चापि (for चैव). — [d]) D7 T G1. 3. 6 ततोहं मानितोनघ. ❀ Ca: अनुमानितः । सत्यसभापतिसंमत्या मया जित

तथैव लोमहर्षाच्च पुराणमवधारितम् ॥ २१
बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ।
सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ २२
कर्तुं शतपथं वेदमपूर्वं कारितं च मे ।
यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम् ॥ २३
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहम् ।
सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ॥ २४
शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदर्शिताः ।
प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम् ॥ २५
किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तये तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत ॥ २६
विश्वावसुस्ततो राजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ।
चतुर्विंशतिकान्प्रश्नान्पृष्ट्वा वेदस्य पार्थिव ।
पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तथा ॥ २७

C. 12. 11751
B. 12. 310(?). 26
K. 12. 323. 26

मित्यर्थः । ❀

21 a) K7 D4. 5. 7. 9 च लब्धानि; T G1. 3. 6 तथाप्तानि (for च प्राप्तानि). ❀ Cn: दशपञ्च यजूंषि, पञ्चदशशाखाभिन्नानि यजूंषि ॥ Cp: काण्वमध्यंदिनादीनि । ❀ — c) K1. 2. 4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 तथैव रो(K1. 2 D5 लो)महर्षेण. — d) Da3. a4 om. पुराण. K7 D4. 9 अवतारितं (for अवधा°). — For 21cd, G2 M1. 5–7 subst.:

777* उपधारितं तथा चापि पुराणं रोमहर्षणात् ।

[G2 M7 च (for वा).]

22 a) ❀ Cp: बीजं, प्रणवं पुरस्कृत्य, अग्रे उच्चार्य । ❀ — c) Ds1 D4 वा (for च). — d) K1. 2. 4 जनाधिप (for नरा°).

23 a) K1. 2. 4 देवम्; K7 Da3 Dn1. n4 Ds1 D3. 4. 8. 9 चेदम् (for वेदम्). ❀ Cn: कर्तुं, प्रकटीकर्तुम् ॥ Cp: अध्येतुम् ॥ Cs: शतपथप्रकाशात्मकतया अङ्गशास्त्रं धर्मशास्त्रं च कर्तुमुद्यतोऽहम् । ❀ — b) T2 G1 कांक्षितं (for कारितं). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अपूर्वं च कृतं मया; D7 T1 G3. 6 पूर्वमाकांक्षितं च मे. — c) K2 यथाभिलशतं; K4 D7 यथाभिलाषितं; K6. 7 तथाभिलषितं; Da4 यथाभिलपितं; D4 °लखितं (for °लषितं). D7 मानात् (for मार्गं). — d) K1. 2. 4 D7 T G3. 6 transp. तथा and तच्. D4. 9 चैव (for तच्च).

24 a) K1 शिष्यानाम्. T2 G1. 2 M1. 5–7 सखिलं (for अ°). K1. 2. 4 सर्वम्; V1 B8 (marg. as in text) वेदम् (for कृत्स्नम्). — D8 reads 24b–25a twice. — b) K7 D4. 9 (second time) अनुज्ञान- (D4. 9 °नं) (for °ज्ञातं). K2 समग्रहं (for ससं°). ❀ Ca: ससंग्रहम्, अनुक्रमणिकावत् । ❀ — c) D5 [ऽ]पि (for च). — d) B9 गताः परमहर्षिभिः; D5 [ऽ]स्वगताः परमर्षिताः (sic).

25 For the repetition in D8, cf. v. l. 24. — a) K1 शाखः; Da4 Dn1. n4 शाखा. K7 D4. 5. 7. 9 (both times) एतास् (for इमास्). — b) B8 (marg. as in text) दिव्या (for विद्या). K6 B0. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 -देशिताः; B9 -चोदिताः (for -दर्शिताः). — c) K2 यथाकाशं (for °कामं). ❀ Cs: प्रतिष्ठाप्य, शिष्येषु । ❀ — d) K1 अन्वचिंतयं; K4 V1 B0. 6. 8 Dn1. n4 D8 अनुचिंतयन्; Ds1 D5 °चिंतयत् (for °चिन्तयम्). D7 T G1. 3. 6 वेद्यं यदनुचिंतये; G2 वेद्यं तमनुचिंतयन्; M1. 5–7 वेद्यं तत्रान्वचिंतयं. ❀ Cp: वेद्यं, ब्रह्मतत्त्वम् । ❀

26 a) M1. 7 तत्र (for अत्र). K1. 2. 4 किमत्र ब्रह्म त्वमृतं; K7 D4. 5. 9 °त्र ब्रह्म सुकृतं; G2 किमत्र ब्रह्मण्यमितं. ❀ Cn: ब्रह्मण्यम्, ब्राह्मणजातेर्हितम् ॥ Cp. s: ब्रह्मणि, वेदे । (Cs: अमृतं, परमपुरुषार्थम्) । ❀ — b) G3 किंचिद् (for किं च). Cs (gloss: हेयं, बन्धकारणं-) [अ]वेद्यं. — c) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चिंतयं (K4 D2. 3 °यंस्); K6. 7 V1 B0. 8. 9 Da4 D4. 5. 7. 9 G3 °येत् (for °ये). K7 D3. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 चा- (D4 वा)गम्य (for °त्य). — d) Da4 गंधर्वा.

27 a) G2 M1. 5–7 तदा (for ततो). — b) K2 -कोविदाः. — c) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चतुर्विंशांस्त(B0 °शस्त-; B8 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 °शत्त-; Da4 °शास्त-; Ds1 D8 °शं त)तोपृच्छत्; K7 D4. 9 स चतुर्विंशति(D9 °तिं)प्रश्नान्; V1 D5 चतुर्विंशतिप्रश्नं च; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 चतुर्विंशत्ततः (D7 T G3. 6 °शास्ततः) प्रश्नान्. ❀ Ca: चतुर्विंशतिकान्, प्रकृत्या देहादिभूतान्तान् तत्त्वचतुर्विंशतिसंबन्धान् । ❀ — d) K1. 2. 4 दृष्ट्वा; K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रश्नान् (for पृष्ट्वा). K1. 2. 4 देवस्य (for वेदस्य). K2 पार्थिवः. Da4 पश्नत्वेदस्य पार्थिव (sic). — e) K1. 2. 4 V1 T1 G3. 6 -विंशतिकं; K6 °ति सं-; T2 -विंशतिमं; M7 °तमं (for °तिमं). ❀ Cp: पञ्चविंशतिमं, पञ्चविंश-

C.12. 11751
B.12. 319(e).28
K.12. 323. 28

विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेव च ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ।
सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च ॥ २८
वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च ।
अपूर्वमक्षयं क्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ २९
अथोक्तश्च मया राजन्राजा गन्धर्वसत्तमः ।
पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमुत्तममर्थवत् ॥ ३०
मुहूर्तं मृष्यतां तावद्यावदेनं विचिन्तये ।
बाढमित्येव कृत्वा स तूष्णीं गन्धर्व आस्थितः ॥ ३१
ततोऽन्वचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम् ।

तिमविषयम् । ❀ — f) K1 पृच्छांश्च; K2 पृच्छेश्च; D4.9 पृच्छां च; D5 पृच्छतु; G2 प्रच्छां च; M1.5.7 पृच्छस्व; M6 पृच्छस्व (for पप्रच्छ). K7 Da4 Ds1 D8 [आ]न्विक्षिकीं; Dn4 [आ]न्वीक्षिका. K6 B6.7.9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.3.7.8 G2 M1.5-7 तदा; K7 क्रियां (for तथा). ❀ Cn: श्रवणमनु ईक्षा, युक्त्यालोचनम् अन्वीक्षा, मननम् तत्प्रधानामान्वीक्षिकीम् । चतुर्विंशत्प्रश्नाः श्रुत्यवष्टम्भेन, पञ्चविंशो युक्त्यवष्टम्भेनेत्यर्थः । ❀

28 a) K2.4 Ds1 D5 विश्वावसुं (for °विश्वं). K1.2 तवो; D7 तदा (for तथा). K1.2.4 D7 T G1.2.6 राजन्; K6.7 V1 B3.9 D4.9 G2 M1.5-7 स्वार्तिं; Bo.8 D8 श्वार्तिं; Da3.a4 [अ]श्वत्थं; D2 D2.5 स्यार्तिं; D6 [अ]श्वं च; Cn [अ]श्वाश्वं (as in text). ❀ Cp: विश्वाविश्वं, विश्वाविश्वकः । तथा अस्वकः स्वशब्दार्थवाचकः । ❀ — After 28a, D7 T G1.2.6 Kumbh. ed. ins.:

778* पुरुषं प्रकृतिं तथा ।
तथैव पुरुषव्याघ्र·

— b) D5 मित्रावरुणमेव च. ❀ Cn: वरुणशब्देनापः, मित्रशब्देन सूर्यः । ताभ्यां सगुणनिर्गुणे उच्येते ॥ Cp: मित्रशब्दार्थं वरुणशब्दार्थं पप्रच्छेत्यर्थः । ❀ — c) G1 ज्ञान (for ज्ञानं). K6 B8 (marg.).9 D6 T G1-3 M1.5-7 तथाज्ञानं; V1 तथा ज्ञेयं; Bo तथाज्ञो ज्ञः; D7 तथात्मानं; G6 तथाज्ञं ज्ञः (for तथाज्ञोऽज्ञः). K1.2.4.7 D4.9 तथा ज्ञानं (K2.4 °ने) तथा ज्ञेयं. ❀ Cn: अज्ञत्वज्ञत्वे तयोः स्वाभाविके एव, न त्वौपाधिके, प्रमाणाभावात् । ❀ — d) K6 तया; Cn (gloss: आलोचनकर्ता) तपा (as in text). K1 Dn4 आतपास्; K2 D5 चात° (for अत°). G2 कस्तपात्ततपास्तथा. ❀ Cp: केस्तपाः, कश्च शब्दार्थस्तपाशब्दवाच्यः । ❀ — e) K1.2.4 सूर्या असूर्या इति च; K6 V1 Bo.6.7.9 D8 D6 सूर्यादसूर्य इति च; D7 T G1-3.6 M1.5-7 सूर्यातिसूर्यमि (G2 M1.5-7 °र्ये इ)ति च. ❀ Cn: सूते विश्वमिति सूर्यो मायावी, तमत्तीति सूर्यादः ॥ Cp: सूर्या प्रकृतिरित्युक्तं स्तम्भनीयत्वात् । असूर्यः अकाशनीयः, न तु स्तम्भनीयः । ❀ — f) K1.2.4 विद्याविद्या (K1 °यास्); K6 °विद्येत्; Cn विद्याविद्ये (as in text). ❀ Cn: उपासनैव विद्या, तदभावोऽविद्या । ❀

29 a) K1 G2 M1.5-7 वेद्यावेद्ये; K6 V1 D7 विद्याविद्यं; Cn (gloss: वेद्यं च ब्रह्म, अवेद्यमब्रह्म) वेद्यावेद्यं (as in text). ❀ Cp: वेद्यमव्यक्तं जडत्वात् । अवेद्यः स्वप्रकाशत्वात् । ❀ — b) K7 चलं चाचलमेव च; D4.9 बलं चाबलमेव च. ❀ Cn: द्विविधं हि ब्रह्मणि धर्मजातं श्रूयते, अचलं चलं च । तत्र अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पान्तमचलम्, अणुत्वस्थूलत्वादिकमनित्यम् । ❀ — c) K6 अक्षय्यं; B7 °रं. K1 क्षेय्यम्; K2.7 V1 Da4 D4.5.7.9 G2 M1.5-7 क्षेम्यम्; Cn (gloss: क्षययोग्यम्) क्षय्यम् (as in text). T G3.6 अव्ययं चाक्षयं क्षेम्य(G6 °म)म्; G1 अव्ययाजाक्षयं क्षेय्यम्. ❀ Cn: अपूर्वम्, उपास्तेः पूर्वमविज्ञातम् । ❀

30 a) B1 G2 अथोक्तं. Da3.a4 स (for च). Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 महाराज (for मया राजन्). K1.2.4 यथोक्तः समयो (K1 स मया) राजन्; K6 अथोक्तः सहसा रा°. — b) K6 Bo.6.9 Da3.a4 मया (for राजा). K2.4.6.7 Da4 D4.5 -सत्तम. G2 राजा गंधर्वहस्तमः (sic). — c) K1.2 D7 T1 G6 अनुपूर्व्येण; Dn1 T2 G1 M1.5.7 आनुपूर्व्येण; G2 ** पूर्व्येण; M6 आनुपूर्वेण (for अनु°). — d) K7 अर्थवित् (for °वत्). K6 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.8 प्रश्नमर्थवदुत्तमं; Da4 यथा प्रश्नवदुत्तमं; D8 प्रश्नमेतदनुत्तमं; T1 G6 प्रश्नमुक्तमथार्थवत्; G1 प्रश्नमुक्तममर्थवत् (sic).

31 a) K2 मृष्टतां; K4 पूष्यतां; B1 दृश्यतां; B8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds2 D3.8 T2 G1-3.6 उष्यतां; D5 पृष्टतां (for मृष्यतां). V1 B8 (marg. as in text) तात (for तावद्). — b) K7 Da4 D4.9 एतं; V1 Bo.7.8 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 एवं (for एनं). K1.2.4 प्रचिंतये (K1 °येत्); K6 Da4 Dn4 विचिंतयेत्; B8 (marg. as in text) °यत् (for °तये). — c) K1 एवमुक्तः; K2 एवमुक्त्वा (for एव कृत्वा). K4 B7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 चं; Da4 lacuna (for स). — d) D5 गंधर्वम्. K2.4 -सत्तमः; Dn4 आश्रितः.

32 a) V1 Bo.8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 [ऽ]नुचिंतयम्; B1 [ऽ]थ चिं°; D7 विचि° (for ऽन्व°). — b) Da4 सुयो देवी सरस्वती. — c) K1.2.4.7 D4.5.9 च

मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥ ३२
तत्रोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव ।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥ ३३
चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांपरायिकी ।
उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशेऽधि धिष्ठिता ॥ ३४
अथोक्तस्तु मया राजन्राजा विश्वावसुस्तदा ।
श्रूयतां यद्भवानस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥ ३५
विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि ।
विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरम् ॥ ३६
त्रिगुणं गुणकर्तृत्वादविश्वो निष्कलस्तथा ।
अश्वस्तथैव मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३७
अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम् ।

C. 12. 11762
B. 12. 319(8).39
K. 12. 322. 38

स (by transp.); B9 Da3. a4 स तु. K6 मनसा सत्तमे प्रश्नो. — d) K7 दध्यौ (for दध्नो). K1 उध्यतं; K7 D4. 9 उद्गतः; V1 B7 Da3. a4 G1 M1. 5–7 उद्धृतः; B8 (marg. as in text) G2 उत्थितः; Ds2 उत्थितं; Dn4 उद्धृजं (for उद्धृतम्).

33 a) K7 D4. 9 T1 G6 तथा; Da3. a4 D5 G2 तत; D7 T2 G1. 3 अथ (for तत्र). T2 [उ]पनिषदश्. K1. 2. 4 आदौ परिषदं चैव. — b) ❀ Cn: परिशेषं, श्रुतेर्वाक्यशेषभूतं तर्कम् । ❀ — c) K1 मथ्नासि; B0 G2 °ति; M1. 7 नमासि; M5. 6 मनामि (for मथ्नामि). K6 मथ्नाम्मिमनसा तात; K7 D4. 9 श्रद्दधानेन मनसा. — d) K7 D4. 9 पृष्टश् (for दृष्ट्वा). K7 Ds1 चान्विक्षिकीं; Da4 चान्वीक्षिकं; D5 °क्षिकी; D7 T1 G3 °क्षकीं (for °क्षिकीं). Ds1 D8 परं; D5 पराः; D7 T2 G1 तथा; G2 M1. 5–7 पुनः (for पराम्). ❀ Cn: परामान्वीक्षिकीम्, श्रुतिदर्शितां युक्तिम् । ❀

34 a) Da4 D5 चतुर्थीं. ❀ Ca: चतुर्थी, त्रयीवार्तादण्डनीतीनां व्यवस्थापिका ॥ Cn: त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं चापेक्ष्य ॥ Cs: श्रवणमननध्यानाश्रयाणामनन्तरभावित्वाच्चतुर्थी । ❀ — b) Da4 सांपरायिकं. ❀ Cn: सांपरायिकी, मोक्षाय हिता । ❀ — c) K2 तदीरिता (for उदी°). — d) K7 पंचविंशेभि-; V1 T2 G1 °शाधि-; D5 °शेति- (for °शेऽधि). G2 धिष्ठित (for °ता). K2. 4 पंचविंशवितिष्ठता; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8 Bom. Cal. ed. पंचविंशाद(K6 °शेद-; B0 Dn4 D5 D2. 8 °शद)धिष्ठिता; K7 D4. 9 पंचतत्त्वं वितिष्ठता; D7 T1 G3. 6 पंचविंशा(G3 °शे)थ निष्ठिता; Kumbh. ed. पंचविंशाधितिष्ठता. ❀ Ca: पञ्चविंशे आत्मनि ॥ Cn: पञ्चविंशः शारीरः, तमधिकृत्य स्थिता । ❀

35 a) D5 M1. 5–7 तथोक्तस् (for अथो°). B8 च (for तु). T2 महा- (for मया). — b) K1. 6 B6–9 Ds1 D2. 7. 8 T G1. 3. 6 तथा (for तदा). — c) K6 तद्भवान्; B8 भग°; D7 T G1. 3. 6 यं भवान् (for यद्भ°). — d) K6 B9 पृष्टं (for प्रश्नं). V1 असि; Ds1 अहं (for इह). K1. 2. 4 प्रश्नमस्पृष्टवानिह.

36 a) K1. 2. 4 विश्वावस्विति यदिदं. — b) D7 T G1. 3. 6 गंधर्वात्रानुपृच्छ(G1 °पश्य)सि. — c) D5. 7 विश्वं व्यक्तं; Cn (gloss: अव्यक्तमिति छेदः) विश्वाव्यक्तं (as in text). K2 परि- (for परं). B8 (marg. as in text) तस्माद् (for विद्याद्). T G1. 3. 6 विश्वमव्यक्तमित्युक्तम्. — T G1. 3. 6 om. 36d–37a. — d) K1. 4 भूतभाव्य-; K6 °भव्यं. K7 B7 D4. 9 -भवं करं; G2 M1. 5–7 -भवत्तथा (for -भयंकरम्). ❀ Cn: भूतभव्यरूपं यद्भयं, संसारस्तत्करोतीति भूतभव्यभयंकरम् । ❀

37 T G1. 3. 6 om. 37a (cf. v. l. 36). — a) K4 त्रिगुणो (for °णं). — b) K1. 2. 4 V1 मित्रेभ्यो; K7 D4. 9 अविश्वं; B0 Dn1. n4 विश्वोन्यो; B6. 9 Da4 विश्वेभ्यो; B7. 8 Da3 Ds2 D2. 8 T1 G3. 6 विश्वान्यो; Ds1 D8 विश्वेज्ञो; G2 मित्रोन्यो (for अविश्वो). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 निष्कलं; K6 Dn4 निष्फलस्; T1 G1 M1. 5–7 निष्कळस् (for °लस्). D5 अविद्योन्यस्तु निष्कुलः; D7 अविश्वं निष्कलं मतं. Ca cites विश्वोन्यो निष्कलः as an अपपाठ; Cn cites text as गौडपाठः प्रामाणिकः. ❀ Cn: दुःखदा विश्वा । तदन्योऽविश्वो निष्कल आत्मेति सिद्धम् । ❀ — c) G2 विश्वस्; M1. 5–7 विश्वं (for अश्वस्). K1. 2. 4 V1 अव्यक्तमे(V1 °क्तं चै)व मिथुनस्; K6 D8 अश्वत(D8 °ति)श्चैव मि°; B6. 7. 9 Da3. a4 अश्वस्तनेति (B6 °ने च; B9 °नेत्र)मि°; B8 विश्वस्तवैव मि°; D4. 9 अस्वा(D9 °श्वा)तिश्चैव मि°; D5 अश्वस्तनं च मि°; D7 T G3. 6 Kumbh. ed. Cv विश्वाविश्वेति मि°; G1 विश्वाविश्वादि मि°; Bom. ed. अश्वश्चाश्वा च मि°. — d) K6 [अ]त्र (for [अ]नु-). B8 (marg.) -श्रूयतां; D8 -पश्यते (for -दृश्यते).

38 a) K7 D4. 8. 9 अव्यक्तां; Da4 °क्त- (for °क्तं). K4 आहुः (for प्राहुः). — b) G2 चतुर्गुणं (for च निर्गुणम्). K7 D4. 7. 9 पुरुषं चापि (D7 °ति-) निर्गुणं; D5 °षश्चातिनि°; G3 °षश्चेति नि°. — cd) K6 B0. 9 Dn1 D5 D2. 8 G3 वारुणं (for व°). D5 प्रकृतिं वरुणं तथा. ❀ Cp: मित्रं मिदेः स्नेहार्थत्वेन आनन्दरूपस्य च तस्य स्नेहविषयत्वान्मित्रत्वम् । वरुणमावरकत्वात्प्रकृतिं प्राहुरित्यर्थः । ❀

C. 12. 11782
B. 12. 319(e). 39
K. 12. 323. 39

तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा ॥ ३८
ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च ।
अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ॥ ३९
कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते ।
तपाः प्रकृतिरित्याहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥ ४०
तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ।
चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु ॥ ४१
चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षेपसर्गयोः ।
अक्षेपसर्गयोःकर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः ॥ ४२
अजावुभावप्रजौ च अक्षयौ चाप्युभावपि ।

---

39 ^{a}) K1.2.4 च (for तु). K1.2 त्वाहुर् (for प्राहुर्). ❀ Cn : जगज्जन्माद्युपयोगि ज्ञानं तन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव । यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणवृत्तिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतं प्रमारूपं ज्ञानं वेदान्तेषु ज्ञेयमित्युच्यते ॥ Cp : ज्ञानं बुद्धिरूपेण वृत्तिज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञेयमविद्यातिरोधानदूरीकरणेन । ❀ — ^{b}) K6 Dn4 निष्फलम् ; D7 T2 G1 M1.5–7 पुरुषम् ; G2 निष्कळम् (for °लम्). — ^{c}) Ds2 C8 [अ]जश्च (for °ज्ञश्च). D7 T G1.3.6 अज्ञमव्यक्तमित्युक्तं ; G2 M1.5–7 अज्ञत्वात्पु(G2 °श्च पु)रुषस्तस्माद् . — ^{d}) D7 T G1.3.6 ज्ञस्तु ; G2 M1.5–7 ज्ञश्च (for तस्मान्). K6 B0.7.9 Dn4 निष्फल ; D7 T G1.3.6 M1.5–7 निष्कळ (for °ल). ❀ Cn : ब्रह्मण्यौपाधिकौ जीवेशभावौ श्रूयेते, तेन उपाध्यपगमे तावुभावपि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ॥ C8 : यस्मात्पुरुषः अज्ञानस्याश्रयो जन्मादिरहितश्च तस्मान्निष्कलो निरवयव इत्यर्थः । ❀

40 G2 om. (hapl.) 40^{ab}. — ^{a}) K1 कस्तथा ; K6 कस्तया (for कस्तपा). K1 आतपाः ; K6 अतप्रा ; Da4 Ds1 अतपा. K7 Da4 प्रोक्ताः. ❀ Cn : कः आनन्दः, तपाः अव्यक्तं, तौ च क्रमेण पुंप्रकृती इत्यर्थः । ❀ — ^{b}) Dn4 कासौ (for कोऽसौ). — K2.7 Ds1 T1 om. 40^{cd}. — ^{c}) B0 ततः ; Ca (gloss : संतापधर्मत्वात्) तपाः (as in text). K4 अत्याहुर् (for इ°). Dn1.n4 D8 तपास्तु प्रकृतिं प्राहुर् ; G2 ततः प्रकृतिनित्याहुर् (sic). ❀ Ca : प्रकृतिः स्तम्भनीयत्वात् । ❀ — ^{d}) K6 B0.7 Dn4 निष्फलः ; D5.7 निष्कलं ; T2 G1 M1.5–7 निष्कळः (for °लः). D5 स्मृतं ; D7 T2 G1.3.6 तथा (for स्मृतः). — After 40, M5 reads 43 for the first time, repeating it in its proper place. K1 ins. after 41 : K4 V1 D4.7.9 T2 G1.3.6 Ca after 40 : Ds2 after the repetition of 41^{ab} :

779* सूर्यमव्यक्तमित्युक्तमतिसूर्यस्तु निष्कलम् ।
　　अविद्या प्रकृतिर्ज्ञेया विद्या पुरुष उच्यते ।

[K1 Ds2 om. line 1. — (L. 1) D7 निष्कलः (for °लम्). K4 प्रकृतिं सूर्यं इत्याहुः सूर्यादः पुरुषः स्मृतः ; V1 प्रकृतिः सूर्य इत्युक्तः सूर्यादेः पुरुषः स्मृतः ; D4.9 प्रकृतिं सूर्यमित्याहुः सूर्यादः स परः स्मृताः (D9 °तः). — K4 ins. line 2 after 41 ; T2 G1 ins. it after 42. — (L. 2) D7 T2 G1.3.6 अविद्या प्रोक्तमव्यक्तं (for the prior half).]

On the other hand, B7 ins. after 40 :

780* सूर्यां च प्रकृतिं विद्यादसूर्या निष्फलः स्मृतः ।
　　विद्येति पुरुषं विद्यादविद्या प्रकृतिः परा ।

41 K1.2 transp. 41^{ab} and 41^{cd}. K6 B7–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 repeat 41^{ab} after 42. Ds1 reads 41^{ab} after 42 ; D5.7 read 41^{ab} twice. — ^{a}) K6 (second time) तवैव (for तथैव). K1.2.4.7 B7 (second time).8 (both times).9 Da3 Dn1.n4 (all second time) Ds1.s2 D2.3 (last three second time).5 (second and third time).7 (both times).8 (second time) वेद्यम् (for अवेद्यम्). — ^{b}) D7 (both times) T G1.3.6 अवेद्यं (for वेद्यः). K1.2.4.6 (second time).7 V1 B8 (both times).9 Da3 Dn1.n4 (all second time) Ds1.s2 D2.3 (last three second time).4.5.8 (last two second time).9 अवेद्यः (K1 °द्याः ; V1 B8 [first time] °द्यं) पुरुषस्तथा (K1 °षः स्मृताः ; K2.4 D3.5 °षः स्मृतः ; K7 D4.9 °षः परः) ; B7 (second time) damaged ; D5 (first time) स वेद्यः पुरुषः स्मृतः ; D5 (third time) वैद्यः स पुरुषस्तदा. — K2 om. 41^{cd}. — ^{d}) M1.5–7 तावपि (for तदपि). — After 41, K1 ins. 779* ; while K4 ins. line 2 of 779*.

42 Da4 om. 42–43. — ^{a}) K1.2.4 चलं (for चलां). B8 च (for तु). — B0 om. (hapl.) 42^{b}–44^{a}. — ^{b}) K2.4 D4 क्षेम- ; K6 V1 B6.9 क्षेत्र- ; K7 B7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 क्षय- (for क्षेप-). ❀ Ca : क्षेपः नाशः ॥ C8 संहारः । ❀ — V1 om. 42^{cd}. — ^{c}) D7 T1 G1–3.6 M7 आक्षेप- (for अ°). ❀ Ca अक्षेपसर्गयोःकर्ता इत्यलुक्समासः । तेन क्षेपसर्गयोरकर्तेत्यर्थः । ❀ — ^{d}) K6 B9 निष्फलः ; Da3 निश्चलाः ; Dn1 ह्यचलः ; G2 निष्कलः (for निश्चलः). K1 स्मृता. K2 निश्चलाः पुरुषाः स्मृताः. ❀ Cn : प्रकृतिर्विक्रियमाणा जगल्लयोदयकर्त्री, पुरुषस्त्वविक्रियमाण एव तत्कर्तेति श्लोकार्थः । ❀ — K6 B7–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 repeat 41^{ab} after 42.

अजौ नित्यावुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयाः ॥ ४३
अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् ।
अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४४
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।
एषा तेऽऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी ॥ ४५
विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।
एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः ॥ ४६
जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः ।
वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ॥ ४७
साङ्गोपाङ्गानपि यदि पञ्च वेदानधीयते ।
वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ४८
यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम ।

C. 12. 11773
B. 12. 318(s). 51
K. 12. 323. 51

Ds1 reads 41ab after 42. T2 G1 ins. line 2 of 779* after 42.

43 Bo Da4 om. 43 (cf. v. l. 42). T G1.3.6 read 43 after 45ab. M5 reads 43 for the first time after 40. —a) B7 damaged; Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 अज्ञाव् (for अजाव्). K1.2.4 तथा देव; K6 V1 B6-9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 ध्रुवौ चैव; D7 T G1.3.6 अव्ययौ च; G2 M1.5-7 अनादि च (for अप्रजौ च). ❀ Ca: अजौ, अजननहेतू। पुरुषसंनिधानस्य, अनया भूतसर्गं करोमीतीच्छायाश्च अभावात्। प्रकृतेरपि सर्गासामर्थ्यात् ॥ Cn (reading अज्ञौ): यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानं न जानात्येवं निष्कलात्मापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्स्वात्मानं न जानातीत्यत उभावप्यज्ञौ। ❀ —b) M1.7 अव्ययौ (for अक्षयौ). D5 ज्ञेयावप्यक्षयौ तथा. —c) Dn4 अक्षयौ नित्याव् (hypermetric); D7 T G1.3.6 अतींद्रियाव् (for अजौ नित्याव्). G2 अमूर्तावप्युभौ प्राहुर्; M1.5 (both times).6.7 अमूर्तौ चाप्युभौ प्राहुर्. ❀ Cn: अजौ नित्यौ। द्वित्वमविवक्षितम्। तेन यदकर्मफलं तदजं तदेव च नित्यमित्यर्थः। ❀ —d) K1.2.4 V1 -चिंतकाः; K6 B6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1.3.6 -निश्चयात् (for °याः).

44 Bo om. 44abc (cf. v. l. 42). —a) D7 T G1.3 अव्ययत्वात् (for अक्ष°). B8 (marg.) प्रजानां च (for प्रजनने). ❀ Ca: अक्षयत्वात्, प्रकृतेरपचयोपचयाभ्यामत्यन्तनाशाभावात्। ❀ —b) K7 D7.9 T G1.3.6 ह्यजम् (for अजम्). K4 अज्ञाहुर्; D5 इत्याहुर् (for अत्रा°). K2 G2 अजमात्राहुरव्ययं. ❀ Cn: यदजमाकाशादि तदेवाव्ययमित्याहुरक्षपादादय आचार्याः। ❀ —c) K3 अक्षरं; Da3 अभयं (for अक्षयं). Dn4 पुरुषे (for °षं).

45 a) K1 T1 G1.6 गुणाक्षयत्वात्. D7 T G1.3.6 प्रकृतेः (for °तिः). —b) D5 अक्षयो (for °यं). D7 T G1.3.6 क्षेम्यं च पुरुषं बुधाः. ❀ Cn: कर्तृत्वात्। काकाक्षिवदयं हेतुरुभयत्रापि संबध्यते। ❀ —After 45ab, T G1.3.6 read 43. —c) K7 B9 Ds D5 [ऽऽ]न्विक्षिकी; G1 [ऽऽ]न्वीक्षकी. K6 एषा ह्यान्विक्षिकी विद्या.

46 V1 reads 46ab on marg. —a) K1.6 विद्यामेतां; K3 T2 G1 विद्यापेतं; M1.7 विद्येपे(M7 °वे)तं; Cp विद्यामेनां (for विद्योपेतं). K7, D4.5.8.9 परं; D7 T G1.3.6 मनः; Cn (gloss: ऋचः सामानि यजूंषि—सा हि श्रीरमृता सताम्—इति श्रुतेः श्रीशब्दिता वेदविद्या धनम्) धनं (as in text). —b) Da4 -कर्मणा; D8 -तर्किणा; M7 -कर्मणी (for °णि). ❀ Cn: कर्मणा गुरूपसदनादिना। ❀ —c) K1 -दर्शिना (for -दर्शना). ❀ Ca: एकान्तदर्शनाः, एकस्य एकसंसारान्तस्यात्मनो दर्शका ज्ञातारो, वेदाः ॥ Cp: एकः अद्वितीयः अन्तः संसारसागरपारे वर्तमानो यः परमात्मा तमेव दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ Cs: एकस्मिन्नद्वितीयात्मनि अन्तर्निर्णयं द्रक्ष्यन्तीत्येकान्तदर्शनाः सर्वे वेदाः, आत्मैकत्वप्रतिपादकाः। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः (6. 37. 15c) इति स्मृतेः। ❀

47 a) K1 जायंति. K2 म्रियंते. —b) K1.2 V1 D4.7.9 T G1-3.6 एव; M1.5-7 एति (for एते). K6 B9 Da3.a4 स्मृताः; Dn4 श्रुताः (for च्युताः). ❀ Cn: एते वियदाद्याः यस्मिन्नधिष्ठाने जायन्ते लीयन्ते च तं वेदार्थं, वेदप्रतिपाद्यं वेद्यमात्मानं, ये न जानन्ति ते यतश्च्युता भवन्ति तन्नित्यमिति पूर्वानुषङ्गः। ❀ —c) K2 जायंति (for जानन्ति). G2 वेदा ये न न जानंति. —d) K6 वेषं; Da4 वेद्य- (for वेद्यं).

48 K4 G1 om. (hapl.) 48c-49b. —a) K1.2 B6 यदा; K7 V1 B8 (marg. as in text) D4.9 सदा; D5 हि वा (for यदि). B7 सांगोपांगो यदि न पि (sic); G2 सांगोपांगान्पंच वेदान्. ❀ Cs: अङ्गं, व्याकरणादि। उपाङ्गं, प्रातिशाख्यादि। ❀ —b) K1.2 नैव; K7 D4.9 सर्व-; V1 B6 (marg.).8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 यश्च (for पञ्च). K7 D4.5.9 अधीत्य यः (for °यते). G2 योधीते द्विजसत्तमः. ❀ Cs: पञ्चमो वेदः, इतिहासः। ❀ —c) Ds1 वेद वेदं; Cp (gloss: ब्रह्मतत्त्वं) वेदवेद्यं (as in text). K1.2 जानंति; D5 जानाति (for जानीते). —d) D5.7 -भारधरो (for °वहो). K1.2 वेदभारहरा हि ते.

49 K4 G1 om. 49ab (cf. v. l. 48). —a) D5

C. 12. 11774
B. 12. 319(8). 51
K. 12. 323. 51

विष्ठां तत्रानुपश्येत न मण्डं नापि वा घृतम् ॥ ४९
तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विन्दति ।
स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ५०
द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना ।
यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥ ५१
अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम् ।
परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५२
यदा तु पश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ५३
अन्यश्च शश्वदव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तस्य द्वावनुपश्येत तमेकमिति साधवः ॥ ५४
तेनैतन्नाभिजानन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।

[s]मृतार्थी (for घृ°). K6 चरोः क्षीरं; T1 G6 खर-क्षीरं; Kumbh. ed. खरा°. — ^{b}) K7 D4. 7. 9 T G6 मंथेद् (for म°). — ^{c}) K6 विद्यां; K7 D4. 9 निष्ठां; D7 विद्यास्; T G1. 3. 6 विद्वांस् (for विष्ठां). G2 तेत्र (for तत्र). K1. 2. 4 न (for [अ]नु-). — ^{d}) D7 T G3. 6 मंथं (for मण्डं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 न च वै (V1 वा); T2 G1 अपि वा (for नापि वा). ❀ Ca: खरीक्षीरमन्थने विष्ठावद्गन्धो भवति । ❀

50 ^{a}) K6 यथा (for तथा). D4 om. from द्यम up to वैतौ (in 51^a). ❀ Cn: अवेद्यं प्रकृतिः, वेद्यं ब्रह्म । ❀ — ^{b}) K6 वेदविद्यो; D6 यो न विद्यो; D7 वेदविद्या; M6 °विद्यौ (for °विद्यो). Da1 विंदंति; T2 विंदते. — ^{c}) K2 मोहमतिर्; V1 B8 मूढसंज्ञो (for °मतिर्). — ^{d}) K7 D5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 वेद-; Da3. a4 ज्ञाने (for ज्ञान-). K1. 2. 4 -भारहरः; K7 D9 °धरः; G2 °भरः (for °वहः).

51 D4 om. 51^a (cf. v. l. 50). — ^{a}) K1. 2. 4. 6 पृष्टव्यौ; K7 द्र°; G2 M1. 5-7 प्र° (for द्र°). ❀ Ca: एतौ, प्रकृतिपुरुषौ । ❀ — ^{c}) K1. 2 अथास्य; T1 G3. 6 यथा हि (for यथास्य). K2 -निदने; K7 D4. 5. 9 G2 M1. 5-7 -निधनं; T1 G3. 6 -निधनौ (for °ने). — ^{d}) K7 D4. 9 भवेच्च; D6 लभेत; G2 M1. 5-7 भवेत (for °तां).

52 ^{a}) G2 अजस्रजन्मनिधनां. — ^{b}) Da4 महीम् (for त्रयीम्). ❀ Cs: इमां, कर्मनिष्ठाम् । ❀ — ^{d}) K1 माचक्षं; K2 चाक्षयं. Dn1 आस्थिताः.

53 ^{a}) K4 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 8 T1 G1. 6 नु (for तु). Da3 om. from तेऽत्यन्त up to तस्य (in 54^c). K1 [s]त्वन्यम्; K7 D4. 9 [s]व्यक्तम् (for ऽत्यन्तम्). ❀ Cn: पश्यते, दृश्यते, कर्मणि तङ् । आत्मेति शेषः । ❀ — ^{b}) K2 कश्यप; D7 T G1. 3. 6 केवलं (for काश्यप). K7 D4. 9 अयमन्योहमप्युत; D8 अयमात्माहमित्युत. ❀ Ca: काश्यपेति काश्यपापत्यत्वाद्विश्वावसोः संबोधनम् । ❀ — ^{c}) Dn1. n4 Da1 तथा (for तदा). D7 केवलं (for °ली-). K2. 6. 7 -भूत (for -भूतः). ❀ Ca: षड्विंशं, क्षेत्रज्ञम् ॥ Cn: तत्पदार्थम् ॥ Cp: षड्विंशं, परमात्मानम् । ❀

54 Da3 om. up to तस्य (cf. v. l. 53). — ^{a}) G2 M7 अन्यच्च (for अन्यश्च). D4 अव्यक्तं (for °क्तस्). K6 V1 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Ca (gloss: नित्ययु[सु]क्तः, शाश्वतः) Cn (gloss: शाश्वतः ईश्वरः) Cv अन्यश्च शाश्वतोव्यक्तस्; K7 D5. 9 T G1. 3. 6 °च्च शश्वद्-व्यक्तं; D7 °च्च शाश्वतं व्यक्तं. — ^{b}) K6 अन्यत्; Da4 Ca (gloss: प्रकृतेः पृथग्भूतम्) अन्यं (for अन्यः). M1. 7 -विंशकं. ❀ Cp. s: पञ्चविंशकोऽपि सोपाधिकः संसारी घटाकाशस्थानीयः प्रतिबिम्बकल्पः (Cs: पञ्चविंशको जीवात्मा केवलभूतः शुद्धाद्वितीयस्वभावः) । ❀ — ^{c}) Dn4 यस्य; Csp यश्च (for तस्य). K6 B9 Da3. a4 इति (for अनु-). K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -पश्येतां (for -पश्येत). D6 तस्माद्द्वावनुपश्यंति; D7 T G1-3. 6 तस्थं समनुपश्यंति. ❀ Cn (reading अनुपश्येताम्): अनुदृश्येताम् । अत्रापि कर्मणि तङ्, संभावनायां लोट् । पृथगिव संभाव्येते इत्यर्थः । ❀ — ^{d}) K6 V1 Bo. 8 Da3. a4 किम् (for तम्). D7 T G1. 3. 6 एक; C8 त्वेकम् (for एकम्). K7 D4. 9 साधकः (for °वः).

55 =(var.) 76^{abcd}. — ^{a}) B8 ते च (for तेन). K1. 2. 4 D4. 9 G2 [ए]व; D8 M7 C8 [ए]नं (for [ए]तन्). K6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 -नंदंति (for -जानन्ति). D7 तेनैतस्याभिनंदंति; G6 ते नैनं न हि जानंति. — ^{b}) T2 -विंशतिम् (for -विंशकम्). K6 B7 Da3. a4 T1 G3 अच्युत; T2 अप्युत (for अच्युतम्). ❀ Cs: ते साधवः एनं पञ्चविंशमच्युतं नाभिजानन्तीति न, किं तु जीवं परमात्मानमेव जानन्तीत्यर्थः । ❀ — ^{c}) K1. 2 -भयोद्विग्नाः; V1 Bo. 8 Dn1 D8 D8 M1. 5-7 Cnp (gloss: भयादुद्वेगो येषां ते) -भयोद्वेगाः; B9 G2 -भयो(B9 °या)द्वेगात्; D7 T2 -भयोद्योगाः (for -भयाद्योगाः). — ^{d}) K2. 6 Da4 सांख्यश्च. Da1 परमर्षिणः; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 °मर्षयः (for °मैषिणः).

जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥ ५५
विश्वावसुरुवाच ।
पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम ।
तथा तन्न तथा वेति तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५६
जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य च मे श्रुतम् ।
पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ५७
भिक्षोः पञ्चशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च ।
गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ॥ ५८
नारदस्यासुरेश्चैव पुलस्त्यस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ५९
कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम् ।
तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६०
दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैत्येभ्यश्च ततस्ततः ।
प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ॥ ६१
तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ।
भवान्प्रबर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६२

C. 12. 11767
B. 12. 319[8]. 64
K. 12. 323. 64

56 K7 om. the ref. — [a]) Dn4 G2 पंचविंशे. K6 तदेतत्ते; Da3. a4 यदा तत्ते; D7 यथैतत्ते (for यदे°). — [c]) K7 Ds2 तथा तत्र; B3 (marg. as in text) तदा तन्न; D7 T G1. 3. 6 तदहं न (for तथा तन्न). Ds1 यथा (for तथा). K4. 6. 7 B6. 7 Da3. a4 D2. 5. 8. 9 चेति; T2 G1 M1. 5–7 वेद्मि (for वेति). — [d]) K1 (*sup. lin.* as in text). 7 G2 (*sup. lin.*) अर्हसि (for °ति).

57 [a]) K2. 4 जिगीषव्यस्य; K6 जैगिषव्यस्य. K2 अस्य तस्य; B0 अशितस्य (for असि°). D5 जैगीषव्यासितस्यार्थे. — [b]) K6 B0. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मया (for च मे). D4 om. from श्रुतम् up to कपिलस्य (in 58[b]). Da3. a4 देवलस्यासितस्य च. — G2 reads 57[c]–59[b] twice. — [c]) Da4 परासरस्य. K6 Da4 विप्रर्षे. — [d]) K2. 6 वर्ष(K2 वार्श)गण्यस्य. K7 देवर्षेर्गणधीमतः; D7 G3 विभां(G3 °मं)डस्य च धीमतः. — After 57, K7 reads 61[ab] for the first time, repeating it in its proper place.

58 For the repetition in G2, cf. v. l. 57. D4 om. up to कपिलस्य (cf. v. l. 57). — [a]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 (both times) Cn. s भृगोः (for भिक्षोः). Da4 पंचशिषस्य. K7 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अस्य; D5 अर्थं; D7 G3 अपि (for अथ). — [b]) K6 G2 (first time) सुखस्य (for शुकस्य). — [c]) K7 B8 D9 [आ]ष्णिषेणस्य; Da4 D4 [आ]ष्टिषणस्य; D2 °सेणस्य (for °षेणस्य). — [d]) K6 [ह्]द; K7 D4. 9 तु (for च).

59 For the repetition in G2, cf. v. l. 57. — [a]) K2 B6 D5 मुनेश्चैव; Da3. a4 [आ]सुरस्यैव; Dn4 G2 (second time) °रैश्चैव; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 सुरर्षेश्च (for [आ]सुरेश्चैव). — V1 reads 60[be] on marg. — [b]) G2 (first time) मे श्रुतं (for धीमतः). — D4 om. (hapl.) 59[c]–60[d]. — [c]) K1. 2 D5 G2 M1. 5–7 सतः; D7 G1 स्रतः; T G3. 6 मतं (for ततः). — [d]) B8 शुकस्य.

60 V1 D4 om. 60 (for D5, cf. v. l. 59). — [a]) B6 कस्यपस्य; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 काश्य°. — [b]) B9 यथाश्रुतं (for मया श्रुतम्). — [c]) Hypermetric. K6 तदंतरश्च रुद्रस्य; K7 D7. 9 T G1. 3. 6 अनंतरं च रु°; Da3. a4 Dn4 G2 तदंतरं च रु(Dn4 हे)द्रस्य; Ds2 D8 तदंतररुद्रस्य; D5 तदनंतस्य रुद्रस्य.

61 K7 reads 61[ab] for the first time after 57. 61[ab] is damaged in B6. — [a]) V1 om. दैवतेभ्यः. D7 T1 G3. 6 देवेभ्यश्च (for दैवतेभ्यः). — [b]) K4 दैतेभ्यश्च; K6 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 दैतेयेभ्यस्; V1 दैवतेभ्यस्; D7 T G1. 3. 6 दैत्येभ्यस्तु (for °भ्यश्च). D5 यतस्ततः (for ततस्ततः). — [c]) B0 एवं (for एतन्). — [d]) K2 देवं; K4 वेद-; G1 वेद्य- (for वेद्यं). D7 कृत्स्नं (for नित्यं). K2 वदति; Dn1 वहंति; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 भवंति (for वदन्ति). G2 ते (for [उ]त).

62 [a]) K1. 6 B9 Da3. a4 तु वै; B6 ह वै; B8 (marg. as in text) च वै; T1 G6 चैतद्; G2 तद्वि- (for तद्वै). K1 भयं; K2 भवं; K6 Dn4 भवेद् (for भवद्-). — [b]) K1 इच्छाम. K1. 2 वै द्विज; K6 ब्राह्मणः; D5 तत्त्वतः; G2. 3 ब्राह्मणा (G3 °णं). — D4 reads 62[c]–63[b] twice. — [c]) B9 प्रवक्तुः; D8 प्रगल्भः; D6. 7 प्रवक्ता; T2 प्रकर्षः; G1 प्रवर्षः; G2 M5. 7 प्रवर्ह-; M1. 6 प्रवह-; Cn (gloss: श्रेष्ठो वक्ता) Cs (gloss: असंदिग्धः) प्रबर्हः (as in text). — [d]) M1 प्रगल्भाश्च. B7 Da3. a4 M1. 6. 7 चापि; G2 चासि (for चाति-). K6. 7 D4 (both times). 5. 9 सर्वेषां चापि (D4 वाति-; D5 वापि) बुद्धिमान्; V1 सर्वेषां चातिदर्शनः.

C. 12. 11769
B. 12. 319(8). 65
K. 12. 322. 65

न तवाविदितं किंचिद्भवाञ्श्रुतिनिधिः स्मृतः ।
कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६३
ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः ।
पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषते ॥ ६४
सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृत्स्नमेव च ।
तथैव योगज्ञानं च याज्ञवल्क्य विशेषतः ॥ ६५
निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम् ।
श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा ॥ ६६

याज्ञवल्क्य उवाच ।

कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम ।
जिज्ञाससि च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम् ॥ ६७
अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः ।
न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृतिः पञ्चविंशकम् ॥ ६८
अनेनाप्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तम् ।

---

63 For the repetition in D4, cf. v. l. 62. — a) K2 तया (for तव). — b) K4 Da3. a4 D4 (both times) G1 श्रुतनिधिः (for °तिनिधिः). G2 परः (for स्मृतः). — c) K1. 4 कथसे (sic); K3 V1 B6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 D6 T G1-3. 6 कथ्यसे; M7 तथ्यते (for कथ्यते). — d) D9 पित्र- (for पितृ-). K3 ब्रह्मणः; K6. 7 D4. 5. 9 वै द्विज (D5 °जः); G6 ब्राह्मणः.

64 b) Ds1 मनीषिणः (for महर्षयः). — c) V1 B6 Da4 T2 पततां; D4 महतां; D9 महसां; G3 तपसां (for °तां). T2 पश्यन् (for शश्वद्). G2 स्थविष्ठश्चापि भगवान्. — d) K4 Dn4 भाषिते; K7 भषिते; B6 भासते; Da3. a4 भारत; Dn1 Ds D2. 3. 5. 8. 9 भाषिता (for भाषते).

65 a) K6 सांख्यं (for सांख्य-). D5 मया (for त्वया). — b) M1. 6 अवाप्तुं (for °प्तं). K7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 ह; B8 हि; T2 वा (for च). — c) K6 V1 B6. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8 योगशास्त्रं; D5 योगं ज्ञानं (for योगज्ञानं). D7 तथैव योगज्ञानानां; G3 °व योगविज्ञानं. — d) K7 M1. 5-7 य- (K7 या)ज्ञवल्क.

66 a) K1. 2 D7 निःसंदिग्धः (for °दिग्धं). K6 प्रबुद्धं; Da3. a4 प्रबृद्धस; Dn4 प्रबुद्धे (for °द्धस). ❀ Cs: प्रबुद्धः, अपरोक्षत्वेन ज्ञातवान् । ❀ — b) D5 बुध्यमानं (for °मानश्). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 चराचरान्; G2 M1. 5-7 [ऽ]जरामरं. — c) K6 M1. 6. 7 तं (for तज्). D7 सर्वं (for ज्ञानं). — d) Da4 Ds1 घृत- (for घृतं). T1 G3. 6 मंथमयं; G1 मलमयं (for मण्ड°). K3 Da4 T2 तथा (for यथा). K7 D4. 5. 7. 9 घृतं (D4. 9 °त-) मंडं यथा मतं. ❀ Cs: घृतं मण्डमयं यथा, दुग्धितं नवनीतं स्फुटं दुग्धस्य सारे निःसार्यमाणे शरात्केवलान्नवनीतं सारं लभ्यते तद्वत् । ❀

67 K3 यज्ञवल्क्य; K7 M1. 5-7 य(K7 या)ज्ञवल्क.

— a) V1 Ds2 कृत्स्नं; D2 कृष्ण- (for कृत्स्न-). K7 D3. 9 -वेदिन(K7 °त)म्; B8 (marg. as in text) Dn4 -चारिणम्; T G1. 2. 6 -हारिणम्; M1. 5-7 Ca (gloss: कृतसर्वकृत्यं) -कारिणम्; Cs (gloss: सकलपुमर्थसाधनकरं) -धारिणम् (as in text). B7 Da4 D5 G2 एवं (for एव). K7 M1. 5-7 त्वा (for त्वां). K1. 2 कृत्स्नं कारणमेव त्वा (K3 °मेतत्वा). — b) K3 मध्ये (for मन्ये). — c) K7 V1 B6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 जिज्ञाससे (for °ससि). Ds2 स (for च). K1. 2. 4 मे; T G3. 6 मा (for मां).

68 a) K1. 2. 4 T G1. 6 बुध्य(K2 °द्धि)मानो हि (K2 om. हि); K6 V1 B6. 6-9 Da4 D5. 7 अ(V1 B8 स)-बुध्यमानः; K7 °मानं (for °मानां). — b) K1. 4 मन्यते; K2 मन्यंते (for बुध्यते). — B6. 7. 9 Da3. a4 G3 om. (hapl.) 68[cd]. — c) M1. 7 तद् (for तु). K6 गंधर्वः. K7 D4. 5. 9 बुध्यते न तु गंधर्व (D5 °र्वः). — d) K1. 2 G2 प्रकृति-; K6 D7 M7 °तिं (for °तिः). B8 D5 T2 G1. 2 -विंशकः; Cv (gloss: जीवम्) °कम् (as in text).

69 a) K1. 2. 4. 7 V1 B6. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 Ca. n प्रतिबोधेन; D7 T1 G1. 3. 6 [अ]प्रतिबुद्धे(T1 °ध्ये)ति (for °बोधेन). Da3. a4 आत्मनः प्रतिबोधेन; T2 अनेकाप्रतिबुद्धेति. ❀ Ca: अनेन, प्रकृतिविवेकदर्शनाभाववता प्रतिबोधेन ॥ Cn: अनेन पञ्चविंशेन बोधप्रतिबिम्बात्मना प्रतिबोधेन । ❀ — b) B6 प्राधान्यं (for प्रधानं). K7 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 7-9 T G1. 3. 6 तत् (for तम्). ❀ Cn: प्रधीयतेऽस्मिञ्चितिच्छायेति योगात्प्रधानम् । एतेन चितिच्छायापन्ना बुद्धिरेवाहंप्रत्ययविषय इत्युक्तम् । ❀ — c) K1. 7 D4. 9 सांख्यं; K6 सांख्या (for सांख्य-). K1. 2. 7 D4. 9 योगं च; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 -योगार्थं- (for -योगाश्च). G2 सांख्याश्च योगास्तत्त्वज्ञा. — d) K1. 2. 4 -निदर्शनं; K6 °र्शनान् (for °र्शनाद्). ❀ Cs: यथाश्रुतिनिदर्शनात्, वेदान्तश्रुतिमनतिः

सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ६९
पश्यंस्तथैवापश्यंश्च पश्यत्यन्यस्तथानघ ।
षड्विंशः पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ।
न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति ॥ ७०
पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परमो मम ।
न चतुर्विंशकोऽग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ ७१
मत्स्येवोदकमन्वेति प्रवर्तति प्रवर्तनात् ।
यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते ।
सस्नेहः सहवासाच्च साभिमानश्च नित्यशः ॥ ७२
स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७३
यदा तु मन्यतेऽन्योऽहमन्य एष इति द्विजः ।

C. 12. 11500
B. 12. 319(8).77
K. 12. 323. 77

क्रस्य तज्जन्यनिश्चयादित्यर्थः । ❀

70 [a]) K6.7 D4.9 T2 G1 C8 (gloss : पश्यतीति पश्यः, पञ्चविंशको जीवः) पश्यं (for पश्यंस्). K1 [अ]-पश्येश्च ; K6 C8 (gloss : न पश्यतीत्यपश्यं, अव्यक्तं) चापश्यं ; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 6. 7 चापश्यन् (for [अ]पश्यंश्च). D5 पश्यतश्चैव वा पश्यन्. — D4 om. (hapl.) 70[b]–70[c]. — [b]) K2 Ds2 पश्यतु ; K4.7 D9 पश्यंति (for पश्यति). D5.9 [अ]न्ये ; Ca (gloss : विवेकेन प्रकृतितोऽवभासमानः) [अ]न्यस् (as in text). K6.7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 G2 सदा ; T2 तदा (for तथा). ❀ Cv : अन्यः जीवाख्यः पञ्चविंशकः, पश्यन् देहगेहादिकं, परमात्मानम-पश्यंश्च पश्यति । ❀ — [c]) K4.6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 G2 Ca षड्विंशं (for °शः). Ds1 पंच-विंशश्. Da4 om. च. ❀ Ca : षड्विंशं, षड्विंशमयमात्मानं, ईश्वरं वा, पञ्चविंशं संसारिचेतनवत्, चतुर्विंशं प्रकृतिप्राकृत-विकाररूपं ज्ञात्वा तत्त्वतो निश्चिनोति ॥ Cv : षड्विंशस्तु पञ्चविंशं जीवं, चतुर्विंशं जडं च पश्यति । ❀ — K6 om. (hapl.) 70[ef]. — [e]) K1. 2. 4. 7 D5.9 G2 च (for तु). —[f]) B6–8 यश्चैवम् ; Da4 यथैवम् (for यश्चैनम्). ❀ Cn : चिदाभासादन्यः साक्षी पश्यन्, जाग्रदादौ पुंप्रकृत्योर्विवेकख्या-तिकाले वा पश्यन्, सविकारं चतुर्विंशं पञ्चविंशं च पश्यति । अपश्यन्, सुषुप्त्यादौ निर्विकल्पकसमाधौ च, षड्विंशं पश्यति । एतेन यः साक्षी स एव साक्ष्येण संबद्धश्चेत्पञ्चविंशो भवति, साक्ष्येण वियुक्तः षड्विंश इत्युक्तम् ॥ Cs : पश्यद्द्रष्टृत्वे कूटस्थ-विरोध इत्याशङ्क्याह—न तु पश्यतीति । न षड्विंशोऽस्मदादि-वत् कार्यभूतेन ज्ञानेन पश्यत्येव, किं तु पश्यंस्तु सवितृवत् स्वरूपभूतज्ञानप्रकाशेन, अतो न कौटस्थ्यविरोधः । अनुपश्यति आचार्योपदेशानन्तरं जानाति ॥ Cv : यः परमात्मा एनं जीवं पश्यति तं पश्यन्तं अयं पश्यति । ❀

71 [a]) K1.2 न ; K7 D4. 7. 9 T1 G3.6 हि ; D5 ह ; M1.7 [ऽ]ति- (for ऽभि-). K1.2 पश्येत (for -मन्येत). ❀ Ca : पञ्चविंशः अभिमन्तृतयात्मानं मनुते । ❀ — [b]) V1 च (for ऽस्ति). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 परतो (for °मो). K7 मतः ; C8 (gloss : मत्तः, पञ्चम्यर्थे षष्ठी) मम (as in text). — [c]) K1. 2. 4 चतुर्विंशतिको ग्राह्यो ; K6 न चतुर्विंशयिको ग्राह्यो (sic). — [d]) D4 M6 मनुजे ; G2 °ज्ञो (for °जैर्). K1.2 तत्त्व- (for ज्ञान-). K2 -दर्शिनः (for °भिः). ❀ C8 (reading चतुर्विंशको ग्राह्यः) : अव्यक्तस्व-भावश्चतुर्विंशको मनुजैर्विशिष्टाधिकारिभिः न आत्मत्वेन ग्राह्यः, तस्य चाचेतनस्य चेतनस्वभावविरोधात् । ❀

72 [a]) K1 T G1–3. 6 M1. 5–7 मत्स्यो वोदकमन्वेति (M6 °मेयेति) ; K7 D4. 5. 7. 9 मत्स्यो जलमिवाभ्येत्य (D5.7 °ति) ; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मत्स्य(Da4 °त्स्या)श्चोदकमन्वेति ; G2 मत्स्यस्तदेकम°. — [b]) K4 V1 Bo. 7. 8 Dn1 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 प्रवर्तेत ; Dn4 प्रवर्तते (for °र्तति). G6 नि- (for प्र-). K1.2 प्रवर्त-यति वर्तनात् ; K6.7 D4. 5. 7. 9 प्रवृत्तौ (D5.7 °त्तो) हि प्रवर्तते. — [c]) K6 यथैक- ; B7.9 Da3. a4 G2 यथैष ; Dn1 तथैव (for य°). G2 मत्स्यं (for मत्स्यस्). — [d]) K1.2 Dn4 तथैव (Dn4 °वो) (for °षो). D5 तथैव शेष्य बुध्यते (sic). — [e]) K7 Da4 D4.9 सस्नेह- (D9 °हं) ; B7 Dn1. n4 Ds D2. 7. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 स-स्नेहात् ; T2 G1 यत्स्नेहात् (for सस्नेहः). K1. 2. 4 सह-वासश् (for °वासाच्). — [f]) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 साभि(K6 Da3. a4 स्वाभि- ; T2 साधि)मानाच् (for °मानश्). D5 हि (for च). D7 T G1. 3. 6 सर्वशः (for नित्यशः). B8 स्वा(marg. सा)भिलासा[षा]च्च नित्यशः.

73 D4 om. 73. — [a]) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 M1. 6. 7 सं- (for स). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 कालास्ये (for कालस्य). ❀ Ca : कालस्य, कालेनेत्यर्थे शैषिकी षष्ठी । ❀ — T1 om. (hapl.) 73[bc]. — [b]) K7 D9 यावदैक्यं ; D5 यदेकत्वं ; T2 यथै° ; G2 यद्वै° (for यदै°). D9 तु (for न). — [c]) G2 M1. 5–7 नोन्मज्जति (for उन्म°). Dn1 ह ; T2 G1. 3. 6 च (for हि). T2 G1–3. 6 M1. 5–7 कालास्ये (for कालस्य). ❀ Cn : मज्जनोन्मज्जने संसारमोक्षौ । ❀ — [d]) K1 मम-श्येन ; K4 B6.7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 समत्वेन

C. 12. 11600
B. 12. 319[8]. 77
K. 12. 323. 77

तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥ ७४
अन्यश्च राजन्नवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥ ७५
तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सांख्याश्च काश्यप ।
षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ॥ ७६
यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति ॥ ७७
एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७८
पश्यापश्यं योऽनुपश्येत्क्षेमं तत्त्वं च काश्यप ।
केवलाकेवलं चाद्यं पञ्चविंशात्परं च यत् ॥ ७९

(for मम°). G2 -संवृतं (for °तः).

74 a) D4 नु (for तु). K1.2 V1 B0.6-9 Da4 [ऽ]न्योन्यम्; D5 मोहम् (for ऽन्योऽहम्). — b) K7 D4.9 एषा; D8 G3 एव (for एष). K1.2.7 V1 B0.6.9 Da4 Ds1 D3.4.8.9 T2 G2.3.6 द्विज (for द्विजः). ❀ Ca: एषः, प्राकृतो वर्गः ॥ Cn: अर्थादिः । ❀ — c) K6 कैवली- (for के°). K6 Da4 D4 -भूत; M1.7 -भूतं (for -भूतः). ❀ Cs: केवलीभूतः, प्रकृतितत्कार्यसंसर्गरहितः । ❀

75 a) K1.2.4 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 Ca अन्य(K2 °न्या)श्च राजन्य(B6.8.9 °जन्प्र)वरस् (Ca [gloss: क्षत्रियश्रेष्ठ] °वर); Ds2 °श्च राजन्परमस्; D7 °श्च राजन्पुरुषस्; T G1-3.6 M1.5-7 अन्यश्च राजन्स (T1 G2.3.6 °न्न-) परस्. ❀ Cn (reading राजन्य वरः): वरः षड्विंशः । ❀ — b) K7 -विंशतिः. — T1 G3 om. 75cd. — c) K3 तत्स्थत्वाम् (for °त्वाद्). K2 -पश्यति. K6 B0 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 Cn (gloss: तत्स्थानादिति भावप्रधानो निर्देशः । वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः) तत्स्थानाच्चानुपश्यंति; V1 B6-9 Da4 Ds2 तत्स्थत्वाच्चानु°; D5.7 तत्र स्थित्वानु°. ❀ Cs: तत्स्थत्वात्, तस्यां प्रकृतावविद्यायां स्थितत्वात् । ❀ — K4 om. (hapl.) 75d–76a. — d) T2 G1 ह्येक (for एक). K7 D4.9 एतदेवेह साधवः; D5.7 एकोयमिति सा°. ❀ Ca: एक एव, प्रकृत्या अभिन्न इव । ❀

76 76abcd = (var.) 55. K4 om. 76a (cf. v. l. 75). — a) K1 D9 T2 एतं; K3 D8 D4 एनं; B8 (marg.) M1.5-7 एवं; G2 एकं (for एतन्). K3 -नश्नंति; D5.7 -जानाति; T G1.3.6 M1.5-7 -जानंति (for -नन्दन्ति). — b) Dn4 D5.7 -विंशतिम् (for -विंशकम्). B9 Da3.a4 Dn4 अच्युत; D2 °ते; G2 अव्ययं (for अच्युतम्). K7 पंचविंशमविच्युतं. ❀ Cs (reading ते नैनं नाभि°): सांख्ययोगाश्च तत्र मन्यन्ते, एनं पञ्चविंशकम्, एवमच्युतं, ईश्वरं नाभिजानन्ति इति न, किं तु एकत्वमेव तेऽपि जानन्ति । ❀ — c) K1.2 D5.7 -जराभीता (for -भयाद्भीता). — d) K4 योगः सांख्याश्च; K6 योगाः शांख्याश्च; Da4 योगाः सांख्यश्च; T1 G3 सांख्ययोगाश्च; T2 G1.6 सांख्या योगा (by transp.). — e) K1 -पश्यति; K4.6.7 V1 B0.6-9 Dn1 D8 D2-5.8.9 G2 -पश्यंतः; Da3.a4 -पश्यंत्यः (for -पश्यन्ति). — f) B0 -परायणः. — After 76, M1.6.7 read 79 for the first time, repeating it in its proper place.

77 a) D7 सदा (for यदा). K1.2.4 च (for स). K4 केवला (for °ली-). Dn4 D4 -भूत; M1.5.7 -भूतं (for -भूतः). — G2 M1.5-7 om. 77cd. — c) K1.2 च; Dn4 lacuna (for स). D7 T2 G1.3.6 -सिद्धत्वान् (for -विद्विद्वान्). K7 D4.9 तदा स सर्वविद्वांश्च; Da3.a4 तदा स सर्वं विदित्वा; D5 तदा सर्वं विचिन्वत्वात्; — d) K7 विंदंति. K6 D5 पुनर्जन्म न विंदति; Ds1 पुनर्जन्मनि विंदति.

78 a) ❀ Cn: अप्रतिबुद्धः, प्रधानम् ॥ Cs: अव्यक्तस्वभावः । ❀ — b) K6 B9 Da4 बोध्यमानश्च; Cn (gloss: जीवः) Cs (gloss: पञ्चविंशकः) बुध्य° (as in text). — c) Ds1 चोक्ते (for चोक्तो). K7 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). ❀ Cn: बुद्धो, ब्रह्म ॥ Cs: बुद्धः, षड्विंशः परमात्मेत्यर्थः । ❀ — d) K2 T G1.3.6 यथा (for मया).

79 M1.6.7 read 79 for the first time after 76. — a) K2 पश्य पश्यं; K7 पश्यंश्चापश्यं; Ca (gloss: द्रष्टव्यमद्रष्टव्यं, छान्दसत्वात् कर्मण्यपि भूताविति दृशेः पश्यादेशः) Cn (gloss: पश्यं द्रष्टारम्, अपश्यं दृश्यम्) पश्यापश्यं (as in text). K6 V1 B0.6-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2-5.7.8 T G1.3.6 यो न; Da4 योग (sic) (for योऽनु-). — b) V1 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 क्षेम्यं; B8 (marg.) क्षेम्य-; D7 क्षेमस्; T2 क्षेम- (for क्षेमं). Dn4 तत्त्वे; D8 बंधं; M1.5-7 (all both times) बद्धं (for तत्त्वं). B0.8 क्षम्यतां चैव काश्यप. ❀ Cn: क्षेम्यं, क्षेमाय साधु । तत्त्वं, दृग्दृश्ययोरन्यत्वं च । ❀ — c) K7 D4.9 वाच्यं; G2 चान्ये; Ca (gloss: वेदवाच्यं) वाद्यं (for चाद्यं). B9 केवलाकेवलां चाद्यं; D7 T G1.3.6 ततश्च केवलं चान्यत्.

विश्वावसुरुवाच ।
तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया भोः
सम्यक्क्षेम्यं देवताद्यं यथावत् ।
स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं
बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं नमस्ते ॥ ८०

याज्ञवल्क्य उवाच ।
एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स
विभ्राजन्वै श्रीमता दर्शनेन ।
तुष्टश्च तुष्ट्या परयाभिनन्द्य
प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८१

ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षितौ च
ये चाधस्तात्संवसन्ते नरेन्द्र ।
तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वै
सम्यक्क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ॥ ८२
सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च
तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च ।
ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्या-
स्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८३
ज्ञानान्मोक्षो जायते पूरुषाणां
नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र ।

C. 12. 11811
B. 12. 310(8). 87
K. 12. 323. 87

❀ Cn: केवलं साक्ष्येणापि निर्मुक्तं, अकेवलं साक्षिरूपम्, आद्यं जगत्कारणम् । ❀ —^{d}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 पंचविंशं (for °विंशात्). ❀ Cn: परं, महदादिकार्यम् । ❀

80 K1. 2. 4 om. the ref. D5 om. 80. —^{a}) B7 Da4 कथ्यं (for तथ्यं). G1 उक्तम् (for उक्तं). K4. 6 V1 B7 Da4 T1 G1. 3. 6 भो; Bo Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5 विभो; Ds2 Cs (gloss: अहो इति वक्तृश्रोत्रोर्दौर्लभ्यं गमयति) अहो; D8 नः; T2 हि (for भोः). — G3 reads 80^{b}–82^{a} twice. —^{b}) Dn4 ह्यस्यक्; G2 समं (for सम्यक्). Da4 क्षम्यं; Cn (gloss: मोक्षाय हितम्) क्षेम्यं (as in text). K1. 2. 4 वेद्यमाद्यं; K6 वेदवाक्यं; V1 वेदवेद्यं; Bo. 7–9 Dn1 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: ब्रह्म) दैवताद्यं; Da3. a4 वेदवाद्यं; G1 देवताद्या; G2 °तानां; M1. 7 °ताभ्यां (for °ताद्यं). —^{c}) K2 स्वस्त्यक्षं; Dn4 स्वस्यक्षयं; T1 G2. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: क्षयानर्हं) स्वस्त्यक्षय्यं (for °क्षयं). M5–7 चोतु (sic) (for चास्तु). —^{d}) K4 बुधाः; K7 बुद्धे; D4. 9 बुद्ध्ये (for बुद्ध्या). G2 सतां (for सदा). K1. 2 बुद्धियुक्तो; B9 बुद्धियुतं; M1. 5–7 युक्तमहं (for बुद्धियुक्तं). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 मनस्ते; D7 T G1. 3 (both times). 6 M1. 5–7 नमस्ये (for °स्ते).

81 For the repetition in G3, cf. v. l. 80. D5 om. the ref. K7 M1. 5–7 य(K7 या)ज्ञवल्य; G2 यज्ञवल्क्य (for याज्ञ°). —^{a}) Ds1 स एवम् (for एवम्). K6 उक्ता; Da3. a4 मुक्त्वा (for उक्त्वा). —^{b}) K7 D4. 9 विभ्राजमानः (for °जन्वै). —^{c}) K1 तुष्टाश्च; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 हृष्टश्च (for तुष्टश्च). K1. 2 [अ]नुमंत्र्य; Bo Da3. a4 [अ]भिवंद्य; Dn4 °नद्यं; D7 T1 G3 (both times). 6 हि गुप्त्या; T2 G1 [अ]भिगुप्त्या; G2 चाभिनंद्य (for [अ]भि°). —^{d}) B6 Da4 प्रदक्षिण्यं; Da3 D7 T G1. 2. 3 (both times). 6 M7 प्रादक्षिण्यं (for प्रदक्षिणं). K6 मम स; B8 (marg.) मया (for मम). K1. 2. 4 महांश्च (for महात्मा).

82 For the repetition in G3, cf. v. l. 80. —^{a}) D4 ब्राह्म्यादीनां. Cs क्षितीनां (for क्षितौ च). —^{b}) Da4 D8 वा (for च). K1 सर्वसंते; K2 सैवसंवे; D5 संचरंते; D7 T1 G2. 3 (both times). 6 संवदंते (D7 °तो) (for °सन्ते). K7 D4. 9 क्षितींद्र; D5 क्षितीश (for नरेन्द्र). —^{c}) Bo. 8 (marg. as in text) तथा (for तत्र). G2 [ए]तद् (for [ए]व तद्). K1 तद्दर्शं; D5 संदर्शनं (for तद्°). D8 om. (hapl.) from दर्शयन्वै up to र्शनं (in 83^{d}). K7 D4. 9 तत्रैतद्वै दर्शनं दर्शयंति. —^{d}) G2 सम्यं (for सम्यक्). K1 D5 क्षेम्ये (for क्षेम्यं). B6 Da3. a4 ये यथा; D5 पथि ते (for ये पथं). M1. 5–7 आश्रिता (for सं°). K7 D4. 9 सम्यक्क्षेम्ये पथि ते संस्तुता वै. ❀ Cn: पथं, पन्थानम् ॥ Cs: क्षेम्यं पथं, मोक्षसाधनं ज्ञानमार्गम् । ❀

83 D8 om. up to दर्शनं (cf. v. l. 82). —^{a}) K1. 2. 4 वै (for च). —^{b}) K4 तद्वा (for तद्वद्). K6 D5 योगाद्; Dn4 G1 योगे; D7 lacuna (for योगा). —^{c}) K1. 2. 4 चैव (for चापि). —^{d}) K1. 2. 4 ज्ञानसृष्टं; G2 °युक्तं; Cn (gloss: प्रत्यक्षफलम्) °दृष्टम् (as in text).

84 ^{a}) Dn4 नान्यन् (for ज्ञानान्). B9 मोक्षं. K4 T1 G3 पुरुषाणां; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2.

C. 12. 11811 :
B. 12. 319(a). 87
K. 12. 323. 87

तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं
येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८४
प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा
वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं
न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥ ८५
सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च
सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि
सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥ ८६
ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता
बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ।
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः
सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ८७
अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते
तां तां राजंस्ते यथा यान्त्यभावम् ।
तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते
घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालम् ॥ ८८
तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं
सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते ।
तस्थौ ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो य-
स्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्द्विजेन्द्राः ॥ ८९

$_{8.8}$ राजसिंह ; M_5 मानुषाणां (for पूरु°). — 84^{bc} is partly damaged in B_6. —^{b}) $K_{1.2.4}$ नान्यज्ज्ञानाद् ; C_8 (gloss : अन्यस्य, ब्रह्मातिरिक्तस्य) नान्यज्ज्ञानाद् (for नास्त्यज्ञानाद्). $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ द्विजेंद्राः ; $D_{5.7}$ नरेंद्राः (for नरेन्द्र). —^{c}) G_2 $M_{1.5-7}$ तस्य (for तस्माद्). K_7 $D_{4.9}$ एषितव्ये ; D_5 वेदितव्यं (for ऽन्वेषितव्यं). — T_2 G_1 Kumbh. ed. repeat 84^{d} after 86^{ab}. —^{d}) K_7 $D_{4.9}$ तेनात्मानं ; $D_{5.7}$ ज्ञाना° (for येना°).

85 ^{a}) D_{a4} $G_{3.6}$ प्राप्यं ; G_2 प्राप्त- (for प्राप्य). G_2 -ज्ञान- (for ज्ञानं). $K_{1.2}$ ब्रह्मणात्क्षत्रियाद् ; K_7 $D_{4.5.9}$ T_1 क्षत्रियाद्ब्राह्मणाद् (by transp.) ; D_{a4} D_{n4} ब्राह्मणाक्षत्रियाद् . —^{c}) D_5 श्रोव्यं तत्त्वं (for श्रद्धातव्यं). D_7 °धानेति (for °धानेन). —^{d}) K_7 K_2 श्रद्दानेन ; D_7 °धानेति (for °धानेन). —^{d}) K_7 $D_{4.5.8.9}$ न (K_7 नः) श्रद्धालुं ; G_1 न श्रद्धीनं ; $M_{1.5-7}$ अश्रद्धीनं (for न श्रद्धिनं). D_{s2} -मृत्युर् (for -मृत्यू). B_7 G_1 विशेषां ; D_5 $M_{1.5-7}$ विशेते (for °ताम्). G_2 न श्रद्धिनं विशतो जन्ममृत्यू. ❀ Cn : श्रद्धिनं, आदन्तादपि मत्वर्थीय इनिः । ❀

86 ^{a}) K_2 D_{a4} ब्रह्मणा ; G_2 ब्राह्मण (for °णा). K_6 ब्रह्मजांश्च ; D_5 ब्रह्मणश्च . —^{b}) $K_{2.4}$ ब्राह्मी (for ब्रह्म). K_7 $D_{4.5.9}$ सर्वे नित्यं ब्रह्म च व्याहरंति . — After 86^{ab}, T_2 G_1 Kumbh. ed. repeat 84^{d} ; while Kumbh. ed. thereafter repeats 86^{c}. —^{c}) $M_{1.7}$ चास्त्रं (for शास्त्रं). G_3 ब्रह्मध्यानं (for °बुद्ध्या). —^{d}) K_7 om. विश्वं. K_6 $B_{0.6.8}$ (marg.).$_9$ प्राप्य (for ब्रह्म). K_6 B_8 वा (for च).

87 ^{a}) D_{s2} (before corr.) ब्रह्मास्याद् (for ब्रह्मास्यतो). K_2 ब्रह्मणाः. D_{s1} संप्रवृत्ता (for °सूता). — K_1 om. (hapl.) 87^{b}. —^{b}) $K_{2.7}$ om. वै. K_4 क्षत्रियः. K_7 lacuna ; D_7 T $G_{3.6}$ च (for सं-). $B_{6.9}$ D_5 संप्रभूताः ; G_1 °सूता . —^{c}) $K_{1.2.4}$ नाभ्या ; K_7 उरुभ्यां (for नाभ्यां). K_2 पश्यतश्च ; K_4 पाशतश्च (for पाद°). B_7 चाभिभूताः (for चापि शूद्राः). —^{d}) K_1 om. from सर्वे up to वर्णा (in 88^{c}). $D_{4.5}$ om. (hapl.) from नान्यथा up to वर्णा (in 88^{c}). K_7 D_9 नान्यतो (for °था).

88 K_1 $D_{4.5}$ om. up to वर्णा (cf. v. l. 87). —^{a}) T_2 भजंति. —^{b}) K_2 तान् * ; K_7 D_9 ततो ; D_7 तांस्तान् (for तां तां). D_{s2} ये (for ते). $K_{2.7}$ D_7 T $G_{1.3.6}$ तथा (for यथा). K_2 भावं ; D_{s1} [अ]पापं (for [अ]भावम्). K_6 तां राजंस्ते ये यथा यांति भावं. —^{c}) K_6 यथा (for तथा). K_2 शूद्रा ; B_9 वर्णो (for वर्णा). $K_{1.2.7}$ V_1 B_8 $D_{4.5.9}$ पतंति (for पतन्ते). —^{d}) D_7 T_1 G_6 घोरादज्ञात् ; G_2 घोराज्ञानात् (for घोरादज्ञानात्). $K_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ योनिजातं ; M_5 बुद्धिजालं (for योनि°).

89 ^{a}) K_1 D_4 तस्माज्ज्ञातं ; D_{n4} तस्याज्ञानं. D_{s1} om. ज्ञानं. K_1 मार्ग्यतव्यं ; T_1 $G_{3.6}$ मानितव्यं (for मार्गि°). —^{b}) D_5 सर्वं तथ्यं ; G_2 सर्वस्थं ; Cn (gloss : सर्ववर्णगतम्) सर्वत्रस्थं (as in text). K_6 तत्तदुक्तं ; D_{a4} यत्तदुक्तं (for चैतदुक्तं). —^{c}) $B_{0.7.8}$ D_{n1} D_8 $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cn (gloss : ज्ञाननिष्ठः) तत्स्थो ; T_2 G_1 तत्स्थुर् ; Ca. p (gloss : स्थितौ) तस्थौ (as in text). T $G_{1.3.6}$ स्थितवांश्च (for तस्थि°). K_2 च परो यस् ; K_7 $D_{4.9}$ चेश्वरो यस् ; T $G_{1.3.6}$ चेतनो यस् ; $M_{1.5-7}$

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं
याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ।
राजन्गच्छस्वैतदर्थस्य पारं
सम्यक्प्रोक्तं स्वस्ति तेऽस्त्वत्र नित्यम् ९०

भीष्म उवाच ।

स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।
प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९१
गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणे ।
दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥ ९२
गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यस्य तथैव च ।
रत्नाञ्जलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ९३
विदेहराज्यं च तथा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।
यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥ ९४
सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः ।
धर्माधर्मौ च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ९५
अनन्तमिति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ।
धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥ ९६
जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् ।

C. 12. 11824
B. 12. 319(8). 100
K. 12. 323. 100

चैव योयं (for चापरो यस्). $D_{5.7}$ तस्थौ ब्रह्मावस्थितिश्चापि यो वै. ❀ Cn : अपरः, क्षत्रियादिः । ❀ — ^{d}) $K_{1.2}$ B_8 (marg.) तस्मिन्; K_7 $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ तस्मान् (for तस्मै). D_5 मोक्ष्यम् (for मोक्षम्). B_8 Da_8 Ds_1 $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{3.6}$ नरेंद्राः; Dn_1 Ds_2 नरेंद्र; Dn_4 नरेंद्रः (for द्विजेन्द्राः). G_2 तस्मै नित्यं मोक्षमाविर्द्विजेंद्र.

90 ^{a}) K_7 $D_{4.5.9}$ यद्दै; V_1 ये ते (for यत्ते). T_2 कृष्टं (for पृष्टं). $K_{1.2}$ [अ]त्र; G_2 तु (for च). — ^{b}) K_1 V_1 B_6 T $G_{3.6}$ M_1 य(K_1 त)थातथ्यं; K_7 B_8 (marg. as in text) याथातथ्यात्; $D_{5.7}$ येनावाप्यं (for याथातथ्यं). $K_{1.2}$ V_1 $D_{4.9}$ T_2 G_1 भजस्व; $D_{5.7}$ भव त्वं (for भवस्व). — ^{c}) D_4 आगच्छस्व (for गच्छस्व). G_2 om. दर्थस्य. Bo परं (for पारं). — ^{d}) K_6 om. स्वस्ति. K_6 $Bo_{.6.7.9}$ Da_8 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ त्वस्तु; G_2 यत्र (for ऽस्त्वत्र). $M_{1.7}$ नित्यः (for नित्यम्). — After 90, $K_{1.2.4}$ ins. an addl. colophon [*sub-parvan* : $K_{1.2.4}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : $K_{1.2.4}$ याज्ञवल्क्यजनकसंवादः].

91 ^{a}) B_9 अव- (for अनु-). K_1 -तिष्टस्तु; $K_{2.4.7}$ $D_{4.7.9}$ T_1 $G_{2.3.6}$ $M_{1.5-7}$ -शिष्टस्तु; Da_8 -शांतस्तु; T_2 G_1 -शिष्टेन (for -शास्तस्तु). — ^{b}) $K_{2.7}$ याज्ञवल्केन; $M_{1.5-7}$ यज्ञवल्केन. — ^{d}) $K_{1.2.4.7}$ B_8 Dn_4 $D_{4.9}$ T_2 तथा (for तदा).

92 ^{b}) G_2 कृत्वा (for कृते). D_4 वा (for च). $K_{4.6}$ $Bo_{.7.9}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3}$ G_2 $M_{1.5-7}$ प्रदक्षिणं (for °क्षिणे). D_5 प्रत्केचाभिप्रदक्षिणे (sic). — ^{c}) Da_8 Dn_4 $D_{4.5.7.9}$ G_2 देवरातिर्; M_7 दैवरातिं. $K_{1.2.4}$ नैवार(K_4 °वरा)तिर्नापराविर्.

93 D_5 om. 93. — ^{a}) K_7 D_9 गोकोटीं; V_1 D_4 °टीः (for °टिं). ❀ Ca : स्पर्शयामास दत्तवान् । यद्वा, एकमेव विभज्य सर्वेभ्यो ददौ । ❀ — ^{b}) $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ हिरण्यं तु (V_1 B_9 D_8 च) (for °ण्यस्य). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ तथा (for अथ). K_7 [ए]वैकं; V_1 $D_{4.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.6}$ [ए]कैकं (for [ए]कं च). M_7 रत्नांजलिरथैरै(*inf. lin.* °मै)कं.

94 ^{a}) K_1 विदेहि- (for विदेह-). K_6 -राजं (for -राज्यं). K_7 om. च. $K_{6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.7.8}$ T_1 $G_{2.3.6}$ तदा (for तथा). — ^{b}) B_{8} (marg.).$_9$ प्रतिपाद्य (for °ष्ठाप्य). $M_{1.5-7}$ सुते परे (for सुतस्य वै). — ^{c}) K_2 यातिधर्मम्; B_6 Da_4 D_5 यतिधर्मान् (for °धर्मम्). $K_{1.2}$ उपासीनो (for उपासंश्च). — ^{d}) K_7 [अ]प्यासन्; $D_{4.9}$ [अ]प्यावसन्; T_2 G_1 ऽप्यवस्य (for [अ]प्यवसन्). K_6 मिथिलाधिप.

95 ^{a}) K_7 सांख्यं (for सांख्य-). — ^{b}) D_7 T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ नित्यशः (for कृत्स्नशः). — ^{c}) K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.5-7}$ धर्माधर्मं (for °धर्मौ). ❀ Cs : अधर्मवद्धर्मस्यापि बन्धनहेतुत्वात् । ❀ — ^{d}) $K_{1.2.4}$ प्राकृतौ पर्यगाहत; D_7 प्राकृतीरिह गर्हयन्. ❀ Cn : प्राकृतम्, आविद्यकम् । ❀

96 G_2 om. 96^{a}–97^{b}. — ^{a}) Bo $M_{1.5-7}$ अनित्यम्; Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ Cn (gloss : त्रिविधपरिच्छेदशून्यः) अनंत; D_7 अस्तं तम् (for अनन्तम्). K_7 $D_{4.9}$ तं कृत्वा (for कृत्वा स). — ^{b}) Dn_1 आस्थितः (for एव च). Dn_4 नित्यं च बलमास्थितः. — ^{c}) $Bo_{.3.9}$ $Da_{3.a4}$ D_2 धर्माधर्मे; Dn_4 °धर्मात् (for °धर्मौ). K_6 धर्माधर्मे पापपुण्ये. — ^{d}) T_2 G_1 सत्यासत्यौ (for °सत्ये).

97 G_2 om. 97^{ab} (cf. v. l. 96). — ^{a}) K_4 जन्ममृत्योश्; K_7 $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ जन्म मृत्युं (for जन्ममृत्यू). — ^{b}) T_2 प्रकृतं (for प्रा°). Bo Da_4 Dn_1 $D_{8.9}$

C. 12. 11624
B. 12. 319(a).100
K. 12. 323. 100

ब्रह्माव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥ ९७
पश्यन्ति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ।
इष्टानिष्टवियुक्तं हि तस्थौ ब्रह्म परात्परम् ।
नित्यं तमाहुर्विद्वांसः शुचिस्तस्माच्छुचिर्भव ॥ ९८
दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते ।
ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ।
ददात्यव्यक्तमेवैतत्प्रतिगृह्णाति तच्च वै ॥ ९९
आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्त्वत्तोऽधिको भवेत् ।
एवं मन्यस्व सततमन्यथा मा विचिन्तय ॥ १००
यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्याविपश्चिता ॥ १०१
न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन ।
लभतेऽव्यक्तसंस्थानं ज्ञात्वाव्यक्तं महीपते ॥ १०२
तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च ।
अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात् ॥ १०३
ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः ।

तदचिंतयन्; D7 T G1.3.6 परिचिंतयन् (D7 G3 °य); M1.5–7 परिगर्हयन् (for तदचिन्तयत्). —c) Da3 om. ब्रह्मा. K1.2.4 D4 ब्रह्म व्यक्तस्य; K7 V1 Bo.6–8 Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 Ca (gloss: समभिव्याहारात् ब्रह्मणः अव्यक्तस्य च) व्यक्ताव्य° (for ब्रह्मा°). D4.9 धर्मेदम् (for क°).

98 a) T2 योग-; G2 योगः (for योगाः). Da4 सांख्यश्. —b) K2 सु- (for स्व-). Da4 G1 -लक्षणः. —c) K6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 -विमुक्तं; G2 -वियुक्तां (for -वियुक्तं). K1.2 इष्टानिष्टादियुक्तं हि. ※ Cs: इष्टानिष्टवियुक्तं, विषयसंपर्ककृतसुखदुःखविहीनम् । ※ —d) K1 परात्मकं; D5 °त्परः; M1.6.7 परापरं (for °त्परम्). ※ Cn: तस्थौ, स्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थः । ※ —e) Dn1.n4 D7 T G1.3.6 तदाहुर्; G2 समाहुर् (for तमा°). K1.2.4 नित्यत्वमाहुर्विद्वांसः. —f) K4.6.7 B3 Dn1.n4 Ds1 D2.3 G1.2 शुचि; V1 Bo.6.9 Da3.a4 D3.5 M1.5–7 शुचिं (for शुचिस्).

99 a) K1.2 यश्च (for यच्च). —b) K1.2 यश्च (for यच्च). K7 D4.9 यद्दत्तं चानुवर्तते. — After 99ab, D7 T G1.3.6 Kumbh. ed. ins.:

781* अव्यक्तेनेति तच्चिन्त्यमन्यथा मा विचिन्तय ।

[T2 अन्यथा च विंचितयन् (for the post. half).]

—c) K2 परश्रेष्ठ; D4 नरः श्रेष्ठः; D9 नरश्रेष्ठः (for °श्रेष्ठ). —d) K6.7 प्रतिगृह्णाति; D4.9 परिगृह्णाति (for प्रति°). Da4 om. (hapl.) from यच्च up to गृह्णाति (in 99f). K1.2.4 यश्च वै (for यच्च ह). — B3 D2 G2 om. (hapl.) 99ef. —e) D5 व्यक्तम् (for [अ]व्यक्तम्). K6 Bo.6.7.9 Dn1.n4 Ds D3.8 ददात्यव्यक्त इत्येतद्; Da3 °त्यव्यक्त इत्येते. —f) K6.7 D4 -गृह्णाति. V1 Bo.6.7 Dn1.n4 Ds D3.5.7.8 यच्च (for तच्च). V1 ह (for वै).

100 a) K1.2.4 आत्मैव हि; B3 आत्मा चैव; D5.7 आत्मन्येव (for आत्मा ह्येव). G2 [आ]त्मको (for °नो). G1 ह्येकं (for ह्येकः). —b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तस्मात्परो (Da3.a4 °रा); K7 तत्राधिको; D5 त्वत्ताधिको; D9 ततोधिको; G2 M1.5–7 तत्त्वाधिको (for त्वत्तोऽधिको). D7 T G1.3.6 तव (for भवेत्). —c) K6.7 एव (for एवं). —d) D5 अन्यथात्मा (for अन्यथा मा). D5 om. from विचिन्तय up to the end of this adhy. K6 om. (hapl.) from चिन्तय up to तव्यावि (in 101d). K1.2 [अ]धिचिंतय (for विचिन्तय).

101 D5 om. 101; K6 om. up to तव्यावि (for both, cf. v. l. 100). —a) K1.4 यस्याव्यक्ते; Dn4 यस्माव्यक्तं; Ds1 यदव्यक्तं (for यस्या°). B3 मा (for न). —b) T2 सगुणाः (for °णं). —d) K7 सेवितव्यो विपश्चिता.

102 D5 om. 102 (cf. v. l. 100). —c) M1.5–7 लभ्यते (for लभते). K6 V1 Bo.7–9 Da3 Dn4 Ds D2.3.8 T2 G1.2 M1.5–7 Ca (gloss: अव्यक्तिकं, अव्यक्तरूपं, मोक्षसंस्थानम्) [ऽ]व्यक्तिकं (Dn4 °क-); K7 B6 Dn1 D3.7.9 T1 G3.6 °क्तकं; Da4 °क्तिसं- (for °क्तसं-). K2 -संज्ञानं (for -संस्थानं). —d) K6 ज्ञात्वाव्यक्तिं; G2 व्यक्तं मम (for ज्ञात्वाव्यक्तं). K4.6 B6.8 (marg. as in text) Da4 Ds D2.8 महीयते (for °पते). ※ Ca: ज्ञात्वा अव्यक्तं, शरीरादि आत्मतया ज्ञात्वा । ※

103 D5 om. 103 (cf. v. l. 100). —b) K1.2 Dn4 Ds2 T2 G6 अहंकारिकम् (for आहं°). Da3.a4 उच्यते; Dn4 एव तु. —c) K6 B6.7.9 परं वापि; K7 D9 पराणीह. —d) T2 G1 स्थानानि स तमाप्नुयात् (sic). ※ Cs: स्थानानि, इन्द्रादिपदानि । ※

104 D5 om. 104 (cf. v. l. 100). —a) Ds2 D7

जन्ममृत्युवियुक्तं च वियुक्तं सदसच्च यत् ॥ १०४
एतन्मयाप्तं जनकात्पुरस्ता-
त्तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् ।
ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा
ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ १०५
दुर्गं जन्म निधनं चापि राज-
न्न भूतिकं ज्ञानविदो वदन्ति ।
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च
दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ १०६

तस्मादुपासस्व परं महच्छुचि
शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ।
क्षेत्रज्ञवित्पार्थिव ज्ञानयज्ञ-
मुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ १०७
उपनिषदमुपाकरोत्तदा वै
जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।
यदुपगणितशाश्वताव्ययं त-
च्छुभममृतत्वमशोकमृच्छतीति ॥ १०८

C. 12. 11836
B. 12. 319(8). 112
K. 12. 313. 112

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

T $G_{1.3.6}$ यस् (for ये). K_7 ब्रह्म; V_1 स्थानं (for नित्यं). —^{b}) K_6 Da_4 जानंते. K_1 B_9 -तत्परः. D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ जानीते (G_2 ज्ञानते; $M_{1.5-7}$ जानते) शाश्वतः परं (T_2 °रः). —^{c}) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ -विमुक्तं च; K_7 $D_{4.9}$ -वियुक्तास्ते; T_2 °क्तश्च (for °क्तं च). —^{d}) $K_{4.6}$ V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg.).$_9$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ विमुक्तं (for वियुक्तं). $K_{1.2}$ मनसश्च; G_2 सदसतश्च (for सदसच्च). K_7 $D_{4.9}$ गच्छं(D_4 °च्छ)ति परमां गतिं.

105 D_5 om. 105 cf. v. l. 100). $Da_{3.a4}$ om. 105^{ab}. —^{a}) T_2 $M_{1.7}$ मयोक्तं (for मयाप्तं). K_2 जनकं (for °कात्). G_2 पुनस्तान् (for पुर°). —^{b}) D_4 वा (for च). — T_1 repeats नृप याज्ञवल्क्यात् after न (in 105^c). T_2 याज्ञवल्क्यं; $M_{1.5-7}$ या(M_5 य)ज्ञवल्कात्. —^{c}) Ca ज्ञात्वा (for ज्ञानं). Ds_1 विशिष्टं हि (for °ष्टं). D_7 च (for न). Da_4 $M_{1.5-7}$ यज्ञाज् (for यज्ञा). ❀ Ca: ज्ञानमेव विशिष्टं, न कर्म । ❀ —^{d}) K_2 स्वर्गं (for दुर्गं).

106 D_5 om. 106 (cf. v. l. 100). —^{a}) B_6 दिनं; T_2 निधनौ (for °नं). —^{b}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.7-9}$ T_2 G_1 भौतिकं; K_7 D_4 भौतिक- (for भूतिकं). D_2 om. from विदो up to विमोक्षं (in 107^b). —^{d}) D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ भूयः (for भूमौ).

107 D_5 om. 107 (cf. v. l. 100). D_2 om. up to विमोक्षं (cf. v. l. 106). —^{a}) G_1 महः (for महत्). K_6 V_1 $B_{1.3.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{3.7}$ T_1 $G_{1.3}$ $M_{5.6}$ शुचिः (for शुचि). T_2 तस्मादुपासस्व महच्छुचिः शिवं. —^{b}) K_2 हि मोक्षं; K_7 $D_{4.9}$ विशोकं; Dn_4 विमोक्ष- (for °क्षं). K_7 D_9 परमं (for विमलं). T_2 विमोक्षमेकं विमलं पवित्रं. —^{c}) K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2.3.8}$ क्षेत्रं ज्ञात्वा (for क्षेत्रज्ञवित्). K_6 D_7 पार्थिवं (for °व). D_4 om. from ज्ञानयज्ञ up to याज्ञ (in 108^b). D_8 ज्ञानयज्ञ. —^{d}) T_2 उपास्व (for °स्य).

108 D_5 om. 108 (cf. v. l. 100). D_4 om. up to याज्ञ (cf. v. l. 107). —^{a}) $Da_{3.a4}$ Dn_1 D_8 $D_{2.3.8}$ Cp (gloss: यस्मिन्ब्रह्मणि उपनिषद् रहस्यज्ञानमस्य) यदुपनिषदम् (for उपनिषदम्). V_1 $B_{0.6.8.9}$ सथाकरोत् (for उपा°). V_1 B_0 तदासौ; $B_{7.9}$ $Da_{3.a4}$ T_2 तथा वै; B_8 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ तथासौ (for तदा वै). $K_{1.2.4}$ उपनिषदमुपाकरोतु दातां (K_1 दांता). —^{b}) $K_{1.2}$ जनकसुतस्य. $K_{1.4.7}$ पुरा ह; K_2 परा ह; Dn_4 G_1 पुरो हि; D_7 T_1 $G_{3.6}$ पुरापि (for पुरा हि). K_7 याज्ञयवल्क्यः; G_2 $M_{1.5-7}$ यज्ञवल्कः. D_9 जनयज्ञमुपास्य वै नृपस्य पुरा ह याज्ञवल्क्यः (corrupt). —^{c}) B_7 तद्- (for यद्-). D_9 -गणितं (for -गणित-). K_2 -शाश्वताव्ययं; Dn_4 °व्यथ; D_7 T $G_{1.3.6}$ °व्ययस्; M_7 °व्यक्तं (for °व्ययं). $M_{1.7}$ तु (for तत्). —^{d}) V_1 $M_{1.6}$ अमृतम् (for अमृतत्वम्). $K_{1.2.4}$ डं(K_4 अं)चतीति; K_6 B_6 (marg.) T_2 $G_{1.2}$ ऋच्छ(K_6 °च्छे)ति; V_1 $B_{0.7.8}$ (orig.).$_9$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.3.8}$ अर्च्छति; B_6 (orig.).$_8$ (marg.) अर्हति; D_7 ऋच्छतेति; $M_{1.5-7}$ आर्च्छतीति (for ऋच्छतीति).

३०७

C. 12. 11637
B. 12. 320[19]. 1
K. 12. 324. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।
दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नोपैति जरान्तकौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ॥ ३
वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् ।
पर्यपृच्छत्पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४
केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ ।
तपसा वाथ बुद्ध्या वा कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५
एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाच परोक्षवित् ।
निवृत्तिर्नैतयोरस्ति नानिवृत्तिः कथंचन ॥ ६
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ७

Colophon om. in D5; Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1, a2 Dn2, n3 D1 G4, 5 M2–4 absent. — *Subparvan :* K1, 2, 4, 6, 7 V1 B6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D3, 4, 7–9 T G1, 3, 6 M1, 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1, 2, 4 V1 B0, 7 Da4 Dn1 D2, 3, 8 T1 G2, 6 M1, 5–7 याज्ञवल्क्य(M1, 5–7 यज्ञवल्क)जनकसंवादः समाप्तः; K6 B6, 8, 9 Da3 D8 T1 (also) G3, 6 (also) याज्ञवल्क्यजनकसंवादः; K7 D4, 9 याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ज्ञानोपदेशः समाप्तः; M1, 5–7 (all also) ज्ञानप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 47; B8 145; Dn1 144; Dn4 Ds2 M5 142; D8 139; T1 G6 141; G1, 3 M1, 6, 7 140. — *Śloka no.:* Da4 108; Dn1, n4 112; D8 110.

307

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 274. 13; 283. 15).

1 [a]) K2, 4 D7 T G1, 3, 6 M1, 5–7 सु- (for वा). — [b]) K1, 2 पुरुषर्षभ (for भरत°). — [c]) G2 वायुर् (for आयुर्). D4 om. (hapl.) from वाप्याथ up to प्रयोगै in (2[c]). — [d]) Dn1 मृत्युर्; D9 मृत्योर्. K7 D7 कथं मृत्योरप(D7 °रुप-)क्रमेत्.

2 D4 om. up to प्रयोगै (cf. v. l. 1). — [a]) V1 B9 M1, 5, 7 वै (for वा). — [b]) D5 om. from कर्मणा up to अत्रा in (3[a]). — [c]) K1, 2 रसायनोपयोगैर्वा. — [d]) K4, 6 V1 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 कैर्नाप्नोति; K7 D9 को नापैति; D4 को नोपैति; D7 T G1, 3, 6 केनापै(T2 °पे)ति (for कैर्नोपैति). K1 जरांतुकौ (sic); K2 °तिकौ; K6 जनांतिकौ (for जरान्तकौ).

3 D5 om. up to अत्रा (cf. v. l. 2). — [c]) D7 T G1, 3, 6 [अ]पि (for [इ]ह). — [d]) K1, 2 M5 ह; D7 T1 G3, 6 वै (for च).

4 [a]) K1, 2, 4, 7 V1 B0 विदेहो (for वैदेहो). — [b]) K4 Da4 Ds1 D2, 8 महर्षिर्; Da3 Dn4 D4 महर्षि- (for महर्षिं). Da3, a4 वेदपारगं; D2 °वित्तम (for °वित्तमम्). — [d]) G2 भिन्न- (for छिन्न-). K7 -संशयः.

5 [a]) G1 को*युक्तेन (for केन वृत्तेन). K1 Da4 भगवान्. — [b]) Dn4 अतिक्रांते; D5 निष्क्रामेत (for अतिक्रामेज्). — [c]) B0, 7, 9 Da3 Dn1 D8 D2, 3, 8 T1 G3, 6 वा बुद्ध्या (by transp.).

6 [b]) K4 Dn1, n4 D2, 4, 7–9 G1 M5, 6 [अ]परोक्षवित्; D5 स मोक्षवित्; C8 परोक्ष° (as in text). ❀ C8: परोक्षवित्, कालज्ञः । ❀ — [c]) K1 निवृत्तिं; D5 निर्वृति-; M6 विवृत्तिर् (for निवृ°). K4 B7, 8 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 8 न तयोर् (for नैतयोर्). — [d]) T1 G6 का न (G6 नि-) वृत्तिः; G1 नानिवृत्तः; M1, 5 नातिवृत्तिः; Ca (gloss: स्वभावानुभावानुपरमो) नानि° (as in text). K1 अथात्मनि; K2, 4 कदाचन (for कथं°).

7 [a]) D7 T1 G6 स(D7 न)सामानि (for न ह्यहानि). — [b]) T1 G6 न सामा (by metathesis); G2 मनसा (for न मासा). K1 (*sup. lin.* as in text) पुनः; D4, 9 क्षिपाः; M1, 5–7 समाः (for क्षपाः). — [c]) B8 स्वयं; Dn4 मोयं; D7 सो यः; G2 योयं (for सोऽयं). ❀ Cp: अध्वानं, संसारपथम् ॥ C8: जन्ममरणादिप्रबन्धम् । ❀ — [d]) Da3, a4 नचिराद् (for चिराय). K6, 7 V1 D5, 7, 9 T G1–3, 6 M1, 7 अध्रुवं; B6, 9 Da3, a4

सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा ।
उह्यमानं निमज्जन्तमप्लवे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ॥ ८
नैवास्य भविता कश्चिन्नासौ भवति कस्यचित् ।
पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ।
नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित् ॥ ९
क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निष्टनन्तः पुनः पुनः ।
कालेन जाता जाता हि वायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ १०
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ११
एवंभूतेषु भूतेषु नित्यभूताध्रुवेषु च ।
कथं हृष्येत जातेषु मृतेषु च कथं ज्वरेत् ॥ १२
कुतोऽहमागतः कोऽस्मि क्व गमिष्यामि कस्य वा ।
कस्मिन्स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि ॥ १३

C. 12. 11850
B. 12. 320(19). 4
K. 12. 324. 14

अव्ययं (for अध्रुवः).

8 ^{a}) $K_{4.7}$ Da_{4} Ds_{2} D_{4} T_{2} $G_{1.2}$ M_{7} -समुच्छेद- (Ds_{2} °दं); D_{7} -समुत्सेदः (for -समुच्छेदः). — ^{b}) $K_{1.2}$ श्रो(K_{2} स्रो)तस्येव; K_{4} स्रोतस्यैव; $K_{6.7}$ B_{0} $D_{2.9}$ श्रोतसे(K_{7} D_{9} °सै)व; B_{9} स्रोतसश्च; Da_{4} °सो वा; D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ °सैव (for °सेव). K_{6} [ऽ]ह्यसे; G_{2} [ऽ]च्यते (for [ऽ]ह्यते). K_{2} सदं (sic); K_{4} पदं; Dn_{1} तदा; D_{7} T_{1} $G_{3.6}$ जवात्; G_{2} तथा (for सदा). D_{8} स्रोतसापोह्यते सदा; D_{4} श्रोतसेवाह्यते सदा. — ^{c}) $B_{6.8.9}$ Da_{3} Dn_{4} Ds_{2} $D_{2.3.5.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6}$ ऊ(G_{6} दौ)ह्यमानं (T_{1} $G_{1.3.6}$ °नश्च); B_{7} Cp (gloss : तापत्रयेणाभिभूयमानं) तुद्यमानं (for उह्य°). $K_{1.2.4}$ $B_{7.9}$ $G_{1.2}$ $M_{1.6.7}$ च मज्जंतम् (G_{1} °न्तौ); T_{1} $G_{3.6}$ तु मज्जंस्याद् (sic) (for निमज्जन्तम्). — ^{e}) K_{7} जरामृत्युर्; T_{2} G_{1} जरामृत्यू. T $G_{1.3.6}$ -महाग्राहौ (for °ग्राहे). — ^{f}) $K_{1.2.4}$ कथंचिद् (for न कश्चिद्). D_{5} अपि मुच्यते; D_{7} T_{2} G_{1} Cs (gloss : अतिवर्तयति, तारयतीत्यर्थः) अतिवर्तते; T_{1} $G_{3.6}$ अतिपद्यते; $M_{1.5-7}$ अवबुध्यते (for अभिपद्यते).

9 9^{abcd} = (var.) 12. 28. 39, 50. — ^{a}) G_{2} किंचिन् (for कश्चिन्). K_{6} V_{1} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ Dn_{4} D_{8} $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ कश्चिद्भवति. — ^{b}) D_{5} कर्हिचित् (for कस्य°). — 9^{cd} = 12. 37*. — ^{c}) $Da_{3.4}$ सर्गतम्; D_{7} T_{1} $G_{3.6}$ संगमम् (for °तम्). — ^{d}) M_{6} बुद्धिभिः (for बन्धुभिः). — 9^{ef} = 12. 28. 51^{ab}. — ^{e}) M_{7} -संवादो (for °वासो) ❀ Cs : अत्यन्तसंवासः, अविनाशी सहवासः । ❀ — ^{f}) K_{6} B_{7} कस्यचित्; D_{5} कर्हि° (for केन°).

10 ^{a}) D_{4} क्षिप्यंत; D_{5} क्षिप्रं ते; $D_{7.8}$ T_{2} G_{1} क्षिप्यते (for क्षिप्यन्ते). D_{5} न च (for the first तेन). D_{4} [ह्]व (for [ए]व). — ^{b}) K_{2} निष्क्रयंतः; $K_{4.7}$ D_{9} निष्टावंतः; D_{8} T_{1} $G_{3.6}$ तिष्ठन्तः; D_{5} निःसृतं नः; D_{7} विष्ठन्संतः; D_{8} तिष्ठतश्चाः (sic); T_{2} G_{1} तिष्ठसंतं; Ca (gloss : कूर्दन्तः) Cp (gloss : अव्यक्तध्वनिं कुर्वन्तः) निष्टनन्तः (as in text). — ^{c}) $B_{0.7}$ याता (for the first जाता). $K_{4.6}$ $B_{0.7}$ $Dn_{1.n4}$ D_{8} $D_{2-5.8}$ याता हि; D_{9} हि नरा (for जाता हि). B_{9} $Dn_{1.n4}$ [ए]व (for [इ]व). — ^{d}) $K_{1.7}$ G_{2} अभ्रसंचयः; $K_{2.4}$ अत्र संचयाः (for अभ्रसं°).

11 ^{a}) V_{1} जरामृत्युर्; Dn_{4} °मृत्यु. — ^{c}) Dn_{4} बलीनां.

12 ^{a}) K_{6} नित्येषु; $B_{0.7.8}$ (marg.) $Dn_{1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ Cs (gloss : कार्यकारणसंघाताध्यक्षः) भूतात्मा; B_{9} D_{5} lacuna (by hapl.) (for भूतेषु). — ^{b}) $K_{1.2.4.6}$ $B_{0.6.7.8}$ (marg.) $Dn_{1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.5.8}$ $M_{1.7}$ नित्य- ($K_{1.2.4}$ °त्यं) भूतोध्रु($K_{1.2.4}$ °ताध्रु; K_{6} °तेध्रु)वेषु च. — ^{c}) B_{7} $Dn_{1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ हि हृष्येजु; Cs (gloss : द्रोहं नाचरेत्) न द्रुह्येद् (for हृष्येत). K_{1} (marg. as in text) यातेषु (for जातेषु). — ^{d}) Da_{3} lacuna (by hapl.); G_{3} $M_{1.5-7}$ वृत्तेषु (for मृतेषु). K_{6} $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.7.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.6}$ न संज्वरेत्; D_{5} M_{7} न संचरेत् (for कथं ज्वरेत्).

13 With 13, cf. 12. 28. 40^{abcd}. — ^{a}) T $G_{1.3.6}$ कुतस्त्वम् (for कुतोऽहम्). B_{6} कोसि; T_{1} $G_{3.6}$ क्वासीः; T_{2} G_{1} क्वासु (for कोऽस्मि). — ^{b}) $K_{1.2}$ न (for क्व). $K_{1.2}$ D_{7} [आ]गमिष्यामि; T $G_{1.3.6}$ गमिष्यसि (for °ष्यामि). $D_{5.7}$ कर्हिचित् (for कस्य वा). — D_{5} om. 13^{cd}. — ^{c}) D_{7} T_{1} $G_{3.6}$ पतितः (for भविता). — ^{d}) $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ कस्मिन्; T $G_{1-3.6}$ कः सन् (for कस्मात्). K_{7} अनुशोचति; B_{0} $M_{1.5-7}$ °शोचिमि; B_{9} अपि शोचसि (for अनुशो°). — After 13, $D_{5.7}$ ins. :

782* सत्यश्च ते यथात्मा च स्यक्तः स्यात्किमनेन च ।

14 ^{a}) K_{7} $G_{2.3}$ दृष्ट्वा; D_{4} भ्रष्टा; D_{7} नष्टा; D_{9}

C. 12. 11631
B. 12. 320(19).15
K. 12. 323. 15

द्रष्टा स्वर्गस्य न ह्यस्ति तथैव नरकस्य च । आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याचैव यजेत च ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

युधिष्ठिर उवाच ।
अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम ।
कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १
संन्यस्यते यथात्मायं संन्यस्तात्मा यथा च यः ।
परं मोक्षस्य यच्चापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३

ह्यष्टा; T_1 यष्टा (for द्रष्टा). K_6 B_8 $Da_{3,4}$ कोस्तीह; K_7 $B_{0,7-9}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2-4,8}$ कोन्योस्ति; V_1 $M_{1,5-7}$ को ह्यस्ति (for न ह्यस्ति). — [b]) D_7 T $G_{1,3,6}$ नरकस्य तथैव च. — [d]) T_1 $G_{3,6}$ वा (for the second च).

Colophon. $Ś_1$ D_6 missing: $K_{3,5}$ B_{1-5} $Da_{1,2}$ $Dn_{2,n3}$ D_1 $G_{4,5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan :* $K_{1,2,6,7}$ V_1 $B_{6,7,9}$ $Da_{3,4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2-5,7-9}$ T_1 $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* $K_{1,2,4,6,7}$ V_1 $B_{0,6-9}$ $Da_{3,4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2-5,8,9}$ G_2 $M_{1,5-7}$ पंचशिखजनकसंवादः. — *Adhy. no. :* (figures, words or both): K_6 48; B_7 T_1 G_6 142; B_8 146; Dn_1 145; Dn_4 Ds_2 G_3 M_5 143; D_8 140; T_2 155; G_1 $M_{1,6,7}$ 141; G_2 157. — *Śloka no. :* Da_4 $Dn_{1,n4}$ D_8 15.

308

☞ This adhy. is missing in D_6 (cf. v. l. 12. 283. 15). $Ś_1$ is missing up to नरेन्द्रे (in 76) (cf. v. l. 12. 274. 13).

1 [a]) $K_{1,2}$ Da_4 गार्हस्थं. D_7 परित्यज्य च गार्हस्थ्यं. — [b]) K_6 -सत्तमं; Da_4 -सत्तमः. — [c]] K_6 विलयं; B_8 (orig.) [ऽ]तिलयं; B_8 (marg.) निलयं; D_5 [ऽ]तिस्वयं (for विनयं). D_7 T $G_{1,3,6}$ $M_{1,5-7}$ कः प्राप्तो नृपतिः सिद्धिं; G_2 कः प्राप्नोति पतिः सिद्धिं. ❀ Cn: विनीयते, विलीयतेऽस्मिन्निति विनयो लयस्थानं, मोक्षतत्त्वम् ॥ Cp: विनयं, विशिष्टज्ञानम् । बुद्ध्या, ममतात्यागकौशलेन । ❀ — [d]) $K_{1,2,4}$ T_2 G_1 मोक्षे (for मोक्ष-). $K_{1,2}$ तथ्यं (for -तत्त्वं).

2 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) $K_{1,2}$ $Da_{3,4}$ Ca संन्यस्यति; V_1 $B_{0,6-8}$ $Dn_{1,n4}$ Ds_2 $D_{3,5,7}$ T $G_{3,6}$ M_7 स न्यस्यते; G_2 यद्यस्य ते; Cs अव्यक्तस्य (for संन्यस्यते). $K_{1,2,4,6}$ B_6 (marg.) Dn_4 यथात्मानं; K_7 $D_{4,5,7,9}$ यथात्मा च; B_0 यदात्मायं; $Cp._8$ यथात्मायं (as in text). — [b]) K_6 B_{6-9} Dn_1 D_8 $D_{2,3,8}$ G_2 Cn (gloss: व्यक्तस्य, स्थूलदेहस्य आत्मा, लिङ्गदेहः) Cs व्यक्तस्यात्मा; K_7 V_1 B_0 Da_3 Dn_4 $D_{4,6,7,9}$ त्यक्तस्यात्मा; T_1 $G_{1,3,6}$ व्यक्तस्वात्मा; T_2 त्यक्तस्वात्मा (for संन्यस्तात्मा). $D_{5,7}$ तथा; $M_{1,5-7}$ भवेच् (for यथा). K_4 $B_{0,8}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ च यत्; K_6 द्वयं; K_7 Da_3 $D_{4,9}$ भवेत्; V_1 च यं; $B_{6,7,9}$ त्वयं; B_8 (marg.) $D_{5,7}$ च तत्; T $G_{1,3,6}$ Cs च तं (for च यः). Da_4 Ca व्यक्तस्यात्मा (Ca व्यक्तः स्याद्वा) यथा द्वयं. ❀ Cn (reading व्यक्तस्यात्मा): व्यक्तस्य स्थूलदेहस्य आत्मा स्वरूपं यथा संन्यस्यते, त्यज्यते । ❀ — [c]) K_4 Dn_4 पर-; T_1 $G_{1,3,6}$ पारं (for परं). K_2 यश्च (for यच्).

3 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). Ds_1 om. the ref. — [a]) ❀ Cs: अत्र, संन्यासपथि । ❀ — [cd]) $D_{4,5,9}$ transp. जनकस्य च and सुलभायाश्च. Da_4 संवादे (for °दं). K_2 स्वलभायाश् (for सु°).

4 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_1 स न्यास्य; K_6 संध्यास- (sic); V_1 $B_{0,6-9}$ Da_3 $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{3,5,7}$ T_2 G_3 $M_{1,5-7}$ स न्यास-; T_1 $G_{3,6}$ स न्यासी (for संन्यास-).

संन्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा ।
मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ४
स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतागमः ।
इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ५
तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६
अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ।
महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७
तया जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ८
सा सुसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्यं नेति ससंशया ।
दर्शने जातसंकल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ९
ततः सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
अविभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १०
चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ११

C. 12. 11882
B. 12. 321(20). 11
K. 12. 325. 11

Ds2 D2 T2 G1 -फलकः; T1 G6 फलितः; G2 M1. 5–7 -पथिकः (M7 °तः) (for -फलिकः). K2. 4 संन्यस्य हि किलः कश्चिद्. ❀ Ca: संन्यासफलिकः, संन्यासं विना संन्यासफलवान् ॥ Cn: संन्यासफलं सम्यग्दर्शनं, तदस्यास्तीति । ❀ —c) G3 मैथिले (for °लो). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 राजा (for नाम). —d) Da3 श्रुतेः; Ds2 T2 श्रुतिः; D4. 5. 9 स्मृतः (for श्रुतः).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वेद- (for वेदे). V1 B8 (marg as in text) -धर्मे; G2 M1. 5–7 -शास्त्रं (for -शास्त्रे). B8 (marg. as in text) वै (for च). K7 D4. 9 स वेद(D4 °दे)-शास्त्रे मोक्षे च. —b) K6 स्तवशास्त्रे; B6. 9 Da3 Ds2 (by corr.) स्वशास्त्रे च; B3 (marg.) स्वे शास्त्रे च; D5 तत्त्वशास्त्रे; D7 T1 G3. 6 वेदशास्त्रं (for स्वे च शास्त्रे). K7 B0. 6. 7. 9 Da2. a4 Dn1 n4 D8 D2. 3. 5. 7–9 T1 G3. 6 कृतश्रमः; G3 कृतागमे (for °गमः). V1 B8 स्व(B8 स्वे)शास्त्रे कृतनिश्चयः. ❀ Cn: स्वे शास्त्रे, दण्डनीतौ ॥ Cs: अर्थशास्त्रे । चशब्दात् धर्मशास्त्रे च । ❀ —d) K7 शसास; D4 शशाम; D7 T1 G3. 6 यशसा (for शशास). K7 पृथिवीम् (for वसुधाम्).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —b) V1 -वृत्तितां (for -वृत्तताम्). —c) K7 Dn4 स्पृहयति. B8 D5. 7 एते (for अन्ये). T1 G3. 6 लोकेषु चास्पृहंस्तस्मै; T2 G1 °ष्वस्पृहयंस्तस्मै; G2 °षु प्रार्थयंति स्म; Ca सर्वलोके प्रगायंति. —d) K1. 2. 4 पुरुषर्षभ; K7 B7 D0 G2 M1. 5–7 पुरुषेश्वरं (B7 °रः).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) Da4 कर्मयुगे; D7 T1 G3. 6 त्रेता°; Cs (gloss: कृतयुगे) धर्म° (as in text). B7 अथ तस्मिन्युगे धर्मो. —b) K1. 6 Da4 अनुष्ठिताः (for °ता). ❀ Cn: अनुष्ठिता, कर्तरि क्तः (Pāṇini 3. 4. 72) । ❀ —c) K1. 2 अवचचार; T2 अनुपचार (for °चचार). G3 M1. 5–7 चचार वसुधामेका. —d) K1 स्वलभा (for सु°). K1. 6 भिक्षकी; Da4 भिक्षुका.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 तथा; Dn4 तथा (for तया). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कृत्स्नम् (for सर्वम्). —b) K7 अटत्या. K6 Da4 Dn4 मिथिलेश्वर; K7 मैथिलेश्वरः. —c) T2 श्रुते (for श्रुतो). K6 D4. 9 मोक्षी (for मोक्षे). K1. 2 तत्र श्रुतो (K2 °तौ) मोक्षपरः. —d) ❀ Ca: त्रिदण्डिभिः, यतिव्रतिभिः । ❀

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सातिसूक्ष्मां; B6. 7 Da3. a4 सा सूक्ष्मां च; B8 साव(marg. सापि)सूक्ष्मां; D5 T2 सा च (T2 तु) सूक्ष्मां; G2 साधुकामां; M1. 5–7 सा सुसूक्ष्मः (for °क्ष्मां). M1. 5–7 कथाः (for कथां). K7 D4. 9 सा सुश्रू(D4 °सू)क्ष्मकथं श्रुत्वा. —b) K1 Da3 तथा नेति; K2 तथ्यं नीति-; Da4 तथ्यंतेति; D7 कथ्यंतेति; T1 G6 कथां ते तु; G2 तथ्यं नैति; M1. 6. 7 कथ्यं नेति (for तथ्यं नेति). K1. 2 सुसंशया; K7 Da3 सशं°; B7 शशंस या; Ds1 न संशया; D5 सशंकया (for ससंशया). Dn4 तथ्यं ते चेति संशया. —c) G3 दर्शिते (for दर्शने). —d) V1 B8 (marg. as in text) सा (for ह).

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 तत्र (for ततः). D7 T1 G1. 3. 6 विप्रमार्थथ; G2 [अ]-पि प्रहायाथ (for विप्रहा°). K1. 2. 4 [अ]त्र; K6 D4 [अ]र्थ- (for [अ]थ). —b) D4 corrupt; G3 पूर्वरूपवियोगतः. ❀ Cp: पूर्वरूपं, भिक्षुकत्वानुरूपम् । ❀ —c) Ds2 आबिभ्रद्. T1 G6 अभिभूयानवद्यांगी. —d) G1 अन्यस् (for अन्यद्).

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 चक्षु°; Da4 चतुर् (for चक्षुर्). —b) K1. 2 लघ्वभ्र-; K6

C. 12. 11163
B. 12. 321(10). 12
K. 12. 335. 12

सा प्राप्य मिथिलां रम्यां समृद्धजनसंकुलाम् ।
भैक्षचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२
राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तथा ।
केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः ॥ १३
ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४
अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ १५
सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।
सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपते ॥ १६
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
सा स्म संचोदयिष्यन्तं योगबन्धैर्बबन्ध ह ॥ १७

गजेंद्र-; G2 लब्धस्तु (for लब्धस्त्र-). —c) K1. 2. 4 वै- (K1 वै)दाहानां (for विदे°). K1 D4 पुरं; K2. 4 परं; K6 Dn4 M1. 6. 7 पुरी; K7 पुरा; D5 गतिं; D7 पदं; T1 G2. 6 पतिं (for पुरीं). K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds1 D2. 5. 8 सुभ्रुर्; K6 सुभ्रु (for सुभ्रूर्). —d) K1. 2. 4 जलजेक्षणा (K1 °णाः) (for कमले°).

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) D5 स; T1 G3. 6 सं- (for सा). —b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रभूत-; D5 अत्यर्थ- (for समृद्ध-). K1 Ds1 -संकुलं. —c) K6. 7 V1 B7. 8 Da4 D3. 4. 9 G1 M1. 5. 6 भैक्ष्य-; Dn4 मोक्ष- (for भैक्ष-). B8 -चर्यो- पदेशेन (for -चर्या°). —d) T G1. 3. 6 ददर्श मिथिलाधिपं.

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —b) K2 सौकुमार्यां; K7 D4. 9 श्लक्ष्णं चारु. K7 गुरुस् (for वपुस्). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तदा (for तथा). —c) G2 सुता (for कुतो). —d) D7 गत- (for [आ]गत-).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 दृष्ट्वा; K2. 4 पृष्ट्वा (for कृत्वा). —b) Da3. a4 व्यादिस्य (for °श्य). D5 व्यादिश्य वरमासनं. —c) D8 पूजितो (for °तां). T1 G3. 6 पूजितां पादयोश्चैनाम्. —d) Ds1 D5 परान्नेन; T1 G3. 6 अथा° (for वरा°). K1. 2. 4 [अ]नु- (K1 °न्व)तर्पयत्; K7 [अ]भित°; D4. 5. 9 M1. 5. 6 [अ]भ्य°; G2 च त° (for [अ]प्यत°). M7 वरान्नैनाभ्यतर्पयन्.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 transp. 15a and 15b. —a) K7 युक्तवती; Dn1 मुक्त°; D8 भूक्त° (for भुक्त°). K1 Da3. a4 Ca (gloss: पीतवती) पीता; D5 प्रीत्या; T2 प्रीतां (for प्रीता). T1 G1. 3. 6 अथ भुक्तवतीं प्रीतां; Cp अपीतापीतवती (submetric). —b) T G1. 3. 6 राजा तां मंत्रिभिर्वृतः. —c) K1. 2. 4 T1 G3. 6 समाभाष्यविदां मध्ये. ❀ Cn: सर्वभाष्यविदां, सूत्रार्थज्ञानाम् ॥ Cs: सांख्ययोगतर्कशास्त्रादिविदां । ❀ —d) T G1. 3. 6 भिक्षुकीं (for °की). ❀ Ca: चोदयामास, साधिक्षेपमिव पप्रच्छ ॥ Cp: परीक्षयामास । ❀

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 16, D7 G3. 6 ins. सुलभोवाच. —a) K1 स्वलभा. K4. 6 तस्य; K7 D4. 9 स्वस्य; Ca अस्य (for त्वस्य). D7 T1 G6 सुलभा त्वहमार्येषु. ❀ Ca: अस्य धर्मेषु, नित्यनैमित्तिकेषु, क्रियमाणतया दृश्यमानेषु सत्सु, मुक्तोऽयमफलाकाङ्क्षी विहितत्वात्कर्म कुरुते, यद्वा कामुक इति ॥ Cs: धर्मेषु छत्रचामरादिषु राजचिह्नेषु । ❀ —b) K6 युक्ते; Bo. 8 (marg. as in text) युक्तो; Da4 मुक्ते; Dn4 भुक्तो; D6. 7 मुक्ता (for मुक्तो). K6 ससंसया; B7 शशंस या; Dn4 सुसंशया; T2 न संशयं. —c) D5 सद्यं; D6 (also) सत्यं; D7 स त्वां; T1 G3. 6 सा त्वां; Cn (gloss: बुद्धिं) Cp (gloss: चित्तं) Cs (gloss: मानसं भावं) सत्त्वं (as in text). D5 सद्येन; D7 सत्येन; Ca (gloss: मनोजन्मना, भावविशेषेण) सत्त्वेन (as in text). K7 M1. 6. 7 योगज्ञाः; D8 (marg. as in text) सत्यज्ञा (for योगज्ञा). — D4 om. 16d–17c. —d) K1 प्रविवेष; D7 T1 G2. 3. 6 प्रविष्टाहं; T2 G1 °ष्टाभून् (for °वेश). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 T2 M1. 5–7 महीपतेः (for °पते).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 17abc (cf. v. l. 16). —a) K2 lacuna; Da4 यस्य (for अस्य). —b) K2 रश्मीं; G1 M7 रश्मिं (for रश्मीन्). K4. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 संयम्य; K6 संपश्य (for संयोज्य). ❀ Cp: स्वाधीनैः सर्वैः स्वेन्द्रियैः, जनकस्य सर्वाणीन्द्रियाणि स्ववशे कृत्वा । ❀ — K2. 4 om. 17cd. —c) K1 सा स; G2 साधु (for सा स्म). K6 सश्मलं योज*ष्यंतं (sic); K7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 सा स्म तं चोदयिष्यंती (Dn4 °ष्यंति; D7 °ष्यंतु); V1 Ds1 सा स्म सं(Ds1 यस्मात्सं)चोदयिष्यंती; D9 सा स्म संयोजयिष्यंतं; T1 G3. 6 साधु (G3 सा स्म) तं चोदयिष्यंतं. ❀ Cn (reading) चोदयिष्यन्ती): प्रष्टुमिच्छन्ती ॥ Cp (reading संचोदयिष्यन्तं): प्रष्टुकामं । ❀ —d) D7 T G6

जनकोऽप्युत्स्मयन्राजा भावमस्या विशेषयन् ।
प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तमः ॥ १८
तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ॥ १९
भगवत्याः क्व चर्येयं कृता क्व च गमिष्यसि ।
कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः ॥ २०
श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते ।
एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात्प्रवेद्यं सत्समागमे ॥ २१
छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः ।
स त्वां संमन्तुमिच्छामि मानार्हासि मता हि मे ॥ २२

C. 12. 11873
B. 12. 321(20).20
K. 12. 323. 22

च बंधितं (D_7 °तः) (for बबन्ध ह). K_6 $D_{4.9}$ तं (for ह). K_1 योगवंधेन्ववंधनं. ❀ Ca : योगबन्धैः, योगबलेन वाङ्मनःस्तम्भनफलैः । ❀

18 Before 18, T_1 $G_{3.6}$ ins. जनकः. — ^{a}) $K_{1.4}$ ह्युत्स्मयन् ; K_2 ह्युत्रुययन् ; K_6 [ऽ]प्युत्सहन् ; B_6 °त्सयन् ; B_5 [ऽ]प्यस्मयद् ; $Da_{3.a4}$ [ऽ]प्यस्मयन् ; Dn_4 [ऽ]स्यत्स्मयन् ; D_3 [ऽ]प्याययौ ; D_6 [ऽ]यत्स्मयन् ; D_7 विस्मयन् ; T_2 [ऽ]प्यत्स्नयन् (for ऽप्युत्स्मयन्). ❀ Cn : उत्स्मयन्, स्वस्याजेयत्वाभिमाने गर्वं कुर्वन् ॥ Cp : स्वकीयमस्वातन्त्र्यं बुद्ध्वा, तत्कृततत्त्वज्ञानेन उत्स्मयन् ईषद्धसन् । ❀ — ^{b}) T_2 अस्य (for अस्या). K_1 विशेषतः ; Ds_1 °षयत्. ❀ Cn : विशेषयन्, अभिभवन् ॥ Cp : तत्कौशलादपि स्वयोगकौशलस्य विशेषं ख्यापयितुम् ॥ Cs : संभावयन् । ❀ — ^{c}) T_1 G_6 परि- (for प्रति-). G_2 भवने (for भावेन). — ^{d}) T_1 G_6 न्यस्य (for अस्या). $K_{1.2.4.6}$ $Bo_{.6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.3.5.8}$ नृपोत्तम (for °त्तमः). ❀ Cp : अस्या भावमभिप्रायं, भावेन स्वचित्तेन प्रतिजग्राह, मनसानुमेने । ❀

19 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) ❀ Ca : अधिष्ठाने, शरीरे । ❀ — ^{b}) $D_{5.7}$ संवादे (for °दः). — D_7 T_1 $G_{3.6}$ om. 19^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2.7}$ $D_{4.5.9}$ T_2 $G_{1.2}$ च (for वि-). B_8 (marg. as in text) G_2 Cpp (gloss : विशेषेण युक्तस्य, राजोपकरणशालिनः) -युक्तस्य ; D_5 तं मुक्त्वा (for -मुक्तस्य). ❀ Ca : विमुक्तस्य, निर्ममस्य ॥ Cp : अनासक्तस्य । ❀ — ^{d}) V_1 विमुक्तायास् ; B_8 (marg. as in text) Ds_1 युक्तायाश्च (for मुक्ता°). D_5 त्रिदंडिकैः ; T_2 $G_{1.2}$ °डकैः. ❀ Ca : द्वयोरपि विहितत्वमात्रेण स्वचिह्नं धारयतोरित्यर्थः ॥ Cn : उभावपि स्थूलदेहोपस्कारं त्यक्तवन्तावित्यर्थः । ❀

20 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). Before 20, $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-5.8.9}$ G_2 M_6 ins. जनक उवाच. — ^{a}) $K_{1.2.6.7}$ $B_{7.9}$ $Da_{3.a4}$ $D_{4.9}$ T_1 $G_{1.3.6}$ भगवत्या ; D_7 °वत्याम् ; $M_{1.5-7}$ भवत्याश्च (for भगवत्याः). K_1 क्व चर्चेयं ; K_2 क्व धर्मोयं ; $B_{7.9}$ $Da_{3.a4}$ T $G_{3.6}$ क्व वा स्थे(B_7 स्ते)यं ; D_7 अवस्थेयं ; G_1 क्व वार्षयं ; Ca.p क्व वर्षेयं (for क्व चर्येयं). G_2 भवत्याः क्व च वर्षेयः. ❀ Ca (reading क्व वर्षेयं) : वर्षा, वर्षाकालः । क्व चर्येयमिति पाठोऽर्वाचीनः ॥ Cp : क्व वर्षेयं, इयं वर्षा, चातुर्मास्यलक्षणा, क्व कृता ; कुत्र देशे क्षपिता (Cpp [gloss : अवस्थानं क्व कृतम्] क्व वास्येयम्) । ❀ — ^{b}) $K_{2.4}$ कृतः ; Da_4 वृता ; Dn_4 क्व ता ; D_8 इतः ; D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ कुतः (for कृता). — ^{c}) K_6 D_7 कस्य त्वं च ; T $G_{1.3.6}$ कासि कस्य (for कस्य च त्वं). — ^{d}) K_7 पपृच्छ. $K_{1.2}$ [ए]तां (for [ए]नां). K_7 $D_{4.9}$ महामतिः (for महीपतिः).

21 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_7 जितैव ; T_1 $G_{3.6}$ जाते च (for जातौ च). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ संभवो ; V_1 T $G_{3.6}$ सद्भावे ; Ca (gloss : तत्त्वदर्शनम्) °वो (as in text). G_2 [अ]भि- ; G_3 [अ]थ (for [अ]धि-). D_4 -मन्यते (for -गम्यते). — ^{c}) K_2 एष्वंतेषु ; $Da_{3.a4}$ ऐश्वर्येषु ; Ds_1 एष्वर्थे तु (for °र्थेषु). $K_{1.2.4}$ अंतरं (for उत्तरं). — ^{d}) G_1 योत्स्यहं (for प्रवेद्यं). $K_{1.2}$ गद्यमागमे ; K_4 Da_3 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ G_2 Ca म- (G_2 त)त्समागमे (for सत्स°). ❀ Ca : तस्मादागमे आप्तोपदेशे सत्येवान्तरं वेद्यम् । ❀

22 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). Before 22, T $G_{3.6}$ ins. सुलभा. — ^{a}) D_7 क्षत्रादिषु ; T_1 $G_{1.3.6}$ छात्रा° (for छत्रा°). $K_{1.2.4}$ विशेषेण (for °षेषु). — ^{b}) $K_{1.6}$ $Bo_{.8}$ युक्तं ; Da_4 भुक्तं ; T_1 $G_{3.6}$ मुक्तां (for मुक्तं). K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ तत्त्वतः ; T $G_{1.3.6}$ सर्वतः (for °शः). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ Da_4 Dn_4 त्वा (for त्वां). $K_{1.2.4}$ शंसितुम् ; $Da_{3.a4}$ संमातुम् ; Ds_1 शंमंतुम् ; Ds_2 Cs संवेत्तुम् ; Ca संमांतुं ; Cn (gloss : सम्यग्ज्ञातुम्) Cp (gloss : संमानयितुं) संमन्तुम् (as in text). K_7 $D_{4.9}$ स त्वां (D_4 त्वा) संमन्त्रयिष्यामि ; $D_{5.7}$ सर्वं संश्रोतुमिच्छामि ; T_1 $G_{3.6}$ सा त्वां संवेत्तुमि° ; T_2 G_1 स सर्वं वेत्तुमि° ; G_2 सत्वरं वेत्तुमि°. — ^{d}) Dn_1 मानार्हाम् ; Dn_4 °र्हम् (for °र्हा). K_6 V_1 $Bo_{.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2-4.7.8}$ हि (for [अ]सि). Bo मतो (for मता). K_6 V_1 B_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_2 $D_{2-4.8}$ [अ]सि (for हि). Ds_1 G_2 ते (for मे). $D_{5.7}$ मम (for हि मे). — After 22, T_2 G_1 read 25.

C. 12. 11874
B. 12. 321[20].23
K. 12. 225. 23

यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।
यस्य नान्यः प्रवक्तास्ति मोक्षे तमपि मे शृणु ॥ २३
पाराशर्यसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसंमतः ॥ २४
सांख्यज्ञाने तथा योगे महीपालविधौ तथा ।
त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताध्वा छिन्नसंशयः ॥ २५
स यथाशास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिव्रजन् ।
वार्षिकांश्चतुरो मासान्पुरा मयि सुखोषितः ॥ २६
तेनाहं सांख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं न च राज्याद्विचालितः ॥ २७
सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।
मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ॥ २८
वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९

---

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 23, T2 ins. राजा. — a) G6 तस्माच् (for य°). — b) B8 वैषयिकं; Da4 वैशेषितं (for °षिकं). ❀ Ca: वैशेषिकं, पदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारा हेयोपादेयफलं, हेयोपादाना-स्यामात्मतत्त्वविवेकफलं काणादप्रणीतं शास्त्रम् । यद्वा विशेषाय प्रवृत्तं सांख्यपदेन प्रसिद्धमेव शास्त्रं वैशेषिकम् ॥ Cp: आत्मनो यो विशेषस्तत्प्रकाशकम् ॥ Cs सर्वस्माद्विलक्षणं, मोक्षयोग्यम् । ❀ — c) D7 यस्यां; M1. 7 यस्या (for यस्य). K6 B3. 8 (marg. as in text) Da3. a4 नास्ति (for नान्यः). G2 प्रवर्ता (for °क्ता). K6 B6–8 Da3. a4 [अ]पि (for [अ]स्ति). — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 मोक्षं (for मोक्षे). D4. 9 तदपि (for तमपि).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G3. 6 transp. 24 and 25. — a) K2. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8. 9 पराशर- (K2 D8 °र्य-) (for पाराशर्य-). K4. 7 पाराशर्यस्य गोत्रस्य; Dn4 पराशरममोत्तस्य (sic). — b) Dn4 M1. 7 तु (for सु-). — c) K7 भिक्ष्योः; Dn4 भिक्षौ (for भिक्षोः). Da4 पंचशिपस्य. B8 [अ]पि (for [अ]हं). — d) B6 -धार्मिकः; D7 T1 G3. 6 -सत्तमः (for -संमतः).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 T1 G3. 6 transp. 24 and 25. T2 G1 read 25 after 22. Before 25, D7 T1 G3. 6 ins. राजा. D7 om. 25[ab]. — a) K1 सांख्या ज्ञाने. G2 om. (hapl.) from ज्ञाने up to सांख्य (in 27[a]). K4 तथा योगी; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (Da4 न) योगे च; D5 T1 G3. 6 तथा ज्ञाने (for तथा योगे). V1 सांख्ययोगे तथा ज्ञाने. — b) ❀ Ca: महीपालविधौ, नीतिशास्त्रे । ❀ — K7 om. 25[cd]. — c) Ds1 विविध- (for त्रिविधे). D4. 9 मोक्षमार्गे (for °धर्मे). ❀ Ca: त्रिविधे, कर्ममात्रसाध्ये, ज्ञानमात्रसाध्ये, समुच्चयसाध्ये च वक्ष्यमाणे ॥ Cn: सांख्ययोगविधिशब्दैः क्रमेण ज्ञानोपास्तिकर्मकाण्डार्था ज्ञेयाः । अयमेव त्रिविधो मोक्षमार्गः ॥ Cs: त्रिविधे मोक्षधर्मे, केवलज्ञाने केवलसमुच्चितज्ञाने ब्रह्मार्पणतयानुष्ठीयमाने केवलकर्मणि चेत्यर्थः । ❀ — d) K1. 2 D4. 9 गताध्व-; K6 गताद्या (sic); D5. 7 शतधा (for गताध्वा).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) ❀ Cs: यथाशास्त्रदृष्टेन, ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्चरात्रमिति शास्त्रोक्तमार्गेण । ❀ — b) D2 मार्गेन. K6 D4 ह (for [इ]ह). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 -भ्रमन्; D5 -भ्रमः (for -व्रजन्). — c) Ds1 वार्षिकीश्च; D7 °कांश्च. D4 च पुरो- (for चतुरो). — K1. 2. 4 om. 26[d]–27[c]. — d) Da4 सुयोस्थितः (for सुखोषितः).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 om. 27[abc] (cf v. l. 26). G2 om. up to सांख्य (cf. v. l. 25). — a) K7 D4. 9 ततो (for तेन). K6 -योगेन; D7 -मुक्तेन (for -मुख्येन). — b) K7 तत्त्ववित् (for °तः). D7 T1 G3. 6 सुस्प(T1 G6 °ह)ष्टार्थेन तत्त्वतः; G2 M1. 5–7 दृष्टार्थेन च तत्त्वतः. — c) M1. 5–7 ज्ञापितस् (for श्रावितस्). D4 मोक्षे (for मोक्षं). ❀ Cs: मोक्षं, मुच्यतेऽनेनेति मोक्षसाधनमित्यर्थः । ❀ — d) K6 Da3. a4 D4 हि चालितः; Dn4 विचालि च; T2 विचारितः (for °लितः). — After 27, D7 T G1. 3. 6 read 38–40.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) Da3 वृत्ति-; D7 T G1. 3. 6 विद्यां (for वृत्तिं). — b) K2 त्रिविदां; D4 त्रिविधा; M1. 5–7 विविधां (for त्रि°). G2 -संहितं (for °ताम्). Dn4 त्रिविधा मोक्ष तं हि सां (sic). ❀ Cs: अत्र पदविवरणरूपाध्यात्मग्रन्थो वृत्तिः । तां त्रिविधां सांख्ययोगरूपां मोक्षसंहितां, मोक्षसंबन्धिनीं चरामि, अर्थतोऽवगच्छामि । ❀ — c) K6 युक्त- (for मुक्त-). — d) G3 पादे (for पदे). D5 च परमे; D7 T1 G3. 6 परामिके (for °मके). ❀ Ca: परमके मोक्षपदे, वैराग्ये । ❀

29 29[ab] quoted in Śaṃkara's Bhāṣya on Bṛ. Up. iv. 5. 15. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7

ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्द्वंद्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ३०
सेयं परमिका बुद्धिः प्राप्ता निर्द्वंद्वता मया ।
इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ ३१
यथा क्षेत्रं मृदूभूतमद्भिराप्लावितं तथा ।
जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ ३२
यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यङ्कुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥ ३३
तद्वद्भगवता तेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ।
ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४
नाभिषज्जति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्रागदोषयोः ॥ ३५

C. 12. 11886
B. 12. 321(20). 35
K. 12. 325. 35

D4. 9 विराज्यं (for वैराग्यं). T2 G1 M1. 5–7 परम् (for पुनर्). D5. 7 एकस्य (for एतस्य). Dn4 वैराग्यं परमं तस्य. —^{b}) Br. Up. Bh. [ऽ]विधिः; Cn (gloss : उपायः) विधिः (as in text). ❀ Cs : परमो विधिः, उत्कृष्टं साधनम् । ❀ —^{c}) G2 वैरागं (for °ग्यं). ❀ Cs : ज्ञानात्, नित्यानित्यवस्तुविवेकात् । ❀ —^{d}) D4 जायते.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) ❀ Ca : कुरुते यत्नं, श्रवणादीन्यनुतिष्ठति । ❀ —^{b}) K1 यत्नं न; B6 (marg.) यत्फलं; B8 (marg.) यं फलं; T2 यज्ञेन (for यत्नेन). K1. 2 लभते (for प्राप्यते). K6 B6 (marg. as in text). 7. 8 Da3. a4 महान् (for महत्). ❀ Cn : महत्, आत्मज्ञानम् ॥ Cs : अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानम् ॥ Cv : ब्रह्म । ❀ — Da3. a4 repeat 30^{cd} after 33. —^{c}) K1 महाद्वंद्व-; Da3. a4 (both first time) महत्वं तु; Da3. a4 (both second time) D5. 7 G2 महद्बंध- (for महद्द्वंद्व-). B8 -विमोक्षाय (for -प्रमो°). Dn4 corrupt. ❀ Cs : द्वंद्वप्रमोक्षाय, सुखदुःखादिरूपसंसारहननाय । ❀ —^{d}) K1 सा मिष्टर् (sic) (for सा सिद्धिर्). K1. 2. 4 यथोचिता; K6. 7 च योगि(K7 °ति)नाः; Da4 (first time) Ds1 च योतिगा; D5. 7 च योगिनां; T G1–3. 6 द्वयातिगा (for वयोतिगा). Da3. a4 (both second time) सिद्धिर्या का च योगिनां. ❀ Ca : वयोतिगा, चिरकालोपासनया प्राप्ता, सुस्थितेत्यर्थः ॥ Cn : मृत्युजयाय भवति ॥ Cs : कालापरिच्छेद्या, अनन्ता । ❀

31 Ś1 missiug (cf. v. l. 1). —^{a}) D5. 7 श्रेयः (for सेयं). D2. 8 बुद्धेः; D5. 7 T2 G1 M1. 5–7 सिद्धिः (for बुद्धिः). —^{b}) K7 D4. 5. 7. 9 निर्द्वंद्विकी; Da3. a4 निर्बंधता; M1. 5–7 निर्द्वंद्विका (for °द्वता). G2 प्राप्या निर्बंधकाम्यया. —^{c}) K1. 2 [आ]गत- (for गत-). —^{d}) D4 वरजा (for चरता). K6 D5 मुक्ति- (for मुक्त-). K6 G2 -संज्ञिना.

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K1. 2. 6 Da3. a4 बीजं क्षेत्रे (Da3. a4 °त्र-); V1 यथा बीजं (for यथा क्षेत्रं). T2 मृदुश्लक्ष्णम्; G1 मृदुतमम्; G2 M6. 7 मृदूकृतम् (for °भूतम्). ❀ Cs : मृदूभूतम्, परिकर्मितम् । ❀ —^{b}) K2 आप्लायितं; Dn1 आप्लवितं (for आप्ला°). K1. 2 V1 B6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 D6 D8 यथा; T2 पुनः (for तथा). —^{c}) ❀ Cs : कर्म, फलाभिसंधिना कृतम् । ❀ —^{d}) K1 D4. 9 नृणां; Dn4 नृणा. V1 B6. 7 Da3. a4 D5. 7 T1 G3. 6 पुनर्भवः (for °वम्).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K1 चोतोपितं; K2 चोत्था°; D5. 7 चोत्पादितं (for चोत्तापितं). —^{b}) M7 कलापो (for कपाले). —^{c}) T1 G3. 6 अप्राप्य; G2 प्राप्य च (for प्राप्यापि). T2 M7 [अं]कुर- (for अङ्कुर-). D9 -कर्तृत्वम्; T2 -हेतत्वम् (for -हेतु°). — After 33^{c}, K7 (marg.) ins. :

783* क्षीणवासनया बुध्या कर्म यत्क्रियतेऽनघ ।
तद्दग्धबीजवद्भूयो नाङ्कुरं प्रविमुञ्चति ।

—^{d}) Da4 लीयते (for जा°). G1 बीजत्वान्न तु जायते. — After 33, Da3. a4 repeat 30^{cd}.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K7 om. (hapl.) 34. —^{a}) K6 V1 B7. 8 Da3. a4 एतद् (for तद्वद्). Dn4 भगवतो; Ds2 भारवता (for भग°). K6 B6 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G3. 6 [अ]नेन (for तेन). —^{b}) T1 G3. 6 शिख- (for शिखा-). D7 -मुक्तेन (for -प्रोक्तेन). ❀ Ca : शिखाप्रोक्तेन, शिखापदोपदर्शितनाम्ना, पञ्चशिखेन ॥ Cn : शिखापदयुक्तं प्रोक्तं, नाम, यस्य तेन । ❀ —^{c}) D5. 7 वै (for मे). —^{d}) G1 राजते (for जायते).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —^{a}) K6 B6 (orig.). 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 नाभिरज्यति; K7 D4. 9 न च सज्जति; V1 B6 (marg.). 8 नाभिसज्जति; D7 T G1. 3. 6 नापि सज्जति; G2 M1. 6. 7 Cs नाभिषज्यति (for नाभिषज्जति). K2 om. (hapl.) from कस्मि up to रज्यति (in 35^{c}). K7 D7 T1 G6 च (for -चिन्). —^{b}) K1 नानर्थी; G2 न त्वर्थे; G3 M5 नानार्थे (for नानर्थे). T2 G1 [अ]परिग्रहे (for न प°). —^{c}) K1. 4. 7 V1 B8 D4. 9 T2 M5 नाभिषज्ज(V1 °सज्ज-; B8 °सज्य)ति; G1. 2 M1. 6. 7 °षज्यति (for °रज्यति). K7 D4. 9 चै(D4 वै)तस्मिन्; B8 Ds2 M1. 5–7 वै तेषु;

C. 12. 11687
B. 12. 321(30).36
K. 12. 318. 36

यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्या च यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥ ३६
सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ३७
मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महर्षिभिः ।
ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ ३८
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ३९
प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ ४०
यमे च नियमे चैव द्वेषे कामे परिग्रहे ।
माने दम्भे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ ४१
त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन केनचित् ।
छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ४२

Da3. a4 Ca दोषेषु; T2 G1 कस्मिंश्चिद् (for चैतेषु). D5 न सज्जति न चैतेषु; T1 G3. 6 न हि सज्जति कस्मिंश्चिद्. ❀ Cs: एतेषु, वैदेहदेशेषु । ❀ — d) K1. 3. 4 न ह्यर्थाद्; K6 B3 व्यक्तत्वाद् (for व्यर्थं°). Bo. 7 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 Cn राग(D5 °ज)रोषयोः; Ds3 °द्वेषयोः; D7 T G1. 3. 6 द्वेषरागयोः; D9 प्रियदोषयोः (for राग°).

36 = (var.) 1. 110. 14; 12. 9. 25; Śaṅkha Smṛti 7. 8; Ahirbudhnya Saṁhitā 15. 65c–66b. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K3 दक्षिणे (for °णं). — b) K6 समुक्षपेत्; T2 °क्षियेत्; G1 समुत्क्षयेत् (for °क्षयेत्). — Da4 reads 36c–37b twice. — c) D7 सामं; T2 G1 वामं (for सव्यं). Da3 Ds1 चास्या; G3 बाहुं (for वास्या). K4. 7 B7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]पि (for च). K1 सव्यं वास्या वयंस्तक्षेत्; D4 समं वास्याश्रमं साक्षे; D5 सव्यं वा छेदयंस्तिष्ठेत्; D9 सव्यं वास्यायसा तक्षेत्; T1 G3. 6 वामं वास्याद्य यस्तक्षेत्. ❀ Cn: अल्पं वास्यं वासी ॥ Cv: वाशी नाम कारूणां काष्ठसमीकरणयन्त्रविशेषः । बाचीत्यपभ्रंशभाषा । ❀ — d) G1 समावेताव् (for समा°).

37 For the repetition in Da4, cf. v. l. 36. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D5. 7 T G1. 3. 6 सुखं (for सुखी). G2 सोयम्. — c) D9 (sup. lin. as in text) युक्त- (for मुक्त-). — d) ❀ Cv: विशेषेण शिक्षितः विशिष्टः । ❀ ❀ Ca: अन्यैरिति पञ्चम्यर्थे तृतीया । ❀

38 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D7 T G1. 3. 6 read 38–40 after 27. — a) Ds1 मोक्षो (for मोक्षे). K7 शिष्टा (for निष्ठा). K1. 3. 4 मोक्षे (K1 °क्षो) हि त्रिविधां निष्ठां; G2 मोक्षे हि त्रिविधो दृष्टो. — b) K1. 3. 4 D7 दृष्ट्वा; G2 दृष्ट- (for दृष्टा). D7 T G1. 3. 6 महात्मभिः (for महर्षिभिः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 दृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः; K7 D4. 5. 9 पूर्वैर्दृ(K7 °वैं दृ)ष्टा महात्मभिः. — c) D4 लोकांतरं (for लोकोत्तरं)-D5 ज्ञातं लोकेश्वरं यच्च. — d) K1. 3. 4 संग-; D6 सर्गं- (for सर्व-).

39 For the sequence in D7 T G1. 3. 6, cf. v. l. 38. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 4 ज्ञाने (for ज्ञान-). — c) B6 D7 T1 G3. 3. 6 धर्म- (for कर्म-). K7 -निष्ठा; Ds1 G1 -निष्ठास्; Ds2 -निष्ठस् (for -निष्ठां). D4. 9 वदंति (for तथैव). — d) D7 T1 G3. 6 मुनयः (for यतयः). K3. 4 Da3. a4 सम-; K7 D4. 9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). D5 -दर्शिभिः (for °नः). D8 G2 Cs यतयः (G2 नियताः) संशि(Ds2 संसि)तव्रताः. ❀ Ca: सूक्ष्मदर्शिनः, कर्मणस्त्यागे ज्ञानस्य च अंशशङ्कायां बहुतरापायदर्शिनः ॥ Cs: सम्यक् शितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं यैस्ते संशितव्रताः । ते बुद्धिशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठां वदन्ति । ❀

40 For the sequence in D7 T G1. 3. 6, cf. v. l. 38. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 एतावज्; K6 अप्येतं; Dn1 n4 Ds D2. 3. 8 °व (for °तज्). K3. 4 प्रायो ह्युभयमेतावज्; D7 T1 G1. 3. 6 प्रभावो(G1 °यो)भयमेतावज्; G2 प्रहलायोभयंप्येतज् (sic). — c) Dn1 D4 M1. 5–7 समाख्याता (for समा°).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B7 lacuna; Da4 मये च; D7 धर्मे च (for यमे च). ❀ Cs: ब्रह्मचर्यसत्यास्तेयापरिग्रहरूपो यमः । स्वाध्यायदेवतार्चनादिर्नियमः । ❀ — b) K4 V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कामे (Ds2 D3 °म-) द्वेषे (by transp.); K6 B6 (marg.). 7 Da3. a4 ज्ञाने द्वेषे; K7 D4. 9 G2 द्वेषकामे; B6 (orig.) ज्ञाने ज्ञेये; D5. 7 T G1. 3. 6 M1 द्वेषे काम-. — V1 reads 41c–42d on marg. — c) D4 मान- (for माने). D7 G6 दंडे; T G1. 3 डंभे; M1. 5. 7 स्तंभे (for दम्भे). K7 D4. 9 मोहे (for स्नेहे). D5 मानं दंभं तथा स्नेहं. — d) D5 G3. 6 कुटुंबिभिः; M1. 5–7 त्रिदंडिभिः.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 42 on marg. — a) D5 त्रिदंड्यादिषु. — b) Dn1. n4 Ds1

येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कस्यचित् ।
तत्तदालम्बते द्रव्यं सर्वः स्वे स्वे परिग्रहे ॥ ४३
दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरम् ।
उत्सृजन्परिगृह्णंश्च सोऽपि सङ्गान्न मुच्यते ॥ ४४
आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मनि ।
राजर्षिभिक्षुकाचार्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥ ४५
अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते किं न मुच्यन्ते पदे परमके स्थिताः ॥ ४६
काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धः कमण्डलुः ।
लिङ्गान्यत्यर्थमेतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ४७ 　C. 12. 11698 B. 12. 321 (20). 47 K. 12. 325. 47

D3.8.8 कस्यचित् (for केन°). — c) Dn4 यत्रादिषु; D7 शूद्रा°; G8 छात्रा° (for छत्रा°). — d) K7 D4.9 तुल्यावेतौ; V1 Bo तुल्यहेतोः; M1.5-7 तुल्ये हेतौ (for तुल्यहेतौ). ❀ Cn: त्रिदण्डपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न बाधकः । ❀

43 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1.2.4 om. (hapl.) 43. G8 reads 43a–51b twice. — a) D5 तस्यार्थः; D7 T1 G3 (both times).6 संगः स्यात् (for यस्यार्थः). — b) K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [इ]ह कर्मणि (B9 °णा); T1 G8 (both times).6 विकर्मणि (for [इ]ह कस्यचित्). D7 कारणादिविकर्मणा; T2 G1.2 करणेनेह कर्मणः (T2 °णां). — c) Da3.a4 D7 आलभ्य(Da4 °भ)ते; D5 आलंब्यते (for आलम्बते). Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cal. ed. सर्वं; B9 सर्वो; Bom. Kumbh. ed. सर्वं- (for द्रव्यं). — d) Bo.9 द्रव्ये स्वे स्वे; B6 D5 T1 G3 (both times).6 सर्वे स्वे स्वे; Dn1.n4 Cal. ed. द्रव्यं स्वार्थे-; Ds द्रव्यं स्वेर्थे; D3.8.8 द्रव्यं स्वेर्थे-; T2 सर्वस्वेन; G1 सर्वस्वेपि; G2 M1.5-7 सर्वस्वे स्वे; Bom. Kumbh ed. -द्रव्ये स्वार्थे- (for सर्वः स्वे स्वे).

44 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2 -दर्शी च; Dn4 -दर्शि तु; D9 -दर्शन- (for -दर्शी तु). K3.6 V1 Dn4 गार्हस्थे; K7 D4.5.7 °स्थ्यं (for °स्थ्ये). — b) K7 B7 Da4 Dn1.n4 D7.8 G1 आश्रमांतरे (for °मान्तरम्). — c) B9 तत्सृजन्. K6.7 Dn4 परिगृह्णंश्च; B7 °गृहंश्च. T1 G3 (both times).6 सृजन्परिगृह्णं चात्र; T2 G1 उत्सृजन्परिग्रहंश्चात्र. ❀ Cv: भार्यागेहादिकमुत्सृजन् कमण्डलुकाषायादिकं परिगृह्णन् । ❀ — d) K2.4 संगेन (for सङ्गान्न). D3.5 G3 (both times) सोपि संगात्प्र(G3 °द्वि)मुच्यते.

45 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. (hapl.) 45–50. G3 (both times) om. 45a–46b. — a) K1 आदिपत्ये (for आधि°). D5.7 T1 G6 तदा (for तथा). Da3.a4 G2 M1.5-7 तुल्या; Dn4 तुले (for तुल्ये). — b) K6 Bo.6-8 Da3.a4 G2 M1.5-7 निग्रहानुग्रहात्मना (G2 °ता); K7 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 °ग्रहात्म(Dn4 °त्मि)के. ❀ C8: यथा राज्ञः स्वविषयवासिनं प्रति निग्रहानुग्रहार्थौ तथा भिक्षायामपि स्वान्तेवासिनं प्रति निग्रहानुग्रहौ । ❀ — c) K4 Bo.7 Da3.a4 D5 T2 G1.2 राजभिर्; T1 G6 राजा च; Ca राजर्षि- (as in text). K6.7 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या; D7 राजभिर्भिक्षुकार्या हि; M1.5-7 राजभिर्भिक्षुचर्या च. ❀ Ca: राजर्षिभिक्षुकाचार्याः, राजा भूपतिः ऋषिर्वनस्थः, भिक्षुर्यतिः, आचार्यस्त्रायमिति व्युत्पत्त्या आचार्यो ब्रह्मचारीति चत्वारोऽप्याश्रमाः । ❀ — d) Dn4 G2 M6 मुच्यते; M1 मुच्यंते (for मुच्यन्ते).

46 For the repetition in G?, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 46; G3 (both times) om. 46ab (for both, cf. v. l. 45). — a) K2 अथ शक्त्याधिपत्येपि. ❀ Ca: आधिपत्ये, क्वचन समित्कुशफलमूलत्रिदण्डिकाषायादौ प्रभुत्वे यथेष्टविनियोगफले । ❀ — b) K7 Ds1 D4.7.9 T G1.6 हि (for [इ]ह). — c) D4 मुच्येते; G2 मुच्यते. D4.9 के (for किं). M1.5.6 नु (for न). T2 मुच्येत (for मुच्यन्ते). K6.7 V1 Bo.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 मुच्यं(K6.7 °च्य)ते सर्वपापेभ्यो. — d) K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G2 Cs (gloss: राज्यैश्वर्यविशिष्टे) देहे (for पदे). Dn1 स्थितः.

47 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 47 (cf. v. l. 45). — a) B7 D6 कषाय- (for काषाय-). Bo -धारिणं. K1.2 पौंडं; K6 मैड्यं; B7 Ds2 D3.5.7 T1 G2.3 (both times).6 मौड्यं; Da3 Dn4 मौड्यं; Da4 मैड्यं (for मौण्ड्यं). — b) K2 त्रिविष्टष्टः (sic); K4 V1 B8 Da3.a4 M1.5-7 त्रिविष्टब्धं; D7 T1 G3 (both times).6 त्रिदंडश्च (for त्रिविष्टब्धः). K6.7 Bo.6.7 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T2 G1 त्रिविष्टब्धं (K7 °श्च; Dn4 °ब्ध) कमंडलुं; D5 त्रिदंडस्त्वं कमंडलुः G2 त्रिविष्टंभं कमंडुलं. — c) G2 अंगानि (for लिङ्गानि). K1 अर्थार्थम्; D4.9 T1 G3 (both times).6 अज्ञार्थम्; D7 T2 G1.2 M1.5-7 Cs (gloss: आश्रमचिह्नार्थम्) अन्यार्थम् (for अत्य°). K7 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 लिंगान्युत्पथभूतानि; D5 °न्ये-

C. 12. 11899
B. 12. 321(20).48
K. 12. 325 48

यदि सत्यपि लिङ्गेऽस्मिञ्ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ ४८
अथ वा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गे कृता मतिः ।
किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥ ४९
आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति कैंचन्ये नास्ति बन्धनम् ।
कैंचन्ये चेतरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ५०
तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
बन्धनायतनेष्वेषु विद्ध्यबन्धे पदे स्थितम् ॥ ५१
राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ५२
सोऽहमेवंगतो मुक्तो जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि ।
अयथार्थो हि ते वर्णो वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३
सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ५४

तानि मोक्षाय. —[d]) K6 शृणु (for मतिः).

48 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 48 (cf. v. l. 45). —[a]) K7 [अ]सति (for सति). K1.2 D4 [ऽ]स्मि (for ऽस्मिन्). —[b]) G1 तु (for [अ]त्र). —[c]) D5 [ए]व (for [इ]ह). K6 तत्त्वस्य (for दुःखस्य). —[d]) G1 (also as in text) निदर्शनं (for निरर्थकम्).

49 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 49 (cf. v. l. 45). —[a]) ❀ Ca: दुःखशैथिल्यात्, पुत्रादिवत्कमण्डलुप्रभृतिभ्रंशेऽपि न दुःखम् । ❀ —[b]) Dn4 वीक्ष; D7 G3 (both times) बलाल् (for वीक्ष्य). K2 लिंग- (for लिङ्गे). K7 D4.9 वीक्ष्य लिंगं कृ(D9 क्ष)तं स्विति. —[c]) K1 तम् (for तद्). D7 T1 G2.3 (both times).6 [अ]त्र (for [अ]र्थ-). K1.2 -सामान्या; K6 -सामर्थ्याच्; Das.a4 -सामर्थ्यं; G2 सामत्या; G3 (both times) सामान्यश्च; M1.5-7 -सामान्याच् (for °न्यं). —[d]) K1 B0 Dn4 लक्षते; B3 (marg. as in text) T2 G1 लभ्यते; D4 जक्ष्यते (for ल°).

50 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). B9 om. 50 (cf. v. l. 45). —[a]) K6 D7 अकिंचन्ये; G1 आकिंचिन्ये. Da4 आकिंचन्येव मोक्षोस्ति. —[b]) K1 कैश्चन्ये; K7 V1 B0.6-8 Das.a4 Dn1 D8 D2-5.8.9 Ca (gloss: धनवत्त्वे) किंचन्ये; Dn4 किं च ये; T2 कैचन्यान्; G2 किंचिन्ये (for कैंचन्ये). K6 B6 नापि (for नास्ति). K6 वंचनं (for बन्धनम्). — K7 om. 50[c]–51[b]. —[c]) V1 B0.6-8 Das.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 किंचन्ये; G2 किंचिन्ये (for कैंचन्ये). K2 G3 (both times) चेतने (for °रे). Das.a4 चैवं (for चैव). K1 कैचंचन्ये चेतरे चैव (sic); D4.5.9 आकिंचन्ये चेतरे च. —[d]) K1.6 Dn4 G1 जंतु- (for जन्तुर्).

51 For the repetition in G3, cf. v. l. 43. Ś1 missing (cf. v. l. 1). K7 om. 51[ab] (cf. v. l. 50). —[a]) K6 B0.7.9 Das.a4 G2 तन्मां; T2 G1 तथा (for तस्माद्). K6 धर्मेषु (for धर्मार्थ-). D7 T1 G3 (both times).6 M1.5-7 धर्माधर्मार्थकामेषु. —[b]) Das.a4 राज्ये (for राज्य-). —[c]) K1.2.4 एव (for एषु). Das.a4 बंधनाय पदेष्वेव; D7 बंधनायतने तेषु. —[d]) K1.2 विद्धि बंधे; K7 विध्यंवध्ये; Dn4 विध्यबंधे; Ds1 विद्धबंध-; D5 विद्धि मध्यं; D7 T G3.6 M1.5.6 विद्ध्यबंधं; G1 M7 °बद्धं; G2 विद्ध्यबंधे (for विद्ध्यबन्धे). ❀ Ca: अबन्धे, बन्धशून्ये मोक्षे । ❀

52 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) Ds1 G1 राज्यै-(G1 °ज्ये)श्वर्यमयं (Ds1 °यमः) पाशः. —[b]) K7 -बंधनात्; G1 -बंधनं (for -बन्धनः). —[c]) D5.7 (marg. as in text) T G1.3.6 मोक्षात्म-; G2 मोक्षाख्य- (for °श्म-). —[d]) Dn4 छिन्नस्त्यामपि नामयं (corrupt).

53 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) G2 एवंगते. K6 B6.8 (marg. as in text).9 D4 युक्तो; D5 शुक्रो (for मुक्तो). —[b]) K1.2 ज्ञानार्थस्; K6 जातास्यस्; B6 या***; B9 यातास्थस्; Da3 जातार्थस्; Da4 राजार्थस्; D5.7 ज्ञानस्थस्; T2 जातोसि (for जातास्थस्). K1.2 तव; D8 त्वपि (for त्वयि). K6 T2 M7 भिक्षुकी; G2 °किः. T1 G3.6 जाता त्वं त्वथ भिक्षुकी. ❀ Cs: जातास्थः, त्वत्सङ्गात्पुनः संसारं प्रवेशितवानस्मि । ❀ —[c]) G2 अयतार्थो (for °थार्थो). Ds2 D5 यो (for ते). K6.7 B0.6.7.9 Das.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 अयथार्थं हि ते वर्णं (K6 रंतुं; K7 वर्णे). —[d]) Dn1 सांप्रतं (for तन्मम).

54 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K1 D8 सौक-(K1 °क्त)मार्यं. T2 तथो (for तथा). —[b]) G2 अन्यत् (for अग्र्यं). D5 नवं (for तथा). G1 वयं. Da4 वपुरग्र्यं तथा च यः (corrupt). —[c]) B1 तथैतानि; D7 T G1-3.6 M1.5-7 त्वय्येतानि; Cv न चैतानि (for तवैतानि). —[d]) K6 Das.a4 नियमाद्. K2 तेति (for

यच्चाप्यननुरूपं ते लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्न वेत्यस्माद्धर्षितो मत्परिग्रहः ॥ ५५
न च कामसमायुक्ते मुक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डकम् ।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ५६
मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ।
आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम् ॥ ५७
प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरे तथा ।
कस्य वा संनिसर्गात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ५८
वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियो ह्यहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसंकरम् ॥ ५९
वर्तसे मोक्षधर्मेषु गार्हस्थ्ये त्वहमाश्रमे ।
अयं चापि सुकष्टस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसंकरः ॥ ६०

C. 12. 11911
B. 12. 32(20). 60
K. 12. 225. 60

चेति). K2 संचयः; K4 संशय; K7 D4. 9 निश्चयः; G1 संशयं (for °यः).

55 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 यश्चापि; K6 यश्चैव (for यच्चापि). K1. 2. 7 V1 B6–9 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7 अत्रानु-; K6 अप्यनु- (for अननु-). — b) B0 [अ]धि- (for वि°). Da4 निवेचितं (for विचेष्टितम्). — c) K2 G3 मुक्ते; K6 B6. 8 (marg. as in text). 9 युक्तो (for मुक्तो). K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 वा (for स्यान्). K1. 2 B3 वेद्यस्माद्; K4. 6 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 वेति स्याद् (for वेत्यस्माद्). — d) Ds2 -परिग्रहे. ❀ Ca: मत्परिग्रहः, मया स्वीकृतो मोक्षैकरसतालक्षणोऽर्थः । धर्षितः, अपसारयितुमिष्टः । ❀

56 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B8 (marg. as in text) -समासुक्ते; B9 Ds1 °युक्तो; G2 °युक्तं (for °युक्ते). Ds2 D5. 7 बाधंते न च कर्माणि. — b) B0 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8. 9 Cal. ed. युक्ते; G2 रक्ते (for मुक्ते). V1 हि (for ऽपि). T1 G1. 3 [इ]ति (for त्रि-). Cn (gloss : योगिनि) Bom. Kumbh. ed. त्रिदंडके. M1. 5–7 [ऽ]प्यस्ति लिंगं त्रिदंडिकं. ❀ Ca: नास्ति त्रिदण्डकम्, मनोदण्डविरहात् ॥ Cs: भावे कामसमायुक्ते सति ते त्रिदण्डकं व्यर्थं नास्ति । ❀ — c) K2. 4. 6 Ca न ल(K6 व)क्ष्यते; K7 D4. 9 निरीक्ष्यते; V1 न रक्ष्यति; B9 °ज्यते; Dn4 °क्षति; T G1. 3. 6 न रक्षे(T2 G1 °क्ष्ये)त (for °क्ष्यते). B9 lacuna; Da4 देवं; D4 वेयं; M1. 5–7 नेदं (for चेदं). D5. 7 न रक्ष(D7 रुंध)ति न यातीदं. ❀ Cs: लिङ्गस्यानुरूपमनेकं राजमन्दिरागमनत्यागादिकं त्वया न रक्ष्यते। ❀ — d) G3 तन्- (for न). B0. 6. 8 (marg. as in text) Da4 न युक्तस्य; Cal. ed. Cnp विमुक्तस्य (for न मुक्तस्य). T1 G3. 6 [अ]पि (for [अ]स्ति). Ds2 D5. 7 Ca (gloss : चलितेन्द्रियनिरोधरूपम्) गोपनं; D4 योजना (for गोपना). K1. 2. 4. 6 T2 G1 वि(K4 T2 G1 न)-मुक्तस्यापि जीवनं; V1 न युक्तस्य जीवनः (submetric). ❀ Cn: गोपना, व्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षा । ❀

57 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 -संश्र(K2 °श)यश्; M1. 7 -संशयाच् (for -संश्र°). K6 चापं; G2 वायं (for चायं). B7 मत्पक्षसंश्रहाच्चाहं; Ds2 D5. 7 मतिक्षयाश्रयश्चायं (Ds2 °यं). ❀ Ca: मदीयदेशपुराद्याश्रितायास्ते । ❀ — b) K6 व्यतिक्रमं. — c) K2. 7 V1 B0. 7–9 Da4 Dn4 Ds2 D3 T G1–3. 6 M1. 5. 6 आश्रयंत्या (for °यन्त्याः). D5. 7 च (for स्व-). ❀ Cn: स्वभावेन, स्वेन चित्तेन ॥ Cs: सहजरागेण ॥ Cv: स्वस्य दुर्भावेन । ❀ — d) K7 Ds2 D4. 9 पूर्वं (for पूर्व-). ❀ Cn: परिग्रहं, शरीरम् ॥ Cv: पूर्वपरिग्रहं देहम्, इदानीं विरक्तत्वात् । ❀

58 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K4 G1 om. (hapl.) 58a–59b. — a) B8 तु (for ते). Da4 Ds1 G3 M1. 6. 7 तेन (for केन). — b) V1 D5 राज्ये (for राष्ट्रे). K6 कृते; B8 पुरौ (for पुरे). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 [ऽ]पि वा (for तथा). — c) K7 D4. 9 [अ]सि निसर्गात्; V1 संनिदर्शात्; B0 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Cn (gloss : संकेतात्) संनिकर्षात्; T1 G3. 6 त्वतिसर्गात् (for संनि°). Ds2 D5. 7 कस्य चैव निसर्गात्त्वं. ❀ Cs: निसर्गात्, मातृपितृनियोगात् । ❀ — d) G2 प्रविष्ट-; M1 °ष्टां (for °ष्टा). Dn4 G3 हृदये.

59 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K4 G1 om. 59ab (cf. v. l. 58). — a) D4 -प्रवरं (for -प्रवर-). K7 -मोक्षासि; G2 -मुख्यास्य (for -मुख्यासि). — b) Dn4 ब्राह्मणा; T2 ब्राह्मणे (for ब्राह्मणी). Da4 क्षत्रियास् (for °यो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 M1. 5–7 तु (for हि). — c) D7 मा (for न). M1. 5–7 ना(M6. 7 मा)वयोरेतयोर्योगात्. — d) K4. 6 वर्णशंकरं; V1 °संकरः.

60 Ś1 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 60–62 on marg. — a) Ds1 वर्तते (for °से). M1. 5–7 यदि (for मोक्ष-). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 -धर्मेण; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 -धर्मे त्वं; T2 G1 -धर्मे तु (for -धर्मेषु). — b) K4 गार्हस्थ्यस्; K7 D4 °स्थ्यस्; D9 °स्थे; G2 °स्ते (for °स्थ्ये). T2 त्वयम् (for त्वहम्). K4 आश्रये (for °मे). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4

C. 12. 11912
B. 12. 321[20]. 61
K. 12. 325. 61

सगोत्रां वासगोत्रां वा न वेद त्वां न वेत्थ माम् ।
सगोत्रमाविशन्त्यास्ते तृतीयो गोत्रसंकरः ॥ ६१
अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथ वा क्वचित् ।
अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसंकरः ॥ ६२
सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ।
अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ ६३
अथ वापि स्वतन्त्रासि स्वदोषेणेह केनचित् ।
यदि किंचिच्छ्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ६४
इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकम् ।
दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्गं प्रवक्तव्यं प्रकाशितम् ॥ ६५
न मय्येवाभिसंधिस्ते जयैषिण्या जये कृतः ।
येयं मत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ६६
तथा ह्येवं पुनश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रतिमुञ्चसि ।
मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ६७

Ds D2. 3. 5. 8 त्वं गार्हस्थ्ये(K6 Da4 Ds1 °स्थे)हमाश्रमे. —c) Dn4 येन (for अयं). K7 D4 वा (for च). K6 B7 स्वकष्टस्; Ds1 G1 सुकृष्टस् (for सुक°). —d) K1. 2. 4 Da4 Ds1 D5 T G3. 6 द्वितीयाश्रम-; D7 °यो वर्ण- (for °योऽऽश्रम-). K6 Da4 -शंकरः; G1 -संकशः (for °रः). ❀ Cn: आश्रमसंकरः, संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रति पुनरागमनम् । ❀

61 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1. 2. 4 G3 om. (hapl.) 61. G2 om. (hapl.) 61–62; V1 reads 61 on marg. —a) B0 सगोत्रा; B8 असगोत्रां (for स°). K7 D4. 9 असगोत्रां; Dn4 D2 वासगोत्रं (for °गोत्रां). Ds2 D5 सगोत्रं वासगोत्रं वा; D7 T G1. 6 सगोत्रा वासगोत्रा वा. —b) Da4 T2 G1 त्वा (for त्वां). T2 G1 M1. 6. 7 मा (for माम्). Ds2 न वेत्स्यास्मैव वेत्थ मां; D5 भवत्या त्वनवेक्ष्य मां. —c) Da4 Dn1 सगोत्राम् (for °त्रम्). M1. 7 अविशक्यास्; M6 आविशत्यास् (for °शन्त्यास्). —d) K7 D4. 9 वर्ण- (for गोत्र-). K6 Da4 -शंकरः (for -संकरः).

62 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 62 (cf. v. l. 61). V1 reads 62 on marg. —a) D8 मे (for ते). —b) B9 Ds2 D5 वाप्यथ (hypermetric) (for ऽप्यथ). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 प्रे(K1 V1 प्रो)षिता तेन (V1 °तापि न) गच्छसि. —d) V1 तृतीयो; M7 चतुर्थं (for °र्थो). K1. 2. 4. 7 V1 B0 T2 G1. 3 वर्ण- (for धर्म-). Da4 Ds1 -शंकरः (for -संकरः).

63 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6 Ds1 D2. 4 स (for सा). K2. 6 कार्याणि (for [अ]का°). —b) K1. 2 कार्यावीक्ष्या (K2 °क्षा); K7 कार्यापेक्ष्या; G3 कार्यार्थिं; M1. 5–7 कार्यविक्ष्या (M5. 6 °क्षा) (for °पेक्षा). K2 B6 Da4 D7 G3 व्यवस्यति (for °स्यसि). —c) Da4 जीव-; D5 T2 G1 M7 अपि (for अवि-). Da3 युक्तां (for युक्ता).

64 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —b) Da4 हि (for [इ]ह). K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 M1. 5–7 कर्हिचित् (for केन°). ❀ Ca: स्वदोषेण, कामादन्येन जिगीषादिना । ❀ —c) D7 T2 G1. 3. 6 अथ (for यदि). Ds1 [ऽ]स्ति (for ऽस्ति). K1. 2 अथ तेस्ति श्रुतं किंचित्. —d) Da4 सर्वं (for सर्वं). B8 भूतम् (for कृतम्). K2 अनार्थकं.

65 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1. 2. 4 चात्र; Dn4 Ds1 D4 सन्य- (for अन्यत्). K7 D5. 9 द्वितीयं; M1. 5–7 चतुर्थं (for तृतीयं). D7 T G1. 3. 6 इदमद्य तुरीयस्ते (T2 G1 °यं ते); G2 इदमन्यदतीवात्र. —b) B8 (marg. as in text) -विभावकं; B9 Da3. a4 Ca -विघातजं (for °तकम्). K1. 2. 4 भाव(K1 °वं)संपरिघातकं; D7 T1 G3. 6 भावः सर्वविघातकः; D9 भावस्पर्शातिघातकं. ❀ Cn: भावयोश्चित्तयोः स्पर्शः ऐक्यं, प्रीतिरिति यावत् । ❀ —c) K2 दुष्टया; Dn4 दुष्टाय; T2 G1 दृष्टाया; G2 अदुष्टं (for दुष्टाया). B7 Dn4 लक्षते (for लक्ष्यते). —d) K6 V1 B6–9 Da3. a4 D2 विवृण्वत्या (K6 °त्याः); B0 Dn1. n4 Ds D3. 5 विवृण्वंत्या (Dn1 Ds2 °त्याः); D7 T G1. 3. 6 तद्वक्तव्यं; G2 M1. 5–7 संवर्तव्यं (for प्रवक्तव्यं). K6 प्रकाशिकं; D2 [अ]त्र काशितं.

66 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 reads 66 twice. —a) K2 न मयेव; K6 न मह्येव; Da3. a4 °य्येष; D4 °ह्येव; D7 T1 G3. 6 मनय्येव; T2 न मयेह; M1. 7 °य्येष (for °य्येव). K1 (first time) -संधिस्थे; Dn4 -संधिस्तं (for -संधिस्ते). —b) K6 G2 स्थिता; K7 स्थितः; Da4 कृते; M7 स्थितं (for कृतः). D4. 9 जयैषिण्यजये स्थिताः (D9 °तः). —c) B6 येन (for येयं). K1 (first time) सत्- (for मत्-). Da4 येयं मत्पौरुषं कृत्स्नं; M7 °रिषं कृत्स्ना. —d) K7 D5 तापसि (for तामपि).

67 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) V1 D5 यथा (for तथा). K1. 2. 4. 7 ह्येव; B8 D5 [अ]हैवः (for

सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
भूयः सृजसि योगास्त्रं विषामृतमिवैकधा ॥ ६८
इच्छतोर्हि द्वयोर्लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ।
अलाभश्चाप्यरक्तस्य सोऽत्र दोषो विषोपमः ॥ ६९
मा स्प्राक्षीः साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ।
कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ।
एतत्सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७०
सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतेः ।
तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितुम् ॥ ७१
न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथंचन ।
न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषागताः ॥ ७२
राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।

C. 12. 11924
B. 12. 321(20).73
K. 12. 325. 73

ह्येवं). K7 D4.9 ततश्च (for पुनश्च). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथाहैतस्ततश्च त्वं; D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तथा ह्य(T1 G1. 3 °थाह्यै°; T2 °थाभि°; M1. 5 °थाहिं°; M6. 7 °था ही)तस्ततश्च त्वं; G2 अथो ह्येव पुनश्चैव. — b) K1. 2 D7 T G3. 6 दृष्टिं सं°; K7 D4. 9 दृष्टिं मां; Ds1 वृष्टिं स्वां; D5 दृष्टिस्त्वां; G2 त्वं दृष्टिं; M1. 7 दृष्टिस्त्वां (for दृष्टिं स्वां). K7 परि° (for प्रति°). B7 Dn4 M1. 7 °मुंचति (for °मुञ्चसि). — c) K1 स्तपक्ष° (for मत्पक्ष°). Da4 °परि°; M7 °प्रती° (for °प्रति°). — d) K7 D4. 5. 7 वै (for च). G2 स्वपक्षोद्वासनाय च.

68 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B6 सार्धेन (for सा स्वेन). K7 [अ]मर्षणेन (for °जेन). — b) K2 दृष्टि°; K7 D4. 9 G2 बुद्धि°; Da4 धृष्टि°; D5 यदि (for ऋद्धि°). G1 मोहितः. ❀ Ca : ऋद्धिमोहेन, विद्यामदेन । ❀ — c) M1. 7 भयः; M6 भयं (for भूयः). K6 M7 सृजति; G2 क्षिजसि (for सृ°). K1 योगास्तं; K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 °स्त्वं (for °स्त्रं). — d) K4 विषामितम्; Da4 विषमृतम्. K1 [ए]कथा; K6 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °कतां; V1 B8 °तः; T1 G3. 6 °दा (for °धा). ❀ Ca : विषामृतं, विषसंपृक्तममृतम् । ❀

69 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 इष्टतोर्; Ds1 इच्छतौ (for °तोर्). K1. 2 तु हि यो (K2 ये); K4. 7 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 G2 अत्र यो; K6 V1 Bo [ऽ]त्र हि यो; B9 ननु यो; D5 अरजो (for हि द्वयोर्). D7 T1 योगः; G1 M1. 5–7 लोभः (for लाभः). G2 इच्छतोरत्र लाभं*. — b) G2 पुंसयोरमृतोपमं. — G3 om. (hapl.) 69cd. — c) K6 B6. 8 (marg.) Da3. a4 त्वति°; D5. 7 चाति° (for चापि). K1. 2. 4 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 रक्तस्य; K6 Da3. a4 °रिक्तस्य (for [अ]रक्तस्य). V1 अलाभश्चाविरक्तस्य; T G1. 6 लाभश्चापि विरक्तस्य; G2 लाभं चैवाभिरक्तस्य. — d) K4 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सोपि; D4 सात्र; T कोत्र (for सोऽत्र). K1. 2 विशो(K2 °शे)पमः. K6 सोत्र दोषोपमः स्मृतः.

70 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K2. 4. 6 V1 B7 D8 मा (V1 B7 D3 मां) प्राक्षीः; K7 D2 मा त्याक्षीः; Dn1 मा स्राक्षीः; Dn4 मा सासीः (sic); Ds1 मा स्त्रीक्षीः (sic); D5. 7 मां प्रेक्ष्य; T2 मा वृथाः; T2 (inf. lin.) मा वृक्षीः; G1 मा प्रधाक्षीः (for मा स्प्राक्षीः). Bo. 7 जानीषु; D5. 7 जानीहि (for °ष्व). T1 G3. 6 मा प्रधाक्षीः (G6 °क्षि) सुवृत्तानि. — b) G3 स्पर्शांस्त्वम् (for स्वशास्त्रम्). V1 अनुपालयत्. — c) K7 D4. 5. 9 कृता चेयं (for कृतेयं हि). K1 विजिज्ञासां; Dn4 विजीज्ञासा. — d) K1 युक्ता; K2. 6 B8 (marg. as in text) युक्तो; Ds1 मुक्ते; G2 रक्तो (for मुक्तो). B8 (marg.) मेति (for नेति). — e) Dn4 स तद् (for एतद्). K6 छन्नं; T2 सर्व° (for सर्वं). K1 प्रतिच्छन्नां. — f) K6 नार्हति. K1. 4 V1 B7. 9 Da4 Dn1 Ds1 D2. 8 G1 गूहितं (for °तुम्).

71 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 om. (hapl.) 71. — b) Da3 यद्यप्यस्य; D5. 7 जघन्यस्य; T2 यद्वन्यस्य (for यद्य°). D4. 8 G1. 2 M1. 7 महीपते. — K2 om. 71c–72d. — c) V1 B8 (marg.) G2 तत्त्वं (for तत्त्वं). K7 B8 D4. 9 सत्त्व°; D5. 7 T G1. 3. 6 अत्र (for सत्र°). D7 प्रतिच्छन्नं. K1. 4 तत्त्वं सा तु परिच्छन्नां (K4 °न्ना). ❀ Ca : सत्रप्रतिच्छन्ना, छद्मना गूढा ॥ Cn : वेषान्तरेण गुप्ता । ❀ — d) B9 Da4 Dn1 Ds1 गूहितं (for °तुम्).

72 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 72 (cf. v. l. 71). — a) Dn4 मया (for मृषा). D4 न गंता न मृषा गच्छेन्. — b) K6 [अ]धि जातिं; D5. 7 द्विजातेः; G2 [अ]विज्ञातुं (for द्विजातिं). K7 द्विजातिं न कथंचन. — c) Da4 न (for स्त्री°). — d) K1 एते; T1 G3. 6 ह्येता; G2 वा ते (for ह्येते). K1 मृषागतं; K6. 7 D4. 9 °गवान्; G2 °कृतां; M1. 5–7 °कृताः (for °गताः).

73 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 तु (for हि). K2 पदम् (for बलम्). K1 ऐश्वर्ये (for °र्यं). — b) T2 G1 ब्रह्मविदो (for °विदां). Dn4 वरं (for बलम्). — c) K7 D4. 9 °माधुर्यं (for °सौभाग्यं). — d) B9 अनुत्तमां. D5 स्त्रीणां च बलमुत्तमं; D7 G3

C. 12. 11825
B. 12. 321(20). 73
K. 12. 225. 73

रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥ ७३
अत एतैर्बलैरेते बलिनः स्वार्थमिच्छता ।
आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम् ॥ ७४
सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।
कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ७५
इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ।
प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ७६
उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना ।
ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ७७
नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ।
अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ७८
सौक्ष्म्यं संख्याक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यर्थजातानि वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९
एषामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां सुलक्षणम् ।
शृणु संसार्यमाणानां पदार्थैः पदवाक्यतः ॥ ८०
ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यथाभेदेन वर्तते ।

स्त्रीगुणं बलमुत्तमं (G8 °वत्तरं).

74 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) T1 एत (for अत). K4 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 एव; D5 एतैर् (for एते). Da4 G2 अत एते बलैरेतैर्. — b) D7 T1 G3. 6 बलिना (for °नः). K7 D4. 9 स्वार्थचिंतकाः; G2 स्वार्थमुच्यते. — c) D5 आर्जवं च (for °वेन). G2 अति-; M1. 5–7 हि (for अभि-). B9 -मंतव्यं; D7 T G1. 3. 6 -गंतव्यं (for °व्या). — d) K6 विनाशाय मनार्जवं; D5 °शं जह्यनार्जवं.

75 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K2 T2 G1 जातं; Da4 जाति- (for जातिं). K2 स्वतं; D4. 7 T2 श्रुतिं (for श्रुतं). K7 वृत्तिं (for वृत्तं). — b) G2 वेषं; M1. 5–7 कार्यं (for भावं). — c) Da2 सत्यम् (for कृत्यम्). D3 आगमनं. D4 वैव (for चैव).

76 Ś1 missing up to नरेन्द्रे (cf. v. l. 1). Before 76, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) K1. 2. 4 B6. 9 Da4 D5. 7 उक्तैर् (for एतैर्). B6 (marg.) असुभैर्; D4 असुखैर् (for असुखैर्). K1 वाक्यम् (for वाक्यैर्). — B9 om. 76d–77a. — d) K2 स्वलभा. K1 व्यकंपता; K4 °पतः; K6 व्यकल्पत (for °म्पत).

77 B9 om. 77a (cf. v. l. 76). Before 77, B6 ins. भीष्म उवाच. Ś1 K1. 2. 4 om. 77ab. — b) Da1 -दर्शिनं; D8 -दर्शिनी. — After 77, Ś1 K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* Ś1 K1. 2 मोक्षधर्मं].

78 Before 78, MSS. ins. सुलभोवाच. — a) M7 om. (hapl.) र्नवभि. — b) G2 वाक्यबुद्धि- (for वाग्बुद्धि-). Da4 -भूषणैः (for -दूषणैः). ❀ Ca : नवभिर्नवभिरिति नवद्वयेन मिलित्वा अष्टादश वाग्बुद्ध्योर्दोषाः । ❀

79 a) K6 Dn4 सौख्यं; D4 सूक्ष्मं; D5 सूक्ष्म्य-; D7 सूक्ष्म्यौ; D9 शौक्ष्म्यं; T2 G3 सौक्ष्म्य- (for सौक्ष्म्यं). Ś1 K1. 2 संख्या(Ś1 K2 °ख्य)क्रमं; K6 सांख्यं क्रमश्; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G2. 3. 6 सांख्यक्रमौ (D8 °मं) (for संख्या°). D4 वोभौ (for चोभौ). — b) Dn1 सु-; T2 G1 सं- (for स-). Da3. a4 -प्रयोजनं. G2 M1. 5–7 निर्णयं सं(G2 स)प्रयोजनं. — d) D5 om. from त्युच्यते up to क्ष्यामि (in 81d). V1 नृणां (for नृप).

80 D5 om. 80 (cf. v. l. 79). — a) D7 T1 G3. 6 तेषाम् (for एषाम्). K2. 4 एकैकतो (for एकैकशो). — K1 om. (hapl.) 80bc. — b) K6 सौक्षादीनां; Dn4 सौक्ष्या°; D4. 9 शौक्ष्म्या° (for सौक्ष्म्या°). K7 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 4. 7–9 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 स्व(D7 T1 G3. 6 M1 स)लक्षणं (B7 °णः); B8 (marg. as in text) स्वलंकृतं; G2 च लक्षणं (for सुलक्षणम्). — c) K7 D4. 9 संधार्यमाणा(K7 °ना)नां; D7 T G1. 3. 6 संचार्य° (for संसार्य°). — d) K4. 6 V1 B0. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2 पदार्थ-; B6 D8 D3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cs प(M7 पा)दार्थे (for °र्थैः). ❀ Cs : पदवाक्याभ्यां पदार्थे संसार्यमाणानां, पदार्थप्रतिपादनार्थं प्रथमानानाम् । ❀

81 D5 om. up to क्ष्यामि (cf. v. l. 79). — a) D8 D4. 9 ज्ञान- (for ज्ञानं). K6 ज्ञेयं स्व- (for ज्ञेयेषु). — b) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1. 2 यदा (for यथा). K2 भेदेषु; Cn भेदेन (for [अ]भेदेन). D7 T G3. 6 M1. 5. 7 यदभेदेन वर्तते; Cs (gloss : विशिष्टैकप्रतिपादकता भवति) यथा भेदो न वर्तते. — c) D7 T1 G3. 6 यत्र. K2 -शयने; K4 V1 -शायिनी; D7 -शयनि (for -शायिनी). M1. 7 om. बुद्धि. K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cs य(B6. 7 त-; B8 अ)त्राधिवासिनी (B6 °तिवासिनी; B8 °धिशायिनी; Cs [gloss : तत्प्रतिपादनसमर्था] °भिशायिनी) बुद्धिस्. ❀ Cn (reading अधिवासिनी): निर्णयमप्राप्नुवती, अनेक-

तत्रातिशयिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ८१
दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागशः ।
कंचिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥ ८२
इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
क्रमयोगं तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः ॥ ८३
धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ।
इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ८४
इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५
तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ८६
उपेतार्थमभिन्नार्थं नापवृत्तं न चाधिकम् ।
नाश्लक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं तव ॥ ८७
न गुर्वक्षरसंबद्धं पराङ्मुखमुखं न च ।

C. 12. 11940
B. 12. 321(20). 86
K. 12. 325. 88

कोटिस्पर्शिनी बुद्धिः । ❀ — d) K6 सौक्ष्मम्; Dn4 सौक्षम्; D4 शौक्ष्म्यम् (for सौ°). Ś1 K1. 2 V1 B9 Da3 D5 अति- (for इति). K6 कथ्यते; K7 D4. 9 निर्दिशेत् (for वर्तते).

82 a) D4 दोषानां. — b) M1. 5-7 प्रमाणः; C6 (gloss : परिमाणम्) °णं (as in text). Ś1 K1. 2 D2 प्रति- (for प्रवि-). K6 V1 Bo. 6. 8 Da3 Dn1. n4 D6 D2. 3 T2 G3 M1. 5-7 C9 -भागतः (for °शः). — c) K3 Bo G1 किंचिद्; G2 कश्चिद् (for कंचिद्). K1. 2. 7 B8 D4. 5. 9 अभिप्रेक्ष्य (for °प्रेत्य). — d) K3. 6 Bo. 6 Da4 Dn4 Ds2 सा सांख्येति; V1 B9 G1 स सांख्येति; B7. 8 सा सांख्ये हि; Ds1 सा संख्येषु (for °ति). G2 सा संख्येवयोग्यतां (sic).

83 b) K3 विवेक्षितं. — c) K6 तदपि; D7 T G1. 3. 6 तमिति; D9 तथापि (for तमपि). — d) K7 D7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5-7 वाक्ये; D1 G2 वाक्य- (for वाक्यं). Da4 वाक्यविदा. K1 जनः.

84 a) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D6 D2. 3. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 धर्मकामार्थमोक्षेषु. — b) G2 प्रविज्ञाय (for प्रति°). — c) K1 तदति- (for तदिति). K6 Bo. 6. 9 Da4 वाक्यं ते; B8 Dn4 वाक्यं तु (for वाक्यान्ते). — d) K6 Bo. 9 Da3. a4 विनिर्णयं.

85 a) K6 V1 B8. 9 Da3. a4 इच्छाद्वेषोद्भवैर्दुःखैः; D4 corrupt; M1 इच्छाद्वेषु भवैर्दुःखैः. — b) D4 प्रहर्षो (for प्रकर्षो). D4 ज्ञायते (for जा°). ❀ C3 : प्रकर्षः, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थमुत्साहः । ❀ — c) K1. 2 तव (for तत्र). D7 G3 नृपतेर्. — d) K6 मत्- (for तत्). Ś1 K1. 2. 4 इच्छति (for इष्यते).

86 M1. 6. 7 om. 86ab. — b) K6. 7 सौक्ष्मादीनि; D4. 9 शौक्ष्म्या° (for सौक्ष्म्या°). K7 B9 D4. 9 G2 M5 नराधिप (for जना°). — c) ❀ Ca : एकार्थसमवेतानि, विशेष्यविशेषणभावापन्नानि ॥ Cn : एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि । ❀ — d) K7 वाक्य-; V1 Bo T G1-3. 6 M1. 5-7 वाक्ये (for वाक्यं). Da4 lacuna for मम. D7 T1 G3. 6 निवेशय (for निशामय).

87 a) K3 D7 T G1. 3. 6 नाभेदा(T2 G1 °पेता)र्थं न भिन्नार्थं. ❀ Ca : उपेतार्थं, उपेताः प्रार्थिताः प्राधान्येन अर्थाः पदार्था यत्र तदुपेतार्थं, सान्वयं, न गौरश्वः पुरुषो हस्तीतिवदसंबद्धार्थम् । अभिन्नार्थं, एकार्थाभिधायकत्वेन प्रधानम् । अनेकप्रधानकत्वेन वाक्यभेदः ॥ Cp : उपेतार्थं, संबद्धार्थम् । अभिन्नार्थम्, वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टैकार्थप्रतिपादकम् । ❀ — b) K1 नानवृत्तं; Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Dn1. n4 D6 D2. 3. 8 Cn (gloss : श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगः) न्यायवृत्तं(B6 °त्तिं); Ca (gloss : छन्दोभङ्गहीनम्) C9 (gloss : अपरिनिष्ठितार्थहीनम्) नाप° (as in text). K6 तव; Dn1 च न (by transp.); D4 न वा; D7 च च. Ś1 K2. 4 नामवृत्तानुवाचिकं. ❀ Ca : न चाधिकम्, अधिकपदरहितमित्यर्थः ॥ Cp : यावन्मात्रैः पदैः प्रतिपाद्यं बोध्यते ततोऽधिकपदहीनम् । ❀ — c) K3 D7 G3 न श्लक्ष्णं; B8 (marg. as in text) नासूक्ष्मं; G2 नाश्वक्ष्वं; Ca (gloss : न श्रुतिकटु, असभ्यसारकपदरहितं वा) Cn (gloss : श्लेषाद्यष्टगुणयुक्तं) C8 (gloss : श्रोतॄणां हर्षजननं) नाश्लक्ष्णं (as in text). — M1. 5-7 om. 87d–88a. — d) K6 Dn4 वक्षामि. K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn4 D2. 3. 5. 8 ततः; Dn1 मतः (for तव). D7 T G1. 3. 6 प्रवक्ष्यामि परंतप; G2 प्रवक्ष्यामि पदं ततः.

88 M1. 5-7 om. 88a (cf. v. l. 87). — a) K6 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 8 Da3. a4 Dn1. n4 D6 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 C8 (gloss : निरन्तरगुर्वक्षररहितम्) -संयुक्तं; D5 -संबंधं; G2 -संदिग्धं (for -संबद्धं). Cap न बह्वक्षरसंयुक्तं. — b) K1 B9 Da3 Dn1 D2. 3. 8 Cn -सुखं; K7 -सुचं; T G1. 3. 6 M1. 5-7 -पदं; G2 -सुखा (for -मुखं). G2 नृप (for न च). ❀ Ca : पराङ्मुखमुखं, प्रकृतासंबद्धम् ॥ Cn : पराङ्मुखसुखं, ग्राम्यम् ॥ Cp : यच्छ्रवणाच्छ्रोतुर्मुखं पराङ्मुखं न भवति । रसजनकम् । ❀ — K6 om. (hapl.) 88c–89b. — c) G2 न नावृत्तं (for नानृतं

C. 12. 11940
B. 12. 321(20). 88
K. 12. 325. 88

नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ॥ ८८
न न्यूनं कष्टशब्दं वा व्युत्क्रमाभिहितं न च ।
न शेषं नानुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९
कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्यादानार्यकात्तथा ।
ह्रीतोऽनुक्रोशतो मानान्न वक्ष्यामि कथंचन ॥ ९०
वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप ।
सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ९१
वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्यते ।
स्वार्थमाह परार्थं वा तदा वाक्यं न रोहति ॥ ९२
अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः ।
विशङ्का जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत् ॥ ९३
यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ।

न). ❀ Cn : अनृतं, पुराणाद्यमूलकं, मेघसंदेशादिवत् । ❀ — [d]) K2 निबद्धं (for विरुद्धं). B9 वा (for न). K2 नापि संस्कृतं; B8 (marg.) नाप्यसस्कृतं; G8 M1. 5–7 नापसंस्कृतं; Ca (gloss : लक्षणहीनपदकदम्बकयुक्तम्) Cn (gloss : देश्यं) Cp (gloss : व्याकरणविरुद्धम्) नाप्य° (as in text).

89 K6 om 89[ab] (cf. v. l. 88). — [a]) G2 न्यून- ; Cn (gloss : असमर्थं) Cs (gloss : क्रियापदहीनम्) न्यूनं (as in text). Da3. a4 G2 च (for वा). ❀ Ca. p : कष्टशब्दं, दुर्बोधपदम् । ❀ — [b]) K2. 7 D9 -हृतं (for -हितं). D4 वा (for च). B8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Cn Cp (gloss : क्रमरहितं) विक्र(B8 व्युत्क्रा-) माभिहितं; D5 [अ]व्युत्क्रमाभिहतं न च; D7 [अ]व्युत्क्रामां हि हितं न च; T1 G3. 6 विक्रामाभिहतं न च; G1 व्युत्क्रमादिहतं न च; G2 व्युत्क्रमा हि हितं न च. ❀ Cn : विक्रमाभिहितं, नृत्याङ्गैरिव पदैर्वाक्यरचनम् ॥ Cs : व्युत्क्रमाभिहतं, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तवचनानां विपरीतक्रमोपेतम् । ❀ — G2 repeats 89[cd] after 90. — [c]) K2 सर्वेषाम्; K7 V1 B8 D9 सशेषम्; B7 विशेषम्; D7 T1 G3. 6 साश्लेषम्; T2 G1 संश्लेषम्; M8 नाशेषम्; Ca. p (gloss : अध्याहारेण पूरणीयम्) Cs (gloss : असमस्तार्थं न भवति) न शेषं (as in text). K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Dn1. n4 D2–5. 7–9 T G1. 2(both times). 3. 6 अनुकल्पेन (K6 °त); Da3. a4 अनुकंपेन; Ca (gloss : गौणवृत्त्या). Cs (gloss : अग्निर्माणवक इत्यादिवदुपचरितार्थं न भवति) नानुकल्पेन (as in text). — [d]) D7 T1 G3. 6 न निष्ठानमहेतुकं; T2 G1 Cap Cpp (gloss : नासाधकहेतुकं) न निष्कारणहेतुकं. ❀ Cs : निष्कारणं, प्रयोजनशून्यम् । ❀ ❀ Ca. p : अहेतुकं, युक्तिहीनम् ॥ Cs : न्यायरहितम् । ❀

90 [a]) K7 D4. 9 कामक्रोधाद् (for कामात्क्रोधाद्). K4 #मात्क्रोधाद्भयाकालो; G2 कामक्रोधभयाल्लोभाद्. — [b]) K4 अनार्यकाद्; K6 B6. 7. 9 D6. 7 Cp (gloss : पाण्डित्यगर्वात्) आचार्य°; K7 D4. 9 वानार्य°; V1 Bo. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 चानार्य° (Da3 °र्थं); T1 G3. 6 अन्याय्य° (for आनार्य°). ❀ Cn : आनार्यकात्, दर्पात् । ❀ — D5 om. 90[c]–91[b]. — [c]) K6 V1 Bo. 6. 7 क्रीतो; K7 भीतो; G2 भीता (for ह्रीतो). Ś1 K1. 2 नाक्रोशतो; K4 B8. 9 Da3. a4 Ds2 D2. 3. 8 G1. 3. 6 न क्रो° (for ऽनुक्रो°). — [d]) Dn4 वक्षामि. — After 90, G2 repeats 89[cd].

91 D5 om. 91[ab] (cf. v. l. 90). — [a]) M6. 7 वक्त्रा (for वक्ता). B8 स्रोता; M8 श्रोत्रा (for श्रोता). Dn4 Ds1 D2 वाक्यस्य; D7 T1 G3. 6 वाच्यं च (for वाक्यं च). — [b]) T2 यथा (for यदा). Ś1 K1. 2. 4 अविक(K2 °म)लान् (for °लं). ❀ Cn : अविकलम्, अव्यग्रम् । ❀ — [c]) K2 D7 T1 G3. 6 समवेति (D7 °ते) B8. 9 साम्यमेति; T2 G1 समवैति (for सममेति). G2 विवक्षास्ति. ❀ Cp : सममेति, येन रूपेण वक्ता अर्थं विवक्षति, तेनैव रूपेण यदि वाक्यं प्रतिपादयति, श्रोता च तेनैव रूपेणाकलयति ॥ Cv (gloss : स ममेति) : सः परेण उच्यमानोऽर्थः ममेतिविवक्षायाम् । ❀ — [d]) V1 प्रवर्तते (for प्रकाशते).

92 [a]) V1 हि (for तु). — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 अवमन्य (D5 M1. 5–7 °न्य) वै (for °मन्यते). — [c]) D7 परार्थे (for °र्थं). K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M1. 5–7 तत्; D6. 7 यत् (for वा). — [d]) Cp तद्वाक्यं (for तदा वाक्यं). B7 नरोहति; B8 न रोचते; D4. 9 निरोहति; Cp (gloss : नावबोधं जनयति) नावरोहति (for न रोहति). ❀ Ca : न रोहति, न प्रमाणतां याति ॥ Cn : न हृद्यारूढं भवति । ❀

93 [a]) D4. 9 अन्वयः (for अथ यः). K7 V1 D7 T1 G1. 3. 6 यत्; G2 वा (for यः). — [c]) Ś1 K1. 2 विशंकं (for °शङ्का). ❀ Ca : विशङ्का, भ्रमविप्रलम्भकत्वादिरूपा ॥ Cp : उत्सर्गसिद्धस्य स्वार्थस्य त्यागः केनाभिप्रायेण कृतः ... इत्यादिका । ❀ — [d]) B9 Da3. a4 तच्चापि (for तदपि). K4 शोषवत् (for दोष°). ❀ Cs : स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं वचनं नाम विरक्तस्य वाणिज्योपदेशः । ❀

94 [a]) D7 यस्तु वक्ता च योनर्थम्. — [b]) Bo प्रका-

श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ९४
तदर्थवदिदं वाक्यमुपेतं वाक्यसंपदा ।
अविक्षिप्तमना राजन्नेकाग्रः श्रोतुमर्हसि ॥ ९५
कासि कस्य कुतो वेति त्वयाहमभिचोदिता ।
तत्रोत्तरमिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु ॥ ९६
यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदबिन्दुभिः ।
सुश्लिष्टानि तथा राजन्प्राणिनामिह संभवः ॥ ९७

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।
पृथगात्मा दशात्मानः संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत् ॥ ९८
न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।
एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ९९
न वेद चक्षुश्चक्षुष्ट्वं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ।
तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ।
संश्लिष्टा नाभिजायन्ते यथाप इह पांसवः ॥ १००

C. 12. 11951
B. 12. 321(20). 89
K. 12. 325. 100

शते (for प्रभाषते).

95 ^{a}) Ś1 K1. 2 G2 तदर्थं तदिदं वाक्यम्. — After 95^{a}, Da3. a4 G2 read 96^{d} for the first time, repeating it in its proper place. Da3. a4 om. 95^{b}. Dn1 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 95^{b}–96^{c}. — ^{b}) K1 om. वाक्य. — ^{c}) D7 अनिक्षिप्त- (for अवि°). Ds2 आक्षिप्तमनसा राजन्. — ^{d}) K2 एताग्रः; Ds2 D3 ऐकाग्रः; D5. 7 एकाग्रं (for °ग्रः). Ś1 Da3. a4 अर्हति (for °सि).

96 Dn1 Cal. Bom. ed. om. 96^{abc} (cf. v. l. 95). — ^{a}) K1 कास्य; G2 कासि (for कस्य). D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 चेति (for वेति). — ^{b}) V1 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 अपि; Da3. a4 अति- (for अभि-). Dn4 Ds1 त्वया समभिचो(Dn4 °नो)दिता. — Da3. a4 G2 read 96^{d} for the first time after 95^{a}.

97 ^{a}) K1. 2 Ds1 जंतु; K4 जंतुश्च; K7 D4. 9 M7 तृणं (for जतु). ❀ Cn : जतु च काष्ठं च, जतुकाष्ठं बालक्रीडनकम् । ❀ — ^{b}) K4 पांचवश्च; K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Ds1 पांशव(K7 °वा)श्च (for पांस°). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cv -बिंदवः (for -बिन्दुभिः). — ^{c}) K7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M5 संश्लिष्टानि; D7 T G1. 3. 6 आश्लि°; G2 संसिद्धानि (for सुश्लिष्टानि). K6 संश्लिष्टा वितथा राजन्. ❀ Cv : जतुकाष्ठयोः पांसुजलबिन्दूनां च यथा यादृच्छिकः संबन्धः तथा प्राणिनां संबन्धोऽपि यादृच्छिकः । ❀

98 ^{a}) Ds2 D3. 5. 7 T G1–3. 6 M7 शब्द- (for शब्दः). G2 रसा (for रसो). K2 गंधा (for रूपं). — ^{b}) K6 B7 Da3. a4 D5. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तु (for च). — ^{c}) Bo. 6–9 Da3. a4 D5. 7 आत्मानं (for °नः). K6. 7 D4. 9 पृथगर्था दशात्मानः (K6 °नं); Bo. 6–9 Da3. a4 D5. 7 Cp (gloss : असङ्गस्वभावं संश्लिष्टाः) Cv पृथगात्मानमात्मानः (Cv °नं); Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °गात्मान आत्मानं; G3 प्रथुरात्मा दशात्मानं. — ^{d}) K1 D4 सश्लिष्टा; Ca सु(also प्र)श्लिष्टा (for संश्लिष्टा). K1. 4 Ds1 जंतु- (for जतु-).

99 ^{a}) D4 वैषां; G2 M1. 5–7 चैषा (for चैषां). K7 चोदनां; Cp देशना (for चोदना). K1. 4 G2 कश्चिद् (for काचिद्). ❀ Ca : चोदना, कोऽसीति वदेस्येवंरूपा प्रेरणा ॥ Cs : चोदना, चोद्यं न कार्यं, किं त्वस्त्येवात्मेति निश्चयः कार्यः । ❀ — ^{b}) Da3 D7 एव (for एष). D7 T2 om. वि. Ś1 K1. 2. 4 वर्ते(K4 °तं)ते- त्येष निश्चयः. — ^{c}) D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 हि (for [इ]ह). Dn4 वितानं; D7 T1 G3. 6 विज्ञाता (for °नं). ❀ Cp : एकैकस्य, चक्षुरादेः, अचेतनत्वात् । ❀ — ^{d}) T G1. 3. 6 M1. 6. 7 आत्मेति (for आत्मनि). M5 नास्यास्त्यात्मेति * परे.

100 ^{a}) K1 चक्षवष्टं; K4 Da4 G1 चक्षुष्टं; K6 चक्षुष्यं; K7 V1 Bo. 7 Ds D4. 9 M1. 6. 7 चक्षुस्त्वं; Dn4 चक्षवष्टं (for चक्षुष्टं). D5 * वेदनं * चक्षुष्यं; D7 T1 G3. 6 नृदेवचक्षुस्त्वक्श्रोत्रं; G2 न वेद चक्षुषश्चक्षुः. — ^{b}) T1 G3. 6 घ्राणं; M1. 5–7 श्रोतुं (for श्रोत्रं). D7 न चात्मनि च वर्तते. — ^{c}) T G1. 3. 6 M6 व्यतिचारेण (for व्यभि°). ❀ Cv : व्यभिचारेण, श्रोत्रे सति चक्षुर्नास्ति, चक्षुषि सति श्रोत्रं नास्तीत्यर्थः । ❀ — ^{d}) G1 नि- (for न). B7. 9 Da3 परस्परे. ❀ Cs : श्रोत्रादयो नात्मान इत्यर्थः । ❀ — ^{e}) K6 Da3. a4 Ca (also) प्रश्लिष्टा न च (K6 च न) जायंते; K7 D4. 9 Ca (also as in text) सुश्लिष्टा न च जायंते; V1 संश्लिष्टं च न जायंते; Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cn प्र(D7 प्रा)श्लिष्टं च न (D5. 7 Cn न च) जानंति; T1 G1. 3. 6 प्रश्लिष्टानपि जायंते (G1 °नंति); T2 M1. 5–7 प्रश्लिष्टा (T2 °ष्टे) न विजानंति; G2 प्रकृतामवजानंति. — ^{f}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 यथावद्; T1 G3. 6 M1. 5. 7 यथाद्भिर्; T2 G1 तथाद्भिर् (for यथाप). K6 Bo. 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 M1. 5–7 इव (for इह). K4. 7 V1 Bo. 6–9 Ds1 D3. 8 पांशवः; D7 पांसुभिः (for पांसवः). G2 यथातप उपांसवः. ❀ Ca (reading सुश्लिष्टा न च जायंते): न च विषयेभ्यो निरपेक्षा एते चक्षुरादयः सुश्लिष्टा विषयप्रकाशनस्वभावा एव

C. 12. 11952
B. 12. 321(20). 100
K. 12. 325. 101

बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ।
रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ।
यथैवात्र तथान्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ १०१
ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ।
विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी ॥ १०२
द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।
येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०३
अथ द्वादशके तस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः ।
महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ १०४
क्षेत्रज्ञ इति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
ममायमिति येनायं मन्यते न च मन्यते ॥ १०५
अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।
पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते ॥ १०६
गुणस्त्वेवापरस्तत्र संघात इति षोडशः ।

जायन्ते, पांसव इव राशीभूताः, किं तु बाह्यमर्थान्तरमपेक्षन्ते ॥ Cn (reading प्रश्लिष्टं च न जानन्ति): प्रश्लिष्टं यथा स्यात्तथा, संश्लेषं प्राप्यापीत्यर्थः ॥ Cp (reading संश्लेषं नापि जानन्ति): आपः पांसवश्चान्योन्यं संश्लिष्य न जानन्ति, तथैतान्यपि परस्परं प्रश्लिष्यापि न जानन्ति ॥ Cs (reading प्रश्लिष्टमवजानन्ति): प्रश्लिष्टं दुर्दर्शमात्मानमवजानन्ति, उपेक्षन्ते, न विषयीकुर्वते । ❀

101 a) Dn4 वाह्यान्; Ds1 Cs बहून् (for बाह्यान्). Ś1 K1. 2 अवेक्षंते; K6 अपेक्षंतं; D4 °क्ष्यंते (for °क्षन्ते). — b) K6 Da4 D5. 7 T2 G1. 2 गुणास् (for गुणांस्). — c) G2 M1. 6. 7 प्रकाशं (for °शश्). — d) K2 corrupt; K6 दर्शने नैव तेत्रयः (sic). — e) D8 तथैव (for य°). D5 तेषु (for [अ]न्येषु). ❀ Cs: श्रोत्रादिजन्यज्ञाने विषयसंनिकर्षः इति हेतवो द्रष्टव्याः । ❀ — f) Da3 ज्ञाने (for ज्ञान-). G2 ज्ञानं ज्ञानेषु हेतवः. ❀ Cn: चक्षुः सहकार्येव, न तु प्रकाशकम्, इति भावः । ❀

102 a) Ś1 K1. 2 Ds1 ज्ञानं (for ज्ञान-). K7 G1 -ज्ञेयेंतरे (for -ज्ञेयान्तरे). D7 कस्मिन्; Cs तस्मान् (for तस्मिन्). G2 ज्ञानं विज्ञानयोरंते. — b) Da4 मते (for मनो). Da3 मनो नामायसे गुणः; G2 तस्मादन्यो परो गुणः. — c) K4 विवादयति; D4 विवारयति (for विचा°). K6 B6. 8 (marg.). 9 D8 D2 तेन (for येन). — d) D2 साध्वसाधुना; T2 G1. 2 M7 °साधुनि (M7 °नीः).

103 a) K1 Da3. a4 Dn4 तु परस्; D6 च परस् (for त्वपरस्). K6 त्वत्र; D5 तस्माद् (for तत्र). — b) B6. 7 Da3. a4 बुद्धिनामा; Dn4 बुद्धिज्ञान- (for बुद्धिर्नाम). — 103cd is damaged in B6. — c) K2 ये च (for येन). K6 -पूर्वेण (for -पूर्वेषु). — d) K6 [अ]व्यवस्यति; K7 D4. 9 [अ]ध्य°; Dn4 च व्यवस्यति (hypermetric); G2 व्यवस्यसि.

104 a) T1 तथा (for अथ). M1. 6. 7 वा दशके (for द्वाद°). — b) D5. 7 T1 G3. 6 परो (for [अ]परो).
❀ Cs: सत्त्वं, ओजः । ❀ — c) M1. 7 महोसत्त्वो; Cs (gloss: बृहद्बलः) महासत्त्वो (as in text). Dn4 om. (hapl.) ल्पसत्त्वो.

105 a) K1 अन्ये (for अन्यो). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 अहंकर्तेपि चा(Dn4 वा)प्यन्यो (D5 °ज्ञो). ❀ Cs: क्षेत्रज्ञः, अज्ञानोपाधिः चैतन्याभासो जीवः । ❀ — B9 om. (hapl.) 105b–106a. — b) K6 Ds1 D5. 7 T2 G1. 2. 6 M1. 6. 7 चतुर्दश. — c) K3. 4 येनाहं; D7 ये न्यायं; Cs (gloss: स्वरूपभूतचैतन्येन) येनायं (as in text). — d) K6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5. 8 ममेति च (D5 यः); K7 D4. 9 च मुच्यते; Dn1 मयेति च (for च मन्यते). ❀ Cs: न च मन्यते, स्वरूपं ब्रह्म न मन्यते इत्यर्थः । ❀

106 B9 om. 106a (cf. v. l. 105). — a) G2 corrupt. V1 नाम; T2 राजा (for राजन्). — b) D5 गुणास्. K1. 2 पराः; D6 परे (for [अ]परः). — c) K2 Dn4 Ds1 T1 G3. 6 M5 (*inf. lin.*) Cv पृथक्काल-; D7 °काळ- (for °कला-). G2 बृहद्बलः समो ह्यस्य. — d) K6 Da3. a4 समग्रं; V1 सामग्रं; B8. 9 समग्र्यं; B8 (orig.) समूहं; B8 (marg.) सामर्थ्यं (for °ग्र्यं). K6 B6. 8. 9 Da3. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यद्; Dn4 यम् (for तद्). ❀ Cn: तासां समूहस्य सामग्र्यं वासनात्मकम् ॥ Cv (reading: °काल°) ग्रहादीनामनुकूलप्रतिकूलादिकालस्य सामग्र्यम् । ❀

107 a) Ds1 गुणास्; D5 पुनस् (for गुणस्). Dn4 G2 तेव; D7 T G1. 3. 6 स्त्वेको (for स्त्वेव). Da3 त्वत्र (for तत्र). V1 गुणत्वे चापरस्तत्र. — b) K2 संख्यात; B0. 6. 8 संहात; Ds2 संघाता; T2 संभूत (for संघात). B7–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 Cn (gloss: संघातेऽपि लौकिकानुभवापेक्षासंहतत्वविवक्षया इवशब्दः) इव (for इति). B0. 6 Ds1 D4. 5. 7. 8 T1 G1–3. 6 षोडश. — c) K6 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 Cn प्रकृतिर्; T2 G1 M5. 6 आकृति (for °तिर्). K2

आकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ॥ १०७
सुखदुःखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ।
इति चैकोनविंशोऽयं द्वंद्वयोग इति स्मृतः ॥ १०८
ऊर्ध्वमेकोनविंशत्याः कालो नामापरो गुणः ।
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १०९
विंशकश्चैष संघातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ च गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ११०
इत्येवं विंशतिश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १११
एकविंशश्च दश च कलाः संख्यानतः स्मृताः ।
समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ११२
अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तं चासां तथैवान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ ११३
अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम् ।

C. 12.11965
B. *2.321(20).113
K. 12.325.114

वृक्तिर् (for व्यक्तिर्). Da4 आकृतिर्व्यतिरीक्तेनौ (sic). ❀ Cn : प्रकृतिः माया, व्यक्तिस्तत्प्रकाश इत्येतौ द्वौ गुणौ । ... ... एतयोश्च प्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वं दृश्यत्वादेव ॥ Cs : आकृतिः सामान्यम्, सामान्यवदनुगत ईश्वरः । व्यक्तिः, वस्तुव्यक्तिरिव परिच्छिन्नो जीवः । ❀ — K2 om. (hapl.) 107[d]. — [d]) Ś1 K1.4 V1 यत्र (for यस्मिन्). Ś1 K1 समावृतौ (for °श्रितौ).

108 [a]) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.3–6 सुखासुखे (for सुखदुःखे). V1 B8 D7 T G1–3.6 M1.5–7 जन्म- (for जरा-). — [b]) D7 T G1.6 प्रियाप्रियौ (for °प्रिये). — [c]) K2 चैकोण- ; T G3.6 चैकान्न- (for चैकोन-). D7 यो (for ऽयं).

109 [a]) Da3.a4 चैकोन- ; T G3.6 एकान्न- (for एकोन-). K4 D4.7.9 T1 G6 M1.7 -विंशत्या (for °त्याः). K6.7 B0.6.7.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn ऊर्ध्वं चैकोनविंशत्या- — [b]) K2 परो (for [अ]परो). Dn4 D9 G2 गुणाः (for गुणः). Da4 कालो नामापुरो गणाः (sic). — [c]) K1 सं- ; B8 (marg. as in text) [इ]दं ; D7 T1 G3.6 मां (for [इ]मं). — [d]) K6 गुणानां (for भूतानां). B0.9 Da3.a4 T2 M7 प्रभवाव्ययं.

110 [a]) K1 किंशकश् ; G2 विंशतिश् (for °कश्). K2.4.7 D4.9 चैक- ; K6 B8 Da4 Dn4 Ds1 G2 चैव (for चैष). B0.8 संहातो (for संघातो). — [cd]) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तु (for च). M1.5–7 अन्य- (for अन्यौ). K7 D4.5.9 प्रकाशितौ (for °शकौ). Ś1 K1.2.4 गुणवद्भिः प्रकाशकैः. ❀ Cn : सद्भावयोगः, इह घटोऽस्तीति व्यपदेशः, असद्भावयोगः, इह घटो नास्तीत्यादिव्यपदेशः । यद्वा, प्रमाभ्रमविषयौ सदसद्भावयोगौ ज्ञेयौ ॥ Cs : सद्भावयोगोऽहंकारः, असद्भावयोगो महान् । गुणौ, कार्यत्वात्परतन्त्रौ । ❀

111 [a]) B0.7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D3.6.7 8 T1 G1.3.6 विंशकश् (for °तिश्). — [b]) Da4 om. (hapl.) from गुणाः up to एते (in 111[d]). — D5 om. (hapl.) 111[c]–112[b]. — [c]) D7 विद्धि (for विधिः). D7 T1 G3.6 M1 शुक्लं (for शुक्रं). Dn4 च नं (for बलं). K7 D9 चैव ; B8 D4 वैव (for चेति). ❀ Ca : विधिर्विहितं कर्म धर्मलक्षणं, शुक्रं प्रधानधातुः, बलं तु ऊर्जो नाम शुक्रविशेष एव पारदमुख्यो भिषजां प्रसिद्धतरः आगमेषु व्यक्तः ॥ Cn : विधिर्वासनाबीजभूतौ धर्माधर्मौ, शुक्रं वासनोद्बोधकः संस्कारः, बलं वासनाविषयप्राप्त्यनुकूलो यत्नः । संघातधर्मेण एतेषां पृथग्ग्रहणम् ॥ Cs : विधिरनिष्टम् । शुक्रं भावनाज्ञानम् । बलं शारीरम् । ❀ — [d]) Dn4 परे ; D4.9 परैः (for परे).

112 D5 om. 112[ab] (cf. v. l. 111). — [a]) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 T1 G1–3.6 M1.5–7 एकविंशश्च (Dn4 °विंशो न); Kumbh. ed. एवं विंशश्च. K7 Dn1 Ds D2–4.8.9 विंशतिर्दश चैवं हि ; D7 एकविंश दशश्चापि. — [b]) Dn1 Ds D2–4.7–9 गुणाः ; Dn4 कृत्वा : G3.6 कालः (for कलाः). K2 सांख्यानतः ; Dn4 संतनतः ; G2 संख्याततः (for °नतः). ❀ Ca : कलाः शरीरारम्भस्थितिहेतवोऽवयवस्थानीया अणवो मात्राः । ❀ — [c]) G2 समग्रं (for °ग्रा). — [d]) V1 श्रुतिः (for स्मृतम्).

113 [a]) K7 अव्यक्तः ; B0.6.8 (marg. as in text).9 Da3 Ds D3 °क्तां ; Dn4 अथोक्तं (for अव्यक्तं). Ś1 K1.2.4 प्रकृतिस् (for °तिं). K2 त्वां मां ; D6.7 T1 G3.6 M1.5–7 तासां ; T2 G1 चासां (for त्वासां). — [b]) Ds2 D8 कालानां (for क°). D7 किंचिद् (for कश्चिद्). T1 G3.6 कालानां किंचिदिच्छति. ❀ Cn : कश्चिद्, निरीश्वरसांख्यः । ❀ — [c]) K6.7 B8 D4.9 M1.5–7 तासां ; T1 G3.6 च तां (for चासां). K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 च (for [ए]व). K6 [अ]न्या ; Da3.a4 [अ]न्यत् ; G2 [अ]न्यं (for [अ]न्यः). ❀ Cn : व्यक्तं, परमाणवः । चकारात् अव्यक्तं, कालादृष्टेश्वरादि ॥ Cs : व्यक्तं, भूतपञ्चकं, प्रकृतिस् । ❀ — [d]) K2.4 प्रणश्य(K4 °श्य)ति ; K6 B0 Da3.a4 च पश्यति (for प्रप°). ❀ Cn : स्थूलदर्शी, कणादादिः ॥ Cs : प्राकृतो जनः । ❀

C. 12. 11966
B. 12. 321(20). 113
K. 12. 325. 114

प्रकृतिं सर्वभूतानां पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ११४
सेयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्व्यक्ततां गता ।
अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः ॥ ११५
बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः शुक्रशोणितसंभवाः ।
यासामेव निपातेन कललं नाम जायते ॥ ११६
कललादर्बुदोत्पत्तिः पेशी चाप्यर्बुदोद्भवा ।
पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः ॥ ११७
संपूर्णे नवमे मासे जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान्वेति लिङ्गतः ॥ ११८
जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ।
कौमाररूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ ११९
कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ।

---

114 a) D7 T G1–3.6 M1.5–7 अव्यक्तां यदि वाव्य- (G3 M1.5.6 च व्य)क्तां. ❀ Cn: व्यक्तं, चतुर्विधाः परमाणव एवेति चार्वाकाः । ❀ — b) V1 B8 क्रियाम् (for द्वयीम्). B8 D7 चतुष्टयं; Da3.a4 Dn4 D3.8 M1 चतुष्टयी. Ś1 K1.2.4.7 D4.9 क्रियापथचतुष्टयं; K6 द्वयी व्यक्तं चतुष्टयीं; Cv (gloss: जरायुजादि) द्वयं वाथ चतुष्टयं. ❀ Cs: प्रधानाद्वा कलानामुत्पत्तिरस्तु, भूतपञ्चकाद्वा । तद्वयं, व्यक्ताव्यक्तद्वयं स्वभावेश्वरद्वयं वा । चतुष्टयीं, सत्त्वरजस्तमःपुरुषलक्षणां प्रकृतिं पश्यन्तीत्यर्थः । ❀ — d) K2 आध्यात्म-. Da3.a4 पश्यन्त्यध्यात्मचिंतकाः.

115 a) Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 येयं (for सेयं). — b) V1 B9 D7 गताः. K1.2 G2 M1.5 कलाभिव्य(G2 °स्य)क्तां गता. ❀ Cn: कलाभिः, उक्ताभिरेव त्रिंशत्संख्याभिः । ❀ — c) D7 T G1.3.6 ततोहं (for अहं च). Da4 बलं; Dn4 च तं (for च त्वं). — d) Da2 D4 वा (for च). ❀ Cn: या च निष्कला बाह्यानपेक्षप्रकाशतया त्रिंशकादन्या सूर्यवत् स्वयंज्योतिः सैव त्वं चाहं चान्ये सः । ❀

116 a) K6 Da4 [ऽ]वस्था. K2 धिन्मुच्यासाधयोवस्थाः (sic); V1 B8 (marg. as in text). 7.9 विदं त्यासां वयोवस्थाः; G2 बिंदुन्यासस्वयोवस्थाः. ❀ Cn: बिन्दुन्यासः, रेतःसेकः । ❀ — b) D7 T G1–3.6 M1.5–7 शुक्ल- (for शुक्र-). Ś1 K1 -संभवः; K6 -संभवा. — c) B8 एवं (for एव). Dn4 निवाते च; M7 निवातेन; Cn (gloss: मिश्रणेन) Cs (gloss: निश्रित्य गर्भाशयं प्राप्य) निपा° (as in text). — d) D7 T1 G3.6 कलिलं; M6 केवलं; Cs (gloss: पिच्छिलता) कललं (as in text).

117 ab) D7 G3.6 कलिलाद्; T2 कलनाद् (for °लाद्). K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5 Cn बुद्बुदोत्पत्तिः (for अर्बुदो°). K6.7 Bo.7 Dn1.n4 D8 D2–6.8.9 T G1–3.6 Cn पेशी च (K6.7 D4.9 वै; T1 G3.6 सा; T2 G1 वा) बुद्बुदात्स्मृता (K6 °तः; K7 °ताः); V1 B6.8 (marg.).9 Da3.a4 M6 पेशी चाप्यर्बुदात्स्मृता (Da4 M6 °ताः); B8 (orig.) पेशी बुद्बुदतः स्मृता; D7 पेशसाद्बुद्बुदाः स्मृताः; M1.7 पेशी चाप्युद्बुदात्स्मृताः (sic); M5 पेशी चाप्यथ बुद्बुदात्. ❀ Cs: कललावस्था, चित्ररूपता । अर्बुदं, बुद्बुदावस्थानम् । पेशी, मांसखण्डः । ❀ — c) K4 त्वयाभि-; K6.7 त्वंगानि; B8 (marg. as in text) त्वंगाति-; D5 त्वंगास्थि- (for त्वङ्गाभि-). — d) K2 नाख-; K6 मुख- (for नख-). K7 D4.9 -लोमानि (for -रोमाणि). Dn4 D4 वांगतः; M7 पांगतः (for चाङ्गतः).

118 a) K4 V1 Bo.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M5 मासि (for मासे). — For 118ab, K7 D4.9 subst.:

784* एवं हि जन्तुः संपूर्णो नवमे मासि मैथिल ।

— c) M1.7 जायंते. K7 D4.9 जायतेथास्य नामापि (K7 °नि); G2 जायते रूपनामत्वं. — d) K7 येति; Da4 स्वेति; B8 (marg.) G2 M1.5–7 इति (for वेति).

119 K2 जातमात्रे. K6 च (for तु). — b) K6 V1 Bo.6.9 Da3.a4 G2 M1.5–7 -तलांगुलिं (V1 °लिः; Bo Da3 G2 M1.5–7 °लि; Da4 °लं); K7 B7.8 D8 D3 -नखांगुलिं; D4 -नखांगुलिः; D7 T G3.6 -नखांगुली (T2 °लि) (for -नखाङ्गुलि). — c) Ś1 K1.2 M1.5–7 कौमारं (for °र-). Dn4 कौमारं रूपतं रूप (sic). — d) K7 रूपतो नोप्यलभ्यते; D7 T G1–3.6 M1.5–7 रूपवानुपलभ्यते.

120 a) T1 चाति- (for चापि). — b) K4 स्थविर्यं; B7 स्ताविर्यं; Da4 T2 G1 स्थावीर्यं; T1 G3.6 स्थाविरं; G2 स्थाविर्यां (for °र्यं). K7 D4.9 अपि (for चापि). M1 दर्शनात (for यौवनात्). D7 रूपतो नोपलभ्यते. — After 120ab, D7 T G3.6 read 122ab for the first time, repeating it in its proper place. D3 om. 120c–123b. G1 om. 120c–121d. — c) T1 अनेक- (for अनेन). — d) Da3 पूर्व-; G2 ततः (for the first पूर्वं). K6 पूर्वैं. K6 D7 T G2.3.6 M1.5–7 न (D7 स) लक्ष्यते; K7 D4.5.9 प्रलु(K7 °ल)प्यते; B7 न लक्षते (for न लभ्यते).

अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १२०
कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥ १२१
न चैषामप्ययो राजँल्लक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्चिषो गतिः ॥ १२२
तस्याप्येवंप्रभावस्य सदश्वस्येव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः ॥ १२३
कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
संबन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यवयवैरिह ॥ १२४
यथादित्यान्मणेश्चैव वीरुद्भ्यश्चैव पावकः ।
भवत्येवं समुदयात्कलानामपि जन्तवः ॥ १२५
आत्मन्येवात्मनात्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किं न पश्यसि ।
यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि ॥ १२६

C.12.11979
B.12.321(20).126
K.12.325.127

121 D2 G1 om. 121 (cf. v. l. 120). Bo om. 121^{a}–124^{b}. —^{ab}) D7 कामानां; T1 G3.6 कालानां (for क°). Da3 om. पृथगर्थानां. K4 प्रतिभेद-; Ca (gloss: भेदासङ्गः) Cn (gloss: रूपभेदः) प्रतिभेदः (as in text). Da3, a4 om. the first क्षणे. —^{c}) K2 सर्वभूतेषु वर्तते. —^{d}) K6 सौख्यात्; K7 शौक्ष्म्यं; D4.9 शौक्ष्म्यात् (for सौ°). D5 G2 तन् (for तु). K2 सौक्ष्म्या तु न विभावितु (sic). ❀ Cs: पृथगर्थानां, नानाप्रयोजनानाम् । पृथिव्या उपष्टम्भः प्रयोजनं, अपां स्नेहः, तेजसः पक्तिः, वायोश्चेष्टा, आकाशस्य सुषिरदानमित्यादिप्रकारेण क्षणे क्षणे प्रतिभेदः, प्रातिस्विकभेदो न विभाव्यते । ❀

122 Bo D2 om. 122 (cf. v. l. 121, 120). D7 T G3.6 read 122^{ab} for the first time after 120^{ab}. —^{a}) D7 T G3.6 (all second time) चासाम् (for चैषाम्). K4 B3.8 (both marg.) Da3, a4 Dn1, n4 D3 D5.8 अत्ययो; V1 B6–9 पर्ययो; D7 (first time) अन्वयो; T2 (first time) M7 अव्ययो (for अप्ययो). —^{b}) Dn4 G2 लक्षते; T1 G3.6 (all first time) लभ्यते. T1 G3.6 (all first time) प्रतिभा (for प्रभवो). —^{c}) K1 अवस्थायं; Dn4 °स्थाया (for the second अवस्थायां). —^{d}) B7 दीपन्येव; Dn1, n4 Ds2 D8 दीप(Dn4 °व)स्यैव; D8 °स्येव (for °स्येव). K1 अर्चिशो; Ds1 अर्चिषा. ❀ Ca: यथा दीपार्चिः प्रतिक्षणं निःसरन्ती न लक्ष्यते तथा । ❀

123 Bo om. 123 (cf. v. l. 121). D2 om. 123^{ab} (cf. v. l. 120). —^{a}) K1, 2, 4 G2 [अ]स्यैव; K7 [अ]प्यैव; V1 B6 Da3, a4 D5 T1 G1.3.6 M6.8 [अ]स्यैवं-; M1.7 [अ]प्यैवं- (for [अ]प्येवं-). K7 D4.9 G2 -प्रधानस्य; T G1.3.6 M1.5–7 -प्रकारस्य (for -प्रभावस्य). B9 तस्याश्चाप्येवंभावस्य. —^{b}) T2 सदश्वस्यैव. D8 धातवः (for धावतः). —^{d}) D5 [आ]त्मनः (for कुतः).

124 Bo om. 124^{ab} (cf. v. l. 121). —^{a}) Da4 कस्येवं; D8 वाच्येदं. K1 कस्या (for कस्य). K7 भेदं (for नेदं). —^{b}) K7 D4.9 कुतो वेति; Dn4 कुतोदं च; D8 कुतो वेदे. —^{c}) K1 संबंध्यः; Da4 °धं; D7 °धि (for संबन्धः). —^{d}) K4 corrupt. B6 (marg.).9 G2 सह (for इह).

125 ^{a}) T2 G1 सूर्यान् (for [आ]दित्यान्). Da3, a4 मणिश् (for मणेश्). V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2.8 चापि (for चैव). K6 यथादित्यात्मनेश्चापि; D7 यथा सूर्यान्मरणे चैव (sic); T1 G3.6 यथा सूर्याच्च किरणः. ❀ Cs: मणेः सूर्यकान्तात्, सूर्यकान्तप्रतिफलितादित्यकिरणात् । ❀ —^{b}) K6 वीरुद्भ्यां; V1 मरुद्भ्यश्; Da4 विरुद्भ्यश्; Dn4 वीरुध्यश्; D7 T G1.3.6 काष्ठेभ्यश्; G2 वीरुद्भिश् (for °द्भ्यश्). V1 B9 चापि (for चैव). T2 पादकः (for पावकः). ❀ Cn: वीरुद्भ्यः, मन्थनादिना । ❀ —^{c}) K6 V1 Bo. 6–9 Dn1, n4 Ds2 D2.3.5.8 जायंति; K7 D9 जायेति; B8 (marg.) Da3, a4 Ds1 D4.7 T G1–3.6 M1.5–7 जायति (for भवति). Dn4 D5 एव (for एवं). K1, 2, 4, 7 D4.9 G2 समुदायात् (for °दयात्). —^{d}) D7 T1 G3.6 कालानाम्; M1.5–7 केवला (for कलानाम्). Ś1 K1, 2, 4 G2 इव; Da3 Dn1, n4 D8 D2.3.8 Cn (gloss: इवशब्दोऽनर्थकः पादपूरणार्थः) इव; D7 T G1.3.6 इह (for अपि).

126 ^{b}) K7 अपि (for अनु-). — D8 (marg.) editions read 126^{cd} twice. —^{c}) ❀ Cn: केचिदिह मध्यममर्धं न पठन्ति । ❀ —^{d}) K6 तपस्यासि (for न पश्यसि). D8 editions (all first time) यथा त्वमनुपश्यसि. — K1 om. (hapl.) 126^{ef}. —^{e}) K2 D4.9 यथात्मनि; G2 न ह्यात्मनि (for यद्या°). —^{f}) V1 B7 Dn1 M7 अध्यवस्यति; Da4 °मस्यसि; Dn4 °वस्य हि (for °वस्यसि). K6 समतावध्यवस्यति. ❀ Cs: सर्वभूतेष्वात्मन एकत्वादयं प्रश्नः अनुपपन्न इत्यर्थः । ❀

127 ^{a}) Ś1 K1, 2 G2 अथ वा; K7 D4.9 अथ त्वं; Ds1 प्रथमां; M1.5–7 अथ मा (for अथ मां). D7 T G1.3.6 transp. कासि and कस्य. Da4 कस्येति; D5

C.12.11979
B.12.321[20].126
K.12.325.127

अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ।
इदं मे स्यादिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य मैथिल ।
कासि कस्य कुतो वेति वचने किं प्रयोजनम् ॥ १२७
रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये संधिविग्रहे ।
कृतवान्यो महीपाल किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२८
त्रिवर्गे सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।
सङ्गवान्यस्त्रिवर्गे च किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२९
प्रिये चैवाप्रिये चैव दुर्बले बलवत्यपि ।
यस्य नास्ति समं चक्षुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३०
तदमुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।
सुहृद्भिः स निवार्यस्ते विचित्तस्येव भेषजैः ॥ १३१
तानि तान्यनुसंदृश्य सङ्गस्थानान्यरिंदम ।

कस्यासि; M1.7 तस्येति (for क°). — e) Da4 सादिनं (for स्यादिदं). K1 वेति; K2 नीति·; Ds2 मेति; D7 चेति (for नेति). — d) M1.5–7 द्वंद्वे (for द्वंद्वैर्). B8 (marg. as in text) युक्तस्य (for मु°). K6 मैथिलः; D7 T G1.3.6 देहिनः (for मैथिल). — K7 om. 127e–129d. — e) D4 कापि (for कासि). D5 क्वासि (for कस्य). — f) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वचनैः (for °ने).

128 K7 om. 128 (cf. v. l. 127). — a) K6 V1 D9 T2 M5 मित्रे च; Da3.a4 D4 मित्रेव (for मित्रेऽथ). — b) Ds1 -विग्रहं. — c) Bo.8 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 कृत्यवान् (for कृत°). Ś1 K1.4 यन् (for यो). V1 Bo.6.7.9 Da3 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.7–9 T G1.3.6 M1.5–7 महीपालः; Da4 महिपाल (for मही°). ❀ Cs: इत्यादिपदार्थेषु यस्त्वं विशेषं कृतवान् । ❀ — d) G2 किं नु स्यां; M1.5.6 किं त्वस्मिन् (for किं त°). Ś1 K1.2.4 किं तन्मुक्तस्य लक्षणं.

129 K7 om. 129 (cf. v. l. 127). D9 om. (hapl.) 129. G1 om. (hapl.) 129–130. — a) K6 Dn4 त्रिवर्ग-; B6.9 Dn1 Ds D2–5.7.8 T G2.3.6 M1.5–7 Cs °र्गं (for °र्गे). Ś1 K1.2.4 सप्त वा (for सप्तधा). K6 B6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 G2 Cv न्यस्तं; D5.7 T G3.6 M7 व्यस्तं (for व्यक्तं). ❀ Cn: धर्मः अर्थः काम इत्यसंकीर्णास्त्रयः, धर्मार्थयोः धर्मकामयोः कामार्थयोश्च संकीर्णा द्विकास्त्रयः, धर्मार्थकामानां त्रिसंकीर्णस्त्रिक एक इति सप्तधा ॥ Cs: त्रिवर्गं वातपित्तश्लेष्मवर्गं, सप्तधा त्वङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्ररूपेण, व्यक्तं न्यस्तम् । यद्वा सप्तधा कर्मसु, सप्तप्रकारेषु कर्मसु, दानाध्ययनयागानि त्रीणि कर्माणि त्रैवर्णिकसाधारणानि, चत्वारि चतुर्णां वर्णानामसाधारण्येन विहितानि ॥ Cv: त्रिवर्गे सप्तधा न्यस्तम् । सप्तधा कर्मसु, अग्निष्टोमादिसप्तक्रतुरूपकर्मसु । ❀ — b) K2 यो नो; Da4 D5.7 ये न (for यो न). K1 देवेह; B9 वेदेषु; Da3 D5.7 वैदेह (for वे°). — c) D7 संभवोन्यस; T1 G3.6 संभवान्यस; T2 संगमान्यस (for °वान्यस). V1 B8 Dn1.n4 D2.8 त्रिवर्गेण; G3 °र्गेषु (for °र्गे च). ❀ Cs: त्रिवर्गे, धर्मार्थकामे । ❀ — d) Ś1 K1.2.4 किं तमुन्क्तस्य लक्षणं.

130 G1 om. 130 (cf. v. l. 129). Ś1 K1.2.4 D5.7 om. (hapl.) 130. — a) T1 G3.6 वापि (for चैव). D4 वै च (for चैव). V1 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रिये वाप्यप्रिये वा(Dn1 चा)पि.

131 D9 om. (hapl.) 131–132. D7 T G1.3.6 transp. 131 and 132. — a) K6 V1 Bo.6.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 अयुक्तस्य (for अमु°). Da3.a4 D4 मोक्षो (for मोक्षे). G2 ददन्मुक्तस्य ते मोक्षे. — c) K6.7 V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da4 Dn1.n4 D2.5.8 G1.2 M1.5–7 सं-; D7 T1 G3.6 सु- (for स). B9 G2 निवार्य (for °र्यस). — d) K1 विवित्तस्य; K4 विचित्रस्य; K6 Bo.7.8 (marg.) Da3.a4 विविक्तस्य; V1 B6.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 Cn (gloss: अपथ्यशीलस्य) [ऽ]विरक्तस्य; B8 (orig.) [ऽ]विविक्तस्य; D7 T2 G1 [ऽ]विमुक्तस्य; G2 [ऽ]विरिक्तस्य; M1.5–7 [ऽ]रागस्यास्य; Cap विरिक्तस्य (for विचित्तस्य). Ds2 [इ]ह; G2 M1.5–7 [ए]व (for [इ]व). K4.6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 भेषजं (for °जैः). K7 D4 विचित्यमथ भेषजं; ❀ Ca: कामादिसङ्गिमनसः यथा भेषजं सुहृद्भिर्निवार्यते, विपरीतफलत्वात् ॥ Cs: विरक्तस्य, देहस्थितिमनिच्छतो यथा भेषजम् । ❀

132 D9 om. 132 (cf. v. l. 131). D7 T G1.3.6 transp. 131 and 132. — a) D2 om. तानि. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3.8 तु संचित्य; D2 lacuna; D5 [उ]पसंस्पृश्य (for [अ]नुसंदृश्य). — b) K7 D4.5 मैथिल (for [अ]रिंदम). — c) K6 B6.7.8 (marg. as in text) Da3 G1 संपश्यन्; K7 D4.7 T1 G2.3.6 M1.5–7 Cs (gloss: विचारय) संपश्य; B9 संस्पृश्यन्; T2 संपर्कात् (for संपश्येत्). — d) K6 Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Ca.n अन्यन्; B6.7 Da3.a4 D7 अस्मिन्; T2 G1 स्वस्मिन्; M1.5–7 त्वस्मिन् (for त°). K1.2 मुकुलक्षणं (sic) (for मुक्त°). ❀ Ca (reading किम-

आत्मनात्मनि संपश्येत्किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १३२
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ १३३
य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह ।
एकमेव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १३४
तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ।
गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ १३५
शय्यार्धं तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।
तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १३६
एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहौ प्रति ॥ १३७
परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पे सोऽपि प्रसज्जते ।
संधिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥ १३८
स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
मन्त्रे चामात्यसमितौ कुत एव स्वतन्त्रता ॥ १३९
यदा त्वाज्ञापयत्यन्यांस्तदास्योक्ता स्वतन्त्रता ।

C. 12.11992
B. 12.321[320].140
K. 12.325.141

न्यन्) : आत्मन्येव संपश्येन्न तु बहिः । आत्मक्रीड आत्मरतिश्च यः स एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ❀

133 ^{a}) K2.6 इमान्येता(K6 °नन्या)नि. K7 D4.9 शूक्ष्माणि; Ds1 सूक्ष्मानि. — ^{b}) Ds1 G1 केनचित्; D7 G8 कानि च (for कानिचित्). — ^{d}) G1 सांग- (for सङ्ग-). ❀ Ca: हस्त्यादिचतुरङ्गं बलमुद्दिश्य ममतातिरेकाभिमानफलानि शृणु ॥ Cn: चतुर्ष्वङ्गेषु शयनोपभोगभोजनाच्छादनेषु प्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि पृथिव्यादीनि ॥ ❀

134 ^{a}) G2 M1.5–7 इमां यः (M7 यां) (by transp.). — ^{b}) K4 एकच्छत्रा; K6 °चक्रां; M7 °च्छत्रां. K6.7 B6.7.9 Da3.a4 D4.7.9 T G1.3.6 हि (for ह). — ^{c}) K4.6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 एक (for एकम्). G2 राजन् (for राजा). — ^{d}) K1 अभ्यावसति; K2 B9 अत्या° (for अध्या°). Da4 पुरमध्यात्मसंत्युत; D7 पुरमध्यावसत्कृती; G3 पुरीमध्यवसत्युत.

135 ^{a}) K1 तत्परे (for तत्पुरे). B9 चैक (for चैकम्). G2 एकाग्रे (for एवास्य). Da4 तत्पुरे चैकवासस्य. — ^{b}) G2 ग्राहयेद् (for गृहं यद्). D5 अपि (for अधि-). — K1 repeats 135^{cd} after 136^{ab}. D8 reads 135^{c}–136^{b} on marg. — ^{c}) Ds2 एके (for एकं). Ś1 K1 (both times).2.4 गृहे शय्या तदप्येका. — ^{d}) Da4 निशाया. K2 B8 (marg.) तत्र (for यत्र). K6 निशायां नीयते सदा.

136 D8 reads 136^{ab} on marg. — ^{a}) B8 (marg.) सज्जार्धं; D7 शय्यार्थं (for °र्धं). G2 M1.5–7 चैव (for चापि). B9 [अ]स्य (for [अ]त्र). K6 Da3.a4 शय्यार्धं तत्र चाप्यस्य. — ^{b}) M1.5–7 स्त्र्यर्धम् (for स्त्रीपूर्वम्). Dn4 -तिष्ठती. — After 136^{ab}, K1 repeats 135^{cd}. — ^{c}) Da4 तदानेन; G2 M1.5–7 स तेनैव. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 V1 B8 बलेनैव; K6 B6.9 Da3.a4 फलैरेव (for °नैव). D7 T1 G3.6 बलेन (for फ°). D7 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]ल्पेन (for [ए]वेह).

137 K6 om. 137. K7 reads 137^{ab} twice. — ^{a}) D4 एकम् (for एवम्). — ^{b}) D8 भोजनाच्छादनादिषु. — ^{c}) B6 गुणैः स्व-; Dn4 गणेषु (for गु°). K2 परमो ये च; K7 V1 B9 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [अ]परिमेयेषु (for परि°). — ^{d}) K4.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 G2 M1.5–7 निग्रहानुग्रहं प्र(B6.7.9 Da3.a4 G2 M1.5–7 °हान्प्र)ति.

138 ^{a}) K1 परतंत्राः (for °न्त्रः). — ^{b}) K7 D4.9 स्वल्पेशोपि; V1 B8 Da4 °ष्वपि; G2 सांत्वेनापि (for स्वल्पे सोऽपि). K7 B3 D4.9 T2 G1.2 प्रयुज्यते; V1 प्रसजति; M1.5–7 प्रसज्यते (for °ज्जते). — ^{c}) D5 -याने (for -योगे). — ^{d}) K1 स्वतंत्रताः; K2 °तां.

139 K1 D5 om. (hapl.) 139. Da3.a4 om. (hapl.) 139^{ab}. Ś1 K2.4 transp. 139^{ab} and 139^{cd}. V1 reads 139^{ab} on marg. — ^{b}) D7 अस्या; G2 M1.5–7 अपि (for अस्य). Ds2 स्वतंत्रता (for [अ]स्व°). — K7 om. (hapl.) 139^{c}–140^{b}. Dn4 om. (hapl.) 139^{cd}. — ^{c}) Ds1 वा (for च). D7 T G1–3.6 M1.5–7 -सहिते (for -समितौ). K2 मंत्रे चामात्यमसितौ (by metathesis). — ^{d}) B0.8 Da3 Dn1 D8 D2.3.8 तस्य (for एव).

140 K7 om. 140^{ab} (cf. v. l. 139). — ^{a}) M5.6 यदि (for यदा). K6 सा; V1 च; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 हि; D4.7.9 T G1.3.6 M5.6 [अ]पि (for तु). G2 स यदाज्ञापयत्यन्यांस्; M1.7 यद्यस्माज्ञाप(M7 °व)यत्यन्यांस. — ^{b}) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8 T G1.3.6 तत्र (for तदा). K6 [अ]स्ति (for [अ]स्य). G3 नियंत्रिता (for स्वतन्त्रता). D5.9 तथाप्यस्यास्वतंत्रता; G2 तत्त-

C. 12.11992
B. 12.321(20).140
K. 12.325. 141

अवशः कार्यते तत्र तस्मिंस्तस्मिन्गुणे स्थितः ॥ १४०
स्वप्तुकामो न लभते स्वप्तुं कार्यार्थिभिर्जनैः ।
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥ १४१
स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुध्यग्नीन्यजेति च ।
वदस्व शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ १४२
अभिगम्याभिगम्यैनं याचन्ते सततं नराः ।
न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनात् ॥ १४३
दाने कोशक्षयो ह्यस्य वैरं चाप्यप्रयच्छतः ।
क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ १४४
प्राज्ञाञ्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानेऽपि शङ्कते ।
भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ १४५
यदा चैते प्रदुष्यन्ति राजन्ये कीर्तिता मया ।
तदैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम् ॥ १४६
सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।

स्योक्ता स्व°. — c) D7 (marg. as in text) अलसः; G1 अवशं (for °शः). D4 कारयेत् (for कार्यते). Da4 त्रस्त (for तत्र). — d) G2 om. the second तस्मिन्. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 7. 5. 8 क्षणे (for गुणे).

141 a) K1 स्वस्तकामो; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3. 6 स्वप्न-कामो (for स्वप्तु°). — b) K6 सुप्तुं; V1 B6. 8 (marg.) स्वप्नं; M1. 5 (sup. lin. as in text). 6. 7 निद्रां (for स्वप्तुं). — c) K1 D3 T G1. 3. 6 चाभि-; K2 D8 (also) चाति-; K6 D4 वापि (for चापि). K1 अनुज्ञाताः; K6 उपज्ञातः (for अनु°). — d) K1 स्वप्ता; K3 स्वप्त; K6 स्वप्न; Ds1 स्वप्नम् (for सुप्त). D7 T G1. 3. 6 सदा (for ऽवशः).

142 a) K6 स्नीहि; K7 स्नी हि; B7 स्नामि; B9 स्नाहि; Da4 स्नाजि; Dn4 प्राहि; G2 स्नायि (for स्नाहि). Ś1 K1. 2 पच (for पिब). T2 G1 [अ]शान (for प्राश). D7 T1 G3. 6 स्नाह्याला(G6 °ल)प तथा-शान. — b) K6 जुहाव; T2 जुह्वाधि (for जुहुधि). G1 अग्निं. K2. 4 यजेत (for °ति). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 [अ]पि; M1. 5–7 [अ]थ (for च). D7 T1 G3. 6 जुहुध्यग्निं यजेरिति. — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ब्रवीहि (for वदस्व). K7 वा (for च). — d) D7 T1 G3. 6 विविधं; M7 विशवः (for विवशः).

143 a) Ś1 K1. 2 अभिगमनं; Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 °गम्यैवं (for °गम्यैनं). D7 T1 G3. 6 अगम्य-मभिगम्यैनं. — b) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 याचंति; K7 याचते (for याचन्ते). Da4 नरः. — c) D4 वा (for च). — d) K2. 4 विभुरक्षी; V1 B8 (marg. as in text) वित्तं रक्षन् (for वित्तरक्षी). Ś1 (sup. lin. as in text) K2. 4 म(K3 स)हाजवान्; B8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 8 G1. 2 °जनान्; T1 G3. 6 M1. 5–7 °जने (for °जनात्).

144 a) K4 क्रोशक्षयो; K6 कोषे क्षयो; V1 Bo. 6–9 Da3 D2. 3. 5. 8 कोषक्षयो; Da4 दोषक्षयो; T2 कोश-क्षये (for कोशक्षयो). K6 B8 (marg.) यस्य; V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [ऽ]प्यस्य (for ह्यस्य). — b) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 चास्य (for चापि). Dn4 [अ]-प्रयच्छत; D8 T2 G1 प्रयच्छतः (for [अ]प्र°). — c) D3. 5 प्र- (for [उ]प-). B6 (marg. as in text) -वर्धते (for -वर्तन्ते). D7 क्षणेनान्योपवर्तते. — d) B6 (marg. as in text) कोपं (for दोषा). K1 D8 -कारकः (for °काः). K7 D4. 9 दोषा वैरादिकारिताः.

145 a) D7 T G1–3. 6 अन्यान् (for आढ्यान्). — b) K7 B6–8 Da3. a4 D3. 4. 9 T G1 -स्थानपि; G2 -स्थानान्वि-; M1. 5–7 -स्थाने वि- (for -स्थानेऽपि). K6 संकते (for शङ्कते). D7 G3. 6 एकस्थानविशंकते. — c) K2 Da4 अभयो (for °ये). K6 V1 B8 (marg. as in text) राज्ञां (for राज्ञो). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 अभयेपि (D7 T1 G3. 6 °ये च) भयं राज्ञो. — d) Ś1 K1. 2. 4 नायम् (for नित्यम्). K6 उपासते.

146 a) Bo Ds1 D8 यथा; Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 तथा (for यदा). Ś1 K1. 2. 4 यदा (K1 यश्च) चैतेषु बुध्यंति (K4 °ते). — b) K7 D4. 9 transp. राजन् and ये. Da4 कीर्तितं; Dn4 °तो (for °ता). — c) K6 B6 (marg.). 8 Dn1. n4 D8 D2. 8 T2 तथैव; B7 D5. 7 T1 G3. 6 तदेव (for तदैव). K2 [अ]पि (for [अ]-स्य). K1 भये (for भयं). — d) K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 यस्य (for पश्य). K7 D9 सादृशं; Dn1 यादृशो; T1 G6 तादृशं (for या°).

147 a) K7 Da4 T2 G1. 2 M7 सर्वस्वे (for सर्वः स्वे). K4 स्वप्ने; K7 स्वैः स्वैर्; G1 (sup. lin. as in text) स्वे च (for स्वे स्वे). G2 गुणो राजन्; M1 गृहे राज्ञा. — b) K1 सर्वाः (for °र्वः). G1 सर्वस्वे (for

निग्रहानुग्रहौ कुर्वंस्तुल्यो जनक राजभिः ॥ १४७
पुत्रा दारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि संचयः ।
परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः ॥ १४८
हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः ।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥ १४९
अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषप्रियोद्भवैः ।
शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैव विनिपातिभिः ॥ १५०
द्वंद्वैस्तैस्तैरुपहतः सर्वतः परिशङ्कितः ।
बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ॥ १५१
तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत् ।
को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ॥ १५२
ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ।
बलं कोशममात्यांश्च कस्यैतानि न वा नृप ॥ १५३
मित्रामात्यं पुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
सप्ताङ्गश्चक्रसंघातो राज्यमित्युच्यते नृप ॥ १५४
सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः ।

C.12.12C07
B.12.321(10).155
K.12.325.154

सर्वः स्वे). G3.6 गृही (for गृहे). K7 दंडान्कुर्वंन्गृहे गृही. — c) K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n3 D8 D2.3.5.8 M1.5–7 निग्रहानुग्रहान् (V1 D5 °ग्रहं; M1.5–7 °ग्रहे) (for °नुग्रहौ). B6 (marg. as in text) पूर्वंस् (for कुर्वंस्). — d) Ś1 K1.2 G3 तुल्यौ (for तुल्यो).

148 Da4 om. (hapl.) 148. — a) K6.7 V1 B0 Dn1.n4 D8 T2 G6 M1.5–7 पुत्र- (for पुत्रा). — b) K6 V1 B0.6–9 Da3 Dn4 D2.3.8 कोषो; M1 कोशे (for कोशो). — c) Ś1 K1.2 एते (for ह्येते).

149 B6 om. 149ab. — a) Ś1 K2.4 ह्रतो (for हतो). K1 परं; D5 बलं (for पुरं). K6 दिग्धं (for दग्धं). — b) K7 कुंजरा. K7 मृताः; D7 T G1–3.6 M1.5–7 हतः (for मृतः). — c) Da3.a4 Dn4 लोकसाधारणेस्वेषु.

150 a) K7 आमुक्तौ; V1 सुमुक्तो; B7.9 Dn4 अयुक्तो; D5 अमुक्तैर् (for °क्तो). — b) K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D2–4.8.9 -भयोद्भवैः; Dn4 D5 -भवो°; M1.6.7 -ह्रियो° (for -प्रियो°). — c) G2 लिंग- (for शिरो-). B0.6.7 Da3.a4 -रोगार्तिभी (for °दिभी). — d) Da4 तत्रैव (for तथैव). K4.7 D4.5.9 [अ]भि- (D5 °ति)निपातिभिः; K6 V1 Da3.a4 [अ]भिनियंतृभिः (V1 °तः); B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 [अ]भिनिर्मंत्रिभिः (Dn1 °तः); B6–9 [अ]भिनिहंतृभिः (for विनिपातिभिः).

151 a) Da4 Ds1 om. (hapl.) the second स्तै. D8 अभिहतः; D7 नृप हतः; M1.7 उपभृतः (for °हतः). — b) K6 पूर्वतः (for स°). — c) Da4 M6 -प्रत्या- (M6 °त्य)र्थकं (for -प्रत्यर्थिकं). D7 T G1–3.6 बहुभिः प्रार्थितं राज्यम्. — d) K4 गजयन् (for गण°). K6 D5 उपास्ते गणयंति सा (D5 च).

152 G1 om. 152ab. — a) Dn4 अक्षसुखम्; D5 अल्पं सुखम् (for अल्पसु°). Ś1 (orig.) K1.2.4 अन्यार्थं (for अत्यर्थं). — b) G3.6 असारकं (for °रवत्). D7 T G3 बहुदुःखं भ(T2 °खभ)यंकरं. — After 152ab, K6.7 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 ins.:

785* तृणाग्निज्वलनप्रख्यं फेनबुद्बुदसंनिभम् ।

— c) K6 को वा राज्यमभिपद्येत्; D5 को राज्यमाधिपत्येन. — d) Ś1 K1.2.4 G1 वोपशमं; K7 D4.9 नोप°; Da4 नोशमलं; T1 वोपभयं (for चोपशमं). B6 (marg.) नयेत्; G2 भवेत् (for लभेत्).

153 a) K7 D4.5.9 अपि (for इति). — b) D7 T2 G1.3 पर- (for पुरं). V1 D5 राज्यं (for राष्ट्रं). — c) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds1 D2.3.5.8 कोषम् (for कोशम्). Ś1 K1.2.4 च राज्यं (K1 °ज्ये); Dn1.n4 अमात्याश्च (for °त्यांश्च). D7 बलकोषममात्याश्च. — d) Da4 नराधिप (for न वा नृप).

154 K7 om. (hapl.) 154. — a) K1.2 मित्रामाम्यां (sic); K4 °पत्यं; Dn1.n4 Ds2 D8 T1 G2 °मात्य-; D7 G3.6 °मित्रं (for °मात्यं). — b) Ś1 K1.2 Da4 D8 D5.7 T G1–3.6 दंड-; M1.5.6 दंडं (for दण्डः). K1 D7 T G1.3.6 -कोशौ; V1 B0.6–9 Da3.a4 Ds1 D2.8 कोषो (for कोशो). K6 महीपति; T2 °ते. — B0.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Cn Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 154cd; V1 reads the same on marg. — c) V1 B7.8 D7 T G1.3.6 Kumbh. ed. चैव; M1.5–7 चात्र (for चक्र-). V1 T1 G3.6 संख्यातो; G2 -संवादे (for -संघातो). K6 सप्तांगस्यास्य संघातो. — d) K2 D4 उद्यते (for उच्यते). V1 बुधैः (for नृप). B6–8 राज्यमित्यभिधीयते.

155 G2 reads 155–156 twice. K6 om. (hapl.) 155ab. — a) Ś1 K1.2.4 [ए]व (for [अ]स्य). K7 Dn4 राजस्य. B7 सप्तांगश्चैव राज्यस्य. — d) K1 [ऽ]धिकाः;

C.12.12007
B.12.221(20).155
K.12.325.156

अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥ १५५
तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ १५६
सप्ताङ्गश्चापि संघातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम ।
संभूय दशवर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ॥ १५७
यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मरतो भवेत् ।
स तुष्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरैः ॥ १५८
नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम् ।
राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम् ॥ १५९
योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ।
पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न विद्यते ॥ १६०
साहमेतानि कर्माणि राज्यदुःखानि मैथिल ।
समर्था शतशो वक्तुमथ वापि सहस्रशः ॥ १६१
स्वदेहे नाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे ।
न मामेवंविधां मुक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि ॥ १६२
ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः ।
सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ॥ १६३
तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः ।

K7 नृप; D9 नृपः.

156 For the repetition in G2, cf. v. l. 155. — [a]) G2 (both times) तेन (for the first तेषु). K6 त्रि°; Da3, a4 [इ]इ (for हि). — [b]) M5 यत् (for तत्). Dn4 सदंगे. D5 विशां पते; G1 विशेष्यते; M1, 5–7 विधीयते. — [c]) Ds1 साध्यते (for सिध्यते). — [d]) K7 D4, 9 प्राधान्येन; D6, 7 T G1, 3, 6 प्रधानाय (for प्राधान्याय). G2 (both times) तथाथान्याय कल्पते (sic); M1, 5–7 प्राधान्याय प्रक°.

157 [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 T1 चैव; M1, 5–7 चात्र (for चापि). K1, 2 संगातस् (for संघा°). G2 सप्तानां चात्र संघातास्. — [b]) G1 त्रियश् (for त्रयश्). K7 चान्य- (for चान्ये). Da4 नृपोत्तमः; T2 G1 °त्तमाः. ❀ Ca: त्रयः, दूतयुवराजपुरोहिताः ॥ Cn: उदयवृद्धिक्षयस्थानाख्या नीतिशास्त्रोक्ताः ॥ Cv: त्रिवर्गाः । ❀ — [c]) Ś1 K1, 2, 4 यस्त्रयोदशवर्गोयं. — [d]) K7 भुक्ते; G2 कुरु (for भुङ्क्ते). Da4 राजवान्; D4 G3 राज्यवत्.

158 [a]) B6 स; T2 G1 तु (for च). G2 महोत्साहं. — [b]) K3 क्षत्रधर्मो. K6 V1 Bo. 8, 9 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 G3, 8 M7 °धर्मे (for °धर्म°). K4 °रता (for °रतो). — [c]) K1 सातुष्येद्; Ds1 संतुष्यद्; Ds2 स तुष्यद्; G2 lacuna (for स तुष्ये°). — [d]) Ś1 K1, 2, 4, 7 D4, 9 अन्यैर्; Bo M1, 5–7 त्वन्ये (for त्वन्यो). K2 °न्यशावरैः (sic); V1 दशापरैः; D7 °वरः; T G1, 3 6 °परः; G2 °मरैः (for °वरैः).

159 [a]) K1, 6 Da4 असाधारणे. T2 G1 राजन् (for राजा). M1 नास्य साधारणो राजा. ❀ Ca: असाधारणः, सर्वप्रजासु विषमवृत्तिः । ❀ — [b]) K7 D4, 9 राष्ट्रम् (for राज्यम्). Da4 अकारकं (for अराजकम्).

160 [a]) Da4 योगात्र; D7 यो ह्यत्र; T2 (*sup. lin.*) G1 योमुत्र (for योऽप्यत्र). — [b]) Ś1 K1, 2 पवित्रो (for °त्रं). K4 D5 राज्यराज्ययोः; K6, 7 Bo Dn1, n4 D8 D2, 4 7–9 T1 G3, 6 राज्यराजयोः (for राजराज्ययोः). — [d]) V1 B8 Dn1, n4 G2 [ऽ]श्वमेधे (for °मेधो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 8 युज्यते; D7 मोदते; G2 विंदति (for विद्यते). ❀ Ca: न विद्यते, स्वादशेष्वेकदेशाधिपतिषु । ❀

161 [a]) D7 सोहम्; G2 अहम् (for साहम्). — [b]) K4, 6, 7 V1 B7 Dn1, n4 D8 D2–5, 8, 9 T G1–3, 6 राज-; Bo. 6, 8, 9 Da3, a4 राजन्; M1, 5–7 राज्ये (for राज्य-). — [c]) K6 समर्थाः; Dn4 °र्थः. K7 समर्था शतशयम् (sic). — [d]) K7 D9 सहस्रधा (for °स्रशः).

162 [a]) K1 स्वे देहे; Bo सदेहे. V1 Bo Dn1, n4 D8 D8 G2 नाभिसंगो (far °षङ्गो). D5 स्वधर्मेणाभिषंगो मे. — [b]) Da3, a4 कुतः परमविग्रहे. — [c]) Da4 D7 G2 एवंविधा (for °विधां). K7 B8 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 युक्ताम् (for मुक्ताम्). — [d]) M1 ईदृशो.

163 [a]) B9 अनु; D8 न तु; G2 न हि (for ननु). — [b]) Da4 कृष्ण- (for कृत्स्नः). K1, 2, 4 G2 पंचशिखः (for °शिखात्). G2 श्रृणु (for श्रुतः). — [c]) K2 सापयः (sic); Da3 lacuna; Da4 D4 G2 सापायः (for सो°). ❀ Cn: उपायो निदिध्यासनम् । ❀ — [d]) K1, 7 D4, 9 सांगोपांगः; K2 Da4 G3 M1, 6, 7 सोपसंगः; G2 सोपः सांगः (for सोपासङ्गः). ❀ Ca: सोपासङ्गः योगोपाङ्गानि ॥ Cn: उपासङ्गो ध्यानाङ्गानि यमादीनि । निश्चयः, ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः । ❀

164 [a]) Da4 तु (for ते). — [b]) M6 आक्राम्य. — [c]) D7 छात्रादिषु (for छत्रा°). Ś1 K1, 2, 4 विशेषेण

छत्रादिषु विशेषेषु कथं सङ्गः पुनर्नृप ॥ १६४
श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मिथ्या वापि श्रुतं श्रुतम् ।
अथ वा श्रुतसंकाशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ १६५
अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसि ।
अभिषङ्गावरोधाभ्यां बद्धस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ १६६
सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया ।
किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वतः ॥ १६७
नियमो ह्येष धर्मेषु यतीनां शून्यवासिता ।
शून्यमावासयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम् ॥ १६८
न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ ।
न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वा नराधिप ॥ १६९
कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना ।
नैतत्सदसि वक्तव्यं सद्वासद्वा मिथः कृतम् ॥ १७०
ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथामात्या गुरूत्तमाः ।
त्वं चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवम् ॥ १७१
तदेवमनुसंदृश्य वाच्यावाच्यं परीक्षता ।

C. 12. 12024
B. 12. 321(20). 172
K. 12. 325. 173

(for °षेषु). — d) K6 Bo Dn1 n4 D8 D2. 3. 8 transp. कथं and पुनः.

165 a) Dn4 च (for न). — b) K4. 6 Bo. 8 (orig.; marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3 8 मृषा (for मिथ्या). K7 V1 B7–9 Da3. a4 Ds1 D4. 9 T1 चापि; G2 [ए]वापि (for वापि). — c) K6 -संकासं. D7 श्रुतं चाश्रुतसंकाशं. ❀ Cn: श्रुतसंकाशं, शास्त्राभासरूपम् । ❀ — d) K2 अन्यः (for अन्यत्). Da4 मया (for त्वया).

166 a) Ś1 K1. 2 तथा (for अथ). K7 D4. 9 अर्वाचीनासु संज्ञासु; G2 अथापीमान्यः सं°. — b) Da3. a4 लौकिकीसु (for °कीषु). K4 Dn1. n4 D8 D2. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 प्रतिष्ठसे; K6 °ष्ठिसु; Da4 °ष्ठति (for °ष्ठसि). G2 लौकीषु प्रतितिष्ठसि. — c) K1 Bo. 6 Dn4 D8 D2. 3 8 G2 अभिसंगा(K1 °शंगा-; Ds2 °संघा-; D3 °पिंगा)-व(D8 °ध)रोधाभ्यां; K2 D7 °षंगाय (D7 °प-) रो°. — d) K4 वधस्; K7 त्रिद्धस्; D7 T1 G3. 6 शुद्धस् (for बद्धस्). K1 M7 प्रकृतो; Dn4 प्रावृतो.

167 a) K1 [अं]तः-; Dn4 हि (for [अ]नु-). — b) M1. 5–7 मम (for मया). — c) K4 D7 T1 G3. 6 अपि (for अप-). Dn4 किं तवायत्कृतं तत्र; G1 °वाप्रकृतिं तत्र. — d) M1. 7 हि (for ऽसि). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8 सर्वशः (for °तः).

168 a) K1 B7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D5 M5 ह्येषु; Da3 ह्यस्य; Da4 ह्यासि (for ह्येष). B7 सर्वेषु; B9 Dn1. n4 Ds2 D3. 5 T1 G6 वर्णेषु (for धर्मेषु). — b) Ds1 पतीनां (for य°). K7 स्तय-; Dn1 D2. 3. 8 वन्य-; D8 वन- (for शून्य-). K7 -वासितां; G2 -वासिनां; M1. 5. 6 -सेविता (for -वासिता). M7 यतीन्यन्यांशून्यसेविता (sic). — c) K6 शून्यामविशयंस्या च; Bo. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 शून्यमावेश(B9 D5 G2 °वस)यंत्या च. ❀ Cn: शून्यं, बोधशून्यं तत्र बुद्धिसत्त्वम् । ❀ — d) K6 तस्य; G2 कर- (for कस्य). Dn1 दूषणं (for दूषितम्).

169 b) T2 पद्मोरुभ्यां (for पादो°). Ś1 K1. 2. 4 चोभयोः; K7 D4. 9 वानघ; T G1. 3 6 चाप्यहं (for चानघ). G2 न चोरुभ्यां कदाचन. — c) Ś1 K1. 2. 4 चात्रावयवैर (for गात्रा°). — d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 त्वां (for त्वा).

170 a) M1. 6. 7 काले (for कुले). T2 जातीनां (for जातेन). — b) B8 (marg. as in text) क्रीडता; D5 G2 श्रीमता; D7 T1 G3. 6 त्वया मां; T2 धीमता (for ह्री°). K1 -दर्शिनः (for °ना). — d) Ś1 K1. 2 G3 सदसद्वा (for सद्वासद्वा). K6 सत्त्वासत्त्वमिथः कृतं.

171 a) K7 D4. 5. 9 चैव; V1 चेते (sic) (for चेमे). — b) K6 यथा (for तथा). Ś1 K1. 2. 4 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 मान्या (for [अ]मात्या). Ś1 K1. 2. 4 मृगूत्तमाः (K2 °म); K6 D8 गुरूत्तम; B7 गुरुस्तथा; D7 T1 G1. 3. 6 गुरूपमाः; M1. 6. 7 °त्तमे (for °त्तमाः). — c) Ś1 K1 चासि; K2 चास्य; K6 वानु-; K7 V1 D8 चापि; Bo चानु-; B7 M5–7 चार्य-; Ds2 वाथ; G2 चाद्य-; M1 चात्थ (for चाथ). — d) V1 Bo. 6–9 Da3. a4 D8 -हेतुकं (for -गौरवम्).

172 a) B8 तद्दैवम्; D8 lacuna. Ś1 K1. 2 -संस्पृश्य (for -संदृश्य). — b) K4 Dn4 वाचावाच्यं; D2 वाच्यवाच्यं; D4 G2 वाक्यावाक्यं; D7 T G1. 3. 6 वाच्यावाच्ये (for °वाच्यं). K4 परोक्षिता; K6 B9 Da4 T2 G1 परी(Da4 °रि)क्षिता; K7 Dn4 D4. 9 °क्षतां; B7 प्रवीक्षता (for परी°). Da3 वाच्यं परीक्ष वाच्यं कृता (sic). — c) K7 Da4 D4. 9 समवासो (for °वायो). Dn4 स्त्रीपुंसोः समवायस्त्वं. — d) D5 चान्योन्य- (for वाच्यो न).

C. 12. 12024
B. 12. 321 (20). 171
K. 12. 325. 174

स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ १७२
यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णसंस्थितम् ।
तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल ॥ १७३
यदि वाप्यस्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि कंचन ।
ज्ञानं कृतमबीजं ते कथं तेनेह भिक्षुणा ॥ १७४
स गार्हस्थ्याच्च्युतश्च त्वं मोक्षं नावाप्य दुर्विदम् ।
उभयोरन्तराले च वर्तसे मोक्षवातिकः ॥ १७५
न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः ।
भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ॥ १७६
वर्णाश्रमपृथक्त्वे च दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः ।
नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्प्रवर्तते ॥ १७७
पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिकाः ।
आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रया वयम् ॥ १७८
न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिकाः ।

---

173 a) Bo तथा; B9 यदा (for यथा). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -मध्यस्थं; K6 V1 B8 (orig.) -पर्णं वै (for -पर्णस्थं). — b) B6 -संश्रितं (for -संस्थितम्). K7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 जलं तत्पर्णमस्पृशत् (Ds1 °शन्). — c) Da4 अस्पृशति; T1 G3. 6 असंस्पृशं. D7 स्त्रीषु स्वसंस्पृशं तद्वत्. — d) K7 मैथिलः; G2 मैथिला.

174 a) Ś1 K1. 2. 4 च (for वा). D6 [अ]सि [अ]पि). K6 [अ]स्पृशत्या. V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 यदि वाद्य (B7 Da4 Dn1. n4 D3. 8 चाद्य; G2 वापि) स्पृशं(Ds1 °श)त्या मे. ❀ Ca: अस्पृशन्त्याः, जिज्ञासायै प्रवृत्तायाः, न कामप्रवृत्तायाः । ❀ — b) K2. 4 जानामि; K6 नानासि (sic) (for जानासि). Da4 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 किंचन (Da4 °नः) (for कंचन). — d) G2 वैकेन (for तेनेह).

175 a) D7 T1 G1. 3. 6 स्वं (G1 सा) गार्हस्थ्याच्च वि- (G1 च)रतो. — b) K1 नावापि; K6 वानार्य-; V1 G2 प्रानाप्य; Bo. 6. 7 Da3 Ds2 D2. 3. 8 चानाप्य; B6. 8 (both marg.). 9 Dn4 Ds1 चानार्य-; B8 वा प्राप्यं; Da4 वानाप्य; Dn1 चानाद्य; D7 वासाद्य (for नावाप्य). D7 T G1. 3. 6 दुर्लभं (for दुर्विदम्). M1. 5–7 मोक्षणं चापि दुर्विदं. — c) K2. 4 न तयोर् (for उभयोर्). D7 T G1–3. 6 M7 अंतराळे. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 वै; Dn1 वा (for च). — d) K6. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 Cn (gloss: वार्तामात्राभिज्ञो, न तु मुक्तः) -वार्तिकः; B9 -वातिकाः; D5 G2 M1. 5–7 -वादिकः; D7 T1 G1. 3. 6 -वादिकं; Ca (gloss: मोक्षग्राहिणः) -रातिकः; Cap (gloss: अज्ञानान्मोक्षमतिक्रान्तः) -वातिकः (as in text).

176 a) D7 सभा; M1. 5–7 नेह (for न हि). K7 D4. 9 [अ]मुक्तस्य (for मुक्तस्य). K6 Da3. a4 न हि युक्तस्य युक्तेन. — b) Ś1 K1. 2 Bo T2 ज्ञात्यैकत्व-; K7 D4. 9 ज्ञानैकत्वं; Dn1 ज्ञस्यैकस्य; Dn4 यज्ञस्यैक-; Ds ज्ञस्यैकत्वं; D8 यस्यैकत्व-; G1 न्यस्यैकत्व- (for ज्ञस्यैकत्व-). M7 ज्ञस्यैकत्वापृथक्त्वयोः. — c) B9 M1. 5–7 भवाभव-; T2 G1 भावान्भा(T2 °वाभा)वान् (for भावाभाव-). — d) D7 T1 G3. 6 राजंस्ते (for जायते). K6 -शंकरः (for -संकरः). ❀ Ca: भावाभावसमायोगे, भावस्य कामस्य, अकामस्य निष्कामनायाः समायोगे, समागमे वर्णसंकरदोषो न, किं तु सकामस्य सकामेन योगो दोषः । ❀

177 a) D7 T1 G3. 6 वर्णाश्रमाः (for °श्रम-). K4. 6 D5 -पृथक्त्वेन (for °क्त्वे च). V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 वर्णाश्रमाः पृथक्त्वेन. — b) Ś1 K1. 2. 6 V1 D5 पृथक्त्विनः; K7 पृथक्वितः; D7 [अ]पृथकृतः; T G3. 6 [अ]पृथकुतः; G2 पृथकुतः (for [अ]पृथक्त्विनः). G1 दृष्टार्थस्यापृथक्कृतः. ❀ Cn: अपृथक्त्विनः, पृथक्त्वं पुंप्रकृत्योर्विवेकः, तदस्यास्तीति पृथक्त्वी, तदन्यस्य । ❀ — c) M1. 7 नान्याद् (for नान्यद्). K6 अन्याद् (for अन्यद्). M1. 5–7 इह (for इति). Ś1 K1. 2 नान्यदन्यत्तितिक्षात्वान्. — d) K4 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 अन्यत्र; Bo. 7–9 Da4 अत्र प्र- (for अन्यत्प्र-). B6 नान्यदत्र प्रतीयते.

178 a) T1 भांडौ (for पाणौ). B8 (marg.) मुंडे; Da4 D5. 7 G3 कुंडे; T1 G6 कुंडस् (for कुण्डं). — b) K4 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 G2 मक्षिका (for °काः). K1 B6 Ds1 om. (hapl.) 178c–179b; V1 reads the same on marg. B9 reads 178c–179b after 179. — c) Ś1 K2 B9 D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 आश्रिताश्रित- (for आश्रिताश्रय-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -योगेषु (for -योगेन). — d) Ś1 K2 V1 D5 पृथक्त्वं न; K7 D4. 9 °क्त्वं च (for °क्त्वेन). B5–8 Da3. a4 Ds2 D2. 3. 8 श्रिताः; Dn1. n4 पुनः (for वयम्). D7 T G1. 3. 6 पृथक्त्वान्नाश्रिताश्रयः (T1 G3. 6 °याः); G2 प्रथक्थानाश्रिता वयं; M1. 5–7 पृथक्त्वान्ना(M5 °क्त्वं ना)श्रिताश्रयं.

179 For the sequence in B9, cf. v. l. 178. K1 Bo Ds1 om. 179ab (cf. v. l. 178), V1 reads 179ab

स्वयमेवाश्रयन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ॥ १७९
पृथक्त्वादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च ।
परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसंकरः ॥ १८०
नास्मि वर्णोत्तमा जात्या न वैश्या नावरा तथा ।
तव राजन्सवर्णास्मि शुद्धयोनिरविप्लुता ॥ १८१
प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥ १८२
द्रोणश्च शतशृङ्गश्च वक्रद्वारश्च पर्वतः ।
मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह ॥ १८३
साहं तस्मिन्कुले जाता भर्तर्यसति मद्विधे ।
विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ १८४
नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वाभिमानिनी ।
न धर्मसंकरकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतव्रता ॥ १८५
नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्यप्रवादिनी ।

C. 12. 12036
B. 12. 321[20].163
K. 12. 325. 187

---

on marg. — [a]) K7 कुंडे तु (by transp.); B6 M1. 5–7 तु कुंडं; B8 कुंडस्य; D7 T G1. 3. 6 हि कुंडे. K6 पयोभारः (for °भावः). — [b]) Ś1 K2. 4. 7 D4. 9 G2 पयस्यपि (for °श्रापि). K6. 7 V1 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 8. 9 T2 G1. 2 मक्षिका. — [c]) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 G2 M1. 5–7 आमुवंति (for आश्रयन्ति). — [d]) Ś1 K1. 2 भावे (for भावा). K7 Da4 Dn1 Ds D8 (*sup. lin.* as in text) D4. 5 न तु (for न तु). Ś1 K1. 2. 4 G3 परा(G2 °रि)-श्रयात्; K7 D4. 5. 9 पराश्रिताः; V1 °श्रयाः; Da3. a4 °श्रणं (for °श्रयम्). B8 (marg.) भावानपि पराश्रयं.

180 [a]) D7 पृथक्त्वम् (for °क्त्वाद्). — [b]) Dn1 वर्णान्यत्वं; T G1. 3. 6 °न्यत्वात् (for °न्यत्वे). — [c]) D8 परस्परं (for °स्पर-). Ś1 K1. 2 -पृथक्त्वे च; K7 D4. 9 G2 M1. 5–7 °क्त्वं च; D5 -पृथक्त्वेन (for -पृथक्त्वाच्च). — [d]) K4 -शंकरः. K7 कथांतर्वर्णसंकरः.

181 V1 reads 181[a]–182[b] on marg. — [a]) K1 नास्ति; Da4 M1. 6. 7 नास्ति (for नास्मि). — [b]) K1 वैशा; D3 T1 G6 वेश्या (for वैश्या). K4 D7 T1 G6 नापरा; G3 न परा (for नावरा). G2 न वैश्यानां परा पथा; M1. 5–7 न वैश्या नापि चाव(M5 °प)रा. — [c]) Ś1 K2. 4 त्वं च राजा; D5 न च राजन्. G3 नरराजन्सवर्णास्तु (sic). — [d]) K6 शुद्धि- (for शुद्ध-). K2 अविप्लुतः; K7 D4. 9 अपि प्लुता; Ds1 अविक्लवा (for °प्लुता).

182 V1 reads 182[ab] on marg. — [a]) K7 D3 प्राधानो; D7 प्रथानो (for प्रधानो). G3 मम (for नाम). — [b]) K7 श्रोतुम्; K2 श्रुतम् (for श्रोत्रम्). — [c]) K2. 4 समुत्पन्ना (for °त्पन्नां). — Ś1 reads 182[d] on marg. — [d]) T2 कुलभां; G2 सुलभा. K2. 4 सुलभो नाम बुद्धिमान्.

183 [a]) K1 श्रोणश्च (for द्रोणश्च). Dn4 शांतशृंगश्च (for शत°). — [b]) K4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 चक्र- (for वक्र-). B8 (marg. as in text) -धारश्च; Da4 -द्वारस्य; M7 -द्वारं च (for -द्वारश्च). K7 D4. 9 पर्वताः. D6 चक्राधारश्च पर्वतः. — [c]) B9 शत्रेषु; G2 सर्वेषु (for सत्रेषु). D5 पूर्वेषु (for °षां). — [d]) K6 चितो; D5 वृता; D7 स्थित्वा; T1 G3. 6 स्थिता; T2 G1 चिंत्या; G2 चिंता (for चिता). K7 D4. 9 स्वयं (for सह). ※ Cn. p: चिताः, चयने इष्टकास्थाने (Cp: अग्निचयस्थाने) निवेशिता इत्यर्थः ॥ Cv: मघवता, मघवन्नामकपर्वतेन सह चिताः, यज्ञयूपस्तम्भेन संचिताः । ※

184 [a]) T2 तस्य (for तस्मिन्). G3 तस्मिन्सह कुले जाता. — [b]) K6 सद्विधे (for म°). G3 हर्तुर्यास्यति मद्विधे. — [c]) K1. 2 विनीत-; Da4 विनिता; D7 विदिता (for विनीता). — [d]) Ds2 मनुव्रतं; D8 मुनिव्रता; D7 G6 [आ]त्मनिवृत्तं (G6 °त्तिं); D8 मुनिव्रते; T1 G3 [आ]त्मनि व्रतं (for मुनिव्रतम्).

185 [a]) K7 नास्ति; Dn4 नास्मिन् (for नास्मि). Ś1 सत्रे; K1 मंत्रे; K7 D9 T2 सत्त्व-; Da4 तत्र; D8 सात्र; D5 भस्म-; D7 T1 G3. 6 सत्य-; G1 मंत्रा; Cp छत्र-; Cs छद्म- (for सत्र-). Ś1 K1. 2. 4 -परिच्छन्ना; G3 -परच्छन्ना (for -प्रति°). ※ Cn: सत्रप्रतिच्छन्ना, कपटसंन्यासिनी । ※ — [b]) T2 G1 परं स्वामि-; G3 परस्वामि- (for परस्वाभि-). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 न परस्वापहारिणी. — [c]) K2 -शंकर- (for -संकर-). D2 -करि; M1. 6. 7 -वती (for -करी). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 स्वपक्षेऽस्मि; K7 D4. 9 स्वधर्मैक-; V1 B0. 8 °र्मेषु (for °र्मेऽस्मि). Ds2 [ऽ]ति- (for ऽस्मि). Dn4 धृतव्रताः; D7 T G1–3. 6 दृढव्रता (for धृत°).

186 [a]) K1 नास्तिरा; D7 सुस्थिरा; T1 G6 आस्थिता (for नास्थिरा). K4. 6 G2 सु- (for स्व-). K1 स्वप्रतिज्ञायं; B0 °ज्ञायां. — [b]) V1 नापरीक्ष्य; Dn4 नाममोक्ष- (for नासमीक्ष्य-). Da4 [अ]प्रवादिनी (for -प्रवा°). G3 समीक्ष्य प्रियवादिनी. — [c]) Da4 मा

C. 12. 11036
B. 12. 321 (20). 185
K. 12. 335. 187

नासमीक्ष्यागता चाहं त्वत्सकाशं जनाधिप ॥ १८६
मोक्षे ते भावितां बुद्धिं श्रुत्वाहं कुशलैषिणी ।
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ १८७
न वर्गस्था ब्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः ।
मुक्तो न मुच्यते यश्च शान्तो यश्च न शाम्यति ॥ १८८
यथा शून्ये पुरागारे भिक्षुरेकां निशां वसेत् ।
तथा हि त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमां वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ १८९
साहमासनदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ।
सुप्ता सुशरणा प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल ॥ १९०
इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परम् ॥ १९१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

समीक्ष्य; G2 न समीक्ष्य; M1. 6. 7 सास° (for नास°). D5 गता (for [आ]गता). K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 चेह (for चाहं). — d) K7 Ds1 D4. 9 -सकाशे; G2 -समीपं (for -सकाशं).

187 a) D5 तां (for ते). D7 T G1–3. 6 एतां (for बुद्धिं). B8 Da3. a4 मोक्षे त्वां भावितं मत्वा; B8 (marg.). 9 मोक्षे त्वां भावितात्मानं. — b) Ś1 K1. 2. 4 ते; K7 V1 B8 (marg. as in text) D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 [ए]व; G2 M1. 5–7 वै (for [अ]हं). K1 कुशलैशिणी; Da4 कृपलैषिणा; Dn4 D5 G5 कुशलैषिणीं; M1. 5–7 कौशलैषिणी. — c) G2 M1. 5–7 न च (for तव). D4 वा (for च). — d) B9 उपागता (for इहा°).

188 D5 om. 188. T2 repeats 188ab after 188. — ab) K7 D4. 9 न गर्वस्था; D7 T1 G3. 6 नावमंस्था (for न वर्गस्था). Da4 परपक्षपयोधराः (sic). ❀ Cn: स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्था, स्वपक्षे पक्षपातेन स्थिता । ❀ — cd) K6 युक्तो न; D7 T G1. 3. 6 न मुक्तो (by transp.); G2 M7 मुक्तो वि-; M1. 6 मुक्तोपि. Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn मु(D8 यु)क्तो व्यायच्छते यश्च. Ś1 K1. 2. 4 यश्च शांतो (K4 °ते) (by transp.); B6. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 यश्च शांतौ. Da4 पश्यति (for शाम्यति). ❀ Cn (reading व्यायच्छते [for न मुच्यते]): यो न व्यायच्छते (नकारो भिन्नक्रमः), मल्लवत् स्वजयार्थं व्यायामं, वादश्रमं न करोति, यश्च शान्तो ब्रह्मणि शाम्यति स मुक्तः । ❀

189 a) V1 Dn1 तथा (for यथा). Ś1 K1 वसागारे; K2 मघा°; K4 मठा°; D7 परोगारे; T1 G1–3. 6 परागारे; M1. 7 बुसोगारे; M5. 6 बुसागारे (for पुरा°). K7 D4. 5. 9 यथा (D5 °दा) शून्येष्वगारेषु. — b) B7 निसां (for निशां). Ds1 वशेत्; G2 नयेत् (for वसेत्). — c) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 [अ]हं (for हि). — d) K6 सर्वरीं.

190 a) K7 D4. 9 -पाद्येन (for -दानेन). K4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 साहं मानप्रदानेन. — b) K7 D2 चर्चिता; D7 चार्पिता. — c) Ś1 *त्ता; K2. 4 M1. 5–7 स्वप्ता (for सुप्ता). K2. 6 Ds1 स्वशरणा (K6 Ds1 °ण-); V1 B6. 8 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G3 सुशरणां (G3 °ण-); T2 G1 °णात् (for °णा). K1 नासुप्ता शरणापीता (sic); K7 D4. 9 स्वमाप्य शरणं प्रीता; D5 संप्राप्तशरणा प्रीता; G2 सुवर्णा सुशरप्रीता.

191 Before 191, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) D5 तु; D7 T1 G3. 6 स्व-; M1. 5–7 सु- (for स). — b) Da3 Ds1 T2 M1. 6. 7 हेतुमति. T2 अर्थमेव; G2 °र्थंति (for °वन्ति). — c) K1. 2. 6 V1 Bo. 6–8 Da3 D4. 9 नाधिजगे; Da4 M1. 7 °गते; D7 नातिजगौ; T2 नाभि° (for नाधि°). ❀ Cn: नाधिजगौ, नाधिगतवान्, उत्तरं वक्तुं न समर्थो बभूवेत्यर्थः । ❀ — d) V1 B3. 9 ततः (for अतः). Da4 किंचिदन्यकृतः परं.

Colophon. D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 6 M5. 6 सुलभाजनकसंवादः; K7 B8 D4. 9 M5 (also) सुलभाजनकसंवादः समाप्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 45; B7 T1 G6 143; B8 147; Dn1 146; Dn4 Ds2 G3 144; D8 141; T2 156; G1 M1. 6. 7 142; G2 158; M5 145.

३०९

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।
एतदिच्छामि कौरव्य श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्राकृतेन सुवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।
अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ २
धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ हि हिमातपौ ।
क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ३
सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः ।
अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥ ४
सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
देवतातिथिशेषेण यात्रां प्राणस्य संश्रय ॥ ५

C. 12. 11049
B. 12. 322(1). 6
K. 12. 329. 5

— *Śloka no.:* Da4 183; Dn1 190; Dn4 191; D8 94. — After 12. 308, M6 Kumbh ed ins. a passage (also present in the Madras ed. of P. P. Sastri), given in App. I, (No. 29).

309

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 ^{a}) D4. 9 आयातः (for आपन्नः). — ^{b}) K1 वैयासकिः; K7 वैयासिकिः; D7 T1 G1-3. 6 °सिकिः; T2 वय्यासिकिः; M1 वयासिकः; M6 वैय्यासकिः; M6. 7 वै(M7 व)'य्यासिकः (for वैयासकिः). — ^{c}) K6 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [अ]हं श्रोतुं (for कौरव्य). — Bo om. 1^d. — ^{d}) K6 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परं (for श्रोतुं). — After 1, K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Cn. p ins.:

786* अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

[Bo om. line 1 and the prior half of line 2. — (L. 1) B7 तत्त्व- (for बुद्धि-). ❀ Cn: अव्यक्तं कारणं, व्यक्तं कार्यं, तत्त्वं तयोरनारोपितरूपं ब्रह्म, तेषां निश्चयम् ॥ Cp: अव्यक्तस्य प्रधानस्य, व्यक्तस्य जगतः, तत्त्वस्य पुरुषस्य च निश्चयम् । ❀ — Da4 om. line 2. — (L. 2) D6 धृतिः (for कृतिः).]

2 B8 Da4 om. the ref. Da4 om. 2^{ab}. — ^{a}) K7 B6. 8 D4. 7. 9 T2 G1-3. 6 Cp स्ववृत्तेन; D6 स्वभावेन; M1. 5-7 स वृत्तेन (for सुवृ°). ❀ Cp: प्राकृतेन सर्वलोकसाधारणेन । ❀ — ^{b}) K4 अकुतोभयात्. — ^{c}) K1 अप्यस्य; K2. 4 अवाप्य; K7 अध्यप्य; Bo अध्यात्म (for अध्याप्य). Da4 कृष्णं (for कृत्स्नं). — ^{d}) Ś1 शुकं (for सुतम्). K1 Dn4 corrupt; K2. 4 अन्वशासत्पिता शुकं; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 °शिक्षयत स्वयं. ❀ Cn: स्वाध्यायं पितृपितामहपरंपरया परिगृहीतं वेदभागमध्याप्य, शब्दतोऽर्थतश्च ग्राहयित्वा, तत्रानधिगतान् शाखान्तरीयान् अर्थान् अन्वशात्, अनुशासितवान् । ❀

3 Before 3, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 ins. व्यास उवाच. — ^{a}) K7 B7 Dn4 M1 धर्म- (for धर्मं). — ^{b}) K1 वितीक्ष्णौ; K7 सुतीक्ष्णो (for °क्ष्णौ). K6 Bo. 7-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 5-7 च (for हि). K2 हितातपौ; B7 हिमापतौ (for °तपौ). Da4 सुतीक्ष्णैव हिमौ तपौ. — ^{c}) K1 B7 Dn1 क्षुत्पिपासं; D6. 7 °सां (for °से). T1 ह्व वायुं; G3 व्यवायं (for च वायुं). — ^{d}) K7 D4 M1. 6. 7 जयं (for जय). K7 जितेंद्रियं; D9 °द्रिय.

4 ^{b}) K7 अनसूया; Da1 अनुसूयां. Da3. a4 दमस्तथा (for दमं तपः). — ^{c}) Da4 अहिंसा. Ś1 K1. 2. 7 B8 (orig.) D4. 9 आनृशंस्यं; M1. 6 चानृशसं (for °शंस्यं).

5 ^{a}) K7 D4. 9 निष्ठा (for तिष्ठ). M6 यतो (for रतो). K6 सत्येति भरतो धर्मे. — ^{b}) G3 जित्वा (for हित्वा). D7 T G1. 3 (also as in text). 3 6 धर्मम् (for सर्वम्). Dn4 अनादिवं (for °र्जवम्). — ^{d}) B7. 9 यात्रा; C8 (gloss: जीविकां) यात्रां (as in text). Ś1 K1. 2. 4 B6. 9 Da3. a4 G2 प्राणांश्च (for प्राणस्य). K7 संश्रयः; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 6. 7 Cn. p (gloss: स्पृश, स्वाद्वस्वादुविवेकं मा कार्षीरित्यर्थः ।) संलिह; D6 याप*; D7 वापय; T1 धापय; T2 G1. 3. 6 M6 यापय (G1 °यः); G2 पालय (for संश्रय). ❀ C8: प्राणयात्रार्थं किंचिदशानेत्यर्थः । ❀

6 ^{a}) K1 हेन-; K6 Da1 केण-; Da3. a4 Dn4 D4

C. 12. 12080
B. 12. 322 [1]. 7
K. 12. 329. 6

फेनपात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।
अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ६
अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ॥ ७
गण्यमानेषु वर्षेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।
जीविते शिष्यमाणे च किमुत्थाय न धावसि ॥ ८
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः ॥ ९
धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ १०
ये तु तुष्टाः सुनियताः सत्यागमपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ ११
उपधार्य मतं तेषां वृद्धानां धर्मदर्शिनाम् ।
नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १२
अद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः ।
सर्वभक्षा न पश्यन्ति कर्मभूमिं विचेतसः ॥ १३

केन (for फेन-). K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T G1.3.6 -मात्रोपमे (for -पात्रो°). —^{b}) K2 वीवशक्रनिवास्थिते (sic); D7 देहे शत्रुविवर्धिते; G3 देशेह शत्राविव स्थिते (hypermetric). —^{c}) M1 अनित्य- (for °त्ये). K6 -संसारे; M7 -संवासे (for -संवासे).

7 ^{b}) Ds1 -मुक्तेषु (for -युक्तेषु). —^{c}) D7 T1 G6 प्रेप्समानेषु; G3 प्रेक्ष° (for लिप्स°). D6 अंतरामिच्छ-मानेषु. —^{d}) Da4 [अ]थ; T1 वि- (for [अ]व-). Da4 बुध्यते; Dn1 -बुद्धसे; G2 -बुध्यसे.

8 ^{a}) T2 वर्णेषु (for वर्षेषु). K6 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 अहःसु (Da3.a4 °हः प्र-) गण्य(Da3 °ण)मानेषु (K6 °सु); B7 अहस्त्यागम्यमानेषु; Ds1 अहं संक्षीयमाणेषु. —^{b}) K1.7 क्षीयमाने; Da4 °माणं; T2 क्षीय्यमाणे (for क्षीय°). —^{c}) K2 शिष्य-माने; K6.7 V1 B8 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 T2 G1.3 M1.5-7 लिख्यमाने; Bo D5 लिप्स्यमाने; B6.7 Da3.a4 लिप्समाने; T1 G6 खिल्यमाने; G2 लुप्यमाने (for शिष्यमाणे). B9 D7 जीविते लिप्स(D7 °स्य)मानेषु. —^{d}) B6.7 Da3.a4 किमर्थं नानुधावसि; D5.7 किमर्थं च प्रधावसि; T1 G6 किमर्थाय तु धावसि; G3 किमनर्थाय धावसि.

9 ^{a}) K4.7 ऐहिलौकिकम्; B7 D5.7 G3 इह°; D2 ये ह लौ° (for ऐहलौ°). K7 D4.9 T2 G1.3 ईहंतो (for °ते). Da3.a4 ऐहलोके समीहंते. —^{c}) K2 सार- (for पार-). Ś1 K1.2.4 -कृत्येषु (for -कार्येषु). —^{d}) M1.5-7 प्रमत्ता (for प्रसुप्ता).

10 ^{a}) K7 V1 D4.5.7.9 T2 [ऽ]भ्यसूयंते (for °सूयन्ति). —^{b}) Bo नित्य- (for बुद्धि-). Ś1 K1.2.4 -मोहाश्रिता (for -मोहान्विता). D7 T G1.3.6 बुद्धिमोह-परायणाः. —^{c}) Bo अयथा; M5 अथ वा (for अपथा). — K4 om. (hapl.) 10^{d}–12^{a}. —^{d}) K6 अनुयातासि; K7 D7 T1 G3.6 °यांतोपि; V1 °पातापि; B7 Ds1 D2 °जातापि (for °यातापि). D8 अनुयाता प्रपीड्यते.

11 K4 om. 11 (cf. v. l. 10). —^{a}) K7 निष्ठा; Da3.a4 दृष्टाः; D4.8 हृष्टाः (for तुष्टाः). K1 T2 G2 सुनियता; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 श्रुतिपराः; G6 सनियताः (for सु°). —^{b}) K7 V1 D4.7.9 T G1.3.6 सत्यार्जव- (for सत्यागम-). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 महात्मानो महा-बलाः. —^{c}) K1.6 धर्मं; K7 B9 Da3.a4 D5 धर्म-; M1.7 धर्म्यं- (for धर्म्यं). —^{d}) K6 उपाश्य च; B7 Da3 °स्स्व; T2 °श्च च (for उपास्स्व च). V1 केवलं; Bo.7 T2 पृच्छत (for पृच्छ च).

12 K4 om. 12^{a} (cf. v. l. 10). —^{a}) Ś1 K1 अव-धार्य; K2 अवाप्यार्य- (for उपधार्य). —^{b}) K4.6 V1 Bo.7.8 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 बुधानां; B9 Da4 बुद्धानां (for वृद्धानां). D7 T G1.3.6 दीर्घ- (for धर्म-). —^{d}) B7 damaged. G2 वित्तम् (for चित्तम्). K6 Bo.8 (marg. as in text) -गामिनां; V1 B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn4 D5 -गामिनं (for -गामि वै).

13 ^{a}) K6 D4 अथ; Dn1.n4 Cn आद्य- (for अद्य-). K2 -कालकया (for -कालिकया). K7 D9 अप्य-कालिकया बुद्ध्या. ❀ Cn: आद्यकालिकया, वर्तमानमात्रद-र्शिन्या । ❀ —^{b}) K6 हरेश्व; Dn4 D4 दूरेश्व; D7 दूरे स्व; G2 च दूरे (for दूरे श्व): Bo इव (for इति). Ś1 K1 D5.9 निर्भयः; B6 (marg.) निश्चयः; D7 T1 G3.6 निर्भयात्; T2 G1.2 M7 निश्चयात् (for निर्भयाः). K7 दूरेश्वरति निर्भयाः. ❀ Ca: श्व इति पदेन परलोकं लक्ष-यति, तेन परलोको भवति वा न वेति संदिग्धः । ❀ — After 13^{ab}, D4.5.9 read 15^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. K7 reads 13^{c} after 15. —^{c}) K6.7 B6.7.9 Da3.a4 Dn1 Ds2 D2.3.5.8 सर्व-

धर्मनिःश्रेणिमास्थाय किंचित्किंचित्समारुह ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ १४
नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिवास्थिरम् ।
वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धृतम् ॥ १५
कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १६
मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मयानेन संतर ॥ १७
तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृतिं लभसे कस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १८
संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १९

भक्ष्या; G3 सर्वभक्षा; G6 सर्वपक्षा (for °भक्षा). ❀ Cs: सर्वभक्षाः पुरार्जितपुण्यफलस्य निरवशेषेण भक्षाः। ❀ — K7 om. 13^{d}–15^{b}. — d) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 अचेतसः; V1 D7 T G1–3.6 M1.5–7 अचेतनाः (for विचेतसः). ❀ Cp: कर्मभूमिं, नरकम्। ❀

14 K7 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) K6 Da3 Dn1.n4 D2.8 धर्मं; D7 धर्मे (for धर्म-). B6 -निःश्रोणिम्; Da4 -निःश्रेयम्; D5.7 -निःश्रेय (for -निःश्रेणिम्). — b) G2 om. (hapl.) किंचि. G2 कंचित् (for the second किंचित्). — c) K6 Bo.6.9 Dn4 D8 D2.3.8 Cs कोषकारवद्; V1 B8 M7 कोष(M7 °श)कार इव (for कोशकार°). ❀ Cs: कोषकारवत्, यथा पेशस्कारी जन्तुरात्मानं मध्ये निधाय परितो मृदालिप्य ततो निर्गन्तुमशक्तस्तत्रैव म्रियते इत्यर्थः। ❀ — d) K6 Da3.a4 D7 M1.7 चेष्टयन्; G1 वेष्टि° (for वेष्ट°). B8 Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.8 नानु- (for नाव-). M1.7 -बुध्यते (for °से).

15 K7 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). — a) M1.7 नास्ति किं (for नास्तिकं). — b) K1 B7–9 Da4 D7 कुलपातम्; D5 G2 कु(G2 कू)लघातम् (for कूलपातम्). Da4 D8 अत्र- (for इव). K4 स्थिरं; K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G2 स्थितं; D5 M7 [अ]स्थितं (for °रम्). ❀ Cn: कूलपातम्, महानदीपूरम् ॥ Cp: अनर्थावहम्। ❀ — D4.5.9 read 15^{cd} for the first time after 13^{ab}. — c) K7 D5 (first time) दूरतः (for वामतः). K6 V1 Bo.6 Da3.a4 Dn1 Ds1 विश्रब्धो; K7 D4.9 (last two both times) विश्रब्धं; B8 विस्रब्धा; D5 (both times).7 T2 G1–3 M1.5–7 विस्रब्धं (for °ब्धो). ❀ Ca: वामतः कुरु, त्यज इति लोकोक्तिः ॥ Cs वामतः प्रतिकूलपक्षे। ❀ — d) K6.7 D4.9 (last two both times) नरं रेणुम्; Ds1 G2 रथरेणुम्; D5 (both times) नररेणुम्; D7 G3 खुररेणुम्; T1 कररेणुम्; T2 G1.6 खररेणुम् (for नरं वेणुम्). Dn1 Ds1 इवोद्धृतं; D7 T2 °स्थितं (for इवोद्धृतम्). — After 15, K7 reads 13^{c}.

16 K7 om. 16–34. — a) D7 T G1.3.6 M1.5–7 कामक्रोधग्रा(T2 °ग्र)हवतीं. — b) Dn4 D2.4 नदी. — c) ❀ Cn: धृतिः, प्राणादिवेगधारणम्, योग इत्यर्थः। ❀ — d) G3 M1.5–7 सर्व- (for जन्म-).

17 With 17, cf. 12. 169. 9. K7 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) D7 अभ्यागते (for °हते). Ś1 K1.2.4 काले (for लोके). — b) Ś1 K1.2.4 -पीडितं; D5 T G1–3.6 M1.5–7 -वारिते; D7 -चालिते (for -पीडिते). — Ś1 K1.2.4 om. 17^{c}–18^{d}. — c) Da3.a4 Dn4 पतंतीसु; Dn1 यतंतीषु (for पतन्तीषु). T2 M1.6.7 अमोघास्सु(T2 °घासु)पतंतीषु. ❀ Cn: अमोघासु, आयुर्हरणसफलासु रात्रिषु ॥ Cs: पतन्तीषु, मृत्युसेनास्वित्यर्थः। ❀ — d) V1 Dn1.n4 D8 D8 Cn (gloss: नौकया) -पोतेन (for -यानेन). D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 संचर (for संतर).

18 Ś1 K1.2.4.7 om. 18 (cf. v. l. 17, 16). — a) Da4 नियतं (for तिष्ठन्तं). K6 lacuna; G1 तं (for च). — b) B7 अन्वेषसे; D4.9 M1.5–7 अन्वेति वै; D5 अभ्येति ते; D7 T G1–3.6 अन्वेति ते (for °षते). V1 B8 (marg. as in text) Ds1 D7 T G1.3.6 सदा; Dn1 M1.7 तदा (for यदा). — c) K6 V1 B6.7.9 D8 G2 निवृत्तिं (for निर्वृतिं). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G1 लभते (for °से). D8 G2 तस्माद्; D7 T G1.3.6 M1.5–7 यस्मात् (for कस्माद्). — d) Da3.a4 एकस्मान्; D9 तदा त्वं (for अकस्मान्). K6 B7.8 (marg.) Da3.a4 D5 Ca (gloss: बद्धः) सितः (for [अ]शितः). D7 T G1–3.6 M1.5–7 त(G2 य)स्मात्त्वं मृत्युना सितः (M1 °नासि कः).

19 K7 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) Ś1 K1.2.4 संचिन्वानेकम् (for °न्वानकम्). K6 [ए]कं (for [ए]नं). ❀ Cn: संचिन्वानकम्, धनादिसंचयपरम्। ❀ — 19^{cd} = 12. 169. 12^{cd}. — c) V1 reads from रण up to अन्धकारे (in 20^{a}) on marg. K6 वृकीघोरणम्; Dn4 °वारणम् (for °वोरणम्).

20 K7 om. 20 (cf. v. l. 16). V1 reads up to

C.12.12064
B.12.312(1).21
K.12.329.20

क्रमशः संचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्ये दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २०
संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ २२
ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि-
स्तल्लब्ध्वा न परिपणेन हेडितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः
क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व ॥ २३
अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
ऋत्वास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मांसाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम् ॥ २४
तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं
गच्छन्तं सततमिहाव्यपेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
धर्मे ते भवतु मनः परं निशम्य ॥ २५

अन्धकारे on marg. — a) K2 M1.5-7 क्रमतः (for °शः). — b) K1 om. धर्म. B6 (marg. as in text). 7 भव; Da3.a4 भवः (for महान्). — c) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 D4.5 Cp अंधकारं (for °कारे). K2 प्रविष्टव्ये; K4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D6 D2.3.5.8 प्रवेष्टव्यं (for °ष्टव्ये). ❀ Cn: अन्धकारे, संसारे ॥ Cp: अन्धकारं, नरकलक्षणम् । ❀

21 K7 om. 21 (cf. v. l. 16). — a) Dn4 संयतं; D7 संवतन् (for संपतन्). K6 Bo.6 8.9 Da3.a4 मोह- (for देह-). D5 संमते मोहजालैश्च. — c) Da4 ब्रह्मण्यं (for ब्रा°). — d) Dn1 तदत्र (for तत्पुत्र). V1 तत्पुत्रमनुपालय.

22 K7 om. 22 (cf. v. l. 16). — a) K2 ह; K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D6 D2.3.8 तु (for हि). — c) Ś1 K1.2.4 महते (for तपसे). — d) Ś1 K1.2.4 चानुत्तमं (for त्वनुपमं). D4.5.9 G2 प्रेत्यानंतसुखाय च; D7 T1 G3.6 प्रेत्येत्यनुपमं सुखं.

23 K7 om. 23 (cf. v. l. 16). — a) B6 अवाप्येते; D5 °प्य तत् (for °प्यते). — b) K2 देहितव्यं; Ca (gloss: क्रीडितव्यं) हेलितव्यं (for हेडि°). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D6 D2-4.8.9 T G1-3.6 M1.5-7 तल्लब्ध्वा (G2 M1.7 °ब्धा) न र(G2 प)तिपरेण हेलि(T G1-3.6 °लि)तव्यं; D5.7 तल्लब्ध्वा न रतिपरेण तेन भाव्यं. — c) K1 स्वाध्यायस् (for °ये). D7 G2 दमेन तेन (G2 संप्र-) युक्तः (for दमे च नित्ययुक्तः). — d) K2 क्षेमार्थे; G2 मोक्षार्थी (for क्षेमार्थी). D5 यतस्तु; G3 यजस्व (for यतस्व).

24 K7 om. 24 (cf. v. l. 16). — a) M1.6.7 अव्यक्तः (for °क्त-). G2 इयं (for अयं). — b) D4.9 शूक्ष्मात्मा (for सू°). Ś1 K1.2 -तुटिगो; K4 -तुरिगो (sic); D4.9 -तुदिशो (sic); T1 G3.6 -त्रुटिका; T2 C3 -तृटिका; G1.2 M1.5-7 -तुटिका (for -त्रुटिशो). K4 D4.9 lacuna; D5.7 -नामा (for -रोमा). ❀ Cp: त्रुटिशः, इति शःप्रत्ययः स्वार्थे ॥ ❀ — c) Ś1 (orig.) ऋज्वास्यः; Ś1 (sup. lin.) K1 ऋत्वस्यः; K4 ऋद्धास्यः; K6 B7 Da3.a4 संध्यांशः; V1 Dn1 D2.8 Cn (gloss: छेत्तुं योग्यः) संवास्यः; Bo.9 Dn4 Ds1 संध्यास्यः; B6 Cnp (gloss: संध्याद्वयं, अंसस्थानीयं यस्य) संध्यांसः; B8 Ds2 D3 संधास्यः; D4 कृष्णोस्यः; D5.7 सत्त्वास्यः; D9 कृष्णास्यः; T1 रक्तास्यः (for ऋत्वास्यः). Ś1 K1 -जन-; K4 -रत-; Bo M1.7 lacuna; D5 -बुद्धि- (for -बल-). D5 om. कृष्ण. D7 -नेत्रे (for -नेत्रो). K2 ऋज्वस्य समरंता शुक्लकृष्णनेत्रो (sic). — d) D4.9 प्रवति; D5 भवति (for द्रवति). Bo om. (hapl.) वयो. K1 Da3 lacuna; V1 T1 G6 -हरो; Dn4 -हयं (for -हयो).

25 K7 om. 25 (cf. v. l. 16). — a) K2 प्रसृतिम् (for °तम्). D7 T1 G3.6 उग्रवेषं (for °वेगं). — b) K6 V1 Bo Dn1.n4 D6 D2.8 [अ]नवेक्ष(Dn1 D6 D8 °क्ष्य)माणं; D5 [अ]व्यवेक्ष°; D7 T1 G3.6 [अ]प्यवेक्ष्य°; T2 M1.5-7 [अ]प्यवेक्ष(M7 °ष)माणं (M1 °णः); G2 [अ]प्यपेक्षमाणां (for [अ]व्यपेक्षमाणम्). — c) Da3.a4 न यदि (by transp.); G2 यदि तु. B7 om. न. G2 परं (for पर-). Ś1 K1.2.4 -प्रणीतमेतद्; K6 -प्रमेयमेयं; Da4 -प्रणेत्रणेयं; Ds1 D4.9 -प्रणेतृमेयं (for °नेयं). ❀ Ca.n: चक्षुः, ज्ञानम् । परप्रणेतृनेयं, (Ca: इन्द्रियाद्यनधीनम्) (Cn: अन्धवद्यदि न भवसीत्यर्थः) । ❀ — d) Da3.a4 भवति (for °तु). B6 (marg. as in text) पुनः; D7 T G1.3.6 M1.5-7 मतिः (for मनः). V1 B6.8 Dn1.n4 Ds2 D2.5.7.8 T G1.

येऽमी तु प्रचलितधर्मकामवृत्ताः
क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
क्लिश्यन्ते परिगतवेदनाशरीरा
बह्वीभिः सुभृशमधर्मवासनाभिः ॥ २६
राजा धर्मपरः सदा शुभगोप्ता
समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरतः प्रदिशति
सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ २७
श्वानो भीषणायोमुखानि वयांसि
वडगृध्रकुलपक्षिणां च संघाः ।
नरां कदने रुधिरपा गुरुवचन-
नुदमुपरतं विशसन्ति ॥ २८

C. 12. 12072
B. 12. 322(1). 28
K. 12. 319. 28

---

8. 6 M1. 5–7 निशाम्य; D5 प्रशाम्य (for निशम्य). ❀ Cn: परं, परलोकम् आत्मानं वा । ❀

26 K7 om. 26 (cf. v. l. 16). —a) K6 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 ये चात्र; B5. 7. 9 Da3. a4 येनात्र (for येऽमी तु). G2 प्रफलित- (for प्रच°). K1 -वृत्तान्; Dn4 -वृत्या: (for -वृत्ताः). —b) K2 G2 क्रोशत: (for °न्तः). Ś1 K1. 2. 4 D9 इद्वेष्ट- (for अनिष्ट-). D7 T G1-3. 6 M1. 5–7 -संप्रयोगात् (for °योगाः). —c) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 क्लिश्यंत:; D5 °श्यंतां (for °श्यन्ते). K2 -वेदनाः (for °ना-). ❀ Cn: परिगतं, प्राप्तं, यमलोके । ❀ —d) K2 सुहृन्यशन् (sic) (for सुभृशम्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 5. 8 Cn (gloss: अधर्मक्रियाभिः) -कारणाभिः; D4. 9 -कामिनीभिः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 -वागुराभिः (for -वासनाभिः).

27 K7 om. 27 (cf. v. l. 16). —a) V1 सदा धर्मपरः (by transp.); D9 धर्मचरः सदा. K1 पदा (for सदा). K6 B7. 8 (orig.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता; B0 राजश्या धर्मपरः शुभाशुभगोप्ता; B6 राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभगोप्ता; B3 (marg.) राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभस्य; B9 Da4 राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभस्य गोप्ता; D4 राजा धर्मचरः सदा सुभगो गोप्ता; D6. 7 राजा धर्मपरः शुभस्य गोप्ता; T2 G1 राजा धर्मपरः सदा शुभाशुभानि गोप्ता. —b) Ś1 K1. 2 B6. 7. 8 (marg.) Da4 G1 ददाति (for दधाति). Da4 लोको (for लोकान्). D5. 7 प्रसमीक्ष्य-कृतिनां दधाति लोकान्; T1 G3. 6 समीक्ष्य च सुकृतिने दधाल्लोकान्; T2 ददाति सुकृतिनां समीक्ष्य लोकान्; G2 समीक्ष्य शुभसुकृतिनां दधाति लोकान्; M1. 5–7 °क्ष्य सुकृतिनां दधाति ***. —c) Ś1 K2 अमितरत: (sic); K1 अपि तरतः (for अपि चरतः). V1 चरति (for °तः). K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चरति प्रविशति (for °तः प्रदिशति). T1 G3 6 बहुविधमपि विचरतः प्रतिदिशति; T2 G1 °मपि चरि(G1 °र)तः प्रतिदिशति; G2 बहुधर्ममपि चरतः प्रतिदिशति; M1. 5–7 बहुलोकमपि चरतः प्रतिदिशति. —d) K6 अनयगतं; B6. 8 (marg.). 9 Da3 अनपगतं; D4. 9 अनपगं; D5. 7 अनागतं; T1 G3. 6 उपगतं; T2 G1 अपगतं; M1. 5. 7 अनवगतं; M6 अनवगच्छतं (for अनुपगतं). B7 निरपगतं (for निरवद्यम्). ❀ Cn: अनुपगतं, नानायोनिसहस्रेष्वप्राप्तम् । ❀

28 K7 om. 28 (cf. v. l. 16). —a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 भीषणकाया; D4. 9 भीषणकाका; T2 भीषणको यो; G1. 3. 6 भीषणकायो; M1. 5–7 भीषणिकायो-; C3 भीषिकया (for भीषणायो-). Dn4 अधो- (for अयो-). B7 -मुखा (for -मुखानि). Ś1 K1. 2. 4 च वयांपि (for वयांसि). —b) V1 B6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D3. 5 बल- (for वड-). B6. 8. 9 -गृध्रकुलं (for °कुल-). Ś1 K1 गृध्रकुलपक्षिणां संघातः; K2. 4 ग्रष्ठकुलपक्षिगां च संघाता: (K4 °ख्याता:); K6 गृध्रकुलं पाक्षिगां च संघाता:; B0 बलगृध्रानि कुलपक्षिणां च संघा:; Dn4 D2. 8 बलगृध्रपाक्षिणां च संघाः; D4. 9 वडगृध्रकुपाक्षिगां च संघाः; D7 गृध्रकुलं पक्षिणां च संघाः; T G1–3. 6 वळगृध्रकुररपक्षिणां च संघाताः; M1. 5–7 वळवृकगृध्रकुरबकसंघाः. — G2 om. 28c–30b. —c) V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5. 7 नरकदन-; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 नरकदने; D4. 9 नरके (for नरां कदने). Ś1 K1 कदा न; K4 करु* (for कदने). B0. 6–9 Da3. a4 Ds1 -रुधिरवागु; D7 -रुधिरपान-; Cn: (gloss: कीटाः) रुधिरपा (as in text). Da3. a4 भव-; Ds1 अनु- (for गुरु-). B5 (marg.) -बंधन-; D8 -वचनं; D7 -वंचन- (for -वचन-). K2 नरां क* रुधिरपा गुरुवचनुद्यमं; K6 नरकदनरुधिरवागुधारं कदा न; T G1. 3. 6 नरके नरं (G1 °रा) तदंगरुधिरपा गुरुवचन-; M1. 5–7 नरकदने (M7 °न-) रुधिरपरिमाणां (M5 °णामाद्; M6 °माणाद्); C3 नरककदनरुधिरवागुरवचनं. —d) Ds1 Ds -मुदम्; Ds2 -मुद्रा. Ś1 K1 अपरं; K2 परं; D6. 7 उपगतं; T2 उचरंतं (for उपरतं). V1 विशंति; B0. 6–9 Da3. a4 D5. 7 विशंति (B6 °त) संतः; Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 विशंत्यसंतः (for विशसन्ति). K6 गुरुवचनं तदनुपरतं विशंति; T1 G3. 6 -नुदमुपरिगता विशसंति

C. 12. 11073
B. 12. 322 (1). 30
K. 12. 319. 29

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुखं पितृविषय-
विपिनमवगाह्य स पापः ॥ २९
यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
सततनिकृतिवञ्चनारतिः स्यात् ।
उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो
भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३०
उष्णां वैतरणीं महानदी-
मवगाढोऽसिपत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपतितो
वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३१
महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परम् ।
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥ ३२

(G8 विशंति); M1. 5-7 गुरुवचनतुदो विगतमर्यादाः.

29 K7 G2 om. 29 (cf. v. l. 16, 28). M1. 5-7 om. 29ᵃ. — ᵃ) K2. 4 B6. 8. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7 T G1. 3. 6 नियता; K6 विहताः; D4. 9 विहिता; D8 निधताः (for नियताः). D5 om. from यंभुवा up to सुखं (in 29ᶜ). T1 G3. 6 स्वयंभुवः; T2 स्वायंभुवा. D7 या (for य). V1 T2 G1 इमाः; D4. 9 इमाम्; T1 G3. 6 इमं (for इहेमाः). — ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 Dn1 Ds1 प्रभिनंति; V1 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 M1. 5-7 प्रभु(B0 °भ)नक्ति; Dn4 प्रभुनति; D4. 9 अत्र भिनत्ति; D7 प्रयुनक्ति; G1. 6 भिनत्ति (for प्रभिनत्ति). B0. 6-8 Da4 D7 दशगुणो; B9 Ds1 T2 G1. 6 °गुण-; M1. 5-7 दशदशगुणं (for दशगुणा). M1. 5-7 om. from मनो up to सुखं (in 29ᶜ). K6 [आ]त्मनोगुणतत्त्वात् (sic); B9 G6 मनोनुगतत्वात्; D4. 9 [आ]त्मनोनुगत्वात् (for मनो°). T1 G3 भिनत्ति दशगुगमनोनुगतत्वात्. ❀ Ca: दश गुणाः, अहिंसादयः एव ॥ Cn: दशगुणाः, दशविधाः । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्च विधिरूपाः । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्या निषेधरूपाश्च पञ्च । ❀ — Ds1 om. 29ᶜ-30ᵇ. — ᶜ) B8 (marg. as in text) निविशति; T G1. 3. 6 निर्विशति (for निवसति). Ś1 K1. 2 तत्रामसुखं (for भृशमसुखं). K6 B0. 6. 8. 9 Da4 D5 T1 पितृविषयं; D4. 9 पितृपतिविषय- (for पितृविषय-). — ᵈ) K1. 2 अवग्राह्य (for °गाह्य). Ś1 K1. 2. 4 स पापबुद्धिः; D4. 9 सदा पापः (for स पापः).

30 K7 om. 30 (cf. v. l. 16); Ds1 G2 om. 30ᵃᵇ (cf. v. l. 29, 28). — ᵃ) B7 D8 सभृशं; D5. 7 च भृशं; D9 सततं (for सुभृशं). K6 प्रियानृतं च; T1 G6 अप्रियानृत- (for प्रियानृतश्च). D5. 7 om. मनुष्यः. M1. 5-7 अतिवेलमपि च लुब्धाप्रियानृतो. — ᵇ) K6 D4. 5. 7. 9 सततं (for °त-). K6 निवृति-; D7 निकृत- (for -निकृति-). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 -वंचनाभिरतिः (D5. 7 °तः) (for -वञ्चनारतिः). M1. 5-7 धर्मत(M7 om. त)निकृतिरतिः स्यात्. — ᶜ) M1. 5-7 om. उपनिधिभिरसुखकृ. Da4 lacuna; G2. 3 उपाधिभिर्; Cn (gloss: छलेन) उपनिधिभिर् (as in text). Da3. a4 G2 असुखकृत्स्न; T2 °कृत- (for °कृत्स). Ś1 K1 lacuna; K2 तात (for परम-). T1 G3. 6 परं निरयगो (G6 om. गो); G2 परमनिरयो (for °निरयगो). D5. 7 उपनिधिसुखकृत्समुपरमनिरयं स; Cs (gloss: उपनिधिभिः, उपाधिभिः । असुखहृतं दुःखेनोपार्जितं यत् स्वं द्रव्यं तत्र परमः, तात्पर्यवान्) उपनिधिभिरसुखहृतस्वपरमो. — ᵈ) K6 दुष्टत-; D5. 7 दुःख- (for दुष्कृत-). K2 -कर्म; D4. 9 -कर्मौ (for -कर्मा).

31 K7 om. 31 (cf. v. l. 16). — ᵃ) Ś1 K1. 2. 4 चोष्णां; Ds2 उष्णं; T1 G3. 6 कृच्छ्रां (for उष्णां). Da3 वैतरणं; Da4 °रणी; D4. 9 °रिणीं. V1 उष्णां महानदीं वैतरणीम्. — ᵇ) Ś1 K1. 2. 4 D4. 9 अव(K2. 4 °वा)गाह्य (for °गाढो). D5. 7 ह्यायसीपत्र- (for ऽसिपत्र-). G2 अवगाढोसि तत्र पत्रवनविपन्नगात्रः. — ᶜ) Ś1 K1. 2. 4 परशुव(K2. 4 °शुवं)नमयं; D5 परसुवनशयो; D7 T1 G3. 6 परशु(D7 °सु)च्छिन्नतया (for °वनशयो). K2 Da3. a4 निपातितो; T2 G1 [ऽ]तिपतितो (for निप°). — ᵈ) K6 रसति; G1 वसंति (for वसति). T2 G1 om. च. K1. 2. 4 भृशांतः (for भृशार्तः). D4. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 वसति (D4. 9 निवसति च; M1. 5-7 वससि) महानिरयेषु भृशार्तः.

32 K7 om. 32 (cf. v. l. 16). — ᵃ) M7 -पादानि (for -पदानि). K4 कायसे (for कत्थसे). D5 महापदा विकत्थसे; T1 G3. 6 °पदो (T1 °थो) न कल्यसे; T2 G1 °पदोनुकथ्यसे. ❀ Ca: महापदानि, महान्ति स्वर्गादीनि पदानि, स्थानानि ॥ Cn: ब्रह्मादीनां स्थानानि । ❀ — ᵇ) D9 वा (for च). K2 पदं (for परम्). — ᶜ) Ś1 K2 शिरसि; K1 Ds1 शिरस्य; Cs शिरस्थ- (for चिरस्य). D5 om. (hapl.) कारि. T1 G3. 6 -कारिताम्; M1. 5-7 -वेदनाम् (for -कारिकाम्). ❀ Ca: कारिकां, क्रियां, यातनाम् ॥ Cn: मृत्युकारिकां, जराम् । ❀ — ᵈ) K1. 2 अनागतं; B7 °गसां; G2 अथागतं (for अनागतां).

प्रयास्यतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयम् ।
अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥ ३३
पुरा मृतः प्रणीयसे यमस्य मृत्युशासनात् ।
तदन्तिकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३४
पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥ ३५
पुरा विवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ।
पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकम् ॥ ३६
पुरा सहिक्क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः ।
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३७
स्मृतिश्च संनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक ।
समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ॥ ३८
कृताकृते शुभाशुभे प्रमादकर्मविप्लुते ।
स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ३९

C. 12. 12063
B. 12. 322(1). 40
K. 12. 319. 39

❀ Ca: अनागताम्, प्रत्यक्षमुपरिस्थिताम् । ❀

33 K7 om. 33 (cf. v. l. 16). D4. 9 om. 33[a]. — [a]) K2 प्रियास्यतां; K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 Cn (gloss: प्रचलयताम्) प्रयायतां; D7 °स्यता; G1 प्रधास्यतां (for प्रया°). M5 आस्यसे. — [b]) Bo समुच्छ्रितं (for °स्थितं). Ś1 K3. 6 महा; K1 lacuna (for महद्-). — [c]) B8 अभि- (for अति-). K1 -प्रमाधि; Da4 -प्रमाथ- (for -प्रमाथि). — [d]) G1 यं (for सं-). ❀ Ca: सुखस्य संविधीयताम्, मोक्षार्थं प्रयत्यताम् । ❀

34 K7 om. 34 (cf. v. l. 16). — [a]) Dn1 परा (for पुरा). K4 (also as in text) युतः; M1. 7 मृतं (for मृतः). Dn1. n4 D8 प्रणीयते; D4. 9 प्रमीयसे (for प्रणी°). — [b]) K6 B3. 7. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 G1. 2 M1. 5–7 राज-; D4. 9 पुत्र- (for मृत्यु-). B7 -सासनात् (for -शास°). Da4 यस्य राजस्य शासनात्. — [c]) K4 B7 Da3 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 Cn (gloss: अयतिसुखाय) त्वमंतकाय; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da4 G2 तवांति(K6 Bo °त)काय; T G1. 3. 6 त्वमंतिकं हि; G2 (also) दत्वा वांतिकाय (for तदन्तिकाय). D6. 7 दीयते (for दारुणैः). — [d]) Ds1 प्रपन्नम् (for प्रयत्नम्). Dn1 आर्जवैः; C8 (gloss: तपसि) °वे (as in text). K2 प्रियत्रमार्जवे कुरु (sic).

35 [a]) G3 M1. 6. 7 -बंधनं (for -बान्धवं). Dn4 पुरा समूलकं ध्रुवं. — [b]) K1 [अ]दुःखिवित्; K2 दुःखवित्; K6 B1. 9 Da3. a4 D6. 7 [अ]दुःखितं; T G2. 3. 6 M1. 5–7 °खवत् (for °खवित्). — [c]) K4 तमेव; Dn1 न चैव; D8 तदेव; D6 तथा हि (for तवेह). T1 G3. 6 तवेह जीवसंशयो; T2 तदेव जीवितस्य दो; G1 कियत्तवेह जीवितं; G2 तवेह जीवितः समो. — [d]) V1 transp. चास्ति and तस्य. K6 वारुकः; K7 D4. 9 धारकः; Bo चापरः; Da4 वीरकः; D6. 7 चारकं; G3 वाचकः (for वारकः). G1 यमे न चास्ति वारकः.

36 Da3. a4 om. (hapl.) 36[ab]. — [a]) Dn1. n4 [अ]भिवाति; Ds1 D2. 6. 7. 8 [अ]धि°; G2 [अ]पिवाति (for विवाति). Ś1 K1. 2 मारुते (for °तो). — [c]) Da4 D4 पुरेक; D7 पुरैव. D6 एक; D7 एष (for एव). — [d]) K1 कुरुषु (for °ष्व). D8 सांपराधिकं.

37 [a]) D3 पुरात् (for पुरा). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 7–9 T2 G3 स हि क; Da4 सहिक्व; D6 सहिष्क; T1 G6 सहैक; G1 स एक; G2 स एव; M1. 5. 7 सहित; M6 स हि क (for सहिक्क as in Ds2 only). K1 एवं; G2 एक (for एव). — [b]) K1 G2 प्रयाति; M1. 7 प्रयांति (for प्रवाति). — [c]) D6. 7 पुरा ह विभ्रमं तु ते. — [d]) K6 Da3. a4 दिशो दश; B8 महादिशो; D6. 7 दिशो दशाद् (for दिशो महा-). K1 (sup. lin. as in text) यमागवे; Dn4 -भयोगमे (for -भयागमे). B8 भयागमे दिशो दश.

38 [a]) K1 Da4 स्मृतिं; K7 D4. 9 स्मृतश्च; Bo Dn1. n4 D8 D2. 8 श्रुतिश्च (for स्मृतिश्च). K7 संनिरुध्यसे; T2 °मध्यते. — [b]) D6. 7 च ते ह; T2 तदेह; G2 तवैव (for तवेह). — [c]) T1 G3. 6 अथाकुलस्य गच्छतः. — [d]) G3 M1. 5–7 उत्तमां.

39 [a]) D7 कृते कृते (for कृताकृते). Bo Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 G2 शुभाशुभे पुरा (Bo कृता-) कृते. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 प्रसाद- (for प्रमाद-). D7 -विप्लवे (for -विप्लुते). — [c]) Ś1 K1. 2 transp. स्मरन् and पुरा. K6 पुनर् (for पुरा). K7 B3 (marg. as in text) D4. 9 T G1–3. 6 तु (for न). K2 तस्य मे; D4 तप्स्यसे; G2 मन्यसे (for तप्यसे). — [d]) B3 (marg.). 9 Da3. a4 D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्मरस्व (for निधत्स्व). D6. 7 विधिं (for निधिम्).

40 K1 Dn1 om. (hapl.) 40. — [a]) Da4 कलेवरे; T G1–3 M7 कलेब(T1 G3 °व)रं. — [b]) Ś1 K2. 4 विवर्जनी; Da3 विजर्जरं; Da4 विसर्जरं; D7 T G3. 6

C. 12. 12084
B. 12. 321(13). 41
K. 12. 329. 40

पुरा जरा कलेवरं विजर्जरीकरोति ते ।
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ॥ ४०
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसायकैः ।
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ४१
पुरा वृका भयंकरा मनुष्यदेहगोचराः ।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥ ४२
पुरान्धकारमेककोऽनुपश्यसि त्वरस्व वै ।
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ४३
पुरा कुसंगतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः ।
विचालयन्ति दर्शनाद्घटस्व पुत्र यत्परम् ॥ ४४
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ।
मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ४५
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मभिः परस्परम् ।
यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्नुते ॥ ४६
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम् ।
धनं यदक्षयं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४७

विझर्झरी- (for विजर्जरी-). Dn4 -करोतु (for °ति). K7 lacuna; G2 सो (for ते). — b) K6 B9 Da1 वराग- (for बलाङ्ग-). Dn4 -हारिणीं; M7 -धारिणी (for -हारिणी); — d) D5. 7 G3 विधत्स्व; T1 G3. 6 नियंस्व (for निधत्स्व). M1. 5. 6 सौकृतं (for केवलं). M7 निधत्स्व धौकृतं विधिं (sic).

41 a) D2 om. from मन्तको up to न्धकार (in 43a). — b) G1 लोक- (for रोग-). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn7. n4 D8 D5. 5. 7. 8 G2 M1. 5–7 -सारथिः (for -सायकैः). — c) K7 D5. 9 प्रसह्य हंति जीवितं (K7 °वकं). — d) K6 B1. 9 Da3. a4 T2 G1. 2 M1. 5–7 समारभ; B0 G3. 6 °हर (for °चर). K7 तपो महोत्सवमाचर.

42 D2 om. 42 (cf. v. l. 41). — a) ❀ Cn वृकाः, कामादयः। ❀ — b) K1 मानुष्य- (for मनुष्य-). — B1 om. (hapl.) 42d–45a. — d) Da3. a4 Dn4 D8 यतश्च; Ds1 यतस्तु (for यतस्व). Ś1 K1. 4 धर्म- (for पुण्य-). T2 -शीलिने (for -शीलने).

43 B1 om. 43 (cf. v. l. 42). D2 om. up to न्धकार (cf. v. l. 41). — a) Ś1 K1. 2 [अं]धकार. T G1–3. 6 M1. 5–7 एकतो (for °को). — b) Ś1 K2. 4. 7 T G1. 2. 6 न (for ऽनु-). T1 G6 पश्यति (for -पश्यसि). — c) Ś1 K1. 2 हिरण्यकान् (for हिरण्मयान्). K6 Da3. a4 पुरा हिरण्मयानुगान्. ❀ Ca: हिरण्मयवृक्षदर्शनमुपस्थितमरणस्यारिष्टं तत्त्वम् । ❀ — d) K6 B9 D7 T2 G3. 6 निरीक्ष्यसे; G2 न पश्यसे. B6 त्रि- (for ऽद्रि-). G2 -मूर्धना (for °नि).

44 B1 om. 44 (cf. v. l. 42). — a) K1 पुरक्त-; K2 B6 पुरांग-; T1 G2. 3. 6 पुरात्र (for पुरा कु-). — c) D4. 9 विचालयंति; G2 विचारयंति (for °लयन्ति). — d) K2 दधस्व; M1. 5–7 लभस्व (for घटस्व). G2 वदस्व पुत्रवत्पुरं.

45 B1 om. 45a (cf. v. l. 42). — a) M1 (hapl.) om. यस्य. K7 राजते. G2 धनस्य राजतो भयं. — b) B0 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 चोरतः (for चौ°). G2 न चास्ति चोरतो भयं. — c) G3 corrupt. Ds1 T2 G1. 2 मृतश्च; T1 G6 मृतस्य (for मृतं च). K7 V1 B8 (marg. as in text). 9 D5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5–7 मुंचते; D2 मुच्यते; G3 मुंचसे (for मुञ्चति). Ś1 K1. 2 मृतं न यद्विमुंचति. — V1 reads 45d–46a on marg. — d) Ś1 K1. 2 स्वम् (for सम्). K6. 7 V1 B7. 9 Da1 D5. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M7 समार्जयस्व (for सम°). D4 तत्स्वयं; M5 कं धनं (for तद्धनम्).

46 G2 om. (hapl.) 46–47. V1 reads 46a on marg. — a) Dn1 Ds2 D3. 5. 7 T1 G3. 6 संवियुज्यते; Dn4 संधिभज्यते (for संवि°). — b) D4 ह्यकर्मभिः (for स्व°). — c) Ds1 यदैव (for यदेव). B8. 9 D5. 7 यौतुकं; Dn4 पौत्रकं; Ds1 पौतिकं; T1 यौवतं; M1. 5–7 यावकं (for यौतकं). ❀ Ca. n: यौतकम्, विवाहासं धनं, दायादासाधारणम् (Cn: दायादाग्राह्यम्)। ❀ — d) D8 तस्य (for तत्र). B8 (marg. as in text) तदेव तत्समश्नुते.

47 G2 om. 47 (cf. v. l. 46). K7 om. 47a–48b. — a) G1 यत्र (for येन). Da4 जीव्यते. D7 T G3. 6 परत्र यत्र जीर्यते. — b) Da3. a4 तत्र (for पुत्र). D4. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 चीयतां (for दीयताम्). T2 तदेव चीयतां धनं. — c) B0–3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अक्षरं; G1 °य- (for °यं). D6 धनं ध्रुवं यदक्षयं. — d) Ś1 K1. 2 स्वमर्जयस्व; K6 Da3 D4. 5. 7 T G3. 6 M7 स- (D5. 7 स्व)मा° (for सम°).

48 K7 om. 48ab (cf. v. l. 47). — a) T2 एत (for एव). Ś1 K1. 2 पश्यते; Da4 पच्यंते (for

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
अपक्व एव यावके पुरा प्रणीयसे त्वर ॥ ४८
न मातृपितृबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः ।
अनुव्रजन्ति संकटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४९
यदेव कर्म केवलं स्वयं कृतं शुभाशुभम् ।
तदेव तस्य यौतकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ५०
हिरण्यरत्नसंचयाः शुभाशुभेन संचिताः ।
न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥ ५१

परत्रगामिकस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः ।
न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ॥ ५२
मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः ।
प्रपश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वतः ॥ ५३
इहाग्निसूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रयः ।
त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः ॥ ५४
यथानिशेषु सर्वतःस्पृशत्सु सर्वदारिषु ।
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ५५

C. 12. 12099
B. 12. 372[1] 56
K. 12. 329. 55

पच्यते). Dn4 उपाचदेव पचयते. — b) K2 Da3 T G2. 3. 6 M1. 5–7 यादकः; K6 D3 याचकः (D8 °कं); V1 B6–9 Da4 Dn4 पावकः; B0 पाचकः; Cs (gloss : यवविकारः) यावकम् (as in text). ❀ Ca : यावकं गोधूमचूर्णं खण्डमिश्रं घृताक्तम् । ❀ — c) V1 अपक्वम्; G2 अपक्ष. Ś1 K1. 2 यावकं; V1 B6–9 Da4 G3 पावके; B0 पाचके; T2 याचके (for यावके). ❀ Cn : यावके घृतखण्डमिश्रे यवपिष्टविकारे । ❀ — d) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रलीयसे; T2 G1 प्रमी° (for प्रणी°). Ś1 K1. 2. 4 तु न; K7 Da3 D4. 8. 9 त्वरन्; Da4 त्वरः; G3 पुरा; M1 पुरः; M7 पुनः (for त्वर). D6. 7 पुरा प्रणीयतेंतरः; G2 मनो नियच्छ पुत्रक.

49 a) K7 V1 B0. 6–9 Da4 Dn1 Ds D3–5. 7. 9 T G2. 3. 6 मातृपुत्र-; M1. 5–7 पुत्रमातृ- (for मातृपितृ-). — b) D6. 7 संस्तुतिः; T G1–3. 6 संस्कृतः (for संस्तुतः). — d) K2 B0 व्रजंतिम् (for व्रजन्तम्). B7 -पातनं; T2 -पातितं. ❀ Ca : एकपातिनं, असहायगामिनम् ॥ Cp : एकाकिनं गच्छन्तम् । ❀

50 b) K6 V1 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 कृतं पुरा; B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुरा कृतं (for स्वयं कृतं). — c) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पुत्र (for तस्य). K6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 Cn (gloss : देहेन्द्रियादिसार्थवाहकम्) सार्थिकं; V1 B6–9 सात्त्विकं; D7 साधिकं; T1 G3. 6 साह्यकं; G1 M1. 5–7 सार्थकं; G2 साक्षिकं; Cp (gloss : सहायः) सार्थकः (for यौतकं). — d) K1 (*sup. lin.* as in text) साधकाः (for गच्छतः).

51 a) D7 हिरण्यमत्र (for °रत्न-). K7 -संचयः. — b) T2 शुभाशुभैनं; G2 स्पृहावशेन. — 51[cd] is damaged in B6. — d) K7 भवति. B8 कर्म- (for कार्य-). Da1 -साधकः.

52 a) B9 परस्य; M1. 7 चरम- (for परत्र-). — b) M1 5–7 शुभाशुभस्य कर्मणः. ❀ Cs : कृताकृतस्य, भोगार्थं कृतस्य, करिष्यमाणस्य च । ❀ — c) Ś1 K1. 4 न साक्षिणात्मना; K2 B8 (marg) Ds Cnp (gloss : साक्षितात्मनेति पाठः प्रामादिकः) Csp (gloss : सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना) °तात्मना; K6 Dn1 D8 Cn न साक्षि आ°; B7. 8 (orig.) न साक्षि वात्मना; D4. 9 न साक्षरा°; T G1. 3. 6 न सारमात्मना; Cs (gloss : पर्याप्तिर्नास्ति) न शांतिरात्मना (for न साक्षिरा°). ❀ Cn : साक्षि आत्मनेति; इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च इति प्रकृतिभावे ह्रस्वः ॥ Cp : साक्षिरिति छान्दसं रूपम् ॥ Cs : सर्वबुद्धिसाक्षिणा परमात्मना समो निधिर्नास्ति । तस्मात्सोऽन्वेष्टव्यः । ❀ — d) G2 [अ]सि (for [अ]स्ति). K2 कंचन.

53 a) Ś1 K1. 2 -संज्ञकं; K6 -शून्यकं (for -शून्यकं). — b) K1 अपुत्र (for अमुत्र). T1 G1. 3. 6 चारिषु (for गच्छतः). ❀ Cn : अमुत्र साक्षिणि गच्छतो लीयमानस्य कर्तुर्मनुष्यदेहस्य शून्यमिव शून्यकमभावो भवति । परदृष्ट्या सन्नपि योगिदृष्ट्या मनुष्यदेहो नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ Cs : मनुष्यदेहशून्यकं, गमनं भवतीति शेषः । ❀ — c) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn (gloss : हार्दाकाशमिति शेषः) Cp प्रविश्य (for प्रपश्य). K7 Da4 -चक्षुषां. — d) K7 प्रसृश्यंते; B7. 9 Da4 प्रविश्य(Da4 °श्यं)ते (for प्रदृश्यते). G1 [s]भि- (for हि). K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वशः (for °तः).

54 a) D7 T1 G3. 6 यथा (for इह). — b) G2 सदा (for त्रयः). D8 नृणां शरीरमास्थिताः. — c) K6 त एव सर्वभक्षिणो. — d) V1 सर्व- (for धर्म-). D9 om. from दर्शिनः up to पन्थि (in 56a). G2 -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

55 D9 om. 55 (cf. v. l. 54). — a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 Ca अहर्निशेषु; Ds Cs तथानिशासु; D7 T1 G2. 3. 6 त(G2 य)थावशेषु;

C. 12. 12100
B. 12. 322(1). 57
K. 12. 329. 56

अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्ररक्षिते ।
स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ॥ ५६
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परम् ।
यथाकृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ॥ ५७
यथाप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह ।
तथाप्नुवन्ति कर्मतो विमानकामगामिनः ॥ ५८
यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः ।
तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥ ५९
प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः ।
व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ६०
सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहामहे ।
अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्विना न यावकम् ॥ ६१

T2 G1 M1. 5–7 तथानिशेषु (for यथा°). K7 D4 अहर्निशः (D4 °शो) प्रपश्यतः. ❀ Cs : तथानिशास्विति । निशा न विद्यते येषां तान्यनिशानि, इन्द्रियाणि । ❀ — b) B6 lacuna ; D7 T1 G3. 6 ·स्पशेषु ; T2 G1. 2 M1. 5–7 ·स्पृशेषु (for ·स्पृशत्सु). K6 B0 सर्ववारिषु ; K7 D4. 5 °कारिषु ; B6 lacuna ; B7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 Cp (gloss : चरणशीलेषु) Cs (gloss : सर्वविषयग्राहिषु) °चारिषु (for °दारिषु). Da3. a4 स्पृशेत्स्वकर्मचारिषु. — c) V1 B6 Da3 ·मूढ· ; M1. 6. 7 ·गूह· (for ·गूढ·). D7 T2 G3 ·गूढवर्तिषु ; T1 G6 ·गूढवक्तृषु ; M6 °बुद्धिषु (for °वृत्तिषु). — d) Dn4 स्वधर्मकं परस्परं ; G2 °मेकमाचर·

56 D9 om. up to पन्थि (cf. v. l. 54). — a) K2 अनेन (for अनेक·). K6 ·पारिपंथके ; G1 °पांथिके ; M1. 6 ·पारपंथिके (for ·पारि°). Dn4 अमोकमारिपंथिके ; G3 अनेकवारपंडिते ; M7 °पारपस्थिते. ❀ Cn : अनेके परिपन्थिनः शत्रवो लोहतुण्डाः पक्षिवृकादयो यस्मिन् ॥ Cs : अनेकप[पा]रिपन्थिके, आध्यात्मिकाद्यनेकोपद्रवयुक्ते । ❀ — b) G3 M1. 5–7 Cv विरुद्ध· (for विरूप·). K2 ·रक्षते ; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M6 Cn (gloss : विरूपा रौद्राश्च मा[? म]क्षिका दंशा यस्मिन्) ·माक्षिके ; D7 G1. 3. 6 ·मक्षिते ; G2 ·रक्षके ; M1. 6. 7 ·रक्षिके (for °ते). ❀ Cs : विरूढरौद्ररक्षिते, विरूढाः ये दृढमूलयः ये रौद्राः कामक्रोधादयः, तैः पालिते अस्मिन्देहे इत्यर्थः । ❀ — c) D4 om. (hapl.) from मेव up to स्व (in 57c). K6. 7 B8 Da4 रक्षतां ; Ds1 रक्ष्येतां ; D7 G8 रक्षता ; T1 G6 रक्षतात् ; T2 रक्षितान् (for रक्ष्यतां). — d) Ś1 K1. 2. 4 स्वयं हि (for स्वकर्म). D5. 7 रक्षति (for गच्छति).

57 D4 om. up to स्व (in 57c) (cf. v. l. 56). — b) M1. 6. 7 स· (for स्व·). —D5 om. (? hapl.) 57c–58b. — c) K4 B7. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तथाकृतं ; B8 यदा° ; D7 T1 G3. 6 अथो° (for यथा°). V1 स्वकर्मजं यथाकृतं (by transp.).

58 D5 om. 58ab (cf. v. l. 57). — a) K6 B0 Dn4 अप्सरोगणः ; T2 G1 °गणैः (for °गणाः). B0 परं (for फलं). T1 G3. 6 यथा सुरा गणैः फलं. — b) K6 सहर्षिभिः ; T2 G1 महर्षयः. — Ds2 om. (hapl.) 58c–59b ; B8 reads the same twice. — c) B8 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2 समाप्नुवंति ; B8 (first time) तथाश्नुवंति ; Dn4 तथा सुवंति ; T2 तथा प्लुवंति ; M1. 5–7 अवाप्नुवंति (for तथाप्नु°). K6 B0. 7. 8 (both times) Da3 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 कर्मजं ; V1 B7. 9 Da4 Dn4 D5 कर्म ते (for कर्मतो). — d) D5 om. काम. V1 ·गामिकः. D7 T G1–3. 6 विबुद्धिमोहनं पुनः.

59 For the repetition in B8, cf. v. l. 58. Ds2 om. 59ab (cf. v. l. 58). — b) D7 T G1–3. 6 तथैव तैर्विपाप्मभिः. — c) V1 B8 D5 T1 G2. 6 तथा (for तदा). — d) T2 G1. 3 तदा ; M7. 5–7 सदा (for तथा). K1. 4 विशुद्धयो नरा (K4 °रः).

60 b) M1. 5–7 शतक्रतो (for °क्रतोः). — c) G2 चापरां (for ते परां). K7 मतिं (for गतिं). — D4 reads 60d twice. — d) D7 T G1–3. 6 ·कर्म· (for ·धर्म·). G2 ·हेतुभिः (for ·सेतुभिः). D4 (second time) सहस्थधर्मसेतुभिः.

61 a) M1. 5. 6 हि (for ऽपि). — b) B7 Dn1. n4 D8 उत्सहाम ते (for °महे). — cd) Ś1 (by corr.) K1. 6 D7 T G1. 3. 6 Cv ·मोहनात् ; M1. 5–7 ·मोहतां (for ·मोहनं). D8 तमः (for पुनः). K2. 4 अबुद्धिमोहनात्मा(K4 °मात्म)नः. B6. 7. 9 प्रभुं. K2. 4 विनाश· ; K7 D4. 9 वितान· ; B0. 8 (marg.) Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 निनाय (for विना न). K6. 7 B6–9 Da3 D4. 5. 9 Cnp (gloss : सत्कर्म) पावकं ; V1 B8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn (gloss : पावकः पुनाति पवित्रीकरोतीति व्युत्पत्त्या धर्मः) पावकः ; B0 पाचकः ; B6 (marg.) नायकं ; D7 T1 G3. 6 साधकः ; T2 G1 याजकः ; M1. 5–7 यावकः ; Ca (gloss : स्वादु भक्ष्यम्) Cnp (gloss : यावकमिव पाथेयरूपो धर्म एव) °कम् (as in text). G2 भृगुर्विना न याचकः. ❀ Ca (reading ·मोहनात्) : बुद्धिमोह·

गता द्विरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
कुरुष्व धर्मसंचयं वयो हि तेऽतिवर्तते ॥ ६२
पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोमुखं दमम् ।
यथागृहीतमुत्थितं त्वरस्व धर्मपालने ॥ ६३
यदा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि ।
तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा ॥ ६४
यदेकपातिनां सतां भवत्यमुत्र गच्छताम् ।
भयेषु सांपरायिकं निधत्स्व तं महानिधिम् ॥ ६५
सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् ।
न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम् ॥ ६६

C. 12.12110
B. 12. 312[1].67
K. 12. 319.66

विगमाद्विना न यावकं, स्वादुभक्ष्यं, इव स्वर्गं प्रति प्रभुः, न स्वेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cp : अबुद्धिमोहनं, बुद्धिमोहनं रसनं विना यावकं सुरसभक्ष्यमिव प्रेप्सितं प्रति प्रभुर्नास्ति । असंमूढबुद्धिरेवेष्टलाभे प्रभुरित्यर्थः ॥ Cv : प्रभुस्तु ते न पावक इत्यत्र अबुद्धिमोहनात् कारणात् पावकः नारकाग्निः ते प्रभुर्न इति योजना । ❀

62 [a]) B8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 त्रिरष्ट-; G2 द्विपृष्ट- (for द्विरष्ट-). Da4 -वर्षतो (for -वर्षता). ❀ Ca : द्विरष्टवर्षता, तारुण्यम् । ❀ — [b]) ❀ Ca : ध्रुवः, परिनिष्ठितरूपः । ❀ — K6 B6.7.9 Da3.a4 transp. 62[c] and 62[d]. — [c]) K1 कुरुषु (for कुरुष्व). — [d]) T2 विवर्तते (for ऽति°). Da4 (also as in text) वयो हि तेप्यनेकशः.

63 [a]) K2 परा; T1 पुरो (for पुरा). B6 (marg. as in text).7 Da3 सोंतिके; Da4 सांतिके (for सोऽन्तकः). M1.5–7 पुराभ्युपैति तेंतकं. — [b]) B6 (marg.) प्रसाद- (for प्रमाद-). Da4 Ds1 चमूं (for दमम्). Ś1 (*sup. lin.*; before corr. as in text) K1.6 V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T G1.3.6 Ca.p प्रमा(D7 T2 G1.3 °मो)दगोमुखां (K1 B9 °खा; B6.8 [both marg.] D5 °खीं) चमूं; K7 D4.9 °दतो सुखावहं; G2 M1.5–7 °दगोमुखा च(G2 °खाश्च)मूः. ❀ Cn (reading प्रमादगोऽमुखां चमूम्) : प्रमादगः, प्रमादगृहवासी अन्तकः । चमूं, चमति भक्षयतीति चमूरिन्द्रियसेना, तां अमुखां, अन्तकत्वादिदोषेण स्वस्वविषयभोगहीनां यावत्करोति ततः पुरैव ॥ Cp (reading प्रमादगोमुखां चमूम्) : प्रमादगोमुखां, प्रमादगोचरां प्रमादस्थानेषु सोद्यमां, चमूं रोगादिरूपाम् । ❀ — [c]) Cp यथागृहीत (for यथागृहीतम्). K1 उक्तितं; K4 Bo.7–9 Dn1 D8 D2.3.7.8 T G1–3.6 Cp (gloss : उद्युक्तः) उत्थितस् (for °तं). ❀ Cp गृहीतः, केशेष्वाकृष्टः, स्वधर्मपालने उत्थितः; उद्युक्तः । ❀ — [d]) K2 त्वरस्त; G2 त्वरश्च; Cp यतस्व (for त्वरस्व).

64 [a]) K4.6.7 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 G2 यथा (for यदा). G2 [अ]र्थम् (for त्वम्). K2 (*sup. lin.* as in text) पृच्छतस् (for पृष्ठ°). — [b]) K7 त्वाम्; Da4 तम्; D7 स्वम् (for त्वम्). D4 गमिष्यति. — [c]) Ś1 K1.2 यथागतं; K7 D4.9 तथा गतं (for तथा गतिं). Da4 गमिष्यंतः; G2 °ष्यता (for °ष्यतः). ❀ Cn : गतिं, आत्मज्ञानरूपाम् । ❀ — [d]) D5 वै; G3 या (for वा). ❀ Cn : आत्मना, देहेन । परेण, तत्संबन्धिपुत्रादिना ॥ Cp : आत्मना, आत्मीयेन । परेण, उदासीनेन । ❀

65 [a]) K4 Dn1 D2.8 Cn (gloss : एकाकिना) -पातिना; Dn4 -पातिनं (for °नां). K6.7 D4.9 शुभं (for सतां). Da4 corrupt; G2 यदेकमास्यतासनं; M1.5–7 यदेव पाकिनां सतां. — [b]) M7 अमुम्र (for °त्र). Da4 गच्छतः (for °ताम्). — [c]) Ś1 K1.6 B8 (marg. as in text) D5.7 T1 G3.6 भवेषु; K2 भावेषु; G2 परेषु (for भयेषु). Dn4 M7 सांपरायिकां; Cn (gloss : परलोके हितम्) °कं (as in text). — [d]) V1 B8 M1.5–7 विधत्स्व; D7 T G1.3.6 दधत्स्व; G2 निधस्व (for °त्स्व). K2 ममहा-; K4 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 केवलं (for तं महा-). D7 T1 G3.6 -मुनिं (for -निधिम्).

66 [a]) V1 M1.5–7 समूल-; B8 (marg. as in text) सकाल-; T1 G3.6 स तत्र; T2 समाल-; Ca (gloss : तूलं, तुच्छं) सतूल-; Cn (gloss : कूलं, अग्रं) सकूल- (as in text). M1.6.7 -तूल-; M5 -कूल-; Ca (gloss : महद्वा सारवत्) -मूल- (as in text). G2 -बंधनं (for -बान्धवं). ❀ Cn : सकूलमूलबान्धवम्, बालवृद्धवयस्यैः सहितं यथा स्यात्तथा ॥ Cp : सतूलमूलबान्धवम् । तूलमूल्यम्, अल्पेतरम् । ❀ — [b]) D7 भवति (for हरति). K2 संगवान्; K6 D9 [अ]संगतान्; Da4 T G1 [अ]संभवान्; G2 M1.5–7 [अ]संशयं (for [अ]सङ्गवान्). — [c]) D5 वसंति; M1 नयंति (for न सन्ति). G3 M1.5–7 यत्र (for यस्य). K7 D4.9 धारकाः; B8 बांधवाः; Da4 वारकः; D5 चारकाः; D7 T2 G1 भा°; T1 G2.3.6 हा° (for वा°). — [d]) Ś1 K1.2.4 तन्महा-; Ds1 कर्मसं- (for धर्मसं-). D4.9 कुरुष्व धर्मसंचयं; G2 °ष्व धर्मसंविधिं.

67 [a]) B6 (marg.) निदर्शितं (for °र्शनं). — [b]) T2 तदेह (for तवेह). Dn4 सूत्र- (for पुत्र). K6.7 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 सांप्रतं; V1

C. 12. 12111
B. 12. 312(1).69
K. 12. 329. 67

इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र संमतम् ।
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ६७
ददाति यः स्वकर्मणा धनानि यस्य कस्यचित् ।
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः शतैक एव युज्यते ॥ ६८
श्रुतं समर्थमस्तु ते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ।
तदेव तत्र दर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ६९
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ७०
किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते
किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ ७१
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद कस्याद्य मृत्युसेना निवेक्ष्यते ॥ ७२

D5. 7 संमतः; T1 G6 सत्तमं; G3 सत्तम (for संमतम्). — c) K6 B0 सु- (for स्व-). — d) K6 प्रवल्गितं; G2 °र्णितः; M5 °र्तितं (for °र्णितं). D7 T1 G3. 6 कुरुष्व तत्र (T1 G6 °स्व-) वर्णितं; T2 G1 कुरुष्व तत्प्रवर्णितं (by transp.).

68 a) B0. 8 (marg. as in text) D7 T G1. 3. 6 ददाति; Cn (gloss: आत्मानं, देहं पुष्णाति) दधाति (as in text). Ś1 K1. 2 V1 यश्च; K6 B0. 8 D8 D9 यस्य; B6 वा स्व-; Da3. a4 वा सु- (for यः स्व-). Dn4 -धर्मणा (for -कर्मणा). — b) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn ददाति (for धनानि). K2. 4 धनानि यश्च दर्शनात्. — c) Da3. a4 अबुद्धिर्; G3 प्रबुद्ध- (for अबुद्धि-). — d) K4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Cn. p स एक; K7 B8 D4. 9 स चैक; B0 शतैव; T2 शृतैः स; G1 शतैः क; G6 कृतैः क; M1. 5. 6 गतैक; M7 गतौ क (for शतैक). B0 एक (for एव). K6 V1 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Cnp मुच्यते (for युज्यते).

69 a) K7 समस्तम् (for समर्थम्). D5. 7 Cn अश्नुते (for अस्तु ते). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 श्रुतं समस्तमश्नुते (Da4 °श्रुते; Dn4 °श्रुतं); T1 G6 श्रुतं समश्नुते सदा; T2 G3 श्रुतं स्वधर्ममश्नुते; G1 श्रुतं स्वमर्थमश्नुते. ❀ Cn: श्रुतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं कर्तृ, समस्तं ब्रह्माण्डमश्नुते, व्याप्नोति । ❀ — b) V1 शुभां; B8 (marg.) स्वकाः; Da4 शुभा (for शुभाः). K2 प्रियाः; V1 क्रियां (for क्रियाः). — c) K2 partly damaged: V1 तस्य (for तत्र). Ś1 K1 तदेव दर्शनं तव; K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cs तदेतदर्थदर्शनं; M1. 7 °तदत्र दर्शनं; M5. 6 °वदत्र द° (sic). — d) Da3. a4 अज्ञ- (for अर्थ-). D5 -संज्ञकं (for -संहितम्). T2 कृतज्ञधर्मसंहितं. ❀ Cn: कृतज्ञं, कृतज्ञे उपदिष्टं, अर्थसंहितं पुरुषार्थसंगतं भवति । ❀

70 = 12. 169. 24; 316. 37; quoted in Śaṃkara's Bṛ Up. Bhāṣya on iv. 5. 15. — a) Ś1 K1. 2. 4 V1 निबंधिनी; B7 निबद्धनी; Dn4 निबंधना; G2 न बध्नती. — c) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Da2 D2. 3. 5. 8 छित्त्वैतां; K7 °नं; D7 जित्वैनां; G3 हित्वैतां (for छित्त्वैनां). — d) Ś1 K1 T2 दुष्कृताः.

71 G1 om. 71a–72b. — a) Ś1 K1. 2 किं वा; K6 B8 Da4 T2 G3 M1. 5–7 किमु (T2 °सुत) (for the second किं). B8 पुत्रकस् (for बन्धुभिस्). D5. 7 किं बंधुभिः पुत्र धनैश्च किं ते; T1 G3. 6 किं ते धनेन किमुत बलिभिस्ते. — b) Ś1 K1. 2. 4 किं वा पुत्रैर्ब्राह्मण (K1 °णो) मरिष्यसि; D5. 7 दारैश्च किं पुत्रक यन्मरिष्यसि. — c) K2 D3 प्रविष्टां (for °ष्टं). — d) D3 om. from पितामहा up to गम्य इम (in 73a). D5 तात (for सर्वे). D7 T G3. 6 M1. 6. 7 पितामहा(T1 G3. 6 °हृ)स्ते क्व गतः पिता च. — After 71, D5 ins. 787*.

72 D3 om. 72; G1 om. 72ab (for both, cf. v. l. 71). 72ab = 12. 169. 14ab. — a) K6 स्वःकार्यम्; Da4 श्वकार्यम्; Da1 स्वकार्यम्. Ds1 अत्र (for अद्य). B8 वर्तव्यं (for कुर्वीत). — b) B8 मध्याह्ने (for पूर्वाह्णे). Some MSS. पूर्वाह्णे चापराह्णिकं. — K7 B6–9 Da3. a4 ins. after 72ab: K6 after 72: V1 B0 Dn1. n4 D8 D2. 8 Cn subst. for 72cd: D5 ins. after 71:

787* न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।

[= 12. 169. 14cd. K7 वापि; B8 अस्य (for वास्य).]

— 72cd = 12.169. 14ef. — c) B6. 7. 9 Da3. a4 तं; B8 D5. 7 सं- (for तद्). K7 कस्यास्य; T1 G3. 6 यत्रास्य; T2 G1 M1. 5–7 यत्राद्य (for कस्याद्य). G2 को हि कस्याद्य मर्त्यस्य. — d) K6 प्रवेक्ष्यति; K7 B8 D4. 5. 7. 9 पतिष्यति (D7 °सि); B7 Da3. a4 विवक्षते; B9 विवेक्ष्यते; T G1–3. 6 M1. 5–7 [अ]भिवीक्ष(T1 G2. 3. 6 °क्ष्य)ते (for निवेक्ष्यते).

73 D3 om. up to गम्य इम (cf. v. l. 71). — a)

अनुगम्य श्मशानान्तं निवर्तन्तीह बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ॥ ७३
नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतौ स्थितान् ।
वामतः कुरु विश्रब्धं परं प्रेप्सुरतन्द्रितः ॥ ७४
एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालम्ब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ७५
अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
सम्यक्स धर्मं कृत्वेह परत्र सुखमेधते ॥ ७६
न देहभेदे मरणं विजानतां
न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि ।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो
य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥ ७७
प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः
फलं प्रयोक्ता लभते यथाविधि ।
निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते
त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ॥ ७८
सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मानं समादध्याद्भ्रश्येत न पुनर्यथा ॥ ७९

C. 12. 12113
B. 12. 322(1). 63
K. 12. 329. 79

K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 G2 M1.5–7 Cn त्रि(D2 om. वि)नाशांते (K7 D4.9 °तं); D7 T G1.3.5 श्मशानांते (for °नान्तं). — b) Ś1 K1 निवर्ततेद्य ; K2.4.7 D4.5.7.9 T G1.3.6 °र्तंते हि ; B7.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °र्तंते ह (for °र्तन्तीह). K4 बांधवः. — c) G2 पुरुषा (for °षं).

74 b) T2 नगान् (for नरान्). K4 पापमितौ ; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn °मतं (for °मतौ). K4 स्थिता ; T1 G3.6 रतान् (for स्थितान्). — c) K7 वि**; V1 B6–9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 T2 G1 M1.5–7 विस्रब्धं ; G2 विस्रंभं (for विश्रब्धं). Ś1 K1.2.4 वामे कुरुष्व विस्रब्धं ; T1 G3.6 समानकुल-विस्रब्धं. — d) K1 G2 M1.5–7 पर- ; K2 पुर- (for परं). K7 अतंद्रिताः ; T1 G3.6 अतामितः ; G2 अतंद्रितं.

75 75ab = 12. 169. 7ab ; cf. Uttarādhyayanasūtra 14. 22ab. — a) K1 अद्याहते ; V1 G2 अभ्यागते (for °हते). — b) Ś1 K1.2.4 -निपीड्यते (for °डिते). G2 कालेनोपनीवीड्यते. — c) K4 स्वमहद् (for सु°). K1 आलस्य (for आलम्ब्य). — d) M1.5–7 चर (for कुरु).

76 a) Ś1 K1.2.4 प्रथमं ; Bo Ds1 अथैनं ; D4 अशेषं ; D5.7 अशेष- ; G1 अथैमं (for अथेमं). — c) K3 Bo.8.9 Dn1 Ds D2.3.5.7.8 T1 G1–3.5 M7 Cn स्व- ; K6 lacuna ; B6.7 Da3.a4 Dn4 च (for स). Ds1 कृतेह ; D7 कृत्वा वै ; Cn कृत्वेह (as in text). — d) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 G2 M1.5–7 अश्नुते (for एधते).

77 Ds1 reads 77a twice. — a) G1 नु- (for न). K7 D4.9 G3 देहभेदो ; Ds1 (first time) °भेद- (for °भेदे). B6 D7 G6 विजानता (for °नतां). T1 G6 न तेन भूदमरभूर्विजानता. — b) T G1.3.6 न तु ; G2 नय- ; M1.6.7 तत्तु (for न च). Ś1 K1.4 प्रणाशं (for °शः). D6.7 T2 G1.2 त्वनु- (for स्वनु-). G3 -पाल्यते (for -पालिते). K2 न चेष्टनाशं सुनुपालिते पथि (sic). ❀ Cn : अनुपालिते, शिष्टैरादृते ॥ C6 : पूर्वैराचरिते । ❀ — c) B6 (marg. as in text).7 धर्मैं हि यो ; Da4 धर्मो हि यो ; D5 धर्मंद्विर्यं. T G1.3 M1.5–7 वर्तयते (for वर्ध°). T2 न (for स). Da4 पिंडितो (for पण्डितो). — d) K7 मोह्यति ; D7 T1 G6 मुच्यते ; T2 G1.3 मुह्यते ; G2 M7 हीयते (for मुह्यति).

78 a) Da4 प्रमुक्तयोः ; T1 G1.3.6 प्रवृत्तयोः ; T2 प्रवर्तयोः (for प्रयुक्तयोः). V1 Bo.7.9 Da4 D5 G2 कर्मपथे (for °पथि). Ś1 K1.2.4 स्वकर्मणा (for °णोः). K6 B6 प्रयु(K6 °मु)क्तयोः कर्मपथेषु (B6 °ष्व-) कर्मणोः. — b) K7 पलं ; Ds1 फले (for फलं). M1.6.7 प्रयोक्तो (for °क्ता). G1 om. यथा. K7 V1 Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 G2 M1.5–7 -कृतं ; B6 lacuna (for -विधि). — c) Ś1 K1.6 B7–9 Da4 D4 T2 G1.3 विहीन- ; K2.4 विहाय (for निहीन-). Ds1 निवयं ; D7 T G1–3.6 नरकं (for निरयं). — d) K1 त्रिविष्टं ; V1 Bo त्रिपिष्टपं. Da3 repeats from धर्मं up to दध्याद् (in 79c) after 80a. K4 धर्मपारकः.

79 For the repetition in Da3, cf. v. l. 78. — c) G2 अथ (for तथा). K3 समारुध्याद् (for °दध्याद्). — d) K4.6.7 B7.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.5.8 G2 M1.5.6 भ्रश्यते ; Bo.6 भ्रस्येत ; D3.9 भ्रस्यते ; D7 T G1.3.6 भ्रियते ; M7 भ्राश्यते (for भ्रश्येत).

80 For the repetition in Da3, cf. v. l. 78. D3 om. 80. — a) ❀ Cn : नोत्क्रामति, धर्ममिति शेषः । ❀

C. 12. 12124
B. 12. 322[1]. 61
K. 12. 329. 60

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी ।
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं मित्रबान्धवैः ॥ ८०
यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेष्ववलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य तस्य नास्ति महद्भयम् ॥ ८१
तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः ।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगमजानताम् ॥ ८२
यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किंचिन्नप्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ॥ ८३
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ८४
न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि यातानि भवांश्चैव गमिष्यति ॥ ८५
इह लोके हि धनिनः परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामेव नश्यति ॥ ८६
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ८७
पश्य त्वं छिद्रभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ॥ ८८

— Da3 om. 80bc. — b) Ś1 K1.2.4.7 B3 (marg.) D4.5.9 धर्म- (for स्वर्ग-). G3 स्वर्गमद्यानुसारिणी. — d) K6 नशोच्यं; Da3.a4 पशोचं (for °च्यं). Bo.6.8 (last two marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 पुत्र- (for मित्र-).

81 a) B7 Da3.a4 नोपरता; T1 G3.6 नो भविता (for नोपहता). — b) K4 Bo.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 निश्चये हि; T2 G1 °ये तु (for °येषु). K6 अवलंब्यते; B7 °लंबिते (for °लम्बते). — c) Ś1 K1.2.4 स्वर्गे कृतावशायस्य; Da3.a4 °शेषस्य; D4 स्वर्गे क्षतावकाशस्य. — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1–3.6 M1.5–7 transp. तस्य and नास्ति.

82 a) D7 T G1–3.6 तपोवने च (for °वनेषु). D5 यातास् (for जातास्). — b) Dn1 तथा (for तत्र). — c) K1 धर्माः. — d) Dn1.n4 Ds D2.3.8 कामभोगान् (for °भोगम्).

83 D4 reads 83 twice. — b) G3 चरन् (for चरेत्). — c) D5 T1 G2.3.6 M1.5–7 किंचिदप्राप्यं; D7 T2 °न्न प्राप्यं. — d) K6 V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 G2 M1.5–7 तन्मे बहुफलं मतं; T G1.3.6 तदे(T2 G1 °मे)व बहुलं मतं.

84 = (var.) 11. 2. 12: 12. 28. 38: B. 18. 5. 63. — a) K1 महा- (for माता-). — After 84, Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G1.3.6 Cn editions ins.:

788* अहमेको न मे कश्चिदहं वापि न कस्यचित् ।
तं न पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

[(L. 1) K6 V1 Da4 D5 च (for वा). Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1.3.6 editions नाहमन्यस्य कस्यचित् (for the post. half). — (L. 2) K1 तेन; K4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 न तं (by transp.). Da4 यत्याहं; Dn4 पश्याहं (for यस्याहं). Ś1 K1.2.4 V1 Ds D5.7 न तं (by transp.); T1 G3.6 स न; T2 न स. T G1.3.6 पश्यति (for पश्यामि).]

85 a) T1 तत् (for न). — c) K6 Da3.a4 सुकृतैस् (for स्व°). K6.7 B6–9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D4.8 Bom. Kumbh. ed. जातानि (for या°). Ś1 K1.2.4 स्वकृतैरथ यातास्ते; V1 स्वकृतैरवजातास्ते. — d) K6 om. भवांश्चैव. B6.7.9 च स्वैर्; B3 च स्वर्; Da3.a4 स्वर्गं (for चैव). K6 D7 T2 G3 गमिष्यसि (for °ष्यति).

86 a) D7 T1 G3.6 भुवि (for इह). Ś1 K1.2.4 [s]पि; T G1.3.6 M1.5–7 तु (for हि). K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 M5 धनिनां (for °नः). G2 इह लोकेषु धनिनः. — b) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.8.9 T2 G2 M1.5–7 Cal. Bom. ed. स्वजनः (for परोऽपि). G3 परोपि सन्न जायते. — c) B9 स्वजनं. — d) Bo जीवितास्. K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 editions अपि (for एव). T2 नस्यति; G3 पश्यति (for न°).

87 a) K1 संश्चिनोनिशुभं कर्म (sic). — b) K1 नराः. Bo कलात्रापेक्षमानवः; T G2.3.6 M7 कळत्रापे(M7 °वे)क्षया नरः. — G2 om. 87c–90b. — c) Ś1 K1.2 T1 G1.3.6 तत्र; D7 ततत्- (for ततः). — d) D7 च मानवः (for तथैव च). G3 परत्र सुखमेधते.

88 G2 om. 88 (cf. v. l. 87). — a) Ś1 K1.2.4

तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रविश्य ताम् ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ८९
मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण
भूतानि कालः पचति प्रसह्य ॥ ९०
धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन किं येन रिपून्न बाधते ।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ९१
इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदेशिकम् ॥ ९२

C. 12. 12137
B. 12. 322(1).94
K. 12. 329. 93

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

तस्य यच्; K6 V1 Bo. 6 (marg.). 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 8 editions पश्यति; B6 (orig.) Da3. a4 D8 °तश्च; D5 पश्य वा; M1. 5–7 पश्यैतच् (for पश्य त्वं). Dn1 D2. 8 editions छिद्र-; D3 T2 चित्र-; D5 स्थिर-; G3 शत्रु- (for छिद्र-). Ś1 K1. 2. 4 -रूपं (for -भूतं). M1. 5–7 तु (for हि). D7 अपश्यास्थिरभूतं हि; T1 अपश्यतो हर्तास्तत्र. — b) T1 जीवलोकान् (for °लोकं). — c) M1 तं (for तत्). B9 D7 T G1. 2. 6 यथा (for तथा).

89 G2 om. 89 (cf. v. l. 87). — a) Ś1 K1. 2. 7 तदेव; K4 D4. 5. 7. 9 तदेवं; M1. 7 तदैतत् (for तदेतत्). Ś1 (marg. as in text) K2. 4 संप्रविश्य(K4 °श्ये); Da4 °देश्य; D4. 5 °दृश्य (for °दृश्य). K4 च; D7 M1. 5–7 [ए]वं (for [ए]व). T1 G6 तवैतत्प्राप्य पश्येत; T2 G1. 3 तथैव तत्प्रपश्येत. — b) D5. 7 -भूतं (for -भूमिं). K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 T1 G1. 3. 6 प्रपश्यता; K7 D4. 9 प्रपद्यतां; B9 D5. 7 T2 M1. 5–7 प्रप(D7 °द्व)श्यतां; Bom. ed. प्रपश्यतः (for प्रविश्य ताम्). — d) Ś1 K2 अभीप्सुना; K1 °त्सता; M5–7 °प्सतां.

90 With 90, cf. 3. App. I, (32), lines 69–72. G2 om. 90[ab] (cf. v. l. 87). — a) K1. 2. 4 मासं तु (for मासर्तु-). Ś1 K2 Bom. ed. -परिवर्तकेण (for °केन). — b) Dn4 रात्र- (for रात्रि-). K1. 2. 4 M1. 5–7 -दिनेंधनेन (for -दिवे°). — c) Bo D7 G2. 3. 6 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 -पर- (for -फल-). K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T1 G2. 3. 6 -साक्षिकेन; B7 -रात्रिकेन (for -साक्षिकेण). — d) M1. 7 कालं (for कालः).

91 = (var.) Hitopadeśa 2. 9. — a) Dn4 धनेव (for धनेन). G3 किंचिन् (for किं यन्). K7 D4 यत्र ददाति; T1 G1 न ददाति (for यन्न ददाति). — b) D7 यं न; G3 यत्तु (for येन). K6 V1 B6–9 Da3. a4 Ds1 D2. 3. 8 editions रिपुं; Bo Dn1. n4 Ds2 G2 रिपुर् (for रिपून्). Dn1 Ds2 G2 बाध्यते. K7 D4. 9 यत्र रिपून्प्रबाधते. — c) D5 यन्न च (for येन न). — d) K6 G2 यो नि-; B6 (marg. as in text) यत्र; Da3. a4 यत्रि-; Dn1 Ds1 येन (for यो न). K6. 7 D4. 9 यतेंद्रियो (for जितेन्द्रियो). D5 भवेत् (for वशी).

92 Before 92, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 ins. भीष्म उवाच. — a) M1. 5–7 इति (for इदं). — b) B8 (marg.) G2 हितयुक्तं; Da4 दिनमुक्तं; D5 ज्ञेय° (for हित°). K2 निपश्य; Da4 निशाम्य (for निशम्य). K7 D4. 9 च; D5. 7 T2 G1 तत् (for तु). — c) B8 परिष्वज्य (for °त्यज्य). G3 शुकोगात्संपरित्यज्य. — d) Ś1 K1. 4 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Cn (gloss: मोक्षोपदेष्टारम्) -दैशिकं; K2 -दैविकं; K6 G3 -देशिकः; D5. 7 -दर्शकं; T1 G6 -देशतः; G2 -दर्शिकः (for -देशिकम्).

Colophon. D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K2 B9 Ca यावकाध्यायः; K1 यावकाख्यायः; K4. 6 V1 Da3. a4 Ds पावकाध्यायः; K7 ध्यातयाध्यायः; Bo. 6. 7 पाचकाध्यायः; B8 पावकाध्यायोत्क्रमः; Dn1 पावकाध्यापनं; Dn4 D2. 3 Cn (gloss: पावकस्य धर्मस्य अध्ययनम् । यद्वा, चित्तशोधकाध्ययनम्) पावकाध्ययनं; D8 शुकानुध्यापनं; D4. 9 ध्यातव्याध्यायः; D7 T1 G1. 6

३१०

C. 12. 12186
B. 12. 324 (3). 1
K. 12. 331. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ।
सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
कस्यां चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः ।
न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ २
कथं च बालस्य सतः सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः ।
यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन्द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४
माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह ।
यथावदानुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ६
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥ ८
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम् ॥ ९

M1. 5–7 शुकानुशासनं; G2 वेदव्यासशुकप्रसंगः; Cnp याचकाध्ययनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B8 148; Dn1 147; Dn4 Ds2 G3 145; Ds1 G1 M1. 6. 7 143; D8 142; T1 G6 144; T2 157; G2 159; M5 180. — *Śloka no.:* Da4 95; Dn1. n4 92; D8 94.

☞ After this adhy., all N MSS. (D6 [second time] missing: K3. 5 B1–6 Da1. a2 Dn2. n3 D1 absent) and of S MSS. G2 alone (G4. 5 M2–4 absent) repeat 12. 174, in the Crit. App. of which are included the v. l. from the repeating MSS.

310

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 [b]) K7 D9 सुतो (for शुको). K4 Bo. 7 यज्ञे; K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 जातो; Ds1 जातौ (for जज्ञे). D5. 7 महात्मनः (for °तपाः).

2 [b]) G2 तपोनिधिः (for °धनः). — [c]) Ś1 K1. 2 च (for हि). V1 B8 D9 (marg.) T G1–3. 6 M1. 5–7 विद्मो; B7 (also as in text) Da4 Dn4 D5. 7 विप्र; D4 विग्र (sic) (for विद्म). — [d]) D4 वाङ्यं; G3 M1. 6–7 चास्य (for चाग्र्यं).

3 [a]) D7 तु (for च). K6 M1. 7 ततः (for सतः). — [b]) K3. 4 B8 D4 सूक्ष्मज्ञान°. K6 कृता; T G2. 3. 6 M1. 5–7 रता; G1 नता (for गता).

4 [a]) Ś1 K1. 2. 4 संश्रोतुं (for [अ]हं श्रोतुं). — [b]) K4 महात्मने; V1 Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °मते (for °द्युते). — [c]) Ś1 K1. 2 च (for हि). D7 भूतम् (for तृप्तिर्).

5 [a]) K1. 2 Da4 महात्म्यम्; K6 माहात्मम्. K7 आत्मयोगञ्च (for °योगं). — [b]) G2 तथा जन्म (for विज्ञानं च). K6 B7. 9 Da3. a4 D5 G1. 2 च; K7 D4. 9 यत् (for ह). — [c]) Ś1 K1. 2 यथार्थम्; Ds1 यदावद् (sic) (for यथा°). K1 T1 आनुपूर्वेण; K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.) Da4 Dn4 Ds D2–5. 7–9 G6 अनुपूर्वेण; Dn1 G1 अनुपूर्व्येण (for आनुपूर्व्येण).

6 = 3. 133. 12; Manu. 2. 154. — [b]) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 न वित्तैर्न च बंधुभिः. — [c]) T2 च क्रियते (hypermetric) (for चक्रिरे). — [d]) K7 D4. 9 वै (for नो). ❀ Ca: अनूचानः, गुरुमुखादधीतसाङ्गवेदः ॥ C8: षडङ्गवेदाध्यायी परेषामध्यापकश्च । ❀

7 [a]) K2 पूर्वं (for सर्वं). — [b]) M1. 5–7 मा (for मां). D5. 7 यन्मां त्वं परिपृच्छसि.

8 [b]) K7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 अर्च्छति; Da3. a4 अर्हति; D5. 7 आर्च्छति; M7 ऋच्छतु (for °ति). T2 [अ]संशयः. K2 G3 दोषपृच्छति (G3 °त्य-) संशयं (sic). — [c]) M6 तानेव (for तान्येव). — [d]) K1. 4 Dn1. n4 D3. 8 आप्नोति (for प्रा°).

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं यथा ।
शुक्लस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १०
मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११
शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ १२
योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चाभिभो ।
वीर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥ १४
संकल्पेनाथ सोऽनेन दुष्प्रापेणाकृतात्मभिः ।
वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १५
अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ।
आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १६
तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा ।
लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह ॥ १७
आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ।
मरुतो मारुतश्चैव सागराः सरितस्तथा ॥ १८

C. 12. 12175
B. 12. 324(3).18
K. 12. 331. 18

---

9 [b]) M1 वाजिपेय-. Da3. a4 -शतानि (for -शतस्य). T1 G6 वा (for च). — [d]) D5. 7 परं (for फलम्).

10 [a]) Ś1 K1. 2. 4. 6 वर्णयिष्यामि (for वर्त°). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 जंतोर्; M1. 5–7 यन्मा (sic) (for जन्म-). T1 जन्मयोगं. K7 B6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 D4. 5. 9 T G1. 3. 6 -बलं (for -फलं). K4. 7 V1 B8 (marg.). 9 Dn1. n4 D4. 5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 तथा (for यथा). — [d]) Da4 देवी तत्र भवत्पुरा (cf. 12[b]).

☞ Adhy. 12. 310. 10—12. 320 are repeated (adhy. 310–13 verbally and 314–20 in substance) in the Bṛhan-Nāradīya P., I 58. 2[c]–62[d]. The v. l. to the text accepted in the Crit. Ed. for the entire episode will be found in Appendix II No. 7.

11 [b]) B8 (marg. as in text) कर्णिकारवनं प्रति; Da4 °वनायुतेः; G2 °वनेषु वै. — [d]) K2. 4 भौमैर्; G3 भूमौ; M1. 5–7 भीमो (for भीमैर्). B6 (marg. as in text) भूतशतैर् (for °गणैर्). G2 नृप; M7 वृतं (for वृतः).

12 [b]) B8 (marg.) देशे (for देवी). M1. 5–7 तदा (for पुरा). — [d]) K6 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तदा; B6. 7. 9 Da3 पुरा (for प्रभुः). Da4 पुत्रार्थं कुरुसत्तम (= 13[d]).

13 [a]) D4 आदिश्य (for आविश्य). ❁ Cn: योगेनात्मानमाविश्य, अन्तर्हृदये इन्द्रियाणि निरुध्येत्यर्थः। ❁ — [b]) K7 योगधर्मः; G1 (*sup. lin.*) योगधर्म (for योगधर्म-). — [d]) K7 D4. 5. 7. 9 राजसत्तम; V1 B6 (marg.). 8 मुनिसत्तमः (B6 °म).

14 [a]) Ś1 K1. 2 तथा (for अपां). — [b]) K7 V1 Bo. 6. 7. 9 अंतरीक्षस्य. Ś1 K1. 2 चाभिभोः; K2. 4 चाभितः; K7 D4. 9 चाप्ययं; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 वा विभो (Da4 °भोः); Dn4 चाधिभो; D5 चांभसां; D7 चाभयं; G1 चाहिभो (for चाभिभो). — [c]) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धैर्येण (for वीर्येण). Ś1 K1 G1 M8 संमतः (K1 °ताः); K2 संपतः (for संमितः). — [d]) K2 V1 Da4 इति सह; Dn4 Ds1 इति स्म हे; T2 इति स्म हा (for इति स्म ह).

15 [a]) K2 सोमेण; K6 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 योगेन; K7 V1 Bo. 8 T G1–3. 6 मौनेन; M1. 5. 7 सौतेन (for सोऽनेन). B7 संकल्पे मानसोनेन. — [b]) K7 D4. 9 दुःप्रापेन. M1. 8 कृतात्मभिः. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 दुष्प्रापमकृतात्मभिः. — [c]) K7 D4. 5. 7. 9 पूजयामास; G8 वार°; Ca (gloss: वरं प्रार्थयामास) वर° (as in text). — [d]) Dn4 तपम् (for तप).

16 [a]) Da4 आतिष्ठन्. K2 मारुतः हार (sic); Da4 G1 मारुताहारा (G1 °र). — [b]) K4. 6. 7 Da4 समः (for समाः). — [c]) T1 G3. 6 समाराध्य (for आराधयन्). — [d]) D5. 7 उमाधवं (for °पतिम्).

17 [a]) K3 अत्र (for तत्र). — [b]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 राजर्षयश् (for देव°). G2 च ये (for तथा). — D7 om. (hapl.) 17[c]–18[d]. — [c]) K1. 4 लोकपालश्च. Ś1 K1. 2 लोकाश्च; G2 लोकेश (for °शं). — K2 om. 17[d]–20[a]. — [d]) B9 बहुभिः (for वसुभिः).

18 K3 D7 om. 18 (cf. v. l. 17). K4 om. 18[c]–19[b]. — [c]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8

C. 12. 12176
B. 12. 224(3). 19
K. 12. 331. 19

अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसां गणाः ॥ १९
तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् ।
धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः ॥ २०
तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसंकुले ।
आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमुद्यतः ॥ २१
न चास्य हीयते वर्णो न ग्लानिरुपजायते ।
त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २२
जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ।
प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः ॥ २३
मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ।
स देवचरितानीह कथयामास मे सदा ॥ २४
ता एताद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ।
अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २५
एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ २६
उवाच चैनं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविष्यति सुतो महान् ॥ २८

वसवो; D5 मरुतौ (for मरुतो). K6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मरुतश्च; K7 D4. 9 मारुताश्च; Da4 भरतश्च; D5 वसवश्च (for मारुतश्च). T G1–3. 6 M1. 6. 7 मारुतो मरुतश्च (by transp.). — d) M1. 5–7 सरितः सागरास् (by transp.). K1 सागरः. G3 सुरभिस् (for सरितस्).

19 K3 om. 19 (cf. v. l. 17). K4 om. 19ab (cf. v. l. 18). K7 D9 transp. 19b and 19d. — c) Da4 D5 M1. 7 गंधर्वाः. — d) Bo. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 अप्सरस्. Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा (for गणाः).

20 K3 om. 20a (cf. v. l. 17). — a) B3 ततो; D4 तव (for तत्र). D5 देवो (for रुद्रो). — b) G3 स्रजः (for शुभाम्). — c) Ś1 K1. 2. 4. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 8. 9 T G1–3. 6 धारयानः (K4 °याना; T1 G6 °यं च; G3 °यन्तः) (for °याणः). K7 सृजं (for स्रजं). — d) Ś1 K1. 2. 4 शरदि; K7 ज्योतिस्नाम् (sic) (for ज्योत्स्नाम्).

21 a) D9 दिव्य- (for दिव्ये). Da4 Dn4 वरे रम्ये; G2 मनोरम्ये (for वने रम्ये). — b) K1 देवे; K4 Da3 lacuna (for देव-). — d) K3 उदितः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 अच्युतः; Dn1 T1 G2. 3. 6 अच्युत; D4 उद्दतः (sic); D9 उद्यत; T2 G1 अप्युत (for उद्यतः).

22 a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्राणो; D7 वर्णे; G3 वक्त्रं (for वर्णो). — b) T1 G3. 6 न विरूपं हि जायते. — c) G1 सदुष्टाम् (for त्रयाणाम्).

23 a) D5. 7 G3 प्रजाश्च; M7 जटां (for जटाश्च). — b) D5. 7 -शिखोपमं. — c) Bo T1 G1. 3. 6 प्रज्वलंतः. — d) D5. 7 मुक्तस्य (for यु°). Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds D2 -तेजसा (for -तेजसः).

24 a) K1 माकंडेये (sic); K2 माकंडेयो. D5. 7 [ऽ]पि (for हि). — c) B7 तदेव (for स देव-). — d) D8 सर्वदा; T1 G3. 6 मे तथा; T2 G1. 2 M1. 5–7 मे तदा (for मे सदा).

25 a) Ś1 K1. 2. 4 तावताद्यापि; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1 एता अद्या(B8 °स्या)पि; D5. 7 त एवाद्यापि; T1 G3. 6 अतोद्यापि च (for ता एताद्यापि). D5. 7 कृत्स्नस्य (for कृष्णस्य). — b) T2 G1. 2 M1. 5–7 तेजसा (for तपसा). V1 B8 (marg.) तत्र (for तेन). K7 दीपिता; G2 पीडिताः (for दीपिताः). — c) K1. 7 अग्निवर्ण-. D5. 7 द्विपास् (for जटास्). — d) Bo प्रकाशंति.

26 a) Da3 एवंविद्येन (for एवंविधेन). — c) Da4 महेश्वर-. — d) D7 T G1. 3. 6 मतिमान् (for मनसा). Da4 मतिः; Ds1 (by corr.) D8 गतिं (for मतिम्). — After 26, G2 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins.:

789* ततस्तस्य महादेवो दर्शयामास साम्बिकः ।

27 Before 27, B8. 9 ins. महेश्वर उवाच. — a) K4 Da4 Dn4 Ds1 D2. 3. 8 चैवं; D5 [ए]नं च (by transp.). — c) ❀ Cv : एवंविधः, यथा अहमेवंविधः । ❀

28 a) B7 यदा; Da3. a4 यः स (for यथा). Da4 तु; G2 [अ]पि (for हि). — b) K6 वायुर् (for भूमिर्). K6 Da3. a4 जलं यथा (by transp.). — c)

तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ।
तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति केवलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

३११

भीष्म उवाच ।
स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणीं त्वथ संगृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ १
अथ रूपं परं राजन्बिभ्रतीं स्वेन तेजसा ।
घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २
ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ।
अभवद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ३
सा च कृत्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् ।
शुकी भूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ॥ ४
स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ।
शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५
स तु धैर्येण महता निगृह्णन्हृच्छयं मुनिः ।

C. 12. 12192
B. 12. 325(4). 6
K. 12. 332. 6

K7 D4.5.9 खं च (by transp.); D7 T G1–3.6 M1.5–7 [आ]काशस् (G1 °शं). D5 यथा (for तथा). T1 G3.6 ऊर्ध्वं (for शुद्धो). — d) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 भविता ते (for भविष्यति). K7 D4.5.9 तव (for महान्).

29 a) Ds1 D5.7 G2 -भाविता (for भावी तद्-). K7 तच्छुद्धिस् (for तद्बु°). ❀ Cn: तद्भावभावी, तद्भावं, ब्रह्म अहमिति भावं, आशयं भावयतीति तद्भावभावी । ❀ — b) Ś1 K1.2.4 तथात्मा (for तदा°). K6 V1 B8 (marg.).9 Da3.a4 D9 तदु(V1 °द्य)पाश्रयः (for तदपा°). — c) Ś1 K1.2.4 तस्य (for [आ]वृत्य). K6 om. स्त्रीन्. — d) Ś1 K1.2.4 D5.7 T1 G3.6 प्राप्स्यसि. K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ते सुतः (for केवलम्).

Colophon. D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.7.8 T1 G6 M1.5–7 शुकोत्पत्तिः; K7 B8 D4.5.9 शुकोत्पत्तौ व्यासवरप्राप्तिः (B8 °लम्भः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 48; B6 140; B7 G3 146; B8 250; Dn1 149; Dn4 Ds3 147; Ds1 D8 G1 M1.6.7 144; T1 G6 145; T2 158; G2 161; M5 181.

311

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 a) Da4 स लब्ध्वा; D7 T1 G3.6 लब्धवान्. M5 वरदाद् (for परमं). — b) Da1 स्वरं (for वरं). — c) V1 B3 (orig.) स ततो; B5 (orig.).7.8 (marg.) Da3.a4 D8 रहिते; B9 D7 T G1.3.6 तु ततो (for त्वथ सं-). K4.7 B0 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 G2 M1.5–7 अरणी सहिते (K7 सहिता; D4.9 G2 M1.5–7 सहितं) गृह्य; K6 °णीव हि ते गृह्य. ❀ Cn: अरणी द्वे अधरोत्तरे सहिते मिथुनरूपे । ❀

2 a) K7 रूप- (for रूपं). — b) K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 M1.6.7 बिभ्रती; Dn4 बिभ्रंति (for बिभ्रतीं). — c) K7 Da4 D4.5.9 G3 घृताची- (Da4 °चि-). — d) Ś1 K1.2.4 ददर्श; G1 अपश्यन् (for °श्यद्). V1 अपश्यन्स महानृषिः; D7 पश्यन्स भगवानृषिः.

3 Da4 reads 3ab twice. — a) K1 अप्सरसां. Da4 (both times) ऋषिमप्सरसं दृष्ट्वा (sic).

4 a) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G2 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — b) Da3 lacuna; D4 कामं (for काम-). Ś1 K1 -संविघ्न- (for -संविग्न-). D7 -तेजसं (for -मानसम्). — c) B5 (marg.) स्तुकी (sic); Da4 पुकाद् (sic) (for शुकी). D3 G1.2 -भूता (for भूत्वा). — d) D7 T1 G3.6 घृताची सत्वरागमत्; T2 G1 °च्यप्सरसमुपागमत्; M6 °ची समवागमत्.

5 a) M7 तम् (for ताम्). K2 अप्सरसां. — b) K2 Da3.a4 रूपेन (for °ण). G2 [आ]येन (for [अ]न्येन). — c) B0 शारीरजेन (for °जेन). V1 D7 [अ]नुगतां; M1.6.7 °गतं (for °गतः). K1 शरीरजोजानुरतः (sic). — d) G3 M1.7 -गात्रादि- (for -गात्राति-).

C.12.12192
B.12.322[4].6
K.12.332.6

न शशाक नियन्तुं तद्व्यासः प्रविसृतं मनः ।
भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः ॥ ६
यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ ७
सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ।
अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ ८
शुक्रे निर्मथ्यमाने तु शुको जज्ञे महातपाः ।
परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ ९
यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुपात्तवान् ।
तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ १०
बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् ।
बभौ तदा भावितात्मा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ११
तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ।
स्वरूपिणी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ १२
अन्तरिक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनं च ह ।
पपात भुवि राजेन्द्र शुकस्यार्थे महात्मनः ॥ १३

D4. 5. 7. 9 च (for ह).

6 a) B0. 6. 7 वीर्येण; Da4 धुर्येण (for धैर्येण). — b) K6. 7 निगृह्णा(K7 °ह्ण)न्; Da3. a4 न्यगृह्णाद्; G2 अगृह्णाद् (for निगृह्णन्). B0 हृदयं (for हृच्छयं). Ds1 निगृह्य मनसा मुनिः. — c) Ś1 K1. 2. 4 D5 T G1. 3. 6 तं; D7 तां (for तद्). — d) K4 प्रविसृक्षं; K6 B6 परिसृतं; G2 संप्रसृतं (for प्रवि°). B8 (marg. as in text) व्यासः प्रसृतमानसः. — e) K1 भवित्वाच्; T G1–3 भावितात्च् (for °त्वाच्). Ś1 K7 B6 (marg. as in text) D4. 5. 9 भाव्यस्य (for भावस्य). — f) D2 वपुशा. V1 B0 कृतः; Ds1 D2 हृतः; D7 भृतः; D9 G1 M5 हृतं; M1. 7 वृतं (for हृतः). T1 G6 घृताच्यां पुरुषो भृतः.

7 a) Ś1 K1. 2 यत्नान्नियच्छता तत्तु. — b) K6 Da4 G2 पुनरग्नि-; Ds2 मुनिराग्नि-; D5. 7 मुनिस्तस्य; M1. 5–7 मन्नतोग्नि- (for मुनेरग्नि-). — c) K1 अरण्यम्; Da4 आरण्याम् (for अर°). — K7 repeats 7d after 8a. — d) D7 T1 G1 तत्र (for तस्य). D7 T G2. 3. 6 शुक्लम् (for शुक्रम्).

8 a) M1. 7 महता (for मनसा). — After 8a, K7 repeats 7d. — b) T2 तस्यैव (for तथैव). Dn4 -सत्तम; D8 -सत्तमं. — c) Da3. a4 Dn4 D2. 8 T2 M1 अरणी (for °णीं). K6 V1 B6. 7 Da3. a4 विप्रर्षिस्; G3 महर्षिस् (for ब्रह्म°). K7 D4. 5. 7. 9 ममंथारणिमेवाथ. — d) K7 तस्या; G2 तस्माज्; M7 तस्य (for तस्यां). D7 G3 गुरोर् (for शुको). B0 नृपः.

9 a) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 शुक्ले (for शुक्रे). K2 निमथ्यमाने. K7 B0. 8 Da4 Dn4 Ds1 D2–4. 8. 9 T G1. 3. 6 M5 स; Ds2 न; D7 हि; M1. 6. 7 च (for तु). G2 निर्मथ्यमानेन च स. — D8 om. 9b–10c. — b) Da4 शुक्रो (for शुको). K4 यज्ञे (for जज्ञे). G1 महातपः.

10 D8 om. 10abc (cf. v. l. 9). — a) Ś1 K1. 2. 4 यथैव हि; M1. 7 यथाध्वरेत्. K6 B7 समृद्धो; Da3 समीद्धो; D5 समिद्धै. — b) D7 हुता; G3 हुतं (for भाति). K6 V1 B7 D5 D2 उदा(V1 B7 °पा)हरन्; K7 D4. 9 उपाददत्; B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 उदा(B8 [orig.] °पा)वहन्; D6 उपेयिवान्; T2 अवाप्तवान् (for उपात्त°). G2 भाति हव्यमुखात्तदा. — c) K2 D7 यथारूपः (for तथा°). B0 यज्ञे; B8 (marg.) भाति (for जज्ञे). — d) K7 प्रज्वालन्.

11 a) Ś1 K1. 2. 4 चित्रं (for पितुश्च). — b) K2 रूपवर्णम्; V1 D7 T1 G2. 6 रूपं वर्णम्. — c) D4 om. (hapl.) from भाविता up to तदा (in 12c). — d) G2 M1. 5–7 [उ]त्थितः (for ज्वलन्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 विधूम इव पावकः.

12 D4 om. up to तदा (cf. v. l. 11). — a) K1 गंगां. D7 सरितः (for °तां). — b) D5 मेरुशृंगे (for °पृष्ठे). B0 Da4 जनेश्वरः; Dn4 नरेश्वर; G1 मुने° (for जने°). — c) K6 सुरूपिणी. D7 श्रेष्ठ; T1 G3. 6 श्रेष्ठं (for [अ]भ्येत्य). — d) K2. 4 B6. 7 Da3. a4 Ds1 D2. 5. 8 स्नपयामास; B9 Dn1 Ds2 D8 तर्प°; Dn4 स्नपसा° (for स्नापया°). Da4 वारिणी.

13 a) K1 अंतरिक्षं; K7 V1 B0. 7–9 °रीक्षाच्. D5 गगनाच्च महाराज. — b) K1. 2 Da4 दंड-; M7 दंडं (for दण्डः). Ś1 K1. 2 महत्; K7 B8 (marg. as in text) तदा; Da4 स ह; D4. 5. 9 तथा; T2 च सा (for च ह). — c) K6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 भूमिं; B3 (orig.) भूमौ (for भुवि).

14 a) K2 जेगीषंती; K7 M1. 7 जैगीषंते; Da4 योगी°; D7 G3 गेगी°; G1 खे गी°; G2 जगी° (for

जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ॥ १४
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ ।
हाहाहूहू च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवम् ॥ १५
तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ।
देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ १६
दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्षात्र मारुतः ।
जङ्गमं स्थावरं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ १७
तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ।
जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ॥ १८
तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि चाभिभो ॥ १९
हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ॥ २०
आरणेयस्तथा दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः ।
तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ॥ २१
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
उपतस्थुर्महाराज यथास्य पितरं तथा ॥ २२
बृहस्पतिं तु वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ।
उपाध्यायं महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ २३

C. 12. 12110
B. 12. 325[4]. 24
K. 12. 332. 23

जेगी°). K1 स; K6 V1 B9 Da3. a4 D8 च (for स्म). —c) Ś1 K1. 2 देवैर् (for देव-). K3 -द्वंद्वभयश् (for -दुन्दु°). —d) K1. 2 V1 T2 G1 प्रवा:द्यंत; K7 Ds1 प्रावाद्यंते. K7 महास्वना; Da4 °स्वनां; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सहस्रशः (for महास्वनाः).

15 a) Da4 गंधर्वास्. —b) K3 Dn4 तुंबुर; K8 Dn1 D9 तुंबरु-; Da4 D4 तुंबर- (for तुम्बुरु-). D7 T2 G1. 3 तथा नारदपर्वतौ. —c) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2, 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 हाहाहू (Da4 Ds1 °हु)हूश्; K7 D4. 9 °हूहौ (for °हूहू). D7 गंधर्वस्; T1 G3. 6 °र्वास् (for °र्वौ). —d) B9 तुंबुरुः (for तुष्टुवुः).

16 a) D7 T1 G1-3. 6 ततः (for तत्र). K3 D4 T2 G3 M1 शुक्र- (for शक्र-). —d) K6 Da4 [ऽ]पि वा; D3 (marg.) विदुः (for ऽपि च).

17 a) K7 D9 दिव्यानि पुष्पवर्षाणि. —b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 च (for [अ]त्र). Dn4 प्रवर्षय च मारुतः; T1 G3. 6 ववर्षात्र च मा°. —c) T1 जंगमः. K6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 जंगमाजंगमं चैव; D7 जंगमः स्थावरश्चैव; G2. 3 °मस्थावरं चैव.

18 a) ❀ Cn: महात्मा, महादेवः । ❀ —c) Da4 lacuna; Dn4 जातमात्र- (for °मात्रं). K6 om. पुत्रं. —d) G1 M7 विधिनोपनयत्तथा. ❀ Cn: उपानयत्, स्वशिष्यं कृतवान् । ❀

19 c) K1 कमंडलं; K2 °डुलं; Da4 °डलौ; Dn4 °डलु (for कमण्डलुं). —d) Ś1 K1. 2 T1 G2. 3. 6 देवा; D5 दिव्यं (for देव-). Ś1 K1. 2. 4 चामितः; Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5 वा त्रिभो; Da4 D4 श्रा त्रिभोः; D7 चाद्भुभौ; D8 चा विभौ; D9 चाभिभोः (for °भो).

20 a) D6 शित- (for शत-). —D2 om. 20c–21b. —c) D7 T G1. 3. 6 अकुर्वत; G2 प्रकुर्वत (for अवर्तन्त). —d) Bo. 8 चासाश्; Da4 चाश्वश्; M1. 7 चाषश् (for चाषाश्). G2 भाषते (for भारत). G3 शक्राश्चक्राश्च भारत.

21 D2 om. 21ab (cf. v. l. 20). —a) K7 D8 D4. 5. 9 आरणेयं; Da4 °ण्येयस् (for °णेयस्). Ś1 K1. 2 D5. 7 तदा; K4. 6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D8. 8 ततो (for तथा). G1 दिव्या (for दिव्यं). Dn4 आरसोपस्ततो दिव्यं. —b) Ś1 K1. 2. 7 D4. 5. 9 महामुनिः (for °द्युतिः). —c) Da4 अत्र (for तत्र). —d) K6 B6 D8 D7 T1 G3. 6 ब्रह्मचारी; G2 विवृतश्च; M1. 5-7 व्रतधारी (for °चारी).

22 a) Da4 -मात्रे (for -मात्रं). K7 G1 तं वेदा; B6 Ds1 वेदास्तं (by transp.); Dn4 च वेदाः; Ds2 देवास्तं. —c) Da4 महाराजः; G1 °राजा. —d) D7 यथा स्वे; T2 G1. 3 यथा स्व- (for यथास्य). B8 G8 पितरस्.

23 a) T1 G2. 3 बृहस्पतिस् (for °स्पतिं). Ś1 K1. 2 स; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (for तु). ❀ Cn: स्वयं भातवेदोऽपि शिष्टाचारपालनार्थं बृहस्पतिं गुरुं चकार । ❀ —b) K7 D4. 9 -भाष्यकृत्; V1 -भाष्यवान् (for °वित्). —d) Da3. a4 अन्व- (for अनु-). Ś1 K1. 2 धर्ममेवान्वचिंतयत्; D4 धर्मं वानुविचिंतयन्.

C. 12. 12210
B. 12. 325(4). 24
K. 12. 337. 24

सोऽधीत्य वेदानखिलान्सरहस्यान्ससंग्रहान् ।
इतिहासं च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि चाभिभो ॥ २४
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो महामुनिः ।
उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २५
देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः ।
संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ॥ २६
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

३१२

भीष्म उवाच ।
स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः ॥ १
मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो ॥ २
श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं परमर्षिरुवाच तम् ।

---

24 a) K6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-5.7-9 T G1-3.6 सोधीत्य निखि(K7 D4.9 सखि·; D5.7 T G1.3.6 चाखि·; G2 सक)लान्वेदान्. — b) D5 समंत्रकान् (for ससंग्रहान्). — c) Da4 Dn4 Ds1 D4 कार्त्स्नेन (for कार्त्स्न्येन). G2 इतिहासांश्च शास्त्राणि. — d) Ś1 K1.2.4 V1 D8 वेद·; K7 D4.5.7.9 T G1.3.6 धर्म· (for राज·). D5 ·शास्त्रं च (for ·शास्त्राणि). Ś1 K1.2.4 चाभितः; V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 वा विभो; D9 चाभिभोः (for चाभिभो).

25 b) K1 समावृत्तौ. B8 (marg.) महामतिः; G2 °श्रुतिः (for °मुनिः). — c) Dn4 दुर्गं (for उग्रं). Da3.a4 स आरेभे (for समारेभे).

26 a) G2 देवानां च (for देवतानाम्). — b) D7 T G1.3.6 च; G2 स (for ऽपि). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 G2 सु· (for स). — c) K1.2.6 D5.7 T1 G6 स मंत्रणीयो; K7 D4.9 संपूजनीयो; Dn1.n4 Ds1 सन्मंत्रणीयो; C8 (gloss: गौरवेण संभावनीयः) संमन्त्र° (as in text). K2.4 जन्यश्च; T G1.3.6 भृत्यश्च (for मान्यश्च). G2 सोद्वितीयो हि मान्यश्च. — d) G2 तदा (for तथा).

27 b) Da4 नराधिपः. — c) B6 (marg. as in text) [अ]गार्हस्थ्य·; Ds1 गार्हस्थ· (for गार्हस्थ्य·). — d) K7 ·धर्मेषु; B8 Ds3 ·धर्मार्थ· (for ·धर्मानु·).

Colophon. D8 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M1-4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.4.5.7-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.8 M1.5-7 शुकोत्पत्तिः; K7 D4.9 शुकजन्म; D5 शुकजनकसंवादः; T1 G6 शुकजनक(G6 °न)कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 49; B7 G3 147; B8 151; Dn1 150; Dn4 Ds2 148; Ds1 G1 145; D8 T1 G6 146; T2 159; G2 162; M1.6.7 140; M5 182. — *Śloka no.:* Da4 25; Dn1 27; Dn4 28; Ds1 24; D8 26.

312

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 T1 om. the ref. — a) K7 D4 अनुचिंत्येव. — b) D8 अन्वगात् (for अभ्य°). — c) M1.5-7 आह (for प्राह). B9 Ds1 [अ]भिवंद्य (for °वाद्य). Ś1 K1.2 च शुकः; B8 पितरं (for च गुरुं). — d) K7 V1 B6 (marg.) D5.9 विनयानतः (for °न्वितः).

2 Before 2, B1.9 ins. शुक उवाच. — c) K7 B6.7.9 Da3.a4 येन; G2 यया (for यथा). K1 मनसा. — d) Ś1 K7.2.4 मुने; Da4 प्रभोः.

3 a) K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 M1.5-7 तु (K6 च) वचः (for वचनं). — b) V1 B7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5 ह (for तम्). — Before

अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ॥ ३

पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको ब्रह्मविदां वरः ।
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ॥ ४

स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षविद्याविशारदम् ॥ ५

उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलेन विशेषतः ॥ ६

पितुर्नियोगादगमन्मैथिलं जनकं नृपम् ।
प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७

उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८

आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा पथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९

अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ १०

स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ११

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ।

C. 12. 12225
B. 12. 326(5). 12
K. 12. 333. 12

3cd, B8 ins. व्यास उवाच. — c) D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5–7 अधीहि; T2 अथ हे (for अधीष्व). Ds2 पुत्रं; D5 पुत्रो (for पुत्र). — d) K2 धर्मांश्च; Da4 धर्मौ.

4 Before 4, B6. 8. 9 ins. भीष्म उवाच. — a) Ś1 K1. 2 निदेशाज् (for नियोगाज्). — b) K6 B8 (marg.). 9 Da4 M1. 5–7 धर्मविदां; V1 Bo. 6. 7. 8 (orig.) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 धर्मभृतां; D7 T G1–3. 6 वेदविदां (for ब्रह्म°). — c) D7 G2. 6 -शास्त्रेण; T1 -शास्त्रे च (for -शास्त्रं च). Da4 निखिले (for °लं). — d) D5 कपिलं.

5 a) K1 सुतं (for स तं). K6 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 ब्रह्म-; V1 ब्रह्मया (for ब्राह्म्या). B7 स तं ब्रह्मश्रिता युक्तं. — c) D5 पुत्रो (for पुत्रं). K2 यथा (for यदा). — d) Ś1 K1. 2 -शास्त्र-; K4. 7 Bo. 6. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -धर्म- (for -विद्या-). M1. 6. 7 -विशारदः (for °रदम्).

6 b) K7 मैथिलेश्वरं; Da4 मिथिलेश्वरः. — Ś1 K1. 2 om. (? hapl.) 6c–7b. — c) K7 वक्षति. K6 मोक्षार्थें (for °र्थं). — d) K7 D4. 5. 9 अखिलेन (for निखि°). Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निखिलं मिथिलेश्वरः.

7 Ś1 K1. 2 om. 7ab (cf. v. l. 6). Before 7, B8. 9 ins. भीष्म उवाच. — a) K6 B7. 9 Da3. a4 D5 पितुर्नियोगं ज(B7 D5 °गाज्ज)ग्राह; Bo. 6 (marg. as in text). 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 पितुर्नियोगमादाय (Bo °स्थाय; Ds1 °साद्य). — b) D7 G3 जगतां; G2 जगदां (for जनकं). K4. 7 V1 D4. 9 जनकं मि(K4 V1 मै)थिलं नृपं (K4 D4 °प); K6 B6. 9 D5 शुको धर्मविदां वरः (K6 °र); Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 जगाम मिथिलां नृप (Ds D8 °पं); B7 Da3. a4 शुको धर्मभृतां वरः. — c) D5. 7 प्रष्टुं धर्मवरिष्ठं वै.

8 a) D5. 7 T1 उक्तं च; D9 स उक्तो (for उक्तश्च). — b) Ś1 K1. 2 तथा; V1 Bo Da4 Dn1 Ds D3. 5. 7 यथा (for पथा). V1 B7. 8 गच्छति (for गच्छेति). T1 G3. 6 अविस्मयन्; T2 G1 °स्मयः (for °स्मितः). G2 पथा गच्छेन्न विस्मयं. — c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn3 Ds D2. 4. 5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रभावे(Ds2 °गे)न; D7 °वो न (for °वेण). D7 om. (hapl.) from गन्तव्य up to णैव (in 9a). — d) V1 Bo. 6–9 अंतरीक्ष- (for °रिक्ष-). K6 अंतरीक्ष्यवरेण वै.

9 D7 om. up to णैव (cf. v. l. 8). — a) K2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 4. 5. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 आर्जवेन (for °वेण). K6 D4. 5 इव (for एव). — b) K7 T2 G1 सुखान्वे(K7 °न्वि)षिणः; D7 °क्षिणः (for °षिणा). K2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा; D4. 5. 9 यथा (for पथा). — c) Ś1 K1. 2. 4 न द्रष्टव्या; K7 G2 नन्वेष्टव्या; Ds2 मान्वे° (for नान्वे°). Ś1 K1. 2. 4 हि; T G1–3. 6 ते (for तु). — d) T2 विशेषो (for °षा). D7 G2 [अ]भि-; M1. 5–7 वि- (for हि). ❀ Cs: प्रसङ्गिनः, विघ्नप्रसङ्गकरा इत्यर्थः । ❀

10 b) K6 प्राज्ये; D7 G3 याम्ये; G2 याह्ये (sic) (for याज्ये). K4 B7 D5. 7 G3 नराधिप (B7 °पैः). — c) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2 वसथे; Da4 च विशे (for च वशे). — d) D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 संशयान् (for °यम्).

11 a) T1 G2. 3. 6 स्व- (for स). — b) D8 D2 T G1. 2 M1. 5–7 मोक्षधर्म-; D7 °धर्मे; G3. 6 °धर्मो (for -शास्त्र-). K1. 4 -विशारदाः. — c) Ś1 K1. 2. 4 यथा यथा च ते ब्रूयात् (K1 dittography for यथा च ते).

12 Before 12, B9 ins. भीष्म उवाच. — b) K7

C. 12. 12226
B. 12. 326(8). 12
K. 12. 333. 12

पद्भ्यां शक्तोऽन्तरिक्षेण क्रान्तुं भूमिं ससागराम् ॥ १२
स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीस्तीर्त्वा सरांसि च ।
बहुव्यालमृगाकीर्णा विविधाश्चाटवीस्तथा ॥ १३
मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षं हैमवतं तथा ।
क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४
स देशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः ॥ १५
पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
अध्वानं सोऽतिचक्राम खेऽचरः खे चरन्निव ॥ १६
पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च ।
रत्नानि च विचित्राणि शुकः पश्यन्न पश्यति ॥ १७
उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ।
पुण्यानि चैव तीर्थानि सोऽतिक्रम्य तथाध्वनः ॥ १८
सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह ।
रक्षितान्धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९
तत्र ग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ।
पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसंकुलान् ॥ २०
स्फीतांश्च शालियवसैर्हंससारससेवितान् ।

$D_{4.9}$ प्रति (for मुनिः). — [c]) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ D_{a4} D_{s1} शक्तोंतरीक्षेण. — [d]) $K_{2.4}$ B_7 D_5 क्रांतं (for क्रान्तुं). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ पृथ्वीं (for भूमिं). D_8 ससागरं.

13 [a]) D_{a4} स गिरश्च; D_{n4} सगरं (for स गिरींश्च). K_7 $D_{4.5.7.9}$ व्यतिक्रम्य (for [अ]प्य°). — [b]) K_6 V_1 $B_{6.7.8}$ (marg.). 9 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s2} $D_{2.3.8}$ नदी-ती(K_6 B_8 [marg.] °र्दी ती)र्थ-; B_0 नदीस्तीर्थान्; D_{s1} नदीस्तीर्थ-; D_5 G_1 M_1 नदीं तीर्त्वा (for नदीस्तीर्त्वा). — [c]) T_1 $G_{2.3.6}$ M_7 बहुव्याळ-; T_2 °व्याघ्र- (for °व्याल-). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ बहुव्याडवृकाकीर्णा. — [d]) D_7 T_1 G_6 चौषधीस्; T_2 G_{1-3} चौषधी(T_2 G_1 °धि)स्; $M_{1.7}$ चार्णवीस् (for चाटवीस्). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ ह्यटवीश्च (K_6 पदवीश्च; B_0 ह्यटवी च; D_{s1} D_2 ह्यटवीं च) वनानि च.

14 [a]) $D_{5.7}$ G_3 अधश्च; T_2 $G_{1.2}$ $M_{5.6}$ गिरेश्च (for हरेश्च). D_{n1} देवर्षेर् (for द्वे वर्षे). D_{a4} रोमे हरिश्च द्वे वर्षे; $M_{1.7}$ मेरेमिरेश्चले वर्षे (sic). — [b]) K_1 D_4 हेमवतं; D_7 G_3 हैमवतस्. V_1 $B_{0.6.8}$ (orig.) D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{1.3.6}$ ततः (for तथा). G_2 वर्षं हैमवतस्य तं. ❀ Cv : हैमवतं, हिमवत उत्तरभागे स्थितं किंपुरुषम् । ❀ — [c]) K_7 B_6 $D_{a3.a4}$ D_{n4} D_{s2} $D_{8.8}$ $G_{7.8}$ [ए]वं (for [ए]व). G_3 अतिक्रम्य (for व्यति°). G_2 क्रौंचस्यैवमतिक्रम्य. — [d]) K_4 आसदं; D_{s1} °दीत् (for °दत्).

15 [b]) K_7 D_{a4} चीण-; B_6 (marg.) च न; T_2 चिण- (for चीन-). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ -हून- (for -हूण-). K_1 -निषेविनात्; K_6 -विशेषितान्; G_3 -निषेवणात् (for °वितान्). B_6 श्रीमज्जननिषेवितान्; $D_{5.7}$ तपस्वीभिर्निषेवितान् (D_7 °वणात्); G_2 चित्रवर्णैर्नि°. — [c]) K_2 आर्यावंतम्. D_7 T_1 इदं (for इमं). — [d]) G_2 जगाम स (for आजगाम).

16 [b]) D_{a4} विचिंतयेत्. — [d]) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{s1} $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.5-7}$ Cv (gloss : सूर्यः) खचरः; G_2 स चरन् (for खेऽचरः). K_7 खचरन् (for खे चरन्).

17 [a]) T $G_{3.6}$ पट्टणा(T_2 °ना)नि (for पत्तनानि). G_2 om. च. D_{s1} रम्यानि. — $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ transp. 17[b] and 18[b]. — [b]) $D_{4.9}$ तथैव; G_2 स्थिराणि (for स्फीतानि). D_2 om. from नगराणि up to तीर्थानि (in 18[c]). — K_7 $D_{4.9}$ om. (hapl.) 17[c]–18[b]. B_8 reads 17[c] twice. — [c]) $Ś_1$ (*sup. lin.*) पुराणि (for रत्नानि). B_8 (second time) विचित्राणि शुकः पश्यन्. — [d]) K_4 B_0 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{3.8}$ पश्यन्नपि (for शुकः पश्यन्). D_5 तु (for न).

18 K_7 $D_{4.9}$ om. 18[ab]; D_2 om. 18[abc] (for both, cf. v. l. 17). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ transp. 17[b] and 18[b]. — [c]) K_4 B_9 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{3.8}$ रत्नानि (for तीर्थानि). — [d]) $K_{4.6.7}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2-5.7-9}$ $M_{1.5-7}$ सोत्य(K_6 सोद्य; B_6 सोति-; D_{a4} सोध्य)-क्रामद(K_6 B_9 $M_{1.5-7}$ °द्य)थाध्वगः; T $G_{1-3.6}$ ततोत्यक्रामदध्वगः.

19 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ अचिरेण (for सोऽचि°). G_2 हि (for [ए]व). — [b]) K_6 च (for ह). — V_1 reads 19[c]–24[d] on marg. — [c]) V_1 विक्षितान्; G_3 रक्षिता (for रक्षितान्). — [d]) D_{s1} विदेहेन (for जनकेन).

20 V_1 reads 20 on marg. — [a]) T_1 ग्राम्यान् (for ग्रामान्). — [b]) $K_{1.4}$ D_{s1} बहून्न- (sic); K_2 बहुन्न (for बह्वन्न-). K_2 -भोजनं; D_{s2} -भाजनान् (for

पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलंकृतान् ॥ २१
स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ।
मिथिलोपवनं रम्यमाससाद महर्द्धिमत् ॥ २२
हस्त्यश्वरथसंकीर्णं नरनारीसमाकुलम् ।
पश्यन्नपश्यन्निव तत्समतिक्रामदच्युतः ॥ २३
मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ॥ २४
तस्या द्वारं समासाद्य द्वारपालैर्निवारितः ।
स्थितो ध्यानपरो मुक्तो विदितः प्रविवेश ह ॥ २५
स राजमार्गमासाद्य समृद्धजनसंकुलम् ।
पार्थिवक्षयमासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ २६
तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचो न्यषेधयन् ।
तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ २७
न चातपाध्वसंतप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ २८
तेषां तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः ।

C. 12. 12241
B. 12. 326(3). 27
K. 12. 333. 29

-भोज°). M1. 6. 7 बहुजनरगोकुलान्. — ^{c}) Ś1 K1 वाल्ली-; K2. 4 वल्ली ; B8. 9 Da3 D7 पल्लीर्; M1. 5–7 वणिग्- (for पल्ली-). ❀ Ca : पल्लीः म्लेच्छालयान्, घोषान् आभीरपल्लीः ॥ Cs : पल्लीघोषान्, आभीरनिवासान् गोनिवासांश्च । ❀ — ^{d}) K7 -संमतान् (for -संकुलान्).

21 V1 reads 21 on marg. — ^{a}) D7 T G1–3. 6 वृतांश् (for स्फीतांश्). Ś1 K1. 2 श**वसैर्; V1 शालिभिश्चैव; B6. 7. 9 Da2. a4 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 शालि(G1 °ली-; M1. 7 °ल)यवकैर्; Dn4 शीतियवसैर् (for शालि°). — ^{b}) M1. 6. 7 -सेवितैः (for -सेवितान्). — D5 om. (hapl.) 21^{cd}. K1 repeats 21^{cd} after 22^{ab}. — ^{d}) K1 (both times) अलंकृतं.

22 V1 reads 22 on marg. — ^{a}) D7 T G1–3. 6 सर्वान्देशान्; M6 सर्वदेशान् (for स विदेहान्). — ^{b}) G2 -जल- (for -जन-). — After 22^{ab}, K1 repeats 21^{cd}. — ^{d}) K4 V1 Bo. 6. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G3 समृद्धिमत् (for महर्द्धि°).

23 V1 reads 23 on marg. — ^{a}) B9 D8 (before corr.) -संपूर्णं (for -संकीर्णं). — ^{b}) T3 -समन्वितं (for -समाकुलम्). — G2 om. (hapl.) 23^{c}–26^{b}. — ^{c}) D5 इति (for इव). Ś1 K1. 2 स (for तत्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 समत्यक्रामद् (for समति°). K4 अच्युत.

24 G2 om. 24 (cf. v. l. 23). V1 reads 24 on marg. D7 T G1. 3. 6 om. 24^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तु (for तं). B8 D5 महद् (for वहन्). B8 भावं (for भारं). — ^{b}) D5 भवितार्थं (for तमेवार्थं). — ^{c}) K2 आत्मना स (for आत्मारामः). K7 D5. 9 प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा).

25 G2 om. 25 (cf. v. l. 23). — ^{a}) K2 V1 Da3 T1 G3. 6 M1. 5–7 तस्य; B9 तस्यां (for तस्या). — K7 om. (hapl.) 25^{b}–26^{a}. Dn1. n4 Cal. Bom. ed. om. (hapl.) 25^{b}–26^{c}. — ^{b}) D4 द्वारपाल- (for °पालैर्). K6 B6–8 Da4 निवेदितः; V1 निषेधितः (for निवारितः). — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 Da3 D2. 3. 9 स्थिरो (for स्थितो). K6 यानपरो (for ध्यान°). K6 V1 Bo. 6–9 Da4 Ds2 D8. 5. 7 T1 G3. 6 युक्तो (for मुक्तो). — ^{d}) T2 विदितं (for °तः). V1 विदितः परिविवेश ह (hypermetric).

26 G2 om. 26^{ab} (cf. v. l. 23). K7 om. 26^{a}; Dn1. n4 Cal. Bom. ed. om. 26^{abc} (for both, cf. v. l. 25). — ^{a}) Ds1 स्व- (for स). Ś1 K1. 2. 4 Da3 D2. 3. 9 राजसानम् (sic); Da1 °राजम् (for °मार्गम्). — ^{c}) ❀ Cs : पार्थिवक्षयं, राजमन्दिरम् । ❀ — ^{d}) D5 निःशंकं. K6 B6. 7 Da3. a4 निराशं(Da3. a4 °तं)को विवेश ह.

27 ^{a}) K1 Ds1 द्वारपालस् (for °पालास्). — ^{b}) Ś1 K1. 2 क्रूर-. Bo Da4 -वासा; B6. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 -वाचा; M5 -वाग्भिर् (for -वाचो). D5 तं तु वाचा. K1 न्यषेधयं; D8 °यत्. — ^{c}) T1 G3. 6 तत्रैव (for तथैव). M1. 5–7 तु (for च). Ds1 D2 तस्य (for तत्र).

28 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 तापाध्व- (for [आ]तपाध्व-). B8 (marg. as in text) न चातप्यत संतप्तः; D5 न वा तथाध्वा संतप्तः. — ^{b}) D7 क्षुत्पिपासाक्षमान्वितः. — K7 D4. 9 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}; V1 reads the same on marg. — ^{c}) K1. 4 प्रतास्यत; V1 Dn1 Ds2 प्रताप्यति; M1. 5–7 प्रतप्यति (for प्रताम्यति). V1 D5. 7 ग्लाप(D5 °य)यति; G1 ग्लानियति वा (for ग्लायति वा). — ^{d}) K1. 2 न पैति च; V1 न चापैति; T1 G1. 3. 6 नैवेति च; T2 G1 नोपैति च; M1. 5–7 नापयाति (for नापैति च). K1 M7 तथातपान्; B8 (marg.) तथाभयात्; T G1–3. 6 तथारुषं (for तथातपात्).

C. 12. 12142
B. 12 326(5).28
K. 12 333. 29

मध्यंगतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ २९
पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ ३०
तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवानुचिन्तयन् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी महाद्युतिः ॥ ३१
तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ॥ ३२
तत्रान्तःपुरसंबद्धं महच्चैत्ररथोपमम् ।
सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ ३३
तद्दर्शयित्वा स शुकं मन्त्री काननमुत्तमम् ।
अर्हमासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ॥ ३४
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः ।
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ ३५
संलापोल्लापकुशला नृत्तगीतविशारदाः ।
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ ३६
कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ।

---

29 K7 D4.9 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). V1 reads 29^{ab} on marg. — a) T1 G2.3.6 तद् (for तु). K2 द्वारपालेन (for °पालानाम्). D5.7 तत्रापि (D7 तेषां तु) द्वारपालस्तम्. — b) Ś1 K1.2.4 एकस्तत्र व्यवस्थितः; G2 दुःखशोकसमन्वितः. — d) M1.6.7 उपस्थितं (for अव°). Da4 दृष्ट्वा शुकसमन्वितः; G2 °कं समास्थितं.

30 a) Ś1 K1.2 यथान्यास्यम्; Da4 यदान्यायम्. — b) K4 D4 कृतांजलि; Da4 °जलिं. — c) K2 D8 G2 प्रवेशयत्. K1 वृक्ष्यां (sic); K6.7 V1 Bo.7.9 Da3 Dn1 D8 D2.4.5.8.9 कक्षां; D7 T2 कक्ष्यं (for कक्ष्यां). Da4 प्रावेशय कृतशुक्षां (sic). — d) K6.7 B9 Da3.a4 D4.7.9 T G1–3.6 M5.6 प्रथमां (K7 T2 °मं) (for द्वितीयां).

31 Ś1 K1.2.4 M1.7 om. (hapl.) 31–32. — a) D5 तमासीनः; T2 तत्राशीनः. G2 भृशं (for शुकस्). D8 स्थाने; D5 तत्र (for तात). — b) K6.7 Bo.8 Dn1 D8 D2–4.8.9 अन्व(K6 °नु)चिंतयत्; B7 Da3.a4 Dn4 D5 अन्वचिंतयन् (for अनु°). — d) D7 G3 समं दिशि (for समदर्शी). K6 B6 (marg. as in text).7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 सम- (for महा-). V1 -तपाः; B8 (marg. as in text) -मतिः (for -द्युतिः).

32 Ś1 K1.2.4 M1.7 om. 32 (cf. v. l. 31). — a) Bo D7 G2 मुहूर्तम् (for °र्ताद्). — b) T2 राजो (for राज्ञो). G6 मंत्रिः. — c) K6.7 V1 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.4.5.8.9 कक्षां (for कक्ष्यां). — d) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.4.7–9 T G1–3.6 M5.6 द्वितीयां (K7 °यं) (for तृ°).

33 G2.8 om. (hapl.) 33–34. — a) K1 T1 -संबंद्धं; K7 T2 -संबंधं (for -संबद्धं). — b) K1.2 Da4 महच्च; D9 T2 महा- (for महच्). T1 महच्चैत्ररथं यथा. — c) Da1 M1.5–7 सुवि(M7 °भि)भक्तं (for °भक्त-). K2 D7 -जलक्रीडं; K6 -जनाक्रीडं; K7 -जलाक्रीडां (for °क्रीडं). — d) Ś1 K1.2 रम्य- (for रम्यं). B8 (marg.) -काननं (for -पादपम्).

34 G2.3 om. 34 (cf. v. l. 33). V1 reads 34^{abc} on marg. — a) K7 V1 D4.9 T G1.6 तं (for तद्). K7 lacuna; D4.9 तु (for स). — b) K7 D4.9 कांचनम् (for कान°). — For 34^{ab}, K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Cal. Bom. ed. subst.:

790* शुकं प्रावेशयन्मन्त्री प्रमदावनमुत्तमम् ।

[Da4 शुक्रं. D5.7 दर्शयित्वा शुकं मंत्री (for the prior half).]

— c) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cal. Bom. ed. स तस्यासन(K6 °स्य वन)म्; D5.7 अर्होपासनम् (for अर्हमा°). Ś1 आवेद्य; K1 आवेश्य; Da2 उद्दिश्य (for आदिश्य). K2 अर्पमानसमावेश्य; K4 अर्हमामनसावेश्य. — d) B8 (marg. as in text) पुनः; T2 मतः (for ततः). Da4 पुरं (for पुनः).

35 a) Ś1 K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Dn4 Da2 D8 चारुवेशाः (for °वेषाः). K2 सुश्रोन्यस्; Da4 G1 °ण्यास् (for °ण्यस्). — b) K1 तरुण्याः; K6 B6.7 Da3.a4 कुलीनाः; G1.8 तरुणं (for °ण्यः). K4 -दर्शिनः; G2.3 -दर्शनं. — c) K7 D4.9 शूक्ष्म- (for सूक्ष्म-). — d) K2 -भूषिणाः (for -भूषणाः). — After 35, K1 reads 36^{cd}.

36 a) Ś1 K1.2 D5 T2 G1.2 संलापालापकुशला; D7 T1 G3.6 सल्लापालाप°. — Ś1 K2.4 om. (hapl.) 36^{b}–37^{a}. K1 om. 36^{b}. — b) K6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T1 G2.6 नृत्य- (for नृत्त-). D8 om. (hapl.) 36^{c}–37^{b}. — K1 reads 36^{cd} after 35. — c) K6 -भाषिन्यो (for -भाषिण्यो). — d) M1.5–7 रूपेणाप्सरसोपमाः.

परं पञ्चाशतो नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ ३७
पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयार्च्य च ।
देशकालोपपन्नेन साध्वन्नेनाप्यतर्पयन् ॥ ३८
तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् ।
सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ॥ ३९
क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च गायन्त्यश्चैव ताः शुकम् ।
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः सर्वाः पर्यचरंस्तदा ॥ ४०

आरणेयस्तु शुद्धात्मा त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति ॥ ४१
तस्मै शय्यासनं दिव्यं वरार्हं रत्नभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः ॥ ४२
पादशौचं तु कृत्वैव शुकः संध्यामुपास्य च ।
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४३
पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः ।

C. 12. 12256
B. 12. 32(3).42
K. 12. 332. 44

37 Ś1 K2.4 om. 37^{a}; D8 om. 37^{ab} (for both, cf. v. l. 36). K1 om. 37^{a}. — a) V1 Bo.6 (marg.).8 (marg. as in text) Da3.a4 D7 T G1–3.6 कालोपचार-; M1.5–7 कला(M5 °लो)पचार- (for कामोप°). — b) K1 भावज्ञः; T2 कालज्ञाः; Cs (gloss: भावो विलासो भेदस्तज्ज्ञाः) भावज्ञाः (as in text). D8 T G1 M1.5–7 Cs (gloss: सत्त्वं, परचित्तं, तद्ग्रहणसमर्थाः) सत्त्वकोविदाः; D5 स्मित°; D7 G2.3 सत्य°; G6 तत्त्व° (for सर्व°). — c) K2 परं पंचशतो; K6.7 V1 Bo.7–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G1 M1.5–7 परं पंचाशतं; B6 D4.9 परं पंचशता; B8 (marg.) D5.7 T G3.6 परं पंचशतं; Da4 परं पंचाशता; D8 परे पंचाशतो; G2 परं परःशतं; Ca (gloss: पञ्चाशदधिकाः) परं पञ्चाशतो (as in text). — d) Ś1 समद्रवन्; K1 समुद्रवन्; K2 समाक्रमन् (for °द्रवन्).

38 a) K1.4 पद्यादीनि (for पाद्यादीनि). Dn1 G2 प्रतिगृह्य (for °ग्राह्य). D7 पाद्यादि प्रतिगृह्याथ. — b) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 परया- (K6 Bo °सा)र्चयन्; T G1–3.6 परयास्य च (for परयार्च्य च). D5.7 पूजया चैनमर्चयत् (D5 °न्). — c) K6.7 Bo.6 (marg. as in text).7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5–7 कालोपपन्नेन तदा (B8 °था). — d) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G1.3.6 स्वाद्वन्नेन; D5 lacuna; G2 स्वाद्वन्नैर् (for साध्वन्नेन). K4.6.7 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 अभ्य- (V1 °भि)तर्पयन्; D7 अप्यतर्पयत्.

39 a) Da4 तस्य भुक्तस्य वचसा. — d) Ś1 K1.2.4 एकैकश्ये(K2 °श्ये)न; B9 Dn4 D2.4 T2 °कस्येन; Ds2 °कस्यानु-; D5.7 °कत्वेन; T1 G6 °कस्य च; G7.8 °कस्याश्च (for °कश्येन).

40 a) K1.4 क्रीडंतिश्च. — b) G2 नृत्यंत्यश्च (for गायन्त्यश्च). K6 V1 Bo.8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 चापि; Ds1 चाथ (for चैव). K1 तां; T1 G2.3.6 तं (for ताः). Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2.3.8 शुभं (for शुकम्). B6.7.8 (marg.) जगीयंत्यश्च तं शुकं; B9 गायंत्यत्यश्च तं शुकं; Da3.a4 जिगीषंत्यश्च तं शुकं. — c) D5 तत्त्वज्ञाः; G2 सर्वज्ञाः (for सत्त्वज्ञाः). — d) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.5.8 स्त्रियः (for सर्वाः). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 Dn1 n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 तथा (for तदा).

41 a) K1 आरणीयस्; K6 Dn4 °ण्येयस् (for °णेयस्). D8 M1.5–7 Ca त्रि- (for तु). V1 D6 धर्मात्मा (for शुद्धात्मा). — b) K4.7 B7–9 Da3 Dn1.n4 D2–4.8.9 नि(D4.9 नृ)संदेहस् (K4.7 °हं); T1 G6 विसं° (for त्रिसं°). K7 Dn1.n4 D2.3.8 स्वकर्मकृत् (for त्रि°). ❀ Ca: संदेहव्युदासार्थमेव त्रीणि कर्माणि श्रवणमनननिदिध्यासनानि कृतवान् । यद्वा । त्रिकर्मकृत्, यज्ञाध्ययनदानपरः । यद्वा देहिकमाहारविहारादिकर्म प्राणायामादिकमिति ॥ Cs: त्रिसंदेहः, त्रिषु गार्हस्थ्याद्याश्रमेषु संदेहो यस्य । किमुत्पन्नज्ञानेन शरीरोत्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मचर्यावस्थायां विदिते परमात्मतत्त्वे किं गार्हस्थ्यादिषु स्थातव्यमुत नेति संदेहो यस्य। त्रिकर्मकृत्, भिक्षाध्ययनगुरुशुश्रूषाकृत् ॥ Cv: त्रिषु, मोक्षेतरपुरुषार्थेषु संदेहः अनिषिद्धश्चेदस्तु, निषिद्धं च मास्त्विति। ❀ — c) K1 कश्येंद्रियो; D2 वर्श°. — d) Da4 हृष्यति; Ds1 दुष्यति; D5 तप्यति (for कु°).

42 b) K2 M7 परार्हं; K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 देवार्हं (for वरार्हं). — c) K1 सव्यास्तरण-; K2 सव्या°; K7 Ds1 D5 स्पर्धा°; Da4 सद्या°; D7 स्वाध्वा°; T1 G1.6 स्वध्या°; G2.3 साध्वा° (for स्पर्ध्या°). K2 B3.9 Dn1.n4 D8 D2.3 G2 -संकीर्णं; M7 -संस्तीर्णा (for °र्णं). — d) Ds1 परमाः (for परम-).

43 a) K6 D5 च (for तु). K1 om. (hapl.) from कृत्वैव up to रात्रे तु (in 44^{a}). Ś1 K2 कृत्वा वै; K6 D4 कृत्वेव. — d) Da4 तमेकार्थं; T2 तदेवार्थं (for तमे°).

C. 12. 11257
B. 12. 326(5). 43
K. 12. 333. 44

मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ४४
ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम् ।
स्त्रीभिः परिवृतो धीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४५
अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

३१३

भीष्म उवाच ।
ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च ॥ १
आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।
शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २
स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३
पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ४
तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।
पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ।
स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ५

---

44 K1 om. up to रात्रे तु (cf. v. l. 43). — a) D5 तस्य; M7 कृत्वा (for तत्र). — c) V1 मध्ये (for मध्य-). Ś1 K2 T2 यथान्यायेयं. — d) Ś1 K1.2 आहरयत्; M1.7 आहारयन् (for °यत्).

45 a) Da1 मनो (for ततो). D7 T1 G2.3.6 मुहूर्तम् (for °र्ताद्). — b) K7 कृत- (for कृत्वा). Da4 अनंतकः (for अनन्तरम्). — c) B6 (marg.) शुको (for परि-).

46 a) G2 [अ]भीक्ष्णं (for कार्ष्णिस्). — b) G2 तदंगं (for तदहः-). B8 (marg.) अच्युत; B9 T1 G2.3.6 अच्युत. — c) M7 तं (for तां). D7 T1 G2.3.6 नृपः काले (for नृपकुले). — d) B7 Da4 भारतः.

Colophon. D6 missing : K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.4.5.8 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D8 शुकोत्पत्तिः; K7 D4.5.9 शुकोत्पत्तौ मिथिलाप्राप्तिः (K7 °लाप्रवेशः); D2.8 शुकोत्पतनं; M5 शुकोत्पत्तौ मिथिलाभिगमनं; M6 मिथिलाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 50; B7 145; B8 251; Dn1 151; Dn4 Da3 149; D8 G1 M1.6.7 146; T1 G6 147; T2 160; G2 163; G3 148; M5 183. — *Śloka no.* : Da4 47; Dn1.n4 45; D8 46.

313

This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 V1 reads 1 on marg. — a) Ś1 K1.2.4 सहितो (for जनको). — b) Da4 भारतः. Ś1 K1.2.4 मंत्रिभिः कुरुसत्तम. — c) K1 पुरा; Da4 पुनः (for पुरः). D7 T G1–3.6 M1.5–7 पुरोहितं पुरस्कृत्य.

2 K2.4 G3 om. (hapl.) 2ab; Ś1 reads it on marg. — c) K6 Dn1.n4 D5.7 G2 चार्घम् (for चार्घ्यम्). — d) G2 उग्रपुत्रं (for गुरु°). K6.7 B6.7.9 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 समभ्ययात् (for °भ्यगात्).

3 a) B9 आसाद्य (for आदाय). Ś1 K1.2.4 महदासनमादाय. — b) Ś1 K1.2 सर्व- (for बहु-). — c) K6 Da1 D5 स्पर्द्धास्तरण-; D7 T G1–3.6 स्वाध्वा(D7 स्वाध्या-; T G1.6 स्वध्या)स्तरण- (for स्पर्ध्या°). B8 (marg.) D8 G2 -संकीर्णं (for -संस्तीर्णं). — d) Da4 ऋद्धिमान् (for °मत्).

4 a) G2.3 पुरोहितं (for °धसा). B8 संगृहीतुं; D5.7 सद्गृहीतं (for संगृ°). K6 पुरोधसा गृहीतं तं; T1 G6 पुरोहितगृहीतं वै. — b) K7 G2 पार्थिव. — d) Ś1 K1.2 परमोचितं; T1 G6 °मासनं (for °मार्चितम्).

5 a) K1 ततोपविष्टं (for तत्रो°). — b) B0 शास्त्रे

प्रतिगृह्य च तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ।
गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ॥ ६
पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ।
अनामयं च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ॥ ७
अनुज्ञातः स तेनाथ निषसाद सहानुगः ।
उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ॥ ८
कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ९

शुक उवाच ।

पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ १०
तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ११
सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२
किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः ।
कथं च मोक्षः कर्तव्यो ज्ञानेन तपसापि वा ॥ १३

जनक उवाच ।

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ १४
तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण चाभिभो ।
देवतानां पितॄणां चाप्यनृणश्चानसूयकः ॥ १५

C. 12. 12273
B. 12. 327(6). 15
K. 12. 334. 15

च (for शाश्वतः). Ś1 K1. 2. 4 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 शाश्वतः प्रतिपूज्य च. — d) K1 अर्घ्यैं ; Ds1 अर्घं. Ś1 K1. 2 B3 Da3 अन्ववेदयत् (for च न्य°). — e) T1 स च तं ; G2 स नाम ; M6 सततां (for स च तां). Ś1 K1. 2. 4 मंत्रतः ; G1 मंत्रवित् (for °वत्-). — Da4 om. (hapl.) 5f–6a. — f) K6. 7 प्रत्यगृह्णाद्.

6 Da4 om. 6a (cf. v. l. 5). — a) K4. 7 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 तु (for च). — b) M1. 5–7 मुनि- (for द्विज-). — c) D7 गाश्च. Ś1 K2. 7 D4 समनुज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — d) D9 om. (hapl.) from य राजा up to अनुज्ञा (in 8a). K1 Dn1 Ds1 D6 अनुमन्य (for °मान्य).

7 D9 om. 7 (cf. v. l. 6). D5 repeats 7ab after सानु च (in 7d). — c) Ś1 K1. 2. 4 महें(K2. 4 °हीं)-द्रस्य ; K6 Da4 महाराज ; T1 G6 च राजेंद्रं (for °जेन्द्र). — d) K6 B3 Ds च (for ह). Bo D5. 7 T G1. 6 शुकस्यानुचरस्य ह (T1 च).

8 D9 om. अनुज्ञा (cf. v. l. 6). — a) K7 [अ]सौ (for [अ]थ). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 9 अनुशिष्टस्तु तेनासौ. — b) K2 निषसाध ; D2 निशसाद. D7 स सानुगः ; G3 सदानुगः (for सहा°). — d) Ds1 भूयो राजा ; D6 राजा भूमौ (by transp.).

9 b) K2 T G1. 3. 6 वैयासिकिं ; K4 D7 G2 M1. 6. 7 वैयासि(K4 °स)कं (for °सकिं). Ś1 K1. 2. 4. 7 Da4 D4. 9 नृप (for नृपः). — c) B8 (marg.) अपि (for इति). V1 Bo. 8 Da3 Dn4 D2–5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 एवं (for एव). — d) D5 G3 पार्थिव.

10 b) K1 -कोविदाः. — c) Ś1 K1. 2 विदेहराजा (for °राजो). Da4 (marg.) राजा नो (for याज्यो मे).

11 a) K2 [आ]गच्छस्व ; K7 D4. 9 गच्छाद्य ; D7 T G2. 3. 6 M1. 5–7 त्वं गच्छ (for गच्छस्व). Ś1 K1. 2. 4 transp. वै and तूर्णं. — b) D5. 7 G3 संशयं (for °यः). Ś1 K1. 2. 4 स ते हृदयसंशयं. — Da4 om. (hapl.) 11cd. — c) D6 om. (hapl.) निवृत्तौ वा. Ś1 K1. 2. 4 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ; K7 प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा. — d) Ś1 K1. 2 सर्वं (for स ते). Ś1 K1. 2. 4 T2 G2 [अ]संशयं (T2 °यः) (for संशयम्).

12 a) G1 सोयं. D7 T1 G3. 6 पितृ- (for पितुर्). — b) K7 उपपृष्टुम् ; Da3. a4 °स्पृष्टुम् ; D5 प्रष्टुं द्रष्टुम् ; D7 द्रष्टुं प्रष्टुम् (for उपप्रष्टुम्). K7 B8 (marg.) D8 D4. 9 उपागतः ; Bo इवागतः (for इहा°).

13 b) D4. 7 मोक्षार्थं (for °र्थश्). D5. 7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 श्चात्मनः (for °कः). — c) K7 Da4 Ds1 मोक्ष- (for मोक्षः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्राप्तव्यो (for कर्तव्यो). — d) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]श्च वा ; Da4 स वा ; G2 विना (for [अ]पि वा). — After 13, Ś1 K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* Ś1 K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 शुकोत्पत्तिः].

14 a) D6 om. (hapl.) from णेनेह up to ब्रह्म (in 15b). M1. 6. 7 [अ]थ (for [इ]ह). — c) G2 पित्रा (for तात). — d) D7 तपोवेद- ; G2. 3 जपवेद- (for

C. 12. 12276
B. 12. 327(6). 16
K. 12. 334. 16

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः ॥ १६
समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये सदारो नियतो वसेत् ।
अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ १७
उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत् ।
तान्येवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८
स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ।
निर्द्वंद्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ १९

शुक उवाच ।

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने प्रत्यक्षे हृदि शाश्वते ।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु वनेषु च ॥ २०
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथावेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप ॥ २१

जनक उवाच ।

न विना ज्ञानविज्ञानं मोक्षस्याधिगमो भवेत् ।
न विना गुरुसंबन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः ॥ २२

भवेद्वेद-).

15 D5 om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 14). — b) Ś1 K1. 2 चाभितः (K1 °दः); K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 वा विभो (for चाभिभो). — c) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ऋषीणां (for पितॄणां). B6. 9 D4 वा (for च). K7 पितॄणां देवतानां च. — d) Ś1 K1. 2. 4 D8 हि (for [अ]पि). K6 Da4 D7 T1 G2. 3. 6 [ऽ]प्यनसूयकः; K7 V1 B0. 6. 8 Da3 Dn1 Ds1 D2–5. 8. 9 T2 G1 ह्यनसू°; B7. 9 वा(B7 ना)प्य°; Dn4 Ds2 ह्यनु° (for चान°).

16 a) K6 नियमो (for °तो). — b) K2 अपिवर्ज्य; K6. 7 अपवर्य; G8 उपवर्ज्य; Ca (gloss: दत्त्वा) अप° (as in text). — c) Ś1 K2 Ds2 G2 अनु- (for अथ). M1 ज्ञाप्य (for प्राप्य). — d) K2. 4 T2 द्विज.

17 a) K6 समावृत्य; D5 °वर्तें; D7 °वर्त्यं; T1 °वर्तस; G1 °वृत्यस; G3 °वृत्ते (for °वृत्तस्). K6 स; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (for तु). Dn4 Ds2 गार्हस्थे; D8 °स्थः (for °स्थ्ये). G2 समादारत्तस्तु गार्हस्थ्ये (sic). — b) G2 सदार- (for °रो). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 स्व(Da4 स्व)दारनिरतो वसेत् (Ds2 वशेत्; D5 [marg.] भवेत्). — K7 D4. 9 om. (hapl.) 17^{c}–18^{b}. — c) Dn4 अनुसूयुर; M1. 7 अनसूय. Ś1 K1. 2 यथान्यायम्. — Ś1 reads 17^{d}–18^{d} on marg. — d) K1. 2. 4 D7 T1 G3. 6 अनादृतः; D5 T2 G1. 2 M1. 5–7 अनावृतः (for तथैव च).

18 K7 D4. 9 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). Ś1 reads 18 on marg. — a) Ś1 K1. 2 पुत्रपौत्रांस्; B9 D5. 7 पुत्रं पौत्रं. V1 च (for तु). — b) G3. 8 यत्याश्रम- (for वन्या°). K6 वशेत्; Da4 व्यसेत् (for व°). — G2 om. (hapl.) 18^{c}–19^{d}. — c) Ś1 K1. 2 M5 (inf. lin.) यथान्यायस् (K1 M5 °यम्) (for °शास्त्रम्). — M5 om. (hapl.) 18^{d}–19^{a}.

19 G2 om. 19; M5 om. 19^{a} (for both, cf. v. l. 18). — a) K1. 4 Da3. a4 सर्वानग्नीन्; K6 स च तेऽग्नीन् (for स वनेऽग्नीन्). Da4 यथाशास्त्रम्; T2 °न्यायस्. — b) K2 आत्मना; K7 आत्मानि. M1. 6. 7 आधाय (for आरोप्य). — c) M1. 7 निर्द्वंद्वे. — d) D5 ब्रह्माश्रमपदं. ❀ Cn: ब्रह्माश्रमः, संन्यासाश्रमः ॥ Cs: ब्रह्माश्रमपदे, पारिव्रज्यस्थाने । ❀ — After 19, B6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* शुकजनकसंवादः].

20 a) B9 D7 G2. 3 Ca उत्पन्न-; Da4 °न्नो (for °न्ने). ❀ Ca: ज्ञाने, तत्त्वज्ञाने। विज्ञाने, अरिष्टादिज्ञाने। ❀ — b) K1 प्रत्यक्ष्ये; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 निर्द्वंद्वे (for प्रत्यक्षे). K4 शास्वते. — After 20^{ab}, Ś1 K1. 2. 4 read 22^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — c) G2 निवसत; M1. 5–7 हि वस्तव्यम् (for निव°). — d) Ś1 K1. 2. 4 न वा नृप; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 भवेत्त्रिषु (for वनेषु च). D5 M1. 5–7 वा (for च).

21 b) K1 (*sup. lin.* as in text). 7 Da3. a4 Dn1 D8 (by corr.) T2 अर्हसि (for °ति). — c) Ś1 K1. 2 वेद-; Ds2 यदा (for यथा-). — d) Ś1 K1. 2 त्वं मे (by transp.); D7 T G1–3. 6 तत्त्वं. Da4 जनाधिपः; D5. 7 T1 G2. 3. 6 नराधिप.

22 a) D5. 7 निर्विद्य (for न विना). K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 8 T G1. 6 M1. 5–7 -विज्ञानात्; C8 -विज्ञाने (for °नं). G2. 8 नापि ज्ञानाच्च विज्ञानात्. ❀ Cn: ज्ञानं, शास्त्रजा धीः । विज्ञानमनुभवः । ❀ — Ś1 K1. 2. 4 read 22^{cd} for the first time after 20^{ab}. — c) Ś1 K1. 2. 4 (all both times) -संबंधाद्; Da4 °धे

आचार्यः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् ॥ २३
अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकथः ॥ २४
अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणा ।
कृत्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २५
भावितैः कारणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २६
तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः ।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परममीप्सतः ॥ २७
राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २८
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २९
पक्षीव प्लवनादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहं निर्मुक्तो निर्द्वंद्वः प्रशमं गतः ॥ ३०

C. 12. 11290
B. 12. 327(6)-30
K. 12. 334. 30

(for -संबन्धं). — d) M1. 6. 7 अधिगतः (for °गमः). Ś1 K1. 2 (all second time) T2 भवेत्; D8 कृतः (for स्मृतः). ❀ Ca: अत्र मध्ये 'न विना गुरुसंबन्धम्' इति श्लोकार्धं (22^{cd}) केचित्पठन्ति तदसंगतम् । ❀

23 a) K2. 6. 7 B6. 7 Da3 आचार्य-; K4 Da4 °र्यः (for °र्यः). T G2 Cs (gloss: पारे वारयिता) प्रापिता; G1 प्रपिता (for प्लाविता). Da3. a4 तस्या; D5. 7 यस्य. V1 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D1. 3. 8 Cn (gloss: प्लावयिता, कर्णधारः) गुरुः प्लावयिता तस्य. — b) K7 ज्ञान- (for ज्ञानं). Bo पूर्व; G2 पशु (for प्लव). — c) D7 T1 G2. 3. 6 विज्ञाने; T2 G1 विज्ञान- (for °य). D5 om. (hapl.) कृत. G3 कृतकृत्यं; M1. 7 [अ]कृतकृत्यस्. — d) K2 तीर्थस्; D4 तीर्णं. Ś1 K1. 2 तत्र भयं (for तदुभयं).

24 a) D8 अनुगच्छेदार्यंलोकान्. — b) D8 T2 G1. 2 M1. 6. 7 अविच्छेदाय (for अनु°). Da4 कर्मणा. D7 T1 G3. 6 विच्छेदाय न (T1 G6 च) कर्मणां. — K2. 4 read 24^{c}–25^{b} after 34^{ab}. Ś1 reads 24^{cd} on marg. — d) Ś1 K1 D8 D7 चातुराश्रम-; K2. 4 चतुराश्रम-; G2 चतुराश्रस्य- (for चातु°). K2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 -संकटः; K7 D4. 9 -संकुलः; Da4 -कंटकः; D8 -संग्रहः (for -संकथः).

25 For the sequence in K2. 4, cf. v. l. 24. — a) D5 कर्म- (for क्रम-). — b) K7 D4. 9 बह्वो जातिषु; M1. 5–7 बह्वाजातिषु; Ca (gloss: नानाजन्मसु) बहु° (as in text). K2. 4 V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 5. 7. 8 T G1–3. 6 कर्मणां (for °णा). K6 Da4 D8 बहुजातिसु (K6 °स्थ-) कर्मणा (Da4 °णा). — c) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–5. 7–9 M5. 6 हित्वा; D6 जह्यात्; M1. 7 छित्त्वा (for कृत्वा). — d) K1 मोक्ष-; M1. 6. 7 मोक्षं (for मोक्षो). Da4 मोहेन (for नामेह).

26 a) K4 D4 भवितैः (for भा°). K6. 7 Dn1. n4 D4. 9 T G1. 6 M1. 5–7 Ca. n करणैश्; G3 करणश् (for कारणैश्). D7 G2 भाविते करणाश्चायं. ❀ Ca: भावितैः, जन्मान्तराभ्यासवासितैः ॥ Cn: शोधितैः । ❀ — c) V1 धर्मात्मा (for शुद्धात्मा). — d) Ś1 K2 मोक्षं हि; K1 मोक्षति (for मोक्षं वै). Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D8 प्रथमेश्रमे.

27 a) D8 समासाद्य; D3. 4 तमसाद्य (for तमासाद्य). D5 प्र- (for तु). D4 मोक्षः स्याद् (for मुक्तस्य). — b) K1. 7 दृष्ट्वार्थस्य (for दृष्टार्थस्य). B8 विपश्चितं. ❀ Cs: दृष्टार्थस्य, विद्वदनुभवसिद्धब्रह्मभावफलस्य । ❀ — c) K1 स्वर्थो (for न्वर्थो). K2 त्रिष्टार्थमेषु कोन्वर्थो (sic). — d) M7 पुरम् (for परम्). B8 T1 G1 अभीप्सितः.

28 a) Bo D4 om. तामसां. K1 om. चैव. V1 B8 राजसं तामसं चैव. — b) V1 B8 दोषं (for दोषान्). — d) G2 आत्मनः (for °ना).

29 29^{ab} = (var.) 6. 28. 27^{ab}; Manu. 12. 91^{ab}. — a) The portion from त्मानं up to मुनिः in 12. 314. 30^{d} is lost in V1 on missing fol. D4 वा (for च). — c) M1. 5–7 संपश्येन् (for °श्यन्). K6 D7 G1. 3 संपश्यतोपलिप्येत. — d) B6 (marg. as in text) जलचरो (for वारि°). ❀ Cn: वारिचरो, हंसादिः । ❀

30 V1 missing (cf. v. l. 29). — a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 3. 5. 8 पक्षिवत्; K7 पक्षीवत्; G3 पक्षीय (for °व). K6 प्रणमाद्; K7 B7–9 Dn1 D8 D2–4. 8. 9 Cn (gloss: निम्नात्) Cs: (gloss: मरणादुत्तरकालम्) प्रवणाद्; Bo प्रणवाद्; B6 प्रेवणाद्; Da3. a4 प्रेरणाद्; Dn4 श्रवणाद्; T G1–3. 6 M5. 6 प्रायणाद्; M1. 7 प्राणयाद् (for प्लवनाद्). K1. 6. 7 D4. 9 ऊर्धम् (for ऊर्ध्वम्). — b) K6 [अ]न्त्यं तम् (for [आ]नन्त्यम्). — G2 repeats from 12. 313. 30^{a} to 12. 314. 2^{d} after 12. 316. 22. — c) K2 देवं; K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg). 9

C. 12. 12291
B. 12. 327(6). 31
K. 12. 334. 31

अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१
ज्योतिरात्मनि नान्यत्र रतं तत्रैव चैव तत् ।
स्वयं च शक्यं तद्द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ ३२
न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३४
संयोज्य तपसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहिनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च लोभं च ततो ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५
यदा श्रव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३६
यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखदुःखे तथैव च ॥ ३७

Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 8. 9 देहान्; D6 देही (for देहं). B8 (marg. as in text) निर्द्वंद्वः (for निर्मुक्तो). — d) K7 निर्मुक्तः (for निर्द्वंद्वः). Da3. a4 प्रथमं (for प्रशमं). D4 गताः; D9 ततः. Ś1 K1. 2 निर्द्वंद्वः शुभसंगतः; B8 (marg. as in text) प्रसमं सर्वतो गतः; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 निर्द्वंद्वः शमसंयुतः.

31 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). — a) K6. 7 B6 Da4 Dn1 Ds1 D7 T1 G3 गाथा; G2 (first time) गाथां; G2 (second time) गाधा (for गाथाः). K7 D7 T2 G1. 2 (second time). 3. 6 गीता; D8 [अ]तीतः; G2 (first time) गीतां (for गीताः). K1 अत्राराथाः पुरी गीतः (corrupt). — b) Ds1 शृणु राजन्ययातिना. — c) G2 (second time) चार्यते. D7 T1 G2 (both times). 3. 6 यद्; M1. 6. 7 यैर् (for या). — d) Da3. a4 -विशारदः (for °रदैः).

32 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). — a) K3. 4 चात्मनि (for आत्मनि). K7 D4. 9 सर्वत्र; B8 D7 चान्यत्र (for ना°). G2 (both times) ज्योतिरात्मा निरन्यत्र. ❀ Ca : ज्योतिः, चिद्रूपं प्रकाशनम् । ❀ — b) T1 G2 (both times). 6 यत्तदत्र; T2 G1 रमतेत्र (for रतं तत्र). K7 D4. 9 संस्थितं (for चैव तत्). K6 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 सर्वजंतुषु तत्समं; B0 यदा वान्यत्र तत्समं. — c) M5 स्वेनैव (for स्वयं च). K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 शक्यते (Da4 °से); D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 शक्यं यद् (for शक्यं तद्). — d) D5 स्वयमाहित-; G2 (first time). 6 ससमाहित- (for सुस°). D7 -तेजसा (for -चेतसा).

33 With 33, cf. 12. App. I, (No. 4), lines 27-28; 12. 168. 42; Harivaṁśa I 30. 41. 33[ab] = (var.) 12. 21. 4[ab]. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). — b) K1 परश्च; K3. 4 पराश्च (for पराच्च). — c) G2 (second time) यच्च (for यश्च). — D6 om. 33[d]-35[a]. — d) K7 D4. 9 हि सः; D7 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5-7 तु सः (for तदा).

34 = (var.) 12. 168. 44; 12. App. I, (No. 4), lines 29-30; Harivaṁśa I. 30. 40. For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). D6 om. 34 (cf. v. l. 33). — b) D7 T1 M6. 7 पावकं; Cs (gloss: हिंसात्मकम्) पापकम् (as in text). — After 34[ab], K3. 4 read 24[c]-25[b].

35 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). D6 om. 35[a] (cf. v. l. 33). G2 (both times) om. (hapl.) 35-38. M1. 6. 7 om. (hapl.) 35-36. — a) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मनसा (for तपसा). — b) K6 ईर्षाम्. K7 B0. 8 Da3 Dn4 Ds1 D2. 9 M5 मोहनीं; Da4 मोहनी; D4 मोहिनी. — c) B0. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 मोहं (for लोभं). — d) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M5 तदा (for ततो). B8 (marg. as in text) तदा ब्रह्म समश्नुते. ❀ Cv : ब्रह्मत्वमश्नुते । ब्रह्मत्वं, सुखबृंहितत्वम् । बृह-बृंह वृद्धाविति धातुः । ❀

36 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 M1. 6. 7 om. 36 (cf. v. l. 35). — a) B0 Dn1 Ds2 D8 T2 G1 M5 श्राव्ये; Ds1 श्रोतव्ये (hypermetric); D7 T1 G3. 6 शून्ये (for श्रव्ये). K6 यदा श्रव्येत दृश्येत. — b) K2 B7. 8 (marg. as in text) D5. 7 T1 G3. 6 चाव्ययं; K7 D4. 9 चाद्विषन्; Dn1. n4 चाप्यहं (for °यम्).

37 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. V1 missing (cf. v. l. 29). G2 om. 37 (cf. v. l. 35). Ś1 reads 37-38 on marg. — b) K3. 4 स (for [ए]व). — c) K7 Da4 वायसं. D7 पर्णं (for चैव). — d)

शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३८
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३९
तमःपरिगतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥ ४०
एतत्सर्वं प्रपश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्भवान् ॥ ४१
ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४२
तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ।
ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥ ४३
अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।
अधिकं च तवैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे ॥ ४४
बाल्याद्वा संशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ।
उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिम् ॥ ४५

C. 12. 12305
B. 12. 327(5).45
K. 12. 334. 45

K_6 $B_{0.6.8}$ (marg. as in text).$_9$ $Da_{3.4}$ T_2 G_3 M_7 सुखं दुःखं; B_7 T_1 $G_{1.6}$ $M_{1.5.6}$ सुखदुःखं (for °दुःखे).

38 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). G_2 om. 38 (cf. v. l. 35). Ś$_1$ reads 38 on marg. —^{a}) K_6 $B_{6.7.8}$ (marg.).$_9$ Da_4 शीतोष्णं च (for शीतमुष्णं). —^{b}) K_1 Da_4 अनर्थ· (for °र्थं).

39 39^{ab} = 12. 187. 6^{ab}; 239. 4^{ab}. With 39^{ab}, cf. 6. 24. 58^{ab}. For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) B_8 तथा (for यथा). $D_{6.7}$ [आ]त्मानि (for [अ]ङ्गानि). —^{b}) K_1 संहतते; G_2 (first time) संवितते; G_2 (second time) संविशते (for संहरते). —^{c}) G_3 अथ (for तथा). K_6 G_2 (second time) सर्वाणि (for मनसा). —^{d}) K_7 Dn_4 संयतव्यानि; $D_{6.7}$ संजेत°; G_2 (second time) नियंत° (for संयन्त°).

40 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K_1 तपः· (for तमः·). Da_4 ·पतिगतं (for ·परि°). —^{b}) B_7 दृप्यते; D_8 दीप्यते; G_2 (first time).$_3$ पश्यते; G_2 (second time) पश्यति (for दृश्यते). —^{c}) K_2 तदा; $Da_{3.4}$ अथ (for तथा). —^{d}) Ś$_1$ $K_{1.2.6}$ Dn_1 $D_{6.7}$ शक्यम् (for शक्य). K_1 निरीक्षितं; $D_{6.7}$ परीक्षितुं (for निरी°).

41 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) $K_{4.6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7-9}$ च; D_4 lacuna; T $G_{1.2}$ (both times).$_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ हि (for प्र-). Dn_4 पश्यंति (for ·पश्यामि). —^{b}) K_6 B_6 (marg. as in text) Da_4 तव; G_2 (both times) तथा (for त्वयि). K_2 बुद्धिसतां; K_7 $D_{4.9}$ धर्मभृतां; D_8 बुद्धिभृतां (for °मतां). B_0 वरं; Da_4 G_2 (second time) वरः. —^{c}) Da_4 यथा (for यच्च). $D_{6.7}$ चेतव्यं; T $G_{1.2}$ (both times).$_{3.6}$ नोक्तं ते; $M_{1.5-7}$ बोद्धव्यं; Ca (gloss: वेदितव्यम्) वेत्तव्यं (as in text). —^{d}) K_7 $D_{4.9}$ वेत्ति (for वेद). D_7 तत्त्वतो वै वदद्भुतान्.

42 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) K_7 $Da_{3.4}$ ब्रह्मर्षि- (for °र्षे). K_2 विनितश्च (for विदि°). K_2 चास्मि; K_7 B_8 (marg. as in text) चापि (for चासि). —^{b}) ❀ Ca: विषयान्तम्, विषयवैमुख्यम् । ❀ —^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ चैव (for तव). —^{d}) K_1 देवोप· (for चैवोप·). K_2 ·चिक्रिया (sic) (for ·शिक्षया). B_7 तव चैवोपलक्षया. ❀ Ca: तव चैवोपशिक्षया इति शुकगौरवप्रकाशनार्थम् । यद्वा, तवोपशिक्षार्थमिति विभक्तिव्यत्ययेन चतुर्थ्यर्थे तृतीया। ❀

43 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). —^{a}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_8 (marg. as in text) transp. [ए]व and च. T_2 प्रभावेन (for प्रसादेन). —^{b}) $K_{2.4}$ महामुनेः. —^{c}) D_7 ज्ञानदीपं (for ज्ञानं दिव्यं). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ समादीप्तं; G_2 (second time) त्वयि तदा (for ममापीदं). —^{d}) T_2 मुने (for मम).

44 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. V_1 missing (cf. v. l. 29). The portion from 44^a up to 12. 316. 1^b is lost in Ś$_1$ on missing. fol. —^{a}) K_6 तदवि·; B_9 च तव; D_7 T $G_{1.2}$ (both times).$_{3.6}$ भवति (for तव वि-). —^{c}) G_1 अधिका. K_1 च तथा; $K_{6.7}$ $B_{0.6.7.8}$ (marg.).$_9$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.4.8.9}$ तव च (by transp.). —^{d}) K_7 B_9 $D_{4.7.9}$ T_2 G_1 $M_{1.5-7}$ त्वं च (M_5 तु) तन्; T_1 G_2 (first time).$_{3.6}$ तत्त्वं तन्; G_2 (second time) किं तत्त्वं (for तच्च त्वं).

45 For the repetition in G_2, cf. v. l. 30. Ś$_1$ V_1 missing (cf. v. l. 44, 29). —^{a}) $K_{6.7}$ Ds_1 बालाद्

C. 12. 12306
B. 12. 327[6].46
K. 12. 334. 46

व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ।
विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥ ४६
भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ।
व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ॥ ४७
नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपा ।
नौत्सुक्यं नृत्तगीतेषु न राग उपजायते ॥ ४८
न बन्धुषु निबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ।
पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ ४९
अहं च त्वानुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ।
आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ५०
यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन्वै वर्तसे विप्र किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

(for बाल्याद्). G2 (first time) corrupt; G2 (second time) बालाद्वृद्धशयाद्वापि. — D4 G2 (both times) om. 45[b]. —[b]) K1. 2. 7 D9 भयाद्वापि विमोक्ष-जात्; B8 (marg. as in text) °प्यविमोक्षनात्; D5. 7 °प्यधिमोक्षजात्; T1 G3. 6 मुह्यसे त्वं त्रिमोक्षजात्; T2 विमोहाद्वाविमोक्षजात्; G1 विधाबाप्यविमोक्षयन्. —[c]) K6. 7 वा (for च). —[d]) K2 -गच्छंति; B6. 7. 9 Da4 D8 D2. 3. 5 M5 -गच्छसि; G2 (second time) -गच्छत (for °ति). D5 मतिं (for गतिम्). M1. 6. 7 विज्ञाने-नाधिगच्छसि.

46 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). —[a]) D4. 9 बुद्धेन (for शुद्धेन). G2 (second time) व्यवसायविशुद्धेन. —[b]) D4. 9 बुद्धिमान्; D7 G2 (second time) त्वयि यश्च; T G1. 3. 6 त्वद्विधश्च (for मद्विधैश्). K2 -संशयाः; B1 -संशयं. G2 (first time) त्वयि यच्चन्नसंशयं. —[c]) K2 -ग्रंथीर्; Da4 D5. 7 T G1. 2 (first time). 3 -ग्रंथिम् (for -ग्रन्थीन्). —[d]) K7 D4. 9 उत्पादयति; M1. 5–7 आसादयसि (for °यति). K1. 2. 4 गतिमासादयंति तां.

47 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). —[a]) T1 भावांश्च; G2 (first time) भावाश्च् (for भवांश्च्). Da4 G1. 2 (second time) M7 -विज्ञान- (for °नः). —[c]) D7 G2 (both times) पृच्छन् (for ब्रह्मन्). G8 व्यवसायेन तत्पृच्छन्. —[d]) B8. 9 Da3. a4 D9 यत् (for तत्). Ds1 पदं (for परम्).

48 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). D4. 9 read 48[a] twice followed by 48[d]. —[b]) B7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 M1. 5–7 नासि (for नास्ति). K1. 2. 4 वस्तुषु; K7 G2 (second time) लोलुप; B6. 7. 9 Da3. a4 D8 D2. 5. 7–9 T1 G2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 लोलुपः (for °पा). —[c]) K1 D3. 4. 7 T1 नौत्सुक्यं; M7 नौत्सुक्य- (for °क्यं). K4. 5. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T1 G3. 6 नृत्य-; Da4 वृत्र- (sic) (for नृत्त-). —[d]) D5 न रागस्योपसेवने.

49 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l. 44, 29). G2 (both times) om. (hapl.) 49–50. —[a]) K4 नि- (for न). M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 बंधेषु (for बन्धुषु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds3 D2. 3. 8 [अ]नुबंधस्; M1. 6. 7 निबद्धस् (for निबन्धस्). Ds1 न बंधुश्च नबंधुस्ते. —[b]) K7 D4. 9 भयेपि (for भयेषु). —[c]) M1. 6. 7 पश्याम (for °मि). K1. 2 M1. 5–7 त्वा; Bo मां (for त्वां). Da4 महाभागस्. —[d]) G1 -कांचना. K1. 2. 4 तुल्यनिंदात्म-संस्तुतिं = (var.) 6. 36. 24[d].

50 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. v. l 44, 29). G2 om. 50 (cf. v. l. 49). D5 om. 50[a]–51[b]. —[a]) Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 त्वामनु-; B6. 7. 9 Da3. a4 च त्वां न; D7 G8 च त्वनु-; G1 त्वमनु- (for च त्वानु-). M1. 5–7 -यास्यामि (for -पश्यामि). —[b]) K1. 2 चान्येपि; Ds2 [s]प्यन्येन (for चाप्यन्ये). —[c]) K1 आस्तितं; Ds1 आश्रितं; D7 T1 G3. 6 आस्थितः (for °तं). Dn4 भागम् (for मार्गम्). —[d]) M6 अक्षयां. K1. 2 अक्षयं चाप्य-थाव्ययं.

51 For the repetition in G2, cf. v. l. 30. Ś1 V1 missing (cf. l. 44, 29). D5 om. 51[ab] (cf. v. l. 50). —[a]) K2 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°). G2 (first time) [इ]व (for [इ]ह). —[b]) Da4 मोक्षार्थस्य; D7 मोक्षार्थे च; G2 (first time) मोक्षश्चापि; G2 (second time) मोक्षो यश्च (for मोक्षार्थश्च). D7 M1. 7

३१४

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १
कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः ।
शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तदा ।
हिमवन्तमियाद्द्रष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३
तमप्सरोगणाकीर्णं गीतस्वननिनादितम् ।
किंनराणां समूहैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ४
मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ।
चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ।
राजहंससमूहैश्च हृष्टैः परभृतैस्तथा ॥ ५

C. 12. 12317
B. 12. 328. 6
K. 12. 335. 6

यदात्मनः (for °त्मकः). — ^{e}) T1 अस्मिन् (for त°). G2 (second time) वर्ण्यसे (for वर्तसे). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D7. 8. 8 M1. 5–7 ब्रह्मन् (for विप्र). — ^{d}) M1. 5–7 अनु- (for परि-).

Colophon. Ś1 V1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 शुकोत्पत्तिः; K7 D5 जनकशुकसंवादः; D4. 9 G6 शुक-जनकसंवादवाक्यं (G6 om. वाक्यं); M5. 6 जनकवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 51; B7 G3 149; B8 153; Dn1 152; Dn4 Ds2 150; Ds1 D8 T1 G1 M1. 6. 7 147; T2 161; G2 (first time) 164; G2 (second time) 168; G6 148; M5 184. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 151; Dn1 52; Ds1 16; D8 53.

314

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 313. 44; 283. 15).

1 For the repetition in G2, cf. v. l. 12. 313. 30. V1 missing up to मुनिः (in 30^{d}) (cf. v. l. 12. 313. 29). Bo om. the ref. — ^{b}) ❀ Cs: कृतात्मा, जितेन्द्रियः । ❀ — ^{c}) K6. 7 D4. 9 आत्मन्यात्मा-नमाधा(K6 °स्था)य. ❀ Cs: आत्मानं परमेश्वरं, आत्मना स्वरूपेण, आस्थाय ध्यात्वा । ❀

2 For the repetition in G2, cf. v. l. 1. V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B2 सुखं (for सुखी). M1. 5–7 दांतस् (for शान्तस्). — ^{b}) T2 उदंमुखं. K7 D4. 9 आमंत्र्याथ नृपं ततः. — After 2^{ab}, K7 D4. 9 ins.:

791* प्रययौ योगमास्थाय तुष्टो दिशमथोत्तराम् ।

— ^{c}) K7 D4. 9 शिशिरं (for शै°). ❀ Cn: शैशिरं गिरिं, हिमालयम् । ❀ — ^{d}) D7 सधर्मान् (for °र्मा). K7 मातरिस्वनः. G2 (second time) सधर्मश्च संगिराः. ❀ Ca: मातरिश्वनो वायोः सधर्मा, नित्यमेकत्र नवसन् ॥ Cs: वायोस्तुल्यगतिः । ❀

3 V1 missing (cf. v. l. 1); D7 T2 G1 repeat, while T1 G2. 3. 6 read, 3 after 12. 315. 10. — ^{a}) K1. 2 देवर्षि- (for °र्षिर्). K1. 7 Bo. 6–8. 9 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D3. 4. 7 (second time). 8. 9 T2 (both times) G1 (first time) M7 तथा; D8 ततः (for तदा). — ^{c}) K1. 2 Da4 Ds2 (before corr. as in text) G2. 3 अयाद्; K7 D4. 5. 7 (first time) 9 T2 G1 (last two second time) अगाद्; D7 (second time) T1 G6 अथो; T2 G1 (both first time) इव (for इयाद्).

4 V1 missing (cf. v. l. 1). K4 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) K1 तपःसरोगणाकीर्णः Da3. a4 अप्सरोगणसंकीर्णं; M5 गंधर्वैस्तु समाकीर्णं. — ^{b}) Dn1 शत-; G1 शीत-; Bom. ed. शांत- (for गीत-). D7 T G1. 3. 6 -स्वर-; M1 -स्थान-; M6. 7 -स्थन- (sic) (for -स्वन-). B8 (marg.) M1. 5–7 -विनादितं (for -निना°). — ^{c}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सहस्रैश्; G3 निनादैश् (for समूहैश्). — D4 om. (hapl.) 4^{d}–5^{e}. — ^{d}) D7 राजहंसैस् (for भृङ्गराजैस्).

5 V1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 5^{abcde} (cf. v. l. 4). — ^{a}) K6 मद्भिः; K7 Ds1 D8 (before corr. as in text). 8. 9 मंगुभिः; D5. 7 M1. 6 7 बहुभिः (for मद्गुभिः). — ^{b}) Dn1 -जीवनैः (for -जीवकैः). ❀ Cs: खञ्जरीटः खंजनु इति वैजयन्ती । ❀ — D7 T G1–3. 6 om. 5^{cd}. — ^{c}) K1 Cs (gloss: चित्रपक्षैः) चित्रपर्णैर् (for °वर्णैर्). K7 D4 शुकैश्चैव (for मयूरैश्च).

C. 12. 12317
B. 12. 328(7). 7
K. 12. 335. 7

पक्षिराजो गरुत्मांश्च यं नित्यमधिगच्छति ।
चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ।
यत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ६
विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ।
यत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिप्ता दिवौकसः ॥ ७
शक्तिर्न्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै ।
यत्रोवाच जगत्स्कन्दः क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ॥ ८
योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको विप्रा यस्याधिकं प्रियाः ।
यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ९
सोऽभ्युद्धरत्विमां शक्तिमथ वा कम्पयत्विति ।
तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः क इमामुद्धरेदिति ॥ १०
अथ देवगणं सर्वं संभ्रान्तेन्द्रियमानसम् ।
अपश्यद्भगवान्विष्णुः क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ।
किं न्वत्र सुकृतं कार्यं भवेदिति विचिन्तयन् ॥ ११
स नामृष्यत तं क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ।
स प्रहस्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा ।

— ^{d}) B8 (marg. as in text) -निनादितैः; M1. 5–7 -विराविभिः (for °जितैः). K7 D9 कुररैश्च शिखंडिभिः. — Ds1 reads 5^{ef} twice. — ^{e}) Ds1 (second time) शुकैश्च राजराजैश्च. — ^{f}) B0 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 कृष्णैः; Ds1 (first time) Cs (gloss : वर्णेतरासंसृष्टैः । इतरपक्षिभ्यो वैलक्षण्यं सूचितमिति बोद्धव्यम्) श्वेतैः (for हृष्टैः). D5. 7 परसिकैस् (for °भूतैस्). T1 G2. 3. 6 अपि (for तथा). Ds1 (second time). s2 अन्यैः पक्षिगणैरपि.

6 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{b}) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 अनु-; D7 T G1. 3. 6 अभि- (for अधि-). B0. 8 (marg.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यं नित्यमधितिष्ठति. — ^{d}) B8 (marg. as in text) स देवर्षि- (for देवाः सर्षि-). — Ds2 reads 6^{ef} twice. — ^{e}) K4. 6 B0. 7. 8 (marg. as in text) Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (second time) D2. 3. 8 तत्र (for यत्र). K7 Ds2 (first time) D4. 9 महादेवो; Ds2 (second time) समायाति. — ^{f}) K7 Ds2 (first time) D4. 9 गौर्या (D4 °र्यां) रुद्रगणैस्तथा.

7 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) K6 B8 पुत्रार्थं; Da4 पुत्रास्ते (for °र्थे). ❀ Ca : पुत्रार्थे, साम्बार्थम् । ❀ — ^{c}) K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 तत्र (for यत्र). K1. 2. 7 D4. 5. 9 transp. एव and च. — ^{d}) K1. 2. 6 B9 Da4 M7 क्षिप्त्वा; D5 दीप्ता (for क्षिप्ता). K7 D4. 9 महौजसा; Da4 दिवक्षसः (for दिवौकसः).

8 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 2 D7 G3 शक्तिं; K6 क्षितिर् (for शक्तिर्). K7 D4. 9 गिरितटे (for क्षितितले). — ^{b}) T G1. 2 M1. 5–7 अवमत्य (for °मन्य). — ^{c}) B0 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G1 तत्र; G2 यत्ते (for यत्र). K1. 2. 4 सुरान्; B0 गजत् (for जगत्). G2 स्कंधं (for स्कन्दः). — ^{d}) K7 D4. 9 क्षिप्रं (for क्षिपन्). B0. 6. 7 तथा (for तदा).

9 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6. 7 D4. 9 कोन्यो; G2 यो नो; M1. 6. 7 येन्यो (for योऽन्यो). G2 तेन (for मत्तो). K7 D4. 9 ह्यधिको (for ऽभ्य°). — ^{b}) M1. 7 त्रिप्र (for विप्रा). K1. 2 अधिक-; Ds2 अधिकाः (for °कं). Ds1 प्रियः. — ^{c}) Ds1 सो (for यो). K1. 2. 4 ब्रह्मण्ये; K7 °ण्यो; Da4 ब्राह्मण्यो; M1. 5–7 ब्रह्मण्या (for °ण्यो).

10 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Da4 [ऽ]भ्यध्वरत्विमां; D7 [ऽ]भ्युद्धरत्विमां (for °रत्विमां). — ^{b}) B9 कल्पयति (for कम्पयतु). — Before 10^{cd}, B8. 9 ins. भीष्म उवाच. — ^{d}) T1 G3. 6 कंपयेद् (for उद्धरेद्). K1. 2. 4 क इमामुद्धरिष्यति; G2 कुमारपरिनिक्षिप्तौ.

11 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4. 9 कथं दे- (D9 अथ दे)वगणान्सर्वान्. — ^{b}) K7 D4. 9 -मानसान्; D7 T2 -मानसः (for °सम्). — ^{c}) D7 अपश्यन्. Da4 विष्णुं. — ^{d}) D5. 7 सामर- (for सासुर-). K2 क्षिप्तसासुरराक्षसं; K7 D4. 9 क्षिप्तान्सासुरराक्षसान्. — ^{e}) K6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 त्वत्र; K7 Ds1 D4. 9 तत्र (for न्वत्र). — ^{f}) K1. 7 विचिंतयं (for °तयन्).

12 V1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 मनामृषत तं क्षेमम्; K4 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5. 8 G3 अ(K4 G3 स)नामृष्य ततः क्षेप(Ds1 सेय)म्; K6 नामृष्यत ततः क्षेपम्; Dn1 अनाधृष्यत्ततः क्षेपम्; D7 अनामृश्य ततः क्षेमं; T2 अनामृष्यत तं क्षेपम्; G2 समामृश्य ततः क्षेपम्. — ^{b}) K1. 2 अवैक्षित (for °क्षत). K1. 6 Da4 D8 (before corr.) पावकं (for °किम्). D5. 7 सामवैक्षत पावकिं; G2 अवैक्षत हरिस्तु किं. — ^{c}) K1 सहस्तस्य; K4. 6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T2 संप्रगृह्य; Da4 संप्रविश्य; T1 G1. 3 संप्र(G1 स प्र)-

कम्पयामास सव्येन पाणिना पुरुषोत्तमः ॥ १२
शक्त्यां तु कम्पमानायां विष्णुना बलिना तदा ।
मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ १३
शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता सा न तूद्धृता ।
रक्षता स्कन्दराजस्य धर्षणां प्रभविष्णुना ॥ १४
तां कम्पयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ।
पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ॥ १५
सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः ।
जग्राह तां तस्य शक्तिं न चैनामप्यकम्पयत् ॥ १६
नादं महान्तं मुक्त्वा स मूर्छितो गिरिमूर्धनि ।
विह्वलः प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ॥ १७
यत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ।
तपोऽतप्यत दुर्धर्षस्तात नित्यं वृषध्वजः ॥ १८
पावकेन परिक्षिप्तो दीप्यता तस्य चाश्रमः ।
आदित्यबन्धनं नाम दुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ १९
न तत्र शक्यते गन्तुं यक्षराक्षसदानवैः ।
दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ॥ २०
भगवान्पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् ।

C. 12. 12334
B. 12. 326(?).23
K. 12. 335. 23

सह्य; G2 अप्रसह्य; G6 संप्रहस्य (for स प्रहस्य). —[d]) Da4 D4 शक्ति- (for शक्तिं). K1 प्रज्वालितां; K6 B8 (marg.).9 Da3.a4 तां ज्वलितां; B8 (orig.) तां महतीं (for प्रज्वलितां). K1.2.4.7 M1.5–7 तथा (for तदा). —[e]) B9 कल्पयामास (for कम्प°).

13 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K2 शक्त्या; Da4 शक्यां (for शक्त्यां). K2.4 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 G2.6 M5–7 कंपमानायां. —[b]) D7 तथा (for तदा). M5 विष्णुना प्रभविष्णुना.

14 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K6 D8 D5.7 शक्रेण; K7 शक्रो न; Da3.a4 शक्तिना (for शक्तेन). —[b]) K1.2.4 न मूद्धृता (sic); K6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 [अ]भवत्तदा; D4 ननूद्धृता; D9 न सूद्धृता; T1 G2.3.6 ह्यनुद्धृता (for न तूद्धृता). —[c]) K7 B9 Dn1.n4 D3.4.9 M1.5.6 Cv (gloss: प्रतिज्ञा रक्षिता) रक्षिता; D5.7 रक्षितां (for रक्षता). D8 -रायस्य; D5.7 -देवस्य (for -राजस्य). —[d]) K1.2.4 विष्णुना; Da3.a4 D8 T G1–3.6 Ca (gloss: तेजोवधरूपं) धर्षणं; Dn1 D2.8.9 धर्षणा; Dn4 °धर्मणां; D5.7 हर्षेण (for धर्षणां). K1.2 प्रभविष्णुतां. ❀ Cv: कम्पनाद्धर्षिता, अनुद्धरणाद्रक्षिता चेति भावः । ❀

15 V1 missing (cf. v. l. 1). —[b]) K1.2.4 D8 D7 T1 G1.3.6 प्रह्लादम्. M1.5–7 विष्णुः प्रह्लादमब्रवीत्. —[d]) K1.2.4 तरिष्यति (for करि°).

16 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) D5.7 T1 G2.3.6 सं चार्थं (for तद्वाक्यं). —[b]) K2 -निश्चिताः; B8 (marg. as in text) Da3 G6 -निश्चयः (for -निश्चितः). G2.3 समूलं रणनिश्चितं (G3 °कः). —[d]) K1.2.4 चैताम् (for चैनाम्). K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 अभ्यकंपयत् (for अप्य°). Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 न चैनां स व्यकंपयत्.

17 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) B8 (marg.).9 T2 कृत्वा स (B3 तु); Da4 मुक्तस्य; Da1 D8 मुक्ता स; D7 T G1–3.6 मुक्त्वा तु (for मुक्त्वा स). —[b]) B0 om. गिरि. —[c]) D8 विह्वळः. K7 G3 प्रपतद्.

18 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K2.4 B0 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तत्र (for यत्र). G3 दिशां (for दिशं). —[b]) G2.3 पार्श्वगः (for °तः). —[c]) K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D82 D2.3.5.8 G2.3 दुर्धर्षं (for °र्षस्). —[d]) K1 तपो; K2 ततो; Dn1 तं तु; T1 G3.6 स्नातो (for तात). G2 अस्नातो नित्यवृद्धजं (sic).

19 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) B0.7.8 (orig.) Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G1–3.6 परिक्षिप्तं; B8 (marg.) समाक्षिप्तो (for परि°). —[b]) K1.2.4 D5.7 दीप्यते; M1.6.7 दीप्यमान् (for दीप्यता). B8 (orig.) वा समं; D7 चाश्रमं. K7 B0 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T G1–3.6 दीप्यता (T1 G6 दीव्यता; G3.8 दिव्यका) यस्य चाश्रमं (K7 D4.9 °मे; D83 °यं); B8 (marg.) दीप्यते यस्य चाश्रमे. —[c]) K1.2.4.6 B0.6.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -पर्वतं; K7 D4.5.7.9 -वर्धनं (for -बन्धनं). —[d]) K1.2.4 दुर्ध(K2 °र्वं)र्षमपराजितः (K1 °तं); Da4 °मकृतात्मनि.

20 V1 missing (cf. v. l. 1). —[c]) G1 -विस्तीर्णम् (for -विस्तारम्). —[d]) G2 -समावृतः (for °वृतम्).

21 V1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K1.7 D4.6 पावकिस् (for °कस्). — G2 om. (hapl.) 21[b]–22[a]. —[b]) K1.2.4 नित्यदा (for वीर्यवान्). —[c]) K4.6

C. 12. 12334
B. 12. 328(?). 24
K. 12. 335. 24

सर्वविघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः । २१
दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ।
देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो धृतव्रतः ॥ २२
ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ।
विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ।
वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः ॥ २३
सुमन्तुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ।
जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनम् ॥ २४
एभिः शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं ददर्श पितुरुत्तमम् ।
आरणेयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ॥ २५
अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ददर्श सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ॥ २६
असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषमेषु च ।
योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणच्युतम् ॥ २७
सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः ।
यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ २८
ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः ।
शुको जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ॥ २९
एवमध्यापयञ्शिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान् ।

Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 सर्वान् (for सर्व·). T1 G3 प्रमथयन् (for प्रशम°).

22 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. 22^{abc} (cf. v. l. 21). — a) K7 D4. 9 T1 G8 दिव्य· (for दिव्यं). K1. 2 -सहस्रं तु; K7 D4. 5. 9 -सहस्राणि; B8 (marg.) -सहस्रं स; Da4 °स्रं वै (for °स्रं हि). — b) T1 M1. 5–7 विष्ठि(T1 °ष्ठ)तः (for तिष्ठतः). D2 पादेन प्रतितिष्ठतः. — K1 transp. 22^{cd} and 23^{ef}. K2. 4 transp. 22^{cd} and 23^{ab}. — c) K6 संतर्पयंस्; B6 संतापयेत् (for °यंस्). K7 B7 D4. 9 देवान्संतापयामास. — d) K7 D4. 9 T1 G6 दृढव्रतः; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 महा°; G2 वृताव्रतः (for धृतव्रतः).

23 V1 missing (cf. v. l. 1). K2. 4 transp. 22^{cd} and 23^{ab}. — a) G1 ऐंद्रिं तु; G2 ऐंद्रीशां; G8 ऐंद्रियं (for ऐन्द्रीं तु). — b) K1 तत्र तु; D8 पार्श्वतः; M1. 5–7 मूर्धनि (for धीमतः). — c) K1 त्रिवक्ते; Dn4 विवित्त- (for °क्ते). D8 -मठे (for -तटे). B8 (marg.) विविक्ते पर्वते तत्र. — d) D9 महायशाः (for °तपाः). K1 पराशर्यो महातपः; Ds1 पराशर्यमहानयाः. — K1 transp. 22^{cd} and 23^{ef}. K2 om. (hapl.) 23^{ef}. — f) Da4 om. व्यासः. K1 D2 महातपः; K4 °यशा; K7 Ds2 D4. 9 °मनाः; D7 T G1–3. 6 °मुनिः; M1. 5–7 °मतिः (for °तपाः).

24 V1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1 समंतुं; K3. 4 सुमंतुश्च; K7 D8 D4. 7. 9 सुमंतं (for सुमन्तुं). K1 महाभाग·; K3. 4 °भागो (for °भागं). — b) K2 वैशंपायन. — c) D7 T1 G2. 3. 6 महात्मानं (for °प्राज्ञं). K1. 3, 4 जैमनिश्च (K1 °मिनिं च) महाप्रज्ञः. — d) T2 G1 M1. 5–7 चाति· (for चापि). K3. 4 पैलश्चापि महातपाः; D7 T1 G2. 3. 6 पैलं चामिततेजसं.

25 V1 missing (cf. v. l. 1). — a) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यत्र; G2 यो हि (for एभिः). — b) K1. 2. 4 आसीन् (for आस्ते). — c) K1. 7 D4. 9 तदाश्रम·; Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds1 तमा°; Ds2 तस्या° (for तत्रा°). Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3 रम्यं; D8 रम्ये (for पुण्यं). — e) Da3 आरण्येयो. — f) M1. 7 दिवाकरं.

26 V1 missing (cf. v. l. 1). — a) D7 अथ (for अथ). K7 D4. 9 [अं]तरि(K7 °री)क्षस्थं; M1. 6. 7 परिक्षिप्तो (for °क्षिप्तं). — c) K6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 ददृशे (for ददर्श). — d) Da4 ·प्रभां (for -प्रभम्).

27 V1 missing (cf. v. l. 1). — ab) T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 असज्ज्यमानं; G2 आसज्ज्य°. K1. 2. 4 transp. वृक्षेषु and शैलेषु. D5. 7 असह्यमानं सर्वत्र. K2. 7 Dn1. n4 D8 D4. 7. 9 G1–3 विषयेषु; B7 विशमेषु; Da3. a4 विविधेषु. — c) G2. 3 योगमुक्तं (for °युक्तं). — d) Da4 बाण· (for बाणं). K1 गुणं च्युतं; K2 T2 G1 M1 गुणाच्च्युतं; K7 D7 T1 G3. 6 M5–7 गुणाच्च्युतं.

28 V1 missing (cf. v. l. 1). — a) D5 गुरोः (for पितुः). — b) K6. 7 Ds1 अवगृह्याद्. K1. 2. 4 जग्राहाथारणीसुतः. — c) K7 D4. 9 यथोपयोगं; B9 °युज्यं; Ca (gloss: यथासुखं) °जोषं (as in text). K1. 2. 4 च ततः; D7 T G1–3. 6 तं चापि (for तैश्चापि). — d) K1. 2. 6. 7 D4. 5. 9 महामतिः (for °मुनिः).

29 V1 missing (cf. v. l. 1). G3 M6 om. (hapl.) 29–30. — b) K1. 2. 4 पितुः; D4 पित्र्ये. — c) D4

उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ३०
ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे ।
वेदाध्ययनसंपन्नाः शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३१
वेदेषु निष्ठां संप्राप्य साङ्गेष्वतितपस्विनः ।
अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुम् ॥ ३२
महता श्रेयसा युक्ता यशसा च स्म वर्धिताः ।
एकं त्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतम् ॥ ३३
इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ।
उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्यं प्रियं मया ॥ ३४
एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ।
पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३५
ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् ।
यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मो मुनिसत्तम ॥ ३६
काङ्क्षामस्तु वयं सर्वे वरं दत्तं महर्षिणा ।
षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः ॥ ३७
चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः ।
इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः काङ्क्षितो वरः ॥ ३८
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ।
पराशरात्मजो धीमान्परलोकार्थचिन्तकः ।
उवाच शिष्यान्धर्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः ॥ ३९

C. 12. 12384
B. 12. 319[7]. 43
K. 12. 335. 43

-राजसं; G2 -राजेंद्र (for -राजेन).

30 V1 missing (cf. v. l. 1). G3 M6 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) K2.4 एवमद्यापि शिष्यास्तं. — K1.2.4 om. (hapl.) 30^{b}–31^{a}. — ^{d}) D4 महातपाः (for °मुनिः).

31 K1.2.4 om. 31^{a} (cf. v. l. 30). — ^{b}) K1.2.4 पर्यवार्य (for परि°). D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 [उ]प- (for [अ]व-).

32 ^{a}) D5 निश्चयं (for निष्ठां सं-). — ^{b}) K7 B0.6–8 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 अपि (for अति-). T2 G1 तपस्विनां. — ^{c}) K2 Da4 अथोच्युस्. D5 तं (for ते). K2 D7 तथा (for तदा). — ^{d}) B0 गुरुः (for गुरुम्).

33 Before 33, K6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 ins. शिष्या ऊचुः. — ^{a}) K1.2.4 V1 भवता (for महता). K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8 तेजसा; B8 (marg.) तपसा; M1 श्रेयसो (for °सा). — ^{b}) K6 च स्व-; K7 D4.9 चाप्य; B6 स्म च (by transp.); Dn1 चापि; D5 तव. D7 T G1–3.6 यशसा च समन्विताः. — 33^{cd} is partly damaged in V1. — ^{c}) D4.9 एवं (for एकं). K2.4 पृच्छामो (for इ°).

34 Before 34, D8 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) K1.2.4 transp. तेषां and श्रुत्वा. — ^{b}) M1.5–7 महर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्). — ^{c}) K6 B0 यद् (for तद्). G2 व्यासो (for वत्सा). K2 उद्ययत्वामिति तद्वत्स (sic). — ^{d}) M1.7 यच्च (for यद्वः). D7 T G1–3.6 कृतं (for प्रियं). B6 मम (for मया).

35 ^{a}) K1.2.4 इति (for एतद्). — ^{b}) Da4 -मानसः. — ^{c}) B8 (marg.) सर्वे (for भूत्वा).

36 ^{a}) K7 D4.9 सहसा (for सहिता). — Before 36^{cd}, B8.9 ins. शिष्या ऊचुः. V1 partly damaged in 36^{cd}. Da3.a4 om. (hapl.) 36^{cd}. — ^{c}) G1 इति (for यदि). K2 प्रीता (for प्रीत). G2 उपायोन्यो (for °ध्यायो). K1 यदि प्रीतितपाध्यातो. — ^{d}) K6 B6.7 D5 M1.7 स्म; D7 ते (for स्मो). K7 D5 -सत्तमा; D4 -सत्तमः. — After 36, Da1 reads 38^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

37 ^{a}) V1 कांक्षामहे वरं दत्तं; M1.6.7 कांक्षायम- (M6 °मय)स्तु सर्वेषां. — ^{b}) K1 वर- (for वरं). Da3 Dn1.n4 D2.3.8 दातुं (for दत्तं). Da4 महर्षिणः. V1 वयं सर्वे महर्षिणा. — ^{c}) D7 गतः; G3 न मे (for न ते). — ^{d}) V1 B8 (marg. as in text) इति (for अत्र). K7 D4.9 प्रसीदत (D4 °तः) (for °द नः).

38 ^{b}) K1.2 B8.9 Da3 Da2 तु (for च). G2 पंचमं. — Da1 reads 38^{cd} for the first time after 36. — ^{c}) D6 प्रतिष्ठेत. — ^{d}) K1.2 इति (for एष). K6 वः (for नः).

39 K1 D5 om. 39^{abcd}. — ^{b}) K6 सर्वे-; B6 Da3.a4 स वै (for व्यासो). K2.4.7 D4.9 व्यासो वचनमब्रवीत्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 महर्षिप्र(G1 °र्षिः प्र)वरस्तदा. — 39^{cd} is partly damaged in V1. — ^{c}) D4.9 शुको ममात्मनो धीमान्; M1 पराशरात्मनो धी°. — ^{d}) K2 परलोकाक्ष- (for °कार्थ-). Da4 -चिंतकाः.

C. 12. 12334
B. 12. 322(7). 43
K. 12. 335. 43

ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे भवेत् ।
ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकाङ्क्षति ॥ ४०
भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामयम् ।
नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि ॥ ४१
एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः ।
नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथंचन ॥ ४२
यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिघर्षणैः ।
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ४३
न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये ।
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ॥ ४४
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४५
वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ।
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ॥ ४६
यो निर्वदेत संमोहाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
सोऽपध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ॥ ४७

— e) D5 शिष्यानुवाच धर्मात्मा. — f) K6 D7 धर्मं; K7 Da4 धर्मं-; G2 धर्म्यान् (for धर्म्यं). K7 D4.7 T1 G1–3.6 निश्रेयसं; B6 D9 निःश्रे°; B7 Da1 D8 D3.5 M7 नैश्रे° (for नैःश्रे°).

40 a) K1 ब्रह्मणाय; K6 B6.9 ब्राह्मणार्थे. — b) G2 ब्राह्म (for ब्रह्म). K6 सुश्रूषवे; Da4 शुश्रुषवे; G1 शुश्रूषणे. K6 V1 B0.6–9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तथा; K7 D4.9 च तत्; Da3.a4 सदा (for भवेत्). — c) K2.4 परलोक-; V1 B6 ब्रह्मलोक- (for °लोके). G1 निवासाय (for °सं यो). T G6 ब्रह्मलोकनिवासाय; G2.3 °लौकिकवासोयं. — d) B7 समति- (for °भि-). V1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G1.6 M1.5–7 -कांक्षते (for -काङ्क्षति). K2 ध्रुवं मम हि कांक्षितिः.

41 a) G2 भवते (for भवन्तो). T2 बहुळाः; G1 °धाः (for °लाः). — b) K2 विदो (for वेदो). K7 D4.9 T G2.3.6 M1.5–7 विस्तीर्यताम् (for विस्ता°). G1 वेदो वीर्यवतामयं. — c) K7 D4.5.7.9 नाशिष्याय; T1 °ष्यः सं-; M1.6.7 नि(M6 न)शिष्ये (M7 °ष्यो) सं- (for नाशिष्ये सं-). K6 B6.9 Da4 D5.7 M1.5–7 -दातव्यं; G1 -दातव्ये (for °व्यो). — d) K2 Da1 नावृते (for नाव्रते).

42 a) V1 damaged. T1 G2.6 शिष्यगणाः (for °गुणाः). — b) K1 शिख्यातव्या; K2 विख्यार्थव्या; D4 विज्ञातव्यां. B0 कृतार्थतः; B8 (marg. as in text) प्रयत्नतः (for यथार्थतः). — c) K2 G1 नापरे(G1 °रि)क्षित-; Da2 नापरीक्षत- (for °क्षित-). — d) T2 देयं (for देया). Da1 कथं च नः.

43 With 43, cf. Garuḍa P. 112. 3; Cāṇakya-Rājanīti, 5. 2. — a) K6 om. हि. Da1 कथनं; D5 कनके; D7 कमलं (for कनकं). D9 यथा न हिनिकं शुद्धं (sic); G1 यथा हि कनका शुद्धा. — b) K1.2.4 तापच्छेदन-; D5.7 °च्छेदादि-; T2 °भेदनि-; M7 तापच्छेदनि- (for ताप°). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.8 M1.5.6 -कर्षणैः (for -घर्षणैः). — c) K1.2 परेक्ष्यते; K4 T G1 परीक्ष्यते; V1 G2.3.6 परीक्षते; D5 परिक्षते (for परिक्षेत). — d) K7 D4.9 कुलशीलसमन्वितान्; D5.7 निरीक्षेत गुणादिभिः.

44 a) D7 वै (for वः). G1 शिष्यस् (for शिष्या). — b) K7 अतियोगे; T2 G1 M1.5–7 न (T2 स-; G1 त्व)नियोज्ये (for अनियोगे). — c) K1 यथापठ्यं; K2 B6 °पाठ्यं; K7 D4.9 °वाच्यं; V1 D6 °वाचं; D7 T G1–3.6 °तत्त्वं; M1.5–7 °तथ्यं (for °पाठं). — d) K2 हलिष्यति; G1 चलि° (for फलि°).

45 M1.5–7 om. 45. K2 reads 45^{ab} twice. — a) D5.7 T2 G1.3 तरति (for °तु). Ds1 दुर्गानि. K2 (second time) महर्षिबुद्धिना कार्या; G2 सर्वशस्तर दुर्गाणि. — b) K4 सर्वे; V1 lacuna; T1 G2.3.6 ततो (for सर्वो). G1 पश्यति. D7 ततो विद्या फलिष्यति. — c) K2 B8 (marg.) वेदान् (for वर्णान्). — d) D7 T G1–3.6 कृत्वा ब्रह्म यथार्ह(G2 °ग)तः.

46 a) K2 Da4 D9 हीनं; V1 B0 चैव; G2 भिदन् (for हीदं). B8 (marg. as in text) वेदस्याध्यापनां चैव. — b) K1.2.4 तात; B0 तत्र; D7 T G1–3.6 M1.5–7 देव- (for तच्च). K6 B3 कृतं; Ds1 स्थितं (for स्मृतम्). K7 D4.9 तत्त्वार्थसहितं स्मृतं. — c) G1 स्मृत्यर्थम् (for स्तु°). K1.2.4 D7 T G1–3.6 M1.5–7 इति (for इह). K1.2.4 G2 वेदानां (for देवानां). — d) Ds1 तुष्टाः; G3 स्पृष्ट्वा; M1.5–7 दृष्टाः (for सृष्टाः).

47 K7 om. 47^{ab}. — a) K1.2.4 निर्वेदेत; K6 D4.9 वै निंदति (K6 °देत); Dn4 निर्वेदे तु; D5.7 G3 निर्वदति; T1 G6 निंदते तु; G2 निर्विंद न; M1.

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ ४८

एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

३१५

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ।
अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा ॥ १
उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायतिसंहितम् ।
तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥ २
अन्योन्यं च सभाज्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ।
विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३
शैलादस्मान्महीं गन्तुं काङ्क्षितं नो महामुने ।

C. 12. 12368
B. 12. 329(8). 4
K. 12. 336. 4

5–7 विनिंदेत (for निर्वदेत). — ^{c}) K1. 2. 4 सोपाध्यानाद्; V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 सोभि°; T G1–3. 6 सोवध्या(G2 °ज्ञा)नाद् (for सोऽप°). K3 ब्रह्मणस्य. — ^{d}) K1. 2 V1 B8 (marg. as in text) परिभूयाद् (for परा°).

48 ^{a}) K6 G2 धर्मेण (for [अ]ध°). — ^{b}) K6 धर्मेण; B8 [अ]न्यायेन (for [अ]धर्मेण). — ^{c}) T2 अन्यतरं. K1 श्येति; K2. 4 [ऽ]श्येति; V1 B6 (marg. as in text). 7 D5 [ऽ]स्येति; D7 G3 प्रीतिं; Cv (gloss : मृतो भवति) प्रैति (as in text). — ^{d}) K4 विद्वेषां; Da4 वेदेषं (for विद्वेषं). K2. 4 न; Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 च (for वा). K6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 T1 G2. 6 M1. 5–7 वा नि-; T2 G1 वानु-; G3 वा न (for वाधि-). V1 Bo. 7–9 Da3. a4 -यच्छति (for -गच्छति).

49 ^{a}) D9 उपकुर्यां; G3 °कार्याच् (for °कुर्याच्). — ^{d}) G2 वै (for वो). D7 बोधयेत् (for वो भवेत्). D6 एतत्सर्वं हितं भवेत्.

Colophon. Ś1 D6 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 शुकोत्पत्तिः; K7 D4. 9 व्यासाश्रमप्राप्तिः; D5 शुकोत्पत्तौ व्यासाश्रमप्राप्तिः; M1. 5–7 स्वाध्यायक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 52; B7 140; B8 254; Dn1 153; Dn4 Da2 151; D7 G3 150; D8 G1 M1. 6. 7 148; T1 G6 149; T2 162; G2 165; M5 184. — *Śloka no. :* Da4 Dn4 52; Dn1 53.

315

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 313. 44; 283. 15).

1 ^{b}) K1 महोजसः. — D8 om. (hapl.) 1^{c}–2^{d}. D7 reads 1^{cd} twice. — ^{c}) Dn4 अन्योन्य- (for °न्यं). — G2 om. 1^{d}–3^{c}. — ^{d}) D4. 9 M7 परिषष्व(M7 °स्व)-जिरे तदा.

2 D8 G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) T2 G1 उक्ता (for उक्ताः). K1. 6 स्वो; K7 Da3 D4. 9 स्म (for स्मो). Da3 [अ]द्य (for यद्). — ^{b}) K1 -संहतं; Da4 -संहर्तिं; D7 -संहतिं (for -संहितम्). K3 T1 तदाद्वास(T1 °त्वाया)तिसंहितं. ❀ Cn : तदात्वे तत्काले, आयतौ उत्तरकाले च, संहितं, सम्यग्वितम् । ❀ — ^{c}) Da3. a4 तन्मे (for तन्नो). K4 संगूढं; Da4 D5 संमूढं (for संरूढं). — ^{d}) M6 तथो (for तथा). T2 हि तत्; M1. 5–7 वयं (for च तत्).

3 G2 om. 3^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) T1 अन्योन्यम्. K1. 2 सभाज्यैनं; B8 सभाज्ञैवं (sic); D5 T G1. 6 M1. 6. 7 समाभाष्य (M6 °ष्यन्) (for सभाज्यैवं). V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अन्योन्यं संविभाष्यैवं; D7 °न्यं चैवमाभाष्य; G3 °न्यं स्वयमाभाष्य. — ^{b}) K1. 2. 4 ततः (for पुनः). D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 एवं सुप्रीतमानसाः (D7 °सः). — ^{c}) D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 पुन-

C. 12. 12288
B. 12. 329(e) 4
K. 12. 335. 4

वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं विभो ॥ ४
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ ५
क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते ।
अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ॥ ६
तेऽनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ।
जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च ॥ ७
अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ।
संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा ॥ ८
पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः ।
याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ॥ ९
अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् ।
तूष्णीं ध्यानपरो धीमानेकान्ते समुपाविशत् ॥ १०
तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः ।
अथैनमब्रवीत्काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११
भो भो महर्षे वासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।
एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव ॥ १२
ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते ।
रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा ॥ १३
न भ्राजते यथापूर्वं निषादानामिवालयः ।

विज्ञापयंति स. — ^{d}) D_{7} T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ गुरुं (for पुनर्). Bo -विशारदः.

4 ^{b}) K_{6} महाद्युते (for °मुने). — ^{c}) K_{2} अनेकदा; B_{8} अनेकधा; G_{1} अनेकथा (for °कधा). T_{1} G_{6} चोदते नो कथं कर्तुं; G_{2} चोदनेन कथं कर्तुं. — ^{d}) $K_{1.2.4.7}$ $D_{1.5.9}$ रोचते (for रुचितं). K_{6} V_{1} $B_{0.6.7.8}$ (marg.). 9 $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ प्रभो; B_{8} (orig.) हि भो (for विभो).

5 ^{a}) D_{5} शिष्यानां. — ^{b}) K_{6} D_{4} परासर-; D_{7} पाराशर- (for परा°). — ^{d}) B_{9} D_{a4} -संहितं (for -सहितं). K_{7} D_{4} विभुः; D_{a8} om. (hapl.); D_{5} प्रभुः; D_{9} विदुः (for हितम्).

6 ^{a}) T_{1} $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ क्षितिर्वा देवलोको ($M_{1.6.7}$ °के) वा. — ^{b}) $K_{1.2}$ गच्छध्वं (for गम्यतां). $K_{1.2.7}$ $D_{4.5.7.9}$ यत्र (for यदि). — ^{c}) K_{6} B_{6} $D_{a3.a4}$ तु वः; D_{8} च वै; D_{6} हि यः; T_{2} हि वः (for च वः). — ^{d}) V_{1} damaged. T_{2} ब्रह्मा हि; $M_{1.6.7}$ ब्रह्मभिः (for ब्रह्म हि). D_{6} C_{s} (gloss: अनवस्थितचित्तेषु चलम- स्थिरं, फलपर्यन्तं न स्यादित्यर्थः) प्रचलच्छलं; T_{1} $G_{2.3}$ प्रचुरं जलं (for °रच्छलम्).

7 ^{a}) K_{6} तेनुज्ञात्वा; T_{2} तेन ज्ञातास्. — ^{b}) G_{2} गुणिनं (for गुरुणा). $K_{1.2}$ ब्रह्म- (for सत्य-). D_{a4} -वादिनाः; G_{2} -वादिनं. — ^{c}) D_{n4} प्रदक्षिणां.

8 ^{a}) $K_{1.2.4.7}$ D_{4} तु; D_{s1} च (for ऽथ). — ^{b}) K_{7} D_{9} अकल्पयत्. ❀ C_{n}: चातुर्होत्रमकल्पयन्, चतुर्होत्र- संज्ञका मन्त्राः, चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयो, अध्यात्मा- धियज्ञयोरभेददर्शनार्थाः, तत्पूर्वकं प्रवृत्तं कर्म, चातुर्होत्रमग्नि- होत्रादिकं सोमान्तं अकल्पयन्, प्रवर्तितवन्तः ॥ C_{s}: एकं सन्तं वेदं चतुर्धा विभज्य चतुर्वेदसाध्यं कृतवन्तः। ❀ — ^{c}) $K_{1.2}$ D_{5} संयोजयंतो; K_{7} $D_{4.9}$ संयाजयंति (K_{7} °यति) (for °यन्तो). K_{6} विप्राश्. — ^{d}) K_{6} om. (hapl.); D_{4} राजन्याश्च. K_{6} विशां; K_{7} D_{5} विशास् (for विशस्).

9 ^{b}) $D_{4.9}$ मोहमाना (for मोद°). — ^{d}) V_{1} damaged. B_{6} (marg. as in text) $M_{1.5-7}$ -पूजिताः (for -विश्रुताः).

10 ^{a}) $K_{1.2}$ विप्रेषु (for शिष्येषु). — ^{b}) D_{a4} व्यास- (for व्यासः). — ^{c}) K_{1} भीमो (for धीमान्). — ^{d}) K_{1} ऐकांते. — After 10, D_{7} T_{2} G_{1} Kumbh. ed. repeat and T_{1} $G_{2.3.6}$ read 12. 314. 3.

11 ^{b}) $K_{1.2.4}$ -यशाः (for -तपाः). — ^{c}) T_{2} अथैकम् (for °नम्).

12 Before 12, B_{9} D_{7} T_{1} ins. नारद उवाच. — ^{a}) $B_{0.7}$ $D_{n1.n4}$ D_{8} $D_{2.3.8}$ ब्रह्मर्षि- (for महर्षे). $K_{6.7}$ $B_{6.8.9}$ D_{a4} D_{s1} D_{4} वाशिष्ठ; G_{1} वसिष्ठ. — ^{b}) K_{1} ब्रह्मघोषे. T_{2} $G_{1-3.6}$ नि- (for न). T_{1} ब्रह्मघोष- निवर्तिते. — ^{d}) T_{1} G_{1-3} $M_{1.6.7}$ किमासे (sic); T_{2} किमास्ते (for किमास्से). $G_{2.3}$ च यतन् (for चिन्तयन्).

13 ^{c}) D_{7} $G_{2.3}$ जरया (for रजसा). D_{a4} राजसा तामसा चैव. — ^{d}) K_{7} B_{8} (marg.). 8 D_{7} सोमप्लवो; $C_{a.n}$ (gloss [both]: राहुग्रस्तः) सोप° (as in text). K_{1} सोमः सोपस्तुवद्यथा.

14 ^{a}) $K_{1.2.4}$ न शोभते; K_{7} $D_{4.5.9}$ न भ्राजति; D_{7} G_{3} न भ्राजंते; $M_{1.6.7}$ lacuna. K_{1} om. from थापूर्वं up to श्च हि (in 15^{a}). D_{s1} निशापूर्वं (for यथा-

देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४
ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः ।
विमुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ १५
नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६
एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ १७
त्रिषु लोकेषु यद्वृत्तं सर्वं तव मते स्थितम् ।
तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८
यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ।
वियुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९

नारद उवाच ।

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलम् ॥ २०
अधीयतां भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ।
विधुन्वन्ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ।
तथेत्युवाच संहृष्टो वेदाभ्यासे दृढव्रतः ॥ २२
शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् ।

C.12.13387
B.12.329(8).23
K.12.336.46

पूर्वं). —^{b}) $D_{a3,a4}$ D_{7} T $G_{1-3,6}$ M_{7} आलयं. —^{c}) V_{1} D_{8} -युक्तो; D_{7} -जुष्टा (for -जुष्टो). K_{2} हि; D_{6} [ऽ]थं (for ऽपि). —^{d}) K_{6} V_{1} B_{3} (marg.).$_{9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{4,7}$ T $G_{1,6}$ $M_{1,5-7}$ -विनाकृतः; K_{7} D_{9} -विवर्जितः (for -निराकृतः).

15 K_{1} om. up to श्च हि (cf. v. l. 14). —^{a}) $K_{2,4}$ $D_{4,9}$ चैव (for च हि). D_{5} ते देवा (for देवाश्च). —^{c}) $K_{4,7}$ D_{a3} $D_{n1,n4}$ D_{8} $D_{2-4,8,9}$ M_{6} वियुक्ता; B_{9} वियुक्तो; G_{1} विमुक्तो (for °क्ता). —^{d}) D_{7} T $G_{1-3,6}$ $M_{1,7}$ -पुरं (for पुरा).

16 ^{d}) T_{1} देवदेव- (for वेदवाद-). $K_{1,2,4}$ -विशारद; K_{6} V_{1} D_{a4} D_{8} -विचक्षणः.

17 ^{a}) $D_{5,7}$ G_{3} मनो व्याकुलं (for मनोनुकूलं). D_{5} lacuna; $M_{1,6-7}$ नो (for मे). —^{b}) $D_{5,7}$ इति च (for अर्हति). K_{1} भाषितं. —^{d}) D_{4} om. (hapl.) सर्वत्र च. $K_{1,2}$ कृतश्रमः (for कुतूहली). K_{6} B_{6} (marg. as in text).$_{7,9}$ $D_{a3,a4}$ $M_{1,5-7}$ सर्वत्र (M_{1} स तत्र) सकुतूहलः.

18 ^{b}) D_{7} T $G_{1-3,6}$ मतौ (for मते). $M_{1,5-7}$ तत्सर्वं त्वन्मयि (M_{5} °तौ) स्थितं. —^{c}) K_{6} यद् (for तद्). $K_{1,2,4}$ D_{7} देवर्षे (for विप्रर्षे).

19 ^{b}) K_{1} उदारह; K_{2} उराहर; D_{a4} उपारह (for उदाहर). —^{c}) $K_{6,7}$ V_{1} $B_{0,7,8}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_{8} $D_{2,3,5,7,8}$ $G_{2,3,6}$ विमुक्तस्य (for वियु°). $K_{1,2,4}$ B_{6} हि; D_{a1} $G_{2,3}$ [ए]व; G_{1} lacuna (for [इ]ह). K_{3} शिष्यं (for शिष्यैर्). —^{d}) D_{a1} -हृतम् (for -हृष्टम्). $D_{5,7}$ वचः (for मनः).

20 20^{ab} = 5. 39. 64^{ab}. —^{a}) K_{6} देवा (for वेदा). D_{7} अनाम्नायामला वेदा. ❋ C_{n} : अनाम्नायः अनावृत्तिः, स एव मलो दूषणं येषु । ❋ —^{b}) K_{3} ब्रह्मणस्य. D_{a4} [अ]वृतं; G_{3} तमो (for [अ]व्रतं). — 20^{cd} = (var.) 5. 239* : (var.) 8. 30. 68^{cd}. —^{c}) G_{2} om. मलं. $K_{1,2,7}$ V_{1} $B_{0,6-9}$ D_{a4} D_{8} $D_{2,5,7,9}$ T_{1} $G_{3,6}$ पृथिव्यां (for °व्या). D_{a1} वाहिका; $D_{5,7}$ T $G_{3,6}$ M_{7} बाह्लीकाः; G_{1} $M_{1,5,6}$ वाह्लीकाः; G_{2} बार्हिका; C_{s} (gloss : बलीवर्दान्ये वाहयन्ति ते) वाहीकाः (as in text).

21 ^{a}) $K_{1,2,4}$ अध्येता तु; D_{a3} D_{n4} D_{s2} $D_{3,5,7}$ T_{1} $G_{3,6}$ अधीयतान् (for °तां). K_{6} B_{6} $D_{a3,a4}$ वेदं; D_{8} उच्चैः (for वेदान्). —^{b}) T_{2} सोर्धं (for सार्धं). —^{c}) K_{2} विध्वन्वन्; D_{a1} T G_{1} $M_{1,5-7}$ विधून्वन्; G_{3} विस्तरन् (for विधुन्वन्). —^{d}) $K_{1,2}$ महत्; B_{7} (marg. as in text) मतः; D_{a4} ततः; D_{n4} मम (for तमः). T_{1} रक्षोकृतभयं तमः.

22 $K_{1,3,4,7}$ D_{s2} $D_{4,7,9}$ T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ om. the ref. —^{b}) B_{8} -धार्मिकः (for -धर्मवित्). —^{c}) $K_{1,2}$ B_{8} $M_{1,5-7}$ उक्त्वा च; T $G_{2,3,6}$ उक्त्वाथ (for उवाच). D_{a4} तं हृष्टो (for संहृष्टो). —^{d}) K_{4} वेदोभ्यासे; K_{6} $B_{0,6,7,9}$ $D_{a3,a4}$ D_{n1} D_{8} $D_{2,3,5,8}$ T $G_{1-3,6}$ वेदाभ्यास°; D_{n4} वेदभ्यास- (for वेदाभ्यासे). $M_{1,5-7}$ धृतव्रतः (for दृढ°). — After 22, Kumbh. ed. C_{v} ins. a passage given in App. I, (No. 30).

23 ^{a}) D_{5} अतः परं (for अथाकरोत्). —^{c}) K_{2} चैक्षेण; K_{7} शैक्षेता; $B_{6,7}$ $D_{a3,a4}$ D_{n1} C_{a} (gloss : शिक्षाव्याकृतनिरूपिताक्षरशुद्धिमता) C_{s} (gloss: शिक्षाध्यायसिद्धेन) शैक्ष्येण; $D_{5,7}$ मौक्ष्येण (for शैक्षेण).

C. 12. 12387
B. 12. 329(8). 23
K. 12. 336. 46

स्वरेणोच्चैः स शैक्षेण लोकानापूरयन्निव ॥ २३
तयोरभ्यसतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनोः ।
वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः ॥ २४
ततोऽनध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ।
शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमन्वितः ॥ २५
अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयम् ।
आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितम् ॥ २६
शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ।
अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७
दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वस्थं ते निर्मलं मनः ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः ॥ २८
आदर्शे स्वामिव छायां पश्यस्यात्मानमात्मना ।
न्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ २९
देवयानचरो विष्णोः पितृयानश्च तामसः ।
द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवं चाधश्च गच्छतः ॥ ३०
पृथिव्यामन्तरिक्षे च यत्र संवान्ति वायवः ।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३१
तत्र देवगणाः साध्याः समभूवन्महाबलाः ।

---

24 a) M6 ततो (for तयोर्). K2 G1 M1.7 अभ्यासतोर्; V1 B9 Da4 T1 G2.6 अभ्यस्यतोर् (for °सतोर्). K4 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T1 G2.3.6 M6 एव (for एवं). — b) K4 -प्रवादिनः (for °दिनोः). — c) T2 वाचो (for वातो). — d) K1.4 -वीजितः; K6 D4.9 T2 G1.3 -वेगितः; G2 -वेगिनः; M1.5–7 -वेगतः (for -वेजितः). B6 (marg. as in text) समुद्रांबुतरैवणः; D5.7 समुद्रानलवर्जिताः; T1 G6 °नलवेगितः.

25 a) K6 [ऽ]नाध्याय. M1.5–7 स (for तं). T G1–3.6 ततो ह्यनध्याय इति. — b) D5.7 T1 अवारयन्.

26 a) D5 आपृच्छत्. K1.2.4 तत्र; K7 D4.9 T G1–3.6 प्रह्व; M1.5–7 पुत्रः (for ब्रह्मन्). — 26bc is partly damaged in V1. — b) K1 अभूदयत्; K7 अनूदयं. — c) K6.7 Ds1 D5 अर्हसि (for °ति). D5 भगवन् (for भवान्). — d) K1.2.4 सर्वं वायोर् (by transp.); K7 वायोः सर्वं; B7 Da3.a4 वायोः पूर्वं (B7 °र्वं). K1 विचेष्टिता. — After 26, D7 T G1–3.6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* D7 T G2–3.6 मोक्षधर्म. — *Adhy. no. :* T1 G3.6 150; T2 163; G1 149; G2 166].

27 Before 27, D7 T G1 ins. भीष्म उवाच; G3.6 व्यासः. — b) K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 -धर्मवित्; M1.5–7 -बुद्धिमान् (for -विस्मितः). — c) D8 अनाध्याय-.

28 b) K2.4 V1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 स्वयं; B6 D5 सुखं (for स्वस्थं). K1.2.7 D4.5.7.9 T G1–3.6 निश्चलं; K6 B6.7.9 निश्चितं; B8 (marg.) निर्ममं (for °लं). — c) B6 मनसा (for तमसा). K6.7 Ds1 D4.9 वापि; V1 चैव; T G1–3.6 चासि (for चापि). Dn4 तमसा चापि रजसा. — d) B6 D7 T G1–3.6 M1.5–7 मुक्तः (for त्यक्तः). Da4 M1.5–7 सत्त्व-; Ds1 सत्ये (for सत्त्वे).

29 b) B6.8.9 Da4 Dn4 पश्यस्व; G3 M1.7 °ति (for °सि). K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 Cn (gloss : बुद्धौ) आत्मनि; Da4 °नः (for °ना). K2 पश्यन्नात्मानमात्मना. — c) K4.6.7 B0.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cn (gloss : ऊहापोहाभ्यां परिभाव्य) व्यस्य; B9 व्यवस्य; D5 पश्य (for न्यस्य). D7 T G1.3.6 M1.5–7 चेतो (for वेदान्). G2 न्यस्यामित्रस्तु यं चेतो. — d) K1.2.4 -चिंतयन्; Da4 -चिंतयः.

30 a) K6 B6.7.9 देवयानो (for °यान-). K6 रजो; K7 -स्थितो; V1 M1.5–7 -परो; B0.6.7.9 -वरो; B8 (marg.) Da3.a4 D8 D5 -पथो; Cn (gloss : मार्गः) -चरो (as in text). K1 D7 T G1–3.6 M7 विष्णुः (for विष्णोः). — b) K7 D4.9 तथापरः (K7 °रे) (for च तामसः). T1 G1.6 पितृयान(G1 °ण)पथो रविः; T2 G3 M1.5–7 °याण(G3 M5 °न)परो रविः; G2 °यानपरो विधिः. — c) M1.5–7 इमौ (for एतौ). K7 पश्य; T1 G3.6 वृत्य; G2 प्रति (for प्रेत्य). — d) D5 T2 दिव्यं (for दिवं). K1 B8 D4.9 G3 वाधश्च; G1 चापश्च (for चाधश्च).

31 D7 T1 G2.3.6 read 31 after 35. — a) V1 B0.6–9 अंतरीक्षे. — b) K1.2 यतः; K7 D4.9 उग्राः (for यत्र). K2 G2 संयाति; V1 B0 T G1.3.6 संयांति; Ds1 संवाति (for संवान्ति). K2 वायसाः; D7 साधवः (for वायवः). — c) K1.2.7 D4.5.9 T G1–3.6 ते; M1.5–7 [इ]मे (for [ए]ते). K7 -मार्गेण; D9 -सार्गा हि (for -मार्गा वै). — After 31, D7 T1 G2.3.6 read 34cd.

तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ॥ ३२
उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः ।
अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततः परम् ॥ ३३
अनपत्योऽभवत्प्राणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ।
पृथक्कर्माणि तेषां तु प्रवक्ष्यामि यथातथम् ॥ ३४
प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टा वर्तयते पृथक् ।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥ ३५

प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः ॥ ३६
अम्बरे स्नेहमभ्रेभ्यस्तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युतिः ।
आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन् ॥ ३७
उदयं ज्योतिषां शश्वत्सोमादीनां करोति यः ।
अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति महर्षयः ॥ ३८
यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् ।

C. 12. 12403
B. 12. 329(8). 39
K. 12. 336. 62

32 [a]) D7 सिद्धाः (for साध्याः). — [b]) K4 समभूता; K6 B0. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 महाभूता; K7 B9 D4. 5. 7. 9 T G1–2. 6 M1. 5–7 संबभूवुर् (for समभूवन्). — [c]) K1. 2 अपि भवत्; Ds2 अभ्यभवत् (for अप्य°). K1. 7 पुत्र. — [d]) K1. 4 दुर्जनः; K7 D4. 9 वीर्यवान् (for दुर्जयः).

33 [a]) K4 उदारस् (for °नस्). — [b]) M1. 5–7 तत्र (for तस्य). K6 B0 Da3 [अ]प्यभूत् (for [अ]भवत्). — [c]) D7 T1 G2. 6 अपानस्य; M1. 5–7 °नस्तु (for °नश्च). G2 सुतो (for ततो). K1. 2. 7 D5. 7. 9 G8 जज्ञे; K4 यज्ञे; Da4 ज्ञेयाः (for ज्ञेयः). — [d]) Da3. a4 तथा (for ततः). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 M5. 6 [ऽ]परः (for परम्).

34 [a]) ※ Cn: अनपत्यः इति प्राणस्य कार्यान्तरं नास्ति, सर्वापेक्षया स्थूलत्वं च दर्शितम् । ※ — [b]) K1. 4. 7 D9 -मर्दनः; K2 -मंदनः; D4 -सूदनः (for -तापनः). — D7 T1 G2. 3. 6 read 34[cd] after 31; T2 G1 read the same after 35. — [c]) T G1. 6 च (for तु). Da4 अपकर्माणि तेषां तु; D7 G2. 3 प्रवीरकर्माणि तेषां (D7 तथा). — [d]) K1. 2. 4. 6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 यथा तथा (for यथातथम्).

35 [a]) K6. 7 Da3. a4 D4. 9 M1. 5–7 सर्वशो (for °तो). — [b]) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 चेष्टां (for चेष्टा). G2 चेष्टया वर्तते सदा. — [c]) K1. 2. 4 T2 प्राणनाद्य; B0 Ds1. s2 (before corr. as in text) प्राणानाच्; B6. 7. 9 Da3. a4 प्राणतश् (for प्राणनाच्). K1. 2. 4. 7 सर्वेषां (for भूतानां). — [d]) D7 प्राणा. — After 35, D7 T1 G2. 3. 6 read 31; T2 G1 read 34[cd].

36 [a]) K2 partly damaged. K1. 2 प्रेरयति; K4. 6. 7 D4. 5. 7. 9 प्रेषयति (for प्रेर°). K6 अत्र; K7 D4. 9 पुष; G3 अग्र- (for अभ्र-). K1 -शंघातान्; D5. 7 -संकाशान् (for -संघातान्). — [b]) K6 तत्; K7 D4. 7. 9 T G1. 3. 6 यान्; B6. 7 Da3. a4 यत् (for यः). G3 धामजांश्चोष्मजान्मयान्; M1. 5–7 धूमजानूष्मयांश्च यः (M5 °जांश्च यः; M6 °जाह्वयः). — [c]) D7 G1 प्रथमं (for °मः). B6. 9 Da3. a4 प्रथमः प्रथमो मार्गः. — [d]) B0 प्रवाहो; T1 G6 [ऽ]प्यावहो; G1 ह्यावहो; G2. 3 ह्यवहो (for प्रवहो). V1 reads from सोऽनिलः up to नाम (in 37[c]) on marg. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 योनिलः (for सोऽनिलः).

37 V1 reads up to नाम (in 37[c]) on marg. — [a]) B6 T2 अंवर-; M1. 5–7 आहर (for अम्बरे). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 अभ्येत्य (for अभ्रेभ्यस्). K2. 4 अंबरे स्नेहमात्रेभ्यस् (sic); T1 G6 °रे तोयदेभ्यश्च; G2. 3 °रे ते महेभ्यश्च (sic). — [b]) B8 उद्भिद्यश् (sic); D7 M1. 5–7 Kumbh. ed. तटिद्यश्; Bom. ed. विद्युद्भ्यश् (for तडिद्भ्यश्). Dn1 च महा- (for चोत्तम-). K1 -द्युतिं (for -द्युतिः). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 Cp तडिद्भ्यश्चोत्तमां गतिं; T G1–3. 6 तटिद्भ्यश्चोर्ध्वंद्युत्(T2 G1 °यं द्यु)तिं. ※ Cn: तडिद्भ्यः, विद्युत्त्वं प्राप्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी । ※ — [c]) K1 अवहो; T1 G1–3. 6 प्रवहो (G1 °हा) (for आ°). K1. 2. 4 सोभ्येति; D2 lacuna; G1 संयाति; G2. 3 संवादि(G3 °दी) (for संवाति). M1. 6. 7 आवहो मानसं वाति. — [d]) Ds2 श्वसतो (for °नो). K7 D4. 9 महान्; B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Cp (gloss: प्रेरयन्) नुदन्; D6 [ऽ]भवत् (for नदन्). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 द्वितीयश्च स तोयदः.

38 D2 om. 38-39. — [a]) B8 Da4 तदयं; B9 उभयं (for उदयं). D7 ज्योतिषा. D7 T G1–3. 6 यश्च (for शश्वत्). — [b]) D7 T1 G2. 3. 6 च (for यः). — Da4 om. 38[cd]. — [c]) K2 आनंददेहेषु (sic); Ds2 अंतर्देहिषु; G3 अन्यदेहेषु (for अन्तर्दे°). B7 Da3 Dn1. n4 D8 D3 T2 M6 चादानं; D4 नो° (for चो°). — [d]) B0 Da3 D5. 7 सं-; Dn1 ये (for यं). K6 वर्हति (for वदन्ति). K1. 2. 4 B0 Dn1. n4 D8 D3. 8 मनीषिणः (for महर्षयः).

C. 12. 12403
B. 12. 329[8]. 39
K. 12. 326. 62

उद्धृत्यादद्‌ते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥ ३९
योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान्पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम वर्षिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥ ४०
समुह्यमाना बहुधा येन नीलाः पृथग्घनाः ।
वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः ॥ ४१
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ॥ ४२
योऽसौ वहति देवानां विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ॥ ४३
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता रसान् ।
वायुना विहता मेघा न भवन्ति बलाहकाः ॥ ४४
दारुणोत्पातसंचारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ॥ ४५
यस्मिन्पारिप्लवे दिव्या वहन्त्यापो विहायसा ।

39 D2 om. 39 (cf. v. l. 38). —a) K6 transp. यः and चतुर्थ्यः. —b) B6.7.9 T G3.6 धारयेते (for °यते). —c) M1.5-7 उद्गृह्य (for उद्धृत्य). T2 G1 M1.5-7 ददतो (for [आ]ददते). D5.7 वायोर् (for चापो). —d) K2 जीवतेभ्यो (for जीमू°). K4 वने (for ऽम्बरे). Da3.a4 जीमूतेभ्यो वहोनिलः.

40 a) T G1.2.6 योग्यः (for योऽद्भिः). K2 स योज्य; D4 संयोध्य; G2 °रय (for °ज्य). —c) K1.2.4.6 बंहिष्ठस्; V1 Bo.8 Dn4 D8 D3 बर्हिष्ठस्; B6 वर्षिष्णुस्; B9 वर्धिष्णुस्; D2.8 बर्हिष्वस्; D5.7 विप्रर्षिस्; G2 lacuna (for वर्षिष्ठस्). —d) G3 सुतीय सततं गतिः (sic).

41 a) K1.2 स नीयमानो; V1 T G1-3.5 समूह्यमाना (for समुह्य°). Da3.a4 M1.5-7 बहुला (for °धा). —b) K1 लीलाः; K6 V1 Bo.6-9 Da3 Dn4 D8 D2.3.7.8 T1 नीताः; Da4 Dn1 नीता; D5 [आ]वीताः; G2.3 रुद्धाः (for नीलाः). V1 D7 पृथग्विधाः; Da4 °रघना; G2.3 °क्पराः (for °ग्घनाः). —c) K1 वक्ष- (for वर्ष-). G2.3 -क्रतुमिमं (for -कृतारम्भास्). —d) G1.2 भावेन च (for ते भवन्ति). T1 G3.6 ते च वै निर्वना घनाः. ❀ Cn: रिच्यमानो मेघः पूर्णापूर्णत्वाद्घनाघन उच्यते इत्यर्थः । ❀

42 a) B6 संघता; B8 संहतो; Cn (gloss: संघीभूताः) °ता (as in text). K1 चोविष्टा; K2.4 चाविष्टा; K7 Da4 D9 वाविद्धा (for चा°). —b) K2 न धनान्; K6 तद्नां; K7 नदती (for °तां). K4 Da4 नदा; D4.9 तदा (for नदाः). D7 भवंति न तदा तदा; T1 G6 °ति गगनांतरं; T2 °ति न वनांतराः; G1 M1.5-7 °ति नदनांतराः; G2 °ति रदतांतरं; G3 °ति नदतांतरं. —c) K2 रक्षनार्थाय; K6 B9 Da3.a4 क्षरणार्थाय (for रक्षणा°). D5.7 T G1-3.6 M1.5-7 भूतानां (for संभूता). —d) G2 क्षमत्वम् (for मेघत्वम्). K1.2 अनु- (for उप-). M1.5-7 वै (for च).

43 a) Da4 भवति (for वहति). K6 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 भूतानां (for देवानां). —b) K2 विमनानि (for विमा°). M6 विहायसं. —c) G2 वायुः (for नाम). —d) K2 -मंदनः; B6.7.9 Da3.a4 Cnp (gloss: वर्धन इति पाठे स एवार्थः, वृधु हिंसायाम् इति धातो रूपम्) -वर्धनः (for -मर्दनः). G2 ततः समभिमर्दनः.

44 a) K2 वेगगता; K7 °वताद्; Da4 वेदवता (for वेग°). K1 (*sup. lin.* as in text) D2.3.8 रुग्ला; K2 रुग्णान्; K7 भक्ता; D7 G3 भग्ना; T G1.6 तूर्णं (for रुग्णा). —b) K4 कुक्षेण (for रू°). K1.2.4 रुजता; D81 [अ]नुजता; Cs (gloss: सलिलानि विक्षिपता) [आ]रुजता (as in text). K7 गणान्; Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D82 G3 न(B9 [अ]नु)गान्; G2 वसन् (for रसान्). K8 Dn1.n4 D2.3.8 रूक्षेण रुजता नगान्; D5.7 °णारुजतो नगात्. — K2.4 om. (hapl.) 44c–45b. —c) K1 V1 T विहिता; K6 Bo Da3.a4 संहता; B6-9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 सहिता; D5.7 G6 [अ]पिहिता (for विहता). K7 D4.9 वेगान् (for मेघा). —d) V1 B7.8 (orig.) Dn1.n4 D8 D2.3.8 ते (for न). K6 भवति. K1 भलाहकाः; D81 G2 M1.5-7 वला°. ❀ Cn: बलेन परोपमर्देन, अंहन्ति गच्छन्ति, ते बलाहकाः। पृषोदरत्वान्नकारलोपः । अहि गतौ इति धातुः । ❀

45 K2.4 om. 45ab (cf. v. l. 44). —a) K6 B9 Da3.a4 D7 G2 दारुणो(G2 °णा)त्पादसंचारो. —b) K6.7 Bo Dn1 स्तनयित्नुवान्; D7 °यित्नुना (for °यित्नुमान्). —c) D3 om. पञ्चमः. G2 सहसा (for स महा-). M1.7 -वेदो (for -वेगो). —d) K1 Da4 D81 विवाहो; G1 वियहो (for विवहो).

46 a) B6 तस्मिन्; D1 यस्मै (for यस्मिन्). K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T G1.3.6 M5 Cn (gloss: परितः उपर्येव यस्य वेगात्पतन्ति, न त्वधः पतन्तीति परिप्लवाः । स्वार्थे तद्धितः) पारिप्लवा; G2 M1.

पुण्यं चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ४६
दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ।
योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥ ४७
यस्मादाप्यायते सोमो निधिर्दिव्योऽमृतस्य च ।
षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जवतां वरः ॥ ॥ ४८
सर्वप्राणभृतां प्राणान्योऽन्तकाले निरस्यति ।
यस्य वर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९
सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या शान्तयाध्यात्मनित्यया ।
ध्यानाभ्यासाभिरामाणां योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ५०
यं समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपेदिरे ।
दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥ ५१
येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ।
परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥ ५२
एवमेतेऽदितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः ।

C. 12. 12417
B. 12. 329(s). 53
K. 12. 336. 73

---

6. 7 परिप्लवा (for पारिप्लवे). D5. 7 देवा (for दिव्या). — b) T G1–2. 6 M7 भवंति (for वहन्ति). M1. 5–7 विहायगाः (for °यसा). — c) T2 G1. 2 पुण्याद्य् (for पुण्यं). Da4 -गंगायां. — d) K2 तोयं विष्टतित्यष्ठति (sic). — After 46, K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 शुकोत्पत्तिः. — *Adhy. no. :* B7 151 ; B8 155].

47 Before 47, K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 ins. व्यास उवाच. G3 om. 47c–48b. — a) T1 G2. 6 प्रतिवहो (for °हतो). G2 येन (for यस्मिन्). — b) G2 नैकरामा ; Cp (gloss : अंशुसहस्रयोनिः) नैकरश्मिर् (for एकरश्मिर्). ❀ Cn : प्रतिहतः सूर्यः सहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिव भाति ॥ Cs : एकः मुख्यः शुभ्रसंज्ञो रश्मीनां पूरको रश्मिर्यस्य । ❀ — c) G2 योनिरस्तु (for °रंशु-). — d) M1. 7 यो न (for येन). K1. 2 V1 T G1. 2. 6 येन या- (V1 भा)ति वसुंधरां.

48 G3 om. 48ab (cf. v. l. 47). — b) K1. 7 D9 निधि- ; T G1. 6 M1. 5–7 योनिर् (for निधिर्). T G1. 6 M1. 5–7 यः (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 क्षीणः (Da4 तीक्ष्ण-) संपूर्णमंडलः (D5. 7 °लाः); G2 योनिर्द्रव्येमृतस्य यः. — c) T1 G2. 3. 6 प्रतिवहो (for परि°). — d) D5 वासो (for वायुर्). K2 जवता ; K4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 जयतां ; Bo D4. 9 जपतां ; B7 जगतां ; D7 T1 G1. 3. 6 जविनां ; T2 बलिनां (for जवतां). K6 Dn1 Ds2 D3. 4. 9 वर (for वरः). M1. 5–7 वायुर्जववतां वरः.

49 b) Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss : कल्पान्ते) योनु- ; D5 योंतः- (for योऽन्त-). B9 D7 T G1–3. 6 नियच्छति (for निरस्यति). — c) Dn1 तस्य (for यस्य). K1. 4 धर्मानु- ; K2 धर्मौ न (for वर्त्मानु-). K1. 2 Da4 Ds1 D7. 8 T2 -वर्तते ; D4 lacuna (for -वर्तेते). — d) Da4 G2 सृत्युर् (for मृत्यु-). K6 मृत्युश्चैकश्च तावुभौ ; D7 मृत्युर्दैवस्वकावुभौ.

50 Bo om. 50–52. K6 om. 50ab. — a) D7 सत्यम् (for सम्यग्). K4 M1. 7 अन्वीक्षितां ; K7 D4. 9 °क्ष्य तं ; Da4 D7 G2. 6 °क्ष्यतां (for °क्षतां). — b) K1 G2 शांतायाध्यात्म- ; M1. 5–7 सूक्ष्मया° (for शान्तया°). B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn (gloss : अध्यात्मचिन्तका इति पूजायां बहुत्वेन पुत्रसंबोधनम्) -चिंतकाः (B7 Da3. a4 D2 °कः ; Ds2 °क); D5 -चिंतया (for -नित्यया). M1. 5–7 सूक्ष्मया ध्याननित्यया. — c) Da3. a4 G2 ध्यानाभ्यासाति(G2 °वि)रामाणां ; M1. 5–7 °भ्यासाभिरामानां. — V1 reads 50d–51c on marg. — d) K7 D9 [ऽ]नंतत्वाय (for ऽमृत°).

51 K2 Bo om. 51 (for Bo, cf. v. l. 50). V1 reads 51abc on marg. — a) K1 सं समासुस्य वेगेन (sic); D7 G2 स्व(D7 सं)यमासाद्य वे°. — b) D7 G2 अंतः (for अन्तं). B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn (gloss : ब्रह्माणं निर्भिद्य गताः) दिशोंतं प्रतिपेदिरे. — c) K1 च स- (for दश). — d) K6 प्रलीयते (for प्रजापतेः).

52 Bo om. 52 (cf. v. l. 50). — a) K1. 6. 7 स्पृष्टः ; K4 वृष्ठ्याः ; B8 (marg. as in text) सृष्टिः ; Da3. a4 स्पृष्टाः ; D4. 9 स्पष्टः ; D6. 7 पृष्टाः ; G2 पृष्टः (for सृष्टः). B8 (marg. as in text) पराभूता ; D5 °भूमौ ; T1 G6 प्रजाभूतो ; G2. 3 पुरा भूतो (for पराभूतो). M1. 5–7 येन सृष्टाः पराभू(M7 पुरा भू)त्वा. — b) K6 D4. 9 यांत्येव ; Da4 तान्येव च ; G1 यात्येवा न ; G2 यान्येव न. M1. 5–7 यांत्येव न निवर्तिताः. — c) D7 परंवहो (for परावहो). G2. 3 खे (G2 om. खे) परावहोनुमतो. — d) M7 दुरित- (for दुरति-). K6. 7 D4. 9 वायुः संचरते ध्रुवः.

53 a) G3 om. दितेः. Da3. a4 एवमेव दितेः पुत्रा. ❀ Cn : अदितेः खण्डनशून्याया अदीनायाः परमचितेः पुत्रा इव पुत्ररूपाः पुत्राः । ❀ — b) K1. 2 D7 T G1–3. 6

C. 12. 12417
B. 12. 329(0). 53
K. 12. 336. 76

अनारमन्तः संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥ ५३
एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः ।
कम्पितः सहसा तेन वायुनाभिप्रवायता ॥ ५४
विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः ।
सहसोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥ ५५
तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्म नाधीयन्तेऽतिवायति ।
वायोर्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ॥ ५६
एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामयात्तदा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

मरुतः; K4 मरुताः; K6 मारुता. K1.2.7 D4.9 परमरुताः (K1 °ते); K6 °महुताः; D5 °माहताः (for °मारुताः). — c) K6 अनारभत; K7 °रमत; B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 °रुवंतः (B6 °त; Da4 °ति); Dn1.n4 Ds D2.3.8 °रतं ते (Dn4 च); D5.7 °कमंतः (for °रमन्तः). Dn1 संवाति; T1 G6 संयाति. G1 अनंताः सर्वधावंति (sic); G2 अतारतमसा यांति; G3 अनारतमसंयाति. — d) B8 (marg. as in text) सह- (for सर्व-). K1.2 B3 T G1.3.6 -चारिणः; G2 -वारिणः (for -धारिणः).

54 a) D5.7 एवं (for एतत्). V1 मे; B8 (marg.) T G1-3.6 सु- (for तु). — c) K1 कंपिताः; K6 कल्पितः. K7 D4.9 [अ]नेन (for तेन). — d) V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [अ]ति-; T2 G6 हि (for [अ]भि-). K1.2 वायुना दिवि वाय(K2 °यु)ता; K4 D5.7 पवमानेन वायुना; K7 D4.9 वायुना संप्रधावता.

55 K1 om. 55. — a) Ds2 विष्णु- (for विष्णोर्). K7 B0 Da4 Ds2 D4.9 G1 निश्वास-; G2 निवार्य (for निःश्वास-). — b) D4 T G1-3.6 सदा (for यदा). T2 M1.7 वेद- (for वेग-). — c) T G1-3.6 M1.5-7 स यदा (for सहसा). ❀ Cn: उदीर्यते, उच्चैः पठ्यते । ❀ — d) Da3.a4 G2 प्रच्यवते; Dn1 व्यथयते; D5.7 प्रव्यथिते (for °थते). B6 T2 तथा (for तदा).

56 a) B0.8 (marg.) Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 वेदान् (for ब्रह्म). — b) K6 नाधीयते. Ds2 T1 G3.6 वि(G3.6 नि)वायति (for ऽति°). K1.2.4 न पठंत्यतिवायुतः; K7 D4.5.7.9 नातिवाते ह्यधीयते. — Ds om. 56c-57d. — c) K6.7 D4.5.7.9 T G1.3 वायौ वायुभयं युक्तं (K7 °यं सुक्तं; D5 °वं प्रोक्तं; D7 °यं प्रोक्तं; T1 G6 °यं व्यक्तौ; T2 °यं व्यस्तं); G2 वायौ यति वायौ वायुभयं व्यसतं (sic); M1.5-7 अधीयंते यदि तदा. ❀ Cv (reading वायुभवे [for °भयं]): वायुभवे, वाय्वन्तरस्योत्पत्तौ, पौनःपुन्येन वायोर्महाघोषे सतीति यावत् । प्रबलतरवायूद्घोषे सति गुरुणोच्चार्यमाणवेदस्य शिष्यैः श्रोतुमशक्यत्वात्तदा अनध्यायः कर्तव्य इति भावः । ❀ — d) K6 transp. ब्रह्म and तत्.

57 Ds om. 57 (cf. v. l. 56). — a) B0 एवं च (for एतावद्). T1 G2.3.6 एतदुक्त्वा तु वचनं. — b) K6 D4 परासर-; Da3.a4 पाराशर्य-. B8 सुतं (for प्रभुः). — c) Da4 अधिष्व; Ds1 अधीस्व. — d) Da4 T G1-3.6 M1.5.7 व्योम्नि; M6 व्योनी- (for व्योम-). Da4 अभूत् (for अयात्).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D3-5.8.9 शुकोत्पत्तिः समाप्ता; B6 शुकोत्पत्तिः; D2 शुकोत्पतनं समाप्तं; M5.6 अनध्यायनिमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 55; B7 155; B8 256; Dn1 154; Dn4 Ds2 G3 152; D8 M1.6.7 149; T1 G6 151; T2 164; G1 150; G2 167; M5 185. — *Śloka no.:* Dn1 57.

३१६

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्वक्तुमीप्सितान् ॥ १
देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ २
नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि ब्रह्मविदां वर ।
केन त्वां श्रेयसा तात योजयामीति हृष्टवत् ॥ ३
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ।
अस्मिँल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥ ४

नारद उवाच ।

तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ६
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७
मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ।
नालं स दुःखमोक्षाय सङ्गो वै दुःखलक्षणम् ॥ ८

C. 12. 12479
B. 12. 330(29). 8
K. 12. 337. 8

316

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 Ś1 missing up to 1b (cf. v. l. 12. 213. 44). — a) T G1–3. 6 भूते; M1. 5–7 तत्र (for शून्ये). — b) K1. 2 समुपागतं; V1 Da3. a4 °गतः (for °गमत्). — c) Ś1 K1. 4 -संपन्नं (for -निरतं). K2 शुकस्वाध्यायसंमंत्रं. — d) Ś1 K1. 2. 4 द्रष्टुम् (for वक्तुम्). K7 D4. 9 ईप्सितं (for °तान्). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया; V1 D5. 7 °र्थं वक्तु(V1 प्रष्टु)मीप्सितं. — For 1cd, M1. 5–7 subst.:

792* मोक्षोपायान्बहुविधाञ्शुकस्यादेष्टुमीप्सितान् ।

2 a) K7 D4. 9 स देवर्षिं (for देवर्षिं तु). Ś1 K1. 2 तं (for तु). — b) D5 समुपास्थितं. — c) Ś1 damaged; K7 D4. 9 अर्थं-; Bo. 8 Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 अर्घं- (for अर्घ्य-). — d) K7 विविक्तेन (for वेदो°). K2 अभ्यपूजयेत्; K7 Da4 D5 अभ्य(Da4 °प्य)पूजयन्; Da3 अप्यपूजयत्.

3 a) D5. 7 नारदोपि; M1. 5–7 तन्नारदो (for नारदोऽथ). K2 [अ]भवेत् (for [अ]ब्रवीत्). G2. 3 पूर्वो (for प्रीतो). — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धर्मभृ(B9 °व)तां (for ब्रह्मविदां). B9 Da4 D5 G2 वरः. — c) K1. 2 T G1–3. 6 M1. 5–7 त्वा (for त्वां). G2 श्रेयसे (for °सा). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 वत्स (for तात). — d) G3 पृष्टवान् (for हृष्टवत्).

4 b) Da4 भारतः. — c) K6 यस्मात्; G2 यच्च (for यस्यात्). — d) D7 वा; G2 M1. 5–7 मा (for मां). Da3. a4 अर्हति.

5 b) D4 भावितात्मना (for °नाम्).

6 = (var.) 12. 169. 33. — a) G3 विद्यामयं (for °समं). — b) K7 V1 Bo. 7–9 Dn1. n4 D8 D2–4. 7–9 T G1–3. 6 सत्य- (for विद्या-). M1. 5–7 बलं (for तपः). — c) K6 राज-; Dn4 रोग-; Ds2 रागात् (for राग-).

7 a) Ds1 D2 कर्मणां (for °णः). Da4 निकृत्तिकर्मणा पापाः (sic). — b) Da4 -शीतला (for -शीलता). — c) K7 सद्वृत्ति; D8 T1 G1. 3. 6 सद्वृत्तः; D4 M1. 6. 7 °त्ति-; T2 °त्त- (for °त्तिः). K7 G1 समुदाचार- (for °चारः). — d) G2 श्रेय एवेदमुत्तमं.

8 K1 om. (hapl.) 8. — a) K6 दुर्लभं; D5. 7 तु सुखं (for असुखं). — b) D5. 7 मज्जति; G1 सज्यति; M1. 5. 6 सर्जति (for सज्जति). K6. 7 B3. 7. 9 Da3. a4 D8 D4. 9 T G1. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: न मुच्यते, सङ्गादित्यर्थः) न (K6 Da4 Ds1 D4. 9 स) मुच्यते (B7 °ति); G3 न मुंचति; G3 स सह्यते (for स मुह्यति). B8 न (for स). — c) Da4 T1 G6 सु- (for स). D4. 5. 7. 9 दुःखवि- (for स दुःख-). — d) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 संयोगो (for सङ्गो वै). V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 G3 -लक्षणः (for -लक्षणम्).

9 a) Bo. 7 शक्तस्य; Da4 सक्तश्च; G3 संगस्य (for सक्तस्य). Ś1 K1. 2 भवति (for चलति). G2 संनह्यति

C. 12. 12430
B. 12. 330(29). 10
K. 12. 337. 9

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धिनी ।
मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ ९
सर्वोपायेन कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १०
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ११
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १२

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १३
सर्वारम्भफलत्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ १४
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेभ्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १५
आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो नचिरेणाधिगच्छति ॥ १६

सस्पृद्धिश्च. —^{b}) K1 -निवि * नी; K7 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 T1 G1. 2 M1. 6. 7 -विवर्धनी (for °र्धिनी). G3 मोहजा मारवर्धनी. —^{c}) D8 om. from वृतो up to क्रोधा (in 11^{a}). Dn4 -जालावृता; D4. 9 T1 G2. 6 M1. 5–7 -जालवृतो (D4 °ता). —^{d}) K1 चापुत्र; K7 D4. 9 त्वामुत्र (for चामुत्र). Bo Dn1. n4 Ds D2. 8 सोश्नुते (for चा°).

10 With 10^{ab}, cf. 3. 103. 39^{ab}: 12. 182. 9^{ab}. D8 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) K4 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3 सर्वोपायात्तु; K6. 7 D4. 5. 7. 9 °यं तु; T G1–3. 6 °यैस्तु (for °येन). T1 G2. 3. 6 रागस्य (for कामस्य). —^{c}) D7 T1 कार्यं (for कार्यः). D6. 7 श्रेयोर्थिनां. —^{d}) D5 उच्यते (for उद्यतौ). T1 G2. 6 यो (G2 यौ) विविक्तार्थमुद्यतौ (sic).

11 = (var.) 3. 203. 40: 12. 182. 10. D8 om. up to क्रोधा (cf. v. l. 9). —^{a}) Da4 नयो (for तपो). —^{b}) D7 क्रोधं (for श्रियं). K6. 7 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 रक्षेच्च (for °त). G2 तत्परात् (for मत्सरात्). Ś1 K1. 2. 4 श्रेयं रक्षेदमत्सरात्. —^{c}) Ds D5. 7 विद्यां मानाप(D5. 7 °भि)मानाभ्याम्. —^{d}) K6 प्रसादतः (for प्रमा°). Ds आत्मानमप्रमादतः.

12 = (var.) 3. 203. 41. —^{a}) G3 अनृशंस्यं. —^{b}) M1. 5–7 मोक्षश्च (for क्षमा). K4 परमो (for °मं). D5. 7 पदं (for बलम्). G2 कर्म चापि परं बलं. —^{c}) Ś1 K1 -ज्ञानात् (for -ज्ञानं). Da4 पर- (for परं). —^{d}) K2. 4 बलं (for परम्). Ds सत्याच्च विहितं कृतं.

13 = (var.) 3. 203. 42. With 13^{ab}, cf. 8. 49. 27^{ab}. —^{a}) G2 ज्ञेयं (for श्रेयः). —^{b}) D7 T G1–3. 6 सत्यं चापि (for सत्यादपि). K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D1–4. 8. 9 वदेत् (for भवेत्). —^{c}) Da4 यद्भूतमिह मन्यं तम् (sic). —^{d}) T1 G1. 3. 6 हितं (for मतं). Ś1 K1. 2 एतत्सत्यं (K1 °भ्यं) परं मतं.

14 With 14, cf. 3. 203. 43: 6. 26. 19: 12. 182. 11. —^{a}) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T2 G1–3 M1. 5–7 Cs -परि- (for -फल-). —^{c}) D3 इदं (for परि-). —^{d}) T1 G3. 6 पुमान् (for विद्वान्). K1 पंडिताः.

15 With 15, cf. 6. 24. 64. —^{a}) K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2–4. 8. 9 इंद्रियार्थान्यश्च; Ds1 °र्थों यश्च; D6. 7 °र्थश्च (for °र्थेभ्यश्च). —^{b}) D5 reads from वशै up to चैव (in 16^{b}) twice. G3 चरत (for °ति). K6 अर्थ- (for आत्म-). —^{c}) B9 असह्यमानः; D5 (both times). 7 असज्य° (for असज्ज°). —^{d}) G2 निष्क्रियः सुसमाहितं.

16 For the repetition in D5, cf. v. l. 15. —^{a}) B8 D4. 9 अतद्भूतैः; D5 (both times). 7 अनुद्भूतः (for अत°). G2 आत्मभूतेन तद्भूतः. ❀ Cn: अतद्भूतः, देहादितादात्म्यं बाधित्वा केवलीभूतः ॥ Cs: आत्मभूतैः स्वव्यतिरेकेणाविद्यमानैरिन्द्रियैः, मद्व्यतिरेकेण न सन्तीन्द्रियाणीति चिन्तयद्भिः, स्वयमतद्भूतः इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्तः ॥ Cv: आत्मभूतैः, आत्मनः भूतैः ज्ञातैः, पुत्रमित्रकलत्रादिभिः, आत्माधीनैरिति यावत् । अतद्भूतः, तेषां भूतो न भवतीत्यतद्भूतः, तद[न]धीन इत्यर्थः । ❀ —^{b}) Ds सहैव च; D5 (both times). 7 सहसैव (for सह चैव). ❀ Cs: सहैव जाग्रदवस्थायामिन्द्रियैः सहैव चरति । स्वापावस्थायां विनैवेन्द्रियैश्चरति स विमुक्तः । ❀ —^{c}) B6 अविमुक्तः; T2 G1 स ह मुक्तः (for स विमुक्तः). —^{d}) T1 G6 अति- (for अधि-). K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T1 -तिष्ठति (for -गच्छति).

17 ^{a}) D5. 7 T2 असंस्पर्शं (for °स्पर्शस्). G1 अदर्शनसमं स्पर्शं. —^{b}) Bo तदासंभाषणं. D5 तथा;

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १७
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ १८
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीष्ट्वमचापलम् ।
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ १९
परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २०
निरामिषा न शोचन्ति त्यजेहामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २१
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २२
गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।
ब्राह्मणो नचिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २३
द्वंद्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २४
शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः ॥ २५
तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यसे ॥ २६

C. 12. 12447
B. 12. 310(29).2
K. 12. 337.26

G2 तदा (for सदा). Ś1 K1.2.4.7 तथैवाभाषणं सदा. — ^{d}) Ś1 K1.2.4 महत् (for परम्).

18 = (var.) 3. 203. 45. With 18^{ab}, cf. 12. 154. 27^{cd}; 182. 12^{ab}. — ^{a}) Ds2 नि· (for न). K4 Da1 हिंसा (for हिंस्यात्). — ^{b}) Ś1 K1.2.6.7 V1 B8 D4.5.9 T1 G3.6 -गतिश् ; D7 G2 ·गतिं (for -गतश्). K1 चरद् ; K7 Bo.6 (marg. as in text). 9 D4.9 चरन् (for चरेत्).

19 With 19, cf. 3. 203. 46. — ^{a}) K6 Dn4 Ds2 T2 G1 अकिंचन्यं (K6 °न्यः). Bo.9 Da3.a1 स्व· ; M1.7 च (for सु·). — ^{b}) K7 D4.9 निरीप्सित्वम् ; B9 निराशित्वम् ; T1 G6 °मिषम् ; G2 °क्षेपम् (for °शीष्ट्वम्). — ^{c}) G2 एव (for आहुः). Da1 श्रेयम् (for श्रेय). — ^{d}) V1 महात्मनः ; Dn4 D6.7 [अ]-जिता° ; M1 हिता° (for जिता°).

20 = (var.) 3. 203. 47 : 12. 182. 13. D8 reads 20–21 on marg. — ^{a}) K1 परं (for परि·). — ^{c}) B8 G2.3.6 अशोक· (for °कं). — ^{d}) D4 वा (for the first च). D6.7 इह वामुत्र वाभयं.

21 D8 reads 21 on marg. — ^{a}) Ś1 K1.2.4 D6.7 G2 निराशि(K1 °श)षो ; Da3 G3 °शिषा (for °मिषा). — ^{b}) Ś1 K1 त्यज्येहाशिव(K1 °ष)म् ; K2.4 त्यजेहाशिषम् ; K7 Da3 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 त्यजेदामि(D6.7 °शि)षम् (for °हामिषम्). ❀ C3 : आमिषं, विषयरूपम् । ❀ — ^{c}) Ds1 परित्यज. K1.2.4 D6.7 [आ]शिषं (for [आ]मिषं). K1.2 G2 सोम्य. — ^{d}) K1 दुःखं (for दुःख·). K6.7 V1 Da1 विमोक्षसे.

22 = 3. 203. 48 : 12. 182. 14. — ^{a}) K1 चांतेन ; D6.7 दानेन (for दान्तेन). — ^{b}) K1 संयुतात्मना ; K7 D4.9 संजिता° ; Da1 D6 संयतात्मनाः (D6 °नः). — Da1 om. (hapl.) 22^{cd}. — ^{c}) D4 अजिजां (sic) (for °तं). — ^{d}) K1 भव्यं ; D6.7 भाग्यं (for भाव्यं). K1 Ds1 संगिना (for [अ]सङ्गिना). G2 भाव्यं सोत्यंतमश्नुते. — After 22, G2 repeats from 12. 313. 30^{c} to 12. 314. 2^{d}.

23 ^{a}) D7 -संगिषु (for -सङ्गेषु). — ^{b}) Ś1 K1.2 एकचर्य· ; B8 (marg.) °कार्य· (for °चर्या-). D8 D2 -व्रतः (for -रतः). — ^{c}) G1 [ऽ]नुचराद् (for नचि°). — ^{d}) B8 (marg. as in text) सुखमत्यंतमश्नुते.

24 ^{a}) G2 चराचरेषु भूतेषु. — ^{b}) G2 यावको (for य एको). V1 नमते (for र°). Dn4 य एको रमतेषु च (sic). — ^{c}) B6–9 Da1 G2.3 बुद्धि· (for विद्धि). K6.7 D9 विज्ञान· (for प्रज्ञान-). D6.7 -तृप्तं त्वं ; G2 -तृप्तात्मा (for -तृप्तं तं). Ś1 K1.2 V1 किंचित्प्रज्ञानतृप्तोसौ (V1 °प्तं तं).

25 ^{a}) Ś1 K1.2.4 V1 लभेत ; Da1 भजति ; D4.5.7.9 भवति (for लभति). — ^{b}) K1 मारुत (sic) (for मानुषम्). — ^{c}) K1 -धर्मं (for -जन्म).

26 ^{a}) Ds1 अत्र (for तत्र). M1.5–7 जन्म- (for मृत्यु-). T G1.2.6 -वशो दुःखैः (for -जरादुःखैः). — ^{b}) M1.7 समभिद्रुतं. — ^{c}) K1.2.4 पश्यते (for पच्यते).

27 D4 om. (hapl.) 27. Ds1 reads 27^{ab} twice. — ^{a}) M1.7 अभिते (for अहिते). V1 हितबुद्धिस् (for °संज्ञस्). — G2 reads 27^{bc} twice. — ^{b}) K4 अशुभैर् ; Da3 °वं (for °वे). T G1.3.6 -संज्ञितः ; G2 (both times) -संज्ञिकः (for -संज्ञकः). — G3 reads

C. 12. 12448
B. 12. 320(28). 27
K. 12. 337. 27

अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ।
अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ २७
संवेष्ट्यमानं बहुभिर्मोहतन्तुभिरात्मजैः ।
कोशकारवदात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८
अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् ॥ २९
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३०
महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ३१
कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीरं द्रव्यसंचयाः ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ३२
यदा सर्वं परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि ॥ ३३
अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥ ३४

27^{cd} twice. —^{c}) $K_{6.7}$ D_9 वा (for च). K_7 D_9 -संज्ञत्वं; G_2 (second time) -बुद्धिस्त्वं (for -संज्ञस्त्वं). G_3 (second time) अनर्थे सदसंज्ञस्त्वं. —^{d}) G_3 (second time) तत्कथं (for किमर्थं). G_2 किमर्थोत्र न बुध्यसे; G_3 (first time) अध्रुवे ध्रुवसंज्ञितः ($\pm$ 27^{b}).

28 ^{a}) K_6 Da_4 D_5 संवेष्टमानं; K_7 संवेद्य°; D_7 संचेष्ट°; T_1 संवेष्ट्यमाणं (for °मानं). G_3 बहुलं (for °भिर्). G_2 स्वपेक्षमाणं बहुलं. —^{b}) B_6 देह-; B_9 स्नेह-; Da_3 Dn_4 $D_{2.3.8}$ मोहात् (for मोह-). B_7 om. भिरात्म. $D_{6.7}$ आत्मभिः (for °जैः). G_2 मोहं तं बहिरात्मजैः. ❀ C_s: मोहतन्तुभिरात्मजैः, अन्तःकरणविकारैरात्मधर्मत्वेनारोपितैः । ❀ —^{c}) K_4 शोक- (for कोश-). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ T_2 G_1 कोष(K_6 Da_4 Dn_1 Ds_2 T_2 G_1 °श)कार इवात्मानं; T_1 $G_{2.6}$ कोशकार इवाकारं (G_2 °शं); G_3 शोकरूप इवाकारं (sic). —^{d}) $D_{6.7}$ चेष्टयन् (for वे°).

29 ^{a}) $M_{1.5-7}$ [इ]ति (for [इ]ह). —^{b}) K_7 $D_{4.9}$ दोषता (for °वान्). M_6 परग्रहः (for परि°). —^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4.6}$ Da_4 G_2 क्रिमिर्हि; Da_3 क्रिमीर्हि; T_1 $G_{3.6}$ कृमिभिः (for °र्हि). $K_{2.4}$ शोककारस्; V_1 $B_{0.6.8.9}$ Da_3 Dn_4 Ds_1 $D_{2.3.8}$ G_3 कोषकारस्; Da_4 कोशकारं (for °कारस्). K_6 स; $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ स (for तु). —^{d}) $G_{1.6}$ बुध्यते; M_7 व° (for ब°). $D_{2.8}$ स- (for स्व-).

30 = (var.) 12. 461*, lines 14–15. $Ś_1$ partly damaged. —^{a}) K_2 -कुटुंभेषु; K_6 °बेति; D_5 T_1 $G_{3.5.6}$ $M_{1.5-7}$ -कुटुंबेषु; T_2 -कुटुंबीषु (for -कुटुम्बेषु). —^{b}) K_2 सीमंति (for सीदन्ति). —^{c}) K_1 -संकर्णवे; K_4 -पंकाभणे (for -पङ्कार्णवे). D_7 मग्ने (for मग्ना). —^{d}) K_2 चीर्णा (for जीर्णा). K_4 वनगा इव हस्तिनः.

31 K_1 om. (hapl.) 31^{ab}. —^{a}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ $D_{4.9}$ मोह-; G_2 मम; G_3 यथा (for महा-). K_7 $D_{4.9}$ -परिभ्रष्टान्; B_7 -समाकीर्णान्; $D_{6.7}$ °कृष्यन्; T_2 इवाकृष्टान् (for -समा°). —$Ś_1$ $K_{2.4}$ B_8 om. (hapl.) 31^{bc}. —^{b}) K_6 Dn_1 जले (for स्थले). D_7 स्थले मत्स्यानि चोद्धृतान्. —After 31^{ab}, T $G_{1-3.6}$ read 46^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) $M_{1.5-7}$ स्नेहपाश- (for °जाल-). K_7 $D_{4.9}$ -समाकीर्णान्; $D_{6.7}$ °विष्टान् (for °कृष्टान्). —^{d}) $Da_{3.a4}$ $D_{5.7}$ T_1 G_6 पश्यन् (for पश्य). K_2 जंतुः (for जन्तून्). K_4 स- (for सु-).

32 ^{a}) $Ś_1$ damaged. K_2 कुटुंभं; B_0 $D_{6.7}$ T_2 $G_{1.2}$ कुटुंब-; Da_4 D_9 कुटंबं; T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ कुटुंबं. B_8 Da_3 Dn_4 पुत्रदारांश्च; G_2 °दाराश्च (for °दारं). Ds_2 स्वं (for च). —^{b}) K_7 -संचयं (for °याः). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ शरीरं संचयाश्च ये (Ds_1 याः); $D_{5.7}$ °रं च सुसंश्रयाः. —^{c}) $D_{5.7}$ सावद्यम्; C_s (gloss: परकीयं) C_v (gloss: परीक्षेयं) पारक्यम् (as in text). K_1 सर्वं. Da_4 पारक्यामध्रुवे सर्वं. —^{d}) D_8 $M_{1.5-7}$ किं स्वित्; D_7 किं वा (for किं स्वं). $Ś_1$ $K_{1.4}$ -दुष्कृते; K_2 -दुःखिते (for -दुष्कृतम्). T_1 G_6 किं स्विल्कि तत्र दुष्कृतं; G_2 किं स्वकं तत्र दु°; G_3 किं स्वित्तत्र सुदु°.

33 ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ सर्वान् (for सर्वं). —^{b}) D_4 मंतव्यम् (for गन्त°). Da_4 गंतव्यमिव शेरते; G_1 °मविशेरते. —^{c}) K_1 ससक्तस्त्वं; K_7 प्रसक्तत्वं; Ds_1 °क्तं स्वम्. —^{d}) $K_{4.6}$ B_7 $Da_{3.a4}$ Dn_4 D_8 समर्थं; K_7 $D_{4.9}$ T_2 स्वधर्मं; $D_{5.7}$ सधर्मं; G_2 अनर्थं; G_3 स्वमर्थं (for स्व°). K_1 D_8 -तिष्ठति (for °सि). D_8 अर्थं नैवानुतिष्ठसि.

34 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ $M_{1.5-7}$ अविश्रामम्; C_s (gloss: मार्गश्रान्तस्य श्रमनिवृत्तिस्थानं प्रपादि न विद्यते यत्र) °श्रान्तम्

न हि त्वा प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं च त्वा यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३५
विद्या कर्म च शौर्यं च ज्ञानं च बहुविस्तरम् ।
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थस्तु विमुच्यते ॥ ३६
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३७

रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३८
क्षमारित्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटाकराम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां बुद्धिनावा नदीं तरेत् ॥ ३९
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४०

C. 12.12461
B. 12.330[329].40
K. 12.337. 40

(as in text). —[b]) D5 अपथेयम्; D7 अप्रकंपम्; G1 अबाधेयम् (for अपाथे°). K6.7 V1 Ds1 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 Cs (gloss: मार्गोपदेष्टृपुरुषहीनम्) अदेशिकं; Dn4 अदर्शितं (for अदैशिकम्). —[c]) D7 जन- (for तमः-). Ś1 क***; K2.4 D5.7 -कर्तारम् (for -कान्तारम्). —[d]) K2.6 गमिष्यति (for °ष्यसि).

35 K6 om. (hapl.) 35[ab]; V1 reads the same on marg. K1 reads 35[ab] twice. —[a]) K4.7 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 M7 त्वां (for त्वा). Bo प्रस्थितः (for °तं). T G1–3.6 किंचित् (for कश्चित्). —[b]) K4 न (for ऽनु-). K7 -गमिष्यसि (for °ष्यति). D6.7 पृष्ठतो ह्यधिगच्छति. — K7 D9 om. (hapl.) 35[cd]. —[c]) K1 स्वकृतं (for सु°). K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2–4.8 G2.3 त्वां (for त्वा). —[d]) Ś1 K1.2.4 गच्छंतम् (for यास्यन्तम्). K1.2.4 V2 B8 T G1–3.6 M1.5–7 -यास्यतः (for -यास्यति).

36 [a]) K6.7 Bo.7.8 Dn1.n4 D2–4.8.9 T2 शौचं (for शौर्यं). —[c]) D5.7 आत्मार्थम्; Cs (gloss: अर्थो ब्रह्मज्ञानं बुद्धिशुद्धिर्वा, तदर्थम्) अर्था° (as in text). B8 -धार्यंते; D5.7 -सार्यंतं; T1 G1.2.6 -सर्यंते; T2 -संयंते (for -सार्यन्ते). K6.7 D4.9 सर्वार्थान्संपरित्यज्य. —[d]) G2.3 विध्यर्थं (for सिद्धार्थस्). V1 Bo.6–9 Da3 Dn1.n4 D2.8.8 च (for तु). D4.9 विमुच्यसे (for °च्यते). K6 सिद्धार्थश्च निमुच्यते; D6 सिद्ध्यर्थं तु विरच्यते; D7 सिद्ध्यर्थमनुरच्यते.

37 = 12. 169. 24: 309. 70. —[a]) Ś1 K2 निर्बंधिनी; K1 निबंदिनी; K4 V1 Dn1 Ds2 T1 G3.6 °धिनी; Ds1 °धना. —[b]) K6 वशतो; Ds2 वसते (for °तो). G3 ग्रामे एषा सतो रतिः. —[c]) K1 एनं; K2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3 5.7.8 एतां (for एनां). G2 छिंदत्येनां हि सुकृतो. —[d]) G3 नैतां (for नैनां). K7 नैनं छिंदति दुष्कृतं; G2 यांति तैराच्छिद्दंति. — After 37, Ś1 K1.2.4.7 D4.9 ins.:

793* तुल्यजातिवयोरूपान्हुतान्पश्यसि मृत्युना ।
न च नामास्ति निर्वेदो लौहं हि हृदयं तव ।

[(L. 1) K1.7 D4.9 हतान् (for हुतान्). —(L. 2) K7 मानास्ति (for नामास्ति). K4.7 लोहं (for लौहं).]

38 [a]) K6.7 V1 Bo Ds1 D4.9 -श्रोतां (for -स्रोतां). K2 रूपस्थूलां मनःस्रोतां; Ds2 रूपकूलमनस्रोतां. —[b]) Ś1 (*inf. lin.*) रजोद्वीपां; K1.7 स्पर्शद्वीपं (K7 °पा). K1 रसवहां; D2.8 रसावहं; M7 °पगां (for °वहाम्). —[c]) Da4 गंधपंका; Dn4 °धूप-; D5.7 °पक्वां (for °पङ्कां). D4 स्पर्शजलं. —[d]) D5 om. मार्ग. Ś1 K1.2 -दुरारुहां; D8 °वहं.

39 D5.7 om. 39. —[a]) K6.7 V1 Bo.6–8 Da3.a4 Dn4 D8 D3.4.9 M1.5.6 Cs (gloss: तरित्रं, सलिलनोदनसाधनम्) क्षमात(K6 °च)रित्रां (B7 °द्रां) (hypermetric); G2 क्षामारितत्र (sic) (for क्षमारित्रां). ❀ Cn: क्षमा एव अरित्राणि, नौचालनदण्डाः यस्याम् । ❀ —[b]) D2 धनीस्थैर्य-; G1 धर्मस्थैव (for °स्थैर्य-). K2 -कटकरां; K4 Bo.6 (marg. as in text).7.8 (marg.).9 Da3 Dn1 D2.3.8 Ca.n.p (gloss: वटारका नौकर्षणरज्जुः) -वटारकां; K6 -वतारकां; Da4 -वराटकां; Dn4 -वपारकां; D8 T1 G2.3 Cs -पदांकुरां; T2 G1.6 -वटांकुरां (for -वटाकराम्). —[c]) D8 योग- (for त्याग-). K2 -वाताध्वमां; K7 °श्वितां (sic); B8 (marg.) G2 -वातोद्धतां; D4.9 -वातान्वितां (for °ध्वगां). Ś1 K1 T2 M1 शीघ्रं; G2 lacuna (for शीघ्रां). —[d]) V1 damaged. K2 बुद्धिनावं; K4.6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T G1–3.6 नौतार्यां तां; M1.5.6 नावं कृत्वा; M7 असंतार्यां (for बुद्धिनावा). K1 Ds1 नदी. B8 (marg. as in text) तर (for तरेत्).

40 = 12. 318. 44. 40[ab] is partly damaged in V1. —[b]) K4.6.7 V1 Bo.6–9 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T1 M1.5.6 तथा; G3 मद्दे (for उभे). V1 त्यजेत्; T1 G3.6 द्विज; G2 द्विजः (for त्यज). — Da3.a4 Ds1 om. (hapl.) 40[cd]. —[c]) Ś1 K1.2.4 बुद्धिं (for उभे). —[d]) K6.7 V1 Bo.6.7.8 (orig.) D3.4.7.9 T G1.3.6 तत्त्यज; G2 तत्त्वतः (for तं त्यज). ❀ Ca: तमुपायमपि सिद्धप्रयोजनत्वात्त्यज ॥ Cv: येन संसा-

C. 12. 12462
B. 12. 330(29). 41
K. 12. 337. 41

त्यज धर्ममसंकल्पादधर्मं चाप्यहिंसया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्वा बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥ ४१
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४२
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासं समुत्सृज ॥ ४३

इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।
महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाणु यत् ॥ ४४
इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।
पञ्चविंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥ ४६

रेण त्यजसि परलोकं, तं संसारं त्यज । ❀

41 a) M1. 5–7 [अ]धर्मम्; Ca (gloss: धर्मफलं) धर्मम् (as in text). G3 च संकल्पाद्; M1. 7 असंकल्पान्. ❀ Ca: असंकल्पात्, अकामनया । ❀ — b) V1 Ds2 वा (for च). K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 [अ]लिप्सया (for [अ]हिंसया). M1. 5–7 धर्मं चा(M6 °र्मंश्चा)प्यविहिंसया. — d) ❀ Cs: परमनिश्चयात्, परमात्मैवाहमिति निश्चयात् । ❀

42 a) K1. 6 अस्थिस्थूलं; Da4 Dn1 अस्तिस्थूणं; D5. 7 आस्थिस्तंभं (for °स्थूणं). K1 स्नायसुतं (sic); K2 स्नाध्वयुतं; D5. 7 स्नायुनद्धं; T G1–3. 6 °बंधं (for °युतं). — b) D5. 7 -क्षतज- (for -शोणित-). K2 -पेलनं (for -लेपनम्). — c) K1 चंद्रावनद्धं; K4 धर्मा°; Da4 वर्मा°; D8 चर्मावनद्ध-; D5. 7 कर्मानुबंधं; M7 चर्मावबद्धं (for °वनद्धं). V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 दुर्गंधिं; D5. 7 दुर्गंधं (for दुर्गन्धि). — d) D6 पूर्ण- (for पूर्णं).

43 a) G2 जराक्रोध-; G3 °क्रोश-; M1. 5–7 °रोग- (for °शोक-). K1 -समाविष्ट-; Da4 °विष्टा (for °विष्टं). — b) Ś1 K1. 2 अस्थिरं; G2 आरुतं (for आतुरम्). B8 D8 M1. 5–7 पंचानिलसमन्वितं. — c) D4 अनित्यज्य (for °त्यं च). D8 रजस्व(Ds2 °श्व)लमिमं नित्यं. — d) Bo पुत्रावासम् (for भूतावासं). K6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 इमं त्यज; K7 D4. 5. 7. 9 परित्यजेत्; B6–8 इमं त्यजेत्; T G1–3. 6 समुत्सृजेत् (for °त्सृज). M1. 5–7 भूतात्मा वा समुत्सृजेत्.

44 a) M1. 6. 7 इदम् (for सर्वम्). — b) T1 G2. 3. 6 जगच्चापि च यद्भ(G2 शुभ)वेत्. — d) Ś1 K1 असाद्यत्; K2 असाभ्य (sic); K6 अहयत्; D8 Cs अल्पान्यत्; T1 G3. 6 महद्भत् (for महद्यत्). Ś1 K1. 2. 4 परमाणुमत्; K7 D4. 9 T G1. 6 °णुवत्; B7 °श्रयत् (sic); Da3. a4 °णु तत्; D8 Cs (gloss: परिच्छिन्नं) परिमाणवत्; D2. 3. 8 परमाश्रयात्; D5. 7 °र्थवत्; G3 °श्रमः (for परमाणु यत्). G2 महद्विद्यात्पराश्रमः. — After 44, T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

794* महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा मही ।
षष्ठस्तु चेतना या तु आत्मा सप्तम उच्यते ।
अष्टमं तु मनो ज्ञेयं बुद्धिस्तु नवमी स्मृता ।

[(L. 1) G1 यं (for खं). — (L. 2) G2. 3 Kumbh. ed. षष्ठं (for षष्ठस्). T2 धातुर् (for या तु).]

45 D5. 7 om. 45. — a) Bo T1 (before corr.) तु (for च). K6 द्वयं चैव; K7 D4. 9 दशैकं च (for च पञ्चैव). — c) Da4 एव (for एष). ❀ Cn: पञ्चभूतानि (1–5), महद्बुद्धिः (6), इन्द्रियाणि पञ्च (7–11), चकारात् पञ्च प्राणाः (12–16), तमआदित्रयमेकम् (17), इति सप्तदशकः । ❀ — d) Da3 om. राशि. B8 D4 T2 -संज्ञिकः; T1 G1–3. 6 -संज्ञितः (for -संज्ञकः).

46 D5. 7 read and M1. 5–7 repeat 46a–47b after 48. — b) Da4 om. व्यक्ता. K7 V1 D4. 5. 7. 9 G3 M1. 5–7 (last four both times) च (for हि). K6 B6–9 Da4 संहतः; D8 संज्ञितः; D5. 7 संततः; G3 संगतः (for संहितः). T G1. 2. 6 व्यक्तोऽव्यक्तश्च संगतः. — c) K4. 7 Bo (*sup. lin.* as in text). 7. 8 Da3 Dn1. n4 D2–5. 7–9 Cn (gloss: इन्द्रियार्थैरष्टभिः, शब्दादिभिः पञ्चभिः मन्तव्यं बोद्धव्यं अहंकर्तव्यं च तैः सहाष्टभिः एवं चतुर्विंशकः) चतुर्विंशक; T1 G6 सर्वे विंशक; T2 G1–3 सप्तविंशक; Cs (gloss: पञ्चविंशेन चैतन्येन विशिष्टः, पञ्चविंशसमायुक्तः) पञ्च° (as in text). — d) K7 D9 T1 G3. 6 व्यक्ताव्यक्तमथो (T1 °नो) (for °मयो). K4. 7 V1 Bo. 6 Dn1 Ds2 D5. 7. 9 M1. 5. 6 (last three first time) गणः; D4 गणाः; T1 गुणाः (for गुणः).

47 For the sequence in D5. 7 and the repetition in M1. 5–7, cf. v. l. 46. — a) Da3 श्रुतिः; G3 मात्रैः (for एतैः). Ś1 K1. 2. 4 समायुक्तम्; K6 समुद्युक्तः; Ds1 समायुक्ताः (for °युक्तः). — b) K6 अव- (for अभि-). Ś1 K1. 2. 4 अनित्यमभिधीयते. — c) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 त्रिवर्गं; M1. 6. 7 °र्गे (for °र्गो). K8 Da3. a4 B6. 7 च; V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8

एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्गोऽत्र सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ॥ ४७
य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवाप्ययौ ।
पाराशर्येह बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ॥ ४८
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ४९
इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ।
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ॥ ५०

परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानवेलां न पश्यति ।
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५१
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान् ।
लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ॥ ५२
अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ।
अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ ५३
यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः ।

C. 12 12475
B. 12 330(28).54
K. 12.337.55

M1. 6. 7 तु (for ऽत्र). M6 त्रिवर्गेण सुखं दुःखं.

48 For the sequence in D6. 7 and the repetition in M1. 5–7, cf. v. l. 46. — a) V1 इदं ये; Ds1 D2 M1. 5–7 य इमं (for य इदं). — b) K1 प्रभवाप्ययो; B0. 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 Ds प्रभ(Dn4 °ह)वाव्ययौ (for °प्ययौ). — c) K1. 2. 4 D4 पराशर्येह; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G3 पारंपर्येण; M1. 5–7 पाराचर्येण (for °शर्येह). Da4 बोधव्यं; Ds1 बोद्दव्यं; G2 बोधस्य. — d) B9 जनानां; T G2. 3. 6 जानता; G1 ज्ञानता (for ज्ञानानां). K1. 2 यश्च.

49 a) T1 G6 ग्राह्यते (for गृ°). B8 यत्तत्; Da4 यद्वत् (for यद्यत्). — b) D5. 7 व्यक्त (for व्यक्तम्). K4 स्थितः (for स्थितिः). Ś1 K1. 2 B8 तद्व्यक्तमिति संस्थितिः (B8 °तं); V1 तत्तद्व्यक्तमिदं स्थितं. — c) D8 बोद्धव्यं (for विज्ञेयं). — d) K7 B7 लिंगं ग्राह्यम्; T1 लिंगाग्राह्यम्. Da4 अतींद्रियौ. ❀ Cs: लिङ्गग्राह्यं, अनुमेयम् । ❀

50 a) M1. 7 निहतैर्; Cs (gloss: विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य आत्मनि स्थापितैः) नियतैर् (as in text). K6 इंद्रियैर्नीयते देहो. — b) D7 इह; T1 अव-; G2 अभि- (for इव). K2 Ds2 D2. 7 T G1. 2. 6 M7 तप्यते (for तर्प्यते). — T2 G2. 3 repeat 50cd after 52. — c) Ś1 K1. 2 विदितम् (for विततम्). — d) K4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 लोकांश्च (for लोकं). K6 आत्मनि (for चा°).

51 T1 G1. 6 om. 51–52. Da4 om. (hapl.) 51ab. — a) K6 परावरदशा; G2 पुरावरप्रज-; G3 परावरवृते; M1. 5–7 °विदः (for °दृशः). ❀ Cs: परावरदृशः, परः हिरण्यगर्भः, अवरः निकृष्टः, यस्मिन्नसौ परावरः, परमात्मा । ❀ — b) K6 B9 Ds -मूला (for -वेलां). K4. 7 V1 B0. 6–8 Da3 Dn1. n4 D2–5. 7–9 T2 G2. 3 M1. 5–7 ज्ञानमू(T2 ज्ञनमू-; G2 ज्ञाने मू)ला न नश्यति. — c) Da4 पश्यते (for °तः). — d) G2. 3 सर्वावस्थानि सर्वदा.

52 T1 G1. 6 om. 52 (cf. v. l. 51). — a) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्व- (for ब्रह्म-). K2 -भूतश्च (for °स्य). — b) Da3. a4 -लभ्यते (for -पद्यते). — c) D5. 7 अनेन (for ज्ञानेन). Ś1 K1 विविधाः; Ds1 D5. 7 विधिना (for विविधान्). — d) V1 B0 D5. 7 अनिवृत्तस्य; B6. 7. 9 Da3. a4 अनु°; D8 (marg.) अनिवृत्य च (for अतिवृत्तस्य). K4 देहजान्; G3 मोक्ष° (for मोह°). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 अनिवृत्तस्य देहजान्. — e) Ś1 K1. 2 लोक- (for लोके). B6 -प्रसादेन (for -प्रकाशेन). — f) B9 Da3. a4 Ds T2 G3 M1. 5–7 Cs (gloss: ज्ञातव्यब्रह्ममार्गः) ज्ञेयमार्गो; G2 ज्ञेयमास्तो (for लोकमार्गो). Ś1 K1 रिश्यति; K2 B7. 9 रिष्यति; K4 रिस्यति; Da4 रीष्यते; D8 विद्यते (for रिष्यते). K6 ज्ञेयमार्गो तरिष्यति; K7 D4. 9 लोकमार्गांस्तरिष्यते (K7 °ति); B6 (marg.) °मार्गमतिरिच्यते (hypermetric); D5. 7 °मार्गान्वरिष्यसि; D8 °मार्गो तरिष्यते (sic). — After 52, T2 G2. 3 repeat 50cd.

53 a) K1 reads from अनादि up to हन्ति (in 54d) twice. Da4 G1–3 जंतुर्. — b) D7 स्थितिम् (for स्थितम्). — c) Ś1 K1 (both times) अमूर्तं तं; K2. 4 अमूर्तं च; K7 Da3. a4 D4. 9 अमूर्तिं च; Dn1 असूर्तं च; G2 मुहूर्तं च (for अमूर्तं च). ❀ Cv: अकर्तारं, स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वशक्तिरहितम् । ❀ — d) G2 अपि (for आह). B7 Da4 तीर्थवत्; Cn (gloss: मोक्षोपायवित्) Cs (gloss: सकलशास्त्रार्थवित्) Cv (gloss: शास्त्रवित्) °वित् (as in text).

54 For the repetition in K1, cf. v. l. 53. — a) K1 (both times). 6 V1 B0 Ds1 G2 सुकृतैस्; G3 दुष्कृतैस् (for स्वकृतैस्). G2 एवं; G3 तैस्तु (for तैस्तैः). — b) G2 -दुःखितैः (for °तः). — Da4 om.

C. 12.12476
B. 12.330(29).55
K. 12.337. 56

स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ॥ ५४
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ५५
अजस्रमेव मोहार्तो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ।
बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ॥ ५६
ततो निवृत्तो बन्धात्स्वात्कर्मणामुदयादिह ।
परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ५७
स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ।
सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ॥ ५८
संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

(hapl.) 54ᶜ–55ᵈ. — ᵃ) Ś1 K2.7 V1 D4.5.7.9 T G1.6 M5.6 स्व-; K1 (both times) M1.7 सु- (for स). K3 -प्रतिघार्थार्थं (sic); D4.5.7.9 G2.3.6 °कारार्थं; G1 °हारार्थं (for °घातार्थं). — ᵈ) D7 G1 अनेकथा.

55 Da4 om. 55 (cf. v. l. 54). — ᵃ) K6 B6.7.9 Da3 सर्वं (for कर्म). D5.7 T2 समाधत्ते. — ᶜ) K3 D5.7 तस्य ते (for तप्यते). D5.7 M1.7 न (for ऽथ). — ᵈ) B0 त्यक्त्वा (for भुक्त्वा). K1 आतुरा.

56 ᵃ) K7 D4.9 G2 M1.7 एवं (for एव). Ś1 K1.2.4 B6 मोहांतो; K6 V1 B0.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मोहांधो; G2 एवार्तो; M1.5–7 दुःखार्तो (for मोहार्तो). D5.7 अत (D7 °ज) स्रमेवं मोहार्तो. — ᵇ) K7 दुःखे च; D4.9 दुःखेसु (for °षु). G3 सह (for सुख-). K7 D4.9 -संज्ञिते (for °तः). — ᶜ) K3 बुध्यते; K4.6.7 V1 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 M1.5.6 वध्यते; Da4 lacuna (for ब°, as in Ś1 K1 M7). Da4 बध्यते; D9 नश्यते (for मथ्यते). T G1–3.6 मथ्य-(G3 °ध्यं)ते मथनेनैव. — ᵈ) K6 मंथवित्; G2 धर्मवत्; Cs (gloss: अनिवृत्तबन्धनत्वात्) मन्थ° (as in text). D5.7 कर्मभिर्वत्सवत्तदा.

57 ᵃ) V1 स्वद्वंद्वे (for बन्धात्स्वात्). K4.6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ततो निबद्धः (K6 Da4 °बंधः) स्वां योनिं; D5.7 ततो निवृत्तं बंधं (D7 °धः) सन्; T G1–3.6 M1.5–7 त(T1 G3.6 कु)तो निवृत्तबंधत्वात्. — ᵇ) G3.6 कर्मणामुदयानिह. — ᶜ) K3 पवित्रमति- (for परिभ्रमति). The portion from संसारं up to क्षुद्राद्र (in 12. 318. 26ᵃ) is lost in Ś1 on missing fol. K1.2.4.7 B0 D8 (before corr.).4.9 संसाराद्; T G1.3.6 M1.6 °रात्; M5.7 °राद्र (for °रं). — ᵈ) K2.4 बाहु-; G3 परि- (for बहु-). K1.2.4 om. from वेदनः up to भावविं (in 58ᵈ). K7 D4.9 -वेदनात्; Da1 -वेदना; D5.7 -वेदनं; T G1–3.6 -वेदनात् (for °नः).

58 Ś1 missing (cf. v. l. 57). K1.2.4 om. up to भावविं (cf. v. l. 57). — ᵃ) K7 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 स चेन्; D5.7 सर्वं (for स त्वं). K6 निवर्त-; K7 निवृत्ति- (for °त्त-). B6 -बंधुस् (for -बन्धस्). — ᵇ) Da1 कर्मणः; D4 °ताः. V1 निवृत्तापि हि कर्मतः. — ᶜ) Da1 सर्वजित् (for °वित्). K7 D4.9 सर्वदृक्; Da4 °वित् (for °जित्). B3 Da3 Dn1.n4 Da1 D2.3.5.7.8 सिद्धौ (for सिद्धो). — ᵈ) K7 D4.9 भवेद्भाव-; D5.7 G3 भवेन्द्रव-; T G1.2.6 M1.5–7 भवेद्भाव- (for भव भाव-). M1.6.7 -विसंज्ञितः (M1 °तं) (for -विवर्जितः). D8 भवेद्वै द्विजसंज्ञितः.

59 Ś1 missing (cf. v. l. 57). — ᵃ) K6 संतमेन (for संय°). K1.2 संयमेन च (K1 °मे नव-) संबधान्; G2.3 संयमे (G3 सह्यमे) नवमं साध्यं. ❀ Cn: संयमेन, धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन । नवं, दृष्टिमात्रेण उत्पन्नम् । ❀ — ᵇ) K1 निर्वृत्यां; K3 B6.7 Da3.a4 निवृत्त्या; B0 निवृत्ता; D4.9 निर्वर्त्यं; D5.7 निवृत्य (for निवर्त्य). G2.3 तमसो (for तपसो). B6.7.9 बलं (for बलात्). — ᶜ) G1 M6 संप्राप्तो (for °प्ता). M1.5–7 बहुलां (M1.7 °ला) (for बहवः). — ᵈ) K1.2.7 D4.9 G1 अव्याबाधां; M1.5.6 अवि°; M7 अपि बाधां (for अप्यबाधां). K1 D5 G1 सुखोदयं.

Colophon. Ś1 D8 missing: K3.5 B1–5 Da1.a3 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 शुकानुपतनं; K7 D4.5.7.9 नारदप्रश्नः; B7.9 Dn1 शुकाभिपतनं; Da3.a4 शुकातिपतनं; M5.6 शुकानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 Da3 153: B8 257; Dn1 G3 155; Da1 D8 M1

३१७

नारद उवाच ।

अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २
तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे ।
तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ ४
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते ॥ ५
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते ।
अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ ७
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।

C. 12. 12486
B. 12. 331(30).3
K. 12. 336. 6

---

6. 7 150; T1 G6 152; T2 165; G1 151; G2 169; M6 186. —*Śloka no.:* Da4 70; Dn1. n4 60; D8 58.

317

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 316. 57; 283. 15).

1 ᵃ) ※ C8: अशोकं, शोकनिवर्तकज्ञानजनकम् । ※ — ᵇ) B6 (marg. as in text) शांतं (for शास्त्रं). Dn4 शांतिपरं; G2 शंककरं (for शान्तिकरं). V1 B8 (marg. as in text) परं (for शिवम्). — ᶜ) D5. 7 संसज्य; G2 निष्यंद (sic); G8 अन्विष्य (for निशम्य). — ᵈ) K1. 2. 4 V1 लब्ध्वा तां (by transp.). B8 (marg.) अश्नुते; Da4 एधसे (for एधते).

2 = 3. 2. 15: 11. 2. 13: (var.) 12. 26. 20; 168. 31: B. 18. 5. 61; Hitopadeśa 1. 2. — ᵇ) B6 (marg.) G2 हर्षस्थान- (for भय°). — ᵈ) Da4 पंडिताः (for °तम्).

3 ᵃ) K1 अनिष्टं. — ᵇ) K1 निबोधसे (for °ध मे). — G2 om. 3ᶜᵈ. — ᶜ) K7 D4. 5. 7. 9 येन ते वर्ध(K7 ते वर्त-; D5. 7 वै वर्ध)ते बुद्धिर्. — ᵈ) K7 D4. 9 लभसे (for °ते).

4 = (var.) 3. 206. 16. — ᵃ) G2 अनिष्टस्य प्रयोगाच्च. — ᵇ) G8 बुधस्य (for प्रियस्य). — ᶜ) K1. 2 मानुषा (for मनुष्या). K7 B9 D9 T1 G6 मानुषैर् (for मानसैर्). — ᵈ) B8 G2 युंजते; B9 युजंते (for युज्यन्ते). To avoid hiatus, K1. 2. 4. 6 B6–8 Da4 T G1 M1. 5–7 येल्पबुद्धयः; K7 V1 B0 Da8 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 G6 स्वल्पबुद्धयः; B9 तेल्प°; D7 नात्र संशयः; G2. 8 ह्यल्पबुद्धयः (for *अल्पबुद्धयः).

5 ᵃ) K6. 7 D4. 9 प्राप्येषु; M7 दिव्येषु (for द्रव्येषु). D4 lacuna; G2 धर्मनीतेषु (for समती°). — ᵇ) K7 न चिंतयन्; D5. 7 T1 G6 M1 विचिंतयेत् (D5. 7 °यन्) (for न चिन्तयेत्). — ᶜ) K1. 2. 4. 7 ताननाद्रियमाणश्च (K7 °नस्य); K6 V1 B0. 6–9 Da8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 न तानाद्रियमाण(Dn4 D8 °न)स्य; Da4 ततो ताद्रियमाणस्य (sic); D5. 7 जनानां प्रियमाणस्य. — ᵈ) K7 D4. 5. 7. 9 प्रणश्यति (for प्रमुच्यते). K1. 2. 4 स्नेहबंधाद्विमुच्यते.

6 Da4 om. (hapl.) 6ᵃᵇ. — ᵃ) B7 तस्य (for तत्र). — ᵇ) G2 नागः (for रागः). — ᶜ) K1. 4 अनिष्टबुद्धिं तां; K2 °बुद्धितां; V1 B0. 7. 9 Da8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T1 G6 M1. 5–7 °वर्धितं; B6 (orig.) °बुद्धिं तं; B6 (marg.) °वृद्धितं; D5 °बुद्धि तं; D7 °बुद्धितः; T2 °वरिस्थतः; G1 °विद्धि तत्; G2 °वसितत्; G3 °मर्पितं; C8 °मन्वितं (for °वद्धितं). — ᵈ) Ds1 तदा (for तथा). K1. 2. 4 विराज्य(K2 °ज)ते (for विरज्यते).

7 G2 om. (hapl.) 7–8. K2 om. (hapl.) 7ᶜ–9ᵇ. — ᶜ) K1 अस्याभावेन; K6 अप्या°; Dn4 अर्थं°; T1 नाभ्य°; G6 नाप्य° (for अप्य°). — ᵈ) D5. 7 तत्रस्य; T1 सच्चास्य; G6 सद्वास्य (for तच्चास्य).

8 = 3. 206. 17. K2 G2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ᵃ) Ds1 om. (hapl.) नि युज्यन्ते. — ᵇ) K1 नियुज्यंते; Ds1 संयु°; D5. 7 ते यु° (for वियु°). — ᶜ) M5 सर्वेषां (for सर्वाणि).

C.12.12469
B.12.331(30).8
K.12.336.8

सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९
नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १०
दुःखोपघाते शारीरे मानसे वाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत् ॥ ११
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ १२

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ १३
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ १४
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ १५
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः ।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १६
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ।

---

9 = 11. 26. 4 : cf. 12. 16. 10. K2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). D7 om. (hapl.) 9–10. —^{a}) D4 मृते (for मृतं). —^{d}) T2 प्रसज्यते (for प्रपद्यते). ❀ Cn: द्वावनर्थौ, इष्टरुयादिदेहविनाशः स्वशरीरतापश्च । ❀

10 D7 om. 10 (cf. v. l. 9). Ds1 D8 om. (hapl.) 10. —^{a}) K1. 2. 4 नास्तु; Ds2 D8 नाश्रु (for नाश्रु). K1. 2. 4 संबु(K1 °ब)द्धा; K6 T2 G2 ये बुद्धा; B6 (marg. as in text). 9 ये बुद्धा (for ये बुद्ध्या). —^{b}) K1 दृष्ट्या (for दृष्ट्वा). K1 संतर्मि (sic); K6 D2 संगतिं; K7 D4. 9 संगतं; G2. 8 सत्तमं (G8 °म); C8 (gloss: सुखदुःखप्रवाहम्) संततिम् (as in text). —^{c}) K1 प्रपद्य तत्; K2 प्रपद्यत; K4 D4. 9 G2. 8 प्रपश्य तत्; D5 च पश्यतः (for प्रपश्यतः). V1 शांतिं; B9 सर्वान् (for सर्वं). —^{d}) K1. 2 नास्तुकर्म; Dn1. n4 Ds2 D4. 5 नाश्रु°; M5 नास्त्र° (for नाश्रु°). Dn4 [उ]पचक्षते (for °पद्यते).

11 11–18 = (var.) 12. 540*, lines 1–16. —^{a}) K6 संघाते (for शारीरे). —^{b}) B7 मानुषे (for मानसे). K4 V1 B0. 6–9 Da8. a4 Dn1. n4 D3. 4. 8. 9 T G1–3. 6 च (for वा). Dn4 [अ]भ्युपस्थिते; G2 [अ]पि वा स्थिते (for [अ]प्युपस्थिते). —^{c}) T2 G1–3 हर्तुं (for कर्तुं). —^{d}) K1 D4. 9 T1 यत्नस्; T2 यतस्; G1. 2 corrupt; G3 तज्ज्ञस्; G6 ततस्; M5 यत्नात् (for यत्नस्). D5 अनुविंदयेत् (for °चिन्तयेत्).

12 = 11. 2. 17^{cdef}. K2. 7 D4. 7. 9 G2. 8 om. (hapl.) 12^{ab}. —^{c}) D5. 7 च; G2 तु; G8 न (for हि). K7 D4. 9 नात्येति; B9 नप्येत (sic); D5 नापैति; D7 नोपैति; G8 नाह्येति; M1. 5–7 न व्यैति (for न व्येति). —^{d}) K2. 4 [अ]भि° (for [अ]पि). K6 G3. 6 विवर्धते; D5. 7 T2 G1 प्रवर्तते; G2 प्रपद्यते (for प्रवर्धते).

13 = (var.) 3. 206. 15 : 11. 2. 21. —^{a}) K6 प्रजया; Da4 Ds2 (before corr.) प्रज्ञाय (for प्रज्ञया). —^{b}) D4 G1 ओषधैः. —^{c}) K2 T2 G1 विज्ञाय (for विज्ञान-). T2 G1 सामर्थ्यान्; M1 -सामान्यं (for -सामर्थ्यं). M7 एतद्धि ज्ञानसामान्यं. —^{d}) K2 बलैः; V1 बाल- (for बालैः). D8 इयन् (for इयात्).

14 = (var.) 3. 2. 45 : 11. 2. 15. —^{ab}) K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 T2 transp. यौवनं and जीवितं. K1. 2. 4. 6 D7 T2 G1. 3 M1. 5–7 द्रव्यसंचयाः; Da4 T1 °संचयं. —^{c}) T G1. 2. 6 -संसर्गौ; M7 -संवादो (for -संवासो). —^{d}) K2 M1. 5–7 तेषु; D5 T G1. 6 एषु (for तत्र). K1 om. from पण्डितः up to संशयः (in 16^{b}). D7 G2 न मध्येषु न पंडितः (G2 °ताः); G3 न गृंध्येदेषु पंडितः. — After 14, K1 reads 12. 318. 3–20.

15 15^{ab} = 11. 2. 16^{ab}. K1 om. 15 (cf. v. l. 14). —^{a}) G3 M1. 5–7 शोकम् (for दुःखम्). T1 नाज्ञान-दीपकं दुःखम्. ❀ C8: जानपदिकं, सर्वसाधारणं संसार-दुःखम् । ❀ — 15^{cd} = (var.) 11. 2. 17^{ab}.

16 K1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). —^{a}) Ds2 दुःखाद् (for सुखाद्). K2. 4 प्रियतरं; D5. 7 अनं° (for बहु°). —^{b}) D4. 5. 7 जीव(D4 °वि)तो (for जीविते). V1 damaged; Ds2 D8 T1 G6 संचयः (for संशयः). — After 16^{ab}, K2. 4 read 12. 318. 2^{c}–20^{d}. —^{c}) K2. 4 स्निग्धत्वाद्; D8 T G1–3. 6 °त्वाच्च (for °त्वं च). Da4 स्निग्धत्वं चद्रिकार्येषु (sic); D5 स्निग्धेष्व***र्थेषु; D7 स्निग्धेष्वर्थेंद्रियार्थेषु; M1. 6. 7 स्निग्धः पंचेंद्रि°. —^{d}) T G1–3. 6 M1. 5–7 संमोहान्मरणं प्रियं (G3 वरं). ❀ C8: मोहान्मरणमप्रियम्, पुनर्जातिशतेन तत्साधनार्थं यत्नं कुर्वन्तीति भावः । ❀

अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पण्डिताः ॥ १७
दुःखमर्था हि त्यज्यन्ते पालने न च ते सुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत् ॥ १८
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ १९
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २०
अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ २१
निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् ॥ २२
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये बुद्ध्वा तमसः परम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २३
संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २४
अथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणे ।

C. 12. 12506
B. 12. 331(30). 25
K. 12. 338. 25

---

17 17^{ab} = (var.) 3. 206. 19^{ab}. —^{b}) K_{6} शुभं (for सुखं). $K_{1,2}$ Bo अपि; $K_{6,7}$ $B_{6,7}$ Da_{4} $D_{2,4,9}$ चापि (for वापि). D_{5} [अ]भयं (for [उ]भयं). D_{5} नर. —^{c}) K_{1} भवत्येति (hypermetric); K_{2} D_{4} $M_{1,5-7}$ अत्येति; D_{5} अभ्येत्य (for अभ्येति). —^{d}) K_{1} नरं; T $G_{1,2}$ न तत्; $G_{3,6}$ एतत् (for न तं). Dn_{1} T_{1} $G_{1,6}$ शोचति; G_{3} चोचंति (for शोचन्ति). Dn_{1} T_{1} $G_{2,6}$ पंडितः; G_{3} [अ]पंडितः (for पण्डिताः). $Da_{3,a4}$ तं शोचंति न पंडिताः.

18 = (var.) 3. 2. 43. —^{a}) K_{7} $D_{4,9}$ $M_{1,5}$ युज्यंते; T_{1} त्यजंते; G_{2} त्यजते (for त्यज्यन्ते). K_{6} V_{1} $Bo._{5-9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ D_{S} $D_{2,3,8}$ त्यजं(Da_{3} D_{S} त्यज्यं-; Da_{4} भजं)ते दुःखमर्था (B_{8} °सात्मा) हि; $D_{5,7}$ अज्यंते सुखमर्था हि; T_{2} दुःखमर्थाभित्यजंते; G_{1} °र्थाभिपज्यंते; G_{8} दुःखेनार्थाभियुज्यंते. —^{b}) $K_{1,2}$ च न (by transp.). G_{3} तत् (for ते). T $G_{1-3,6}$ सुखं (for सुखाः). —^{c}) Da_{4} [अ]भिगम्यंते (for [अ]धि°). K_{1} श्रुतैव नाधिगच्छंते; K_{2} श्रुत्वैव नाधि*मंते. —^{d}) G_{2} आशाम् (for नाशम्). K_{6} एवानु-; $D_{5,7}$ तेषां न (for एषां न). Da_{4} निचिंतयेत् (for न चिन्त°).

19 = (var.) 11. 2. 20. —^{a}) G_{2} अन्यमन्यावनावस्थां. —^{b}) V_{1} Ds_{2} वैशेषकीं; C_{S} (gloss: विशेषतो धनवत्तारूपाम्) °षिकीं (as in text). K_{6} T_{1} नरः (for नराः). —^{c}) G_{2} संसिद्धिं (for विध्वंसं). $K_{6,7}$ $D_{4,5,7,9}$ अतृप्तिं ($D_{5,7}$ °प्ता) यांत्यविद्वांसः.

20 = 11. 2. 3 : 12. 27. 29 : B. 14. 44. 19; Rām. 2. 105. 16 : 7. 52. 11; Gobhila Smṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^{cd}–27^{ab}; Divyāvadāna (Cowell) p. 27. —^{a}) Da_{4} सर्वे क्षती यांति निचयाः (sic); T $G_{1-3,6}$ क्षयांता निचयाः सर्वे (T_{1} सर्वा). —^{b}) $D_{4,9}$ समुच्छ्रियाः. —^{c}) K_{2} विप्रयोगार्ता (for °गान्ता). —^{d}) D_{4} मरणं तं (for °णान्तं). V_{1} T_{1} $G_{1,3,6}$ $M_{1,5,6}$ च (for हि).

21 = (var.) 3. 2. 44. —^{a}) $G_{1,2}$ अतो (sic) (for अन्तो). $M_{1,5-7}$ विविरसायाः (for पिपासायास्). —^{b}) K_{6} B_{7} $Da_{3,a4}$ तुष्टिश्च; V_{1} तृप्तिश्च; $M_{1,5-7}$ संतोषः (for तुष्टिस्तु). —^{c}) Da_{4} नामात् (for तस्मात्). —^{d}) T_{2} G_{1-3} सुखं (for धनं). $K_{1,2,4}$ शंसंति; T_{1} $G_{3,6}$ पश्यति (for पश्यन्ति). T_{1} $G_{1,3,6}$ M_{7} पंडितः.

22 ^{a}) K_{1} निमेषमात्राम्; Ds_{2} °माषम् (for °मात्रम्). G_{3} चापीह (for अपि हि). —^{b}) $K_{1,2,4}$ योधि-; D_{5} यौगं; D_{7} G_{3} योगं (for वयो). $D_{5,7}$ तिष्ठेन्न; G_{3} पृच्छति न (hypermetric) (for गच्छन्न). G_{2} प्रयोगं न तु तिष्ठति. —^{c}) $K_{1,2}$ Da_{3} स(Da_{3} अ)शरीरेषु; K_{6} स्वशरीरेपि (for °रेषु). V_{1} नित्येषु (for [अ]नित्येषु). K_{7} शरीरेष्वपि नित्येषु. —^{d}) G_{2} नित्यत्वम् (for नित्यं किम्).

23 = (var.) 3. 206. 25. —^{a}) V_{1} $Bo._{6,9}$ $Dn_{1,n4}$ D_{S} $D_{2,3,5,7}$ भावं (for [अ]भावं). —^{b}) $K_{1,2,4}$ Bo Ds_{1} बुद्ध्या; K_{6} $B_{6,7,9}$ Da_{4} D_{4} बुधा; $D_{5,7}$ बुद्धास्; $M_{1,5,6}$ बुद्धा (for बुद्ध्वा). K_{6} V_{1} $Bo._{6-9}$ $Da_{3,a4}$ $Dn_{1,n4}$ $D_{2,3,8}$ मनसः; G_{2} तपसः (for तमसः). G_{3} पुरं (for परम्). —G_{3} om. 23^{cd}. —^{c}) Da_{4} D_{9} गताधानः; T_{1} G_{6} महात्मानः (for गताध्वानः). —^{d}) $K_{1,2}$ Da_{4} $D_{5,7}$ T $G_{1,2,6}$ पश्यंति; D_{4} lacuna (for पश्यन्तः). G_{2} च परां (for परमां). Da_{4} गतिः (for गतिम्).

24 = (var.) 12. 169. 18; 309. 19. —^{a}) $K_{1,2}$ संचिन्वन्नेकम्; Da_{4} °त्वानगम्; D_{4} संचिरपानकम्; $D_{5,7}$ संचिंत°; G_{2} संचित्यानेकम् (for °न्वानकम्). $Da_{3,a4}$ [इ]दं (for [ए]नं). —^{c}) T $G_{1,3,6}$ [अ]रण्ये; G_{2} [अ]रथ्ये (for [आ]साद्य).

25 ^{a}) K_{1} $Dn_{1,n4}$ D_{S} $D_{2,3,8}$ तथा; V_{1} $D_{5,7}$

C. 12. 12506
B. 12. 23 (20). 25
K. 12. 239. 25

अशोचन्नारमेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २५
शब्दे स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्परं किंचिद्धनिनो वाधनस्य वा ॥ २६
प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखमनामयम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ २७
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया ॥ २८
प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः ॥ २९
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

अत्र; G2. 3 यथा (for अथ). D9 G3 हि (for [अ]पि). G3 [उ]पायः (for [उ]पायं). D5. 7 संपश्ये. — [b]) D5. 7 [ऽ]द्य दुःख- (for दुःखस्य). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परिमोक्षणं. K1. 2 दुःखस्यास्य विमोक्षणे. — [c]) K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 G3 आरभेच्च; G2 आहवे न (for आरभेत). — [d]) K4. 7 V1 B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 मुक्तश् (for युक्तश्). K3 व्यसनी; K4 [अ]व्यसनो; Da4 °सनं (for °सनी). G2 युक्ताश्चाप्यसती भवेत् (sic).

26 [a]) Da3. a4 M1. 7 शब्द- (for शब्दे). K1. 2. 4 रसे रूपे (K1 °पं) (for च रूपे च). — [b]) K1. 2. 4 गंधे च परमे तथा; D5. 7 रसे गंधे तथैव च. — [d]) K7 Da4 Dn1 Ds1 D4. 9 T1 G6 च; D5. 7 वै (for वा).

27 [a]) K1. 2. 6 V1 B0. 6–9 D5. 7 M1. 5–7 वाक्संप्रयोगाद्; Da4 वाक्यं प्र°; D8 C3 (gloss: शब्दादिविषयेन्द्रियसंबन्धात्) तत्संप्र° (for प्राक्संप्र°). — [b]) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परायणं; K7 D4. 9 अमोतुगं; D5. 7 सतां (D5 °तो) मतं (for अनामयम्). — [c]) V1 M1. 5–7 विप्रयोगे; Ds2 °गं (for °गात्). K1. 2. 4. 6 च (for तु). — K1. 2. 4 om. 27[d]–28[c]. — [d]) B3 प्रकृते स्थितः; D5 प्रकृतिस्थितिः; C3 (gloss: स्वरूपे ब्रह्मणि स्थितः) प्रकृतिस्थितः (as in text).

28 K1. 2. 4 om. 28[abc] (cf. v. l. 27). — [a]) G1 धृत्यो (sic). Da4 रक्ष्ये. — [b]) G1 पादपाणिं (for पाणिपादं). D4 तु; D5. 7. 9 तु (for च). — [c]) D9 G1 चक्षुश्रोत्रे (G1 °त्रं); T G2. 3. 6 चक्षुः श्रोत्रं. K7 D4. 9 तु (for च). — [d]) Dn4 विपश्यया; D8 च कर्मणा (for च विद्यया). K1. 2. 4 न वाचा न च विद्यया.

29 [a]) D5 प्रयणं (by metathesis); D7 प्रयाणं (for प्रणयं). K1. 2. 4 परिसंहृत्य; B9 प्रतिसंकृत्य; D8 T G1–3. 6 °गृह्य; D5. 7 °क्लिष्टः (for °हृत्य). — [b]) K7 D4. 9 संश्रितेषु; D5. 7 संतुष्टेषु; G2 प्रस्तुतेषु (for संस्तु°). — [c]) K6. 7 B9 D4. 5. 7. 9 विचरेद्यो (B9 °त) समुन्नद्धः; G2 °त समं धन्यः. — [d]) G6 कृती (for सुखी). K3 पंडिताः.

30 [a]) K1. 2. 4 B7 M1. 5–7 अध्यात्मगतिराली (K1. 2. 4 °माली-; B7 °रीली)नो. ❀ C3: आसीनः, ब्रह्मसमीपस्थः, ब्रह्मभूत इत्यर्थः । ❀ — [b]) K7 D9 निरापेक्षो (for निर°). B6. 7 Dn1 D8 (marg. as in text). 5. 7 G3 निराशिषः; G1 °मिषं (for °मिषः).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 4. 5. 7–9 T G1–3 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 शुकाभि (K1 °शु)-पतनं; K7 D4. 5. 9 शुकातिपतनं; Dn4 शुकाभिगमनं; Ds2 शुकाभिपातनं; M5 शुकाभिपतने अनिष्टनाशप्रतिपादनं; M6 अनिष्टनाशप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 56; V1 331; B6 148; B7 Dn4 Ds2 G3 154; B8 158; Dn1 156; Ds1 D8 M1. 7 151; T1 G6 153; T2 166; G1 152; G3 170; M5 187; M6 150. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 30; Dn4 31; D8 29.

३१८

नारद उवाच ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १
स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २
रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ३
व्याधितस्य विवित्साभिस्त्रस्यतो जीवितैषिणः ।
अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ४
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ५
व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

C. 12. 12517
B. 12. 332[1]. 6
K. 12. 339. 6

318

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 = (var.) 3. 200. 7. Ś1 is missing up to क्षुद्राद्र in (26a) (cf. v. l. 12. 316. 57). The portion (with the ref.) from सुखदुःख up to भविष्यति (in B. 12. 343[2]. 56) is lost in V1 on missing folios. —a) Da4 सुखदुःखे; T2 G1 सुखं दुःख- (for सुखदुःख-). M1. 7 सुखदुःखमुपर्यासो. ❀ Cn: विपर्यासः, सुखे दुःखधीः, दुःखे सुखधीः ॥ Cs: सुखे, मोक्षे दुःखत्वभ्रान्तिः, दुःखे, संसारे सुखत्वभ्रान्तिः । ❀ —b) K1 समु*पद्यते; K7 D9 स उपप°; Dn1 D2 समनुप°; Dn4 समुपजायते; D4 सनुपपद्यते (sic) (for समुपपद्यते). —c) K7 B8 नैवं; D4. 5. 7. 9 नैव (for नैनं). K1 प्राज्ञा; Cs (gloss: बहुग्रन्थग्रहणसामर्थ्यम्) प्रज्ञा (as in text). K1. 2 सुनियतं; Dn4 corrupt (for सुनीतं वा). —d) D5. 7 त्रयं ते (sic) (for त्रायते).

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) G1 युक्तम्; G2 यमम् (for यत्नम्). K1 स्वभावाद्यत्प्रमातिष्टे (sic). ❀ Cs: स्वभावात्, परप्रेरणमन्तरेण । ❀ —b) G2 यमवान् (for यत्न°). K6 न विषीदति; B7 नावतिष्ठति; Dn4 ननु छंदति (sic); G8 नैव सीदति (for नावसी°). —K1 om. 2cd. K2. 4 read 2c–20d after 12. 317. 16ab. —c) K2 -दुःखेभ्यः (for -रोगेभ्यः).

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K2. 4, cf. v. l. 2. K1 reads 3–20 after 12. 317. 14. —a) K4. 7 D4. 9 भजंति; M1. 7 रुदंति (for रुजन्ति). —b) Da4 गोराः (sic); D4 रागाः (for रोगाः). Da4 शरीर- (for शारीर-). K1 G1 -मानसः (for °साः). —c) B0. 8 शायका (for सा°). K4 तीक्ष्णाग्रः; D5 °ग्र्याः (for °ग्राः). —d) K7 B6. 8 D4. 9 प्रमुक्ता (for प्रयुक्ता). B9 -संधिभिः; D5. 7 -धन्विनः (for -धन्विभिः).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. —a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T. G1–3. 6 M1. 5–7 editions व्यथितस्य (Da3. a4 °स्त्र) (for व्याधितस्य). K6 B0. 6. 8. 9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2 editions Cn (gloss: पिपासाभिस्तृष्णाभिः) विधित्साभिस् (G1 °त्सानि); K7 D4. 9 चिकित्सासु; T1 G6 विवत्स्याभिस्; G8 विघत्स्याभिस् (for विवित्साभिस्). —b) K4 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 ताम्यतो (D5 °ते); K6 स्यास्यतो; D7 तस्यतो; M1. 5–7 त्रास्यतो (for त्र°). Da3 जी*ते-षिणः; D4 जीवितेषिणः. —c) K1. 2. 4 मविशस्य; K7 T1 अवश्यस्य (for °शस्य). —d) K1. 2. 4 अनुकृष्यते; K7 D4. 9 अवकृ°; D5. 7 अवमन्यते; G1 अपि कृष्यते; M1. 5–7 उपपद्य(M5 °कृष्य)ते (for अपकृष्यते).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. —a) K1. 2. 4 संस्रंति; K7 B0 D9 श्रवंति; B8 स्रंसंति; Da4 स्तुवंति; D4 श्रमंति; D5. 7 अवंति (for स्रवन्ति). D4 निवर्तत. —b) K7 B0 D4. 5. 9 श्रोतांसि (for स्रो°). Da4 असि (for इव). —c) K6 मृत्यानां; K7 D4. 9 भूतानां (for मर्त्यानां). —d) D5 om. one पुनः.

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. —a) Da4 corrupt; G8 सुखम् (for ह्ययम्). T2 G1. 6 M1. 6. 7 अत्यंतः; G2 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). ❀ Cn: व्यत्ययः, पौर्वापर्यम् । ❀ —c) K1 जाते; G2 जनं (for जातं). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 editions जातान्मर्त्याञ्जरयति. —d) B0. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3 T1 G1. 2 M7 निमेषान् (for °षं). K7 D8 (before corr.). 4. 9 G2 नावतिष्ठति (for °ते).

C. 12. 12517
B. 12. 332[1]. 6
K. 12. 339. 6

जातं मर्त्यं जरयति निमेषं नावतिष्ठते ॥ ६
सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयंस्त्वसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ७
अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ॥ ८
यो यमिच्छेद्यथाकामं कामानां तत्तदाप्नुयात् ।
यदि स्यान्नपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाश्च स्वकर्मभिः ॥ १०
अपरे बालिशाः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः ।
आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥ ११
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ १२
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।

---

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) M1. 5–7 मर्त्यानाम् (for भूता°). K1. 2 D9 सुखदुःखाभिभूतानाम्. — b) Da3. a4 अजरा ; Ds1 अजरौ (for अजरो). K1. 2. 4 जरयन्नसून् ; B9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 °त्यसौ (for °न्नसौ). — c) K6 आदित्योरस्तम् (for °त्यो ह्यस्तम्). B8 (marg. as in text) अन्वेति (for अभ्येति). — d) D4 reads from पुनः up to गच्छन्ति (in 8d) twice. K6 उदंति (for उदेति).

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. For the repetition in D4, cf. v. l. 7. — a) T G1. 2 आधाय (for आदाय). ❀ Cs : अदृष्टं, कर्म । तत्पूर्वान्कर्मजन्यान् । ❀ — b) K2 G3 भवान् (for भावान्). G3 -शंकितः. T1 भावनापरि°. — c) K1. 2 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 G2. 3 इष्टानिष्टं (K1. 2 °ष्टा). — d) K1. 2. 4 अंतं ; B0. 6. 9 नाशु ; Da3. a4 आशु (for अस्तं). B0. 6. 9 Da3 यांत्यु(Da3 न्यु)च्छंति ; Da4 वांछति ; T G1. 2. 6 गच्छति (for गच्छन्ति). T G1–3. 6 रात्रिषु (for रात्रयः).

9 = (var.) 3. 200. 8. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) K1. 2. 4 Ds D5. 7 यद् (for यम्). K7 D4. 9 यथा कर्तुं (for यथाकामं). — b) K7 D4. 9 तं तद् ; T1 G6 अंतम् ; T2 G1 तं तम् ; M1. 5–7 स तम् (for तत्तद्). B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 कामानां तदवा(D5. 7 स तवा)प्नुयात् ; G3 अयत्नात्तदवा°. — c) G2 यस्य (for यदि). K1 नपराधीनां ; D5. 7 नपराद्धाश्च ; M1. 5–7 अपराधीनं (for नप°).

10 = (var.) 3. 200. 9. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) Dn4 संयुताश्च ; T G1. 6 सहि° ; G2 संहि° (for संय°). K1. 2 चैव ; K6 B6–9 Da3. a4 चाति- ; G3 चापि (for च हि). Da4 -रक्षाश्च ; Ds यत्नाश्च ; D5. 7 ते दक्षा (for दक्षाश्च). — b) B9 पार्थिवाः ; G3 मानुषाः (for मानवाः). — c) K7 दृश्यते ; T2 दर्शंते ; G3 दृष्टेपि (for दृश्यन्ते). Da3 निष्फलः. K1 संतः ; Da3 lacuna ; G3 यत्नाः ; M1. 5–7 यत्ताः (for सन्तः). — d) K1. 2. 4 Ds D5. 7 प्रहीनाश्च ; G2 प्रकीर्णाश्च ; G3 प्रवीणाश्च (for प्रही°). K2 च सुकर्मभिः ; K6 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वक° ; Da4 स्वश्च क° ; T1 G6 च स्वकर्मसु (for °भिः).

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) K2 निष्फलाः ; D7 बलिनः (for बालिशाः). K7 lacuna for सन्तो. — Da4 reads 11cd twice. — c) D5. 7 आशीभिर् ; T G1–3. 6 अशुभैर् (for आशीर्भिर्). K2 अपि संयुक्ता ; K7 D4. 9 अन्ये सं° ; D5. 7 अथ सं° ; M1. 6. 7 अप्यर्थसं° (for अप्यसं°). — d) Da4 (first time) सर्वकामिभिः ; Ds1 M6 स(M6 सा)र्वकामिनं ; T1 G6 सर्वगामिनः (for °कामिनः).

12 = (var.) 3. 200. 10. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4 cf. v. l. 3, 2. — a) Da4 D5. 7 अपरं (for °रः). G3 पुरुषाणां परः कश्चिद्. — b) K6 स तथान्वितः ; B9 स ततोर्थतः ; Ds1 सततोत्थिताः ; D4 सततोत्थितोत्थितः (dittography of तोत्थि) ; D5 सततोस्थिताः (sic) ; G1 °त्थितं ; M7 °र्थितः (for °त्थितः). — c) K7 D4. 9 तु (for च). K1. 2 लोकेषु ; D5. 7 जीवस्य (for लोकस्य). — d) K7 स्वसुखेषु ; Da3. a4 संसु° ; D5. 7 ससु° (for स सु°). K7 D4. 9 अवधीय(K7 °र्य)ते ; B6. 7. 8 (marg.). 9 एव दीर्यते ; B8 एव द्रीयते (sic) ; Da4 एव जायते ; T1 G3 M5 एव जीर्यति ; T2 G1 M1. 6. 7 अवजीर्यति (T2 °ते).

13 = (var.) 3. 200. 11. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) Da3. a4 आचष्टमानम् (for अचे°). G3 श्रीः कंचिद् (for आसीनं). — b) G1. 2 श्रीः (G2 यः) कश्चिद् (for श्रीः कंचिद्). K6 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 उपतिष्ठते ; D9 (marg.) अनुतिष्ठति (for उप°).

कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १३
अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ।
शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ १४
तस्य योनौ प्रसक्तस्य गर्भो भवति वा न वा ।
आम्रपुष्पोपमा यस्य निवृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५
केषांचित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छताम् ।
सिद्धौ प्रयतमानानां नैवाण्डमुपजायते ॥ १६
गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव ।
आयुष्माञ्जायते पुत्रः कथं प्रेतः *पितैव सः ॥ १७
देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दश मासान्परिधृता जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १८
अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसंचितान् ।
विपुलानभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १९
अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे ।
उपद्रव इवाविष्टो योनिं गर्भः प्रपद्यते ॥ २०
शीर्णं परशरीरेण निच्छवीकं शरीरिणम् ।

C. 12. 12532
B. 12. 332[1]. 21
K. 12. 239. 21

Gs उपतिष्ठति कर्मसु. — c) B7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 सर्वं-; T1 G2. 3 M1. 5-7 कर्म-; T2 G1 कर्मां; G6 कर्मि- (for कश्चित्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 कर्मा(D5 °र्म)णि कुर्वन्हि (K1. 4 °र्वंति); K6 कर्मानुसृत्यापि; B8 (marg. as in text) °कुर्वानो (for °सृत्यान्यो). G3 कर्म *इत्य चाप्यन्यो. — d) K4 B6. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 नाप्राप्यम्; T2 G2 M1. 5-7 न प्राश्यम् (for न प्राप्यम्). G2 अधितिष्ठति (for °गच्छति).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. D7 om. (hapl.) 14. — a) K1. 2 अपराधान्; K7 D9 °रं च (for °राधं). K1. 2 समाचक्षन्; Da3. a4 °क्षे; D8 ममाचक्ष्व; D5 समाचारं; Cv (gloss: सम्यक्पश्य) °चक्ष्व (as in text). — b) B9 (marg. as in text) विशेषतः; D4 स्वभावांतः; G3 समासतः (for स्वभावतः). — c) K2. 4 T1 G3 M1. 5-7 शुक्रम्; G3 सत्त्वम् (for शुक्रम्). T2 G2 अन्यस्य (for अन्यत्र). T1 G6 शुक्रमस्य समुद्भूतं.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) G3 अस्य योगे (for तस्य योनौ). Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 प्रयुक्तस्य; D8 (before corr.) प्रवृत्तस्य (for प्रसक्तस्य). — b) K1. 2. 4 मानवः; D9 G3 वा न वः (for वा न वा). — c) Da2 अभ्र-; G1. 2 अत्र (for आम्र-). K7 -पुष्पोपमो; Da1 °पमं (for °पमा). — d) K1. 4 B6. 8 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 8 निर्वृतिर्; M1. 7 निवृत्य (for निवृत्तिर्).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — b) K7 D4. 9 अन्य- (for अनु-). Da4 इच्छति; D8 आछेतां (for इच्छताम्). — c) G3 सिद्धे (for सिद्धौ). K1 प्रायतमानानां (for प्रयत°). — d) B6 Dn1 D2. 3. 8 न चांडम्; Dn4 नैवास्तुम् (sic); T1 नैर्गुण्यम्; T2 G1 नैर्विण्यम्; G2 वैजन्यम्; G6 नैर्घृंडम् (sic) (for नैवाण्डम्). B8 (marg.) उपपद्यते (for °जायते). D8 अंतर्गर्भो न जायते.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) G2 गर्भं (for गर्भाच्). Da4 चोदितमानानां; G2 चेद्विज° (for चोद्विज°). — b) G2 क्रुद्धान्. B9 T2 आसीविषाद्; G2 आशीविषान् (for °षाद्). — d) K6 B7 Dn1 D8 D2. 5. 8 प्रेत्य; B6. 6. 8. 9 Da3. a4 D3. 7 G3 प्रेत- (for प्रेतः). K2. 4 पितेव सः; K6 B6. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 इवाभवत्; K7 पिताभवत्; B6. 9 Da3. a4 D5 G3 इवाभवेत्; D4. 9 पिता यथा; T G1. 2. 6 M1. 5-7 पिता इव (for *पितैव सः). K1 कथं प्रीते पिते[स]व सः (sic).

18 = (var.) 3. 200. 12. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — b) K2 वपणैः (sic); Da4 कृपणौ (for °णैः). K1. 2. 4. 6. 7 B6. 9 D4. 5. 7. 9 -हेतुभिः; Da3 T G1. 6 -गर्द्धिभिः; Da4 -गृद्धिनः; D8 -गृध्नुभिः; G2 -गद्धिभिः; G3 -गर्धुभिः (for -गृद्धिभिः). — c) D5. 7 G2 परिवृता; G3 °वृतां; G6 °भृता (for °धृता). — d) G2 जायते. B6. 8 -पांशनाः; D5. 7 G2 -पांसनः.

19 = (var.) 3. 200. 13. Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — c) K1. 2 विमलान् (for विपु°). — d) K1 लब्ध्या; K2 लब्ध्वा; T1 G1. 6 लब्धैस्; G2 लुब्धास् (for लब्धास्). Da4 मंगलाः.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 3, 2. — a) Da4 M7 अन्योन्य- (for °न्यं). K1 समुनिप्रेत्य (sic); G1 M1. 5-7 समभिप्रीत्या (for °प्रेत्य). — b) T G1-3. 6 मिथुनस्य. — c) K1 (*sup. lin.* as in text) उपप्लव (for °द्रव). K1. 2. 4 इवादृष्टो; D4. 9 M1. 5-7 °निष्टो; T G1 °विष्टे; G2 °वर्षे (for °विष्टो). — d) K1. 2. 4 B3 Da3. a4 Dn1. n4 D5. 7. 8 T1 योनिगर्भः (D5. 7 T1 °र्भं).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 4 D5

C. 12. 12532
B. 12. 332(1). 21
K. 12. 339. 21

प्राणिनां प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविचेष्टितम् ॥ २१
निर्दग्धं परदेहेन परदेहं चलाचलम् ।
विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावमिवाहितम् ॥ २२
संगत्या जठरे न्यस्तं रेतोबिन्दुमचेतनम् ।
केन यत्नेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि ॥ २३
अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः ।
तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥ २४
गर्भमूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः ।
धारणे वा विसर्गे वा न कर्तुर्विद्यते वशः ॥ २५
स्रवन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथापरे ।
आगमेन सहान्येषां विनाश उपपद्यते ॥ २६
एतस्माद्योनिसंबन्धाद्यो जीवन्परिमुच्यते ।

तीर्णं; K7 D4.9 गीर्णं; B7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 शीघ्रं; B8 T2 G1 जीर्णं (for शीर्णं). K1.2.4 पूर्व- (for पर-). K1.2.4 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 G6 Cn -शरीराणि (for °रेण). ❀ Cn: परशरीराणि, शरीरान्तराणि, प्राप्नुवन्तीति शेषः । ❀ — b) K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cn (gloss: छिन्नं बीजं, स्वर्गनरकाङ्कुरबीजं, स्थूलशरीरं यस्य तं) छिन्नबीजं; K7 निस्थवीकं; Da4 D5.7 छिन्नजीवं (for निच्छवीकं). K7 Da4 D4.9 शरीरिणां (Da4 °णः). — D4 om. 21c–22d. — c) Da4 Dn1.n4 D2.8 प्राणिनं. K1 -संयोगौ; Da4 M1.6.7 -संरोधो (Da4 °ध-) (for -संरोधे). — d) K2 मांसक्लेष्ट-; Da4 corrupt (for मांसश्लेष्म-). T1 -विचेष्टिते; G2 M2 -विवेष्टितं (for -विचे°). B8 Dn1 मांसशोणितचेष्टितं.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 22 (cf. v. l. 21). — a) K7 D5.7.9 विदग्धं; B6 निर्दग्ध-; B8 T2 G1 निदिग्धं; B8 (*inf. lin.*) G2 निदग्धं; T1 G6 नदिग्धं; G3 निर्दिग्धं (for निर्दग्धं). K4 परदेहं न; K6 B6.9 Da3.a4 G1 परमं (G1 °मे) देहे; B0.8 परदेहे हि; B7 D5.7 परमं देहं; Dn1 D8 °देहेपि; Dn4 D8 D2.8 °देहेति; T G2.3.6 °देहे च; M1.5–7 °संदेहे (for °देहेन). — b) K7 B6 परदेहे; D5.7.9 °देह-; G2 M1.7 परं देहं. B6 D5.7.9 -बलाबलं; Cn (gloss: परिणामितया अतिचपलम्) चलाचलम् (as in text). — c) K1.2.4 M1.6.7 विनश्यंति; K6 विनाशांतं; K7 D5.7.9 M5 विनश्यति (for विनश्यन्तं). Da4 D7 T2 G1–3 विनाशंते (Da4 °शांतं; T2 G1 °शांतो) (for °शान्ते). B6.7.9 Da3 विनाशमिव नाशांतं (B9 °ते). — d) T G2.6 नाशम् (for नावम्). K1.2.4 B7.9 T2 इवाहितां; T1 इहाहितं; G1 इवाभितां (for °हितम्). K7 D5.7.9 G3 नावि नौरिव संय(D5.7 °यु-; G3 °ग)ता. ❀ Cs: नावि नावं, नौकायां नद्धा नौः । ❀

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D7 संगत्य; T1 G2.6 संहृत्य (for संगत्या). K7 जवरे (for जठरे). K1 न्यस्ते; G2 न्यस्य; G3 निरयं (for न्यस्तं). — b) K1.2.4 अचेतसं (for °तनम्). — c) B9 यातुं न (for यत्नेन). D5.7 जीवन्वै (for जीवन्तं). — d) K7 B0.6 D8 D3.5.7 T1 G6 गर्भस्त्वम्; G2 गर्भं त्वाम्; M1.6 गर्हं त्वम् (for गर्भं त्वम्). K7 Da3.a4 D4.9 अभि-; D5.7 अपि; M1.6.7 अनु- (for इह). Ds2 D5.7 पश्यति (for °सि).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) B8 अनु-; D4 अन्त्र (for अन्न-). K1 जीर्येते; G1 *र्यंते (for जीर्यन्ते). — b) K1.2.4.6 B0.7 Da3.a4 D4 G2 भक्ष्याश्च (for भक्षाश्च). Da4 भक्षितः; Dn1 शिक्षिताः (for भ°). — c) K1 G2 अस्मिन् (for त°). G3 गर्भ. — d) K7 D4.9 जीर्यति. D5.7 T G1–3.6 किं नाम न विजी(D5.7 °शी)र्यते.

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2.4.7 B0.8 Dn1 Ds1 D2.3.8 गर्भे (for गर्भ-). — b) D5 -नियतां; D7 -निरता (for -नियता). — c) K6 निसर्गे; D9 विसर्गो (for विसर्गे). D5 [s]पि (for वा). — d) K6 कर्त्रोर्; K7 D9 G2.3 कर्तुं; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 कर्ता (for कर्तुर्). B8 (orig.) वचः; B8 (marg.) वशं; B8 (marg. also) दश; D4.9 यशः (for वशः).

26 Ś1 missing up to ह्युदराद्ग (cf. v. l. 1). — a) Da4 स्तुवंति; D4 स्तुवति; D7 श्रवंति; G3 स्रवश; M1.5–7 स्रवंते (for स्रवन्ति). K2 ह्युदरे; D5.7 ह्युदरान्; G3 °याद्; M1.7 [s]भ्युदरां (for ह्युदराद्). K1 D5.7 G1 गर्भाज् (D7 °न्). — c) B7 आशयेन; G3 अगमेन; Cs (gloss: आगमनेन) आग° (as in text). B0.6.8.9 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T G1–3.6 Cv तथा (for सह). ❀ Cv: अन्येषां, पिशाचादीनां मत्सरिणां वा । ❀ — d) T1 G2.3.6 M1.6.7 विनाशम् (for °श).

27 b) K2 यो जवन्; K6 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 यो बीजं; K7 D4.9 योगीव; Ds1 यद्बीजं; D5.7 यो जीवं; G2 योनिवत् (for यो जीवन्). — K7 D4.9 om. 27cd. — c) Ś1 K2 पूजां न; K1 पूर्णां न; D5.7 G2 प्रजांश्च; T G1-

प्रजां च लभते कांचित्पुनर्द्वंद्वेषु मज्जति ॥ २७
शतस्य सहजातस्य सप्तमीं दशमीं दशाम् ।
प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति शतायुषः ॥ २८
नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः ।
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्यालैः क्षुद्रमृगा इव ॥ २९
व्याधिभिर्भक्ष्यमाणानां त्यजतां विपुलं धनम् ।
वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३०
ते चापि निपुणा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः ।
व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नागा नागैरिवोत्तमैः ॥ ३२
के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।
श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ ३३
घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ।

C. 12. 12548
B. 12. 332(1).34
K. 12. 339. 34

---

8. 6 M₇ प्रजाश्च (for प्रजां च). K₃ D₅ कांश्चित्; D₇ कामान्; T G₁–₃ कश्चित्; M₇ काश्चित् (for कांचित्). — d) K₃ पुनांद्वंद्वेषु (sic); T₁ पुनर्द्वंद्वेव; T₂ G₁. ₂. ₆ °द्वंद्वे च (for °द्वंद्वेषु). K₆ Bo. ₆–₉ Dn₁. n₄ Ds D₂. ₃. ₈ सज्जति; Da₄ मर्जिताः; G₂ युज्यति (for मज्जति).

28 a) Ś₁ K₃. ₄ गर्भस्य; Ś₁ (*sup. lin.*) K₁ D₅. ₇ न तस्य; K₆ Bo. ₆–₉ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ₃. ₈ Ca स तस्य; D₉ सा तस्य (for शतस्य). M₁. ₆. ₇ शतस्य तस्य सहजां (M₆ °जा; M₇ °सा). ❀ Cv: सहजातस्य शतस्य आयुषः । ❀ — b) Bo. ₈ Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. ₃. ₈ नवमीं; Ds₁ नवमी (for दशमीं). K₆ B₆. ₇. ₉ Da₃. a₄ लभते सप्तमीं दशां; D₅. ₇ सप्तमी दशमी तथा. — d) K₁ गतायुषाः; K₆ B₆. ₈ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ₃. ₈ M₁ गतायुषः; D₅. ₇ दशायुषः (for शता°).

29 With 29, cf. 3. 200. 14. — a) K₁ नाभ्युत्थानेन (hypermetric); K₂ नात्युत्थाने; K₇ D₄. ₉ कर्मणा हि; Da₄ corrupt; T G₁–₃. ₆ M₁. ₅–₇ अभ्युत्थाने (for नाभ्यु°). — b) K₃ योगः; Bo. ₆–₉ Da₄ D₄. ₅. ₇. ₉ T G₁–₃. ₆ M₁. ₅–₇ रोगाः; Cn (gloss: सामर्थ्यानि) योगाः (as in text). — c) T G₁–₃. ₆ आधिभिश्च (for व्याधि°). Ś₁ K₁. ₂ विव(K₁ °धु)ध्यंते; K₇ D₄. ₉ विमृष्यंते (for विमथ्यन्ते). — d) Ś₁ K₁. ₂ व्याघ्रैः; K₄. ₆ Bo. ₆–₉ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ₃. ₅. ₇. ₈ व्याधैः (for व्यालैः). Ds₁ -मृगानि च; T₁ G₁–₃. ₆ -मृगा (G₃ °गो) यथा (for -मृगा इव).

30 a) K₆ Bo. ₆–₉ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ₃. ₈ Cal. ed. म(K₆ मं)थ्यमानानां (for भक्ष्यमाणानां). — b) Da₄ Ds₂ (before corr.) विपुलां (for °लं). B₈ (marg. as in text) बलं (for धनम्). — c) Ś₁ K₁. ₂ D₄ वेदना (for °नां). — d) Ds₁ यतमानांश्च; G₂ यातनां च (for यतमानाश्च).

31 With 31, cf. 3. 200. 15. — a) Da₃. a₄ Dn₄ G₁ चाति- (for चापि). Ś₁ K₁. ₂. ₄ विविधा; K₆ Ds₁ निपुना (for निपुणा). — b) Ś₁ K₁. ₂ D₇ सं(K₁ स)-मतौषधाः; M₁. ₅. ₇ संबृ° (for संभृ°). — c) K₆ परिदूष्यंते; Da₃ °कृष्यंतं; D₈ °क्लिश्यंते; G₂ °कीर्यंते; G₃ °शीर्यंते (for °कृष्यन्ते). — d) D₈ (before corr.). ₅ G₃. ₆ मृग- (for मृगा). K₃ ध्यां*; B₉ व्याघ्रैर्; T G₁–₃. ₆ व्यालैर् (for व्याधैर्). K₃ आंधिताः; G₂. ₃ आश्रिताः (for आर्दिताः). B₇ मृगव्याधिविवर्धिताः.

32 a) K₁ पिबंताः; Da₄ पिबंति; Ds₁ D₄ पिबतः. — c) K₆. ₇ दृश्यते. Ds₁ M₁. ₇ भग्ना (for भग्ना). — d) Ś₁ K₁. ₂ transp. नागा and नागैर्. K₄. ₆ Bo. ₆–₉ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ₃ (before corr. as in text). ₈ M₁. ₅–₇ नगा (for नागा). Ś₁ K₁. ₂ Da₃. a₄ T₁ (before corr.) उत्तमाः (K₁ °मः); K₇ D₄. ₉ उद्यतैः; B₆ आर्दिता (for उत्तमैः). G₃ नगा गांगैर्महत्तमैः.

33 K₁ om. 33. — a) K₇ D₄. ₉ कैर्वा; Da₄ केवला (hypermetric) (for के वा). K₄. ₇ Da₄ Ds₂ (by corr.) D₄. ₉ चिकित्स्यंते (K₄ °ति). T₁ G₆ कैर्वाह (G₆ कैर्वा ह) विचिकित्संते; G₂ किं ते बहु चि°. — b) K₃. ₇ Da₄ Ds D₄. ₅. ₇. ₉ T₁ G₃. ₆ रोगार्ता. Dn₄ रोगा पशुमृगा इव. — c) Ś₁ K₃ श्वापदांश्च (for °दानि). K₆. ₇ D₄. ₅. ₇. ₉ T G₁. ₆ दरिद्राश्च (for °द्रांश्च). G₂ दरिद्राश्च प्रियो ह्यात्मा. — After 33c, K₇ reads for the first time 35b, repeating it in its proper place. — d) Ds₁ प्रायेणार्ता; G₂ विमुक्ताश्च (for प्रायो नार्ता). Ś₁ वार्ते; K₃ वार्ता; K₇ D₄ नार्ति; B₉ वर्ति; Da₃. a₄ M₁. ₆. ₇ Cap (gloss: नीरोगा) वार्ता; D₅. ₇ वाता; D₉ नार्ति; T₁ G₆ नाह्या; T₂ G₁ ह्यार्ता; G₃ नार्तान्; Ca (gloss: रोगहीनाः) नार्ता (as in text). K₇ D₄. ₉ हरंति; G₃ वहंति (for भवन्ति).

34 a) K₁ घोवान् (sic); T G₁. ₆ धीरान्; G₂. ₃ धीमतो; M₁. ₆. ₇ पौरान् (for घोरान्). B₉ सुदुर्धर्षा; Da₄ Ds₁ D₅. ₇ दुराधर्षा (for °र्षान्). — c) K₄. ₆. ₇ Bo. ₆–₉

C. 12. 12545
B. 12. 332(1). 34
K. 12. 339. 34

आक्रम्य रोग आदत्ते पशून्पशुपचो यथा ॥ ३४
इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसा क्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ ३५
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।
स्वभावा व्यतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिषु ॥ ३६
न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फलं प्रति ॥ ३७
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो भवितुमिच्छति ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ३८
ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ताः शठाः क्रूरा विक्रान्ताः पर्युपासते ॥ ३९
क्लेशाः प्रतिनिवर्तन्ते केषांचिदसमीक्षिताः ।
स्वं स्वं च पुनरन्येषां न किंचिदभिगम्यते ॥ ४०
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ।

Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 आक्रम्या(B8 °क्रुश्या)- ददते (K6 °दतो; D4 °हते) रोगाः; T G1–3. 6 आक्रम्य रो(G1 रा)गाः स्वादंते. — d) K7 D4 पशु°; D6 पशुं (for पशून्). K4 (*inf. lin.*). 7 D9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पशुपचा; K6 Bo. 3. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 °गणा (K6 °णान्); B6 °चरा; B7 °परा; D4 °पवाद् (sic) (for °पचो). K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 इव (for यथा). D6. 7 पशू(D7 °शु)रूपपरा इव.

35 = (var.) 3. 200. 18. — a) D9 कृताक्रंदं; G3 अनाक्रांतं; Cn (gloss: वेदनया मूढं) Cs (gloss: संसारे निन्दाप्रलापहीनं) °क्रन्दं (as in text). — K7 reads 35b, for the first time, after 33a. — b) K7 (first time) G3 M1. 5–7 शोकमोहपरिप्लुतं. — c) K7 Bo D4. 9 श्रोतसा; Cs (gloss: कालात्मकेन) स्रोतसा (as in text). K1 सहता; K2 महता; D4 T2 महसा (for सहसा). K7 Da4 Ds1 D4. 9 क्षिप्रं (for क्षिप्तं). — d) D4 क्रियमाणं; D6. 7 दह्यमानं; T1 G1 M1 हीयमाणं; G2 मृय°; G3 म्रिय° (for ह्रिय°).

36 a) Da4 निधनेन; G3 न नयेन (for न धनेन). Dn4 Ds2 D3 (*inf. lin.*) च (for the second न). — b) K1 यथा; Da4 तपाः; D6. 7 धिया (for तथा). — c) K1. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G6 स्वभावम्; D9 T2 G1–3 °वान् (for °वा). K6 अभिवर्तंते; K7 D4. 9 M1. 5–7 विनिवर्तंते (D4 °त); Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 8 G3 अतिवर्तंते; Dn4 अपि व°; D8 D6. 7 अनुव°; T G1. 6 नातिव°; G2 अनिव° (for व्यतिव°). — d) K6. 7 D4. 9 ये निर्मुक्ताः; Bo नियुक्ता ये (by transp.); B6. 7. 9 Da4 युक्तियुक्ताः; B8 अभियुक्ताः; Dn4 येपि युक्ताः; D6. 7 ये ये ह्युक्ताः; Cal. ed. योनियुक्ताः. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 शरीरिणः (for °षु).

37 = (var.) 3. 200. 19. Ś1 K1. 2. 4 transp. 37 and 38. — a) K1 B8 Ds1 नाम्रियेरन्; G3 न म्रियेयुर् (for °रन्). M1 जीयेरन् (for जीर्ये°). — b) B7 सर्वे न स्युः (hypermetric); G2 सर्वेभ्यः (for सर्वे स्युः). K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 (*sup. lin.*). 4. 8. 9 T G1–3. 6 स(D4 सा)र्वकामिनः; M1. 5–7 सार्वकामिकाः. — c) K1. 2 T1 G6 प्रतिपद्येयुर् (for °श्येयुर्). — d) G2 अनर्थस्य (for उत्थानस्य). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 फले (for फलं). ❀ Cs: उत्थानस्य, पुरुषकारस्य ॥ Cv: उत्थानस्य, दुष्कर्मणामुत्थानस्य । ❀

38 = (var.) 3. 200. 20. Ś1 K1. 2. 4 transp. 37 and 38. — b) K4. 6 Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सर्वो गंतुं समीहते. — c) Ds2 यतंते. K1 [पु]वं; Da4 [पु]व (for च). D4. 9 यथा शक्तिर्. — d) K2 यथा; Bo D6. 7 तदा (for तथा).

39 a) Da4 ऐश्वर्य°. K1 D6. 7 T G1–3. 6 -मदमत्ताश्च (for -मदमत्तांश्च). — b) D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मत्ता (for मत्तान्). G2 धन- (for मद्य-). K7 D4. 5. 7. 9 वा (for च). — c) Da3. a4 अप्रमत्तान्. Da3. a4 M1. 6. 7 शठान्; D6. 7 सदा; T1 G6 जलाः (for शठाः). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 G1 M5 शूरा; Da3. a4 M1. 6. 7 शूरान् (for क्रूरा).

40 a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 शोकाः; G2 क्लेशं (for क्लेशाः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परिनि(Dn4 °वि)वर्तंते; K7 D4. 5. 7. 9 प्रतिविवर्धंते (for °निवर्तन्ते). — b) Ś1 K1. 4 असमीक्षितां; K2. 7 D4. 5. 7. 9 °क्षतां; B3 (marg. as in text) °क्षया; G3 °क्षिता; G6 असदीक्षिताः (for °मीक्षिताः). — c) D6. 7 T G1–3. 6 M1. 5–7 न (for च). — d) K1 कंचिद् (for किं°). K4 अपि; K7 D4. 9 अव- Bo. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 7. 8 T2 अधि- (for अभि-). Ś1 K1. 2. 4 B8 -गच्छति; G2 -मन्यते (for -गम्यते).

वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ॥ ४१
सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।
मनुजाश्च शतस्त्रीकाः शतशो विधवाः स्त्रियः ॥ ४२
द्वंद्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।
इदमन्यत्परं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ ४३
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४४
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ४५

भीष्म उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।
संचिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ४६
पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याम्नाये महाञ्श्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ४७
ततो मुहूर्तं संचिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः ।
परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ४८
कथं त्वहमसंक्लिष्टो गच्छेयं परमां गतिम् ।
नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंसारसागरे ॥ ४९

C. 12. 12860
B. 12. 332(1). 49
K. 12. 339. 49

41 With 41^{ab}, cf. 3. 200. 21^{ef}. — ^{a}) K6 Da3. n4 महत्तु; D5. 7 महत्त्व- (for महच्च). M1. 7 फल- (sic); M6 फल- (for फल-). — ^{b}) D4 दृश्यत; M1 दृश्यंते. K7 B6. 7. 9 कर्मसाधुषु; Dn4 °भिः सह; T G1–3. 6 M1. 5–7 °सिद्धिषु (for °संधिषु). — With 41^{cd}, cf. 3. 1025*. — ^{c}) Ds1 वहति. K1 शिबिकाम्; D4. 9 शबिकाम् (for शि°). — ^{d}) G2 [s]यान्ये तु (for यान्त्यन्ये). Ś1 K1. 2 शिबिकारुहाः; D4. 9 शबिकागताः; T G1. 3. 6 शिबिकां गताः.

42 ^{a}) T1 G6 सर्वे स- (for सर्वेषाम्). Da4 वृद्धिकामानाम्; D4. 9 ऋषि° (for ऋद्धि°). — ^{b}) G3. 8 धन- (for रथ-). — ^{c}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 मनुष्याश्च (for °जाश्च). Ś1 K1. 2. 4 B7 D8 T G1–3. 6 गतस्त्री(K2. 4 °श्री)काः (for शतस्त्रीकाः). — ^{d}) K2. 4 Dn1. n4. Ds D2. 3. 5. 7. 8 विविधाः (for विधवाः).

43 With 43^{ab}, cf. 12. 316. 24. — ^{b}) Da4 D5. 7 गच्छति. K7 D4. 9 M1. 5–7 जनाः; D5. 7 जनः; T G1–3. 6 गुणाः (for नराः). — ^{c}) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 पदं (for परं). — ^{d}) K6 नात्र; D5. 7 G6 मा त्वं (for मात्र). K7 B9 करिष्यति.

44 = (var.) 12. 316. 40. — ^{b}) T1 G2. 3. 6 द्विज (for त्यज). — B7 om. (hapl.) 44^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D5. 7 त्यजति (for °सि). K7 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn4 D2–5. 9 T G1. 6 M1. 5–7 तत्त्यज (Da4 °जः); G3 संत्यज (for तं त्यज). G2 योगान्मुक्तो भविष्यसि.

45 ^{a}) D7 मुख्यम् (for गुह्यम्). — ^{b}) D7 आख्यानम् (for °तम्). Ds1 नृपसत्तम (for ऋषि°). — ^{c}) K7 D9 दिव्याः; D8 लोकान्; D5. 7 लोकाः (for देवाः). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 7 T1 G3. 6 मर्त्यलोकाद् (G3 °क-); B7 D4. 9 मर्त्यं लोकं (for मर्त्यलोकं). — After 45, D7 T G1–3. 6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: D7 T G1–3. 6 मोक्षधर्म. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 G6 154; T2 167; G1 153; G2 171; G3 155].

46 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 M1. 5–7 om. the ref.; G2 नारदः. — ^{a}) G3 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — ^{c}) Ds1 D2 वीरो (for धीरो). — ^{d}) K2. 4. 7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 Cs (gloss: लकारव्यत्ययः) नाधिगच्छति (K2 °त; K7 °ते); Ds D7. 8 नाध्यगच्छति(D8 °ता) (for °त).

47 D5. 7 om. 47–51. — ^{a}) K7 D4. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 पुत्रदारे (T2 °रो) (for °दारैर्). K4 क्लेशा; G3 क्लेशं. — ^{b}) K2 विद्यां नाये (sic); Bo विद्यां वा ये; B8. 9 विद्याभ्यासे; D2 विद्याम्नायो; G2 °ज्ञाने (for °म्नाये). K1 श्रमाः (for श्रमः). — ^{c}) K7 तस्मात्; D4. 9 तस्स्यात् (for नु स्यात्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 स्वल्पक्लेशं; K5. 7 अल्पक्लेशा-; G3 अपक्लेशं. D4 महोदयां.

48 D5. 7 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) G1 [s]मुत्र च (for मुहूर्तं). Ds1 (also as in text) निश्चित्य (for संचिन्त्य). — ^{b}) Da4 निश्चिते; T G1. 3. 6 निश्चलां (for निश्चितां). Ś1 K2. 4 निश्चितं गतमात्मनः. — ^{c}) G3 परावरस्य (for °ज्ञो). T1 G6 M1. 5–7 धर्मज्ञः (for °स्य). ❋ Cs: परः परमात्मा अवरो जीवः, तयोस्तत्त्ववित्। ❋ — ^{d}) Da4 परा (for परां). K1 B9 G2 नैश्रेयसां (K1 °सी); D4. 9 निःश्रेयसीं. Ds2 गतः (for गतिम्). B8 (marg. as in text) परां गतिमचिंतयत्.

49 D5. 7 om. 49 (cf. v. l. 47). G2 om. (hapl.)

C. 12. 12591
B. 12. 33'[1].50
K. 12. 339. 50

परं भावं हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्रितां मनसो गतिम् ॥ ५०
तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ॥ ५१
न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः ।
अवबन्धो हि मुक्तस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ५२
तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम् ।
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम् ॥ ५३
न ह्येष क्षयमाप्नोति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ।
क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ ५४
रविस्तु संतापयति लोकान्रश्मिभिरुल्बणैः ।
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ५५
अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसम् ।

49ab. — a) K1 त्वहंम्; T2 न्वहम् (for त्वहम्). K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 Cn (gloss: सर्वोपाधिनिर्मुक्तः) असंश्लिष्टो; K7 D4. 9 परिक्लिष्टो (for असं°). Da4 कथं त्वमहसंश्लिष्टो (sic). — b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 गच्छेयं गतिमुत्तमां (Da4 °मं). — c) Ś1 K1. 2 नावर्तये; K7 °र्तयं (for °र्तेयं). Ś1 यया; K7 D4. 9 यतो (for यथा). — d) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 (marg.). 8 -संकर- (for -संसार-).

50 D5. 7 om. 50 (cf. v. l. 47). — a) K1 B7 Ds1 D2 कांक्ष्यामि; K2 कांक्षस्व; T G1. 6 कांक्षंति; M1. 7 कांक्षाम (for काङ्क्षामि). — b) Ś1 K1. 2 यतो; K7 D4. 9 यस्मान् (for यत्र). Ś1 K1 नावर्त्स्यते; K2 °र्तयं; D4 °र्तत (for °र्तते). — c) T G1–3. 6 सर्वान् (for सर्व-). Ds1 -संगात्. — d) K2 G6 निश्चितं; K4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 निश्चितो; B8 G3 निश्चित्य; G1 निश्रतां (for निश्चितां). B7 M7 मनसां (for मनसो). K7 D4. 9 निश्चितामा(D4. 9 °त्मा)-त्मनो गतिं.

51 D5. 7 om. 51 (cf. v. l. 47). — a) Ś1 K1. 2 B8 Ds1 G1. 3. 6 M5 यत्र (for तत्र). — b) Bo समं; T2 G1. 2 Cs (gloss: सर्वविक्षेपाभावम्) शर्मं (for शमं). M1. 7 [S]विगमिष्यति (for Sधि°). — c) M1. 6. 7 अव्ययाश्च. K6 T G1–3. 6 अक्षयं (T1 °रं) चाव्ययं चैव. — d) K4 शाश्वतीः; D4 °ताः; M5. 6 °तं.

52 a) K7 Da4 D4 न नु; G2. 3 अनु- (for न तु). Ś1 K1. 2. 4 शक्यं; D5. 7 सत्यं; G1 शच्या (sic); G2 शास्या (for शक्या). — b) D7 आप्तुं (for प्राप्तुं). Ś1 K1. 2. 4 प्राप्तुं (K1 °सं) तां परमां गतिं. — c) Ś1 K1. 2 अथ बंधो; K6 B6–9 Da4 Dn4 D8 D5. 7 Cs (gloss: फलम्) अनुबंधो (Da4 °धा); M1. 7 अघ°; Cn (gloss: नीचो देहबन्धः) अव° (as in text). K6 भूतस्य; K7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D2. 4. 5. 7–9 बुद्धस्य; Dn4 बद्धश्च; D3 बद्धस्य; T G1–3. 6 युक्तस्य (for मुक्तस्य).

53 a) M1. 5. 6 त्यागं (for योगं). — b) Da4 Ds1 D4 त्यक्ता; M1. 5–7 त्यक्तुं (for त्यक्त्वा). K7 D4. 9 स्विह (for गृह-). — c) D4 प्रवक्ष्यामि (for प्रवे°). — d) G1 (before corr.) दिवाकरः.

54 a) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 क्षय(K6 B6. 7 °यि)तां याति; K7 क्षमया याति; B8 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 क्षयमायाति; Ds1 क्षेत्रतां याति (for क्षयमाप्नोति). — b) K7 D4. 9 पीतः सुरैर्; D5. 7 सुरगणो (for °गणैर्). — c) K6 कल्पितः; D4. 5. 7 कंपितं (for °तः). D5. 7 पतितो; G2 पतने; M1. 6. 7 सहसा (for पतते). Ś1 K1. 2 D4. 9 भूमौ; D5. 7 भूयः; G2 भूमिः (for भूमिं). — d) D5. 7 अधिरोहितं; G3 °गोविति (sic); M1. 5. 7 अतिरोहति (for अधि°). G2 पातश्चैवाधिको विधिः. — e) M1. 5–7 च (for हि). K6 M5 यदा (for सदा). K2 मोहः (for सोमः). — After 54, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 editions ins.:

795* नेच्छाम्येवं विदित्वैते ह्रासवृद्धी पुनः पुनः ।

[B8 [ए]नं (for [ए]वं). K6 B7 एवंविधे त्वे(B7 त्वै)ते; Bo एवं विधित्वैते (sic); D5. 7 एवंविधे तत्वे; Dn1 एवं विदित्वैतद्. Dn4 ज्ञानवृद्धी (for ह्रास°).]

55 a) G2 च (for तु). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 संतापयते; T G1–3. 6 संतपन्याति (for संतापयति). K7 रविस्तु संतापयेल्लोकान् (hypermetric); D4. 9 रविः संतापयेल्लोकान्. — b) K1 (before corr. as in text) K7 D4. 9 रश्मिभिः सुमहोल्बणैः. — d) Bo -मंडलं. K7 D4. 9 नित्यं नक्षत्रमंडलात्; B8 (marg. as in text) सर्वतस्तेजमंडलः.

56 a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 तत्र (for अत्र). K7 D4. 9 यास्यामि (for वत्स्यामि). K2 दुर्वर्षो; D4. 9 corrupt;

अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ ५६
सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्स्येदं कलेवरम् ।
ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोऽतिदुःसहम् ॥ ५७
आपृच्छामि नगान्नागान्गिरीनुर्वीं दिशो दिवम् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ५८
लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि नसंशयः ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ ५९
अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतम् ।
तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ ६०

सोऽभिवाद्य महात्मानमृषिं द्वैपायनं मुनिम् ।
शुकः प्रदक्षिणीकृत्य कृष्णमापृष्टवान्मुनिः ॥ ६१
श्रुत्वा ऋषिस्तद्वचनं शुकस्य
प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।
भो भोः पुत्र स्थीयतां तावदद्य
यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थम् ॥ ६२
निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तबन्धनः ।
मोक्षमेवानुसंचिन्त्य गमनाय मनो दधे ।
पितरं संपरित्यज्य जगाम द्विजसत्तमः ॥ ६३

C. 12. 12575
B. 12. 332(1).63
K. 12. 339. 63

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

G3 दुर्धर्षे (for °र्षो). —d) K4 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 निःशंकेन ; K6 B7 निषंगेन (for निःसङ्गेन). — After 56, M5 ins.:

796* सूर्यस्य तपतश्चाहं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

57 a) B8 (marg.) मंडले (for सदने). K6 B6–8 Da3. a4 सोहं ; B8 (marg.) ह्यस्मिन् (for चाहं). —b) K6 निक्षिपेहं (for °प्स्येदं). D5 क्षिप्स्येदं हि कलेवरं. —c) T G1–3. 6 M1. 5–7 वत्स्यामि (for यास्यामि). —d) K6 B8 Da3. a4 D6. 7 सौर्यं (for सौरं). K6 [ऽ]तिदुःखितः ; D6. 7 न दुःसहं ; M1. 5–7 सुदुःषहं (for ऽतिदुःसहम्).

58 a) Ś1 K1. 2. 4 B8 (marg.) आपृच्छये (K4 B8 °च्छेहं); T2 आगच्छामि (for आपृ°). D8 गिरीन् (for नगान्). K1 lacuna ; D4. 9 नागा (for नागान्). G3 आब्रह्मनिरगान्नागा. —b) K4 B0. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 गिरिस् ; D6 गिरीर् (for गिरीन्). Ds2 दिशा (for दिशो). T G1–3. 6 दश (for दिवम्). —d) K1 -राक्षसं.

59 b) K1 B0 T2 प्रव(K1 °वि)क्ष्यामि. —c) M1. 6. 7 पश्यंति (for पश्यन्तु). K6 योगं संसिद्धाः ; Da3. a4 योगं (Da4 °ग-) सिद्धा मे ; M5 मे योगवीर्यं (by transp.). K1 पश्यंत्ययोगवीर्यं मे. —d) M1. 6. 7 स्वर्गे (for सर्वे). Da4 D5. 7 महर्षिभिः (for सह°).

60 a) G3 अथो (for अथ). K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 [अ]नुज्ञाय (for °ज्ञाप्य). G1 अथानुज्ञायतामृषिर्.

61 b) K4 D4 G1 ऋषि- ; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कृष्ण- (for ऋषिं). Ś1 K1. 2. 4 Da4 D4. 5. 7 M6 मुनिः ; B8 प्रति (for मुनिम्). M5 द्वैपायनमृषिं तदा. —c) Ś1 K1. 2. 4 ततः (for शुकः). K4 प्रदक्षिणीं कृत्य ; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 °णं कृत्वा ; D5. 7 °णीकृत्वा (for °णीकृत्य). —d) K6 हृष्टम् ; Da4 कृष्णाम् ; T1 क्षमाम् ; G6 क्षणम् (for कृष्णम्). K7 D4. 9 आपृच्छवान् ; T1 वा पृष्ट° (for आपृष्ट°). K4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 T1 मुनिं (for मुनिः). — After 61, T G1–3. 6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* T G1–3. 6 मोक्षधर्म. — *Adhy. no. :* (figures, words or both): T1 G6 155 ; T2 168 ; G1 153 ; G2 172 ; G3 156].

62 Before 62, T G1–3. 6 ins. भीष्मः. —a) K6 B6. 7 [अ]थर्षिस् ; K7 B8 (marg.) D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5 मुनिस् ; B0. 9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 चर्षिस् (for ऋषिस्). K6 Da3. a4 T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 सुतस्य (for शुकस्य). —b) T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 शुकस्य हृष्टः (M1. 6. 7 पृष्टः ; M5 प्रीतः); T2 परं प्रहृष्टः ; G1 पुत्रस्य हृष्टः (for प्रीतो महात्मा). —c) Some MSS. भो भो ; some MSS. भोः भो. G3 श्रूयतां (for स्थी°). G3 अत्र (for अद्य). —d) D5 चक्षुषी (for चक्षुः). Dn4 त्वदर्थः ; D7 T G1–3. 6 °र्थे (for °र्थम्). — After 62, K7 Ds1 D4. 9 C8 ins.:

797* एवमुक्तः पितुस्तेन स्नेहयुक्तेन चेतसा ।
नैवेच्छामकरोत्तस्य निःसङ्गेनान्तरात्मना ।

63 Before 63, B8 ins. भीष्म उवाच. —a) K1 **पक्षः ; Da4 निरपेक्ष-. —b) K1 निःस्नेहे. K6 B0.

३१९

C. 12. 12577
B. 12. 333(1). 1
K. 12. 340. 1

भीष्म उवाच ।

गिरिपृष्ठं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते च निःशलाक उपाविशत् ॥ १
धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं महामुनिः ।
पादात्प्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २
ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नचिरोदिते ।
पाणिपादं समाधाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३
न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नापि दर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान्योक्तुं समुपचक्रमे ॥ ४
स ददर्श तदात्मानं सर्वसङ्गविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य भास्करम् ॥ ५
स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।

6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{2, 3, 5, 7, 8}$ T G$_{1–3, 6}$ M$_{1, 5–7}$ मुक्तसंशयः (for °बन्धनः). — ^{d}) G$_{1}$ महो दधे (for मनो दधे). — ^{e}) K$_{7}$ Bo D$_{3, 4, 9}$ G$_{2}$ M$_{1, 5–7}$ स परित्यज्य (M$_{1, 7}$ °क्रम्य) (for संपरित्यज्य). — ^{f}) K$_{6}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2, 3, 8}$ मुनिसत्तमः (K$_{6}$ °म); D$_{4, 9}$ द्विजसत्तम (for °मः). — After 63, Ś$_{1}$ K$_{1, 2, 4, 6, 7}$ V$_{1}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2–5, 7–9}$ T G$_{1–3, 6}$ C$_{s}$ ins.:

798* कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघैर्निषेवितम् ।

[K$_{7}$ D$_{4, 9}$ कैलाश(K$_{7}$ °स)शृंगं; Da$_{4}$ °सपृष्ठ- (for °सपृष्ठं). K$_{6}$ T$_{1}$ G$_{6}$ विमलं (for विपुलं). K$_{2}$ सिद्धसंगैर्; Bo Dn$_{4}$ D$_{8}$ D$_{3, 8, 8}$ °संघ-; Dn$_{1}$ मुनिसंघ-; G$_{2}$ महद्योगं (for सिद्धसंघैर्). G$_{2}$ निषेवितुं.]

Colophon om. in Ds$_{1}$ T G$_{1–3, 6}$ M$_{1, 5–7}$; V$_{1}$ D$_{6}$ missing: K$_{3, 5}$ B$_{1–5}$ Da$_{1, a2}$ Dn$_{2, n3}$ D$_{1}$ G$_{4, 5}$ M$_{2–4}$ absent. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1, 2, 4, 6, 7}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ Ds$_{2}$ D$_{2–5, 7–9}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* Ś$_{1}$ B$_{7}$ Dn$_{4}$ D$_{2, 8}$ शुकाभि(Ś$_{1}$ °नु)गमनं; K$_{1, 2, 4, 6, 7}$ B$_{6, 8, 9}$ Da$_{3. a4}$ D$_{3–5, 9}$ शुकाभि(K$_{1}$ °नु-; K$_{7}$ D$_{4, 5, 9}$ °ति)पतनं; Bo Dn$_{1}$ शुकोत्पतनं. — *Adhy. no.:* K$_{6}$ 57; B$_{7}$ Dn$_{4}$ Ds$_{2}$ 155; B$_{8}$ 256; Dn$_{1}$ 157; D$_{8}$ 162. — *Śloka no.:* Da$_{4}$ Dn$_{1}$ D$_{8}$ 65; Dn$_{4}$ 64.

319

☞ This adhy. is missing in V$_{1}$ D$_{6}$ (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15).

1 T G$_{1–3}$ M$_{1, 5–7}$ om. the ref. — ^{a}) K$_{6}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2, 3, 8}$ गिरिश्रृंगं (for °पृष्ठं). — ^{c}) K$_{1}$ Dn$_{4}$ D$_{9}$ समदेशे. B$_{9}$ विमुक्तः (for विविक्ते). K$_{4}$ Bo. 6, 8, 9 Dn$_{1. n4}$ Ds$_{1}$ D$_{2, 3, 8}$ T G$_{1–3, 6}$ M$_{1, 5–7}$ स (for च). K$_{6}$ B$_{7}$ Da$_{3. a4}$ Ca (gloss: निःशल्ये) Cn (gloss: निस्तृणे) निःशलाके समे देशे. — ^{d}) K$_{6}$ B$_{7}$ Da$_{3. a4}$ विविक्ते स; G$_{2}$ मुनिस्थूल (for निःशलाक). T$_{1}$ G$_{6}$ निश्चलः (G$_{6}$ °लं) समुपाविशत्.

2 ^{a}) D$_{4}$ वा (for च). — ^{b}) K$_{6}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2, 3, 8}$ यथाविधि (for महामुनिः). — ^{c}) K$_{6, 7}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2–5, 7–9}$ T$_{1}$ G$_{3, 6}$ पाद- (for पादात्). K$_{2}$ -प्रत्यति (for -प्रभृति-). ❀ C$_{s}$: पादाङ्गुष्ठमारभ्य सर्वपर्वसंधिषु क्रमेण वायुं संस्थाप्य, भ्रुवोर्मध्यस्थापितप्राणः । ❀

3 ^{a}) K$_{6}$ Da$_{3. a4}$ D$_{5, 7}$ भूत्वा (for विद्वान्). — ^{b}) Bo Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2, 3, 8}$ नाचिरोदिते (Dn$_{1}$ °तं); Da$_{4}$ नाविरोदते (sic); D$_{5, 7}$ चाचि°; G$_{2}$ न विराजते (for नचिरोदिते). — ^{c}) K$_{4}$ पाणिपादे. Ś$_{1}$ K$_{2, 4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2, 3, 8}$ समादाय (for °धाय). — ^{d}) G$_{1}$ उपादिशत् (for °विशत्). D$_{5, 7}$ विनीतं यदुपाविशत्.

4 ^{a}) K$_{7}$ D$_{4, 5, 7, 9}$ T G$_{1–3, 6}$ M$_{1, 5–7}$ यत्र (for तत्र). Bo पक्षिसंहातो; T G$_{6}$ C$_{s}$ (gloss: गमनं) °संपातो; M$_{7}$ °संवातो (for °संघातो). — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ न च; K$_{4}$ Da$_{3. a4}$ Dn$_{1. n4}$ D$_{8}$ D$_{2, 3}$ (*sup. lin.* as in text). 8 नाति-; K$_{7}$ चापि (for नापि). ❀ C$_{s}$: अतिदर्शनम्, विशेषदर्शनम् । ❀ — ^{c}) Da$_{4}$ यस्य; D$_{4, 9}$ T$_{2}$ G$_{1, 2, 6}$ M$_{7}$ तत्र (for यत्र). D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{3, 6}$ वैय्यासकिर्; G$_{1}$ वैयासिकीं; G$_{2}$ M$_{7}$ °सिकिर्; M$_{1, 5, 6}$ °सकीर् (for °सकिर्). K$_{7}$ D$_{4, 9}$ योक्तुम्; B$_{8}$ श्रीमान् (for धीमान्). — ^{d}) T$_{1}$ G$_{6}$ योगं (for योक्तुं). K$_{7}$ D$_{4, 9}$ आत्मानमुपचक्रमे.

5 ^{a}) D$_{5, 7}$ G$_{2, 3}$ महा-; T$_{2}$ तथा; G$_{1}$ सदा (for तदा). — ^{b}) Ś$_{1}$ T$_{1}$ G$_{6}$ -विनिःसृतः; K$_{1, 2, 4}$ -विनिस्मृतः; K$_{7}$ D$_{4, 9}$ -विव(K$_{7}$ °वा)र्जितं; D$_{5, 7}$ -विनिश्चलं (for -विनिःसृतम्). — ^{c}) M$_{7}$ तदा (for ततो). T$_{1}$ G$_{6}$ व्यासं; T$_{2}$ G$_{1}$ हास्य (sic); G$_{2}$ वासं (for हासं). — ^{d}) G$_{2, 3}$ शुकं. K$_{6, 7}$ Bo. 6–9 Da$_{3. a4}$ Dn$_{1}$.

महायोगीश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम् ॥ ६
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं तदा ।
निवेदयामास तदा स्वं योगं परमर्षये ॥ ७
दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८
नारदेनाभ्यनुज्ञातस्ततो द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥ ९
कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्व्यासपुत्रः सुनिश्चितः ॥ १०
तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ॥ ११
व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दिव्यमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥ १२
तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानीतराणि च ॥ १३
यथाशक्ति यथान्यायं पूजयांचक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

C. 12. 12591
B. 12. 333(2).15
K. 12. 340. 15

---

n4 D8 D3–5, 7–9 T G1–3, 6 M1, 5–7 तत्परं (for भास्करम्).

6 a) M1, 5–7 पुनर्योगं स (by transp.). — b) B6 -मार्गोपलब्धयेत्. — c) K6, 7 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–5, 7–9 G1–3 -योगेश्वरो; T1 G6 -योगपरो (for -योगीश्वरो). — d) B6 [s]भ्यक्रामद् (for ऽत्य°). K7 D4, 5, 7, 9 M1, 6, 7 विहायसा; Da4 °यने (for °यसम्).

7 b) Da4 Ds2 D4, 5, 7 देवर्षिर्; T G1, 6 M1, 5–7 ब्रह्मर्षिं (G1, 6 M6 °र्षिर्); G2 ब्रह्माणं; G3 ब्राह्मणं (for देवर्षिं). K6 B7, 8 (also as in text), 9 Da3, a4 शुकः; B0, 6 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 ततः; D5, 7 T G1–3, 6 तथा (for तदा). — c) K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–5, 7–9 M1, 5–7 च तं; K7 तं च; G2 तथा (for तदा). — d) K7 B7, 9 Da4 D8 T M1, 5–7 स्व-; D8 (*sup. lin.*) स (for स्वं). D5, 7 योगं परमहर्षजं.

8 Before 8, K6, 7 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D2–5, 7–9 G2 M1, 5–7 ins. शुक उवाच. — a) D5, 7 दृष्ट- (for दृष्टो). K1 प्रवृत्तोस्मि; T G3 प्रवर्तोस्मि (G3 °स्मि) (for प्रवृत्तोऽस्मि). — b) Ś1 K1, 3, 4 महामुने (for तपोधन). — K3, 4 om. 8[cd]; Ś1 reads it on marg.

9 Before 9, B8 ins. भीष्म उवाच. — b) B0, 8 Da3 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 शुको (for ततो). — c) D5, 7 अवसाद्य (for अभिवाद्य). M1, 5–7 महायोगम् (for पुनर्योगम्). — d) K6 आस्थितः (for आविशत्).

10 a) B0, 8, 9 D4, 5, 8, 9 कैलाशपृष्ठाद्. Ś1 K1, 3, 4 B8 आप्लुत्य; T2 G3 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य). — b) T1 G6 उत्पपात; G1, 3 स चचार; G2 स जगाम (for स पपात). K4 यदि; K6 B0 T2 G3 (before corr.) तथा; Da4 गतः (for तदा). — c) K6, 7 B0, 6–9 Da4 Ds1 अंतरीक्षचरः; G1 M7 °रिक्षचर-. — d) K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 वायुभूतः (for व्यासपुत्रः). D5 सुनिश्चितं; G1 स निश्चितः.

11 a) D5, 7, 9 तमुद्यतं; T G1–3, 6 व्यासपुत्रं (for तमुद्यन्तं). — T2 transp. 11[b] and 11[d]. — b) K7 -महाद्युतिं (for -सम°). — d) Da4 -रंहसः; D5, 7 -रंहसा (for -रंहसम्).

12 a) K3 वृवृणोत्स्येन (sic) (for व्यवसायेन). ❀ Cn: व्यवसायेन, सार्वात्म्यनिश्चयेन । ❀ — b) K3 सर्वान्योष (sic); K7 D4, 9 °नेष; B7 D5, 7 सर्वांशोथ (D7 °शोध) (for °न्सोऽथ). D8 G1 विचिंतयत्; G2 व्यचिंतयन्; G3 [अ]प्यचिं°; M1, 5–7 [अ]विचिं° (for विचिन्तयन्). — c) Ś1 K1, 2 G3 प्रस्थितो (for आस्थितो). K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 7, 8 दीर्घम् (for दिव्यम्). — d) B8 Dn4 D3, 5, 7 G2 -समप्रभं.

13 a) K7 यातम्; G2 दांतम् (for यान्तम्). — b) G2 समग्रम् (for अव्य°). Ds1 अकुतोभये. — d) Dn4 स्थावराणि (for जङ्गमानि). B0 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 8 च(D8 *sup. lin.* [अ]च)राणि (for [इ]तराणि). K6 B6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Da3, a4 जंगमस्थावराणि च.

14 a) D4 om. (hapl.) शक्ति यथा. Ś1 K1, 2 यथा न्यायं; D5, 7 यथाज्ञानं (for °न्यायं). — b) G1 (marg.) तथा (for तदा). K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 पूजां वै चक्रिरे तदा. — c) B8 तं दिव्यैर् (by transp.). — d) K6 Dn4 अनु-; D7 T G1–3, 6 पूर्वं; M1, 5–7 अलं (for अव-). K6 दिवानिशं (for दिवौकसः).

15 M1, 5–7 transp. 15[ab] and 15[cd]. — a) M1,

C. 12. 12591
B. 12. 333(2). 15
K. 12. 340. 15

ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥ १५
अन्तरिक्षचरः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।
अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिवाह्यते ॥ १६
ततः परमधीरात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ।
शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वतः ॥ १७
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः ।
संभ्रान्तमनसो राजन्नासन्परमविस्मिताः ।
पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः ॥ १८
दैवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम् ।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहम् ॥ १९
ततः समतिचक्राम मलयं नाम पर्वतम् ।
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवते ।
ते स्म ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम् ॥ २०
अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे ।
अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ।
पितृशुश्रूषया सिद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २१
पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः ।

5–7 गृह्याः ससर्षयः सर्वे. — b) B0 M1. 5. 6 गंधर्वाः सा- (B0 °र्वाश्चा)प्सरोगणाः. — c) G2 M1. 5–7 सिद्धाश्च (for संसिद्धाः).

16 a) K6 B0. 6. 7. 9 Da3 अंतरीक्षचरः (B0 °ताः); B8 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अंतरि(B8 Ds1 °री)क्षगतः. — b) K1 तपसः. — c) K6 T2 -[ऊ]र्ध्ववक्त्रैश्च. ❀ Ca: स्वर्गाद्भ्रष्टोचितस्याधोवक्त्रता यतस्ततः सिद्धोऽयमिति व्यञ्जितम्। Cn: अधः कायात् ऊर्ध्वं वक्त्रं यस्य, सूर्ये दत्तदृष्टित्वात् स्वदेहस्याधोभागं न पश्यतीत्यर्थः। ❀ — d) K6. 7 Da3. a4 Ds2 D5. 9 (before corr.) नेत्रैः समभिवीक्ष्यते; B0 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 °भिरज्यते; B6. 7. 9 D7. 9 (by corr.) °भिवीक्षते; B8 °वकृष्यते; D4 °तिवीक्षते; T G1–3. 6 M5 °तिवाह्यते; M1. 6. 7 °तिवाम्यते.

17 a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -धर्मात्मा (for -धीरात्मा). — b) Ś1 K1. 2. 4 तथा (for त्रिषु). D4. 5 विश्रुताः. — c) Ś1 (before corr.) K2 समुदीरन् (for °दीक्षन्). Da3. a4 स्वः (for स). — d) K1 वाच्यतो; Da4 वागतो; D4 वाक्यतो; D5. 7 वामतो (for वाग्यतो). K1 [ऽ]गमन्. — e) Da4 [आ]कारम् (for [आ]काशम्). B9 अतुलं (for अखिलं). — f) Da3. a4 पूरयन्नेव; D5. 7 °यामास (for °यन्निव). K7 B0. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 M5 सर्वशः; M1. 6. 7 चादिना; M5 (*inf. lin.*) नादिना (for सर्वतः).

18 a) D5. 7 तमागतं समासाद्य. — b) K7 D4 सर्वाप्सरागणः; B0 देवाप्सरोगणाः. Da4 दृष्ट्वा सर्वेश्वरो गणाः. — d) Da3. a4 Ds2 -विस्मितः. — e) Ś1 K1. 2. 4 पंचचूलप्रभृतयो; K6 शंखचूडा°; T2 G2 M1. 5–7 पंचचूला°. — f) K2 दृशम् (for भृशम्). K2. 4 Da4 लोचनं (Da4 °ना).

19 a) Da4 D4 G2 देवतं. Ś1 K1. 2 कतमो. K7 D4. 5. 7. 9 T2 G1. 3 M1. 5–7 स्वे(T2 न्वे; G1 चै)तद् (for ह्येतद्). T1 G6 दैवतं कतमस्त्वेन. — b) D5 G2. 3 आस्थितां (G2 °ताः; G3 °तः). — c) D5. 7 स्वनिश्चितम् (for सु°). Ds1 D4. 5. 7. 9 इव (for इह). D5. 7 [आ]यांतं (for [आ]याति). — d) K7 D4. 9 T G2. 6 M1. 5–7 निर्मु(D9 °यु)क्तम् (for विमुक्तम्). Ś1 K1. 2. 4 G2. 3 इह (for इव). G1 (before corr.). 2 निःस्पृहः.

20 a) K7 B6–8 Da3 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 ततः समभिचक्राम. — b) K7 D2–5. 7. 9 M1. 5–7 मंदरं (for मलयं). — c) T2 पूर्वचित्तेश्च (for °चित्तिश्च). — d) K1 यो; G3 तं (for यं). B0. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 M1. 5–7 उपसेवतः. — e) B0. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7 तस्य; D8 तेस्य; T2 तन्मे (for ते स्म). Ds2 विप्रर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). — f) D5. 7 T G1–3. 6 जग्मतुः (for ययतुः).

21 a) M1. 6 विद्धि (for बुद्धि-). T1 G6 -समाचारं (for °धानं). — b) K7 D4. 9 यदाभ्यास-; B0 सदा° (for वेदा°). K7 D4. 9 T G3. 6 -रतो (for -रते). K7 D4. 9 T G3. 6 द्विजः; G1 द्विजं (for द्विजे). G2 देवाभ्यां सुलभे द्विजः. — c) T G1–3. 6 हि (for [ए]व). — d) G2. 3 न भयं याति (G3 रवि-) चंद्रवत्; M5 (*sup. lin.*) जगद्व्याप्यत्यसंशयं. — e) K1 सिद्धि-; K4 Da3. a4 वृद्धिं; K6 B0. 6 (marg. as in text). 7–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 बुद्धिं (for सिद्धिं). — f) K1 समाप्तो (for संप्राप्तो). G2 [ऽ]सौ (for ऽयम्). K1. 2 Ds1 अनुत्तमं (for °त्तमाम्).

22 a) Ds2 दृढतया (for °तपाः). G2 पितृभक्तौ दृढा सिद्धिम्. — b) K6 G3 च (G3 स) दयितः; D7 T1 G6 समधिकः (for सुदयितः). G2 तया समुदितः सुतः. — After 22ab, G2 ins.:

अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विवर्जितः ॥ २२
उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ।
उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः ॥ २३
सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम् ।
आलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा ॥ २४
ततो द्वैपायनसुतं बहुमानपुरःसरम् ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः ॥ २५
अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ।
पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै ॥ २६
ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः ।
एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ ॥ २७
शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सवनकाननाः ।
समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः ॥ २८
यथाज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ २९

C. 12. 12607
B. 12. 333(2). 31
K. 12. 340. 30

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

799* कृताञ्जलिपुटाः सर्वे तुष्टुवुर्हृष्टमानसाः ।

— ^{c}) K_7 -मानसा; M_5 -तपसा (for -मनसा). G_2 पितुरत्यंतमिष्टोयं. — ^{d}) K_6 $D_{n1, n4}$ D_{s1} $D_{2, 3, 5, 7, 8}$ $M_{1, 5-7}$ विसर्जितः (D_7 °ताः) (for विवर्जितः).

23 ^{b}) D_8 -विस्मितः (for -धर्मवित्). — ^{c}) $Ś_1$ अवैक्षत; $K_{1, 2}$ अवेक्षत; D_{a4} उदैक्षतः; D_{n4} उदैक्षित (for उदैक्षत). — ^{d}) $D_{5, 7}$ भवने (for वचने). G_2 वचनं गमनस्य च.

24 ^{a}) $K_{6, 7}$ $B_{0, 6-9}$ D_{a4} D_{s1} सोंतरीक्षं (D_{a4} °क्ष-); D_{n4} D_4 °रिक्ष-; $D_{5, 7}$ अंतरिक्षं (for सोऽन्त°). — ^{b}) D_4 corrupt. K_1 B_9 D_{s1} D_8 -काननं (for °नाम्). — ^{c}) K_6 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ विलोकयामास (for आलो°). — ^{d}) B_6 T_1 $G_{1, 6}$ तदा (for तथा).

25 ^{b}) $K_{6, 7}$ $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2-5, 7-9}$ T $G_{1, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ बहुमानसमंततः; G_2 बहुमान्य समंततः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ $D_{4, 5, 7, 9}$ बद्धांजलि- (for कृताञ्जलि-). K_7 भूत्वा (for सर्वा). — ^{d}) K_2 निरेक्षंते; K_7 D_4 निरीक्ष्यंते; M_7 °क्ष्यंति.

26 ^{a}) D_{s1} तां; $D_{4, 9}$ M_5 तांस् (for तास्). B_9 D_{a4} T_2 तथा (for तदा). — Before 26^{cd}, B_{7-9} G_2 ins. शुक उवाच. — ^{c}) D_{s1} $D_{4, 9}$ $G_{1, 6}$ सा (for मां).

27 ^{a}) T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ तस्य (for ततः). D_4 reads प्रति twice. D_{a4} देहं; D_4 देवं; $D_{5, 7}$ देश्यं (for देयं). — ^{c}) K_1 स्नेहातः (for स्नेहतः). K_6 सर्वैर्; $D_{a3, a4}$ सर्वं; G_1 सद्ये (for सर्वे). — ^{d}) D_{a4} अर्हयः.

28 Before 28, $B_{8, 9}$ ins. भीष्म उवाच. — ^{b}) K_6 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ सर्वाः सकाननाः; $M_{1, 5-7}$ सजलका°. — ^{c}) D_{s2} सरिताः. — ^{d}) K_7 $D_{5, 7}$ ते (for तं).

29 ^{b}) G_1 भविष्यसि (for °ति). — ^{c}) K_1 ऋषी; D_{a4} ऋषिर् (for ऋषेर्). G_1 व्याहरते. — ^{d}) K_2 corrupt. K_7 $D_{4, 9}$ प्रतिदास्यामहे वयं; T $G_{1-3, 6}$ °वक्ष्याम (T_1 G_6 °मि) ते वयं. ❀ Ca: प्रतिवक्ष्यामहे, शुकोऽनेन पथा गत इति । ❀

Colophon om. in D_2; V_1 D_6 missing: $K_{3, 5}$ B_{1-5} $D_{a1, a2}$ $D_{n2, n3}$ D_1 $G_{4, 5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan*: $Ś_1$ $K_{1, 2, 4, 6, 7}$ $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{3-5, 7-9}$ T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: $Ś_1$ $K_{1, 2, 4, 6, 7}$ $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ D_{n1} D_8 $D_{3-5, 8, 9}$ G_6 $M_{5, 6}$ शुकाभि(K_7 $D_{4, 5, 9}$ °ति)पतनं; D_{n4} शुकोत्पतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_6 58; B_7 D_{n4} D_{s2} T_1 156; B_8 260; D_{n1} 158; D_8 153; T_2 169; G_1 155; G_3 173; G_6 157; $M_{1, 6, 7}$ 152; M_5 188. — *Śloka no.*: D_{a4} $D_{n1, n4}$ D_8 31.

३२०

C. 12. 12503
B. 12. 334(33). 1
K. 12. 341. 1

भीष्म उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा लोकांश्चतुर्विधान् ॥ १

तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः ।
ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।

320

☞ This adhy. is missing in V_1 D_6 (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15).

1 ^{a}) D_2 om. from इत्येव up to प्राति (in 1^{c}). D_{a4} D_{s1} उक्त्वा. T $G_{1,2,6}$ इत्येवमुक्ते वचने. — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1,6}$ D_{n4} $D_{5,7}$ महर्षिः (for ब्रह्मर्षिः). K_7 $D_{4,5,7,9}$ T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ स (for सु-). K_1 सुमहातपः. — T $G_{1-3,6}$ repeat 1^{cd} after 26 : for the sequence of stanzas 1^{c}-27^{b} in T $G_{1-3,6}$, see the Tabular Statement below. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ प्रतिष्ठितः ; $K_{4,7}$ प्रतिष्ठत ;

Tabular Statement

giving sequence of st. 1—27^{ab} in T $G_{1-3,6}$

[r = repeated]

T G_6	G_1	$G_{2,3}$	T G_6	G_1	$G_{2,3}$
1^{ab}	1^{ab}	1^{ab}	16–17	16–17	16–17
1^{cd}	1^{cd}	1^{cd}	19	19	19
8–9	8–9	8–9	22^{ab}	22^{ab}	...
10^{abcd}	10^{abcd}	10^{abcd}	18	18	18
21^{cd}	21^{cd}	21^{cd}	20	20	20
10^{ef}	10^{ef}	10^{ef}	21^{ab}	21^{ab}	21^{ab}
4–6	4–6	4–6	21^{cd}(r)	21^{cd}(r)	21^{cd}(r)
11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	22^{ab}(r)	22^{ab}(r)	22^{ab}
11^{cd}	11^{cd}	11^{cd}	22^{cd}–26	22^{cd}–26	22^{cd}–26
	11^{cd}(r)				
12–13	12–13	12–13	1^{cd}(r)	1^{cd}(r)	1^{cd}(r)
7	7	7	2–3	2–3	2–3
15	15	15	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
14	14	14			

K_6 प्रातिष्ठतः (for °ष्ठत). $D_{a3,a4}$ तपः- (for शुकः). D_{s2} सिध्यं ; G_2 (both times) सिद्धो (for सिद्धिं). — ^{d}) $K_{6,7}$ $B_{0,6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2-5,7-9}$ T $G_{1-3,6}$ (last six second time) $M_{1,5-7}$ Cn (gloss : सात्त्विकान्मोक्षप्रतिबन्धकान् किल्बिषसंसर्गानैश्वर्याख्यान्) Cp (gloss : अधर्माज्ञानवैराग्यानैश्वर्यरूपान्) Cs (gloss : क्षयान्ताः [12. 317. 20] इति चतुरो) दोषांश्च ; Cnp (gloss : वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यान् संप्रज्ञातभेदान्, तत्फलानीत्यर्थः) Csp (gloss : मनो जित्वाहंकारे धारयेत्तमपि जित्वा बुद्धौ धारयेत्तामपि जित्वा महत्तत्त्वे धारयेत्तदपि जित्वा परमात्मनि धारयेदित्येवं चतुर्विधान्) योगांश्च (for लोकांश्च). T $G_{1-3,6}$ (all first time) गत्वा देशां(T_2 °वां)श्च पर्वतान् । ❀ Ca : लोकांश्चतुर्विधान्, जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जान् । ❀

2 For the sequence in T $G_{1-3,6}$, see Tabular Statement on this page. T $G_{1-3,6}$ read 2–3 after the repetition of 1^{cd} following 26. — ^{a}) K_2 T_1 ततो (for तमो). K_7 $D_{4,5,7,9}$ T_1 $G_{1-3,6}$ [ऽ]पि (for हि). $D_{a3,a4}$ अष्टविधिं ; $D_{5,7}$ °गुणं ; Cnp नवगुणं (for अष्टविधं). Ś$_1$ $K_{1,2,4}$ त्यक्त्वा ; D_{a4} जित्वा (for हित्वा). ❀ Ca : अष्टविधम्, प्रकृतिर्महानहंकारः पञ्चभूतानीत्यष्टौ । तेषु अहंकारस्तमोविकारः ॥ Cn : अष्टविधं, पुर्यष्टकप्रकारं तमः ॥ Cp : अष्टसु, अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरूपमष्टैश्वर्यरूपं वा ॥ Cs : अणिमाद्यष्टसिद्धीनां विपर्ययाः । ❀ — ^{b}) ❀ Ca : पञ्चविधं रजः, शब्दादिविषयपञ्चकरागो रजसः पाञ्चविध्यम् ॥ Cn : पञ्चविधं, विषयपञ्चके प्रवर्तकं वासनामयं रजः । नवगुणं रज इति पाठे—अत्यागित्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम् । भेदः परुषता चैव कामः क्रोधस्तथैव च । दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ॥ Cs : पञ्चगुणम्, दुःखचेष्टाकामक्रोधदर्पगुणम् । ❀ — ^{c}) G_2 सितं ; Ca (gloss : प्रकाश्याप्रकाशतया स्फुरणम्) सत्त्वं (as in text). ❀ Cn : सत्त्वम्, बुद्धिसत्त्वेन सर्वं संत्यज्य सत्त्वमपि त्यक्तम् येन त्यजासि तत्त्यजेति नारदोपदिष्टत्वात् । ❀ — ^{d}) D_{a4} D_{n4} अद्भुतम्. ❀ Cs : तद्धि दुःखात्त्यज्यते, सनकादिभिरपि योगेश्वरैः । शुकस्तदपि जहौ । तदद्भुतमिवाभवदित्यर्थः । ❀

3 For the sequence in T $G_{1-3,6}$, see Tabular Statement on this page. — ^{a}) T_1 G_6 गते (for पदे). K_6 नित्यं ; K_7 $D_{4,9}$ तिष्ठन् ; T $G_{1-3,6}$ शीते (for नित्ये). — ^{b}) K_7 $D_{4,5,7,9}$ संग- ; Cs (gloss : सूक्ष्मदेह-) लिङ्ग- (as in text). Ś$_1$ (before corr.) $K_{2,4}$

ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३
उल्कापाता दिशां दाहा भूमिकम्पास्तथैव च ।
प्रादुर्भूताः क्षणे तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४
द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि च पर्वताः ।
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान्दीर्यतीव ह ॥ ५
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः सागरास्तथा ॥ ६
ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ॥ ७
स शृङ्गेऽप्रतिमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभवे ।
संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ८
शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
उदीचीं दिशमाश्रित्य रुचिरे संददर्श ह ॥ ९
सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः ।
ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधाकृते ।
अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०

C. 12. 12618
B. 12. 334(3). 11
K. 12. 341. 11

-पूजिते (for -वर्जिते). —c) Da4 ब्रह्मणी; M1. 5. 7 ब्रह्मर्षि- (M1 °र्षिः) (for °णि). K1 G2 प्रतितिष्ठत्; B8 G1 M1. 6. 7 प्रत्यतिष्ठन्. —d) K7 इवोज्ज्वलन्.

4 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1–3. 6 read 4–6 after 10ef. —a) K7 उल्कापातां; B6–8 D8 °पातो (for उल्कापाता). D6. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 दिशो (for दिशां). Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 दाहो (for दाहा). —b) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1–3. 6 भूमिकंपस्; D6. 7 °कंपं (for °कम्पास्). T2 (also as in text) च भारत (for तथैव च). —c) Ś1 K1. 4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 G1. 3 प्रादुर्भूतः; K2. 6 Da4 °भूंता (sic) (for °भूताः). —d) Da4 Dn4 तदद्भूतम्.

5 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) K2 द्रुमैः; B7 द्रुमः. —b) Da2 D5 च पर्वतः; D2 व्यशीर्यत. —c) D7 निर्वात-; M7 निघात- (for निर्घात-). K7 D4. 9 हिमवान्; D5. 7 हि महान्; T G1. 6 गुरुभिर्; G2 बहुभिर्; G3 शिखरैर्; M1. 5–7 हि गिरिर् (for च गि°). —d) Ś1 K1. 2. 4 दीर्यते स्म; Da1 °तेव (for °तीव). K6 Bo. 6–8 D8 D2. 3. 8 G3 हि; T2 हा; M1. 5–7 च (for ह). K7 D4. 5. 7. 9 वि(D5. 7 उ)दीर्यत इवाच(D7 °न)लः; B9 Da3. a4 हिमवान्दीर्यतां बहिः.

6 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) B8 D5. 7 नावभासे; Da4 न बभाषे; M1. 5 (*inf. lin.*). 6. 7 न बभास (for °से). G3 सशैला भूर् (for सहस्रांशुर्).

7 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1–3. 6 read 7 after 13. —a) K1 वासवास्. —b) Ś1 रसगंधि; K2 न सगंधं (for रसवच्च). K4 सुगंधिना (for °धि च). —K1 om. 7c–8b. —d) Da3. a4 दिव्यं (for दिव्य-). K2 शुचि.

8 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. K1 om. 8ab (cf. v. l. 7). —a) K2 सदंगे (sic); G2 सदृशे; G3 समृगे (for स शृङ्गे). K4. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 प्रथमे; B8 (marg.) परमे (for ऽप्रतिमे). D4. 5. 7 सशृंगप्रतिमे दिव्ये. ❀ C3 : स शुकः शृङ्गे संददर्शेत्युपरि संबन्धः । ❀ —b) D5. 7 हिमवान् (for °वन्-). K2 -मेद-; T G1–3. 6 -गिरि- (for -मेरु-). Ś1 K2. 4. 7 D4. 9 -संनिभे (for -संभवे). —K7 om. 8cd. —c) T1 G6 येन (for श्वेत-). D4. 5. 7. 9 च; G2 lacuna (for द्वे). —d) K1. 2 D9 रुक्मरुप्य- (sic); D5. 7 रुंकारूप्य-; T G2. 3. 6 रूप्यरुक्म-; G1 रूप्यमम (sic); M1. 5–7 रुग्मरूप्य- (for रुक्म°). G2. 3 गुणे (for शुभे).

9 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) M1. 5–7 दश- (for शत-). K7 D4. 9 -विस्तीर्णे (for -विस्तारे). —b) Da4 भारतः. —c) K1. 7 D4 उदीची-; Da4 °चिं; D5 °चि-; D7 °चं (for °चीं). K7 दिशिम् (sic). K6 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आस्थाय (for आश्रित्य). —d) D5. 7 स (for सं-). K2 स; K7. D4. 9 च (for ह).

10 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) B9 [ऽ]विशृंगेन (sic); Da4 Da2 [ऽ]विशोकेन (for °शङ्केन). Da4 तमसा (for मनसा). —b) K1 न्यपतत्; K6 [अ]व्य° (for [अ]भ्य°). D5 यतः; D7 च सः (for शुकः). —c) Ś1 K1. 2 पूर्वे स (for पर्वत-). Da4 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ते (for द्वे). B9 ततः स पर्वते शृंगे; G2 तस्मिन्पर्वते शृंगे ते. —d) K1 साहसैव (sic); Bo सर्वशैव (for सहसैव). —After 10cd, T G1–3. 6 read 21cd for the

C. 12. 12618
B. 12. 334[3]. 11
K. 12. 341. 12

ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहसैव विनिःसृतः ।
न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः ॥ ११
ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम् ।
गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः ॥ १२
दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् ।
साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत ॥ १३
स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा ।
यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ॥ १४
दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः ।
आसीत्किल महाराज शुकाभिपतने तदा ॥ १५
ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् ।
शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ १६
तस्यां क्रीडन्त्यभिरताः स्नान्ति चैवाप्सरोगणाः ।
शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः ॥ १७
तं प्रक्रमन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः ।
उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ॥ १८
शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम् ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतोऽभवत्तदा ॥ १९

---

first time, repeating it in its proper place. —[e]) T1 G1. 2. 6 अदृश्येते; G2 °श्यत (for °श्येतां). —[f]) Da4 अद्भूतम्.

11 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —[a]) Ś1 K1. 2 पूर्वं स (for पर्वत-). Da4 -संगाभ्यां; D5. 7 -शृंगस्य (for -शृङ्गाभ्यां). —[b]) K1. 2. 4 विनिस्सृतः (for विनिःसृतः). — G1 reads 11[cd] twice. —[cd]) K1 (*sup. lin.* as in text) प्रतिजगान. Dn4 गतिं च; G1 (second time). 2. 3 संगतिं (for स गतिं). G1 (first time) स्वनः प्रत्याजनोघस्य संगतं पर्वतोत्तमे (corrupt).

12 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. K1 om. 12. —[d]) K2 शैले; Da4 शैल्य- (for शैल-). D5. 7 ये न (D5 च) कैलासवासिनः.

13 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —[a]) Da4 शुको; D8 (before corr.) शैलम् (for शुकम्). K1 अतिकांतं; K7 D4 °क्रांत-; Da4 अतीक्रांतं. —[b]) K7 द्विताकृतं. —[c]) K6 अभून् (for आसीन्). G2 साधु साधु तदासीन्नो. —[d]) K2 G2 नार(G2 रस)दः सर्वभारत (sic). — After 13, T G1–3. 6 read 7.

14 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1. 3–6 transp. 14 and 15. —[a]) K7 D8 G2. 3 सं- (for स). —[b]) K6 सदा (for तथा). — Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 14[cd].

15 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. T G1–3. 6 transp. 14 and 15. —[b]) K6. 7 Bo. 6–9 अंतरीक्षं; Dn4 °रिक्ष-; G2 °रिक्षे (for °रिक्षं). —[d]) K7 D4. 5. 7. 9 शुकाति- (for शुकाभि-). K7 Ds1 T1 G6 तथा (for तदा).

16 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —[a]) K1. 4 D5 M1. 6 मंदाकिनी (for °किनीं). Ś1 K1. 2. 4 दिव्याम् (for रम्याम्). —[b]) T2 उपदिष्टाद् (for °रिष्टाद्). K6 अपि; Bo T G1. 6 अति- (for अभि-). G2 उपविष्टां रतिप्रदां. —[d]) K1 Da4 T2 G3 -काननं. K7 D4. 9 दिव्यपुष्पितकाननां.

17 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —[a]) K7 क्रीडति. Da4 अभिरतः. Ś1 K1. 2. 4 तस्यां क्रीडासु निरताः; G2 कस्यां किं संत्यभिरताश्च (sic). —[b]) K4 स्नाति; K6. 7 D4. 9 G3 ततश्च; B6. 7 Da3. a4 तीरे; B8 नित्यं; G2 चानि (sic) (for स्नान्ति). Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ते चै(Bo Dn1 Ds D8 ताश्चै)वाप्सरसां गणाः. —[c]) Da4 D5. 7 G1. 2. 6 शून्याकारां (Da4 °र-); Cs (gloss: मानसविकाररहितम्) °कारं (as in text). T G1. 2. 6 निराकारं (G2 °रां) (for °काराः). K7 D4. 9 शून्यागारसमाकारं. —[d]) K7 दृष्टा (for दृष्ट्वा). G1 [अ]पि वाससः; G3 विवाससं. — After 17, T G1–3. 6 read 19, T G1. 6 reading 22[ab] thereafter, followed by 18.

18 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —[a]) K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 G3 प्रक्रा(D7 °का)मंतम् (for प्रक्र°). T1 G2. 6 तं प्रयांतमथाज्ञाय; T2 G1 तं प्रक्रांतमभि(G1 °था)ज्ञाय. —[b]) G2 -समन्वितं.

19 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. Bo om. 19[a]–22[b]. —[a]) D8 (before corr.) G2 उर्ध्वां. T1 G1. 3 शुकस्तु मरुतामू-

महायोगगतिं त्वग्र्यां व्यासोत्थाय महातपाः ।
निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ॥ २०
स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम् ।
शशंसुरृषयस्तस्मै कर्म पुत्रस्य तत्तदा ॥ २१
ततः शुकेति दीर्घेण शैक्षेणाक्रन्दितस्तदा ।
स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्य वै ॥ २२

शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।
प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोःशब्देनानुनादयन् ॥ २३
तत एकाक्षरं नादं भो इत्येव समीरयन् ।
प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम् ॥ २४
ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दाननुच्चारितान्पृथक् ।
गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याजहार शुकं प्रति ॥ २५

C. 12. 12833
B. 12. 334(3).26
K. 12. 341. 26

(G1 °दू)र्ध्वां. —b) G2. 3 गत्वा (for कृत्वा). B7–9 [अं]तरीक्षगां; D7 °रिक्षिणां. B6 गतिं तामंतरीक्षगां; T1 G1. 6 गतिं गत्वांतरिक्षगः. —c) D5. 7 प्रभावत्वं (for °वं स्वं). —d) B6. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ब्रह्म- (for सर्व-). K6. 7 D4. 9 सर्वभूतगतोभवत्; G3 °भूताभयं तदा. — After 19, T G1. 6 read 22ab for the first time, repeating it in its proper place.

20 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. B0 om. 20 (cf. v. l. 19). —a) Ś1 K1. 2. 4 अथ (for महा-). G6 -योगगविश्. Ś1 K1. 2. 4 व्यासः; Dn1. n4 D8 D2. 3. 3 Cv स्वन्यां; D5. 7 स्वर्ग्यां; T G1. 6 चाड्यां; G2. 3 चाह्र (for स्वग्र्यां). —b) Ś1 K2. 4 समास्थाय; K1 समास्थाय; B6. 9 Cv (gloss: व्यासः आस्थायेत्यर्थः) व्यासोत्थाय; D4. 5. 7 व्यासः स्थित्वा; G3 व्यासोक्त्वायं; Cn (gloss: संश्रिरार्षैः) व्यासोत्थाय (as in text). K7 D9 M1. 5–7 व्यासोप्यास्थाय तत्र तु (K7 D9 शीघ्रगः). —c) Dn1 निमिषांतरमात्रेण. —d) K2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 शुकाति- (for °भि-). G2. 3 यथा (for ययौ).

21 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. B0 om. 21 (cf. v. l. 19). —b) G2 शुकाह्वतं (for शुकं गतम्). — T G1–3. 6 read 21cd for the first time after 10cd. —c) B8 शशंशुर्; B9 सशंशुर्; T1 G1. 6 (all second time) शशंसू. K6. 7 B8–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 9 तस्य; D8 तत्र (for तस्मै). T G1. 3. 6 (all first time) शुकं गतं शशंसुः स (T2 शशंसंतः; G1 शशंसुतुः); G2 (first time) शुकं गताशं * सूक्ष्मं (sic). —d) M1. 5–7 तथा (for तदा). T G1–3. 6 (all first time) ऋषिपुत्रस्य यत्तदा.

22 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. B0 om. 22ab (cf. v. l. 19). T G1. 6 read 22ab for the first time after 19. —a) Da3 शुकाति-; M1. 5. 6 शुकोति (for शुकेति). Ś1 K1. 2. 4 Cs (gloss: शिक्षाध्यायस्वरेण) शैक्षेण; Da4 दैर्घ्येण; D5 दीर्घेन (for °ण). ❀ Cn: शुका३ इति दूराद्धूते प्लुतिः । अप्लुतवदुपस्थिते (Pāṇ. 6. 1. 29) इति अप्लुतवद्भावान्न प्रकृतिभावः । ❀ —b) Ś1 K1. 2. 4 दीर्घेण (K2. 4 °न); K7 शेक्षेण; Da3 D5. 7 शैक्ष्येण; Dn1. n4 D2. 3. 8 शब्देन; Da1 शैक्षेन; Cv (gloss: वेदशिक्षासंबन्धिना) °ण (as in text). Ś1 K1. 2. 4 B6 G3 [आ]क्रंदितं; Ca (gloss: सक्लेशमाहूतः) आक्रन्दितस् (as in text). B7 तथा (for तदा). —c) K6 स्वरं; Da4 स वै (for स्वयं). —d) K1 D4 अनुवाद्य (for °नाद्य). K7 D9 त्रैलोक्यांतरनादिना (D9 °नीं).

23 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —b) Da3 om. (hapl.) सर्वात्मा. K7 सर्वतोमुखैः; Dn1 °मुखं. —d) K6 Da4 D4 T2 G1. 2 भो- (for भोः-). D5. 7 अनुनादयत्. T1 G6 शद्बेनानुविनादयत्. ❀ Ca: स नभःशब्देनानुनादयन् प्रत्याह । ❀

24 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) D7 एवाक्षरं; T1 G1 एकाक्षरां (for °क्षरं). D4 lacuna; T G1. 6 वाचं (for नादं). G2 तयेवकक्षरावोचं (sic). —b) B0. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 3 G3 भोर् (for भो). K6 B6. 7 Da3. a4 समैरयत् (K6 °यन्); D8 G1 समीरयत्. Ś1 K1. 2. 4 भोरित्येवमुदीरयन्; D7 भोःशब्देन समीरयन्. —c) B8 Da4 T G2. 3. 6 M1. 5–7 प्र(M6 प्रा)व्याहरज् (for प्रत्या°). —d) Da4 -जंगमः.

25 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) Da4 वा (for च). K2 ततः प्रभृत्यथाद्यापि. —c) K2 गिरिर् (for गिरि-). B9 T G2. 3. 6 -पृष्ठे तु (for -पृष्ठेषु). M1. 6. 7 गिरीशह्वारपृष्ठे तु. —d) K7 Dn1. n4 Da2 D2–5. 7–9 व्याहरंति (for व्याजहार).

26 For the sequence in T G1–3. 6, see the Tabular Statement on p. 1806. —a) K4. 6. 7 Da3. a4

C. 12. 12633
B. 12. 334(3). 26
K. 12. 341. 27

अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ।
गुणान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमध्यगमत्परम् ॥ २६
महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ।
निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ २७
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ।
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ॥ २८
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ।
वसनान्याददुः काश्चिद्दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमम् ॥ २९
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ।
सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ॥ ३०
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ।
पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः ॥ ३१
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३२
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ।
वीर्येण सदृशः पुत्रस्त्वया मत्तः पुरा वृतः ॥ ३३
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः ।
मम चैव प्रभावेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ३४

Ds D7 T G1.3 अंतर्हित- (for °र्हितः). B3 तं (for तु). —^{b}) D5.7 G3 तथा (for तदा). —^{c}) Ś1 K1.2.4 सत्त्वादीन्; D5.7 धर्मादीन् (for शब्दा°). —^{d}) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1–3.6 M5.6 अभ्य(G1 °भ्या)गमत्; M1.7 अभ्यगमं (for अध्यगमत्). D5.7 परमभ्यगमत्पदं. — After 26, T G1–3.6 repeat 1^{cd}, followed by 2–3.

27 For the sequence in T G1–3.6, see the Tabular Statement on p. 1806. Ś1 om. 27–37. K1 om. 27^{a}–28^{b}. —^{a}) D6 दृष्ट्वा स; G2 तं श्रुत्वा (for तं दृष्ट्वा). —^{b}) K7 -चेतसा; Da4 -तेजसा. — K2 om. 27^{c}–28^{b}. K4 om. 27^{c}–37^{d}. K7 om. (hapl.) 27^{c}–28^{d}. —^{c}) Dn1 -प्रस्थै (for -प्रस्थे). D4.9 विषसाद गिरिः (D4 °रेः) पृष्ठे. —^{d}) K6 Dn1 Ds D3 अन्वचिंतयन्; Da4 अनुचिंतयेत्.

28 Ś1 K4.7 om. 28; K1.2 om. 28^{ab} (for all, cf. v. l. 27). 28^{ab} is partly damaged in B3. —^{b}) Da3.a4 Ds M5.6 क्रीडंत्यो; D7 क्रीडंते; M1 °ति (for क्रीडन्तो). —^{c}) K3 T2 तमृषीं. T G1–3.6 सर्वे (for सर्वाः). —^{d}) K1.2 संत्रस्ता; M1 सर्वात्रा (sic); M6 सर्वा भ्रांता (for संभ्रान्ता).

29 Ś1 K4 om. 29 (cf. v. l. 27). K1.2 om. 29–37. —^{a}) Bo काचित्. —^{b}) B3 (marg. as in text) D5.7 गुल्मं (for गुल्मान्). G2 काचित्कमलान्प्रतिपेदिरे. —^{c}) K6 वसनानाददुः काश्चिद्; T G1–3.6 वासांस्याददिरे का(G1 कां)श्चिद्; M1.5–7 वासांस्य(M1 °स्या)भ्याददुः का°. —^{d}) Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. दृष्ट्वा and तं.

30 Ś1 K1.2.4 om. 30 (cf v. l. 27, 29). —^{a}) D5.7 च (for तु). —^{b}) K6.7 G2.3 मुनि- (for मुनिः). G2 ये (for वै). —^{c}) Bo शक्तताम् (for स°). —^{d}) G2 हि (for ऽभूद्). T G1–3.6 M1.5–7 व्रीळितश्. D5.7 तदा (for च ह).

31 Ś1 K1.2.4 om. 31 (cf. v. l. 27, 29). —^{a}) Da4 ते; G2 स (for तं). M1.6.7 दैव- (for देव-). D5.7 -नुतो (for -वृतो). —^{b}) B6 Ds2 -सेवितः (for -पूजितः). —^{d}) K6.7 Da4 D4.9 M1.6.7 अभ्यग(M1.7 °भ्युग-; M6 °भ्युद्ग)च्छत; T G1–3.6 अभ्या(T2 G2 °भ्य)गच्छत्स; M5 °गच्छच्च (for °गच्छत).

32 Ś1 K1.2.4 om. 32 (cf. v. l. 27, 29). —^{b}) Bo.6 शांत्व-; D5.7 साम- (for सान्त्व-). D2 अहं (for इदं). —^{c}) D7 -शोकादि-; D9 -शोकाति- (for -शोकाभि-).

33 Ś1 K1.2.4 om. 33 (cf. v. l. 27, 29). Before 33, B3 ins. महेश्वर उवाच. —^{a}) K6 आग्नि (for अग्नेर्). —^{b}) K6 Bo.7–9 Da4 Ds अंतरीक्षस्य. K7 D4.5.7.9 T2 G1.2 हि (for ह). —^{c}) Da4 सदृशं (for °शः). —^{d}) Bo.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. त्वया and पुरा. Da4 त्वया पुत्र पुरा वृतः; D5.7 भूयान्मत्तः पुरा वृतः; T1 स्वयमुक्तः पुरा वृतः; G1 त्वयदत्त पुरा वृतः (sic).

34 Ś1 K1.2.4 om. 34 (cf. v. l. 27, 29). —^{b}) G1 तप- (for तव). B3 संवृतः; Da4 संभृताः; D5.7 संमतः; G2 संभृतं (for °तः). —^{c}) G2 तवैव च (for मम चैव). Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 प्रसादेन (for प्रभावेन). —^{d}) G3 ब्रह्मतेजोगतः शुकः.

35 Ś1 K1.2.4 om. 35 (cf. v. l. 29). —^{a}) G2 संगमे परमं प्राप्तो. —^{b}) K7 Da4 Dn1 G2 दुष्प्रापस् (for °पाम्). Da4 अजितेंद्रियः; T G1–3.6 M1.5–7 अकु-

स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः ।
दैवतैरपि विप्रर्षे तं त्वं किमनुशोचसि ॥ ३५
यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागराः ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ॥ ३६
छायां स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ।
द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३७
सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ।
छायां पश्यन्समावृत्तः स मुनिः परया मुदा ॥ ३८
इति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण मयाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३९
एतदाचष्ट मे राजन्देवर्षिर्नारदः पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ४०
इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मार्थसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१

C. 12. 12849
B. 12. 334(3). 42
K. 12. 341. 42

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

तात्मभिः. — c) K7 D4.9 विप्रर्षिस (for °र्षे). — d) D5.7 तत्त्वं; T G1.6 ततः; G3 स त्वं (for तं त्वं). Da4 -शोचतो. G2 तत्र किं त्वनुशोचसि.

36 Ś1 K1.2.4 om. 36 (cf. v. l. 27, 29). — c) B6 तया (for तव). — d) G2 सफलस्य (for सपुत्रस्य). D7 भविष्यसि (for °ष्यति).

37 Ś1 K1.2.4 om. 37 (cf. v. l. 27, 29). — a) Dn4 पुत्र स्व-; T G1-3.6 स्वां पुत्र-; M1.6-7 पुत्रस्य (for स्वपुत्र-). — b) Da4 [ऽ]नपगः; Ds1 °पर्गी; G1 [ऽ]नुपगां; G2 [ऽ]नवमां; G3 [ऽ]नुवशां (for ऽनपगां). — c) K6.7 B6-9 Da3.a4 D4.9 द्रक्ष्यसि; Dn4 ईक्षते; Ds2 ईक्ष्यसे; T1 द्रक्षसे (for द्रक्ष्यसे). G3 वै लोके (for लोकेऽस्मिन्). — d) Da4 महान् (for महा-).

38 Before 38, K7 B8.9 D9 ins. भीष्म उवाच. — a) K1 सूनुनीतं (sic); K6 सोनुनीता. — b) K1.2 भद्रेण (for रु°). — c) K2.4.7 छाया (for छायां). K2 समावृत्तौ; K4 °वृत्तिं; D5 °वृत्तिः; T G1.3.6 M5.6 परावृत्तः; G2 पुरावृत्तां; M1.7 पुरावृत्तः (for समा°). — d) Ś1 K1.2.4 मुनिः परमया स(K1 °यास्त)-दा; D5 स मुनिः परयास्तदा.

39 a) G2 इतीशस्तं (sic) (for इति जन्म). — c) K6 B6.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 समाख्याता; D5.7 समाख्यातं; G3 M5.6 मयाख्याता (for मयाख्यातं). — d) M1.5-7 मा (for मां). K7 D9 -पृष्टवान् (for -पृच्छसि).

40 a) G1 आचक्ष्व (for °ष्ट). — b) B7.8 (marg.) तथा; G2 प्रभुः (for पुरा). — c) The portion from श्चैव up to वैखानस (in 12. 325. 4[102]) is lost in D7 on missing fol. — d) Ś1 K1.2.4.7 D4.9 संकल्पेषु; Da4 संत्यजेषु; T1 संजल्पे तु; C8 (gloss: गोष्ठिषु) °ल्पेषु (as in text). G6 संजजल्पे पदे पदे. ❀ C8: पदे पदे, प्रतिक्षणम् । ❀

41 D7 missing (cf. v. l. 40). — a) K7 D4.9 इदं (for इमं). — b) K6 B6.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 -धर्मोप- (for -धर्मार्थ-). K6 B6.7-9 Da3.a4 -शोभितं (for -संहितम्). — c) B6.7.8 समपरः (for शम°).

Colophon. V1 D6.7 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.6.7 B6.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2.4.7 B7-9 Da3.a4 D4.5.9 M1.5-7 शुकाभि(K4.7 D4.5.9 °ति)पतनं समाप्तं; K6 B6 शुकाभिपतनं; B6 Dn1 Ds2 D2.3.8 शुकोत्पतनं समाप्तं; Dn4 Ds1 शुकोत्पतनं; T1 G2.3.6 शुकाभिप(G2 °पा)तनसमाप्तिः; M1.5-7 (also) शुकसिद्धिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 59; B7 Dn4 Ds2 T1 G6 157; B8 161; Dn1 159; Ds1 154; D8 164; T2 170; G1 156; G2 174; G3 158; M1.6.7 153; M5 189. — *Śloka no.*: Da4 Dn1.n4 42; D8 41.
— After the colophon, T2 ins.:

श्लोकानां च सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहुः पञ्चविंशतिसंख्यया ।

अक्षयनामसंवत्सरकार्तिकशुद्धषष्ठी आदिवारं । मुद्गपपुर्वेंकटय-गार्कि भट्टि प्रोलु अहोबलं वाशिन, शांतिपर्वं संपूर्णम् ।

३२१

C. 12. 12680
B. 12. 335(4).1
K. 12. 342. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥ १
कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो निःश्रेयसं परम् ।
विधिना केन जुहुयाद्दैवं पित्र्यं तथैव च ॥ २
मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः ।
स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ॥ ३
देवतानां च को देवः पितॄणां च तथा पिता ।
तस्मात्परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच ।
गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ ।
न ह्येष तर्कया शक्यो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५
ऋते देवप्रसादाद्वा राजञ्ज्ञानागमेन वा ।
गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन् ॥ ६
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ७
नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्तिः सनातनः ।
धर्मात्मजः संबभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत ॥ ८

321

☞ This adhy. is missing in V_1 $D_{6,7}$ (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 G_3 om. the ref. 1^{ab} is partly damaged in D_4. — ^{a}) K_6 B_7 D_9 T_2 G_1 $M_{1,5-7}$ च (for वा). K_7 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च. — ^{b}) K_1 नावप्रस्थो (for वान-प्रस्थो). T_2 च (for ऽथ). — ^{c}) K_7 आस्थाय (for °तुं). ❀ Cs : सिद्धिं, मोक्षम् । ❀ — ^{d}) D_{a4} M_7 का (for कां).

2 ^{a}) G_2 हि स्याद् (for ह्यस्य). T_2 G_1 ध्रुव- (for ध्रुवः). T_2 -स्वर्गं. — ^{b}) D_{a3} $D_{n1,n4}$ D_8 T_1 $G_{3,6}$ नैःश्रेयसं; D_{a4} $D_{8,5}$ G_2 निश्रे°; T_2 G_1 $M_{1,5-7}$ नैश्रे° (for निःश्रे°). ❀ Cs : निःश्रेयसोपदेशपरं शास्त्रं कुतो जातम्, केन प्रणीतम् । ❀ — ^{c}) K_1 को नु (for केन). — ^{d}) K_7 $D_{a3,a4}$ D_8 D_4 T_2 G_2 $M_{1,7}$ देवं (for दैवं). K_7 D_9 पित्रं; D_{a1} पैत्र्यं (for पित्र्यं). K_6 B_{6-9} $D_{a3,a4}$ T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ अथापि वा (B_{6-9} $D_{a3,a4}$ $G_{1,3}$ च) (for तथैव च).

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ तु (for च). $D_{a3,a4}$ सं- (for कां). — ^{d}) $M_{1,5,6}$ कथं (for येन). T_2 दिवं (for दिवः). $K_{1,2,4}$ येन न ह्य(K_2 च्य)वते नरः.

4 ^{a}) G_2 के देवाः. — ^{b}) $K_{1,4}$ D_{a4} $D_{5,9}$ G_3 पितॄणां. K_6 $B_{0,6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ T $G_{1-3,6}$ $M_{1,5-7}$ transp. तथा and पिता. — ^{c}) T_1 $G_{1-3,6}$ सृष्टेः; T_2 सृष्टिः (for तस्मात्). $K_{1,2}$ D_5 [illegible]

5 D_4 om. 5^a–6^b. — ^{a}) K_7 गूह्य; D_9 गुह्यं (for गूढं). $M_{1,7}$ मत्-; $M_{5,6}$ मा (for मां). — ^{b}) $K_{6,7}$ $B_{6,7,9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{5,9}$ T $G_{3,6}$ पृच्छसि (for °से). B_7 इहागतः (for °नघ). G_2 अपृच्छत्वमहोनघ. — ^{c}) G_2 तस्य (for न हि). $K_{4,6}$ $B_{0,6,8,9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ एतत् (for एष). $K_{6,7}$ D_5 तर्कतः; B_0 तु मया; T_1 $G_{3,6}$ वै मया; G_1 तत्कथा; G_2 विषयः; Ca (gloss : अनुमानदृशा) Cn (gloss : आर्षो लिङ्गव्यत्ययः) Cp (gloss : स्वबुद्धिसौष्ठवेन) Cs (gloss : स्वोत्प्रेक्षामात्रया) तर्कया (as in text). K_6 $B_{0,9}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ शक्यं; B_6 शक्या (for शक्यो). — ^{d}) D_{a4} वर्तुं (for वक्तुं).

6 D_4 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) G_2 देव- (for ऋते). $Ś_1$ $K_{1,2}$ $D_{5,9}$ वै (for वा). — ^{b}) $M_{1,7}$ ज्ञानगमेन (for ज्ञाना°). D_5 च (for वा). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ च (for हि). $Ś_1$ K_1 D_{n4} $M_{1,5,6}$ आख्यातं (for °नं). — ^{d}) $D_{a3,a4}$ त्वया (for तव). $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ यन्मां त्वं परिपृच्छसि.

8 Before 8, G_1 ins. नारदः. — ^{a}) B_6 lacuna; T_1 $G_{2,3,6}$ [ऽ]थ; M_7 [ऽ]पि (for हि). K_1 नारायणो विश्वात्मा च. — ^{b}) B_6 damaged; D_{n1} स्वयंभुवः (for सनातनः). ❀ Cn : चतस्रो मूर्तयः, नराद्याः । ❀ — 8^{cd} damaged in B_6. — ^{c}) D_{a4} धर्मात्मजं; G_1 °त्मासौ; G_2 °त्मनः; M_7 °त्मज (for °त्मजः). — ^{d}) K_1 D_{a1} पितैव. D_{a4} [ऽ]त्यभाषत; G_1 M_6 ह्यभाषत (for ऽभ्य°). K_3 पितेव प्रत्यभाषत; D_5 पितैवमभ्यभाषत; G_2 पितेव मामभाषत; Ca पिता मामभ्यभाषत.

कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च ॥ ९
तेभ्यो नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ ।
बदर्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये ॥ १०
अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमम् ।
तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसंततौ ॥ ११
तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ।
यस्य प्रसादं कुर्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति ॥ १२
नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः ।
महामेरोर्गिरेः शृङ्गात्प्रच्युतो गन्धमादनम् ॥ १३
नारदः सुमहद्भूतं लोकान्सर्वानचीचरत् ।
तं देशमगमद्राजन्बदर्याश्रममाशुगः ॥ १४
तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत् ।
इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिँल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
सदेवासुरगन्धर्वाः सर्षिकिंनरलेलिहाः ।
एका मूर्तिरियं पूर्वं जाता भूयश्चतुर्विधा ॥ १६
धर्मस्य कुलसंतानो महानेभिर्विवर्धितः ।
अहो ह्यनुग्रहीतोऽद्य धर्म एभिः सुरैरिह ।

C. 12. 12666
B. 12. 335(4).17
K. 12. 342. 17

---

9 a) Dn1 om. from महाराज up to बदर्याश्र (in 10a). — b) K2 परा (for पुरा). K2.7 D4.5.9 M1.7 स्वा(K2.7 स्व)यंभुवांतरे. — c) M1.7 नमो (for नरो). — d) Da4 हरिं. K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.8.8 Cn स्वयंभुवः (for तथैव च). ❀ Cn: स्वयंभुव इत्येतेन वासुदेवस्यैते चत्वारो व्यूहाः अजन्मानः । तेन तु पाञ्चरात्राणामिव वासुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्यो जीव उत्पद्यते, ततः प्रद्युम्नाख्यं मनः जायते, ततोऽनिरुद्धाख्योऽहंकार उत्पद्यते इति मतं निरस्तम् (cf. Śaṃkara on Br. S. II. ii. 34) । ❀

10 Dn1 om. up to बदर्याश्र (cf. v. l. 9). — a) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn4 D8 D2.8.8 M1.6.7 तेषां; T G1.8.6 तत्र (for तेभ्यो). G2 नरनारायणौ रौद्रं. — b) M1.6.7 अव्ययं (for °यौ). — d) Bo सकटे; Cn (gloss: शकटवत्परप्रेर्ये शरीरे) शकटे (as in text). D5 कनकालये (for °मये). ❀ Cs: कनकमये शकटे रथे स्थितौ तपस्तेपतुः, निवृत्तिधर्मं चक्रतुरित्यर्थः । ❀

11 11 is partly damaged in B6. — a) B9 अंत- (for अष्ट-). Ś1 K1.2 महद्यानं; K6 हि तद्यातं; B7 हितत्वान (sic) (for हि तद्यानं). Da4 अष्टचक्रे हि तद्यंतं. ❀ Cs: अव्यक्तमहदहंकारमहाभूतरूपैरष्टभिश्चक्रैर्युक्तम् । ❀ — b) Ś1 K1.2.4 सनातनं; K6 B8 (orig.) T2 मनोमयं; B8 (marg.) °हरं (for °रमम्). — c) K1 यथाद्यौ; K6 Bo.8.9 Da3.a4 Dn4 यत्राद्यौ; Ds1 यत्र द्वै; G2 तत्र यौ (for तत्राद्यौ). D5 द्वौ (for तौ). — d) K6 कृष्णौ (for कृशौ). B9 कृशोधमपिसंततौ (sic); Dn4 कष्टौ शोधनिसंततौ.

12 b) B8-9 Da3 Dn1 D8.9 T G2.8.6 M1.7 दुर्निरीक्ष्यौ (for °रीक्षौ). — c) Ś1 K1.2 कुर्वीतः; K7 कुरुत; Dn1 कुर्वीते; Dn4 कुर्वीत; D4 कुरुवः; D9 कुतश्चित्; G2 कुरुते (for कुर्वाते). — d) Ś1 K2 च तं; K7 च तौ; B3 (orig.) चैतौ; B8 (marg.) तौ वै; D4.9 वैतौ; D5 चेतौ; G2 देवान् (for देवौ).

13 a) Ś1 K1.2 एव ** (for अनुमते). — b) K1 -शोचितः; K4 -शोदितः; D4.5 -नोदितः (for -चोदितः). ❀ Ca: हृच्छयोऽत्रान्तरात्मा ॥ Cn: अन्तर्यामी । ❀ — c) Ś1 K1.2 महामेरु- (for °मेरोर्). — d) K7 D4.9 आश्रितो (for प्रच्युतो). B7 M1 गंधमादनः; D5 °मादनान्.

14 a) Ds2 नारदः स; D5 °दस्य (for °दः सु-). C9p सत्त्वं (for भूतं). — b) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.8.8 T G1-3.6 M5.7 सर्वलोकान्; M1.6 सर्वाल्लँोकान् (by transp.). The portion from नचीचरत् up to स (in B. 12. 343[2]. 54a) is lost in Ś1 on missing fol. K7 D4.9 चचार ह; D5 अचीचरन्; T G1-8.6 वशीचरन् (T1 G8.6 °त्) (for अचीचरत्). — c) K6 B7.9 Da4 M1.5-7 स (for तं). — d) K2 corrupt. K7 D4.9 आगतः (for आशुगः).

15 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) K1 अह्निक-. G2 -वेळायां. Dn4 तपोह्नीकेवलायां च. — b) T1 G8.6 तद्धि; G2 तर्हि (for तस्य). K1.2 तु भूत्; B9 T2 ह्यभूत् (for त्व°). — c) Da3.a4 इमं (for इदं). K1.2 कृत्स्ना (for कृत्स्नं). ❀ Cn: आस्पदम्, अधिष्ठानम् । ❀ — d) B8 यदि (for यस्मिँ).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — b) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 T G1-8.6 सकिंनरमहोरगाः (B9 Da4 °गः). — c) K7 एक- (for एका). B9 G2 पूर्वा (for पूर्वं). — d) K6 G6 मूर्तिश् (for भूयश्). K7 D4.9 M1.6.7 चतुर्विधाः; D8 °विधं.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) K2 कुशलं;

C. 12. 12667
B. 12. 33:(4).16
K. 12. 342. 18

नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा ॥ १७
तत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
स्थितौ धर्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ ॥ १८
एतौ हि परमं धाम कानयोराह्निकक्रिया ।
पितरौ सर्वभूतानां दैवतं च यशस्विनौ ।
कां देवतां नु यजतः पितॄन्वा कान्महामती ॥ १९
इति संचिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य ह ।
सहसा प्रादुरभवत्समीपे देवयोस्तदा ॥ २०
कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ।
पूजितश्चैव विधिना यथाप्रोक्तेन शास्त्रतः ॥ २१
तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।
उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानृषिः ॥ २२
नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
नमस्कृत्वा महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३
वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।
त्वमजः शाश्वतो धाता मतोऽमृतमनुत्तमम् ।

T G1–3. 6 किल (for कुल-). Dn1 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 -संताने (for °नो). —b) K6 B6 (marg.). 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 8 धर्मादिभिर्; K7 Bo Dn1 Ds1 D3. 5 धर्मादिभिर्; B6 (orig.) धर्मादति-; T2 G2 धर्म एव; G1 M1. 5–7 धर्म एभिर् (for महानेभिर्). K2. 4 Dn1 D8 G1 विवर्धिताः; K7 D4. 9 °र्धते; Da4 °र्धतः; G2 °र्धितं; M5 °र्धिते (for °र्धितः). T1 G3. 6 धर्म एवाभिवर्धितः. —c) K1. 2 G3 अहोनु-; D5 °प्यनु- (for अहो ह्यनु-). B8 अहो ह्यत्र गृहीतोत्र. —d) D8 सुतैर् (for सुरैर्). D5 अपि (for इह). —e) K1. 2. 4 हि (for च). —f) K6 तदा (for तथा).

18 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 T G1–3. 6 M5 अत्र (for तत्र). K6 Bo Da3 नरश् (for हरिश्). —c) K2 धर्मोत्तरे; K7 D4. 5. 9 °त्तमे; B6. 7 °त्तमौ (for °त्तरौ). K1. 4 स्थितौ धर्मोत्तमे ह्येतौ (K4 °ते); T G1–3. 6 M5 (*sup. lin.*) स्थितौ धर्मसुतावेव; M1. 5 (orig.). 6. 7 स्थितौ (M1. 7 °तो) धर्मस्य तौ (M6 om. तौ) गेहे. ❀ Cs: धर्मस्वभावेन स्थितौ, प्रवृत्तिधर्मकरावेव स्थितौ । ❀ —d) M1. 5–7 इमौ (for तथा). K1. 2. 4 निष्ठितौ; K6 [अ]धि°; Bo. 6–9 Da3. a4 M1. 5–7 व्रि° (for धि°). T G1–3. 6 M5 (*sup. lin.*) तथैतौ परिनिष्ठितौ.

19 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) G2 गतौ; M6 एते (for एतौ). Da3. a4 परमौ (for °मं). —b) K6. 7 D4. 9 T G1–3. 6 का तयोर्; D8 D2. 8 कालयोर् (for कानयोर्). K1 D5 आह्निका; Da3. a4 आह्निकी (for °क-). —d) B8 सनातनौ; M1. 7 यशस्विने (for °स्विनौ). K1. 2. 4 देवतानां (K2 °तस्य) सनातनौ; K7 D4. 5. 9 देवतानां च दैवतं. —e) K4. 6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G2. 3. 6 तु; B6 च (for नु). T2 G1–3. 6 यजतां; M1. 7 °तं (for °तः). —f) K2 पितॄन्कामान्; B6 Da4 D5 पितॄन्कान्वा; M1. 6. 7 पितृपाकान् (for पितॄन्वा कान्). K1 महामतीः; B6. 8 (marg.) T1 G6 °द्युती; B8 (orig.) Ds2 °मतीन् (for °मती).

20 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —b) K1 (also as in text). 7 Da3. a4 D4. 5. 9 च; K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तु; T G1–3. 6 हि (for ह). —d) K2 दैवयोस् (for दे°). K1. 2. 4. 7 B6 D4. 5. 9 तयोः (for तदा).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) Da4 कृतौ (for कृते). G1. 2 देवे (for दैवे). K1. 7 पित्रे. —b) Dn4 ताभ्यो (for ताभ्यां). K2. 4 निरीक्षत; K7 D4 निरीक्ष्य(D4 °क्ष)तः; T2 °क्षतं (for °क्षितः). —c) M1 पूजितं. —d) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 यथादृष्टेन शास्त्रतः.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —a) K6. 7 B6–9 Da3 Dn1 D8 D3. 8. 9 G1. 2 तद् (for तं). D3 (marg. as in text) त्रिविधाश्चर्यम् (for महदा°). —b) K2. 4 स पूर्वं; K6 Bo. 7. 9 Ds1 D5 M1. 5–7 C8 अपूर्व- (for °र्वं). D5 -विधिपूर्वकं; G2 विधिवत्तरं (for °विस्तरम्). ❀ Cs: अपूर्वविधिविस्तरम्, प्रवृत्तिबहुलेषु लोकेषु अदृष्टपूर्वं विधिविस्तरम् । ❀ —c) Da4 उपोपतिष्टः; G2 °विष्टं. —d) T2 ऋषिं. D4. 9 नारदः सुमहानृषिः.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 14). —b) K1 [अं]तरात्मनः. —c) K1. 2 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M1. 5–7 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा).

24 Ś1 missing (cf. v. l. 14). Before 24, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 5–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 G3 M1. 5–7 ins. नारद उवाच. —a) K7 G2 च (for स-). —b) B7 (marg. as in text) Da4 D5 गीयते; M1. 7 नीयसे (for गी°). —c) Ds1 ज्ञाता (for धाता). —d) K7 B8 (marg.) Da3. a4 D4. 9 माता (for मतो). K1.

प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ २४
चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ।
यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितम् ॥ २५
पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः ।
कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कं न विद्महे ॥ २६

श्रीभगवानुवाच ।

अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम् ।
तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथातथम् ॥ २७
यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥ २८
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।
त्रिगुणव्यतिरिक्तोऽसौ पुरुषश्चेति कल्पितः ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ २९
अव्यक्ता व्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ।
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः ।
आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च कल्पिते ३० C. 12. 12682 B. 12. 335[4]. 32 K. 12. 342. 33

---

2. 4 मृ(K1 स)तो मेमृतमुत्तमं; D5 मरुतोमृतमुत्तमं; T G1–3. 6 विधाता मृत्युरुत्तमः; M1. 5–7 विधातामृतमुत्तमं. — c) K1. 2. 4 D5 त्वं विधाता च सततं.

25 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) G2 [ऽ]पि (for हि). B7 दैव; Da4 Ds2 देवाः (for देव). — b) K4. 6. 7 Dn4 D4 गार्हस्थ- (for °स्थ्य-). Da4 -मूलक; T2 °कां; G2 °गाः (for °काः). — d) K2 -समास्थितां; B9 -समस्थितं (for -समा°). G1 नानामूर्तिः समास्थितः; G2 °मूर्तमवस्थितं.

26 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) Da3. a4 सततं; G2 सर्वेषां (for सर्वस्य). — b) K7 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 देवतानां (T G1. 3. 6 M1. 5–7 दैवतत्वं) च शाश्वतं; G2 देवानां चापि शाश्वतं. — Da3. a4 om. 26^{cd}. — c) D5 किं; M1 तं (for कं). T2 च (for तु). M1. 6. 7 यजते (for °से). B7 त्वं यद्यद्यजसे नित्यं; T1 G2. 3. 6 कं देवं यजसे नित्यं. — d) Dn1 ते; D5 किं (for कं). B8 (marg.) न वेद्म्यहं; T1 G2. 3. 6 तु (G3 नु) मन्यसे; G1 M1. 5–7 नु (M7 न) विद्म ते (for न विद्महे). T2 पितरः के नु वाद्य ते. — After 26, T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. :

800* कमर्चसि महाभाग तन्मे ब्रूहीह पृच्छतः ।

[G2 कंदर्प सुमहाभाग (for the prior half). T2 G1 M1. 5–7 प्रब्रूहि (for ब्रूहीह).]

27 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K6 नारायण (for श्रीभगवान्). — a) K7 D4. 9 रहस्यम्; Da4 आवाच्यम्; Ds1 C8 आवाभ्याम्. — b) B8 पुरातनं (for सना°). — c) M6 भव (for तव). — d) K1. 2. 4 यथा तथा. K7 D4. 5. 9 प्रवक्ष्यामि तु (K7 D5 om. तु) यथातथं.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 14). 28^{ab} is quoted in Ved. Sū. Śaṁ. Bhāṣya, II. i. 1. — a) K4 एतत्; D8 तत्तत् (for यत्तत्). D5 यतस्तु सूक्ष्मविज्ञेयम्; G2 प्रयत्नं सूक्ष्मवि°. — b) ❀ Cp : अव्यक्तं, मायापटेनावृतम् ॥ Cs : विकाररहितम् । ❀ ❀ Cn : अचलं, कूटस्थम् ॥ Cp : विक्षेपरहितम् । ❀ — d) T2 G1. 3 M1. 5–7 विवर्जितं; G2 विस° (for च व°). — After 28, K1. 2. 4 read 30.

29 Ś1 missing (cf. v. l. 14). 29$^{ab/ef}$ quoted in Ved. Sū. Śaṁ. Bhāṣya, II. i. 1. — a) M1. 5–7 सोभ्यंतरात्मा (for स ह्यन्त°). — b) K1. 2. 4. 7 D4. 9 क्षेत्रज्ञः परिकीर्त्यते. — c) Da3 Dn1. n4 D5 D4. 8. 8 T1 G6 वै; T2 वा (for ऽसौ). K2. 4 त्रिगुणाव्यतिरिक्तोसौ. — d) K1. 2. 7 B8 (marg. as in text) D3 (before corr.). 4. 9 कथ्यते (for कल्पितः). ❀ Cn : पुरि शरीरे वसतीति योगात्पुरुष इति कल्पितः । न तु तस्य देहसङ्गित्वं वास्तवम् । ❀ — f) M5 मुनि- (for द्विज-).

30 Ś1 missing (cf. v. l. 14). B6 om. 30. K1. 2. 4 read 30 after 28. — a) Dn1 अव्यक्त-; D4 T2 G1. 2 M1. 6. 7 °क्ताद् (for °क्ता). D8 D2. 8 व्यक्ति- (for व्यक्त-). — b) B9 चाकृतिर् (for प्र°). ❀ Ca : या सा प्रकृतिरव्यया, वासुदेवाख्या, सर्वगता, ईश्वरापरपर्याया ॥ Cn : या सत्ता, स्वयमव्यक्ता, व्यक्तेषु भावेषु घटः सन्, पटः सन्, इति सद्रूपेण तिष्ठति, सैव सत्ता अव्यया । ❀ — c) ❀ Cn : आवयोः, जीवेश्वरयोः ॥ Cs : आवामनिरुद्धांशावित्यर्थः । ❀ — d) T G1–3. 6 या सा सदसदात्मिका. ❀ Cp : सदसदात्मकः, कार्यकारणात्मा । ❀ — e) G2 त्वया सं- (for आवाभ्यां). K2. 7 Ds2 (before corr.) D4. 5. 9 पूजितो (for पूज्यते). K7 D4. 9 G1 यो; B6–9 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 सो; T2 [ऽ]यं (for ऽसौ). M1. 5–7 [ऽ]थ (for हि). — f) Da4 D4 G2 देवे (for दैवे). K7 पित्रे; Ds1 पैत्र्ये. K2 कंपिते; K6 B8 (marg.). 9 Dn1 D8 D2. 8 कल्प्यते; K7 कल्पिता; B6. 7 Da3 Dn4 D6. 5 कल्पते (for कल्पिते).

C. 12. 12683
B. 12. 335[4]. 33
K. 12. 342. 34

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता देवोऽथ वा द्विजः ।
आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं पूजयावहे ॥ ३१
तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी ।
दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥ ३२
ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तपो दमः ।
मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ३३
वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च ।
कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च ॥ ३४
एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ।
तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्ति सनातनीम् ॥ ३५
दैवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः ।
आत्मप्राप्तानि च ततो जानन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३६
स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनः ।
ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलां गतिम् ॥ ३७
ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ।
कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा ते मुक्ता इति निश्चयः ॥ ३८

---

31 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) K7 D4.9 परतर: (for परोऽन्यो हि). — b) T1 G1.3.6 यथा (for ऽथ वा). K4 B0.6–9 Dn1.n4 Ds2 D2–5.8.9 T G1.3.6 M1.5–7 द्विज (for द्विजः). — c) K1.2.4 B0.8.9 Dn1 Ds D2.3.8 हि नः स; K6 हि स नो; G3 स हि नौ (for हि नौ स). Da4 विज्ञेयुस. — d) B9 Da4 D5 T1 G6 M1 पूजयामहे (for °वहे).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) Da4 नैवेषां; M1.5–7 तेनैव (for तेनैषा). K1.2.4 [ए]षा विहिता; D5 [ए]षा प्रस्थिता; T G1–3.6 [ए]व स्थापिता (for [ए]षा प्रथिता). ❀ Cn: तेनैव, मायोपाधिना। ❀ — b) K1 -साविनी; B7 -भावनां; Da3 D4.9 T2 G1 M1.5–7 -भावनी; Dn1 Ds1 -भाविना (Ds1 °नां); D5 °ता (for °नी). — B9 om. 32cd. — c) K7 D4 देवं (for दैवं). K7 पित्रं; Ds1 पैत्रं (for पित्र्यं).

33 Ś1 missing (cf. v. l. 14) — a) Ds1 ब्रह्म (for ब्रह्मा). — b) K1.2 Da4 भृगु- (for भृगुर्). K6 B0.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा यमः; K7 D4.9 तथैव च; B7 तथा मयः; B8 (marg.) तथा दमः; M1.5–7 दमस्तपः (by transp.). — c) K1.2.7 D3–5.9 T G1–3.6 transp. अत्रिः and च. — d) Da4 Ds1 D4 पुलह- (for °हः).

34 Ś1 missing (cf. v. l. 14). 34ab is damaged in B6. — a) K6.7 वशिष्ठः. K1 परमेष्टि. — c) K1 कर्मदश्; K7 D4.9 कश्यपश् (for कर्दमश्). — d) M1.5–7 क्रीतो (for क्रोधो). B8 (marg. as in text) विकृत (for विक्रीत). T G1–3.6 कृतो (G2 क्रोधो) विकृतिरेव च.

35 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) K6 एवं (for एक-). — c) T G2.3.6 यस्य (for तस्य). — d) K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 Ds3 D2.3.8 पूजयंतः (for °यन्ति). Da4 पूजयंत सनातनी.

36 Ś1 missing (cf. v. l 14). — a) Ds1 पैत्र्यं. G2 सहसा (for सततं). — b) K7 D4.9 ते तु-; D5 स च (for तस्य). — c) T2 क्रम-; G2 आत्मा- (for आत्म-). B6 Ds1 -प्राप्तानिव (for -प्राप्तानि च). K7 D4.9 आत्म(K7 °त्मा)प्राप्तौ विचर(D9 °रं)तो. ❀ Cs: ततः, भगवत्प्राप्तानीति । ❀ — d) K7 Da4 -सत्तम (for °माः). B0 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 प्राप्नुवं(D8 पूजयं)ति द्विजोत्तमाः.

37 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) G2 सर्वस्था (for स्वर्गस्था). M1.5–7 [अ]पि हि (for अपि). K7 D4.9 स्वर्गस्थानादपि च ये; D5 °स्थापि हि केचित्तं. — b) K4 B0.7.9 Ds1 D8.8 तान् (for तं). K7 D4.9 तं न्यस्यंति देहिनः; D5 G2 नमस्यंति हि दे°. — d) D8 T G2.3.6 M1.5–7 तदादिष्ट- (for तेना°).

38 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) K1 हीनः; D2 G2 हि नः (for हीनाः). ❀ Cn: सप्तदशभिः, पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियैः, गुणैः सत्त्वादिभिः, कर्मभिः शुक्लकृष्णैः ॥ Cs: महाभूतैकादशेन्द्रियाहंकारलक्षणैः । ❀ — c) K4.6.7 B6–8 Da4 Dn1.n4 Ds D2.4.8.9 त्यक्तास्; B0 प्रोक्तास् (for त्यक्त्वा). ❀ Ca: कलाः पञ्चदश, भूतानां पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वेनोपाधिभेदाच्छब्दादय एव गुणाः कलाः, तास्त्यक्त्वा, भूतानि जित्वेत्यर्थः ॥ Cp: पञ्चदश कलाः, प्राणादिपञ्चकनागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयभूतपञ्चकरूपाः ॥ Cs: त्रयो गुणाः, पञ्च विषयाः, इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । ❀

39 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) D4 G2 नु (for तु). D5 गतिं (for गतिर्). Ds1 D4.9 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — b) K1.2.4 D5 दृश्यते; K6 निश्चयः; B0.8 कल्पिताः; Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 °ता; G2 °तं (for °ताः). ❀ Cs: क्षेत्रज्ञः, सर्वभूतात्मा परमेश्वरः । ❀

मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
स हि सर्वगतश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥ ३९
दृश्यते ज्ञानयोगेन आवां च प्रसृतौ ततः ।
एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥ ४०
तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानातनुसमास्थिताः ।
भक्त्या संपूजयन्त्याद्यं गतिं चैषां ददाति सः ॥ ४१
ये तु तद्भाविता लोके एकान्तित्वं समास्थिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥ ४२
इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः ।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४३

C. 12. 12618
S. 12. 332[4].48
K. 12. 342. 46

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥

— c) G3 अप्र- (for सर्व-). K1.7 B7.8 D4.9 T G1-3.6 -गतिश्; Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 -गुणश् (for -गतश्). — K1 om. (hapl.) 39d-41a. — d) Ds2 (before corr.) निर्गुणाश्; G2 त्रिगुणश् (for निर्गुणश्). K3.7 D4.5.9 M1.6.7 चापि (for चैव). Dn4 कल्पते; D5 दृश्यते (for कथ्यते).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K1 om. 40 (cf. v. l. 39). — a) D5 om. (hapl.) दृश्यते. ❀ Cs: ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः । ❀ — b) K2 वाचां च प्रसृतौ तथा. ❀ Cn: प्रसृतौ, निर्गतौ । ❀ — c) T2 विज्ञातुम् (for ज्ञात्वा तम्). D5 तथात्मानं; M1.6.7 महा° (for तमा°). — d) K2 Da4 Ds1 M1.6.7 पूजयाव; K6 °यामः; D5 °यातं (for °यावः).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K1 om. 41a (cf. v. l. 39). — a) K7 D4.9 ये (for तं). K2.6.7 B8 (marg.) D4.9 M1.5-7 देवाश् (for वेदाश्). B8 (marg.) आश्रमाश्; G2 च द्विजाश् (for चाश्रमाश्). — b) K1 -तंत्र-; K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 -मत-; K7 D4.9 -गुण-; D5 -स्थान- (for -तनु-). K1.4 -समास्थितं; K7 D9 M5 °श्रिताः; B9 °हिताः; Da4 Ds1 °स्थितः; T G1-3.6 M1.6.7 °श्रितं (for °स्थिताः). K2 नाना तदनुशां स्थितं (sic). — c) K4 Da4 संपूजयति. K2 G1.2 आद्यां; Dn1.n4 Ds D2.8 आद्यु (for आद्यं). T2 भक्त्या संपूजयत द्यां. — d) K1.2 गतिश्; Da4 इति (for गतिं). K2 B7 चैषा. K7 D4.9 G2 M1.5-7 दधाति (for ददाति).

42 Ś1 missing (cf. v. l. 14). — a) ❀ Cs: तद्भाविताः, भगवद्ध्यानसंस्कृताः । ❀ — b) K4.6.7 B0.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 ह्ये(Ds1 ह्यै)कांतित्वं; G2 श्रुतं नित्यं; M6 एकाकित्वं (for °न्तित्वं). K7 T G1-3.6 M5 समाश्रिताः (for °स्थिताः). — c) D4.9 एकम् (for एतद्). Dn4 येषां; G2 ते हि (for तेषां). — d) K1.2 ये तु तं; Da3.a4 यत्रैतं; Ds यत्तेजः; T G1-3.6 M1.5-7 तत्तेजः (for यत्ते तं). B6 च (for [उ]त).

43 Ś1 missing (cf. v. l. 14). K1 om. 43. — a) T2 G1 M1.6.7 गुह्यः (for गुह्य-). Da4 -समुदेश्यस्; D5 °द्देशं (for °द्देशस्). T1 G2.3.6 इति गुह्यः सुदुर्दंशंस्. — c) K2.4 देवर्षे; D5 ब्रह्मर्षे; T1 G2.3.6 तर्षेण; T2 G1 तस्यर्षेर्; M1.5-7 तस्यर्षे (for विप्रर्षे). — d) K7 D3.9 ह्यस्मद्; G2 सम्यग् (for अस्मद्). K2 भक्ता (for भक्त्या). M5 तत् (for ते). K4 D5 T2 M1.5.7 श्रुतं; Da4 श्रुते (for श्रुतः).

Colophon. Ś1 V1 D6.7 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 B0.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 G1-3 M5 नारायणीयं; K7 Da3 D4.9 नरनारायणीयं; D5 नारदनारायणसंवादः; T1 G6 नारायणनारदसंवादः; M1.6.7 नारायणीये गुह्योपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 60; B7 D8 155; B8 261; Dn1 160; Dn4 Ds2 T1 G6 158; Ds1 156; T2 171; G1 157; G2 175; G3 159; M1.6.7 154; M5 190. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D8 45; Dn4 44.

३२२

C. 12. 12696
B. 12. 336(3).1
K. 12. 143. 1

भीष्म उवाच ।

स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो
नारायणेनोत्तमपूरुषेण ।
जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं
नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ १

यदर्थमात्मप्रभवेह जन्म
तवोत्तमं धर्मगृहे चतुर्धा ।
तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्य
गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्याम् ॥ २

वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ
तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ।
पूजां गुरूणां सततं करोमि
परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ ३

गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे
शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् ।
तं चादिदेवं सततं प्रपन्न
एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् ।
एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः
कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ॥ ४

तत्पारमेष्ठ्यस्य वचो निशम्य

322

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6.7 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 Da3 om. 1. — a) K7 एवं च मुक्तो (for स एवमुक्तो). K1 द्विसतां (for द्विपदां). — b) K1 -पूरुषेण च; Da4 -पुरुषेण. — c) T G1-3. 6 वदतां (for द्विपदां). K7 D4. 9 T G1-3. 6 वरिष्ठो (for °ष्ठं). — d) ❀ Cs: लोकेषु हितमधिवासयतीति लोकहिताधिवासम् । ❀

2 Before 2, K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 ins. नारद उवाच. — a) K6. 7 D4. 9 एतत् (for आत्म-). K6 प्रभवं च; K7 D4. 9 प्रबभूव; B0. 8. 9 Dn1 D3. 8. 8 G1 -प्रभवेण; B6. 7 Da3. a4 Dn4 D8 D5 Cp (gloss: आत्मनः प्रभुत्वस्वातन्त्र्येण) Cs (gloss: आत्मनां प्राणिनां प्रभवो वृद्धिस्तदर्थम्; Csp as in text) °वेन; G2 °वे हि (for °वेह). D5 जन्मना (for जन्म). — b) K1. 2. 4 B8 त्वया कृतं; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कृतं त्वया; G1 तथोत्तमं; G2 महोत्तमं (for तवोत्तमं). K1. 2. 4 धर्मसूर्ते; G2 जन्मगृहे (for धर्म°). Da4 चतुर्थां; G2 °र्थं. — c) K2 साध्यतां; Da3. a4 Ca (gloss: साध्याख्यायां दक्षपुत्र्याम्) साध्यायां (for साध्यतां). B8 (marg. as in text) अस्य (for अद्य). — d) K6 D4. 9 व्रजामि; K7 व्रजाम (for गच्छामि). K7 दृष्टुं; Da4 Dn4 द्रष्टं (for द्रष्टुं). K1. 2 Dn4 Ds1 D4 तवाद्यं (for °द्याम्). ❀ Ca: आद्यां प्रकृतिं, नारायणाख्याम् ॥ Cn: श्वेतद्वीपस्थाम् ॥ Cv: अनिरुद्धाख्याम् । ❀

3 K6 B0. 6-9 Da3 a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 transp. 3ab and 3cd. K4 om. 3ab. — a) K2 येदाः (sic) (for वेदाः). K7 D4. 9 T2 स्वधीता; B0 सु° (for स्व°). Dn1 [अ]मल- (for मम). — b) K6. 7 नानृतपूर्वमुक्तं; D8 °भिन्नपूर्वं (for °मुक्तपूर्वम्). — c) Dn4 पूजा. Dn4 करोति. M1. 6. 7 द्विजातिपूजां सततं करोमि च. — d) K6 तव; Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 3 न तु; Ds1 तनु (for न च). K6 भिन्नरूपं (for °पूर्वम्).

4 a) Dn4 गुरूनि (for गुप्तानि). G2. 3 तत्त्वानि (for चत्वारि). M1. 6. 7 यथागतं (for °गमं). Da4 D5 ते; T2 मम (for मे). ❀ Ca: उपस्थम्, उदरं, पाणिपादं, वाक्चेति चत्वारि ॥ Cn. p: पाणिपादोदरोपस्थानि ॥ Cs: वाक्पाण्युदरोपस्थानि । ❀ — b) Da4 रात्रौ (for शत्रौ). D5 समा (for समो). K6 [ऽ]स्ति; D5 lacuna (for ऽस्मि). — c) D4 om. from तं चादि up to मन (in 4f). K1. 2. 4 तमादिदेवं; K6 तं चाधि°; K7 Da3. a4 D9 तं चापि दे(Da3 दै)वं; T2 G2 तं चातिवेदं (for तं चादिदेवं). Ds1 प्रपन्नम्. — d) K1. 2. 4 D5 एकाग्र- (for एकान्त-). K7 व्रणोमि; T2 प्रणौमि (for वृणोमि). — e) B9 -शब्दैः; G2 -सत्त्वं (for -सत्त्वः). — f) T2 G1 अहं तम् (for अनन्तम्). T G1-3. 6 एकं (for ईशम्).

5 Before 5, B6. 8. 9 D5 ins. भीष्म उवाच. — a) K2 D8 D9 G1. 2 पारमेष्ठस्य; Ca (gloss: नारदस्य) Cs (gloss: परमेष्ठी ब्रह्मा, तस्य पुत्रस्य) °मेष्ठ्यस्य (as in text). — b) K4. 7 B0. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2-5. 8. 9 M1. 6. 7

नारायणः सात्वतधर्मगोप्ता ।
गच्छेति तं नारदमुक्तवान्स
संपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः ॥ ५
ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः
सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ।
खमुत्पपातोत्तमवेगयुक्त-
स्ततोऽधिमेरौ सहसा निलिल्ये ॥ ६
तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त-
मेकान्तमासाद्य गिरेः स शृङ्गे ।
आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन
ददर्श चात्यद्भुतरूपयुक्तम् ॥ ७
क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः
श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ।
मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्ध्वं कविभिर्निरुक्तः ॥ ८
अतीन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनश्च ।
श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापा-
श्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ॥ ९
वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना

C. 12. 12705
B. 12. 336(5). 10
K. 12. 343. 10

शाश्वत-; Ca (gloss : सत्त्वप्रधानाः) सात्वत- (as in text). — After 5ab, M5 ins. :

801* तस्मादनुज्ञां मम देहि देव
तं वै दृष्ट्वा कृतकृत्यो भवामि ।

— c) Da4 सं-; T G1–3, 6 M1, 5–7 वै (for स). — d) K6 M5 विविध-; K7 D1, 9 T G1–3, 6 विधिवत्; B7 [आ]त्मविधेः (for °विधि-). M1, 6, 7 -क्रियाः सः (for -क्रियाभिः).

6 b) K3 सोत्यर्चयित्वा; K6, 7 B6, 7 Da3, a4 D4, 5, 9 सोप्य° (for सोऽभ्य°). — c) K7 Da4 Dn4 D4, 5, 9 समुत्पपातोत्तम- (for खमु°). K4, 6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 8 T1 G6 -योग- (for -वेग-). G2 -युक्तं (for -युक्तस्). — d) D5 [ऽ]ति- (for ऽधि-). K7 D4, 5, 9 -मेरोः सह सं- (D5 सहसा) (for -मेरौ सहसा). Da4 निलील्ये; Dn4 विलिल्ये.

7 a) K1, 2 स; K7 G1 lacuna (for च). K1, 2 ऋषिर्; Da4 lacuna (for मुनिर्). — b) K1, 2 एकाग्रम्; B6 lacuna (for एकान्तम्). T G1–3, 6 आश्रित्य (for आसाद्य). K6 च (for स). B3 शृंगं (for शृङ्गे). — c) K7 पुर-; G2 उत्तम- (for उत्तर-). — d) K4 B0, 7 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 चाप्यद्भुत-; D5 चैवा°; G2 जात्य° (for चात्य°). K6 B8 Da3 -युक्तरूपं; B0, 6, 7, 9 Da4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 T G6 -मुक्तरूपं; G2 -रूपयुक्तः; M1, 6, 7 -चित्ररूपं (for -रूपयुक्तम्). K1, 2 तद्दर्शनात्यद्भुतरूपयुक्तं; M5 ततो ददर्शाद्भुतचित्ररूपं.

8 a) B9 क्षीरोदधिर्. K6 B0, 6–8 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 8 योत्त(B7 योंत)रतो (K6 °गो); B9 यांतरतो; Ca योत्तरगो (for उत्तरतो). K1, 2, 4 क्षीरोदवेर्प्यंतरगः स द्वीपः. — b) D5 वतः (for श्वेतः). K1, 2 हि नामा (K2 °ना-); B9 सुनाम्ना (for स नाम्ना). D4 विशालाः; D5 विवेच (for विशालः). — c) K1, 2, 4, 7 मेरुः (for मेरोः). K6, 7 D4, 9 सहस्रेषु तु (K6 हि; K7 om. तु); T2 G1 M1, 5–7 °स्रे स हि; G2 °स्रः स हि (for °स्रैः स हि). Da3 Dn4 स ह (for स हि). — d) K1, 2 द्वात्रिंशता वै; K6, 7 Da3 Dn4 Ds1 D4, 9 °तोर्धे; T G1–3, 6 °दभ्रे; M1, 6, 7 °दर्धे; M5 शतत्रयार्धे (for द्वात्रिंशतोर्ध्वं). Dn4 नियुक्तः (for निरुक्तः).

9 B6 partly damaged. — a) K6 B0, 6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Da3 Dn1, n4 Ds2 D2, 3, 8 T1 G1, 3, 6 M5 (*inf. lin.*) Cp (gloss : वशीभूतत्वात्) आनिंद्रियाश्; Cs (gloss : पापकृतां द्रष्टुमशक्याः) अतीन्द्रियाश् (as in text). D5 अनिंद्रियार्थानशनाश्च तद्वन्. — b) K1 T G2, 3, 6 M7 निष्यंद-; K4 Dn4 D4, 9 निस्पंद-; K7 D8 निस्यंद-; B7 विस्यंद्र-; B9 विस्पंद- (for निष्पन्द-). K7 Da3, a4 D4, 5, 9 G2 च; G1 स (for सु-). K1, 2 M1 -सगंधिन्; K6 -सुगंधयश् (for °धिनश्). K6 B0, 9 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 ते (for च). ❀ Cs : निष्प[? ष्य]न्दहीनाः, मूत्रपुरीषवर्जिताः । ❀ — Da3, a4 om. 9c–10b. — c) K1 -पापाच्; M7 -पाषाश् (for -पापाश्). — d) K1 चक्षुर्दुषः; K4, 7 Dn4 °मुंखः; D4 °मुंषाः; T2 °मुंहुः; Cs (gloss : तेजोमयाः) °मुंषः (as in text). T1 G1–3, 6 जनानां (for नराणाम्).

10 Da3, a4 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) K1, 4 B6 T1 G1, 3, 6 M1, 5–7 वज्रस्थिरकायाः; K2 वजकषायाः; D4, 9 ते वज्रस्थिरकायाः; T2 वज्रस्थिराकाराः; G2 वज्रस्थराकायः (for वज्रास्थिकायाः). K2 सहमानोन्मता;

दिव्यान्वयरूपाः शुभसारोपेताः ।
छत्राकृतिशीर्षा मेघौघनिनादाः
सत्पुष्करचतुष्का राजीवशतपादाः ॥ १०
षष्ट्या दन्तैर्युक्ताः शुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्ये ।
जिह्वाभिर्ये *विष्वग्वक्त्रं लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम् ॥ ११

भक्त्या देवं विश्वोत्पन्नं यस्मात्सर्वे लोकाः सूताः ।
वेदा धर्मा मुनयः शान्ता देवाः सर्वे तस्य विसर्गाः ॥१२

युधिष्ठिर उवाच ।

अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।
कथं ते पुरुषा जाताः का तेषां गतिरुत्तमा ॥ १३

K6 सममानानुमाना; K7 D4. 9 °मानावमाना; Dn4 T1 G3. 6 °मानोन्मान-; T2 समानोन्माना; G1 समानोत्मान-नामानो; G2 समाममानोन्माना; M1. 6. 7 स्वममानोमा(M6 °न्मा)ना (for सममानोन्माना). ❀ Cs: सममानोन्मानाः, सदृशायामविस्तारोन्मानयुक्ताः । ❀ —b) K2 दिव्यायरूपाः; K4 B1. 3 Dn1. n4 D8 D2. 8 T G1-3. 6 दिव्यावयवरूपाः; K7 D5 दिव्यानुरूपाः; Bo. 6. 9 दिव्यान्वरूपाः (for दिव्यान्वयरूपाः). K1. 2. 4 शुभसारोदयाः; K6 °साराभ्युपेताः; T G2. 3. 6 शुभस्वरोपेताः; G1 शुभस्वारोपेता (for °सारोपेताः). —c) K2 कन्नावद्विशीर्षा (sic); Da4 छत्राकृतिशीर्ष- (for °शीर्षा). K1. 2. 4 मेघनादाः (for मेघौघनिनादाः). G2 छत्राकृतिः शीर्षमाणो विनिद्राः. ❀ Cn: छत्राकृतिशीर्षाः, निर्मांसग्रीवत्वात् । ❀ —d) K4 सपुष्कर-; K6 सशुष्का; K7 Bo D8 Cnp संशुष्क-; B6. 8. 9 Da4 Dn1 D8 D2. 4. 8. 9 T2 G1 M1. 5-7 समशुष्क-; B7 Dn4 Csp (gloss: शुष्को बीजम्, चरमधातुविसर्गशून्या इत्यर्थः) समशुष्क-; Da3 संमुक्त-; T1 G3. 6 संमुष्क-; G2 सुमुष्क- (for सत्पुष्कर-). K2 T G2. 3. 6 om. चतुष्का. Cvp (gloss: मनोहरवृषणाः) चतुरमुष्काः. K7 Da3 (also as in text). a4 D8 D4. 9 Cs राजीवसि(Da4 °सी-; D8. Cs °स्रि)तपादाः; D2. 8 °च्छदपादाः; T1 G3. 6 °समपदाः; T2 राजीनितपादाः; G1 राजीशितपादा; G2 राजीवंतपादाः; M1. 5-7 राजीशतसंततपादाः; Cnp नाडीशतपादाः (for राजीवशतपादाः). D5 सन्मुष्कचतुष्क्या राजीवशतपादाः. ❀ Cs: ससुष्कचतुष्काः, चतुर्वृषणयुताः ॥ Cn: समं (पीनत्वरहितम्) मुष्कौ (वृषणौ) चतुष्कं (अंसयोः कक्ष्योश्चान्तरालं, बाहुचतुष्कं वा) च येषाम् । मुष्कौ बाहू (चतुष्कं) शुष्कं काष्ठतुल्यं येषाम् । राजीवशतपादाः राजीवल्यः, पङ्क्तियुक्ताः शिरोरेखाः, तासां शतैर्युक्ताः ॥ Cs: राजीवसितपादाः, राजीरेखाभिः सिता बद्धाः पादा येषाम् । ❀

11 a) K2 षष्टा (for षष्ट्या). K1 Da4 युक्ता; Ds1 युक्तः (for युक्ताः). ❀ Cn: षष्ट्या, षष्टिसंख्यैर्दन्तैरिव जगद्भक्षणकचर्वणक्षमैः संवत्सरैर्युक्ताः ॥ Cv: षष्ट्या दन्तैर्, दन्तानामतिसूक्ष्मत्वात् षष्टित्वम् । तस्मादूर्ध्वमधश्चत्वारश्चत्वारो दंष्ट्राः । ❀ —11bcd is partly damaged in B6. —b) B9 शुक्कैर् (for शुक्लैर्). K1. 2 D8 T G1. 3. 6 ये दंष्ट्र मिश्र; K6 ये दंष्ट्राभिर्ये; K7 M6 दंष्ट्राभिश्च; Bo 7. 9 Das. a4 M1. 6. 7 ये दंष्ट्राभिः (by transp.). D4. 9 च (for ये). G2 श्चर्यैरष्टाभिश्चाभिजीव्रह्मा (sic). ❀ Cn: अष्टौ दिशः सर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्च युक्ताः । देशकालौ च येषां मुखमध्ये प्रविष्टावित्यर्थः । ❀ —c) G2 om. जिह्वा. K2 जिह्वाभिनयः (for °भिर्ये). K2 om. from विश्व up to मुनयः (in 12c). K1. 4. 6 Bo. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 विश्ववक्त्रं; K7 सर्ववक्त्रं; B7. 9 Ds2 विश्वं वक्त्रं; D4. 9 सर्वं वक्त्रं; T2 विश्वं वज्रं; G1 विष्वधीवक्त्रं; G2 विष्वरव्यक्तं; M1. 5-7 वक्त्रं शुभ्रं (M5 om. शुभ्रं) (for *विष्वग्वक्त्रं). ❀ Cn: जिह्वाभिरिव स्वाङ्गभूताभिः रसनाशक्तिभिः । ❀ —d) Dn4 लेलिह्यते; M1. 6. 7 °हते (for °ह्यन्ते). K1 सूर्यप्रभं; K4 °मुख्यं; Da4 सूर्यं **; G2 स्त्रियप्राख्यं (for सूर्यप्रख्यम्). ❀ Cs: जिह्वादैर्घ्यान्मुखमण्डलं परिलेढुं समर्था इत्यर्थः । ❀

12 K2 om. up to मुनयः (cf. v. l. 11). —a) B8 lacuna; D3. 8 देवं भक्त्या (by transp.); D5 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 भक्ता देवं. K1. 4 Ca (gloss: महाप्रलयावधिस्थिरदेहाः) नित्योत्पन्ना; K7 चित्योत्पन्नं; B8 (marg.) D4. 9 नित्योत्पन्नं; B8 (also) Cap (gloss: कृत्याय, कार्याय देवादीनां, आपदपगमाय उत्पन्नाः) कृत्योत्पन्ना; T2 विश्वोत्परं; M1. 5-7 विश्वोत्पत्तिं (for °त्पन्नं). ❀ Cs: विश्वोत्पन्नं, आहिताग्न्यादित्वत्परनिपातः (Pāṇ. 2. 2. 37) । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः ॥ Cv (reading विश्वाविश्वोत्परव्ययम्): विश्वाविश्वानां मुक्तामुक्तानाम्, उत्परयवधि अव्ययम्, व्ययरहितम् । देवमाराधयन्तीति योग्यक्रियाध्याहारः । ❀ —b) K4. 7 B8 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 संप्रसूताः; Bo श्रुताः; B6 Das. a4 T1 G6 स्यूताः; B7 स्मृताः; D5 M1. 7 प्रसूताः (for सूताः). —B8 om. 12c. —c) K1 वेद-; T G1. 3. 6 देवा (for वेदा). K1 Bo D4. 9 धर्मो; Da4 Dn4 धर्म- (for धर्मा). G2 नानारुपा देवादयन्धर्मसूनयः शांता (sic). —d) T G6 वेदाः (for देवाः). K7 lacuna; T G1. 3. 6 यस्य (for तस्य). K4 B6. 7 Dn1 Ds2 D2. 3. 8 निसर्गः; K6. 7 D4. 9 विशेषाः; Bo. 9 Das. a4 Dn4 Ds1 निसर्गाः; D5 M1. 5-7 विसर्गः (for °र्गाः). K1. 2 देवाः सर्वे तत्सर्गाः; G2 देवाः सर्वे नानासर्गाः. —After 12, D8 T G1-3. 6 M1. 5-7 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: D8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्ष-

ये विमुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम ।
तेषां लक्षणमेतद्धि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ १४
तस्मान्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।
त्वं हि सर्वकथारामस्त्वां चैवोपाश्रिता वयम् ॥ १५
भीष्म उवाच ।
विस्तीर्णैषा कथा राजञ्श्रुता मे पितृसंनिधौ ।
सैषा तव हि वक्तव्या कथासारो हि स स्मृतः ॥ १६
राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम् ॥ १७
धार्मिको नित्यभक्तश्च पितॄन्नित्यमतन्द्रितः ।
साम्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरात्पुरा ॥ १८
सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्सूर्यमुखनिःसृतम् ।

C. 12. 12714
B. 12. 336(5).19
K. 12. 343. 20

धर्म॰ — *Adhy. name:* D8 T2 नारायणीयं; T1 G2 नारायणीयोपाख्यानं; M1. 5–7 नारायणीये श्वेतद्वीपदर्शनं. — *Adhy. no.:* Ds1 157; Ds2 T1 G6 M1. 6 159; T2 172; G1 158; G2 178; G3 160; M5 191; M7 155].

13 ^{a}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 M5 (*inf. lin.*) अनिं(Da4 °तिं°; Dn4 °तें)द्रिया (for अतीन्द्रिया). K6 Bo. 8 T2 G1. 2 M1. 5–7 अनाहारा; B8 त्वना° (for निरा°). — ^{b}) K7 D8 अनिस्पंदाः; B6. 7 अविस्पंदाः; B9 Ds1 D2. 4. 8. 9 अनिस्पंदाः; Da3. a4 अविस्यंदाः; Dn4 अनिस्यंस्याः; D5 अझिस्यंदाः; M1. 5. 6 अनिष्यंदाः (for °ष्पन्दाः). — ^{c}) K7 कथ्यंते (for कथं ते). — ^{d}) T G1–3. 6 M5 (*inf. lin.* as in text) उच्यते (for उत्तमा).

14 ^{a}) K7 B6–8 D4. 5. 9 T1 G3. 6 M1. 5–7 ये हि मु(D4. 9 M1. 5–7 भ)क्ता; B9 यदि मुक्ता; Dn1 D8 D2. 3. 8 ये च मुक्ता; Dn4 एवमुक्त्वा; T2 ये ह मुक्तौ (for ये विमुक्ता). — ^{b}) T1 G3. 6 भारत- (for भरत-). B6 lacuna; Da4 Dn4 -सत्तमः. — ^{c}) K1 लक्ष्मणम् (for लक्षणम्). B9 G2 वै (for हि). — ^{d}) K4 Bo. 7–9 D8 D2. 3. 8 तत् (for यत्). B9 छत्र- (for श्वेत-). K1 D2 -वासिनं (for °नाम्). K6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D4. 5. 9 G2 श्वेतद्वीपनिवासिनां.

15 ^{a}) K1. 2. 4 एवं; D4. 5. 9 एतत् (for तस्मात्). K7 एतन्मे संशयांस छिंदि (sic). — M6 om. 15^{cd}. — ^{c}) T2 -कथाकामस् (for °रामस्). — ^{d}) K1 त्वा; Da4 त्वं (for त्वां). D4 वा (for च). K1. 2. 4 Bo. 6–8 Da3 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 M1. 7 [अ]पाश्रिता (for [उ]-पाश्रिता). G2 तां चैव वयमाश्रिताः.

16 ^{a}) Dn4 Ds1 D4 विस्तीर्णेषा. — ^{b}) K1 M6 श्रुत्वा; G1 पिता (for श्रुता). — ^{c}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 या (for सा). K1. 2. 7 D4. 9 [अ]द्य तव; K4 तव च; T G1. 3. 6 नृप हि; G2 नृपति- (for तव हि). D5 om. (hapl.) from ख्या up to भक्त (in 18^a). — ^{d}) B7 damaged. K6 Bo. 9 Da3. a4 -सारं; Dn4 Ds1 M1. 5–7 -सारा (for -सारो). K6 Bo. 6. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 D8 D2. 3 (before corr.). 8 सा मता; B8 (orig.) M1. 5–7 सा स्मृता; Da3. a4 भे मता; T2 न स्मृतः; G1 संस्मृतः (for स स्मृतः). —After 16, T G1–3. 6 M6 Kumbh. ed. ins.:

802* शंतनोः कथयामास नारदो मुनिसत्तमः ।
राज्ञा पृष्टः पुरा प्राह तत्राहं श्रुतवान्पुरा ।

[(L. 2) T1 G3. 3. 6 तदा (for पुरा).]

17 Before 17, T G1–3. 6 ins. नारद उवाच. D5 om. 17 (cf. v. l. 16). 17^{ab} is partly damaged in B7. — ^{a}) G1 नामा (for नाम). Bo राजपरिचरो नाम. — ^{c}) K7 D9 G1 M1. 6 -सम-; D4 -समाः; T1 G3. 6 M5 -समः; G2 M7 -समा (for -सखः). — ^{d}) Da3 नारायणो (for °यणं). Da4 हारौ (for हरिम्). K7 D4. 9 T1 G2. 3. 6 M5 (*sup. lin.*) भ(K7 मु)क्तो नारायणे हरौ; D2 °यणस्य हि.

18 For the repetition in K2, cf. v. l. 20. D5 om. up to भक्त (cf. v. l. 16). — ^{a}) D4 धार्मिका (for °को). K1 [s]स्यंत-; K2. 4 [s]त्यंत- (for नित्य-). K7 D4. 9 T G1–3. 6 M5 (*sup. lin.*) -युक्तश्च (for -भक्तश्च). — ^{b}) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M5 पितुर्; M1. 6. 7 शुचिर् (for पितॄन्). K7 D4. 5. 9 अनुव्रतः (for अतन्द्रितः). — ^{c}) M1. 5–7 प्राप्तं हि (for संप्राप्तं). — ^{d}) Dn4 सुरा (for पुरा). K2 (both times) नारायणपरात्परा.

19 For the repetition in K2, cf. v. l. 20. — ^{a}) Bo. 9 शाश्वतं; Dn4 सात्वितं; D5 साश्वतं (for सात्वतं). — ^{b}) K2 (both times) प्राक्सूत-; K4 प्राक्सूते; Ds1 T G1. 3. 6 प्राक्सूरि- (for प्राक्सूर्य-). K1. 2 (both times) -निस्सृतं; D4 -निःसृतः; T2 -निसृतं; Ca (gloss: आविर्भूतं) -निःसृतम् (as in text). G2 प्राक्सूरिर्मुनिभिः स्मृतः. — ^{d}) K2 तच्छ्रोषेण; D4. 9 M1. 7 तच्छेषांश्च; M5. 6 °षाश्च (for °षेण).

C. 12. 12714
B. 12. 336(5). 19
K. 12. 343. 20

पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥ १९
पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
शेषान्नभुक्सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः ।
सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनम् ॥ २०
तस्य नारायणे भक्तिं वहतोऽमित्रकर्शन ।
एकशय्यासनं शक्रो दत्तवान्देवराट्स्वयम् ॥ २१
आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनानि च ।
एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥ २२
काम्यनैमित्तिकाजस्रं यज्ञियाः परमक्रियाः ।
सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥ २३
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।
प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ॥ २४
तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।
नानृता वाक्समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ।

---

20 [a]) K1. 2 (first time) विप्राश्. K2 (second and third time) पित्र्यशेषेण विप्राश्च; T G1-3. 6 M1. 5-7 पितॄनृषींश्च विप्रांश्च. — [b]) K7 G1 आश्रिताश् (for °तांश्). B7 यः (for सः). — [c]) K2 (second time) सत्त्वपरः (for सत्य°). — [d]) Da4 Ds1 अहिंसक (Ds1 °काः); M1 °स्रकः (for °सकः). K1. 2. 4 सर्वभूतहिते रतः. — [e]) D5 -भावेषु (for -भावेन). K2 स; B8. 9 च (for स). — [f]) D5 देवदेवे (for °देवं). B8 (marg. as in text) सनातनं; Da4 जनार्दनः; D5 °र्दने. — After 20, K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 editions ins.:

803* अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययम् ।

[G2 लोकात्परममव्ययं (for the post. half).]

— After 20, the sequence in K2 is: 20[ab] (r), 18[cd] (r), 19[ab] (r), 20[abe] (r).

21 [b]) K1. 2. 4 विज्ञाय; B6 विदित्वा; G2 दृष्ट्वा च (for वहतो). Da4 [ऽ]भित्र- (for ऽमित्र-). K1. 2. 4 B0. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 -कर्षिणः; K6 -कर्शिनः; B6 -दर्शनः; B8 (orig.) -कर्षणः; B8 (marg.) -कर्शिणः; Da4 D5 M1. 6. 7 -कर्शनः (for °न). — [c]) B9 एकं; Ds1 शेष- (for एक-). B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 देवो (for शक्रो). — [d]) K2 चर्तुवा (for दत्तवान्). B0 दत्तराट् (for देव°).

22 [a]) K1. 4. 6. 7 B0 Dn4 D4. 8. 9 आत्मराज्यं; Da4 आत्मा राज्य-; D2 आत्माराधं; G2 आत्मारामं (for आत्मा राज्यं). — [b]) Da4 कल्यत्रं; T2 G2 M7 कळत्रं. K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D7. 8. 8 M1. 5-7 वाहनं तथा (for °नानि च). — [c]) K4 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 G2 M1. 5-7 भागवते (B7. 8 [marg.]. 9 Da4 M1. 5-7 °तं) (for भ°). B0 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यत्तद्भागवतं सर्वम्. — [d]) K1. 2. 6. 7 B0. 6 (marg.). 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 (before corr.) D2-4. 8. 9 Ca (gloss: उदकपूर्वं दत्तं) प्रोक्षितं; B8 (orig.) प्रेक्षतं; B7 प्रेक्ष्यते; B9 प्रोक्षिते; G2 प्रोषितं (for प्रेक्षितं). K1. 2 Da4 तदा (for सदा). — After 22, T G1-3. 6 read 25.

23 T G1-3. 6 transp. 23 and 24. — [a]) K6 Dn4 -नैमित्तिके (for °त्तिका). K1. 2 [अ]जस्र-; K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 राजन्; T G1-3. 6 M1. 5-7 [अ]जस्रा (for °स्रं). — [b]) K1. 2 Da4 T G1. 3. 6 याज्ञियाः; Dn4 येति याः; G2 यजिकाः; M1. 5. 6 याज्ञीयाः; M7 यज्ञीयाः (for यज्ञियाः). K7 D4. 5. 9 M1. 6. 7 परमाः (for °म-). — [c]) D5 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 सर्वं; T2 सत्त्वं (for सर्वाः). K2 स्मात्वत्त्वम् (sic); B0 सतत्त्वम्; Dn4 corrupt (for सात्वतम्). — [d]) B6 Da3. a4 वव्रे (for चक्रे). Ds2 T2 समाहितं.

24 T G1-3. 6 transp. 23 and 24. — [a]) K1 पंचरात्रि-; G2 पांचरात्र-. — [b]) D4 (also as in text) तस्य गेहसंमाहितः. — [c]) K1. 2. 7 B0 Ds2 D3. 4. 9 M6 प्रापणं; K6 B6. 7. 9 D5 पायसं; Da4 प्रयाणा; Dn1 प्राणयं; T1 G3. 6 प्रवणा; T2 G1 पावनं; G2 प्रणवा; M1. 7 प्रावणं; Ca. n (gloss: [both] उपहारम्) प्रायणं (as in text). K7 भगवान् (for °वत्-). D5 -प्रोक्तां; T1 G2. 3. 6 -भक्ता; T2 -भक्तं; G1 -भुक्तं (for -प्रोक्तं). — [d]) K7 भुंज्यते; Dn4 भुंजतं (for भुञ्जते). K6. 7 B6 (marg.). 7. 9 Da3 Ds1 D4. 9 T G1-3. 6 चाद्य-; B3 (orig.) [ऽ]मृत-; Da4 वाग्र- (for चाग्र-).

25 T G1-3. 6 read 25 after 22. — [a]) K7 प्रशासतो; B0. 7 प्रसाश(B7 °स)तो. — [b]) D5 -घातनः (for -घातिनः). — [c]) Da3 मानृता; G2 नाश्रिता (for नानृता). — [d]) K1. 2. 6 मनोदुःखं (for मनो दुष्टं). K1 D3 T G1-3. 6 M1. 5-7 transp. न and च. — [e]) K1 कलेन; K2 कालेन (for कायेन). K2 हुतवान् (for कृत°). — [f]) K1 B6 पापं स (by transp.); K2 प्रापं स. K2 परमन्वपि; K7 D4. 5. 9 °माण्वपि;

न च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ॥ २५
ये हि ते मुनयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः ।
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ॥ २६
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजा एते चित्रशिखण्डिनः ॥ २७
सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायंभुवोऽष्टमः ।
एताभिर्धार्यते लोकस्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ २८
एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
लोकान्संचिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥ २९
तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ।
मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥ ३०
आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥ ३१

C. 12. 12730
B. 12. 336(5). 34
K. 12. 343. 35

G2 °मापदि.

26 a) G2 एते हि; M1. 7 ये हि ये (for ये हि ते). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ऋषयः; D5 मनुजाः; M1. 6. 7 यतयः (for मुनयः). — b) Da4 सप्तपत्राः (for सप्त चित्र-). — G2 om. (hapl.) 26c–27d. — c) D4 reads from भूत्वा up to सप्तभिरु (in 804*, line 2) twice. Da4 Ds1 तैरेकमतिर्भूत्वा; G1 तैरेकमितिहिर्भूत्वा (sic). — After 26, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 4 (twice up to सप्तभि in line 2, prior half). 5. 8. 9 M1. 5–7 Ca editions ins.:

804* वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम् ।

[(L. 1) K6 संमितं; M1. 6. 7 सहितं (for समितं). —(L. 2) B6 (marg. as above) चतुर्भिर्; Dn4 समभिर्; D9 सामभिर्; Ca (gloss: एकालापेन) सप्तभिर् (as above). K7 Da3. a4 D4. 5. 9 M1. 5–7 उद्गीतं (for °र्णं). K7 D4. 9 M5 लोकधाम ह्यनुत्तमं; M1. 6. 7 °धर्मं (M6 °र्म्यं) ह्यनु° (for the post. half).]

27 G2 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) D5 reads from मरीचि up to ष्यज्ञाः (in 805*) twice. B1 damaged. D5 (both times) अंगिरसः. — b) K1 पुलहाः (for °हः). — c) K6. 7 Bo. 6. 9 D5 वशिष्ठस्. — d) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ते हि (for एते).

28 For the repetition in D5, cf. v. l. 27. — ab) B8 (marg.) D5 (both times) ह्येते; B9 चैतास्; D8 स्वेतास्; D9 (marg. as in text) स्वेतास् (for ह्ये°). Da4 D9 [s]ष्टमं. K6 तथा स्वायंभुवोत्तमः. ❀ Cn: सप्त प्रकृतयो महदहंकारादिमूर्तयः, स्वायंभुवस्तु मूलप्रकृतिरेव । ❀ — c) K7 एतानि; Bo. 8 D5 (both times) एतैर्हि (for एताभिर्). K2 वार्यते; B9 ईर्यते (for धा°). K2 लोके (for लोकस्). — d) K1. 4 आद्याः; K3. 6 Ca आभ्यः; B8 D5 (both times) तेभ्यः (for ताभ्यः). Dn4 शास्त्रे. K1. 2. 4 विनिस्मृतं; B1 विनिसृतः; D9 विनिःस्मृतं (for विनिःसृतम्).

29 For the repetition in D5, cf. v. l. 27. G3 repeats 29ab after 29. — a) B8 (marg. as in text) एकांत- (for एकाग्र-). T2 एकाग्रमरता दांता. — b) K1. 2. 7 D4. 9 ऋषयः (for मुनयः). K1. 2. 4 D5 (both times) संशि(K2 °श्रि-)तव्रताः; K7 D4. 9 शंसितव्रताः; Dn1 समये रताः (for संयमे रताः). — After 29ab, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 editions ins.:

805* भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ।

[D5 reads prior half twice. D8 सर्वे (for सत्य-). Da4 सत्यधर्माः परायणाः (for the post. half).]

— 29cde is damaged in B7. — c) Bo श्रेयम्. T2 श्रेय (for ब्रह्म). — d) M1 नीतम् (for हितम्). — e) K3 संचित- (for संचिन्त्य). T2 G1 M1. 5–7 लोकानां चिंत्य मनसा; G2 °नां वाक्य मनसा (sic).

30 a) B6 damaged. K7 -कामो; B8 -कामौ (for -कामा). — b) K1 मोक्षाः (for मोक्षः). T G1–3. 6 पश्चाद्धि (for °च्च). D5 प्र- (for च). Da4 Ds1 कीर्तिताः; D8 वर्णितः. — c) K6 Da3. a4 विविधा. D5 भूमौ (for चैव). — d) K6 संस्थिता; Da4 °तिः.

31 b) K7 हरिर्. Dn4 मनुं; D5 विभुं (for प्रभुम्). — c) K6 G2 दिव्य- (for दिव्यं). Dn4 वर्ष (for वर्ष-). K7 D4. 9 M1. 5–7 ते; Da4. a4 हि; Dn4 तु (for वै). D5 दिव्यं वर्षसहस्रांते. — d) K1. 2. 4 सर्वे ते मुनयः समं; K7 D4. 5. 9 T G1–3. 6 सर्वे वै मु(T G1–3. 6 समस्तैर्मु)निभिः समं (D5 °भिः स्तुताः); M1. 5–7 तस्थुः पवनपा द्विजाः.

32 a) K1. 4 -शास्त्रा (sic); K7 D8 D5. 9 T1 G1–3. 6 -शिष्टा; M1. 5. 6 -शस्ता (for -शास्त्रा). M7 ह (for हि). D4 नारायणवक्ता तात. — b) K3 तथा; K7 D4.

C. 12. 12730
B. 12. 336(5). 35
K. 12. 343. 36

नारायणानुशास्ता हि तदा देवी सरस्वती ।
विवेश तानृषीन्सर्वांल्लोकानां हितकाम्यया ॥ ३२
ततः प्रवर्तिता सम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ।
शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥ ३३
आदावेव हि तच्छास्त्रमोंकारस्वरभूषितम् ।
ऋषिभिर्भावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ ॥ ३४
ततः प्रसन्नो भगवानिर्दिष्टशरीरगः ।
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ३५
कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् ।
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ३६
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च योनिरेतद्भविष्यति ।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥ ३७
तथा प्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादजः ।
रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा ॥ ३८
सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
सर्वे च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिशब्दितम् ॥ ३९
अधिकारेषु वर्तन्ते यथास्वं ब्रह्मवादिनः ।
सर्वे प्रमाणं हि यथा तथैतच्छास्त्रमुत्तमम् ॥ ४०

$^{8.9}$ ततो; G2 हिता (for तदा). Da4 भावि (sic) (for देवी). K1 सरस्वतीं; Da4 °स्वतीः.

33 ^{a}) B7 damaged. K7 D4.9 T G1–3.6 M1.5–7 प्रवर्ति(G1 °वृत्ति)तं; B7 °र्तिताः (for °र्तिता). — ^{b}) K1.2 T G1–3.6 M1.5–7 तपोवद्भिर्; K7 D4.9 तपोमुक्तैर्; B8 योगविद्भिर्; Ds2 (before corr. as in text) तपोवृद्धिर्; D5 क्रियावद्भिर् (for तपोविद्भिर्). — ^{c}) B8 सत्वे (for शब्दे). Ds2 चार्थौ (for चार्थे). — ^{d}) K1 एष; K7 D4.9 शास्त्रं; D5 एषां; T2 G1 यैषा; G2 नैषा (for एषा). D4 om. from सर्गजा up to ह्यसौ (in 34^d). K7 D9 -सर्गजं; Da4 -शर्गजाः; Dn4 -सर्गता (for °जा).

34 D4 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{a}) Dn4 चैव (for एव). — ^{b}) K1 ओंहंकारस्वर- (sic); Dn4 M1 ओं(M1 ओं)कारास्वर- (for ओंकार°). K7 D5.9 -भूषणं; Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 -पूजितं (Dn4 °ते) (for -भूषितम्). — ^{c}) K1.2 स्थापितं; K7 D9 भावितस्; D5 स्नावितं (for भा°). — ^{d}) K1.2 यथा; K7 D9 महा-; T2 चित्र- (for यत्र). K1 कारुणिका. T1 G8.6 गुरुः; T2 G1 गुणः; G2 [s]रुणः; M1.6.7 ह्ययं (for ह्यसौ). D5 यथापूर्वं यथाक्रमं.

35 ^{b}) K7 D4.9 तन्निर्दिष्टः (D4 °ष्ट-); B8 अनिर्दिष्टश्च; Da4 निनिर्दिष्ट- (sic); M1 अनिर्दिष्टः (for °र्दिष्ट-). D4 -समीरणः (for -शरीरगः). — ^{c}) Da4 ऋषिम् (for ऋषीन्). — ^{d}) K2 अदृशः; Da4 तदृश्यं; G1 अदृश्य- (for °श्यः). D4 अदृश्यापूर्वं यथाक्रमं (sic).

36 Before 36, B6.8 ins. भगवानुवाच. — ^{a}) K7 -सहस्रां. — ^{b}) Dn4 लोकानाम् (for श्लो°). T1 G8.6 शास्त्रम्; T2 G1.2 शतम्; M6 हितम् (for इदम्). B7 अद्भुतं (for उत्तमम्). — ^{d}) K1 यस्माद्धर्माः; K6 Dn1 तस्माद्धर्मः; G1 यन्मां धर्मं.

37 K1.2.4 om. 37^b–38^a. — ^{b}) K6 Dn1 तस्माद्; Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds D2.3.8 यस्माद् (for योनिर्). — ^{c}) K6 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यजुर्ऋक्- (for ऋग्यजुः-). D5 कृत्वा स्वस्त्ययनैर्जुष्टम्. — ^{d}) Ds1 D5 अथर्वांगिरसौ त(D5 °स्त)था.

38 K1.2.4 om. 38^a (cf. v. l. 37). — ^{ab}) Dn1.n4 Ds D1 T G1–3.6 यथा (for तथा). T G1–3.6 M1.5–7 च (for हि). M1.6.7 transp. मया and कृतो. Dn4 तया (for मया). B7.9 Da4 D5 कृतं (for कृतो). K1 (*sup. lin.* as in text) धर्मो; K6 Bo.6–9 Da3.a4 D8 ब्रह्म; G2 lacuna (for ब्रह्मा). B6.7.9 Da3.a4 प्रसादजं; Dn1.n4 Ds1 D5 °दतः (for °दजः). — ^{c}) Bo.6.8.9 रुद्रस्य; Da3 रुद्रश्च (for रुद्रश्च). K1 क्रोधजाद्; K6 Bo Da3.a4 Dn4 °जा; G2 °नो (for °जो). B7 रुद्रस्य क्रोधजां रुद्रा. — ^{d}) Ds2 विकृतयस (for प्रकृ°).

39 ^{a}) K7 सूर्यचंद्रमसौ. T G1–3.6 M1.5–7 चाग्न (for वायुर्). — ^{c}) K1.2.4 -गुणा (for -गणा). — ^{d}) K7 भूतानि; D5 भूतानु- (for °भि-). B7 -शब्दितः (for °तम्). K1.2.4 T1 G1.3.6 यश्च भूतानि (K1.2.4 °दि-) शब्दितः (K1.2.4 °तं); T2 ये च भूताभिशब्दिताः.

40 ^{a}) K1 आदिकारेषु (sic); K7 D4.9 अधी°. — ^{b}) K6 यथार्थं; G2 यथार्हं (for °स्वं). — ^{c}) T2 G1.2 M1.6.7 सर्वं (for सर्वे). G2 च (for हि). K1.2.4 M1.6.7 तथा (for यथा). — ^{d}) K2.4 D5 M1.6.7 यथैतत्; Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा तत् (for तथैतत्).

41 ^{a}) D5 भविष्यते. K6 B6.7 Da3 हि; D5 च;

भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम् ।
अस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायंभुवः स्वयम् ॥ ४१
उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ।
तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ॥ ४२
स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चोशनसा कृते ।
बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रविचारिते ॥ ४३
युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।
बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः ॥ ४४
स हि मद्भावितो राजा मद्भक्तश्च भविष्यति ।
तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति ॥ ४५
एतद्धि सर्वशास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम् ।
एतदर्थ्यं च धर्म्यं च यशस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ४६
अस्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ ।
स च राजा श्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः ॥ ४७
संस्थिते तु नृपे तस्मिञ्शास्त्रमेतत्सनातनम् ।
अन्तर्धास्यति तत्सत्यमेतद्वः कथितं मया ॥ ४८

C. 12. 12747
B. 12. 336(5). 51
C. 12. 343. 22

M1. 6. 7 वस् (for वै). — ^{b}) G1 मदानु- (for मदनु-). Da4 -शात्रकं ; Dn4 -शासितं (for -शासनम्). M1. 6. 7 तथा शास्त्रमनुत्तमं ; M5 एतावदनुशासनं. — ^{c}) K1. 2. 4. 6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 तस्मात् (for अ°). K1. 2 प्रतीक्षते ; Da4 Dn4 प्रच(Da4 °चे)क्षते ; D5 प्रवक्षते ; T2 °तंते ; M5 °र्तितान् (for प्रवक्ष्यते). T2 धर्मो. — ^{d}) K1 स्वायंभुवाः ; G1 °भुवं (for °भुवः). T2 मनुः स्वायंभुवोदितः.

42 ^{a}) Hypermetric. K1 उशन्नो. K7 उशना च गुरुश्चैव. — ^{b}) K1 G1 [उ]त्पन्नो ; K7 Dn4 D4. 9 [उ]त्पत्तौ (for °न्नौ). Da4 G2 भविष्यति (for °ष्यतः). — ^{c}) K1. 2 ततः ; K7 D4. 9 T2 तथा (for तदा). K1. 7 Da4 प्रवक्ष्यत (K7 °तं ; Da4 °तेः) ; K2 प्रतीक्षतः ; Dn4 प्रचक्षतः (for प्रवक्ष्यतः). — ^{d}) T2 corrupt. K2 युष्मान्भवति उद्धृतं ; K7 D4. 5. 9 युष्मन्मतिविवर्धनं ; T1 G1–2. 6 °ति(G1 °त)समुद्धृतं.

43 K2. 4 om. (hapl.) 43^{ab}. — ^{a}) B6. 7 Da3 M1. 5–7 शास्त्रेषु ; Da4 lacuna (for धर्मेषु). — ^{b}) Da3 शास्त्रं (for शास्त्रे). K6 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 चौश(Dn1 °शा)नसे ; K7 चोशनसे ; B6 चौशनसा ; T2 वोशनसा (for चोश°). — ^{c}) K1 om. (hapl.) from मते up to बृहस्पति (in 44^{c}). K2 -पते चैव ; G2 -मतायैव (for -मते चैव). — ^{d}) K4 B0. 6. 9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 प्रतिचा(B0. 6 [marg.] °चा)रिते ; B7 प्रवितारिते ; B8 परिचारिते ; G2 प्रविचार्यते (for °चारिते).

44 K1 om. up to बृहस्पति (cf. v. l. 43). — ^{a}) B7. 9 Da3 सर्वं (for शास्त्रं). — ^{b}) K2 प्रजापाले ; G2 °पाला (for °पालो). Da3 वसूस् ; Da4 वस्तूंस्. K2. 4 G2 तथा ; D4. 5. 9 T G3. 6 तदा (for ततः). — ^{c}) K6 B3–9 Da4 बृहस्पतेः (for °स्पति-). K2 -सदाकाशाद् (hypermetric) ; G2 -समाबा (for -सकाशाद्). K1. 2. 7 D4. 5. 9 हि (for वै). — ^{d}) K7 प्राप्स्यथ ; B0 °से ; Da4 प्राप्पते ; D4. 9 प्राप्स्यति ; G2 M5 प्राप्यते (for प्राप्स्यते). K1 -सत्तमः ; B6. 8 -सत्तमात् ; Ds1 G2 -सत्तम (for °माः).

45 ^{a}) K7 B6 (marg. as in text) D4. 9 संभावितो ; B8 Dn1. n4 सद्भा° (for मद्भा°). K1. 2 स हि मद्भावनिरतो. — ^{b}) Da4 मद्भक्तस्य ; Dn4 सद्भक्तश्च. K4 भविष्यतः (for °ष्यति). — ^{c}) K7 शास्त्रेन ; B9 Da4 M1. 7 शास्त्रेषु. B8 (marg.) लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — ^{d}) G2 lacuna for सर्वाः. Ds1 क्रिया सर्वा भविष्यति.

46 ^{a}) K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 युष्मत्- (for सर्व-). Da4 -शास्त्रेण (for -शास्त्राणां). —46^{bc} is damaged in B7. — ^{b}) G2 शास्त्रं सारमनुत्तमं. — ^{c}) K1 एतदक्ष्ये ; B9 Da3. a4 Dn4 °दर्थं (for °दर्थ्यं). Da4 धर्मं. — ^{d}) K1 हरस्य ; K2. 4. 6 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 रहस्यं (for यशस्यं). Ds2 चैव (for चैतद्). B8 अद्भुतं (for उत्तमम्). G2 यशस्यं च ह्यनुत्तमं.

47 ^{a}) B6 तस्य (for अस्य). — ^{b}) K1. 4 Da4 Ds1 D4. 8. 9 प्रजानंतो ; K6 प्रभावंतो (for प्रजावन्तो). — ^{c}) B0. 6–8 Ds2 D8. 5 T1 G3. 6 राज- (for राजा). Dn4 श्रियो (for श्रिया). B9 युक्ता (for युक्तो). — ^{d}) B0 महा- (for महान्).

48 ^{a}) K2. 4. 6 B6. 7 Da3. a4 T G1–3. 6 नृपतौ ; B8. 9 भूपतौ (for तु नृपे). — 48^{b} is damaged in K1. 2. — ^{c}) T2 अनध्यास्यति (for अन्तर्धा°). K7 D4. 5. 9 T1 G1–3. 6 M5 यत् (for तत्). K2. 4. 6 B0. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 सर्वम् (for सत्यम्). — ^{d}) K1. 2 कीर्तितं (for कथितं).

49 Before 49, B8 ins. भीष्म उवाच. — ^{b}) K2 अहशः ; Da4 °इय- ; T G1–3. 6 ईश्वरः. — ^{d}) K1. 2

C. 12. 12747
B. 12. 336(3). 52
K. 12. 343. 53

एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ।
विसृज्य तानृषीन्सर्वान्कामपि प्रस्थितो दिशम् ॥ ४९
ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
प्रावर्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोनिं सनातनम् ॥ ५०
उत्पन्नेऽऽङ्गिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
साङ्गोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ ॥ ५१
जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणात्सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥

३२३

भीष्म उवाच ।
ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते ।
बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥ १
बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ।
एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २
तस्य शिष्यो बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः ।

---

damaged. Bo. 6. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1–3. 6 M7 प्रसृतो (for प्रस्थितो). K4 कामपि प्रसृता निजं; D6 धाम विप्रसृतो निजं.

50 [b]) K1. 2 -कामार्थं-; Da4 -लोकास्म- (for °र्थ-). K7 -चिंतकः; Da4 -चिंतका. — B9 om. 50[cd]. K1 om. (hapl.) 50[d]–51[c]. — [d]) Da4 D4. 9 धर्मयोनि- (for °योनिं).

51 K1 om. 51[abc] (cf. v. l. 50). — [a]) K2. 4 जाते तु (for उत्पन्ने). D6 उत्पन्ने मोक्षधर्मे च; T2 °ब्रं हि रसे चैव (sic). ❀ Ca: उत्पन्नेऽऽगिरसे, बृहस्पतौ जाते । आङ्गिरसे इति आकारलोपश्छान्दसः । ❀ — [b]) Bo. 9 Da3. a4 योगे (for युगे). K2 -कल्पके (for -कल्पिते). — [c]) G2 सांख्योप- (for साङ्गोप-). Da4 सांगोपनिषदे शास्त्रे.

52 [a]) Ds1 जगुर् (for जग्मुर्). — [c]) K7 D4. 9 M1. 5. 6 धारकाः; B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1. 3. 6 धारणाः (T2 °णा) (for °णात्). K1. 2 -भूतानां (for -लोकानां). — [d]) K1. 2 -भूत-; G1 -धर्मान्; G2 -धर्मः (for -धर्म-). K1 -प्रवर्तकः; G2 °र्तते (for °र्तकाः).

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing: K3. 5 B1–6 Da1. a3 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G2. 6 M5. 6 नारायणीयं; K7 D4. 9 नरनारायणीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 61; B7 Dn4 G1 159; B8 261; Dn1 G3 161; Ds1 158; Ds2 T1 G6 160; D8 M1. 6. 7 156; T2 173; G2 177; M5 192. — *Śloka no.:* Da4 55; Dn1 57; Dn4 52; D8 56.

323

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6. 7 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 G2 repeats 1 and 2 (with ref.) after the first occurrence of 43[ab]. — [a]) K7 [ऽ]नीते; D9 [ऽ]त्रीते (for ऽतीते). ❀ Cs: महाकल्पे, पूर्वस्यां हिरण्यगर्भराज्यास् । ❀ — [b]) K2 आंगिरसाः; Ca (gloss: बृहस्पतौ) [आं]गिरसे (for ऽङ्गिरसः). ❀ Ca: उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते, बृहस्पतावुत्पन्ने देवानां पौरोहित्यं प्राप्ते । ❀ — [c]) Da4 D4 G1 निवृता; G2 (both times) मुदिता (for निर्वृता). — [d]) G2 (first time) तदा; G2 (second time) ततो (for जाते).

2 For the repetition in G2, cf. v. l. 1. — [a]) K2. 4 ब्रह्मब्र(K4 °न्ब्र)ह्म; M1. 5–7 महद्ब्रह्म (for बृह°). M1. 5–7 बृहच् (for महच्). K1. 2. 4 D4. 9 चैव (for चेति). D6 बृहद्ब्रह्ममयं चैव. — [b]) K2 शब्दः. — [c]) Ds1 राजा. — [d]) K7 D4. 8 वृद्धो; Da4 विद्धान्; D9 corrupt (for विद्वान्).

अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक्चित्रशिखण्डिजम् ॥ ३
स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः ।
पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा ॥ ४
तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः ।
बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ॥ ५
प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्यास्त्वभवंस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ ६
धनुषाक्षोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ॥ ७
ऋषिः शक्तिर्महाभागस्तथा वेदशिराश्च यः ।
कपिलश्च ऋषिश्रेष्ठः शालिहोत्रपितामहः ॥ ८
आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशंपायनपूर्वजः ।
कण्वोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्तिताः ।
संभृताः सर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ॥ ९
न तत्र पशुघातोऽभूत्स राजैवं स्थितोऽभवत् ।
अहिंस्रः शुचिरक्षुद्रो निराशीः कर्मसंस्तुतः ।

C. 12. 12762
B. 12. 337(6).11
K. 12. 344. 11

---

3 ^{a}) Da4 ततः (for तस्य). K2 बभूवाग्नौ; K4 °ग्ने; Da4 °श्यो (for °ज्ञो). — ^{b}) K1. 7 राज्ञो(K7 °ज्ञा)परिचरो; K4 D4 राजोपरिचिरे (D4 °चरा). K3 वसु. — K1 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) B8 यथा (for तदा). — ^{d}) B8 क्षत्र; D4 चित्रं (for चित्र-). K2. 4. 6. 7 D2. 4. 5. 9 -शिखंडिनं (K2. 7 °नां; D2 °तं) (for °जम्).

4 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) D5 भाविते (for °तः). — ^{b}) K2. 7 D4. 5. 9 दिव्येन; T2 G1. 2 M1. 6. 7 देवेन (for दै°). T1 G3. 6 हरिणा (for विधिना). K6. 7 B7. 8 Da3. a4 D4. 5. 9 T G1–3 M1. 5–7 नृप; G6 तदा (for वसुः). — ^{c}) K6 B7 Da3. a4 transp. पालयामास and पृथिवीं. K1. 2. 7 Ds1 पृथिवी-. — ^{d}) K2 दिवलाखंडलो यथा.

5 ^{a}) K1 यज्ञी; Dn1 राज्ञो (for यज्ञो). — ^{b}) Da4 D4 अश्वमेधा (D4 °ध्ये) (for °मेधो). — ^{d}) K3 तत्रो (for तत्र).

6 T G1–3. 6 read 6 after 9^{cd}. — ^{a}) K1 G2 -सुतश्च (for -सुताश्च). K1. 2. 4 D4. 9 चैव; M5 चास्य (for चात्र). — ^{b}) Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 G2 M5 चा(M5 न)भवंस् (for त्वभ°). — ^{c}) K2 एवंतश्च (sic) (for एक°). G1 चेति (for चैव). — ^{d}) K1. 2 त्रितश्चेति; K7 त्रितयश्च (for °श्चैव). G3 महानृषिः (for महर्षयः).

7 ^{a}) B8 lacuna from धनुषा up to ताण्ड्यश्चै (in 7^{b}). K6 Bo Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 धनुषाख्यो (for °क्षो). B8 च (for ऽथ). K4 रथेभ्यश्च (for ऽथ रैभ्यश्च). — ^{b}) K1 अवावसु-; D8 पूर्वा° (for अर्वा°). Da4 D8 -परावसु (for -परावसू). — ^{c}) K1 corrupt. G2 मायातिथिश्च (for मेधा°). — ^{d}) D5 तांडवैश्च; G2 व्यासश्चैव; M1 कव्य° (for ताण्ड्य°).

8 ^{a}) K1 सक्तिर्; K3 शक्ति-; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 शांतिर्; K7 D4. 9 दाल्भ्यो; B8 सकथिर् (sic); D5 दांत्यो (for शक्तिर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 महातेजास् (for °भागस्). — ^{b}) B8 देव- (for वेद-). K1 -शिरश्च यः; Da4 -शिरास्त्रियः; M1. 7 -शिरोचयः (for -शिराश्च यः). — ^{c}) K7 ऋषिश्रेष्ठ-; T G1–3. 6 M1. 5–7 मुनिश्रेष्ठः (for ऋषि°). K6 B9 Da4 Dn1 Ds1 D2. 8 M5 ऋषिश्रेष्ठश्च कपिलः; Bo. 6. 8 Da3 Dn4 Ds2 D8 ऋषिः श्रेष्ठश्च कपिलः; B7 ऋषिश्च श्रेष्ठकपिलः. ✻ Ca: कपिलः, शालिहोत्रस्य पिता । ✻ — ^{d}) K7 Bo. 8 D4. 9 T2 शालिहो(D4. 9 °हा)त्रः (for °होत्र-). K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 D8 D2. 8. 8 -पिता स्मृतः (K2 °ताः); D5 G2 -पितामहाः (G2 °हौ).

9 ^{a}) K3 अद्यः (for आद्यः). K4 Dn1. n4 कटस्; K7 कवस्; Da3. a4 कचस्; G1 कथस् (for कठस्). K1. 2. 7 D4. 9 तैत्तिरश्च (for °रिश्च). G2 आद्यकारस्तिरश्चैव; M1. 5–7 आद्यकस्तैत्तिरीयश्च. ✻ Ca: आद्यः कठशाखादर्शी । ✻ — ^{b}) B8 एव च; D5 -पूर्वजाः (for °जः). K7 D4. 9 वितंडश्च महानृषिः. — ^{c}) K1 कंठोथ; K7 कण्वश्च; B7 कयोथ; D8 कण्वौथ (for कण्वोऽथ). G1. 2 -गोत्रश्च (for -होत्रश्च). T2 कण्वोधिरेव गोत्रश्च. — ^{d}) K2 कीर्तितः; K7 ऋत्विजः; D4. 9 चर्त्विजः (for कीर्तिताः). G2 एते चैव प्रकीर्तिताः. — After 9^{cd}, T G1–3. 6 read 6. — ^{e}) Bo. 6–9 Dn4 D8 D2. 8. 5. 8 T1 G3. 6 संभूताः (for संभृताः). D4 -सभरास् (sic) (for -संभा°). — ^{f}) T1 G2. 3. 6 राज्ञो (for राजन्).

10 ^{a}) G2 ततस्तु (for न तत्र). D4 -घाता (for -घातो). — ^{b}) K1. 2 T1 G3. 6 राजैवं स्थिरो; Dn1 D8 D8 राजैवास्थितो; Dn4 °वांछितो; D5 राजा नैष्ठिलो; G2 राजा विस्मितो (for राजैवं स्थितो). T G1–3. 6 M5 ह्यभूत् (for ऽभवत्). Bo सर्वराजैव स्थितोभवत् (hypermetric). — ^{c}) K1 Dn4 अहिंसा(Dn4 °स्रा)-शुचिर्; K2. 4 D8 °स्रः (D8 °स्रः) शुचिर्; D4. 9 T

C. 12. 12762
B. 12. 337(?). 11
K. 12. 344. 11

आरण्यकपदोद्गीता भागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ १०
प्रीतस्ततोऽस्य भगवान्देवदेवः पुरातनः ।
साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् ॥ ११
स्वयं भागमुपाघ्राय पुरोडाशं गृहीतवान् ।
अदृश्येन हृतो भागो देवेन हरिमेधसा ॥ १२
बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुवमुद्यम्य वेगितः ।
आकाशं घ्नन्स्रुवः पातै रोषादश्रूण्यवर्तयत् ॥ १३
उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः ।
ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ॥ १४
उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह ।
किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः ॥ १५
ततः स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान्वसुः ।

G1-3. 6 °सारतिर्; D5 °सात्तुश्चिर्; M1. 5-7 °सारुचिर् (for °स्रः शुचिर्). Dn4 अश्रुद्रौ; D5 °द्रैर् (for °द्रौ). — d) K7 B8 D4. 5. 9 G2 -संस्थितः; Ds1 T G1. 3. 6 M1. 5. 7 -संस्कृतः (for -संस्तुतः). — e) M1. 7 अरण्यक-. K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 -पदोद्भूता; D4 -पदा गीता (for -पदोद्गीता). ❀ Cs: आरण्यकपदोद्गीताः, उपनिषद्वाक्यप्रोक्ता भागाः पिष्टपुरोडाशादयः । ❀ — f) K1. 2 यत्र (for तत्र). K1. 2. 7 D4. 9 T2 G1. 2 प्रकल्पिताः; K6 [उ]पशोभिताः; M1. 5-7 [अ]नुकल्पिताः (for [उ]पक°).

11 a) K1 प्रोतस् (for प्री°). B8 तत्र; G1 स्तुतो (for ततो). — b) D9 देवदत्तः (for °देवः). K1. 2. 4 सनातनः (for पुरातनः). — c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 स सा(K1 समा-; D4 असा)क्षाद्; B6-9 Da3. a4 G1 साक्षात्तु (for °त्तं). — d) K1. 2. 4 चादृश्यो; K7 D9 ना°; Da4 सोदृश्ये; D5 स दृष्टो (for सोऽदृश्यो). K2. 4 येन; Da4 [ऽ]न्येव; Dn4 [ऽ]न्ये मे (for ऽन्येन). B6. 7. 9 Da3 a4 वै दिवि (for केनचित्).

12 a) Ds1 स्वायं- (for स्वयं). K1 उपाग्राय; K2 °घ्राथ; K7 D4. 9 °गम्य (for °घ्राय). — b) K2 पुरोडाशे गृहेतवान् (sic). — c) K1. 2 हितो; K6 B9 कृतो; Da4 ततो; T1 G3. 6 हृते; T2 [ऊ]हिते; G1. 2 M1. 5-7 [आ]हृते (M5 °तो) (for हृतो). T G1-3. 6 M1. 6. 7 भागे (for भागो). — d) Da4 हरिमेधसः; G2 हितमेधसा (for हरि°). ❀ Cs: हरिमादित्यमेधयतीति हरिमेधाः, छान्दसो मुमागमः (e. g. जनमेजयतीति जनमेजयः, Pāṇini 6. 3. 67) । ❀

13 b) K4 Da3 D8 D2-4. 8. 9 M1. 5. 6 स्रुचम्; K7 Da4 Dn4 स्रवम्; Bo श्रुवम्; B6-9 श्रुचम् (for स्रुवम्). Da4 अद्यन्य (sic); D5 उद्दिश्य (for उद्यम्य). K1. 2 D4. 5. 9 वेगतः (for वेगितः). — c) K1 द्रुवोत्पत्तौ; K4 श्रुवः पातै; K7 Da3. a4 D2. 3. 8. 9 स्रुचः पातै (K7 °तौ; Da4 °त-); B6-9 श्रुचः पातै; Dn4 सुचः पातै; D8 स्रुचो घातै; D4 स्रुवः पाते; M1. 6-7 स्रुवोत्पातै (for स्रुवः पातै). T1 G2. 3 6 आकाशे स्रु(G2 °शात्स्रु)क्स्रुवौ क्षिप्त्वा; T2 आकाशस्थस्रुवोत्पातै; G1 °शस्य स्रुवोत्पाते. — d) Da4 शेषाद् (for रो°). K1. 2. 6 अस्रूणि; Da4 Ds1 अश्रुणि; G2 अस्र; M1 अश्रु; M7 अश्रू (sic) (for अश्रूणि). K6 Dn1 M6 [अ]वर्तयन्; Da3. a4 [अ]पातयत् (Da4 °न्); Dn4 M1. 7 न्यवर्तयत् (Dn4 °न्); G2 [अ]भ्यवर्तत (for [अ]वर्तयत्).

14 a) K1 [उ]परिशरं; Da3 °चरे (for °चरं). — b) M1. 7 महा- (for मया). — c) K2 ग्राह्याः (for ग्राह्यः). K7 om. हि. — d) K1 सश्रयः (sic); Da4 T1 G3. 6 संशयं.

15 Before 15, K1. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ins. युधिष्ठिर उवाच; D5 वसुरुवाच. — a) G1 वज्रभागा (for यज्ञ°). K6 च (for हि). — b) K2. 7 Da4 D4 G1 M1. 7 प्राप्तासुरैरिह. — c) G2 नः (for न). K1. 2. 4 किमर्थं वै न (K4 वैर-) संप्राप्ते (K1 °प्तो). — d) K2 सं-; K7 B8 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M1. 5-7 मे (for स). Dn4 हरे (for हरिर्). K7 D4. 5. 9 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 नृप (D5 °पः) (for विभुः).

16 Before 16, K1. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 ins. भीष्म उवाच. — a) K1. 2 सत्त्वं (for स तं). K1. 2. 4 Da3 Dn4 D2. 4. 8. 9 T2 समुद्भूतं; K7 अ*द्भूतं (for समुद्धूतं). — b) K4 भूमिपाले. D5 महावसुः. — d) K1. 2. 4 सदस्यांस्तांश्च सर्वशः. — After 16, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

806* उपरिचरवसुरुवाच ।
हुतं त्वयावदानीह पुरोडाशस्य यावती ।
गृहीता देवदेवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ।
इत्येवमुक्तो वसुना सरोषश्चाब्रवीद्गुरुः ।
न यजेयमहं चात्र परिभूतस्त्वयानघ ।
त्वया पशुर्वारितश्च कृतः पिष्टमयः पशुः । [5]
त्वं देवं पश्यसे नित्यं न पश्येयमहं कथम् ।

प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः ॥ १६
ऊचुश्चैनमसंभ्रान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि ।
नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीकृथाः ॥ १७
अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ।
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते ।
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १८
एकतद्वितत्रिता ऊचुः ।
वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः ।
गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम् ॥ १९
तप्त्वा वर्षसहस्राणि चत्वारि तप उत्तमम् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ २०
मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
कथं पश्येमहि वयं देवं नारायणं त्विति ॥ २१
ततो व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी ।
सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ २२

C. 12. 12777
B. 12. 337[6]. 25
K. 12. 344. 31

वसुरुवाच ।
पशुहिंसा वारिता च यजुर्वेदादिमन्नतः ।
अहं न वारये हिंसां द्रक्ष्याम्येकान्तिको हरिम् ।
तस्मात्कोपो न कर्तव्यो भवता गुरुणा मयि ।
भीष्म उवाच ।
वसुमेवं ब्रुवाणं तु क्रुद्ध एव बृहस्पतिः । [10]
उवाच ऋत्विजश्चैव किं नः कर्मेति वारयन् ।
अथैकतो द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।

[T G1. 3. 6 om. the ref. —(L. 1) T1 G3. 6 धावति (for यावती). —(L. 2) G2 गृहीतो. T1 G3. 6 तद् (for मद्-). —(L. 3) T2 Kumbh. ed. उक्ते (for उक्तो). —(L. 4) G1 त्वया*च (for त्वयानघ). —(L. 5) G2 [s]यं (for च). —(L. 7) T1 G3. 6 यजुर्वेदादियं ततः; G2 °दोदितं ततः (for the post. half). —(L. 8) G1 नु वारये; G2 अवारये (for न वारये). —(L. 9) G2 तस्मात्ते न च कर्तव्या (for the prior half). G2 करुणा (for गु°). — Kumbh. ed. om. the ref. —(L. 10) G2 क्रतुध्वंसं (for क्रुद्ध एव). —(L. 11) G2 न (for नः). T2 चारयन् (for वा°).]

17 a) Da4 असंभ्रांतं. Da3 (before corr. as in text) ऊचुश्चैव नसंभ्रांता. — b) K1 रोषे (for रोषं). —After 17ab, T G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins.:

807* शृणु त्वं वचनं पुत्र अस्माभिः समुदाहृतम् ।

— c) Dn4 कृतपुरो (sic) (for °युगे). — d) K1. 2. 4. 6 B9 Da3. a4 D4. 9 T2 G1. 2 M6 यत्त्वं; K7 यत्त्वां; B7 न त्वं; T1 G3. 6 M5 यं त्वं; M1. 7 यत्तं (for यस्त्वं). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 अचीकरः; B7 °कृताः; Da4 °कृथा; T G2. 3. 6 इहाकृथाः (G2 °ताः); G1 इहार्हथाः (for अचीकृथाः).

18 b) K2. 4 भागे. Dn4 उद्धृतः; D8 उद्यतः (for उद्यतः). — c) K2. 4 न स शक्तस्; Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 न शक्यः स; B9 स न शक्या; D6 न च शक्यस् (for न स शक्यस्). — e) Dn4 प्रसादे. — f) K1. 2 सर्वे; M1. 7 न वै (for स वै). K6 तु तं; K7 Dn1 D5. 9 M1. 6. 7 चैनं; Da3. a4 च तं; Dn4 चैतं; D4 चेनं; T G1. 3. 6 M5 एनं; G2 हि तं (for वै तं).

19 Kumbh. ed. om. the ref. — For the ref., Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cal. Bom ed. subst. the line:

808* एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखण्डिनः ।

[Hypermetric. Bo तत्र (for ततश्).]

while T G1-3. 6 read instead 806*, line 12. — a) K1 corrupt. K2. 7 Da4 ब्राह्मणः (Da4 °ण-). — b) K1 परिकीर्तितः. — d) K6 उत्तमां; Da1 उत्तरं (for °राम्).

20 a) K2 तात्वा (sic); K7 D4. 9 तथा; G2 नात्वा (for तप्त्वा). — b) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Da2 D5 T1 G3. 6 चरित्वा; D8 चचार (for चत्वारि). — c) K1 एकपादः; K2. 4 Bo Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8 °पादाः; Dn4 °पादा (for °पाद-). K1 स्थितः (for -स्थिताः). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 सर्वे (for सम्यक्).

21 a) K6 B6 (marg.). 7-9 D4. 9 -भागेन (for -भागे तु). — d) K2 ततः (for तपः). — Dn1. n4 D2. 3. 8 repeat 21ef after 809*. — f) Dn1 (first time) D8 D2. 3. 8 (last three first time) देवं नारायणात्मकं. — K6 B6-9 Da3. a4 D8 D5 ins. after 21: Dn1. n4 D2. 3. 8 after the first occurrence of 21ef:

809* वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनम् ।

[Da4 वरेणं (for °ण्यं). Da3. a4 D5 देवं; Da1 त्वं वै (for तं वै). D5 lacuna for देव.]

22 a) Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7

C: 12. 12776
B. 12. 337(6). 27
K. 12. 344. 31

यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं प्रभुम् ।
क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ॥ २३
तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ।
एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् ॥ २४
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्ति सनातनम् ।
अतीन्द्रिया निराहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ॥ २५
एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥ २६

अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीम् ।
यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥ २७
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ।
ततो नो दृष्टिविषयस्तदा प्रतिहतोऽभवत् ॥ २८
न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ।
ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजम् ॥ २९
न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ।
ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् ॥ ३०

अथ (for ततो). K7 Ds1 [अ]वभृते; Ca (gloss : समाप्तौ) °थे (as in text). B9 ततस्तस्यावभृथे (submetric). — After 22^{ab}, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 editions ins. :

810* स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ।

[B8 Da3. a4 ·गंभीरनिर्घोषा (for °या वाचा). Dn4 प्रहर्षेण करा विभोः (for the post. half).]

— ^{c}) K7 D4. 9 च (for चस्).

23 ^{a}) Dn4 corrupt. D5 भक्त्या; G2 श्रुत्वा (for भक्ताः). — ^{b}) K1 द्रव्यथ (sic); Da3. a4 द्रक्ष्यतस्; D5 द्रक्ष्याम (for द्रक्ष्यथ). Da4 ते (for तं). K1. 2. 4 पतिं; Dn1. n4 D8 D2. 3 विभुं; D8 (before corr.) विभो (for प्रभुम्). — ^{c}) K2 उत्तगुः*; M1. 7 उत्तरस्य (for °रतः). — ^{d}) K1 B6 Dn4 T2 M1 महाप्रभुः (Dn4 °भाः; T2 °भु); D5 °व्रताः (for °प्रभः).

24 ^{a}) T G1. 3. 6 M1. 6. 7 अत्र (for तत्र). — ^{b}) Da4 मानवांश्च; T G1–3. 6 पुरुषाश्च (for मानवाश्च). T2 चंद्रवर्चसं. — ^{d}) K6 Da4 D9 भक्ता. K3 Ds1 G2 पुरुषोत्तमे.

25 ^{c}) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1. 3. 6 अनिंद्रिया (for अतीन्द्रिया). B0. 6–9 Da3. a4 D8 T G1–3. 6 M1. 5–7 अ(B9 हा)नाहारा (for निरा°). — ^{d}) K2 अनिष्टनाः; K4 °पुन्याः; K6 B6. 7. 9 Da3. a4 अविस्पंदाः (Da4 °दां); K7 D9 अनिस्यंदाः; Dn4 Ds1 °स्पंदाः; D8 T2 G1 M1. 5–7 °ष्यंदाः; G2 अदिष्ट्यादाः (for अनिष्पन्दाः). D4 सुगंधिनाः.

26 ^{a}) D4 एकांतितस् (for °नस्). G2 एकं दिनं ते पुरुषाः. — K4 om. 26^{b}–28^{a}. K7 om. 26^{cd}. — ^{c}) G2 गच्छंतु (for गच्छध्वं). — ^{d}) D5 यत्र (for तत्र). B9 वै; Da3 तु (for मे). T2 प्रकाशितं. D4. 9 यत्र तेत्मप्रकाशिनः.

27 K4 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) G2 वचः (for वयं). — G2 om. 27^{b}–28^{b}. — ^{b}) Da4 M1. 6 वाचां. B9 शरीरिणां. T1 G3. 6 वाचं नामाशरीरिणः. — ^{c}) K2 Da4 यथाख्यानेन (for °तेन). — ^{d}) K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 T1 G3. 6 M5 देशं तं (by transp.); Dn4 तं देशे; M1. 6. 7 देवं तं. K1 T G1. 3. 5 प्रतिपेदिम; K7 D4. 9 °पद्य ह; D5 प्रत्यपत्स्यहि (for प्रतिपेदिरे).

28 K4 om. 28^{a} (cf. v. l. 26). G2 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{a}) K1. 2. 7 D4. 5. 9 महद्वीपं (for महाद्वीपं). — ^{b}) M5 तच्चिंतास् (for तच्चित्तास्). K1. 2. 7 D9 तं दिदृक्षवः (K1 °यः); B8 (marg.) M1. 5–7 तद्दि- (M7 तं दि)दृक्षया (for तद्दिदृक्षवः). — T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. after 28^{ab}: G2 after 27^{a}:

811* सहसाभिहताः सर्वे तेजसा तस्य मोहिताः ।

[G2 om. the prior half. M1. 5–7 [अ]भिगताः (for °हताः).]

— D5 reads 28^{c}–29^{b} twice. — ^{c}) K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स; Da4 [ऽ]स्मै; T2 lacuna; M1. 5. 7 तु; M6 तद्- (for नो). — ^{d}) Dn4 Ds1 ततः (for तदा). Da4 [ऽ]भवन्; Dn4 भवेस् (for ऽभवत्).

29 For the repetition in D5, cf. v. l. 28. — ^{a}) K1. 2 [अ]पश्याम. K7 D4. 9 पुरुषान्. — ^{c}) K1. 2 अथ (for ततो). Da4 M1. 6. 7 न (for नः). — ^{d}) K6 वेद- (for देव-). B6. 9 ·योनिजं; Dn4 ·योगतं (for ·योगजम्).

30 K1 reads 30 twice. — ^{a}) B0 तत्किल; B6 न केन (for न किल). — ^{b}) K7 D4. 9 शक्यास्ते (for शक्यते). Da4 द्रष्टुमांजसाः. — ^{c}) T2 G1. 2 तपः (for

व्रतावसाने सुशुभान्नरान्ददृशिरे वयम् ।
श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ३१
नित्याञ्जलिकृतान्ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् ।
मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः ।
तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥ ३२
या भवेन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्य युगक्षये ।
एकैकस्य प्रभा तादृक्साभवन्मानवस्य ह ॥ ३३
तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयम् ।
न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ॥ ३४
अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् ।
सहसा दृष्टवन्तः स्म पुनरेव बृहस्पते ॥ ३५
सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतम् ।
कृताञ्जलिपुटाः हृष्टा नम इत्येव वादिनः ॥ ३६
ततोऽभिवदतां तेषामश्रौष्म विपुलं ध्वनिम् ।
बलिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः ॥ ३७
वयं तु तेजसा तस्य सहसा हृतचेतसः ।

C. 12. 12793
B. 12. 337(6). 42
K. 12. 344. 47

ततः). G2 परं (for पुनर्). — d) G1 कृत्वा (for तप्त्वा). K2 Bo.9 D5 M1.5–7 तत्कालिकं. K6 B7 Da4 M1.5–7 तपः (for महत्).

31 a) K1 व्रतावसने (sic); K2 °सानं; K4 °मानं; M5.6 व्रतवासेन (for व्रतावसाने). K7 B8 Da3.a4 Dn1 D8 D2–5.8.9 च शुभान्; B9 तु शु° (for सुशु°). — b) Dn4 वरान् (for न°). K1 T G1.3.6 ददृशिमो (K1 °म); K2 ददृशो*; K7 नद्राक्ष तान्; D4.9 [अ]द्राक्ष्म तान्; G2 पश्यामहे (for ददृशिरे). K1.2 स्वयं (for वयम्). D5 नराणां द्राक्ष्मतास्वयं. ❀ Ca: ददृशिरे, पुरुषव्यत्ययः छान्दसः। मेनिरे (34b) इत्यपि तथा। ❀ — c) K7 D4.9 -शुभान्सौ(D4 °न्सो)म्यान्; Da3 -प्रती-कालन्; D5 -प्रभा सौम्य; T G1–3.6 M1.6.7 -प्रभा-न्स्वास्या(M1.6.7 °न्स्वा)न्; M5 -प्रभांगान्स्वान् (for -प्रतीकाशान्). — d) D5 -लक्षिता (for °तान्).

32 a) B6 damaged. D4.5.9 M1.6.7 -कृतो; G2 -पुटान् (for -कृतान्). B8 प्राज्ञान्; D5 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — b) K7 यजतः; D5 जगतः (for जपतः). K1 Ds1 उदंमुखं (Ds1 °खान्); D5 उदङ्मुखाः. — c) B6 partly damaged. K1.2 G2 मानस- (K2 °सं); Ds1 मानसा (for °सो). K2 जप्यो; Da4 Dn4 जयो (for जपो). — d) K2 ते (for तैर्). — e) K1 G1 -मनस्केन; B8 -मनःस्थेन; T2 -मनस्कानां; M1.5.6 °स्तेन (for °स्त्वेन). G2 तेनैकाऽग्रमानसेन; M7 तेनैकागमनंस्तेन (sic).

33 a) K7 D4.5.9 भवेद्या; Bo.7 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 याभवन्; T1 G3.6 यावंति; T2 G1 M1.6.7 यावती; G2 यावन्तो; M5 यावत्यो (for या भवेन्). K1 या भवेंदुनिशार्दूल. — b) K7 Ds1 D4.9 भा; G2 ताः (for भाः). Ds1 युगक्षयं. — c) D4 एकेकस्य; D5 एकैकशः (for °स्य). — d) K1.2 D5 भवेन् (for [अ]भवन्). Da3.a4 G2 मानसस्य (for °वस्य). K7 D4.5.9 T1 G1–3.6 M5 हि; T2 वै (for ह).

34 a) K1 तेजे निवासः. — b) T1 G3.6 [इ]मे विद्महे; T2 G1 मेनिमहे; G2 मेनामहं (for वै मेनिरे). K2.4 स्वयं; K7 D4.5.9 जनाः (for वयम्). — c) K2 [अ]भिधिकः (for [अ]भ्य°). — d) K7 om. (hapl.) समते.

35 a) K1.2.7 D4.9 ततः (for अथ). K1.2.4 -सहस्राणि (for °स्रस्य). — b) Da4 युगपदुत्थिताः. K1.2.4 लक्षयामः समंततः. — c) Bo.9 दृष्टवंतस्ते (for °वन्तः स्म). — d) Da4 D4 बृहस्पतेः (for °ते). ❀ Ca ब्रह्मणां, बृहतां महतां च पतिं, वासुदेवम्। बृहस्पतिरेवात्र संबोध्यः, तेन बृहस्पते इति वा पाठः। ❀

36 a) Bo.8 [अ]प्यधात्वंत; G1.2 [अ]भ्यधावंतस् (G2 °ति). — b) M1.7 तपस् (for ततस्). Dn4 Ds1 D5 [अ]द्भुतं; G2 ध्रुवं (for द्रुतम्). — c) K1.2.4.7 D4.5.9 सर्वे; Dn4 हृष्य; M1.6.7 दृष्टा (for हृष्टा). — d) Da4 वासिनः (for वादिनः).

37 a) K4.6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T1 G3.6 हि (K6 Da3 वि-) वदतां (for ऽभिवदतां). — b) K2 Da3 अश्रोष्म; Bo.8 Dn1 Ds2 D2.3.5.8 T G1.3.6 M1.5–7 अश्रौषं; B7 अस्रौस्म (for अश्रौष्म). B6–8 Dn1 T G1–3.6 M1.5–7 विपुल-; Dn4 [अ]वपुलं (sic) (for विपुलं). K1 Dn4 धनिं (for ध्वनिम्). — c) K7 lacuna for बलिः. Dn1 क्रियोप- (for कि-लोप-). K4 -ह्रियेत; Bo.7.9 Dn1.n4 D8 D3 -क्रियते (for -ह्रियते).

38 a) Da3 D5 च (for तु). Ds1 तेजसस् (for °सा). D5 यस्य (for तस्य). — b) K4 Dn4 कृत-; B8 (marg. as in text) [आ]कृष्ट-; T2 G1.2 नष्ट- (for

C. 12. 12794
B. 12. 337(6). 43
K. 12. 344. 47

न किंचिदपि पश्यामो हतदृष्टिबलेन्द्रियाः ॥ ३८
एकस्तु शब्दोऽविरतः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः ।
जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ ३९
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।
इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः शिक्षाक्षरसमीरितः ॥ ४०
एतस्मिन्नन्तरे वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
दिव्यान्युवाह पुष्पाणि कर्मण्याश्चौषधीस्तथा ॥ ४१
तैरिष्टः पञ्चकालज्ञैर्हरिरेकान्तिभिर्नरैः ।
नूनं तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ।
वयं त्वेनं न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया ॥ ४२
मारुते संनिवृत्ते च बलौ च प्रतिपादिते ।
चिन्ताव्याकुलितात्मानो जाताः स्मोऽङ्गिरसां वर ४३
मानवानां सहस्रेषु तेषु वै शुद्धयोनिषु ।
अस्मान्न कश्चिन्मनसा चक्षुषा वाप्यपूजयत् ॥ ४४
तेऽपि स्वस्था मुनिगणा एकभावमनुव्रताः ।
नास्मासु दधिरे भावं ब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ४५

हत-). K1. 2. 4 -मानसाः; K7 B6 D4. 9 -तेजसः (for -चेतसः). D5 सहस्रादित्यतेजसः. —c) T G1-3. 6 इह (for अपि). —d) K6 M1. 7 हतदृष्टि-; Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 हतचक्षुर्- (for °दृष्टि-). Dn4 -बलेंद्रियां.

39. a) K7 D4. 5. 9 च (for तु). K4. 6. 7 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2-5. 8 T G1. 3. 6 विततः (K7 °त-) (for ऽविरतः). —After 39ab, K7 D4. 9 T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

812* आकाशं पूरयन्सर्वं शिक्षाक्षरसमन्वितः ।
[T G1. 3. 6 -समन्वितं.]

—c) Ds1 (also as in text) जितस् (for जितं). —d) K4 Da4 Dn4 D4 विश्वभावनः (Dn4 °नं).

40 a) M1. 6. 7 ॐ नमस्ते (for नमस्तेऽस्तु). G2 सुब्रह्मण्य नमस्तेस्तु. —b) K4. 7 D8 M1. 7 -पूर्वजः (D8 °जं). —d) B9 शिक्षावक्ष- (sic); M1. 5-7 शीक्षाक्षर- (for शिक्षाक्षर-). K1. 2. 4 Bo. 6. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G1-3. 6 -समन्वितः; Da4 -समीरितं (for °तः).

41 b) M1. 5. 7 दिव्यगंध- (for सर्व°). K7 -वहा (for -वहः). —c) Da4 Ds2 दिव्याण्यु(Ds2 °न्यु)वाह पुष्पाणि; G2 द्रव्याण्यावाह्य पु°. —d) K2 कर्माण्याश्च (for कर्म°). K2 G2 औषधयस्. T1 G3. 6 तदा (for तथा). K7 D4. 9 काम्याश्चौषधयस्तथा.

42 a) T G1-3. 6 यैर् (for तैर्). K4 इष्ट-; Da4 D5 T1 G1. 3. 6 इष्टं; Ds2 दिष्टः (for इष्टः). K1. 2. 4 -कालज्ञो; B3 (marg.) -रात्रज्ञैर् (for -कालज्ञैर्). ❀ Ca: पञ्चकालज्ञैः, पञ्चरात्रज्ञैः । तत्रापि रात्रिपदेन दीक्षाकाल-नित्यपूजाकाल - नैमित्तिकपूजाकाल - काम्यपूजाकाल - प्रतिष्ठाकालाः लक्ष्यन्ते । ❀ —b) K7 एकांतिकैर्; Ds2 °तभिर् (for एकान्तिभिर्). — After 42ab, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 editions ins.:

813* भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कर्मभिस्तदा ।

[K6 B7-9 Da4 D5 तथा; D8 सदा (for तदा). B6 मनोवाक्कायकर्मभिः (for the post. half).]

—c) D5 अत्र (for तत्र). K1. 2. 4 गतो; Ds1. s2 (before corr.) [आ]गमो (for [आ]गतो). —d) D4 तेर्; D5 वै (for तैर्). K1. 2. 4 उदाहृता; K7 Da4 उदीरिताः. —G2 repeats 42c-43d after the repetition of 1 and 2. —e) Da4 D4 त्वनं; D5 तं न; T2 G2 (both times) त्वेतन्; G1 चैनं (for त्वेनं). —f) G2 (first time) सूर्य- (for तस्य).

43 For the repetition in G2, cf. v. l. 42. —a) K1 D5 तु (for च). G2 (first time) मारुतैः संनिवृत्तौ च. —b) G2 (second time) बले च प्रतिपेदिरे. —d) K1 G2 जातः; D5 याताः; M1. 7 जातान् (for जाताः). K1 सोंगिरसां; T2 G2 स्वंगिरसां; G1 स्मांगि° (for स्मोऽङ्गि°). Da4 वराः; G1. 2 वरः (for वर).

44 a) K1. 2. 4 म(K2 मा)नुष्याणां (for मानवानां). —b) D5 corrupt. K1 Dn4 om. (hapl.) तेषु. —c) K1 तस्मान्न; K6 B6. 7 Da3. a4 न चास्मान् (Da4 °त्) (for अस्मान्न). —d) B8 G2 M1. 7 च (for वा). K2 वापि पूजयेत्; Da4 वाप्यपूजयन्.

45 a) K1. 2 T2 G1. 2 हि (for ऽपि). B8 (marg.) सर्वे (for स्वस्था). —b) K2 एव भावम्; B9 एकीभावम्; T2 G1. 2 M1. 5-7 एकं भावम्. —c) Dn4 तस्मासु (for ना°). K2 ददिरे; G2 दर्शिरे (for दधिरे). —d) Da4 ब्रह्मा; D8 एक- (for ब्रह्म-). G2 -वाचम् (for -भावम्). K7 अनुव्रताः; B9 °ष्ठिता; Dn4 °ष्ठितः (for °ष्ठिताः).

46 a) K2 G2 सुपरिश्रांतं (G2 °तान्). K1 ततोस्मासुपरिश्रांतांस्. —b) K4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4

ततोऽस्मान्सुपरिश्रान्तांस्तपसा चापि कर्शितान् ।
उवाच खस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ॥ ४६
दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः ।
दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमाः ॥ ४७
गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् ।
न स शक्यो अभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥ ४८
कामं कालेन महता एकान्तित्वं समागतैः ।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभामण्डलदुर्दृशः ॥ ४९
महत्कार्यं तु कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ।
इतः कृतयुगेऽतीते विपर्यासं गतेऽपि च ॥ ५०
वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे ततः ।
सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ॥ ५१
ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवं स सोमप ।
तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमञ्जसा ॥ ५२
एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ।
देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।

C. 12. 12310
B. 12. 337(6).58
K. 12. 344. 63

Ds D2.3.8 चाति- (for चापि). K1.2.4.6 Bo.6.8 Dn1.n4 Ds1.s2 (before corr.) D2.3.8 कर्षि(B6 °थि)-तान् (for कर्शितान्). —c) D5 स्वस्थं; G2 कथं (for खस्थं). —d) G2 भूतात् (for भूतं). B8 [अ]शरीरिकं; Da3.a4 °रजं; G2 शरीरकं; M1.5-7 [अ]शरीरगं.

47 Before 47, K1.2.4 D4.5 ins. देवदेव उवाच; K6 Bo.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 देव उवाच; K7 D9 देवदूत उवाच; B9 भूत उवाच. —a) K7 Ds1 दृष्ट्वा वः; Da3.a4 दृष्टारः; Dn4 दृष्टा च (for दृष्टा वः). K1.2.4 श्रेष्ठाः; T2 चैताश्च (for श्वेताः). —b) Ds1 G2 M1.5-7 Cs (gloss: अन्तर्निरुद्धाः पञ्चेन्द्रियाः यैः) पंचेंद्रिय- (for सर्वेन्द्रिय-). T2 चंद्रांशुसदृशप्रभाः; G1 अनिष्पंदाः सुगंधिनः. —c) Da4 देष्टो (for दृष्टो). —d) K1 दृष्टो; Ds1 D4 दृष्टेर्; D9 हृष्टैर्; M1.6.7 दृष्टे (for दृष्टैर्). Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 G1 द्विजोत्तमैः. ❀ Cs: भगवति दृष्टे यत्फलं तन्मागतेषु दृष्टेष्वपि भवति । ❀

48 b) K1 यथागतिम्. K1.2.4 M1.7 [ऽ]विराद्; D5 [ऽ]चिरं (for ऽचिरात्). —c) K7 D4.9 स न (by transp.); T2 न न. K1.2.4 शक्यम्; Dn4 शक्त्या (for शक्यो). K6 Da3.a4 D5.9 T G3.6 ह्यभक्तेन; K7 Bo.6-9 Dn1 Ds D2.3.8 त्व°; Dn4 त्वद्भक्तेन; D4 [ऽ]थ भ°; G1 [ऽ]न्यभ°; G2 हि त्रित्तेन (for अभक्तेन). —d) Da4 damaged. K6 दृष्टुं (for द्रष्टुं). K1 (before corr.).2 देवाः; K1 (by corr.) G1 देव (for देवः). K6.7 B6 (marg.).7 Da3 D4.9 कदाचन (K7 °नः) (for कथंचन).

49 a) Dn1 Ds D8 (before corr.) G2 कालं; Dn4 D8 (by corr.) काले (for कामं). —b) K1 चैकांतित्वं; K2 चैकांतित्वं; K7 D4.5.9 T2 M1.5-7 एकांतित्वात्; G2 एकं नीत्वा (for एकान्तित्वं). K1.2 T1 G3.6 समास्थितैः; K7 Da4 D4.5.9 T2 G3 M1.5-7 °हितैः; Dn1 D3 उपागतैः; G2 समःश्रितैः (sic) (for समागतैः). —c) K1.2.4 शक्यं; Ds1 सक्यो (for शक्यो). —d) Dn4 -दुर्दृशः.

50 a) G1 महत्काम्यं (for °त्कार्यं). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 च; D4 नु; G2 हि (for तु). —b) K4 D5 -सत्तमः (D5 °म). —c) K2.4.6.7 B6-9 Da3 D4.5.9 ततः (for इतः). Da4 [ऽ]तीता. —d) T2 G1 विपर्यास-. Da4 गता (for गते). B6.7.9 Da3.a4 वा (for च). ❀ Cs: विपर्यासं गते, विपरीतस्वभावे, राक्षसादिभिरधर्मबहुलमिति यावत् । ❀

51 ab) K1 corrupt; Dn4 Ds1 वैवस्वतं(Ds1 °ते)-तरे; T2 G1 M5 °तांतरे. G2 transp. विप्राः and प्राप्ते. K2 तत्रायुगे (for त्रेता°). K1.2.4 तथा; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 पुनः (for ततः). —d) K7 सदयो (for सहाया).

52 Before 52, B6.8 (marg.) ins. एकतद्वितत्रिता ऊचुः. —b) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 निशम्यैव; G2 निशाम्यैव. K1 स सोमप; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [अ]मृतोपमं; K7 D4.9 स्म (D9 स) वै तदा; T1 G3.6 सुरोत्तम; T2 M1.5-7 स सोमपाः (T2 °पः); G2 पुराधिपाः (for स सोमप). —c) K7 प्रासादात्. K7 D4.5 M1.5-7 स्म (for स्मो). —d) K2.4 देवम्; Da4 दशम् (for देशम्). Da4 ईशितम् (for ईप्सि°). K1.2.4 ओजसा (K1 °सः) (for अञ्जसा).

53 a) K1.2.7 D5.9 हि (for सु-). —c) D5 अदृष्टः (for न दृष्टः). —d) B6 partly damaged. G2 त्वं कथं (by transp.). B8 (orig.) कथं द्रष्टुमिहेच्छसि; B8 (marg.) कथं त्वं द्रष्टुमिच्छसि. —f) K1.2.4 विश्वभुक्; G3 °दृग् (for °सृक्). —After 53, K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 editions ins.:

C. 12. 12611
B. 12. 337(6). 59
K. 12. 344. 64

नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ।
अनुनीतः सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधीः ।
समानीय ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ५४
समाप्तयज्ञो राजापि प्रजाः पालितवान्वसुः ।
ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीं ततः ॥ ५५
अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ।
नारायणपरो भूत्वा नारायणपदं जगौ ॥ ५६
तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।
महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् ।
परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

814* अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ।

[D5 repeats this after the first occurrence of 54ab.]

54 Most MSS. om. the ref. D5 reads 54ab twice. — a) D4 एकम् (for एवम्). B6 (marg. as in text) एतेन ; Dn4 Ds1 एव च ; T2 G2 एवोक्त- (for एकत-). — b) Dn4 हित- ; Ds1 द्वितस् ; G2 वीत- (for द्वित-). G2 -त्रिततमेन (for °मतेन). — K2 om. 54c–55d. — c) K6 D9 अनुनीतं ; Dn4 °सीतः (for °नीतः). Da4 सदश्चैव (for °स्यैश्च). — e) K4 Dn1 Ds2 D3. 8. 8 समापय ; Dn4 Ds1 °नय ; T1 G3. 8. 6 °प्य च ; M1 °नीयस् (for °नीय). — f) K1 D5 तं देवं ; K7 D4. 9 नृदेवं ; G2 देवं तं (for दैवतं).

55 K2 om. 55 (cf. v. l. 54). — a) B8 lacuna for राजा. D4 lacuna ; G2 राजर्षिः (for राजापि). Da4 समीयज्ञो स राजापि (sic). — b) K6 B9 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 8 प्रजां ; K7 प्रजा ; D4 lacuna ; T2 प्राज्ञः (for प्रजाः). B9 वसु ; T G1–3. 6 प्रभुः (for वसुः). — c) Da4 ब्रह्मशापो ; D4 °शापा (for °शापाद्). Dn4 दिवं (for दिवो). — d) B6 damaged. D8 स पपात (for प्रविवेश). K1 म * तलं ; K4 महीं तलं ; K7 D4. 9 रसातलं ; B9 D5 महीतलं ; D8 ततो महीं (by transp.) ; G2 महीं तदा. — After 55, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 8. 8 editions ins. :

815* स राजा राजशार्दूल सत्यधर्मपरायणः ।

[D3 om. (hapl.) जारा. B0 Da3. a4 °शार्दूलः.]

56 D6 om. 56ab. — a) B8 (marg.) पुनर्भूमि- ; Ds2 D4 अंतर्भूमिं. — b) G2 तन्नाम्नौ (for सततं). — d) K2 -पदे जगौ ; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D3. 8 -जपं जपन् ; K7 D4. 5. 9 -परायणः ; B8 (marg.) -परं जपन् ; Dn4 -जपं जपेत् ; D2 * * जपन् ; T1 G3. 6 M5 -जपं जगौ ; G2 -पदं जगत् ; M1. 6. 7 -परं जगौ (for -पदं जगौ).

57 a) K1 प्रभु- (hypermetric) ; K2. 7 D4. 5. 9 तु (for च). — b) Ds1 पुनर्देवोत्थितस्. K1 तदा ; K2. 4 G2 ततः ; K6 Da3. a4 च सः (for तु सः). — c) B9 (marg.) महीतलं. K7 B9 G1. 2 गत- ; Da4 D5 गतं (for गतः). — d) T G1–3. 6 तदनंतरं (for सम°). — K2 om. 57ef. — e) K1 परस्परम् (for परां गतिम्). — f) K1 इष्ट- (for इति).

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan* : K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G2. 6 M5 नारायणीयः ; K7 D4. 9 नरनारायणीयः ; M6 बृहस्पतिप्रसादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B7 Dn4 G1 160 ; B8 263 ; Dn1 G3 162 ; Ds1 T1 G6 161 ; D8 M1. 6. 7 157 ; T2 174 ; G2 192 ; M5 193. — *Śloka no.* : Da4 Dn1 65 ; Dn4 D8 64.

३२४

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा भक्तो भगवत आसीद्राजा महावसुः ।
किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत ॥ २
अजेन यष्टव्यमिति देवाः प्राहुर्द्विजोत्तमान् ।
स च छागो ह्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ३

ऋषय ऊचुः ।

बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि बीजानि छागं न घ्नन्तुमर्हथ ॥ ४
नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।
इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।
मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ।

C. 12. 12823
B. 12. 338(7).6
K. 12. 345. 9

324

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6.7 (cf. v. l. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 a) K7 D4.5.9 यदि (for यदा). K1.2.4.6 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यदा भा(Ds2 भ)गवतोत्यर्थम्; G3 यदा भगवतो भक्त॰. — b) K7 भक्तो (for राजा). K4.7 M7 महान्वसु; D5 महावसु॰. — c) D8 परिभ्रंशो (for °भ्रष्टो). K2.4 किमर्थमपरिभ्रष्टो.

2 c) K7 om. संवादं. — d) D8 देवतानां (for त्रिदशानां). G3 तथैव च. — After 2, T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

816* इयं वै कर्मभूमिर्हि स्वर्गो भोगाय कल्पितः ।
तस्मादिन्द्रो महीं प्राप्य यजमानस्तु दीक्षितः ।
सवनीयपशोः काल आगते तु बृहस्पतिः ।
पिष्टमानीयतामत्र पश्वर्थं इति भाषत ।
तच्छ्रुत्वा देवताः सर्वा इदमूचुर्द्विजोत्तमम् । [5]
बृहस्पतिं मांसगृध्नाः पृथक्पृथगरिंदम ।

[(L. 1) T2 कल्पितं (for °तः). G1 स्वर्गो भोगप्रकल्पितः; G2 स्वर्गभोगाय कल्पते (for the post. half). — (L. 2) T2 G1 यजनार्थं (for यजमानस्). T2 दीक्षितं (for °तः). — (L. 4) T2 G1.2 पश्वर्थम्. — (L. 6) T2 मांसगर्धाः; G1 °गृध्राः; G2 मांसं क्षुद्धाः (for मांसगृध्नाः). G1 प्रथक्प्रथगरिंदमं (for the post. half).]

3 a) G2 अजो न (for अजेन). — b) Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. देवाः and प्राहुः. D5 T1 G3.6 द्विजोत्तमं (for °त्तमान्). — c) D5 om. च. K1 ह्यपो; K6 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [s]प्यजो; B9 lacuna; M1 अजो (for ह्यजो). K6 lacuna; Da1 ज्ञेया. — d) K7 Da4 नान्य॰ (for नान्यः). K1.2.4 D4.9 T1 G2.3.6 स्मृतः; B9 स्मृतिः; Da4 श्रुतिः; D5 स्थितः (for स्थितिः).

4 a) G2 अजैर् (for बीजैर्). — c) Da4 अजः (for अज॰). Dn4 ॰संज्ञा न; Ds1 ॰संज्ञानी (for °नि). — d) Bo.6.7 Dn1 Ds2 छागं नो; T G1.3.6 मागं तं; M1.5–7 न छागं (M7 °गा) (by transp.). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 हंतुम्; T G1.3.6 हतुंम् (for घ्नन्तुम्). Da4 अर्हथः (for °थ). G2 भागस्तस्य महात्मनः.

5 a) K2 धर्माः. — b) K1.2.4.7 D4.5.9 वै व॰(K2.4 ब)ध्यते (for वध्येत वै). — c) T2 इदं कृतं युगश्रेष्ठं. — d) K1.2.4.7 D4.5.9 पशुर्य(K1.2 °र)त्र न व(K2 D4.9 व॰; K4 बु)ध्यते. — After 5, T G2.3.6 ins.:

817* युष्माकमजबुद्धिर्हि अजो बीजं तदुच्यते ।

[T2 कथं यूपे ह्यजो बद्धो; G2 युष्माकमजरं बुद्धा (for the prior half). T2 ह्यजो; G2 वासो (for अजो).]

6 T G1–3.6 M5 om. the ref. — a) Da1 संवेदितास् (for संवद°). D5 तेषां प्रवदतां श्रेष्ठस्. — b) B8 त्रिदशैः (for विबुधैः). — c) D5 मार्गं गतो (for मार्गागतो). — d) Da1 वसुः (for वसुः). — e) K2.7 Bo.7–9 Da3.a4 अंतरीक्ष॰ (Da4 °क्षं) (for °रिक्ष॰). T2 G1 M1.7 ॰चर॰ (for ॰चरः). — f) T G1–3.6 सहस्र॰ (for समग्र॰).

C. 12. 12811 B. 12. 337(5).59 K. 12. 344. 64

नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५३
भीष्म उवाच ।
एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ।
अनुनीतः सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधीः ।
समानीय ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ५४
समाप्तयज्ञो राजापि प्रजाः पालितवान्वसुः ।
ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीं ततः ॥ ५५
अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ।
नारायणपरो भूत्वा नारायणपदं जगौ ॥ ५६
तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।
महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् ।
परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

814* अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ।

[D5 repeats this after the first occurrence of 54ab.]

54 Most MSS. om. the ref. D5 reads 54ab twice. — a) D2 एकम् (for एवम्). B5 (marg. as in text) एतेन; Dn4 Ds1 एव च; T2 G3 एवोक्त- (for एकत-). — b) Dn4 द्वित-; Ds1 द्वितस्; G3 वीत- (for द्वित-). G2 -त्रितत्मेन (for °मतेन). — K3 om. 54c–55d. — c) K6 D5 अनुनीतं; Dn4 °नीतः (for °नीतः). Da4 सदश्चैव (for °स्यैश्च). — e) K4 Dn1 Ds2 D3. 5. 8 समापय; Dn4 Ds1 °नय; T1 G3. 5. 6 °य्य च; M1 °नीयस् (for °नीय). — f) K1 D5 तं देवं; K7 D3. 9 नृदेवं; G3 देवं तं (for दैवतं).

55 K3 om. 55 (cf. v. l. 54). — a) B3 lacuna for राजा. D4 lacuna; G3 राजर्षिः (for राजापि). Da4 समीयज्ञो स राजापि (sic). — b) K6 B0 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 8 प्रजां; K7 प्रजा; D4 lacuna; T2 प्राज्ञः (for प्रजाः). B9 वसु; T G1–2. 6 प्रभुः (for वसुः). — c) Da4 ब्रह्मशापो; D4 °शापा (for °शापाद्). Dn4 दिवं (for दिवो). — d) B8 damaged. D8 स पपात (for प्रविवेश). K1 म * तलं; K4 महीं तलं; K7 D3. 9 रसातलं; B9 D5 महीतलं; D8 ततो महीं (by transp.); G2 महीं तदा. — After 55, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D3. 5. 8 editions ins.:

815* स राजा राजशार्दूल सत्यधर्मपरायणः ।

[D3 om. (hapl.) जारा. B0 Da3. a4 °शार्दूलः.]

56 D5 om. 56ab. — a) B8 (marg.) पुनर्भूमि-; Da2 D4 अंतर्भूमि-. — b) G2 तत्रात्मौ (for सततं). — d) K3 -पदे जगौ; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D5 D3. 8 -जपं जपन्; K7 D3. 5. 9 -परायणः; B8 (marg.) -परं जपन्; Dn4 -जपं जपेत्; D3 **जपन्; T1 G3. 6 M5 -जपं जगौ; G2 -पदं जगत्; M1. 6. 7 -परं जगौ (for -पदं जगौ).

57 a) K1 प्रभु- (hypermetric); K3. 7 D4. 5. 9 तु (for च). — b) Ds1 पुनर्देवोत्थितस्. K1 तदा; K3. 4 G3 ततः; K6 Da3. a4 च सः (for तु सः). — c) B9 (marg.) महीतलं. K7 B9 G1. 2 गत-; Da4 D5 गतं (for गतः). — d) T G1–3. 6 तदनंतरं (for सम°). — K3 om. 57ef. — e) K1 परस्परम् (for परां गतिम्). — f) K1 इष्ट- (for इति).

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M3–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D3. 5. 5. 8 T G2. 6 M5 नारायणीयः; K7 D4. 9 नरनारायणीयः; M8 बृहस्पतिप्रसादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 G1 160; B8 263; Dn1 G3 162; Ds1 T1 G6 161; D8 M1. 6. 7 157; T2 174; G2 192; M5 193. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 65; Dn4 D8 64.

३२४

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा भक्तो भगवत आसीद्राजा महावसुः ।
किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत ॥ २
अजेन यष्टव्यमिति देवाः प्राहुर्द्विजोत्तमान् ।
स च छागो ह्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ३
ऋषय ऊचुः ।
बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि बीजानि छागं न घ्नन्तुमर्हथ ॥ ४
नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।
इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ॥ ५
भीष्म उवाच ।
तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।
मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ।

C. 12. 12823
B. 12. 336(7).6
K. 12. 345. 9

324

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6.7 (cf. v. l. 321. 14; 318. 1; 283. 15; 320. 40).

1 a) K7 D4.5.9 यदि (for यदा). K1.2.4.5 Bo. 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 यदा भा(Ds2 भ)गवतोत्यर्थम्; G3 यदा भगवतो भक्त॰ — b) K7 भक्तो (for राजा). K4.7 M7 महान्वसु; D5 महावसु॰ — c) Ds परिभ्रंशो (for °भ्रष्टो). K2.4 किमर्थमपरिभ्रष्टो॰

2 c) K7 om. संवादं. — d) D6 देवतानां (for त्रिदशानां). G3 तथैव च. — After 2, T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

816* इयं वै कर्मभूमिर्हि स्वर्गो भोगाय कल्पितः ।
उस्मादिन्द्रो महीं प्राप्य यजमानस्तु दीक्षितः ।
सवनीयपशोः काल आगते तु बृहस्पतिः ।
पिष्टमानीयतामत्र पश्वर्थं इति भाषत ।
तच्छ्रुत्वा देवताः सर्वा इदमूचुर्द्विजोत्तमम् । [5]
बृहस्पतिं मांसगृध्नाः पृथक्पृथगरिंदम ।

[(L. 1) T2 कल्पितं (for °तः). G1 स्वर्गो भोगप्रकल्पितः; G3 स्वर्गभोगाय कल्पते (for the post. half). — (L. 2) T2 G1 यजनार्थं (for यजमानस्). T2 दीक्षितं (for °तः). — (L. 4) T2 G1.2 पश्वर्थम्. — (L. 6) T2 मांसगर्धाः; G1 °गृध्नाः; G3 मांसं लुब्धाः (for मांसगृध्नाः). G1 प्रथक्प्रथगरिंदमं (for the post. half).]

3 a) G2 अजो न (for अजेन). — b) Bo.8 Dn1.n4 Ds D2.3.8 transp. देवाः and प्राहुः. Ds T1 G3.6 द्विजोत्तमं (for °त्तमान्). — c) D5 om. च. K1 ह्यपो; K6 Bo.6.7 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 [ऽ]प्यजो; B9 lacuna; M1 अजो (for ह्यजो). K6 lacuna; Da4 ज्ञेया॰ — d) K7 Da4 नान्य॰ (for नान्यः). K1.2.4 D4.9 T1 G2.3.6 स्मृतः; B9 स्मृतिः; Da4 श्रुतिः; D5 स्थितः (for स्थितिः).

4 a) G2 अजैर् (for बीजैर्). — c) Da4 अजः (for अज॰). Dn4 -संज्ञा न; Ds1 -संज्ञानी (for °नि). — d) Bo.6.7 Dn1 Ds2 छागं नो; T G1.3.6 भागं तं; M1.5–7 न छागं (M7 °गा) (by transp.). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 हंतुम्; T G1.3.6 हर्तुम् (for घ्नन्तुम्). Da4 अर्हथः (for °थ). G3 भागस्तस्य महात्मनः॰

5 a) K2 धर्माः॰ — b) K1.2.4.7 D4.5.9 चै व- (K2.4 ब)ध्यते (for वध्येत वै). — c) T2 इदं कृतं युगश्रेष्ठं. — d) K1.2.4.7 D4.5.9 पशुर्य(K1.2 °र)त्र न व(K2 D4.9 ब-; K4 बु)ध्यते. — After 5, T G2.3.6 ins.:

817* युष्माकमजबुद्धिर्हि अजो बीजं तदुच्यते ।

[T2 कथं यूपे ह्यजो बद्धो; G3 युष्माकमजरं बुद्धा (for the prior half). T2 ह्यजो; G3 वासो (for अजो).]

6 T G1–3.6 M5 om. the ref. — a) Da4 संवेदिताम् (for संवद°). Ds तेषां प्रवदतां श्रेष्ठम्॰ — b) B5 त्रिदशैः (for विबुधैः). — c) Ds मार्गं गतो (for मार्गागतो). — d) Da4 वयुः (for वसुः). — e) K6.7 Bo.7–9 Da3.a4 अंतरीक्ष- (Da4 °क्षं) (for °रिक्ष-). T2 G1 M1.7 -चर- (for -चरः). — f) T G1–3.6 सहस- (for समग्र-).

C.12.12824
B.12.335(7).7
K.12.345.10

अन्तरिक्षचरः श्रीमान्समग्रबलवाहनः ॥ ६
तं दृष्ट्वा सहसायान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम् ।
ऊचुर्द्विजातयो देवानेष छेत्स्यति संशयम् ॥ ७
यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ।
कथं स्विदन्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥ ८
एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।
अपृच्छन्सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात् ॥ ९
भो राजन्केन यष्टव्यमजेनाहो स्विदौषधैः ।
एतन्नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥ १०
स तान्कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ।
कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समागताः ॥ ११

ऋषय ऊचुः ।

धान्यैर्यष्टव्यमित्येष पक्षोऽस्माकं नराधिप ।
देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् ।
छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा ॥ १३
कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः ।
ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् ॥ १४
सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत ।

---

7 a) K1 सहसा यंतं; K2 °सायांते; Da4 °सांयांतुं (sic) (for °सायान्तं). — b) K1 वसु (for वसुं). Ds1 तं (for ते). K3 Da4 द्वं (Da4 त्वां)तरिक्षगं; K6 Bo. 8. 9 Ds1 त्वंतरीक्षगं; D5 चांतरि°. — c) Da4 द्विजातये. — d) K1 संश्रयं (for संशयम्).

8 a) B7 G1 -पति-; G3 -वृत: (for -पतिः). — b) Bo. 6. 8 Dn4 D2. 4. 8. 9 G1 -हित:; B9 -हिता:; Da4 G2 M6 -हिते (for -हित-). B7 -प्रियं; B8 प्रभु:; G2 रत:; M6 मय: (for -प्रियः). — c) K7 D4. 9 कथंचिन्ना-न्यथा ब्रूयाद्. — d) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 transp. वाक्यं and एष. K6. 7 D4. 9 महान्वसु: (D9 °सुं); B9 महात्मसु; Da4 °सुर: (for °न्वसुः).

9 Before 9, B9 ins. भीष्म उवाच. — a) Da3 om. (hapl.) दं कृत्वा. — b) K1. 2 मुनयस् (for ऋषयस्). M5 तदा (for तथा). T2 G1. 2 ऋषयो त्रिबुधास्तथा. — c) K7 M1. 7 अपृच्छत् (for °च्छन्). K1 Da3. a4 -सहसा प्रेत्य; Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 D1. 3. 8 M5-7 सहि-ताभ्येत्य (for सहसा°). — d) K6 Da4 वसु-. K7 D4. 9 अंतिके; D5 °कं (for °कात्).

10 Before 10, B8 ins ऋषय ऊचुः. — b) K7 D4. 9 आहो श्विद्. K6 D4 ओषधै:; Ds1 औषधी:. T1 G2. 3. 6 अजेन स्विद (G2 किम)थौषधैः; M1. 5-7 अजैराहो स्विदौषधैः. — c) K1. 2. 4 एवं (for एतन्). G1 न (for नः). — d) K7 प्रमाणं न; G1 °णज्ञो (for °णं नो).

11 Before 11, K1. 2. 4. 7 B6. 8. 9 D4. 9 ins. भीष्म उवाच. — a) K2 सत्यां; Ds1 सतां (for स तान्). K1 कृतांजलिं. — b) K3. 7 -पपृच्छ (for -पप्रच्छ). K7 वसु. T G1-3. 6 पर्यपृच्छच्च वै वसुः. — Before 11cd, B9 ins. वसुरुवाच. — c) B8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वै; D5 को; T G1-3. 6 M1. 6. 7 वा (for वः). D5 वै (for को). M5 पर: (for मतः). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8 M6 C8 (gloss: सिद्धान्तः) कामो (for पक्षो). Csp कस्य वा कामतः पक्षः. — d) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 द्विजोत्तमा: (for समागताः).

12 G2 om. the ref. — a) K7 B6. 7. 8 (marg.) Da1 बीजैर् (for धान्यैर्). K1 इष्टव्यम् (for य°). K7 Ds2 D4. 9 एवं; Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 एव (for एष). — b) K6 यज्ञो (for पक्षो). B6 (marg. as in text) नरेश्वर; Da4 नराधिप:. — c) D5 देवतानां (for देवानां तु). M1. 6. 7 पशुभि: (for तु पशुः). K2 पक्षे; K6 यक्षो (for पक्षो). T G1-3. 6 दे(T2 G1. 2 दै)व-तानां तु (T2 G1 हि; G2 च) पशुभि:. — d) K7 D4. 9 मतं; Da4 मनो; T G1-3. 6 पक्षो (for मतो). D8 [ऽ]स्माकं (for राजन्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ब्रवीहि (for वदस्व).

13 K1. 2. 4 T G1-3. 6 om. the ref. — a) B7 D5 च; D4 नु (for तु). T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — c) K2 छागो न; T2 M1. 6. 7 भागेन (for छा°). K7 D4. 9 चैव; D5 [ए]व च; M1. 6. 7 [अ]नेन (for [अ]जेन). Da4 छागन्नाजेन यष्टव्यम् (sic). — d) D8 उक्त्वा (for उक्तं). G2 तथा (for तदा). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 इत्युक्तं वचनं तव.

14 a) K1. 2 तदा; G2 वच: (for ततः). — b) K1. 2. 4. 7 D4. 9 ऋषय: (for मुनयः). — d) B7 M7 -वादिन:; Ds1 -वादिनां (for °नम्). G2 देवानां पक्षवादिनां.

अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ।
अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि ॥ १५
ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा ।
अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृपः ।
स्मृतिस्त्वेनं न प्रजहौ तदा नारायणाज्ञया ॥ १६
देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणम् ।
चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् ॥ १७
अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना ।
अस्य प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसः ॥ १८
इति बुद्ध्या व्यवस्याशु गत्वा निश्चयमीश्वराः ।
ऊचुस्तं हृष्टमनसो राजोपरिचरं तदा ॥ १९
ब्रह्मण्यदेवं त्वं भक्तः सुरासुरगुरुं हरिम् ।
कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणम् ॥ २०
मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महात्मनाम् ।
अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ॥ २१
यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम् ।

C. 12. 12841
B. 12. 338(7). 23
K. 12. 345. 27

---

15 Before 15, B9 ins. ऋषय ऊचुः. —^{a}) B9 पर- (for सुर-). —^{b}) K2 दिवा पत; T2 इहाच्युत. — K1. 2. 7 D4. 9 transp. 15^{cd} and 15^{ef}. —^{c}) K1 तं (for ते). —^{d}) Da4 Dn1 D4 G2 विहिता (for विहता). D9 मतिः (for गतिः). — K4 D5 om. 15^{ef}. —^{e}) K2 B7. 9 Ds2 (before corr.) G1 M1. 7 अस्मात् (for अस्मत्-). G2 -पातेन (for -घातेन). —^{f}) Dn4 प्रवेक्षसि. — After 15, T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

818* विरुद्धं वेदसूत्राणामुक्तं यदि भवेन्नृप ।
वयं विरुद्धवचना यदि तत्र पतामहे ।

[(L 1) G2 विरुद्धदेवसूत्राणाम् (for the prior half). —(L. 2) G2 -वचनाद् (for -वचना). G2 पितामहे (for पता°).]

16 Before 16, B9 ins. भीष्म उवाच. —^{a}) K1. 2, 4. 7 D4. 5. 9 तु; T G1–3. 6 स (for ऽथ). —^{b}) G1 राजोपचरतस्तदा; G2 राजोपचरो मुहुः. — Before 16^{cd}, G2 ins. वसुः. —^{c}) G1 अथा; G2 अतो (for अधो). K1. 2. 4. 6. 7 Da3 D4. 5. 9 [अ]थ (for [आ]शु). —^{d}) Dn4 विवरणे (for °रगो). K1. 4. 7 B6. 7 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 M7 नृप (for नृपः). —^{e}) K1. 2. 4 एनं; Da3 Dn4 D8 त्वेवं; Da4 त्वं न (for त्वेनं). K6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 विजहौ (for प्र°). G2 स्मृतिं तु नैव प्रजहौ. —^{f}) K6 तदा नारायणाभया; G2 ततो नारायणाश्रयात्.

17 ^{a}) G2 च (for तु). K1 सहितः (for °ताः). —^{b}) K2 पाश- (for शाप-). D6 -विमोक्षणात् (for °क्षणम्). — D4 om. (hapl.) 17^{c}–20^{d}. —^{c}) K7 Ds1 चिंतयामाशुर्. —^{d}) M5 स्वकृतं. B6 तं; T G1–3. 6 नः (for तत्). K1. 2. 4 सु(K1 स्व)कृतं नृपतेस्ततः.

18 D4 om. 18 (cf. v. l. 17). D2 om. 18^{b}–19^{c}. —^{b}) G2 महात्मनः (for °त्मना). —^{c}) K7 D8. 9 तस्य (for अस्य). Ds1 प्रतिप्रिये (for °प्रियं). —^{d}) B8 lacuna; B9 तं; Da4 ना; G2 यद् (for नो). K1 संनितेश्नो दिवौकसैः (sic); T1 G1. 3. 6 सहितो (G3 °ते) नो दिवौकसां.

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 17). D2 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). —^{a}) K6 बुद्ध्वा (for बुद्ध्या). D5 विमृश्य; D9 [अ]ध्यवस्य (for व्यवस्य). —^{b}) K3. 4 Ds1 D5 ईश्वरः; T2 °रं. —^{c}) K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) Da3. a4 D5 ते; K7 Dn1. n4 D8. 9 M1. 5. 6 सं- (for तं). Da3 repeats from मनसो up to गुरुं (in 20^{b}) after 20. Da3 (second time) -मानसो; Ds1 -मनसं (for °सो). —^{d}) Ds1 सदा (for तदा).

20 For the repetition in Da3, cf. v. l. 19. D4 om. 20 (cf. v. l. 17). Before 20, B8. 9 ins. देवा ऊचुः. 20^{ab} is partly damaged in B6. —^{a}) T1 G3. 6 ब्रह्मण्यदेव (for °देवं). T2 तं (for त्वं). K6 त्वं भज; K7 D9 भज त्वं; B6 भक्तस्त्वं (by transp.). K4 B8 Dn1. n4 D8 D3. 5. 8 ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं; G2 °णा देवतं गच्छ. —^{b}) K7 D9 चराचर- (for सुरासुर-). Dn1 Ds2 D8 -गुरुर्हरिः (for -गुरुं हरिम्). —^{c}) T1 G3. 6 स्तुहि स; G1 स्तुवंति (for स तव).

21 ^{a}) Da3 om. from मानना up to फलितव्यं (in 21^{d}). K6 मानता; Da4 माननास्; M1. 5–7 °नं (for °ना). K1. 2. 4 ते; K6 च; D4 न (for तु). D9 T2 मानना मद्विजातीनां; G2 मनानास्वद्वि°. —^{b}) D4 M1. 5–7 कर्तव्यं (for °व्या). K2 ते; K4 तैर्; T1 G1. 3. 6 तु; T2 सु-; G2 तु (for वै). B8 G2 महात्मना. — The portion from 21^{c} up to 36^{c} is lost in Ds1 on missing fol. —^{c}) K4 तपसां. —^{d}) G1 भवितव्यं; M1. 5–7 पति° (for फलि°). B7 नृपोत्तमः;

C. 12. 12841
B. 12. 332(7). 24
K. 12. 345. 28

एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ॥ २२
यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ।
भूमेर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमाप्स्यसि ।
यज्ञेषु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारां महात्मभिः ॥ २३
प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरास्पृशेत् ।
न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेश्छिद्रे भविष्यतः ॥ २४
वसोर्धारानुपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।
स देवोऽस्मद्वरात्प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ॥ २५
एवं दत्त्वा वरं राज्ञे सर्वे तत्र दिवौकसः ।
गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ २६

G3 नृपोत्तमं. — After 21, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

819* विरुद्धं वेदशास्त्राणां न वक्तव्यं हितार्थिना ।

[T3 G1 वेदसूत्राणां; G2 देवसूत्राणां (for वेदशास्त्राणां).]

22 Ds1 missing (cf. v. l. 21). K1. 2, 4 D5 om. (hapl.) 22. — a) G2 यतस्त्व; M1. 7 ततस्त्वं (for य°). G3 दृष्ट्वा (for ग्रह). — 22b–23b is damaged in B6. — b) Dn4 मेदिनं (for °नी·). — After 22ab, T G1-3. 6 ins.: Kumbh. ed. cont. after 819*:

820* अस्मत्पक्षनिमित्तं ते व्यसनं प्राप्तमीदृशम् ।

— c) T2 एतत् (for एकं). M5 दद्म (for तुभ्यं). — d) K6 B8 (marg.). 9 D4. 9 ददाम; K7 दद्मौ वै; B7 Da3. a4 G1 M1. 6. 7 दद्म वै; B8 वदामो; Dn1 दद्मो वै; Dn4 दमो वै; T1 G2. 3. 6 कुर्मो वै; M5 तुभ्यं वै (for दद्मो वै).

23 Ds1 missing (cf. v. l. 21). B6 damaged. — a) K2. 4. 6 B9 Da3. a4 यावंतं; Dn4 यतस्त्वं; D5 यथा त्वं (for यावत्त्वं). — b) K7 आक्षिष्यसे; B0 आशिस्यसे; Dn1 आशिष्यसे; D9 आक्षिप्यसे (for आसिष्यसे). G3 कालमीक्ष्यावतिष्ठसे. — B8 om. 23cd. — c) D8 भूमिर्. Dn4 विचरगो; T2 विवशगो (for °रगो). — d) K4 B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 5-7 तावत्त्वं (for °न्तं). K1. 2 भागम् (for कालम्). Da4 आप्स्यसि; D9 आस्यसि. — e) K1. 2. 4 च हुतं (K4 °तां); K6 Da4 Ds2 सुहुतं; K7 सु*तां; D4. 9 G1 सुकृतां; D8 सुहृतं (for सुहुतां). B8 यज्ञेण यजतां विप्रैर्. — f) K1. 2. 4 वसुधारा (K1 °रां); K7 वसो द्वारं (for वसोर्धारां). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 समाहितैः (for महात्मभिः). ❀ Cn: वसोर्धारेत्यलुक्समासः । ❀

24 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) K1 पास्यसे; K2 पास्य मे; Da4 प्राप्ससे; G2 प्राप्यसे (for प्राप्स्यसे). T2 मद्- (for ऽस्मद्-). — b) K1. 2. 4 च ते; Ds2 T1 G1-3. 6 च त्वा; M1. 5-7 हि त्वा (for च त्वां). K1. 2. 4 अस्पृशेत्; B0. 6-9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 अस्पृशत् (B8 °शं); Da3. a4 T G1-3. 6 आविशे(Da3. a4 °श)द् (for आस्पृशेत्). K7 D4. 9 नैवं त्वं ग्लानिमाप्स्यसि. — d) K6. 7 D4. 9 T G1-3. 6 भूमि· (for भूमेश्).

25 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) K1. 2. 4 वसु- (for वसोर्). K6 B6. 7 Da3. a4 धारासु-; B0. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8 धाराभि· (for °नु·). Da3. a4 ·पीत्वा ते (for ·पीतत्वात्). — b) K2 [अ]प्यायतेन; K6 °जितेन; Da4 [अ]प्ययितेन; T G1. 3. 6 [अ]प्याहतेन; G2 [अ]प्यागतेन (for [आ]प्यायितेन). D5 सा (for च). — After 25ab, K7 D4. 9 ins.:

821* तं भक्तोऽसि महात्मानं देवदेवं सनातनम् ।

[D4 देवदेव- (for °देवं).]

— c) D4 G2 देवा. G3 प्रीते. K2 स देवोः सत्वरात्प्रीतो (sic); B8 स देवो भगवान्प्रीतो. — d) D9 ब्रह्मलोके. K1. 2. 4 नयिष्यति; G2 गमि° (for हि ने°).

26 Ds1 missing (cf. v l. 21). Before 26, B6 ins. भीष्म उवाच. — a) K7 D4. 9 M1. 6. 7 राज्ञः; T G1-3. 6 M5 जग्मुः (for राज्ञे). — b) K1. 2. 7 D4. 5. 9 ते त्रि-; K4 B0. 6. 7. 8 (orig.) Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 ते च; G2 तं त्रि· (for तत्र). — After 26ab, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

822* क्रतुं समाप्य पिष्टेन मुनीनां वचनात्तदा ।

[T2 क्रमं (for क्रतुं).]

— c) G2 गत्वा (for गताः). — d) T1 G1-3. 6 मुनयश्च (for ऋष°). — After 26, T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins.:

823* गृहीत्वा दक्षिणां सर्वे गताः स्वानाश्रमान्पुनः ।
वसुं विचिन्त्य शक्रश्च प्रविवेशामरावतीम् ।
वसुर्विवरगस्तत्र व्यलीकस्य फलाङ्कुरोः ।

[(L. 1) G2 दाक्षिणं. G2 प्रति (for पुनः). — (L. 2) G1 वसु (for वसुं). G2 विसृज्य (for विचिन्त्य). — (L. 3) T2 हि विवरे (for विवरगस्). T1 G3. 6 व्यळीकस्य; T2 G1 व्याळीकस्य.]

27 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 वसुस्ततः (for च

चक्रे च सततं पूजां विष्वक्सेनाय भारत ।
जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २७
तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिंदम ।
अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ॥ २८
ततोऽस्य तुष्टो भगवान्भक्त्या नारायणो हरिः ।
अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः ॥ २९
वरदो भगवान्विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ।
गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषे स्मयन्निव ॥ ३०
द्विजोत्तम महाभाग गम्यतां वचनान्मम ।
सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा मां समाश्रितः ॥ ३१
ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ।
मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम ॥ ३२
भूमेर्विवरसंगुप्तं गरुडेह ममाज्ञया ।
अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु माचिरम् ॥ ३३
गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।
विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते वाग्यतो वसुः ॥ ३४
तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः ।
उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ॥ ३५

C. 12. 12835
B. 12. 33[illegible]. 37
K. 12. 342. 43

सततं). K7 om. पूजां. — b) Da4 भारतः. — c) K6 जाप्यं; G2 जपन् (for जप्यं). Dn1 जप्यं नगौ वसु ततं (sic). — d) K2.4 G1 -मुखाद्गतं; B3 (marg. as in text) -मुखोदितं.

28 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — b) K1.2 पंचयज्ञान्; K7 D4.9 °कालम् (for °कालान्). Da4 Dn1 अरिंदमः. — c) Hypermetric. M1.6.7 यजेद्; M5 यजद् (for अयजद्). Da4 D4 हरि- (for हरिं). T2 G1 सुरगुहं (for °पतिं). G2 अयाजयद्धरिं तं तु. — d) K1.2 भूमे; Dn4 भूमैर् (for भूमेर्). K7 D4.5.9 नृपः; T2 G1 [ऽ]सन्; G2 वसुः (for ऽपि सन्).

29 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) G1 स (for ऽस्य). M1.6.7 तस्य तुष्टोथ भगवान्. — K7 om. 29^{c}–30^{b}. B3 om. 29^{cd}. — c) K4 मतस् (for सतस्). D5 अनन्यभक्तः सततस्.

30 Ds1 missing (cf. v. l. 21). K7 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — a) G1 तुतोष (for वरदो). D4 om. (hapl.) from वान्विष्णुः up to महाभा (in 31^{a}). D8 विष्णोः. — c) T2 G2 M1.5.8 महाभागम् (for °वेगम्). — d) K1.2.4 T2 स्मयंस्तदा; K7 D9 स्वयं तदा; G1.2 स्म (G2 स) तं तदा (for स्मयन्निव). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 आबभाषे (B7 °से)- प्सितं तदा; D5 T1 G3.6 बभाषे स स तं (D5 सस्मितं) तदा.

31 Ds1 missing (cf. v. l. 21). D4 om. up to महाभा (cf. v. l. 30). Before 31, B9 ins. भगवानुवाच. — a) M1.6.7 महावेग (for °भाग). — b) Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 पश्यतां (for गम्यतां). Dn4 वचनात्मने (for °नान्मम). — c) K2 साम्राड्; D4 महाद् (for सम्राड्). G2 राजन् (for राजा). — d) B7 समास्थितः (for °श्रितः). B0.6 (marg. as in text).8 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 धर्मात्मा संशि(B0 °सि)तव्रतः.

32 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — b) Dn4 -तले (for -तलम्). B8 प्रविष्टोथ रसातलं. — c) Da4 नानिता (for मानितास्). K1.2.4 T G1–3.6 न; K7 D4.5.9 हि (for तु). B8 मानितास्ते द्विजश्रेष्ठस्. — d) D8 तं (for त्वं). T1 G2.3.6 तं (for तु). Dn4 गच्छे (for गच्छ). Da4 द्विजोत्तमः.

33 Ds1 missing (cf. v. l. 21). — a) Da4 -संगुप्तां (for -संगुप्तं). K1.2.4 T G1–3.6 भूमेर्विवरगं गुप्तं. — b) K2 गरुडो ह; G1 °डैनं. D5 समानया (for ममाज्ञया).

34 Ds1 missing (cf. v. l. 21). Before 34, B8.9 ins. भीष्म उवाच. — a) Da4 गुरुत्मान्. — G1 om. (hapl.) 34^{b}–35^{a}. — b) Dn4 यजौ (for पक्षौ). K6 -वेगमान् (for °वान्). — c) D4 भूम्या (for भूमेर्). — d) K1.2.4 यत्रासौ (for °स्ते). K4 वाग्यते; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 पार्थिवो; T2 वागतो (for वाग्यतो).

35 Ds1 missing (cf. v. l. 21). G1 om. 35^{a} (cf. v. l. 34). — a) K7 D4.9 समभ्यस्तात् (for तत एनं). D8 विनिक्षिप्य; G2 समुक्षिप्य. — After 35^{b}, G1 ins.:

824* गृहीत्वा तं वसुं भक्तं सहसा वसुधातलात् ।

— c) Dn4 तूर्णी. — d) K1 चैनाम्; Dn4 चैतम्. Da4 अमुंचतः.

C. 12. 12835
B. 12. 338(7). 28
K. 12. 345. 44

तस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।
सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः ॥ ३६
एवं तेनापि कौन्तेय वाग्दोषाद्देवताज्ञया ।
प्राप्ता गतिरयज्वार्हा द्विजशापान्महात्मना ॥ ३७
केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।
ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं ते भूता मानवा यथा ।
नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

३२५

भीष्म उवाच ।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः ।
ददर्श तानेव नराञ्श्वेतांश्चन्द्रप्रभाञ्शुभान् ॥ १
पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः ।

---

36 Ds1 is missing up to 36^{ab} (cf. v. l. 21). — a) Bo. 7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 अस्मिन् (for त°). K1. 4. 6. 7 संयज्ञे (for संजज्ञे). — b) Da4 राज्ञौपरिचरः ; Dn4 राजोपरिवराः (for °चरः). K1. 2 तदा ; D5 महान् (for पुनः). — c) Dn4 शसरीरो ; D4 सशरीरा. — d) Dn4 ब्रह्मलोके (for °लोकं). K7 D4. 9 सनातनं ; D5 नरोत्तम (for नृपोत्तमः).

37 K2 om. 37^{a}–38^{b}. — b) K4 D5 दैवताज्ञया. — c) K4 अयज्वार्हां ; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 अधस्तात्तु (D5 °स्त) ; G2 Ca अयज्ञार्हा (for °ज्वार्हा).

38 K2 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D5 om. 38. — b) K1 उत्तमः (for ईश्वरः). — c) Dn4 शीघ्रेर् (for शीघ्रं). T2 G1. 2 पापं (for शापं).

39 Before 39, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. भीष्म उवाच. — a) K6 B6 (marg. as in text). 7 Da4 एवं (for एतत्). — b) K7 Bo. 7 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 सं- (for ते). ❀ C3 : ते मानवाः, सप्तद्वीपवासिनः । ❀ — c) B7 मानवो (for नारदो). Dn1 T G3. 8. 6 श्वेत- (for श्वेतं). — d) Dn4 द्वीपे (for द्वीपं). Dn4 G2 सं- (for स). B6 Da3. a4 भगवान् (for गत°). — f) D4 G2 शृणुष्वेकमना. K2 मम ; Da4 नृपः. K1 शृणुष्वैकासना मम.

Colophon. Ś1 V1 D6. 7 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 8 T2 G3. 6 नारायणीयं ; K7 D4. 9 नरनारायणीयं ; M5. 6 नारायणीये वसुशापकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 63 ; B7 Dn4 G1 161 ; Dn1 G3 163 ; Ds2 T1 G6 162 ; Ds M1. 6. 7 158 ; T2 175 ; G2 193 ; M5 194. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 Ds 41.

325

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 (cf. v. l. 12. 321. 14 ; 318. 1 ; 283. 15).

1 D7 is missing up to 4^{102} (cf. v. l. 12. 320. 40). Ds1 om. the ref. — a) Da4 Dn4 D9 श्वेत- (for श्वेतं). K7 महद्वीपं. D5 प्राप्य द्वीपं महाश्वेतं. — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 नारदो हृष्टमानसः. — c) K7 नरा (for नरान्). — d) K6 Bo. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 -समप्रभान् ; Da3. a4 -प्रभाननान् (Da4 °ना) ; D5 -शुभाः शुभाः ; G3 -प्रभाशुभान् (for -प्रभाञ्शुभान्). Ds1 श्वेतांश्चंद्रसमप्रभान्. — After 1, T1 G3. 6 ins. :

825* अनिन्द्रियाननाहारानानिष्यन्दान्सुगन्धिनः ।
बद्धाञ्जलिपुटान्हृष्टाञ्जितं त इति वादिनः ।

दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रधरः स्थितः ॥ २
भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुर्महामुनिः ।
स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय महात्मने ॥ ३
नारद उवाच ।
नमस्ते देवदेव । १ । निष्क्रिय । २ । निर्गुण । ३ । लोकसाक्षिन् । ४ । क्षेत्रज्ञ । ५ । अनन्त । ६ [= ११६] । पुरुष । ७ । महापुरुष । ८ । त्रिगुण । ९ । प्रधान । १० ॥
अमृत । ११ । व्योम । १२ । सनातन । १३ । सदसद्व्यक्ताव्यक्त । १४ । ऋतधामन् । १५ । पूर्वादिदेव । १६ । वसुप्रद । १७ । प्रजापते । १८ । सुप्रजापते । १९ । वनस्पते । २० ॥
महाप्रजापते । २१ । ऊर्जस्पते । २२ । वाचस्पते । C. 12. 12864 B. 12. 339(8). 4 K. 12. 346. 4

महोपनिषदं मन्त्रमधीयानान्स्वरान्वितम् ।
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैर्मनसा ध्यायतः शुचीन् ।
शाश्वतं ब्रह्म परमं गृणानान्सूर्यवर्चसः । [5]
पूजापरान्बलिकृतः स्तुवतः परमेष्ठिनम् ।
एकाग्रमनसो दान्तानेकान्तित्वमुपाश्रितान् ।

2 D7 missing (cf. v. l. 1). — ab) D5 transp. शिरसा and मनसा. Da4 मानसा. T2 चैव (for तैश्च). Da4 पूजिताः. — c) K1 (before corr.). 2. 7 D4. 9 (before corr.) -परमाः (K7 °म) (for -परमः). G2 दिदृक्षवो जपपरा. — d) K1. 2. 4 Ds1 -कृच्छ्रपरः; K7 G1 °धर-; B0. 7. 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 °गतः; B6. 8 Da3 °रतः; Da1 °रत-; D5 °वरः; T2 °द्धैया; M1. 5–7 °व्रते (for °धरः). G2 श्वेतांबरधरं हरिं.

3 D7 missing (cf. v. l. 1). — a) K2 विप्रा; T G1–3. 6 M1. 5–7 हृष्ट (for विप्र). — b) K4 ऊर्ध्वं बाहु-; Da4 ऊर्ध्वा बाहुः. K1. 2. 4 महामनाः (K1 °नः); K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 समाहितः (for महामुनिः). — c) K2 च (for स). G3 समाश्वास्य (for स विश्वाय). — d) K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 M1. 6. 7 गुणात्मने (for महा°).

4 D7 missing (cf. v. l. 1). — 1) K1. 2. 4. 7 D3. 4 M1. 5. 7 ॐ (K1. 4. 7 D8 M5. 7 om. ॐ) नमोऽस्तु ते (K4. 7 D8 om. ते); D5 T G1–3. 6 ॐ नमस्ते (for नमस्ते). K4 देवदेवः; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 G2 देवदेवेश; K7 M1. 6. 7 देव (for देवदेव). — 2) K4 om. 4². K1 निष्क्रय (sic); K7 निष्क्रेयं (sic); Dn4 विष्क्रिय (for नि°). — 3) D5 M1. 6. 7 om. 4³; K4. 7 Ds1 D4. 9 read 4³ twice. — After 4³, B7 ins. पञ्चगुण. — 4) T2 om. लोक-. K4 नाकसाक्षिक; K6. 7 D4. 9 लोकसाक्षिक (K7 °कः) (for °साक्षिन्). — 5) G2 om. 4⁵. — After 4⁵, D8 ins. पुरुषोत्तम. — 6) K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 G3 M1. 6. 7 read 4⁶ second time as 4¹¹⁶. — After 4⁶, B0 Dn4 D8 D3. 8 ins. पुरुषोत्तम. — 8) B9 T G1–3. 6 om. 4⁸. — After 4⁸, K6 B0 Dn4 D8 D3. 8 ins. पुरुषोत्तम. — 9) K4. 7 D4. 9 निर्गुण [= 4³] (for त्रिगुण). — 10) K1 प्रदान (for प्रधान). — After 4¹⁰, K7 D4. 9 ins. अमृताक्ष, while B0 ins. अनन्ताख्य.

D7 missing (cf. v. l. 1). — 11) K6 D2 om. 4¹¹. B8 T1 G1–3. 6 अमृताख्य (for अमृत). — After 4¹¹, Da4 Dn4 Ds1 D3. 8 ins. अमृताख्य । अनन्ताख्य, while D5 ins. अरूप. — 12) D5 om. 4¹². K1. 2. 4 B8 T G1–3. 6 M1. 6–7 व्योमन्; K6 सोम (for व्योम). — After 4¹², B9 ins. अमृताख्य. — 14) D5 सदसद्व्यक्त; T2 सदसद्व्यक्तोऽव्यक्तम् (for °क्ताव्यक्त). — 15) K6. 7 B6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 5. 8 ऋ(K7 रु)तधाम; D9 [? य]ज्ञऋतधाम; T2 उपधामन्; G2 त्रिधा°; M1. 6. 7 ऋतुपते (for ऋतधामन्). — 16) B6 om. 4¹⁶. M1. 6. 7 om. 4¹⁶–4²⁴. B8 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 आदिदेव (for पूर्वा°). — 17) M1. 6. 7 om. 4¹⁷ (cf. v. l. 4¹⁶). Da4 Ds2 D9 सुप्रद (for वसु°). — 18) M1. 6. 7 om. 4¹⁸ (cf. v. l. 4¹⁶); T2 reads it twice. — 19) K7 om. 4¹⁹–4²⁰. B8 D4. 5. 9 G2 M1. 5–7 om. 19 (for M1. 6. 7, cf. v. l. 4¹⁶). — 20) B9 om. 4²⁰–4²¹. K7 M1. 6. 7 om. 4²⁰ (for K7 M1. 6. 7, cf. v. l. 4¹⁹, 4¹⁶). K1 सनस्पते; D3 वन्यस्पते (sic); D9 वयस्पते (for वन°). — After 4²⁰, D5 ins. अधोक्षजपते.

D7 missing (cf. v. l. 1). — 21) G2 om. 4²¹–4²². K1 B6. 9 D5 T1 G3. 6 M1. 6. 7 om. 4²¹ (for B9 M1. 6. 7, cf. v. l. 4¹⁶, 4²⁰). — 22) T2 om. 4²²–4²⁵. K2 G3 M1. 5–7 om. 4²² (for G3 M1. 6. 7, cf. v. l. 4¹⁶, 4²¹). Da4 ऊर्जुपते (for ऊर्जस्पते). — 23) K7 om. 4²³–4²⁴. G1 om. 4²³–4²⁵. B8 D9 T2 G1 M1. 6. 7 om. 4²³ (for T2 M1. 6. 7, cf. v. l. 4²², 4¹⁶). T1 G2. 3. 6 वाक्पते (for वाचस्पते). — 24) K1. 6. 7 B6 D4. 9 T2 G1. 2. 3 M1. 5–7 om. 4²⁴ (for K7 T2 G1 M1. 6. 7, cf. v. l. 4²³, 4²², 4¹⁶). T1 om. 4²⁴–4²⁶; G2 om. 4²⁴–4²⁸. D5 मनसस्पते (for मनस्पते). — After 4²⁴, K4 ins. पयस्पते; B7 D7 ins. यशस्पते, while D5 ins. धनपते । वयस्पते. — 25) B6 T G1–3. 6 M5 om. 4²⁵ (for T G1. 2, cf. v. l. 4²³, 4²², 4²⁴). B0 reads it twice. — 26) K2. 7 B8 Da3. a4 D8 D4 T1 G2. 3. 6 M6. 7 om. 4²⁶ (for T1 G2, cf. v. l. 4²⁴).

२३ | मनस्पते । २४ | जगत्पते । २५ | दिवस्पते । २६ | मरुत्पते । २७ | सलिलपते । २८ | पृथिवीपते । २९ | दिक्पते । ३० ||

पूर्वनिवास । ३१ | ब्रह्मपुरोहित । ३२ | ब्रह्मकायिक । ३३ | महाकायिक । ३४ | महाराजिक । ३५ | चतुर्महाराजिक । ३६ | आभासुर । ३७ | महाभासुर । ३८ | सप्तमहाभासुर । ३९ | याम्य । ४० ||

महायाम्य । ४१ | संज्ञासंज्ञ । ४२ | तुषित । ४३ | महातुषित । ४४ | प्रतर्दन । ४५ | परिनिर्मित । ४६ | वशवर्तिन् । ४७ | अपरिनिर्मित । ४८ | यज्ञ । ४९ | महायज्ञ । ५० ||

यज्ञसंभव । ५१ | यज्ञयोने । ५२ | यज्ञगर्भ । ५३ |

— 27) K2 D5 9 G3 M1. 6. 7 om. 4[27] (for G7, cf. v. l. 4[24]). — After 4[27], K7 ins. वयस्पते. — 28) D4 G2 M1 om. 4[28] (for G2, cf. v. l. 4[24]). — 29) M6 om. 4[29]. Da4 पृथिवीपदे (for °पते). — 30) K7 Da4 D5. 9 T2 om. 4[30]. K1 दिक्पदे (for दिक्पते).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 31) Da4 °दिक्पूर्वनिवास; M5 पूर्वाभिवास (for पूर्वनि°). — After 4[31], K6 B6. 8. 9 Da4 Dn4 D8 D2. 8. 8 ins. गुह्य, while B8 ins. पुरोहित. — 32) K7 D4. 9 om. 4[32]–4[36]; G2 om. 4[32]–4[34]; G8 om. 4[32]–4[43]. D5 ब्राह्मणपुरोहित (for ब्रह्मपु°). — 33) T1 G6 om. 4[33]–4[36]. K7 D4. 9 G2. 8 om. 4[33] (for K7 D4. 9 G2. 8, cf. v. l. 4[32]). K2 ब्रह्मकायक; B8 (marg. as in text) °कापिल; T2 °क्रोधिक (for °कायिक). — After 4[33], D5 ins. राजिक. — 34) K6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 T G2. 8. 6 om. 4[34] (for K7 D4 9 T1 G2. 8. 6, cf. v. l. 4[32], 4[33]); M5 reads it for 4[35]. — After 4[34], D5 G1 ins. राजिक. — 35) K7 Da4 D8 D4. 9 T1 G8. 6 M1. 6. 7 om. 4[35] (for K7 D4. 9 T1 G3. 6, cf. v. l. 4[32], 4[33]). G2 महाराजाजिक; M5 (*inf. lin.* as in text) महाकायिक [= 4[34]] (for °राजिक). — 36) K7 Da3. a4 D3. 4. 9 T G1–3. 6 M1. 6. 7 om. 4[36] (for K7 D4. 9 T1 G8. 6, cf. v. l. 4[32], 4[33]). K4. 6 Bo. 6–9 Dn1 n4 Ds2 D8. 5 चातुर्महाराजिक (for चतुर्म°). — 37) G8 om. 4[37] (cf. v. l. 4[32]). K7 D4. 9 अभास्वर; Bo. 9 D3 M1. 5–7 आभास्वर; B7 D8 D5 T G1. 3. 6 भास्वर; B8 साभास्वर; Dn4 भासुर; D8 अभा° (for आभा°). — 38) B6 D2. 5 G8 om. 4[38] (for G8, cf. v. l. 4[32]). K7 Bo. 7–9 Dn4 D8 D4. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 महाभास्वर (for °भासुर). — 39) G2. 8 om. 4[39] (for G8, cf. v. l. 4[32]). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8.8 सप्तमहाभाग; K7 D4. 5. 9 T2 G1. 6 M5 सप्तमहाभास्वर; T1 सप्तमहास्वर; M1. 6. 7 सप्तास्वर (for सप्तमहाभासुर). — 40) G8 om. 4[40] (cf. v. l. 4[32]). K1 यम्य; G2 धाम (for याम्य).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 41) G8 om. 4[41] (cf. v. l. 4[32]). G2 महाधाम (for °याम्य). — 42) G2. 8 om. 4[42] (for G8, cf. v. l. 4[32]). K1 2 संज्ञ । असंज्ञ; K4 सज्ञ । असंज्ञ; K7 अपंज्ञासंज्ञ (for संज्ञासंज्ञ). — 43) G8 om. 4[43] (cf. v. l. 4[32]). D8 रुषित; T1 तुष्टित; M1 तृषित (for तु°). — 44) Da4 Ds2 G8 om. 4[44] (for G8, cf. v. l. 4[32]). D8 महारुषित; T1 °तुष्टित (for °तुषित). — After 4[44], K1 ins. ह्यनंदन. — 45) K1. 7 G2. 8 om. 4[45] (for G8, cf. v. l. 4[32]). K6 Bo. 6 7. 9 Dn1. n4 D2. 8. 8 प्रमर्दन; Da4 प्रमर्दिन् (for °तर्दन). — 46) K1 B9 T1 G8. 6 om. 4[46] (for G8, cf. v. l. 4[32]). K2 परिनिंदित; K4 परिनंदित; Ds1 G1 M1. 5 (*inf. lin.*) C8 (gloss : सर्वत्र स्तुत) °कीर्तित; D4 °मित; G2 °वृत्त (for °निर्मित). — 47) G8 om. 4[47] (cf. v. l. 4[32]). K1. 2. 4 D3 T2 G1. 2. 6 read 4[47] twice. — After 4[47], Dn1 D8 D2. 8. 8 ins अपरिनिन्दित । अपरिमित. — 48) K6. 7 B6. 7 Da3. a4 D4 9 T1 G8 M1. 5–7 om 4[48] (for G8, cf. v l. 4[32]). K1. 4 अपरिनंदित; K2 °निर्दित (for °निर्मित). — After 4[48], K2 ins. वश; K4 Dn4 ins अपरिमित; K6 Bo. 8 Dn1 n4 D2. 8 ins. अवशवर्तिन्; Cn ins. वशवर्तिन् [= 4[47]]. — 49) D3 reads 4[49] twice. — 50) Da4 Ds2 T2 G1 M1 5. 6 om. 4[50]; G8 om. 4[50]–4[52].

D7 missing (cf. v. l. 1). — 51) G8 om. 4[51] (cf. v. l. 4[50]). Da4 यज्ञसंभवं; G1 M1. 5. 6 महायज्ञसंभव (for यज्ञसंभव). — 52) B8 om. 4[52]–4[53]. D5 G3 om. 4[52] (for G8, cf. v. l. 4[50]). D4 यज्ञयाने (for °योने). — 53) B6 om. 4[53] (cf. v. l. 4[52]). — After 4[53], G3 ins. यज्ञसूदन । यज्ञसाधन । यज्ञसांख्ययोग. — 54) G2 om. 4[54]–4[55]. — 55) G2 om. 55 (cf. v. l. 4[54]). M6. 7 om. 4[55]–4[56]. K7 D4 यज्ञसुत; B8 (marg. as in text) °तत; M1 °संस्तुत (for °स्तुत). — 56) G2 M1. 6. 7 om. 4[56] (for G2 M6. 7, cf. v. l. 4[54], 4[55]). Dn1 यज्ञभाग (for यज्ञभागहर). — 57) B6 G2 om. 4[57] (for G2, cf. v. l. 4[54]). K7 D4. 5. 9 पंचयज्ञवर; Da4 पंचधर; Dn1 D2. 8 पंचयज्ञ; T2 पंचयज्ञहर; C8 पंचयज्ञसंस्तुत (for पञ्चयज्ञधर). — 58) G2 om. 4[58] (cf. v. l. 4[54]), B8 पंचकर्तृते; B7. 9 Da3.

यज्ञहृदय । ५४ । यज्ञस्तुत । ५५ । यज्ञभागहर । ५६ । पञ्चयज्ञधर । ५७ । पञ्चकालकर्तृगते । ५८ । पञ्चरात्रिक । ५९ । वैकुण्ठ । ६० ॥

अपराजित । ६१ । मानसिक । ६२ । परमस्वामिन् । ६३ । सुस्नात । ६४ । हंस । ६५ । परमहंस । ६६ । परमयाज्ञिक । ६७ । सांख्ययोग । ६८ । अमृतेशय । ६९ । हिरण्येशय । ७० ॥

वेदेशय । ७१ । कुशेशय । ७२ । ब्रह्मेशय । ७३ । पद्मेशय । ७४ । विश्वेश्वर । ७५ । त्वं जगदन्वयः । ७६ । त्वं जगत्प्रकृतिः । ७७ । तवाग्निरास्यम् । ७८ । वडवामुखोऽग्निः । ७९ । त्वमाहुतिः । ८० ॥

त्वं सारथिः । ८१ । त्वं वषट्कारः । ८२ । त्वमोंकारः । ८३ । त्वं मनः । ८४ । त्वं चन्द्रमाः । ८५ । त्वं चक्षुराद्यम् । ८६ । त्वं सूर्यः । ८७ । त्वं दिशां

C. 12. 12864
B. 12. 339(8).4
K. 12. 346. 4

a4 Dn1 D8 D2.3.8 पंचकालकर्तृपते; D4 सर्वकालकर्तृगते; G1 पंचकालकर्तृगत; M1.6.7 पंचयज्ञकालकर्तृगते (for पञ्चकालकर्तृगते). — [59]) G2 om. 4[59] (cf. v. l. 4[54]). K4 पंचरात्रिके; B7 D8 D2–4.8.9 पांचरात्रिक (for पञ्च°). — [60]) G2 om. 4[60] (cf. v. l. 4[54]).

D7 missing (cf. v. l. 1) — [61]) G2 M1.6.7 om. 4[61] (for G2, cf. v. l. 4[54]). K6 अपराजितनाम; T1 G3 °जिता (for °जित). — After 4[61], K4.7 D9 ins. तपो(K4 °पा)मय. — [62]) K7 D3.9 T2 G2 om. 4[62] (for G2, cf. v. l. 4[54]). K1.2.4 नावसिक; B8 (marg. as in text). 9 नाम°; Da3.a4 नाधमिक; D8 नामनामिक; D5 T1 G3.6 M5 नात्रमिक; G1 अनावमिक (for मानसिक). — After 4[62], Bo Dn1.n4 D2.3.8 Cn (gloss: नाम्नि नाम्नि विदित) Cs (gloss: आगमोक्त) ins. नामनामिक. — [63]) T2 G2 om. 4[63] (for G2, cf. v. l. 4[54]). K7 परमंवासिन्; Bo.6.7 (orig.).8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 M7 परस्वामिन्; B7 (marg.) परस्वामिक (for परमस्वामिन्). — [64]) T1 G2.3.6 om. 4[64] (for G2, cf. v. l. 4[54]). B3 T2 सु(T2 स्व)स्वात; Da4 हुस्ना*; M1.5–7 सुस्नान (for °स्नात). — [65]) G2 om. 4[65] (cf. v. l. 4[54]). — After 4[65], K6.7 B8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.4.8.9 Cn (gloss दण्डादिहीन) Cs (gloss: सारासारविवेकचतुर । महाहंसशब्देन जीवात्मा लक्ष्यते) ins. महाहंस. — [66]) K1.2.4 B9 D5 G2 महाहंस (for परम°). — [67]) T1 G1–3.6 M1.6.7 om. 4[67]. K4 परमयाज्ञक; M5 °याज्ञिय (for °याज्ञिक). — [68]) B8 om. 4[68]; B9 reads it twice. K1 सांख्ययोगेशय; G2 यज्ञसांख्ययोग; M1.5–7 सांख्ययोगग(M5 °न)त (for सांख्ययोग). — After 4[68], K4 ins. अमूर्ते; K6 Bo Dn1.n4 D8 D2.3.8 ins. सांख्यमूर्ते. — [69]) B7 om. 4[69]–4[70]. G1 अमृतशय (for अमृते°). — After 4[69], D8 reads 4[72]. — [70]) K7 B7 D3.9 om. 4[70] (for B7, cf. v. l. 4[69]). Da1 M5 हिरण्यशय (for °ण्येशय). — After 4[70], K6 reads कुशे(K2 °वे)शय [= 4[72]].

D7 missing (cf. v. l. 1). — [71]) K1.2.4 D2.8 om. 4[71]. K6.7 Bo.6.7 Da4 Dn1.n4 D8 D3.4.9 T1 G2.3 Cn (gloss: देवाः इन्द्रियाणि) देवेशय (for वेदे°). — After 4[71], T1 G2.6 ins. तृणेशय. — [72]) G2 om. 4[72]–4[73]. D5 M1.6.7 om. 4[72]. K6 reads 4[72] after 4[70]; D8, after 4[69]. B8 transp. 4[72] and 4[73]. — [73]) K7 om. 4[73]–4[75]. Da1 D4.9 T1 G2.3.6 om. 4[73] (for G2, cf. v. l. 4[72]). B8 transp. 4[72] and 4[73]. K1 Cs (gloss: प्रकृतौ विद्यमान) प्रधानशय (for ब्रह्मे°). — [74]) K7 Dn4 om. 4[74] (for K7, cf. v. l. 4[73]). K1 पदेशय; Bo पद्मेश (for पद्मेशय). — [75]) K7 B6.7 Da3.a4 D3.5.9 M1.5–7 om. 4[75] (for K7, cf. v. l. 4[73]). K4 विश्वंभर (for विश्वेश्वर). — After 4[75], K6 Bo Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cn (gloss: सर्वतो गमनशीला सेना यस्य) ins. विष्वक्सेन. — [76]) G2 om. 4[76]. K1.2.4.7 B8 (marg.) D3.5.9 G1.2.6 त्वं जगन्मयः; B9 त्वं च जगदन्वयः; Da3.a4 त्वं जगदन्वयश्च; M6 त्वं जगदजगदन्वयः (for त्वं जगदन्वयः). — After 4[76], B6.9 ins. तस्य रूपस्य; Da3.a4 D5 ins. तवास्य रूपस्य. — [77]) B6 om. 4[77]–4[78]; D5 om. 4[77]. B9 त्वं च जगत्प्रकृतिः; G2 त्वं जगत्पतिः (for त्वं जगत्प्रकृतिः). — [78]) B6.9 Da3.a4 G2 om. 4[78] (for B6, cf. v. l. 4[77]). K1.2 त्वमग्निराद्यं (K2 °स्यं); T2 तवाग्निरास्यः (for °रास्यम्). — [79]) Da3.a4 G1 वडवामुखाग्निः (Da4 °खयेग्नीः); D5 T G2.3.6 M1.5–7 त्वं (G2 च; D5 M1.5–7 om.) बडवा(T2 G2.3.6 बडवा)मुखा(D5 °खो)ग्निः (for वडवामुखोऽग्निः). — [80]) T2 om. त्वम्; G2 सम् (for त्वम्). K4.6 T2 आहुति (for °तिः).

D7 missing (cf. v. l. 1). — [81]) Da2 om. 4[81]. K1.2 सारथिस्त्वं (by transp.). K4.6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.8.8 T G1.3.6 om. त्वं. K6 सारथि; G2 रथी. — [83]) K7 Dn1 Da2 D9 G1.3 om. 4[83]. — [84]) B9 om 4[84]. K1.2.4.6 Bo.6–8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5 T ins. after 4[84], त्वं तपः; B9 ins. it after 4[83]. — [86]) D4 वे (for त्वं). K1.2 T G1–3.6 M1 आद्यः; K4 B6.8 Da3 Dn1.n4 D8 D3.8 Cs आज्यं; B7 आद्यं; B9 आदित्यं (for आद्यम्). — [87]) T2 om. 4[87]. K6 तं (for त्वं). D9

C. 12. 12864
B. 12. 339(e).4
K. 12. 346. 4

गजः ।८८ । दिग्भानो । ८९ । हयशिरः ।९० ॥

प्रथमत्रिसौपर्ण । ९१ । पञ्चाग्ने । ९२ । त्रिणाचिकेत । ९३ । षडङ्गविधान । ९४ । प्राग्ज्योतिष । ९५ । ज्येष्ठसामग । ९६ । सामिकव्रतधर । ९७ । अथर्वशिरः । ९८ । पञ्चमहाकल्प । ९९ । फेनपाचार्य । १०० ॥

वालखिल्य । १०१ । वैखानस । १०२ । अभग्नयोग । १०३ । अभग्नपरिसंख्यान । १०४ । युगादे । १०५ । युगमध्य । १०६ । युगनिधन । १०७ । आखण्डल । १०८ । प्राचीनगर्भ । १०९ । कौशिक । ११० ॥

पुरुष्टुत । १११ । पुरुहूत । ११२ । विश्वरूप । ११३ । अनन्तगते । ११४ । अनन्तभोग । ११५ । अनन्त । ११६ [=६] । अनादे । ११७ । अमध्य । ११८ । अव्यक्तमध्य । ११९ । अव्यक्तनिधन । १२० ॥

व्रतावास । १२१ । समुद्राधिवास । १२२ । यशो-

G2 सूर्यं; M5 सूर्या (for सूर्यः). — 88) K1 Da3.a4 M7 om. त्वं. K6 Da3.a4 दिशो; T1 G3.6 M5-7 दिशा (for दिशां). K1 जगः (by metathesis); K6 गज; B0 जगत्; B7 Da3 जगती; Da4 जगति (for गजः) K7 दिग्मतंगजः; B6 त्वं दिशां पतिः; D5 दिग्गज; D9 त्वं सतंगजः. — 89) D4.5 om. 4^{89}. K1.4.7 B0.6.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8.9 त्वं दिग्भारः (K4.7 B0.6.7 Dn4 D8 D2.3.8.9 °नो; Dn1 °नुः); D4 त्वं विदिग्; M7 दिग्भाभो (sic) (for दिग्भानो). — After 4^{89}, K4.6 B0.7-9 Dn1 D2.3.5.8 T G1-3.6 ins. विदिग्भानो (Dn1 °नुः). — 90) K1 हहशिरः (sic); Dn4 हयशिराः; D4 नानाहयशिरः; G2 महरशिरः (sic); M1.7 भयशिरः; M6 हयशिर (for हयशिरः).

D7 missing (cf. v. l. 1). — 91) K6 B0 D8 प्रथमत्रिसौवर्ण; K7 °त्रिसुपर्णः; B7 Dn1.n4 Ds1 °सौ(Dn1 °सु)पर्णो; D2.8 °त्रिसुपर्णौ (for °त्रिसौपर्ण). K3.4 B6.9 Da3.a4 D5 T2 G1 M1.5-7 -त्रिसौप(G1 °व)र्णध(Da4 °धा)र (B9 °रः); K3 -त्रिसौपरधर; D4.9 T1 G3 -त्रिसुपर्णध(T1 G3 °धा)र. G6 परमत्रिसुपर्णधर. — After 4^{91}, K6.7 B0 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ins. वर्णधर (K7 B0 Dn1.n4 D8 D2.8 °रः); T G2.6 ऋकचर (sic). — 92) K7 D2 om. 4^{92}. G3 पंचग्ने (for पञ्चाग्ने). — 93) K1 T2 G1 M1.5-7 त्रिनाचिकेत; K2.4 °वाचिकेत; D4 तृणःविकेत; D9 तृणःचिकेत (for त्रिणा°). — 94) K4.6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cs (gloss: वेदाङ्गानां रक्षक) षडंगनिधान (for षडङ्गवि°). — 95) K7 B6.7 Da3.a4 D4.9 om. 4^{95}. K1.2.4 प्राग्ज्योतिष्क (for °तिष). — 96) T1 om. 4^{96}–4^{97}. K6 ज्येष्ठस्यासिक; K7 Da3 D4.9 प्राग्ज्येष्ठमाम(Da3 °मास)ग; B6.7 M1.5-7 प्रा(M1.5-7 वा)ग्ज्येष्ठ; Da4 प्राग्ज्येष्ठमासिक (for ज्येष्ठसामग). — 97) D4 om. 4^{97}–4^{103}. D5.9 T G3.6 om. 4^{97} (for T1, cf. v. l. 4^{96}). K1.2.4.6.7 B0.8 Da3.a4 om. सामिक. B6 Cp मामिक-; B9 सामासि- (for सामिक-). Ds1 G1 -व्रतचर (for °धर). G2 सामजंगमधर; M6.8 सामगव्रतधर; M7 सामगव्रतर. — 98) D4 om. 4^{98} (cf. v. l. 4^{97}). K4.6.7 B7.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 अथर्वशिराः; M1.5-7 अथर्वांगिरस (for अथर्वशिरः). — 99) D4 om. 4^{99} (cf. v. l. 4^{97}). K6 Da3.a4 पंचकल्प (for पञ्चमहाकल्प). — 100) D4 om 4^{100} (cf. v. l. 4^{97}). K2 फेनचापार्य; Ds1 फेणःपाचार्य; G2 फेनपवपा°; M1.6.7 वेनपा° (for फेनपा°).

D7 resumes with 4^{102}. — 101) D4 om. 4^{101} (cf. v. l. 4^{97}). K1 वाल्यखिल्य; K2 M1.5-7 बाल°; K4 Da3.a4 Ds1 D2.8 वालि° (for वाल°). — 102) D4 om. 4^{102} (cf. v. l. 4^{97}). Da4 वैख्यानस; Dn4 वैश्वानर (for वैखानस). — 103) D4 om. 4^{103} (cf. v. l. 4^{97}). B8 भग्नयोग (for अभग्न°). — 104) K4 भग्नपरिसंख्यान; K7 अभग्नपरिसंख्यात; D5 संख्यानक; M5 परिसंख्यान (for अभग्नपरि°). — 105) B9 om. 4^{105}–4^{107}. K2 युगाद; Dn4 युगादि- (for °दे). — 106) B9 Da4 om. 4^{106} (for B9, cf. v. l. 4^{105}). — 107) B9 Da4 om. 4^{107} (for B9, cf. v. l. 4^{105}). K2.4 Da3 Dn1 Ds2 D2 M1.6 युगनिधान (for °निधन). — 108) G6 अखंडल; M1 आखल; M7 आखन (for आखण्डल).

111) B7 G2 om. 4^{111}; D4 reads it twice. D7 विश्वस्तुत (for पुरुष्टुत). — 112) K7 D2.4.9 om. 4^{112}. — After 4^{112}, K2 ins. विश्वमुहूर्त; B0.8 Dn1.n4 D8 D2.7.8 ins. विश्वकृत्; D7 परिष्कृत; D7 (cont.) T G1.2.6 विश्वहुत । विश्वस्तुत; G3 विश्वस्तुत. — After 4^{113}, D7 G1.3.6 ins. विश्वसृ(G1 °स्मृ)त; T विश्वहृत; G2 विश्वभ्रांत. — After 4^{114}, M1.6.7 ins. अनन्त [= 4^{6}]; M1 अनन्तादे. — 115) M1 om. 4^{115}. — After 4^{115}, M5 ins. अनन्तनाभे. — 116) [= 4^{6}] K6 B7 Da3.a4 D5.7 T G1.2.6 M5 om. 4^{116}; K1.2.4.7 B0.6.8.9 Dn1.n4 D8 D2.3.4.7 (first time missing).8.9 G3 M1.6.7 read it here second time. M5 om. 4^{116}–4^{117}. After 4^{116}, M6.7 ins. अनन्तादे. — 117) M1.5-7 om. 4^{117} (for M5, cf. v. l. 4^{116}). K1 B8 D4.5.7.9 T G1-3.6 अनादिमध्य; K2.7 B9 अनादि; Ds1 नानादे

वास । १२३ । तपोवास । १२४ । लक्ष्म्यावास । १२५ । विद्यावास । १२६ । कीर्त्यावास । १२७ । श्रीवास । १२८ । सर्वावास । १२९ । वासुदेव । १३० ॥

सर्वच्छन्दक । १३१ । हरिहय । १३२ । हरिमेध । १३३ । महायज्ञभागहर । १३४ । वरप्रद । १३५ [= १५७] । यमनियममहानियमकृच्छ्रातिकृच्छ्रमहाकृच्छ्रसर्वकृच्छ्रनियमधर । १३६ । निवृत्तधर्मप्रवचनगते । १३७ । प्रवृत्तवेदक्रिय । १३८ । अज । १३९ । सर्वगते । १४० ॥

सर्वदर्शिन् । १४१ । अग्राह्य । १४२ । अचल । १४३ । महाविभूते । १४४ । माहात्म्यशरीर । १४५ । पवित्र । C. 12. 12864 B. 12. 335(c).4 K. 12. 346. 4

(for अनादे). — 119) K1. 7 Bc. 7 Da4 Ds3 D7 G2 M5. 6 om. 4[119]. — 120) Da1 om. 4[120]. D5 G1 अव्यक्तनिधा(G1 °दा)न (for °निधन).

121) K1. 6 B6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 M1. 6. 7 व्रतवास; K7 D3. 9 व्रताधि° (for व्रता°). — 122) K7 om. 4[122]. M7 समुद्राधिवास (for °धिवास). — After 4[122], K1. 2. 4 ins. योगवास. — 123) K1. 2. 4 om. 4[123]–4[124]; K6 om. 4[123]. B9 यशावास; M1. 5–7 यशोधिवास (for यशोवास). — 124) K1. 2. 4 G6 om. 4[124] (for K1. 2. 4, cf. v. l. 4[123]). K7 om. 4[124]–4[125]. D5 तपोभिवास; M1. 6 °निवास; M5. 7 °धिवास (for तपोवास). — After 4[124], K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 5. 8. 9 T2 G1 M7 ins. दमा(Da4 °मो)वास; M6 ins. दमाधिवास । दिवोधिवास. — 125) K7 D3. 9 om. 4[125] (for K7, cf. v. l. 4[124]). K6 B6 Dn4 T2 लक्ष्मीवास (for लक्ष्म्यावास). — After 4[125], D5 ins. कान्त्यावास; D7 गीतावास । कान्त्यावास. — 126) B6 om. 4[126]; K7 reads it twice. D7 om. 4[126]–4[129]. M6 विद्याधिलक्ष्म्यावास (for विद्यावास). — After 4[126], K7 D3. 9 ins. शर्मवास । कान्त्यावास. — 127) K7 D4. 7. 9 om. 4[127] (for D7, cf. v. l. 4[126]). M1. 6. 7 om. 4[127]–4[128]. T2 G1 कीर्तिवास (for कीर्त्यावास). — After 4[127], B6. 8. 9 Da3. a4 T G1. 2 ins. कान्त्यावास. — 128) B0 D7 M1. 6. 7 om. 4[128] (for D7 M1. 6. 7, cf. v. l 4[126], 4[127]). B8 स्त्रीवास; T1 G3. 6 श्रियावास; G1 श्रीनिवास (for श्रीवास). — After 4[128], T2 G1. 3. 6 ins. श्री(G1 श्रीह्री)निवास. — 129) K6 D7 om. 4[129] (for D7, cf. v. l. 4[126]). B6 दुर्वावास (for सर्वा°). — 130) K1 वसुदेव (for वासु°). — After 4[130], D7 ins. सर्वदेवगत; T2 सर्वांछागत.

131) D7 om. 4[131]. K1. 2. 4 सर्वच्छंदोग; K7 D4. 9 °च्छंदग; Dn4 °च्छेदक; Ds1 °च्छंदकः; T1 G1–3. 6 °च्छंदोगते; T2 °वांछाछंदगत; M1. 5–7 °च्छंदगते (for °च्छन्दक). — After 4[131], G2 ins. हरि हरि जीव । हरि मे यज्ञ । महाभाग । भव रतिप्रद. — 132) G2 om. 4[132]–4[134]. Ds1 D7 om. 4[132]. T1 G3. 6 हरिहर; G1 हरिभय (for °हय). — After 4[132], T2 G1. 3. 6 ins. हरि जीव. — 133) G2 om. 4[133] (cf. v. l. 4[132]). K6 B6 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 read 4[133] twice. K1 हयमेध; K2 मेधहय; D7 हरिमेय (for °मेध). — After 4[133], K7 Da4 ins. सुखप्रद । धनप्रद; T1 G6 यज्ञमहाभागहर । वरप्रद. — 134) D7 T1 G3. 6 om. 4[134] (for G2, cf. v. l. 4[132]). K1 यज्ञभागहर; K2. 4 D5. 9 M5. 7 यज्ञभागहर; K7 यज्ञनागहर; D4 यज्ञभगहर; T2 G1. 3 यज्ञमहाभागहर; M1. 6 यज्ञयज्ञभागहर (for महायज्ञभागहर). — After 4[134], K6 B0 Da3 Dn1. n4 Ds2 D8 ins. सुखप्रद । धनप्रद; B7 हरिमेध । धनप्रद; B8 मेधाहर; Ds1 सुखप्रद. — 135) [= 4[157]]. K4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 T2 G1 M1. 5. 7 read 4[135] second time as 4[157]. D8 सुखप्रद; T1 हरवरप्रद (for वरप्रद). — After 4[135], B8 ins. सुखप्रद; D2 धनप्रद. — 136) K6 T1 G3. 6 om. यम. K1. 2 om. महानियम. D8 om. महाकृच्छ्र. Da4 om. सर्वकृच्छ्र. G2 om. धर. Da2 ins. महाव्रत before महानियम. Ds1 -महाव्रत- (for -महानियम-). D7 -कृच्छ्रादिकृच्छ्र-; G2 -कृच्छ्राकृच्छ्र- (for -कृच्छ्रातिकृच्छ्र-). D2 -सर्वकृच्छ्र- (for -महाकृच्छ्र-). B9 reads सर्वकृच्छ्र twice. M1. 6. 7 -महासर्वकृच्छ्रकृच्छ्र- (sic) (for -महाकृच्छ्र-सर्वकृच्छ्र-). K7 D4. 9 -सर्वनियमपर; B8 -सर्वनियमधर. — After 4[136], B9 ins. निवृत्तधव. — 137) B0. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 निवृ(Da3 Dn1 °वृं)त्तधर्म(Da3 Dn1 Ds °अन)प्रवचनगत (Da3 Dn1 °ते); B9 निवृत्तधर्मनगते (sic); Da4 M1. 6. 7 निवृं(M1. 6. 7 °वृ)त्तकर्मप्रवचनगते; D5 प्रवृत्तधर्मप्रवचनगते; D7 T1 G1. 3. 6 निवृत्तिधर्मप्रवचनभागे (T1 G1. 3. 6 °गते); G2 निवृत्तधर्मप्रवचनगौर (for °गते). — After 4[137], K4 Dn1. n4 D8 ins. पृश्निगर्भ. — 138) Da4 om. प्रवृत्त. Dn1. n4 वृत्त-; G1 प्रवृत्ति- (for प्रवृत्त-). K7 D4. 9 प्रवृत्तपदक्रमक्रिय- (for प्रवृत्तवेदक्रिय). T2 -अय (for -क्रिय). G2 ववृते देवं क्रिय. — 139) D7 T1 om. 4[139]. — 140) K1. 7 D4. 9 T G1–3. 6 सर्वगत; K2 गर्वगत.

141) Da3. a4 om. 4[141]. K7 D4. 9 सर्वदर्शन् (sic). — 142) K2 आग्राह्य; B8 अग्रग्राह्य (for अग्राह्य). — 143) Da1 आचल; Ds1 चल (for अचल). — 144) D5 महाभूत (for °विभूते). — 145) K2 Dn1 D2–5 महात्म्यशरीर; K6 Da4 मा(Da4 म)हात्म°; K7 B8 महात्मा°; G2 मोहात्म° (for माहात्म्य°). — 146) B3. 9 पवित्रपवित्र (for पवित्र). — 147) K7 Da4 G2 om.

C. 12. 128 4
B. 12. 126(2). 4
K. 12. 246. 4

१४६ | महापवित्र । १४७ | हिरणमय । १४८ | बृहत् । १४९ | अप्रतर्क्य । १५० ||

अविज्ञेय । १५१ | ब्रह्माग्र्य । १५२ | प्रजासर्गकर । १५३ | प्रजानिधनकर । १५४ | महामायाधर । १५५ | चित्रशिखण्डिन् । १५६ | वरप्रद । १५७ [=१३५] | पुरोडाशभागहर । १५८ | गताध्वन् । १५९ | छिन्नतृष्ण । १६० ||

छिन्नसंशय । १६१ | सर्वतोनिवृत्त । १६२ | ब्राह्मणरूप । १६३ | ब्राह्मणप्रिय । १६४ | विश्वमूर्ते । १६५ | महामूर्ते । १६६ | बान्धव । १६७ | भक्तवत्सल । १६८ | ब्रह्मण्यदेव । १६९ | भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुः । १७० | एकान्तदर्शनाय नमो नमः । १७१ || ४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

4^{147}. D_5 om. 4^{147}–4^{154}. — 148) D_5 om. 4^{148} (cf. v. l. 4^{147}). $K_{4.7}$ B_{6-9} Da_3 Dn_4 $D_{3.8}$ हिरण्यमय (for हिरणमय). — After 4^{148}, G_2 ins. ब्रह्मव्रतकृत्य. — 149) $Da_{3.a4}$ D_5 T_1 $G_{2.3.6}$ om. 4^{149} (for D_5, cf. v. l. 4^{147}). D_7 ब्रह्म; T_2 बृहन्; G_1 M_5 ब्रह्मन् (for बृहत्). — 150) D_5 G_2 om. 4^{150} (for D_5, cf. v. l. 4^{147}). K_1 अप्रताक्यं; K_7 $D_{1.9}$ अतर्क्य (for अप्रतर्क्य). — After 4^{150}, $M_{1.7}$ ins. प्रश्नगर्भ.

151) D_5 M_1 om. 4^{151} (for D_5, cf. v. l. 4^{147}). — After 4^{151}, $B_{6.7}$ D_7 T $G_{2.3.6}$ $M_{5.6}$ ins. पृश्निगर्भ. — 152) $D_{5.7}$ om. 4^{152} (for D_5, cf. v. l. 4^{147}). K_2 स्वमस्य:; K_7 ब्रह्मस्य:; D_2 ब्रह्मास्य:; G_3 ब्रह्माद्य (for °ग्र्य). — 153) D_5 om. 4^{153} (cf. v. l. 4^{147}). K_1 reads 4^{153} twice. D_7 ब्रह्मादिप्रजासर्गकर; G_2 प्रजासर्ग (for प्रजासर्गकर). — 154) K_1 om. 4^{154}–4^{158}. B_9 D_5 om. 4^{154} (for D_5, cf. v l. 4^{147}). — 155) K_1 om. 4^{155} (cf. v. l. 4^{154}). $Bo_{.7}$ T_1 महामयाधर; T_2 महामाय * क; G_1 महामायधर; G_2 मायाधार (for महामायाधर). — 156) K_1 M_6 om. 4^{156} (for K_1, cf. v. l. 4^{154}). K_2 $M_{1.7}$ चित्रशिखंडा ($M_{1.7}$ °ड); K_7 $D_{4.7}$ T $G_{1.2}$ M_5 °शिखंडि; Dn_4 विप्रशिखंडिन् (for चित्रशिखण्डिन्). — After 4^{156}, Da_4 ins. वरचित्रशिखण्डिन्. — 157) $K_{1.2}$ D_8 D_9 om. 4^{157} (for K_1, cf. v. l. 4^{154}). For the first occurrence of 4^{157} in $K_{4.6.7}$ Bo_{6-9} $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2.5.7.8}$ T_2 G_1 $M_{1.5.7}$, cf. v. l. 4^{135}. M_6 धरप्रद (for वर°). — 158) K_1 om. 4^{158} (cf. v. l. 4^{154}). Da_4 सुभागहर; D_7 G_2 पुरोडाशभाग (for °भागहर). — 159) $K_{2.4}$ $Bo_{.8}$ (marg.) Da_3 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ गताध्वर; K_6 $M_{1.6.7}$ गताध्व (K_6 °ध्वन्); D_5 गताध्व; D_7 चिरगताध्वान; G_2 गतध्वन् (for गताध्वन्). — After 4^{159}, D_7 T_1 $G_{3.6}$ ins. अ(D_7 वि)तृष्णः; G_2 सर्वे । सर्वेश । सर्वग । ब्रह्मभूतप्रिय. — 160) G_2 om. 4^{160}–4^{168}. D_7 T_2 $G_{3.6}$ om. 4^{160}. K_6 छिन्नदृष्ट (for °तृष्ण).

161) G_2 om. 4^{161} (cf. v. l. 4^{160}). Da_4 om. छिन्न. K_6 छिन्नदृष्ट; D_7 T_2 छिन्नसर्वसंशय (for छिन्नसंशय). — 162) G_2 om. 4^{162} (cf. v. l. 4^{160}). $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.3.8}$ सर्वतोवृत्त; Ds_2 सर्वतोवृत्तरूप (for सर्वतोनिवृत्त). — After 4^{162}, K_4 ins. निवृत्त; Bo निवृत्तरूप. — 163) D_5 G_2 om. 4^{163} (for G_2, cf. v. l. 4^{160}). M_5 ब्राह्मणरूपधर (for ब्राह्मणरूप). — After 4^{163}, B_8 ins. ब्रह्मरूप । ब्राह्मणव्रत; $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2.3.8}$ निवृत्तरूप. — 164) G_2 ब्रह्मभूतप्रिय (for ब्राह्मणप्रिय). — After 4^{164}, B_9 ins. पवित्र. — 166) B_9 T om. 4^{166}. $M_{1.6.7}$ सर्वमूर्ते (for महा°). — After 4^{166}, B_8 ins. पवित्र. — 169) K_7 $D_{4.9}$ ब्राह्मणो देव; T $G_{1-3.6}$ ब्रह्मण्यदेवेश (for ब्रह्मण्यदेव). — After 4^{169}, T_2 G_2 ins. देव; G_1 देवर्षे. — 170) T_1 $G_{3.6}$ देवभक्तो (for भक्तो). K_1 ह्री ती (sic); K_2 ह्रोतां; Dn_4 [ऽ]हं त्वा; $D_{4.9}$ [ऽ]हं हि; M_7 [ऽ]हं त्वं (for [ऽ]हं त्वां). K_2 दिग्मक्षद् (sic) (for दिदृक्षुः). G_2 भक्तोंह अहंद्रक्षुः (sic). — 171) K_6 Da_3 om. 4^{171}. $M_{1.6.7}$ एकाग्रदर्शनाय (for एकान्त°). K_7 $D_{4.5.9}$ $M_{1.5-7}$ इति नमो नमः; Da_4 शक्तितः; T $G_{1.3.6}$ इत्यों नमः; G_3 एकोंनं (for नमो नमः). $K_{1.2}$ दर्शनायेभ्यो नमः (for एकान्तदर्शनाय नमो नमः).

Colophon. $Ś_1$ V_1 D_6 missing : $K_{3.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_1 $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan :* $K_{1.6.7}$ $Bo_{.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5.7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* $K_{1.2.6}$ $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ Dn_1 D_8 M_5 नारायणीये महापुरुषस्तवः; K_4 नारायणाय महापुरुषस्तवः; K_7 $D_{4.9}$ नरनारायणीयं; $Bo_{.8}$ Dn_4 Ds_1 $D_{3.8}$ $M_{1.6.7}$ महापुरुषस्तवः; D_5 T_2 नारायणीयं; T_1 G_6 नारायणीये श्वेतद्वीपगतनारदस्तोत्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B_7 Dn_4 G_1 162; B_8 265; Dn_1 G_3 164; Ds_1 160; Ds_2 T_1 G_6 163; T_2 176; G_2 194; $M_{1.6.7}$ 159; M_5 195. — *Name no. :* Dn_1 200; Dn_4 196; D_8 192.

३२६

भीष्म उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः ।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ १

किंचिच्चन्द्रविशुद्धात्मा किंचिच्चन्द्राद्विशेषवान् ।
कृशानुवर्णः किंचिच्च किंचिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥ २

शुकपत्रवर्णः किंचिच्च किंचित्स्फटिकसप्रभः ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥ ३

प्रवालाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णः क्वचिद्बभौ ।
क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैडूर्यसदृशः क्वचित् ॥ ४

नीलवैडूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ।
मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥ ५

एतान्वर्णान्बहुविधान्रूपे बिभ्रत्सनातनः ।
सहस्रनयनः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रपात् ॥ ६

सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ।

S. 12. 12870
B. 12. 24: (36).7
K. 12 347.7

326

This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15).

1 D5 om. the ref. — ^{a}) K2. 4 D6 च (for स). — ^{b}) Dn4 D8 D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 C3 स्तव्यैश्च (for तथ्यैश्च). — After 1^{ab}, D7 T G1–3. 6 read 16^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{cd}) K1. 2. 4 दर्शयामास मुनये रूपं तत्परमं हरिः.

2 G2 reads 2–5 after 9^{cd}. — ^{a}) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 चंद्राद् (for चन्द्र-). — ^{b}) K6 चेंद्राद्; D7 T1 G1–3. 6 चंद्र- (for चन्द्राद्). — ^{c}) Da4 कृत्वानुवर्णा; M1. 6. 7 कशानुवर्ण (for कृशानुवर्णः). G2 किंचित्कृशानुवद्वर्ण. — ^{d}) K3 om. (hapl.) किंचि. K1. 2. 4 कृष्णाकृतिः; K6 दृष्ट्या°; Da4 धिष्ण्यागति-; D8 °कृतिं (for °कृतिः). K7 D4. 5. 7. 9 किंचिद्धिष्ण्यसमप्रभः (D4 °पः; D5 °भुः); T G1. 3. 6 किंचिद्धिष्ण्याकृतिप्रभः; G2 °घ्यज्याकृतिप्रभः; M1. 6. 7 °द्धिष्ण्यवदीक्ष्यते; M5 °ष्ण्येव लक्ष्यते. ❀ C3: धिष्ण्यं, नक्षत्रम् । ❀

3 For the sequence in G2, cf. v. l. 2. — ^{a}) Hypermetric. K2 शुकपुत्र- (for °पत्र-). M7 -पर्णः (for -वर्णः). K1. 2. 4 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 -निभः किंचित् (for -वर्णः किंचिच्च). D6 शुकवर्णप्रभः किंचित्; D7 G2 शुक(G2 °क्र)वर्णस्त्रिवर्णश्च. — ^{b}) B9 Dn4 M1. 6 स्फाटिक- (for स्फ°). K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G1–3. 6 -संनिभः (for -सप्रभः). K6 B6. 7 Da3. a4 किंचिच्च स्फटिकप्रभः (B7 Da4 °भुः); D7 °द्धिष्ण्यसमप्रभः. — T2 G1 om. (hapl.) 3^{c}–5^{b}. — ^{c}) B9 Da4 -चयः (for -चय-). — ^{d}) D8 जातरूप्य- (for °रूप-). D7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 -निभः; D8 -प्रभा (for -प्रभः). ❀ C3: जातरूप्यं, संसर्गरहितम् । ❀

4 For the sequence in G2, cf. v. l. 2. T2 G1 om. 4 (cf. v. l. 3). — ^{a}) K7 प्रवालांकुल-; Dn4 प्रभालांकुर-; D5 प्रवरांकुर-; G2 M1. 5–7 प्रवालां° (for प्रवालाङ्कुर-). Da4 -वर्णाश्च; D1. 5. 9 -वर्णाभः (for -वर्णश्च). — ^{b}) Bo. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D2. 3. 8 तथा क्वचित्; D8 तथैव च (for क्वचिद्बभौ). K1. 2. 4 श्वेतवर्णनिभः क्वचित्. — K2. 4 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) K7 D4. 9 किंचित् (for क्वचित्). Dn1 सुपर्ण-; G2 सौवर्ण-; M1 स्वर्ण-; M7 स्ववर्ण- (for सु°). — ^{d}) K6 D4. 9 Ca (gloss: मसारो, मरकतमणिः) म(K7 सु)-सारसदृशः; K7 lacuna; Bo. 6–9 Da1 वैदूर्य° (for वैडूर्य°). D7 T1 G3. 6 -सदृशच्छविः (for °शः क्वचित्).

5 For the sequence in G2, cf. v. l. 2. K2. 4 T2 G1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4, 3). — ^{a}) Bo. 6–9 Da1 -वैदूर्य- (for -वैडूर्य-). K1 -संकाश; K7 D4. 5. 9 -वर्णाभ; Dn4 -सदृशम् (for °श). — ^{b}) B8 -प्रभः (for -निभः). — M1 om (hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) K1 -कंठ- (for -ग्रीव-). K2. 4 मयूरवर्णकंठाभो; T2 G1 क्वचिन्मयूरग्रीवाभो. — ^{d}) Da1 मुक्तहार- (for मुक्ताहार-). K4 -निभप्रभः (for -निभः क्वचित्). — After 5, K7 reads 7^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

6 ^{a}) K1 एतद्- (for एतान्). K2 वरान् (for वर्णान्). K4 बहुविधा (for °विधान्). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 एतान्बहुविधान्वर्णा(Da4 °न्रूपा)न्. — ^{b}) K1 B9 Da1 D8 (before corr.). 5 T2 रूपैः; K2. 4 पूर्वो; K6 Bo. 6–9 Da3 रूपान्; K7 Dn1 Ds1 D2. 4. 9 रूपं; Da4 वर्णान् (for रूपे). Dn1 बिभ्रन्.

C. 12. 12871
B. 12. 340(39). 7
K. 12. 347. 7

ॐकारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीं च तदन्वयाम् ॥ ७
शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदोद्गतं वसु ।
आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ॥ ८
वेदीं कमण्डलुं दर्भान्मणिरूपानथोपलान् ।
अजिनं दण्डकाष्ठं च ज्वलितं च हुताशनम् ।
धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ ९
तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ।
वाग्यतः प्रयतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ।
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥ १०
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥ ११
न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन ।
ऋते ह्येकान्तिकश्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिको मतः ॥ १२
ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज ।

K7 D4.5.9 सनातनं; Da3.a4 °तनान् (for °तनः). — D7 repeats 6^{c}–7^{b} after 16^{ab}. — c) T2 G1 M7 -नयन- (for -नयनः). — d) K1.2.4 शतशीर्षा; K6 Da4 °शीर्ष- (for °शीर्षः).

7 For the repetition in D7, cf. v. l. 6. — a) G3 सहस्रादग्रबाहुश्च. — b) G1 अव्यक्तम् (for अव्यक्त). D4.5.9 T G2.3.6 M1.5–7 इव (for इति). K1.2.4 तथाव्यक्त इति क्वचित्; D7 (second time) अव्यक्तो वै सहस्रदृक्. — K7 reads 7^{cd} for the first time after 5. 7^{c} is damaged in B7. — d) Ds1 सावित्री; G2 वापितं. K1.2.4.7 B7 D4.5.7.9 T2 G2 तदन्वयात्; Da4 °न्वया; Ds1 °न्वयीं; D3 °न्वयं; Cp (gloss: ॐकारसंबद्धाम्) °न्वयाम् (as in text).

8 b) M1 वसुः (for वसु). K1.2.4 वेदान्स चतुरो जगौ; K6 B6.8.7.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 चतुर्वेदान्गिरन्वहून् (K6 °न्वसु; B8 [orig.]. 7 °न्वसुः; B6 [marg.] °न्बहु; Da3.a4 °न्वपुः); B8 (orig.) चतुर्वेदान्समुद्गिरन्; D5.7 चतुर्वेदगतं वपुः; G2 °दोगतं वसुः; M7 °दोद्गतः वसुः. ❀ Cs: चतुर्वेदोद्गतं वसु, चतुर्वेदोदितरत्नभूतम्, आरण्यकमुपनिषदम्। ❀ — For 8^{ab}, B8 subst.

826* उद्गिरंश्चतुरो वेदाञ्शे[? °न्सशे]षान्वसुधाधिप ।

— c) B7 आरण्यकौ; Dn4 °ण्यके (for °ण्यकं). D5.7 जगुर् (for जगौ). — d) Da4 हरी नारायणो बली.

9 a) K1.2.4 वेदं; Da4 Ds1 D8 वेदी; D7 T G1.3.6 M6.7 वेदिं; G3 वेदिर् (for वेदीं). K2.4 कमंडलं; Da4 °डलु (for कमण्डलुं). K6 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 शुभ्रान् (for दर्भान्). — b) M1 मुनि- (for मणि-). K7 अथो कुशान्; T1 अथा स्रुचः; T2 G1.2 अथो स्रु(G2 ध्रु)वं; G3 अथो स्रुचं; G6 अथास्य च; M1.5–7 अथो नवान् (for अथोपलान्). K1.2.4 मणिरूपाण्यथो कु(K2 °थोक्त-; K4 °वोकु)शान्; K6 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 मणीनुपानहौ कुशान्; D5.7 मणिरूप्यांस्तथा कुशान्. — e) K7 D7.9 G2 M1.6 दंत- (for दण्ड-). — After 9^{cd}, G2 reads 2–5. — f) K7 D4.9 स्वयं; Da4 सदा; D5 तथा (for तदा).

10 a) D5 om. (hapl.) प्रसन्नं. — b) B8 lacuna; B8 D3 M6 द्विजसत्तम. — B6 om. 10^{c}–12^{d}. — c) D7 T1 G2.3.6 आहूतः; T2 जुह्वतः (for वाग्यतः). K4 B6.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.6.7 प्रणतो (for प्रयतो). — e) K1 [आ]नतं; K6 ततो; Dn4 नते (for नतं).

11 B6 om. 11 (cf. v. l. 10). Before 11, B6.7–9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ins. भगवानुवाच. K7 D4.5.9 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — a) B6 Dn4 द्विजश् (for द्वितश्). — c) K1.2 D5 इदं (for इमं). K1 शेषम् (for देशम्). — d) K2 -लालसः; K6 -मानसाः.

12 B6 om. 12 (cf. v. l. 10). — b) K1 lacuna; D8 तद् (for च). K7 द्रक्षति. Dn4 नरेंद्रक्षति कश्चन (sic). ❀ Cn: ददृशिरे, ददृशुः। पदव्यत्ययः छान्दसः। ❀ — c) K1 ह्येकातिनः; K2 D4.5.7–9 T1 G3.6 ह्येकांतिनः (K2 °तः); K4 B7.9 Ds2 D2.3 ह्येकांतिक-; T2 G1.2 M1.5–7 ह्ये(M5 त्वे)कांतिन- (for °तिक-). Da3 D4.9 G3.6 श्रेष्ठास्; Da4 D5.7 T श्रेष्ठांस् (for -श्रेष्ठात्). — d) D5 त्वां च; T2 त्वं च; M7 त्वं तु (for त्वं च). K1.2 त्वं च ह्येकांतिको (K2 °के) मतः; K4.6 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3 त्वं (Da3.a4 त्वां) चैवैकांतिकोत्तम (K6 B6.7.9 Da3.a4 Dn4 Ds1 °मः); D8 °के मतः.

13 13^{ab} partly damaged in B6. — a) K4 समेतास्; G1 ममैकास्; G2 ममैते (for °तास्). Da4 श्रेष्ठ. — b) K1 जात- (for जाता). T2 दातधर्मग्रहा द्विजां (sic); G2 जाता धर्मभृतो द्विजाः. — c) K2.6 Da3 T2 G2.3 तांस्त्वं; D4 तांश्च; D7 तांस्त्वां (for

तास्त्वं भजस्व सततं साधयस्व यथागतम् ॥ १३
वृणीष्व च वरं विप्र मत्तस्त्वं यमिहेच्छसि ।
प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाव्ययः ॥ १४

नारद उवाच ।

अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च ।
सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १५
वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः ।
भगवान्विश्वदृक्सिंहः सर्वमूर्तिर्महाप्रभुः ॥ १६

भीष्म उवाच ।

एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिजम् ।
उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद माचिरम् ॥ १७
इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः ।
एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति ॥ १८
सिद्धाश्चैते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोविनिर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ १९
न दृश्यश्चक्षुषा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च ।

C. 12. 12885
B. 12. 340(39).21
K. 12. 347. 21

तास्त्वं). K1. 2 यजस्व (for भ°). —d) After साधय, D6 reads 15cd for the first time, repeating it in its proper place. K7 यथातथं; T2 यदागतं.

14 a) K4 वृक्षीथे (sic) (for वृणीष्व). K6 B7 Da3. a4 मत्तो (for विप्र). T G1-3. 6 वरं वृणीष्व विप्रेंद्र. —b) D6 वद (for मत्तस्). G1 त्वा (for त्वं). Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G1. 2 M1. 5-7 यद् (for यम्). D4 इच्छति. K6 B7 Da3. a4 विप्रेह त्वं यदी(B7 Da4 °दि)च्छसि. —c) K7 संप्रसन्नोहं तवाद्येह (hypermetric); T G1-3. 6 M5 प्रसन्नो हि तवाद्याहं (G3 °त्मानं). —d) G2 अव्ययं. K1. 2. 4 विश्वमूर्तिध(K2 °र्तों ध)रोव्ययः.

15 D6 reads 15cd for the first time after साधय (in 13d). —c) B9 तु (for वै). —d) T2 यद्दृष्टो (by transp.). K2 D7 भगवन्. T1 G2. 3. 6 दृष्टोसि भगवन्मया.

16 b) K6 यः (for यत्). M5 सनातन. — After 16ab, D7 repeats 6c–7b. D7 T G1-3. 6 read 16cd for the first time after 1ab. —c) B7. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 भगवन् (for °वान्). B6 सर्वदृक्; D4. 9 M1. 5-7 विश्वकृत्; G1 (first time). 2 (both times) °सृक् (for °दृक्). D7 (first time) श्रीशः (for सिंहः). —d) K2. 6 Da4 -मूर्तिं- (for -मूर्तिर्). K6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 7 (second time) महान्; B6 lacuna; D8 भवान् (for महा-). K1. 2. 4 D5 M1. 6 -प्रभः (for -प्रभुः). D7 T G1-3. 6 (all first time) सर्वमूर्तिमयः प्रभुः.

17 K1. 2. 4 D8 T G1-3. 6 M1. 5-7 om. the ref. —a) D7 स (for सं-). D8 एवं संदर्शयन्नेव. —b) K2. 4. 7 Da3. a4 Dn4 D8 D2-5. 7-9 नारदं प(K7 D4. 9 पा)रमेष्ठिनं (K2 °तं; D5 °ना). —c) Da3 D8 देवो (for भूयो).

18 a) Da3 D5. 7 M1. 5-7 ह्यतींद्रियाहारा; Dn4 ह्यनिंद्रियाहारो. ❀ C3: अनिन्द्रियाहाराः, बहयेन्द्रियस्वाद्विषयं न भुञ्जते इत्यर्थः। ❀ —b) K4 मद्भक्तः. K1. 2. 4 सूर्य- (for चन्द्र-). —c) G3 एकाग्रश्च. —d) K1. 7 D4. 9 मैषां; K2 मैष (for नैषां). K7 विप्रो; C3 (gloss: एकान्तध्यानभङ्गः) विघ्नो (as in text).

19 a) K1. 2 एते; K7 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T G1. 3. 6 ह्येते (for चैते). T1 G1. 3. 6 महाभाग (for °भागाः). —b) D7 G2 नराश्च; T G3. 6 नरा हि; G1 नराणि (for पुरा हि). K4 मतः (for ऽभवन्). K1. 2 नरा एकांतिनो मताः; K7 पुरा ह्येकांतिकोभवत्. —c) K7 तमोरजोविनिर्मुक्तो; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 °भिर्निर्मुक्ता; T G1-3. 6 °श्यां निर्मुक्ता. —d) T2 M1. 7 प्रवेक्ष्यति.

20 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 M1. 5-7 repeat 20–21 after 45ab; D7 T G1-3. 6 repeat the same after the second occurrence of 40ab. —a) D5 (first time) दृश्यं (for दृश्यश्). Da4 चक्षुंषी; D5 (second time) चक्षुषां (for °षा). K2 D5. 7 M1. 5-7 (all second time) जीवो; K7 (second time) चैव (for योऽसौ). —b) K6 स्पृशन्; K7 (first time) स्पृशः; Da4 स्पृश्यं; T2 G3 M1. 5-7 (all second time) स्पृश्य (for स्पृश्यः). K1 (both times). 2 (first time). 4 (both times) वा; M5 (first time) वै (for च). —c) D7 (second time) प्रेयस् (for प्रे°). K2 (second time) D5 (both times). 7 (second time) चापि (for चैव). K2 (both times) गंधे च (for गन्धेन). —d) K2 (both times) न रसेन च ([second time] वि·) वर्जितः.

21 For the repetition in K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7, cf. v. l. 20. —b) K1 D5 (both first time) गुणः. Dn4 ते (for तं). K1 (both times). 2 (first time). 4 (both times) संभवंति; K2

C. 12. 12865
B. 12. 340(39).21
K. 12. 347. 21

न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः ॥ २०
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै ।
यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥ २१
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा ॥ २२
द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ।
पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ २३
यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तम ।
स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ॥ २४
पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद ।
शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ २५
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणानेतान्प्रचक्षते ।
एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥ २६
एतान्गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते ।

(second time) तं भवंति (for तं भजन्ति). K2 (second time).7 (both times) D3 D4.5.7.9 (last four both times) हि; M1.5–7 (all second time) भां (for वै). — c) K3 D5.7 T G1–3.6 M1.5–7 (all second time) स हि (for यश्च). G2 (second time) साक्षाद् (for साक्षी). — d) D5 (second time) कल्पते (for कथ्यते). T2 (second time) लोकस्वामीति कथ्यते.

22 G1 om. (hapl.) 22–23. — a) Da1 भूय (for भूत-). — c) Da4 नित्य- (for नित्यः). K6 वा (for च). — d) K2 निष्कलो (for निर्गुणो). T2 G2 M1.5–7 निष्कलस्. ❀ Ca: निष्कलः, शब्दादिपञ्चगुणातीतः । ❀

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 22). — ab) K1 Ds2 D5.7 G3 M1.5.6 द्वि-; K4 द्विग् (for द्विर्). K7 D4.9 transp. तत्त्वेभ्यः and ख्यातो यः. Dn4 वः; T2 G3 [s]यं (for यः). — c) D9 निश्चयश् (for निष्क्रियश्). — After 23abc, D7 G2 read 26bc for the first time, repeating it in its proper place. — d) K7 D4.5.9 ज्ञाननिष्ठश्; G2 °दृष्टिश् (for °दृश्यश्). K3.4 दृश्यते (for कथ्यते).

24 a) K1 भवंत्येह; G2 वदंतीह. — b) Dn4 युक्ता; M1.6 मत्ता (for मुक्ता). K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2–5.8 G2 -सत्तमाः; D9 -सत्तमः (for °म). — c) D5 transp. स and वासुदेवो.

25 a) K6 B8.7.9 यस्य (for पश्य). Ds2 दैवस्य (for दे°). Dn4 माहात्मो (for °त्म्यं). — b) K1 रानरः (sic); Da4 नारदः; G1 (*sup. lin.*) भारत (for नारद). — After 25ab, K6 B9 Da3.a4 Dn4 ins.:

827* न विदुर्मुनयश्चैव याथार्थ्यं मुनिपुंगव ।

[Dn4 om. न. Da3.a4 यथार्थं; Dn4 यथात्म्य (for याथार्थ्यं). Da3.a4 -पुंगवः.]

— For the sequence of repetitions in K1.2.4.7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. D5 (second time) om. 25cd. — c) Dn4 कर्मयोर् (for °भिर्). K1.2.4.7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 (all second time) च (for यो). — d) K1 (first time) lacuna; K2 (first time) न लिप्यते; D5 (first time) लिप्यते न; G2 (first time) न लिप्येत (for °प्यति). Da4 (first time) कदा च नः. K1.2.4 G1 (all second time) न लिप्ये(K4 °प्यै)त न ब(K1 बु)ध्यते; Da3.a4 D7 (all second time) न लिप्यति न ब(Da4 बु)ध्यते; T G2.3.6 M1.5–7 (all second time) न स लिप्यति नारद.

26 a) K1.4.6.7 Bo.6–9 Dn1.n4 D3 D2.3.8 M1.5–7 चेति; K3 चैति (for चैव). — D7 G2 read 26bc for the first time after 23abc. — b) K1.2.6.7 B7 Da4 Ds1 प्रचक्ष्यते. — c) Bom. ed. यत्ते (for एते). Ds1 सर्वे (for सर्व-). B8.7 Da3 एतैरेव (for एते सर्व-). M1.6.7 -शरीरे च (for °रेषु). — d) K6 Da3.a4 D3 च च(Da4 क)रंति; M1.5–7 विरमंति (for विचरन्ति).

27 For the sequence of repetitions in K1.2.4.7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. K3.4 (both second time) om. 27ab. — a) K1 (first time).2.4 स (for तु). K1.7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 (all second time) एताञ्जी(D5.7 स ताञ्जी-; T2 एभिर्जी)वो गु(G3 °वगु)णान्भुंक्ते. — b) Ds1 नैभिः; D7 T G1–3.6 (all first time) तैर्न (for नैभिः). K4 स युज्यते; D5 (first time) समुद्यते (for स भुज्यते). K1 G1 (both second time) न त्वेभिस्तुज्यते हि सः; K7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G2.3.6 M1.5–7 (all second time) न त्वेभिर्भुज्य(Da4 °भिर्युंज्य-; D7 °भिः सज-; M1.5–7 न त्वेति भुज्य)ते तु (D5 च) सः. — After the second occurrence of 27ab, K1.7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 (all second time) ins.:

Tabular Conspectus

of Repeated Stanzas† in $K_{1.2.4.7}$ $Da_{3.4}$ $D_{3.5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$

(†25^{c}–46^{ab} – except 26, 27^{cd}, 31^{ef}, 35–42, 43^{ef}, 44–45)

K_1 G_1	$K_{2.4}$	K_7 $D_{3.9}$	Da_3	Da_4	D_5	D_7	T_1 $G_{3.6}$	T_2	G_2	$M_{1.5-7}$
46	46	46	46	46	46	46	46	46	46	46
32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	32^{ab}		32^{ab}	32^{ab}
32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}		32^{cd}	32^{cd}	32^{cd}		32^{cd}	32^{cd}
33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}		33^{ab}	33^{ab}	33^{ab}		33^{ab}	33^{ab}
33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	33^{cd}		33^{cd}	33^{cd}		33^{cd}	33^{cd}
25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}		25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	25^{cd}
34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}		34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}	34^{ab}
34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}	34^{cd}
832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*	832*
27^{ab}		27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
828*		828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*	828*
		829*								
28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	28^{ab}
		28^{cd}			28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	28^{cd}
29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}		29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	29^{ab}
		830*					830*	830*	830*	
29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}		29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	29^{cd}
30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}			30^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	
30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	30^{cd}
831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*	831*
43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}	43^{abcd}		43^{abcd}
31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}	31^{abcd}

[*N. B.* — For a third repetition of 29^{c}–30^{b}, 31^{ab} and 31^{abcd}, cf. v. l. 95]

C. 12. 12692
B. 12. 340(39). 28
K. 12. 347 28

निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २७
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ २८
खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ।
मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ २९
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संप्रलीयते ।
नास्ति तस्मात्परतरं पुरुषाद्वै सनातनात् ॥ ३०
नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

828* पश्य जीवस्य माहात्म्यं य एवं गुणभोजकः ।
ईषल्लघुपरिक्रान्तो न गुणास्तस्य भोजकाः ।

[(L. 1) D5 G3 -भोजकाः. — Da3. a4 D3 om. line 2. — (L. 2) K1 G1 M1. 5–7 एष (for ईषल्). D7 ईषल्लघुतरः सैव; T3 °ल्वपरिक्रांतो; G3 °घुरिवालंतो (for the prior half).]

— K7 D4. 9 (all second time) cont.:

829* सर्वस्थः सर्वगो विश्वं गुणभुङ्निर्गुणोऽपि च ।
भोज्योऽहं भोजको भोक्ता पक्वाहं जठरेऽनलः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नं पृथक्कर्म पृथक्सुखम् ।
प्रकृतिस्थोऽवतिष्ठामि न च तिष्ठामि मूर्तिमान् ।
प्राणापानप्रवारेण शरीरं प्राप्य धिष्ठितः । [5]
अहमेव हि जंतूनां निमेषोन्मेषकृद्द्विज ।
मां तु जानीहि विप्रर्षे पुरुषं सर्वगं प्रभुम् ।

[(L. 1) K7 सुखगो (for सर्वगो). — (L. 5) K7 -प्रचारेण (for -प्रवा°). — L. 7 = (var.) 831*.]

— c) K7 D4. 9 गुणभोक्तैव; D7 °भाक्चैव; G3 °भुक्षैव (for °भुक्चैव). — d) K6. 7 Dn4 -सृष्टा; Da3. a4 D8 -श्रेष्ठो (for -स्रष्टा). K6. 7 D4. 5 गुणातिगः; Ds1 °धिकाः; D8 °धिपः; D9 °न्वितः; T3 °धिकं (for °धिकः). ❀ Cn: गुणाधिकः, गुणेभ्योऽतिरिक्तः । ❀

28 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. — a) B5 Da3. a4 (last two first time) -प्रतिष्ठो (for °ष्ठा). — b) K4 (second time) पृथव्यप्सु. K7 (second time) D4 (both times). 5. 7. 9 (last three second time) निलीयते (for प्र°). — T3 (first time) om. (hapl.) 28c–30b. K1. 2. 4 Da4 G1 (all second time) om. (hapl.) 28cd. Da3 (second time) om. (hapl.) 28c–29d. B5 Da3 transp. 28cd and 29ab. — c) K7 D4. 9 (all second time) ज्योतिष्यापः; Da4 ज्योतिशापः; D4 (first time) °ष्वापः (for °ष्यापः). D8 प्रलीयंत. — d) K1. 2 वायु (sic); Da4 M1 (both times). 5 (second time). 6. 7 (last two both times) वायोः (for वायौ). D5 (second time) प्रलीयसे (for °ते).

29 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. Da3 T3 om. 29 (cf. v. l. 28). B5 Da3 transp. 28cd and 29ab. — a) G3 (both times) खं (for खे). T3 G1 (second time). 3 (both times) प्रळयं. K3 (second time) यांति. — b) Da3 मनसाकाशम्; Da4 (first time) मानसा° (for मनस्या°). D5 (second time). 7 (both times) G1 M1. 6. 7 (last four first time) आकाश (for °शम्). T G2. 3. 6 (all [except T3] second time) कालेप्या(T3 °ले ह्या)काशमेव तु. — K7 D4. 9 T G2. 3. 6 ins. after the second occurrence of 29ab:

830* कालो हि परमं भूतं मनस्येष प्रलीयते ।

[K7 D4. 9 लोको हि परमो ब्रह्मन् (for the prior half). T3 G3 एव (for एष). K7 D4. 9 मानसे च प्रलीयते (for the post. half).]

— For the third repetition of 29cd, cf. v. l. 31. — c) Da4 D4 (both first time) मना (for मनो). D7 (first time) [ऽ]पि (for हि). K3 (first time) परमां. — d) K4 (first time) तदव्यक्ती (for °क्ते). G3 (third time) प्रळीयते.

30 30ab is quoted in Ved. Sū. Śaṁ. Bhāṣya II. i. 1. For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. T3 om. 30ab (cf. v. l. 28). B0 D4 (first time). 5. 7 (both second time) G3 (first and third time) M1. 5–7 (last four second time) om. (hapl.) 30ab. For the third repetition of 30ab, cf. v. l. 31. — a) K7 (both times) अव्यक्तः; B9 Ds3 °क्ते (for °क्तं). D5 व्यक्तं (for ब्रह्मन्). — b) K1 (first time) निष्क्रये (sic); K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 9 G1 (all second time) निर्गुणे (K2. 4 Da3. a4 °णं); G3 (second time) निष्कळे (for निष्क्रिये). D7 यं (for सं-). — Ds2 reads 30c–31d on marg. — c) K1 G1 (both second time) परतनं; K4 (first time) B0. 6–9 Da3. a4 (last two first time) Dn1. n4 D8 D3. 3. 4. 5 (last two first time). 8 परतरः; D7 T G1–3. 6 (all first time) परं भूतं (for परतरं). — d) K3 (first time) सनातनं. — K1. 2. 4. 7 Da3.

ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ।
सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ॥ ३१
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितम् ॥ ३२

तदाविशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः ।
उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्प्रभुः ॥ ३३
न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ।
न च जीवं विना ब्रह्मन्धातवश्चेष्टयन्त्युत ॥ ३४

C. 12. 12900
B. 12. 340.39.36
K. 12. 347. 35

a4 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 (all second time) ins. after the second occurrence of 30cd (= (var.) 829*, line 7):

831* मां तु जानीहि ब्रह्मर्षे पुरुषं सर्वगं प्रभुम् ।

[D5. 7 अनु- (for मां तु). K7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). Da3. a4 सर्वतः (for °गं). D5. 7 पुरुषः सर्वतः प्रभुः (for the post. half).]

31 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. K1. 2. 4. 7 D4. 9 M1. 5–7 (all third time) repeat 31ab ; and D5. 7 T G1–3. 6 (all third time) repeat 31abcd, both repetitions being followed by 29e–30b (also repeated third time). K1. 2. 4 (all first time) om. (hapl.) 31abcd. Da3 reads 31abcd on marg. — a) K7 (first time) om. हि. T2 (second time) नास्तीह ; M1. 5–7 (all second time) हि नास्ति (for हि नास्ति). — b) D7 (first time) ध्रुवं ; M1. 6. 7 (all first time) जगत् (for भूतं). — c) T1 (first time) मतैकं ; T2 (first time) ममैकं ; G2 (first time) मदेकं (for तमेकं). K1 G1 (both second time) ऋते मासीकमेशानं ; K2. 4. 7 Da3 D4. 5 (all second time). 7 (second and third time). 9 (second time) T (second and third time) G1 (third time). 2. 3. 6 (all second and third time) M1. 5–7 (all second time) ऋते मा(Da3 D7 T G2. 3. 6 (last six third time त)मेकमीशानं. — d) K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 (all second time) पुरुषं लो(T2 शो)-कजी(K7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 °भा)वनं. — e) B7 सर्वभूतो हि भूतात्मा. — f) D4. 9 सनातनः (for महाबलः).

32 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. T2 (second time) om. 32–33. — b) K1 (first time) om. श्च. — Da4 (second time) 32e–33b. — c) D7 (first time) T1 (both times). 2 G1 (first time). 3 (second time). 3. 6 (both both times) M1. 5–7 (last four second time) समेत्य ; G2 (first time) समात्य (for समेता). K7 D4. 9 (all second time) सहात्मानः (for महा°). — d) G2 (first time) reads शरीर twice. G2 (first time) अति- (for इति). D7 (first time) T1 (both times). 2 G1 (first time). 2 (second time). 3. 6 (both both times) संज्ञिताः ; G2 (first time) -संज्ञितः.

33 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. T2 om. 33 ; Da4 om. 33ab (for both, cf. v. l. 32). — a) K4 (second time) G2 (first time) तदाविशंति ; K6 B7 M1. 5. 6 (last three second time). 7 (both times) तमाविशति. K1. 2. 4. 7 D4. 5 (all second time). 7 (both times). 9 (second time) T1 (both times). 2 G1–3. 6 (last four both times) M1. 5–7 (all first time) अंतरात्मा ; D5 (first time) यो ब्रह्म (for यो ब्रह्मन्). ❀ Cn : आविशतीति प्रवेशोक्तया पाञ्चरात्राभिमतो जीवोत्पत्तिपक्षोऽपास्तः । ❀ — b) K1. 2 (both first time) अव्यक्तो ; K1 G1 (both second time) स चालक्ष्यो ; K2. 4 (both second time) चालक्ष्यो ; K7 D4. 7. 9 (all second time) अचिंत्यो ; B6. 7. 9 अदृश्यं ; D5 (first time) न दृश्यो ; D7 T1 (both both times). 2 G1 (first time). 2 (second time). 3. 6 (both both times) ह्य(G1 स)दृश्यो ; G2 (first time) ह्यदृश्ये (for अदृश्यो). B7 G2 (second time) -विक्रमं. D5 (second time) *** भवति क्वचित्. ❀ C8 : लघुविक्रमः, क्षिप्रकारी । ❀ — D5 (second time) om. 33c–34b. — c) K2 (first time) उत्पन्नम्. D4. 5. 9 (all first time) इव (for एव). K7 (first time) भवत्युत्पन्न इव च ; D7 (second time) उत्पत्तये स भवति. ❀ C7 : शरीरे उत्पन्ने सत्येव प्रभुरिति वचनान्न जीवोऽत्र ग्राह्यः । उत्पत्तिसमये एव शरीरचेष्टकत्वस्य दुर्बले शिशावसंभवाच्च । ❀ — d) D7 (first time) नष्टयन् ; M5. 6 (both first time) चेष्टये(M6 °य)त् (for °यन्). K7 D4. 9 M1. 6. 7 (all first time) पुनः (for प्रभुः). M1. 5–7 (all second time) शरीरं चेष्टयत्युत.

34 For the sequence of repetitions in K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7, see the Tabular Conspectus on p. 1851. D5 om. 34ab (cf. v. l. 33). T G1–3. 6 (all first time) om. 34. — a) K2 (first time) -संघातः ; K4 (first time) -संघाते ; Bo -संहातं (for -संघातं). K2 (second time) न विधाता तु

C. 12. 12900
B. 12. 340(39). 36
K. 12. 347. 36

स जीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः ।
तस्मात्सनत्कुमारत्वं यो लभेत स्वकर्मणा ॥ ३५
यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षये ।
स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ ३६
तस्मात्प्रसूतो यः कर्ता कार्यं कारणमेव च ।
यस्मात्सर्वं प्रभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तिः सा सर्वकर्मसु ॥ ३७
यो वासुदेवो भगवान्क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
ज्ञेयः स एव भगवाञ्जीवः संकर्षणः प्रभुः ॥ ३८
संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ।
प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहंकारो महेश्वरः ॥ ३९
मत्तः सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

संख्यातं. — [b]) M6.7 (both first time) शरीरं चेष्टये-त्प्र(M7 °यन्प्र)भुः. — [c]) K1.2.4.7 D4.5.9 (all second time) हि; K2.4 (both first time) वि- (for च). Dn4 [अ]न्नंज्ञत् (sic) (for ब्रह्मन्). Da4 D4 (both first time) न च जीवंति नाब्रह्मन्. — [d]) K4 (first time) B0.6–9 Da3 (both times) Dn1.n4 D8 D2.3.8 वायवश्च; K7 (first time) शरीरं; D6 (first time) धारयच्च (for धातवश्च). B9 ह (for [उ]त). Da4 (both times) वायवश्चेष्टयत्पुनः; D7 (first time) धारयच्चेष्टयत्पुनः. — K1.2.4.7 Da3.a4 D4.5.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 (all second time) ins. after the second occurrence of 34:

832* पृथग्भूताश्च ते नित्यं क्षेत्रज्ञः पृथगेव च ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तस्य भोजकाः ।
एते पञ्चसु भूतेषु शारीरस्थेषु कल्पिताः ।

[(L. 1) D5 ये (for ते). Da4 क्षेत्रज्ञाः. — (L. 2) K1 G1 सत्त्वे (for सत्त्वं). M1.5–7 चेति (for चैव). K1 G1 om. न. D5.7 भाजकाः; G3 भोजगाः (for भोजकाः). T2 स गुणानस्य भोजकां; M1.5–7 गुणानेतान्प्रचक्षते (for the post. half). — After line 2, K7 reads the prior half of line 1 of 829*. — (L. 3) M1.5–7 हि ते (for एते). Da4 एतेषु पंचभूतेषु (for the prior half).]

35 [a]) K2 Da4 पर- (for परि-). ❀ Cv: जीवयतीति जीवो नारायणः । ❀ — [b]) M6 शेष- (for शेषः). B6.9 शंकर्षणः; Da4 M7 संकर्षण-; D7 °र्षणात्. ❀ Cv: शिष्यते प्रलयेऽपीति शेषः । ❀ ❀ Cs: संकर्षण एव पातालेऽनन्तो भूत्वा पृथिवीं धारयति । ❀ — [c]) K1.2 Da4 सनत्कुमारं तं (Da4 °रं त्वां). ❀ Cn: सनत्कुमारत्वं, जीवन्मुक्तत्वम् । ❀ — [d]) K6 B6.7 Da4 Dn4 लभेत्स्वेन; B0.8.9 Da3 Dn1 D8 D2.3.8 M1.5–7 [ऽ]लभत्स्वेन (for लभेत स्व-). T G1–3.6 लभते यः स्वकर्मणा.

36 [a]) K1.2 M1.7 पंच- (for सर्व-). — [b]) T2 G5 प्रळयं. Da4 याति. Dn1 संक्षयं (for °ये). — [c]) K1 स मनाः; K2.4 D4 समानः; K7 D9 मनोसौ; B6.9 Ds1 मनसः; D5.7 स समः; M1.5–7 मानसः (for स मनः). — [d]) Da3 -पद्यते; Dn4 D2 -पच्यते (for -पठ्यते).

37 [a]) D7 यस्मात् (for त°). K6 B6 (marg.) Da3.a4 प्रभूतो (for प्रसूतो). Da4 M1.7 यत् (for यः). K1 कांता (for कर्ता). — [b]) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5–7 transp. कार्यं and कारणं. — D6 om. 37^{cd}. K1.4.7 D4.7.9 T G1–3.6 transp. 37^{cd} and 37^{ef}. — [c]) K6 B0.6–9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तस्मात्; G1 यस्यां (for यस्मात्). K1.2.4.7 D4.7.9 च सर्वं; B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T G1–3.6 M1.5–7 सर्वं सं- (for सर्वं प्र-). Da4 -भवंति. — [d]) M5 सर्वं (for जगत्). — [e]) Da4 D4.5.7.9 यो (for सो). K1 [ऽ]निरुद्धा. G2 य (for स). — [f]) K6 B0.6–8 Dn1.n4 D2.3.8 व्यक्तः स; B9 Da3.a4 व्यक्तिः स; M1.6.7 व्यक्तिस्थः (for व्यक्तिः सा). D8 व्यक्तिः सर्वेषु कर्मसु; T G2.3.6 व्यक्तः (T2 G2 °क्तिः) सात्वतकर्मसु. ❀ Cs: व्यक्तिः सर्वेषु कर्मसु, साधुपरित्राणधर्मसंस्थापनभक्तानुग्रहादिसर्वकार्येषु सा व्यक्तिः, सोऽनिरुद्धो मत्स्यकूर्मादिरूपेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । ❀

38 K1 om. 38^{a}–40^{b}. D6 G1 om. 38–39. — [a]) K2.4.7 D4.7.9 स (for यो). — M5 om. 38^{b}–40^{c}. — [b]) Da4 निर्गुणात्मके. — [c]) B6 (marg. as in text) स चैव; B7 स्म स च; Da3 स स च (for स एव). K4 B6–8 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 राजेंद्र; K6 B0 विप्रेंद्र (for भगवान्). B9 ज्ञेयः स भगवाञ्जीवस्; Da4 विज्ञेयसर्वराजेंद्र (sic). — [d]) B9 तथा; Da4 G3 जीव- (for जीवः). K7 D4.9 विभुः; D7 [ऽ]च्युतः (for प्रभुः).

39 K1 D6 G1 M5 om. 39 (cf. v. l. 38). — [a]) K2.4 संकर्षणश्च. M1.7 तु (for च). — [c]) M1.6.7 सो (for यो). K2.7 D4.9 च (for तु). Da4 स प्रद्युम्नोनिरुद्धस्तु. — [d]) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 स ईश्वरः; M1.6.7 [ऽ]हमीश्वरः (for महेश्वरः).

40 K1 om. 40^{ab}; M5 om. 40^{abc} (for both, cf.

अक्षरं च क्षरं चैव सच्चासच्चैव नारद ॥ ४०
मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ।
अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥ ४१
निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।
इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ ४२
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
मयैतत्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्टयम् ॥ ४३
सिद्धा ह्येते महाभागा नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ४४
अहं कर्ता च कार्यं च कारणं चापि नारद ।
अहं हि जीवसंज्ञो वै मयि जीवः समाहितः ।
मैवं ते बुद्धिरत्राभूद्दृष्टो जीवो मयेति च ॥ ४५
अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन्भूतग्रामान्तरात्मकः ।
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहम् ॥ ४६

C. 12. 12912
B. 12. 340(39). 46
K. 12. 347. 47

v. l. 38). D_7 T $G_{1-3.6}$ repeat 40^{ab} after 45^{ab}. —^{a}) $K_{4.7}$ $D_{4.7}$ (first time). $_9$ प्र- (for सं-). D_5 यस्माच्च सर्वं भवति. —^{b}) $Da_{3.a4}$ सर्वं (for जगत्). —^{c}) $G_{1.2}$ अक्षरश्च क्षरश्चैव. —^{d}) K_6 भारत; Da_4 नारदः. $D_{6.7}$ सत्त्वासत्त्वे च नारद.

41 ^{a}) $D_{4.9}$ यं (for मां). Da_4 इ (for [इ]ह). —^{b}) K_6 युक्ता; K_7 मुक्त-; G_2 न च (for मुक्ता). K_6 $B_{6.7}$ $D_{6.7}$ च (for तु). M_7 के (for ये). $K_{1.2.4}$ नरास्तु ये (for तु ये मम). —^{c}) K_1 पुरुषे. K_1 ज्ञो यो; D_8 यज्ञो (for ज्ञेयो). —^{d}) $K_{1.2.4}$ T_2 निष्कलः; K_7 निर्गुणः (for निष्क्रियः).

42 $K_{1.2.4}$ om. 42^{abcd}. —^{a}) G_1 निर्गुळो (for °णो). Da_4 निष्कलं; Dn_4 °ले; T_2 निष्क्रियश्; $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ निष्कळश् (for °लश्). —^{b}) G_2 निष्पंदो (for निर्द्वंद्वो). —^{c}) Da_4 एतत्वज्ञानविज्ञेयं. —^{d}) T $G_{3.6}$ $M_{1.6-7}$ इव (for इति). G_2 रूपं वा नैव दृश्यते. —^{e}) D_8 इच्छेन्. Da_4 इच्छन्मुहूर्तान्नपश्येयम्; T_2 °र्तं नाध्येयम्; G_2 °र्तारभ्योयम् (sic). —^{f}) K_7 $D_{4.9}$ हि; G_2 [ऽ]यं (for ऽहं).

43 Quoted in Ved. Sū. Śaṁkara Bhāṣya, I. i. 20; III. ii. 17. For the sequence of repetitions in $K_{1.2.4.7}$ $Da_{3.a4}$ $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$, see the Tabular Conspectus on p. 1851. G_2 (second time) om. 43^{abcd}. —^{a}) $K_{1.2}$ (both first time). $_4$ (both times) $D_{6.7}$ (both first time) मया; K_2 (second time) महा (for माया). Da_4 (second time) त्वेषा (for ह्येषा). K_2 (second time) महा-; K_6 $B_{6.9}$ $Da_{3.a4}$ D_7 (last three first time) पुरा; B_7 परा (for मया). K_1 (first time) ह्येष्टा; K_7 (first time) स्पृष्टा; $M_{1.7}$ (both first time) दृष्टा (for सृष्टा). —^{b}) $M_{1.5-7}$ (all second time) मा (for मां). D_5 (first time) पृच्छसि; D_7 $M_{1.7}$ (all first time) पश्यति (for °सि). Da_4 (both times) नारदः. —^{c}) B_7 मुक्तं (for युक्तं). —^{d}) K_1 (both times). $_2$ (first time). $_6$ $D_{6.7}$ T_1 G_1 (last four second time) $_{3.6}$ M_7 (last three first time) नैव; $D_{6.7}$ (both first time) ज्ञेयं (for नैवं). T $G_{1-3.6}$ (all first time) मां; T_1 $G_{3.6}$ (all second time) तं (for त्वं). B_9 वक्तुम् (for ज्ञातुम्). —^{e}) $M_{1.6.7}$ कथिता (for °तं).

44 B_0 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ read 44 after 46. —^{a}) $K_{1.2.4}$ एते; K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ $M_{1.6.7}$ हि ते (for ह्येते). $D_{6.7}$ महाभाग (for °भागा). —^{b}) Da_4 नरो; $D_{6.7}$ नित्यं (for नरा). K_1 ह्येकार्तिनो; K_2 $M_{1.6.7}$ एकांतिनो (for ह्येका°). $B_{0.6}$ भवान्; Da_1 [ऽ]भवत्. —^{c}) Da_4 निर्मुक्त. $K_{1.2.4.6.7}$ $D_{4.5.7.9}$ तमोरजोविनिर्मुक्ताः.

45 K_6 B_0 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ om. 45^{ab}. —^{a}) $K_{2.4}$ कामं; Da_4 कर्ता (for कार्यं). —^{b}) T_2 $G_{1.2}$ करणं (for का°). — After 45^{ab}, $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.5.9}$ $M_{1.5-7}$ repeat 20–21 and D_7 T $G_{1-3.6}$ repeat 40^{ab}, followed by 20–21. —^{c}) K_7 $D_{4.9}$ जीवः (for जीव-). K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.8}$ -संज्ञातो; K_7 $D_{4.9}$ प्रख्यातो; $D_{3.5.7}$ Cnp (gloss : जीवस्य उपकरणीभूतः जडवर्गः) -संघातो; G_1 -संज्ञे वै (for -संज्ञो वै). —^{d}) K_7 Da_4 जीव; T_1 $G_{3.6}$ जीवाः (for जीवः). $K_{1.2.4}$ प्रतिष्ठितः; Da_1 समाहीतः; D_7 $M_{1.5}$ (*inf. lin*). $_{6.7}$ सनातनः; T_1 $G_{3.6}$ समाहिताः; G_2 °हितं (for °हितः). —^{e}) $K_{6.7}$ $B_{0.6.8.9}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2-5.7-9}$ G_1 Cn नैवं; G_2 मैव (for मैवं). $K_{1.2.4}$ [ए]षाभूद्; T $G_{1-3.6}$ भवतु; $M_{1.5-7}$ [अ]भवद् (for [अ]त्राभूद्). —^{d}) K_2 दृष्टे जीवे. K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ वै; T_2 G_1 $M_{1.5-7}$ ह (for च).

46 For the sequence of repetitions in $K_{1.2.4.7}$ $Da_{3.a4}$ $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$, see the Tabular

C. 12. 12914
B. 12. 340(39). 50
K. 12. 347. 51

हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तकः ॥ ४७
पश्यैकादश मे रुद्रान्दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ।
द्वादशैव तथादित्यान्वामं पार्श्वे समास्थितान् ॥ ४८
अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ।
नासत्यं चैव दस्रं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥ ४९
सर्वान्प्रजापतीन्पश्य पश्य सप्त ऋषीनपि ।
वेदान्यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ॥ ५०
तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ।
तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत् ॥ ५१
श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्मिनीम् ।
वेदानां मातरं पश्य मत्स्थां देवीं सरस्वतीम् ॥ ५२
ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरम् ।
अम्भोधरान्समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥ ५३

Conspectus on p. 1851. — ^{a}) $K_{1.3.4}$ ब्रह्मा; $M_{6.7}$ ब्रह्म (for ब्रह्मन्). B_8 अहं हि सर्वगो ब्रह्मन्. — ^{b}) K_6 $B_{6.7}$ $D_{a3.a4}$ भूतग्रामांतरा(K_6 °दा)त्मगः; $B_{0.8.9}$ °रात्मगः; $D_{5.7}$ °रात्मकं; G_2 °मात्मनामकः. — ^{d}) D_{s2} नश्यामि. K_2 नश्यत्सु च न चाप्यहं. — After 46, B_0 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ read 44.

47 ^{a}) D_{n4} हिरण्यगर्भौ. D_9 लोके हि (for लोकादिश्च). — ^{b}) $M_{1.6.7}$ चतुर्वक्त्रे. D_{s1} निरुक्तग; D_7 °क्तिगः; T_2 $G_{1.2}$ °क्तकः. ❀ C_s : निरुक्तानि नामानि गमयन्तीति निरुक्तगः । ❀ — ^{c}) K_1 सनातने; D_{s1} °तना. B_9 ततो ब्रह्मासनो देवो; T_1 $G_{1-3.6}$ ब्रह्मासनग(G_2 °नेग)तो देवो. — ^{d}) K_1 om. from बह्वर्थ up to वामं पा (in 48^d). D_7 सर्वार्थ- (for बह्वर्थ-). $K_{2.4}$ मम वक्षस्यवस्थितः. ❀ C_s : बह्वर्थचिन्तकः, बहूनां रूपाणां व्याकर्ता । ❀ — After 47, K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ ins.:

833* ललाटाच्चैव मे रुद्रो देवः क्रोधाद्विनिःसृतः ।

[$D_{a3.a4}$ रुद्धो (for रुद्रो). D_{a4} देव. $D_{5.7}$ विनिर्गतः (for विनिःसृतः).]

48 K_1 om. up to वामं पा (cf. v. l. 47). — ^{a}) K_2 transp. मे and रुद्रान्. — ^{b}) T $G_{1-3.6}$ पक्षम् (for पार्श्वम्). D_{a4} आस्थिता; D_8 T $G_{1-3.6}$ $M_{6.7}$ आश्रितान् (for आस्थि°). — D_{a4} om. (hapl.) 48^{cd}. — ^{c}) G_2 एवम् (for एव). G_2 अथ; $M_{1.6.7}$ यथा (for तथा). — ^{d}) K_6 $B_{6.7.9}$ D_8 वामपार्श्वं; B_0 D_{a3} $D_{n1.n4}$ $D_{5.7}$ वामपार्श्वे; $D_{2.8}$ वामपार्श्वें; T $G_{1.3.6}$ वामं पक्षं (T_2 °क्ष-) (for वामं पार्श्वे). K_1 ह्यवस्थितान्; K_6 $B_{0.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6.7}$ समाश्रितान्; D_{s2} तथास्थितान्; G_2 अथाश्रितान् (for समास्थितान्).

49 ^{a}) G_1 नो (for मे). — ^{b}) K_2 बहून् (for वसून्). T $G_{1.3.6}$ समास्थितान्; G_2 समुत्थितान् (for सुरोत्तमान्). — ^{d}) $K_{2.4}$ D_4 भिषजो; B_9 भेषजौ. D_7 G_2 चैव (for पश्य).

50 ^{a}) D_{a4} om. पश्य. — ^{b}) D_{a4} न स; D_{n4} सम (for पश्य). D_4 transp. पश्य and सप्त. K_7 $D_{4.5.7.9}$ मुनीन् (for ऋषीन्). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ तथा (for अपि). $K_{1.2.4}$ सप्तर्षीं(K_4 °र्षीं)श्च तथामलान्. — ^{c}) B_8 G_2 देवान् (for वेदान्). T_1 $G_{1.3.6}$ पशूंश्चैव; G_2 पशून्पश्य (for च शतशः). — ^{d}) B_7 तस्य (for पश्य). K_6 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{5.7}$ M_5 महौषधीः; D_{s1} अथोषधैः (for अथौषधीः). K_7 $D_{4.9}$ पश्य त्वेता महौषधीः (D_4 °धी; D_9 °धीं); T $G_{2.3.6}$ पश्य त्रु(T_2 G_2 सू)क्च महौषधीः; $M_{1.6.7}$ पश्यामूश्च महौषधीः.

51 ^{a}) D_{a4} तपसी. K_2 नियमश्च; K_6 °मांश्च. — ^{b}) M_6 चैव (for अपि). — ^{c}) G_3 -विधम् (for -गुणम्). — ^{d}) G_2 एकः सं- (for एकस्थं). D_7 $M_{1.6.7}$ मूर्तिमान् (for °मत्).

52 ^{a}) K_7 D_4 बलं; D_9 जलं (for श्रियं). $K_{1.2.4}$ कांतिं; D_{a4} लक्ष्मी. K_1 D_{a4} कीर्ति. G_2 श्रियं लक्ष्मीः प्रकीर्तिं च. — ^{b}) K_1 D_4 ककुत्स्थि(D_4 °स्थि)नीं; K_6 $B_{0.6-9}$ D_{a4} D_8 $D_{2.5.8}$ C_a (gloss: ककुत्स्थानीयतुङ्गमेरुयुक्ताम्) C_v (gloss: दिगभिमानिनीम्) ककुद्मतीं; K_7 ककुद्मिनी; D_{a3} G_2 °द्मनीं (for °द्मिनीम्). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ $D_{4.5.7.9}$ चैव (for पश्य). — ^{d}) $K_{1.7}$ मत्स्था; $D_{5.7}$ पश्य; G_2 आस्थां (for मत्स्थां). $K_{1.4.7}$ $D_{4.9}$ पश्य; D_{a3} चैव; D_7 देवान् (for देवीं). K_2 D_{a4} मतां पश्य (D_{a4} °त्स्थां चैव) सरस्वतीं.

53 ^{a}) $D_{5.7}$ चैव (for श्रेष्ठं). — ^{c}) D_{n4} अंभोपरान्; G_2 °धर- (for °धरान्). — ^{d}) M_1 समांसि (for सरांसि).

54 ^{a}) $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.5.7.9}$ $M_{1.5-7}$ मूर्तियुक्तान्; $B_{0.9}$ D_{s1} °मतः (for °मन्तः). D_8 G_2 पितृगणाश्च. — ^{b}) T_2 नारद (for सत्तम). $M_{1.6.7}$ पश्य मत्स्थां

मूर्तिमन्तः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ।
त्रींश्चैवेमान्गुणान्पश्य मत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान् ॥ ५४
देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ।
देवानां च पितॄणां च पिता ह्येकोऽहमादितः ॥ ५५
अहं हयशिरो भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ।
पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितम् ॥ ५६
मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यज्ञमयजत्स्वयम् ।
ततस्तस्मै वरान्प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ॥ ५७
मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ।
अहंकारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम् ॥ ५८
त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्राम्यति कश्चन ।
त्वं चैव वरदो ब्रह्मन्वरेप्सूनां भविष्यसि ॥ ५९
सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ।
पितॄणां च महाभाग सततं संशितव्रत ।
विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यसि ॥ ६०
प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ।
अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा ॥ ६१
एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।

C. 12. 12930
B. 12. 340(38)46
K. 12. 347. 67

चतुर्विधान्. — c) K2 D4 त्रीश्च. K1. 2 चैवेमा; K7 D1. 9 चेवेमान्; B7 चैवेतान्; G2 चेमांस्तु (for चैवेमान्). B7 G2 M1. 6. 7 गणान् (for गुणान्). B8 D5. 7 चैव (for पश्य). — d) K2 मत्स्यान्; B8 स्थान- (for मत्स्थान्). G2 ज्ञप्ति- (for मूर्ति-). D5. 7 स्थानवृत्ति-विवर्जितान्.

55 T1 om. 55a–57b. — c) Da4 D9 पितृणां.

56 T1 om. 56 (cf. v. l. 55). — a) K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 हयशिरा (for °शिरो). G2 अहं हि स शिरो भूत्वा. — b) K2 समुद्रः (for °द्रे). Da4 समुद्रे पश्चिमोत्तमान्. — c) M5 अश्नामि (for पिबामि). B8 (marg.) संगतं; Dn4 सुहूवं; D4 सुहतं; T2 सुहृतं (for सुहुतं). K1 कव्यं (for हव्यं). K6 (also as in text). 7 D9 पिबाम्यपः समुद्रस्था (K7 °स्थो). — d) K1 कव्ये चैव हताम्विदं; K2. 4 कव्यं चैव भृ(K4 सृ)तान्वितान् (K4 °तं); K7 D9 हव्यं कव्यं स्वाहां स्व(D9 स्वधां सु)धां.

57 T1 om. 57ab (cf. v. l. 55). — a) G2 पृष्टः (for सृष्टः). K2 परा (for पुरा). G1 ब्रह्म (for ब्रह्मा). — b) K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 मां; K7 स (for मद्). K6 B6 (marg.). 7 Da3. a4 यज्ञैर् (for यज्ञम्). D5. 7 मां यज्ञैर्योजयत्स्वयं; D9 मम पक्षमयं स्वयं. — c) B0 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तस्मिन् (for तस्मै). — d) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 D5. 7 T2 दद्यामहम्; G2 ददावेहम् (for °वहम्). K1. 2 प्रादामहमनुत्तमान् (K2 °मं); K4. 7 Dn1 D8 D2–4. 8. 9 दत्तवानस्म्यनुत्तमान् (D2 °मं).

58 a) K7 पुत्रात्वं (sic); T2 पुत्रं * (for पुत्रत्वं). K2 कंपादौ (for कल्पादौ). — b) Da4 लोकापक्षत्वमेव च; G2 लोकसंहारमेव च. — c) K2 -हुतं चैव; D4 -श्रुतं चैव; G2 -हुतानां च (for -कृतं चैव). ❀ Ca: अहंकारकृतम्, साभिमानमहमिति पर्यायकृतं, मत्पर्यायरूपं ब्रह्म । ❀

59 a) K1 कृतं; K2 हुतं; Da4 कृता. — b) K6 B0. 6. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D5. 8 -क्रम्यति; K7 B6 (orig.) D1. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 -क्रामति; B7. 8 (marg.) Dn1 Ds1 D2. 8 -क्रंस्यति (for -क्राम्यति). Da4 कश्च नः. — c) T2 वरदा (for °दो). — d) Da3 वरंशूनां; Dn4 वदेप्सूनां; G2 वरेपूणां (for °प्सूनां). Dn4 D9 G2 भविष्यति.

60 K7 om. (hapl.) 60. — b) D5 तपोधनः. D4. 9 मुनीनां च महात्मनां; T G1–3. 6 M1. 5–7 महर्षीणां तथैव च. — Ds2 reads 60cdef on marg. — c) Da4 D9 पितृणां. — d) K1. 2. 4 संश्रित-; K6 संसित-; Dn1 Ds1 D4. 9 शंसित- (for संशित-). K1 B9 Da3. a4 D8 G1. 2 M1. 7 -व्रतः; D4 lacuna; T2 -व्रतं (for -व्रत). — f) G2 भविष्यति.

61 a) K7 D4. 9 T2 प्रादुर्भावं (for °र्भाव-). G1 -गताश्च. M1. 7 प्रादुर्भागवतश्चाहं. — c) M5 (sup. lin. as in text) त्वया शास्यस्त्वथ ब्रह्मन्. — d) G2 सुरो (for सुतो).

62 a) K7 चान्यांश्च. G2 सु- (for च). — b) K1 ब्राह्मणे; K7 Dn4 D7. 9 M1. 6 ब्रह्मणो; D4 °णा (for °णे). K7 D4. 7. 9 M1. 6. 7 -तेजसः (for °से). — After 62ab, G1 Kumbh. ed. ins.:

834* एवं रुद्राय मनवे इन्द्रायामिततेजसे ।

— c) B6 lacuna; Da3. a4 ब्रह्मा (for दत्त्वा). — d) G2 निवृत्त- (for °त्ति-). K6 भव; D4 [ऽ]भवन्; M1. 6 [ऽ]भवत् (for ऽभवम्). D7 निवृतोपरमोभवं. ❀ Ca: निवृत्तिपरमः, सर्वव्यापारादुपरतः । ❀

C. 12. 12930
B. 12. 340(39). 66
K. 12. 347. 67

अहं दत्त्वा वरान्प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ॥ ६२
निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ।
तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वाङ्गनिर्वृतः ॥ ६३
विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६४
हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि सुष्टुतः ।
सोऽहं योगगतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु शब्दितः ॥ ६५
एषोऽहं व्यक्तिमागम्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ।
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ।
कृत्वात्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ६६
एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये द्विजोत्तम ।
ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ॥ ६७
अस्मन्मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषमव्ययम् ।
स हि संकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत् ॥ ६८
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ।
अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तत्रादिकमलोद्भवः ॥ ६९
ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ।
एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ७०

---

63 b) D7 निर्वृत्तिः (for निवृत्तिः). K7 D4.9 मता; Da4 M1.6 मताः; G2 स्तुता (for स्मृता). — c) M1.5–7 तस्मान्निवृत्तिपरमश्. — d) D5.7 शये (for चरेत्). T G1–3.6 M1.5–7 सर्वत्र (for सर्वाङ्ग-). K2 -निवृत्तः; K4 -निवृतः; K7 D4.5.7.9 -विज्वरः (for -निर्वृतः).

64 a) K6 Bo.6.7.9 -सहायवंतश् (for °वन्तं). K6 Bo.6–9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 च (for माम्). — b) K2 आदितस्थं; K7 °त्यस्तं; G2 °स्थं च (for °त्यस्थं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 समाहितं (for सनातनम्). — c) K7 D4.7.9 आचार्यं (for °र्याः). — d) K7 B6.9 Da3 D4.5.7.9 T G1.3.6 M1.6.7 सांख्या; M5 संख्या- (for सांख्य-). K4 -निश्चिताः (for -निश्चयाः). K1.2 सांख्यनिश्चयनिश्चिताः; G2 सांख्यानिश्चैव निश्चयः (sic).

65 B8 partly damaged. — a) K1.2.4.7 D4.9 द्युतिमान् (for भगवान्). — b) K7 D4.7.9 संस्तुतः; D5 सुव्रतः (for सुष्टुतः). K1.2.4 T G1.3.6 M1.5–7 एष यच्छं(T G3.6 यश्छं)दसि स्तु(M1.5–7 ष्टु)तः; G2 श्रावयन्सदसि स्थितः. — K6 om. (hapl.) 65c–66b. — c) K1.4 सोयं. K7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5.6 योगरतिर् (for °गतिर्). K7 D7 T1 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). D5 सोहं योजयतिर्ब्रह्म (sic). — d) K1.2 -शास्त्रानु-; T G1.3.6 -शास्त्रे च; G2 -शास्त्रैश्च (for -शास्त्रेषु). M5 निश्चितः (for शब्दितः).

66 K6 om. 66ab (cf. v. l. 65). — a) B8 lacuna; D5.7 M1.6.7 एको (for एषो). Bo M1.7 व्यक्तम् (for व्यक्तिम्). K1.2.4 आपन्नस्; Bo.7.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 आगत्य; D5.7 आस्थाय (for आगम्य). — b) T G1–3.6 भुवि (for दिवि). B7 शाश्वतः (for शाश्वतः). — d) G2 संहरिष्यामि वै जगत्. — e) T G1.3.6 मत्स्थानि (for [आ]त्म°). — f) T2 G1 जंगमानि (for स्थावराणि). Da3 om. चराणि. K1.2.4.7 Bo चराणि स्थावराणि च; T1 जंगमानीतरश्च (sic); G2 जंगमानि स्थिराणि च; G3.6 जंगमानीतराणि च.

67 a) T2 वयसा; Cv (gloss: वेदविद्यया, तदभिमानिन्या लक्ष्म्या च) विद्यया (as in text). — b) K1.2.4.7 D4.7.9 M1.5–7 विचरिष्ये (for विह°). Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 जगत्पुनः (for द्विजोत्तम). — d) B8 damaged; Da4 Ds1 ह; T G1–3.6 [इ]ति (for [इ]ह). ❀ Ca: विद्यया, असाधारणेन तत्त्वज्ञानेन । ❀

68 a) K1.2.4.6 Bo D8 अस्मिन्; K7 अस्मान्; T G1–3.6 आत्म- (for अस्मन्-). T2 याः (for या). — b) K1 मामृतेत्; K4 G2 M5 सासृजेत् (for °जत्). — c) Da4 प्रोक्ताः. K2 स हि संकर्षिणः प्रोक्ताः. — d) Da3.a4 सा (for सो). M1.6 ऽप्यजीजनं (M5 °नत्); M7 [ऽ]प्यजीजनं. K2 सोपिजीवत्.

69 a) Da4 अविरुद्धा (for अनिरुद्धो). K6.7 D4.9 हि; Bo [ऽ]यं; B9 Da3 [ऽ]भूत् (for ऽहं). — b) D9 मार्गो; T2 स्वर्गो; G1 सर्गं (for सर्गो). Da4 om. one पुनः. — c) Da4 अनिरुद्धास्; G2 °रुद्धं. Dn1 D5.7 M1.6.7 ततो (for तथा). G2 ब्रह्मन् (for ब्रह्मा). — d) K1.2.4 तत्रापि; K6 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 तस्माभि-; Da3 तत्रादि-; G2 तत्राधि-; G3 तथादि- (for तत्रादि-). Da4 -कमलोद्भवं; D4.9 °लेभवत्.

70 a) Ds1 ब्राह्मणः (for ब्र°). — b) B6 (marg. as in text).9 Da4 D4.9 (before corr.) M5.6 ब्रह्माणि (Da4 °णी); D5.7 भूतानि (for चराणि). K6.7 M1.7 स्थावराणि चराणि च. — T G1–3.6 om. 70cd. — c) K1.2.4 प्रजानीहि; Dn4 विजानाहि (for °नीहि). — d) K6 B6.9 Da3.a4 Ds1 M1.5–7 कल्पांतेषु (for °दिषु).

यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमयाविह ।
नष्टौ पुनर्बलात्काल आनयत्यमितद्युतिः ।
तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥ ७१
सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलाम् ।
आनयिष्यामि स्वं स्थानं वाराहं रूपमास्थितः ॥ ७२
हिरण्याक्षं हनिष्यामि दैतेयं बलगर्वितम् ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ।
सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ॥ ७३
विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ।
भविष्यति स शक्रं च स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ७४
त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ।
अदित्यां द्वादशः पुत्रः संभविष्यामि कश्यपात् ॥ ७५

C. 12. 17945
B. 12. 34C(39) 81
K. 12. 348. 9

Ms om. one पुनः.

71 ^{a}) D5 om. from सूर्यस्य up to तथा (in 71^{e}). K6 T2 G2 M1.5–7 गमनाद्; K7 D4.9 गगने (for गगनाद्). T1 G1.3.6 यथा सूर्यः स्वगमनाद्. —^{b}) K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 D8 D2.3.8 M1.5–7 उदयास्तमने (M1.6.7 °ये) इह; D7 °मयानि च; G2 °यासुमयापि वा (sic). —^{c}) K6.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5–7 नष्टे; D7 नष्टां (for नष्टौ). K3 पुनर्भवात् (for °र्बलात्). T2 कारि; G2 कालाद् (for काल). —^{d}) G2 आनयंति. K1.2.4 अमितद्युते; G2 °द्युती; M7 अमिताद्युतिः. — After 71^{cd}, D8 D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* D8 D7 T G1.3.6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* D8 T2 G1 नारायणीयं; T1 G6 नारायणीये भगवत्सांनिध्यं. — *Adhy. no.:* Da2 T1 G6 164; T2 197; G1 163; G2 195; G3 165].

— After the addl. colophon, Da2 D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

835* भीष्मः ।
नारदस्त्वथ पप्रच्छ भगवन्तं जनार्दनम् ।
केषु केषु च भावेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ।
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु नारद तत्त्वेन प्रादुर्भावान्महामुने ।
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च कृष्णः कल्की च ते दश [5]
पूर्वं मीनो भविष्यामि स्थापयिष्यामहं प्रजाः ।
लोकान्वेदान्धरिष्यामि मज्जमानान्महार्णवे ।
द्वितीयं कूर्मरूपं मे हेमकूटनिभं स्मृतम् ।
मन्दरं धारयिष्यामि अमृतार्थं द्विजोत्तम ।
मग्नां महार्णवे घोरे भाराक्रान्तामिमां पुनः । [10]

[(L. 2) D7 G2 त्वं द्रष्टव्यो (for द्रष्टव्योऽसि). G2 सदा (for मया). —(L. 4) T1 G2 कूर्म- (for कूर्मो). G2 च (for ऽथ). —(L. 5) G2 कल्कीति; G3.6 कर्की च (for कल्की च). —(L. 7) G1 वेदाद् (for °न्). —(L. 8) G2 सुत (for स्मृतम्). —(L. 9) D7 G1 अमृतार्थे (for °तार्थं). —(L. 10) D7 T2 G1 मग्नं; G2 मग्नान् (for मग्नां).]

—^{e}) Kumbh. ed. ततो (for तथा). Da1 Dn4 D4 G1 पृथ्वी; Kumbh. ed. विद्वन् (for पृथ्वीं).

72 Before 72, D8 ins. भगवानुवाच. —^{a}) K1.3 B6 -सर्वांगीं; Da4 -सर्वांगा; Da1 -सर्वांगी (for -सर्वाङ्गां). —^{c}) K6 Bo.7 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.6.7 स्व-; Da4 D5 सं- (for स्वं). D7 G2 धारयिष्यामि वसुधां. —^{d}) K1.3 G6 M1.7 वराहं (for वा°). M5 वाराहं वपुरास्थितः.

73 G2 om. 73^{abcd}. —^{a}) K1.3 D7 हरिष्यामि; Bo.8 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 वधि° (for हनि°). —^{b}) K3 Da4 दैत्येंद्रं. — After 73^{ab}, D7 T G1.3.6 read 73^{ef}, also repeating it in its proper place. —^{c}) D7 T1 G3.6 नारसिंह- (for °सिंहं). Dn4 वयः (for वपुः). —^{d}) K3.4 हिरण्यकश्यपं. —^{e}) D7 T G1 (all first time).2.3.6 (last two first time) सुरकार्येण वै तेन (T2 G2 चैतेन; G1 चैकेन). —^{f}) Da1 -वंदनं (for -नन्दनम्).

74 ^{a}) M1.7 om. from स्य बल up to राज्यं (in 76^{a}). —^{b}) K1 बालिं; K7 Da4 बलि- (for बलिः). T2 पुत्र- (for पुत्रो). K1.2.4.7 B8 (marg. as in text).9 D4.5.9 T2 महाबलः (for °सुरः). — After 74^{ab}, K6 Bo 6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 ins.:

836* अवध्यः सर्वलोकानां सदेवासुररक्षसाम् ।

[Da3.a4 Da1 D5 सर्वभूतानां (for °लोकानां). Dn4 -राक्षसां.]

—^{c}) B9 स्व- (for स). —^{d}) K3 सुराज्याच्; Dn4 स्राराज्याच्; D7 स्वराज्यं (for °ज्याच्). K2.4 च्यवयिष्यति; Dn4 च्यावयिस्यति; D7 T G1–3.6 चालयिष्यति (for च्याव°).

75 M1.7 om. 75 (cf. v. l. 74). —^{a}) K3 त्रैलोके. K6 च कृते; B9 [s]पकृते (for °हृते). —^{b}) D7 T

C. 12. 12945
B. 12. 340(39). 42
K. 12. 348. 13

ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ।
देवताः स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेषु नारद ।
बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ॥ ७६
त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ।
क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनम् ॥ ७७
संधौ तु समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च ।
रामो दाशरथिर्भूत्वा भविष्यामि जगत्पतिः ॥ ७८
त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोऽथ द्वितस्तथा ।
प्राप्स्यतो वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ॥ ७९
तयोर्ये त्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः ।
ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ८०
ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनम् ।

G1–3. 6 तु (for च). M5 शतक्रतौ (for शचीपतौ). — c) D4. 9 M5. 6 अदित्या; G1 आदित्यां (for अ°). T1 G2. 3. 6 वामनः (for द्वादशः). K6. 7 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अ(K7 Da4 Ds2 आ)दित्यां द्वादशादित्यः; D7 आदित्यान्द्वादशान्पुत्रः. — d) D7 T G1–3. 6 M5. 6 काश्यपात्. — After 75, D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. Cv ins.:

837* जटी गत्वा यज्ञसदः स्तूयमानो द्विजोत्तमैः ।
यज्ञस्तवं करिष्यामि श्रुत्वा प्रीतो भवेद्बलिः ।
किमिच्छसि बटो ब्रूहीत्युक्तो याचे महद्वरम् ।
दीयतां त्रिपदीमात्रमिति याचे महासुरम् ।
स दद्यान्मयि संप्रीतः प्रतिषिद्धश्च मन्त्रिभिः । [5]
यावज्जलं हस्तगतं त्रिभिर्विक्रमणैर्वृतम् ।

[(L. 1) Kumbh. ed. बटुर् (for जटी). D7 दंडी (for गत्वा). D7 स्तूयमानैर् (for °मानो). G2 द्विजोत्तम (for °त्तमैः). — (L. 2) G1 [ऽ]भवद् (for भवेद्). D7 G2 बली (for बलिः). — (L. 3) D7 वत्रो (for बटो). G2 वरं वरं (for महद्वरम्). — (L. 4) G2 महावरं (for °सुरम्). — (L. 5) T2 G1 सदस्या मयि संप्रीताः (for the prior half). — (L. 6) T1 G3. 6 हृतं (for वृतम्).]

76 M1. 7 om. up to राज्यं (cf. v. l. 74). K1 reads 76a twice. — b) K4 -तेजसा (for °से). Da4 दास्यामि मिततेजसे. — c) K7 Da4 T2 G1. 2 M1. 6. 7 देवता (for °ताः). — d) K4 स्वस्व-; B0. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D7. 3. 8 स्वे स्वे (for स्वेषु). B7 सुस्थाने (for स्थानेषु). K2. 4 भारत; Da4 नारदः. — f) Da4 पातालातल-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °लतल- (for °लतल-). K1 -वासिनां. — After 76, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. ins.:

838* दानवं बलिनां श्रेष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः ।

[K6 Da3 Dn4 D2. 8 च बलि-; Dn1 च बलिं (for बलिनां).]

77 a) K1 करिष्यामि (for भवि°). D7 T G1 3. 6 ततस्त्रे(T2 °त्र त्रे)तायुगे प्राप्ते. — After 77a, D7 T G1–3. 6 ins.:

839* द्वाविंशद्युगपर्यये ।
भविष्यामि ऋषिस्तत्र जमदग्निसुतो बली ।
बाहुवीर्ययुतो रामो.

— b) D7 T G1. 3. 6 नाम्ना; G2 बली (for रामो). K6 भृगुकुलोन्द्भवः; K7 B0 Da4 °द्वह. — c) B0 Da4 क्षेत्रं (for क्षत्रं). K2 क्षत्रं चोत्साधयिष्यामि; D5 छात्रं च सादयिष्यामि. — d) K1. 2 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्रवृद्ध- (for समृद्ध-). Dn1 -वाहनः.

78 a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 संध्यांशे (for संधौ तु). — b) K1. 2. 4. 6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2–5. 8. 9 T2 G6 त्रेताया (for °यां). M1. 5–7 द्वापरादितः (for °रस्य च). D8 C8 (gloss: वैवस्वतमन्वन्तरस्य द्वादशे चतुर्युगपर्याये, त्रेतायुगे) Cv द्वात्रिंशद्युगपर्यये. — c) K4 अहं (for रामो). G2 पूर्वं (for भूत्वा). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अहं दाशरथी रामो. — d) T2 जगत्पतिं.

79 a) K1 तत्रोपघाताद्; K7 त्रितोभिघाताद्; D4. 9 त्रितोभिपद्याद्; D7 ततोपयातो (for त्रितोपघाताद्). K6 T2 त्रितोपघातविरूप्य (T2 °तवैरूप्याद्). ❀ Ca: आरण्यकोक्तविधया गोलोभात् त्रितं कूपे निक्षिप्य एकतद्वितौ, त्रितभ्रातरौ, तेन पापेन वानरौ वालिसुग्रीवौ भविष्यतः ॥ C8: वानराख्यं वैरूप्यम् । ❀ — c) K1 Da3 प्राप्स्यते; K4. 6 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D7. 3. 5. 8 प्राप्स्येते; Da4 प्राप्स्यसे (for प्राप्स्यतो).

80 a) B6 त्वनु ये; B8 चान्वये; T1 G1. 3. 6 तु वने; T2 त्ववरे; G2 अवनौ (for त्वन्वये). D5. 7 तयोरर्थे द्वयोर्जाता. — b) M1 भविष्यति. K6 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 दिवौकसः (for वनौ°). — After 80ab, K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

840* महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ।

[Dn4 महाखला (for °बला). B8 (marg. as above) महाकायाः (for °वीर्याः).]

हनिष्ये रावणं संख्ये सगणं लोककण्टकम् ॥ ८१
द्वापरस्य कलेश्चैव संधौ पर्यवसानिके ।
प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ ८२
तत्राहं दानवान्हत्वा सुबहून्देवकण्टकान् ।
कुशस्थलीं करिष्यामि निवासं द्वारकां पुरीम् ॥ ८३
वसानस्तत्र वै पुर्यामदितेर्विप्रियंकरम् ।
हनिष्ये नरकं भौमं मुरं पीठं च दानवम् ॥ ८४
प्राग्ज्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम् ।
कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमान् ॥ ८५
शंकरं च महासेनं बाणप्रियहितैषिणम् ।

C. 12.12917
B. 12.340(39) 93
K. 12.348. 27

— d) B8 सुरकार्येषु मे द्विज.

81 a) K1 Da4 D4 रक्षःपति- (for रक्षःपतिं). — b) K3.4.7 D4.9 पौलस्त्यं; G8 पौलस्त्य- (for पु°). K6.7 B8 -पांशनं; G2 -नंदनं (for -पांसनम्). — c) B0.6–9 Dn4 M1.5–7 हरिष्ये (for हनिष्ये). K1 वारणं (for रावणं). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.8.8 रौद्रं; D7 G1–3 संघे; T1 संखे; M1.5–7 ह्ल (for संख्ये). — d) B9 देव- (for लोक-). — After 81, Da4 D8 D7 T1 G3.6 Kumbh. ed. ins.:

841* तद्राज्ये स्थापयिष्यामि विभीषणमकल्मषम् ।
अयोध्यावासिनः सर्वान्नेष्येऽहं लोकमव्ययम् ।
विभीषणाय दास्यामि राज्यं तस्य यथाक्रमम् ।

[(L. 1) om. in Kumbh. ed. — Some MSS. विभी° for विभी° in lines 1 and 3. — Kumbh. ed. transp. line 2 and 3. Da4 D8 om. line 3.]

82 a) Da8 द्वापरश्च; Ds2 द्वापारस्य. K7 D9 संधौ (for चैव). — b) K1.2.4 Da3.a4 Dn4 D2.4.8 Kumbh. ed. संधौ पर्यावसानिके (K1 °के:); K7 D9 भारावतरणे भुवः; Ds2 संधौ पर्यवसानके. — d) M1.5–7 मधुरायां. D6 करिष्यति (for भवि°). — For 82, D7 T G1–3.6 subst.:

842* कलिद्वापरयोः संधावष्टाविंशे चतुर्युगे ।
प्रादुर्भावं करिष्यामि भूयो वृष्णिकुलोद्वहः ।
मथुरायां कंसहेतोर्वासुदेवेति नामतः ।
तृतीयो राम इत्येव वसुदेवसुतो बली ।

[(L. 1) G2 अष्टाविंशच्च (for °विंशे). — G8 om. line 2.]

83 a) Dn4 ज्ञानवान् (for दा°). — b) K1 स्व-; K2 ह (for सु-). K7 D4.9 लोक- (for देव-). K1 -कंटकं (for -कण्टकान्). D7 T G1.3.6 बहुन्दैवत(T2 °न्दानव)-कंटकान्; G2 बहून्वै दीप्ततेजसः. — G2 om. 83c–85b. — c) K6 Da4 कुशस्थली; Dn4 °स्थालीं; T2 °स्थलं; M1 कुलस्थलीं (for कुश°). — d) K6 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 निवेशं; B6 lacuna; T1 निवसं (for निवासं). K1.2 द्वारिकां.

84 G2 om. 84 (cf. v. l. 83). — a) B9 Da4 वसामस्; D7 T G1.6 निवसंस्; G8 निवासंस् (for वसानस्). Ds2 D3 कुर्याम् (for पुर्याम्). — b) K1.2 अदिते; Dn4 °तेर्. D7 T G1.3.6 -कृतं (for -करम्). Da4 आदितेर्विभयंकरं. — c) K2.4 घोरं; D7 नाम (for भौमं). K1 नहिष्ये नकरं घोरं (sic). — d) K1.2.4 पुरं; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.3.5.8 T1 G3.6 मुरुं; Dn4 मरु-; D7 मारु- (for मुरं). G1 वीरं (for पीठं). K1.2 ना(K2 वा)रद (for दानवम्).

85 G2 om. 85ab (cf. v. l. 83). — a) K1.2.4 B0.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्राग्ज्यो(K2 प्राग्जो)-तिषं (for °ष-). Dn4 रम्यं (for रम्यं). — b) Da4 -समन्वितां; M6 -समाचितं. — D3 om. 85c–86d. — c) K4.7 Da4 D4 कुशस्थली; Dn4 °स्थालीं; T1 G3.6 °स्थलं (for °स्थलीं). K1 चरेष्यामि; K2.4 च नेष्यामि; D5.7 T G1.6 हरि°; G2 करि°; G8 हनि° (for नयि°). — d) Dn4 दृत्वा (for हत्वा). K1.2 D4.5.9 [अ]रीन् (for वै). K4 दानवोरमात् (sic); K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 °त्तमं (for °त्तमान्). — After 85, D7 T G1–3.6 Kumbh. ed. ins.:

843* कृकलासभूतं च नृगं मोचयिष्ये च वै पुनः ।
ततः पौत्रनिमित्तेन गत्वा वै शोणितं पुरम् ।
बाणस्य च पुरं गत्वा करिष्ये कदनं महत् ।

[(L. 1) Hypermetric. G2 हि (for च). D7 कृकलासं च भूतं च (for the prior half). G3 ह (for च). D7 नृगं मोचिष्य वै पुनः (for the post. half).]

86 D3 om. 86 (cf. v. l. 85). — a) K7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. ह- (for च). K1.2.4 महादेवं; D4 G1 °सेनौ (for °सेनं). K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.8 Cal. Bom. ed. महेश्वरमहासेनौ. — b) K1 बाल- (for बाण-). K6 B0.6–9 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 -हितैषिणौ; Da3.a4 T G1–3.6 M6 -हिते रतं (for -हितैषिणम्). — c) K2.4 चोद्युक्तो; B8 T2 [अ]यो युक्तो; T1 G3.6 [अ]थोद्युक्तो; G1 [अ]थो युक्तो; G2 °थोत्युग्रौ (for [अ]थोद्युक्तौ). K1 पुरा ज्येष्यामि चोद्युक्तो; K7 D4.9 पराजेष्ये तथोद्युक्तौ; Da4 °जयामथोद्युक्तौ;

C. 12. 12958
B. 12. 340(26). 94
K. 12. 340. 27

पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनमस्कृतौ ॥ ८६
ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणम् ।
विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ८७
यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः ।
भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ॥ ८८
जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधकः ।
भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे ।
मम बुद्धिपरिस्पन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति ॥ ८९
समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ।
वासविः सुसहायो वै मम ह्येको भविष्यति ॥ ९०
एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ।
उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ ९१

Dn4 राज्येष्याम्यथ युक्तो हि; D5 पराज्येष्ये भयोन्मुक्तो; D7 °ज्येष्ये मृधेद्युग्रे. — d) K2.4 D7 देवं; K6 Bo. 6-9 Da3.4 Dn1 Ds1 D3.5.8 T G1-3.6 M5 देवौ (for देव-). K1.2.4 Da4 D7 -नमस्कृतं (Da4 °तौ).

87 B6 damaged. — a) D7 तु तं (for सुतं). Da3.4 बलं (for बलेर्). D5 ततस्तु संगरे जित्वा. — b) K7 बाण- (for बाणं). Ds1 G3 -सहस्रिकं; D7 T1 G3.6 -सहस्रकं (for °स्रिणम्). Dn4 बाणं वै बाहुशालिनः. — d) K1.7 सोभ-; D7 पौर- (for सौभ-). — D7 T G1-3.6 ins. after 87: Kumbh. ed. after 88:

844* कंसं केशिं तथा क्रूरमरिष्टं च महासुरम् ।
चाणूरं च महावीर्यं मुष्टिकं च महाबलम् ।
प्रलम्बं धेनुकं चैव अरिष्टं वृषरूपिणम् ।
कालीयं च वशे कृत्वा यमुनाया महाह्रदे ।
गोकुलेषु ततः पश्चाद्गवार्थे तु महागिरिम् । [5]
सप्तरात्रं धरिष्यामि वर्षमाणे तु वासवे ।
अपक्रान्ते ततो वर्षे गिरिमूर्धन्यवस्थितः ।
इन्द्रेण सह संवादं करिष्यामि तदा द्विज ।

[(L. 1) G2 कालम् (for क्रूरम्). — (L. 2) G2 वारणं (for चाणूरं). G3 महासुरं (for °बलम्). — (L. 3) D7 अदृष्टं (for अरिष्टं). — (L. 4) T G1-3.6 काळीयं. D7 T1 यमुनायां. — (L. 5) D7 T1 G2 गोकुले तु (for °लेषु). — (L. 6) T1 सप्तरात्रिं. G2 वर्षमाने (for °माणे). — (L. 7) G2 अपाक्रांते. Kumbh. ed. गिरिमूर्ध्नि व्यवस्थितः (for the post. half). — (L. 8) D7 तथा; G2 सह (for तदा).]

88 a) T2 यं (for यः). K2 G1.2 -यवन- (for -यवनः). M1.7 यः कालयवनाख्यातो. — b) K1.2.4.6 B7.9 Da3.4 गार्ग्य-; G1 गर्भ- (for गर्ग-). K1.2 B7.9 Da3.4 M1.6.7 -संभृतः; K7 D4.9 -संश्रितः; D6 -मंत्रितः (for -संवृतः). G2 तेजाभिसंवृतो वचः. — c) K1 वचस्; G2 पयस् (for वधस्). — d) K2 स तु (for मत्त).

— After 88, Kumbh. ed. ins. 844* and cont.:

845* लब्धाच्छिद्य धनं सर्वं वासुदेवं च पौण्ड्रकम् ।

89 K1.2.4 om. 89. Da4 om. 89b. — b) K6 Bo.7.8 Da3 Dn1.n4 D8 D3.8 -विरोधनः (Dn4 °तः); D2 -विरोधिनः (for °धकः). K7 D4.9 सर्वराजावरोधकः. — c) Dn4 ख्यातो; D4 स्फीता; M1 स्फीतौ (for स्फीतो). — d) M1 भूमिपालौ. D2 गिरिव्रजेत् (for °व्रजे). — e) Ds2 D3.5.7 -परिस्पंदाद्; M1.7 °ष्यंदाद्; M5.6 °ष्पंदाद्; C3 (gloss: बुद्धिकृतकौशल्यविशेषात्) °स्पन्दाद् (as in text). — f) Da4 करिष्यति (for भवि°). — After 89, K6 Bo.7-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

846* शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै ।

Kumbh. ed. cont.: D7 T G1-3.6 ins. after 89:

847* दुर्योधनापराधेन युधिष्ठिरगुणेन च ।

[D7 G3 दुर्योधनानुरागेण (for the prior half). D7 T1 G3.6 -गणेन (for -गुणेन).]

90 90ab is partly damaged in B6. — a) K6 om. बलिषु. — c) K4 Da4 वासवि- (for °विः). K1.2 स; K4 सु; D5 तु (for सु-). — d) K1.2.4 मत्त (for मम). K1.2.4 एव; Bo Dn1 D8 D3.8 स्वेको; D7 एको; G2 श्वेतो (for ह्येको). Dn4 समत्वे को भविष्यति. — After 90, K6 Bo.6-9 Da3.4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

848* युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह ।

91 a) K1.2.4 एके (for एवं). Da4 वधिष्यंति (for वदि°). — c) K4 तद्युक्तो; D7 T G1-3.6 M1.5-7 उद्यतौ (for उद्युक्तौ). K2 क्षत्र-; B3 Ds1 क्षेत्रं (for क्षत्रं). — After 91, D7 T G1-3.6 Kumbh. ed. ins.:

849* शस्त्रैर्निपतिताः सर्वे नृपा यास्यन्ति वै दिवम् ।

[G3 निपतितः. D7 यांति च (for यास्यन्ति). G2 नृपा यांति यमक्षयं (for the post. half).]

92 a) K4 भावावतरणं; Da4 भरावतरणं. — b) K6 Bo Da3.4 D4.5.7 G3.6 M1.6.7 वसुधायां (for °भाया). — After 92ab, D7 T G1-3.6 ins.:

कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ।
सर्वसात्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ।
करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञातिविनाशनम् ॥ ९२
कर्माण्यपरिमेयानि चतुर्मूर्तिधरो ह्यहम् ।
कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान् ॥ ९३
हंसो हयशिराश्चैव प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ।
यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहृता तदा ।
सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे ॥ ९४
अतिक्रान्ताः पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित् ।
अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः ।
लोककार्याणि कृत्वा च पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ॥ ९५
न ह्येतद्ब्रह्मणा प्राप्तमीदृशं मम दर्शनम् ।
यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना ॥ ९६
एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन्भक्तिमतो मया ।

C.12.17972
B.12.340(29).106
K 12.348.59

850* राज्यं प्रशासति पुनः कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।

[G2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (for the post. half).]

— D5 reads 92[cd/] twice. — [c]) G2 सर्वसत्त्वमतख्यानाद्. — [d]) K1. 2. 4. 7 D4. 9 द्वारकायां (for °याश्च). K4 Da4 D4. 7. 9 सत्तमः. D6 (both times) द्वारकायां वसन्नथ. — [e]) K4 करिष्यै. K7 D4. 9 M1. 6–7 कदनं; T3 G2 प्रळयं (for प्रलयं). — [f]) K1. 2. 4 आत्मनाशाभिसंवृतं; K6 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5 (both times) G1 C8 (gloss : मम संकल्पानुरूपं) आत्मज्ञानाभिसंज्ञितं (K6 B6 Dn1 °हितं; B8 °वृतं; D5 °स्मृतं; G1 °क्षयं); B6. 7 Da3. a4 D8 °ज्ञानाभिसंहितः; D7 °ज्ञातिसमाश्रयं; T1 G2. 3. 6 °ज्ञातिवधाश्रयं; T2 °ज्ञाति द्वि संश्रयं; Kumbh. ed. आत्मज्ञानाभिसंश्रयः. — After 92, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I, (no. 31).

93 [a]) K1. 4. 6 B6. 8. 9 Dn4 D2. 3. 8 G1 अपरिमेयाणि. G2 कर्माण्यनेकरूपाणि. — [b]) M6. 7 ह्ययं (for ह्यहम्). M1 चतुर्मूर्तिरयो ह्यहं. ❀ C8 : चतुर्मूर्तिधरः, बलभद्रकृष्णप्रद्युम्नानिरुद्धमूर्तिधरः । ❀ — [c]) K2 गरिष्यामि; M1 भवि°; M6. 7 भजि° (for गमि°). — [d]) Dn4 तानहं; T G1–3. 6 M5 स्वानेव (for स्वानहं). K6 Da3. a4 लोक- (for ब्रह्म-). K2 -संस्कृतान्; D5 -संमतं; D7 -सत्कृतं; M1. 6. 7 -संस्तुतं (for -सत्कृतान्). D8 चतुर्मूर्तिधरस्त्वहं. — D7 T G1–3. 6 ins. a passage given in App. I, (no. 31) after 93 : Kumbh. ed. after 92.

94 K1. 2. 4 read 94[ab] after 94[cf]. — [a]) K1. 2. 4 हंसाः कूर्म(K2 °र्मा)श्च मत्स्याश्च; K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 M1. 5–7 हंसः (Da4 हंस-; M1. 5–7 सिंहः) कूर्मश्च मत्स्य(Dn4 °त्स)श्च. ❀ C8 : हंसः सांख्याचार्यः कपिलः । ❀ — [b]) B8. 9 D7 T G1–3. 6 प्रादुर्भावो; Dn1 D8 °र्भावाद् (for °र्भावा). Da4 द्विजोत्तमः; Dn4 °त्तमं. K1. 2. 4 प्रादुर्भावा (K1 °वो) युगे युगे. — After 94[ab], K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 C8 ins. :

851* वाराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च ।
रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ।

[(L. 1) D8 वराहो नरसिंहश्च (for the prior half). — (L. 2) K6 दासरथिश्च; D5 सौगतिः (for सात्वतः).]

— [c]) K7 D9 यथा (for यदा). D7 G3 चैव (for वेद-). K1. 4 -श्रुतिं (for -श्रुतिर्). — [d]) D7 तथा; T G1–3. 6 M1. 5–7 तदा (for मया). K6 Da4 D8 प्रत्याहृता; K7 °हृतं; Dn1 °हृताः (for °हृता). K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 पुनः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 मया (for तदा). — [e]) Da4 वेदा. Da4 Ds1 सश्रुतिकाश्च. K1 T2 स वेदः स श्रुती(T2 °ति)कश्च; K6. 7 D4. 9 सर्वे वेदा समानीताः; G3 वेदाः सश्रुतिकश्चैव. — [f]) K6. 7 D4 हृताः; T2 कृतः; M6 कृत्वा (for कृताः). Da4 पूर्वे; Ds1 सर्वं (for पूर्वं). K1. 2 B7 कृता लोका (B7 पूर्वं) युगे युगे.

95 [a]) Da4 अतिक्रांता. — [b]) M1. 7 श्रुतां (for श्रुतास्). D6 च (for ते). K1. 2. 4. 7 D4. 9 M6 वै (for वा). — [c]) G2 अतिक्रांतश्च. D7 T G1–3. 6 भगव(G2 °वा)न् (for बहवः). — [d]) K1. 2 ममोत्तम; D8 मतोत्तमाः (for ममो°). — [e]) K1. 2 D5 [क]इं; Da4 lacuna (for च). — [f]) K1 स्वा; Dn4 स्व-; D6 च (for स्वां). K1. 2. 4 D5. 7 T1 G1. 3. 6 गतः (for गताः). — After 95, K1. 2. 4. 7 D4. 9 M1. 5–7 (all third time) repeat 31[ab]; and D5. 7 T G1–3. 6 (all third time) repeat 31[abcd], both repetitions being followed by 29[e]–30[b] (also repeated third time). — After the third occurrence of 29[e]–30[b], K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. :

852* पुरुषः सर्वमेवेदमक्षयश्चाव्ययश्च ह ।

[K1. 2. 4. 7 M1. 5–7 सः (for ह).]

96 G2 om. 96[a]–97[b]. — [a]) Da3 ब्राह्मणा (for ब्र°). —Dn1 om. 96[c]–97[d]. — [c]) B8 (marg. as in text). 7 Da3. a4 [इ]दम् (for [इ]द). K7 D4. 5. 9 यत्त्वयाद्येह

C 12.12973
B.12.340(39).106
K.12.348.59

पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ॥ ९७
एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्तिधरोऽव्ययः ।
एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९८
नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितम् ।
नरनारायणौ द्रष्टुं प्राद्रवद्बदराश्रमम् ॥ ९९
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥ १००
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः ।
ब्रह्मणः सदने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥ १०१

युधिष्ठिर उवाच ।

एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः ।
किं ब्रह्मा न विजानीते यतः शुश्राव नारदात् ॥ १०२
पितामहो हि भगवांस्तस्माद्देवादनन्तरः ।
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥ १०३

भीष्म उवाच ।

महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च ।
समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ॥ १०४
सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः ।

संप्राप्तम्. — d) $K_{1.2.4}$ Da_3 D_6 चै(Da_3 D_6 ए)कांत-कृतबुद्धिना.

97 Dn_1 om. 97; G_2 om. 97^{ab} (for both, cf. v. l. 96). — a) Ds_2 तत् (for ते). D_6 तत्ते सर्वं समाख्यातं. — b) $D_{5.7}$ भक्तिमता (for °मतो). Dn_4 Ds_2 यथा (for मया). — c) D_9 पुराणे (for °णं). $K_{1.2.4}$ भविष्यच्च; D_9 °ष्ये; T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6-7}$ °ष्यच्च (for °ष्यं). — d) Dn_4 साहस्यं च (for सरहस्यं). $K_{1.2.4}$ द्विजोत्तम; Da_4 च सह च; M_1 च सत्तमः.

98 Before 98, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) D_5 च (for स). — b) K_7 $D_{4.9}$ सर्व- (for विश्व-). K_7 D_9 -मूर्तिधरा. — d) $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $D_{4.5.9}$ $M_{1.6.7}$ तत्रैवांतर्दधे प्रभुः (B_8 [marg.] हरिं); $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ °र्दधे पुनः.

99 b) G_3 [ई]दृशं (for [ई]प्सितम्). — c) T_2 -नारायणा (for °यणौ). G_2 दृष्टौ (for द्रष्टुं). K_1 अथ-राश्रमं. $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-5.8.9}$ बदर्याश्रममाद्रवत् (K_7 D_5 °माव्रजन्; $Da_{3.4}$ °मद्रवत्; $D_{4.9}$ °माव्रजत्).

100 $K_{2.4}$ om. 100. — a) D_5 om. from इदं up to चतुर्वे (in 100^b). ❀ C_8 : महोपनिषदं, महारहस्यम् । ❀ — c) $K_{6.7}$ D_9 -योगमितं ये(K_6 ते)न; Ds_1 $D_{4.7}$ T $G_{1.3.6}$ $M_{1.6-7}$ C_8 (gloss : सांख्ययोगसिद्धान्तेन समन्वितम्) °कृतांतेन (for °कृतं तेन). — D_7 om. 100^d. — d) T_2 पांच- (for पञ्च-). K_1 पंचरात्रौ नुसंज्ञितं.

101 a) Ds_1 -मुखोद्गीते; D_4 T_2 G_3 -मुखाद्गीतं (T_2 °ता); M_5 -मुखोद्गारं (for °द्गीतं). — b) Da_4 [ऽ]-श्रावयेत्. $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ मुनीन्; K_6 मुनिः (for पुनः). — c) $M_{1.7}$ ब्राह्मणः (for ब्र°). — d) K_2 Dn_4 द्रष्टं; Da_4 दृष्टुं (for दृष्टं). — After 101, K_7 $B_{6.8}$ $D_{4.9}$ ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K_7 B_6 $D_{4.9}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K_7 $D_{4.9}$ भविष्यकथनं; $B_{6.8}$ नारायणीयं].

— On the other hand, D_7 T $G_{1-3.6}$ ins. after 101 :

853* श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्रुद्रः स देव्यै कथयत्पुनः ।

[G_2 -मुखास्ते तु (for °द्रुद्रः). G_2 देवेभ्योकथयत्पुनः (for the post. half).]

102 b) $K_{2.6}$ G_2 महात्म्यं. — c) K_1 को (for किं). K_6 $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ किं वै (B_7 वा) ब्रह्मा न जानीते. — $K_{1.2.4}$ om. (hapl.) 102^d–103^c. — d) K_7 $D_{4.9}$ ततः (for यतः).

103 $K_{1.2.4}$ om. 103^{abc} (cf. v. l. 102). — a) $K_{6.7}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ [ऽ]पि; G_2 तु (for हि). Dn_4 भगवंस्. — b) K_7 $D_{4.9}$ साक्षाद् (for तस्माद्). K_7 B_0 T_2 $G_{1.2}$ अनंतरं. D_5 साक्षाद्देवः सनातनः. — c) K_7 B_9 न स (by transp.); Da_3 स्म न. — d) K_1 असितौजसाः; D_5 तिग्मतेजसः.

104 c) D_5 कालेन (for राजेन्द्र). — d) T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ प्रळयाश्च. D_8 G_2 तथा; D_5 च ये (for च ह). K_7 सर्गश्च प्रलयश्च ह.

105 a) K_7 B_8 (marg. as in text) $D_{4.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5}$ (also as in text)$_{.6.7}$ सर्वस्य (for सर्गस्य). K_2 Ds_1 स्मृतौ; B_8 (marg. as in text) स्थितो; M_6 स्मृताद् (for स्मृतो). — b) Da_4 प्रजा-सर्गकरप्रभुः. — c) B_6 damaged. K_2 om. from वरं up to सकाशा (in 106^a). Ds_2 -प्रचुरं (for -प्रवरं). $M_{1.6.7}$ जानीते देवप्रवरो (M_6 °रं). — d) K_4 चांते-षिकं; D_8 चातोधिको; D_7 G_2 सर्वादि(G_2 °षि)कं

जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ।
परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा ॥ १०५
ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् ॥ १०६
तेषां सकाशात्सूर्यश्च श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ।
आत्मानुगामिनां ब्रह्म श्रावयामास भारत ॥ १०७
षट्षष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
सूर्यस्य तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरःसराः ।
तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनाम् ॥ १०८
सूर्यानुगामिभिस्तात ऋषिभिस्तैर्महात्मभिः ।
मेरौ समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमम् ॥ १०९
देवानां तु सकाशाद्वै ततः श्रुत्वासितो द्विजः ।
श्रावयामास राजेन्द्र पितॄणां मुनिसत्तमः ॥ ११०
मम चापि पिता तात कथयामास शंतनुः ।
ततो मयैतच्छ्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ १११
सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतम् ।

C. 12. 12969
B. 12.340(39).124
K. 12. 348. 74

(for चातोऽधिकं). Da4 नृपः; D5 ततः. K7 D4. 9 भूयश्चाप्य(D4 °श्य)धिकं ततः. — D7 T G1–3. 6 om. 105[ef]. — [f]) K1. 4 पुरुषं; B9 प्रवरं (for प्रभवं). K7 D4. 9 सदा; M1. 5–7 तदा (for तथा).

106 K3 om. 106 (cf. v. l. 105). — [a]) K1. 4 ये तु ते; K7 ये त्वस्य; D4 यच्चान्यद्; M1. 6. 7 येप्यन्ये (for ये त्वन्ये). D5 -सदसि (for -सदने). — [b]) D7 T G1. 3. 6 समाहिताः; G2 °हताः (for °गताः). — [c]) K7 प्र-; D7 G2 सं- (for तत्). — [d]) D5 ब्रह्म- (for वेद-). K1. 4 -सम्मितं (for -संमितम्).

107 K3 om. up to सकाशा (cf. v. l. 105). — [a]) K3 श्रुत्वा (for सूर्यश्च). K3 वै; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 तु (for च). K1. 4 ततः सूर्यश्च श्रुत्वा वै. — [b]) K1. 2. 4 ऋषीणां (for श्रुत्वा वै). Da3 भावीतात्मनां; D4 भावितान्वयं. — G2 om. (hapl.) 107[e]–108[f]. K4 repeats 107[cd] after 108. D5 reads 107[cd] twice. — [c]) Da3. a4 आत्मनु- (for आत्मानु-). D3 -जीविनां (for -गामिनां). K6 चेद्; K6 (also) Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5 (first time). 8 M5 राजन् (for ब्रह्म). D5 (second time) वेदानुगामिना ब्रह्म; D7 T G1. 3. 6 आत्मानुगान्स्थितान्राजन्; M1. 6. 7 °न्मुनिगणान्. — [d]) K6 वै भारत (hypermetric); Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 वै ततः (B9 °दा); D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 तत्वतः (for भारत).

108 G2 om. 108 (cf. v. l. 107). — [a]) K1. 2. 4 षष्टिमृषि-; K6 M1. 5–7 षट्षष्टिं हि; K7 षट्च षष्टि-; Dn4 षट्षष्टी हि; Ds1 षट्षष्टि हि; D5 ततः षष्टि-; D7 T G1. 3. 6 अष्टाशीति- (for षट्षष्टिर्हि). ❀ C3: षष्टि-सहस्राणि वालखिल्यानाम् । ❀ — [b]) K7 D4. 5. 7. 9 T G1. 6 M1. 5–7 मुनीनां (for ऋषीणां). K1. 2. 4 षष्टिमृषि-वातानि च. — B9 om. (hapl.) 108[cdef]. 108[cde] is damaged in B8. — [c]) M5 तपसो (for °तो). Dn4 Ds1 D5 T1 लोका (for लोकान्). — [d]) K1 निर्मितां. M5 वै (for ये). — [f]) K6 Da3 श्रुत्वा वै (for सर्वेषां). — After 108, K4 repeats 107[cd].

109 [a]) K1. 2 B1 सूर्याभि- (for °नु-). D7 -गामिनस् (for °मिस्). — [b]) K6 तन् (for तैर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ऋषिभिर्भावितात्मभिः. — [d]) D7 T1 G3. 6 शृण्वते (D7 °तो) चैत(D7 वै त)दुत्तमं; T2 G1 शुण्वंतश्चैतदुत्तमं; G4 आविता वै तदुत्तमं.

110 D5 om. 110[a]–115[b]. — [a]) K7 D4. 9 देवतानां (for देवानां तु). — [b]) K3 श्रुत्वामितौ; K4 Da3 श्रुत्वामितो (for °सितो). M5 मुनिः (for द्विजः). — [c]) K6 B6 Da3. a4 वै तत्तु (for राजेन्द्र). — Da4 om. 110[d]. — [d]) The portion from पितृणां up to लोकाः (in 12. 327. 5[a]) is lost in Da3 on missing fol. K1. 2. 4 D7 T G1–3. 6 M5 पितॄन्वै; K7 D4. 9 पितॄन्स; M1. 6. 7 पितरं (for पितॄणां). K1. 2. 4 द्विज-; Dn4 मति- (for मुनि-). K1. 2. 4 Bo. 8 Dn4 Ds D3 G2 -सत्तम; T2 °मं (for °मः). — After 110, D7 T G1–3. 6 ins. :

854* एवं परंपराख्यातमिदं शंतनुना श्रुतम् ।

111 Da3 missing (cf. v. l. 110). D5. 7 om. 111 (for D5, cf. v. l. 110). K7 D4. 9 read 111[ab] twice. — [ab]) K6. 7 (first time) Bo. 6–9 Da4 Dn4 Ds1 D2. 3. 8 शांतनुः (for शं°). K7 D4. 9 (all second time) पितरः श्रावयामासुः पितरं मम शां(K7 शं)तनुं. — [c]) K4. 6 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 D3 D2. 3. 8 [अ]पि (for [ए]तत्). K6 तत्; K7 D4. 9 M1. 6. 7 तु (for च). — [d]) Da4 कीर्तितस्तव भारतः. — After 111, K7 D4. 9 ins. :

855* नारदाच्चैव देवर्षेः पुराणमहमाप्तवान् ।

C. 12. 12989
B. 12.340(39).125
K. 12. 348. 74

सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ति पुनः पुनः ॥ ११२
इदमाख्यानमार्षेयं पारंपर्यागतं नृप ।
नावासुदेवभक्ताय त्वया देयं कथंचन ॥ ११३
मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै ।
यानि श्रुतानि धर्म्याणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः ॥ ११४
सुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ।
एवमेतत्पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ॥ ११५
यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
एकान्तभावोपगत एकान्ते सुसमाहितः ॥ ११६
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः ।
स सहस्रार्चिषं देवं प्रविशेन्नात्र संशयः ॥ ११७
मुच्येदार्तस्तथा रोगाच्छ्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
जिज्ञासुर्लभते कामान्भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ॥ ११८
त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः ।
स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ११९
ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयतां ते सनातनः ।

---

112 Das missing (cf. v. l. 110). D_5 om. 112 (cf. v. l. 110). D_7 reads 112^{ab} and repeats 112^{cd} after 118. T $G_{1-3, 6}$ repeat 112 after 118. — ^{a}) G_2 (first time) असुरैर् (for सुरैर्वा). $K_{1, 2}$ ऋषिभिर् (for मुनि°). D_7 G_2 (second time) चैव; T $G_{1-3, 6}$ (all first time) चापि (for वापि). — ^{b}) K_7 यदिदं; T_1 (first time) वै यदि (for यैरिदं). T_2 (first time) श्रुता (for श्रुतम्). — ^{c}) K_7 $D_{4, 9}$ श्रुत्वा ते; D_7 T $G_{1-3, 6}$ (all second time) ते सर्वे (by transp.). — ^{d}) K_7 $D_{4, 9}$ भावयंति; $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ पूजयंते (for °यन्ति). K_1 यथा विधिः; $K_{3, 4}$ यथाविधि; $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ समंततः (for पुनः पुनः).

113 Das missing (cf. v. l. 110). D_5 om. 113 (cf. v. l. 110). K_4 repeats 113^{ab} after 118. — ^{a}) D_7 T $G_{1-3, 6}$ transp. इदं and आख्यानं. K_6 आर्ष्येयं; Dn_4 आख्येयं; D_4 आख्यातं (for आर्षेयं). — ^{b}) Da_4 नृपः; D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ नृषु (for नृप). — ^{c}) K_4 -भक्ता च (for -भक्ताय). — ^{d}) G_2 [आ]ख्येयं (for देयं). K_4 कथं च नः. — After 113, $K_{1, 2, 4}$ read 120. D_7 T $G_{1-3, 6}$ ins. after 113 : $K_{1, 2, 4}$ after 120:

856* आख्यानमुत्तमं चेदं श्रावयेद्यः सदा नृप ।
सदैव मनुजो भक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
प्राप्नुयादचिराद्राजन्विष्णुलोकं सनातनम् ।

[(L. 2) $K_{2, 4}$ तं देवं; D_7 तथैव; G_2 तदैव (for सदैव).]

114 Das missing (cf. v. l. 110). D_5 om. 114 (cf. v. l. 110). — ^{a}) Dn_4 मतौ (for मत्तो). $K_{1, 2, 4, 7}$ $D_{4, 9}$ [ऽ]न्यतश्च (for ऽन्यानि च). — ^{b}) K_6 D_7 T_3 $G_{1, 2}$ च (for वै). — ^{c}) K_2 श्रुत्वानि (for श्रुतानि). K_6 $B_{0, 6, 7, 9}$ Da_4 $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ सर्वाणि; K_7 B_3 $G_{1, 2}$ $M_{1, 7}$ धर्माणि (for धर्म्याणि).

115 Das missing (cf. v. l. 110). D_5 om. 115^{ab} (cf. v. l. 110). — ^{b}) K_7 B_0 $D_{4, 9}$ T_1 $G_{2, 3, 6}$ उत्तमं (for उद्धृतम्). — Ds_2 reads 115^{cd} on marg. — ^{c}) D_5 वृत्तैः (for विप्रैः). — ^{d}) G_3 कथामयम् (for °मृतम्). $K_{1, 2, 4}$ अथ; B_{1-9} Da_4 D_8 D_5 T_1 इव (for इह).

116 Das missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) K_7 Da_4 चैनं; $D_{4, 9}$ चैतत् (for चेदं). $K_{1, 2, 4}$ $D_{4, 5}$ श्रावयेत्; K_7 D_9 शृणुयात् (for पठते). — ^{b}) K_7 चैवं; D_9 चैतत् (for चेदं). $K_{2, 7}$ D_9 श्रावयेत् (for शृणुयात्). Da_4 पुनः (for नरः). — ^{c}) T_2 एकभावेनोपगत; $M_{1, 6}$ एकांतभावोपगतम्. — ^{d}) $B_{6, 7}$ $Dn_{1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ एकांतेषु; B_9 एकांतसु-; D_7 °तिः सु-; G_3 °तः सु- (for °न्ते सु-).

117 Das missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) $K_{1, 2}$ महद्- (for महा-). — ^{b}) K_1 भूता (for भूत्वा). Dn_1 चांद्रप्रभो.

118 Das missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) $K_{1, 2}$ मुच्येतांतस्; T $G_{1, 3, 6}$ मुच्येतार्तस्; G_2 °तासौ (for °दार्तस्). K_7 रोगान्; D_4 रागात् (for रोगात्). — ^{b}) $K_{1, 2}$ कथं (for कथाम्). — ^{c}) B_6 (marg.) ज्ञानं; D_5 कामं; D_7 T $G_{1-3, 6}$ भक्तिं (for कामान्). — ^{d}) $K_{1, 2}$ भक्ति-; Da_4 D_7 मुक्त-; G_2 मुक्ति- (for भक्त-). D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 6, 7}$ लभेत् (for व्रजेत्). — K_4 repeats 113^{ab} after 118. D_7 reads 112^{ab} and repeats 112^{cd} after 118. T $G_{1-3, 6}$ repeat 112 after 118.

119 Das missing (cf. v. l. 110). — ^{a}) Dn_4 त्वयासि; $M_{1, 7}$ ययापि (for त्वयापि). — ^{b}) $K_{1, 2}$

युधिष्ठिर महाबाहो महाबाहुर्जनार्दनः ॥ १२०
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्मराड्जनमेजय ।
भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराभवन् ॥ १२१
जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ।
नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ॥ १२२
यो ह्यस्माकं गुरुः श्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
स जगौ परमं जप्यं नारायणमुदीरयन् ॥ १२३
गत्वान्तरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयम् ।
पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात्स्वमाश्रमम् ॥ १२४

C. 12. 13002
B. 12. 340(38). 137
K. 12. 348. 87

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

Ds1 M1 अभ्यर्च्य- (for °र्च्यः). K1.2.4 M7 पुरुषोत्तमं; K7 °त्तम. — After 119ab, K1.2.4 ins.:

857* वासुदेवं महात्मानं श्रोतव्यं विधिपूर्वकम् ।

— d) D7 T G1-3.6 भवेत् (for गुरुः).

120 Da3 missing (cf. v. l. 110). K1.2.4 read 120 after 113. — a) K1 -देहो; Da4 -देवा (for -देवो). — b) Dn4 प्रापतां (for प्रीयतां). G3 जनार्दनः (for सनातनः). M5 (*sup. lin.* as in text) चतुर्मूर्तिः सनातनः. — c) K1.2.4 महासत्त्वो; T1 G3.6 °भागो (for °बाहो). — d) K6.7 B0.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds1 D2-5.7-9 महाबुद्धिर् (for °बाहुर्). — After 120, B6.7 ins.:

858* पूजनीयो सदाव्यग्रो मुनिभिर्वेदपारगैः ।

On the other hand, K1.2.4 ins. 856* and B8 D7 T G1-3.6 ins. 859* after 120.

121 Da3 missing (cf. v. l. 110). — b) Da4 जनमेजयः. — c) D7 चात्र (for चास्य). K7 सर्वैर् (for सर्वे). D4.5.9 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर् (D4 °र्वे). — d) K1.2.4 बभुः (for [अ]भवन्). K7 B0 D4.5.9 नारायणपरोभवत् (B0 D4 °न्).

122 Da3 missing (cf. v. l. 110). — a) T2 देव; G2 चैव (for तेन). — b) K6 पुरुषेन. D5.7 [इ]ह (for [इ]ति). Da4 भारतः. — c) K2.6 B0 Dn4 D8 D5.7 T1 G3.6 जप्यपरो; K7 D4.9 जाप्यपरो (for जप्यपरा). — d) K1.2 B8 (marg.) Dn4 M1.5.6 सरस्वतिम्; K7 Ds1 D4.9 T2 G1.2 C8 (gloss: सरस्वतीप्रोक्तम्) सारस्वतम्; T1 G3.6 नारायणम् (for सरस्वतीम्). K1.2 B8 (marg. as in text) T G1.3.6 उदैरयन्; K7 D4 उदीरयेत् (for °रयन्).

123 Da3 missing (cf. v. l. 110). K1 om. (hapl.) 123. — a) T2 [s]स्त्यस्माकं; M1.6.7 [s]स्य° (for ह्य°). K7 कुरु-; Da4 Ds1 D4.9 G1 M1 गुरु- (for गुरुः). — b) D7 T1 G1-3.6 प्रभुः; T2 प्रभुं (for मुनिः). — c) Ds2 transp. स and जगौ. B6 G3 पारमं (for परमं). Da4 प्राप्य (for जप्यं). Dn1.n4 D2.6.8 जगौ परमकं जप्यं.

124 Da3 missing (cf. v. l. 110). — a) K1.2 अंतरिक्षं; K6.7 B0.6-9 Ds1 अंतरीक्षात्. K1.2 D4.5.9 स तदा (for सततं). — b) K2 अमृताचयं; Da4 °श्रयं; D7 T G1-3.6 M1.5-7 °लयं (for °शयम्). — c) D5.9 तु; D7 T2 G1.2 [अ]थ (for च). — d) K1 स्वमाश्रयं; T1 G3.6 °लयं (for °श्रमम्). — K6 B0.6.7.9 Da4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.8 M1.5-7 editions ins. after 124: B8 D7 T G1-3.6 after 120:

859* भीष्म उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मयेरितम् ।
पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रा मे कथितं पुरा ।

[B8 om. the ref. — (L. 1) M1 आख्यानं (for °तं). B6 (marg. as above).7 Da4 समीरितं; T1 G3.6 मया शुभं; T2 मयादितः; G1 मयैरितं (for मये°). — B8 om. line 2. K6 B0.7.9 Da4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 repeat line 2 after line 6 of 860*. — (L. 2) Dn4 पारंपर्यागते. T1 G3.6 चैतत्; G2 ह्येतं (for ह्येतत्). M5 भीष्मेण (for पित्रा मे).]

— K6 B0.6-9 Da4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.5.7.8 T G1-3.6 cont.: K1.2.4.7 Ds1 D4.9 editions ins. after 124:

860* सूत उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।
जनमेजयेन यच्छ्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि ।
यूयं हि तप्ततपसः सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिनः ।
शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः । [5]
यजध्वं सुहुतैर्यज्ञैरात्मानं परमेश्वरम् ।

[३२७

C. 12. 13007
B. 12. 341(40). 1
K. 12. 349. 1

जनमेजय उवाच ।

कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ १
निवृत्तं चास्थितो धर्मं क्षेमी भागवतप्रियः ।
प्रवृत्तिधर्मान्विदधे स एव भगवान्प्रभुः ॥ २
कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवताः कृताः ।
कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३
एतं नः संशयं विप्र छिन्धि गुह्यं सनातनम् ।
त्वया नारायणकथा श्रुता वै धर्मसंहिता ॥ ४
इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः ।

[Bom. Kumbh. ed. सौतिर् (for सूत). —(L. 1) B9 D7 T G1-3. 6 वः (for ते). Da4 वैशंपायनमिरीतं (sic) (for the post. half). —(L. 2) B7 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G2 तत् (for यत्). D9 बुद्ध्वा; G2 कृत्वा (for श्रुत्वा). K7 D9 श्रुतं (for कृतं). B9 सर्वं (for सम्यग्). K7 यथा विधिः. —(L. 3) D6 T1 G3. 6 सु- (for हि). K7 D4. 5. 9 G2 सु-; T G3. 6 ते (for च). —(L. 4) D4 वेदविदा. T1 G3. 6 विप्रा (for मुख्या). D7 T G1-3. 6 नैमिशारण्य-. —(L. 5) Da4 सौनकस्य. K7 D4 महासत्रे (for °सत्रं). Da4 दिवौकसः (for द्विजोत्तमाः). —(L. 6) K3 सुमतैर् (for सुहु°). K6 B6. 7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 शाश्वतं (for आत्मानं). — After line 6, K6 B6. 7. 9 Da4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 repeat line 2 of 859*.]

Colophon. Ś1 V1 Da3 D6 missing: K1. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 B6. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6. 7 B6. 6-9 Da4 Dn1 Ds D2. 3. 8 M6 नारायणीयं; D4. 5. 9 नरनारायणीयं; T1 नारायणीयोपाख्याने जन्मरहस्यं; T2 G2. 6 नारायणीये जन्मरहस्यं (G2 जन्मजरारहस्यं); G1 नारायणीये अवताररहस्यं; M1. 6. 7 नारायणीये भगवद्दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 65; B7 Dn4 163; B8 Dn1 Ds2 T1 G6 165; D8 G2 M1. 6. 7 160; T2 178; G1 164; G3 190; M5 196. — *Śloka no.:* Da4 121; Dn1 140; Dn4 139; D8 40.

327

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 D6 (cf. v. l. 12. 321. 14; 318. 1; 283. 15).

1 Da3 is missing up to लोकाः (in 5a) (cf. v. l. 12. 326. 110). K1. 2. 4. 6. 7 B6. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T G1-3. 6 शौनक (for जनमेजय). —b) T1 G6 अग्र्यहरः. K1. 4. 7 D4. 5. 9 स्मृतः (for प्रभुः). K2 यज्ञेशोनुग्रहः स्मृतः. —c) K1 यज्ञधारे; K7 D4. 9 °हारी (for °धारी). D4. 9 [इ]व (for च). G3. 6 स कथं (for सततं). —d) D8 M5. 6 -वेदांगधृक्; D7 T G1-3. 6 °कृत्; M1. 7 °सृक् (for °वित्). K4 B9 D7 G1. 2 तदा; M5 कथं (for तथा). K7 D4. 9 देवभागा- (K7 °ग)प्रभुक्तया.

2 Da3 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 निर्वृत्तां; K6. 7 B6. 8. 9 G2 निवृत्तिं; Da4 °त्तां; Dn1 °त्ते (for °त्तं). D4 वास्थितो (for चा°). Dn1 धर्मे (for धर्मं). —b) K1 क्षमी (for क्षेमी). K7 -प्रभुः (for -प्रियः). K6 B6. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 M1. 6. 7 क्षमी (K6 B6. 6. 7. 9 Da4 D9 क्षेमी; B8 M1. 6 क्षेमं; Dn4 Ds1 क्षमा; M7 क्षमं) भागवतः (K6 °तां; M6 °तं) प्रभुः; D7 T G3. 6 क्षेत्री भागवतः (T2 °तं) कथं; G1 क्षेत्री भावगतः कथं; G2 मोक्षं भागवतः कथं. —c) K1. 2. 4 प्रवृत्त-; K6 B6. 6-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 निवृत्ति- (for प्र°). —d) G2 विभुः (for प्रभुः).

3 Da3 missing (cf. v. l. 1). —a) K1. 2 कथं प्रवृत्तधर्मेण. —b) M1 भागहा (for भागार्हा). —c) K1 निर्वृत्त-; K2. 4 D5 निवृत्त- (for °त्ति-). K1 -धर्मश्च; D7 T G1-3. 6 -धर्मेषु (for -धर्माश्च). —d) K2 कृत- (for कृता). Ds2 D4. 9 व्यावृत्ति-; G2 [अ]-भ्यावृत्त- (for व्यावृत्त-). Da4 कृताव्यकृतबुद्धयः.

4 Da3 missing (cf. v. l. 1). —a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 छिंधि; K6 B6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da4 Dn1. n4 Ds D8 सूत; D2. 3 सौते (for विप्र). —b) K1. 2. 7 D4. 5. 7. 8 T G1-3. 6 सौते (for छिन्धि). D9 सनातने. —c) Ds2 (by corr.) D2. 4. 5. 7. 9 M1. 5-7 -कथाः; D8 lacuna (for -कथा). G3 त्वया नारायणाच्छ्रुत्वा. —d) K3 श्रुत्वा (for श्रुता). K4

क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ।
मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मनिर्वाणं परमं सुखम् ॥ ५
ये च मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ।
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीति शुश्रुमः ॥ ६
अहो हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ।
यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ७
किं नु ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः ।
सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ।
आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ॥ ८
प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ।
ततस्तेनास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षयमव्ययम् ॥ ९
स्मृत्वा कालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ।

C. 12. 13019
B. 12. 341(40). 12
K. 12. 349. 12

B6. 8 Da4 Dn1. n4 D2. 4. 5. 7–9 T2 G1. 2 M1. 5–7 -संहिताः; D8 -संज्ञिताः; D8 -संश्रिता (for -संहिता). — After 4, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Cn editions ins.:

861* सूत उवाच ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धीमतः ।
तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ।
श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः ।
जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशंपायनमब्रवीत् ।

[G1 om. the ref. K6 Bo. 8 (marg. as above) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सौतिर् (for सूत). — (L. 1) D7 तत् (for यत्). — (L. 2) K7 D4. 5. 9 T1 G3. 6 तदहं; Dn4 नन्वेहं (for तत्तेऽहं). K1. 2. 4 G1 (*sup. lin.* as above) संप्रवक्ष्यामि; K6 Bo. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कथयिष्यामि (for कीर्त°). K1. 2. 4 पुराणं; Da4 पौराणां (for °णं). K2 शौणकोत्तम; K6. 7 B6–9 Dn1 D4. 5 शौनकोत्तमं; Da4 °पमं; D7 T2 G1. 2 °त्तरं (for °त्तम). — (L. 3) K2 महात्म्यम्; Da4 माहात्मम्. Bo. 8 देहिनः; Cn (gloss: परमात्मनः) °नां (as above). Bo om. (hapl.); T2 परमात्मकं (for °त्मनः). — (L. 4) B9 जनमेजय- (for °जयो).]

5 Da3 is missing up to लोकाः (cf. v. l. 1). Before 5, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 3. 6 ins. जनमेजय उवाच. — a) Da4 G2 सं- (for स-). — b) B9 -मानुषाः (for -मानवाः). — c) K2 क्रियास्वत्युदयोक्तासु; K6 °सु विधिनोक्तासु; T1 G3. 6 °स्वभ्युदयोत्थासु; T2 क्रियाः साभ्युदयोक्तासु. — d) K1 सुक्ता; K7 Bo. 8 शक्ता; B9 शक्त्या (for सक्ता). K1. 2. 4 B9 D9 (marg.) पश्यंति (for दृश्यन्ति). K1. 2. 4 सर्वतः (for °शः). — e) Da4 चोक्तास्; D4 चोक्तं. — f) M7 निर्वाणः (for °णं).

6 a) G2 एव (for ये च). K2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 तु (for च). D4. 9 M1. 6. 7 भक्ता (for मुक्ता). B8 (marg.) वहंति; Dn4 भवंति (for भवन्ति). K7 ये भक्ता च भवंतीह. — c) ❀ Cn: सहस्रार्चिषं, सूर्यान्तर्यामिणमनन्तचिद्रूपं वा । ❀ — d) K4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [इ]ह (for [इ]ति). K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 M6 शुश्रुम (for °मः).

7 a) K4 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कथं (for अहो). B8 (marg.) [ऽ]ति- (for हि). K2 T2 दुरनिष्ठेयो (for °नुष्ठेयो). — b) K7 D9 मोक्षो (for मोक्ष-). K1. 2. 4 -मार्गः; B7 -धर्म- (for -धर्मः). M7 सनातनं (for °तनः). — B9 om. 7cd. — d) K4 कव्यकव्य- (for हव्य°). K7 [ऽ]भवत्; D5 °जन्; G1 [ऽ]वहन्; G2 भवान् (for ऽभवन्).

8 a) K2 न; K4 Dn1 D8 D2. 8 T1 G2. 3. 6 च; K6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 D8 तद्; B9 lacuna; D7 T2 G1 तु (for नु). K1. 2. 7 D4. 9 [अ]थ रुद्रो वा; Da3 M1 च रुद्राश्च. D5 किं ब्रह्मा चाथ रुद्रो वा. — b) K1 lacuna; K3. 7 D3. 5. 9 वा (for च). B7. 8 बलं- (B8 °लि)भिः; T2 G1 M7 वलभित्. D5 विभुः (for प्रभुः). — d) Da4 अग्नीर्; D4 अग्निर्. K1 वारुण. — e) T1 G3. 6 आकाशो (for °शं). D7 जगतिश्च; G1 पृथिवी.

9 a) T G1–3. 6 प्रळयं. — b) K1. 2. 4. 7 चात्म(K2 °त्मा)नः; D4. 5. 9 T1 G2. 3. 6 ह्या° (for आ°). T1 पर- (for परि-). B1 -निर्मितः; D5 -कीर्तितं (for -निर्मितम्). — c) Da1 यतस् (for ततस्). B7 तेनास्थितो; B8 तेनाश्रिता; D3. 9 तं नास्थिता; D5 तमा° (for तेना°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 य(M1. 5–7 अ)तस्तं वास्थि(G2 °स्ति)ता धर्मं (M5 मार्गं). — d) Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 G2 अक्षरम् (for °यम्).

10 a) K6 स्मृता; K7 D4. 9 M5 स्मृतं; Bo. 6–9 Da3 Dn4 D8 D2. 3. 8 स्मृतिं; Da4 Dn1 D5 स्मृति-; M1. 6. 7 स्मृत- (for स्मृत्वा). K6 -परीमाने; Da4 -परिमाणं. — b) D5 वृत्तियेन; M1. 6. 7 प्रवृत्ता (M6 °त्तं) ये (for °त्तिं ये). D7 T G1–3. 6 ते (for ये). K2 समाहृताः; K6 B7. 9 Da3. a4 D4. 9 M5 °श्रिताः; D5

C. 12. 13019
B. 12. 341(40). 13
K. 12. 349. 12

दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावताम् ॥ १०
एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
छिन्धीतिहासकथनात्परं कौतूहलं हि मे ॥ ११
कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज ।
किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन्निज्यन्ते त्रिदिवौकसः ॥ १२
ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम ।
ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददन्ति वै ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर ।
नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा ।
नापुराणविदा चापि शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा ॥ १४
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः ॥ १५
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ॥ १६
एतान्समागतान्सर्वान्पञ्च शिष्यान्दमान्वितान् ।
शौचाचारसमायुक्ताञ्जितक्रोधाञ्जितेन्द्रियान् ॥ १७
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।

°स्थिता; M1.7 समन्विताः (for समास्थिताः). —c) Da4 T2 दोष-; D5 येषु; D7 T1 G1-3.6 एष (for दोषः). D4 reads from काल up to हास (in 11c) twice. K6.7 D4 (both times).9 -परीमाणं; Bo. 6-9 Da3 Dn4 Ds2 (before corr.) D5.7 T1 G1-3.6 M5.6 °माणो; D8 T2 °णामो (for °माणे). M1.7 दोषकाल-परीमाणो. —d) D7 T1 G2.6 महादोषः; T2 G1.3 M5 महान्दोषः (for महानेष).

11 For the repetition in D4, cf. v. l. 10. —a) K1.2.4.7 Ds1 D9 एवं (for एतन्). K1.2.4.7 D4 (both times).5.9 ब्रह्मन्; G3 विप्रा (for विप्र). —b) Dn4 इवार्थिव (for °र्पितम्). —c) G2 -कतनात् (for -कथ°).

12 D4 repeats 12 after भागं (in 13a). —b) K2 कृतुषु (sic). —c) K6 om. (hapl.) from किमर्थं up to द्विज (in 13b). K7 D9 चावरो; D4 (both times) चावरा; D7 G1-3.6 M7 चाध्वरैर् (for °रे). —d) K7 D4 (both times).9 M1.7 यजते; B8 D5 T G1-3.6 M5.6 यजंते; Da4 Dn1 ईज्यंते; Ds1 इत्यंते; D7 सृजंति (for इज्यन्ते). G2 [s]पि (for त्रि-). Da4 -दिवौकसं.

13 For the repetition in D4, cf. v. l. 12. K6 om. up to द्विज (cf. v. l. 12). —a) K1.2.4 Bo.8 Da4 न; K7 हि; D4.9 तु (for प्र-). K7 Da3 Dn4 D9 -गृह्णंति. D7 T G1-3.6 ये भागं प्रतिगृह्णंति. —b) Da4 -सत्तमः. K1.2.4 यज्ञे ब्रूहि द्विजोत्तम. —c) B8 D4 ये यजतो (for ते यजन्तो). —d) G2 कस्यै (for कस्य). K1 D5.7 T2 G1.2 ददाति; B9 हरंति (for ददन्ति). K7 D4.5.9 च (for वै).

14 a) K7 महा (for अहो). K1.2.4.7 गूढो महा-; B9 अहो मूढ-; M5 गूढतरः (for °तमः). D5 om. from मः up to कथ (in 15a). —b) Bo.7.9 जनेश्वरः; T G1.3.6 जनाधिप; G2 नराधिप (for जनेश्वर). —c) D7 न तप्त- (for नातप्त-). M6 -सहसा (for -तपसा). G2 M6 ह्येषा (for ह्येष). —b) K1 नाविदे (for नावेद-). —e) K1 न पुराणविदा; Da4 नापुराणविद्. K1.2.4.7 D4.9 M5 वापि; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 चैव (for चापि). —f) M1.5-7 शक्यं (for शक्यो). K2 व्याहंतुम् (for व्याहर्तुम्). ❀ Ca: अञ्जसा, तत्त्वेन । ❀

15 D5 om. up to कथ (cf. v. l. 14). —b) K7 च सः (for गुरुः). —c) K7 यक्ष (for कृष्ण-). K1 -द्वैपायन-; G1 °यनं. —d) M7 देव- (for वेद-). K1.2.4.7 D4.5.9 G2 महामुनिः (for महानृषिः).

16 a) K1 Dn4 Ds1 सुमंतु-; M6 सुवंतुर्. K7 G2 जैमुनिश्; Dn4 -जैमिनीश्. —b) D5 पुलस्त्यः सु-; T2 G1.3 पैलश्चैव (for पैलश्च सु-). K7 -व्रताः (for -व्रतः). G2 पैलवश्च त्रयव्रतः. —c) K1.2.4.7 D4.5.7.9 T2 G1-3 तु; Ds2 [s]स्य (for वै). —d) G2 om. शुकः. K6 B7 Da3.a4 M1.6.7 तथा (for स्मृतः).

17 a) M5 शिष्यान् (for सर्वान्). —b) M5 सर्वान् (for शिष्यान्). B9 दयान्वितान्. K1.2 शिष्यान्दमशमान्वितान्. —c) M1.6.7 पंचाचार- (for शौचा°). —d) D4 यतेंद्रियान्; T1 G3.6 जितव्रतान्.

18 b) K1.4 -पंचमं (for -पञ्चमान्). —c) K7 D4.5.9 पुण्ये (for रम्ये). —d) G2 -गंधर्व- (for -चारण-). K2 -सेवते.

19 a) K1.2 Dn1 D4.9 T2 G1 M5 अभ्यसतां; M1.6.7 °सतो (for °स्यतां). Da3 देवान् (for वेदान्),

मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ॥ १८
तेषामभ्यस्यतां वेदान्कदाचित्संशयोऽभवत् ।
एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ।
ततः श्रुतो मया चापि तवाख्येयोऽद्य भारत ॥ १९
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः ।
पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो वाक्यमुवाच ह ॥ २०
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानीयामिति सत्तमाः ॥ २१
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ २२
त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ।
तच्छृणुध्वं यथाज्ञानं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् ।
यथा वृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ॥ २३
परमात्मेति यं प्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः ।
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥ २४
तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तद्विदुर्बुधाः ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ २५
अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ।
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ।
सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ॥ २६

C. 12. 13037
B. 12. 341(40). 31
K. 12. 349. 30

—b) K7 B9 Da3 भवेत्; Dn4 महान्; D8 [ऽ]भवन्. — After 19ab, K6 ins.:

862* किं तु ब्रह्माथ रुद्रो वा देवता ऋषयस्तथा ।
प्रायः प्रवृत्तिमार्गस्थाः कस्य देवस्य शासनात् ।
के वै निवृत्तिमार्गस्थाः कस्य देवस्य शासनात् ।
के वै यजन्ते सर्वेऽपि क एषामीश्वरः परः ।

—c) K4 एव (for एष). M1. 6. 7 वर्येस् (for वै यस्). —e) K1 तस्य (for ततः). K6 वापि (for चापि). —f) T1 G3. 6 तद्वयाख्येयो (for तवाख्येयो). K6 [ऽ]यं; D7 हि; G2 [ऽ]पि (for ऽद्य). K7 D4. 9 M1. 5–7 यो(D9 M5. 6 यौ)गपद्येन भारत; Da4 तनाख्येयोह्यभारतः (sic); D5 तव्या *** भारत.

20 b) K1 -तपोनदः (for -तमोनुदः). —d) Dn4 प्राशो (for व्यासो). K1. 2. 4 अभाषत; Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अथाब्रवीत् (for उवाच ह).

21 Before 21, B8. 9 ins. व्यास उवाच. B9 om. 21ab. —a) Dn4 प्रयाहि; D4. 5. 9 मयापि; G1 महान्हि; M6 lacuna (for मया हि). G2 सुतपस्; M6 lacuna; M7 समहत् (for सुम°). — Da3. a4 om. 21cd. —c) K7 B9 Dn4 भूत- (for भूतं). G2 भवद् (for भव्यं). K4 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2–5. 8 भविष्यं (for °ष्यच्). K6 भूतभव्यभविष्यं च. —d) K1. 2. 4. 7 Ds1 D4. 9 सत्तम; G2 सप्तमः (for सत्तमाः).

22 a) Dn4 तस्या; D5 सत्यं (for तस्य). Da3. a4 -तपसा (for -तपसो). —d) Dn4 क्षारोदस्य; M1. 6. 7 नार° (for क्षीरो°). ❀ Ca: अनुकूलतः, कूलसमीपे । ❀

23 a) D9 वैकालिकम् (for त्रै°). —c) D5 तं (for तत्). K1. 2. 4 यथाकामं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 °न्यायं (for °ज्ञानं). —d) Da4 Dn4 वक्षे (for वक्ष्ये). —f) K2 पृष्टं; Dn1 दृढं (for दृष्टं). Dn4 दांत- (for ज्ञान-).

24 Ds1 om. 24. 24ab is partly damaged in B6. —a) D4 reads from यं प्राहुः up to त्मेति (in 26b) twice. —b) K2 सांख्ये वेद-; K4 संख्यवेद-; Dn1. n4 D8 सांख्या योग- (for सांख्ययोग-). —c) K2 G1. 2 -संज्ञं (for -संज्ञां). Da4 सं-; T2 च (for स).

25 For the repetition in D4, cf. v. l. 24. —a) K1. 2 Da4 D5 यस्मात् (for त°). Ds1 D5 Cs (gloss: कार्योन्मुखं प्रवृत्तम्) प्रसृतम् (for प्रसू°). — M6 om. 25b. —b) K1. 2. 4. 6 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 T2 M1. 5 तं; B9 Dn1 ते; D5 यद् (for तद्). —c) T G2. 3. 6 अव्यक्ते (for °क्ताद्). Da4 आपन्नं; G3 (also as in text) आत्मानं (for उत्पन्नं). ❀ Cv: अव्यक्तात्, अव्यक्ताख्यप्रधानसृष्टेरनन्तरम् । ❀ —d) Da4 -सृष्ट्यार्थम्. M1. 6. 7 ईश्वराः.

26 For the repetition in D4, cf. v. l. 24. —a) B6 (marg.) Da3. a4 लोकेश (for °षु). —b) G1 महाराज (for °नात्मा). K1 corrupt; K2 कीर्तिते; K4 कीर्त्यते (for कथ्यते). G3 महानाम्नेति कथ्यते. —c) G2 वा (for ऽसौ). K7 Bo Dn1. n4 D4. 5. 9 व्यक्तित्वम् (for व्यक्त°). B7 आपन्नं. —d) K1. 2. 4 निर्मिमीते (K2 °ति); Dn4 निर्ममेव; D7 °मेति; T2 °मेपि (for °मे च). — K1 om. 26e–27b. —e) K3. 4. 7 D4. 9 अहंकार; Da3. a4 योहंकार (for सोऽहं°). —f) Bo. 6. 8. 9 D8 M1. 6. 7 -तेजोगतो; Da3. a4 -तेजगतो (for

C. 12. 13038
B. 12.341(40). 32
K. 12. 349. 31]

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि भारत ॥ २७
महाभूतानि सृष्ट्वाथ तद्गुणान्निर्ममे पुनः ।
भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमन्तोऽष्ट ताञ्शृणु ॥ २८
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायंभुवस्तथा ।
ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
वेदान्वेदाङ्गसंयुक्तान्यज्ञान्यज्ञाङ्गसंयुतान् ।
निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत् ॥ ३०
रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान्सोऽसृजत्स्वयम् ।
एकादशैते रुद्रास्तु विकाराः पुरुषाः स्मृताः ॥ ३१
ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः ।
उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ३२
वयं हि सृष्टा भगवंस्त्वया वै प्रभविष्णुना ।
येन यस्मिन्नधीकारे वर्तितव्यं पितामह ॥ ३३
योऽसौ त्वया विनिर्दिष्टो अधिकारोऽर्थचिन्तकः ।
परिपाल्यः कथं तेन सोऽधिकारोऽधिकारिणा ॥ ३४

-तेजोमयो). B8 हितः (for हि सः). K6 Dn4 सर्वतो जगतो हितः.

27 K1 om. 27^{ab} (cf. v. l. 26). D7 T G1-3. 6 transp. 27^{ab} and 27^{cd}. —^{c}) K1. 2. 4 D8 D5. 7 T G1-3. 6 अहंकाराद् (for °कार-). K7 D4. 9 -प्रयुक्तानि (for -प्रसूतानि). —^{d}) T2 G1. 2 M1. 5-7 पंच (for महा-). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 D3. 5. 5. 7. 8 पंचधा; D8 T2 G1. 2 भागतः; T1 G3. 6 भागशः (for भारत). Dn4 मही तानि च पंचधा.

28 Dn4 om. 28. —^{a}) K2 दृष्ट्वा; T1 सृष्टाद्य (for सृष्ट्वा). K2 Dn1 D8 D2. 3. 8 [ए]व; B8 (marg. as in text) वै; D7 T G1. 2 च (for [अ]थ). —^{b}) Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 तान् (for तद्-). T1 -गुणं (for -गुणान्). —^{c}) T G1-3. 6 M1. 5-7 निष्पन्नान्. K2 भूतेस्यद्वैव निष्पन्ना (sic); D8 तेभ्यश्चैव विनिष्पन्ना. —^{d}) K6 D5. 7 [ऽ]थ; Bo. 6 (marg.) Dn1 D8 D2. 3. 8 च (for ऽष्ट). K7 D4. 9 शृणुष्व तान्; B8 (orig.) च भार्गव (for ऽष्ट ताञ्शृणु). T G1-3. 6 M1. 5-7 अष्टौ (G1 °ष्टा) मूर्तिमतः शृणु.

29 ^{a}) K6 B6 Da3 Ds1 M6 अत्रिः; B1 यत्रिः; D5 [अ]थात्रिः (for चात्रिः). —^{b}) Dn4 Ds1 पुलह- (for °हः). —^{c}) K6. 7 B6. 9 D4. 9 वशिष्ठः. K7 D4. 9 स (for च). —^{d}) K7 Ds1 G1 मनु- (for मनुः). Ds1 स्वायंभुवास्. —^{e}) Da3. a4 [ऽ]ष्टौ च; T1 G2. 3. 6 ह्यष्टौ (for ऽष्टौ ता). —^{f}) T1 G2. 3. 6 तासु (for यासु).

30 ^{a}) K7 Bo Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 वेद- (for वेदान्). K2 -संयुक्ता; B7 -संभूतान्; Da4 -संयुक्तो (for °क्तान्). —^{b}) K4 Bo. 8. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यज्ञ-; D5 lacuna (for यज्ञान्). K7 -संमतान् (for -संयुतान्). — After 30^{ab}, K7 D4. 9 ins. :

863* एतान्वै सुमहाभागानृषीँल्लोकपितामहान् ।
[K7 सुमहाभागो (for °भागान्).]

—^{c}) Dn1 निर्भिमे (for निर्ममे). K2 -सिद्धार्थं; Ds1 D7 T G1-3. 6 M6 C8 (gloss : प्राणिसृष्टिजगत्प्रवाहसिद्ध्यर्थम्) -सृष्ट्यर्थं (for -सिद्ध्यर्थं). —^{d}) C8 (gloss : हिरण्यगर्भं) -पितामहं (for °महः). —^{e}) K2 अष्टभ्यः. K7 B7 Da3. a4 तु (for च). —^{f}) G1 जितं (for जातं).

31 ^{a}) T1 रोषात्मजो; M1 दोषात्मको (for रोषा°). —^{b}) D4. 9 योसृजत्; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 असृ° (for सोऽसृ°). M1 स्वयं (for स्वयम्). —^{c}) B6 ते (for तु). K7 D4. 9 एकादशैव ते रुद्रा. —^{d}) K7 D4. 9 विकारि-; Bo Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 °र- (for °राः). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 पौरुषाः (for पुरुषाः). K1. 2. 4 विकारः पुरुषः स्मृतः. ❀ C8 : एते रुद्राः पुरुषाः, पुरुषरूपधारीण्येकादशेन्द्रियाणीत्यर्थः । ❀

32 ^{a}) Dn1 D4. 9 M1. 6 प्रकृतीश्; D7 T G1. 3. 6 प्राकृताश्; G2 प्रकृताश्च (for °तिश्). K1. 2. 4 रुद्राः प्रकृतयश्चैव; B8 ते च रुद्राः प्रकृतयः. —^{b}) K1 देव- (for चैव). —^{d}) Ds1 ब्रह्मणं. K1 Dn1 समुपास्थिताः; K4 समुपस्थितः.

33 Before 33, K6 Da3 ins. रुद्रा ऊचुः; Da4 रुद्रोवाच. —^{a}) K7 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 सृष्टा (Bo Ds2 °ष्ट्या) हि (by transp.); B7 हि सृष्ट्वा; T G1-3. 6 M1. 5-7 सृष्टास्तु. —^{b}) K1. 2. 4 [ए]व; Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (for वै). —^{c}) Da4 अधिकारे. —^{d}) D7 G1. 2 वेदितव्यं (for वर्ति°).

34 ^{a}) K1. 2. 4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3.

प्रदिशस्व बलं तस्य योऽधिकारार्थचिन्तकः ।
एवमुक्तो महादेवो देवांस्तानिदमब्रवीत् ॥ ३५
साध्वहं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः ।
ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवतां मता ॥ ३६
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः ।
कथं बलक्षयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ॥ ३७
इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणम् ।
महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितम् ॥ ३८
ततस्ते ब्रह्मणा सार्धमृषयो विबुधास्तथा ।
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥ ३९
ते तपः समुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितम् ।
स महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ ४०
ऊर्ध्वं दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रं च मनोऽभवत् ।
एकपादस्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ ४१

C. 12. 13053
B. 12. 34. [30]. 47
K. 12. 349. 46

2. 3 G2 [अ]भि-; D7 G1. 6 हि (for वि-). — ^{b}) K1. 2. 4 स्वधीकारो; Bo Da3 Dn1 Ds D2. 3. 8 ह्यधि°; G1 M1. 5–7 अधि(M5 ह्यधी)कारे (for °कारो). K6. 7 B6. 8. 9 Da4 Dn4 D4. 9 अ(K7 स्व-; B8 Da4 Dn4 D4. 9 स्व)धिकारार्थचिंतकः (D4 °काः). — Dn4 D7 om. (hapl.) 34^{c}–35^{b}; Da4 reads the same twice. — ^{c}) Da4 (both times) परिपाल्य; G2 °पार्थ (for °पाल्यः). — ^{d}) D3. 5. 9 हि कर्मणा; Cs (gloss: ताच्छीलिकतृणप्रत्ययान्तः [Pāṇini 3. 2. 134–5] [ऽ]धिकर्तृणा (for ऽधिकारिणा). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 (both times) Dn1 Ds D2. 3. 8 T G1–3. 6 M1. 5–7 साहंकारेण कर्तृणा; K7 ह्यधिकारो*कर्तृणा.

35 For the repetition in Da4, cf. v. l. 34. Dn4 D7 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{a}) Da2 (by corr. as in text) M1. 7 प्रदिशस्य (for °शस्व). G2 तत्र (for तस्य). — ^{b}) D6 सो (for यो). K1. 2 योधीकारार्थ-; M1. 6. 7 योधिकारेर्थ- (for °कारार्थ-). K1 T2 -चिंतकाः. — ^{c}) K7 उक्ते (for उक्तो). ❀ Ca: महादेवः, देवेभ्यो महत्त्वेनोत्कर्षणयोगात् ब्रह्मैव। ❀ — ^{d}) K1 देवास्; K2 G2 देवस्; T2 G1 देवैस् (for देवांस्). — After 35, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4 नारायणीयं].

36 Before 36, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 ins. ब्रह्मोवाच. — ^{a}) G2 देवो (for देवा). — ^{c}) K4 ममास्यैषा (for ममाप्येषा). — G2 om. 36^{d}–37^{c}. — ^{d}) K7 D4. 5. 9 या चिन्ता (by transp.); Da4 M1. 6 चिंतया. B8 T1 भवता (for °तां). Da4 मताः; Ds1 गता; D6 T1 मम; D7 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 इह (for मता).

37 G2 om. 37^{abc} (cf. v. l. 36). — ^{a}) Da4 लोकं (for लोक-). K7 Dn1 D3. 4. 9 -त्रयस्य (for -तन्त्रस्य). Dn4 कृष्णस्य (for कृत्स्नस्य). — ^{b}) Dn1 कार्य-; G1 कार्यं. T2 परिग्रहं. — ^{d}) K1. 2. 4 चात्मनश्च; G2 स्वात्मनिश्च (for ह्यात्मनश्च). K7 D4. 9 M1. 5–7 तथा; Dn4 D7 च ये; T G1. 3. 6 च वै (for च मे). — After 37, K7 reads 39^{a} for the first time, repeating it in its proper place.

38 ^{a}) K1. 2. 4 वयं; K7 D4. 9 ततः; G1 इतः (for इतः). K1. 2. 4 T G2. 3. 6 [ऽ]भि-; K7 D3. 9 [ऽ]तु-; D6 च; D7 G1 हि (for ऽपि). K7 G2 M1. 6 -गच्छाम; M7 गच्छेम (for गच्छामः). — ^{b}) D5. 7 T G2. 3. 6 शरण्यं (for °णं). K6 B8 (marg. as in text) T1 G3. 6 -साक्षिकं (for °णम्). — ^{d}) Dn4 मनो (for स नो). K7 Dn4 वक्षति. G2 तद् (for यद्).

39 Before 39, B8. 9 ins. व्यास उवाच. — ^{a}) Da4 ब्राह्मणा (for ब्र°). — ^{b}) Bo स्थिताः (for तथा). — K7 reads 39^{a} for the first time after 37. — ^{c}) T1 G3. 6 तीरं (for कूलं). — ^{d}) M1. 6. 7 -हितैषिणः (for -हितार्थिनः).

40 ^{a}) B7 तपाः; Dn4 जयः. G2 तम् (for सम्-). — ^{b}) M1. 7 ब्रह्मात्तं (for ब्रह्मोक्तं). K1. 2. 4 देव- (for वेद-). — ^{c}) D4. 9 T2 सु-; M1. 6. 7 सा (for स). G2 तमहं नियमो नाम. — ^{d}) Dn4 तपश्च्यर्या. K1. 2. 4 Bo. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 T1 G3. 6 सुदारुणः (for °णा).

41 ^{a}) K6. 7 Dn1 Ds1 D2–5. 8. 9 G1. 2 ऊर्ध्वं-; Bo. 6–9 Da3. a4 T1 G3. 6 M1. 5–7 ऊर्ध्वा; Dn4 ऊर्ध्वे; D7 औध्र्वं- (for ऊर्ध्वं). K6. 7 Ds1 D3. 9 -दृष्टि- (for दृष्टिर्). K4 बाहुधिश्च (for बाहवश्च). T2 ऊर्ध्वेदृग्बाहवश्चैव. — ^{b}) B3 (marg. as in text). 9 एकाग्रश्च (for °ग्रं). D2. 8 [ऽ]भवन्. K1. 2. 4 तथैकाग्रं मनो भवे(K1 °व)त्; K6. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 M5 एकाग्रमनसोभवन्. — ^{c}) K1. 2 Da3. a4 Dn4 एकपादा; K4. 6 Bo. 6–9 Dn1 Ds D3. 5. 8 °पादाः; G1 °पादः (for °पाद-). G1 सदा; G2 -स्थितः (for -स्थिताः). Bo. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 सर्वे (for सम्यक्). — ^{d}) G2 प्रादुर्भूताः (for काष्ठभूताः).

C. 12. 13054
B. 12. 341 (40). 48
K. 12. 349. 47

दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा तदुत्तमम् ।
शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ४२
भो भोः सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वागतेनार्च्य वः सर्वाञ्श्रावये वाक्यमुत्तमम् ॥ ४३
विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् ।
प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपबृंहणम् ॥ ४४
सुतप्तं वस्तपो देवा ममाराधनकाम्यया ।
भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमम् ॥ ४५
एष ब्रह्मा लोकगुरुः सर्वलोकपितामहः ।
यूयं च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः ॥ ४६
सर्वे भागान्कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः ।
तथा श्रेयो विधास्यामि यथाधीकारमीश्वराः ॥ ४७
श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहाः ।
ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ॥ ४८
वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् ।
तस्मिन्सत्रे तदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ।
देवा देवर्षयश्चैव सर्वे भागानकल्पयन् ॥ ४९
ते कार्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ।

---

42 a) Da3, a4 G1, 2 दिव्यव(G2 °व्यं व)र्षसहस्रांते. — b) K7 Dn4 तप्ता (for तप्त्वा). K1, 4 सुदुश्चरं; K2 सुदुश्चरन्; K7 B0 Dn1, n4 D8 D2–4, 8, 9 G2 सुदारुणं; D5, 7 T G1, 3, 6 सुदुष्करं (for तदुत्तमम्). — c) D7 T G1–3, 6 वाचं (for वाणीं). — d) D7 -भूषितं.

43 Before 43, K1, 2, 4, 7 D4, 5, 7, 9 T1 G1–3, 6 M1, 5–7 ins. वागुवाच; K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 भगवानुवाच. — a) K7 B8, 9 Da4 D8 D5, 7 T G1–3, 6 M5 भो (for भोः). B8 लोका (for देवा). — c) D5 [अ]थ; D7 T G1–3, 6 [अ]च (for [अ]र्च्य). — d) K2 वान्यम्; B8 (marg.) कार्यम् (for वाक्यम्).

44 a) Da3, a4 विज्ञातव्यो; D7 °नं वो (for °तं वो). K1 यो (for वो). K7 Da3, a4 D4, 9 महा- (for मया). — b) D4, 9 तव; G2 तपो (for तच्च). D6 च यत्; G3 च या (for महत्). Da4 तच्च लोकपितामह. — c) B6 (marg. as in text), 7, 9 Da3, a4 प्रभूति-; D82 प्रयुक्ति- (for प्रवृत्ति-). D9 -युद्धं (for -युक्तं). K6 D81 वर्तव्यं; D7 भूतानां; G2 वक्तव्यं (for कर्तव्यं). — d) B8 -बृंहितं (for -बृंहणम्). ❀ C8 : युष्मत्प्राणोपबृंहणम्, युष्मद्बृंहणसाधनमतिमहत्त्वकरमित्यर्थः । ❀

45 a) K7 B8 D4, 5, 9 यत्; B0 Da3 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 च (for वस्). B0 तवो (for तपो). G2 देवो. — b) G2 समाराधन- (for ममा°). — c) K1 भोक्षयासि; K2 भोक्ष्यस्याथ; K7 °थास्व; D6 भोक्षयध्वं; D7 भोक्ष्यथाः स; G2 °तास्य (for °थास्य). — d) K6 तपस्य (for °सः).

46 a) Dn4 ब्रह्म. K7 B6 (marg. as in text) D4, 5, 9 सुर- (for लोक-). — b) K6 B0, 6–9 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 महाँल्लोक-; Da3, a4 महात्मा स (for सर्वलोक-). K7 D9 -नमस्कृतः (for -पितामहः). — c) Da4 विबुधः; D7 T2 °धाः (for °ध-). M7 -श्रेष्ठ. — d) K7 D4, 9 transp. मां and यजध्वं.

47 a) B6 lacuna; Da4 सर्वो. G3 भोगान्; M7 भगवान् (for भागान्). — b) M1, 6, 7 मम यज्ञेषु नित्यशः. — c) K1, 2, 4, 7 B6, 7 Da3, a4 D4, 5, 9 ततः; D7 T G1–3, 6 तत्र (for तथा). K1, 2, 4 B7–9 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 8 [ऽ]भि- (for वि-). — d) Da4 D82 D7 [अ]धिकारम्. Da4 T2 G2 ईश्वरः.

48 Before 48, K1, 2, 4, 7 B6 (marg.), 7–9 Dn1, n4 D82 D2–5, 8, 9 M1, 5–7 ins. वैशंपायन उवाच; K6 B0, 6 (orig.) Da3, a4 D81 व्यास उ°; T2 सूत उ°. D6 om. 48cd. — d) Da4 तेज-; G1 च स (for ते च). M1, 6, 7 ब्रह्मा ते परमर्षयः.

49 a) K2 M1, 6, 7 देव- (for वेद-). M6 -सृष्टेन (for -दृष्टेन). — b) K7 D9 आहरत्; M1, 5–7 आवहन्. Dn4 वैष्णवं तु क्रतुं महान्. — c) G2 यज्ञे (for सत्रे). K1, 2, 4 स्वयं; Da4 महा-; Dn1, n4 D82 D3, 8 T1 G3 सदा; D2 तथा (for तदा). Da3, a4 देवाः (for ब्रह्मा). — d) K1, 2, 4 हरेर्; K7 D4, 9 विष्णोर्; M1, 7 स्वं (for स्वयं). G1 अकल्पयन्. — B0 M1, 6, 7 om. (hapl.) 49cf. 49e is damaged in B6. — e) K1, 2 महर्षयश् (for देव°). — f) K6 D4, 9 सर्वे भागम्; B6–8 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 7, 8 स्वयं (Dn1, n4 D8 स्वं स्वं) भागम् (for स्वयं भागान्). K7 Da4 अकल्पयत्.

50 T1 om. 50a–51b. — a) K1, 2 ते कांत-; K7 ते सर्वे; B8 (marg.) एकांत- (for ते कार्त-). K7 D4, 9 -कर्माणो; B0, 7 D2, 3, 5 -धर्माणां (for °णो). ❀ C8 : कार्तयुगधर्माणः, अहिंसादिलक्षणकृतस्वभावाः, मन्त्रलोपतन्त्रलोपक्रियालोपहिंसादिरहिताः, परमसंस्कृताः । ❀ — b) K2, 4

प्रादुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् ।
बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम् ॥ ५०
ततोऽथ वरदो देवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ।
अशरीरो बभाषेदं वाक्यं खस्थो महेश्वरः ॥ ५१
येन यः कल्पितो भागः स तथा समुपागतः ।
प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम् ॥ ५२
एतद्वो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम् ।
यूयं यज्ञैरिज्यमानाः समाप्तवरदक्षिणैः ।
युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभोगिनः ॥ ५३
यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः ।
कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ५४
यो मे यथा कल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ।
स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः ॥ ५५
यूयं लोकान्धारयध्वं यज्ञभागफलोदिताः ।
सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्मिताः ॥ ५६
याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः ।
ताभिराप्यायितबला लोकान्वै धारयिष्यथ ॥ ५७
यूयं हि भाविता लोके सर्वयज्ञेषु मानवैः ।

C. 12. 13070
B. 12. 341(40). 65
K. 12. 349. 64

Dn1 भागः; D5 भागान् (for भागाः). K1.2.4 -काल्पिताः; Dn1 -सत्कृतः; D8 D6.7 T2 G3.6 -संस्कृताः (D8 °तान्); G2 -संस्मृताः (for -सत्कृताः). — c) K7 Bo.6.8.9 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 G3.6 प्राहुर् (for प्रादुर्). K6 B6.7.9 Da3.a4 D5 -वर्णाभं (for -वर्णं तं). — d) K2 तपसः (for तमसः). Dn4 परः. K7 D4.5.9 तमसः पुरुषं परं. — e) Dn4 बृहंतं; G6 बृह्मा तं (for बृहन्तं). G2 बृहंतं सर्वदेवेशम्. — f) B6.7.9 Da4 सर्वदं (Da4 °द-); Da3 सर्वदेवं (hypermetric) (for वरदं).

51 T1 om. 51ab (cf. v. l. 50). — a) K1.2.4 स (for ऽथ). Da3 दैवस्. K7 D4.9 उवाच भगवान्देवस्. — b) T2 transp. तान् and सर्वान्. M5 विबुधान् (for अमरान्). — c) B8 (marg. as in text) [ऽ]थ (for [इ]दं). K7 D4.9 अशरीरो जगादेवं. — d) K1.2.4 राजन्; K6 B6.8 Dn4 D5 स्वस्थो (for खस्थो). K4 महेश्वरं; T2 [ऽ]हमीश्वरः.

52 Before 52, B8 ins. भगवानुवाच. — a) K7 यतयः; M1.5–7 योनेन (for येन यः). K7 कल्पिता. G2 lacuna; M1.6.7 भागं (for भागः). — b) G2 यथा (for तथा). K1.2 समुपा(K2 °प)स्थितः; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.3.5.8 मामुपागतः; M1.5–7 त्वमु° (for समु°). — c) D9 प्राप्तो (for प्रीतो). K1.4 वै दिशामि; K2 वैद्यशामि (sic); D7 प्रविशामि; T2 प्रद° (for प्रदि°).

53 a) B6 (marg.) D5 M1.5–7 एवं (for एतद्). D7 T G1–3.6 वै (for वो). K1 देव; D7 G2 देवात् (for देवा). — b) G2 स (for मत्-). K6 B6–9 -प्रभाव-; K7 D4.9 -प्रसादात् (for -प्रसाद-). B7.9 -समुद्भवः (for °द्भवम्). — c) Dn1.n4 D8 D2.3.8 स्वयं (for यूयं). K7 Bo.6.8 (last two marg.) Dn1 D8 D2–4.8.9 M1.5–7 यजमानाः; B7 विद्य°; Da3 T1 G3.6 ईजमानाः; Da4 ईज्यमानाः; Dn4 यज्यमानाः; D6 इज्यतमाः; G2 इज्यमानः (for °मानाः). — d) G1 समाप्ते (for °प्त-). — f) K2.4.6.7 Bo.6–8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 G3 -भागिनः (for -भोगिनः).

54 a) Da3 यक्षंति (for यक्ष्यन्ति). — c) D8 वै (for वो). Dn4 D2.4 भागास्. — d) K7 lacuna; B6.7 तांस्तान्वै; Da3.a4 तान्वै (for ते नरा). G2 M1.5–7 देव- (for वेद-). D8 M1.6.7 -कल्पिताः (for °तान्). K6 तांस्तान्वेदप्रकल्पितान्; D5 तांस्तान्वेदेन क°.

55 a) K6 B6.7.9 Da3.a4 वै; T2 यो (for मे). — b) T1 भागस्तस्मिन्महाक्रतौ. — c) K7 D9 फल- (for यज्ञ-). G2 शतधा यज्ञभागो वै. — d) G2 वेदसूत्रो.

56 a) D7 लोकं (for लोकान्). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 भावयध्वं (for धार°). — b) K1.2 -फलार्चिताः; K4.7 Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 D8 D2.3.8 -फलोचि(K7 °लो हि)ताः; Da4 °दितः; D5 -बलोदिताः (for -फलो°). D7 T G1–3.6 यज्ञभागैश्च (G2 °स्तु) योजि(T1 G3.6 कल्पि)ताः. — K1 om. (hapl.) 56c–57b. — c) Ds1 सर्वार्थे (for °र्थ-). M1.7 -चिंतकं (for -चिन्तका). — d) Da4 Ds2 यथाधिकार-; T G1–3.6 मयाधि°. M1.6.7 -निर्मितान्. Bo यथाधीकारमीश्वराः.

57 K1 om. 57ab (cf. v. l. 56). — b) K6 -गुणकाङ्क्षिताः; K7 D4.5.9 -फ(D5 -ब)लमाश्रिताः; B6.7.9 Da3.a4 -गुणकल्पिताः; D7 -फलसंस्कृताः; M1.6.7 °सत्क्रियाः (for °सत्कृताः). — c) Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T1 G3.6 आभिर् (for ताभिर्). — d) B7 धारयिष्यति; Ds1 °यिष्यतः.

C. 12. 13072
B. 12. 341(40). 66
K. 12. 319. 64

मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम ॥ ५८
इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ।
एभिः सम्यक्प्रयुक्तैर्हि प्रीयन्ते देवताः क्षितौ ॥ ५९
निर्माणमेतद्युष्माकं प्रवृत्तिगुणकल्पितम् ।
मया कृतं सुरश्रेष्ठा यावत्कल्पक्षयादिति ।
चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः ॥ ६०
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि वै ॥ ६१
एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः ।
प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्येन कल्पिताः ॥ ६२
अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तीभूतः सनातनः ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ॥ ६३
सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः ।
सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ॥ ६४
सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः ।
स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तं धर्ममास्थिताः ॥ ६५
एते योगविदो मुख्याः सांख्यधर्मविदस्तथा ।
आचार्या मोक्षशास्त्रे च मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ ६६

---

58 a) Dn4 भावितं (for °ता). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 8 यज्ञैः (for लोके). — b) K6 B9 Da3. a4 स्वर्लो(K6 °लो)के सुरमानवैः. — c) K1. 2. 4 योजयिष्यध्वम् (for भावयि°). — d) G2 एषां (for एषा). K7 D4. 9 वै; G3 मे (for वो).

59 a) K1. 2 इष्ट्यर्थं; K6 Da3. a4 इत्येवं; Dn4 इत्यर्थैं; G1 इज्यार्थं (for इत्यर्थं). D6. 7 T G1. 3. 6 भाविता; G2 भावना (for निर्मिता). K6 देवा; G1 वेद्या; G2 देव (for वेदा). — b) K2 यज्ञश्. G2 यज्ञाश्च विधिभिः सह. — c) K6 एवं; T1 ये हि (for एभिः). D9 प्रयतैस् (for प्रयुक्तैर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 तु (for हि). D7 एवं सम्यक्प्रयुक्तेति. — d) K1 प्रीयंतु; D4 °त; T2 G1 प्रियंते. K6. 7 G2 M1. 6. 7 देवता (for °ताः).

60 a) K2 निर्मानम्; Da3 T1 G3. 6 निर्वाणम्; D7 निर्माणाद् (for °णम्). Dn4 एनद्; D4 G2 अद्य (for एतद्). — b) Dn4 प्रवृत्तिं; D6 °त्त- (for °त्ति-). M1. 5–7 प्रवृत्तिरुपकल्पिता. — c) B9 गुण- (for सुर-). Dn4 G1. 2 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठा). K7 D4. 9 भविष्यति सुरश्रेष्ठ. — d) B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 इह (for इति).

61 a) K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 [अ]थात्रिः; K7 B8 D4. 9 G2 M5 अत्रिः; M1. 6. 7 [अ]त्रिश्च (for चात्रिः). — b) K1 पुलस्त्याः; Da3 °स्तः; D4 °स्वः; D9 °स्त्य- (for °स्त्यः). Da3 om. (hapl.) पुलहः. Da4 पुलस्त्यपुलहक्रतुः. — c) K7 D4 वशिष्ट. K1 सप्तेति (for सप्तैते). — d) K1 B6–9 D3. 5 T2 G2 मनसा (for मा°). K1. 2. 4. 7 B8 (orig.) D4. 5. 9 पुरा; Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 हि ते (for हि वै).

62 a) Da3. a4 मुख्यो (for मुख्या). — b) K1 वेदाचार्यंश्; K2 वेद्चार्याश्; D7 वेदाचाराश् (for °चार्याश्). K7 D4. 5. 9 प्रकीर्तिताः (for च कल्पिताः). — B3 om. (hapl.) 62cd. — c) K2 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). — d) K6 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T2 G1. 2 M5 प्राजापत्ये च; K6 °त्ये वि-; K7 D4. 5. 9 °त्ये प्र- (for °त्येन). T2 कल्पितं (for °ताः). B6. 7. 9 Da3. a4 प्राजापत्यविकल्पिताः.

63 a) Da3. a4 असौ; D4 इयं; D6. 7 T G1–3. 6 अहं; M1. 5–7 एष (for अयं). D5 क्रियावती (for °वतां). K1 मुक्ता; G2 बंधुर् (for पन्था). Ds2 क्रियाक्रियावतां पंथा. — b) K2 व्यक्तीभूत-; Da1 व्यक्तिभूता; Dn4 व्यक्तभूतः; T2 व्यक्तिभूतः (for व्यक्ती°). — c) K6 B7. 9 Da4 ख्यातो (for प्रोक्तो). — d) G1 लोके (for लोक-). B8 -सृष्टि-; D5 -शर्म- (for -सर्ग-). K1. 2 विभुः (for प्रभुः).

64 a) M5 सनात् (for सनः). K6 B0. 6. 9 Da3. a4 D5 सनः सनी(K6 Da1 °ना)कः सनकश्; B7 सनः सनंकिः सनकश्; B8 सनः सनंदस(marg. °नीकः स)नकश्; Dn4 सनत्सवाकसनकश्; D7 T G1–3. 6 सनातनः श(T2 G2 °नः शि-; G3. 6 °लः श)लाकश्च. — b) K1. 2. 4 D7 T2 G1. 2 M1. 6. 7 सनकश्च; B0 सनकर्मा; B6–9 Da3. a4 Dn4 D5 चतुर्थश्च (D7 °स्तु) (for सनकः स-). K6 B7 -सनंदकः; T1 G3. 6 -सनंतनः (for -सनन्दनः). — c) G3 सनः (for सनत्-).

65 a) K4 मानसः (for °साः). — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 मुनयो (for ऋषयो). K6 D6 स्मृताः; K4 सुतः. — T1 om. (hapl.) 65cd. — d) K2. 6. 7 B0. 8. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3 T2 G2. 6 निवृत्तिं; Ds1 °त्ति- (for °त्तं). B8. 9 G2 आश्रिताः; Da4 आस्थितः.

66 a) D5 योगविदां; M1 वेदविदो (for योग°).

यतोऽहं प्रसृतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान् ।
तस्मात्परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः ।
सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ६७
यो यथा निर्मितो जन्तुर्यस्मिन्यस्मिंश्च कर्मणि ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्नुतेऽवशः ॥ ६८
एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ।
एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ।
मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ॥ ६९
अस्य चैवानुजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः ।
ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वत्रसवरप्रदः ॥ ७०
गच्छध्वं स्वानधीकारांश्चिन्तयध्वं यथाविधि ।
प्रवर्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु माचिरम् ॥ ७१
प्रदृश्यन्तां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा ।
परिनिर्मितकालानि आयूंषि च सुरोत्तमाः ॥ ७२
इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ।
अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्नैतदन्यथा ।
चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः ॥ ७३
ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ।

C.12. 13029
B.12. 341(40).83
K. 12. 349. 61

K1. 2. 4 प्रोक्ताः; G2 मुक्ताः (for मुख्याः). —b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सांख्यज्ञानविशारदाः; D7 वेदाचाराश्च कल्पिताः. —c) Da3 आचार्य-; G2 °र्यै (for °र्या). M5 (*inf. lin.*) वेद- (for मोक्ष-). K6 B7. 9 Da3. a4 -शास्त्रेषु; K7 B6 D4. 5. 9 -धर्मेषु (for -शास्त्रे च). Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आचार्या धर्मशास्त्रेषु; M1. 6. 7 °र्या वै मोक्षशास्त्रे. —d) K6 D4. 9 मोक्षशास्त्र- (for °धर्म-). T2 -प्रवर्तनाः; G1 -प्रवृत्तकाः.

67 a) K1. 2. 4 ततो (for यतो). K1 प्रसृताः; B6 प्रसभः; B7 प्रसृत-; Cp प्रभूतः; Cv प्रसृतः (as in text). —b) K1. 2. 4 अव्यक्तं त्रिगु(K4 निर्गु)णं म(K1 °णैर्म)हत्; T G1–3. 6 M1. 5–7 अव्यक्तात्त्रिगुणात्मकात्. —c) K6 अस्मात् (for त°). K2 परतरं; D4 °तरा (for °तरो). D5 मोक्षः; G2 यस्तु (for योऽसौ). ❀ C3: परतरः इत्यत्र परशब्देन जीवः समष्टिरूपोऽनिरुद्धमहापुरुषादिशब्दवाच्यः पञ्चविंशक उच्यते । ❀ — G2 om. 67b–68c. —d) Da4 कल्पिताः. K1. 2. 4 क्षेत्रज्ञः परिकीर्तितः. ❀ C3: षड्विंशो वासुदेवः परमात्मेतिशब्दवाच्यः क्षेत्रज्ञः परिकीर्तितः । ❀ —e) K1. 2. 4 असौ; K6 सोयं; K7 D4. 9 G1 स हि (for सोऽहं). Ds1 D7 T G3. 6 M1. 5–7 स ह्यक्रियावतां पंथाः. — K6 om. 67f. —f) K1. 2. 4 B6 -लक्षणः; Da4 -दुर्लभाः.

68 G2 om. 68abc (cf. v. l. 67). —b) K6 स्व- (for च). —c) Dn4 स वृत्तो चानिवृत्तौ वा (sic). —d) D5 यत्फलं; G2 प्रकृतिं. T2 ह्यश्नुते (for सोऽश्नुते). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 महत् (for ऽवशः).

69 a) K2 D9 -गुरु-; G1 -मुनिर् (for -गुरुर्). —69b is damaged in B6. —d) Ds2 पितामहाः. —e) Bo -सृष्टो (for -शिष्टो). K7 D4. 7. 9 भवतां; Dn4 भविति (for °ता). —f) K7 D4. 9 सर्वत्र स; B8 सर्वलोक- (for °भूत-). Da3 -वरप्रदा; G1 °प्रद.

70 K1 om. (hapl.) 70. —a) D9 अयं (for अस्य). K4 B6 (marg.). 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चैवात्मजो (D8 °नो); B6. 7 Da3. a4 चैवान्वयो (B7 °ये; Da3 °जो) (for °नुजो). D7 T1 G3. 6 अस्यैव चानुजो रुद्रो. —b) K2 ललाटादि- (for °द्यः). —c) M1. 7 ब्रह्मानुशिष्टा. D7 भवता. —d) K2. 4 सोपि सर्व-; D5 सर्वभूत-; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °सत्व- (for °त्रस-). G2 M1 -वरप्रदं. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सर्वभूतवरः (Bo Dn1. n4 D8 D2. 3 °धरः; B6. 7 °वर-; Da4 °करः) प्रभुः; B8 सर्वलोकहरः प्रभुः.

71 b) G2 छंदयध्वं (for चिन्त°). B7 यथा विधिः. — B8 om. (hapl.) 71cd. —c) K2 प्रवृत्यंतां; K7 D4. 9 प्रवर्त्य(K2 °र्त्ये)तां; Dn4 G2 °र्तेतां. —d) D2 om. (hapl.) सर्व. K2 मारिचं (for माचिरम्).

72 a) K1. 2. 4 प्रवर्त्य(K2 °वृत्यं-; K4 °वर्त्य)तां; K6 यदिश्यंतां; K7 Dn4 D4. 9 प्रदिश्यतां; Bo. 8. 9 Dn1 Ds1 D2. 3. 8 प्रदिश्यंतां (Ds1 °ती); Da3. a4 अदृ°; T2 अदृश्यंतां; M1. 5–7 प्रवि(M5 °प)श्यंतां (for प्रदृश्यन्तां). —b) G2 तदा (for तथा). —c) K1 पारं (for परि-). K6. 7 Bo. 6–8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -निष्ठित-; Da4 -विष्ठत-; G1 -कर्मित- (for -निर्मित-). —d) K1. 2. 4 स्वायूंषि; Da4 आयुषि; Dn4 मायूंषि; T1 G3. 6 ह्यायूंषि; M7 चायूंषि (for आयूंषि). K6 हि; Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 [इ]ह; Da4 ह (for च).

73 b) K6 B6–9 Da3 Ds2 D5 T G2. 3. 6 M1. 7 काल- (for कालः). K2 श्रेष्ठाः; K6 -श्रेष्ठ; G2 -श्रेष्ठं (for श्रेष्ठः). K6 प्रवर्तितं; Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3.

C. 12. 13080
B. 12. 341[40]. 84
K. 12. 349. 82

प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै मखे ।
तत्र पादचतुर्थो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ७४
ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति ।
द्विपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ॥ ७५
ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते ।
एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ॥ ७६
देवा ऊचुः ।
एकपादस्थिते धर्मे यत्रक्वचनगामिनि ।
कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्व नः ॥ ७७
श्रीभगवानुवाच ।
यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा ।
अहिंसाधर्मसंयुक्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः ।
स वै देशः सेवितव्यो मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ॥ ७८
व्यास उवाच ।
तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा ।
नमस्कृत्वा भगवते जग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ॥ ७९

---

5. 7. 8 T1 G3. 6 °र्तितः; Da4 °तंकः (for °र्तते). —After 73^{ab}, D5 ins. :

864* त्रिपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन्भविष्यति ।

—^{c}) B8 Da4 D7 G2. 3 अहिंसा (for °स्या). K1. 3 D7 T G1-3. 6 यत्र (for यज्ञ-). G2 परमो (for -पशवो). —^{d}) K3. 4 D4 T2 G1. 2 एतद्; Bo. 6 वैतद्; Da3 Dn1 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 न तद्; D7 ये तद् (for नैतद्). K1. 2. 4 उच्यते (for अन्यथा).

74 Bo om. 74^{ab}. —^{b}) ❀ C8 : त्रयी यत्र भविष्यति, प्रवृत्तिधर्मपरा वेदा यत्र भविष्यन्ति । ❀ —After 74^{ab}, D7 (first time) ins. 865*. D5 om. (hapl.) 74^{c}–75^{d}. —^{c}) M1. 6. 7 यज्ञ- (for यत्र). —T2 om. 74^{d}–75^{d}. —^{d}) B8 वरं; B8 (marg. as in text) धर्मं (for वधं). Da4 G2 प्राप्संति; M7 प्राप्स्यति. K1. 2. 4 D4. 9 क्रतौ; K7 कृतौ; Da4 M7 सुखे (for मखे). G1 यान्प्राप्स्यंति हि वै मखे. —^{e}) K1. 2. 4 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यत्र; G1 ततः (for तत्र). —^{f}) D7 धर्मः स; G1 धर्मश्च (for धर्मस्य).

75 D6 T2 om. 75 (cf. v. l. 74). K1 om. (hapl.) 75. M1. 7 om. (hapl.) 75–76. —^{a}) K2 द्वापरो (for °रं). G1 ततोपरं द्वापरं नाम. —^{b}) Da4 G2 मिश्र-; G1 युक्तः (for मिश्रः). —Dn4 om. (hapl.) 75^{cd}. —^{c}) Da4 धर्मस्य (for धर्मश्च). —D7 (first time) ins. after 74^{ab} : D7 (second time) T1 G1-3. 6 after 75 : T2 after 74^{abc} :

865* तत्र वध्यन्ति पशवो यूपेष्वत्र निबध्यते ।

[T2 om. the prior half. D7 (first time) बध्यंति (for वध्यन्ति). G2 अपि (for अत्र).]

76 M1. 7 om. 76 (cf. v. l. 75). —^{a}) K1 तुर्ये तु; K3. 4 तुर्येथ; K6 चतुर्थे; Bo तिष्ठेथ; T2 सिष्येथ; G2 तिष्ये तु (for तिष्येऽथ). ❀ Cv : तिष्ये, पुष्यनक्षत्रे । ❀ —T2 M6 om. (hapl.) 76^{cd}. —^{c}) K2 Bo. 8 एकपादः (for °पाद-). —^{d}) K7 G1 यत्र; D7 T1 G2. 3. 6 कुत्र (for तत्र). —After 76, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 ins. :

866* देवा देवर्षयश्चोचुस्तमेवंवादिनं गुरुम् ।

[Bo lacuna; Da4 तमेवंवादिनत्रये (for the post. half).]

77 K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 M6 om. the ref. M1. 6. 7 देवर्षयश्चोचुः (for देवा ऊचुः). T2 ins. the ref. after 77^{ab}. —^{a}) K1. 2 एकपादे (for °पाद-). M1. 7 धर्मो (for धर्मे). T2 G2 एकपादस्थितो धर्मो. —^{b}) G1. 2 -गामिनी; G3 -संस्थिते. —^{c}) M1. 5-7 किं नु (for कथं). K1. 2. 4 वर्तव्यम्; D7 T G1-3. 6 वस्तव्यम् (for कर्तव्यम्). —^{d}) D4. 9 वदेह (for वदस्व).

78 After the ref., D7 T G1-3. 6 ins. :

867* गुरवो यत्र पूज्यन्ते साधुवृत्ताः शमान्विताः ।
वस्तव्यं तत्र युष्माभिर्यत्र धर्मो न हीयते ।

[(L. 1) D7 G2 समन्विताः (for शमा°).]

—^{a}) Da4 अत्र (for यत्र). K6 Ds2 देवाश् (for वेदाश्). D5 अत्र देवांश्च यज्ञांश्च; M1. 7 यत्र वेदांश्च यज्ञांश्च. —^{b}) D6 T1 G3. 6 transp. तपः and दमस्. G2 च ह (for तथा). —^{c}) T1 G3. 6 M1. 5-7 हिंसाश्च; T2 अहिंसां (for °सा-). —^{d}) K7 D4. 5. 9 प्रवर्तेयुः; T2 प्रवरेयुः (for प्रच°). —^{e}) K2. 4. 6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वो (for वै). B7 देवः; B8 (marg. as in text) धर्मः (for देशः). D7 T G1-3. 6 हि (G1 [s]भि-) वस्तव्यो; M1. 5. 7 हि वः सेव्यो (for सेवितव्यो). —^{f}) K6 सदा; D5 पदं; M1. 6 परा (for पदा). Dn1 [अ]स्पृशत्; G2 स्पृशेति. K7 D4. 9 मा वो धर्मः परामृशेत्; B6. 7 Da3. a4 यो वै धर्मं सदा स्पृशेत्.

गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ ८०
तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत् ।
साङ्गानावर्तयन्वेदान्कमण्डलुगणित्रधृक् ॥ ८१
ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम् ।
लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥ ८२
मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ॥ ८३
लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि ।
धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः ।
त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा ॥ ८४
यदा च सुरकार्यं ते अविषह्यं भविष्यति ।
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकः ॥ ८५
एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत ।
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वं लोकमचिराद्गतः ॥ ८६
एवमेष महाभागः पद्मनाभः सनातनः ।
यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा ॥ ८७
निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षयधर्मिणाम् ।

C. 12. 13106
B. 12. 341(40).99
K. 12. 349. 97

---

79 [a]) Ds1 G1 तु (for ऽनु-). — [b]) M5 तदा (for तथा). — [c]) Da4 नमस्कृत्य (for °स्कृत्वा). — [d]) M1.6.7 देवान् (for देशान्). — After 79, B6.8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* B6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* B6.8 नारायणीयं].

80 Before 80, B6.8 ins. व्यास उवाच. — [b]) K2 परिवस्थितः (for पर्यव°). — [d]) K2 अनिरुद्धस्; K6 T2 °रुद्धं (for °रुद्ध-). K7 D4.9 अनिरुद्धं ततोस्थितः (K7 °तं) (sic); B6 °द्धमवस्थितं.

81 Ds1 om. 81[a]–82[a]. — [a]) K1 ते (for तं). Bo वेदो (for देवो). — [b]) D5 महान् (for महत्). — [c]) G2 सांगानवयवान्वेदान्. — [d]) K1.2.4 -गणित्र-धृत्; K6.7 Bo.6 (marg. as in text).8 (marg.) Dn1.n4 D2.8.8 Csp -त्रिदंडधृक्; T2 -खनित्र°; G1 -कणित्र°; G2 -गुणीकृतं; Ca.s (gloss [both]: अक्ष-मालाधरः) -गणित्रधृक् (as in text). M1.5–7 कमंडलुक-दंडधृक् (M5 °भृत्).

82 Ds1 om. 82[a] (cf. v. l. 81). Before 82, K6 Bo.6.8 Da3.a4 Dn4 D2.3.5.8 ins. व्यास उवाच. — [b]) Dn1 तं देवमतितेजसं. — [c]) K2 लोककांता (for °कर्ता). K7 D4.9 स्रष्टा; D5 धर्म (for ब्रह्मा).

83 Ds1 om. 83; Ds2 reads it on marg. — [a]) M1.7 पादंतस् (for वरदं). — [b]) Dn4 तस्मै (for तस्थौ). — [c]) Dn4 G2 M1.6.7 सं- (for स). Dn4 देवेशं (for देवेन). — [d]) Dn4 यं वेद्यं (for वचनं). K1 श्राविताः. K1.2.4 पुरा; K7 D4.5.9 तथा (for तदा).

84 Before 84, K6 Bo.6 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 ins. भगवानुवाच. — [a]) Dn4 -कार्यगताः (for °गतीः). D7 सर्वं (for सर्वास्). T G1.3.6 लोककार्यांग-(T1 °र्यां ग)तिं सर्वां. — [b]) Dn4 त्वां (for त्वं). D7 T G1–3.6 चरेह त्वं (G3 °हं तु); M1.6.7 चरेयास्त्वं; M5 चरस्व त्वं (for त्वं चिन्तय). — [c]) K6 त्राता; D7 T G1–3.6 पिता; M6 तात (for धाता). — [d]) K1.2.4 जगती-; D4.7.9 °तां (for °तो). D7 वरः (for गुरुः). — [e]) K1.2.4 [आ]रोपि(K4 °प्य)त-(for [आ]वेशित-). K6 -भावो (for -भारो). D7 [ऽ]यं (for ऽहं). — [f]) K1.2 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यामि).

85 [a]) K7 D4.9 [अ]थ; T1 G3.6 तु; M1.5–7 यत् (for च). D4.9 देवकार्यं; D6 देव सर्वं (for सुरकार्यं). Da4 lacuna; T2 तु (for ते). — [b]) K1.2.4 G1 त्वविष(K2 त्वं विष-; K4 त्वयि ष)ह्यं; K6 Da4 Dn4 D2.8 अविस(Da4 °स्स)ह्यं (for अविषह्यं). K2 Da4 भविष्यसि. G2 त्वद्विषः संभविष्यति (sic). — [c]) K7 D4.7.9 T G1–3.6 करिष्यामि (for गमि°). — [d]) K6 तदानु- (for तदात्म-). K1.2.4 -देशितः; K6 Da3.a4 D8 -दैशिकः; Bo M1.5–7 -देशिकं; B8 (orig.) Dn1.n4 D2.3.8 -दैशिकं; B8 (marg.) -योगतः; D6 -दर्शिनं (for -देशिकः).

86 Before 86, B8 ins. व्यास उवाच. — [b]) K7 अंतरधीयतः; Ds1 °धीयते. — Before 86[cd], M1.6.7 ins. व्यास उवाच. — [c]) K1.2 तथा; D6 यथा (for तेन). Ds1 [अ]नुशिष्टं. — [d]) K6.7 B8 (marg.) D4.5.9 स्वर्लोकम्; Dn4 D2.7.8 G3 स्वलोकम्; M5 स्वस्थानम् (for स्वं लोकम्). Da3.a4 ततः; D4 गताः; M7 गतं.

87 [a]) T G2.3.6 एव (for एष). K7 D4.9 महा-राज; Bo.9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G3 °भाग (for °भागः). — [b]) K3 पद्मनाभ- (for °नाभः). K6 B7.9 Da3 सुरोत्तमः (for सनातनः). — [c]) K2 जज्ञेषु. K1

C. 12. 13107
B. 12. 341[40]. 99
K. 12. 349. 97

प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम् ॥ ८८
स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां
स धाता स धेयः स कर्ता स कार्यम् ।
युगान्ते स सुप्तः सुसंक्षिप्य लोका-
न्युगादौ प्रबुद्धो जगद्ध्युत्ससर्ज ॥ ८९
तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसाम् ॥ ९०
महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा ।
आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा ॥ ९१
अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा ।
वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च ॥ ९२
समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने ।
शान्तये सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ९३
तपसां तेजसां चैव पतये यशसोऽपि च ।
वाचश्च पतये नित्यं सरितां पतये तथा ॥ ९४
कपर्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते ।

अग्रहराः। — [d]) B8 (marg.) यज्ञहारी; Dn4 °कारी (for °धारी). K3 निस्वधा; B8 (marg.) सर्वदा; T1 G3. 6 नित्यशः (for °दा).

88 [a]) B1 Da4 D4. 5. 7-9 T2 G1 M1 निवृत्तं (for °त्तिं). K7 D4. 5. 9 आस्थितो; Dn4 वास्थितो (for चा°). K7 नित्यं; Dn4 धर्मे (for धर्मं). K1. 2 निवृत्ते चास्थितो धर्मे. — [b]) Dn4 मतिम्; T G1-3. 6 गतिर् (for गतिम्). K7 B8 (orig.) D4. 9 M1. 5. 6 अक्षर- (for °य-). B8 (marg. as in text) -धर्मिणीं; Dn1 -धर्मिणं; T1 -धर्मणां. — [c]) Da4 प्रवृत्ति (for °त्ति-). Da3. a4 धर्मं (for -धर्मान्). — [d]) K7 D4. 9 M1. 5. 6 ज्ञात्वा (for कृत्वा). D5 चिंतनं (for चित्रताम्).

89 [a]) K7 D9 G1 चादिः; Da4 आधिः; D4 वादिः; G2 आदि- (for आदिः). Da4 G2 om. स. K7 D4. 9 G2 M5 मध्यं (for मध्यः). D4 वांतः (for चान्तः). — [b]) B0. 8 D2 G1. 2 M1. 5-7 धेयं; D8 धेया; D9 ध्येयः (for धेयः). K6. 7 स कार्यो; G2 (also as in text) प्रजानां (for स कार्यम्). D7 स धाता स कर्ता स ध्येयः स कार्यं; T1 G3. 6 स कर्ता च कार्यं करणं तथैव च. — [c]) K6. 7 B0. 6-9 Da4 D7. 9 T G1. 3. 6 M5. 6 स; G2 lacuna (for सु-). — [d]) Da4 उत्पादौ; Ds1 गुणादौ (for युगादौ). D7 प्रवृद्धो (for प्रबुद्धो). K6. 7 D4. 9 जगंति (for जगद्वि). K6. 7 D4. 9 [उ]त्ससर्ज; Da4 ह्युत्ससर्ग; D7 यः ससर्ज; T G1-3. 6 चोत्ससर्ज (G2 °र्जि) (for ह्युत्स°). — For 89, K1. 2. 4 subst.:

868* स आदिः स च मध्यं वै बुद्धः सृजति वै जगत् ।
[K1 मध्ये (for मध्यं). K1 बुद्धेः (for बुद्धः).]

90 [b]) K6. 7 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 महात्मने (for गुणा°). — [d]) D5 धात्रे (for धाम्ने).

91 [a]) Dn4 महीभूताधि-; M1. 7 महाभूतानि (for °भूताधि-). — [b]) B0 om. (hapl.) from रुद्राणां up to पतये (in 94[d]). K7 (marg.) नमः (for तथा). — D5. 7 om. (hapl.) 91[c]-92[b]. — [c]) G2 चापि (for चैव). — [d]) K7 (orig.) रुद्राणां; K7 (marg.) D4. 9 मरुतां (for वसूनां). Da4 जयये (sic) (for पतये). K1. 2. 4 D4. 9 T1 G3. 6 नमः (for तथा).

92 B0 om. 92; D5. 7 om. 92[ab] (for both, cf. v. l. 91). Da4 om. (hapl.) 92[ab]. — [a]) Dn1 M1. 5-7 अश्विनोः (for °भ्यां). K7 D4. 9 T G1-3. 6 अश्विनोः पतये नित्यं (G2 तुभ्यं). — [b]) K7 D4. 9 वसूनां पतये नमः. — K7 D4. 9 om. 92[c]-93[b]. — [c]) D5. 7 G2 देव-; M6 दैव- (for वेद-). — [d]) D5. 7 M1. 6. 7 देवानां (for वेदाङ्ग-). K1. 2. 4 D5. 7 नमः; T G1-3. 6 M5 तथा (for ऽपि च).

93 B0 om. 93 (cf. v. l. 91). K7 D4. 9 om. 93[ab] (cf. v. l. 92). T2 om. 93-94. — [a]) D5 -वसते; G1 -शायिने (for -वासिने). Dn4 समुद्रावासिने नित्यं; G2 सदुपासनाय नित्यं हि. — [b]) K6 मुंज- (for मुञ्ज-). ❀ C8: मुञ्जकेशिने, कपिलरूपाय । मुञ्जवद्दीर्घा वा, सुवर्णवर्णा वा । ❀ — [c]) K7 B6-8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T1 G1. 3. 6 शांताय (for शान्तये). Dn4 -धर्माणां (for -भूतानां). — [d]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 क्षेम- (for मोक्ष-). B6. 8 (marg. as in text) Da3. a4 -धर्मार्थ- (for -धर्मानु-). B7 -भाषिते; D5. 7 -सारिणे (for -भाषिणे).

94 B0 om. up to पतये (cf. v. l. 91). T2 om. 94 (cf. v. l. 93). — [a]) G2 तपसा (for °सां). — [b]) K6. 7 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 पतये यशसामपि. — G2 om. 94[cd]. 94[cd] is partly damaged in B6. — [c]) K6 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वचसां; K7 T1 G3. 6 वाचां च; D7 वचश्च; G2 पापस्य (for वाचश्च). B8 चैव (for नित्यं). D5 बीजस्वा-

विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा ॥ ९५
गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च ।
एष देवः संचरति सर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ९६
एवमेतत्पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ।
कथितं तच्च वः सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः ॥ ९७
क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः ।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥ ९८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्यासेन धीमता ।
सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ॥ ९९
स चास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशां पते ।
चतुर्वेदोद्गतामिश्च ऋग्भिस्तमभितुष्टुवे ॥ १००
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं मेऽकथयद्राजन्पुरा द्वैपायनो गुरुः ॥ १०१
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नमो भगवते कृत्वा समाहितमना नरः ॥ १०२
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपसमन्वितः ।
आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ १०३
कामकामी लभेत्कामं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

C. 12. 13124
B. 12.341(40).115
K. 12.349.113

पतये नित्यं. — [d]) K7 D4. 5. 7. 9 नमः (for तथा).

95 [a]) Ds1 च कालाय (for वराहाय). — [b]) K1. 2. 4 चैक- (for एक-). ॐ Cs: एकशृङ्गाय, मत्स्य-रूपाय । ॐ — [d]) D5 चंद्रमूर्ति- (for चतुर्मूर्ति-). K1. 2 -धृ(K2 -धृ)ते तथा; K6 -धृते नमः; K7 D4. 5. 7. 9 धराय च (for -धृते सदा).

96 [a]) T G1–3. 6 सूक्ष्माय (for गुह्याय). D4 यज्ञ- (for ज्ञान-). D7 -मुद्राय (for -दृश्याय). — [b]) K1. 2. 4 चाक्षराय; K7 D9 ह्यक्ष° (for अक्ष°). D4 अव्ययायाव्ययाय च; D5 अक्षयायाक्षयाय च; M6 अव्यक्तायाक्षयाय च. — [c]) K1. 2. 4 स (for सं-). Dn1 सर्वगतिः (for संचरति).

97 Dn1. n4 D8 D3 (also third time). 3. 8 M1. 5. 6 read 97[ab] twice. — [a]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 (last four first time) D3 (first and third time). 3. 8 M1. 5. 6 (last five first time) एष चै(Bo. 7 Da4 चै)-तत्परं (Da4 °र-) ब्रह्म. — [b]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 (last four first time) D3 (first and third time). 3. 8 M1. 5. 6 (last five first time) ज्ञेयो वि°; D5. 7 G3 यथा वै (for मया वै). — [c]) D3 reads from कथितं (in 97[c]) up to तद्वचो (in 98[a]) twice. B8 तु (for च). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3 (both times). 3. 5. 7. 8 वै (for वः). K1. 2. 4 सत्यं (for सर्वं).

98 For the repetition in D3, cf. v. l. 97. — [a]) B8 D5. 7 T G1–3. 6 तद् (for मद्-). K7 तद्वचो मेद्य क्रियतां; D4. 9 M1. 5–7 क्रियतां तद्वचो मेद्य. — [b]) K2 हरिम्. T2 ईश्वरं. — [c]) K1. 2. 4 गीयसे (for °तां). T2 G1. 2 देव- (for वेद-). — [d]) K2 पूजितां.

99 G2 om. the ref. — [ab]) K3 इत्युक्त्वा; B8 (marg.) एवमुक्त्वा (for इत्युक्तास्). K6 B6. 7. 8 (also marg.). 9 Da3. a4 T G1–3. 6 M1. 5–7 वेदव्यासेन व्यासेन ए(G2 गुरुणा चै)वमुक्तास्ततो वयं. — [cd]) T1 G3. 6 transp सुतः and शुकः. K1 D4 सुतास्य (for सुतश्च).

100 [a]) D4 वा (for च). D8 चास्माभिर् (for °कम्). — [c]) T2 G3 चतुर्वेदोदिता(G3 °द्गीता)मिस्. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 3. 5. 8 T G1–3. 5 M1. 5–7 तम् (for च). — [d]) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 3. 8 G1–3. 6 M1. 5–7 समभि- (for तमभि-). T2 M1. 5–7 -तुष्टुवुः (for °वे). D5. 7 ऋग्भिः सामभिरस्तुवत्.

101 [b]) Da4 M1. 5–7 यन्मा; D5. 7 येन (for यन्मां). — [c]) K7 D4. 5. 7. 9 एतन्मे; M1. 5–7 एतद्वै (for एवं मे).

102 [a]) K6 Bo. 7. 9 Da3 T G1–3. 6 यश्चैनं; Da4 यच्चैनं (for यश्चेदं). — [b]) Bo. 7–9 Dn1. n4 D8 D3. 3. 8 T G1–3. 6 यश्चैनं (for यश्चेदं). — [d]) K1 सहाहित- (for समा°). Dn1 D8 -मतिर् (for -मना).

103 [a]) Dn1 भगवति (for भवति). Bo बलवान्; B7 Dn1. n4 D8 D3. 3. 8 मतिमान् (for द्युति°). — [b]) K1. 2. 4 वर्ण- (for बल-). B7 -गुणान्वितः (for -सम°). T G1–3. 6 M1. 5–7 रूपवर्णबलान्वितः.

104 [a]) K1 कामकामे; K2. 4 कर्मकामी; K6 Bo. 6. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D3. 8 कामान्कामी; B7. 8 Ds2 D8 कामात्कामी; G3 M1 कामं कामी (for कामकामी).

C. 12.13125
B. 12.341(40).116
K. 12.349.114

वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १०४
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिम् ।
लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ।
वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १०५
क्षेमेण गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि ।
यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम् ॥ १०६
इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं
महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तनम् ।
समागमं चर्षिदिवौकसामिमं
निशम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥]

[३२८

जनमेजय उवाच ।
अस्तौषीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम् ।
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरेः ।

K1, 2, 4 T2 M5–7 कामान्; M1 कामाद् (for कामं). K7 D4, 5, 7, 9 कामार्थी लभते कामान्. — b) K6, 7 B0, 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1 Ds D2–4, 8, 9 T2 G1, 2 चायुर्; Dn4 चायुम् (for आयुर्). — c) K1, 2, 7 D4, 9 सर्ववेदः; G1 °वेदि (for °वेदी). — d) K1, 2 D8 रणे (for भवेत्). — e) Some MSS. वेश्यो. M6 -भागः (for -लाभः). — f) K1, 2 शूद्रश्च सुखमाप्नुयात्; K7 शूद्रश्च सुखमेधते.

105 a) D4 पुत्रान् (for पुत्रं). — b) K7 कन्यास्तु. G1 वै च (for चैव). K7 D4, 9 वरं (for पतिम्). B1 कन्या विंदति सत्पतिं; T1 G3, 6 कन्या वै पतिमीप्सितं. — c) K1 लग्नगर्भो; D7 °भार्गा (for °गर्भा). D4, 5, 7, 9 प्रमुच्ये(D4 °ह्ये)त (for विमु°). — f) K7 D4, 9 -समृद्धिमान्; Ds2 -समन्वितं (for -समृद्धिमत्).

106 a) Dn4 क्षेप्रेण (for क्षेमेण). — b) B6 इमं यः; G1 इह यः; M1, 6, 7 य इमं (for इदं यः). D8 यदि; T G1–3, 6 [ऽ]ध्वनि (for पथि). — c) K2 कामयेत (for °यते). K6 B6–9 Da3 T G1–3, 6 M5 यो (K6 यं) यं कामयते कामं. — d) K7 lacuna; D4, 5, 7, 9 हि (for च). G2 निश्चयं (for च ध्रुवम्). — After 106, B6 ins.:

869* इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।

107 ab) Da3, a4 महर्षि- (for °र्षेर्). K1, 2, 4, 7 D4, 5, 7, 9 transp. विनिश्चितं and महात्मनः. T1 G3, 6 विनिश्चितो; T2 G1, 2 M1, 5–7 विपश्चितो (for विनिश्चितं). K6 B0, 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 7, 8 कीर्तितं (for कीर्तनम्). — c) Da3, a4 D5, 7 T1 G3, 6 समागतं (for °गमं). K6 देवर्षि-; K7 D4, 5, 9 सर्षि-; Da4 वर्षि-; T2 G1 च त्रि- (for चर्षि-). T2 इदं (for इमं). G2 अभागागमं च ऋषिर्दिवौकसामिदं (sic). — d) M1, 7 निशाम्य. D7 T G1–3, 6 M5 निशम्य भक्तो लभते सुखं महत्.

Colophon. Ś1 V1 D6 missing: K3, 5 B1–5 Da1, a2 Dn2, n3 D1 G4, 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1, 2, 4, 6, 7 B0, 6, 7, 9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2–5, 7–9 T G1–3, 6 M1, 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1, 2, 4, 6 B0, 7–9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 8 T2 नारायणीयं; K7 D4, 9 नरनारायणीयसमासः; B6 नारायणोपाख्यानं; T1 G6 नारायणीये ऋषिदेवसंवादः; M1, 6, 7 नारायणीये ज्ञानग्रहणनिमित्तकथनं; M5 नारायणीये यज्ञाग्रहरणनिमित्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 164; B8 266; Dn1 Ds2 T1 G6 166; D8 M1, 6, 7 161; T2 181; G1 165; G2 M5 197; G3 167. — *Śloka no.*: Da4 62; Dn1 121; Dn4 120; D8 20.

328

This adhy. is missing in V1 D6 (cf. v. l. 12. 318. 1; 283. 15).

1 Ś1 is missing up to 47d (cf. v. l. 12. 321. 14). — a) D7 अश्रौषीद् (for अस्तौ°). K1, 2, 4 यैरिमैर्; K7 D4, 5, 9 यैर्विभुर्; D7 T G1–3, 6 वैदि-

श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्यथाचष्ट फल्गुनस्य हरिर्विभुः ।
प्रसन्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजम् ॥ ३
नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।
पृष्टवान्केशवं राजन्फल्गुनः परवीरहा ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

भगवन्भूतभव्येश सर्वभूतसृगव्यय ।
लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ५
यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः ।
वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ॥ ६
तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव ।
न ह्यन्यो वर्तयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो ॥ ७

श्रीभगवानुवाच ।

ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ।
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ॥ ८
सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च ।
बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ९
गौणानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित् ।
निरुक्तं कर्मजानां च शृणुष्व प्रयतोऽनघ ।

C. 12. 13138
B. 12. 342(I). 10
K. 12. 350. 10

कैर्; $M_{1.5-7}$ वैदिको (for यैरिमं). G_2 मंत्रैर् (for ॰ध्यासः). — ^{b}) G_2 अभ्यर्च्य (for सशिष्यो). K_1 मधुसूदनः. — ^{c}) G_2 एष; M_7 एषा (for एषां). — ^{d}) $M_{1.6.7}$ निरुक्तो (for °क्तं). K_1 B_7 भगवान्.

2 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_1 अर्हति. T_2 शिश्रूषोः (for शु°). — ^{b}) G_2 -पते (for -पतेर्). Da_4 हरेः (for हरेः). — ^{c}) D_4 तवेयं (for भवेयं). Dn_4 तत्पूतः; G_2 यः पूतः (for यत्पूतः).

3 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T_1 $G_{3.6}$ यदाचष्ट (for यथा°). — ^{b}) $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-5.7-9}$ फाल्गुन(K_7 Ds_1 °ण)स्य. $B_{0.6.8}$ Dn_1, n_4 D_8 $D_{2.3.8}$ M_5 प्रभुः; $M_{1.6.7}$ स्वयं (for विभुः). — ^{c}) $K_{1.2}$ [आ]त्मना; $D_{5.7}$ परं (for [आ]त्मनो). $M_{1.5-7}$ प्रहसन्नात्मनो नाम्नां. — ^{d}) G_1 निरुक्तो (for °क्तं). K_1 गुरु- (for गुण-). T_2 -कर्मणां (for °जम्).

4 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). Before 4, T_2 ins. जनमेजयः. — ^{a}) $K_{1.2.6}$ B_7 $Da_{3.4}$ $D_{5.7}$ तत्र; K_7 $D_{4.9}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.5-7}$ अस्य; T_1 $G_{3.6}$ यस्य (for तस्य). — ^{d}) $K_{6.7}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2-5.7-9}$ फाल्गुनः (K_7 °णः); T $G_{1-3.6}$ अर्जुनः (for फल्गुनः).

5 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). T_2 om. the ref. — ^{a}) D_9 सर्व- (for भूत-). D_9 om. from भव्येश up to महर्षिभिः (in 6^b). K_7 D_4 भगवन्सर्वदेवेश. — ^{b}) K_6 $B_{7.9}$ $M_{1.7}$ अव्ययः. K_7 $D_{4.5.7}$ सर्वभूतज(D_5 °ते ज)गत्पते; T_1 $G_{3.6}$ °भवाव्य(T_1 °प्य)यः; G_1 °धृगव्यय. — K_6 om. 5^{cd}. — ^{c}) $K_{1.2}$ -धामं; $B_{6.7}$ $Da_{3.4}$ T $G_{3.6}$ -धामन्; G_2 $M_{1.5-7}$ -नाथ (for धाम). — ^{d}) $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.5}$ देवानाम् (for लोका°). $B_{0.7.8}$ (marg.).$_9$ $Da_{3.4}$ लोकानां प्रभवाव्यय (B_8 °प्यय; Da_4 °व्ययः).

6 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). $D_{5.7.9}$ om. 6^{ab} (for D_9, cf. v. l. 5). — ^{b}) K_7 D_4 महात्मभिः (for महर्षिभिः). — K_7 om. (hapl.) 6^{cd}. — ^{c}) G_2 च (for स-). — ^{d}) K_1 गुह्याणि; B_9 Da_3 ज्ञेयानि; $D_{4.9}$ मुख्यानि (for गुह्यानि).

7 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) K_6 B_7 तत्त्वतः; Da_4 केशवः. — ^{c}) $K_{1.2.4.6}$ $B_{0.6-9}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ $G_{3.6}$ वर्णये(Ds_2 °य)न्; G_2 वर्तते (for °येन्). G_2 नाम्ना (for नाम्नां). — ^{d}) K_2 निरुक्तैस् (for °क्तं). $K_{1.2.4}$ $G_{2.3.6}$ $M_{1.6.7}$ त्वदृते; T_1 त्वत्र ते; T_2 G_1 तत्र ते (for त्वामृते).

8 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) $K_{1.2}$ T $G_{3.6}$ [ऽ]थ; D_9 तु; G_2 च (for स-). Da_4 ऋग्वेदस्य यजुर्वेदे. — ^{b}) D_5 om. (hapl.) from वाथर्व up to तथै (in 8^d). T_2 तथैवाथर्वणेपि च; G_2 °र्वसमनि (sic). — ^{c}) $D_{4.9}$ T $G_{1-3.6}$ $M_{1.6.7}$ सोपनिषदि (for °दे). — ^{d}) G_3 एष. Ds_2 ज्यौतिषे. K_2 [ऽ]र्जुने; K_7 $D_{4.7.9}$ पुनः; Da_4 [ऽ]र्जुनः.

9 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). D_5 om. up to तथै (cf. v. l. 8). B_6 damaged. — ^{a}) K_6 -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च). — ^{b}) G_2 आथर्वेदे (for आयुर्वेदे). $K_{1.2.4}$ तथायुर्वेद एव च. — ^{c}) G_2 अन्यानीमानि नामानि.

10 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{c}) $K_{4.6}$ $B_{0.6-9}$ $Da_{3.4}$ Dn_1 D_8 $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ त्वं; D_4 तु (for च). Dn_4 निरुक्तं कर्मजातानां त्वं (hypermetric). — ^{d}) G_2

C.12.13139 B.12.341(1).11 K.12.350.11

कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽर्धं स्मृतः पुरा ॥ १०

[नमोऽस्तियशसे तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ११
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः ।
योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १२]

अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतां वर ।
प्रकृतिः सा परा मह्यं रोदसी योगधारिणी ।
ऋता सत्यामराजय्या लोकानामात्मसंज्ञिता ॥ १३
तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ॥ १४
ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ।
प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षण ।
तत्र ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः ॥ १५
अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ।
क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः ॥ १६
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ।

नियतो (for प्र°). Da4 शृणुष्व प्रयतेनघ:. — G2 repeats 10^{ef} after 12^{ab}. — ^{e}) K2 कथमानं (for कथ्य°). M1. 6. 7 तत्त्वं (for तात). — ^{f}) K1. 2. 4 हि वै; Dn1 मेध्यं; T G3. 6 मे सं-; G1 मे स (for मेऽर्धं). K7 D5. 5. 7. 9 त्वं हि मे परमः (D5. 7 °मं) सुहृत्; G2 (first time) त्वं हि मे सर्वसंभृतं.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 2. 4 -शय- (K4 °यि)ने; G2 -शंसते (for -यशसे). — ^{b}) K1. 2 देहिने; K7 D4. 5. 7. 9 T2 G1–3. 6 M5–7 देवानां; T1 M1 वेदानां (for देहिनां). — G2 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^{c}) M1. 6. 7 देवाय (for विश्वाय). ❀ Cs : वैशंपायनः श्रीकृष्णमेव निर्गुणं परमात्मानमनेन श्लोकेन स्तुतवान् । ❀

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T2 प्रसादतो (for °दजो). — ^{b}) Da4 -संभवं. — After 12^{ab}, G2 repeats 10^{ef}. G2 om. 12^{c}. — ^{c}) D5. 7 ज्योतिर् (for योनिर्). — ^{d}) Da4 वरस्य (for च°). G2 सर्वस्य स्थावरस्य च. ❀ Cs : तस्मै नमः इति पूर्वेण संबन्धः । ❀

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) G3 om. दश. G2 दत्तं (for यत्तत्). — ^{b}) K6 B7. 9 D5. 7 सर्वं- (for सत्त्वं). D5. 7 -तत्त्ववतां. K7 B7 D4. 9 वरः. — ^{c}) K1. 2 पुरा (for परा). B8 गुह्यं (for मह्यं). T1 G2 प्रकृतिस्था परा मह्यं (G2 लोक-). — ^{d}) K2 रोधसी; G2 -प्रकृतिर् (for रोदसी). T G1–3. 6 लोक- (for योग-). ❀ Cn : योगेन लोकान्धारयतीति योगधारिणी । ❀ — ^{e}) K2 कृत-; Cn (gloss : कर्मफलभूता ब्रह्मलोकान्ता) Cs (gloss : श्रुतिविहितानि यज्ञोपकारकानि सत्त्ववचनानि, तद्रूपा) ऋता (as in text). K1. 2 पुरा; K6. 7 D7 T2 परा; D9 जरा (for [अ]मरा). B8 Ds2 [अ]जय्या; Cs [अ]यज्या (for [अ]जय्या). T1 G1. 3. 6 ऋता सत्यपराजय्या (G1 °य्यं); G2 ऋतसत्यपरा पर्या. — ^{f}) T2 G2 -संज्ञता; G3 -संश्रुता (for -संज्ञिता).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K6. B6 7. 9 Da3. a4 यस्याः; B6. 8 T G1. 3. 6 यस्मात्; Cn (gloss : ऋताद्यात्मकात्परमात्मनः यस्मात्सत्त्वात्) त° (as in text). Ds1 सत्त्वात्; Ds2 सत्त्वाः (for सर्वाः). G2 यस्मात्सर्वं प्रयत्नं ते. — ^{b}) Da3. a4 सर्गाः (for सर्ग-). T G1–3. 6 M1. 5–7 -प्रळय- (for -प्रलय-). — ^{c}) K4. 6 Dn1. n4 Ds2 D2–4. 8 तपो (for ततो). M1. 5. 6 यज्ञाश्च. — ^{d}) K7 Da4 D5. 7 पुराण- (for °णः). D8 शाश्वतो (for पुरुषो). — ^{e}) G2 अनिरुक्त (for °रुद्ध). — ^{f}) B6. 8–9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 प्रभवा(B8 °वो)व्ययः. G2 लोकानां प्रभुरव्ययः.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B7 ब्रह्मे; Da4 ब्राह्म-; D5. 7 Ca ब्रह्म-; Cs ब्राह्मे (as in text). G2 ब्राह्मेनाक्षित्रिये प्राप्ते (sic). ❀ Ca : ब्रह्मनामधेयस्य परमात्मनो महाप्रलयावसाने । ❀ — ^{b}) K1 [अ]पि (for हि). K2 तस्यापि मिततेजसः. — ^{c}) ❀ Ca : प्रसादात्, आत्मध्यानात् । ❀ — ^{d}) K7 D4. 9 पद्मं पद्मायतेक्षण (D4 °णः); B6. 7 Dn4 T1 G1. 3. 6 पद्मं (T1 G3. 6 °द्म-) पद्मनिभेक्षणः (G1 °णं). — ^{e}) K4. 6 B6. 8–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 ततो (for तत्र). — ^{f}) K2 सत्यस्यैव; K6 B8. 9 Da3 तस्यैव स (by transp.); T1 G1. 3. 6 स तस्यैवं; T2 स तथैव; G2 M1. 5–7 तस्यैवं सं- (G2 तु). Dn1 G2 प्रसादतः (for °दजः).

16 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) T2 अह्ना क्षये; G2 अन्विक्षये; M1. 6. 7 अहःक्षये (for अह्नः क्षये). B6 ललाटश्. — ^{b}) T1 सुते; G2 घत्ते (for सुतो). K2. 4. 6. 7 B6 D8 तदा; D4. 9 सदा (for तथा). D5. 7 वासुदेवस्य वै तदा. — ^{c}) K7 संयज्ञे; T2 वै जज्ञे.

17 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1. 2. 4. 7 D4. 9 transp. एतौ and द्वौ. K7 D9 पुरुष-; Da4 विबुधौ;

निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ १७
कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ।
उग्रव्रतधरो रुद्रो योगी त्रिपुरदारुणः ॥ १८
दक्षक्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा ।
नारायणात्मको ज्ञेयः पाण्डवेय युगे युगे ॥ १९
तस्मिन्हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ।
संपूजितो भवेत्पार्थ देवो नारायणः प्रभुः ॥ २०

अहमात्मा हि लोकानां विश्वानां पाण्डुनन्दन ।
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् ॥ २१
यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवम् ।
आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितं मनः ।
मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ॥ २२
प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ।
यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति योऽनु तं स हि मामनु ॥ २३ C. 12. 13144 B. 12. 342(1). 26 K. 12. 350. 26

M7 विबुधाः (for °ध-). G2 एतौ*विद्विषश्रेष्ठौ. — b) G2 प्रसादात् (for °द-). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 उभौ (for स्मृतौ). — c) K1 तदा चोक्षित-; D6. 7 T G1. 3. 6 M5 तदादर्शित-; M1 7 तदादेहित- (for °शित-). G2 तथा अधीतवेदौ च. — d) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 सर्ग-; Dn4 सृष्ट- (for सृष्टि-). G2 -कालकौ (for -कारकौ). — e) K1. 2 -मात्रौ; K7 D4. 5. 7. 9 -भूतौ (for -मात्रं). — f) G1. 2 -भूत- (for -प्राणि-). M6 सर्वप्राण्यभयप्रदौ.

18 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G1 कपर्दि-. K1. 2 जठिरो; Da4 जटिला (for °लो). G2 मुंडी (for मुण्डः). — b) K1 श्मा*न-; K6 स्मशान-; B7 श्मसान-; D4 श्मशानं (for °न-). T2 G1 -ग्रह- (for -गृह-). Da3. a4 G2 -वासकः (for -सेवकः). — cd) Bo Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 -चरो; Da4 D4 -धरा (for -धरो). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 transp. रुद्रो and योगी. G2 उग्रं तपोनीलयोगी. G2 रुद्रस् (for योगी). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परम- (for त्रिपुर-). K1. 7 D6. 7 T1 G1. 3. 6 -दारणः (for -दारुणः).

19 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) G1 तदा (for तथा). — c) K6 (also as in text) देवः (for ज्ञेयः). — d) G2 पांडवेशो (for °वेय). — After 19, D8 D8 C8 ins.:

870* योऽसौ रुद्रः सोऽहमस्मि योऽहमस्मि शिवः परः ।
यथा रुद्रस्तथाहं च नावयोरन्तरं तथा ।

[(L. 2) D8 नोभयोर् (for नावयोर्).]

20 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 सं- (for हि). — b) K2 वेददेवे; Dn1 D4 देवदेव-; T G1–3. 6 भूतेशे च (T2 G1 वै) (for देवदेवे). — c) K1. 2. 4 D5. 7 पूजितो वै (K4 वैद्); K7 D4. 9 सुसंतुष्टो (for संपूजितो).

21 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) M1 [अ]भि- (for हि). K1. 2. 7 D4. 5. 7. 9 भूतानां (for लोकानां). — b) K1. 2. 4 B8 Da4 T1 G1. 3. 6 विश्वेषां; K7 D4. 5. 7. 9 विश्वात्मा; G2 विशेष्यः (for विश्वानां). B7 पंडु- (for पाण्डु-). K2 -नंदनाः; Da4 T2 -नंदनः. — d) K2 संपूज्ययामि.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 1). T1 om. (hapl.) 22a–23b. — a) K1 यत्तद्दं (for यद्यहं). K1 नार्चयेय तम्; K2 °येयं तम्; K4 °ये यूयम्; K7 °येद्देवम्; D4. 5. 9 °ये देवम्; D7 °ये दैवम्; M7 °येयं वै (for °येयं वै). Da4 तैद् (for वै). — b) K1. 2 B8 (marg.) परमं (for वरदं). B7 शुभं (for शिवम्). K7 तमीशानं परं शिवं. —c) Cv (Cvp as in text) चार्चयेत् (for नार्च°). G1 किंचिद् (for कश्चिद्). G2 आत्मानं चार्चयेच्चित्तं. ※ Cv: आत्मानं परमात्मानं मामेवार्चयेत्। अतस्तान्मोहयितुं रुद्रार्चा मया कृता। अहं तु रुद्रनामकं रुद्रान्तर्यामिणं आत्मानं परमात्मानं मामेव पूजयामि, न तु रुद्रम्। ※ — d) K4 भावितुं; T2 G1. 3 हार्पितं (for भावितं). B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 इति मे भावितात्मना; G2 कश्चिज्ज्ञानार्पितं मनः. — K2. 4 repeat 22ef after 23. — f) D6. 7 [S]यमनु- (for समनु-). K1 (also as in text). 2 (first time). 4 (both times) -वत्स्यति; M1. 5–7 -वत्स्यते (for -वर्तते).

23 Ś1 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 23ab (cf. v. l. 22). K2. 4 transp. 23ab and 23cd. — a) D7 G1. 2 [इ]ह; T2 M1 इ; G3. 6 च (for हि). — b) G2 सं- (for तं). — K1 om. 23c–24b. — c) M6 यत् (for यस्). — d) B8 (marg.) स च; T2 G1 हि स (by transp.). K2. 4. 7 B8 D4. 9 यस्तं ह्य(K2 B8 °स्तं चा-; K4 °स्त्वं चा)नु स मामनु. ※ C8: योऽनु तं, तमनुवर्तते, तस्य भक्त इत्यर्थः। ※ — After 23, K2. 4 repeat 22ef.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 1) K1. 2. 4 G1 om.

C 12. 13743
B. 12. 342(1).27
K. 12. 350. 27

रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ।
लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु ॥ २४
न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ।
पुत्रार्थमाराधितवानात्मानमहमात्मना ॥ २५
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ॥ २६
सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः सहर्षिभिः ।
अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ २७
भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ।
सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः ॥ २८
नमस्व हव्यदं विष्णुं तथा शरणदं नम ।
वरदं नमस्व कौन्तेय हव्यकव्यभुजं नम ॥ २९
चतुर्विधा मम जना भक्ता एवं हि ते श्रुतम् ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ।
अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥ ३०
ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ।
सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ॥ ३१

24ab (for K7, cf. v. l. 23). —a) T G3. 6 M1. 6. 7 चेति; G2 भूत्वा (for चैव). D5. 7 रुद्रे नारायणे चैव. —b) D5. 7 T1 G3. 6 तत्त्वम्; G2 सत्यम् (for सत्त्वम्). G2 एतद् (for एकं). ❀ Cv: एकं, अत्तो भिन्नम् — एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः (3. 3. 16) । तत्र स्वरूपभूतं सत्त्वं नारायणेत्याख्यया तिष्ठति, सत्त्वगुणाख्यं सत्त्वं तु रुद्रेत्याख्यया । यद्वा, एकं समैव सत्त्वं सामर्थ्यम् । ❀ —c) Da4 लोकं (for लोके). G2 चरंति (for चरति). —d) K4 व्यक्तस्थं (for व्यक्तिस्थं).

25 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) D6 न हि मे केन यद्देयो. —b) G2 वर्णः (for वरः). Da4 -नंदनः. —d) K4 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 8 पुराहं; G2 वाराहं (for पुराणं). K1. 2. 4. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 रुद्रम् (for विश्वम्). —f) K7 Bo. 6–9 Dn1 D8 D2–5. 7–9 T1 G1. 6 transp. आत्मानम् and अहम्. Dn4 अहसामधिमात्मना (sic); T2 G2. 3 M1. 6. 7 आत्म(M1 °त्मा)नात्मानमात्मनः (G2. 3 °ना).

26 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) Da4 प्राणमति. —b) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च (for तु). D7 कस्मैचिद्विबुधाधिपः. —c) M1 ऋतम्. D5 एवं तु (for एवेति). K1. 2. 4 उभे ह्यात्मानमेवेति. —d) T G1–3. 6 M1. 6. 7 नमामि (for भजामि).

27 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) G2 सहेंद्राश्च (for सरुद्राश्च). —b) T2 सर्वैः; G2 देवः. K1. 2 महर्षिभिः; D5. 7 महर्षयः; M1. 6. 7 सहर्षयः (for °र्षिभिः). —c) D8 नर- (for सुर-). —d) Da3. a4 G2 प्रभुं (for हरिम्). K1. 2. 4 D5. 7 नारायणमरिंदमं.

28 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) M7 भविष्यां * (for °ष्यतां). K7 D4. 9 भविष्यद्वर्तमानानां. —c) K2. 6 Da4 अग्रणी-; K7 D4. 5. 7. 9 °जो (for °णीर्). —d) K2 सेव्याः. B6 (marg. as in text) नित्यदा (for °शः).

29 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K7 B6 D5. 7 नमस्यं; B7–9 D2. 9 °स्य (for °स्व). K2 हविर्दं; B0 द्रव्यदं; D8 T G3. 6 C8 (gloss: मोक्षदं) भव्यदं; M1. 7 हव्यगं (for °दं). —b) D4 च शरणं; G2 चरणदं (for श°). K6 Bo. 6. 8 Dn4 D7 नमः; K7 D9 सदा; Da3 Ds2 D2. 4 मम; Da4 मनः; D5 नुमः; T2 नरं (for नम). — G1 om. (hapl.) 29cd. —c) Hypermetric. K1 वरदे; M6 lacuna. K1. 2. 7 B6 D9 T2 G2 M7 नम; B7–9 नमस्य; Da4 नाम; M6 lacuna (for नमस्व). —d) K7 -कव्यं; M6 om. (hapl.) (for -कव्य-). K6 B8. 9 Da3 Dn4 D2. 7. 8 नमः; D5 नुमः (for नम). Da4 हव्यकव्यभुजंगमः.

30 With 30, cf. 6. 29. 16. Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K2. 4 चतुस्त्रिधा; D4 चतुर्विधां. —b) K7 B8 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 T1 G1. 3. 6 M7 एव (for एवं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M7 हि मे; K7 D4. 9 [इ]ह मे; D5. 7 मम (for हि ते). Dn1 D5. 7 T G1–3. 6 श्रुताः (for श्रुतम्). —c) T2 G1. 2 M7 एकांतिन-. K2. 4 ते मामका नरश्रेष्ठास्. ❀ C8: एकस्मिन्मयि वासुदेवे एकस्य धारणो निर्णयो येषामहमेव वासुदेव इति एकान्तिनः । ❀ —d) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ये (for ते). K1. 2. 4 D5. 7 ते भक्ता नान्यदेवताः; G2 ते वै ह्यानंत्यवेदिनः. —e) M1. 7 एवं. T1 G3. 6 गुरुस् (for गतिस्). —f) K7 D4. 9 -संगिनां; B8 (marg.) -कर्मिणां; D5. 7 -चारिणां (for -कारिणाम्). ❀ C8: निराशीः, काम्यकर्मकारिषु नातीव प्रीतिमानित्यर्थः । ❀

31 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1. 2. 4 वि-; K6. 7 B6. 8 (marg.). 9 Da4 D4. 9 [ऽ]व-; T1 G3. 6

ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रबुद्धचर्याः सेवन्ते मामेवैष्यन्ति यत्परम् ।
भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्तितः ॥ ३२
त्वं चैवाहं च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ।
भारावतरणार्थं हि प्रविष्टौ मानुषीं तनुम् ॥ ३३
जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत ।
निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाभ्युदयिकोऽपि च ॥ ३४

नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं मम तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम् ॥ ३५
छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥ ३६
गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत ।
व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ ३७

C. 12. 13170
B. 12. 342 (1). 42
K. 12. 350. 42

तु (for च). K6 -सृष्टास् (for शिष्टास्). K2.4 तयोर् (for त्रयो). — b) G2 [अ]भि (for हि). T1 G1.2 मे (for ते). K1.2.4 नराः (for मताः). — c) K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T2 G2 -धर्मास्ते (for -धर्माणः). — Dn4 om. 31d-32e. — d) G2 प्रतिबद्धस्; M7 °बुद्धं (for °बुद्धस्). D8 श्रैष्ठ्यभाक्; T1 G1.3.6 मोक्ष° (for श्रेष्ठ°).

32 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Dn4 om. 32abcde (cf. v. l. 31). — a) K7 ब्रह्मणं. K7 D4.9 सितिकंठं; T1 नील° (for शिति°). Ds1 वा (for च). — b) K2 यश्. Da4 T2 G1.2 M1 देवता. — c) Ds1 D4.9 सेवंतो (for सेवन्ते). K1.2.4 प्रबुद्धवर्ज्या(K4 °र्ज्यं)स्ते सर्वे; K6 प्रतिबुद्धचर्याः सेवंते (hypermetric); K7 Da3 Dn1 D2.8 प्रबुद्धचर्याः सेवंतो; Bo.7.9 प्रतिबुद्धचर्याः सेवंतो (hypermetric); B6 प्रबुद्ध * * * * *; B8 प्रबुद्धवर्जं सेवंतो; Da4 Ds2 D3.5 प्रबुद्धचर्या सेवंतो; D7 T G1-3.6 प्रतिबुद्धा न सेवंते (G2 सेवेयुर्); M1.5-7 प्रतिबुद्धवर्ज्याः (M5 °र्जाः) सेवंते (hypermetric). — d) D5 [इ]ष्यंति (for [ए]ष्यन्ति). Ds2 D5 तत्; M5 मद् (for यत्). M1.6.7 फलं; M5 पराः (for परम्). K1.2.4 पुनरावृत्तिलक्षणाः; K6 ते ममैवेष्यंति यत्परं (hypermetric); D7 T G1-3.6 य(G2 स)स्मात्परिमितं फलं. — e) K7 D4.7.9 M1.6.7 भक्तिं; T2 भक्तः (for भक्तं). D5.7 विशिष्टस् (for विशेषस्). Da4 T G1-3.6 तु (for ते). — f) D4 M7 एव; D9 M1.6 एवं; G1 एकः; G2 एषा (for एष). T2 पंचानु-; M5 पंथानु- (for पार्थानु-). Da4 -कीर्तिना; G2 -कीर्तिता; M1 -कीर्तिनः.

33 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K1.2 चाहं चैव (for चैवाहं च). — c) Bo.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तु; D5 च (for हि). K1.2 D4.9 भारावतारणार्थं हि. — d) Da4 G1 मानुषी-.

34 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K6 आध्यात्म-. K7 D9 -योगाच्; T2 G1 M1.5-7 -योगं (for -योगांश्). — b) B9 Da3 योयं; M1.7 योगं (for योऽहं). K1.4 यस्त्वं; K2 यस्तं (for यस्माच्). D7 पार्थिव (for भारत). — d) K2 T G1.3.6 [आ]भ्युदयको; G2 °दयिके (for °दयिको). K1.2.4.7 D4.5.7.9 [ऽ]परः; G2 [ऽ]पि वा (for ऽपि च).

35 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) M1 नाराणाम् (for न°). B9 Da3 T G1-3.6 ख्यातो (for ख्यातम्). K6 नरनारायणख्यातस्; K7 Bo Da4 नारायणमयं ख्यातम् (Da4 °तस्); Dn4 नारायणांतं ख्यातम्. — b) K6 B9 Da3.a4 त्वहम्; T G1-3.6 ह्यहम् (for अहम्). — c) K1 नारा यति; Dn4 नारायण- (for नारा इति). — e) K2 अनयं; Cn (gloss : प्रवेशस्थानं) अयनं (as in text). Da3.a4 तस्य (for मम). Da3.a4 T G1-3.6 M1.5-7 ताः (for तत्). — f) K7 Da3.a4 D4.9 तेन; G2 M5 ततो (for अतो). Da3.a4 स्मृतः; D7 T G1.3.6 [ऽ]स्म्यहं (for ह्यहम्).

36 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D6.7 om. (hapl.) 36. — a) T1 G3.6 वादयामि; T2 G1.2 वास° (for छाद°). K7 D4.9 कृत्स्नं (for विश्वं). — b) K6 भूत्या (for भूत्वा). — c) K1 सर्वभूतादिवासश्च; K7 D4.9 °भूतनिवासश्च. — d) K1 तपो (for ततो). K1.2.4 T G1-3.6 [ऽ]स्मि (for हि).

37 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 D4.9 स (for च). — b) K6 Bo.8 (marg.) Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्रजनश्; T2 ब्रह्मणा (for प्रजानां). K1.2.4 Dn1 चास्मि; D6.7 अस्मि; T1 M5 चैव (for चापि). K7 Da4 भारतः; D7 नारद. G1 ब्रह्मादीनां च भारत. — G1 transp. 37cd and 38ab. — c) Ds1 G1 व्याप्तो; D7 व्याप्तिर्; T2 M1.6.7 Kumbh. ed. व्याप्ते; G2 प्राप्तो (for व्याप्ता). Da4 पार्थः. K1 क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ (= 38c). — d) B8 (marg. as in text) चात्यधिका (for चाभ्य°).

C. 12. 13171
B. 12. 342(1). 43
K. 12. 350. 43

अधिभूतानि चान्तेऽहं तदिच्छंश्चास्मि भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ३८
दमात्सिद्धिं परीप्सन्तो मां जनाः कामयन्ति हि ।
दिवं चोर्वीं च मध्यं च तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥ ३९
पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतं तथा ।
ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥ ४०
ऋषयः प्राहुरेवं मां त्रितकूपाभिपातितम् ।
पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येकतद्वितपातितम् ॥ ४१
ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो ऋषिवरस्त्रितः ।
उत्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ४२
सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेः सोमस्य चाप्युत ।
अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।
सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ ४३
स्वपत्न्यामाहितो गर्भ उतथ्येन महात्मना ।

---

38 Ś1 missing (cf. v. l. 1). G1 transp. 37[cd] 38[ab]. — [a]) K2 अपि; B3 अभि-; Dn4 अति- (for अधि-). Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चांतेषु; D7 चांतेषु (for चान्तेऽहं). T G1–3. 6 M1. 5–7 अधिभूत (T1 G3. 6 °धिभूता-; G2 °तिभूत-; M7 °धीभूत) निविष्टश्च. — [b]) K1. 2. 4 M1 तदिच्छा; B3. 9 Da3. a4 M5. 6 तदिच्छश्च; D6 तदिच्छाश्च; T G7. 3. 6 तद्विश्वं; M7 तद्विश्वश्च (for तदिच्छंश्च). K6. 7 D4. 9 अ (K6 त्व) धितिष्ठामि भारत; D7 तदिच्छाम्यस्मि भारत; G2 तद्विरिंचोस्मि भारत. — [c]) K1 क्रमणाश्च; B6. 7. 9 Da3. a4 क्रमेण; D5. 7 क्रमणश्च (for °णाच्च). T G3. 6 हि (for [अ]पि). M1 om. पार्थ. K2 क्रमागाश्चास्म्यहं पार्थ (sic); G2 विक्रमाच्च ह्यहं पार्थ. — [d]) Dn4 विश्नुर् (for विष्णुर्). K4 -शब्दिताः; K7 D4. 5. 7. 9 -निश्रिताः; Dn4 -संज्ञकः; T2 -संज्ञितं (for °तः). K1. 2 विष्णुरित्यस्यशब्दितः.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [a]) D5. 7 इमां (for दमात्). Bo Ds2 सिद्धं (for सिद्धिं). T1 G3. 6 अभीप्संतो (for परी°). — [b]) T2 G1 मा (for मां). D5. 7 कीर्तयंति; T1 G3. 6 कथयंति (for काम°). K6 Bo. 8 (marg.). 9 Da3 Dn1 Ds1 D7. 3. 8 M1. 5–7 ह; B8 (orig.) Da4 च (for हि). Cpp. उदरे (gloss: हृदये) कामयंति हि. — [c]) K7 Da4 D4. 9 चोर्द्धं; D5. 7 चोर्ध्वं; T2 G1 चोर्वीं; G2 चासु (for चोर्वीं). T G1–3. 6 M1. 5–7 मे (for the second च). — [d]) T2 तेन (for तस्माद्). K1. 2. 4 T G1. 3. 6 [ऽ]स्मि (for हि). ❀ Ca: दाम्नि उदरे मनसि कुर्वन्ति, ध्यायन्तीति दामोदरः । ❀

40 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 40–41. — [a]) D7 वृष्णिर् (for पृश्निर्). K1. 4. 7 D4. 5. 9 हि; G2 वा (for च). Dn4 चान्ने. — [b]) K1. 4. 7 D4. 5. 9 आपो वेदो; B7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 वेद आपो; Ds2 देव आपो (for वेदा आपो). K1. 4 [ऽ]मृते; K6 B6. 8. 9 Da3 D6 घृतं; Da4 धनं; Dn4 स्मृतं; D7 [ऽ]-मृतस्य (for ऽमृतं). G2 यथा (for तथा). — [c]) K4. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn7. n4 D8 D2–5. 8. 9 गर्भः; D7 T G1. 3. 6 गर्भाः (for गर्भे). — K6 reads 40[d]–42[a] on marg. — [d]) K7 D4. 9 तथा; M7 तथो (for ततो). K1. 4 D7 T G1–3. 6 [ऽ]स्मि (for हि).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K2 om. 41 (cf. v. l. 40). K6 reads 41 on marg. — [a]) B7 चाहुर्; G1 प्रभुम् (for प्राहुर्). G2 मा (for मां). — [b]) K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Ds1 D2. 8. 9 T1 G3. 6 त्रितं (for त्रित-). K1 T2 M1. 5 -पातिनः; K4 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 M5 -पातिनं (for °तम्). Dn1. n4 Ds2 D3. 5 त्रितं कूपनिपातितं (D5 °नं); D7 G1 M7 त्रितरूपाभिपा (G1 °पा हि पा)-तिनः; G2 त्रि * रूपाभिप्रार्थिनः. — [c]) K7 पृश्निगर्भस्; D8 °गर्भं (for °गर्भ). G2 व्रतः (for त्रितं). — [d]) T1 G3. 6 -वादिनः (G6 °नं); G1 -पातिनं (for -पातितम्). K1. 4 [इ]त्येवं कूपनिपातितं; G2 [इ]त्येकतद्वित-वादिनं.

42 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K6 reads 42[abc] on marg. — [a]) G2 ब्रह्मणा. — [b]) K1. 2. 4. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 ह्यृषिवरस्; Da4 ह्यृसि°; T1 G1. 3. 6 [ऽ]प्यृषि° (for ऋषि°). Da4 D7 त्रियः; T1 G3. 6 स्मृतः; G1 ततः (for त्रितः). T2 आद्योप्यृर्षिस्त्रितस्ततः; G2 आद्याद्यृषिवरस्तथा. — [c]) K6 B6 (marg. as in text). 7. 9 Da3. a4 संततार (for उत्त°). D4 उदपमाद्; M1. 6. 7 उदुपानाद् (for उद°). G2 उत्तरानोपदानाद्यैः. — [d]) D8 पृश्निगर्भेति कीर्तनात्; G2 °गर्भः स कीर्तितः.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — [b]) K2 अग्ने; Da3. a4 अग्निः (for अग्नेः). G2 चंद्रस्य (for सोमस्य). Da4 D7 वा (for च). — [c]) M1. 7 अंश हे (for अंशवो). Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 यत् (for ये). — [d]) Da3 om. मम. B8 वै; Da3 lacuna; Dn4 D8 D4. 8 [प्]ते (for ते). Da4 -संज्ञिकाः (for -संज्ञिताः). — [e]) K1. 2 सर्वज्ञः; K6 °ज्ञं; Da4

उतथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया ।
बृहस्पतिरथाविन्दत्तां पत्नीं तस्य भारत ॥ ४४
ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतं तथा ।
उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः ॥ ४५
पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यम्बां प्रबाधितुम् ।
एतद्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च ॥ ४६
मैथुनोपगतो यस्मात्त्वयाहं विनिवारितः ।
तस्मादन्धो जास्यसि त्वं मच्छापान्नात्र संशयः ॥ ४७
स शापादृषिमुख्यस्य दीर्घं तम उपेयिवान् ।
स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदृषिः पुरा ॥ ४८
वेदानवाप्य चतुरः साङ्गोपाङ्गान्सनातनान् ।
प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ॥ ४९
आनुपूर्व्येण विधिना केशवेति पुनः पुनः ।
स चक्षुष्मान्समभवद्गौतमश्चाभवत्पुनः ॥ ५०
एवं हि वरदं नाम केशवेति ममार्जुन ।
देवानामथ सर्वेषामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ५१
अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनि मुखं कृतम् ।
अग्नीषोमात्मकं तस्माज्जगत्कृत्स्नं चराचरम् ॥ ५२

C. 12. 13186
B. 12.342(1).58
K. 12.350. 58

D9 G1 °ज्ञा; D2 lacuna (for सर्वज्ञाः). — f) Da4 ताम् (for माम्). Da4 -सत्तमः.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 D4.9 ममत्याम्; B8 D6 स्वपत्न्या; T2 स्वपत्न्याम् (for स्वपत्न्याम्). B8-9 Da3.a4 D5.7 साधितो (for ब्राहितो). K2 गर्भा. Dn4 स्वयमात्माहितो गर्भ. — b) K1 उतथेन; K2 उत्तथेन; D5.7 T1 G2.3.6 M1.5-7 उचथ्येन; G1 उचक्थ्येन (for उतथ्येन). T2 उचथ्यस्य स्त्रियां तथा. — c) K1 उतर्थ्ये; K2 उतथे; K4 उतथ्यम्; D5.7 M1.5-7 उचथ्ये; G1 उचक्थ्ये (for उतथ्ये). T1 G3.6 उचथ्ये रहिते चैव; T2 तमस्यंतर्गते चैव; G2 रहिते तामृषीर्याचे (sic). — d) T G1-3.6 M1.5-7 कदाचिद्देवताज्ञया. — e) D4.9 अथो (for अथ). — f) D7 T G1-3.6 M1.5-7 धीमतः (for भारत). K1 तां पत्नीं सत्यभारत; K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 पत्नीं तस्य महात्मनः.

45 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — b) K1.2.4 Bo.7.9 Da4 D4.9 सदा (for तथा). — c) T2 गर्भं (for गर्भः). K7 कौंतेयः. — d) D8 T G1-3.6 M1.5-7 -गुणात्मकः (for -समन्वितः).

46 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) G2 वरदा. — b) K1.2 अस्यां; K6.7 D4.9 एवं; B7 अंबा; Da3.a4 अन्यां; M1.6.7 इमां (for अम्बां). K7 प्रबाधितं; Ds1 प्रवापितुं. B6.8 (both marg. as in text) T G1-3.6 नार्हसे मां प्रबाधितुं. — c) G1 चैव (for श्रुत्वा). — d) D5.7 चुकोप; G2 चुकोच (for चुक्रोध). D6 om. from शशाप up to संशयः (in 47d).

47 Ś1 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 47 (cf. v. l. 46). — a) K6 Bo.7-9 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T1 G3.6 M5.6 मैथुनायागतो यस्मात्. — b) Ds1 -दारितः (for -वारितः). — c) M7 दंडो (for अन्धो). K1 जास्यसि (sic); K4.6 Bo.6-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 या(Dn1 पा)स्यसि; G1 जायसि (for जास्यसि). K7 D4.9 तस्मात्त्वमंधो भविता; T1 G3.6 तस्मादंधोसि स त्वं हि; G2 °दंधो भव त्वं हि. — d) T2 मम शापान्न संशयः.

48 Ś1 resumes. — a) K1.2.4 चाराद् (for शापाद्). Da4 स शापादपि मुख्यास. — b) Da3 अंधं; Ds2 दीर्घ- (for दीर्घं). Ś1 K1.2.7 तप; Ds2 -कालम् (for तम). — 48cd is damaged in Ś1. — c) K1.2 Ds1 दीर्घतपा (for °तमा).

49 49ab is damaged in Ś1. — a) K1 अध्याप; K2 अध्याय; B7 अधीप्य; D5.7 उवाच (for अवाप्य). — b) K1 Da4 D4.9 सनातनात्. — c) Ś1 K1.2 पूजयामास तदा.

50 Ś1 is partly damaged. — a) K1.2.6.7 Da4 D8 D4.5.7 -पूर्वेण (for -पूर्व्येण). — Da4 om. (hapl.) 50cd. — c) Ś1 K1.2 (also as in text) न (for स). — d) K4 B8 Da3 Dn1 D2.3 गोतमश्च (for गौ°). G1 चाभवन्. Ś1 K1.2 तदा (for पुनः).

51 51ab is damaged in Ś1. — a) T1 G3.6 एवं हि वरदस्याथ. — b) M1.6.7 [अ]च्युत; M5 [अ]च्युत (for [अ]र्जुन). — c) G2 वेदानाम् (for देवा°). K7 D4.9 अपि (for अथ).

52 a) K1.7 Da4 D4 अग्नि- (for अग्निः). D4 संयुक्तम्. — b) Ś1 damaged. T1 G3.6 एकयोनिं; G1.2 °योनिर् (for °योनि). G2 मुखः (for मुखं). D4 स्मृतं (for कृतम्). K1.2.4.6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 एकयोनित्वमागतः; B8

C. 12. 13167
B. 12. 342[1]. 59
K. 12. 350. 59

अपि हि पुराणे भवति । १ । एकयोन्यात्मकावग्नी-षोमौ । २ । देवाश्चाग्निमुखा इति । ३ । एकयोनित्वाच्च परस्परं महयन्तो लोकान्धारयत इति । ४ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥]

[३२९

अर्जुन उवाच ।
अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ ।
एष मे संशयो जातस्तं छिन्धि मधुसूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।
हन्त ते वर्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन ।
आत्मतेजोद्भवं पार्थ शृणुष्वैकमना मम ॥ २

(orig.) °योनिमुखः कृतः. — c) K7 B6. 9 अग्नीसोमात्मकं. K4 B0. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 अग्नीषो(B0 °सो)ममयं तस्माज्. — d) Ś1 K1. 3 G2 सर्वं; D7 कृच्छ्रं (for कृत्स्नं). K7 जगत्स्थावरजंगमं.

53 1) B8 M5 अपि च; T G1. 3. 6 आह च (for अपि हि). Dn1 पुराणो (for °णे). After पुराणे, B8 ins. श्लोको. T1 G3. 6 [ऽ]भवत् (for भवति). G2 आह पुराणे भवत्येव; M1. 6. 7 अपि च पुराणेपि भव(M1 °वं)ति. — 2) K3 B7 एको (for एक-). B0 Da3 D7 -योगात्मकाव्; B6. 7. 9 Da4 -योगात्मकम्; T1 G3. 6 -योन्याम्; T2 G1 -योन्याव्; G2 lacuna (for -योन्यात्मकाव्). Ś1 lacuna; K6 B6-9 Da3. a4 अग्नीषोमं; K7 D4 अग्निसो(D4 °षो)मौ; B0 D2 G2 अग्नीसोमौ (for °षोमौ). M1. 5-7 एकयोन्य(M1 °यो ह्य-; M6 °योन्य)ग्नीषोमौ. — 3) K3 देवश्. — 4) D7 G1 इत्येक- (for एक-). K6 B7 D5 om. च. Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) पर. K7 D4. 9 एतौ परस्परं; M5 ममार्थं परस्परं (for परस्परं). K2 महायंतो; K6 तौ महतो; K7 D4. 7. 9 T2 G1. 2 M5 हर्षयंतो (D9 T2 G2 °तौ); B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अर्हंतो (B9 Da3 °तौ; Dn4 °तां); D5 अहयंतौ; T1 G3. 6 च हर्षंतो; M1. 7 हर्षयतौ; M6 हर्षयौ (for महयन्तो). K7 D4. 9 लोकं. K4 B6. 7 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G1-3. 6 M5 धारयंत. K6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 G2 om. इति.

Colophon. V1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4. 6 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D3. 8. 7. 8 T2 M5 नारायणीयं; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; T1 G6 कृष्णार्जुनसंवादे भगवन्नामनिर्वचनं; M1. 6. 7 नारायणीये भगवन्नामनिर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 67; B7 Dn4 165; B8 267; Dn1 Da3 T1 G6 167; D8 M1. 6. 7 162; T2 180; G1 166; G2 M5 198; G3 168. — *Śloka no.* : Dn1 58; Dn4 56; D8 60.

329

☞ This adhy. is missing in D6 (cf. v. l. 12. 283. 15).

1 V1 is missing up to प्रत्याख्यान (in 44[5]). — a) K7 B0 अग्नीसोमौ (for °षोमौ). T1 G3. 6 ब्रह्मन् (for पूर्वम्). — b) B7 Da4 Ds1 -योनि; T1 G3. 6 -योनौ (for -योनी). K6 प्रवर्तकौ; D7 T G1-3. 6 प्रकीर्तितौ (for प्रव°). B8 (marg. as in text) एकयोनित्वमास्थितौ. ❀ Cv : एक एव योनिः कारणं ययोस्तौ । अत एव उभौ मिलित्वा एकस्य यज्ञकर्मणः योनी मुखभूतौ । ❀ — c) B7 संशयं. T1 G1. 3. 6 धीर; T2 [ऽ]तीव (for जातस्). G2 एतं मे संशयं छिंधि. — d) D7 T1 G1-3. 6 त्वं (for तं). G2 धीर (for छिन्धि).

2 V1 missing (cf. v. l. 1). G2 om. the ref. — a) G2 अहं (for हन्त). Ś1 K1. 2. 4 वर्णयिष्यामि; T G1-3. 6 M1. 5-7 कथ° (for वर्त°). — c) Ś1 K1. 2. 4. 7 B7-9 D4. 5. 7. 9 T G1-3. 6 C8 -तेजोभवं; Cn (gloss: संधिरार्षः) -तेजोद्भवं (as in text). — d) T2 शृणु च (for शृणुष्व). B8 T1 G3. 6 नृप; T2 भव (for मम).

3 V1 missing (cf. v. l. 1). — 1) B0 तं; D7 G2 स च; T1 स सं- (for सं-). D7 G2 प्रक्षाल(G2

संप्रक्षालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्थे युगसहस्रान्ते । १ । अव्यक्ते सर्वभूतप्रलये स्थावरजङ्गमे । २ । ज्योतिर्धरणिवायुरहितेऽन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके । ३ । तम इत्येवाभिभूतेऽसंज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते । ४ । नैव रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते नाव्यक्ते व्यवस्थिते । ५ । एतस्यामवस्थायां नारायणगुणाश्रयादक्षयादजरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषात् । ६ । अक्षयादजरामरादमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतात्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः । ७ ॥ ३

C. 12. 13192
B. 12. 343[3]. 6
K. 12. 351. 6

°ळ)ने; T2 G3.6 -प्रक्षाळन- (for °लन-). K7 D4.9 निष्क्रांते (for ऽतिक्रान्ते). K4.6.7 Bo.8.9 Dn4 D8 D2-4.7-9 T G1-3.6 M1.6-7 चतुर्- (for चतुर्थे). D7 युगे (for युग-). K6 युगसाहस्रांते; K7 D4.5.9 M1.5-7 -युगांते; D7 lacuna (for युगसहस्रान्ते). ❀ Ca. p: संप्रक्षालनकाले, एकार्णवकाले ॥ Cn: प्रलयकाले । ❀ — [2]) B8 मुच्यते; M1.5-7 व्यक्ते (for अव्यक्ते). B8 Dn1 सर्वभूते (for °भूत-). M1.5-7 -प्रळये (for -प्रलये). After -प्रलये, K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ins. सर्वभूत-; B8 D5 M1.5-7 ins. सर्वे. D7 सर्वभूतसहस्रांते प्रलये स्थावरजंगमे; T1 G1.2.6 व्यक्ते सर्वभूतसहस्रांते (T1 G6 °संहृतौ) प्रल(G2.6 °ळ)ये स्थावर°; T2 व्यक्तं प्रविष्टे स्थावरजंगमे; G3 व्यक्ते संभूतसंहृतौ प्रक्षाळये स्थावर°. ❀ Cs: अव्यक्ते दर्शनहीने स्थावरजङ्गमे, स्थावरजङ्गमरहिते । ❀ — [3]) D2.9 ज्योति- (for ज्योतिर्-). Ś1 K1 धरण-; K6.7 D4.9 T2 G3 M1.6.7 -धरणी- (for °णि-). K2 -वायुहिते; Bo.6.9 Da3.a4 D4.5.9 M5 -विरहिते (Da4 °तं) (for -रहिते). B9 lacuna; D4 [अं]धे (for ऽन्धे). K7 जलैकार्णव-; G3 कलोका*वे (for जलैकार्णवे). T1 G3.6 जाते (for लोके). ❀ Cn: जलैकार्णवे लोके, सलिलवद्विदेकसमुद्रे, एकार्णववदद्वितीये इत्यर्थः । ❀ — [4]) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 आप (B6-9 Da3.a4 ममाप) इत्येवं (Da4 °व) ब्रह्मभूतसंज्ञ(Da4 Ds3 °ज्ञि)के; K7 D4.5.7.9 तम इत्येवाभिभूतसंज्ञे (D4.5 °संज्ञो; D7 °संज्ञके); T G2.3.6 M5 ममायमित्यविदि(G2 °विंद)ते भूतसंज्ञके (G2 °ज्ञिके; M5 °ज्ञिते); G1 मम इत्यविदितभूतसंज्ञके; M1.6.7 ममायये(M6 °यतय)मित्यविदिते भू(M7 °तैर्भू)तसंज्ञिते (for तम इत्येवाभिभूतेऽसंज्ञके). — [5]) K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 T2 न वै; T1 G3.6 न च (for नैव). K7 नो; D7 G1.2 lacuna (for the second न). K6 Da4 G2 lacuna; Dn4 नासजि (for °ति). K7 नवव्यक्ते; D4.9 न वक्तव्ये (for न व्यक्ते). K6 न चाव्यक्ते; K7 D4.9 नावक्तव्येन (sic); Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 न चाप्यव्यक्ते (for नाव्यक्ते). G3 व्यवसिते; M5 lacuna (for °स्थिते). After व्यवस्थिते; K7 ins. नावव्यवस्थिते. — [6]) Ś1 K1.2 चैतस्याम्; K4 Bo Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 एवमस्याम् (for एतस्याम्). Da3 Dn4 D2 व्यवस्थायां (for अव°). Ś1 K1.2.4 नारायणगुणाश्रयत्वाद्; K7 D4.9 नारायणाश्रयाद् (for नारायणगुणाश्रयाद्). K6 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 G6 अजरामराद्; K7 D4.9 अक्षरादजराद्; Da3.a4 D5 T G1-3 M1.5-7 अजराद्; Ds1 अजरादमराद्; D7 lacuna (for अक्षयादजराद्). K7 om. (hapl.) from निन्द्रिया up to दजरा (in 3[7]). K6 T2 G1.2 M1.5-7 अतींद्रियाद्; D7 lacuna (for अनिन्द्रि°). K2 अग्राह्य-; T1 G6 अनिग्राह्याद् (for अग्राह्याद्). Ś1 K1.2 D4.9 असं(K1 सं)भवनात्; B7 Da4 असत्संभवात्; T G2.3.6 M5 असंभवतः; M1.6.7 lacuna (for असंभवात्). K6 B7.9 Da3.a4 om. सत्याद्. K4 Da4 अहिंसाल्; T2 G1 M5 अहिंस्याल्; G2 corrupt; M1.7 अहींस्या; M6 अहींसाद् (for अहिंस्राल्). K2 लालसाद्; D4.9 अलोलुपाद्; D5.7 अलाभाद्; G1 लपादिभिर्; M5 लवदभिर्; Cn (gloss: चिन्तामणिरत्नवद्भावरूपत्वात्) ललामाद् (as in text). T2 ललामाभिधे; M1.6.7 ललामा(M1 °म)द्वितीय- (for °द्विविध-). T2 G1-3.6 -वृत्ति- (for -प्रवृत्ति-). D4.9 अनादिनिधनादविशेषात्; D5.7 विविधप्रवृत्तिशेषात् (for °विशेषात्). ❀ Ca: एतस्यामवस्थायां, प्रलयदशायामतीतप्रायायाम् । ❀ K7 om. up to दजरा (cf. v. l. 3[6]). — [7]) Before अक्षयाद्, K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.5.7.8 T G1.3.6 ins. अवैराद्. Dn1 om. अक्षया. After अक्षयाद्, K4 ins. अजरायाद्. K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2.8 M5 अमरादजराद्; Dn4 अनियजराद्; D8 अमराद्; D5.7 अजरादमराद्; T1 G3.6 अमरादचलाद्; T2 G1 अचलाद्; M1.7 अमरादवैराद्; M6 अमरादवैरादजराद् (for अजरामराद्). Ś1 K1.2.6 B9 Da3.a4 D4.5.7.9 अमूर्तिमतः; T2 अमूर्ततः; M1.7 अमूरार्तितः (for अमूर्तितः). G2 अवैरादक्षयाच्चतुर्मूर्तिनः. D5 सर्वकर्तः; T2 सर्वतः; M1.6.7 सर्वकर्तृ (for °कर्तुः). K6 Bo.6.8.9 Da4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 M1.6.7 शाश्वतस्; K7 D4.9 °तस्य; Da3 सर्वतस् (for शाश्वतात्). K4 तु समः; G2 तस्मात् (for तमसः). Ś1 K1.2.4 प्रादुर्भूतस्त(K1 °त्वात्त)मसो (for पुरुषः प्रादुर्भूतो). After हरिः, T1 G2.3.6 ins. इति. ❀ Cs: हरिः, अविद्याकार्यसंहर्ता । ❀

C. 12. 13193
B. 12. 34(2). 7
K. 12. 351. 7

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ।१। नासीदहो न रात्रिरासीत् ।२। न सदासीन्नासदासीत् ।३। तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपम् ।४। सा विश्वस्य जननीत्येवमस्यार्थोऽनुभाष्यते ।५ ॥ ४

तस्येदानीं तमःसंभवस्य पुरुषस्य पद्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिसृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नीषोमौ ससर्ज ।१। ततो भूतसर्गे प्रवृत्ते प्रजाक्रमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत् ।२। यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणाः ।३। योऽग्निस्तत्क्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म बलवत्तरम् ।४। कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा ।५। ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वम् ।६। दीप्यमानेऽग्नौ जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि ।७। भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति ।८ ॥ ५

---

4 V1 missing (cf. v. l. 1). — [1]) T G1–3. 6 ह्यपि (for अपि). K7 D4. 5. 7. 9 अत्र; T G1–3. 6 lacuna (for ह्यत्र). ❀ Cn: निदर्शनम्, श्रुतिरूपप्रमाणम् ॥ Cs: मन्त्राञ्चितरां दर्शयतीति निदर्शनम् । ❀ — [2]) D2. 5. 7 T2 G2 om. the first न. Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 om. आसीत्. — [3]) K4 D4. 7. 9 तदासीत्; K7 तदानीं सत्; G3 नासदासीन् (for न सदासीन्). K2. 4. 7 D8 D3–5. 9 T lacuna; D7 सदसदासीत्; G2 नो सदासीत् (for नासदा°). — [4]) K7 विश्वं (for विश्व-). T1 G2. 3. 6 विश्वरूपा (for °रूपम्). — [5]) G2 repeats from सा विश्वस्य up to सिसृक्षमाणो (in 5[1]) after लोक (in 5[5]). K6 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 T G2 (both times). 3. 6 M1. 5–7 Cs (gloss: सर्वप्राणिवर्गस्य) Cv (gloss: नारायणस्य) विश्वरूपस्य; K7 D5. 7 विश्व-; Ds2 विश्वरूप- (for विश्वस्य). Ś1 K2. 4 B8 T1 G2 (first time). 3. 6 M1. 5–7 Cs र(K2 Cs [gloss: प्रकाशिका] रा)जनीति; K1 रजनी भवति; K6 B7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn. v र(Ds2 रा)जनी हि; B9 जननी हि (for °नीति). G2 (first time) एवमर्थ्यास्यो; G2 (second time) एवमर्थास्यो; M1. 7 एवस्यार्थो (for एवमस्यार्थो). Ś1 K1. 7 D4. 9 भाष्यते; K2 भविष्यते; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 [ऽ]नुभाष्यः (D8 M1. 6. 7 °ष्य); D7 भाष्ये; G1 न भाष्यते; G2 (both times) [ऽ]नुभाषते (for °भाष्यते). ❀ Cv: सा, तमोराशिः, पुरुषनामको हरिः । ❀

5. V1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in G2, cf. v. l. 4. — [1]) K6 Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 तमसः (for तमः-). G3 om. from पुरुषस्य up to वे स. D5. 7 G2 (both times) om. पुरुषस्य. D5. 7 om. पद्म. K2 पद्मनाभयोनेर्; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G2 (both times). 6 M1. 5–7 ब्रह्मयोनेर् (G2 °नौ) (for पद्म°). K2 Da4 Ds2 D5 T2 G2 (both times) M1. 6. 7 प्रजा; D7 प्रजां (for प्रजाः). K1 सिसृजमाणो; K7 D5 सिसृक्षमानो; Da4 °मात्रो; D9 सिसृक्ष्यमाणो (for सिसृक्ष°). K7 D4 अग्निसो(D4 °षो)मौ (for अग्नीषोमौ). ❀ Cn: प्रतापहेतुरेवाग्निरुग्रस्वभावः, शान्तस्वभावश्चाप्यायक एव सोमः । ❀ — [2]) K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -सर्गेषु सृष्टेषु; D5. 7 -सर्गप्रवृत्तेः (for -सर्गे प्रवृत्ते). K7 प्रवर्ते; Da4 lacuna; T G1. 3. 6 M1. 5–7 प्रसृष्टे (G1 °ष्टाः); G2 प्रहृष्टे (for प्रवृत्ते). D8 D3 प्रजाः क्रमवशाद्; D4 प्रजाकर्म°; T G1–3. 6 प्रजाः कर्म°; M1. 6. 7 क्रमवशात्प्रजा; M5 प्रजाः क्रमशो (for प्रजाक्रमवशाद्). K7 ब्रह्मक्षेत्रम्; D5 °क्षत्रहम् (for °क्षत्रम्). K7 Da4 Ds2 D3. 9 T G1. 3. 6 M5. 6 उपा(M5 अवा)तिष्ठन्; B7–9 °तिष्ठत; D5 °तिष्ठ (for °तिष्ठत्). — [3]) Ś1 K1. 2. 4. 7 B8 Ds2 G1 om. (hapl.) यद्ब्रह्म. Da3. a4 तद् (for ते). K1 D5 ब्राह्मणः. G2 यः सोमस्तद्ब्रह्म ब्रह्म यद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तद्ब्राह्मणः. — [4]) G1 योनिस्तत्; M1. 7 याग्निस्तं (for योऽग्निस्तत्). K1 क्षत्रे; K4 क्षेत्रं (for क्षत्रं). After क्षत्रं, Ś1 K1. 2. 4 G2 ins. ते क्षत्रियाः; K6 T G1. 3. 6 यत्क्षत्रं ते क्षत्रियाः (T2 °यां). D7 तस्माद्; T1 G1 क्षत्रियाद्; T2 क्षेत्राद् (for क्षत्राद्). T2 ब्रह्मे (for ब्रह्म). — [5]) Ś1 K1. 2 यस्माल्; K7 D4. 5. 9 तस्माल्; M1. 5–7 तस्मादिति (for क°). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 लोके (for लोक-). K2 -प्रतिसर्जक्ष- (for -प्रत्यक्ष-). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 पश्यामहे यथा; Bo. 6–9 D8 T G1–3. 6 M7 यथा (for तद्यथा). — [6]) K4 ब्रह्मणेभ्यः (for ब्रा°). T1 पुरं (for परं). Dn4 मूलं (for भूतं). Da3. a4 D5 M5 नोत्पन्नं (for °न्नपूर्वम्). — [7]) Ś1 K2 दीप्यमाने ह्यग्नौ; K6 °मानाग्नौ; K7 °मानग्नौ; D7 दीपमानेऽग्नौ (for दीप्यमानेऽग्नौ). After ऽग्नौ, Da3 Dn1 D8 D3. 8 ins. जुहोति यो ब्राह्मणमुखे; D4. 5. 7. 9 ins. स जुहोति यो ब्राह्मणमुखेना(D5 °णा)हुतिं. Ś1 K2 जुहूति; K7 स जुहोति (for जुहोति). T1 प्रब्रवीमि (for ब्रवीमि). After ब्रवीमि, Ś1 K1. 2 ins. [इ]ति. — [8]) K7 D9 भूतसर्ग-; G1 °सर्गं (for °सर्गः). K6. 7 D4. 9 ब्राह्मणा; T G1. 3. 6 ब्रह्मा; G2 ब्रह्म (for ब्रह्मणा). B8 धार्यताम् (for °त).

मन्त्रवादोऽपि हि भवति ।१। त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषाम् ।२। हितो देवेभिर्मानुषे जने इति ।३। निदर्शनं चात्र भवति ।४। विश्वेषामग्ने यज्ञानां होतेति ।५। हितो देवैर्मानुषैर्जगत इति ।६। अग्निर्हि यज्ञानां होता कर्ता ।७। स चाग्निर्ब्रह्म ।८॥ ६

न ह्यृते मन्त्राद्धवनमस्ति ।१। न विना पुरुषं तपः संभवति ।२। हविर्मन्त्राणां संपूजा विद्यते देवमनुष्याणामनेन त्वं होतेति नियुक्तः ।३। ये च मानुषा होत्राधिकारास्ते च ।४। ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योः ।५। तस्माद्ब्राह्मणा

C.12.13197 B.12.343(2).13 K.12.331.13

6 V1 missing (cf. v. l. 1). —[1]) K6 T2 om. पि. G2 हितो; M1.6.7 lacuna (for हि). Ś1 K1.2.4 मंत्रवाचो (K2 °चोपि) भवंति हि; T1 G3.6 मंत्रपादोभि-(T1 °दो वि)हितो भवति. —[2]) Dn4 om. यज्ञानां. T2 हिता; M7 हेता (for होता). —[3]) Ś1 K1.2 देवेति; K4 देवैति; G1 देवैर्; Ca (gloss: छान्दसम्) देवेभिर् (as in text). K4 lacuna; G1 मन (for जने). G2 om. इति; T1 G1.3.6 read इति twice. K6.7 B6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 हितो (K6 om.) देवानां मानुषाणां च (K7 D4.7.9 मनुष्याणां; Ds2 D5 मानुष्याणां च) जगत (Da3.a4 यजत; D4 जग) इति; B0.7 हितो देवानां मानुषाणां च इति; B8 हितो देवानां सुखमिमं मनुष्याणां च जगत इति. —[4]) D5.7 संभवति (for भवति). —[5]) K6 अग्नेर्यज्वा (for अग्ने यज्ञानां). After यज्ञानां, K4.6.7 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T G1-3.6 ins. त्वं. —[6]) Ś1 K1.2 त्वं हि नो; K6 B7-9 Da3.a4 Dn4 D5.7 [अ]भिहितो (D5.7 °ते); K7 B0.6 Dn1 D8 D2-4.8.9 T2 G3 त्वं हितो; G2 M6 हिते; Ca (gloss: नियुक्तः) हितो (as in text). Ds2 lacuna; M1.6.7 देवानां (for देवैर्). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 मनुष्यैर्; T2 G1 M1.5-7 मानुषे (M5 °ष्ये); G2 मनुषे (for मानुषैर्). After मानुषैर्, Ds2 ins. देवैर्. K6 जयत; B8 Da3.a4 Dn4 D5.7 यजत; T G1-3.6 M1.5-7 जन (for जगत). T1 G3.6 इतीति (for इति). — G3.6 read 6[7] twice. —[7]) B8 [इ]ह; G2 lacuna (for हि). G2 होतोत (for होता). After होता, G3.6 (both first time) ins. देवैर्मानुषे जन इति. G3.6 (both first time) om. कर्ता. —[8]) Da4 सं-; D4.9 च स (for स). K1.2.4 D5.7 तद्ब्रह्म; T1 G3.6 lacuna; G1 ब्रह्मा; M1.7 ब्राह्मणः (for ब्रह्म). G2 स च ब्रह्मण.

7 V1 missing (cf. v. l. 1). —[1]) K1 न हि वृत्ते; Da3.a4 D7 न गृह्यते; Dn1 न ह्यंते; G1 न स्यृते (for न ह्यृते). K4 B7.8 Dn1.n4 D8 D3.5.8 मंत्राणां; B0.6.9 Da3.a4 D5.7 मंत्रान् (for मन्त्राद्). K7 D4.9 तदाहुतिमंत्रेभ्यो हवनमस्ति; T1 G3.6 ब्राह्मणकृ(G3.6 °णः कृ)ते मंत्रवद्धुतमस्ति (T1 °स्ति); T2 अवभृते मंत्रद्वनतमस्थि (sic); G2 एते मंत्रघनतामस्ति. —[2]) D8 om. न. After पुरुषं, B7 ins. परम-. K1 मंत्रः संभवति; K2 तमः संभवति; K7 D4.9 M1.6.7 तमःसंभवं; Da3.a4 तपः संभरति; T G1-3.6 तत्संभव इति; M5 मंत्रसंभवः (for तपः संभवति). After संभवति, G2 ins. इति. —[3]) Before हविर्, B9 ins. न वा. K7 D4.9 हरि-; Da3.a4 हरिर्; D7 हरिं; T1 G2.3.6 lacuna; T2 G1 हि (for हविर्-). After हविर्, K6 Da3 ins. हि; D5.7 विना. Da3.a4 मनुष्याणां; D6 -मांत्राणां; T2 G1 -मंत्रिणां; Cs (gloss: मन्त्रवतां ब्राह्मणानाम्) -मन्त्राणां (as in text). K7 D4.9 T G1.3.6 M1.6.7 पूजा; D5.7 पूजा न; G2 पूज्या; M5 पूजया (for संपूजा). G1 विजयते (for विद्यते). T1 G2.3.6 तवैवं; T2 G1 तथैवं (for देव-). K2 -मनुषाणाम्; K6 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 -मानुषऋषी(K6 B9 Da4 °षर्षी)णाम्; B8 (orig.) -पितृऋषीणाम्; T G1-3.6 M1.5-7 -मानुषाणाम् (for -मनुष्याणाम्). After मनुष्याणां, K6 ins. यो ब्राह्मणमुखे जुहोति स विश्वेषां देवानां हित इति. B0.6.9 lacuna; Da3 M5 न; Da4 तद्; D5 मतेन; D7 एतेन; T G1-3.6 एकः; M1.6.7 अग्ने (for अनेन). T G1-3.6 स (for त्वं). G2 होच्यते (for होता). Ś1 K1.2.4.7 D4.9 om. इति. B7.9 Da3.a4 युक्तः; D6 नियुक्तं; D7 युक्तं; T G1-3.6 नियुक्ता; M1.6.7 lacuna (for °क्तः). —[4]) Ś1 is damaged from ये च up to भावयन्ति (in 7[7]). D5 ये; G2.3 एव (for ये च). K2 मानुषे; K6 B0.6-8 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 मानुष-; K7 D4.9 मनुष्या (for मानुषा). K1.2 D5.7 होत्रधी(D5.7 °धि)कारास्ते (D5.7 °रो); K7 [अ]होरात्राधिकारा; T G1-3.6 अहोरात्रादिविचारंते (T2 °विकारेंते; G1 °विकारे; G2 °विकारांते) (for होत्राधिकारास्ते). K1.2 ते चक्रे; K7 D4.5.7.9 lacuna; B8 ते ते; T G1.3.6 M1.5-7 ते चक्रुः; G2 चात्र (for ते च). —[5]) Ś1 damaged. Da3 ब्राह्मणास्य; D4.5 ब्रह्मणस्य (for ब्रा°). K6 D5.7 G3 M5 lacuna; T2 ह; G1 [इ]ह; G2 भू- (for हि). K1 भाजनं (for या°). K1 विधीयति. K1 om. from न क्षत्र up to पचन्ति (in 7[7]). B7 T G1-3.6 क्षत्रिय- (for

C.12.13197
B.12.343(2).13
K.12.351.13

ह्यग्निभूता यज्ञानुद्वहन्ति । ६ । यज्ञा देवांस्तर्पयन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति । ७ ॥ ७

शतपथे हि ब्राह्मणं भवति । १ । अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान्ब्राह्मणमुखे दानाहुतिं जुहोति । २ । एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विद्वांसोऽग्निं भावयन्ति । ३ । अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान्धारयति । ४ । अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति । ५ ॥ ८

विश्वं ब्रह्मासृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्करम् ।
ब्रह्मघोषैर्दिवं तिष्ठन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ॥ ९
ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धा तपांसि च ।

क्षत्र-). K2.4.7 D4.5.7.9 द्विजातीनां; T1 G3.6 याजनं; T2 G1.2 lacuna (for द्विजात्योः). —[6]) K1 om. 7^{6} (cf. v. l. 7^{5}). Ś1 damaged. G2 असाद् (for त°). K2 T M1.5–7 अग्निभूता; K4 G1–3.6 अग्निर्भूत्वा; K7 D9 ह्यग्निर्भूत्वा; D5 ह्यग्नित्वता; D7 ह्यग्निस्वंता (sic) (for ह्यग्निभूता). D5 संज्ञामुद्वहति; D7 सांत्वं ज्ञानमुद्वहति; T1 G2 lacuna; T2 G1.3.6 यज्ञान्वहंति (for यज्ञानुद्वहन्ति). —[7]) K1 om. up to पर्यन्ति (cf. v. l. 7^{5}). D5.7 om. from यज्ञा up to the second जुहोति (in 8^{2}). Ś1 damaged. G2 M1.6.7 यज्ञाद् (for यज्ञा). After यज्ञा, K7 ins. देवा; B6 ins. च; B7.9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ins. ते. K6 भूतांस्; B6 lacuna; G3 M1.6.7 देवास् (for देवांस्). K1 पृथिवी; B8 पृथ्वीं; M1.7 (both) read पृथिवीं twice. K7 D4.9 तर्पयंति (for भाव°). After भावयन्ति, T G1–3.6 ins. इति.

8 V1 missing (cf. v. l. 1). D5.7 om. 8^{1} (cf. 7^{7}). —[1]) K1.2 शातपथे; B6 (marg.) सतपथे; B8 सरपथे; Da3 शतपथो (for °पथे). After शतपथे, K4.7 Bo.6–9 Da3 a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 M1.5–7 ins. अपि. K6.7 om. हि. Ś1 T G1–3.6 ब्राह्मणे; K6 Bo.7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ब्राह्मणमुखे; Da3.a4 ब्राह्मणो (for °णं). —[2]) D5.7 om. 8^{2} (cf. v. l. 7^{7}). K6 Bo.6–9 Da3.a4 M1.5–7 om. स. D4 सु- (for स). K6 Bo.6.7 Da3.a4 M5 जुहुते; B9 जुहुति (for जुहोति). T1 G3.6 स जुहोतीति समिद्धे; T2 G1.2 स जुहोति समिद्धे (G2 °द्धो) (by transp.). After जुहोति, T G1.3.6 ins. अग्नौ; G2 अग्ने. K7 D9 om. यो. Ś1 K1.2 विश्वान् (for विद्वान्). After विद्वान्, D4.9 ins. स. K3.4 -मुखैर् (for -मुखे). Ś1 is damaged from हुतिं up to धार (in 8^{4}). K6 Bo.7 Dn4 D8 D2.3.8 M5 -मुखेनाहुतिं; K7 D4.9 -मुखे य आहुतिं; Dn1 -मुखे हुतिं; T2 G1 -मुखे दानाहुती(T2 °ति)र्; G3 -मुखे दानानाहुतीर्; M1 -मुखैर्नाहुतिर्; M6.7 -मुखेर्ना- (M7 °खेर्वा)हुति(M7 °ती)र् (for -मुखे दानाहुतिं). After जुहोति, M1.6.7 ins. इति. T1 G3.6 ब्रह्ममुखेव-दानान्याहुतीर्जुहोति (T1 °होतीति). —[3]) Ś1 damaged. Before एवम्, G2 ins. स. K4 एकम् (for एवम्). D5.7 T1 G3.6 om. अपि. K6 अग्नि**; T2 G1 अतिभूता; G2 अतिहोता; Ca (gloss: आग्नेयाः) अग्निभूता (as in text). D4 om. from ब्राह्मणा up to प्राणा (in 8^{4}). G2 ब्राह्मणो (for °णा). K1.3.4 Da3 lacuna; G3 [ऽ]ग्निर् (for ऽग्निं). K7 D9 संभावयंति; G2 भावयंती. —[4]) D4 om. up to प्राणा (cf. v. l. 8^{3}). K7 अग्नि- (for अग्निर्). G2 M5 -भूतान् (for -भूतानि). B7 is partly damaged from प्राणान् up to संप्रदाने (12^{b}). D5.7 प्राणं (for प्राणान्). Da3.a4 Ds2 D3.8 G6 धारयंति (for °यति). —[5]) B7 damaged. D5.7 च (for चात्र). K7 T2 G1.2 -गीता; Ds1 lacuna (for -गीताः). G2 तादग्घोता (for श्लोका). K1 भवति.

9 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 damaged. —[a]) K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cs transp. विश्वं and ब्रह्मा. T2 Ca.p (gloss [both]: वेदः) ब्रह्म; Cpp (gloss: हिरण्यगर्भः) ब्रह्मा (as in text). Ds2 सृजन्; G2 सृजति (for [अ]सृजत्). ❀ Cs: ब्रह्मा, ब्राह्मणः । जगत्स्रष्टापि हिरण्यगर्भः कश्चिद्ब्राह्मणः । ❀ —[b]) K1.6 G2 सर्वादि(G2 °दी)न्; T1 G3.6 ब्रह्मादिं (for सर्वादिर्). K6 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 निरवस्कृतं (D5.7 °तः); G1 निरयस्करं; G2 निरप°; Cv (gloss: निर्मूलं) निरव° (as in text). —[cd]) Ds1 ब्रह्मयोषैर् (for °घोषैर्). G2 दिव्यं (for दिवं). K6 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 गच्छंति; B8 lacuna (for तिष्ठन्ति). K6 B8 [अ]परा; G2 [अ]*रा (for [अ]मरा). ❀ Cs: ब्रह्मघोषैः, ब्राह्मणोच्चारितैर्वेदैः । ❀

10 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 damaged. —[a]) Ś1 K1.2 पतिर्; K7 D9 अभीर् (for मतिर्). G2 ब्राह्मणा नाम तिष्ठंति. —[b]) G2 corrupt. K6 कर्मं (for कर्म). M1.5–7 मनांसि (for तपांसि). —[c]) Da3.a4 धारयंती. K6 Da4 T2 मही (for महीं). Da4 वै (for च). —[d]) Ś1 K1.2.4 शैत्याद्वार्यं(Ś1 °र्या)मृते गतं (K1 °तेगमत्; K4 °तो गतं); K6 Bo.6.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Cn शैक्यो वा(K6 B6 D5 शिक्षा वा-; B8 शैक्षाद्वा-; Da3.a4 शैत्या वा)ग्मृतं सदा (Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 तथा); G2 शैत्यं चामृतं यथा (submetric). ❀ Cn: शैक्यः, शिक्यसमुदायः । यथा शिक्यं गव्यादीन्धारयति, एवं ब्राह्मणो मर्त्यादीनि इत्यर्थः ॥ Cs

धारयन्ति महीं द्यां च शैत्याद्वार्यमृतं यथा ॥ १०
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नास्ति मातृसमो गुरुः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ ११
नैषामुक्षा वर्धते नोत वाहा
न गर्गरो मथ्यते संप्रदाने ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ॥ १२

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताः सर्वात्मानः सर्वकर्तारः सर्वभावनाश्च ब्राह्मणाः ।१। वाक्समकालं हि तस्य देवस्य वरप्रदस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूताः ।२। इत्थं च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्मणा यदा मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवोत्पादिताः सुरासुरमहर्षयो भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च ।३ ॥ १३

C. 12. 13205
B. 12. 343(2). 12
K. 12. 351. 22

(reading शैत्याद्वार्यमृतं यथा): यथा शैत्येनापोऽमृतं स्वादु, स्वादुत्वं स्वभावतो धारयन्ति ॥ Cv: वाक् शैत्यात्, शीतलत्वात् सुखकरादिति यावत्, अमृतं यथा धारयति । ❀

11 V1 missing (cf. v. l. 1). B7 damaged. —[b]) K2 सत्यसमो (for मातृ°). T2 गुरू. D8 नास्ति मातृसमाश्रयः; M1. 5–7 °समोश्रमः. —[c]) K3 Da4 D4 ब्राह्मणेभ्यो. Ś1 K1. 2. 4 T1 G3. 6 परो (for परं). —[d]) T G1–3. 6 भूतले (for भूतये).

12 V1 missing (cf. v. l. 1). 12[ab] is partly damaged in B7. —[a]) K7 तेषाम्; Ds1 C8 न तेषाम् (for नैषाम्). K2 उख्या; M1 उक्ता (for उक्षा). K4 वर्धतो; B0 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 वहति; B8 (marg.). 7. 8 (marg. as in text). 8 वहते; G2 चद्वते; Cpp बहवः; Ca (gloss: न गावः प्रजायन्ते) C8 वर्धते (as in text). D6. 7 नैव; T1 नोक्त- (for नोत). B8 D7 T G1–3. 6 वाहो; C8 (gloss: वाहनानि, अश्वादीनि) वाहा (as in text). —[b]) K2 नासागारो; K7 D9 न गौश्च (D9 °श्चा)रो; B0 स्वर्गरोम; D4 नागगरा; D6. 7 न मर्गरो; T2 न घर्षको; G2 *गगरो; C8 (gloss: दधिमन्थनभाण्डम्) न गर्गरो (for न गर्गरो). K4. 6 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8 M1. 5–7 मथ्यति; K7 मंथ्यंति; D7 G2 मध्यते; D9 मंथ्यते (for मथ्यते). ❀ Ca: गर्गरः कलशः । संप्रदाने, धनस्य पात्रे प्रतिपादने ॥ Cn: गर्गरः, दधीक्षुतैलादिनिपीडनयन्त्रम्, येषां राज्ञां, कृष्यादिहीनत्वात् तादृशा राजानो नष्टाश्चोराश्च भवन्तीत्यर्थः । ❀ —[c]) K1 उपध्वस्ता; K2 अपश्वस्ता; T2 M7 अवध्वस्ता; Ca (gloss: दानधर्महीनाः) अप° (as in text). Ś1 K1. 2 चरंति (for भवन्ति). G2 अवध्वद्घस्ता भवंति (sic). —[d]) K6 राष्ट्रे येषां (by transp.); Ds1 तेषां राष्ट्रे. T2 वृत्त- (for वृत्ति-). K1 -हीनः.

13 V1 missing (cf. v. l. 1). —[1]) K4 वेदे; Ds1 C8 (gloss: ब्राह्मणा इत्यन्वयः) T G1. 3. 6 ते च; G2 ते (for वेद-). Before प्रामाण्यान्, Ś1 K1. 2. 4 T G1–3. 6 ins. श्रुति; K7 D4. 9 इति. K4 Ds2 -प्रमाण्यान्. G2 नारायणं. K1. 2. 4 D6. 7 -मुखोद्गीताः (for -मुखोद्गताः). Ś1 K1. 2. 4 सर्वात्मनः; G2 lacuna; C8 (gloss: सर्वेषामात्मज्ञानवक्तारः) °त्मानः (as in text). K4 सर्वे; Da3 कर्म- (for सर्व-). Ś1 K1. 2 सर्वे; K4 lacuna (for सर्व-). Ś1 K1. 2. 4 B7 lacuna; K6 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G1 -भावाश्च; C8 (gloss: सर्वरक्षकाः) -भावनाश्च (as in text). After ब्राह्मणाः, Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 ins. च. — Ś1 K1. 2. 4 om. 13[2]. B7 damaged. —[2]) D6. 7 om. (hapl.) from वाक्सम up to ब्राह्मणाः. K6 B0. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3 8 T G1–3. 6 M5 C8 (gloss: मौनसंकल्पकाले, तपश्चरणकाले इत्यर्थः) वाक्संयमकाले; K7 D4. 9 वाक्संजननकाले (for वाक्समकालं). T2 -कालेंगितस्य (for -कालं हि तस्य). B0 Dn4 D8 वरप्रदस्य देवस्य (by transp.); B9 D2 वरप्रदस्य; Da3 Dn1 D8 D3 वरप्रदस्य देवदेवस्य; T G1–3. 6 M1. 5–7 देवस्य वरदस्य (G3 om. वर°). After वरप्रदस्य; M1. 5–7 ins. ब्रह्मणो. K6 G2 om. प्रथमं. K7 D4. 9 प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणा. K7 D4. 5. 7. 9 om. च. After वर्णाः, B8 ins. त्रयः. —[3]) B7 damaged from इत्थं up to मया. T2 G2 न (for च). M1 -विशिष्ट- (for -विशिष्टा). T1 ब्रह्मा (for ब्राह्मणा). K6 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 M1. 5–7 C8 (gloss: ब्राह्मणकुल) यत्र; Ds1 य एव (for यदा). After यदा, T1 G3. 6 ins. पुरा. Ds2 lacuna; M1. 6. 7 वै (for मया). G2 ब्रह्मभूतो; C8 (gloss: हिरण्यगर्भभूतेन) ब्रह्मभूतेन. D8 मया (for पुरा). K7 D4. 5. 7. 9 M1. 5–7 transp. स्वयमेवोत्पादिताः and सुरासुरमहर्षयो. Da3. a4 उत्पादितः; T G1. 3. 6 चोत्पादिताः (for उत्पा°). T G1–3. 6 सुरासुरादयो (for °सुरमहर्षयो). K4 भूतविशेषश्च. After विशेषाः, Ś1 K1. 2. 4 ins. च. After स्थापिता, K7 D4. 9 ins. च. Da4 न ग्रहीताश्च; D6. 7 गृहीताश्च; G2 जति° (for निगृ°). After च, T G1–3. 6 ins. तेषां प्रभावः श्रूयतां.

14 V1 missing (cf. v. l. 1). —[1]) B7 dam-

C. 12. 13203
B. 12. 343 (2). 23
K. 12. 351. 23

अहल्याधर्षणनिमित्तं हि गौतमाद्धरिश्मश्रुतामिन्द्रः प्राप्तः । १ । कौशिकनिमित्तं चेन्द्रो मुष्कवियोगं मेषवृषणत्वं चावाप । २ । अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरंदरस्य च्यवनेन स्तम्भितो बाहुः । ३ । क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता । ४ ॥ १४

त्रिपुरवधार्थं दीक्षामभ्युपगतस्य रुद्रस्योशनसा शिरसो जटा उत्कृत्य प्रयुक्ताः । १ । ततः प्रादुर्भूता भुजगाः । २ । तैरस्य भुजगैः पीड्यमानः कण्ठो नीलतामुपनीतः । ३ । पूर्वे च मन्वन्तरे स्वायंभुवे नारायणहस्तबन्धग्रहणान्नीलकण्ठत्वमेव वा । ४ ॥ १५

अमृतोत्पादने पुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृह-

---

aged. K4 D4.9 अहिल्या- (for अहल्या-). G3 om. धर्षण. K3 -दर्शननिमित्तं; Dn4 D8 -धर्षणानिमित्तं; D5.7 °णाक्षिमित्तं; M7 °पयनिमित्तं (for °णनिमित्तं). K7 om. from मित्तं up to द्धरिश्म. D4.7.9 lacuna; T G1-3.6 तर्हि (for हि). T1 हरिं (for हरि-). Ds1 -श्मश्रुताम्. T2 गौतमद्धरिश्मश्रुतामिंद्रियः प्राप्तः; G2 गौतमधर्मपत्नीश्रुतामिंद्रियं प्राप्ता. — 2) T G1-3.6 M1.5.7 गौतम- (for कौशिक-). After कौशिक, B8 ins. मेदिनी. Ś1 K1.3.4.7 D7.9 चंद्रो; B8 इंद्रो; T2 चेंद्रिय-; G2 चेंद्रियान्; M1.6.7 तेनेंद्रो (for चेन्द्रो). Ś1 K1.2.4.7 D4.5.7.9 मेषवृषणत्वं मुष्कवियोगं (by transp.). K6 Bo शुष्क- (for मुष्क-). G2 -वियोगान् (for °गं). D7 om. वृष. Bo.8 M6 चाप (for चावाप). — 3) Ś1 K3 अत्रिग्र(K3 °गृ)ह-; K1.4 अत्रिग्रंह-; K7 अश्विनोर्ग्रहः; T1 °नोगृह-; T2 °नोर्ग्रहणं; G2 °नो ग्रहं; M7 °नौ ग्रह- (for °नोर्ग्रह-). Bo.6.8 -प्रतिषेधोद्यतस्य सव°; D5.7 °षेधाच्च सव°; T1 G1.3.6 °षेधायोद्यतस्य; T2 प्रतिषेदायेद्यतस्य; G2 प्रतिषेधायोध्यस्य; M1.5-7 -प्रतिषेधायोद्यतवज्रस्य (for °षेधोद्यतवज्रस्य). D8 वचनेन; M1.6.7 च्यवने (for °नेन). K6 Bo.6.7.8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 M1.5-7 स्तंभितौ बाहू (for °तो बाहुः). — 4) K4 क्रत्तवध- (sic); T2 कृतवधः (for क्रतुवध-). Dn4 om. मन्यु. K7 om. च. K3 क्षयेण (for दक्षेण). After दक्षेण, D4 ins. च. T2 G2 ह्यस् (for भूयस्). B7 is damaged from स्तपसा up to गतस्य (in 15¹). Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 आत्मानं (for चा°). Ds2 सांयोज्य; D5.7 T G1-3.6 M1.5-7 योज्य (for संयोज्य). After संयोज्य, M7 ins. त्रि. K4 नेत्रे कृतिर्; Cs (gloss: विसदृशनेत्रसंस्थानं, विरूपाक्षत्वमित्यर्थः) नेत्रा° (as in text). K6 अल्पा (for अन्या). T2 य ललाटे; G2 च ललाटे; M1.5-7 lacuna (for ललाटे). D8 रुद्रस्येत्यादिना (for °स्योत्पादिता).

15 V1 missing (cf. v. l. 1): B7 partly damagd. — 1) K3 -वधार्थे; T1 G3.6 -वधाय; G1 -दहनार्थं; G2 -वधात् (for -वधार्थं). After वधार्थं, K6 ins. हि; T1 G6 तु. K1 दीक्ष्याम्; G2 समीक्षाम् (for दीक्षाम्). K7 B8 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 उपगतस्य; Bo.9 अप्युप°; T2 अद्युप° (for अभ्युप°). Da3.a4 om. रुद्रस्य. After उशनसा, D4.9 M1.6.7 ins. [आ]त्म; T G1-3.6 ins. स्व. K6.7 Bo.7-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 T G1-3.6 M5 जटाः शिरस (T2 °सम्) (by transp.); B6 Da4 D7 जटा***; M1.6.7 जटां शिरस. T G1-3.6 उत्कृत्योत्कृत्य; M1.5-7 उत्कृत्य कृत्या (for उत्कृत्य). B7 Da3 प्रमुक्तास्; G1 M1.5-7 प्रयुक्ता (for °क्ताः). D5 जटा उत्कृत्य प्रप्रयुक्तातः प्रयुक्तावः (sic). — 2) B7.9 Da3.a4 तत्र (for ततः). K4 T1 G1 भुजंगाः; T2 भुजंगः; G2 भुजंगमाः (for भुजगाः). — 3) D5.7 अह- (for अस्य). T2 G2 भुजंगैः. T2 G1 पीड्यमान- (for °मानः). D7 G2 कंठे; T2 कर्णौ (for कण्ठो). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T G1-3.6 उप(T2 °पा)गतः; D5.7 उपनीताः (for °नीतः). — 4) T G1-3.6 M5 पूर्वं; M1.6.7 पूर्व- (for पूर्वे). M1.6.7 om. च. D5.7 lacuna; T2 M6 स्वायंभुवो. Ds2 D7 -हस्तं (for -हस्त-). Bo.8 D4.5.7.9 -बंधनग्रहणान्; B7 Dn1.n4 D8 D3.8 G2 -ग्रहणान् (for -बन्धग्रहणान्). T2 निलकंठत्वम्. K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 एव च; D5 अवाप एव; D7 अथा एष च; T G1.3.6 उप(T1 G3.6 °पा)नीतः; G2 उपगतः; M1.5-7 lacuna (for एव वा). ❀ Cs: नारायणो बदरिकाश्रमवासी । सोऽपि कश्चिद्ब्राह्मणः । ❀

16 V1 missing (cf. v. l. 1). — 1) K6.7 Bo.9 Da3 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 M1.5-7 अमृतोत्पादन-; B6.7.9 Da4 °त्पाद-; T2 °त्पादांते; G2 °त्पादनांते (for °त्पादने). Ś1 K1.2.4 तपश्चरणताम्; D4.9 पुरश्चरणम्; G1 पुनर्भक्षणताम् (for पुरश्चर°). After पुरश्चरणतां, T1 G3.6 ins. विशेषस्य; T2 विषस्य; G1 वायुसमीकृतस्य विषस्य; G2 विषयस्य. K2 उपागतस्य; T G1-3.6 M1.5-7 उपगतश्च (for °गतस्य). After उपगतस्य, G1 ins. तन्द्रक्षणमृति**स्य निमित्तमेव चंद्रकलाशिरसि ब्रह्मणानि**. Ś1 K1.2 [आं]गिरसस्य; T2 °रसौ; G1 °रस- (for °रसो). K6 उपस्पृतो; Ds1 °सृतो; Ds2 °सृपतो; G1 °स्पृश-

स्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादं गतवत्यः किलापः ।१। अथ बृहस्पतिरपां चुक्रोध ।२। यस्मान्ममोपस्पृशतः कलुषीभूता न प्रसादमुपगतास्तस्मादद्यप्रभृति झषमकरमत्स्यकच्छपजन्तुसंकीर्णाः कलुषीभवतेति ।३। तदाप्रभृत्यापो यादोभिः संकीर्णाः संवृत्ताः ।४॥ १६

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्रीयोऽसुराणाम् ।१। स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमसुरेभ्यः ।२॥ १७

अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसारमसुरा वरमयाचन्त ।१। हे स्वसरयं ते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमददत्परोक्षमस्माकम् ।२। ततो देवा वर्धन्ते वयं क्षीयामः ।३। तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथास्मान्भजेदिति ।४॥ १८

अथ विश्वरूपं नन्दनवनमुपगतं मातोवाच ।१। पुत्र किं परपक्षवर्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाशयसि ।२। C. 12. 12206 B. 12. 343(2). 30 K. 12. 351. 30

सोद्; G2 °स्पर्शिते; M1.6.7 °स्पृशतौ (for °स्पृशतो). K2 प्रधानं (for प्रसादं). G1 कलापः; G2 किलापुः (for किलापः). — 2) T G1-3.6 om. अथ. D7 T2 अपापं; G2 आपः; Kumbh. ed. अभ्यश् (for अपां). K2 कक्रोध; D7 चक्रोध (for चु°). — 3) Ds1 यस्मान्मनोस्पृशतः; D7 यस्यात्मनोप° (for यस्मान्ममो°). After -स्पृशतः, Ś1 K1.2.4 ins. आपः. Bo T1 G1.3.6 कलुषभूता (for कलुषी°). B7.9 Da3.a4 om. न प्रसादमुपगताः. K6 Bo.6 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. न च; B8 च मत्- (for न). D3 उपागताः; G3 उपगतः (for उपगतास्). After उपगतास्, Ś1 K1.2.7 D3-5.9 G3 ins. स्थ. D5 यस्माद् (for त°). D5 मकरझष- (for झषमकर-). K1 चष-; Da4 हृष-; D7 विष- (for झष-). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 om. मत्स्य. K7 D4.5.9 -कच्छपमत्स्य-; D7 T2 -मत्स्यकच्छपः (for °कच्छप-). Ś1 K1.2 -जंतुकीर्णाः; K4 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 -जंतुभिः; B9 Da3.a4 -जंतुसंकीर्णा; D7 T2 G2 -शतमंडूकसंकीर्णा; T1 G3.6 -मंडूकसंकीर्णाः; G1 Kumbh. ed. -जंतुमंडूकसंकीर्णाः (for -जन्तुसंकीर्णाः). Ś1 K1.2 -भवथ; K7 D4.5.9 -भविष्यथ; Bom. ed. -भविता (for -भवत). After इति, D5 ins. उवाच च. — 4) D7 T2 तं; G2 ततः (for तदा-). Bo.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G1 सं(Ds2 सु)प्रवृत्ताः; B7 संभूताः; D6 संवृक्षाः (sic); D7 संसृताः; M1.7 संप्रयुक्ताः; M6 संपृक्ताः (for संवृत्ताः).

17 V1 missing (cf. v. l. 1). — 1) K6 विश्वरूपौ; D5 °रूपा. After विश्वरूपो, Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. ins. हि. K4 त्वाष्टुः; T2 त्वाष्ट्र- (for त्वाष्ट्रः). Ds2 स्वश्रीयो; D5 सुश्रीयो (for स्वस्रीयो). After ऽसुराणां, T1 G3.6 ins. तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्सोमपानं सुरापानमन्नादनं. — 2) K2 सं-; B8 lacuna (for स). Da4 दैवेभ्यो (for दे°). K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. अदात्; D7 अवतत्; G1-3.6 अवदत्; M6 अददात् (for °दत्). D5 T1 om. (hapl.) from परोक्ष up to भागम् (in 18²); D7 reads the same twice. T2 सुरेभ्यः (for असु°).

18 V1 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D7, cf. v. l. 17². D5 T1 om. 18¹ (cf. v. l. 17²). — 1) G2 om अथ. D7 (both times) T2 विश्वमातरं (for विश्वरूपमा°). D4 lacuna; G1 सुरा (for असुरा). D4 G2 अयाचन. After अयाचन्त, M7 ins. च. — 2) D5 T1 om. up to भागम् (cf. v. l. 17²). K6 अयं; D7 (both times) अपयंति; T2 अपयंते (for अयं ते). B6 lacuna for प्रत्यक्षं देवेभ्यो. Before प्रत्यक्षं, Ś1 K1.2.4.7 D3.9 ins. स. K2 प्रत्यक्षे. K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds (orig.) Kumbh. ed. अदात्; Ds1 D2.3 (marg.).8 अहरत् (D8 °रन्); Ds2 आहरत्; D4.9 G1 M5 अददात्; D7 T2 G2 अवदत्; G3.6 अदत् (for अददत्). The portion from परोक्ष up to धर्मे (in 12. 336. 16²) is lost in Ś1 on missing fol. — 3) T2 om. ततो. D5 T2 देवाश्च (for देवा). K1 जीयामः; D6 क्षीयाम; T1 G3.6 M1.6.7 क्षयामः (for क्षी°). — 4) K1.2 D4.5.9 तस्मादेनं (K2 °तं); D7 तदेवं (for °नं). T1 वरयितुम् (for वार°). Dn4 अर्हति (for °सि). After अर्हसि, K1.2 ins. इति. K2 यथा; B6 lacuna (for तथा). Ds2 M1.6.7 यमस्मान् (for यथास्मान्). D7 तयास्माञ्जयेति; G2 तस्माद्वयं जयेमेति.

19 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) G2 om. अथ. B6 Da4 D5 om. वन. K7 -वनमागतं; Da3 Ds D4.9 -वनमुपागतं; T G1-3.6 M1.5-7 -वनगतं (for -वनमुपगतं). K1.2.4.7 D4.5.9 [अ]ब्रवीत् (for [उ]वाच). — 2) K4 lacuna; T2 पुत्रं (for पुत्र). K6 om. किं. D4.5.9 परपक्षं (for °पक्ष-). K7

C. 12. 13209
B. 12. 343(2). 31
K. 12. 351. 30

नाहस्येवं कर्तुमिति । ३ । स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रमणीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात् । ४ ॥ १९

हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुः शापं प्राप्तवान् । १ । यस्मात्त्वयान्यो वृतो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति । २ । तच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधम् । ३ ॥ २०

विश्वरूपो मातृपक्षवर्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत् । १ । तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वीः श्रीमत्योऽप्सरसो नियुयोज । २ । ताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत्तासु चाप्सरःसु नचिरादेव सक्तोऽभवत् । ३ । सक्तं चैनं ज्ञात्वाप्सरस ऊचुर्गच्छामहे वयं यथागतमिति । ४ ॥ २१

तास्त्वाष्ट्र उवाच । १ । क्व गमिष्यथ आस्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यतीति । २ । तास्तमब्रुवन् । ३ । वयं देवस्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति । ४ ॥ २२

D4. 9 -वर्धयस ; B7 lacuna (for -वर्धनस). B7 lacuna for त्वं मातुलपक्षं. K1. 2. 4 नाशयिष्यसीति ; D5 नाशयति (for °यसि). — [3]) G3 कर्तुमुद्दर (for कर्तुमिति). — [4]) D7 T G1. 2. 6 स हि ; G2 हि (for स). K1. 2. 4 lacuna ; D7 वचन- ; T G1. 2. 6 M7 वचनम् (for वाक्यम्). B7 अनप- (for अनति-). K7 om. मिति. D7 -समतिक्रामणंयवीति (sic). K2 हिरण्यकशपुम् ; D5 lacuna. K7 आगातीरे ; Ds1 आगत् ; D4. 9 आगात् ; D5 lacuna ; M1. 6. 7 उपागात् ; M5 उपागमत् (for अगात्).

20 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — [1]) M1. 7 om. from हैरण्य up to भङ्गार्थम् (in 21[2]). D5 lacuna for हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठा. K6 B6. 7 Da3. a4 om. च. Da3. a4 वासिष्ठाद् ; D4 विशिष्टाद् ; D7 वाशिष्ठाद्. K2 हिरण्यकशपुः. — [2]) After त्वया, K7 D4. 9 ins. यज्ञे. D7 T2 G2 हतोन्यो ; T1 G1. 2. 6 वृतोन्यो (by transp.). K1. 2. 4 transp. वृतो and होता. Dn4 यस्माद् (for त°). K7 असमाप्ते (for असमाप्त-). T2 G1 पूर्वात् (for अपूर्वात्). K7 सत्त्वजातं ; T1 G2. 6 सत्त्वाद् (for सत्त्वजाताद्). Da4 D8 D8 T1 G2 प्राप्स्यति (for °सि). G2 om. [इ]ति. ※ C8 : होता हिरण्यकशिपोर्वसिष्ठः पूर्वमासीत् । स वसिष्ठो होतारमन्यं विश्वरूपं दृष्ट्वा क्रुद्धः । .※ — [3]) T2 तत्तस्मात् ; G2 तस्मात् (for तत्-). K1. 2. 6. 7 G2 शापाद् (for शापदानाद्). K2 हिरण्यकशपुः.

21 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). M1. 7 om. up to भङ्गार्थम् (cf. v. l. 20[1]). — [1]) Before विश्वरूपो, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. ins. अथ. D5 मातृपक्षे (for °पक्ष-). K1. 2. 4 -वर्धनोत्यंतं ; K7 D4. 9 -वर्धनार्थं ; D7 °नो नात्यर्थं ; T1 G2. 6 °नो ह्यत्यर्थं (for °नोऽत्यर्थं). K2. 7 D4 T1 G2. 6 Kumbh. ed. तपस्यभवत् ; Da3. a4 तपस्यभिरतोभवत् ; D7 T2 G1. 2 °सि (G2 °स्वी) ह्यभवत् (for तपस्यभवत्). — [2]) After तस्य, Da3. a4 ins. तु. K1 om. from र्थमिन्द्रो up to सक्तं (in 21[4]). D5 बह्री ; D7 [S]न्वहदव्या (sic) ; T1 G2. 6 बदर्याश्रममधि ; T2 [S]पि दहव्या (sic) ; G1 M1. 5–7 बह्व्यः ; G2 बत भव्या (for बह्वीः). K2. 4. 7 D4. 9 श्रीमतीर् (for °त्यो). K2 [S]प्सरो ; T2 [S]प्सरसौ (for ऽप्सरसो). K6 [S]भिनियोज ; D4. 9 [S]भियुयोज ; D5 [S]भियुतो न ; T2 G2 युयोज ; G1 युयोजि ; M1. 6. 7 नियोजत (for नियुयोज). K7 [S]प्सरोभियुयोज. — [3]) K7 D4. 9 om. च. K2. 4 transp. क्षुभितं and तस्य. K2. 4 om. (hapl.) from तासु up to भवत्. K6 om. न. K7 B6–8 Da4 D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 इव (for एव). K6 Bo शक्तो ; K7 D4. 9 [आ]सक्तो ; D7 T2 संते (for सक्तो). — [4]) T1 सत्त्वं (for सक्तं). D5 चैते ; D7 चेनं (for चैनं). Bo कृत्वा (for ज्ञात्वा-). After ज्ञात्वा, K7 B1 D4. 9 ins. ता. D7 औचुर्. D7 गच्छेमहि ; T2 गच्छेरु हे (sic) ; G2 गच्छेमहे (for गच्छामहे). D5 om. वयं.

22 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — [1]) K4 त्वोष्ट ; Ds1 D2. 8 त्वष्ट्र (for त्वाष्ट्र). — [2]) M1. 5–7 मा (for क्व). D5 गमिष्यत ; D7 गमितम् ; T2 नागि*थ (for गमिष्यथ). K7 आस्यथास्यतां ; G2 आह्यावतां (sic) ; G3. 6 आस्यंतां. K1. 2. 4 om. from श्रेयो up to वृणीमह (in 22[4]). After सह, D4. 9 ins वः ; T G1–3. 6 वस्तुं. K7 om. श्रेयो. After श्रेयो, M1. 5–7 ins. वो. D3. 5 om. [इ]ति. — [4]) K7 D4 इंद्र- (for इन्द्रं). After इन्द्रं, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 3. 5 Kumbh. ed. ins. देवं. B7 lacuna ; T1 वरं (for वरदं). Da4 पुराण- ; G1 lacuna (for पुरा). T2 G2 प्रभविष्णुत्वं (for °विष्णुं). K7 D4. 7. 9 T1 G1–3. 6 वृणीमहि ; Bo. 7 वृणीम ; T2 वृष्णीमहि ; M1. 5–7 अवृणीमहि (for वृणीमह). K7 om. इति.

23 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — [1]) Dn4

अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदद्यैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति । १ । ततो मन्त्राञ्जजाप । २ । तैर्मन्त्रैः प्रावर्धत त्रिशिराः । ३ । एकेनास्येन सर्वलोकेषु द्विजैः क्रियावद्भिर्यज्ञेषु सुहुतं सोमं पपावेकेनाप एकेन सेन्द्रान्देवान् । ४ । अथेन्द्रस्तं विवर्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदे । ५ ॥ २३

देवाश्च ते सहेन्द्रेण ब्रह्माणमभिजग्मुरूचुश्च । १ । विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुहुतः सोमः पीयते । २ । वयमभागाः संवृत्ताः । ३ । असुरपक्षो वर्धते वयं क्षीयामः । ४ । तदर्हसि नो विधातुं श्रेयो यदनन्तरमिति । ५ ॥ २४

तान्ब्रह्मोवाच ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः । १ । स याच्यतां वरं यथा कलेवरं जह्यात् । २ । तस्यास्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति । ३ ॥ २५

देवास्तत्रागच्छन्यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे । १ । सेन्द्रा देवास्तमभिगम्योचुर्भगवंस्तपसः कुशलमविघ्नं चेति । २ । तान्दधीच उवाच स्वागतं

C. 12. 13213
B. 12. 343 (2). 38
K. 12. 351. 38

तत; D5 [अ]तो (for ता). G1 अत्रैव; G2 अथ वै (for अद्यैव). K7 सेंद्रो. D7 T G1-3.6 om. देवा. K1.2.4 भवंति; D5.7 T2 भविष्यति. —[2]) K7 D4.7.9 T2 G3 om. ततो. K7 T1 G2.3.6 M1.6 7 मंत्रं (for मन्त्रान्). D5 अथ विश्वरूपोप्रमेयमंत्राञ्जजाप. —[3]) G2 ता (for तैर्). K1.2.4 प्रावर्तत; Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 Kumbh. ed. अवर्धत; Ds1 अवर्धत; D4 *वर्धत (for प्राव-र्धत). —[4]) D7 एकेनान्येन; T1 G3.6 एकास्येन (for एकेनास्येन). After लोकेषु, K6 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins. यथावद्. Da4 सहुतं; Ds1 सुहूतं; D7 T2 सुहं*; T1 G3.6 हुतं (for सुहुतं). Ds1 यज्ञं सुहृतेषु (for यज्ञेषु सुहुतं). D5 होमं (for सोमं). K1 [आ]पा; Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. [अ]ब्रम्; D7 lacuna (for [आ]प). D7 lacuna; G1 एको (for एकेन). D7 T G1-3.6 सुरां (for सेन्द्रान्देवान्). —[5]) Ds2 T2 G2 यथेंद्रस्; D4 तथेंद्रस् (for अथेन्द्रस्). Da4 त्वं (for तं). K7 Dn1 D4.7.9 T G1-3.6 वर्धमानं (for विवर्ध°). After विवर्धमानं, M6 ins. दृष्ट्वा. K1.2.4 चिंतयामास (for चिन्तामापेदे). After आपेदे, Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ins. सह देवैः.

24 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1.2.4 महेंद्रेण; K7 सेंद्रा (for सहेन्द्रेण). K6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ते देवाः सेंद्रा (M1 सहेंद्रा) (for देवाश्च ते सहेन्द्रेण). K1.2 D5 ब्रह्मणम्; Ds1 ब्राह्मणम्. K7 D4.9 उपजग्मुर्; D5 अनु°; G2 अपिजग्मुर् (for अभिजग्मुर्). K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.7.8 Kumbh. ed. त ऊचुर् (for ऊचुश्च). —[2]) K7 D5 हुतः (for सुहुतः). T2 सोमं (for सोमः). B8 lacuna; G1 प्रीयते (for पी°). —[3]) B8 lacuna; B8 असोमपाः; D7 भागेभ्यः; T2 भागार्भः; G1 अभागार्हाः (for अभागाः). D5 प्रवृत्ताः; T2 संवृत्ताः (for संवृत्ताः). —[4]) K2 अपरपक्षो; K7 D4.9 ततोसुरपक्षो; G2 अरिपक्षो (for असुर°). After वयं, K7 ins. च. T1 क्षयामः; G6 क्षि° (for क्षी°). —[5]) K7 न; Dn1 lacuna (for नो). G2 transp. विधातुं and श्रेयो. K4.6 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 T1 G3.6 Kumbh. ed. om. यद्.

25 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1.2.4 transp. ब्रह्मा and उवाच. K1.2 D5 ऋषिरेष भार्गवस्; K7 D4 ब्रह्मर्षिरेव भा°; D7 T G1-3.6 M1.5-7 एष (D7 T2 G2 य एष) ऋषिस् (for ऋषिर्भार्गवस्). K1.2.4 om. (hapl.) from तप up to स्तेपे (in 26[1]). K6 D7 T2 G2 M1.6.7 om. तप. —[2]) D5 transp. याच्यतां and वरं. Ds1 याच्यत. K7 Dn1.n4 Ds D2-4.8 वरो; G2 अयं (for वरं). After वरं, B7.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2-4.8 Kumbh. ed. ins. स. G6 repeats यथा. K7 कालेवरं; T G2.3.6 कळेबरं; M7 कलेवरं. After जह्यात्, Dn1.n4 Ds D2.3 ins. तथा विधीयतां. —[3]) T2 तस्याभिर्; G2 तस्यास्थीनि (for तस्यास्थिभिर्). T1 G3.6 M1.5-7 वज्रः (for वज्रं).

26 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). K1.2.4 om. 26[1] (cf. v. l. 25). —[1]) Before देवा, K6.7 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.8.9 Kumbh. ed. ins. ततो; M1.5-7 ते. K6 तत (for तत्र). K6 B6.7.9 Da4 T G1-3.6 M1.5-7 [अ]गच्छंत; K7 समागच्छन्; D5 [अ]गच्छत्स (for °च्छन्). D7 तत्र (for यत्र). G2 ऋचीको (for दधीचो). After दधीचो, K7 D4.5.9 ins. स. —[2]) Before सेन्द्रा, K7 B8 D9 ins. ते. K1.2.4 महीं (K4 °हें)द्राद्ये देवास्; D7 T2 G2 देवाः सेन्द्रास् (by transp.). Bo.9 Da3 Ds2 D3.5 तथा; B6-8 Da4 Dn1.n4 Ds1 D2.8 तं तथा (for तम्). K1.2.4.7 D4.5.9 आगम्य (K7 D4.5.9 °त्य); G2 अभिगत्य (for °गम्य). After भगवंस्, K1.2.4 ins. कच्चित्.

C. 12. 13213
B. 12. 343(1). 30
K. 12. 351. 30

भवद्भ्यः किं क्रियताम् । ३ । यद्वक्ष्यथ तत्करिष्यामीति । ४ । ते तमब्रुवञ्शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति । ५ । अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार । ६ ॥ २६

तस्य परमात्मन्यवसृते तान्यस्थीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत् । १ । तेन वज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थिसंभूतेन विष्णुप्रविष्टेनेन्द्रो विश्वरूपं जघान । २ । शिरसां चास्य छेदनमकरोत् । ३ । तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनसंभवं त्वष्ट्रोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान । ४ ॥ २७

तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देव-

K6 Da3 M5 तपः; Bo. 8 तपः स-; B6. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 तपः सु-; Da4 तपस्ते; G2 तपसं; M1. 6. 7 तव; Kumbh. ed. तपसा (for तपसः). K7 कुशलो (for °लम्). Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G2 अभिन्नं (for अविघ्नं). — [3]) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 transp. दधीच and उवाच. Ds1 भवद्यास्; D7 T G1–3. 6 °द्भिर्; Kumbh. ed. °तां. After भवद्भ्यः, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 7. 8 T1 G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. उच्यतां; T2 उद्यतां. G2 om. किं. After किं, K6 ins. च. After क्रियतां, K1. 2. 4 ins. उच्यतां; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 इति. — [4]) K1 वक्ष्यष; Ds1 वक्ष्यथा; D5 वक्ष्यति; G2 वः कथ्यतां (for वक्ष्यथ). K1 om. तत्. K7 भविष्यामि (for करि°). Bo. 8 Dn1. n4 D2. 3. 8 om. [इ]ति. — [5]) K6 B7 Da4 om. ते. K7 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). D5 -त्यागं (for -परित्यागं). After हितार्थं, D7 T G1–3. 6 ins. अस्माकं च (G2 चेति). K1. 2. 4. 7 Bo D4. 5. 9 T G1–3. 6 भगवन्, B6. 8 Da3 भवान् (for भगवान्). T2 G2 वक्तुम् (for कर्तुम्). K1. 2. 4. 7 Ds2 D4. 7. 9 T G1–3. 6 अर्हसि (for °ति). — After 26[5], D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

871* एवमुक्तो दधीचस्तानब्रवीत् । १ । सहस्रं वर्षाणामैन्द्रं पदमवाप्यते मया यदि जह्याम् । २ । तथेत्युक्त्वेन्द्रः स्वस्थानं दत्त्वा तपस्व्यभवत् । ३ । इन्द्रो दधीचोऽभवत् । ४ । तावत्पूर्णे सेन्द्रा देवा आगमन्कालोऽयं देहन्यासायेति । ५ ।

[(§ 1) G2 दधीचिस्तम् (for °चस्तान्). — (§ 2) T2 G2 सहस्र- (for °स्रं). G2 व्याप्यते (for [अ]वाप्यते). T2 यद्विजह्यां; G3 यदि जह्यात् (for °ह्याम्). — (§ 3) T1 G3. 6 तथेत्युक्तेंद्रः. G2 स्थानं (for स्वस्थानं). G1 तपस्यभवत्; G2 त*सि भवत् (for तपस्व्यभवत्). — (§ 4) ꙮ Cv : दधीचः, दधीचाश्रमगतः । ꙮ — (§ 5) Kumbh. ed. पूर्वेण (for पूर्णे). G2 transp. सेन्द्रा and देवा. T2 कालोहं (for कालोऽयं). G2 काले गते तव न्यासो ह इति.]

— [6]) T2 त*व; G2 तथा (for तथैव). K1. 2 Ds2 [अ]विमानाः (K1 °नः); T1 [अ]भिमानाः; G2 विमनाः (for [अ]वि°). K2 सुखदुःखमहासमो; K7 D4 °दुःखमग्नो; B8 °दुःखे समो; D5 °दुःखसहो (for °समो). D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. आत्मनि (for आत्मानं). After आत्मानं, D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins. परमात्मानं. K7 D4. 9 G2 शरीरत्यागं (for °परित्यागं). — After 26, Kumbh. ed. ins.:

872* श्रुतिरप्यत्र भवति । इन्द्रो दधीचोऽस्थिभिः कृतम् (Ṛv. 1. 84. 13[a]) इति ।

27 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — [1]) K6 Ds D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 तस्मिन् (for तस्य). D5 समात्मनि (for परमात्मनि). K2 अवस्यते; K4. 7 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 Kumbh. ed. अपसृते; D7 T G3. 6 M1. 7 अवसिते; G1. 2 अवस्थिते; Cs (gloss: परमात्मनि लीने सति) Cv (gloss: देहाभिमानं विहाय तस्य मनसि परमात्मन्यपहृते सति) °सृते (as in text). Before तानि, Ds ins. ततस्; M1. 5–7 ins. तस्य. G2 तावति (for तानि). K6 Da3. a4 Ds2 transp. धाता and संगृह्य. T2 G2. 3. 6 Kumbh. ed. विधाता (for धाता). M1. 6. 7 परिसंगृह्य (for संगृह्य). T2 यज्ञम् (for वज्रम्). — [2]) K1. 2 D5 वज्रेन. K6 [अ]भिद्येन; K7 भेद्येन (for [अ]भे°). K1 [अ]प्रधृष्टेन; K2 °वृषेण; Ds2 [अ]धृष्येण; G1 अप्यधृष्येण (for अप्र°). K1. 3. 4. 7 Ds2 D4. 5. 9 ब्राह्मणास्थि- (for ब्रह्मास्थि-). D7 T G1–3. 6 -भूतेन (for -संभूतेन). K1. 2. 4 विष्णुसंप्रविष्टेन; M1. 6. 7 विष्णुप्रभा- (M1 °भ)वाविष्टेन (for विष्णुप्रविष्टेन). D5 विश्वरूपो (for °रूपं). — [3]) T2 रसस्यास्य (for शिरसां चास्य). D5 om. शिरसां. K1. 2. 4 भेदनं; G6 छेदं (for छेदनम्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 चकार (for अकरोत्). — After 27[3], D7 T G1–3. 6 Kumbh. ed. Cv ins.:

873* तक्ष्णा यज्ञपशोः शिरस्ते ददामीत्युक्त्वा ।

[D7 तत्क्षणेन पाप; G1 तक्षणा यज्ञ-; G6 तक्षन्यज्ञ- (for तक्ष्णा यज्ञ-). Kumbh. ed. ददानीत्युक्त्वा (for ददामीत्युक्त्वा).]

— [4]) D7 T2 -गात्रैधनस्; G1 -गात्रमथनस् (for °मथन-).

राज्यं परित्यज्य अप्सु संभवां शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रपेदे। १। तत्र चैश्वर्ययोगादणुमात्रो भूत्वा बिसग्रन्थिं प्रविवेश। २ ॥ २८

अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव। १। देवान्रजस्तमश्चाविवेश। २। मन्त्रा न प्रावर्तन्त। ३। महर्षीणां रक्षांसि प्रादुरभवन्। ४। ब्रह्म चोत्सादनं जगाम। ५। अनिन्द्राश्चाबला लोकाः सुप्रधृष्या बभूवुः। ६। २९

अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नहुषं नाम देवराजत्वेऽभिषिषिचुः। १। नहुषः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपं पालयांबभूव। २। अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च बभूवुः। ३॥ ३०

अथोवाच नहुषः। १। सर्वं मां शक्रोपभुक्तमुप-

C. 12. 13214
B. 12. 343 (2). 46
K. 12. 351. 46

K1. 2 -संभूतं; K7 D5 lacuna; D7 त्वभवत्; T2 G1 त्वं भव (for -संभवं). K1. 4. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 T G3. 6 M7 Kumbh. ed. त्वाष्ट्रोत्पादितम् (for त्वष्ट्रो°). G3 om. एव. D7 वृत्रमित्रो (for °मिन्द्रो). K1 om. जघान.

28 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) K1 om. from तस्यां up to दिन्द्रो. G2. 3. 6 तस्य; M5 तस्मिन् (for तस्यां). K7 D4. 9 द्विधीकृतायां; D7 T G1–3. 6 M1. 6. 7 द्विधाभूतायां; M5 द्विधाभूते तद् (for द्वैधीभूतायां). K2 lacuna; K4 ब्रह्महत्यायां; K6 °वध्याया; K7 D4. 9 M5 °वध्या- (for °वध्यायां). T1 G3. 6 om. भयाद्. D5 राज्यं (for देवराज्यं). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 G1 Kumbh. ed. पर्यत्यजद् (G1 °ज्य) (for परित्यज्य). D7 M1. 5–7 अ-(D7 ह्य)प्संभवां; T2 G1 ह्यसंभव(G2 °वा)त्; G1 ह्यप्सु संभवां (for अप्सु सं°). Da3 संभवं; Da4 lacuna (for °वां). After संभवां, K6. 7 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. च. T1 G3. 6 M5 शीतळां; T2 शितमो (sic); G2 lacuna; M1. 6. 7 मानशीतळां (for शीतलां). K1 मानवसमरः शीवलां; K2 मानससारः शीतलां; K4 मानसं सरःशीतलां (for शीतलां मानससरोगतां). G3 -सागरोगतां; M1. 5–7 -सरोद्गतां (for -सरोगतां). K1 नलिनी; T G2. 3. 6 M1. 5–7 नळिनीं. K1. 2 प्रपेथे; K4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 M1. 5–7 प्रतिपेदे; Da4 पदे पदे (for प्रपेदे). — 2) K1 वैश्वर्य-; D5 ऐश्वर्य- (for चै°). K1. 2. 6 अणुमात्रं भूत्वा; K7 D4. 5. 9 अनु(D4. 9 °णु)र्भूत्वा; B6. 7 अणुमानभूत्वा (for °मात्रो भूत्वा). K2 G1 विसग्रंथिं; K7 Da4 D4. 9 विशग्रंथिं; Ds1 विषग्रंथि; D5 विश्वग्रंथिं; M1. 7 बिसं ग्रंथिं (for बिसग्रन्थिं). Ds1 प्राविवेश. T2 खिसग्रंथिमप्रविवेश (sic).

29 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). K2. 4. om. (hapl.) 29¹–29². — 1) G2 अत (for अथ). After अथ, D7 T G1. 3. 6 ins. तस्मिन्; G2 तर्हि अस्मिन्. K6 Ds1 -मयप्रणष्टे; K7 D4. 9 -भयनष्टे; D7 T G2. 3. 6 Kumbh. ed. -कृते प्रण(D7 °न)ष्टे; G1 -हते प्रणष्टे (for -भयप्रनष्टे). D5 अथ ब्रह्मन्या * मयप्रनष्टे. B8 (marg.) M1. 5–7 इंद्रे; D7 T G1–3. 6 जगदीश्वरे इंद्रे (for शचीपतौ). K1 Da4 T2 जगदीश्वरं; G2 °दनिंद्रं (for °द-नीश्वरं). D5 च (for बभूव). — 2) G2 देवराजस् (for देवान्रजस्). D7 om. रज. Da3. a4 चापि विवेश (for चाविवेश). — 3) D5 मंत्रो; D7 मात्रो; T G2. 3. 6 मात्रा; M1. 7 lacuna (for मन्त्रा). M1. 7 om. न. K4 प्रावर्तते; G2 प्रवर्तत; M1. 7 वर्तत. — 4) K6 ऋषीणां; M1. 6. 7 महर्षिगणानां (for महर्षीणां). K1. 2. 7 D4. 5. 9 प्रादुर्बभूवुः; Da4 °रभूत्; Ds1 °रभवत्. — 5) K7 Da4 D4. 9 om. च. K1. 2 B9 Da3 M7 चोत्सादं; T1 चोत्पादनं (for चोत्सा°). — 6) K2 अनिरुद्राश्; T2 अनिंद्रश्; G2 अनिंद्रेण (for अनिन्द्राश्). T1 परा लोकाः; G2 बललोकाः (for [अ]बला लोकाः). K1 सुप्रहृष्या; K7 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 सुप्रधर्षा; T2 सुवेधर्षा; G2 सुप्रधर्षणा; M1 सुदृष्ट्या; M6. 7 सुदृष्या (for सुप्रधृष्या). B8 संबभूवुः; B9 बभूव.

30 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) K7 D4. 9 om. अथ देवा. B8 om. अथ. D8 देवता (for देवा). After देवा, D7 T2 G2 ins. च. B6 lacuna; Da3. a4 D7 चायुषं (for °षः). K2 पात्रं (for पुत्रं). K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 D2. 3. 8 G3 Kumbh. ed. देवराज्ये; D8 राज्ये; D7 T G1. 2. 6 देवानां राज्ये (for देवराजत्वे), K1 [ऽ]तिषिषिचुः; D7 [ऽ]भिषेकं चक्रुः; T2 [ऽ]त्यभिषेषिचुः; G1 [ऽ]भिषिच्यत; G2 न्यभिषिषिचुः; M1. 7 [ऽ]भिषिचुः (for °षिषिचुः). — 2) Before नहुषः, K2. 4. 6. 7 B8. 9 D4. 5. 9 ins. ततो; D7 T1 G2. 3. 6 M5. 6 स. G2 ज्योतिषा (for °षां). D5. 7 ललाटैर् (for °टे). T2 G1 व(T2 ज)लवद्भिः (for ज्वलद्भिः). K1. 2. 7 D4. 9 सर्व(K2 °र्वे)तेजोहर-; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 7 T G1–3. 6 सर्वभूततेजोह(G3 °म)रैस्; B7. 9 (both also) सर्वभूततेजो हर

C. 12. 13214
B. 12. 343(2). 46
K. 12. 351. 46

स्थितमृते शचीमिति । २ । स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमदुवाच चैनाम् । ३ । सुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति । ४ । तं शची प्रत्युवाच । ५ । प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशोद्भवश्च । ६ । नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति । ७ ॥ ३१

तामथोवाच नहुषः । १ । ऐन्द्रं पदमध्यासते मया । २ । अहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्राधर्मः कश्चित्त्वमिन्द्रभुक्तेति । ३ । सा तमुवाच । ४ । अस्ति मम किंचिद्व्रतमपर्यवसितम् । ५ । तस्यावभृथे त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभिरिति । ६ । स शच्यैवमभिहितो नहुषो जगाम । ७ ॥ ३२

अथ शची दुःखशोकार्ता भर्तृदर्शनलालसा नहुषभयगृहीता बृहस्पतिमुपागच्छत् । १ । स च तामभिगतां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाच । २ । अनेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय । ३ । सा तवेन्द्रं दर्शयिष्य-

---

द्भिस् (for सर्वतेजोहरैस्). Bo. 6-9 Da4 त्रिपिष्टपं (for त्रिवि°). K1. 2. 7 D4. 5. 9 G2 पालयामास (for °यांबभूव). ❀ C3 : ज्योतिषां, ज्योतिष्टोमानाम् । ललाटे ज्वलद्भिः, यथा ललाटं सर्वोपरि । ज्वलद्भिः, अत एव सर्वतेजोहरैः । ❀ — 3) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ततो (for अथ). M1. 7 प्रकृतम् (for °तिम्). Dn1 आवेदे (for °दिरे). K6 सुस्थाश्च (for स्व°). After स्वस्थाश्च, K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. ins. हृ(D5 रि)ष्टाश्च.

31 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) K1 नहुशः; B8 lacuna; D5 नाहुषः. — 2) D8 सर्वे (for सर्वं). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 शक्रो(T2 शुक्रो-; G2 शमु)पभोज्यम्; Kumbh. ed. °भोग्यम् (for °भुक्तम्). K6 उपपन्नम् (for °स्थितम्). — 3) M1. 6. 7 om. समीप-. K1. 2. 7 D5. 7. 9 T2 G1. 2 M5 अगच्छद्; T1 G3. 6 आगच्छद् (for अगमद्). After अगमद्, D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins. बृहस्पतिगृहे चासीनाम् (G2 वासिनीम्). — 4) Before सुभगे, K1. 2 ins. हे. B8 om देवानां. G2 transp. भजस्व and माम्. T2 भजः स मामिन् (sic) (for भजस्व मामिति). — 5) M1. 6. 7 सा तं (for तं). B8 शचीं; M7 (sup. lin.) सती (for शची). — 6) K2 प्रकृता; K7 प्रकृत्यां; G1 प्रीत्या (for प्रकृत्या). Da1 तं (for त्वं). K1 reads from सोम up to मिति (in 31[7]) on marg. — 7) Before नार्हसि, D5 ins. त्वं. K7 om. नार्हसि. K7 परपत्नीं; M1. 6. 7 °दार- (for °पत्नी-). K1. 2. 4 -दर्शनं; K7 -धर्षणां; G3. 6 -प्रधर्षणं (for -धर्षणं).

32 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) D7 T2 ततो(T2 °थो)वाच; G2 अथो° (for तामथो°). — 2) K6 इंद्रं (for ऐन्द्रं). K6. 7 अध्यासते; D7 T2 अध्यस्यते (for अध्या°). — 3) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 om. अहम्. K2 राज्यरत्नधनहरो; K7 D4. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 °रत्नह(D7 °र-; T2 °ध)रोहं (K7 D4 °रो); D5 राज्यहरो (for राज्यरत्नहरो). D7 G1 कश्चित्; T1 G2. 3. 6 क्वचित् (for कश्चित्). B8 Da1 त्वाम्; T2 तम् (for त्वम्). K1 G2 इंद्रे भुक्ते(G2 °क्त्वे)ति; K7 Bo. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. इंद्रोपभुक्तेति; T1 इंद्रपुत्रेति (for °भुक्तेति). — 4) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 चैनम् (for तम्). K1. 2. 4 प्रत्युवाच (for उवाच). — 5) D8 lacuna; D7 T2 अस्मिन् (for अस्ति). K1. 2 व्रतं कश्चिद्; D5 किंचिन्मम (by transp.); G2 M1 मम कंचिद्. K1 उपर्यवसितं; K2 अपरि°; B8 अपर्यवस्थितं; T1 G2. 3 6 पर्यवसितं (for अपर्य°). — 6) Before तस्य, D7 ins. अस्ति. K7 अवभृते; D5. 7 अवसाने; T2 असिभूये; Ca (gloss : समाप्तौ) अवभृथे (as in text). T G1-3. 6 उपगम्य वदामि (for उपगमिष्यामि). K7 D4. 9 अहोभिर् (for एवाहो°). — 7) D5 T G1-3. 6 om. स. K7 B6. 9 Da3. a4 एवम्; M1. 6. 7 चैवम् (for शच्यैवम्). D5 transp. शच्या and एवम्. K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 4. 8 Kumbh. ed. om. नहुषो.

33 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) T1 om. शची. After शची, M1 6. 7 ins. पति-. G2 om. भर्तृ. Da4 -भयग्रहीता; D7 -भयपरिगृहीता; T G3. 6 M1. 5-7 -भयपरिगता; G1 -परिभवपरिगता; G2 -भयपरीता (for °गृहीता). — 2) K1 अभिगतं; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 Kumbh. ed. अत्युद्विग्नां; Ds2 D5 उद्विग्नां; D7 T G1-3. 6 आगतां; M1. 5-7 lacuna (for अभिगतां). D7 T1 G1-3. 6 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव). K1. 2. 4 प्रधा(K2 °दा)नं; Da4 ध्यायं (for ध्यानं). K2 प्राविश्य; M1. 6. 7 प्रविश्यैव (for प्रविश्य). K2 कर्तृकार्य-; K6 भर्तुः कार्य-; D4. 9 भर्तृकार्ये; G1 **कार्य- (for भर्तृकार्य-). K2 -तत्परं ज्ञात्वा; T2 G1 -तत्परज्ञां. After उवाच, M1. 6. 7 ins. तां. — 3) K1. 2 Bo. 7. 8 G2 अनेन (for अनेनैव). K1. 2. 6 Bo D8 तपसा चान्वितां; D4 °सा वान्विता; D5. 7 T

तीति । ४ ॥ ३३

साथ महानियममास्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयत् । १ । सोपश्रुतिः शचीसमीपमगात् । २ । उवाच चैनामियमस्मि त्वयोपहूतोपस्थिता । ३ । किं ते प्रियं करवाणीति । ४ । तां मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या मता चेति । ५ । सैनां मानसं सरोऽनयत् । ६ । तत्रेन्द्रं बिसग्रन्थिगतमदर्शयत् । ७ ॥ ३४

तामिन्द्रः पत्नीं कृशां ग्लानां च दृष्ट्वा चिन्तयांबभूव । १ । अहो मम महद्दुःखमिदमद्योपगतम् । २ । नष्टं हि मामियमन्विष्योपागमद्दुःखार्तेति । ३ । तामिन्द्र उवाच कथं वर्तयसीति । ४ । सा तमुवाच । ५ । नहुषो मामाह्वयति । ६ । कालश्चास्य मया कृत इति । ७ ॥ ३५

£. 12. 13216
B. 12. 343(2) 49
K. 12. 351. 49

G1. 3. 6 °सान्विता (G6 °तां) (for °सा चान्विता). G2 तपसान्वितेनान्विता. Da4 D4. 5 G3 देवी ; D7 lacuna (for देवीं). M1. 6. 7 transp. वरदाम् and उपश्रुतिं. Da3. a4 उपश्रुतिमंत्रैर् (for उपश्रुतिम्). T1 G2 आवाहय ; M1 6. 7 उपाह्वय (for आह्वय). ❀ Cv : आरब्धवाक्यानुकूलश्रुतिरुपश्रुतिरुच्यते । ❀ — 4) Before सा, Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh ed. ins. तदा. B9 सा ते ; G8 स्वसा ; M1. 7 स (for सा). K6 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. ते इंद्रं ; D7 तव देवि इंद्रं ; T2 तदे* (for तवेन्द्रं). K7 D4. 5. 7 दर्शयिष्यति ; M1. 6. 7 °ष्यसीति (for °ष्यतीति).

34 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) K7 Da3. a4 D4. 5. 9 सा च ; Da2 अथ ; D7 सा तथा ; T G1-3. 6 सा (for साथ). K6 B6. 7 D5 om. महा. K1 -नियमसमागता ; K2. 4 -नियममागता ; K6 Bo. 6-9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T2 G2 Kumbh. ed. -नियमस्थिता (for -नियममास्थिता). After नियममास्थिता, Da3. a4 D5 ins. तां ; D4. 9 तां च. K7 M1 देवी- (for देवीं). D5 om. वरदां. K1. 2. 4 Da3. a4 D4. 7 T G1-3. 6 transp. वरदाम् and उपश्रुतिं. Dn1 एव (for मन्त्रैर्). After मन्त्रैर्, K6 ins. उपश्रुतिं. K2 आहुयत् (sic) ; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आह्वयति (for °यत्). — 2) K7 सापश्रुतिः ; T1 सोपश्रुतिं. T G1-3. 6 M1. 5-7 om. शचीसमीपम्. K2 T2 G2 M1. 5-7 आगात् ; B8 आगमत् (for अगात्). ❀ Cv : उपश्रुतिः दृश्या सती साहाय्यं चक्रे । अन्येषामदृश्यैवोपकरोतीति भावः । ❀ — 3) K2 D5. 7 एनाम् ; Da4 चैताम् (for चैनाम्). D7 lacuna ; T2 इदम् (for इयम्). After इयम्, G2 ins. अहम्. K1. 2. 4. 7 Bo. 7. 9 Da3 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 G2 Kumbh. ed. अस्मीति (for अस्मि). K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2-5. 8. 9 G1-3. 6 त्वयाहूतोपस्थिता (Ds1 °ताः ; D4 °तां) ; D7 तथाभूते तमसि स्थिता ; T1 त्वयाहूतो*** ; T2 तथाभूते तपस्थितात् ; M1. 5-7 त्वया भूतोपस्थिता (for त्वयोपहूतोपस्थिता). — 4) D7 T G1-3. 6 om. प्रियं. — 5) M7 ता (for तां). After उवाच, T2 ins. च. K2 G2 om. शची. B8 भवति (for भगवति). G2 transp. मे and भर्तारं. K1. 2. 4 D5 lacuna ; M1. 6. 7 इति त्वं (for त्वं). K1. 2. 4 Bo. 6-9 Dn1 D2. 3. 8 सत्या ऋता ; K6 सत्या वृता ; K7 D9 सत्योपयाचिता ; Da3 a4 सत्यां भाता ; Dn4 सत्याक्षता ; D4 सत्योपचिता ; D5 शच्योरिता ; T1 (also as in text) सत्यां मतां ; T2 सत्यामरा (for सत्या मता). After मता, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed ins. सतां. D5 इति ; T2 सेति ; G2 M1 चैति. D8 C8 (gloss : अप्रधृष्या, अप्रकम्पा । ऋता, अविप्रलम्भका । सत्या, सत्यवादिनी) त्वमप्रधृष्या ऋता सत्या दृष्टा मता चेति. — 6) G2. 3 M1. 5-7 मानस- (for °सं). — 7) K2 Da4 तथेंद्रं (for तत्रेन्द्रं). K1. 2 M7 विस- ; K7 D9 बिश- ; Da4 विश- ; Ds1 विष- (for बिस-). Da3. a4 -ग्रंथिस्थितम् ; Dn4 -ग्रंथिगम् (for °गतम्).

35 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T2 G1 M1. 5-7 Kumbh. ed. तामथ ; T1 G3. 6 तां ; G2 अनामयः (for तामिन्द्रः). After पत्नीं, Kumbh. ed. ins. शचीं. K7 D9 कृशां क्लांतां ; B8 ग्लानां कृषां ; D7 कृशां गतं ; T1 G2 कृषां ; T2 कृतां गतं ; G1. 3. 6 कुशांगीं ; M1. 6. 7 कृशां दीनां (for कृशां ग्लानां). K1. 2. 4 lacuna ; K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 M5 Kumbh. ed. चेंद्रो ; M1 इंद्रो ; M6. 7 चैवमिंद्रो (for च). K2 om. दृष्ट्वा. K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 चिंतयामास (for °यांबभूव). — 2) D4 मे ; T1 G3. 6 lacuna (for मम). K4. 6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. om. महद्. K6. 7 T1 G3. 6 om. इदं. K1 अस्योपगतं ; K4 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. उपगतं (for अद्योपगतम्). — 3) K1. 2 lacuna ; G2 कष्टं (for नष्टं). K1. 2. 7 D4. 5. 9 यन् (for हि). After इयम्, D7 T G1-3. 6 M5 ins. अद्य. K6 अन्वेष्य ; T1 G3. 6 अन्वेषयति (for अन्विष्य). After

C. 12. 13216
B. 12. 343 [2]. 49
K. 12. 351. 49

तामिन्द्र उवाच । १ । गच्छ । २ । नहुषस्त्वया व्राच्योऽपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्व । ३ । इन्द्रस्य हि महान्ति वाहनानि मनसः प्रियाण्यधिरूढानि मया । ४ । त्वमन्येनोपयातुमर्हसीति । ५ । सैवमुक्ता हृष्टा जगाम । ६ । इन्द्रोऽपि बिसग्रन्थिमेवाविवेश भूयः । ७ ॥ ३६

अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वोवाच नहुषः पूर्णः स काल इति । १ । तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तम् । २ । स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् । ३ ॥ ३७

अथ मैत्रावरुणिः कुम्भयोनिरगस्त्यो महर्षीन्विक्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत् । १ । पद्भ्यां च तेनास्पृश्यत । २ । ततः स नहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्त पाप पतस्व महीम् । ३ । सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठेयु-

---

अन्विष्य, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. ins. यत्पत्नी; T1 G3. 6 पत्न्याम्; T2 G1. 2 यत्पत्न्याम्. K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. अभ्यगमद्; K7 D4. 5. 9 अभ्युप(D5 °पा)गमद्; D7 T G1–3. 6 आगता (T2 °तां); M1. 5–7 अभ्यागमद् (for उपा°). D4. 5. 9 सुदुःखार्ता. — K2. 4 D5 om. (hapl.) 35^{4}–35^{7}. — 4) K1 B5 Da3. a4 Ds1 M1. 6. 7 वर्तसि; D7 T3 वक्त्रं स (sic); T1 G1–3. 6 वर्तसे (for वर्तयसि). — K2. 4 D5 om. 35^{5} (cf. v. l. 35^{4}). — 5) Da3. a4 transp सा and तमुवाच. Bo सा च; G2 lacuna (for सा). G2 ताम् (for तम्). — K2. 4 D5 om. 35^{6} (cf. v. l. 35^{4}). — 6) After मां, D7 T G1–3. 6 ins. दुष्टः. K1 बाधते; K6 आह्वयते; K7 B5 Da3. a4 D4. 9 आरभते; B1 अभिक्रमते (sic); D7 G1. 2 M5. 6 तर्कयति; T1 तर्जति; T2 कर्तयति; G3. 6 तर्जयति; M1. 7 तरयति (for आह्वयति). After आह्वयति, K6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 Kumbh. ed. ins. पत्नीं कर्तुं. — K2. 4 D5 om. 35^{7} (cf. v. l. 35^{4}). — 7) D4 कर्तुं (for मया). K1 दत्त; K6 हृत (for कृत).

36 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 2) M1. 6. 7 om. गच्छ. G2 गच्छन्. — 3) Before नहुषस्, D4. 9 ins. त्वं. D7 T G1–3. 6 ऋषियुक्तेन; M5 महर्षि° (for मामृषि°). Ds2 lacuna; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 वाहनेन (for यानेन). M1. 6. 7 om. त्वं. K6 आधिरूढ; D4 अभिरूढो; D5 अधिरूढस्; D7 lacuna; T2 असिकूलो (sic); G1 अधिरूढौ; G2 अधिगतो; M1. 6. 7 अतिरूढेन (for अधिरूढ). After अधिरूढ, K7 D4. 7. 8 T G1–3. 6 ins. माम्; D5 सम्. After उद्वहस्व, K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 Kumbh. ed. ins. इति. — 4) Before इन्द्रस्य, B1 ins. तं. K1. 2. 4 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. om. हि. T2 अभिमाहुतिवाह्यानि; G2 lacuna (for महान्ति वाहनानि). After वाहनानि, Kumbh. ed ins. सन्ति. B3. 9 Dn1 Ds1 D3. 8 Kumbh. ed. मनः (for मनसः). K1. 2. 4 अधिरूढपूर्वाणि; K6. 7 अधिरूढाणि; T G1–3. 6 °रूढेन (for °रूढानि). K1 lacuna; D4 तथा (for मया). — 5) K1. 2 त्वं मा(K1 त्वमा)न्येन (for त्वमन्येन). Da3. a4 उपेयातुम्; D5 उपायातुम् (for उप°). K7 D4. 9 om. [इ]ति. — 6) G2 उक्तः. D7 T G1–3. 6 प्रहृष्टा (for हृष्टा). — 7) K7 D4. 5. 9 T2 G2 M1. 6. 7 om. ऽपि. K4. 7 D4. 9 बिश-; Da4 विश-; Ds1 विष- (for बिस-). B3 अविशद्; T2 अविशेष (for आविवेश). K6 om. भूयः.

37 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — 1) M6 नाथ (for अथ). G2 इंद्राणीन्; M1 एनं; M6 एनां; M7 एनान् (for इन्द्राणीम्). D7 T2 G1. 3. 6 M1. 5–7 दृष्ट्वाभ्यागताम् (by transp.); T1 दृष्ट्वाभ्युपगताम्; G2 दृष्ट्वा ह्यागताम्. After दृष्ट्वा, K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. ins. तां. D5 om. उवाच. After नहुषः, Kumbh. ed. ins. यन्मे त्वया कालः परिकल्पितः. K7 om. स. D7 T G1. 3. 6 यो (T2 ये) मे त्वया; G1 मे त्वया; M1. 6. 7 यस्ते मया (for पूर्णः स). After स, G3 ins. परिकल्पितः. G2 om. काल. After काल, D7 T1 G6 M1. 6. 7 ins. परिकल्पितः सं(M5 स)पूर्णः; T2 G1 परिकल्पितः स संपूर्णः; G2 सत्यं परिपूर्णम्; G3 संपूर्णः. M5 यस्त्वया समयः परिकालः परिकल्पितः स पूर्णकालः. — 2) G2 om. शक्रेण. D7 T1 G6 transp. शक्रेण and यथोक्तं. K7 यथोक्ता. After यथोक्तं, D7 T G1. 2. 6 ins. दुष्करमिति; G3 तं दुष्करमिति. — 3) Before स, K7 D9 ins. ततः. K1. 2. 4. 7 D4 lacuna; D7 T G1–3. 6 अथ (for स). After स, K7 D9 ins. नहुषः. D4 om. युक्तं. K1. 2. 4 यानम् (for वाहनम्). K7 आधिरूढः. K1. 2 स शचीम्; K4 शचाम् (for शचीसमीपम्). K1. 4 G2 आगच्छत्; K2 आगच्छेत्; Da4 उपागमत्; Dn1 उपगच्छत्; D7 G1. 3. 6 M5 अगच्छत्; T गच्छन्; M1. 7 अपगच्छत् (for उपा°).

स्तावदिति । ४ । स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् । ५ ॥ ३८

अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत् । १ । ततो देवा ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः । २ । ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्मवध्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति । ३ । ततः स वरदस्तानब्रवीदश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतु । ४ । ततः स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति । ५ ॥ ३९

ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन्यदा तदा शचीमूचुर्गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्वेति । १ । सा पुन-

C. 12. 13217
B. 12. 342(2). 52
K. 12. 351. 52

---

38 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1. 2. 4. 7 B6 (marg. as in text) D4. 5. 9 अथैनं (for अथ). K1 G1 मैत्रावरुणि-; D5 मित्रावरुणिः; T2 मैत्रवरुणिं. After मैत्रावरुणिः, D8 ins. भगवान्. After अगस्त्यो, K1. 2. 4 ins. च; B0. 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. ऋषिवरो (M5 °र्यो). K2 महर्षी; G2 महार्षि (for °र्षीन्). After महर्षीन्, G2 ins. शिबिकां वहन्. G2 om. from विक्रिय up to ब्रवीद (in 38[3]). K6 अभिक्रियमाणांस्; K7 विक्रियमानान्; B0. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Kumbh. ed. धिक्क्रियमाणांस्; D8 अधिक्रिय°; M1 विक्रीय° (for विक्रिय°). Before तान्, K1. 2. 4 ins. ऋषिवरः; K7 D4. 9 ऋषिः. T1 G3. 6 दृष्ट्वा (for तान्). D7 lacuna; T2 अविशेषेण (for नहुषेण). K7 पश्यन्; D7. 9 T2 पश्यत्. After [अ]पश्यत्, D7 ins. स्वयं निगृहीतः; T G1. 3. 6 स्वयमपि गृहीतः; Kumbh. ed. तद्दुष्करमिति स्वयमपि गृहीतः. —[2]) K7 D4. 9 om. च. K1. 2 तेनास्पृशत्; K4. 6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 च तमस्पृशत्; B6. 7. 9 Da3. a4 D5 च स्पृश्यमानान्; B8 चैनानस्पृशत्; D7 च स्पृश्य; T1 चास्पृशत; T2 च पस्पृश्य; G1 च स्पृशत; G3. 6 M1. 5–7 चास्पृश्यत (for च तेनास्पृश्यत). —[3]) D5 सतः (for ततः). K2 नाहुषम् (for नहुषम्). T2 G2 अकार्यवृत्त (for अकार्यप्रवृत्त). M1. 6. 7 पापक अकार्यप्रवृत्त; M5 पाप अकार्यप्रवृत्त (by transp.). D7 T G1–3. 6 om. पाप. K7 B0 D4. 5. 7. 9 भूमिं; T1 G1–3. 6 M1. 5–7 lacuna (for महीम्). —[4]) T1 G1–3. 6 अजगरो; T2 अजंरो (for सर्पो). K6. 7 D7 भूमि-; G2 lacuna; G3 भूर् (for भूमिर्). T1 G3. 6 अद्रयश्; T2 G2 lacuna (for गिरयश्). K7 D4. 9 चैव (for च). T2 तिष्ठेयंस्. K1. 2. 4. 6 B6 om. तावद्. —[5]) D4. 7. 9 T2 om. स. K1. 2 महर्षवाक्य- (K1 °क्यः); D8 महार्षिवचन-; D7 ऋषिवाक्य-; T2 स्तुषिवाक्य-; G2 तु नहुषो वाक्य- (for महर्षिवाक्य-). D5 एतदस्माद् (for एव तस्माद्). G2 स्वर्गाद् (for यानाद्). K1 D4. 9 अपतत्तथा; K2. 4. 7 अपतत्; D7 T G1. 3. 6 अवा(G1 °व)तरत्.

39 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) K1. 2. 4 एव; D4. 9 lacuna; D7 तथा (for अथ). T2 आसींद्रं (for अनिन्द्रं). K1. 2. 4 lacuna; G2 पुरम् (for पुनस्). D7 T1 G1–3. 6 अभवत्त्रैलोक्यं (by transp.); T2 भवं त्रैलोक्यं; M1. 5–7 अप्यभवत्त्रैलोक्यं. —[2]) K1 देवान्; B8 lacuna (for देवा). After देवा, K7 B0. 7 Ds2 D3–5. 7. 9 ins. च. G2 देवर्षयश् (for देवा ऋषयश्). After च, K6 ins. तं. B0 om. शरणं. B0 Da4 Ds1 G1 M1. 5–7 इंद्रार्थम् (for °र्थे). T1 G3. 6 इंद्रार्थं शरणम्; T2 शरभूमींद्रियाद्; G2 भोगींद्रशयनं (for शरणमिन्द्रार्थे). B0. 8 जग्मतुः; T1 G3. 6 [उ]पाजग्मुः (for ऽभिजग्मुः). —[3]) D5 जगुश् (for ऊचुश्). K7 भगवानेंद्रं; G2 °वंतमिंद्रो (for °वन्निन्द्रं). K1. 2. 4. 6 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -हत्याभि(K1 °दि)भूतं; D7 -वध्यामभिभूतं; G2 -हत्याभिभूतो (for -वध्याभिभूतं). D7 T2 G1. 2 ज्ञातुम् (for त्रातुम्). — D5 om. (hapl.) 39[4]–39[5]. —[4]) B9 om. ततः. M1. 7 वरुणस् (for वरदस्). After अश्वमेधं, D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 ins. महा-. D4. 9 om. वैष्णवं. K2 [ऽ]पि; T1 lacuna; G2 हि (for ऽभि-). B0 -जयतां; B7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -यजतां; B9 -यजत; Da3. a4 -यजंत; D7 -जनयस्वं; T2 -जनयतु; G2 यजयत् (for -यजतु). —[5]) D5 om. 39[5] (cf. v. l. 39[3]). T2 अतः; G1 lacuna (for ततः). B0. 7 Da3. a4 Dn1 D8 D2–4. 8. 9 T1 G3. 6 Kumbh. ed. स्व- (for स्वं). After स्थानं, K7 D4. 9 ins. अभि. K1. 6 Da4 D8 D2 G1 प्राप्स्यसि; T1 प्राप्यति (for प्राप्स्यति). Dn1. n4 om. इति. G2 स्वस्थो भविष्यतीति (for स्वं स्थानं प्राप्स्यतीति).

40 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). —[1]) Da4 reads from ततो up to मूचुः twice. D7 T G1–3. 6 lacuna; M1. 5–7 ते (for ततो). K7 D4. 9 च यदेंद्रं; G2 च; M1. 7 इंद्रं (for चेन्द्रं). After चेन्द्रं, K4 ins. यदा. K1. 2 G2 transp. नापश्यन् and यदा. Ds2 नापश्यद्. K7 D4. 9 lacuna; Dn4 तदा (for यदा). K1. 2. 4 सुभद्रे; B9 स्वभगे (for सु°). Ds2 आनय (for °यस्वेति). —[2]) Before सा, K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 ins. ततः. D7 T G1–3. 6 गत्वा; Kumbh. ed. lacuna (for पुनस्).

C.12.13317
B.12.343(2).52
K.12.331.52

स्तत्सरः समभ्यगच्छत् । २ । इन्द्रश्च तस्मात्सरसः समुत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम । ३ । बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्रायाहरत् । ४ । ततः कृष्णसारङ्गं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं बृहस्पतिः स्वस्थानं प्रापयामास । ५ ॥ ४०

ततः स देवराड्देवैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव । १ । ब्रह्मवध्यां चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत् । २ । एवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहितः शत्रुवधं कृत्वा स्वस्थानं प्रापितः । ३ ॥ ४१

K3 M1. 5–7 तस्मात्सरसः; D5 सरः; G2 lacuna (for तत्सरः). K2. 4 om. (hapl.) from समभ्य up to सरसः (in 40³). Dn4 समभ्यागच्छत्; D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. इंद्रमाह्वयत्; G2 तमिंद्रमचैयत्; M1. 6. 7 इंद्रमानयत्; M5 समभिगच्छत् (for समभ्य°). — ³) K2. 4 om. up to सरसः (cf. v. l. 40²). M1. 6. 7 अस्मात् (for त°). B8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M5 Kumbh. ed. प्रत्युत्थाय; D7 T2 G2 सत्वरमुत्थाय (for समुत्थाय). G1 Kumbh. ed. सरस्वती(G1 °ति)म् (for बृहस्पतिम्). Da1 अति- (for अभि-). — ⁴) K1 चाश्वमेदं. K2 महाक्रांतं; Da1 °व्रतं; D8 lacuna; M1. 7 °यज्ञं (for °क्रतुं). K2. 4 हरत्; K7 आहरन्; T2 आहरसि. — ⁵) K1. 2. 4 तत्र स; K6 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 5. 7. 8 M5 Kumbh. ed. तत्र; T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 तत्र च (for ततः). After ततः, D7 ins. चतुर्षु. K1 कृष्णशार-; K2. 4. 7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 7. 9 कृष्णसारं; B8 °सार- (for °सारङ्गं). T2 तत्र च कृषिरसारंगमेमय्यमथमुत्सृज्य (sic); G2 ततश्चाकृष्णसारंगमंजमधुरमुत्सृज्य. D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. पावनं (for वाहनं). D7 T2 तमेनं; G2 एवं (for तमेव). K1. 2. 4 क्रतुं विधायेंद्रं; G2 कृत्वा इंद्रोभूद् (for कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं). K1 सं-; K2. 4. 6. 7 B6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 G1 Kumbh. ed. स्वं; T2 G2 lacuna (for स्व-). K2. 4 प्रवेशयामास; Da3. a4 स्थापया° (for प्रापया°). ❀ Cn: कृष्णसारङ्गं, कृष्णसारमृगवच्छुभ्रोदरकण्ठाधोभागम् । ❀

41 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). — ¹) G2 देवराजो (for °राड्). T1 G3. 6 देवैश्च (for देवैर्). G3 महर्षिभिश् (for ऋषिभिः). After ऋषिभिः, K1. 2 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ins. च. K1 पयमानस्; K2 स्वयंमानः (for स्तूय°). K1 त्रिविष्टपसमीपस्थो; K2. 4 शचीसमीपस्थो (for त्रिविष्टपस्थो). K6 निष्कलंको; G2 निष्कलनिष्कल्मषो (for निष्कल्मषो). After बभूव, Da3. a4 Dn4 D4 Kumbh. ed. ins. ह. — ²) K1. 2. 4 D7 T G1–3. 6 ब्रह्महत्यां (T1 °त्या); Da2 °वध्या (for °वध्यां). Da2 च चतुर्षु; D7 T G2. 6 च त्रिषु (for चतुर्षु). K7 D4. 9 स(K7 श)लिलाग्नि- (for वनिताग्नि-). K3. 4 विभज्य; D5 व्यसृजत्; M1. 7 व्यभजं; M5 व्यभजतेति (for व्यभजत्). D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. व्यभजद्वनितावनस्पति(Kumbh. ed. °तावृक्ष)गिर्यवनिषु; G2 स भजद्वनितानिलवनस्पतिगोषु चावनीषु (for वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजत्). — After 41², D7 T G1–3. 6 C8. v ins.:

874* वनितासु रजः । वृक्षेषु निर्यासः । गिरिषु शम्बः । पृथिव्यामूषराः । १ । तेऽस्पृश्याः । २ । तस्माद्धविरलवणं पच्यते । ३ ॥

[(§ 1) Cv (gloss: स्नुनः निर्यासः) वृक्षेषु स्नुनः. D7 T2 गिरिमपः; G1 Kumbh. ed. Cv (gloss: शिम्वनामकनीचजातीनां भूमिः) गिरिषु शिंवः; G2 रिंषुष्णोः; C8 (gloss: शिलामदननामा रक्तवर्णो जलस्रावः) गिरिषु शिशिरः (for गिरिषु शम्बः). T1 G1. 3. 6 Kumbh. ed. C8 (gloss: ईरणप्रदेशः) ऊपरः. ❀ Csp: पाठान्तरे वनितासु रजोरूपेण, अग्नौ प्रथमज्वालासु, वनस्पतिषु निर्यासः, गौः पृथ्वी तस्यामुपरः । ❀ — (§ ²) D7 T2 G2 om. ते. — (§ ³) D7 T2 तस्माद्धविरलवणः पच्यते; T1 G3. 6 °द्धि लवणं प°; G2 तस्माद्धविरलवणा प°.]

— G2 om. 41³–44⁶. — ³) D7 T2 [ऽ]ब्रवीत् (for ब्रह्म-). K3 Da4 -प्रभावोपबृंहितं (Da4 °तः); K7 D4. 9 -प्रभावबृंहितः. D7 शतपथं; T2 शरवधं (for शत्रु°). After शत्रुवधं, D7 T G1. 3. 6 ins. च. M1. 6. 7 च; M5 lacuna (for कृत्वा). K1. 2. 4. 6. 7 B0. 7–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2–5. 8. 9 G1 Kumbh. ed. स्वं (B8. 9 D4. 5. 9 स्वं च); B6 Da4 D7 T2 lacuna (for स्व-). After स्वस्थानं, M1. 5–7 ins. च. — After 41, B6. 8 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: B6. 8 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: B6. 8 नारायणीयं. — *Adhy. no*: B6. 8 168]. On the other hand, D7 T1 G1. 3. 6 Kumbh. ed. ins. after 41:

875* नहुषस्य शापमोक्षनिमित्तं देवैर्ऋषिभिर्याच्यमानोऽगस्त्यः प्राह ।

यावत्स्वकुलजः श्रीमान्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कथयित्वा स्वकान्प्रश्नान्स्वं भीमं च विमोक्ष्यते ।

[(§ ¹) Kumbh. ed. -मोक्षार्थं (for -मोक्षनिमित्तं). After ऋषिभिः, G1 Kumbh. ed. ins. च. D7 नहुष्यशापमोक्षणनिमित्तं देवैर्ऋषिशापाच्यवमानोगण्यः प्राह (sic).

आकाशगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्पृशंस्त्रीन्क्रमान्क्रमता विष्णुनाभ्यासादितः ।१। स भरद्वाजेन ससलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्षणोरस्कः संवृत्तः ।२॥ ४२

भृगुणा महर्षिणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपनीतः ।१॥ ४३

अदितिर्वै देवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वासुरान्हनिष्यन्तीति ।१। तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छत् ।२। अदितिं चावोचद्भिक्षां देहीति ।३। तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यदितिर्भिक्षां नादात् ।४। अथ भिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेन बुधेन ब्रह्मभूतेन विवस्वतो द्वितीये जन्मन्यण्डसंज्ञितस्याण्डं मारितमदित्याः ।५। स मार्तण्डो विवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः ।६॥ ४४

C. 12. 13219
B. 12. 343[2]. 56
K. 12. 351. 57

—(§ 2) Kumbh. ed. धर्मराड्भ्रातृभिर्युतः (for धर्मराजो युधिष्ठिरः). —After § 2, Kumbh. ed. ins. भीमस्तस्यानुजस्तं त्वं गृहीता तु युधिष्ठिरः । —(§ 3) Kumbh. ed. त्वां च तं च विमोक्ष्यति (for त्वं भीमं च विमोक्ष्यते).]

42 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). G2 om. 42 (cf. v. l. 41). Before 42, B6.8 ins. भगवानुवाच. —1) K7 Da4 D8 D4.9 आकाशगंगां (for °गङ्गा-). K7 D4.9 च पुरा गतो; D5 -गतं पुरा; D7 T2 -भूतं च (for -गतश्च पुरा). T1 G1.3.6 om. पुरा. D7 T भारद्वाजो. K1 M1.6.7 Kumbh. ed. उपस्पृशत्; K4.6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 उपास्पृशत्; T G3.6 M5 उपस्पृशंस् (for उपा°). K1.2.4 त्रींश्च; T G1.3.6 lacuna; M1.6.7 त्रि- (for त्रीन्). K1 क्रमात्; K2 Ds2 क्रमा; K7 B8 Da3.a4 D4.5.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 विक्रमान्; T2 lacuna (for क्रमान्). K2 M1.7 क्रमंतः. K1.2.4 त्रासितः; D7 T G3.6 आसादितः; G1 आस्वादितः; M1.6.7 अत्यासादितः (for अभ्या°). —2) K1.2.4 D8 D5 om. स. K2 Dn4 Ds2 सलिलेन; K7 D4.9 समतलेन; B8 G1 M1.5-7 सतलेन; Da4 ससलिल-; D5.7 सतिलेन; T1 G3.6 स्वतलेन; T2 स्थलेन; Kumbh. ed. सलक्षणेन (for ससलिलेन). K1.2. om. उरसि. D4 corrupt; T2 उरःस्थिता स्थितः. After ताडितः, M1.5-7 ins. ब्रह्मण्यदेवः. D5.7 सलक्षणं वक्षः (for °णोरस्कः). D6.7 lacuna; T2 सुवृत्तः (for संवृत्तः).

43 Ś1 V1 missing (cf. v. l. 18, 1). G2 om. 43 (cf. v. l. 41). —1) After भृगुणा, K1.2.4 D4.9 M1.5-7 ins. च. K4.6 B0.6-8 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 T2 Kumbh. ed. उपानीतः (for उप°).

44 Ś1 missing (cf. v. l. 18). V1 is missing up to प्रत्याख्यान (in 44[5]) (cf. v. l. 1). G2 om. 44 (cf. v. l. 41). —1) K1 अदितिं; D5 अतिर्; D7 T2 दितिर् (for अदितिर्). K1.2.4.7 D4.9 om वै. T1 G3.6 ब्रह्मौ(G6 °ह्मो)दनम् (for अन्नम्). K2 अपचत. After अपचत्, K7 D4.9 ins. तम(D9 °द)परं. K2 lacuna; M1.6.7 ते तद् (for एतद्). Da4 भुक्ता. Da4 Kumbh. ed. सुरा असुरान्; D7 T2 G1.3.6 M5 देवा असुरान्; T1 देवासुरादीन् (for [अ]सुरान्). After असुरान्, T2 G1.3.6 ins. दिवि. K2 D5 हनिष्यंतेति; K6.7 D4.9 °ष्यध्व इ(K7 °स्यध्वमि-; D4 °ष्यध्वमि)ति; Ds1 हनिष्यतीति; T1 विहनिष्यंतीति (for हनिष्य°). —2) K7 D4.9 ततः; Da3.a4 एतत्; D7 तं (for तत्र). K1 T2 बुद्धो; K6.7 D4.9 शुक्रो; Da3.a4 तद्बुद्धो; D2 बुध्ये (for बुधो). K1.2 M5 -समाप्तावगच्छत्; K7 D7 T G1 °प्तोवगच्छत्; D5 -समानावागच्छत्; G6 -समाप्तोगच्छत् (for -समाप्तावागच्छत्). —3) K1.2 चावदद्; K6 B6 Da3.a4 चायाचत; K7 D9 अयाचद्; B0.7 G3 M1.5-7 Kumbh. ed. चायाचद्; D4 lacuna; D5 स यावद्; D7 T G6 तां चायाचद्; G1 स तां चायाचद् (for चावोचद्). —4) D4 lacuna; D7 T G1.3.6 सा तत्र (for तत्र). D7 T G1.3.6 एव तत् (for एतत्). K1.2.4 द्रव्यं; Da4 D5.7 T2 प्राश्य; T1 G6 प्राशितं; G4 प्राश्यान् (for प्राश्यं). D7 T2 नाश्य(T2 °श्ये)नेत्यादितिर् (sic); T1 G6 नान्यस्याद्येत्यदितिर्; G3 नान्येनेनेत्यदितिर् (for नान्येनेत्यदितिर्). After अदितिः, Ds1 ins. तस्मै. T1 G6 नाददात् (for नादात्). —5) K2 भिक्ष्या-; Da4 M7 भिक्षां (for भिक्षा-). K1.4 -प्रत्याख्यातेन; K2 -प्रविक्षातेन; D8 -प्रत्याख्यानत्रासितेन; M1.7 -प्रत्याख्यारुषितेन (for -प्रत्याख्यान°). K6.7 D9 शुक्रेण; Da4 बुद्धेन; M1.6 lacuna (for बुधेन). After बुधेन, K1.4 ins. रुषितेन. D7 ब्रह्मभूतो मा; T2 °भूतो (for °भूतेन). After ब्रह्मभूतेन, K6.7 V1 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 C8 Kumbh. ed. ins.:

876* अदितिः शप्ता अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा ।

[V1 om. from अदितिः up to दरे. K6 सादितिः. K6 विथा (sic); Dn4 यथा; D8.5.7 C8 lacuna (for व्यथा).]

C. 12. 13219
B. 12. 343(2). 57
K. 12. 351. 58

दक्षस्य वै दुहितरः षष्टिरासन् ।१। ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादाद्दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे ।२। तासु तुल्यासु नक्षत्राख्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकां प्रीतिमकरोत् ।३। ततस्ताः शेषाः पत्न्य ईर्ष्यावत्यः पितुः समीपं गत्वेममर्थं शशंसुः ।४। भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभावासु सोमो रोहिणीमधिकं भजतीति ।५। सोऽब्रवीद्यक्ष्मैनमावेक्ष्यतीति ।६। ॥ ४५

दक्षशापात्सोमं राजानं यक्ष्माविवेश ।१। स यक्ष्मणाविष्टो दक्षमगमत् ।२। दक्षश्चैनमब्रवीन्न समं वर्तस इति ।३। तत्रर्षयः सोममब्रुवन्क्षीयसे यक्ष्मणा ।४। पश्चिमस्यां दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थम् ।५। तत्र

K6.7 B7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. द्वितीयजन्मनि (for °ये जन्मनि). B9 जन्मद्वितीयस्य तु संज्ञितस्य. K1.2.4 V1 lacuna; T1 G3.6 अंडसंस्थितस्य; T2 अप्यसंस्थितस्यां; G1 अस्य संस्थितस्य (for अण्डसंज्ञितस्य). K7 D3.5.7 T2 lacuna; D4.9 मानितस्य (for अण्डम्). After अण्डं, K7 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 ins. मातुर्. K7 om. मारितम्. B8 om. अदित्या. V1 स्मारितमदित्यं; Dn1.n4 D8 अदित्याः स्मारितः; D8 अदित्याः स्मारितमदित्याः; D3.4.8.9 G2 आदित्या मारितम् (by transp.); D5.7 अदित्याः स मारितः; T1 G1.3.6 तेन मारितं; T2 तेन मातरितां. — 6) K7 D5.7 lacuna; T1 G3.6 तस्मान्; M1.5-7 तेन (for स). K1 T2 G1 M1.5-7 Kumbh. ed. मार्तांडो; K2.4 स चंडो (for मार्तण्डो). T1 G3.6 अभूत् (for अभवत्). ❀ C8 : श्राद्धशब्देन श्रद्धापूर्वककर्माण्युच्यन्ते । सर्वकर्मणां देवः पतिः मन्वन्तरादौ श्राद्धदेवः सवितैव ॥ Cv : श्राद्धदेवः, वसुरुद्रादित्येषु श्राद्धभोजिष्वादित्योऽभूदित्यर्थः ॥ ❀

45 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) After दक्षस्य, K6.7 B7 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins. या. K1.2.4 D4 lacuna; V1 चैव; Da4 एव (for वै). Da2 reads from षष्टि up to मिन्दवे (in 45²) on marg. — 2) Da2 reads 45² on marg. Before ताभ्यः, G6 ins. स. V1 B8 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. तासां (for ताभ्यः). T G1-3.6 M1.5-7 काश्यपाय. D7 त्रयोदश काश्यपाय. K6 G2 अदाद्; D7 lacuna (for प्रा°). D7 om. दश. After इन्दवे, M1.5-7 ins. च. — 3) K6 om. तुल्यासु. G2 om. तासु तुल्यासु. After तुल्यासु, Da4 ins. नक्षत्रासु. K2 नक्षत्राख्या; D8 °त्रतां; D5 °त्राख्ये (for °त्राख्यां). K2.4 M6 हिरण्या(K2 °ण्य)म्; G2 रोहिण्यम् (for °ण्याम्). K1.2.4 D5 अधिकां; K7 D4.9 lacuna (for अभ्यधिकां). K6 B7 D7 G1 M5 अधिकं (D7 °क·) प्रीतिमानभूत्; V1 B6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.6.7 Kumbh. ed. अभ्य(V1 °त्य)धिकं प्रीतिमानभूत्; T1 G3.6 एव प्रीतिमानधिकमभूत्; T2 सिकं प्रीतो न मा भूत् (sic); G2 अधिकप्रीतिरभूत् (for अभ्यधिकां प्रीतिमकरोत्). — 4) T2 सा; G3 ताम् (for ताः). B9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. शिष्टाः; T2 शैषाः; G3 [अ]शेषाः (for शेषाः). K1.2 दुःखेर्ष्यावत्यः (for ईर्ष्यावत्यः). K4 lacuna; T G1-3.6 M1.6.7 पितृ· (for पितुः). K2 गते (for गत्वा). K6 B7 T G3.6 इदमर्थं; B8 lacuna (for इम°). K2 शपंसुः; B9 lacuna; Da4 शशंससुः. — 5) T2 G2 तासु (for अस्मासु). After तुल्य, T2 G1.2 ins. जन्म. B8 ·प्रभवासु (for ·प्रभावासु). T2 सोमे; G2 lacuna (for सोमो). K6 B6.7.9 Da4 M1 अभ्यधिकं; B9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. प्रत्यधिकं; D5.7 lacuna (for अधिकं). K1.2.4 भजते; T1 G1.3.6 M1.5-7 अभजत् (for भजति). T G1.3.6 M1.5-7 om. इति. — 6) B8 यक्ष्मैत्वेनं; Da4 यस्मैनम्; Da1 यक्ष्मानम्; D5 यक्षगनम् (sic); T2 यक्ष्मैवम् (for °नम्). K2 आवेक्ष्यामि; K6 V1 B9 आवेक्षत; K7 Da1 D5 °क्षति; B9 आविक्षत; B6 D7 T G1.3.6 Kumbh. ed. आवेक्ष्यत; B7 Dn1.n4 D8 आविश्यत; B3 भज; Da1 आविल्यत; Da2 D2.3 आविक्ष्यत (sic); M1 अवेक्ष्यति (for आवे°).

46 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) After शापात्, K1.2.4.6.7 V1 B6.8.9 Da3.a4 D4.7.9 T2 G1 M5 Kumbh. ed. ins. च. Da1 सोमो. K7 राज्यक्ष्मानम् (for राजानं यक्ष्मा). T2 आविविशेत्; Kumbh. ed. विवेश (for आविवेश). After आविवेश, K1.2.4 ins. इति. — 2) K6 B7 lacuna; M5 स च (for स). After आविष्टो, K6 ins. स. K6 B6.7.9 Da4 D5 उपागच्छत्; K7 D4.9 आगमत्; Da3 Dn1.n4 Kumbh. ed. अगात् (for अगमत्). — 3) After चैनम्, K1.2.7 D4.5.9 ins. अथ. K6 B9.7-9 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 वर्तयसीति (for वर्तस इति). — 4) K7 D4.9 तत्र महर्षयः; T G1.3.6 M5.7 तदा ऋषयः; G2 तस्मिन्म**; M1.6 तदात्रर्षयः (for तत्रर्षयः). After तत्रर्षयः, G2 ins. देवर्षयः. B8 संक्षीयसे; D7 लक्षयसे; T2 क्षयासि; M1.7 क्षीयते स (for क्षीयसे). — 5) K1.2.4.7 Da3 Dn4 D4.9 G2 Kumbh. ed. पश्चिमायां

गत्वात्मानमभिषेचयस्वेति । ६ । अथागच्छत्सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थम् । ७ । गत्वा चात्मनः स्नपनमकरोत् । ८ । स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास । ९ । तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव । १० । तच्छापाद्यापि क्षीयते सोमोऽमावास्यान्तरस्थः । ११ । पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितो मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति । १२ । मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शशलक्ष्म विमलमभवत् । १३ ॥ ४६

स्थूलशिरा महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्भागे तपस्तेपे । १ । तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धवहः शुचिर्वायुर्विवायमानः शरीरमस्पृशत् । २ । स तपसा तापित- C. 12. 13221 B. 12. 343(2). 59 K. 12. 351. 60

(K_1 °या) (for °मस्यां). M_5 om. समुद्रे. After हिरण्य, K_7 $D_{4, 9}$ ins. -रेतसमस्ति. $K_{1, 2}$ -सरसतीर्थे; K_4 -सरस्तीर्थे; G_2 -सरसं तीर्थं (for -सरस्तीर्थम्). — [6]) $K_{1, 2, 4}$ G_2 om. तत्र. $K_{2, 4}$ om. (hapl.) from त्मान up to गत्वा चा (in 46^8). K_7 अभिषेचयस्वात्मानम् (by transp.). — [7]) $K_{2, 4}$ om. 46^7 (cf. v. l. 46^6). $K_{1, 7}$ $D_{4, 9}$ lacuna; D_7 अगमत् (for °च्छत्). After हिरण्य, K_7 $D_{4, 9}$ ins. -रेतस. K_1 G_2 -सरसतीर्थे (G_2 °र्थं); D_9 -सरस्तीर्थे (for °स्तीर्थम्). — [8]) $K_{2, 4}$ om. up to गत्वा चा (cf. v. l. 46^6). $K_{1, 7}$ $D_{4, 5, 9}$ T_1 $G_{3, 6}$ [आ]त्मनः; K_6 B_9 $D_{a3, a4}$ तत्रात्मनः; B_0 T_2 चात्मानः (for चात्मनः). $K_{1, 4}$ शमनम्; K_2 चमनम् (sic); K_6 क्षपनम्; V_1 B_0 $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ Kumbh. ed. सेचनम्; B_8 शौचनम्; D_5 तपनम्; G_2 स्नापनम् (for स्नपनम्). — [9]) K_7 D_{s1} चात्मनः; D_{s2} [आ]त्मानं; D_4 वात्मानं; D_5 चात्माना (for °नं). G_2 पापान् (for पाप्मनो). T_1 $G_{3, 6}$ मोचयामास (for मोक्ष°). — [10]) K_6 चावभासे तत्; $B_{0, 8}$ °भाषितस्; D_5 वाचनासितत् (sic); D_7 अवभासे तत्; G_2 अवभासितस्; $M_{1, 6, 7}$ चाभासितस् (for चावभा°). K_7 तत्र चात्मानं वभास प्रभावावभासितस्तीर्थे; $D_{4, 9}$ तत्र चा(D_4 वा)वभासप्रभावावभासितस्तीर्थे; T_2 तत्रावभाजतदार्थे (sic) (for तत्र चावभासितस्तीर्थे). After यदा, B_8 ins. सद्यः. D_{a4} ततः प्रभृति (for तदाप्र°). After -प्रभृति, $K_{1, 2, 4}$ $B_{0, 6, 8}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ T_1 $G_{1, 3, 6}$ Kumbh. ed. ins. च. K_1 तत्ते; $K_{2, 4, 7}$ $D_{4, 5, 9}$ तत्तीर्थं (by transp.); T_2 श्रमथं तत् (sic). G_2 om. तत्. D_7 प्रभासं तत्तीर्थम्. V_1 transp. तीर्थं and प्रभासं. V_1 नामा (for नाम्ना). G_2 ख्यातिं; M_5 विख्यातं (for ख्यातं). — [11]) K_1 तस्मात् (for तत्-). D_{a4} अस्यापि; T_1 $G_{3, 6}$ lacuna (for अद्यापि). D_{n1} om. क्षीयते. K_2 [ऽ]मावस्यांतरस्थः; D_{n1} °वास्यांतरास्थः; D_7 सोमावास्यांतरस्थः; T_2 [ऽ]मास्यांतरस्थः. — [12]) K_6 lacuna; K_7 $D_{4, 9}$ पूर्णं(D_9 °र्णि)मासिमां(K_7 °मं)ते; D_5 पूर्णमासीरान्वे; D_7 T $G_{1-3, 6}$ पौर्णमास्यांतरे (for °मासीमात्रे). After -मात्रे, D_7 T $G_{1, 3, 6}$ ins. क्षीयमाणो; G_2 [अ]क्षीयमाणो. K_6 lacuna; B_8 T_1 $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ विष्ठितो; D_7 वीक्षितो; T_2 विष्टतो (for ऽधिष्ठितो). Before मेघलेखा-, $K_{6, 7}$ $D_{4, 9}$ ins. एककलो. D_9 मेघलेख्या-; T_2 मेखलेखा- (for मेघ°). D_5 -प्रविष्टं; T_1 $G_{3, 6}$ $M_{1, 6, 7}$ -प्रतिच्छन्न-; T_2 -प्रतिच्छिन्नं (for °च्छन्नं). — [13]) D_7 T_1 $G_{1, 3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ स मेघ-; T_2 समेघु (for मेघ-). M_5 -सदृश- (for -सदृशं). K_2 मेघावभासमिति. K_1 lacuna; $K_{2, 4}$ वपुर्; G_2 वर्णवद् (for वर्णम्). G_3 अभजत् (for अगमत्). After अगमत्, T_1 $G_{3, 6}$ ins. दक्षश्चैनमब्रवीत्. D_7 T $G_{1-3, 6}$ तस्य (for तदस्य). K_7 $D_{4, 9}$ शशलक्ष्म(K_7 °क्ष)णो; D_7 T $G_{1-3, 6}$ $M_{1, 6, 7}$ °लक्षणं (for °लक्ष्म). K_1 महिलम्; $M_{1, 6, 7}$ मलम् (for विमलम्). T_2 अभवन्. K_6 तदस्य शशलेखालक्षणो विमलकांतिः पूर्णिमामधिष्ठितः कथंचित्पूर्णोभवत्.

47 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 18). — [1]) T_2 स्थूलशिरो; $G_{3, 6}$ °शीर्षा; M_7 °शिला (for °शिरा). T_1 om. from रोः प्रा up to कृशो (in 47^8). After मेरोः, K_7 D_4 ins. प्रागुत्तरतः. K_6 विभागे; V_1 $B_{0, 7-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ T_1 G_1 M_7 Kumbh. ed. दिग्विभागे (for दिग्भागे). — [2]) T_1 om. 47^2 (cf. v. l. 47^1). Before तस्य, K_6 $B_{0, 7, 8}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ Kumbh. ed. ins. ततः. D_5 om. तस्य. B_8 D_8 om. तप. D_7 तप्यमाणस्य. B_0 lacuna; D_7 सर्वै (for सर्व-). D_5 शुचि (for शुचिर्). B_0 D_5 विवायुर् (for वायुर्). V_1 D_{a4} $D_{2, 8}$ Kumbh. ed. वायमानः; D_{s1} विवापमानः; D_4 विवायामाणः; G_2 वीयमानः (for विवायमानः). K_7 अस्पृशन्; B_8 $M_{1, 6, 7}$ °शत. — [3]) T_1 om. up to कृशो (cf. v. l. 47^1). D_7 T_2 G_2 om. स. $K_{1, 2}$ D_7 T_2 तापितः (for °त-). $K_{1, 2}$ lacuna; D_2 -शरीराः; G_2 -वपुः (for -शरीरः). $K_{1, 2}$ G_2 वीज्यमानो; K_6 [उ]पजीव्यमानो; T_2 G_6 °युज्यमानो; G_1 °भुज्यमानो; G_3 $M_{1, 7}$ lacuna (for °वीज्यमानो). $K_{2, 4, 6}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ Kumbh. ed. हृदये (for °य-). D_7 T $G_{1, 3, 6}$ $M_{1, 5, 7}$ उपागमत्; M_6 अवागमत् (for अगमत्). — [4]) D_5 तस्य (for तत्र). After तत्र, K_6 V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$

C. 12. 13221 B. 12. 343(2). 39 K. 12. 351. 60 शरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमानो हृदयपरितोषमगमत् ।३। तत्र तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां न दर्शितवन्त इति स एताञ्शशाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भविष्यथेति ।४॥ ४७

नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम महर्षिः पुराभवत् ।१। तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतः ।२। तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः ।३। स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः ।४। उक्तश्चापेयो भविष्यसि ।५। एतच्च ते तोयं वडवामुखसंज्ञितेन पीयमानं मधुरं भविष्यति ।६। तदेतदद्यापि वडवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते ।७॥ ४८

D8 D1. 3. 5. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins. किल. K3 तस्यानिदनव्यजन-; Dn1 तस्यानिलं व्यजन-; D5. 7 T2 तत्रा(D7 T2 °स्या)निलस्य जन-; G2 तस्यानिलस्य विजनस्य जन- (for तस्यानिलव्यजन-). G2 -परितोषितस्य (for -परितोषस्य). K3 पुष्पसोभां; K6. 7 Dn4 D4. 9 °शोभा (for °शोभां). After -शोभां, K7 D9 ins. सौरभं; D4 सौरस्यं. K4. 6 Bo. 6-9 Da4 Dn4 D2. 3. 8 G3 Kumbh. ed. नि-; K7 D4. 9 च; Da3 D5 lacuna (for न). D7 T2 दर्शितपद् (for दर्शितवन्त). G3 तदेव (for इति). K2 तत (for स). K1 तस्वां; K2 एनः; T1 G3. 6 lacuna (for एतान्). D7 स एतान्सशापे; T2 G1 M1. 5. 7 स (T2 om. स) शशापैनान्; G2 तेन ऋषिणा (for स एताञ्शशाप). K1 V1 G2 M8 om. न. T1 G3. 6 सार्वकालिकं; M1. 5. 7 स(M5 सा)र्वकाल-; M6 lacuna (for °कालं). V1 T G1-3. 6 M1. 5. 7 Kumbh. ed. पुष्पफ(T2 °ब)लवंतो; Dn1 पुष्पवंत्यो; M6 lacuna (for पुष्पवन्तो). After पुष्पवन्तो, K1. 2 ins. न; D7 ins. फलवंतो. D5 भविष्यति. ❀ C8 : भो वृक्षाः, यूयं पुष्पफलैः श्रमहरैर्वायोः समकालमेव मम क्षुत्तृट्श्रमं नोपहृतवन्तः, नोपस्थितवन्तश्च । अतो भवतां सर्वकालं फलपुष्पसमृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ ❀ — After 47, B8 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* B8 नारायणीयं. — *Adhy. no. :* B8 266].

48 Ś1 missing (cf. v. l. 18). Before 1, B6. 8 ins. भगवानुवाच. — [1]) Before नारायणो, D7 T G1-3. 6 ins. अथ. T2 -जातार्थं; M6 lacuna (for -हितार्थं). K3 वडवासलो; D4 वडवामुषो; T2 वंधश्रामुखो; G1. 2 M1. 5. 7 बडवामुखो; M6 lacuna (for वडवा°). K1. 2. 4 महर्षिः परासवत्. V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. पुरा महर्षिर् (by transp.); D5. 7 महर्षिपुत्रो; T G1-3. 6 M1. 5. 7 ऋषिः पुरा. K6 B6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. बभूव (for [अ]भवत्). — [2]) K2. 6 D4 मेरोस् (for मेरौ). T1 G3. 6 तप्यमानस्य (for तप्यतः). — [3]) K3 तेनामहर्षिना; K6 तेन महर्षिणा; D4 तेन मर्षितेन; D5 तेनाधर्षितेन; T1 तेनास्त्यषितेन (for तेनामर्षितेन). K6 om. समुद्रः. B6. 7. 9 Da4 D6 om. कृतः. — [4]) G2 स्वेन (for स्वेद-). K1 Da4 Ds1 -प्रस्पंद-; K3 B6 -प्रसंद-; D4. 9 -प्रस्पंदन-; M1. 6. 7 -प्रजसंदन- (for -प्रस्यन्दन-). D4 -सदृशवडवास्य; D7 T2 -सदृशस्यास्य (for -सदृशश्चास्य). K1 लवनभावो; T2 lacuna (for लवण°). T2 भाजतीति (for जनितः). — [5]) After च, K6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 T G1 M7 ins. अपि. K6 D9 अपेया (for °यो). K6 भविष्यंति; B6 °ष्यति (for °ष्यसि). After भविष्यसि, K1. 2. 4 V1 B8 Da4 D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 ins. इति. — [6]) K2. 4 तदेतच्च; K6 lacuna; K7 यच्च; B6 D4. 9 तच्च; D7 एतत् (for एतच्च). K2. 4 lacuna; K6. 7 V1 B7 Da3. a4 D4. 9 त्वत्तोयं; D5. 7 T G1-3 M5 तोयं (for ते तोयं). After तोयं, T2 ins. बलाबंध-. K7 Ds1 वडवमुख-; Da4 वडवामुखं; D4 वडवामुष-; T2 बाहुमुख-; G2 M1. 5. 7 Kumbh. ed. बडवामुख- (for वडवा°). K2. 4 om. (hapl.) from संज्ञितेन up to मुख (in 48[7]). K6. 7 -संज्ञिकेन; Bo. 8 (marg. as in text) -संज्ञातेन (for -संज्ञितेन). After संज्ञितेन, K6. 7 D4. 9 T G1-3. 6 ins. अग्निना. G2 om. from पीयमानं up to वर्तिना (in 48[7]). B7. 8 Da2 T2 पेपीयमानं; V1 आपीयमानं (for पीय°). K6. 7 D4. 9 संकुलं; T1 G1-3. 6 M1. 5-7 lacuna (for मधुरं). T1 G6 भविष्यसि. After भविष्यति, K1 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 ins. इति. — [7]) K2. 4 om. up to मुख; G2 om. up to वर्तिना (for both, cf. v. l. 48[6]). K1 तदेतश्चापि (for °दद्यापि). G2 M1. 6. 7 बडवामुखेन; M5 बडवामुख- (for वडवा°). K2. 4 -संज्ञितानि; K6 -संज्ञेन; G2 M1. 6. 7 अग्निना (for -संज्ञितेन). After संज्ञितेन, D7 ins. अग्निना; M5 ins. अग्निनाचश्च. K1. 2. 6. 7 V1 Bo Da3. a4 D5. 9 G3 M1. 5-7 [अ]निवर्तिना; K4 वर्तिना; D7 lacuna (for [अ]नुवर्तिना). K7 G2 सामुद्रं तोयं (by transp.); V1 Bo. 8-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. तोयं समुद्रात्; D5 lacuna. T G1. 3. 6 अग्निना पीयते तोयं सामुद्रं (for अनुवर्तिना तोयं सामुद्रं पीयते). — After 48, D7 T G1-3. 6 Kumbh. ed. ins. :

हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां रुद्रश्चकमे । १ । भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागम्याब्रवीत्कन्यामुमां मे देहीति । २ । तमब्रवीद्धिमवानभिलषितो वरो रुद्र इति । ३ । तमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान्भाजनं भविष्यतीति । ४ । अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनम् । ५ ॥ ४९

तदेवंविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानाम् । १ । क्षत्रमपि शाश्वतीमव्ययां पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे । २ । तदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयम् । ३ । तेन जगद्धार्यते । ४ ॥ ५०

C. 12. 13123
B. 12. 342(2). 65
K. 12. 351. 66

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥]

877* पुनरुमा दक्षकोपाद्धिमवतो गिरेर्दुहिता बभूव ।

[G2 पुरा (for पुनर्). G1 दक्षकोपादुमा (by transp.).]

49 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) D7 T G1–3, 6 om. हिमवतो. M5 om. गिरेर्. Da3, a4 om. उमां. After उमां, K6, 7 D4 ins. प्राक्सतीं; V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 7, 8 Kumbh. ed. कन्यां; D9 प्राक्कुमारीं; T G1–3, 6 M1, 5–7 प्राक्कन्यां. T2 चक्रमे (for चकमे). — 2) K1, 2, 6 D4, 9 G2 om. च. V1 reads from आगम्य up to तमब्रवीद् (in 49[3]) on marg. Bo Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 G1 Kumbh. ed. आगत्य; T2 अगद्य; M5 उपगम्य (for आगम्य). After [अ]ब्रवीत्, D7 ins. हिमवानभिलषितो. K4 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 8 Kumbh. ed. इमां (for उमां). K6, 7 D4, 9 देहि मे (by transp.); Da3, a4 मां देहि; G2 M5 दातुमर्हसि. Dn4 D8 D7 T G1, 3, 6 M1, 6, 7 om. मे. K1 om. [इ]ति. — 3) K4 om. (hapl.) 49[3]–49[4]. D5, 7 अनुविद् (for अब्रवीद्). After हिमवान्, K6 ins. अनया. K2 अभिलषतो; K6 °लखितो; B6 Da4 Dn1, n4 D2 G1 °लक्षितो; D4 °भषितो; G2 °लषिते (for °लषितो). Before वरो, K1, 2 V1 Bo. 9 Da3, a4 D4, 5, 7, 9 T G2, 3, 6 M1, 5–7 ins. मे. K6 वरो भव; K7 वरो मे रुद्र; T1 G3, 6 रुद्रो वर (by transp.); Kumbh. ed. वरो दुहितुर्हि. — 4) K4 om. 49[4] (cf. v. l. 49[3]). M5 transp. त्वया and अहं. G2 कन्या न दत्ता (for अहं कन्या-). K6 कन्यावर्णकृत-; T1 G3, 6 कन्यावरणे वृत-; M1, 6, 7 कन्यां (M6 °न्या-) वरणकृतः (for कन्यावरणकृत-). K6 -कामः; M1, 6, 7 lacuna (for -भावः). K2 प्राख्यातस्; D5 प्रत्याख्यातं; G3 lacuna (for °ख्यातस्). D5 T2 G1 त्वं (for न). K1 भवान्नरत्नानां (by transp.); K2 भवरत्नानां; K6, 7 D4, 9 भवाश्च रत्नवान्; D5 भवाश्च रत्न-. D8 transp. भवान् and भाजनं. G1, 2, om. भवान्. D7 त्वं नरज्ञानां; T1 त्वं नरनामसंज्ञानां; T2 त्वमन्नरज्ञा नाम (sic); G3, 6 न (G6 त्वं) नरसंज्ञा नाम; M1, 5–7 त्वं हिमानां (for न रत्नानां भवान्). K6, 7 D4, 9 om. भाजनं. D8 D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 भविष्यसि (for °ष्यति). ❀ C8 : भाजनं न भवसि, त्वदुत्पन्नानि रत्नान्यन्यैरपहृतानि भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ❀ — 5) K4 -प्रभृत्यैतद्; V1 -प्रभृति तथैव (for -प्रभृत्येतद्). K1, 2, 6, 7 D4, 9 एतदास्थितं; D5, 7 T G1–3, 6 एवं (G2 एव) तदवस्थितम् (for एतदवस्थितम्). K1, 2, 4, 6 महर्षिवचनं; K7 D4, 9 महर्षेर्व°; D5 lacuna (for ऋषिवचनम्).

50 Ś1 missing (cf. v. l. 18). — 1) K2 T1 तदेवंविधिं; K7 D4, 9 तथैवंविध- (D9 °धं); Dn4 तदेवंविधे; D8 तदेतदेवं; T2 तदेव विधिर्; G1 M5, 6 तदैवंविध-; C8 तदेवं (for °विधं). K2 महात्म्यं ब्राह्मणान्. — After 50[1], B6, 8 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* B6 नारायणीये ब्राह्मणमाहात्म्यं; B8 नारायणीयं. . — *Adhy. no. :* B8 270]. — 2) Before 50[2], B6, 8 ins. भगवानुवाच. Before क्षत्रं, D7 T G2, 3, 6 ins. एवं. After अपि, K1, 2, 4, 6, 7 B6–8 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2–4, 8, 9 M1, 5–7 ins. च. Before शाश्वतीम्, Dn1, n4 D8 Kumbh. ed. ब्राह्मणप्रसादादेव. K6 शास्वतीम्. After अव्ययां, Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 7, 8 T2 G1, 2 M1, 5–7 Kumbh. ed. ins. च. D7 T2 पृथिवीपत्तिस् (for पृथिवीं पत्नीम्). K1, 2, 4, 6, 7 D4, 5, 7, 9 अभिगम्य पत्नीं (K7 D9 °त्नी) (by transp.); Dn1 पत्नीं समभिगम्य. V1 Bo. 7, 9 Da4 अधिगम्य (for अभि°). After अभिगम्य, D5, 7 ins. इव. T2 भुजि (for बुभुजे). — 3) K4 Da3 D2, 8 यद् (for तद्). K1, 2 ब्रह्माग्निषोमीयं; K6 °ग्नीषोमीत्यं; K7 °ग्नीसोमीयं; D7 T G1–3, 6 M1, 5–7 Kumbh. ed. ब्रह्मक्षत्रमग्नीषोमीयं (for ब्रह्माग्नीषोमीयम्). — 4) G1 om. from जगद् up to मेवोत्त (in 12. 330. 36[c]). G2 चार्यते (for धार्यते).

[३३०]

C. 12. 132'4
B. 12. 343 (2). 66
K. 12. 352. 1

श्रीभगवानुवाच ।
सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्केशैर्मे अंशुसंज्ञितैः ।
बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठतः पृथक् ॥ १
बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥ २
इडोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णश्च मे हरिश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥ ३
धाम सारो हि लोकानामृतं चैव विचारितम् ।
ऋतधामा ततो विप्रैः सत्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥ ४

Colophon om. in $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $Bo._{7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ $D_{2-5.8.9}$ G_1 $M_{1.5-7}$. $Ś_1$ D_6 missing: $K_{3.5}$ B_{1-5} $Da_{1.a2}$ $Dn_{2.n3}$ D_1 $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan*: D_8 D_7 T $G_{2.3.6}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: D_8 T_2 नारायणीयं; T_1 G_6 नारायणीये कृष्णार्जुनसंवादे ब्राह्मणमाहात्म्यमग्नीषोमीयात्मकं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds_2 T_1 G_6 168; T_2 181; G_3 198; G_8 169. — *Śloka no.*: $Dn_{1.n4}$ 64.

330

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ D_6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 G_1 om. up to मेवोत्त (in 36ᵉ) (cf. v. l. 12. 329. 50). B_9 Ds_2 T_3 $M_{5.6}$ om. the ref. Before 1ᵃᵇ, $K_{1.2.4.6.7}$ $Bo._{6.8.9}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ Ds_1 $D_{2-5.8.9}$ T_2 G_2 Cal. Bom. ed. ins. उच्यते; V_1 B_7 Da_4 उच्यते च; $M_{1.5-7}$ इत्युच्यते; while D_7 T_2 $G_{2.3.6}$ Kumbh. ed. ins.:

878* नाम्नां निरुक्तं वक्ष्यामि शृणुष्वैकाग्रमानसः ।
[D_7 T_2 वाक्यानि (for वक्ष्यामि).]

—ᵃ) K_6 सूर्यचंद्रमसौ; K_7 सूर्याचंद्रमसः; D_5 सूर्याचंद्रमसौ. V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ Cn (gloss: परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पन्नत्वात्) चक्षुः; M_1 lacuna (for शश्वत्). —ᵇ) $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ स्वकेशैर् (for केशैर्मे). $K_{1.2.4}$ केशौ मे ह्यंशुसंज्ञितौ; V_1 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ केशाश्चैवांशवः स्मृताः. — V_1 om. (hapl.) 1ᶜᵈ. —ᶜ) K_6 B_8 T $G_{2.3.6}$ $M_{6.7}$ स्वा(G_2 वा-; $M_{6.7}$ स्था)पयंश्च (for तापयंश्च). —ᵈ) K_6 $Bo._{6-9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ G_2 $M_{1.5-7}$ Kumbh. ed. उत्तिष्ठते (for °तः). ❀ Cv: पृथक्, अह्नि एकः, निशि एकः । ❀

2 G_1 om. 2 (cf. v. l. 1). —ᵃ) K_6 Da_4 तपनाच्; B_8 D_7 T $G_{2.6}$ स्वा°; G_8 स्व°; $M_{1.5-7}$ स्था° (for ता°). —ᵇ) $M_{1.7}$ जगते. D_7 T_2 हर्षणाद् (for °णं). —ᶜ) K_1 D_4 अग्निषोम-; K_7 V_1 अग्नीसोम-; M_1 आग्नीषोम-; M_7 अग्नीषोमैः (for °षोम-). $K_{1.2.4}$ $D_{4.5.9}$ एतैः (for एभिः). —ᵈ) G_6 om. कर्मभिः. —ᵉ) K_7 [ऽ]हमीशानौ; Da_4 [ऽ]यमीशानो; D_7 महेशानो; T_2 महा° (for ऽहमी°). ❀ Cn: जगद्धर्षयतो यस्मात्तस्मात्तौ हृषी, अग्नीषोमौ केशौ, अंशू यस्य स हृषीकेशः ॥ Cv: हृषीरिति ईकारान्तं पदं वा । तदा हृष्यौ केशौ यस्येति समासः । ❀

3 G_1 om. 3 (cf. v. l. 1). K_6 om. 3ᵃᵇ. —ᵃ) $K_{1.2.4}$ इडोपगी(K_1 °हु)तं; K_7 $Bo._7$ $D_{4.5.7.9}$ Kumbh. ed. इलोपहूतं (B_7 D_5 °तो); V_1 $B_{6.9}$ Da_3 $Dn_{1.n4}$ $D_{2.8}$ इलो(V_1 °तो)पहूत-; Ds_2 दंडोपहूत-; D_8 इलोपहृत-; T $G_{2.3.6}$ इळोपहूतं; $M_{1.7}$ इळोपभूतं; M_5 इडोपहूतं; M_6 इत्येवभूतं (for इडोपहूत-). $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ Kumbh. ed. गेहेषु; D_7 T_2 $G_{2.3.6}$ यागेषु; $M_{1.5-7}$ गेयेषु (for -योगेन). ❀ Cn: इळोपहूता सह दिवा (Āśvalāyana Śrautasūtra 1. 7. 7) इत्यादिमन्त्रेणाहूतोऽहं तद्योगाद्यज्ञभागं हरे, हरणं कुर्वे, इति हरिः । ❀ —ᵇ) $D_{5.7}$ T_2 G_2 हरेर् (for हरे). Bo भाग्यं (for भागं). $B_{7.9}$ क्रतुस्वहं (B_7 °स्वनः); T_1 $G_{3.6}$ क्रतुष्वपि; T_2 कृतष्वपि (for क्रतुष्वहम्). $K_{1.2.4}$ हविर्भागं व्रजाम्यहं. — D_2 om. 3ᶜ–4ᵇ. —ᶜ) T_2 वर्णाश्च. V_1 B_7 Da_3 D_8 Cp मे हरिः; B_6 Kumbh. ed. हरितः (for मे हरि-). $D_{5.7}$ वर्णो मे हरितश्रेष्ठस्; $M_{1.7}$ वर्णं मे हरितं श्रेष्ठं. ❀ Cn.p: हरिः, हरिन्मणि- (Cp: हिरण्यमणि)तुल्यः । ❀ —ᵈ) V_1 D_7 T_1 $G_{3.6}$ हरिहरः; B_8 °हयः; D_4 T_2 G_2 °हरं (for °रहं). D_5 G_2 स्मृतं (for स्मृतः).

4 G_1 om. 4 (cf. v. l. 1). D_2 om. 4ᵃᵇ (cf. v. l. 3). —ᵃ) T_1 $G_{3.6}$ धामाधारो; Cv (gloss: श्रेष्ठाधारः) धाम सारो (as in text). K_4 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{3.4.8}$ भूतानाम् (for लोकानाम्). T_2 यामयारोजा लोकानाम् (sic). ❀ Cn: धामशब्दो लोकसार-

नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति मां देवा वाग्भिः समभितुष्टुवुः ॥ ५
शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।
तेनाविष्टं हि यत्किंचिच्छिपिविष्टं हि तत्स्मृतम् ॥ ६
यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥ ७
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्को ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ८
न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥ ९

C. 12. 13233
B. 12. 342[3]. 74
K. 12. 352. 9

वाची । ❀ — b) K6.7 D4.9 ऋ(K7 क्र)तं वाक्यं (for ऋतं चैव). K1.2 अभिचारिकः; V1 Bo.6-9 Da3 अविचारितं; T G2.3.6 M1.5-7 अवधारितं (for विचारितम्). D4 (also) ऋतं वाव्यभिचारिकं. — c) T2 ऋतयाम; G2 Cn °धाम (for °धामा). ❀ Cn: ऋतमबाधितं, धाम सत्तास्फूर्तिरूपं, यस्य स ऋतधामेत्यर्थः ॥ Cp: धाम राष्ट्रे लोकसारवाची । ऋतं च परमार्थसत्यं चाहम् । पुंस्त्वं संज्ञाशब्दत्वात् । ❀ — d) K2.4 V1 B0-8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. सत्यश्च; K6.7 D4.9 सत्यं (for सत्यश्च). T2 प्रकीर्तितं. ❀ Ca: सतश्चासतश्च धारणात्सत्यः ॥ Cv: सत्यः सतीमपेक्षितः । ❀

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 1). — a) K1 दृष्टां; K2.4 दृष्टां; Da3.a4 नष्टाश्च; T2 नष्टं (for नष्टां). K1.3.4.6.7 D4.5.9 हि (for च). K6.7 Da4 Ds1 धरणी. — b) K3.4.6 Ds1 अविदं; B8 (orig.) अन्विषन्; B8 (marg.) अविंदं; T2 *विदं; G2 अविंदन् (for अविन्दं). Da3.a4 M1.7 गुहा(M1 °णा)गतं; Ds2 M5 गुहां गतां (for गुहागताम्). D7 विदं वै ह गुहागतं. — c) K1 Da4 गोविंदम्. V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T G2.3.6 M1.5-7 तेनाहं; D5 मां देवो (for मां देवा). — d) D6 ऋषिः (for वाग्भिः). K1 °तुष्टवः (for °तुष्टुवुः). V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T G2.3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. देवै(G3 विप्रै)र्वाग्भिरासि(Da3 om. रभि)ष्टुतः.

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 1). — ab) K5 शिपिरिल्येव; Bo.6 शिविपिष्टेति (for शिपिवि°). K1.2.4 चाख्येयो; K6.7 D4.9 चाख्यातं; V1 B8 यस्याख्या; Ds1 वाख्यायां; T1 G3.6 यज्ञाख्यो; T2 G2 M1.5-7 यज्ञाख्या (for चाख्यायां). K6 D4.9 M1.5-7 हीनरोम (for °रोमा). K6.7 D4.9 M1.5-7 च यद्; D7 च या; T G2.3.6 शिपिर् (for च यो). ❀ Ca: हीनरोमा, हीनेषु कक्षादिषु नोत्कटरोमा शिपिविष्टोऽत्र ॥ Cn: हीनानि त्यक्तानि रोमाणीव रोमाणि, अंशवः, अवयवा येन स शिपिर्निष्कल इत्यर्थः । तेन शिपिना रूपेण यत्किंचिदाविष्टं येन, अतोऽयं शिपिविष्टः ॥ Cs: उस्ररोमा, केशश्मश्रुरोमा यः पुमान् तं शिपिविष्टशब्दोऽभिधत्ते । उस्ररोम्णा यजमानेनानुष्ठितं कर्म शिपिविष्टम् । ❀ — c) V1 येन (for तेन). K1.2.4 V1 च; Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5 Kumbh. ed. तु; T2 स (for हि). T G2.3.6 कर्म (for किंचित्). D7 तेनापीष्टं स्वयं कर्म. — d) K5 शिपिविष्टो हि; B8 °विष्टेति (for °विष्टं हि). V1 च (for हि). Bo शिपिविष्टेति तत्स्मृतः; B6.9 Da3.a4 D5 शिपिविष्टो हि स स्मृ(Da4 D5 तत्स्मृ)तः; B7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. °विष्टेति च स्मृतः; T2 G3 °विष्ट इति स्मृतः; M7 शविविष्टं हि तत्स्मृतं. ❀ Cv: यज्ञेषु दीयमानं यन्मांसरूपं हविः तत् शिपिनामकं भवेत् । तेन शिपिना आविष्टं यत्किंचिद्वस्तु तत् शिपिविष्टं स्मृतम् । ❀

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 1). — a) K2 V1 Bo Da3.a4 Dn4 D4.5 यस्को; B6 जस्को (for यास्को). K6.7 Da4 D4.5.7.9 नामर्षिर् (for मामृषिर्). K6.7 इत्युग्रो; D4.9 अत्युग्रो (for अव्यग्रो). — b) D7 T G3.6 तेन (for नैक°). K6 मेरुपृष्ठेषु गीतवान्. — c) K6.7 D4.5.9 शिपिविष्टम्; Bo.6 शिविपिष्ट (for शिपिविष्ट). K1.2 ह्यद्य; K6 प्राहुर्; K7 D4.9 ह्याहुर्; B6.7 Da3.a4 ह्याशु (for ह्यस्माद्). — d) Ds1 °नामधरा. T1 G3.6 [s]स्मि (for हि).

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 1). — a) K1 स्तुत्वा मा; V1 Bo श्रुत्वा मां; Ds1 स्तुत्वेमां. V1 Bo.6 शिविपिष्ट (for शिपिविष्ट). — b) K1.2.4.7 Da3.a4 D4.5.7.9 यस्को (for यास्को). K1.2.4 मुनिर्; K7 Dn1 D4.9 T1 G3.6 त्वृषिर्; G2 M1.5-7 ह्यृषिर् (for ऋषिर्). T2 यास्कस्त्वं द्विरुदारधीः. — c) K6.7 D8 अहो; B7.9 Da4 G2 M1.5-7 अथो (for अधो). D4 अहोविष्टं; D5 अथाविष्टं (for अधो नष्टं). K1 मत्प्रसादादवरादिष्टिर्; K2 °दवरादिष्टो. ❀ Cn: अधो नष्टं, वेदहरणवेलायां पाताले ऽन्तर्हितम् ॥ Cs: विच्छिन्नसंप्रदायम् । ❀ — d) K1 उतुम् (sic); K2 मरुत्तम् (for निरुक्तम्). Da3 अभि°; Da4 M1.6.7 अपि; T1 G3.6 उप° (for अभि°). D7 T2 निरुक्त(T2 °क्त)मधिकाग्नि(T2 °रश्मि)वान्.

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 1). — a) T2 न वा जातो (for न हि जातो). K4.6 Bo.7-9 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G1.3 Kumbh. ed. जायेयं (for जायेऽहं). — c) K2 क्षत्रज्ञः (for क्षे°). — d) Da4 अतः (for अजः).

C. 12. 13133
B. 12. 343(2). 75
K. 12. 352. 10

नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ।
ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती ॥ १०
सच्चासच्चैव कौन्तेय मयावेशितमात्मनि ।
पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः ॥ ११
सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम् ।
जन्मनीहाभवत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनंजय ॥ १२
निराशीःकर्मसंयुक्तं सात्वतं मां प्रकल्पय ।
सात्वतज्ञानदृष्टोऽहं सात्वतः सात्वतां पतिः ॥ १३
कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ १४
मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥ १५ –

---

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 1). — a) K7 नोक्तपूर्वं-मयक्षत्रम्; D5 °पूर्वंमयोक्षुद्रम् (sic). — b) K6 नालीकं; D7 अशल्यो; T2 अशलं; C8 (gloss: असत्यं) अश्लीलं (as in text). D5 च (for वा). T G3. 6 M1. 6. 7 कथंचन (for कदाचन). — c) K1 तव; K2 व्रत-; V1 ऋत-; Dn4 कृता; G2 जाता (for ऋता). K1 -युता सा; K2 -युगा सा; Ds1 -स्मृता सा; D7 T G2. 3. 6 -स्वरूपा (T2 °पां); M1. 6. 7 -सरूपा; M5 -सुता या (for -सुता सा). Da4 वै (for मे). — d) K1 Kumbh. ed. सत्य-; G2 जाता (for सत्या). K1 सरस्वतीः. ❀ Cn. v: पृथिव्यप्तेजांसि (Cv: मूर्तं) सत्, वाय्वाकाशौ (Cv: अमूर्तं) त्यत्, तदुभयात्मत्वाद्वा सत्यनामाहमित्यर्थः ॥ Cs: पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयं प्रत्यक्षम् । वाय्वाकाशमपरोक्षमसत् । ❀

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 1). — a) D6 हि (for [ए]व). K6 सत्यां सत्येन कौंतेय; K7 D4. 9 सत्यासत्यैव कौं°. — b) Ds2 मय्यावेशितम्; D5 G2 M1 माया° (for मया°). D7 आत्मनः (for °नि). — cd) K2 पुष्करे; Ds1 पौस्करे (for पौष्करे). D6. 7 नित्यं (for सत्यं). ❀ Cs: पौष्करे, हृदयपुण्डरीकस्थे ब्रह्मसदने, हृदयप्रत्यग्रूपेण स्थिते मयि सच्च त्यच्च आवेशितमिति मां सत्यं विदुरित्यर्थः । ❀

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 1). — a) K1. 2 न सत्त्वाच् (by transp.); D7 T2 सत्यान्न. K4 न सत्त्वाश्रुतपूर्वोहं. ❀ Cs: सत्त्वात्, सत्त्वादिगुणात् । ❀ — b) D9 G2 सत्यं (for सत्त्वं). K6 हि (for वै). K1 विष्टि; G2 वृद्धि (for विद्धि). ❀ Cs: सत्त्वं, प्राणिजातम् । ❀ — c) K4 B8. 9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 जन्मनीहा; K6 जन्मानीह; T2 G2 जन्म हित्वा; M5 जन्महीनो (for जन्मनीह). K4 B8. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 भवेत्; M5 भवं; Kumbh. ed. [आ]भवेत् (for [अ]भवत्). K1. 2 Bo D5. 7 सर्वं; Ds2 सत्यं; T2 सत्त्वात् (for सत्त्वं). T1 G3. 6 जन्म हित्वा भवेत्सत्त्वात्. — d) K1. 2 पौर्वकं; M7 पौर्वीकं; Cv (gloss: पूर्वं विद्यमानं, मूलरूपसंबन्धि) पौर्विकं (as in text). K2 जनंजय; Dn4 धनंजयः; M1. 5–7 नृपोत्तम. D7 T2 G2 पूर्वकं मे नरोत्तम; T1 G3. 6 पूर्वकर्म नरोत्तम. ❀ Cp: इहजन्मनि, कृष्णावतारे, पौर्विकं नारायणभावसत्त्वज्ञानं, अतोऽहं सात्वत इत्यर्थः ॥ Cs: इह अस्मिन्माथुरे आविर्भावे, यदुवंशावतारे, मे पूर्वकः पितामहः सात्वतनामा । तस्य गोत्रे जातत्वात् सात्वतः । ❀

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 1). — a) K6. 7 निराशी-; Da4 निराशिः- (for निराशीः-). K1. 4 M5 -संयुक्तान्; K2 -संयुक्तात्; Bo. 6. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 C8 Kumbh. ed. -संयुक्तः; D7 T2 G2 -युक्तश्च; M1. 6. 7 -संयुक्ताः (for °क्तं). — b) D5 अकल्मषं (for प्रकल्पय). K1. 2. 4 सात्वतांश्चा(K2 °तां चा)प्यकल्पयं; V1 Bo. 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 C8 Kumbh. ed. सत्वतश्चाप्यकल्मषः; B6. 7 Da3. a4 D7 °तं चाप्यकल्मषं (B6 [marg.] °षः); T G2. 3. 6 M1. 5–7 °तं चा(G2 ना)प्यकल्पयं (M1. 6. 7 °यत्). — c) K7 D6. 7 -तृष्टो; B6 (marg. as in text) -कृष्टो; Da3. a4 -हृष्टो; M1. 6. 7 -तुष्टो (for -दृष्टो). K1. 2 4 सात्वतस्तेन दृष्टोहं. — d) K1. 2. 4 V1 Bo. 6. 7 Da3. a4 सात्वतैरिति (Da4 °तैरति-) सात्वतः; B8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 C8 Kumbh. ed. सत्वतामिति सात्वतः; T2 G2 M5 Cv सात्वतः सात्वतीपते (G2 °ते पथे); M1. 6. 7 सात्वते पथि सात्वतः; Csp (gloss: सात्वती सुभद्रा, तस्याः पतेः तदुपास्यः) सात्वतः सात्वतीपतेः.

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 1). — a) K1 कृष्णा मे; K2 कृष्टा मे; K4 कृषा मे; K6 कर्षामि; K7 कृशामि; D7 कृत्वाहं; T2 कृतामि (for कृषामि). K1. 2 मेदिनी; V1 पृथिवीं. T1 G3. 6 कृत्स्नां (for पार्थ). — b) B6 Da4 T G2. 3. 6 M1. 5–7 कृष्णायसो; Ds2 कार्षा° (for कार्ष्णा°). K1. 2 V1 T G2. 3. 6 हलः; M1. 6. 7 मद्वत् (for महान्). — c) Dn1 मे यश् (for वर्णश्). G2 यो (for मे). — d) K4 अर्जुनः.

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 1). — a) K2. 7 संश्लिषिता (for संश्ले°). K1. 2. 4 भूत्वा (for भूमिर्). ❀ Cs: संश्लेषिता, परस्पराधारेण स्थापिता । ❀ — b) K1 lacuna; K2. 4 पृथिवी (K4 °वीं) चाप एव च; T G3. 6 व्योम्ना सा तत्र वायुना; G2 व्योम्ना तथापि वा°. — d)

निर्वाणं परमं सौख्यं धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ॥ १६
पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वलौकिके ।
तयोः संधारणार्थं हि मामधोक्षजमञ्जसा ॥ १७
निरुक्तं वेदविदुषो ये च शब्दार्थचिन्तकाः ।
ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः ॥ १८
शब्द एकमतैरेष व्याहृतः परमर्षिभिः ।
नान्यो ह्यधोक्षजो लोके ऋते नारायणं प्रभुम् ॥ १९
घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणम् ।
घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैः परिकीर्तितः ॥ २०

C. 12. 13244
B. 12. 343[1].55
K. 12. 352. 20

Dn1 G2 अतो (for ततो). K7 D4,9 मयि; B6,7,9 Da3,a4 मतं; D5 नतं (for मम). T2 वैकुंठं तत्त्वतो मम. ❀ Ca : संघट्टयति भूतजातसर्गं च शक्तितयेति विकुण्ठत्वे समर्थं इति वैकुण्ठः ॥ Cp : विगता कुण्ठा, असामर्थ्यं यस्येति विकुण्ठः । विकुण्ठ एव वैकुण्ठः । स्वार्थे तद्धितः । ❀

16 G1 om. 16 (cf. v. l. 1). — a) D7 निर्माणं (for निर्वाणं). K6 V1 B0,6–9 Da3,a4 Dn1,n4 D8 D2,3,8 Kumbh. ed. ब्रह्म; D7 T G2,3,6 M1,5–7 विद्धि (for सौख्यं). — b) V1 B8 (marg. as in text) वर (for पर). — c) K7 V1 B8 Dn1 M1,7 यस्मान्; G2 सत्यान् (for तस्मान्). K2,4 अच्युत-; D7 T2 च च्युत- (for न च्युत-). Da4 -सर्वो (for -पूर्वो).

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 1). — a) K1,2,4 -नभसे; Cs (gloss : द्यावापृथिव्यौ) °सी (as in text). T1 G3,6 पृथ्वी नभ इमे चोभे; M1,5–7 नभश्च पृथिवी चोभे. — b) K1,2,4,7 D4,5,9 कीर्तिते; Ds2 विश्रुतं; T2 विभृते (for विश्रुते). K2 विश्वलौकिकी; K6 V1 B0,6–9 Da3,a4 Dn1,n4 D8 D2,3,8 Kumbh. ed. °तोमुखे (for °लौकिके). — D5 reads 17c–18d twice. — c) V1 M1,5–7 च (for हि). K7 D4,5 (both times),7,9 तयोः प्रसाद(D7 °ध)नार्थं च; T G2,3,6 तयोः संधारणार्थाय. — d) Dn1,n4 Ds2 D5 (both times),7 मम (for माम्). K7 D9 ममाविष्कृततेजसा; D4 प्रागधः सुखमंजसा; T1 G3,6 प्रायशः खे समासजं (T1 °जसं); T2 प्रायशस्त्रिसमास्वजं; G2 प्रगाधः खलु स्वमंजसा (hypermetric); M1,5–7 प्रागधः खं समुंजनाः (M5 °मंजसा). ❀ Ca : न शक्येते धारयितुमिति अधो, द्यावापृथिव्यौ । ते अक्षितुं, घटयितुं, जात इत्यधोक्षजः । ❀

18 For the repetition in D5, cf. v. l. 17. G1 om. 18 (cf. v. l. 1). — a) D4,7 T G6 M1,5–7 निरुक्त- (for °क्तं). K1,2,4,7 D4,5,9 -विद्वांसो (for -विदुषो). — b) B8 Dn1,n4 D8 D2,3,8 Kumbh. ed. वेद-; T2 G2 ह्येते (for ये च). K1,2,4 B6,7 सर्वार्थ- (for शब्दार्थ-). — c) Da4 तेषां (for ते मां). D4 गायति; D7 नयंति. K2 प्राग्वंशो; T2 प्रायशो; Cs (gloss : यज्ञे) Cv (gloss : देहे यज्ञे वा) प्राग्वंशे (as in text). — d) K7 B8 (marg. as in text) D4,9 M5 अधोक्षजम्; T1 अथोक्षज. K1,2,4 B8 (marg. as in text) T G3,6 M1,5–7 Kumbh. ed. स्मृतः; G2 स्मृतं (for स्थितिः). ❀ Cv : अक्षजमक्षजनितं ज्ञानमधः यस्मादिति व्युत्पत्त्या । यद्वा भूमिस्थितभूम्याख्यलक्ष्मीरूपवत्, व्योम्नि स्थितश्रीदेव्याख्यलक्ष्मीरूपवच्च, स्वप्रसादाद्विना सर्वथा अदृष्टत्वाद्वा अधोक्षजः । ❀ — After 18, D7 T G2,3,6 ins. :

879* अधो न क्षीयते यस्माद्वदन्त्यन्येऽप्यधोक्षजम् ।

[T1 अथो (for अधो). T2 G2 हि (for ऽपि). T1 अथोक्षजं.]

19 G1 om. 19 (cf. v. l. 1). — a) K6 B0,3,9 Dn1,n4 D8 D2,3,8 T G3,6 Ca Cp (gloss : एकपदस्यात्मनो दर्शिभिः) Cs (gloss : पृथिवीनभसीत्यारभ्योक्तैः क्षीयत इत्यन्तैः पदप्रतीकैः व्याकृतो निरुक्तः) एकपदैर्; K7 एकमतिर्; B6,7 Da3,a4 °पदे (Da4 °थे); G2 एव पदैर्; Cpp (gloss : एकलक्षणः) एकपदः (for एकमतैर्). K1,2,4 एव; B6,7 Da3,a4 चैव (for एष). D7 एष एकपदैः शब्दो. ❀ Ca : एकपादैः, एकपदस्यात्मनः ॥ Cn : एकपदैः, पृथक्पदैः ॥ Cv : एकमतैः, एकैकमतप्रवर्तकैः । ❀ — b) K2 व्याहतः; B6 Ds2 Cs (gloss : निरुक्तः) व्याकृतः (for व्याहृतः). — c) T G2,3,6 [ऽ]पि (for हि). Dn1 ह्यधोक्षजाल्.

20 G1 om. 20 (cf. v. l. 1). — a) K7 घृतं; D5,7 G2 वृतं; M1,6,7 कृतं (for घृतं). K1,2 म(K2 स)मार्चिषं; D5,7 मम धियो; T2 मामर्चिषो; M1,6,7 मदर्चिषा (for ममार्चिषो). ❀ Cn : अर्चिषः घृतं, वर्धकमिति शेषः ॥ Cv : यद्वा, गोघृतस्य सुवर्णवर्णत्वात् घृतं मम अर्चिषः सन्ति । ❀ — b) T G2,3,6 जनानां (for जन्तूनां). K6 V1 B7,9 Da3,a4 -धारणे (for -धारणम्). ❀ Cp : जन्तूनां जीवानां प्राणधारणार्थं या ममार्चिः, तां घृतेन वर्धयते इत्यर्थः । ❀ — c) K7 घृतार्चिर्; G2 घृताचीर् (for घृतार्चिर्). K1 मान्यग्रैर्. Dn4 घृताचीह च मव्यग्रैर्; M1,6,7 घृतं मदर्चिरव्यग्रैर्. — d) M1,6,7 घृतार्चिर्वैदिकैः स्मृतः.

C. 12. 13144
B. 12. 342(2). 86
K. 12. 352. 21

त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति च स्मृताः ।
पित्तं श्लेष्मा च वायुश्च एष संघात उच्यते ॥ २१
एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ।
आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुं मां प्रचक्षते ॥ २२
वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
नैघण्टुकपदाख्यातं विद्धि मां वृषमुत्तमम् ॥ २३
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ २४
न चादिं न मध्यं तथा नैव चान्तं
कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च ।
अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः
प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी ॥ २५
शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनंजय ।
न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिश्रवाः ॥ २६
एकशृङ्गः पुरा भूत्वा वराहो दिव्यदर्शनः ।
इमामुद्धृतवान्भूमिमेकशृङ्गस्ततो ह्यहम् ॥ २७

---

21 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). —a) T1 lacuna; T2 त्रयोभि-. B8 (marg.) मानवाः (for धातवः). —b) K6 B8 Ds2 T G2.3.6 M1.5–7 मे; B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 Kumbh. ed. ये; Cn ते (for च). ※ Cs: कर्मजाः मत्संकल्पजाताः इति यावत् । ※ —c) K4 वायुं. T G2.3.6 M1.6.7 पित्तं वायु(G3 °त)श्च श्लेष्मा च. —d) K1.2.4 त्वेष; G2 एतत् (for एष).

22 G1 om. 21 (cf. v. l. 1). —a) K6 B6.7.9 Da3.a4 D4.5 तु; G2 सं- (for च). —b) K1.2.4 T2 क्षीणश्च (for क्षीणैश्च). B7.9 Da3.a4 D5.9 तु (for च). —d) K7 Da4 त्रिधातु. Ds1 प्रचक्ष्यते. T2 त्रिधश्च माणप्रचक्षते (sic). ※ Cn: त्रयो धातव उपाधिभूताः सन्ति अस्य इति त्रिधातुः । ※

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 1). —a) Da4 एषो (for वृषो). —b) K1.2 स्मृतो (for ख्यातो). —c) K1 नैघंटक-; K4 नैःपुण्यक-; K6 नैघंटव-; K7 D4.9 नैघंटज-; V1 Dn1.n4 Ds2 D8 निघंटक-; B0 निघंटुक-; B6 नैघंटक-; B8 निघंटक-; Da4 निघुंटुक-; Ds1 निघंटुक-; M1.5–7 नैखंटव- (for नैघण्टुक-). K1.2.4 V1 B8 -पदाख्यानैर्; K6 B0.6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed. -पदाख्याने (D5 °नैर्) (for °ख्यातं). T1 एवंविदा पदख्यातं; T2 G2.3.6 एवं वेदविदा(G2 °प्रदा)ख्यातं. —d) G2 विदुर् (for विद्धि). K1.2.7 D4.9 वृष इ(K2 य)त्युत; G3 वृषभं ततः (for वृषमुत्तमम्).

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 1). —a) K4 कपि- (for कपिर्). K7 Da4 T2 G2 M7 वराह- (for °हः). —b) Da4 lacuna; D7 कर्मश्च. D5 वृषम्. —c) K2 D4 वृषाकपिः (for °कपिं). ※ Cv: आ समन्तात्, कं जलं, पाययति । अकं दुःखं पिनष्टीति वा वृषाकपिः । ※ —d) D7 T G2.3.6 M1.7 काश्यपो (for क°). — After 24, K7 D4.9 ins.:

880* नादिमन्तं न चान्तं च कदाचिद्विद्यते सुराः ।

25 G1 om. 25 (cf. v. l. 1). —a) D5.7 T2 M7 चादिर् (for चादिं). K1.2 D4.7.9 T G2.3.6 M1.6.7 न चांतं कदाचिद्; K4 B7–9 D2.3 M5 Kumbh. ed. तथा चैव नां(B9 चां)तं (for तथा नैव चान्तं). K7 न चादिनं च मध्यस्थं न चांतं च कदाचिद्. —b) K1.2 D4.9 M1.5–7 विदंते (K1.2 विदंति; M5 वदंते) द्विजा मे; K7 विद्यते द्विजा मे; D7 T1 G2.3.6 व्य(D7 य-; G2 वि)जानन्द्विजा मे; T2 वृजानं द्विजा मे (for कदाचिद्विदन्ते). V1 द्विजा मे; D5 विधत्ते; Kumbh. ed. विमंते (for विदन्ते). D5 सुरांश्चासुरांश्च; T2 G2 M1.6.7 सुराः सासुराश्च; Kumbh. ed. द्विजा मे सुराश्च. —c) K2 अद्याभ्यो (sic); B8 अनाथो; D7 T G2.3.6 °दिर् (for °द्यो). K2 हि मध्यस् (for ह्यमध्यस्). T2 G2 वा (for च). —d) Da3.a4 प्रमीतो (for प्रगीतो). K1.2.4 एको (for ईशो).

26 G1 om. 26 (cf. v. l. 1). —a) Da4 शुचिनि श्र*णियानि; D5 शुचीनि श्रवणीहंति. —c) D7 T2 G2 पापं न (G2 तु) (for पापानि). K6.7 गृह्णामि; Da3.a4 दुष्टानि; M1.7 कर्माणि. —d) B8 (marg.) तेनाहं; D8 तथाहं (for ततोऽहं).

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 1). —a) Da4 D4 एकशृंग-. ※ Cs: एकशृङ्गः, एकदंष्ट्रः । ※ —b) B8 Ds1.s2 (before corr.) वाराहो. B0.7–9 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G2.3.6 M1.5–7 Cn Kumbh. ed. नंदिवर्धनः (for दिव्यदर्शनः). —c) K2 उद्धृतया; K4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. चोद्धृतवान्; T2 उपास्थिहं; G2 उपावहं (for उद्धृतवान्). —d) D7 T G2.3.6 [ऽ]स्मि (for हि). D5 एकशृंगगता ह्यहं.

28 G1 om. 28 (cf. v. l. 1). —a) K1.2 V1 B8

तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य तु मापनात् ॥ २८
विरिञ्च इति यः प्रोक्तः कपिलज्ञानचिन्तकैः ।
स प्रजापतिरेवाहं चेतनात्सर्वलोककृत् ॥ २९
विद्यासहायवन्तं मामादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्या निश्चितनिश्चयाः ॥ ३०
हिरण्यगर्भो द्युतिमानेष यश्छन्दसि स्तुतः ।
योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं विभुः स्मृतः ॥ ३१
एकविंशतिशाखं च ऋग्वेदं मां प्रचक्षते ।
सहस्रशाखं यत्साम ये वै वेदविदो जनाः ।
गायन्त्यारण्यके विप्रा मद्भक्तास्तेऽपि दुर्लभाः ॥ ३२
षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशतमित्युत ।
यस्मिञ्शाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः ॥ ३३
पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम् ।

C. 12. 13256
B. 12. 343[2]. 99
K. 12. 352. 34

(marg. as in text) M1. 5–7 तथैवाहं; Da4 तत्रैवासं (for तथै°). V1 त्रिककुदं (for °दो). ❀ Cn: त्रिककुदः, त्रीणि ककुदानि, उच्चप्रदेशाः स्कन्धपोत्रदंष्ट्रा यस्य ॥ Cs: त्रिककुदः शरीरस्य त्रिषु प्रदेशेषु, मुखस्कन्धकायेषु, श्रेष्ठतरः ॥ Cv: भुजद्वये शिरोमूले च त्रयः ककुदः, चर्मावृतपृष्ठस्थूलावयवाः यस्य स तथोक्तः । ❀ — b) K1. 2 G3 वराहं. Da4 om. रूप. — c) D7 T G2. 3. 6 M5 त्रिककुत्वे(D7 M5 °त्वे)न (for °त्तेन). M1. 7 त्रिकुत्तेन विविख्यातः. — d) K6 Bo समापनात्; K7 Dn4 D8 D4. 7. 9 T G3. 6 M5 प्रमा°; D5 प्रमापतान्; G2 प्रमापणात्; M1. 6. 7 प्रतापनात् (for तु मापनात्).

29 G1 om. 29 (cf. v. l. 1). — a) K7 D5. 9 विरिंचिर्; V1 D4 विरंचि; Dn4 Ds1 विरिंचि (for °च). K4 Bo. 6. 7. 9 Da3, a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn Kumbh. ed. यत्प्रोक्तं; K6 B8 यत्प्रोक्तः; D5 यन्नोक्तः (for यः प्रोक्तः). T2 विरिंचयति यः प्रोक्तः. ❀ Cn: विशेषेण रिणक्ति, तत्त्वानां परिसंख्यानाख्यं प्रविलयं करोतीति विरिञ्चः । ❀ — b) K4 V1 Bo. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn Kumbh. ed. कापिलं; K6 कपिलो; B6. 8 D7 T G3. 6 कापिल- (for कपिल-). — d) K1 रेदनात्; K2 V1 Bo. 6. 7. 9 D7 T G2. 6 Cnp रेचनात्; K7 D4. 9 लोच°; B8 रेत°; D5 G3 रोच° (for चेत°). K1. 2. 4 सर्वथैव च (for °लोककृत्).

30 G1 om. 30 (cf. v. l. 1). — a) Ds2 -सहायवित्तं (for °वन्तं). — b) K1. 2. 4. 7 D4. 9 धनंजय (for सनातनम्). — c) K1. 2. 4. 7 D4. 9 आचार्यं (for °र्याः). ❀ Cv: कं मोक्षसुखं पिबन्त्यनेनेति कपित्वं ज्ञानं, तेवल [? तेन लः] समानः कपिलः । ❀ — d) K1. 2. 6 Ds2 सांख्य- (for सांख्या). K1. 2. 4 D5 -निश्चयः; D7 -मानसाः (for -निश्चयाः). K7 D4. 9 सांख्यं सांख्यविचक्षणाः.

31 G1 om. 31 (cf. v. l. 1). — a) T2 -गर्हो (for -गर्भो). Da4 द्युतिते (for द्युतिमान्). — b) Dn1. n4 D3. 8 Cn Kumbh. ed. य एष (by transp.); D8 यः स एष. Bo. 7. 9 Da3 G2. 3. 6 M1. 5–7 यच् (for यश्). K1 lacuna; T2 छजनि (sic) (for छन्दसि). K1 lacuna; Bo स्थितः; G2 M1. 5–7 ष्टुतः; G3 स्मृतः (for स्तुतः). K2. 4 एष यः समुदाहृतः; K7 D4. 9 एष छंदसि यः स्तुतः; D5. 7 एष छंदसि संस्तुतः. — c) K2 संपूजिते; K6 Bo. 6. 8 (marg.) Da3. a4 संयुज्यते; D8 संपूजितो (for °ज्यते). T1 G3. 5 योगस्थैः पूज्यते नित्यः. — d) K1. 2 चैव (for एव). V1 B8 (marg. as in text) शुचिः; Bo. 6. 7. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn भुवि (for विभुः). ❀ Cn: छन्दसि समष्टिलिङ्गाभिमानी सूत्रात्मा, भुवि चतुर्मुखः । ❀

32 G1 om. 32 (cf. v. l. 1). — a) K4 -शाखायां; Dn1. n4 D8 D3. 8. 8 Kumbh. ed. -साहस्रं (for -शाखं च). K1. 2 एकत्रिंशच्च शाखायास्. — b) K7 मे (for मां). Ds1 प्रचक्ष्यते; D9 प्रव°. K1. 2. 4 तमृग्वेदं वदंति मां. — K1 om. 32[cdef]. — c) D5 om. (hapl.) from शाखं up to पञ्चा (in 33[a]). K7 -शाखा (for -शाखं). K7 D4. 9 सामेति; M1. 5–7 सामं च (for यत्साम). — d) D7 T2 G2 साम- (for ये वै). — D7 T G2. 3. 6 om. 32[ef]. — e) K2 अरण्यके; M1 अरण्यका. M1. 6. 7 धीरा (for विप्रा). — f) K2. 4 V1 Bo. 7. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cn Kumbh. ed. हि (for ऽपि).

33 G1 om. 33 (cf. v. l. 1). D5 om. up to पञ्चा (cf. v. l. 32). — a) B8 (marg. as in text) शत- (for षट्-). D7 T G2. 3. 6 षट्पंचाशत्तथाष्टौ च. — b) K1. 6 Da3 -विंशतम्; Bo -विंशतिम् (for -त्रिंशतम्). Da4 अत्युत; M6 इत्यपि (for इत्युत). D5 समत्रिंशतमुच्यते; D7 T G2. 3. 6 सप्तत्रिंशत्तथैव च; M1. 7 °त्रिदशमित्यपि. — c) K1. 2 या वै; Ds2 तस्मिन् (for य°). K1 D5 M1. 6. 7 यजुर्वेदः. — d) K6 D5 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 आध्वर्यवः. V1 Bo. 6 (marg. as in text) स्तुतः (for स्मृतः). K1. 2 सोहमध्वर्युभिः स्मृतः (sic).

34 G1 om. 34 (cf. v. l. 1). — a) D7 T1 अथ-

C. 12. 13258
B. 12. 342(2).100
K. 12. 352. 34

कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा ॥ ३४
शाखाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतयः ।
स्वरवर्णसमुच्चाराः सर्वांस्तान्विद्धि मत्कृतान् ॥ ३५
यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् ।
सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ॥ ३६
रामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना ।
पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ।
बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमः क्रमपारगः ॥ ३७
नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ।
क्रमं प्रणीय शिक्षां च प्रणयित्वा स गालवः ॥ ३८
कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ।
जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ।
सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां संपदं गतः ॥ ३९
पुराहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ।

वर्णं. K6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da2. a4 पंचकल्पं त्वथ-र्वाणं. ※ Cp: पञ्चकल्पम् — नक्षत्रकल्पं, वैतानकल्पं, संहिताकल्पं, आङ्गिरसकल्पं, शान्तिकल्पम् । ※ — ^{b}) D8 कल्पाभिः (for कृत्याभिः). K1. 4 Da4 Dn1 D2. 4. 9 -बृंहितं; D7 T1 G3. 6 -जृंभितं; G2 -जृंभिणं (for -बृंहितम्). — ^{c}) K1 कल्पयंत (for °यन्ति). K1 ह; K2. 4. 7 V1 B8 (marg.) D4. 9 [ह]ह; M1. 6. 7 च (for हि). M1. 7 विप्र. — G2 om. 34^{d}. — ^{d}) K1. 2 B9 आथर्वाण-; K6 B7 T आथ(T1 °थ)र्वण-; D8. 7 G3. 6 M5 अथर्वण-; M1. 7 °र्वाद- (for °र्वाण-). K7 D4. 9 वेत्तारोथर्वणस्तथा.

35 G1 om. 35 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K1 -भेदश्च. — ^{b}) G2 विद्याः (for याश्च). K2 शाखाः सु-; K7 D4. 9 वेदेषु. B0 गीयते (for गीतयः). — ^{c}) K1. 2. 4 सुर-; G3 स्वर्ण- (for स्वर-). K1. 2. 4 -समुच्चारान् (for °च्चाराः).

36 G1 om. up to मेवोत्त (cf. v. l. 1). — ^{a}) M1. 5–7 यस् (for यत्). K6 यत्र द्वयः शिरः पार्थं (sic). — ^{b}) D7 सरूपेति; M1. 6. 7 समुद्रेत्ति (for °देति). K6 वरप्रदः; Dn4 °प्रदे; D5 °प्रद. — ^{c}) Da3. a4 भाग- (for भागे). — ^{d}) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 पदक्रम- (M1. 6 °कर्म-) (for क्रमाक्षर-).

37 ^{a}) Bo. 6–9 Dn1. n4 D2. 3. 8 Cn (gloss: वामदेवादिष्टेन ध्यानमार्गेण) वामादेशित-; Da3 T2 राम° (for रामा°). K7 -मार्गेन. K1. 2 रामादिगीतमात्रेण; K4 रामाद्धि गीतमार्गेण. ※ Cs: रामादेशितमार्गेण, जामदग्न्योपदिष्टहयग्रीवाराधनप्रकारेण । ※ — ^{b}) D2 T1 G3. 6 महात्मनः; M1 °त्मनां (for °त्मना). — ^{c}) K1. 7 D4. 9 M1. 6. 7 पंचालेन. — ^{d}) K2 D7 भूताः; G2 भूतः (for भूतात्). Dn1 सनातनः; D5 °तनान्. — ^{e}) K2 बाभ्रव्य-; D4 बभ्राव्य-; D7 T G1–3. 6 बाहुल्य- (G1 °ल्य-); M1. 7 बहुव्य-; M5 बाहुव्य- (for बाभ्रव्य-). D4 reads from स बभौ up to प्रणयित्वा (in 38^{d}) twice. — ^{f}) K1 प्रथमाः; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5. 8 G2 Kumbh. ed. प्रथमं; T1 G3. 6 M1. 6. 7 °म- (for °मः). M1. 7 -पारगं.

38 For the repetition in D4, cf. v. l. 37. — ^{a}) K1. 4 प्राप्ता; K2 प्राह्वा; M6 लब्धं (for लब्ध्वा). T2 नारायणा वरा लब्ध्वा (sic); M1. 7 °यणाध्वरं लब्धं. — ^{c}) D4 (both times) क्रमे (for क्रमं). K1. 2 प्राणीय; G1 प्रणय- (for प्रणीय). K1 शिखा; K2 शिखां; K4 शिक्षा; T1 G6 शीक्षां. — ^{d}) K1. 2 D5. 7 क्रमयित्वा (for प्रण°). B8 (marg.) [आ]शु (for स). K1. 2 स्व(K2 सु)बालकः; K6 B9 Da4 M5 तु (M5 सु-) गालवः; B8 ह्यगा°; T G1–3. 6 स बाहुलः (T2 G3 °लं; G1 °वः); M1. 6. 7 सुखावहः (for स गालवः).

39 ^{a}) K1. 2. 4 B8 (marg. as in text) Da4 D7 T G1. 3. 6 M5 Kumbh. ed. पुंडरीको; K7 D5. 9 कांड° (for कण्ड°). D2 महाराजा; G2 बृहद्भ्रातुर् (for °थ राजा च). — ^{c}) Da4 M5 जाति-; D5 योगी-; D7 T1 G2. 3. 6 जनी°; T2 G1 जनि- (for जाती-). K2 स्मृत्वा (for दुःखं). — ^{d}) K2 योगं; D2 चैव; D7 स वै (for the first स्मृत्वा). D7 सूत्वा (for स्मृत्वा). — ^{e}) Da3 G1 सत्व-; Dn4 सम- (for सप्त-). G2 मुख्यत्वं (for °त्वाद्). — ^{f}) K7 D4. 7. 9 T2 G1. 2 योगिनां; T1 G3. 6 योगिनः (for योगानां). V1 संविदं; D7 T G1–3. 6 स्व(T1 G3. 6 स्वं)पदं (for संपदं). V1 B8 D2 T1 G6 M1. 5–7 गताः; B7 पुनः; D6 गतां (for गतः).

40 ^{a}) K7 D4. 9 पुराण (for पुराहम्). K2 D7 आत्मजं; T2 °नः (for °जः). T1 G3. 6 पुरा धर्मात्मजः पार्थः. — ^{b}) K1. 2 कथितः; T2 पतितः; G2 प्रसूतः (for प्रथितः). Da1 D5 करणांतरे (for का°). — 40^{cd} is partly damaged in B6. — ^{c}) Dn1 क्रम- (for कुरु-). — ^{d}) K6 धर्मतः; T2 G1. 2 M7 धर्मज- (for °जः).

धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः ॥ ४०
नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययम् ।
धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने ॥ ४१
तत्कालसमयं चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ।
न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत ॥ ४२
ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ।
ससर्ज शूलं क्रोधेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ४३
तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरम् ।
आवयोः सहसागच्छद्बदर्याश्रममन्तिकात् ।
वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ॥ ४४
ततः स्वतेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह ।
बभूवुर्मुञ्जवर्णास्तु ततोऽहं मुञ्जकेशवान् ॥ ४५
तच्च शूलं विनिर्धूतं हुंकारेण महात्मना ।
जगाम शंकरकरं नारायणसमाहतम् ॥ ४६
अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ ।
तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना ।
नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्ठता ॥ ४७
अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां जगृहे नरः ।
मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत्परशुर्महान् ॥ ४८
क्षिप्तश्च सहसा रुद्रे खण्डनं प्राप्तवांस्तदा ।

C. 12. 13275
B. 12. 343[2].116
K. 12. 352. 80

---

41 a) D5 पूर्वैं (for पूर्वं). — b) K1 B7 अव्ययः; V1 B8 (marg. as in text) D5 T G1–3. 6 M1. 5–7 उत्तमं (for अव्ययम्). — c) K1. 2. 4 T1 G3. 6 धर्मयान-; K7 D4. 5. 9 °याने; B7. 9 °पारं (for °यानं). K2 -समानूढौ; G2 M1 समारूढः (M1 °ढं).

42 a) G2 तत्कालं (for तत्काल-). K1. 2. 4. 7 V1 B0. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. -समये; G1 °यज्ञ् (for °यं). K1. 2 चापि (for चैव). — d) Da4 भारतः. D5 दक्षा रुद्रश्च भारत (sic).

43 For the incident, cf. B. 12. 285[4]. 21. B6 damaged. — a) K1. 2. 7 V1 B0. 7. 9 D4. 9 दधीच-; D7 T2 G1–3 M1. 6. 7 स देवी-; T1 G6 स्वदेवी- (for दधीचि-). — b) K1. 2 रुद्रो (for दक्ष-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उपाद्रवत् (for अपाहरत्). — c) Da4 चलं (for शूलं). B0. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. कोपेन (for क्रोधेन). — d) K1. 2. 4 प्राज्वलद्वै (K4 °न्वै); K7. D4. 9 प्रज्वलन्वै (for °लन्तं).

44 a) K7 बहुलं (for तच्छूलं). — d) T2 G1 बदराश्रमम् (for °र्याश्रमम्). D5 अंतिकं. K1. 2 समीपं बदराश्रमं; D7. बदरांतिकमंतिकात्. — e) M1. 6. 7 महता पार्थ वेगेन. — f) Dn1 [अ]पतन्; Ds2 यतन्; D5 यतो (for पतन्).

45 T1 om. 45ab. — a) K1 तु; K2 ते; K4 V1 B6 Dn1 D7 T2 G1–3. 6 तत्-; Kumbh. ed. तस्य (for स्व-). — b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 G3. 6 हि; K6 D7 T2 G1 च; B6 damaged; G2 तु (for ह). — 45cd is damaged in B6. — c) D5 मुजवर्णश्च; G2 मंजुवर्णास्च; M1 मुंछ° (for मुञ्ज°). K1. 2. 6 V1 B9 Da3. a4 D4. 5. 9 G3 च (for तु). — d) D7 मुंच-; G2 मंजु-; M1 मुंछ- (for मुञ्ज-).

46 46ab is partly damaged in B6. — a) Dn4 तं च; G2 तस्य (for तच्च). T1 G3. 6 transp च and शूलं. K7 D4. 9 विनि(K7 °निः)क्षिप्तं (for विनिर्धूतं). — Dn4 om. (hapl.) 46b–47c. — b) G2 महात्मनः. — c) K6 जगाम शंकरं वीरं; D7 T2 °म शंकराकारं; G1 °म शांकरं कंठं. — d) D4 om. from समा up to यणः स (in 47c). K1. 2. 4 B3. 9 D5. 7 -समाहितं (for °हतम्).

47 Dn4 om. 47abc; D4 om. up to यणः स (for both, cf. v. l. 46). — a) V1 उपधावत् (for उपा°). — b) K1. 2. 4. 6 D9 G2 तपसायुतौ; D5 तमसायुतः (for तपसान्वितौ). — c) D9 T2 एतं (for एनं). K7 Da4 D9 समुद्धूतं (for °द्धूतं). ❀ Cn: समुद्धूतं, उड्डीयागतम् । ❀ — d) T2 रणे (for कण्ठे). — Da4 om. 47cf. — f) D7 T2 G2 ततो मे; T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 ततोस्य (for तेनास्य). K7 D9 सितिकंठता.

48 a) K1. 2 धर्म- (for रुद्र-). M1. 7 -विनाशार्थम् (for -विघातार्थम्). — V1 reads 48b–50d on marg. — b) K1. 2. 4 ईषीकं (for इषीकां). D7 T G2. 3. 6 ततः (for नरः). K6 इषीकामुद्वहन्नरः; B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. ईषीकां नर उद्धरन्. — c) T2 संत्राश्च. K1. 2 संनियुज्यैव; K7 V1 Ds2 D4. 5. 9 संनि(Ds2 D4 °यु)योज्याशु; Da4 G1 संयुजो(G1 °ये)जाशु. — d) D4 om. from सोऽभवत् up to परशु (in 49d). K7 D5. 9 सा (for सो).

49 D4 om. up to परशु (cf. v. l. 48). K7 om.

C. 12. 13276
B. 12. 345(2). 116
K. 12. 352. 51

ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात् ॥ ४९

अर्जुन उवाच ।

अस्मिन्युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यमथने तदा ।
जयं कः प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन ॥ ५०

श्रीभगवानुवाच ।

तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः ।
उद्विग्नाः सहसा कृत्स्ना लोकाः सर्वेऽभवंस्तदा ॥ ५१
नागृह्णात्पावकः शुभ्रं मखेषु सुहुतं हविः ।
वेदा न प्रतिभान्ति स्म ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ ५२
देवान्रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा ।
वसुधा संचकम्पेऽथ नभश्च विपफाल ह ॥ ५३
निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनाच्च्युतः ।
अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीर्यत ॥ ५४
तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन ।

---

49. V1 reads 49 on marg. — a) G2 क्षपंश्च (for क्षिप्तश्च). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तेन; D5 G2 रुद्रः (for रुद्रे). — b) K1. 4 खंडनां; K3 खंडानां (for खण्डनं). B6 तथा (for तदा). — c) G1 ततोयं. — After 49, B8 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* B8 नारायणियं. — *Adhy. no. :* B8 271].

On the other hand, Kumbh. ed. ins. after 49 :

881* रुद्रस्य भागं प्रदद्दुर्भागमुच्छेषणं पुनः ।
श्रुतिरप्यत्र भवति वेदैरुक्तस्तथा पुनः ।
उच्छेषणभागो वै रुद्रस्तस्योच्छेषणेन होतव्यमिति सर्वं गम्यरूपेण तदा ॥

50 G2 om. 50a–67b. V1 reads 50 on marg. D7 T2 पार्थ (for अर्जुन). After the ref., M5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* M5 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name :* M5 नारायणीये नामगौणात्मकथनं. — *Adhy. no. :* M5 199].

— a) V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D4. 7. 9 T G3. 6 M7 तस्मिन् (for अ°). Da3. a4 मुहूर्ते (for युद्धे तु). — b) Dn1. n4 Ds Kumbh. ed. -शमने; D7 -मधने (for -मथने). — c) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. को जयं (by transp.); B8 कं जयं. K7 D4. 9 देवस्; B8 (marg. as in text) G3 M1. 6. 7 वीरस्; D5. 7 देव; T G1. 6 वीर (for तत्र). — d) K7 V1 B8 D4. 7. 9 तन्मे शंस; D6 तन्मे संश; T2 शंस तन्मे (for शंसैतन्मे).

51 G2 om. 51 (cf. v. l. 50). M6 om. the ref. — a) M6 lacuna for तयोः संलग्नयो. D7 T G1. 3. 6 Kumbh. ed. संरब्धयोर् (for संलग्नयोर्). K6 मध्ये; M5 वीर (for युद्धे). — b) K1. 2. 4. 7 V1 D4. 5. 9 विष्णुशंकरयोस्तदा (V1 °था). — c) K1. 2. 4 पार्थ; D8 कृच्छ्राः; M5 कृत्स्नो (for कृत्स्ना). — d) K6. 7 B8 Da3. a4 Dn4 सर्वलोकास्; V1 B0. 6. 7. 9 Dn1 Ds D2–5. 8. 9 Kumbh. ed. सर्वे लोकास् (by transp.); M5 कृत्स्नाः सर्वे. K1 M1 सर्वे भवांस्; K2 सर्वेभयंस् (for सर्वेऽभवंस्). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. तदाभवन् (by transp.). T1 G3. 6 लोकाः समभवंस्तदा.

52 G2 om. 52 (cf. v. l. 50). — a) K6. 7 Ds1 नागृह्णात्; D7 °ह्णत्. G3 पावकाः (for °कः). V1 तत्र (for शुभ्रं). — b) Dn1 Kumbh. ed. सुखेषु (for म°). K1. 2. 4 [आ]श्रावितं; D5 सुहुतो (for °तं). — c) K7 D4. 5. 9 transp. वेदा and न. K7 D4. 9 -भासंते; T2 -भांत स्म (for -भान्ति स्म). — d) K6 स्वार्षाणां (for ऋषीणां).

53 G2 om. 53 (cf. v. l. 50). B8 om. 53ab. — a) T2 आगस् (for रजस्). — b) D5 स मां विविशुस् (sic). G3 तथा (for तदा). — c) K1 वसुखा (sic) (for वसुधा). K1. 2. 7 V1 B0. 8 (marg. as in text) Ds2 (before corr.) D4. 9 प्रचकंपे; Ds2 (by corr.) D7 T2 G1 सा च°; D5 च प्र° (for संच°). V1 B0. 6. 8. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 M1. 5–7 च (for ऽथ). — d) T1 G3. 6 M1. 6. 7 चापि (for च वि-). K1. 2. 4 विचचाल; V1 B0 विफला न; Ds1 विफफाल (for विप°). Ds2 नभसश्च फफाल ह; T2 विश्वविह्वलतां गतः.

54 G2 om. 54 (cf. v. l. 50). — a) K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1 Ds D4. 5. 9 निष्प्रभानि. — b) Da4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Kumbh. ed. आसन- (for °नात्). — c) K1 गुरुः शोषं; K2. 4 T1 G3. 6 अगुः शोषं; K7 D4. 5. 9 गताः शो(D5 से)षं; V1 अगः शोषं; D7 T2 व्यगाच्छोषं (for अ°). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 T1 G1. 3. 6 समुद्राश्. — d) K1 व्यशीर्यंते; K2 विशीर्यंत.

55 G2 om. 55 (cf. v. l. 50). — a) B8 Ds2

ब्रह्मा वृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ।
आजगामाशु तं देशं यत्र युद्धमवर्तत ॥ ५५
साञ्जलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवम् ।
न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया ॥ ५६
यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनम् ।
कूटस्थं कर्तृनिर्द्वंद्वमकर्तेति च यं विदुः ॥ ५७
व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शिवा ।
नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्वहौ ॥ ५८
तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ ।
अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
त्वं चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः ॥ ५९
मया च सार्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ।
प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु माचिरम् ॥ ६०
ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम् ।
शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं हरिम् ॥ ६१
ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः ॥ ६२
ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः ।

C. 12. 13292
B. 12. 343 (3). 132
K. 12. 352. 66

अस्मिन् (for त°). K6 Ds2 D5 एव (for एवं). K7 समुत्पन्नैर् (for °श्च). — b) K7 निमित्तैः. D5 पांडवर्षभ. — c) K2 ऋते; K7 व्रतो (for वृतो). — e) K1. 2 [अ]थ तं; V1 B0. 7 D5 [अ]शुभं; D7 T G1. 3. 6 M5 च तं (for [आ]शु तं). — f) D5 अवर्तते; M1. 7 °र्धत (for °र्तत).

56 G2 om. 56 (cf. v. l. 50). — a) K6 V1 B0 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 M5 Kumbh. ed. सोंजलि-; K7 सोंजलिः; Da3 D7 T1 G3. 6 सांजलिः; M1. 6. 7 प्रांजलिः (for साञ्जलि-). D5 -प्रगृहो (for -प्रग्रहो). — b) Dn1 निरुक्तगाः; G1 °त्तमः. — c) D5 रुद्रो. — d) K1. 2. 4 लोकानां शिवमस्तु वै. — e) D5. 7 T G1. 3. 6 M1 5–7 Kumbh. ed. त्यज (for न्यस्य). Ds D4 विश्वेशो; D5 °शं (for °श). — f) D4. 9 लोकानां (for जगतो).

57 G2 om. 57 (cf. v. l. 50). — a) K6 सदक्षयम् (for यदक्षरम्). — b) K6 B6–9 Da3. a4 भारत (for भावनम्). — e) D5. 7 कूटस्थ- (for °स्थं). D7 -कल्पं (for कर्तृ-).

58 G2 om. 58 (cf. v. l. 50). — a) K1 V1 B8 D7 T G3. 6 व्यक्तिभावं; K2 D3 व्यक्तिभाग-; K4 व्यक्तभाग-; G1 व्यक्तीभावं; M1. 5. 6 व्यक्तभावं (for व्यक्तिभाव-). K2. 4 G3 [अ]पि (for [अ]स्य). M7 व्यक्तभावागतस्यास्य. — b) K1. 2. 4 चैका; D5 एक- (for एका). K7 D4. 9 अयं (for इयं). K1 शिव; K6 B0. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. शुभा; K7 D4. 9 शिवः; T2 शिवं (for शिवा). — d) K2 D4 M7 जातो.

59 G2 om. 59 (cf. v. l. 50). — a) K1. 2. 4. 7 D4 5. 9 तेजसा (for महता). K1. 4 Da4 युक्तो. — b) K1. 2. 4 V1 D5 सनातनौ; K6 महाबलौ; G1 (before corr.) °तपौ (for °व्रतौ). — c) K1. 2 ह्यस्य; K4 यस्य (for तस्य). — d) K1. 4 यस्मिंश्चित्; Dn1 Ds1 Kumbh. ed. कुतश्चित् (for कस्मिं°). — e) M1 [अ]-क्रोधजस्. B8 (marg.) तस्य (for तात). — f) K6 B0 Da4 D5. 7 T2 G1 पूर्वे (for पूर्व-). K2 -मार्गे (for -सर्गे). K1. 2. 4 सनातने; B0 Da3. a4 D5. 7 T G3. 6 °तन (for °तनः).

60 G2 om. 60 (cf. v. l. 50). — a) D4. 5. 9 transp. च and सार्धं. K1. 2. 4 विबुध (K1 °धैर्); K7 Da3 Dn1. n4 D2. 4. 8. 9 M1. 6. 7 Kumbh. ed. वरद (for °दं). — b) K1. 2. 4 वरदै(K1 °द)श् (for विबुधैश्). D4. 9 G1 सहर्षिभिः (for म°). — K7 om. 60c–63b. — c) D4. 9 प्रसादवांस्तु (for °याशु). — d) K1 भवत; K4 भवितु (sic). M1. 5–7 शंकर (for माचिरम्).

61 K7 G2 om. 61 (cf. v. l. 60, 50). Before 61, B6. 8 ins. भगवानुवाच. — a) B6 damaged. K1. 2. 4 च (for तु). K1 उक्तस्य (for °स्तु). — b) K1 D5. 7 उत्सृजत्; D4. 9 अत्यजत् (for उत्सृजन्). — c) K1. 2. 4 Da3 D3. 5. 9 तदा; T1 G3. 6 भवो (for ततो). — d) G1 प्रभुः. — V1 reads 61e–65b on marg. — e) D4. 5. 9 स (for च). — f) K1 वरदे. K6 B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 प्रभुं; B0. 6. 7. 9 Da3. a4 विभुं; M1. 5–7 हरः (for हरिम्).

62 K7 G2 om. 62 (cf. v. l. 60, 50). V1 reads 62 on marg. — b) D3 यतेंद्रियः. — c) K1. 2. 4 तात (for तत्र).

C. 12. 13292
B. 12. 343(2).132
K. 12. 352. 66

उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ॥ ६३
यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ।
नावयोरन्तरं किंचिन्मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ६४
अद्य प्रभृति श्रीवत्सः शूलाङ्कोऽयं भवत्वयम् ।
मम पाण्यङ्कितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ ६५
एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा ।
सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ।
तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः ॥ ६६
एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ।
नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ।
ऋषिभिः कथितानीह यानि संकीर्तितानि ते ॥ ६७
एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुंधराम् ।
ब्रह्मलोकं च कौन्तेय गोलोकं च सनातनम् ।
मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवाञ्जयम् ॥ ६८
यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे संप्रत्युपस्थिते ।
तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् ॥ ६९
कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ।
निहतांस्तेन वै पूर्वं हतवानसि वै रिपून् ॥ ७०

---

63 G2 om. 63 (cf. v. l. 50). K7 om. 63^{ab} (cf. v. l. 60). 63^{abc} is partly damaged in B6. V1 reads 63 on marg. —^{ab}) K1. 2. 4 transp. ब्रह्मणा and विबुधैश्. Ds1 ब्रह्मणाश्; D5 ब्राह्मणैश्. M7 चैवं (for चैव). B8 (marg. as in text) चापि; M5 चाभि- (for च सु-). D7 T G1. 3. 6 M1. 6. 7 त्रिदशैश्चैव (M1. 6. 7 °श्चाभि-) पूजितः. —^{c}) M1. 6. 7 ईशानान् (for °नम्). —^{d}) K6 ईशस्य (for ईशः स). K1. 2. 4 D7 T G1. 3. 6 सर्वगतो (for स जगतो). Da4 गुरुः (for हरिः). M1. 6. 7 देवः सर्वगतो हरिः.

64 64^{ab} = (var.) 12. 328. 23^{cd}. G2 om. 64 (cf. v. l. 50). V1 reads 64 on marg. Before 64, B8 ins. हरिरुवाच. —^{a}) B7 damaged. D9 त्वा (for त्वां). —^{b}) Dn4 मा गम (for मामनु). T2 यस्त्वामनुगमामनु. — D7 T G1. 3. 6 om. 64^{cd}. —^{c}) Ds2 कंचिन् (for किं°). —^{d}) K1. 2. 4 D5 ईदृशी; K7 अव्ययः (for अन्यथा). M5 मा ते भूदन्यथा मतिः.

65 Dn4 G2 om. 65 (for G2, cf. v. l. 50). V1 reads 65^{ab} on marg. —^{a}) G1 श्रीवत्सं (for श्रीवत्सः). —^{b}) B7 damaged. G1 गह्यकस्ते (sic) (for शूलाङ्कोऽयं). K1. 2. 4 भवेदिति (for भवत्वयम्). —^{c}) M7 वाण्यंकितश् (for पाण्यङ्कितश्). K1 समप्राण्यंकितस्त्वेपि. —^{d}) B6 damaged. D7 श्रीवत्सस् (for श्रीकण्ठस्). Da4 भविष्यति.

66 G2 om. 66 (cf. v. l. 50). 66^{abc} is damaged in B6. Before 66, K6 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D3. 8. 8 Kumbh. ed. ins. श्रीभगवानुवाच. —^{a}) K4. 7 एष (for एवं). —^{b}) K1. 2 परस्परं (for °स्पर-). G3 -कृतस् (for -कृतं). —^{c}) Bo सांख्यं; D5 प्रीतिश् (for सख्यं). K1. 2. 7 D4. 9 प्रीतिं चै(K2 दे)वातुलां कृत्वा. —^{d}) K1. 2. 4. 6 G1 सह तावृषी; D5 सहितां वृषी. —^{f}) K7 D9 विसर्ज्यं; D5 विसर्ग्यंस् (for विसृज्य). K1. 2 [अ]थ; D7 T G1. 3. 6 M1. 6 तु (for त्रि-).

67 G2 om. 67^{ab} (cf. v. l. 50). —^{a}) Da4 य एतद् (for एष ते). D5 कथितं (for °तः). —^{b}) M1. 7 घृते (for मृधे). —^{c}) K7 D4. 9 मुख्यानि (for गुह्यानि). —^{d}) D9 कथितानि; M1. 5. 6 निमित्तानि (for निरुक्तानि). —^{f}) K1 तानि (for यानि). K2 संकथितानि; G1 संकीर्तनानि (for °र्तितानि). G2 वै (for ते). M1. 5–7 ता(M5. 6 या)नि संकल्पितानि मे.

68 ^{a}) K4 रूपं (for रूपैश्). —^{b}) M1. 7 चरिष्यामि (for चरामीह). —^{c}) K2 ब्रह्मं लोकं; D5 ब्रह्मलोकश्. D7 T2 G2 स्वर्लोकं ब्रह्मलोकं च. —^{d}) D5 गोलोकश्; G2 भूलोकं; M7 नो लोकं. —^{e}) K2 रक्षतो; D4 रक्षिता. —^{f}) Bo भयं; B9 जयः.

69 ^{a}) T1 G3. 6 देवोग्रतो (for ते सोऽग्रतो). K1. 2. 4 D4. 9 यातो; K7 D5 जातो (for याति). —^{b}) G2 उपस्थितः. —^{c}) D7 T2 G2 transp. विद्धि and रुद्रं. —^{d}) K6 देवदत्तं (for °देवं). G2 पिनाकिनं (for कपर्दिनम्).

70 ^{a}) D7 T2 G1–3. 6 [अ]भिहितः (for कथितः). —^{b}) K1. 2. 4. 7 V1 B8 D4. 5. 9 क्रोधजो वै; T G3. 6 °जेन (for क्रोधजेति). K2 तथा (for तव). —^{c}) K4. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D3. 8. 7. 8 T2 निहतास् (for °तांस्). K7 B8 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 पूर्वं त्वं (for वै पूर्वं). —^{d}) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 3. 5. 8 Kumbh. ed. यान् (for वै).

71 ^{a}) D5 T1 च; G3. 6 त्वं (for तं). D7 T2 G1. 2 अमेयात्मप्रभावं त्वं (G2 °वस्त्वं). —^{b}) D5 om.

अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् । | नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमव्ययम् ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥]

[३३१]

जनमेजय उवाच ।
ब्रह्मन्सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १
इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ॥ २
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ॥ ३
समुद्धृतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमनुत्तमम् ।

C. 12. 13317
B. 12. 344[3]. 13
K. 12. 353. 12

देवं ° —^{c}) D5 नमस्ते; D7 G2 भजस्व; T2 lacuna (for नमस्व). V1 B9 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 नित्यं (for देवं). —^{d}) K6 B6. 9 Da3 G2 परम्; T1 G3. 6 प्रभुम् (for हरम्). K6 B8 (marg.). 9 Dn1 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. अक्षयं; K7 Dn4 D4. 5. 9 अक्षरं (for अव्ययम्). — After 71, K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 n4 D8 D2-5. 8. 9 Kumbh. ed. ins.:

882* यः स ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।
तस्य प्रभावमेवाग्र्यं यच्छ्रुतं ते धनंजय ।

[(L. 1) V1 B0. 8 Dn4 Ds1 D2. 3 यस्य; Da4 Dn1 Ds2 D3 Kumbh. ed. यश्च; D6 यः सा (for यः स). B8 D5 कथितं (for °तः). K4 Dn4 D8 D9 पूर्वः; D5 सर्वं (for पूर्वं). K1. 2. 4 क्रोधजो वै (for क्रोधजेति). —(L. 2) K7 D4. 9 तस्मै; B0. 8 (marg.) Dn1. n4 D2 तस्मिन् (for तस्य). K6 V1 B8 (orig.). 7-9 Da3. a4 D8 Kumbh. ed. प्रभाव (for °वम्). K6 V1 B9 Da3. a4 एवार्यं; K7 D4. 9 एकाग्रं; B0. 6-8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. एवाग्रे (for °ग्र्यं). K1 यः (for यत्). B8 (marg.). 8 Ds2 D8 मे; D6 lacuna (for ते). D5 om. धनंजय.]

Colophon om. in Ds1 D5. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. —*Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2-4. 8. 9 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D2. 3. 8 नारायणीयं; K7 D4. 9 नरनारायणीयं; D7 T2 नारायणीये नामनिर्वचनं; T1 G6 नारायणीये श्री(G6 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे नामसंकीर्तनं विष्णुरुद्रयुद्धं; G2 नामनिर्वचनं; M5 रुद्रनारायणयुद्धकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 68; B7 Dn4 166; B8 268; Dn1 G1 168; Ds2 T1 G6 169; D8 163; T2 182; G2 198; G3 170; M1. 5. 7 165; M6 200. —*Śloka no.*: Dn1. n4 141; D8 41.

331

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 D5 T2 om. the ref. K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G1-3. 6 editions शौनक उवाच (for जनमेजय उ°). —^{a}) D5 om. (with ref.) from ब्रह्मन् up to यच्छ्रु in (1^c). Editions सौते (for ब्रह्मन्). K1 आख्यातं (for °नं). —^{c}) V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यच्छ्रुत्वेमे (T1 G3. 6 °त्वैते) मुनिगणाः (V1 M1. 5-7 °वराः). —^{d}) V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 परं विस्मयमागताः. — After 1, K1. 2. 4. 6 V1 (after 6) B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G1-3. 6 editions ins. a passage given in App. I (No. 32).

2 ^{a}) Da4 D2 -सहस्राणि; D4 -सहस्रं हि; M6 -सहस्राख्यं (for °द्धि). —^{b}) G3 भारताध्यान- (for °ख्यान-). Da4 D8 -विस्तरान् (for °रात्). —^{c}) K7 V1 B0. 6-8 Dn1 Ds1 D3-5. 8. 9 T1 G1 editions आमंथ्य; D7 आमंथ्य; G3 आविध्य; M1. 7 आमथ्यम् (for आमथ्य). K1 मतिसक्तेन; D7 मतिमंथेन; M1. 7 इति मंथेन (for मतिमन्थेन).

3 D7 T1 om. (hapl.) 3^a-4^b. —^{a}) D2 तथा (for यथा). —^{b}) K1. 2 चंदनं मलयादिव; B0 गिरीणां मलयं यथा; T2 G1-3. 6 चंदनं मलयाद्यथा. — V1 reads 3^{cd} on marg. —^{c}) Da4 देवेभ्य (for वेदेभ्य).

C. 12. 13317
B. 12. 344 [3]. 14
K. 12. 353. 13

तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयम् ॥ ४
स हीशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः ।
अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं द्विजसत्तम ॥ ५
यत्राविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ।
ऋषयश्च सगन्धर्वा यच्च किंचिच्चराचरम् ।
न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च ॥ ६
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं चापि नारायणकथा यथा ॥ ७
सर्वथा पाविताः स्मेह श्रुत्वेमामादितः कथाम् ।
हरेर्विश्वेश्वरस्येह सर्वपापप्रणाशनीम् ॥ ८
न चित्रं कृतवांस्तत्र यदार्यो मे धनंजयः ।
वासुदेवसहायो यः प्राप्तवाञ्जयमुत्तमम् ॥ ९
न चास्य किंचिदप्राप्यं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स यस्यासीत्साह्यकृत्सखा ॥१०

— [d]) K1. 2 समुद्रेभ्यो; Da4 D5 G1–3. 6 ओषधीभ्यो (for ओषधिभ्यो). B8 damaged; G3 यथामृतं (by transp.). D4 ओषधियो मतं यथा (sic).

4 D7 T1 om. 4[ab] (cf. v. l. 3). — [a]) Da4 समुद्भूतम्. K1. 2. 4. 7 B8 D4. 9 त(K2 य)था भारतसंश्लिष्टं (K4 °शिष्ट-); M1. 5–7 तथा समुद्भवमिदं. — [b]) K3 यथा (for कथा-). K6 V1 B0. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. इदं तथा (for अनुत्तमम्). — [c]) Da4 तपोनिधेस्. B0 महाभाग; D7 त्वया चोक्तं; T G1. 3. 6 M1. 5–7 त्वयेहोक्तं; G2 त्वयं भोक्ता (for त्वयोक्तं हि). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 5. 9 त्वयोद्धृतं (K1 °ध्द्यतं; K2 त्वयोद्वृत्तं; D5 °दितं) मतिमता. — [d]) D7 T G1–3. 6 -समाश्रयं (for -कथा°).

5 K7 D4. 5. 9 om. 5[ab]. K1. 2. 4 V1 (marg.) D7 T G1–3. 6 transp 5[ab] and 5[cd]. — [a]) K1. 2. 4 महेशो; K6 महीशो; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 editions स ईशो; D7 न हीशो; T2 समीशो (for स हीशो). — [b]) K1. 2. 4 सर्वभूतादिरव्ययः; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 °तवरप्रदः (G2 °दं). — [c]) K1. 2. 4 विद्धि (for अहो). V1 G1 नारायणस्. V1 देवो (for तेजो). — [d]) K6 Da4 दुर्धर्षं; K7 T2 दुर्दर्शं; V1 G1 दुर्दर्शो; Da3 Dn4 दुर्द्धर्षं; D4 दुर्दर्श्यं (for दुर्दर्शं). D8 नृप- (for द्विज-).

6 [a]) K1. 2 V1 समाविशंति; K6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 D4. 5. 9 यदाविशं(D4 °श)ति; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 यमा° (for यत्रा°). — [b]) B8 damaged from सर्वे up to ततोऽस्ति (in 6[c]). — [c]) Da3. a4 तु (for च). — [d]) K1. 2. 4 यश्च (for यच्च). — [e]) K6 B7 तदस्ति; D4 सतोसि (for ततोऽस्ति). Dn4 सतोस्ति पावनं मन्ये. — D5 om. 6[f]–7[c]. — [f]) D4 रोचनं (for पावनं). D9 वा (for च). — V1 ins. the passage in App. I (No. 32) after 6.

7 D5 om. 7[abc] (cf. v. l. 6). T1 G3. 6 repeat 7 after 19. — [a]) G2 सर्वाश्रयाभिगमनं. — [b]) G2 lacuna from सर्व up to नारायण (in 7[d]). — [c]) K1. 2. 4 तात; K7 D4. 9 मन्ये; V1 D7 T1 (first time). 2 G1. 3. 6 (last two first time) M1. 5–7 प्रोक्तं; D3 तच्च; T1 G3. 6 (all second time) सौम्य (for चापि).

8 [a]) K2 सर्वताः (sic); V1 B8 (marg. as in text) सर्वे च; M1. 6. 7 सर्वधा (for °था). Da1 स्म्येह (for स्मेह). K7 D4. 5. 9 सर्वथा पावितोस्म्य(D5 °तोस्य)द्य. — [b]) Ds1 श्रुत्वैनाम् (for श्रुत्वेमाम्). B8 (marg.) अर्चितां (for आदितः). — V1 reads 8[c]–13[b] on marg. — [c]) K1. 2 Da3. a4 T2 हरि- (for हरेर्). K7 D4 [इ]दं (for [इ]ह). — [d]) K1 -प्रमोधिनीं; K2. 4 -प्रमोचिनीं; K7 D4. 9 G2 -प्रणा(D9 °ना)शनं; B0 Ds1 D5 T G1. 3. 6 -प्रणाशिनीं; Da4 -प्रणाशनी (for °शनीम्).

9 K1 om. (hapl.) 9. V1 reads 9 on marg. — [a]) D7 T G1–3. 6 तात (for तत्र). — [b]) K2 य एषो मे; Ds1 यदाप्येमि (for यदार्यो मे). ※ Ca: आर्यः, पितामहः । ※ — [c]) B8 partly damaged. K7 D4. 9 वै; D5. 7 T G1–3. 6 [s]यं (for यः). K2. 4 V1 B8 (marg.) M1. 5–7 केशवेनाभिसंगुप्तः (K2 °न ह वै गुप्तः; K4 °न हयैर्गुप्तः; V1 °नाह वै गुप्तः; B8 °नाभिगुप्तः स). — [d]) D5 जनम् (for जयम्). B8 (marg.) आहवे प्राप्तवाञ्जयं; D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 प्राप्तवानाहवे जयं.

10 V1 reads 10 on marg. — [a]) K1 चास्ति (for चास्य). — [b]) B0 मनो (for मन्ये). — [c]) D8 त्रिलोक- (for त्रैलोक्य-). K1. 2 स्त; G1 यो; G2 तु (for स). — [d]) K4. 6. 7 B1–9 Da3 Dn1. n4 D2–4. 8 यथा (for यस्य). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1. s2 (before corr.) D2. 3. 8 Ca (gloss: साहाय्यकृत्) सह्यकृत्; V1 मोक्ष° (for साह्य°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 M5 (*sup. lin.*) सदा; V1 तदा; Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स वै (for सखा). D5 स यस्यासीत्सकृत्सखा; G2 यस्य साक्षात्सखाभवत्.

धन्याश्च सर्व एवासन्ब्रह्मंस्ते मम पूर्वकाः ।
हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ ११
तपसापि न दृश्यो हि भगवाँल्लोकपूजितः ।
यं दृष्टवन्तस्ते साक्षाच्छ्रीवत्साङ्कविभूषणम् ॥ १२
तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिजः ।
न चाल्पतेजसमृषिं वेद्मि नारदमव्ययम् ।
श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ॥ १३
देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनम् ।
यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ॥ १४
बदरीमाश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत्पुनः ।
नरनारायणौ द्रष्टुं किं नु तत्कारणं मुने ॥ १५
श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः ।
बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ॥ १६
कियन्तं कालमवसत्काः कथाः पृष्टवांश्च सः ।
श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन्वा सुमहात्मनि ॥ १७
किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी ।

C. 12. 13332
B. 12. 344 [3]. 28
K. 12. 353. 27

---

11 V1 reads 11 on marg. —a) D9 अन्ये (for धन्याश्च). K7 D4. 9 [अ]त्र; Ds1 [ए]तान्; M7 [अ]स्मान् (for [आ]सन्). T1 G6 धन्याश्च एव सर्वासन्. —b) K7 B9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2–5. 8. 9 पूर्वजाः (B9 °शः) (for °काः). —c) D7 T2 G2 हितकृष्ण सखा चैव. —d) D7 T2 एषाम्; G2 एष (for येषाम्).

12 V1 reads 12 on marg. —a) K6 B7 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 तपसाथ सुदृश्यो हि; K7 D4 M5 °प्यसुदर्शो हि; V1 B0. 8. 9 D6 °प्यसुदृश्यो हि; B6 °प्यनुदृश्यो हि; Da3. a4 Ds2 °थ (Da4 °प्य-) सदृश्यो हि; D7 T G1–3. 6 °प्युत (G2 °प्येष) दुर्दर्शो; D9 °प्यसुकर्शोर्हि; M1. 6. 7 तपसा वाप्यसदृशो. —c) Da4 D4. 5 M1. 6 यद् (for यं). K1. 2 यद्दृष्टं विद्यते साक्षात्. —d) K6 श्रीवत्सांग-; K7 °त्सक- (for °त्साङ्क-). K3 B8 (marg. as in text) -विभूषितं (for °षणम्).

13 V1 reads 13ab on marg. —b) Dn4 D6 प(D6 पा)रमेष्ठिनः. — V1 om. (hapl.) 13c–16b. —c) Ds1 न चान्य-; D9 ना*ल्प- (for न चाल्प-). K7 D9 -मेधस(K7 °ष)म् (for -तेजसम्). —d) K2. 4 विद्धि; K7 D4 विद्म; D9 विना (for वेद्मि). T G1. 3. 6 M1. 5–7 तं चा(M1. 7 तथा)वैम्यद्य नारदं; G2 तच्च वैवेषि नारदं (sic). — After 13cd, T2 G1. 2 ins.:

883* दृष्टवान्यो हरिं देवं नारायणमजं विभुम् ।

—f) M1 त्वयं (for स्वयं).

14 V1 om. 14 (cf. v. l. 13). —a) K1. 2 देवप्रसादात्तु मतं; K7 D4. 5. 7. 9 T G1–3. 6 देव(D5 वेद)-प्रसादानुमतं. —b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7 तस्य च (for तत्तस्य). B6 (marg.) अक्षतत्त्वस्य दर्शनं; G2 तत्तस्य च निदर्शनं. —c) K1. 2 यो; D5. 7 T2 यं (for यद्). T1 G3. 5. 6 तथा (for तदा). —d) K7 D4. 9 अनिरुद्धं तनौ स्थितं; D5 अनिरुद्धं तदोत्थितं.

15 V1 om. 15 (cf. v. l. 13). —a) K1 तुष्टो; K2 तं तु; K7 D4. 5 यस्तु; B7 तत्तु; D7 T G1–3. 6 यत्र (for यत्तु). —b) Da3 प्राप्तवान्; D4 प्राद्रवन्; D5 प्रद्रवत् (for प्रा°). D7 तदा; T G1. 3. 6 ततः (for पुनः). —c) K7 G2 नरनारायणो (G2 °णं). K7 D9 प्रष्टुं; D4 दृष्टुं (for द्रष्टुं). —d) K7 B0 Da4 Dn4 Ds1 D2. 5. 8. 9 G2 किं तु; Dn1 किमु; D4 corrupt (for किं नु).

16 K1 V1 om. 16ab (for V1, cf. v. l. 13). —a) G2 om. from न्निवृत्त up to काः कथाः (in 17b). D4 श्वेतद्वीपचिदत्तश्च (sic). —b) Dn4 Ds1 D5. 8 प(D5 पा)रमेष्ठिनः. — V1 reads 16cd on marg. —d) T1 समागम्यत तावृषी.

17 G2 om. up to काः कथाः in (17b) (cf. v. l. 16). K4 V1 om. (hapl.) 17a–18b. —a) K6 कियत् (submetric) (for कियन्तं). —b) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 Ds D2. 8 G1 कथाः काः (by transp.); Dn1 प्रश्नान्कान्. K6 B0. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 ह (for सः). —c) Ds1 अपावृत्ते (for उपा°). —d) G2 partly damaged.

18 K4 V1 om. 18ab (cf. v. l. 17). —a) K1. 2 T2 महात्मानो. — V1 reads 18cd on marg. —c) K1. 2 यथावृत्तं; Da3 °न्यायं; T2 यदा तत्त्वं; M7 तथा तत्त्वं (for यथातत्त्वं). —d) D5 स त्वम्; G2 सर्व- (for सर्वम्). D7 T G1–3. 6 व्याख्यातुम् (for आख्या°). T2 अर्हति. — After 18, Ds1 C8 ins. an addl. colophon [— *Adhy. name*: Ds1 नारायणीयं. — *Adhy. no.*: Ds1 165].

On the other hand, K1. 2. 4 V1 (marg.) ins. after 18:

C. 12. 12332
B. 12. 344(3).29
K. 12. 353. 27

तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ॥ १९
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
निवृत्तो नारदो राजंस्तरसा मेरुमागमत् ।
हृदयेनोद्वहन्भारं यदुक्तं परमात्मना ॥ २०
पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनः साध्वसं महत् ।
यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः ॥ २१
ततो मेरोः प्रचक्राम पर्वतं गन्धमादनम् ।
निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥ २२
ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ ॥ २३
तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ।
श्रीवत्सलक्षणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ ॥ २४
जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ ।

884*   सूत उवाच ।
एवं पृष्टस्तदा राज्ञा पराशर्यो महामुनिः ।
समीपस्थं ततः शिष्यं वैशंपायनमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै सर्वमखिलं यद्वृत्तं नारदस्य ह ।
तयोः सकाशं गत्वा च यथा स कृतवान्पुनः ।

[(L. 1) V_1 om. पराशर्यो. — (L. 2) K_2 शिष्टं (for शिष्यं). — (L. 3) V_1 आख्यानं (for अखिलं). — V_1 om. line 4.]

while D_7 T $G_{1-3.6}$ ins. after 18 :

885*   सूत उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ।
गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् । [5]

[G_2 om. the ref. — (L. 1) D_7 तथा (for तदा). — (L. 3) G_2 एतत् (for अस्मै). G_2 मतं (for मत्तः). — (L. 4) G_2 यस् (for स). D_7 G_2 विप्रर्षभूस्; T_2 °र्षिभूस् (for °र्षभस्).]

19 ^{a}) $D_{4.5.7.9}$ नमस्तस्मै भगवते. — ^{b}) $K_{1.2}$ व्यासाय परमात्मने. — After 19, T_1 $G_{3.6}$ repeat 7; while T_1 $G_{3.6}$ ins. after the repetition: T_2 $G_{1.2}$ ins. after 19 :

886* नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।
नारदेन पुरा या मे गुरवे विनिवेदिता ।
ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।

[T_2 $G_{1.2}$ om. lines 1–2. — (L. 3) G_1 तु निवेदिता (for विनि°). — (L. 4) G_2 शृण्वतः (for शृण्वतोः). G_1 -भीमयोः (for -भीष्मयोः).]

20 ^{a}) K_4 श्वेत- (for श्वेतं). $K_{1.2.4}$ महद्द्वीपं. — ^{b}) G_2 (also as in text) ईश्वरं (for अव्ययम्). — ^{c}) K_2 निवृत्तौ. — ^{d}) $D_{5.7}$ तस्मात्तं (for तरसा). K_4 आगतं; G_1 आविशत् (for आगमत्). — ^{ef}) K_1 भागं; K_6 भावं; D_7 राजन्; T_2 G_2 हारं (for भारं). G_3 यद्दत्तं (for यदुक्तम्). ❀ C_s: भारं, प्रश्नभारम् । परमात्मना यदुक्तं गुरुतरार्थयुक्तत्वाद्भारभूतं तद्वचनं हृदयेनोद्वहन्, चिन्तयन् । ❀

21 ^{a}) $K_{1.2.7}$ $D_{5.7.9}$ T $G_{1-3.6}$ तस्य (for अस्य). — ^{b}) $K_{1.2.4}$ सा(K_2 स)हसं (for साध्वसं). — ^{c}) T_1 [अ]ज्ञानम् (for दूरम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ मुनिर् (for पुनर्). K_1 [आ]गताः; G_2 °तं (for °तः).

22 ^{a}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_s $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ मेरोः प्रचक्राम ततः (by transp.). — ^{c}) $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ च वै; V_1 तथा; D_5 स वै; D_7 T $G_{1.3.6}$ स खात्; G_2 ततस् (for च खात्). K_4 तूष्णीं (for तूर्णं). — ^{d}) K_2 बंधरीम् (for बद°). ❀ C_s: विशालां, विशालाभिधाम् । ❀

23 ^{d}) $M_{1.5-7}$ आत्मनिष्ठं.

24 T_1 G_1 om. 24^a–25^b. — ^{a}) $D_{4.5}$ [अ]भ्यधिकः. — ^{b}) K_1 सूर्यलोक- (for सर्वलोक-). $K_{1.2}$ D_7 T_2 G_2 -विलोचनात् (for -विरो°). — ^{c}) $K_{6.7}$ D_{a4} -लक्ष्मणौ (for -लक्षणौ).

25 T_1 G_1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). D_{a4} om. (hapl.) 25^{ab}. — ^{a}) K_6 चारुपादभुजौ तौ तु; K_7 $D_{4.9}$ बीजपद्म°; D_7 T_2 $G_{2.3.6}$ जानुपादभुजौ तौ तु. ❀ C_a: जालपादभुजौ, हंसपादौ, अच्छिद्रपाणितलौ । जालपादभुजः, तन्मांसकृताहाराः । न चाभक्ष्यभक्षणे भक्ष्यान्तराभावे

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ ॥ २५
षष्टिदन्तावष्टदंष्ट्रौ मेघौघसदृशस्वनौ ।
स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुहनू सुभ्रुनासिकौ ॥ २६
आतपत्रेण सदृशे शिरसी देवयोस्तयोः ।
एवं लक्षणसंपन्नौ महापुरुषसंज्ञितौ ॥ २७
तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्ताभ्यां च प्रतिपूजितः ।
स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयं तदा ॥ २८
बभूवान्तर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ ।
सदोगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः ॥ २९
श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ।
इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उपोपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ॥ ३०
ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ।
ऋषी शमदमोपेतौ कृत्वा पूर्वाह्णिकं विधिम् ॥ ३१
पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यां प्रपूज्य च ।
पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याह्निकौ नृप ॥ ३२

C. 12. 13347
B. 12. 344(3).44
K. 12. 353. 43

दोष इति च भाति । न च निश्चितमर्थं दैवयोः कृते शक्नुम इति ॥ Cn: जालपादा हंसाः, तदङ्कितभुजौ, चक्रलक्षणौ, चक्राङ्कितपादौ ॥ Cp: जालपादा हंसादयः, तत्तुल्यभुजाविव भुजौ । हंसभुजतुल्यौ पाणितलौ ॥ Cs: जालपादो हंसः, तं भुञ्जानौ, रेखामयहंसयुक्तभुजाविति वा । ❀ — ^{d}) K1.4 V1 पुष्क-; K7 D4.9 भुज-; D5 शुष्क-; D7 T किष्कु-; Cs (gloss: मुष्कः अण्डकोशः) मुष्क- (as in text). Ds1 G2 -चतुष्किनौ (for °णौ). ❀ Cv: मुष्कचतुष्किणौ, खण्डे चतुर्बीजवन्तौ । ❀

26 ^{a}) K7 Ds1 षष्टिदंष्ट्राव्; B6 damaged (for °दन्ताव्). K6 B0.6–9 Da3.a4 D5 -भुजौ (for -दंष्ट्रौ). D7 षष्ठोदष्टावष्टदष्टौ (sic); T2 शतैर्दिष्टादष्टदष्टौ. — After 26^{ab}, D8 reads 28^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. — ^{c}) K1 स्वास्यो; D2 स्वासौ; D7 स्वार्थौ (for स्वास्यौ). K1 प्रथु- (for पृथु-). T2 G2 तु (for च). — ^{d}) K7 D4.9 M1.5–7 सुबाहू (K7 °हून्); D5 स्वहनू; D7 सुहनौ (for सुहनू). K2 corrupt; K4 Dn1.n4 D3.8 सुभ्रू सुहनु-नासिकौ.

27 ^{a}) K4 सदृशः; K6 B9 Da4 शिरसी; D5.7 ददृशे; T1 G1.2.6 सदृशी (for °शे). — ^{b}) K6 B9 Da4 सदृशे; D5.7 शिरसा (for °सी). K6 तथा (for तयोः). — ^{c}) K1.2 -संयुक्तौ (for -संपन्नौ). — ^{d}) G2 -लक्षणौ; M1.7 -संश्रितौ (for -संज्ञितौ).

28 D8 reads 28^{ab} for the first time after 26^{ab}. — ^{a}) D6 वृद्धा (for दृष्ट्वा). — ^{b}) D4 -पूज्यतः (for -पूजितः). — ^{c}) D7 T G1–3.6 तु भाष्यैव; M1.5–7 [अ]-भिभाष्यैव (for °ष्याथ). — ^{d}) K7 B0.8 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T2 G3 तथा; B6 damaged (for तदा).

29 ^{a}) B6 partly damaged. K1.2.4 बभूवांतर्गतिमतिर्; K6 Ds1 D4 °तमिति; M1 °तमती. — K1.2.4 om. (hapl.) 29^{c}–30^{b}. — ^{c}) K7 समागतस्; V1 D4.9 समागतास्; D7 T G1–3.6 M1.5–7 Cs समागतौ; Cs (also) सदोगतास् (as in text). K7 तत्र ये च; Ds2 तत्र मे वै; D7 T G1–3.6 Cs हि तत्रैतौ (G6 °त्र तौ); M1.5–7 तत्र मया (for तत्र ये वै). — ^{d}) Da4 D7 T G1–3.6 M1.5–7 -नमस्कृतौ (Da4 °तः) (for °ताः).

30 K1.2.4 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^{a}) M5 यथा (for मया). Ds1 दृष्ट्वा; D7 T G1–3.6 M1.6.7 दृष्टौ (for दृष्टास्). — ^{b}) Da4 damaged. K7 D4.9 G1 M1.5–7 इह (M1.7 °व) सत्तमौ; Dn1 ऋषिसंमतौ (for °सत्तमौ). — ^{c}) Da4 संचित- (for संचिन्त्य). K1 परमा (for मनसा). — ^{d}) B8 D7 Ds2 T G3 M1.5–7 [अ]पि (for [अ]भि-). — ^{e}) K2.4 Dn1 तपो(Dn1 संचो)पविविशे तत्र; Ds1 G1 उपोपविविशेत्तत्र; D7 T °विविशुस्तत्र; G2 °विशतुस्तत्र. — ^{f}) D7 T2 पीठं (for पीठे). D7 T G1–3.6 शिवे (for शुभे).

31 ^{a}) K1.7 B0 तपसा; Da4 तपतां (for °सां). K6 रासी; B0 वाप्यौ (for वासौ). — ^{b}) B0 दीपकस् (for यशसां). — V1 reads 31^{cd} on marg. — ^{c}) B6 damaged. B0 -दमोत्पन्नौ (for °पेतौ). Da4 T2 ऋषिवंशे दमोपेतौ. — ^{d}) K1 corrupt; K4 B8 (marg.) Da4 D8 D2.5.8 पौर्वाह्णिकं; K6.7 V1 B0.6.7.9 D3.4.7.9 T1 G3.6 पूर्वाह्णिकं; B8 पौर्वाह्णिकीं; Da3 Dn4 G1 पौर्वाह्णिकं; T2 पूर्वाह्णिकें; M1.5–7 चैवाह्णिकं (*for* पूर्वाह्णिकं). B8 (marg. as in text) क्रियां (for विधिम्).

32 ^{a}) K1 अव्यग्रः; T2 °ग्रं; G2 °ग्र- (for °ग्रौ). — ^{b}) K3 पादार्घ्याभ्यां; K6 Da4 Dn1 पाद्यार्घाभ्यां. K6 B0.6–9 M1.5–7 अथार्चंतौ (B0 °चंतुः; B7 °र्चितौ); V1 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 अथार्चतः (Da3.a4 °र्चयंतौ; Ds1 °ग्रतः); D7 T G1–3.6 समर्च्य तं (G2 °र्चितं) (*for* प्रपूज्य च). — ^{c}) K7 D4.5.9 पीठयोरुपविष्टौ तौ (K7 तु); V1 B8 (marg. as in text) D7

C. 12. 12348
B. 12. 344(3). 44
K. 12. 353. 44

तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत ।
आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोऽग्निभिर्यथा ॥ ३३
अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तं कृतातिथ्यं सुखस्थितम् ॥ ३४
अपीदानीं स भगवान्परमात्मा सनातनः ।
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ॥ ३५

नारद उवाच ।

दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ।
सर्वे हि लोकास्तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः ।
अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन्सनातनौ ॥ ३६
यैर्लक्षणैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।
तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् ॥ ३७
दृष्टौ मया युवां तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।
इह चैवागतोऽस्म्यद्य विसृष्टः परमात्मना ॥ ३८
को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया ।
सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्मात्मजौ युवाम् ॥ ३९

T G1-3. 6 M1. 5-7 विविशाते पीठकयोः (D7 T1 G3. 6 पीठिकयोः; T2 पितेकायोः [sic]; G2 पीठिकायां). — d) B7 नृपौ (for नृप). K2 T2 M1 कृता(M1 °त्वा)ति-थ्याह्निकौ (K2 °को; T2 °तौ) नृप; D4. 9 कृतनित्या-ह्निकौ नृप.

33 b) K6 सदृशे; D5 प्रदेशो; T2 न देशो (for स देशो). Da3. a4 [ऽ]ति-; G1 हि (for ऽभि-). K1 -व्यराज्यत; K7 D4. 5. 9 -विराजते; M5 -व्यरोचत (for -व्यराजत). — c) Da4 आज्याहूति- (for °हुति-). Da3 आज्याहुतिमथाज्वालैर्. — d) D7 हव्यवाह; M1. 6. 7 यज्ञ** (for यज्ञवाटो). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 M5 Kumbh. ed. यथाग्निभिः (by transp.); D7 T G1-3. 6 M1. 6. 7 इवाग्निभिः.

34 34ab is damaged in V1. — a) K1. 2. 4 तथा (for अथ). — c) B6 lacuna; G2 सुखोपविष्ट- (for °विष्टं). — d) M6 कृत्वातिथ्यं (for कृता°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 सुसत्कृतं; V1 उपस्थितं; D5 सुसंस्कृतं (for सुखस्थितम्). — After 34, Dn4 ins. wrongly ततो नारायणीयेन.

35 Before 35, K4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 ins. नरनारायणावूचतुः; T1 G1. 3. 6 ins. श्रीभगवान्. — a) K2 सुभगवान्; D7 T G1-3. 6 भगवता. — b) G2 सनातनं. — c) K1 श्वेतश्वीपे (sic); K2 °द्वीपेद्. K2 मया (for त्वया). K1 दृष्टा; D5 पृष्ट. — d) K3. 7 D5. 7. 9 T G1-3. 6 पुरा; Dn1 D8 D3. 6. 8 परः (for परा). ❀ C3 : प्रकृतिः, सूक्ष्मं कारणम् । ❀

36 D7 T2 om. the ref. — a) K1 पुरुषाः; D8 प्रकृतिः. D7 T2 नादृष्टो योद्य पुरुषः; G2 दृष्टो सद्यैव पुरुषः. — b) D4. 5. 9 विश्वमूर्ति- (for °रूप-). K1. 2. 7 D2. 4. 5. 9 प्रभुः (for ऽव्ययः). D7 T2 G2 श्रीमान्विश्व-धरोव्ययः. — c) K1. 2. 4 B9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. लोका हि (by transp.); M1. 6. 7 [ऽ]-पि लोकास्. Da3. a4 चित्रस्थास् (for त°). — d) K7 D9 लोकाः; Dn4 देव- (for देवाः). K1. 2. 7 Dn4 महर्षिभिः; B6 lacuna; D7 G2 सुरर्षिभिः (for सह°). D4 देवास्तथर्षिभिः सह. — e) K7 वैतं; D9 चैतं; G2 चैव (for चैनं). — f) K1 युवं (for युवां). K1. 2 दृष्ट्वा (for पश्यन्).

37 a) D7 T2 यैरीक्षणैरुपेतस्य. — b) T1 अव्यय- (for अव्यक्त-). K1 -रूपदृत्; K2 Kumbh. ed. -रूपधृत्; K6 -रूपदृक्; K7 D4. 9 -मूर्तिधृक् (for -रूप°). — c) K3. 7 उपेतो (for °तौ). — d) T1 दिव्य- (for व्यक्त-). Dn1 -रूपचरौ (for °धरौ). Da4 युवा; T2 lacuna (for युवाम्).

38 V1 reads 38a-39c on marg. — a) K1. 2. 4 दृष्ट्वा; Da4 ददौ (for दृष्टौ). K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 8. 9 Kumbh. ed. युवां मया (by transp.). Da3 om. तत्र. K7 मया दृष्टौ युवां तत्र. — b) T तव (for तस्य). T2 G1 पार्श्वतं (for °तः). — c) B3 इति (for इह). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 T1 Kumbh. ed. transp. च and एव. G2 हि (for ऽस्मि). — d) K1. 2 V1 निसृष्टः (K1 °ष्टाः); D7 विहृष्टः (for विसृष्टः). D5 निसृष्टः परमेष्ठिना.

39 V1 reads 39abc on marg. — a) G2 को देवेषु च यक्षःसु. — b) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 तपसा (for यशसा). Da4 प्रिया (for श्रिया). K6 यशसा तेजसा श्रिया. — 39c is damaged in B6. V1 om. 39d. — d) K7 मुक्त्वा; Da3 lacuna; D4. 9 मुक्ता (for ऋते).

40 a) D9 तेनास (for तेन मे). K6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 6. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. तेन मे

तेन मे कथितं पूर्वं नाम क्षेत्रज्ञसंज्ञितम् ।
प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्यन्ति हि ये यथा ॥ ४०
तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।
प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमम् ॥ ४१
तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।
प्रियभक्तो हि भगवान्परमात्मा द्विजप्रियः ॥ ४२
रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवतप्रियः ।
विश्वभुक्सर्वगो देवो बान्धवो भक्तवत्सलः ।
स कर्ता कारणं चैव कार्यं चातिबलद्युतिः ॥ ४३
तपसा योज्य सोऽऽत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ।
तेज इत्यभिविख्यातं स्वयंभासावभासितम् ॥ ४४
शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु सिद्धानां भावितात्मनाम् ।
एतया शुभया बुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः ॥ ४५
न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।
न वायुर्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ४६
वेदीमष्टतलोत्सेधां भूमावास्थाय विश्वभुक् ।

C. 12. 13363
B. 12. 344(3). 60
K. 12. 353. 60

कथितः कृत्स्नो. —b) D7 T2 याम; G1.3.6 धाम; G2 यन्मे (for नाम). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D1.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. धर्मः क्षेत्रज्ञसंज्ञितः; V1 धाम क्षेत्रज्ञसंहितं. —c) D5 G2 प्रादुर्भावश्; T2 °र्भावाच्. D3 विविधा; G2 कथितस् (for °ता). —d) K2 हि मे; K6 च ये; D7 T2 भवे; T1 G3.6 M1.5–7 [इ]ह ये; G1 इह ये (for हि ये). T1 G3.6 तथा (for यथा). V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. भविष्या इह ये यथा; G2 तेन पूर्वं भवे यथा.

41 a) K7 D3 D4.9 ते (for ये). ❀ Cs: श्वेताः, शुद्धाः । ❀ —b) ❀ Cs: पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः, सदा योगरूढत्वात् अबहिर्निष्क्रान्तेन्द्रियाः, निरन्तरं परमात्मानुसंधाने स्थिताः ॥ Cv: पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः, प्राकृतपञ्चेन्द्रियरहिताः । ❀ —c) K2.7 D4.5.9 हि (for च). G2 ये (for ते). K1 प्रतिबुद्धा हि मे सर्वे. —d) K2 भक्तयाश्च; K7 D4.5.9 भक्तास्तु (for °श्च). K2 पुरुषोत्तम; K7 D8 D4.9 T1 G2.3.6 °त्तमे (for °त्तमम्).

42 a) D9 अर्चयंति (for तेऽर्चयन्ति). —b) K1.2.4 D6 हरिः; G2 च सत्; G3 च यः (for च सः). T2 परमात्मैव स प्रियः.

43 K1.7 D5 G2 om. (hapl.) 43^{ab}. —a) K2 M1.5–7 योऽर्च्य(M5 °र्चं)मानो; V1 G1 सेव्य°; Da4 D9 सोर्च्यं° (for सोऽर्च्यं°). —b) V1 सदा च भगवान्प्रियः; Bo Da4 सदा भा(Bo भ)गवतः प्रियः; D4.9 °वतैः प्रियः; G8 सदा भगवतप्रियः. —c) T1 G3.6 विश्वसृक् (for °भुक्). —d) K1 बंधवो; K7 B7.8 Da4 Dn1.n4 D8 D2–5.7–9 माधवो (for बान्धवो). B8 (marg.) भक्ति- (for भक्त-). —G2 om 43^{ef}. —e) V1 करणं (for का°). —f) Dn1 चातिबलं (for °बल-). K1.2.4.7 V1 D6.9 कार्यं चैव महाद्युतिः; D5 सकार्यं महाद्युतिः (submetric). —After 43, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

887* हेतुश्चाज्ञाविधानं च तत्त्वं चैव महायशाः ।

[Da3.a4 महामनाः (for °यशाः).]

44 a) K4 तवसा (for तपसा). V1 B6 D8 D3.7 T G1–3.6 M1.6.7 चात्मानं (for सोऽऽत्मानं). K1.2 तवसा योज्यमात्मानं; K7 तपसा युज्यसेत्मानं. —b) K2 Da4 -द्वीपापरं (for -द्वीपात्परं). K1 तं; Dn1 D6 G2 तत् (for यत्). —c) M1.5 (*inf. lin.*).6.7 श्वेत; M5 तम (for तेज). K6 -व्याख्यातं (for -विख्यातं). —d) D7 -भासितः (for °तम्). K1.6 B6 Ds1 स्वयंभासावभाषितं; V1 °भिभासितं; D6 स्वयंनामावनामितं; T2 M7 स्वयंभावावभासितं (T2 °तः).

45 a) T2 G2 शांतिस्था (for शान्तिः सा). K6 साद्रिषु (for सा त्रिषु). ❀ Ca: शान्तिः, मुक्तिः । ❀ —b) D7 विशुद्धा; T विद्धानां; G2 शुद्धानां; M1.5–7 विहिता (for सिद्धानां). K4 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. विहिता भावितात्मना; K6 त्रिषु च विहितात्मना. —c) K1.2.7 V1 D4.5.9 स तया; D7 T G1–3.6 एकया (for एतया). —d) Da3.a4 जपम् (for व्रतम्). M1.6 आस्थितं (for °तः).

46 a) K7 transp. तत्र and सूर्यस्. —b) K7 lacuna; T G1–3.6 हि (for ऽभि-). —c) D7 T G1–3.6 M1.5–7 transp. वायुर् and वाति. K1 V1 D7 T1 G1–3.6 देवेशस्; K2 T2 °श; B8 वै देशे (for देवेशे). K7 न वायुकीर्तिदेवेशे (sic). —D5 om. (hapl.) 46^{d}–47^{a}. —d) K1.2.4 D7 T G1–3.6 यत्र ह; V1 B8 यत्र सः (for दुश्चरम्).

47 D5 om. 47^{abc} (cf. v. l. 46). —a) Ds1 वेदाम्; D7 T G1–3 वेदिम् (for वेदीम्). K1 V1 अष्टदलोत्सेधां; K4.6.7 B6 (marg.).9 Dn1.n4 D8 D2.3.8

C. 12. 13304
B. 12. 344[3]. 60
K. 12. 353. 60

एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ।
साङ्गानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ४७
यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् ।
शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ४८
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये ।
हव्यं कव्यं च सततं विधिपूर्वं प्रयुञ्जते ।
कृत्स्नं तत्तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठति ॥ ४९
याः क्रियाः संप्रयुक्तास्तु एकान्तगतबुद्धिभिः ।
ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥ ५०
न तस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ।
विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्म्यैकान्तिकं गतः ।
इह चैवागतस्तेन विसृष्टः परमात्मना ॥ ५१

Kumbh. ed. Cn (gloss : नलवत्पर्वयुक्तत्वान्नलशब्देनाङ्गुलं ग्राह्यम्) °नलोत्सेधां; B_7 °तलोत्साधं (for °तलोत्सेधां). ❀ Ca : अत्र तलशब्देन ताल उक्तः, तृणराज इत्येके । मध्यमाङ्गुष्ठस्य विततमात्रमिति तु तत्त्वम् । तेन चतुर्हस्तोच्छ्रितामित्यर्थः ॥ Cap : तलेति पाठेऽपि हस्तस्य तलमङ्गुलोच्छ्रायमेव भवति ॥ Cs : अष्टतालपरिमितोच्छ्रायां, प्रकृतिमहदहंकारपञ्चतन्मात्रात्मिकाम् । ❀ — ^{b}) K_2 भूमावस्थाय; V_1 भूमिमास्थाय; D_7 भूमावास्तां हि; T_1 $G_{1-3.6}$ °वास्ते स; T_2 °दास्त*; $M_{1.5-7}$ भौमामास्थाय (for भूमावा°). K_6 विश्वहृत्; V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. °कृत् (for °भुक्). K_7 $D_{4.9}$ तामास्थाय स विश्वकृत्. — ^{c}) B_8 -पादः स्थितो; D_{n1} -पादास्थितो (for -पादस्थितो). K_3 वेद (for देव). — ^{d}) D_7 और्ध्वबाहुर् (for ऊर्ध्व°). D_{a4} उदङ्मुखाः; D_8 अधोमुखः. — ^{e}) K_2 वेदास्; T_2 वेदस् (for वेदांस्). — ^{f}) $K_{1.2.4}$ G_2 सु(G_2 om. सु)दारुणं; D_5 सुदुस्तरं; D_7 T $G_{1.3.6}$ [ऽ]तिदुष्क(G_1 °स्क)रं; $M_{1.6.7}$ [ऽ]तिदुश्चरं (for सुदु°).

48 ^{a}) D_7 T_2 $M_{1.5-7}$ ब्रह्मा यद् (by transp.); T_1 $G_{3.6}$ ब्रह्माथ; $G_{1.2}$ ब्रह्मा च. — ^{b}) K_3 चरत्; $D_{a3.a4}$ यथा; T_1 $G_{3.6}$ च यः; G_2 च सः (for च यत्). — ^{c}) K_2 T_1 विबुधाः (for °ध-).

49 ^{a}) K_2 नगाः (for नागाः). $B_{0.6.8}$ $D_{3.4.7}$ M_1 सुपर्ण-; T_1 $G_{3.6}$ यक्षाश्च (for सुपर्णा). — ^{b}) B_8 सिद्ध-; G_2 साध्या (for सिद्धा). B_8 $M_{1.5-7}$ यत्; T_1 $G_{3.6}$ वै (for ये). — K_2 reads 49^{cd} twice. — ^{c}) K_2 (both times) V_1 $D_{4.7}$ हव्य- (for हव्यं). K_2 (both times)$._4$ कन्यां (for कव्यं). G_2 तस्मिंस्तु (for सततं). — ^{d}) K_6 V_1 $B_{0.6.7.8}$ (marg.)$._9$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ $M_{1.5-7}$ Kumbh. ed. विधियुक्तं; B_8 (orig.) °युक्ताः (for °पूर्वं). — ^{e}) K_4 V_1 B_{7-9} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. कृत्स्नं तु; K_6 कृत्स्नं च; B_0 कृत्स्नस्य; G_1 कृत्स्नं तं (for कृत्स्नं तत्). — ^{f}) $K_{1.2.6}$ V_1 $B_{6.7.9}$ $D_{a3.a4}$ D_8 -तिष्ठते; K_4 $B_{0.8}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. -तिष्ठतः; D_4 lacuna (for °ति).

50 ^{a}) D_7 T_2 याः प्रियाः; G_2 क्रिया याः (by transp.). $K_{4.6}$ $B_{0.7-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. च; D_7 हि; D_9 ता; T_1 $G_{1.3.6}$ स्युर् (for तु). — ^{b}) D_4 om. from एकान्त up to प्रति (in 51^{b}). K_7 $D_{5.9}$ -कृत-; V_1 -गति- (for -गत-). ❀ Cn : एकान्तगतबुद्धिभिः, अव्यभिचरितबुद्धिभिः । ❀ — D_{a4} om. 50^{c}–51^{b}. — ^{c}) K_7 देव. — ^{d}) $K_{6.7}$ $D_{2.8}$ प्रतिगृह्णाति. K_7 हरिः (for स्वयम्).

51 D_{a4} om. 51^{ab}; D_4 om. up to प्रति (for both, cf. v. l. 50). — ^{a}) K_6 न तस्यास्य; G_2 न चास्त्यस्य (for न तस्यान्यः). D_5 न तस्यान्येषु पितरः; D_7 न तस्यान्याः प्रियतराः (sic). — ^{b}) G_2 प्रतिबुद्धेर्; $C_{a.s}$ (gloss [both] : ज्ञानिभिः) °बुद्धैर् (as in text). — 51^{cd} is damaged in B_7. — ^{c}) K_7 $D_{4.9}$ तिष्ठते; D_7 T_2 विद्यते. — ^{d}) $K_{1.4}$ [ऽ]स्त्येकांतता; K_2 $M_{1.5-7}$ [ऽ]स्म्ये(K_2 °स्मे)कांततां; K_6 D_8 [ऽ]स्मैकांतिकं; K_7 $D_{4.9}$ चैकांततां; V_1 [ऽ]स्मैकांततां; $B_{0.6.8}$ D_{n4} D_8 $D_{2.8}$ Kumbh. ed. [ऽ]स्यैकांतिकं; $D_{6.7}$ [ऽ]स्यैकांततो; T $G_{1-3.6}$ [ऽ]स्म्ये(T_2 °स्यै-; G_2 °स्मै)कांतिकां ($G_{1.3.6}$ °तां) (for ऽस्म्यैकान्तिकं). ❀ Cs : ऐकान्तिकं, सर्वात्मभावम् । ❀ — 51^{ef} is damaged in B_6. — ^{e}) T_1 इतश् (for इह). D_7 चैव गतो. D_7 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.5-7}$ Kumbh. ed. [ऽ]स्म्यद्य (for तेन). — ^{f}) V_1 विसृष्टश्च महात्मना; D_8 T_2 °ष्टः परमात्मनः. — After 51, G_1 ins. :

888* अनन्यदेवताभक्तिरनन्यमनुता हरेः ।
अनन्यसेव्यता विष्णोरनन्यार्च्यत्वमेव च ।
ब्रह्मरुद्रादिसाम्यत्वं बुद्धिराहित्यमेव च ।
अनन्यदेवालयगतिरनन्यभक्ताद्यवीक्षणम् ।
तथा कर्मफलासङ्गो ह्येकान्तित्वमिदं मतम् । [5]

52 ^{a}) D_4 एव (for एवं). K_2 भगवन्. G_1 देव. — ^{c}) K_2 आसिष्टे; $K_{6.7}$ B_{6-9} $D_{a3.a4}$ D_8 आशिष्ये; D_5 आशिष्टां; T_1 आसिष्यस् (for °ष्ये). V_1 तं परो; D_7 T_2 तत्पुरो (for तत्परो). — ^{d}) G_2 इह (for सह). ❀ Cs : नित्यशः इत्यनेन दक्षशापस्यानवसरः प्रार्थितः । ❀

एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः । आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥]

[३३२

नरनारायणावूचतुः ।
धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः ।
न हि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ १
अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ।
नारदैतद्धि ते सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ २
नास्य भक्तैः प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ।
ततः स्वयं दर्शितवान्स्वमात्मानं द्विजोत्तम ॥ ३
तपो हि तप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः ।
न तत्संप्राप्नुते कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम ॥ ४
या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युतिः ।

C. 12. 13375
B. 12. 345[4]. 5
K. 12. 354. 5

Colophon. Ś1 D6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 7. 8 T2 G2 M5 नारायणीयं; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; T1 G6 नारायणीये नारदनारायणसंवादः; M1. 6. 7 नारायणीये नारदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 69; B7 Dn4 167; B8 266; B8 (also) 273; Dn1 G1 169; Da1 M1. 7 166; Da2 T1 G6 170; D8 164; T2 183; G2 199; G3 171; M5 201; M6 160. — *Śloka no.:* Dn1. n4 67; D8 66.

332

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 K1. 7 D4. 9 नारायण उवाच; D7 T2 M1 नारायणावूचतुः (for नरनारायणा°). — ^{a}) K7 धन्यस्य; Da4 D7 T2 G2. 3 धन्योस्मि (for धन्योऽसि). K2. 4 Da4 D7 T2 G2 [ऽ]स्मि (for ऽसि). — ^{b}) Da3. a4 यस्ते. B7 lacuna; G2 त्वया (for स्वयं). D5 M1. 6. 7 भुवः; D7 भुवा (for प्रभुः). — 1^{cd} is damaged in B6. — ^{d}) K6 B7. 9 Da3. a4 D5 ऋते ह्यावां (K6 त्वां वा) द्विजोत्तम.

2 2^{ab} is damaged in B6. — ^{a}) D8 M1. 5-7 C8 (gloss: आकाशादिसमस्तजगद्धेतुः) आकाशयोनिर् (for °अव्यक्त°). — ^{b}) K1 (*sup. lin.* as in text). 2 सुदर्शः; K6 Da4 दुर्दर्श-; Da1 G2 दुर्दृशः (for °र्शः). T2 पुरुषोत्तम. D5 ददृशे पुरुषोत्तमं. — ^{c}) G1 transp. ते and सत्यं. K4. 6 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. नौ (for ते).

3 ^{a}) D7 T G2. 3. 6 नास्ति (for नास्य). K1 B0 भक्तः; K4. 6 V1 B6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T G1-3. 6 Kumbh. ed. भक्तात् (for भक्तैः). D5 नास्ति भक्त्या प्रियतमं. — ^{b}) D7 T2 लोकः (for लोके). K2 D5 कश्चिन्न (for कश्चन). — ^{c}) Da1 यतः; M5 अतः (for ततः). — ^{d}) K7 V1 D4. 5. 9 M1. 5-7 तवात्मानं; D7 T G1-3. 6 तदा° (for स्वमा°). D5 T2 द्विजोत्तमः.

4 D7 repeats 4^{ab} after 4. — ^{a}) Da4 तपतस् (for तप्यतस्). D7 (both times) तपो हि तस्य तपस्य; G2 तपोभिस्तदवाप्तव्यं. — ^{b}) G2 स्थानं तस्य परात्मनः. — ^{c}) K2 D5 स्वं; G1 सत् (for सं-). G1 M1. 7 -प्राप्नुयात् (for -प्राप्नुते). D7 T2 G2 न (D7 स) तस्य प्राप्नुयात्किंचिद्; T1 G3. 6 न तत्समाप्नुयात्किंचिद्. — ^{d}) K6 त्वावां; B8 तत्त्वाद्; D4 यावां (sic) (for ह्यावां). Da1 ऋते वां द्विजसत्तम.

5 ^{a}) D7 T2 याभिः (for या हि). — ^{b}) K2 समास्तस्य; D7 समं तस्य; T2 समुतस्य (sic) (for समस्तस्य). — ^{c}) B8 दैवस्य (for स्थानस्य). Dn1 D7 T2

C. 12. 13375
B. 12. 345(4). 5
K. 12. 354. 5

स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता ॥ ५
तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पतेः ।
क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया भूमिस्तु युज्यते ॥ ६
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहितो रसः ।
आपो येन हि युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकम् ।
येन स युज्यते सूर्यस्ततो लोकान्विराजते ॥ ८
तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् ।
येन स युज्यते वायुस्ततो लोकान्विवात्यसौ ॥ ९
तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात्प्रभोः ।
आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतम् ॥ १०
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतगतं मनः ।
चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ॥ ११
षड्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेदसंज्ञितम् ।
विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ १२
ये हि निष्कल्मषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

G2 [भ]भवत् (for भवेत्). G3 तच्च (for तस्य). V1 सा भवेत्तस्य तस्य देशस्य (hypermetric). —d) K6 तस्य (for तेन). K3 विराजतः; D7 T G1. 3. 6 M5 C6 (gloss : विवर्धिता) विराजिता (for °जता).

6 b) K3 विश्वभवः; M1. 5–7 विश्वं भुवः. B0 Da4 D5. 7 पते (for पतेः). K6 वेदा द्विजभुवः प्रभोः; T2 ***शं भुवः पते; G3 देवाश्च जगतः पते. —c) B7 M1. 6. 7 क्षमाः; Cv (gloss : सहनशक्तिः) क्षमा (as in text). —d) K6 मया; T2 G2 यं यं (for यया). K1 स; K3 स; K7 D4. 5. 7. 9 प्र- (for तु). G3 उच्यते (for युज्यते).

7 a) V1 Dn4 D5. 7 T G2. 3. 6 उत्तिष्ठते (for चोत्ति°). K1 om. from ते देवा up to तेजो (in 8b). K3 विप्र; K6 देवा; K7 देवान् (for देवात्). —b) K3 D5 -गतो; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -हिताद् (for -हितो). K6 सर्वभूता हितेद्रसः (sic); V1 D7 T1 G2. 3. 6 °भूतहिते रताः (D7 °तः; G2 °तात्). —c) D7 अहो (for आपो). B6 D8 हि येन (by transp.); Dn1. n4 D2. 8 Kumbh. ed. हि तेन; G2 येन*. K2. 4 समं युक्ता; K7 D4. 9 स संयुक्ता; G2 lacuna (for हि युज्यन्ते). —d) D7 G2 द्रतत्वं; T2 वृतत्वं (for द्रवत्वं). D7 हि (for च).

8 K1 om. up to तेजो (cf. v. l. 7). Da4 om. 8. —a) K4. 7 V1 D3–5. 9 देवात्; B7 एवं (for एव). — K1 repeats 8bcd after 9a. —b) D7 T2 तैज- (for तेजो). K7 Dn4 D4. 9 G1 रूपं; B6. 7. 9 Da3 भूत-; M1. 5–7 ज्योतिर्- (for रूप-). G1 -गुणान्वितं (for -गुणात्मकम्). K6 तेजो भूतगुणात्मिकं. —c) K1 (both times). 3 ये नः (for येन). K1 (both times). 3 स; K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 सं- (for स). —d) D7 T1 G1–3 तेन (for ततो). K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 लोके (for लोकान्). K1 (both times) व्यराजयं; K3 व्यराजत; K7 V1 D4. 9 विराजयेत् (for °जते). D5 तपो लोका विराजयेत्; T2 तेन लोकादि राजते.

9 For the repetition in K1, cf. v. l. 8. —a) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 एव (for देवात्). K3 स संभूतः; G2 समुद्भूतात् (for °द्भूतः). — K1 om. 9bcd. —b) G3 स्पर्शनात् (for स्पर्शस्तु). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 स्पर्शः पुरुषसत्तमात्. —c) K3 ते नः; K4 तेन (for येन). K2. 4 स; B6 सं-; D5 तं; G2 lacuna (for स). D5 om. (hapl.) from वायु up to युज्यते (in 10c). —d) D7 T G1–3. 6 तेन (for ततो). K2. 4 अयं (for असौ).

10 D5 om. up to युज्यते (cf. v. l. 9). —a) V1 D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 उत्तिष्ठते (for चोत्ति°). —b) G1 सत्य- (for सर्व-). K7 D4. 9 -भूतेश्वरात् (for -लोके°). K1. 7 D7 T2 G2. 3 प्रभो (for प्रभोः). — T1 om. 10cd. —c) D7 T2 आकाशे; G2. 3. 6 °शो (for °शं). —d) K3 संवृतं; K6 असंशयः; K7 संभृतं; B6. 7. 9 Da3. a4 D5 असंशयं; G1. 3. 6 °वृतः (for °वृतम्).

11 a) K6 B6–9 Da3. a4 D5 M1. 5–7 विश्वं; G1. 3 देवः (for देवात्). —b) D4 साकं- (for सर्व-). M1. 5–7 -लोक- (for -भूत-). D7 T2 G2 -गतात्मनः (for -गतं मनः). —c) K1 संयुक्ता; T2 °क्तं (for °क्तः). —d) K1. 3. 6 V1 B0. 7. 9 Da3 D8 M7 आकाश-; D5 त्वाकाश- (for प्र°). K2. 4 -वारणः; B8 (marg.) -कारणं; Da1 M1. 5–7 -धारकः (for -धारणः).

12 a) K6 B0. 6 (orig.). 7. 9 Dn1. n4 D8. 3 Kumbh. ed. सद्-; K7 V1 B6 (marg.). 8 D4. 5. 9 यद्-; D2 T1 G1. 3. 6 तद्- (for षड्-). K3 -भूतोत्पातकं; B6. 7 T1 G1. 3. 6 -भूतोत्पादनं (for °त्पादकं). K7 D4. 9 धाम (for नाम). ※ Ca : षड्भूतानि, मनसा सह । ※ —b)

तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम ।
सर्वलोकतमोहन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते ॥ १३
आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित् ।
परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत ॥ १४
तस्मादपि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
मनोभूतास्ततो भूयः प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत ॥ १५
प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं तथा ।
विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ॥ १६
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठ क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ॥ १७
समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ १८
आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम ।

C. 12. 13390
B. 12. 345(4).20
K. 12. 354. 20

K1.2.4.7 D4.9 T2 G1.2 देव- (for वेद-). K7 D8 -संज्ञकं; D7 -संज्ञितः (for °तम्). — c) ❀ C8: विद्या-सहायः, प्रकृतिसहायः। प्रकृतिरपि विपरीतलक्षणया विद्येत्युच्यते। ❀ — d) ❀ C8: भगवान्, अनिरुद्धः। ❀

13 a) K7 D4.5.9 T1 G1–3.6 तु; D7 T2 [ऽ]ति- (for हि). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 निष्कलुषा (Da4 °षो) (for °लमषा). — b) Ds1 T2 -विवर्जितः. — c) K1 ते; T2 lacuna; G2 च (for वै). D5.7 मोक्षम् (for क्षेमम्). K2 तेषां तं क्षिप्यमानानां. — d) D5.7 गच्छतो (for °तां). G2 द्विजसत्तमात्. — e) K7 Da3 Dn4 Ds1 D2.3.8 Kumbh. ed. सर्वलोके (for °लोक-). K2.4 -तमोहर्ता (for °हन्ता). — f) K2 आद्विभ्यो (sic); Da4 आदित्या (for °त्यो). K6 Bo Ds1 D2.3.8 G2 द्वार (for द्वारम्). — After 13, V1 B6.8 D7 T G1–3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. ins.:

889* ज्वालामाली महातेजा येनेदं धार्यते जगत् ।

14 a) M1.5–7 -दंड- (for -दग्ध-). K1.2.4 -सर्वांगान्; K6 -सर्वांगो; T1 G3.6 -कायाश्च; T2 G1 -सांगाश्च; G2 -गात्राश्च (for -सर्वाङ्गा). Da4 आदित्या सर्वदग्धांगा. ❀ Ca: आदित्यदग्धसर्वाङ्गाः, आदित्यतेजसा क्षपितसकलदेहारम्भकभूतचयाः, पावकशोधितकनकवदमलाः। अत एव परमाणुभूताः। ❀ — b) T2 अवश्याः; G2 अपश्यं (for अदृश्याः). — c) Hypermetric. K7 D4.5.9 M1.5–7 परमात्म- (for °माणु-). K1 -भूतश् (for -भूता). K1.7 V1 B6.8.9 Da3.a4 D4.5.9 च परं (for भूत्वा तु). K2.4 परमाणु(K4 °ण)श्च देवाश्च; D7 T1 G1–3.6 °ण्वात्मभूतास्ते; T2 °ण्वात्मतस्ते तं. — d) K2.4 देशं; K6 देव (for देवं). K1 तं देशं तं देशंत्युत (sic); T2 देवं प्रति विशंत्युत.

15 K4 om. (hapl.) 15. — a) K1 एव; K2 देवश्; D5 देवाद् (for अपि). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. च (for वि-). K1 च निर्वृतो; K2 च निर्वृता (for विनिर्मुक्ता). — b) G2 अनुरुद्धतनौ. Da4 G2 स्थितः (for स्थिताः). ❀ Ca.p: अनिरुद्धतनौ, अहंकारे (Cp: अहंकारोपाधौ)। ❀ — c) D7 T2 मनोभूतस् (for °भूतास्). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 M1.5–7 Kumbh. ed. भूत्वा (for भूयः). — d) K7 D4.5.9 ते (for [उ]त). ❀ Ca: प्रविशन्ति, अहमेवेति व्यवस्यन्ति। ❀

16 K7 repeats 16^{ab} after 18. — a) K1.2.4 D5 T1 G1.3.6 M1.5–7 च वि-; K7 (both times) D4.9 तु वि-; T2 वापि (for चापि). — b) K1 B8 जीव-; K7 (both times) D4.7.9 T G3.6 जीवाः; G2 जीवः (for जीवं). K2 संकार्षिणं; G2 °र्षणस्; G3 °र्षणास् (for °र्षणं). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M5.6 Kumbh. ed. ततः (for तथा). G1 जीवार्थं कर्षणं तथा; M1.7 जीवं संकर्षणंत्युत (sic). — c) B6.9 Da3.a4 विशंते (for °ति). K4 -प्रकराः (for °वराः). — d) Ds2 G2 सांख्य- (for सांख्या). D7 T G1–3.6 M1.5–7 योगाश्च (G2 °गाश्च) तैः (for भागवतैः). K2 सांख्यता भवतैः सह.

17 a) K1.2 Bo G3.6 तत्र (for ततस्). K2 त्रैगुंण्य- (for त्रैगुण्य-). — b) Da3.a4 आत्मना (for अञ्जसा). — c) K7 प्रविशति; T2 °शंत (for °शन्ति). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 T2 G1.2 Kumbh. ed. द्विजश्रेष्ठाः (for °श्रेष्ठ). — Da3.a4 om. (hapl.) 17de. — d) K6 क्षेत्रत्वं (for °ज्ञं). — e) M1.6.7 सर्वावासा (for °वासं). — f) T G1–3.6 बुद्धि- (for विद्धि). D5 क्षेत्रज्ञं विधिवत्ततः (sic).

18 a) G2 -मनस्काश्च. — b) D4 om. from यताः up to जातौ (in 19^{b}). Da4 संयतेंद्रियः. — d) G2 च (for ते). — After 18, K7 repeats 16^{ab}.

19 D4 om. up to जातौ (cf. v. l. 18). — a) K2 अयि (for अपि). — D5 om. 19^{b}–20^{a}. — b) K1 जातो (for जातौ). G1 द्विजोत्तमौ. — c) K1.2

C. 12. 13390
B 12. 345(4). 20
K. 12. 354. 20

रम्यां विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ ॥ १९
ये तु तस्यैव देवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः ।
भविष्यन्ति त्रिलोकस्थास्तेषां स्वस्तीत्यतो द्विज ॥ २०
विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम ।
आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यक्तदुत्तमम् ॥ २१
आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन ।
समागतो भगवता संजल्पं कृतवान्यथा ॥ २२
सर्वं हि नौ संविदितं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रेऽभ्यवर्तत ।
नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥ २४
जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान्बहून् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥ २५
अवसत्स महातेजा नारदो भगवानृषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन्देवं नरनारायणौ च तौ ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥]

रम्यं विलासमाश्रित्य. — d) K2.4 समाहितौ; B8 °श्रितौ; G2 °हितं (for °स्थितौ).

20 D5 om. 20a (cf. v. l. 19). — a) K2 यत्ते; V1 B8 ये च (for ये तु). D7 ते सैव; T2 तेनैव (for तस्यैव). K2 वेदस्य (for देवस्य). — b) K1.2 प्रादुर्भूताः; Ds1 G2 °भवः. Ds1 D5 G2 सुरप्रियः. — c) Da4 D7 T2 भविष्यति. K1.2.7 V1 D4.5.9 त्रिलोकार्थं; M1.7 त्रिषु लोकस्थास् (hypermetric) (for त्रिलोकस्थास्). — d) K4.6 Bo.6 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T G1.3.6 Kumbh. ed. स्वस्त्यथो (Ds2 °था; T2 °यो) (for स्वस्तीत्यतो). G2 नैषां स्वस्त्ययनो द्विजः. ❀ Cs: स्वस्तीतिशब्दो हेतुवचनः, स्वस्त्यर्थमित्यर्थः । ❀ — After 20, M1.5–7 ins. 890*.

21 M1.5–7 om. 21. K4 om. 21ab. — a) K1.2.6 युक्तानां; Da3.a4 सुक्ताभ्यां (for यु°). — b) K1.2.6.7 B9 Da3 D4.5.7.9 T2 G1.2 तथा पूर्वं (for यथापूर्वं). — K7 D4.9 om. 21cd. — c) Dn4 धर्मकालं; D8 सर्वकालं; D5.7 महाकृच्छ्रं (D7 °च्छ्र-); T G1–3.6 सर्वकृच्छ्र- (for °कृच्छ्रं). — d) K1.2.4 तदुक्तवान्; V1 Bo.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 अनुत्तमं (for तदुत्तमम्). — D7 T G2.3.6 Kumbh. ed. ins. after 21: M1.5–7 after 20:

890* स्वार्थेन विधिना युक्तः सर्वकृच्छ्रव्रते स्थितः ।

22 a) B8 च (for त्वं). — b) K4 -द्वीपं (for -द्वीपे). K1.2.4 D9 द्विजोत्तम (for तपोधन). — c) B8 समागतौ; Da4 °गते; M6 °गमे (for °गतो). — d) K1.2.4 Dn1.n4 Ds1 D2.4.8 G3 Kumbh. ed. संकल्पं; D5 संकल्पान्; G1 स जल्पं (for संजल्पं) Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. तथा (for यथा).

23 a) K1 तौ (for नौ). Da3.a4 सर्वं हि नाप्यविदितं; D5 सर्वं हितार्थं विदितं; D7 T G1–3.6 सर्वं हि ते सुवि°. — b) K2 त्रैलोके. D7 त्रैलोक्यं सचराचरं. — c) G2 च व्रतं (for वृत्तं वा). — d) K7 B8 (marg. as in text) D4.9 च (for वा). K4 वर्तते नाशुभाशुभं; M1.6.7 °ते चाशुभाशुभं. — After 23, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

891* सर्वं स ते कथितवान्देवदेवो महामुने ।

[B6 om. सर्वं. V1 महामते (for °मुने).]

24 K1.2.7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.6.7 om. the ref. — a) K7 D4.5.9 ततो (for तयोर्). — b) K7 [s]भ्यवर्तत;° Bo Dn1.n4 Ds1 D3.8 च वर्तते; B7 [s]भ्यवर्ततोः; B8 Ds2 D2 Kumbh. ed. च वर्ततोः; Da3.a4 स्म वर्तत (Da4 °ते); D7 T G3.6 व्रते स्थितः; G1 स्तुते स्थितः; G2 M1.5–7 व्यवस्थितः (for ऽभ्यवर्तत). — d) G1 -परायणं.

25 a) V1 विधिना; M1.6.7 विविधान् (for विधिवन्). — b) K7 D4.7.9 T G1–3.6 M1.5–7 -परान् (for -गतान्). — c) K1.2.4.7 D4.5.9 च (for हि).

26 a) K1.2.4 सु- (for स). — c) D8 अभ्यर्चयद् (for °र्चयन्). K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 Kumbh.

[३३३]

वैशंपायन उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ।
दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥ १
ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ।
क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ २
त्वया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम् ।
किमेतत्क्रियते कर्म फलं चास्य किमिष्यते ॥ ३

नारद उवाच ।
त्वयैतत्कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि ।
दैवतं च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ४
ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम् ।
तस्माच्च प्रसूतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५
मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ।
अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ६

C. 12. 13414
B. 12. 346(5).6
K. 12. 335. 6

---

ed. तावेवाभ्यर्चयन्देवौ. — ^{d}) K7 D4.5.9 G2 ऋषी; D7 T G1.3.6 उभौ (for च तौ).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a3 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T1 G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1 Ds1 D2.3.8 T G2 नारायणीयं; K7 D4.5.9 नरनारायणीयं; M1.5-7 नारायणीये नारदतपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 70; B7 169; B8 274; Dn1 170; Dn4 168; Ds2 T1 G6 171; D8 165; T2 184; G2 200; G3 172; M1.6.7 167; M5 202. — *Śloka no.:* Da4 26; Dn1 27; Dn4 D8 28.

333

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 M1.6.7 om. the ref. — ^{a}) K1 कथंचित् (for कस्य°). — ^{b}) T2 नारदं (for °दः). Dn4 D5.8 पा-(Dn4 D8 प)रमेष्ठिनः. — ^{c}) D4 दिवं (for दैवं). D8 चक्रे (for कृत्वा). K1 यथा न्याय्यं; T1 G3.6 स्वयं कर्मी (for यथान्यायं). ❀ Ca: दैवं, देवतर्पणादि । ❀ — ^{d}) Dn4 पित्रे (for पित्र्यं). G2 चैव; M1 त्वग्रे (for चक्रे).

2 ^{a}) Dn4 तातस् (for ततस्). — ^{b}) D7 T2 M7 धर्मात्मजं (for °त्मजः). Da3 om. प्रभुः. ❀ Cp: ज्येष्ठो धर्मात्मजः नारायण एव । ❀ — ^{c}) D7 T1 G1-3.6 M1.5-7 -वर; T2 -वरं (for -श्रेष्ठ). — ^{d}) T2 देव-; G2 देवे (for दैवे). Dn4 पित्रे; D4 पौत्र्ये (for पित्र्ये). D5 कल्पितः (for °ते).

3 ^{b}) T2 यन्मे; G2 यत्ते (for तन्मे). B0.7 Dn4 संश (for शंस). D7 T G1-3.6 M1.5-7 Kumbh. ed. यथातथं (for °गमम्). K1.2.4.7 V1 D4.5.9 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि. — 3^{cd} is damaged in B8. — ^{c}) K6 धर्म- (for कर्म). G2 क्रियते क्रियते चैव. — ^{d}) K1.4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5-7 Kumbh. ed. वास्य; K7 वात्र; D4.5.9 चात्र (for चास्य).

4 ^{a}) D4.7.9 T G2.3.6 एव; D5 एवं (for एतत्). Dn4 कल्पितं (for कथितं). D6 सर्व- (for पूर्वं). — ^{b}) Da3 G1 देवं; D4 दैव-; G2 देव- (for दैवं). K7 D4.9 इष्यते (for इत्यपि). Da4 ब्रह्मा लोकपितामहः. — ^{c}) K2 D7 G1 M1.5-7 Kumbh. ed. ज्ञेयः (for यज्ञः). D5 दैवं च परमो यज्ञः; T1 G3.6 दै(T1 दे)वश्च परमो ज्ञेयः; T2 G2 दैवतश्च परो ज्ञेयः. — ^{d}) D5.7 परमो यः (for परमात्मा). D8 परमेष्ठ्यप्यजीजनत् (= 6^{b}).

5 ^{a}) ❀ Cp: भावितः, प्रेम्णा वशीकृतः । ❀ — ^{b}) K2 M1.6.7 यजेद्; Da3.a4 D5 यज्ञे (for यजे). — ^{c}) K2 T2 M1.7 प्रसूतं; G2 प्रहृतः; Cv (gloss: प्रकर्षेण उदरे धारितः) प्रधृतः (for प्रसूतः). B8 तस्मात्प्रसूतः पूर्वं वै. — ^{d}) Dn4 T2 -पितामह-.

6 ^{a}) K1.2.4 ममैष; K7 D4.9 मामेव; D7 G2 तमेव; T1 ममैवं; T2 G1.3.6 ममैव (for मम वै). Da4 पितर-; T1 परमं; G2.3.6 परम- (for पितरं). M1.6.7 प्रीतं (for प्रीतः). — ^{b}) K7 D4.9 ह्यजीजनत्; V1 B8 (marg. as in text) ह्यजी°; G3.6 त्वजी° (for [ह्य]प्यजी°). K1.2 T2 परमेष्ठिमजीजनत्; Da4 °मेष्ठ्यस्यजीजनत्; D7 T1 G1.2 प(D7 पा)रमेष्ठीमजीजनत्; M1.5-7 पितामहमजीजनत्. — ^{c}) K2 सत्कल्पजस्; B0

C. 12. 12408
B. 12. 346[5]. 7
K. 12. 353. 7

यजाम्यहं पितॄन्साधो नारायणविधौ कृते ।
एवं स एव भगवान्पिता माता पितामहः ।
इज्यते पितृयज्ञेषु मया नित्यं जगत्पतिः ॥ ७
श्रुतिश्चाप्यपरा देव पुत्रान्हि पितरोऽयजन् ।
वेदश्रुतिः प्रणष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ।
ततस्ते मन्त्रदाः पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ८
नूनं पुरैतद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः ।
पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ॥ ९
त्रीन्पिण्डान्न्यस्य वै पृथ्व्यां पूर्वं दत्त्वा कुशानिति ।
कथं तु पिण्डसंज्ञां ते पितरो लेभिरे पुरा ॥ १०

नरनारायणावूचतुः ।

इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलाम् ।
गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं रूपमाश्रितः ॥ ११
स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः ।
जलकर्दमलिप्ताङ्गो लोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १२
प्राप्ते चाह्निककाले स मध्यंदिनगते रवौ ।

संकल्पयस; M1 °हिप्जस (for °ह्पजस). ❀ Cv : तस्य, नारायणस्य । ❀ — d) B6 damaged. K1. 2. 7 D9 -कल्पिकः (K2 °काः) (for °तः).

7 a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. वै (for [अ]हं). G2 अतः (for पितॄन्). K7 साधौ; V1 कृत्स्नो. — b) G2 कृतौ (for कृते). ❀ Cn : नारायणविधौ, तान्त्रिके पूजादौ ॥ Cp : नारायणविधौ, नारायणज्ञाननिमित्तम् । नारायण इति संबोधनं वा ॥ Cs : नारायणविधौ कृते, नारायणाराधने विहिते कृते सति । ❀ — d) Dn4 पिता मातामहश्च ये. — e) K2 यज्यते; D7 G2 इत्येते (for इज्यते). — f) K4 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तथा; K6 यथा; G2 याज्या (for मया). T2 जगत्पतिं.

8 a) M1. 6. 7 अक्षरा (for अपरा). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 देवी; Dn4 देवः; D4. 5. 7 T G1. 3. 6 Cs Kumbh. ed. देवाः (for देव). G2 श्रुतयश्च परा देव. — b) D5 पुत्रं; D7 पुत्रो; T2 G2 पुत्रा (for पुत्रान्). K6 om. हि. Ds1 पितरौ; Ca (gloss : मन्त्रं दत्त्वा पितृत्वमापन्नान्) पितरो (as in text). T2 [ऽ]यजत्. Dn4 पुत्राद्धि पितरो यतः. — c) K6. 7 D4. 9 वेदश्रुति- (D9 °तिं); B7 वेदः श्रुति-; T2 G2 देवश्रुतिः (G2 °ति-) (for वेद°). K1. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 G1 M1. 5–7 प्रनष्टा; V1 प्रनष्टाश्च; D4. 9 प्रनष्टां; G2 प्रणाशे (for प्रणष्टा). — d) K4 अध्यापिता; D4. 9 G1–3. 6 अध्यापिताः. D5 श्रुते (for सुतैः). — e) B8 मंत्राः (for मन्त्रदाः). T2 ततस्तेमं तदा पुत्राः. — f) K2. 4 पिता त्वम् (for पितृत्वम्). V1 B8 (marg. as in text) प्रति-; D8 अभि- (for उप-). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. पितॄणामिति (G2 °मपि) वैदिकं.

9 K7 om. 9. — a) K2 परैतद्; Bo नैरेतद्; B8 (marg. as in text) पुत्रैस्तद्; B9 पुरे तद्; Da4 पुरैस्तद्; Dn1. n4 Ds D2. 8 Kumbh. ed. सुरैस्तद्; D4. 9 पुरैव (for पुरैतद्). K2 विधितं; D4 विदिता (for °तं). — c) V1 प्रजाश्च (for पुत्राश्च). — d) K2 परंपारम् (for परस्परम्).

10 a) M1. 6. 7 पृथ्व्याः; Kumbh. ed. पिण्ड्यान् (for पृथ्व्यां). K1. 2 त्रीन्पिंडान्व्युप्य पृथ्व्यां. — b) K6 पूर्वां; K7 Da3. a4 पूर्वं-; D4 पूर्वे (for पूर्वं). K7 कुशाविह; B8 कुशासनं; D4. 5. 7. 9 °निह; G2 कुशांतिके (for कुशानिति). — c) K2 B8 D3–5 M1. 6. 7 नु (for तु). K1. 2. 7 Ds1 -संज्ञाते; D5 -संज्ञेति; M1. 6. 7 -संज्ञां तु (for -संज्ञां ते). — d) K1. 2. 4 V1 D4. 5. 9 तदा; D7 T G1. 3. 6 पुनः (for पुरा). K7 G2 लेभिरे पितरस्तदा (G2 °तः).

11 K4 श्रीनरनारद उवाच (for नरनारायणावूचतुः). — a) Dn4 इमं (for इमां). Da3 ह (for हि). K1 पूर्वां; B6 (marg.) पूर्वं- (for पूर्वं). — b) T1 -मेघलां (for -मेखलाम्). Dn4 नष्टां सागरमंभसि. — d) K2 वराहं; B7 D4 वाराह- (for °हं). K2 आश्रिताः; T2 °तां (for °तः).

12 a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 च (for तु). K1 Dn1 धरणी. — b) D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 स्व- (for स्वे). Da4 T2 पुरुषोत्तम. — c) Ds1 -लिप्तांगैर् (for -लिप्ताङ्गो). K2 जलकंदसलिप्तांगे. — d) T2 लोककार्याविपद्यतः.

13 a) K2. 4 च वह्नि- (for चाह्निक-). K2 V1 B8 च; K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तु; T2 न (for स). D5. 7 संप्राप्ते चाह्निके काले. — b) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. मध्यदेश- (for मध्यंदिन-). — c) M1. 7 दंष्ट्रान्. K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 M1. 6. 7 Kumbh. ed. त्रीन् (for मृत्-). K1. 2. 4 दष्ट्वा (K1 दंष्ट्रा) निमग्नं (K4 विलग्नं) मृत्पिंडं. — d) M7 विधाय (for विधूय). V1 स महा- (for सहसा). K2

दंष्ट्राविलग्नान्मृत्पिण्डान्विधूय सहसा प्रभुः ।
स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्य नारद ॥ १३
स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधि ।
संकल्पयित्वा त्रीन्पिण्डान्स्वेनैव विधिना प्रभुः ॥ १४
आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ।
प्रोक्ष्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयम् ॥ १५
मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् ।
अहं हि पितरः स्रष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयम् ॥ १६
तस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधिं परम् ।
दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशम् ।
आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात्पितर एव ते ॥ १७
त्रयो मूर्तिविहीना वै पिण्डमूर्तिधरास्त्विमे ।
भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः ॥ १८
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥ १९
नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्यो मया स्वयम् ।
को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ॥ २०
पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् ।

C. 12. 13421
B. 12. 346(5).23
K. 12. 355. 22

प्रभौ; K6 B3 G3 विभुः (for प्रभुः). — e) K6 Da3. a4 पृथ्व्यां स; K7 वै पृथ्वीं; T2 वै वृत्यां (for वै पृथ्व्यां). — f) K1. 2. 4 दर्भान्; D7 कुशाद्; T2 शुकान् (for कुशान्). Dn4 T G3. 6 नारदः.

14 a) K1. 2 D4. 9 तेष्वा(D4. 9 तथा)त्मानं समुद्दिश्य; K7 स तथात्मानं समुद्दिश्य (hypermetric). — b) K1. 2 पैत्र्यं; G2 पिंडं (for पित्र्यं). K1. 7 यथा विधिः. ❀ Ca: मृत्पिण्डं दंष्ट्राग्रलग्नं प्रवृत्त्यात्मानमेव पितृत्वेन प्रकल्प्य लोकव्यवहारहेतोः । ❀ — c) K1. 2. 4 संकल्प्य तत्र; Ds1 D8 स कल्पयित्वा. K7 D4. 9 मृत्- (for त्रीन्). — d) K1. 2 तेन (for स्वेन). V1 विधिवत् (for विधिना).

15 a) K1. 2 -धातोष्म-; D7 G1. 2 -गात्रेषु; T1 G3. 6 -गात्रोष्ण- (for -गात्रोष्म-). T2 -संभूते. — b) D4 lacuna; T2 G1 अपः (for अपि). — D4 om. 15^{c}–16^{b}. — c) K2 मोक्ष; Dn4 D8 प्रोक्ष (for प्रोक्ष्य). D5 [अ]हिवर्गं; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 [अ]पसव्यं; T2 [अ]पसर्वं; G2 [अ]पः सर्वं-; Cp (gloss: पिण्डत्यागम्) [अ]पवर्गं (as in text).

16 D4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — a) K1 B8 हि (for च). — b) Da3. a4 अब्रवीत् (for उक्तवान्). — Before 16^{cd}, K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7–9 M5. 6 editions ins. वृषाकपिरुवाच. — c) Cn. p (gloss [both]: पितॄन्) पितरः (as in text). K1. 2. 4 अहं विश्वपितॄन्द्रष्टुम् (K2 °न्दृष्ट्वा; K4 °न्स्रष्टुम्); K7 V1 D4. 5. 9 अहं किल पितॄन्स्र(D4. 9 °न्स्र-; D5 °न्य)ष्टुम्; D7 अहं हि वै पितॄन्यष्टुम्.

17 a) Dn4 यस्य (for तस्य). K6 सत्यः; D8 सम्यक्; T1 G3. 3. 6 त्वथ (for सद्यः). — b) K6 B0. 6. 7 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. -विधीन्प(B6 °न्व)रान्; B8 -विधीन्पुरा; B9 Dn4 -विधान्परान्; G2 -विधिं प्रति (for -विधिं परम्). — c) B8 परि-; Ds2 प्रति- (for प्रवि-). T1 G6 -निर्धूतां (for -निर्धूता). — d) K6 T1 G1. 3. 6 मृत्पिंडान् (K6 °द्); K7 ममैतद्; B6. 8 (marg.) Da3 D5. 7 T2 M1. 5–7 मृत्पिंडा (for ममैते). G1 मृत्पिंडादि तृणांतकं. — e) D7 आस्थिता (for आश्रिता). V1 प्राप्य; B0. 6–9 Da3 D5. 7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. पीड्य; T2 पिड्या (for पिण्डास्). ❀ Cn: विष्णोः शालग्राम इव पितॄणां मूर्तयः पिण्डा एव । ❀ — f) ❀ Cv: तस्मात्, दक्षिणदिशि पतितत्वात् । ❀

18 ab) K7 D4 मूर्तैर् (for मूर्ति-). G2 तु (for वै). B0 पिंडान्; D5 D8 पिंडा (for पिण्ड-). K1. 2. 4. 6 V1 B6 7. 9 Da3. a4 D5 चत्वारस्तु समूर्तयः. ❀ Cv: मानुषैः पूज्यमानाः पितरः मानुषदृग्गोचरमूर्तिरहितत्वादमूर्ताः । देवैः पूज्यमानास्तु समूर्ता इत्युच्यन्ते । ❀ — c) T G3. 6 भवंति (for भवन्तु). — d) K2 दृष्टाः (for सृष्टाः). Dn4 सनातनः.

19 a) K1 पितामहाश्च. — D7 om. (hapl.) 19^{b}–21^{a}. K7 om. (hapl.) 19^{c}–20^{d}. — d) T1 संज्ञितः (for संस्थितः).

20 K7 D7 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) G2 नास्तु (for नास्ति). — b) K2 वार्चो *; K4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. वान्योऽर्च्यो; G2 वा लोके (for वाभ्यर्च्यो). G2 महान् (for मया). T G1–3. 6 M1. 5. 7 भवेत् (for स्वयम्). — c) T G1–3. 6 M1. 5–7 अहमेव (for को वा मम). G2 लोको (for लोके). — d) K1. 2 को वा मम; K4 D9 G3 ह्यहमेव (for अह°).

C. 12. 13421
B. 12. 346(5). 23
K. 12. 355. 23

इत्येवमुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ॥ २१
वराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिण्डान्सविस्तरान् ।
आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ॥ २२
एतदर्थं शुभमते पितरः पिण्डसंज्ञिताः ।
लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥ २३
ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवातिथींस्तथा ।
गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा ।
कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते ॥ २४
अन्तर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः ।
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ।
महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥]

---

21 D7 om. 21^{a} (cf. v. l. 19). — a) K1.2.4 पिता पितामहश्चैव. — b) Ds1 om. अहमेवा. — Before 21^{cd}, B8 ins. नरनारायणावूचतुः. — c) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. एतद् (for एवम्). K4 Da4 D9 उक्ता (for उक्त्वा).

22 a) V1 B6.9 Da3.a4 Dn4 Ds1 D2.5.7.8 वाराह-; D4.9 वराहः (for °ह-). K7 -पर्वतो (for °ते). — b) Dn4 हत्वा (for दत्त्वा). K1.2.4 सुविस्तरान्; B8 Da3 सविष्टरान्; D4.7 T G1.3.6 सविस्तरं (for °रान्). — c) B6 damaged. K1.2.4 दर्शयित्वा (for पूज°). K6.7 V1 B9 Da3 D4.5.9 T1 G1.3.6 [ए]वं; B8 च (for [ए]व).

23 a) D7 शुभवते (for °मते). K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 एषा त(K6 °षाम)-स्य स्थितिर्विप्र (Da3.a4 °प्रा). — b) K1.2.4 -दर्शि(K2 °र्शं)नः; Ds1 -संज्ञितः. — c) K6 Da3.a4 लभते; D7 लभंत. K7 M7 पूजा. — d) G2 प्रजापति- (for वृषाकपि-). M1.7 -वयो (for -वचो).

24 D5 om. (hapl.) 24^{ab}. — a) D7 T2 G1.2 M1.5–7 भक्त्या (for देवान्). T1 G3.6 ये यजंति गुरून्भक्त्या. — b) T1 G3.6 पितॄन् (for गुरूंश्). D7 T G1–3.6 M1.5–7 देवातिथींस् (for चैवा°). — c) K2 Da3.a4 गांश्. K6 M7 -मुख्याश्च; T2 -मुख्याद्य (for -मुख्यांश्च). — d) K2 पृथिवी; D7 T G1–3.6 M1.5–7 पितरं. B6 damaged; B7 Dn4 D2 यथा (for तथा). — 24^{ef} is partly damaged in B6. — f) K1 जयंति (for यजन्ति).

25 a) B6 damaged. K1.2 च (for स). — b) K7 D4.9 सर्वः सर्व- (for सर्वसत्त्व-). K2 -शरीरिणः; D9 -शरीरतः (for °रगः). — c) D9 स्पष्टः; M6 तमः (for समः). G2 om. भूतेषु. — d) K1.2.4 चेश्वरः (for ई°). D7 सम- (for सुख-). — e) M1.5–7 स वै (for महान्). K6 Da3 भूतात्मा; D5 सर्वस्य (for सर्वात्मा). K7 D4.9 महानात्मा स सर्वात्मा; M5 (*inf. lin.*) माहात्म्यभावात्सर्वात्मा. — f) K2 V1 स्मृतः; K7 B8 Da4 Ds1 D4.7.9 G1.3.6 M1.5–7 श्रुतिः (for श्रुतः).

Colophon. Ś1 D6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2–5.7–9 T G1–3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2.3.5.8 T2 M5.6 नारायणीयं; K7 D4.9 नरनारायणीयं; T1 नारायणीयोपाख्याने नारदनारायणसंवादः; G6 नारायणीये नारदनारायणसंवादः; M1.7 नारायणीये पितृसर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 71; B7 Dn4 169; B8 275; Dn1 G1 171; Ds2 170; D8 166; T1 G6 172; T2 175; G2 201; G3 173; M1.7 168; M5.6 203. — *Śloka no.*: Da4 17; Dn1.n4 D8 28.

[३३४]

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥ १
प्रोष्य वर्षसहस्रं तु नरनारायणाश्रमे ।
श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ।
हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः ॥ २
तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावृषी ।
तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमम् ॥ ३
त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्वहः ।
पावितात्माद्य संवृत्तः श्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ ४
नैव तस्य परो लोको नायं पार्थिवसत्तम ।
कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम् ॥ ५
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ॥ ६
कथं नाम भवेद्द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित् ।
आत्मा हि पुरुषव्याघ्र ज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ॥ ७

C. 12. 13434
B. 12. 347(6).8
K. 12. 356. 7

334

☞ This adhy. is missing in Ś1 D8 (cf. v. l. 12. 329. 18 ; 283. 15).

1 G2 om. the ref. — a) D4. 9 श्रुत्वा तु ; T1 G3. 6 श्रुत्वैवं (for °तन्). B0 नारदं (for °दो). — b) B0 नरनारायणीरितं. — Ds2 reads 1c–2b on marg. — c) B0 Dn1 Ds2 D3. 7 Kumbh. ed. अत्यंत (for °त-). K2 -भगवान् (for -भक्तिमान्). K2 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn4 D5. 7 T G1. 3. 6 M1. 5 देव (for देवे). — d) K3. 4 ऐकांतित्वम् ; M7 एकांतत्वम्.

2 Ds2 reads 2ab on marg. — a) B8 तस्य (for प्रोष्य). Da1 वर्ग- (for वर्ष-). K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 D4. 5. 9 च (for तु). D7 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. उषित्वा वर्षसाहस्रं. — c) K1. 2 सुमहद् (for भगवद्-). Dn4 -आख्यानं ; D4 T2 -आख्यातं (for °नं). — d) K7 D4. 5. 9 दृष्ट्वा तु ; M1. 6. 7 आ(M1 अ)पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा च). Dn4 दृष्ट्वा चरितमव्ययं. — e) K7 D7. 9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. जगाम हिमवत्कुक्षाद् (K7 °त्कक्षे ; D9 °त्कुक्षे) ; V1 जगाम हिमवंतं च. — f) V1 यत्रास्ते ; D5 यत्तस्य (for यत्रास्य). K6 शुक ; B7 स्वकम्. K7 D9 T G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. आश्रमं स्वं (T1 G3. 6 स) सुरार्चितं ; B8 (marg. as in text) आश्रमं स्वं पुरार्जितं ; Ds1 यत्रास्य आश्रमस्तु कः ; D7 °स्य स्वकमव्ययं.

3 a) K3 [आ]ख्यात- (for ख्यात-). T1 G1–3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. -यशसौ (for -तपसौ). K7 D4. 9 तावपि ध्यानपरमौ ; D7 T2 तावद्विख्यातयशसौ. — c) K1. 2 D6 शुभ्रे ; T2 M1. 6. 7 पुण्ये (for रम्ये). — d) K1. 2 तेपाते (for तेपतुस्). Da4 तपम् (for तप). V1 M1. 6. 7 तपस्तेपतुरुत्तमं.

4 a) K6 त्वमसि (for °पि). K7 V1 T G1–3. 6 M1. 5–7 -विक्रांत. — b) B8 D4. 7 T2 G1. 2 M1. 5–7 कुलोद्वह (for °द्वहः). — c) K1. 2 पावितांगो ; Dn4 पाठितात्मा (for पावि°). K6 [अ]थ ; D7 हि (for [अ]द्य). B8 सद्वृत्तः ; D7 [अ]संवृत्तः ; G2 संयुक्तः (for संवृत्तः).

5 a) Da3 Dn1. n4 D6 D2. 3. 8 Kumbh. ed. तस्या- परो (for तस्य परो). — b) K6 ह्ययं (for नायं). Da4 -सत्तमः ; D8 -सत्तमं.

6 Ds2 om. 6ab. — a) M1. 7 मज्जंत (for °ति). — c) K1. 2 द्वेष्टि (for द्विष्याद्). K6 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठं). — d) K7 देव- (for देवं). K1. 2. 4 विभुं ; K7 हरं (for हरिम्). G2 नारायणमयं हरिं.

7 b) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 लोकेष्वात्मा च (K1. 2. 4 तु) ; D7 आत्मलोकेषु ; T G1–3. 6 आत्मा लोकेषु (for आत्मा लोकस्य). — c) K1. 2. 4 तु (for हि). — d) K6. 7 B8 (marg. as in text) D7 T G1. 2. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. श्रुतिः ; G2 श्रुतः (for स्थितिः). B9 यो योगिरिरिति स्थितः (sic).

8 a) Da4 Ds1 D5 स (for य). B6 एव (for एष). — b) Dn4 ऋषी- (for ऋषिर्). — c) K7 D4. 9 [ए]व (for [ए]तत्). K1. 2. 4 D4. 5. 9 सम्यङ् (for तात). D7 तेनैतत्कथिताकारा. — d) K6 अव्ययं (for माहात्म्यं). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 8

S.12.13434 B. 12. 347(6).8 K. 12. 356.8

य एष गुरुरस्माकमृषिर्गन्धवतीसुतः ।
तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमात्मनः ।
तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं च तवानघ ॥ ८
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।
को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ।
धर्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तमृते प्रभुम् ॥ ९
वर्ततां ते महायज्ञो यथा संकल्पितस्त्वया ।
संकल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्मश्च तत्त्वतः ॥ १०
एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पारिक्षितो नृपः ।
ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत् ॥ ११
नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं मया ।
नारदेन पुरा राजन्गुरवे मे निवेदितम् ।
ऋषीणां पाण्डवानां च शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ १२
स हि परमगुरुर्भुवनपति-
धरणिधरः शमनियमनिधिः ।
श्रुतिविनयनिधिर्द्विजपरमहित-

परमव्ययं (for °मात्मनः). —^{e}) T2 G1 अस्मात् (for त°). K6 श्रुत्वा (for श्रुतं). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 तेद्य (for चेदं). —^{f}) T2 G3 मया (for तव). T2 (also as in text) तव (for [अ]नघ). K1. 2. 4 व्याख्यातं (K2 °नं) नृपसत्तम; K7 D4. 5. 9 व्या(K7 आ)ख्यातं नृप तेनघ; G2 कथितं तव चानघ. — After 8, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. read 12. 336. 50^{a}–51^{a} followed by 12. 336. 49^{bcd}, for the first time, repeating the same in their proper places.

9 ^{b}) K1. 2 D5 मुनिं; K4 B0. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8 भुवि; V1 Ds1 विभुं; T1 G3. 6 परं (for प्रभुम्). — K7 om. (hapl.) 9^{cdef}. 9^{cd} is partly damaged in G3. —^{c}) K2 पुरुषः; K4 पुरुषे (for पुरुष-). D5 -व्यास (for -व्याघ्र). D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्. —^{f}) D5 त्वामृते (for तमृते). V1 विभुं; D7 प्रभुः (for प्रभुम्).

10 ^{a}) Da4 महाप्राज्ञो (for °यज्ञो). K4 वर्तते तु महायज्ञैर्. —^{b}) D7 T1 G1. 3. 6 यतः; G2 यत्तु (for यथा). —^{c}) B6 damaged. —^{d}) Dn4 श्रुतं (for श्रुत-). K7 D4. 9 M1. 5–7 Kumbh. ed. -धर्मा च; D7 -धर्मस्य; G1 -धर्मं च (for -धर्मश्च).

11 Before 11, K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T G1. 3. 6 ins. सूत उवाच; K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. सौतिरुवाच. —^{a}) K1. 2. 7 D4. 5. 9 आश्चर्यं (for आख्यानं). —^{b}) K1. 2 परिक्षितो; K4 पारक्षि°; K7 पारिक्षी°; D4. 5 T1 G1. 3 पारीक्षि° (for पारिक्षि°). K1. 2. 4 नृप (for नृपः). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 श्रुत्वा पार्थिवसत्तमः; M1. 5–7 श्रुत्वा भरतसत्तम. —^{d}) G2 ताश्च (for सर्वाः). K1. 2. 4 समाचरत; G1 lacuna; M1. 5–7 समारभ (for °भत्).

12 Before 12, Dn4 ins. सूत उवाच. After 12^{ab}, K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Kumbh. ed. ins.:

892* पृष्टेन शौनकाद्येह नैमिषारण्यवासिषु ।

[B9 Dn4 Ds D9 शौनकाद्येन; D3. 5 °काद्येषु; D7 °काद्यैस्तु; T G1–3. 6 °काद्यैश्च (for °काद्येह). K6 -वासिने; V1 -वासिनः; B8 (marg. as above) -वासिना; T G1–3. 6 -वासिभिः (for -वासिषु).]

—^{c}) K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G1–3. 6 Kumbh. ed. यद्वै; B6 damaged (for राजन्). —^{d}) B6 damaged. M7 गुरवो; Ca (gloss: मम पित्रे लोमहर्षणाय व्यासाय वा) Cn (gloss: बृहस्पतये) °वे (as in text). K1. 2. 4. 6 V1 B0. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1–3. 6 तु; K7 D4. 9 वि- (for मे). —^{f}) K1. 2. 4 D5 शृण्वतां. K7 Da4 G2 शृण्वतोः कृष्णयोरपि.

13 D5 reads 13^{abc} twice. —^{a}) T1 स ह; T2 न हि (for स हि). K1. 2. 4 परममुनिर्; K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–4. 5 (both times). 7–9 T G1–3. 6 Cp editions परमर्षिर् (for परमगुरुर्). K1. 2 T G1–3. 6 भुवनजनपतिर्; K4 भुवनपरिजनपतिर्; B8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 editions जनभुवनपतिर् (for भुवनपतिर्). —^{bc}) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. पृथुधरणि(K6 B8 Dn4 °णी)धरः; D5 (both times). 7 प्रभुर्धरणिधरं; T G1. 3. 6 गिरिधरणिधरः; G2 स्थरणीयविधिः (sic) (for धरणिधरः). K1. 2. 4 V1 T G1. 3. 6 Cpp शम(K1 °त)नियमनि(T1 G3. 6 °वि)धिः श्रुतिनियमपरो; K6 Da4 Dn1 D2. 8 Cn (gloss: यमा नियमाश्च पञ्च पञ्च, अहिंसादयः सत्यादयः) श्रुति(Da4 °त)-विनय(K6 °नियम)वि(Da4 °नि)धिः शमनियमनिधिः; K7 D4. 9 यमनियमविधिः श्रुतविनयनि(K7 °वि)धिः; B0 Dn4 Ds D8 Cp श्रुतिविनयनिधिः श(B0 स)मनियमनिधिः

स्तव भवतु गतिर्हरिरमरहितः ॥ १३

तपसां निधिः सुमहतां महतो
यशसश्च भाजनमरिष्टकहा ।
एकान्तिनां शरणदोऽभयदो गतिदोऽस्तु वः
स मखभागहरस्त्रिगुणातिगः ॥ १४

चतुष्पञ्चधरः पूर्ते-
ष्टयोश्च फलभागहरः ।
विदधाति नित्यमजितोऽतिबलो
गतिमात्मगां सुकृतिनामृषिणाम् ॥ १५

तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं
रविवर्णमीश्वरगतिं बहुशः ।
प्रणमध्वमेकमतयो यतयः

C. 12. 13447
B. 12. 347(6).21
K. 12. 356. 19

(by transp.); B6. 8. 9 Da3 श्रुति(Da3 °त)विनयविधिः (B6 °निधेः; Da3 °निधिः) श्रु(B8 स्मृ)तिनियमपरो; D5 (both times). 7 श्रुतनियमविधिः श्रुतिनियमपरो; G2 lacuna; Kumbh. ed. श्रुतिविनयपरः शमनियमनिधिः. B7 om. शमनियमनिधिः. B7 श्रुतनियमपरो (for श्रुतिविनयनिधिर्). K1. 2. 4 T G1-3. 6 द्विजगणसहितस्; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 5 (both times). 7-9 Kumbh. ed. द्विजवरसहितस्; Cp (gloss: द्विजवरैर्गुरुत्वेन पूजितः) द्विजवरमहितस् (for °परमहितस्). — d) Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. तव च; Da4 तव तु; D7 lacuna (for तव). Da4 om. भवतु. Dn4 अमरहितां; G2 अमरहिता; M1. 7 अमरवर (for °हितः).

14 a) D7 om. from तपसां up to भाजन (in 14b). Before तपसां, K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 ins. अ(Dn1. n4 Ds ह्य)सुरवधकरः. M1. 6. 7 तपसां च (for तपसां). K1. 2. 4 lacuna; Dn4 निधिं (for निधिः). K1 सहसां; K2. 4 महसां; K7 D4. 9 सुकृतां; Da3 सुमतां; Ds1 सुमहसां (for °तां). K1. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8. 9 यशसां; K2. 4 lacuna (for महतो). — b) T2 G2 जननम् (for भाजनम्). G2 अरिकाः (for अरिष्टकहा). K1. 2. 4 च निधिर्मधुकैटभहा (K1 °या); K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 8. 9 च भाजनं मधुकैटभहा. — c) G2 om. गतिदो. K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 Cn (gloss: कृतधर्मः, कृतयुगधर्मः) कृत(K1. 2. 4 पर)धर्मविदां गतिदोऽभयदो. — d) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 om. स. G1 सुखभाग- (for मख°). G2 om. हर. K1. 2 [ऽ]स्तु स ते शरणं त्रिगुणोऽधि(K2 °णाद्वि)गुणः; K4 Bo. 8 Dn4 Ds D2. 3. 8 तु शरणं स ते त्रिगुणोविगुणः (Bo Dn4 त्रिगुणाधिगुणः); K6 [ऽ]स्तु ते शरणं त्रिगुणाधिकगुणः; K7 D4. 5. 7 [ऽ]स्तु स ते शरणं (K7 °ण्यं) त्रिगुणोविगुणः; V1 [ऽ]स्तु ते शरणं त्रिगुणातिगुणः; B6. 9 Da3. a4 [ऽ]स्तु ते शरणं त्रिगुणाधिगुणः; B7 lacuna; Dn1 [ऽ]स्तु शरदां शतं त्रिगुणोविगुणः; T1 G3 त्रिगुणाधिकः (for °तिगः).

15 ab) K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1 Ds D2-5. 7-9 Cn (gloss: चत्वारो, वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याः आत्मानः, तान्धारयति) Csp (gloss: चतुर्णां चित्तबुद्धिमनोहंकाराणां सर्वात्मकत्वे धारकः) चतुरात्मधर.; Da4 °रात्माधरः; Dn4 च नरान्य'; T1 चतुष्कं च यं*; G1 चतुष्पंचसरः; C8 (gloss: चतुरो वेदान् पञ्च यज्ञांश्च धारयति) °धरः (as in text). K6 पूर्णेष्टयोश्च; Da3 पूर्वे°; Ds2 पूर्तेष्टयोष्ट-; T2 °योग- (for °योश्च). G3 फलभागहरिः (for °भागहरः). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 5. 7. 9 फ(K2 प)-लभागभुगिष्ट(K1 °ग तु गिष्ट-; V1 °गभूयिष्ठ)तमेतरयोः (for पूर्तेष्टयोश्च फलभागहरः). — After 15ab, K7 D4. 9 Cp ins. गतिरस्तु स ते मखभागहरः. — c) K7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 T1 G1-3. 6 विदधातु; T2 °धाम (for °धाति). K1. 2. 4 स नित्यमजो; B8 D4 G2 नित्यमजिता (G2 °ते) (for °जितो). K6 Dn1 D2 [ऽ]तिचलो (for °बलो). — d) K1. 2. 4 आत्मविदां; K7 D4. 9 °याजिनां; V1 B8 T1 G1. 2. 6 °वतां; B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 °नां; T2 G3 °वान् (for °गां). K1. 2. 4 T1 G3. 6 सुकृतां; G2 सुकृतम्; M7 °तीम् (for °तिनाम्). K1. 2. 4 च मुने; K7 D4. 9 अखिलां; Da4 Ds1 ऋषीणां.

16 V1 reads 16ab on marg. — a) Da4 om. तं. K1. 2. 4 अशेष- (for लोक-). B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 -साक्षिकम् (for °णम्). B8 M1. 6. 7 अजरं; Dn4 अतं (for अजं). After पुरुषं, K6. 7 Bo. 7 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ins. पुराणं; B8 ins. it before पुरुषं. — b) K6 V1 Bo Da4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 8 ईश्वरं (for °र-). V1 lacuna; Da3. a4 मतिं (for -गतिं). K1. 2 पुरुषः (for बहुशः). — c) K1 प्राणमधुम्; M1. 6. 7 प्रणवमध्वम् (for प्रणमध्वम्). K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7-9 एकमनसो; G2 एकांतमतयो; M1. 6. 7 एकतयो (for एकमतयो). K4. 6 B7 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 यतः (for यतयः). — d) K7 सलिलोद्भवो. After ऽपि, K2 ins. गतिमात्मविदां

C. 12. 13447
S. 12. 347(s). 21
K. 12. 356. 19

सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणतः ॥ १६
स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं
सूक्ष्मं पुराणमचलं परमम् ।
तत्सांख्ययोगिभिरुदारधृतं
बुद्ध्या यतात्मभिर्विदितं सततम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥]

[३३५

जनमेजय उवाच ।
श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः ।
जन्म धर्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् ।
महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी ॥ १
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः ।
स तथा नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ २

सुकृतां च मुने. Before प्रणतः, T1 ins. न मनुते; G3.6 ins. नमते. B6.7 om. प्रणतः. Da4 स सलिलोद्भवोपि तं प्रणतः; G2 सलिलोद्भवोद्भवोपि तमृषीणां प्रणमतां. ❀ Cn: सलिलमुद्भवो यस्य स नारायणः शेषशायी । तमृषिं, वासुदेवम् ॥ Cp: सलिलोद्भवो ब्रह्मा । ❀

17 D8 om. 17. — a) B7 is damaged from स हि up to पुरा (in 17b). B6 lacuna; T2 न हि; G2 स ह (for स हि). K2 पदां (for पदं). — b) K7 D4.9 शूक्ष्मं. K6 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.8 परायणम् (for पुराणम्). K6 Bo.7.8 Dn1.n4 Ds D2.8 हि पदं; V1 B6.9 Da3.a4 D6 हि परं; T1 G1.3.6 परं (for परमम्). K1.2.4 परमं (K4 °म-) सुसूक्ष्ममचलं स पदं; G2 सूक्ष्मं पुराणमनूचनीवकं परम. — c) K1.2.4 सर्व-; V1 स हि; T1 G3.8.6 मतं; T2 तं; G1 मतः (for तत्). K1.2.4 lacuna; G1 सांख्यं (for सांख्य-). K1.2.4 उदारधृ(K2 °वृ)तिर्; K6 Bo Dn1 उदारवृतं (Bo om. वृतं); K7 D4 °वृत्ति-; B8 Ds1 D7 T2 G1.2 उदाहृतं; Da4 उदारं धृतं; T1 G3.6 उदाहृतं पदं (for उदारधृतं). ❀ Cn: हे उदार । धृतमिति पाठान्तरे ध्यातम् ॥ Cp: उदारतया, महत्तया धृतं, चित्ते निवेशितम् । ❀ — d) K1.2.4 मनसा (for बुद्ध्या). Dn4 आत्मनात्मभिर्; M1.5-7 यतात्म- (for यतात्मभिर्). K1.2.4 व्यपेत इह (K1 °व); K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7 इदं सनातनं (Da3.a4 °न); K7 D4.9 इदं सततं; T G3.6 अजं नमत; G1 अजनमतः; G2 अजन्मनः (for विदितं सततम्). B8 व्यपेतात्मभिरिदं सनातनं. After सततं, D4 M6 ins. इति.

Colophon. Ś1 D6 missing. K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 T G1.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G6 M1.5-7 नारायणीयं; K7 Da3.a4 D4.5.9 नरनारायणीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 72; B7 Dn4 170; B8 276; Dn1 G1 172; Da3 T1 G6 173; D8 167; T2 186; G2 202; G3 174; M1.6.7 169; M5 204. — *Śloka no.:* Da4 22; Dn1.n4 21.

335

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 329. 18; 283. 15).

1 K1.2.4.7 Dn1.n4 Ds D2-4.8.9 T1 G1-3.6 Kumbh. ed. शौनक; T2 ऋषय (for जनमेजय). — b) K1.2 महात्स्यं. — c) G3 धर्मगृहेश; M1.6.7 धर्मगृहे. — e) B6 -सृष्टिश्; B7 lacuna; T2 -सृष्टौ; G1 -सृष्टां (for -सृष्टा). K1.2 [अ]पि (for च). — f) B7 damaged. K1.2.4 Ds D5.7 M6 सनातनी (M6 °ना); M1.5.7 पुरातना (for °तनी).

2 a) Da3 om. (hapl.) निवृत्तौ च. K6 निवृत्तौ च प्रवृत्तौ च. — b) T2 -कल्पितं. — c) Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 तथा च; Kumbh. ed. तथा स (by transp.). D5.7 G2 श्रुतं (for श्रुतो). K1.2.4.6 Da3.a4 D5.7 सौते; K7 D4.9 धर्मः; T G1.3.6 सूत; G2 तात (for ब्रह्मन्).

यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ।
हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्पूर्वे महोदधौ ।
तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ ३
किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा ।
रूपं प्रभावमहतामपूर्वं धीमतां वर ॥ ४
दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसम् ।
तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ॥ ५
एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणज्ञानसंभवम् ।
कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितम् ।
पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन्पुण्यां कथयता कथाम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासो राज्ञो धर्मसुतस्य वै ॥ ७
श्रुत्वाश्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः ।
उत्पन्नसंशयो राजा तमेव समचोदयत् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम् ।
किमर्थं तत्समभवद्वपुर्देवोपकल्पितम् ॥ ९

C. 12. 13459
B. 12. 348(7). 11
K. 12. 357. 10

3 Bom. Kumbh. ed. transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — ^{a}) V1 B8 (marg. as in text) T G1-3. 6 यत्तु (for यच्च). K1. 6 lacuna; V1 B8 [ए]तत् (for तत्). — V1 reads 3^{b} on marg. — ^{b}) D5. 7 महान् (for महत्). — ^{c}) M5 -भुजं (for -भुजो). B6. 7 D8 Bom. Kumbh. ed. विष्णुर्; M5 विश्वस् (for विष्णोर्). ❀ Cn : हव्यकव्यभुजः, मूलविभुजादित्वात्कः (vār. to Pāṇini 3. 2. 5) । अकारान्तः शब्दः । ❀ — ^{d}) K1 उदक्पणेर्वे (sic); K6 Dn4 उदकपूर्वे; D7 उदक्पूर्वे-; G2 °क्पूर्वं; Cn (gloss : ऐशानकोणे) °क्पूर्वे (as in text). T2 G1. 2 महोदधेः (for °दधौ). — V1 reads 3^{e}–4^{a} on marg. — ^{e}) K7 D4. 9 यच्च (for तच्च). K2 पृष्टं; K7 D4 दृष्ट- (for दृष्टं).

4 V1 reads 4^{a} on marg. — ^{a}) K6 पूर्वे-; G2 सर्वं (for पूर्वं). — T G1-3. 6 om. 4^{cd}. — ^{c}) K1. 2. 4 जप-; B8 (marg. as in text) भयं (for रूपं). K1. 2. 6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. प्रभावं; D5. 7 प्रधानं (for प्रभाव-). B9 Da3 M5 महता. — M1. 6. 7 om. (hapl.) 4^{d}–5^{a}. — ^{d}) M5 ह्यपूर्वं (for अ°).

5 M1. 6. 7 om. 5^{a} (cf. v. l. 4). — ^{a}) K7 D4. 9 दृष्टवान्; Ds1 दृष्टं हि; D7 ब्रूहि मे; T G1. 3. 6 M5 दृष्ट्वा च (for दृष्ट्वा हि). T1 G1. 3. 6 -श्रेष्ठस् (for श्रेष्ठम्). K1. 2. 4 दृष्ट्वा वा पुरुषश्रेष्ठम्; G2 दृष्ट्वा द्विज**** — ^{b}) T1 G1. 3. 6 त्वपूर्वम्; T2 तं पूर्वम्; G2 lacuna; M1. 6. 7 ह्यपूर्वम् (for अपूर्वम्). K1. 2. 4 अहतौजसं (K1 °सां); D7 M1. 6. 7 अमितौजसा. — ^{c}) K1. 2 T G1-3. 6 तमश्व-; K7 V1 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 तदाश्व-; B8 (marg. as in text) यदश्व- (for तदश्व-). Da3. a4 पूज्य-; D5. 7 पूज्यं; T G1-3. 6 पूर्वं (for पुण्यं). — ^{d}) G1 कम् (for किम्). K7 D4. 9 मुनिः (for मुने).

6 ^{a}) K1. 2 एतं; D2 येतम् (for एतन्). B0. 7 नः संशयो; D7 T2 G1 निःसंशयं. K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 सौते; B9 सर्वं; T G1-3. 6 सूत (for ब्रह्मन्). — K1. 2. 4 om. 6^{b}–7^{a}. — ^{b}) K6. 7 V1 B0. 6. 8 Da4 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 T G1-3. 6 Kumbh. ed. पुराणं (for °ण-). D8 T G1-3. 6 Cs (gloss : वेदोत्पत्तिस्थानं) ब्रह्म- (for -ज्ञान-). D5. 7 पुराणं वेदसंमितं. — ^{d}) T G1. 3. 6 -संज्ञितं; Kumbh. ed. -संश्रितं (for -निर्मितम्). G2 पुराणं ब्रह्मसंज्ञितं. — ^{e}) B8 तदा; Da4 महा- (for त्वया). K7 D4. 5. 9 सौते; D7 T G1-3. 6 सूत (for ब्रह्मन्). — ^{f}) D4 M6 पुण्या (for पुण्यां). B8 कथयतः; Da4 D5. 7 °यतां (for °यता). V1 M5 कथाः; Dn4 कथा; D8 कथं (for कथाम्). K6 Ds1 T G1-3. 6 M1. 7 पुण्याः कथय ताः (G1 °यतः) कथाः.

7 K1. 2. 4 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). K7 Dn4 D8 D2. 4. 5. 7-9 T G1-3. 6 सूत; Dn1 D8 Kumbh. ed. सौतिर् (for वैशंपायन). — ^{a}) K7 D4. 5. 7. 9 वः (for ते). Ds1 पूर्वं (for सर्वं). — ^{b}) D5. 7 ब्रह्म- (for वेद-). K4 D1 -सास्मितं (for -संमितम्). — B8 om. 7^{cd}. — ^{d}) K1. 2. 4 राज्ञः पा(K2 प)रिक्षितस्तदा; K7 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 Kumbh. ed. राज्ञः पारि(D5. 7 °री)क्षितस्य वै (K7 D4. 9 च); T G1-3. 6 यज्ञे पारिक्षितस्य वै. — After 7, K7 D4. 9 ins. :

893* तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि सर्वं तच्छृणु शौनक ।

while M5 ins. after 7 :

894* कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषिं वेदनिधिं प्रभुम् ।
परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पारीक्षित युधिष्ठिरः ।

8 ^{a}) Da4 श्रुत्वास्य (for श्रुत्वाश्व-). K7 -शिरसां; D4. 9 M1. 5. 6 °सीं; M7 °सी (for °सो). Da4 Dn4 D8

C. 12. 13460
B. 12. 346(7). 11
K. 12. 357. 11

व्यास उवाच ।
यत्किंचिदिह लोके वै देहबद्धं विशां पते ।
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ १०
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ।
भूतप्रलयमव्यक्तं शृणुष्व नृपसत्तम ॥ ११
धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ।
ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले ॥ १२
वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे ।
व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते ॥ १३
अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ।
तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १४

मूर्ति-; D7 मूर्तिर् (for मूर्तिं). — c) T2 -मेधसं. — d) K1.2.4.7 D4.5.9 T G1–3.6 पप्र(K7 °पृ)च्छ जनमेजयः (K4 D5 °य); K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Kumbh. ed. एतदेवमचोदयत्.

9 K1.2.4.7 B7 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G3.6 Cs जनमेजय; G1.2 lacuna (for युधिष्ठिर). — a) K6 यत्र; D5 यत्तु; M5 (*inf. lin.*) यं तं (for यत्तद्). K7 D4.9 संदृष्टवान्; B6–8 Da3.a4 T2 G1.6 M1.5–7 ददर्शिवान् (for दर्शित°). K1.2.4 V1 यं तं द(V1 यत्तद्)दर्श वै ब्रह्मा. — b) Ds2 दैवं (for देवं). K1 हयशिरोधरं. — c) K1 lacuna; K2.4 अथ सर्वं (for किमर्थं तत्). K7 om. तत्. — d) K1.2.4 D7 G2 पुनर् (for वपुर्). M1.5.7 -कल्पितः (for -कल्पितस्). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 तन्ममाचक्ष्व सत्तम; T1 G3.6 देवस्य हरिमेधसः.

10 K1.4 om. the ref. Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T G1–3.6 Kumbh. ed. वैशंपायन (for व्यास). — a) K1.2.4 D5 लोकेस्मिन्; Da4 लोकेषु (for लोके वै). K7 D4.9 यः कश्चिदपि लोकेस्मिन्. — b) K1.2.4 देवबंधो; K6 Bo.6.7.8 (marg.).9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cp (gloss: देहयुक्तं प्राणिजातं) देहसत्त्वं; K7 इह बद्धो; V1 D7 T G2.3.6 देहबंधं; B8 (orig.) देवसत्त्वं; Da3.a4 देहसत्त्वे; D4.9 देहबद्धो; D5 देहवहं (for °बद्धं). — c) D4.9 सर्वः (for सर्वं). K1.2.4 पञ्चभिर्; Cp (gloss: पञ्चभूतैर्) पञ्चभिर् (as in text). K7 D9 आविष्टो; Da4 आवृष्टं; D4 आदिष्टो (for आविष्टं). — d) Dn1.n4 Ds D2.3.8 Cn (gloss: ईश्वरसंकल्पमात्रैः) Cp (gloss: ईश्वरस्येक्षणमात्रजातैः) -बुद्धिभिः (for -बुद्धिजैः).

11 a) K7 Da4 -सृष्टा. — b) K1.2.4 विष्णुर्; D4.9 T2 G1–3 विभुर् (for प्रभुर्). — c) V1 सर्वांतरात्मा (for भूतान्त°). — d) K7 D4.9 T G1.3.6 वा (for च). G2 सगुणो व्यक्तरूपधृक्. ❀ Ca: सगुणोऽसदादिभिः संकर्षणान्तः । निर्गुणो नित्यमुक्तो भगवद्वासुदेवाख्यः ॥ Cs: जीवरूपेण सगुणः; परमात्मरूपेण निर्गुणः । ❀ — e) T2 G1.2 M1.6.7 -प्रळयम्. K1.2.4 अव्यग्रं; K6 V1 Bo.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 अत्यंतं (for अव्यक्तं). — f) T G1.3.6 शृण्विमं; Cv (gloss: नारायणस्य शुश्रूषुः, सेवां कुर्वन्ती । लक्ष्म्याः स्त्रीरूपत्वात् स्त्रीलिङ्गं पदम्) शुश्रूषुर् (for शृणुष्व). G2 अशृण्वं तु नृपोत्तम.

12 B8 om. 12^{a}–14^{b}. — a) K2.7 D4.5.9 अव- (for अथ). K1 धरण्यां सर्वलीनायाम्. — b) K6 अप्स्वेवैकार्णवे पुरा. — c) K2 ज्योतिभूते; D5 ज्योतिर्भूत-. K1.2 [S]र्णवे (for जले). D4.7 G2 वापि; M1.6.7 चैव (for चापि). — d) D4 लीन-; G2 तेजो (for लीने). K7 D4.7 वानिले; G2 चानले.

13 B8 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) K2 मनोयुगे; K7 D4.5.7.9 T G1–3.6 मनोगते; Ca °गतो (for °नुगे). — 13^{cd} is damaged in B6. — c) D5.7 T G1–3.6 मनसि व्यक्त(D5.7 °सि व्यक्ति-; G2 °स्यव्यक्त)संलीने. — d) K6 D4 वा (for च). D5.7 चाव्यक्तितां; Cn (gloss: गुणसाम्यावस्थां) Cp (gloss: पुरुषम्) °क्ततां (as in text). Dn4 गतं; Ca गतो (for गते). K1 व्यक्ते चाव्यक्ततागते; T2 व्यक्तमाव्यक्ततां गते.

14 B8 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). — a) B6 damaged. Dn1 D5.7 G2 अव्यक्तं; T2 °क्त- (for °क्ते). K1.2 V1 D5.7 पुरुषे (for पुरुषं). K6.7 Bo.7 D5 जाते; D7 यांति; T2 यातः (for याते). ❀ Cp: पुरुषं याते, पुंप्रकृतिविभागजोपाधिभेदाभावादित्यर्थः । ❀ — c) ❀ Ca: तम एवाभवत्, तम इवाभवत्, प्रकाश्यप्रकाशयोरस्मदादिगोचरयोरप्रकाशात् ॥ Cn: विशेषविज्ञानं सर्वं लुप्तमित्यर्थः । ❀ — d) K1.2 नाप्राज्ञायत (sic); K6.7 Bo Ds1 T2 G1.2 M1.5–7 न प्रज्ञायत.

15 a) K7 D4.9 तपसो; G1.2 तमसा (for °सो). K1 यद्भूतं (for संभूतं). ❀ Cn: ब्रह्म, जगत्कारणं परमव्योमाख्यम् । ❀ — b) K6 V1 Bo.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 Ds D2.3.5.7.8 तमोमूलाम्; K7 D4.9 तपोमूल(K7 °ला)म् (for तमो°). Ds2 ऋत्वात्मकं (for ऋता°). G2 Ca (gloss: अमरणधर्मकम्) Cs (gloss: आकल्प.

तमसो ब्रह्म संभूतं तमोमूलमृतात्मकम् ।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमास्थितम् ॥ १५
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥ १६
विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ।
अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः ।
जगतश्चिन्तयन्सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम् ॥ १७
तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः ।
अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः ।
हिरण्यगर्भो भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ १८
पद्मेऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ।
सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः ॥ १९
ददृशेऽद्भुतसंकाशे लोकानापोमयान्प्रभुः ।
सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजत् । २०
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ।
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ ॥ २१

C. 12. 13473
B. 12. 348 (7). 24
K. 12. 357. 24

स्थायि) अमूलममृतात्मकं. ❀ Ca : मूलं, संहारस्य कारणम् ॥ Cn : तन्मूलामृतं स्वाध्यस्ततमसा उपेतं सत् ॥ Cs : तमोमूलं, अज्ञानं मूलं यस्य । Cv : तमोमूलं, तमःपद्मोदितत्रिगुणमूलम् । ऋतात्मकं, ऋतं यथार्थविज्ञानं, तदात्मकम् । ❀ — c) G1 विश्वभूत- (for °भाव-). K1. 2 B8 -संज्ञं तं; K7 D5. 7 -संजातं; B0. 6. 9 D8 M1. 5–7 C9 -संज्ञातं; B7 lacuna (for -संज्ञान्तं). V1 तं तथा भावसंज्ञातं; D8 D4. 9 T2 तद्विश्वभावं संज्ञा(D4. 9 °जा)तं; T1 G2. 3. 6 तद्विश्वमृतसंज्ञातं (G2 °नं). ❀ Cs : विश्वभावसंज्ञातं, विश्वस्याहंकारे भावः उत्पत्तिः यस्मात्तद्विश्वभावम् । ❀ — d) K6. 7 V1 B0. 6 (orig). 7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 आश्रितं (for आस्थितम्). ❀ Cn : पौरुषीम्, वैराजीम् ॥ Cs : हिरण्यगर्भोपाधित्वेन स्थितं । ❀

16 a) K7 D4. 9 T G1–3. 6 यो (for सो). G2 ख्यातं (for प्रोक्तस्). — b) M1. 5–7 तं (for तत्). ❀ Cv : प्रधानं, प्रकृतिनियामकम् । ❀ — d) B6 damaged. K1. 2. 4 राज- ; K7 D4. 9 M1. 5–7 द्विज- (for नृप-).

17 17^{ab} is damaged in B6. — a) ❀ Cv : विद्यासहायवान्, विद्यैव सहायो यस्य स तथोक्तः । अविद्योपादानकत्वं जगतो निराकर्तुमिदमुक्तम् । ❀ — b) K1. 2 Dn4 Ds1 विश्वक्सेनो. M7 प्रभुं. — After 17^{ab}, Kumbh. ed. ins. :

895* आदिकर्मा स भूतानामप्रमेयो हरिः प्रभुः ।

— c) M7 एवं (for एव). K2 चयनं (for शयनं). — K1 om. (hapl.) 17^{e}–18^{b}. — e) M1. 7 चिंतयत्. K2 दृष्टिं (for सृष्टिं). ❀ Cn : चिन्तयन्, बहु स्यां प्रजायेय (Taitt. Up. 2. 6. 1) इति ईक्षणं कुर्वन् । ❀ — f) D5. 7 -गुणोत्तरां ; T1 G3. 6 M1. 5–7 -गुणोदयां (M6 °यं) (for -गुणोद्भवाम्).

18 K1 D7 om. 18^{ab} (for K1, cf. v. l. 17). — a) T1 G3. 6 तस्मिन् (for तस्य). — b) T2 G2 मोहान् (for महान्). T1 G1. 6 M1. 5–7 आत्मागुणः (for आत्मगुणः). D5 मनसा ह गुणः स्मृतः. ❀ Cv : आत्मगुणः, परमात्मनो ज्ञानादिगुणभरितः । महान्, महत्तत्त्वाभिमानी ब्रह्मा । स्मृतः, पुत्र इति स्मृतः । ❀ — c) D5 om. (hapl.) जातो. K1 अहंकारमतं जातो; G2 अहंकारं ततो जातं. ❀ Ca : अहंकारः, महानात्मा संकर्षणाख्यः । ❀ — d) K7 D4. 9 शंभुश्च; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स तु; T G1–3. 6 इव (for शुभ-). — e) T G1–3. 6 द्युतिमान् (for भगवान्). — f) K1. 2 देव- (for सर्व-).

19 a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 M5 [s]निरुद्धः (for °द्धात्). ❀ Cn : पद्मे ब्रह्माण्डे, अनिरुद्धात् अहंकारात्, संभूतः आविर्भूतो ब्रह्मा । ❀ — b) B6 damaged. K1 D5 पद्मनिभेक्षण ; T1 G3. 6 °क्षणात् ; T2 °क्षणाः. — c) K1 सहस्रपुत्रे ; B8 T2 °पत्र- ; D2 °पक्षे ; G2 °वक्त्रो (for °पत्रे).

20 G2 om. 20. — a) K1 om. from द्भुत up to पूर्वमे (in 21^{a}). K2 -संकाशं ; K7 -संकाशां ; D4. 9 -संकाशात्तु (for -संकाशे). — b) D5 लोकनाथो मयात्प्रभु (sic); D7 लोकनाथो महाप्रभुः ; T G1. 3. 6 Kumbh. ed. लोकानाप्याययन्प्रभुः. — c) K2. 6 D5. 7 T1 G3. 6 M1. 6. 7 च (for स). ❀ Cp : सत्त्वस्थः, रजस्तमसोर्मधुकैटभयोर्हननयोग्यतामाह । ❀ — d) K6 Da4 M1. 6 भूतगुणान् (for °गणान्). Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 T G3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. सृजन् (for सृजत्). K2. 4 V1 ततो भूतानि पु(K4 V1 स)ष्टवान् ; K7 D4. 5. 7. 9 भूतसंघां(K7 °घा)स्ततोसृजत् (K7 °सृजन्).

21 K1 om. पूर्वमे (cf. v. l. 20). D5. 7 om. 21^{ab}. — a) B8 सर्वम् (for पूर्वम्). M1. 6. 7 एष (for एव). K1. 2. 4. 7 D4. 9 तु ; K6 न (for च). — b) G1. 2 पद्मे ; Cn (gloss : अण्डैकदेशे) पत्रे (as in text).

C. 12. 13473
B. 12. 348(7). 25
K. 12. 387. 25

तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ।
एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ॥ २२

स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः ॥ २३

तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ ।
बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ २४

ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान् ॥ २५

ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान्दृष्ट्वासुरोत्तमौ ।
सहसा जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ २६

अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान्गृह्य सनातनान् ।
रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ ॥ २७

ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् ।
ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ॥ २८

वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम् ।
वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमम् ॥ २९

Da3, a4 सूर्याग्नि-; Dn4 सूर्यांसु- (for सूर्यांशु-). B8 (marg. as in text) -मत्प्रभे (for -सप्रभे). —^{c}) K7 D4 -कृतो (for -कृतौ). G2 नारायणात्मको बिंदुर्. —^{d}) B6 गुणोद्भवौ (for °त्तरौ).

22 ^{a}) B8 तावप्यपश्यत्; Dn4 M1, 7 तावपश्यन्; G2 तपोऽपश्यत्. —^{b}) V1 [ऽ]व्ययः (for ऽच्युतः). —^{c}) G2 एतत् (for एकस्). K1 बिंदुं. —^{d}) Dn4 मद्याभे; D4 मध्वाभा; M1, 7 मध्वापो (for °भो). K6 B9 Da3, a4 रुधिर- (for रुचिर-). K1 Da4 -प्रभुः (for -प्रभः). K2, 4 मद्धा(K4 °द्धां)भासो चिरप्रभः.

23 ^{a}) Da4 सु- (for स). K1 तामसौ; K2 तासमो (sic); D7 G1, 2 नामतो; T2 नाम्ना तु (for तामसो). Dn4 मातस् (for जातस्). —^{b}) T2 तत्र; M1, 6, 7 ततो (for तदा). —^{c}) Da3, a4 कांचनस्; D4, 9 कथितस्; T2 कलिवस् (sic); G2 कीटाभस् (for कठिनस्). T2 अभवद् (for अपरो). —^{d}) K4, 6 V1 Bo Da3, a4 Dn4 राजसत्तम (V1 Bo Dn4 °मः); D5 राजसस्तु यः; G2 °सः स्मृतः; M7 °संस्तुतः (for °सस्तु सः).

24 ^{a}) Bo तम् (for ताव्). D5, 7 [अ]भ्यबाधतां (for °धावतां). T1 G1–3, 6 तावाधावसुरश्रेष्ठौ; T2 तावद्रूपसुरश्रेष्ठौ. — Bo om. (hapl.) 24^{b}–27^{a}. —^{b}) Da3, a4 तमोरजो-; T2 °रक्त- (for °रज-). K1, 2, 4 ता-(K1 त)मसा राजसान्वितौ; K7 रजस्तम**न्वितौ; Ds2 तमोगुणरजोन्वितौ; D4, 5, 7, 9 तमोरज(D5, 7 °जः)सम-न्वितौ. —^{c}) K1, 2, 4 पाश- (for गदा-). D5, 7 गदा-हस्तौ महासत्वौ. —^{d}) K7 D4, 9 -नाभानु-; T2 G1, 2 M1, 5–7 -नाळानु- (for -नालानु-).

25 Bo om. 25 (cf. v. l. 24). —^{a}) K1, 2 [ऽ]-रबिंद(K2 °दु)स्थं. —^{b}) K2 ब्राह्मणम्. Da3, a4 अमितं प्रभुं; V1 °तद्युतिं; G2 °तोजसं (for °तप्रभम्). —^{c}) K7 सृजतं. K7 वेदाश्. —^{d}) T2 अम*श्च; G2 चत्वारश्च (for चतुरश्च). K1, 2, 4 -विक्रमौ; B8 T G1–3, 6 M1, 5–7 -विक्रमान् (for -विग्रहान्).

26 Bo om. 26 (cf. v. l. 24). —^{a}) K1, 2, 4 D5, 7 ततस्तौ विग्रहवतौ (D5, 7 °तो); K7 D4, 9 तत-स्तान्विग्रहवतो; V1 B8 T G1, 3, 6 M1, 5–7 Kumbh. ed. Cv (gloss: प्रथमा द्वितीयार्थे । विग्रहवत इत्यर्थः ।) ततो विग्रहवंतस्तान्; Dn4 °वंतं तौ; D8 °वंतस्तौ. —^{b}) K1 Ds2 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K2 [अ]सुभोत्तमौ. K7 D4, 9 दृष्ट्वा तावसुरोत्तमौ; G2 दृष्ट्वां तु ब्र°. —^{c}) Hyper-metric. V1 राजन् (for वेदान्). K1, 2 सहसा जगृ-हाते तान्; K7 B8 D4, 5, 7, 9 T G1–3, 6 M1, 5–7 वेदा-अगृ(T2 °ग्र)हतू राजन्. —^{d}) Da4 ब्रह्मण्य (for °णः).

27 Bo om. 27^{a} (cf. v. l. 24). —^{a}) K1, 2, 4 V1 गृहीत्वा (for अथ तौ). G2 अथ तौ दानवौ वेदान्. —^{b}) K1, 2, 4 वेदानथ; G2 संगृह्याथ (for वेदान्गृह्य). K1 सनातनं. —^{c}) K1 अंभो विविशितुस्तूर्णम्; V1 सलिले विविशतुस्तूर्णम् (hypermetric); D7 रसातलं विविशतुर्. —^{d}) K4, 6 B6, 7 Dn4 D8 D2, 3, 8 उदक्पूर्णे; D4 उदक्पूर्व-; G2 °क्पूर्वं (for °क्पूर्वे).

28 ^{a}) Ds1 हृतेषु (for हृतेषु). Da3 Dn4 Kumbh. ed. देवेषु (for वेदेषु). —^{b}) K1, 2 कल्मषम्; K7 पातालम् (for कश्मलम्). T2 अनयत् (for आविशत्). —^{c}) K1, 2, 7 V1 B8 D4, 9 T2 G1 M1, 6, 7 ईशानः (for °नं). —^{d}) Ds1 देवैर् (for वेदैर्). K6 निराकृतः (for विना°). — After 28, K1, 2, 4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* K1, 2, 4 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name :* K1, 2, 4 नारायणियं].

29 D4 om. (hapl.) 29^{a}–30^{d}. Before 29, K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6–9 Da3, a4 Dn1, n4 D8 D2, 3, 5, 7–9 T1 G1–3, 6 Kumbh. ed. ins. ब्रह्मोवाच. —^{b}) D7 चक्षुः

मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः ।
अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विनाकृताः ।
वेदानृते हि किं कुर्यां लोकान्वै स्रष्टुमुद्यतः ॥ ३०
अहो बत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ।
प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रशोकाय रन्धयन् ॥ ३१
को हि शोकार्णवे मग्नं मामितोऽद्य समुद्धरेत् ।
वेदांस्तानानयेन्नष्टान्कस्य चाहं प्रियो भवे ॥ ३२

इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम ।
हरेः स्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
ततो जगौ परं जप्यं साञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः ॥ ३३
नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज ।
लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे विभो ॥ ३४
व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित ।
विश्वभुक्सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज ॥ ३५

C. 12. 13486
B. 12. 346[7].39
K. 12. 357. 39

(for बलम्). — ^{c}) Ds1. s2 (by corr.) व्योम; T G1. 3. 6 कामं; G2 ज्ञानं (for धाम). Ds2 (before corr.) वेद देव परव्योम. — ^{d}) K6 B0 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. चोत्तरं (for °मम्).

30 D4 om. 30^{abcd} (cf. v. l. 29). — ^{a}) T G1–3. 6 इमे (for मम). — ^{b}) K1 इतो बलात् (by transp.); K7 G1 बलार्दितः; T2 °दितं; G2 °दिति. — ^{c}) K7 अंधकारो (for °कारा). D7 T G1. 3. 6 इमे (for हि मे). — ^{d}) K1. 2. 4 जात- (for जाता). — ^{e}) V1 B0. 6. 7 M7 वेदादृते; Dn4 वेदाकृते; D5 वेदाहृते (for °नृते). K7 D4. 5. 9 लोकानां; Dn4 किं कुर्यां; G2 किं कार्यं (for किं कुर्यां). K1. 2 वेदैर्हृतैः कथं कुर्यां. — ^{f}) K7 D4. 9 किं कुर्यां (for लोकान्वै). K7 स्रष्टुम्. D7 G2 उद्यतं. K1. 2 V1 B0. 6–9 Da3. a4 लोकानां सृष्टिमुद्यतां (K1. 2 V1 °तः); K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. लोकानां सृष्टिमुत्तमां (D2 °मं); D5 किं कुर्यामृषिमुद्यतां.

31 ^{a}) K6 बतो (for बत). — ^{b}) K7 D4. 9 -नाशभवं (for °नजं). T2 स्वभूत् (for मम). T1 G3. 6 वेदानां नाशजं मम. — D4 om. 31^c–32^d. — ^{c}) D7 मनोति (for दु°). — ^{d}) K1 तीव्रं शोकविवर्धनं; K2 तीव्रं शोकाय नन्वयं; K4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. तीव्रं (Dn1 °व्र-) शोकपरायणं; K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 तीव्र(K6 B8 Da4 °व्रं) शोकपथान्वयं; K7 D9 तीव्र(D9 °व्रं) शोककरं त्विदं; V1 तीव्रशोकं पथान्वयं; B8 (orig.) तीव्रशोकं पथावयः; D5. 7 तीव्र(D7 °व्रं)-शोकावबंधनं; T1 G3. 6 तीव्रशोकाभिवर्धनं; T2 तीव्रशोकमयं हि तत्; G1 तीव्रशोकाधरंभ्रश्रक; G2 °शोकाविरंभ्रियः.

32 D4 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) K6 शोकार्णव- (for °र्णवे). Ds2 मग्ने (for मग्नं). K2 को हि शोकालवे मानं; T2 कोपि कोषार्णवे मग्नं. — ^{b}) K1. 2 D5. 9 इतो वै; G2 आगत्य (for इतोऽद्य). D7 मामित स्तारयिष्यति. — ^{c}) Dn4 G2 वेदास्. K1 V1 G1. 6 अनयेन्; K4. 6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 Kumbh. ed. चा(Dn4 स्वा)न°; G2 आहरेन् (for आनयेन्). K1. 2. 7 D5. 9 सद्यः (for नष्टान्). — ^{d}) V1 B7 Da3. a4 Dn4 Ds वाहं (for चाहं). K1 प्रियौ (for प्रियो). K1. 2 भुवि; K7 D4 भवेः; B7 Da4 G1. 2 M5 भवेत् (for भवे).

33 Before 33, K7 D9 ins. वैशंपायन उवाच; B8 ins. व्यास उवाच. — ^{a}) T2 इह (for इति). K2. 7 भाषमानस्य. — ^{b}) D2 रूप- (for नृप-). — ^{c}) T2 हरेस्तत्र समुद्भूता; G2 हरिस्तोत्रात्समुद्भूता. — ^{d}) B8 मतिर्; Da3 lacuna (for बुद्धिर्). T2 बुद्धिमता. G2 वरा; M1. 7 वरः. K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 बुद्धिरासीत्किलानघ (D5 °लातया). — ^{e}) K2. 4 परे; K7 पर-; B0 Dn4 Ds D8 वरं (for परं). K2 जप्ये; Da4 जाप्यं (for जप्यं). — ^{f}) K1. 2. 4 V1 B0. 8 Dn1. n4 Ds1 D5 T1 G1–3. 6 प्रांजलि- (V1 B8 Ds1 D5 T1 G1–3. 6 °लिः); K6. 7 B6. 7 Da3 Ds2 D7 T2 M1. 6. 7 सांजलिः (B6 °लिं) (for °लि-). B0 -प्रग्रहं; T2 पद्मजः (for -प्रग्रहः). M1. 5–7 विभुः (for प्रभुः). ❀ Cs: साञ्जलिप्रग्रहः, उद्धृतकरसंपुटः । ❀

34 Before 34, K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 8. 9 T2 G1–3 M1. 5–7 Kumbh. ed. ins. ब्रह्मोवाच. — ^{a}) Before नमस्ते, K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 Kumbh. ed. ins. ॐ. D7 ब्रह्महृदयं. — ^{b}) K6 D8 M1. 6. 7 ब्रह्म- (for मम). Da4 पूर्वजं; Dn4 पूर्वतः; D8 पूजित (for पूर्वज). — ^{c}) M1. 5–7 निधन- (for भुवन-). — ^{d}) B8 Da4 -योगविधे (for °निधे). K1 विभोः; K4 B0. 8 (marg. as in text) Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 T1 G3. 6 Kumbh. ed. प्रभो; K7 विभौ (for विभो). ❀ Cs: सांख्ययोगनिधे, आत्मानात्मप्रकाशक । ❀

35 ^{a}) G1 व्यक्तं व्यक्तकर; M1. 5–7 व्यक्ता(M1 °क्त)-व्यक्ततर (for °कर). — ^{b}) K1. 3 V1 B8 क्षेम्यं; B6. 9

C. 12. 12489
B. 12. 341(7).36
K. 12. 357. 36

अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम्ने स्वयंभुवे ।
त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ॥ ३६
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनम् ।
त्वत्प्रसादाच्च मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ॥ ३७
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ।
नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ॥ ३८
अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ।
इदं च सप्तमं जन्म पद्मजं मेऽमितप्रभ ॥ ३९
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितः ।
प्रथितः पुण्डरीकाक्ष प्रधानगुणकल्पितः ॥ ४०
त्वमीश्वरस्वभावश्च स्वयंभूः पुरुषोत्तमः ।
त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोतिगः ॥ ४१
ते मे वेदा हृताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि ।
ददस्व चक्षुषी मह्यं प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ॥ ४२

क्षेम्य- (for क्षेमं). K7 Bo. 6–8 Da3. a4 D8 D3. 4. 7. 9 T G3. 6 Kumbh. ed. आस्थितः; Dn4 आस्थिनः (for आस्थित). — c) V1 B8 विश्वात्मन् (for विश्वभुक्). B8 -भूतात्मन् (for °नाम्). T G1–3. 6 विश्वभूतस्थ(T2 G2 °ज)भूतानाम्. — d) K1. 7 अयोनिजः. K2 अंतरात्मा न योनिज; Bo D2. 7 °रात्मनि योनिज; Dn4 °रात्पद्मयोनिजं; Ds2 D5 °रात्मात्मयोनिज.

36 a) B8 damaged. Dn4 प्रसादजंस; G2 °दात्ते (for °दजस्). — b) M1. 7 लोकसाम्ने (for °धाम्ने). K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. लोकधाम (K1. 4 °नाम्नः; K2 °नांतः) स्वयंभुवः (B7. 9 °व); T G1. 3. 6 लोकधामन्स्वयं वि(T2 G1. 3 प्र)भो; G2 °धाम स्वयं प्रभो. — d) K2 प्रथम- (for °मं). M1. 7 बीज- (for द्विज-). K1. 2 B7. 9 Da3 M5 -पूजित; K6 Da4 -पूजितः (for °तम्).

37 a) K1 चाक्षुषां. K1. 2. 7 D4. 9 च; M1. 6. 7 मे (for वै). M1. 6. 7 वै (for मे). — b) K2 Dn4 D5. 7 T2 जन्म आसीत्; K7 D4. 9 आसीज्जन्म; T1 G1–3. 6 M1. 5–7 जन्मेहासीत् (for जन्म चासीत्). — c) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. तु (for च). — K7 om. (hapl.) 37d–39a. — d) K3. 4 वादिकं; K6 चादिकं (for वाचिकं). T2 भवेत् (for महत्).

38 K7 om. 38 (cf. v. l. 37). — a) D3–5. 7 वापि (for चापि). K2 हृतः श्रवणजाच्चापि; K6 त्वत्तो वै श्रवणं चापि; T2 चतुर्थंश्रवणाजन्म. — T2 om. (hapl.) 38bc. — b) K4 M1. 7 चतुर्थें; G1 °र्थीं (for °र्थं). Da3. a4 वै (for मे). Da4 प्रभो (for विभो). — c) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. Cn (gloss: अश्विदैवत्यप्राणजम्) नासत्यं; M1. 5–7 नासित्यं (for नासिक्यं). D4. 5. 7. 9 नासत्यं जन्म मे चा- (D4 वा)पि. — d) K2. 4 पंचम; B8 lacuna; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 M6 परमम् (for पञ्चमम्).

39 K7 om. 39a (cf. v. l. 37). — a) B8 damaged. K2 अणुजं (for अण्डजं). D5 om. जन्म. ❀ Cn: अण्डं, ब्रह्माण्डं तद्दर्शनसंस्कारजं वासनात्मकं स्वाप्नप्रपञ्चमयम् । ततोऽपि बाह्यं षष्ठम् । ❀ — b) K2 षष्टिं (for षष्ठं). — c) Da4 य इदं (for इदं च). — d) K1 [ऽ]ति वै प्रभो; K6 B6. 7. 9 [ऽ]सितप्रभ (B6. 7 °भः) (for ऽमित°). K3. 4 V1 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. पद्मजन्मेति वै प्र(K4 Ds2 D8 वै वि°; D5. 7 मे प्र)भो; K7 D4. 9 पद्मजातमिति प्रभो; G2 °जन्मामितप्रभो.

40 a) K1 सर्वे (for the second सर्गे). K2 हृतं; B8 Ds2 ह्ययं (for ह्यहं). — b) Da3 विगुण-; Ds1 त्रिगुणं (for त्रिगुण-). K4 B9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D3–5. 7 T1 G1. 2. 6 M6 -वर्जित; T2 -रंजित (for -वर्जितः). — c) K1 प्रथित-; K6 प्रथम-; V1 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 8 M1. 5–7 Kumbh. ed. प्रथमः; Da4 Ds2 D8 प्रथमं; G1 प्रथितं (for °तः). K7 Bo Da4 M5 Kumbh. ed. पुंडरीकाक्षः. — The portion from 40d up to the end of 12. 339 is lost in G2 on missing fol. — d) K1 प्रदान- (for प्रधान-).

41 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K4 B7 Da3. a4 Dn1 D2. 8 M1. 7 Kumbh. ed. त्वमीश्वरः (for त्वमीश्वर-). K6 B9 Da3 T1 G3. 6 -प्रभावश्च (for -स्व°). — b) K4 V1 D5. 7 पुरुषोत्तम (K4 °माः). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कर्मबंधं (B6–9 Da3. a4 Ds2 D2. 3 °धः) स्वयंभुवः; T G1. 3. 6 M1. 5–7 Kumbh. ed. भूतानां त्वं (M1. 5–7 च) प्रभावनः (Kumbh. ed. °न). — c) K1. 2 D5. 7 तु; K7 D4. 9 च (for वि-). — d) K6 Da3. a4 वेदे (for वेद-). K2. 4 Da4 वयोगितः; D5. 7 अयोनिजः; T2 वृथा रतिः; G1 Kumbh. ed. वयोतिग (for वयोतिगः). ❀ Cn: यतो वेदचक्षुरहमतो वयोतिगः, कालवित् । ❀

42 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) T2 G3. 6 तन्मे (for ते मे). K2 Da4 हृता; B8 damaged;

एवं स्तुतः स भगवान्पुरुषः सर्वतोमुखः ।
जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ।
ऐश्वरेण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमास्थितः ॥ ४३
सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ ४४
तस्य मूर्धा समभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥ ४५
कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती पुण्या भ्रुवावास्तां महानदी ॥ ४६
चक्षुषी सोमसूर्यौ ते नासा संध्या पुनः स्मृता ।
ॐकारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता ॥ ४७
दन्ताश्च पितरो राजन्सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ।
ग्रीवा चास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ ४८
एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् ।
अन्तर्दधे स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ॥ ४९

C. 12. 12503
B. 12. 341(2). 53
K. 12. 357. 52

Ds1 D8 हताश्च. — ^{b}) Da3 अंधा. K4 जागृहे; Bo. 8 M1. 5-7 °मि; Da4 जाग्रहि; Dn4 जागृद्धि (for °हि). T2 अंधो जातो जगत्पते. — ^{c}) T3 G1. 3. 6 प्रदेहि (for ददस्व). B8 D5. 7 चक्षूंषि (for चक्षुषी). Da4 Dn4 मम (for मह्यं). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 9 Da3 Dn1 Ds D2. 8. 8 M1. 5-7 Kumbh. ed. ददस्व चक्षूंषि मम; T1 प्रसीद भगवन्विष्णो. — ^{d}) K3. 4 तं (for ते). M1. 6. 7 प्रसीद (for प्रियोऽसि). K1 ते; K7 lacuna (for मे).

43 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 43-50. Before 43, B8 M5 ins. व्यास उवाच. — ^{a}) Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 उत्थितः (for उद्यतः). — Da4 om. (hapl.) 43^{ef}. — ^{e}) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cs ऐश्वर्येण (for ऐश्वरेण). K6. 7 Dn4 G1 प्रयोगेन; T3 च योगेन; M1. 5-7 प्रयत्नेन (for प्रयोगेण). ❀ Cs: ऐश्वर्येण प्रयोगेण, योगैश्वर्येण । ❀ — ^{f}) M1. 7 द्वितीयं (for °यां).

44 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 44 (cf. v. l. 43). — ^{a}) K6 सुनाशिकेन; K7 D4. 9 T G1. 3. 6 स्वमानिकेन; B7 D5. 7 स्वनाशिकेन; M1. 5-7 स्व(M6 स)नामिकेन (for सुनासि°). T1 G3. 6 योगेन (for कायेन). — ^{b}) T2 चाद्रिप्रभस् (for चन्द्र°). K7 V1 D4. 5. 7. 9 ततः (for तदा). — ^{d}) B9 Da3. a1 D5. 7 M1. 6. 7 आलयः (for °यं). Da3 प्रभुं.

45 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 45 (cf. v. l. 43). — ^{a}) M1. 7 तस्य- (for तस्य). G1 शुद्धा (for मूर्धा). T2 तस्य मूर्धानमभवद्. — D7 reads 45^{bcd} on marg. — ^{b}) K7 V1 D4. 9 M1. 5-7 -देवताः (K7 D4. 9 M5 °ता); Bo. 7 Da3 -तारकाः; Da4 °कं (for °का). — ^{c}) M5 चापि (for चास्य). T2 मेघा (for दीर्घा). — ^{d}) D7 अंश- (for अंशु-). K6. 7 -समप्रभा (for -समप्रभाः). B8 रवेरंशुमतः प्रभाः.

46 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 46 (cf. v. l. 43). B7 damaged. — ^{a}) K7 D7. 9 T2 कर्णावाकाशः पातालं (K7 °ल-; T2 °लो). — ^{b}) Da3. a4 ललाटे; T2 °मो (for °टं). ❀ Cv: ललाटं भूतधारिणी, भूतानां पिशाचादीनामाधारभूतमन्तरिक्षम् । ❀ — ^{c}) K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 श्रोण्यौ; V1 D7 T G1. 6 M5. 6 Kumbh. ed. पुण्ये; G3 पूर्णे (for पुण्या). M1. 7 गंगां सरस्वतीं पुण्ये. — ^{d}) B8 भुजावास्तां (for भ्रुवा°). K6 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 महोदधी (-D8 °धिः); V1 D7 T G1. 3. 6 महाद्युतेः (D7 °ते); M1. 5-7 Kumbh. ed. °द्युती (for °नदी).

47 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 47 (cf. v. l. 43). — ^{a}) K7 V1 D4. 9 चंद्र-; D7 हेम- (for सोम-). K6 B6-8 Da3. a4 D5. 7 G1 M1. 5-7 तु; K7 D4. 9 T2 च (for ते). — ^{b}) K6 नाशा (for नासा). V1 D4. 9 पुरा स्मृता; Da4 Dn4 पुनः स्मृताः; Ds M1. 5-7 पुरस्कृता (for पुनः स्मृता). Bo सा नसं चंद्र एव च; D7 T1 G3. 6 नासा मध्या परा स्मृता; T2 नासा मे संपरा स्मृता; G1 नासा मध्यमा स्मृताः (sic). — ^{c}) K6 V1 B6. 7 Da3. a4 च (for तु). K7 D4. 5. 9 संस्कारश्चाप्यथोंकारो (D4 °थाकाश-); D7 T G1. 3. 6 अभवच्चास्यमोंकारो. — ^{d}) K7 D4. 9 वि- (for च).

48 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 48 (cf. v. l. 43). — ^{a}) T2 दंता**हरो राजन्. — ^{b}) Da3 सोमपा. M6 om. पा इति. K6 D4 विश्रुतः; K7 °ता. — ^{c}) K7 ब्रह्मलोकाश्च. — ^{e}) Dn1 D4 श्री वा; D8 श्रीर्वा; G1 ग्रीवाश्च. — ^{f}) V1 कालरात्री; T2 G1 M7 काळरात्रिर् (for काल°). M1. 6 गुणाकरा (for गुणोत्तरा).

49 G2 missing (cf. v. l. 40). K1. 2. 4 om. 49 (cf. v. l. 43). — ^{a}) K6 Da3 स तद् (for एतद्).

C.12.13504
S.12.346(7).54
K.12.357.53

रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ।
शैक्षं स्वरं समास्थाय ओमिति प्रासृजत्स्वरम् ॥ ५०
स स्वरः सानुनादी च सर्वगः स्निग्ध एव च ।
बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणोदितः ॥ ५१
ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबन्धनान् ।
रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ॥ ५२
एतस्मिन्नन्तरे राजन्देवो हयशिरोधरः ।
जग्राह वेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः ।
प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥ ५३
स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ ।
वेदानामालयश्चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ५४
अथ किंचिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां च तौ ।
यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ ५५
तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ।
पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ।
ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥ ५६
श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।

— [b]) B_7 damaged. Da_4 आवृतः. — [c]) K_6 $B_{0.6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ G_1 अंतर्दधौ (for अन्तर्दधे). Da_4 विश्वेशा. — [d]) T_2 G_8 विभुः (for प्रभुः).

50 G_2 missing (cf. v. l. 40). $K_{1.2.4}$ om. 50 (cf. v. l. 43). — [a]) K_6 रसाः; $M_{1.6.7}$ रसान् (for रसां). Dn_4 पुत्रः (for पुनः). K_6 B_7 $Da_{3.a4}$ तु; T_2 स (for च). — [b]) Dn_4 योगं परमपारिधूत् (sic); D_6 स योगं परमास्थितः. — [c]) K_6 B_{6-9} $Da_{3.a4}$ Dn_1 D_8 D_8 Kumbh. ed. शैक्ष्यं; B_0 सैक्षं; D_5 सौख्यं; D_9 शिक्षं (for शैक्षं). K_7 V_1 $D_{4.5.9}$ समाधाय (for °स्थाय). — [d]) $Dn_{1.n4}$ D_8 Kumbh. ed. उद्गीतं ($Dn_{1.n4}$ Ds_2 °थं) (for ओमिति). Da_3 प्रासृजन्. K_7 B_8 $D_{4.7.9}$ T $G_{1.3.6}$ स्वयं (for स्वरम्).

51 G_2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1.3.6}$ सानुनादश्च; Da_4 °दि; Dn_4 °वादी; Cp (gloss: सानुनाद एव सानुनादी, स्वार्थे तद्धितः [cf. S. Kaumudī on 5. 4. 7]) सानुनादी (as in text). — [b]) $B_{0.6}$ $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. सर्वशः; B_8 D_7 T $G_{1.2.6}$ °तः; D_5 lacuna (for °गः). — [c]) $K_{1.2.4}$ अंतर्हितग(K_1 °म)तिः; K_6 °महीं गत्वा; K_7 °र्बहिर्गता; Dn_4 °र्मतीभूतः; $D_{4.9}$ °र्बहिर्गतः; $D_{5.7}$ °र्महाभूतः; T_1 $G_{3.6}$ °र्महिगतः; T_2 °र्महीगतः; G_1 अंतर्हितः सर्वः; $M_{1.5-7}$ Kumbh. ed. अंतर्जलगतः; M_8 (*sup. lin.*) अंतर्गृहगतः (for अन्तर्महीभूतः). — T_1 om. 51[d]. — [d]) $K_{1.2.4}$ D_5 -गुणान्वितः; K_7 -गुणादितः; $Dn_{1.n4}$ $D_{2.3.8}$ -गुणो हितः (for -गुणोदितः).

52 G_2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) D_7 असुरैः. Da_3 हत्वा (for कृत्वा). — [b]) Ds_1 damaged. $K_{2.7}$ Da_4 Dn_1 -बंधनात्. Da_3 वेदानखिता ***. — [c]) K_2 [ऽ]पि निक्षिप्य; B_8 Ds_1 विनिःक्षिप्य. — [d]) K_6 ततः (for यतः). G_1 गतौ (for द्रुतौ).

53 G_2 missing (cf. v. l. 40). — [b]) Dn_4 देवौ; Ds_1 वेदो. Da_4 हयः शिरोधरः; Dn_4 हर्षशिरो°. B_8 (marg. as in text) वेदो हयशिरा हरिः. — [d]) Ds_2 रसातलगतो (for °गतान्). — K_1 om. 53[cd]. — [e]) K_2 प्रादाद्य. T_2 तान् (for च). K_6 B_8 Dn_4 ब्रह्मणो (for °णे). $K_{2.4}$ राजंस् (for भूयस्). — [f]) T_2 त्वां (for स्वां).

54 G_2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) $K_{1.2}$ V_1 D_5 Kumbh. ed. हयशिरा. — [b]) Dn_4 उदक्पूर्वौ. — [c]) $Da_{3.a4}$ देवानाम् (for वेदा°). K_6 B_8 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ आलयं (for °यश्च). — [d]) Ds_2 $D_{4.7}$ T_2 $G_{1.3.6}$ $M_{6.7}$ अश्वशिरस् (for °शिरास्). V_1 नृप; G_1 तदा (for ततः). T_1 बभूवाश्वशिरस्थितः.

55 G_2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) T_2 M_6 कंचिद् (for किं°). Da_4 D_4 अपश्यंतो. $K_{1.2.4}$ अथ कं(K_2 के)चिदपावृत्य. — [b]) Da_4 -कैतभौ (for -कैटभौ). — [d]) B_5 damaged. D_7 वेदितौ; T_2 वेगिनौ; $M_{1.5-7}$ °तं (for °तौ). D_8 तदा (for च तौ). $K_{1.2.4}$ V_1 वेगितौ तावपश्यतां; K_7 $D_{4.5.9}$ वेगेनापश्यतां च तौ. — [e]) B_6 damaged. B_8 विनिःक्षिप्तास्; D_5 विनिहितास्; D_9 °क्षिप्तां. — [f]) K_1 $D_{4.9}$ ह (for च). D_5 तत्स्थानं शून्यतां गतौ.

56 G_2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) B_0 तत्र (for तत). — [b]) $M_{1.6.7}$ वेगवतां (for बल°). — [c]) T_2 तत (for पुनर्). K_7 $D_{4.5.9}$ तूर्णं (for शीघ्रं). — [d]) B_0 D_5 आलयं (for °यात्). $K_{1.2.4}$ रसाया ह्यालयात्तदा. ❀ Ca: रसानामालयः, समुद्रः । ❀ — [e])

भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् ॥ ५७
आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ॥ ५८
निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रुचिरप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुञ्चताम् ॥ ५९
ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ।
अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ६०
अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ।
कस्यैष को नु खल्वेष किं च स्वपिति भोगवान् ॥ ६१
इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ।
युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥ ६२
निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य च ॥ ६३
रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान मधुसूदनः ॥ ६४
ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।
शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ६५
ततः परिवृतो ब्रह्मा हतारिर्वेदसत्कृतः ।

C. 12. 13521
B. 12. 346[7].72
K. 12. 357. 70

K1. 2 V1 [ऽ]थ (for च). — f) K1 आजिकरं; K2 अतिकरं (for आदिकरं). Da4 Dn4 प्रभुः (for प्रभुम्).

57 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K7 D4. 9 सूर्य-; V1 B8 M6 श्वेत-; D7 श्वेतश् (for श्वेतं). K2 -विशुद्धाभम्; B8 °द्धायाम्; Dn4 °द्धात्मम् (for °द्धाभम्). K6 B7 तं श्वेतं चंद्रशुद्धाभम्; B6 तं श्वेतं शुद्धचंद्राभम्; Da3. a4 तं श्वेतं चंद्रसंशुद्धाम्. — b) B8 स्थितौ (for स्थितम्). — c) V1 D5. 7 तमपि; T G1. 3. 6 द्वावपि (for भूयोऽपि). K1. 2 तमप्यमतिविक्रांतं (K2 °तौ).

58 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Da3. a4 -रुचिते (for -रचिते). — D8 repeats 58b after 58c. — b) Da4 आपम् (for अपाम्). — c) K7 D4. 9 G1 -भोगाख्ये; Ds1 -भोगाद्ये (for °ढ्ये). K1. 2. 4 शयने नागतो ग्राह्ये. — d) K7 D4. 9 T2 G1. 3. 6 M1. 5-7 -समाकुले; Dn4 -समाततं (for -समावृते). T1 ज्वालामाले समाकुले.

59 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 7. 9 T2 G1 निष्केवलेन सत्त्वेन. — b) K2 प्रसन्नं; T1 M1. 6 संपन्न- (for °न्नं). Da4 Ds1 रुचिरं (for °र-). T1 -प्रभः (for -प्रभम्). — c) T2 तं दृष्ट्वा तौ महात्मानौ. — d) Bo महासाहम् (for °हासम्). Dn4 अमुंचतौ.

60 G2 missing (cf. v. l. 40). — b) V1 reads from तमसा up to कृत (in 61b) on marg. K2 तामसा (for त°). K6 T1 G3. 6 वृतौ; Dn4 च तु (for च तौ). — c) B8 श्रेष्ठः (for श्वेतः). — d) K1. 2 श्वेते निद्रामुपागतः.

61 G2 missing (cf. v. l. 40). V1 reads up to कृत on marg. — b) K1 आरहणं; K3. 4 आरोहणं; M1. 7 आहारणं (for आह°). — c) K1. 7 कस्यैष्य (K7 °ष्य) को न खल्वेष. — d) B8 किं स्वित्; D7 T1 G1. 3. 6 किंचित् (for किं च). K7 D4. 5. 7. 9 गौरवात् (D5 °न्) (for भोगवान्). ❀ Cs: भोगवान्, नागभोगशयनः । ❀

62 G2 missing (cf. v. l. 40). Before 62, B8 ins. व्यास उवाच. — b) T2 पोथयामासतुर्. Da4 हरिः. — c) K2 युद्धार्थानौ (for युद्धार्थिनौ). K4. 6 (before corr. as in text) Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T2 G1 M5 Kumbh. ed. हि; V1 G6 तौ (for तु). Da3. a4 विज्ञाने (for °य). — d) K3 Ds2 G1 M1. 7 विबुधः; Da4 विबुद्ध-; D7 विविधः (for विबुद्धः).

63 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Dn4 Ds1 वा (for च). K7 D4. 9 निरीक्ष्य चासुरौ रौद्रौ. — After 63ab, T1 G3. 6 ins.:

896* विबुद्धः सुमहातेजा योधयामास तावुभौ ।

— d) K6. 7 D4. 9 हि; V1 तु; Bo Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. वै; D5 ह (for च).

64 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) D5. 7 M1. 6. 7 रजस्तमाविष्टतनू. — T2 om. 64cd. — c) K7 ब्रह्मणोपचितं; Da4 M7 °पचितं; Cs (gloss: पूजां) °पचितिं (as in text). Dn4 ब्रह्मणोयचिनिं कुर्वन्. — d) K1. 2. 7 D4. 5. 9 जघान पुरुषोत्तमः.

65 K1. 7 om. (hapl.) 65. G1 om. 65-66. — a) D7 अनु (for आशु). — b) D7 T G3. 6 M1. 5. 6 वेदानां हरणेन च (D7 तु).

66 G2 missing (cf. v. l. 40). G1 om. 66 (cf. v. l. 65). — a) D7 T G3. 6 M1. 5-7 प्रवृत्ते; Cs (gloss: देवैः परिवृतः) परिवृतो (as in text). — b)

C. 12. 13522
B. 12. 348[7].72
K. 12. 357. 70

निर्ममे स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ६६
दत्त्वा पितामहायाग्र्यां बुद्धिं लोकविसर्गिकीम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ६७
तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् ।
पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ६८
एवमेष महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः ।
पौराणमेतदाख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ६९
यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयेत वा ।
न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७०
आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम् ।
पञ्चालेन क्रमः प्राप्तो रामेण पथि देशिते ॥ ७१
एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् ।
पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७२
यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् ।

K_6 Bo_{6-9} $Da_{3,4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ Kumbh. ed. हरिणा; D_7 हतानिर् (sic) (for °रिर्). $K_{1,2,4}$ V_1 -पारगः; D_5 -संस्कृतः; D_8 -सत्कृताः. —^{c}) $M_{1,6,7}$ च (for स). K_1 ततो (for तदा). D_5 सकलान् (for स तदा). K_2 निर्ममेत ततं लोकान्; D_7 निर्माणे स तथा लो°. —^{d}) D_8 (before corr. as in text) ब्रह्मणा वेदसत्कृतान्.

67 G_2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) B_9 D_7 T $G_{1,3,6}$ कृत्वा (for दत्त्वा). Da_4 अग्रं (for ऽग्र्यां). —^{b}) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3,4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ Kumbh. ed. मतिं (for बुद्धिं). B_8 -विसर्गिनीं; Dn_4 °र्गिकं; T_2 G_1 °र्गिणीं; M_7 °र्गकीं (for °र्गिकीम्). D_7 T_1 $G_{3,6}$ बुद्धिं शोकविसर्गिणीं (D_7 °कं). —^{cd}) Da_3 दैवो (for देवो). $K_{1,2,4,7}$ $D_{4,5,9}$ अंतर्दधे (K_1 °दे) स विश्वेशो (K_2 °द्वेषो). B_9 गतिः (for हरिः). ❀ Ca: मायाया एवागतो मायायामेवान्तर्दधे । माया चास्य विधेया, न त्वस्मदादीनामिव मोहिनीति भावः । यतोऽसौ वस्तुगत्या व्यापाररहितस्ततो न कुतोऽप्यायातो नापि यातः । ❀

68 G_2 missing (cf. v. l. 40). $K_{1,2,4}$ $M_{1,6,7}$ om. (hapl.) 68^{a}–69^{b}. —^{a}) Da_4 दत्त्वा; D_7 भूत्वा (for हत्वा). K_7 $D_{4,5,9}$ तौ दानववरौ हत्वा. —^{b}) K_6 हयशिरां; D_9 °शरस् (for °शिरस्-). —^{c}) K_6 Dn_4 प्रवृत्तिं; D_8 प्रकृति-; D_7 G_1 प्रवृत्त- (for °त्ति-). K_7 $D_{4,9}$ -धर्मार्थें; D_7 T_2 G_1 -धर्मार्थां (for °र्थं). ❀ Ca: प्रवृत्तिधर्मार्थं, स्वर्गादिकामानां तल्लाभफलार्थम् । अन्यथा संसारसर्गस्यासंभव एव । ❀ —^{d}) D_7 तम् (for ताम्). — After 68, M_5 ins.:

897* वैशंपायन उवाच ।
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ।

69 G_2 missing (cf. v. l. 40). $K_{1,2,4}$ $M_{1,6,7}$ om. 69^{ab} (cf. v. l. 68). —^{a}) $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,5,7,8}$ T $G_{3,6}$ एव (for एष). K_7 $D_{4,5,9}$ महायोगी; B_7 lacuna; B_9 महाभागा; T $G_{1,3,6}$ °बाहो (for °भागो). —^{b}) K_7 $D_{4,5,7,9}$ T_1 $G_{1,3,6}$ M_5 अश्वशिरो (for °शिरा). —^{c}) $B_{5,9}$ $Da_{3,4}$ पुराणम्; M_7 पौराणाम्. $K_{1,4}$ तत् (submetric) (for एतद्). $K_{1,2,4,6}$ $Bo_{6,7,9}$ $Da_{3,4}$ $Dn_{1,n4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ M_5 Kumbh. ed. प्रख्यातं; T $G_{1,3,6}$ आख्यानं (for °तं). —^{d}) $K_{1,2}$ ईश्वरं. D_7 T $G_{3,6}$ कृत्स्नं वरदमीश्वरं; G_1 कृत्स्नं प्रवरमीश्वरं; M_1 रूपं वै पदमीश्वरं.

70 G_2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) Da_3 ब्रह्मणो; D_3 (before corr.; marg. as in text) धारयेन् (for ब्राह्मणो). $K_{1,2,4}$ विद्यात्; Dn_4 चित्तं (for नित्यं). —^{b}) K_2 ध्यापयेत; $K_{4,6}$ V_1 Bo_{6-9} $Da_{3,4}$ Dn_1 D_8 $D_{2,3,8}$ Kumbh. ed. धारयीत; K_7 °येति; D_7 T $G_{1,3,6}$ श्रावयेत (for धार°). Dn_4 शृणुयाज्जपीत वा (sic); D_5 °याद्धारयेत्सदा. —^{d}) B_9 Da_4 उपागच्छेत्; D_7 अप° (for उप°). T_1 $G_{3,6}$ कथंचन (for कदाचन).

71 G_2 missing (cf. v. l. 40). —^{a}) Da_3 [उ]ग्र्येण. —^{b}) Dn_4 पंचोलेन; D_8 (before corr.).$_7$ T $G_{1,3,6}$ M_5 Kumbh. ed. पांचालेन. $K_{2,4}$ क्रमाः प्राप्तौ; $D_{4,6}$ कुतः प्राप्तो. —^{d}) K_6 V_1 Bo_{6-9} $Da_{3,4}$ $Dn_{1,n4}$ $D_{2,3,5,8}$ देवेन (for रामेण). K_2 D_9 देशते; B_7 देवते; B_8 देशितः; D_7 T $G_{1,3,6}$ दर्शिते (for देशिते). D_8 देवेन परिदे(D_{82} पथि दे)शितः.

72 G_2 missing (cf. v. l. 40). —^{b}) K_6 आख्यातं (for °नं). D_{s1} न च; D_8 परि- (for तव). —^{c}) K_7 $D_{4,9}$ पुराण- (for °णं). $K_{1,2,7}$ $D_{4,9}$ -विहितं; D_7 T_1 $G_{1,3,6}$ -सहितं (for -समितं). —^{d}) M_1 यथा; $M_{5,6}$ यन्मा; M_7 तं मा (for यन्मां).

73 G_2 missing (cf. v. l. 40). K_2 om. from यां up to हरि (in 74^{d}). —^{a}) Da_3 यो; Dn_4 T_2 या (for यां). V_1 Bo तनूर् (for तनुं). K_7 $D_{4,9}$ या(K_7 य)मिच्छेत तनुं देवः (K_7 °व). —^{c}) Da_4 ता

तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ॥ ७३
एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः ॥ ७४
नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।
तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ७५
नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकम् ।
नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ७६
प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ।
नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ ७७
अपां चैव गुणो राजन्रसो नारायणात्मकः ।
ज्योतिषां च गुणो रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥ ७८
नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ।
नारायणात्मकश्चापि शब्द आकाशसंभवः ॥ ७९
मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणम् ।
नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत् ॥ ८०
नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ।

C. 12. 13536
B. 12. 340(?). 67
K. 12. 357. 65

(for the first तां). K1 तं (for तां). K1 हि (for वि-). ❀ Cv : विकुर्वाणः, विविधं कार्यं कुर्वाणः । ❀ —d) T2 स्वयमेवात्मनात्मना.

74 G2 missing (cf. v. l. 40). K2 om. up to हरि (cf. v. l. 73). —a) D7 वेदविधिः (for °निधिः). —b) D5 तपसौ; D7 T G1. 3, 6 M5 तपसां (for °सो). M1. 6. 7 एष चैव तपोनिधिः. —c) K1. 4 D4. 5. 9 transp. योगश् (K4 D4. 5 °गं) and सांख्यं. B6 (marg. as in text). 7. 9 Da4 M1. 6 योगं (for योगश्). D8 D7 T सांख्यश् (for सांख्यं). —d) K6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 6 Kumbh. ed. हविर्; Da3. a4 हरि- (for हरिर्). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 प्रभुः; T2 प्रभुं (for विभुः).

75 G2 missing (cf. v. l. 40). —a) D7 G1 देवा (for वेदा). —b) K7 नारायणपरा मखाः. —d) T2 मतिः (for गतिः).

76 G2 missing (cf. v. l. 40). K2. 4 Dn4 om. (hapl.) 76^{ab}. —ab) D5 भूतं; D7 T2 G1 वृतं (for ऋतं). D7 T G3. 6 M1. 5 (*inf. lin.* as in text). 6. 7 नारायणाश्रयं (M1. 7 °यः) (for °त्मकम्). ❀ Ca : सत्यं वाचा सत्यवचनम्, ऋतं वस्तुगत्या यत्सत्यमिति भेदः ॥ Cp : ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनमिति भेदः । ❀ —d) T2 -दुर्लभं (for °भः). ❀ Cs : पुनरावृत्तिदुर्लभः, निवृत्तिधर्मकारणम् । ❀

77 G2 missing (cf. v. l. 40). —a) G1 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). K1. 4 Dn4 -लक्षणाश् (for °णश्). —b) B7 नारायणात्मनः. — After 77^{ab}, D5 reads 79^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. V1 reads 77^{c}–78^{b} on marg. —c) Da2 ग्रंथो (for गन्धो). —d) K1. 2 M1. 6. 7 भूमेश् (for भूमौ). K2 चेष्टतमः; Dn4 श्रेष्ठतपः; D5 श्रेष्ठस्ततः; G1 श्रेष्ठतम- (for °तमः).

78 G2 missing (cf. v. l. 40). V1 reads 78^{ab} on marg. —a) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. चापि (for चैव). K1. 2. 4 V1 रसो; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. गुणा (for गुणो). —b) K2. 4 सर्वो; K6 ते; V1 स्मृतो; B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. रसा; Dn4 तस्य; D5. 7 त्रयो; G3 रजो (for रसो). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 M1. 7 Kumbh. ed. नारायणात्मकाः (M1 °क्; M7 °कं). —c) D7 T G1. 3. 6 M1. 5–7 ज्योतिषश् (for °षां). K6 B0. 3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. परं; M7 गुणं (for गुणो). —d) K7 D4. 9 स्मृतो (for स्मृतं). D4. 9 नारायणात्मकः.

79 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 reads 79^{ab} for the first time after 77^{ab}. —a) M7 नारायणात्मकं. —K7 D4. 9 G3 om. (hapl.) 79^{bc}. —b) K1. 2. 4 B3 D5 (first time) -गुणात्मकं (for -गुणः स्मृतः). T2 G1 स्पर्शो मारुतसंभवः. —c) B0. 3 (marg. as in text) Da4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. चैव (for चापि).

80 G2 missing (cf. v. l. 40). —a) K4 पुनश् (for मनश्). K2. 4 तमो (for ततो). T1 G3. 6 मनश्चापि गुणो रूपम्. —b) K1. 4 स्मृतं (submetric); D7 G1 अव्यक्तं (for °क्त-). K1 om. गुणलक्षणं. K2 G1 स्मृतं नारायणात्मकं (= 78^{d}); T1 G3. 6 अव्यक्तं शुभलक्षणं. —c) B3 नारायणः (for °ण-). K1. 2. 4 नारायणात्मकः कालो; D5 कालो यः प्रवर्त**; T2 व्यासो नारायणः कालो. —d) B7. 9 Da3. a4 T G1. 3. 6 तत् (for यत्).

81 G2 missing (cf. v. l. 40). —a) Dn4 नारायणपरः. —b) D8 D7 T G1. 3. 6 ह्रीश् (for श्रीश्).

C. 12. 13537
B. 12. 342[7]. 87
K. 12. 357. 85

नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः ॥ ८१
कारणं पुरुषो येषां प्रधानं चापि कारणम् ।
स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम् ॥ ८२
पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ॥ ८३
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
सब्रह्मकानां लोकानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ ८४
सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनाम् ।
मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥ ८५
ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते ।
दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ति च तपो महत् ॥ ८६
सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ।
सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥ ८७
अयं हि नित्यः परमो महर्षि-
र्महाविभूतिर्गुणवान्निर्गुणाख्यः ।
गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं

D5 कीर्तिताः (for देवताः). — [c]) Da4 नारायणं (for °ण-). — [d]) K4 योगा (for योगो). K6 V1 B7.9 Da3.a4 योगं (K6 °ग-) नारायणात्मकं.

82 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) K6 B6 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. ह्येषां (for येषां). — [b]) Dn4 चाधि-; D5 वापि (for चापि). — K7 om. (hapl.) 82[cd]. — [c]) K1 स्वभावाश्च; D5 °वं. K2.6 V1 B6.7 Da3.a4 Ds2 D4.5.7.9 T G1.3.6 चापि (for चैव). ❀ C8: स्वस्मिन्सर्वं भावयतीति स्वभावः कालः, स येषां ज्योतिर्विदां मते कारणम् । मीमांसकानां मते कर्माणि कारणम् । ❀ — [d]) T2 देवमेषां च कारणं. — After 82, K7 Dn1.n4 D8 D2–5.8.9 C8 Kumbh. ed. ins. (= [var.] 6. 40. 14):

898* अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।

[(L. 1) K7 D4.9 कारणं (for क°). — Ds1 om. line 2. — (L. 2) Ds2 तदा (for तथा).]

83 G2 missing (cf. v. l. 40). Ds1 om. 83. — [a]) K6 M1.7 -संख्यात-; K7 B8 (marg.) Da3.a4 D4.5.9 M5 -संख्याता (for °तो). — [b]) D8 तत्त्वं हि (for सर्वत्र). V1 B5.9 Da3.a4 हरेः (for हरिः). — [d]) ❀ C8: सर्वतोमुखैः सर्वानुकूलैः । ❀

84 G2 missing (cf. v. l. 40). — [b]) Da4 हरिं (for हरिर्). T2 प्रभुं. K1.2.4 हरिर्नारायणात्मकः. — [c]) K6 V1 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. C8 ब्रह्मादीनां सलोकानाम्; D7 ब्रह्म चादि सलो°; T1 G3.6 ब्रह्मादिसर्वलो°; T2 G1 ब्रह्मवादी सलो°.

85 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) G1 संख्यानां (for सांख्यानां), K6 D7 T G1.3.6 M1.5–7 चैव (for चापि). — [b]) Da3 om. यतीना. K6 चात्म- (for आत्म-). K1.2.4 -वादिनां; D7 T G1.3.6 -भाविनां (for -वेदिनाम्). — [c]) K2 मनीषितां. T G1.3.6 मनीषितानि जानाति; M1.5–7 मनीषितानि प्रददौ (M5 जातानि; M5 [*sup. lin.*] ज्ञातानि; M6 प्रज्ञादौ). — [d]) K4 केशवे; M6 °वा (for °वो). M5 केशवो ननु तस्य वै.

86 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 om. 86–87. — [b]) K7 Dn4 D4 देवं (for दैवं). — [d]) K4.6 B6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 T2 Kumbh. ed. तप्यंते (for तप्यन्ति). Da4 महान् (for महत्).

87 G2 missing (cf. v. l. 40). D5 om. 87 (cf. v. l. 86). — [a]) K7 D4.9 आलयो (for आश्रयो). Da4 Dn4 विष्णुम्. — [b]) K7 D4.9 T2 ऐश्वर्यं (for °रं). D7 T1 G1.3.6 सर्गम्; T2 सर्वम् (for विधिम्). B8 Ds2 आश्रितः; Ds1 T2 आस्थितं. — [c]) K1.2.4 -क्रियावासो (for -कृता°). — [d]) D7 T1 G3.6 वासुदेवोपि (for °वेति). D4 वाप्यते; D7 चाप्यति; M6 वोच्यते (for चो°). K1.2.4 वासुदेव इति स्मृतः.

88 G2 missing (cf. v. l. 40). — [a]) K1.4 ईशो हि; K2 ईश्वरो; D5.7 T G1.3.6 M1.5.6 एषो हि; M7 एषोभि- (for अयं हि). — [b]) K1.2.4.6 V1 B6.6 (marg. as in text).7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 गुणवर्जिताख्यः; D5 Kumbh. ed. °वान्गुणाख्यः; T2 °वान्निर्गुणश्च (for °वान्निर्गुणाख्यः). — B8 om. 88[cd]. — [c]) Da4 संयोजम् (for °गम्). — [d]) K7 V1 Da3 D5 यथार्तवृत्त- (for यथर्त°). M7 -संप्रयुक्तं. K1.2 काले (K2 °लो) यथर्तवृत्तसंप्रयुक्ते (K2 °क्ताः); K6 कालोपपन्नावृतुसंप्रयुक्तः; Dn4 कालो यथर्तविगुरुं प्रयुक्तः; D7 कामो यथार्तावृत्तसंप्र°; T1 G3.6 कामो यथार्तो व्रतसंप्रयु°; T2 कामात्मनो नैव पश्यंति तं वै; G1 कामो यथार्थं व्रतसंप्रयुक्ते.

कालो यथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ८८
नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो
न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति ।
ज्ञानात्मकाः संयमिनो महर्षयः
पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥]

[३३६

जनमेजय उवाच ।
अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः ।
विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान्स्वयम् ॥ १
ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।
तेषां त्वयाभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः ॥ २
चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमम् ।
एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥ ३
नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ।

C. 12. 13550
B. 12. 349(8). 4
K. 12. 356. 4

---

89 G2 missing (cf. v. l. 40). — a) Da4 नैतास्य (for नैवास्य). K6 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D5 बुध्यंति (for विन्दन्ति). K1 lacuna; M7 गतिर्. T2 न वै गतिं पश्यति वै महात्मनो. — b) K6. 7 V1 B6. 7 Da3. a4 D5 नैवागतिं; Da1 न वा गतिं (for न चा°). K2 कैश्चिद्; Dn4 काश्चिद्; D5 किंचिद्. D5 -पश्येत् (for -पश्यति). — c) K2 ज्ञापकः; K7 ज्ञानात्मकः; D7 T1 G3. 6 °त्मिकाः (for °त्मकाः). K6 V1 B6. 8–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 संति हि (V1 B8 च) ये; D5 संशमिनो (for संय°). — d) K2 नित्य- (for नित्यं). K7 D4. 9 गुणातिगं; D8 M1. 5–7 °त्मकं; D7 T G1. 3. 6 पुराणं; M5 (*sup. lin.*) गुणातिकं (for °धिकम्).

Colophon. B7 damaged; Ś1 D6 G2 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn3. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 6. 7 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G1. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1. 2. 4. 6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 नारायणीयं; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; D7 T2 नारायणोपाख्यानं; T1 नारायणीयोपाख्याने हयशिरःप्रादुर्भावः; G6 नारायणीये हयशिरःप्रादुर्भावः; M1. 5–7 नारायणीये हयशिरोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 73; B8 277; Dn1 G1 173; Dn4 171; Da2 T1 G6 174; D8 169; T2 187; G3 175; M1. 5–7 170. — *Śloka no.*: Dn1 D8 97; Dn4 93.

336

☞ This adhy. is missing in D6 G2 (cf. v. l. 12. 283. 15; 335. 40). The portion from 336 up to the end of adhy. 12. 339 is lost in T2 on missing fol.

1 Ś1 is missing up to धर्मं (in 15d). Dn4 om. the ref. Da4 वैशंपायन (for जनमेजय). — a) K1. 2 बहूनेकांतिनः सर्वान्. — b) K1. 2. 7 D4. 5. 7 (by corr. as in text). 9 प्रभुः; Da2 स्वयं (for हरिः). — c) K7 om. पूजां. — d) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 शिरसा (for भगवान्).

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) K7 D4 यत्तु (for ये तु). B8 Dn4 D3. 5 दुग्धेंधना; D4. 9 दग्धे-न्धना. B8 लोकाः. ❀ Ca: दग्धेन्धनामलवत्प्रशान्ताः ॥ Cn: नष्टवासनाः । Cp: भगवदर्पितकर्मानुष्ठातारः । ❀ — c) D5 नैषां (for तेषां). G1 M1 च या (for त्वया). K2 [अ]पि; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 हि (for [अ]भि-). — d) K7 D4. 9 परिचर्यागता; V1 T1 G3. 6 पारंपर्यात्परा (T1 [before corr.] °त्तथा); D5. 7 °पर्यक्रमा; Cp (gloss: अनिरुद्धप्रद्युम्नादिभावेन वासुदेवपर्यन्ता) पारंपर्यं गता.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — a) D4. 9 M1. 5–7 चतुर्थ्या; D7 चतुर्थां; Cp (gloss: वासुदेवरूपायां) चतुर्थ्यां (as in text). D7. 9 T1 G3. 6 M1. 5–7 चापि (for

C. 12. 12930
B. 12. 349(?). 4
K. 12. 336. 4

अगत्वा गतयस्तिस्रो यद्गच्छन्त्यव्ययं हरिम् ॥ ४
सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः ।
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥ ५
तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।
केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा ॥ ६
एकान्तिनां च का चर्या कदा चोत्पादिता विभो ।
एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे ।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ॥ ८
आगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया ।
गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ९
संमितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः ।
धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन ह ॥ १०
एतमर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः ।
ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ ११
गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम ।
यथा तु कथितस्तत्र नारदेन तथा शृणु ॥ १२

चैव). D4 M1.6.7 गत्या; D9 गत्वा. ❀ Ca: चतुर्थ्याम्, अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणगतीस्तिस्रोऽतिक्रम्य भगवद्वासुदेवरूपायां गत्याम् । ❀ —b) ❀ Cp: पुरुषोत्तमम्, पुरुषोत्तमाख्यमक्षरातीतं ब्रह्म । ❀ —d) K1.2.4.6.7 परमे पदे.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K7 D3.9 T1 G3.6 M1.5–7 एकां(K7 °का)तिधर्मो. —b) K6 असौ (for श्रेष्ठो). —c) Ds2 (by corr. as in text) अगत्या; T1 G3.6 अल्पार्हा (for अगत्वा). K1.2.4 अगत्वावग- (K2 °त्वा वै ग-; K4 °त्वैव ग)तीस्तिस्रो. —d) B6 Dn4 Ds2 नियच्छंति; B7–9 Da1 Dn1 D3.7 T1 यद्गच्छति (for °च्छन्ति). D6 ह्यव्ययं (hypermetric) (for [अ]-व्ययं).

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 सनोपनिषदान्; D8 महोप°; T1 G3.6 सांगोप°. —c) B8 (marg. as in text) पश्यंति. K1 विविधाम् (hypermetric) (for विधिम्).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1.2 M5 विशिष्टं. Ds1 जानाति. —b) K1 एकांतिना; K7 एकांतिकां. —c) K2.4 येन (for केन). —d) K1.2.4.7 D4.9 मुनिना (for ऋषिणा). K6 B9 Da3.a4 पुरा (for [अ]पि वा).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 या (for का). Ds1 कार्यां (for चर्या). —b) Dn4 नोत्पादिता; D4 वोत्पा°. K6.7 Ds2 D4.7 प्रभो (for विभो). —c) K1.2.4 M7 एवं (for एतन्). Dn4 छिन्न (sic) (for छिन्धि).

8 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1 समुपोढेषु-नीकेषु (sic); K6 °ढेष्वलीकेषु; D8 °ढेषु सैन्येषु; D7 समयोस्थेष्वनीकेषु; T1 समवेतेष्व°. ❀ Cs: समुपोढेषु, व्यूहरचनयैकीभूतेषु । ❀ —c) B6.6–9 Da4 D5.7 T1 G1.3.6 M1.5–7 वै (for च). —d) K1.2 V1 B8 (marg. as in text) D4.7 गीतं (for गीता).

9 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K4.6 V1 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2–5.8 G1 अगतिश्च (for आग°). ❀ Cn: अगतिर्गतिशून्यो ज्ञानधर्मः । गतिर्गतिमानुपासनाधर्मः ॥ Cs: अ[?आ]गतिश्च गतिश्चैव, आविर्भावस्तिरोभावश्च । ❀ —b) K7 Da3.a4 D4.9 G1 कथितं; M1.6.7 गदिता (for कथिता). —c) D5 सह नो (for गहनो).

10 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K1.2 संमतः; K6 संचितः (for संमितः). D5 साममेदेन. ❀ Cn: सामवेदोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणः सद्योज्ञानजनकमेवं वैष्णवधर्मोऽपि शमादिमतां सद्यःकैवल्यहेतुरित्यर्थः ॥ Cs: पूर्वमेव भगवानिमं वैदिकं धर्मं स्वयमेवाध्यापयतीत्याह — संमितमिति । ❀ —b) K2 पुरो वा; Ds2 पुरेव (for पुरैव). K1.2 T1 G1.3.6 आदिकृते युगे; K4 °युगे कृते (for °युगे कृतः). —c) ❀ Cn: ईशेन, महादेवेन । ❀ —d) K1.2.4 D5 हि; K6 V1 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 च (for ह). G1 राजन्नारायणो हि सः.

11 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K4.6 V1 B6.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.5 एतदर्थं; D7 T1 G3.6 इममर्थं; D8 एकदर्थं (sic) (for एतमर्थं). —c) K1.2.7 V1 D4.9 महाभाग; Dn4 °राजः; D7 T1 G3.6 तमाचष्ट; M1.6.7 महाराज (for °भागः). —d) G1 कृष्णभीसयोः.

12 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —a) K6.7 B6 Da4 Ds1 D2.8 मयाप्येष (for ममा°). —c) K4.6 B7 Dn1.n4 D8 D2.3.8 तत्कथितं; K7 D4 तु कथितं (for

यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम् ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ।
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ॥ १३
फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ।
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे ।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ १४
यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप ।
तदा पितामहात्सोमादेतं धर्ममजानत ।
नारायणात्मकं राजन्रुद्राय प्रददौ च सः ॥ १५
ततो योगस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप ।
वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतमपाठयत् ।
अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया ॥ १६
तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् ।
तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप ॥ १७
सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च ॥ १८

तु कथितस्). D9 यथा तु कथितं सूत्रं. —[d]) K6 यथा (for तथा).

13 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[b]) K7 D4.9 -समुद्गतं; Da3 -मखो°; Dn4 -मुखोद्भूतं; T1 -मुखाद्गतं. —[d]) G1 नारायणात्. —[f]) K2 D4 देवं; K7 देव- (for दैवं).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 1). —[a]) K1 हेनपा; Da3.a4 फेनफा; Ds1 फेणापा; D5 फेनजा; G3 तथोपा (sic) (for फेनपा). K1.2.4.7 D4.9 मुनयश्च (for ऋषयश्च). —[b]) D5.7 T1 G3.6 M6 तद्धर्मं (for तं धर्मं). — V1 reads 14[cd] on marg. —[c]) K2 Da3 वेखानसाः; D4 वखा°. K1 हेनपेभ्यो; Ds1 फेण°; D4 फन° (for फेन°). —[d]) K7 D4.9 एनं; G1 एतद् (for एतं). K1 अवाप्नुयात्; K2.4 V1 G1 अवाप्नुव(K2 °वा)न्; D5 अवाप्नुयावान् (corrupt) (for प्रपेदिरे). D7 T1 G3.6 M1.5–7 तं ध(D7 M6 तद्ध)र्मं प्रतिपेदिरे (=14[b]); Bom. ed. धर्मं तं प्रतिपे°. ❀ Cs: प्रपेदिरे, नारायणादिति शेषः । ❀ —[e]) K7 सामस् (for सोमस्). T1 G3.6 तं (for तु). —[f]) K6 B3 Da3.a4 अंतर्दधे; T1 G3.6 M1.6.7 त्वंत° (for सोऽन्त°). ❀ Cs: ततः सोऽन्तर्दधे । ब्रह्मप्रलये भगवत्येवायं धर्मः प्रलीयते इत्यर्थः । ❀

15 Ś1 missing up to धर्मं (in 15[d]) (cf. v. l. 1). —[a]) V1 reads from क्षुषं up to द्वाचि (in 17[b]) on marg. Dn4 चाक्षयं; Cn (gloss: चक्षुर्ग्राह्यं) चाक्षुषं (as in text). B0 धर्मं (for जन्म). —[cd]) K1.2.4 V1 D5 ततः (for तदा). K1 पितामहाः; V1 D5 G1 °महः (for °महात्). D5 अयावत (sic); G1 अजानता (for °नत). K6.7 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.7–9 T1 G3.6 M1.5–7 तदा (K6 D2.8 यदा; B6.7.8 [marg.] Da3 ततः; Da4 यतः) पितामहेनैव (K6 B6.7.8 [marg.].9 Da3.a4 °नायं; K7 B8 [orig.] D4.7.9 T1 G3.6 M1.5.7 °नैष) सोमाद्ध(Da3 सोमध)र्मः (K6 °र्म्यः) परिश्रुतः (K7 D4.9 स्वयं श्रुतः; D7 T1 G3.6 प्रतिष्ठितः). ❀ Cs: सोमाद्, अनिरुद्धात् । ❀ —[e]) Ś1 K1.2.4 नारायणाकृतौ; K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M5 °णात्मको; V1 G1 °णकृतं (for °णात्मकं). D7 T1 G1.3.6 धर्मं (for राजन्). —[f]) K1 क्रुद्धाय (for रुद्राय). K6 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 तं (for सः).

16 V1 reads 16 on marg. —[a]) D7 T1 G3.6 तदा; M7 तपो- (for ततो). M7 -योगे (for योग-). K2 -स्थितं. —[c]) Ś1 K1.2.4 M7 बालखिल्यान्; K7 B0.8 Da3 Ds1 D2.4.8.9 वालिखिल्यान् (Ds1 °ल्याद्; D4 °ल्य-). —[d]) Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 एतद्; D7 T1 G3.6 M5 एनम्; G1 ए*म् (for एतम्). K2 अपाधयत् (sic); K6 B6–8 Da3.a4 Ds1 अ(B6 उ)पादयत्; K7 D4.5.9 उपानयत्; V1 Dn4 अपाश्रयत् (for अपाठयत्). —[e]) Ś1 K1.2.4 देवस् (for भूयस्). K7 D4.9 ते वै धर्ममिमं प्राप्य. —[f]) K7 D4.9 देवदेवस्य (for तस्य दे°). — After 16, K7 D4.9 ins.:

899* वालखिल्या महात्मानो धर्माय प्रददुश्च तम् ।

17 V1 reads up to द्वाचि on marg. K7 D4.9 om. 17[ab]. —[a]) G1 त्रितीयं. —[b]) ❀ Cn: वाचिकं, वाङ्निवर्त्यमन्त्रार्थचिन्तनपूर्वकम् । ❀ —[c]) D5 तत्त्वैव; D7 T1 G3.6 तत्रैव (for तत्रैष). —[d]) D4.9 M1 नारायणो; D7 °णं (for °णान्).

18 [a]) B7 D7 सुवर्णो. K6 सुपर्णो वामनमृषिः. —[c]) Ś1 K1.2.4.7 V1 Ds1 D4.5.9 G1 च (for वै). Ds2 तपसा चैव सुसेन; D7 T1 G3.6 तपसश्चैव त(D7 सु)सेन. —[d]) K1.2 G1 यमेन (for दमेन). D5 नियमेन यमेन च.

19 [a]) K4 पुरि (for परि-). Ś1 T1 G3.6 एनं; K2.7 D4.9 T1 G1.6 M1.5–7 एतं; K6 राजन्; V1 एवं; D5 एव (for एतत्). K1 D7 त्रिः परिक्रांतवाचेन

C. 12. 135. 7
B. 12. 349(8). 21
K. 12. 356. 21

त्रिः परिक्रान्तवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमम् ।
यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ १९
ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् ।
सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः ॥ २०
वायुना द्विपदां श्रेष्ठ प्रथितो जगदायुषा ।
वायोः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ २१
तेभ्यो महोदधिश्चैनं प्राप्तवान्धर्ममुत्तमम् ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणसमाहितः ॥ २२
यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः ।
ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयतः शृणु ॥ २३
जगत्स्रष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयम् ।
चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुः ॥ २४
अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः सृतः ।
प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः ॥ २५
सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा ।
श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत ॥ २६
धर्मं च मत्तो गृह्णीष्व सात्वतं नाम नामतः ।
तेन सर्वं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि ॥ २७
ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे ।
धर्मं चाग्र्यं स जग्राह सरहस्यं ससंग्रहम् ।

(D7 °दानेन). ❀ Cn: त्रिः परिक्रान्तवान्, त्रिरावर्तितवान् । प्रत्यहमिति शेषः ॥ Cs: त्रिरधीतवान्, प्रत्यहं त्रिरनुष्ठितवान् । ❀ — b) B7 सुवर्णो; D6 सुपर्णं; T1 सुपर्णे. — c) Ś1 K1.2 G1 स्मृतं (for व्रतं). Ś1 K1.2.7 D4.9 चैतत् (for ह्ये°). — d) K6 त्रिसौवर्णम्; T1 G3.6 M6 त्रिसुपर्णम्; Cn (gloss: चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा [Ṛv. 10. 114. 3] इत्यादि सुपर्णलिङ्गकं मन्त्रत्रयम्) त्रिसौपर्णम् (as in text). T1 G3.6 इति स्मृतं (for इहोच्यते).

20 a) K6 B6-9 Da3.a4 D5 -वाद-; K7 D4.9 G3 -पादे; D7 T1 G6 -पाठे; M1.5.6 -पाद- (for -पाठ-). — b) G1 सु- (for हि). B7.9 दुस्तरं (for दुश्चरम्). — c) K2 सुपर्णश्च; D7 सुवर्णाच्. K2 चापि धिगतो; G1 चाभ्यधि°.

21 b) K4.6.7 B0.8 Dn1.n4 D8 D2.3 कथितो; V1 प्रार्थितो; Da3.a4 [ड]त्प्रथितो; M7 प्रथिते (for प्रथितो). Ś1 K1.4.6 B6.7.8 (marg. as in text).9 D5 जगदायु(K6 °सु)ना; K2 जगतायुवा (sic); Da3.a4 जगदात्मना (for °युषा). — d) Ś1 K1.2.7 D4.9 G1 मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). K1 विघसादिभिः; K2 विगसाशिभिः.

22 V1 reads 22^{c}–23^{b} on marg. — a) Dn1.n4 D8 D2.3.8 ततो (for तेभ्यो). K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 चैव (for चैनं). — c) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.7.8 T1 G3.6 M1.5-7 अंतर्दधे ततो भूयो. — d) K7 B6-9 D4.7.9 T1 G1.3.6 M1.5-7 -समाहृतः; Da3.a4 °हृतः (for °हितः).

23 V1 reads 23^{ab} on marg. — a) D2 सदा (for यदा). Dn4 श्रवणता; D7 T1 G6 °णजं; Cn (gloss: अनाहतध्वनिरूपा) °णजा (as in text). G3 यदा च भूयः श्रवणं. — b) K7 D4.9 बुद्धिर्; D7 T1 G3.6 जन्म; M6 बुद्धिर् (for सृष्टिर्). — d) D5 कीर्तिमतः (for कीर्तयतः).

24 a) K1 (*sup. lin.*) द्रष्टुमना; K4 प्राप्तु° (for स्रष्टु°). — b) K7 B9 भूयो (for हरिर्). — d) Ś1 (also as in text) K2 -धर्मकरं; K6 B0 Da3 D4.7 -सर्व°; G1 -सर्गकरः (for °करं). K4.6 V1 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.5-7 प्रभुं (for प्रभुः).

25 a) D7 T1 G6 तथा; G3 तस्य (for अथ). — b) Ś1 K1.2.4.6.7 V1 B0.6-8 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T1 G3.6 स्मृतः; Da3.a4 ततः (for सृतः). — c) Ś1 K1.2 D5 G1 सर्व- (for प्रजा-).

26 a) Ś1 K1.2.4.7 सृज सर्वाः प्रजाः पुत्र; Dn4 सृज प्रजाश्च पुत्र वा. — b) K2 पदतस्. — c) D5 भिधास्यामि (for विधा°). — d) K7 सुव्रतः; Da4 Dn4 सुव्रतं.

27 b) K2 सात्वतां. K6 D4 om. नाम. D5 संज्ञितं (for नामतः). — c) K4.6 B7.9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 सृष्टं; B6 सृष्टः (for सर्वं). D5 M1.5-7 कृतयुगे. — d) D7 स्थापयिष्य (for °यस्व). D9 यथा विधिः.

28 b) ❀ Cs: हरिमेधसे, हरिमिन्द्रम् एधयतीति हरिमेधास्तस्मै । असागमश्छान्दसः (cf. Pāṇini 6. 3. 67–69) । ❀ — D7 om. (hapl.) 28^{c}–29^{b}; G3 reads it twice. — c) K6 B9 धर्म्यं. Ś1 K1.2.4 अग्र्यं; Da4 Ds1 चाग्रं (for चाग्र्यं). — d) K2 समग्रहं (for ससं°). ❀ Cs: संग्रहो नाम नित्यानुष्ठानक्रमोपदेशपरो ग्रन्थविशेषः । ❀

आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्गतम् ॥ २८
उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
तं कार्तयुगधर्माणं निराशीःकर्मसंज्ञितम् ।
जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ॥ २९
ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मलोकपितामहः ।
असृजत्स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान् ॥ ३०
ततः प्रावर्तत तदा आदौ कृतयुगं शुभम् ।
ततो हि सात्वतो धर्मो व्याप्य लोकानवस्थितः ॥ ३१
तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ।
पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३२
धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषं ततः ।
अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया ॥ ३३
ततः स्वारोचिषः पुत्रं स्वयं शङ्खपदं नृप ।
अध्यापयत्पुराव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३४
ततः शङ्खपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ।
दिशापालं सुधर्माणमध्यापयत भारत ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ३५
नासिक्यजन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।

C. 12. 13585
B. 12. 349[8]. 39
K. 12. 356. 39

—[f]) K7 D4.9 -समुद्गतं; Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M5 -मुखोद्भवं (for °द्गतम्).

29 For the repetition in G3, cf. v. l. 28. D7 om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). —[a]) T1 G3 (both times).6 धर्मान्. —[b]) D5 ब्रह्मणो. —[c]) Ś1 K1.2.4 स कार्त-; K7 D9 तत्कार्त-; V1 lacuna; Bo Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 त्वं (Dn4 तं; Ds2 [by corr.] स) कर्ता; Da4 तं कीर्त-; Ds1 त्वं कार्त-; D4 तत्कार्य-; M6 तं कर्त- (for तं कार्त-). K4.7 Bo Da4 Dn1 Ds2 D2–4.8.9 M5 -धर्माणां (for -धर्माणं). ❀ Cs : कार्तयुगधर्माणं, कृतयुगसंबन्धिस्वभावम् । ❀ — B7 om. 29^{d}–34^{b}. —[d]) Da3 Dn4 निराशी-; M7 निराशीं. ❀ Cs : निराशीःकर्मसंज्ञितम्, क्षुद्रस्वर्गपशुपुत्राद्यासक्तिरहितम् । ❀ —[ef]) Da4 D6.7 T1 G3.6 तपसः (for तमसः). Da4 सारं (for पारं). Ds G1 व्यक्तं (G1 °क्त-) (for [अ]व्यक्तं). B3 (marg. as in text) प्रतिष्ठितं (for व्यवस्थितम्). Ś1 K1.2.4 जगाम तपसा योज्य ब्रह्माणं लोकभावनं.

30 B7 om. 30 (cf. v. l. 29). —[a]) K7 D4.9 गतेथ वरदे (K7 °दो) देवे (K7 D4 °वो). —[c]) K4.6 V1 Bo.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–4.8 ततो (for तदा). D7 T1 G3.6 देवान् (for लोकान्). —[d]) D5 कृत्वा (for कृत्स्नान्).

31 B7 om. 31 (cf. v. l. 29). —[b]) Ś1 K1.2 V1 D5 पूर्वं (for आदौ). D4.9 G1 आदौ कृतयुगे श्रुतं (G1 शुभं). — M1.6.7 om. 31^{cd}. —[c]) Ś1 K1.2 G1 ततोथ; D5 स तस्य; D7 ततोश्च (sic); T1 G3.6 ततोयं (for ततो हि). D5.7 शाश्वतो (for सात्वतो). —[d]) B6 अवस्थितान्.

32 B7 om. 32 (cf. v. l. 29). —[a]) Ś1 K1.2 तेन चाद्येन धर्मेण; T1 G3.6 तेनैव च स ध°. —[b]) Ds1 ब्रह्मलोक-. D4 -विसर्गवित्; D7 -निसर्गकृत्. —[d]) Ś1 K1.2 देवं (for हरिं). K6 हरिं (for प्रभुम्).

33 B7 om. 33 (cf. v. l. 29). Ds2 reads 33 twice. —[a]) K7 D4.9 -हेतुश्च; M6 -हेतुं (for -हेतोश्च). —[b]) K6 Da4 Ds1 मनु-; D6 धनुं (for मनुं). K1 स्वरोदिषं (for स्वारोचिषं). Ś1 K1.2 D4.9 तथा (for ततः). —[c]) Ś1 K1.2.4 G1 मुनिं (for तदा).

34 B7 om. 34^{ab} (cf. v. l. 29). —[a]) Da3.a4 तस्य; G1 तत्र (for ततः). K2 स्वरोचिषः; K4 स्वारोधिषः; Dn4 स्वारोचिषं. —[b]) Da4 शंखप्रदं; D7 °धरं (for °पदं). B9 Da4 D4.5.9 नृपं. — After 34^{ab}, V1 B6–9 Da3.a4 M5.6 read 35^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —[c]) K7 अध्यापय; B7 Da4 Ds D4.9 (by corr. as in text) M6 अध्यापयन्. Ś1 K1.2 G1 विप्रं; B7 विप्र (for [अ]व्यग्रः). —[d]) K7 D4.7.9 T G1.3.6 M1.5–7 स च (for सर्व-). K6 ववौ; K7 D4.9 प्रभो; B6.7 Da3 D5.7 T1 G3.6 M1.5–7 बभौ; Da4 विभौ; G1 प्रभुः (for विभुः).

35 [a]) K1 स्वारोचिषः (for शङ्खपदश्च). K1 om. चापि. —[b]) K7 V1 B3 (marg. as in text) D4.9 पुत्रमात्मसमुद्भवं; M1.5–7 °त्मप्रजोद्भवं. — V1 B6–9 Da3.a4 M5.6 read 35^{cd} for the first time after 34^{ab}. B7 (first time) om. 35^{c}. —[c]) K6 निशापालं; V1 Bo.6.8 Da3 (all second time) Dn1.n4 Ds D2–5.8 दिशां पालं (for दिशापालं). Ś1 K1.2.4 स्वधर्माणम्; K6 V1 B6–9 (last five second time) Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सु (Dn4 स) वर्णाभम्; Bo सुपर्णाभम्; T1 G3.6 सुधन्वानम् (for °र्माणम्). —[d]) V1 B6–9 (all first time) Da3.a4 (both both times) M5.6 (last two first-

C. 12. 13586
B. 12. 349[8].39
K. 12. 358. 39

धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ।
उज्जगारारविन्दाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ॥ ३६
सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ।
सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतमधीतवान् ॥ ३७
वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रौच्याय मनवे ददौ ।
रौच्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुमेधसे ॥ ३८
कुक्षिनाम्नेऽथ प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ।
ततः सोऽन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्गतः ॥ ३९
अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात्पुनः ॥ ४०
गृहीतो ब्रह्मणा राजन्प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप ॥ ४१
बर्हिषद्भ्यश्च संक्रान्तः सामवेदान्तगं द्विजम् ।
ज्येष्ठं नाम्नाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥ ४२
ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमविकम्पनम् ।

---

time) धर्ममेतद्(M5.6 °मेतम)नुत्तमं. — c) D7 T1 G3.6 M1.5.6 च (for सो). Ś1 K1.2 धर्मः (for भूयः). K4 सोंतर्दधे धर्म**; K6 B6 Da3.a4 ततो अंतर्दधे भूयः; B0 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 M7 सोंतर्दधे ततो भूयः; B7 *ततोंतर्द्***; B9 *ततोंतर्दधे भूयः. — f) B7 damaged. Dn4 शमे (for प्राप्ते). Ś1 K1.2.4 पुरा; K7 D4.9 T1 G3.6 नृप (for पुनः).

36 a) K4 नासिका-; K6 B0.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M5 नासत्ये; K7 Da3.a4 D4.9 नासत्य-; V1 नासिके; B7 damaged; T1 G1.3.6 नासिक्ये; M1.6.7 नासित्ये (for नासिक्य-). T1 G3.6 तदा (for पुरा). — b) Da4 पुराणः (for ब्रह्मणः). B7 Da3.a4 D5.7.8 पार्थिवोत्तमः. — c) V1 धर्ममेतत्; B8 (marg. as in text) °सेतुं (for °मेतं). — e) K6 B6.7.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 तज्जगाद; V1 B0.9 Da3.a4 D5.7 M1.5-7 उज्जगाद; B8 (orig.) तज्जहार; G1 उज्जहार (for °गार). Da4 [अ]रविंदाख्यो. — f) D4 ब्राह्मणः. Ś1 K1.2.4 पुरा (K1.4 °रः) (for तदा).

37 b) D7 प्रार्थितवान्; G1 प्राधित° (for प्राधीत°). Ś1 K1.2 पुनः; K7 D4.9 ऋषिः (for नृप). — d) G1 विरणो. — e) K1 कृताद्दौ (sic) (for कृतादौ). Da4 कृतादः कुलशार्दूल. — f) K6 V1 B0.6.7.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.7.8 T1 G1.3.6 एतद् (for एतम्).

38 B7 damaged up to मनवे (in 38b). — a) B9 वीरणं (for °णश्च). — b) K2.4 रौद्याय; K6 रभ्याय; K7 D4 रोच्याय; V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M5 रैभ्याय; T1 नौच्याय (for रौच्याय). K6 B9 Da3 तनये; B0.6.8 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 सुनये (for मनवे). Ś1 K1.2.4 Dn4 दधौ; T1 G3.6 तदा (for ददौ). — c) K2.4 रौद्यः; K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M1.5 रैभ्यः; K7 D4 रोच्यः (for रौच्यः). K7 D4.9 शुभ्राय (for शुद्धाय). — d) Da3 सुकृताय; M6 सुप्रसाय (for सुव्रताय). K1 स्वमेधर्मे (sic); Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 सु(Dn1 स्व)वेधसे; M1.5-7 सुधन्वने (for सुमेधसे).

39 a) K6 V1 B6-9 Da3.a4 Ds1 D2.8 M7 कुक्षिनाम्ने स; K7 Ds2 कुक्षि(Ds2 °क्षु)नाम्ने च; B0 Dn1.n4 Ds कु(Dn4 क)क्षिनामा(Dn1 °भा)य; D5.7 दक्षिणांते च; M1 कुक्षिनाम्नेष; M5.6 °पाला(M6 °दा)य (for °नाम्नेऽथ). — b) K7 Da3 D4.9 G1 M1.6.7 दिशापालाय; T1 G3.6 विमलाय च (for दिशां पालाय). K7 D4.9 वर्मिणे (for धर्मिणे). D5.7 दिक्पालाय स्वधर्मिणे. — c) B8 (marg. as in text) स ततो (by transp.). K2 सोंतर्ददे; K4.6 B0 Dn1.n4 Ds D2.3.8 [ऽ]प्यंतर्दधे; T1 G3.6 M1.5-7 स्वंत° (for सोऽन्त°). B6.7.9 Da3.a4 ततो अंतर्दधे भूयो. — d) K6.7 V1 B0.6 (marg.; orig. as in text).7-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2-5.7-9 -मुखोद्भवः (for °द्गतः).

40 a) K6 V1 B6 (marg. as in text).8 Da3.a4 अथांड-; Cn (gloss : सूत्रात्मनि) अण्डजे (as in text). D5.7 ब्रह्मणि (for जन्मनि). K7 D4.9 तथा; T1 G3.6 ततो (for पुनर्). — b) K7 D4.5.7.9 T1 G3.6 M1.5-7 ब्रह्मणो (K7 M5 °णे) हरिमेधसः (D5 °भावया; D7 °मायया). — d) K6 V1 B6.7.9 Da3.a4 -मुखात्प्रभो; T1 G3.6 -मुखोद्गतः; G1 -मुखात्स्वतः (for °त्पुनः).

41 a) D7 ब्रह्मणो. — b) D5.7 यथाश्रुत- (for प्रयुक्तश्च). T1 G6 तथाविधि (for यथा°).

42 a) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 संप्राप्तः (for संक्रान्तः). — b) Ś1 K1.2.4 -वेदात्मकं; Da4 -वेदांगत-; T1 °तग- (for -वेदान्तगं). D4 नृपं; D8 द्विजः; G3 द्विज (for द्विजम्). — c) K7 D4.9 G3.6 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठं). Ś1 K1.2 नाम्ना च; K4 B0.6-8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 नामाभि-; K7 D4.9

अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभोर्हरेः ॥ ४३
यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन हि ॥ ४४
पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४५
ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वाञ्जगृहे ततः ॥ ४६
त्रेतायुगादौ च पुनर्विवस्वान्मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ४७
इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः ।
गमिष्यति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप ॥ ४८
व्रतिनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ४९
नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५०
एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः ।

C. 12. 13601
B. 12. 349(8).55
K. 12. 358. 55

-सामेति; M1 नामोभि- (for नाम्नाभि-). Ś1 K1.2 तत्ख्यातं; K6 -विख्यातं; T1 G3.6 -विख्याते (for -विख्यातं). G1 नाम्ना ज्येष्ठाभिविख्यातं. — d) K6 Bo ज्येष्ठं. Da4 -सोम- (for -साम-). K7 D4.9 ज्येष्ठसामव्रतं हरेः; D5.7 °व्रतां वरः; T1 G3.6 द्विजे सामप्रदो हरिः; M1.5-7 ज्येष्ठसामव्रताहरं.

43 c) Ś1 K1.2 Dn4 D5.7 -संप्राप्तो; Ds1 -संक्रांतं (for -संक्रान्तो). — b) K2 अविकल्पनं; K7 अपि कंपनं; T1 G3.6 अविकं पुनः (for अविकल्पनम्). — d) K4.6 V1 Da4 Ds1 D2 G3.6 प्रभो हरेः (Da4 °रे; Ds1 °रिः); K7 D4.5.7.9 सनातनः; B6 (marg.; orig. as in text) M1.5-7 प्रभुं हरिं; G1 प्रभोर्वरः (for °र्हरेः). B8 (marg. as in text) एष वः प्रभवो हरिः.

44 a) K6 ब्रह्म (for जन्म). ❀ Cn: सप्तमम्, अन्तर्यामिरूपं जन्म । इदमेव गीतायामुक्तं (6. 26. 1) प्रत्यभिज्ञानार्थम् । ❀ — b) K4 ब्रह्मणा; Da4 ब्रह्मणे. — c) K7 D4.9 यत्र (for तत्र). K2 जन्मः (for धर्मः). Ś1 K1.2.4 प्रथितः; Dn4 कथितं (for कथितः). — d) K6 V1 B6-9 Da3.a4 च; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G6 M1.5-7 ह (for हि).

45 b) Bo.8 (marg. as in text) Dn1.n4 Ds D2.3.8 लोककारिणे; B6 damaged. — c) D5.7 स (for च). B6 (marg. as in text).7.9 Da3 पितामहस्य (B6.9 °श्च) दक्षस्य. — d) B7 एतौ; Dn4 एते; D5.7 एतत् (for एतं). K2.4 पुरा दधौ; Da4 पुरंदरौ (for पुरा ददौ).

46 T1 om. (hapl.) 46^{a}–47^{b}. — a) K7 ज्येष्ठे*; Dn4 ज्येष्ठेन; D4.5.7.9 ज्येष्ठे च; G3.6 ज्येष्ठे स (for ज्येष्ठे तु). — c) B9 आदित्य- (for आदित्ये). Da3 ज्येष्ठो. Ś1 K1.2.4 G3.6 M6 आदित्ये सवितुश्रे(M5 °ज्ये)-ष्ठे; K7 D4.9 °त्यः सविता ज्येष्ठाद् (K7 °ष्ठो).

47 T1 om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — a) K6 V1 Bo.6-9 Da3 (by corr.) Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3.6 ततो (for पुनर्). — Ds2 om. (hapl.) 47^{cd}; Ds1 reads it twice. — c) Da4 M1.7 मनुष्ये (Da4 °ष्य-) (for मनुश्च). K6 B6.7.9 Da3.a4 -स्थित्यर्थं; V1 -वृत्त्यर्थं; D5.7 -पूज्यार्थं (for -भूत्यर्थं).

48 a) K6 V1 Bo.7-9 Da4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T1 G3.6 इक्ष्वाकुना; B6 damaged. — c) Ś1 K1 गमिष्यंति. Da3 G1 क्षयांते (for क्षयान्ते).

49 V1 reads 49–50 on marg. — a) K6 Bo Dn1.n4 D2.3.8 यतीनां (for व्रतिनां). — K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed., following upon 50^{a}–51^{a}, read 49^{bcd} for the first time after 12. 334. 8. — b) D5 (first time) कृतेः; T1 G3.6 सर्वं (for स ते). T1 G1 सर्वो; G3.6 M7 सर्वं- (for पूर्वं). K7 D4.9 नरोत्तम; G1 नृपोत्तमः. — c) B6 (first time; marg.) पर-; Da3.a4 (both second time) हर- (for हरि-). D9 -नाम्ना(marg. °मा)सु (for -गीतासु). — d) B6 (marg. as in text).9 Da3.a4 (all second time) समाधिविधि-; M1.7 समासा° (for समास°).

50 For the repetition of 50 in K6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.8 Kumbh. ed., cf. v. l. 49. V1 (second time) reads 50 on marg. — a) Ś1 K1.2.4.7 V1 (second time) D4.5 (both times).7.9 G1 च; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 (all second time) सु- (for तु). — b) Da4 (first time) सरहस्य-. — c) K1.6 Da3 (last two first time) जगन्नाथ; Bo (first time) Da4 (second time) Dn4 Ds D3.5 (all first time).7 °न्नाथः (for °न्नाथात्). — d) D5 (both times).7 नारायणो (for °यणान्). D8 (first time) नृपं.

C. 12. 13602
B. 12. 349(8). 55
K. 12. 336. 55

दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५१
धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।
अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५२
एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः ।
त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ ५३
हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा ।
जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः ॥ ५४
मनश्च प्रथितं राजन्पञ्चेन्द्रियसमीरणम् ।
एष लोकनिधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत् ॥ ५५
अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च ।
यथेच्छति तथा राजन्क्रीडते पुरुषोऽव्ययः ॥ ५६
एष एकान्तिधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम ।
मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ।
एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप ॥ ५७
यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनन्दन ।
अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः ।

---

51 For the repetition of 51^{a} in K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed., cf. v. l. 49. 51^{a} is mostly damaged in B6 (both times). — ^{a}) V1 (both times) Bo Ds2 (both first time) महाधर्मं. — ^{b}) T1 G3. 6 अथ (for आद्यो).

52 ^{a}) Ds1 -ज्ञानं न (for -ज्ञानेन). Ś1 K1. 2 दानेन; T1 G1. 3. 6 चानेन (for चैतेन). — ^{b}) K1 स्वप्रयुक्तेन; K7 स्वयं यु°; D8 शुभयु°; D5. 7 संप्रयु° (for सुप्रयु°). — ^{c}) Ś1 K3. 4. 7 D4. 9 -कर्म- (for -धर्म-). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 प्रीयते पुरुषोत्तमः.

53 ^{a}) K3 -विभागौ; M1. 5-7 -विभानो (sic) (for -विभागो). — ^{b}) Da4 कश्चिद् (for क्वचिद्). K6 हि व्यूह-; B6-8 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 G1 M1. 5. 6 द्विर्व्यूह- (for द्विव्यूह-). Da4 -संज्ञितं. — ^{c}) K7 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8 G1 त्रिर्व्यूहश् (for त्रिव्यू°). K1. 2 B8 (marg.) संज्ञातश्; G1 संख्याश्च; M1. 7 संख्यातुश् (for °तश्). — ^{d}) K1 (*sup. lin.* as in text) चतुर्भूहश्; Da3. a4 चतुर्व्यूहैश् (for °व्यूहश्). ❀ Ca: कदाचिदेकमेव व्यूहं श्रीवासुदेवाख्यमाश्रित्य सर्गं कुरुते, कदाचित्संकर्षणाख्यद्वितीयव्यूहसहितः कदाचित्प्रद्युम्नाख्यतृतीयव्यूहसहितः कदाचिदनिरुद्धाख्यचतुर्थव्यूहसहित इति नानाप्रकारसर्गदर्शनं पुराणादौ न विरुद्धमिति भावः ॥ Cn: अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतः, प्रद्युम्नस्त्रितयानुगतः, संकर्षणो द्वितयानुगतो वासुदेव एक एव । एतदेव व्युत्क्रमेणात्रोक्तम् । ❀

54 ^{a}) G1 एको (for एव). B6 damaged; T1 G3. 6 च (for हि). K7 D4. 5. 7. 9 क्षेत्रज्ञो हरिरेवेह. — ^{b}) Ś1 K1. 2 V1 D5. 7 T1 G1. 3. 6 निर्गुणो; B8 M1. 5-7 निर्मलो (for निर्ममो). Ś1 K1. 2 निष्क्रियस्; B9 निष्फलस्; D4 निष्कल्पस्; T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 निष्कळस् (for °लस्). — Da4 om. 54^{c}—55^{b}. — ^{c}) Ś1 K1. 2. 4 हरिश्; D5. 7 वीतश्; Cp (gloss: जीवनहेतुः) जीवश् (as in text). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 -गुणाधिकः; K6 -गणातिगः; D8 -गुणातितः.

55 Da4 om. 55^{ab} (cf. v. l. 54). — ^{a}) K1. 2 कथितं (for प्रथितं). T1 G1. 3. 6 M1. 6. 7 अतश्च प्रथितो राजन्. ❀ Cn: मनश्च, चादहंकारोऽपि हरिरेवेत्यन्वयः । ❀ — ^{b}) D5. 7 सर्वेंद्रिय- (for पञ्चेन्द्रिय-). D5. 7 T1 G3. 6 M1. 5-7 -समीरणः; G1 °रितः; Ca (gloss: प्रेरकम्) °रणम् (as in text). — ^{c}) Da3. a4 एक- (for एष). K1. 4. 6. 7 Bo. 7-9 Da4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 M5. 6 -विधिर्; Cn (gloss: लोकप्रवर्तकः) Cp (gloss: सर्वेषां लोकानामाश्रयः, लोकानां गुणसंधानं वा) -निधिर् (as in text). G1 श्रीमान्.

56 ^{a}) ❀ Cp: अकर्ता, संहर्ता । ❀ — ^{c}) Da4 यथेच्छसि. — 56^{d}–57^{a} is damaged in B7. — ^{d}) K7 D4. 9 क्रीडे(D4 °ड)त्स (for क्रीडते). Ś1 K1. 2. 4 पुरुषोत्तमः (K4 °म); T1 G1. 3. 6 हरिरव्ययः. — After 56, T1 G3. 6 read 61 followed by 898*.

57 ^{a}) B7 damaged. D5. 7 एक (for एष). K4. 6 Bo. 6 (marg.; orig. as in text). 8. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G3. 6 Cn (gloss: निष्कामानां भक्तानां धर्मः) एकांत- (for एकान्ति-). — D7 repeats 57^{c}–58^{f} after 64; T1 G3. 6 repeat the same after the ref. at the beginning of 63. — ^{f}) D7 (both times) दुर्लभा बहुशो; T1 G3. 6 (all both times) बहवो दुर्लभा (by transp.). G1 नृपाः.

58 For the repetition of 58 in D7 T1 G3. 6, cf. v. l. 57. G1 om. 58-60. — ^{a}) D7 (both times) एकांतिन (for °न्तिभिर्). — ^{c}) K7 आहिंसैर् (submetric). Ś1 K1. 2. 4 आत्मवद्भिः; D7 (both times) कार्यविद्भिः (for आत्म°). — ^{d}) B7 damaged. D7 (both times) न चेत् (for भवेत्). K7 V1 कृतयुगे. — ^{f}) K7 D4. 9 ईशैः; Bo आसीत्;

भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः ॥ ५८
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशां पते ।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ॥ ५९
ऋषीणां संनिधौ राजञ्शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ।
तस्याप्यकथयत्पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥ ६०
देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतम् ।
यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः ॥ ६१

जनमेजय उवाच ।

एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितम् ।
न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥ ६२

वैशंपायन उवाच ।

तिस्रः प्रकृतयो राजन्देहबन्धेषु निर्मिताः ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ ६३
देहबन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह ।
सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ॥ ६४
अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवर्तिनम् ।
नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः ॥ ६५
मनीषितं च प्राप्नोति चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् ।

C. 12. 13618
B. 12. 349(3). 71
K. 12. 358. 71

C_n. p (gloss : [both] काम्य-) आशीः- (as in text). K_4 $D_{n1, n4}$ D_{s2} $D_{2, 3}$ (before corr.). 8 -विवर्जिता ; $D_{a3, a4}$ D_3 (by corr.) °र्जितः ; D_{s1} °र्जिते (for °र्जितैः). $Ś_1$ $K_{1, 2}$ रागदोषविवर्जितः ; $D_{5, 7}$ T_1 $G_{3, 6}$ (last four both times) $M_{1, 5-7}$ ईदृशैः काम(D_7 कर्म)वर्जितैः.

59 G_1 om. 59 (cf. v. l. 58). — [a]) K_2 भगवन्. — [c]) $D_{5, 7}$ धर्मज्ञ ; M_5 धर्मज्ञे. — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ धर्मराज्ञो (K_1 °ज्ञो) ; G_3 M_5 °राजे (for °राज्ञे). $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ B_8 M_5 द्विजोत्तम. K_7 $D_{4, 5, 7, 9}$ धर्मराजाय धीमते.

60 G_1 om. 60 (cf. v. l. 58). B_0 om. (hapl.) 60^b–63^a. — [b]) D_{a4} शृण्वतो रामकृष्णयोः. — [c]) K_1 [अ]कथयन् ; K_2 कथयत् (for [अ]प्यकथ°). $D_{4, 5, 7, 9}$ T_1 $G_{3, 6}$ सर्वं (for पूर्वं). — [d]) B_9 T_1 स (for सु).

61 B_0 om. 61 (cf. v. l. 60) ; T_1 $G_{3, 6}$ read 61 after 56. — [a]) M_5 दैवं (for देवं). D_{n1} च परमं (for परमकं). $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ T_1 $G_{3, 6}$ एवं सु(T_1 $G_{3, 6}$ स)परमं ब्रह्म. — [b]) K_1 श्वेते ; D_{a3} D_{s2} $D_{4, 9}$ G_1 श्वेत- (for श्वेतं) ; B_9 अच्युतः. $D_{5, 7}$ श्वेतं चंद्राभवद्युतं (D_5 °भाविद्युतं) ; T_1 $G_{3, 6}$ श्वेतश्चंद्रमभिच्युतः. — [d]) K_4 परायण- (for नारा°). K_7 $D_{4, 9}$ M_6 -परा जनाः (for -परायणाः). — After 61, D_8 C_s ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* D_8 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name :* D_8 नारायणीयं. — *Adhy. no. :* D_{s1} 171 ; D_{s2} 175]. On the other hand, T_1 $G_{3, 6}$ ins. after 61 :

900* तदेव केवलं स्थानं मुक्तानां परमं भवेत् ।

62 K_1 B_0 om. 62 (for B_0, cf. v. l. 60). — [a]) D_8 चार्यं (for धर्मं). — [b]) K_2 प्रतिबद्धैर् ; D_4 °बुद्धौ (for °बुद्धैर्). D_{s1} निसेवितं. — [d]) K_7 आद्य- ; V_1 G_1 ह्यन्ये ; D_4 $G_{3, 6}$ $M_{1, 5-7}$ आर्यं ; $D_{5, 7}$ ह्येनं ; T_1 अद्य (for अन्ये). $Ś_1$ K_2 -व्रतास्थिताः ; $D_{5, 7}$ -विध-स्थिताः ; T_1 -व्रतेंधिताः (for -व्रते स्थिताः).

63 B_0 om. 63^a (cf. v. l. 60). After the ref., T_1 $G_{3, 6}$ repeat 57^e–58^f. — [b]) K_1 देहबंधेथ ; K_7 $D_{4, 9}$ वेदधर्मेषु ; D_{s2} देवबंधेषु ; M_1 देहे बं° (for देह-बन्धेषु). K_2 om. (hapl.) from निर्मिताः up to मोक्षार्थं (in 64^d). $Ś_1$ K_1 निश्चिताः (for निर्मिताः). ❀ C_p : देहबन्धेषु, देहबन्धाः जीवाः, तेषु । ❀ — [cd]) $D_{5, 7}$ transp. राजसी and तामसी. $K_{6, 7}$ V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ $M_{1, 6, 7}$ चैव (for चेति).

64 K_2 om. up to मोक्षार्थं (cf. v. l. 63). G_1 om. 64^{ab}. — [a]) K_6 B_6 (marg. as in text) $D_{a3, a4}$ C_p (gloss : यस्य वेदार्थं एव रोचते) वेदधर्मे(B_6 °बंधे)षु ; K_7 $D_{4, 9}$ देहबद्धेषु ; C_n (gloss : देह एव बन्धो येषां तेषु जीवेषु) °बन्धेषु (as in text). $B_{6, 7}$ $D_{a3, a4}$ पुरतः (for पुरुषः). — [b]) K_7 D_9 -कुलोद्वहः. — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 4}$ D_5 मोक्षवि- ; K_6 V_1 $B_{0, 6-9}$ $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ $D_{2, 3, 8}$ मोक्षाय (for मोक्षार्थ-). K_7 V_1 $D_{4, 7, 9}$ T_1 $G_{3, 6}$ -निश्चयः ; G_1 -चिंतकः ; M_7 -निश्चितं (for -निश्चितः). — After 64, D_7 repeats 57^e–58^f.

65 [a]) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ D_8 T_1 $G_{1, 3, 6}$ तत्र (for अत्र). T_1 $G_{3, 6}$ यो (for स). — [b]) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4, 6}$ $B_{0, 6, 8}$ (orig.) $D_{a3, a4}$ $D_{n1, n4}$ D_8 $D_{2, 3, 8}$ -वित्तमं ; V_1 शाश्वतं ; $B_{7, 9}$ -वित्तगं ; D_9 -विवर्तिनं (hypermetric) ; M_1 -वर्तितं (for -वर्तिनम्). — [c]) $Ś_1$ breaks off from णपरो to the end of the parvan. M_7 नारायणं. T_1 G_6 M_7 -परं (for -परो). $K_{1, 2, 4}$ V_1 G_1 मूत्वा ; T_1 G_6 $M_{1, 5-7}$ मोक्षे (for मोक्षस्). — [d]) K_2 सात्त्मिकः (for सात्त्विकः).

C. 12. 13618
B. 12. 349(c). 71
K. 12. 359. 71

एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः ॥ ६६
मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः ।
तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥ ६७
जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः ॥ ६८
सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः ।
नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिम् ॥ ६९
नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवेत्पुमान् ।
एवमात्मेच्छया राजन्प्रतिबुद्धो न जायते ॥ ७०
राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते ।
तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशां पते ।
प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम् ॥ ७१
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रजसा तमसा चैव मानुषं समभिप्लुतम् ॥ ७२

---

66 Ś1 missing (cf. v. l. 65). K1. 2. 4 om. 66^ab. — ^a) B7 मनीषितश्च; Dn4 °षित्वं; T1 G3. 6 °षिणं; Cp (gloss: नारायणादेव सर्वं भविष्यतीति निश्चयो येषां) °षिणश्च (for °षितं). — ^b) Dn4 चिंतयेत्. — V1 om. 66^c–69^d. K1. 2. 4 read from 66^c up to 74^b followed by 899*, after 12. 337. 2. — ^c) K1. 2. 4 -भक्ताः; K6 B9 Da3. a4 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 -भक्तः; D8 -भक्ति (for -भक्तिः). After भक्तिः, Da3 reads 68 for the first time, repeating it in the proper place and omitting from सततं up to मोक्षकाङ्क्षिणः (in 67^b).

67 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. V1 om. 67; Da3 om. 67^ab (for both, cf. v. l. 66). — ^a) M6 [s]पि (for हि). K1. 2. 4 संति (for केचिद्). — ^b) Da4 उभयोर् (for यतयो). K6 B0. 6–9 Da4 Dn1. n4 D8 D2. 5. 5. 7. 8 -धर्मिणः (for -काङ्क्षिणः). — K1 reads 67^c twice. — ^c) D5. 7 एष (for तेषां). B0. 6. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T1 G3. 6 विच्छिन्न- (for वै छिन्न-). K1 (both times). 2. 4 -कृष्णानां; M1. 7 -तृष्णायां (for -तृष्णानां). — ^d) Da4 -क्षेमवरो; D4. 9 -क्षेमावहो (D4 °हा); D5. 7 -क्षेमकरो.

68 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. V1 om. 68 (cf. v. l. 66). Da3 reads 68 for the first time after एकान्तभक्तिः (in 66^c). — ^b) D5 योपश्यन्; D7 यो यजन्; M1. 7 यत्पश्ये (for यं पश्येन्). K1 मधुसूदन; M7 °सूदनं. ❀ Cn: पश्येत्, कृपयेति शेषः। ❀ — ^c) K1. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 स तु (by transp.); K2. 4 सत्त्व-. — ^d) K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 मोक्षार्थं-; K6 B7. 9 Da3 (both times). a4 मोक्षेषु; Dn4 मोक्षे वि- (for मोक्षे च). K1. 4 -निश्चयः; D5. 7 संज्ञितः; T1 G3. 6 -चिंतकः (for निश्चितः).

69 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. V1 om. 69 (cf. v. l. 66). T1 G1. 3. 6 transp. 69 and 70. — ^a) D5 M6. 7 -योगे च; D7 -योगे हि; G1 -योगैर्न (for -योगेन). T1 G3. 6 सांख्यतुल्ये च योगे च. — ^b) Da3. a4 M1. 5–7 एकांति- (for एकान्त-). K1. 2. 4 B8 -सेविनां; G1 -सेविनीं. ❀ Cp: एकान्तसेवितः, एकान्तिभिर्भागवतैः सेवितः। ❀ — ^c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 Cp नारायणात्मको (D7 °णपरो) मोक्षस्. ❀ Cp: सांख्ययोगयोरपि मोक्ष एव फलं, स च नारायणात्मकः। ❀ — ^d) D5. 7 तेन (for ततो). K1 (by corr.). 6 Da3 Dn1 D8 (by corr.) T1 G3. 6 याति.

70 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. T1 G1. 3. 6 transp. 69 and 70. — ^a) B8 तु (for च). — ^b) K2 प्रतिबद्धो. K6 पुनः (for पुमान्). D4 प्रतिबुद्धाभवत्पुमान्. — ^cd) K2 प्रतिबोधो (for °बुद्धो). K1. 2. 4 हि (for न). T1 G1. 3. 6 एवमेष महाभाग प्रबुद्धेषु विजायते.

71 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. — ^b) K2. 7 D4. 9 व्यामिश्री; Cn (gloss: सदोषे) Cp (gloss: विवेचनासमर्थे) व्यामिश्रे (as in text). K7 (marg.) D4. 9 प्रकृतिः स्मृता (K7 [orig.] सदा); D5. 7 प्रकृति(D5 °ता)स्थिता. — 71^c is damaged in B6. — ^c) K2. 4 यदात्म(K2 °त्मा)कं; V1 धर्मा° (for तदा°). D5. 7 च (for हि). — ^e) Dn1 प्रवृत्तिर् (for °त्ति-). V1 D5. 7 युक्ता (for युक्तं). — ^f) K1. 2 नावेक्षेत; K4 न वीक्षेत; Da3. a4 नावेक्षति; Dn1 नावेक्ष्यति; D5. 7 °क्षंति (for °क्षति). K1. 2. 4 Da4 स्वयं हरिः (by transp.); D5. 7 हरिं स्वयं.

72 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1. 2. 4, cf. v. l. 66. — ^a) D4 om. from पश्यत्येनं up to देवाश्च क्र (in 73^a). K2 पश्यतेनं; M5 पश्यत्येवं. — ^b) Da3 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). K1. 2. 4 V1 B8 (marg.; orig. as in text) T1 G1. 3. 6 M1. 7 ब्रह्मा

कामं देवाश्च ऋषयः सत्त्वस्था नृपसत्तम ।
हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥ ७३

जनमेजय उवाच ।

कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ॥ ७४

वैशंपायन उवाच ।

सुसूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः ।
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकम् ॥ ७५

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ।
एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥ ७६

यथा समुद्रात्प्रसृता जलौघा-
स्तमेव राजन्पुनराविशन्ति ।
इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा
नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ७७

C. 12. 13131
B. 12. 349(8).83
K. 12. 358. 83

(K1.2 G1 °ह्य) रुद्धोथ वा नरं (V1 B6 T1 G1.3.6 M1.7 पुनः). —[d]) K1.2.7 B8 (marg. as in text) D5.7 G6 M5 मानवं ; K4.6 B0 Dn1.n4 Ds D7.8.8 G1.3 M1.6.7 मानसं ; Cp मानुषं (as in text). K7 D8.9 समभिष्टुतं.

73 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1.2.4, cf. v. l. 66. D4 om. up to देवाश्च ऋ (cf. v. l. 72). —[a]) Da3.a4 समं ; D5.7 नरा (for कामं). B0 वेदा (for देवाश्च). K1 मुनयश्च ; K2 पुरा यश्च ; K4 B0.6.8 Da3 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 M1.6.7 ऋषयश्च (by transp.) ; T1 G1.3.6 च मुनयः ; M5 चर्षयश्च. K7 D9 कामं देवर्षयश्चैव. —[b]) K2 सत्रस्था (for सत्त्व°). D5.7 तत्स्था नृपविसत्तम. —[c]) K1.2 G3 सूक्ष्मेण सत्त्वेन (by transp.) ; Da3.a4 सत्त्वेन शुद्धेन. —[d]) Ds2 (before corr. as in text) वैकारिकः स्मृतः. ❀ Cn : वैकारिकाः, सात्त्विकाहंकारजाः ॥ Cv : प्रायशः सत्त्वगुणे एव रताः । कदाचिदीषद्विकारसहितत्वाद्वैकारिका इत्युच्यन्ते । ❀

74 Ś1 missing (cf. v. l. 65). For the sequence in K1.2.4, cf. v. l. 66. B6 damaged. T1 G1.3.6 M1.5–7 om. the ref. After the ref., D5.7 ins. 899*. K7 om. 74. V1 D7 T1 G3.6 Kumbh. ed. repeat 74 after 12. 337. 2[ab]. —[a]) D5.7 (first time) गच्छत् (for गच्छेत्). —[b]) D4.5.7 (first time).9 निष्क्रियं पंचविंशकं. — After 74 (D5.7 after ref.), K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 editions ins. :

901* वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ।

[K1.2.4 D4.9 मया पृष्टः ; D5.7 यथातत्त्वं (for °दृष्टं). D3.4.9 प्रवृत्तं ; D5.7 यद्वृत्तिः (for प्रवृत्तिं).]

75 Ś1 missing (cf. v. l. 65). K7 T1 G1.3.6 M1.5–7 om. the ref. —[a]) K6 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 T1 G3.6 सु(T1 G3.6 स)सूक्ष्मं ; K7 D9 सु(D9 सू)शूक्ष्म-. Dn1.n4 D2.8 -तत्त्व- (for -सत्त्व-). K1.2.7 Ds1 T1 G1.3.6 M1.7 -संयुक्तः ; D9 -सहितैः ; M6 lacuna (for -संयुक्तं). D5 सूक्ष्मं सत्त्वसमं युक्तं ; D7 सूक्ष्मं तत्त्वसुसंयुक्तं. ❀ Cn : तत्त्वेन, अनारोपितेन रूपेण संयुक्तम्, अधिष्ठानमात्रम् । ❀ —[b]) K1.2.7 D4.5.7.9 T1 G1.3.6 M1.5–7 संयुक्तस् ; Cn (gloss : सम्यक्समाहितम्, उपाधित्यागेन) °क्तं (as in text). Da4 अजिह्मगैः (hypermetric) ; G3 अक्षयैः (for °रैः). ❀ Cn : त्रिभिरक्षरैः, अकारोकारमकारैः । ❀ —[c]) Da4 M1 पुरुषं (for पुरुषः). D5.7 पुरुषान् (for °षं). K4 Dn1 D2.8 गच्छन्. —[d]) K7 D4.9 T1 G1.3.6 M1.5–7 निष्क्रियं ; Dn4 त्रिष्ट्रिम्यः (sic) (for निष्क्रियः). K1.2.4.6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 पंचविंशकः.

76 Ś1 missing (cf. v. l. 65). —[a]) K1.2 G1 एतौ ; K6 B3 एवं ; D5.7 एतं (for एकं). K1.2 G1 सांख्ययोगौ ; K7 D4.9 च सांख्यं च (for सांख्ययोगं). —[b]) ❀ Cn : वेदारण्यकम्, जीवब्रह्माभेदपरं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानम् । ❀ — D9 repeats 76[cdef] after 77[a]. —[d]) K1.2.4 पंचरात्रस्तु ; D5.7 G1 °रात्रं तु ; M1 °रात्रश्च ; Bom. ed. पांचरात्रं च. M6 कृष्यते (for कथ्यते). —[e]) K7 G1 एवम् ; Da4 एक ; D4.9 (both times) एव (for एष). K7 G1 एकांतिको ; Da4 °तिनो (for °न्तिनां). —[f]) D5.7 -परायणः ; D8 °त्मकं ; M7 -रमात्मकः (for -परा°).

77 Ś1 missing (cf. v. l. 65). —[a]) K6 समुद्रान्प्रसृते (for °त्प्रसृता). — After 77[a], D9 repeats 76[cdef]. —[b]) B6 (marg. as in text) पुरुषा विशंति (for पुनरा°). —[c]) K2 T1 G3.6 -महा(K2 °हौ)-बलौघा ; D4 °जलोघा. —[d]) D5.7 नारायणं ते पुनराश्रयंति.

78 Ś1 missing (cf. v. l. 65). —[a]) K2 एतत् ; K7 D4.9 एवं (for एष). —[b]) T1 G3.6 [s]यं तु

C. 12. 13632
B. 12. 349(8). 84
K. 12. 356. 84

एष ते कथितो धर्मः सात्वतो यदुबान्धव ।
कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्नोषि भारत ॥ ७८
एवं हि सुमहाभागो नारदो गुरवे मम ।
श्वेतानां यतिनामाह एकान्तगतिमव्ययाम् ॥ ७९
व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ।
स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः ॥ ८०
इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये न भजन्ति विमोहिताः ॥ ८१
कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा ।
संहारकारकश्चैव कारणं च विशां पते ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥]

पांडव (for यदुबान्धव). K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 7. 8 सात्वतः कुरुनंदन; K7 D4. 9 °तां यमुवाच ह; V1 °तः पुनरुत्थितः; Ds1 सात्वतः*****. — c) G1 एवं (for एनं). K2 यथा न्याय्यं; K7 D4. 9 यथा तुभ्यम् (for यथान्यायं). — d) B8 Da3. a4 M1. 5. 6 शक्तोषि; Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G1 शक्तोसि (for शक्नोषि). K1. 2. 4 D5. 7 पार्थिव (for भारत). K7 D4. 9 आख्यातः पार्थिवोत्तम.

79 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G1 स (for सु-). G1 महाभाग. — b) D5 om. (hapl.) रदो गु. B8 Da3. a4 गुरवो (for °वे). K7 नमः (for मम). — c) K1. 2. 4 T1 G1. 3. 6 यमिनाम्; K7 D4. 9 व्रति°; B6 **तं; B7. 9 Da3. a4 यततां; Dn1 यतीनां; Ds1 प्राशिषा (for यतिनाम्). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 चाह (for आह). ❀ Cn: श्वेतानां, गृहस्थादीनाम्, यतिनां, काषायवस्त्रधारिणाम् । ❀ — d) T1 G6 M1. 6. 7 एकांति- (for एकान्त-). Ds2 -मतिम् (for -गतिम्). Da3 अव्यया; Da4 Dn4 Ds1 D9 अव्ययं.

80 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — b) Dn1 धर्मं (for धर्म-). — c) T1 G3. 6 तु (for [अ]यं). Da4 तेभ्य (for तुभ्यम्). — d) G1 आख्यातुं. K1. 2 G1 प्रथितो; K7 D4. 9 प्राशिषा (K7 °षो); D5. 7 प्रभृतो; T1 G3. 6 M1. 5–7 प्राशिषा (for प्रसृतो). K1. 2. 7 G1 गुरुः; Da4 गुरो.

81 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 T1 G1. 3. 6 दुष्करो (for दुश्चरो). — b) G1 पुण्यः (for एष). — c) Ds2 D5. 7 यथा (for तथा). K1. 2. 4 [अ]न्ये च; K7 D4. 5. 7. 9 चान्ये (for [ए]वान्ये). — d) K6 V1 Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 भवंतीह; B6. 7. 9 भजंतीह; M5 न भवंति (for न भजन्ति). K6 च; K7 V1 Da?. a4 D4. 5. 9 M1. 5–7 [इ]ह (for वि-). K1. 2. 4 न भजंते तमोहताः (K2 °तः).

82 Ś1 missing (cf. v. l. 65). — a) Da3. a4 कृत्स्न (for कृष्ण). — b) Da4 भावतो; T1 G3. 6 भावानां (for भावनो). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 मोहनो (K4 °ने; D4 °ना) भावनस्तथा. — c) K1. 2. 4 -कारणं (for -कारकश्). — d) K7 हि (for च).

Colophon. Ś1 D6 T2 G2 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2 n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2, 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6 Ds1 D4 G1. 3 नारा(D4 नरनारा)यणीयं; K7 D5. 7. 9 नारा(K7 D9 नरनारा)यणीये विष्णुधर्मावतारः; V1 B8 Da3. a4 Dn1 नारा(Da3. a4 नरनारा)यणीये एकांतिकभावः; Bo. 6 एकांतिभावः; B7 नारायणीयैकांतिकाभावः; B9 M1. 5–7 °णीये एकांतिभावः; Dn4 Ds2 D2. 3 एकांतिक(Ds2 °का)भावः; D8 ऐकांतिकसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 74; K7 D9 15 (sic); B7 272; B8 274; Dn1 G1 174; Dn4 172; Ds2 G3 176; D8 170; T1 G6 175; M1. 6. 7 171; M5 206. — *Śloka no.:* Da3 Dn4 88; Da4 89; D8 90.

[३३७]

जनमेजय उवाच ।
सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥ १
किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ।
प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
यं द्वीपमध्ये सुतमात्मवन्तम् ।
पराशराद्गन्धवती महर्षिं
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३
पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं
महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं
द्वैपायनं वेदमहानिधानम् ॥ ४
तमादिकालेषु महाविभूति-
र्नारायणो ब्रह्ममहानिधानम् ।

C. 12. 13641
B. 12. 350(49).5
K. 12. 359. 5

337

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf. v. l. 12. 336. 65 ; 283. 15 ; 336. 1 ; 335. 40).

1 G1 repeats 1^{ab} (with the ref.) after 1. K4 जनक; G1 (first time) वैशंपायन (for जनमेजय). — a) K2.7 B0.7–9 Ds2 D3.5 G3 M1.7 सांख्य- (for सांख्यं). K1.2.4.7 B6 D2.4.8.9 T1 G1 (second time).3.6 M5 Kumbh. ed. योगः (for योगं). K7 D4.9 पंचरात्रो ; B7 Ds2 D3.8 G3 Kumbh. ed. पांचरात्रं (for पञ्च°). — b) K1.2.4 V1 D5.7 T1 G1 (both times).3.6 वेदाः पा(K4 प)शुपतं तथा. — c) Ds1 ब्रह्मर्षेर्; D4.5.7.9 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). G1 आत्मप्रमाणान्येतानि. — d) K1.2.4.7 B8 D3–5.7–9 G3.6 हि; V1 [उ]त; B7 ते; M5 च (for ह). G1 न हंतव्यानि हेतुभिः.

2 b) V1 बहु- (for पृथङ्-). — After 2^{ab}, V1 D7 T1 G3.6 Kumbh. ed. repeat 12. 336. 74. D7 T1 G3.6 read 2^{cd} twice. — c) V1 D7 T1 G3.6 (last four second time) वदस्व त्वं; D5.7 (first time) ब्रह्मैवैनं; G1 वद सर्वं (for प्रब्रूहि वै). K7 मे (for वै). G3.6 (both second time) यथा (for मया). Da4 पृष्टं; D7 (first time) दृष्टः (for पृष्टः). K1.2.4 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व. — d) T1 G3.6 (all first time) प्रवक्तृंश्च; G1 प्रवृत्तं (for °त्तिं). K1.2.4 यथातथेन (K4 °थ्येन) वै द्विज. — After 2, K1.2.4 read 12. 336. 66^{c}–74^{b} followed by 899*.

3 a) K1.4 Da4 Dn4 यज्ञे (for जज्ञे). K7 D9 परमं पुराणं; Da3.a4 °मभ्युदारं; Dn4 °मत्प्रदारं (sic); D4 पुरुषं पुराणं; D5.7 परमं ह्युदारं; T1 G1.3.6 M1.5–7 परमा(M1 °म)भ्युदारं (for °मत्युदारं). — b) K1 lacuna; Dn4 D5.7 यो (for यं). K1.2.4 D5.7 आत्मभाजं; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 C8 °योगात् (for °वन्तम्). ❀ C8 : द्वीपमध्ये, यमुनाद्वीपमध्ये । ❀ — c) K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 Kumbh. ed. सत्यवती (for गन्ध°). D5.7 महर्षेस्.

4 a) K1.2.4.7 D4.9 पंचमं (for षष्ठं). ❀ Ca : पितामहो ब्रह्मा आद्यो यस्य वाचिकपुत्रस्य तम् । तथा न संगच्छते । केचित्पितामहशब्देन नारायण उच्यते इत्याहुः ॥ Cn : पितामहस्य आद्यो नारायणस्तं, यं षष्ठं नारायणावतारं वदन्ति । पितामहाद्यमारभ्य यं षष्ठं वदन्तीति वा, यस्मात्पितामहाद्यं षष्ठं वदन्तीति वाध्याहृत्य योज्यम् । सर्वथापि पितामहाद्यमित्येकं पदम् ॥ Cp : पितामहात्, नारायणात् । कृष्णद्वैपायनं षष्ठम् । तथा हि, प्रथमं नारायणस्ततो ब्रह्मा ततो वसिष्ठस्ततः शक्तिस्ततः पराशरस्ततो द्वैपायन इति ॥ C8 : भगवतो व्यासस्य ब्रह्मर्षिवंशप्रभवत्वमेव सर्वे जानन्ति, न तु भगवद्भवत्वमित्याह । पितामहाद्यं, यं पुत्रं पितामहादारभ्य नारायणस्य षष्ठं–नारायणो–ब्रह्मा–वसिष्ठः–शक्तिः–पराशरो–व्यास इति नारायणषष्ठम् । ❀ — b) V1 Da3.a4 अक्षरय- (for आर्षेय-). ❀ C8 : आर्षेयविभूतिभिः शमदमादिभिः । ❀ — c) K1.2.4 [अं]शमजैक-; T1 G3.6 °कमेक-; Cv (gloss : अवा[पा]न्तरतमाख्यप्रथमावतारे वागुच्चारणसमये नारायणस्यास्याजातम्) [अं]गजमेक- (for [अं]शजमेक-). D7 -मंत्रं (for -पुत्रं). — d) B6 (marg.) -निदानं.

5 D5.7 om. (hapl.) 5^{ab}. — a) K1.2.4 B9 D4.9 T1 G1.3.6 -काले सु-; Ds1 -कालेपि; M1.5–7 -काले स (for -कालेषु). K1.2.4.7 B8 Da3 D4.9 T1 G1.3.6

C. 12. 13541
B. 12. 350(49).5
K. 12. 359. 6

ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा
व्यासं महात्मानमजः पुराणः ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

त्वयैव कथितः पूर्वं संभवो द्विजसत्तम ।
वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः ॥ ६
पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ॥ ७
किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः ।
कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

वेदार्थान्वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ।
गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ॥ ९
कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः ।
शुश्रूषां तत्परा राजन्कृतवन्तो वयं तदा ॥ १०
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा ॥ ११
एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः ।
शुशुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२
वेदानावर्तयन्साङ्गान्भारतार्थांश्च सर्वशः ।
तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ॥ १३
कथान्तरेऽथ कस्मिंश्चित्पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ।
वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा ॥ १४

-विभूतिं; B9 -विभूतं (for °तिर्). — ^{b}) D8 वेद- (for ब्रह्म-). B6-9 Da3.a4 -नि(Da4 -वि)धानमाद्यं (B6.7.9 °द्यः); M1.7 -महानिधानः (for °निधानम्). ❀ Cs: ब्रह्मणो वेदस्य महानिधानमाधारः । ❀ — ^{d}) K1.2.4 ध्यायन्; Dn4 वयासं (for व्यासं). K1.2.4.6 B0 Dn1.n4 D5 D2.8.8 M6 Kumbh. ed. अजं पुराणं; B8 अजः पुराणं.

6 ^{a}) Dn4 स्वयैव (for त्वयैव). K6.7 B8.9 G1 M1.5.7 कथितं (for °तः). M1 पूर्वं- (for पूर्वं). — ^{b}) K1.2.4.7 V1 B8.9 Ds1 D2.8 (before corr. as in text).4.8.9 T1 G3.6 संभवे (for °वो). Da4 द्विजसत्तमः. — ^{c}) K6.7 V1 D4 वशिष्ठस्य. K1.2 [आ]त्मजः (for सुतः). D5 om. शक्तिः. — ^{d}) Dn1 Kumbh. ed. शक्तिपुत्रः (for शक्तेः पुत्रः). K1 पुरःशरः (sic); K7 परासरः; Dn4 °शरं; D4 lacuna (for पराशरः).

7 ^{a}) D4 परासरस्य. — ^{c}) Da4 -मुखं (for -सुतं). — ^{d}) G1 [ए]कं (for [ए]नं).

8 ^{a}) G3 किमेतत् (for किमतः). T1 G1.2.6 M1.5-7 Kumbh. ed. पूर्वकं (for °जं). K1 om. जन्म. — ^{c}) K6 कथं यस्य; Da4 कथमस्य (for कथयस्व). T1 G3.6 [इ]ह मम वै; G1 महाबुद्धे (for [उ]त्तममते). — ^{d}) M6 जन्म नारायणात्मकं.

9 ^{a}) K1.2 भेत्तुकामस्य; B8 वेष्टु°; Dn4 वक्तु°; G1 श्रोतु° (for वेत्तु°). Da3.a4 वेदानन्वेष्टुकामस्य; D5.7 T1 G3.6 M5 Kumbh. ed. वेदार्थवेत्तुर्व्यासस्य; Csp (gloss: वेदार्थाभिज्ञस्येति पाठान्तरीयोऽर्थः) वेदार्थान्वेत्तुकामस्य (as in text). — ^{c}) K7 D4.5.9 -तृप्तस्य (for -निष्ठस्य). — ^{d}) D5 -पादम् (for -पाद).

10 ^{a}) Da3 आख्यान-; Dn4 °तं (for °नं). K6 कृत्वा भागवताख्यानं. — ^{b}) G1 M1.5.7 तप- (for तपः-). K1 B8 (marg. as in text) -शांतस्य (for -श्रान्तस्य). — ^{c}) Da4 शुश्रूषा-. K6 Da3 G1 तत्परां; K7 D4.9 परमां.

11 = (var.) 12. 327. 16. — ^{a}) K2 Da4 सुमंतु-. K4 जैमनिश्; K6 Da4 Dn4 जैमुनिश् (for जैमिनिश्). — ^{b}) K1 पैलाश्; M5 वैन्यश्. K1.2.4 चैव; Da3 च * (for च सु-). Da4 पैलवश्च दृढव्रतः. — ^{c}) Dn4 शिष्ये (for शिष्यो). K4 मे (for वै). — ^{d}) B0 तदा (for तथा). K1.2.4.7 D4.5.9 G1 पंचमस्तु शुकः स्मृतः.

12 ^{a}) K1.2.4 D7 T1 G3.6 एतैः (for एभिः). — ^{b}) K2 उत्तमः. — ^{c}) K1.2.4 D5 -पार्श्वे (for -पादे). — ^{d}) D5 देवैर् (for भूतैर्).

13 13 is damaged in G1. 13^{cd} is damaged in B6. — ^{c}) K2.4 दातुं (for दान्तं). — ^{d}) K6.7 D4.9 व्यासम् (for वयम्). Da4 सुक्ता वयमुपासते (sic).

14 14^{ab} is damaged in B6 G1. — ^{a}) K1.2.4 D5 कथांतरे तु; V1 Dn4 Ds1 D4.7.9 T1 G3.6 M1.5-7 °तरे च; B7 °तरेण (for °तरेऽथ). — ^{b}) K1 Da4 द्विजोत्तम; Dn4 °त्तमं. — ^{c}) K2 Da3 भा(K2 भ)रतार्थश्च. — ^{d}) D4 om. (hapl.) from नारायणा up to जन्म (in 15^{a}).

स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ।
नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५
शृणुध्वमाख्यानवरमेतदार्षेयमुत्तमम् ।
आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाधिगतं मया ॥ १६
प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे ।
नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ १७
ससृजे नाभितः पुत्रं ब्रह्माणममितप्रभम् ।
ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
मम त्वं नाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
सृज प्रजास्त्वं विविधा ब्रह्मन्सजडपण्डिताः ॥ १९
स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः ।
प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरम् ॥ २०
का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते ।
अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१
स एवमुक्तो भगवान्भूत्वाथान्तर्हितस्ततः ।
चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमतां वरः ॥ २२
स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुम् ।
योगेन चैनां निर्योगः स्वयं नियुयुजे तदा ॥ २३
स तामैश्वर्ययोगस्थां बुद्धिं शक्तिमतीं सतीम् ।
उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ॥ २४
ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ।
ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा ॥ २५

C. 12. 13661
B. 12. 350[49].25
K. 12. 359. 25

---

15 D_4 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — a) K_1 सु- (for स). $B_{7.8}$ $D_{a3.a4}$ पूर्वमुक्त्वाथ वेदार्थान्. — b) K_2 भरतार्थांश्च. $K_{1.4}$ सर्ववित् (for तत्त्व°). — d) $K_{1.2}$ व्याहंतुम् (for व्याहर्तुम्).

16 Before 16, $K_{1.2.4}$ D_{n1} Kumbh. ed. ins. व्यास उवाच. — b) K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ M_5 Kumbh. ed. इदम् (for एतद्). $M_{1.6.7}$ आर्षेयं पुरातनं (submetric). — c) G_1 damaged. $K_{1.2}$ -कालोद्गतं; D_{s2} D_8 -कालोद्भवे (for °द्भवं). — d) K_7 $D_{4.9}$ साधितं; $M_{1.6.7}$ विगतं (for [अ]धि°). G_3 तापसाधिगतं.

17 a) D_5 च (for वै). — b) D_{n4} यज्ञ- (for पद्म-). $M_{1.7}$ सत्त्वमेवमसंभवे (sic).

18 a) $K_{1.7}$ समृजे; G_1 सहसृजे (hypermetric) (for ससृजे). D_7 T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.6.7}$ नाभिजं (for °तः). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ Kumbh. ed. पूर्वं (for पुत्रं). — b) D_{n1} Kumbh. ed. -प्रभः (for -प्रभम्). G_1 ब्रह्माणममितौजसं. — c) $K_{1.2}$ D_5 G_1 तस्याग्रे (for ततः स). — d) D_{n4} अथैतं; G_1 तथैनं.

19 a) K_2 T_1 नाभिजो; G_1 lacuna (for °तो). — b) D_{a4} प्रजाः (for प्रजा-). — c) D_{n4} सृत; M_7 सृजन् (for सृज). — d) $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ सजळ- (for सजड-). $D_{5.7}$ ब्रह्मव्रज (D_5 °व्रज) उपस्थितः.

20 D_7 om. (hapl. ?) 20^{c}–22^{a}. — a) V_1 D_5 विमनाश्च; D_{n4} विप्रर्षिश्च (for विमुखश्च). — b) K_4 -मानसे (for °सः). — c) K_6 वरदो (for °दं). D_{a4} प्रणम्य देवदेवस्य.

21 D_7 om. 21 (cf. v. l. 20). — b) K_7 प्रजा सृष्टुं; D_{n4} प्रजाः सृष्टे. D_{n4} तं (for ते). — c) D_{n4} D_{s1} अप्रजावान्; G_1 अप्रज्ञानाद् (for °वान्). D_{n4} देवं. K_2 M_7 अप्रजा(°ज्ञा)वाहनं देव. — d) D_{a3} M_7 विधस्व (for °त्स्व).

22 D_7 om. 22^{a} (cf. v. l. 20). — b) $K_{1.2.4}$ G_1 $M_{1.6.7}$ च (for [अ]थ). D_5 [अं]तर्हिते. $K_{1.2.4}$ T_1 $G_{3.6}$ तदा (for ततः). — c) G_3 $M_{1.5-7}$ विश्वेशो (for देवेशो). — d) $K_{1.2.7}$ V_1 D_{n4} D_{s1} D_7 T_1 वर (for वरः).

23 a) $D_{5.7}$ स्वरूपि(D_7 °पा)णीं; T_1 $G_{1.3}$ स्वरूपाणी (for °पिणी). — c) K_2 चैनं; K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ D_{n4} चैव; K_7 $D_{4.9}$ तां स (for चैनां). B_{6-9} D_{a3} निर्योगे; D_{a4} °गं; T_1 $G_{3.6}$ M_{5-7} संयोज्य; M_1 संपूज्यं (for निर्योगः). ❀ C_s: दुर्घटानपि पदार्थान्योजयति, घटयतीति योगः शक्तिविशेषः, तेन निर्योगः, स्वयं योगरहितोऽभवदित्यर्थः । ❀ — d) $K_{1.2.4}$ D_{s1} स्वयं च; K_7 V_1 $D_{4.5.7.9}$ T_1 G_1 $M_{1.5-7}$ स्वयं सं- (K_7 स्व-; G_1 M_1 स); $G_{3.6}$ स स्वयं (for स्वयं नि-). $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.5.9}$ G_1 ततः (for तदा).

24 a) D_4 -योगस्था. — b) $K_{1.4}$ शक्तिमती; K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. गतिमतीं (for शक्ति°). $D_{4.9}$ सतां; T_1 $G_{3.6}$ गतिं (for सतीम्). — d) $K_{2.4}$ तदा (for बुद्धिं). K_7 $D_{4.9}$ च; D_{n4} चैव (hypermetric) (for वै). B_8 ईश्वरः (for अव्ययः).

25 a) K_7 $D_{4.9}$ ब्रह्माणं प्रविशस्वेति. — b) K_7

C. 12. 13662
B. 12. 350(49). 26
K. 12. 359. 26

अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः ।
भूयश्चैनं वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥ २६
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
प्राप चैव मुहूर्तेन स्वस्थानं देवसंज्ञितम् ॥ २७
तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतोऽभवत् ।
अथास्य बुद्धिरभवत्पुनरन्या तदा किल ॥ २८
सृष्टा इमाः प्रजाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुलाः ।
जाता हीयं वसुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी ॥ २९
बहवो बलिनः पृथ्व्यां दैत्यदानवराक्षसाः ।
भविष्यन्ति तपोयुक्ता वरान्प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ३०
अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः ।
बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ।
तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ॥ ३१
अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमम् ।
निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ॥ ३२
इमां तपस्विनीं सत्यां धारयिष्यामि मेदिनीम् ।
मया ह्येषा हि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना ॥ ३३

-सिद्ध्यर्थं- (for -सृष्ट्यर्थं-). — c) M1. 6. 7 ईश्वरोद्दिष्टा (for °रादिष्टा). — d) M7 बुद्धिं (for बुद्धिः). D7 T1 G3. 6 ह (for सा).

26 a) K6 B6. 7. 8 (marg. as in text) Da4 तथैनं; Da3 तथैतं (for अथैनं). M1. 6. 7 -संपन्नं (for -संयुक्तं). — b) D7 T1 G3. 6 तं; G1 M7 सं- (for स). — c) B8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. चैत्र; D5 चेह (for चैनं). K1. 2. 4 G1 हरिः (for वचः). — d) K7 भजेह; Da4 सृजेम; D4. 9 सृजेह (for सृजेमा). K2 D4 विविधा (for °धाः). —After 26, K1. 2. 4. 6. 7 V1 (marg.) B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T1 G1. 3. 6 C8 Kumbh. ed. ins.:

902* बाढमित्येव कृत्वा स यथाज्ञां शिरसा हरेः ।

[K6 B0. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. [अ]सौ (for स). Da3. a4 D5. 7 यथाज्ञा. K6 B6 (marg. as above). 7–9 Da3. a4 D5 दधे; V1 तदा (for हरेः).]

— D7 T1 G3. 6 cont.:

903* तथाकरोच्च धर्मात्मा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

27 a) K7 D4. 9 M1. 5–7 स एवमुक्त्वा भगवांस्. — c) T1 G3. 6 प्रायाच्; G1 प्राहश्च (for प्राप). K1. 2. 4 चैष; K6 B0. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 M5 Kumbh. ed. चैनं (for चैव). — d) K1. 2 D5 Kumbh. ed. स्वं स्थानं; K6. 7 B6. 9 Da3. a4 D2. 3 संस्थानं (for स्व°). K1. 2 D5 G1 वेद- (for देव-). K7 -संस्थितं; D5 G1 -संज्ञकं (for -संज्ञितम्).

28 a) K1. 2 D5 प्राप्त (for प्राप्य). K6 B6–9 Da3. a4 तां वै भागवतीं (Da3 °ती; Da4 °तिं) प्राप्य. ❀ C8: प्रकृतिं, षड्गुणोत्पादकशरीरम् । ❀ — b) K6 एको; B6–8 मतिं (for एकी-). Dn4 -भागवतो (for -भावगतो). K2. 4 एकीभागवते भवे(K4 °व)त्; B9 Da3. a4 मतिं (Da3 °ति-) भागवतोभवत् (Da4 °तो महान्); D5 एकभागवतोभवत्. — d) D7 तथा (for तदा).

29 a) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 transp. इमाः and प्रजाः. — c) Da4 -गंधर्वै; Dn4 D81 -गंधर्वा (for °र्व-). — d) K1. 2. 7 D4. 9 G1 -यक्षरक्षः- (K2 °क्ष-); K4 -यक्षराक्ष- (for -रक्षोगण-). K4. 6 V1 B0. 8 Dn4 D2–5. 8. 9 M6 Kumbh. ed. -समाकुला (for °कुलाः). — e) K7 याता (for जाता). D5. 7 T1 G3. 6 चेयं; G1 ह्येवं (for हीयं). Da4 वसुमतीं. — f) Dn4 भयाक्रांता (for भारा°). B7 तपास्विनां; Da4 °स्विनीं; M1. 7 °स्विना (for °स्विनी).

30 a) K2 पृष्ठ्यां; K7 D4. 9 श्रेष्ठा (for पृथ्व्यां). — b) Dn4 -रक्षसां (for -राक्षसाः). — d) Da3 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यन्ति).

31 a) K1. 2. 4 V1 अवश्य(K4 °श्य)मेतैः सर्वैर्हि. — b) B7 damaged. K1 दर्पिताः; K6. 7 D5 तर्पितैः (for द°). — c) K6. 7 Da4 D9 बाधितव्या; Dn4 M7 व्या(M7 वा)धितव्याः (for बाधि°). K1 स्वरगणा (for सुर°). — d) K1. 2. 4 D5. 7 मुनयश्च (for ऋषयश्च). — e) Da4 D5 T1 G3. 6 M6. 7 तत्र न्यायम्; D7 तत्रान्यायम् (for तत्र न्याय्यम्).

32 b) D7 T1 G3. 6 वसुधाया (for °यां). D81 यथाक्रमैः (for °क्रमम्). — c) K2 निग्रहेन. T1 G3. 6 [ए]व (for च). K1. 2. 7 V1 D4. 9 G1 ह्यसाधूनां; K4 च साधूनां (for च पापानां). — d) K2 om. साधूनां. K1 प्रगृहेण; K2 प्रग्रहेन; Da4 च ग्रहेण (for प्रग्र°). V1 प्रग्रहेण च धर्मिणां.

33 a) V1 इयं; D7 इदं (for इमां). K7 D4. 9 देवीं (for सत्यां). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8

मया धृता धारयति जगद्धि सचराचरम् ।
तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये संभवं गतः ॥ ३४
एवं स चिन्तयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ।
रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः ॥ ३५
वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा ।
एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ ३६
अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ ३७
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्संभवो विभोः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ३८
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमतां वर ।
तस्मात्कुरु यथाज्ञप्तं मयैतद्वचनं मुने ॥ ३९
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
ततस्तुतोष भगवान्हरिस्तेनास्य कर्मणा ।
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥ ४०
श्रीभगवानुवाच ।
मन्वन्तरेषु पुत्र त्वमेवं लोकप्रवर्तकः ।

C. 12.13679
B. 12. 350[49].43
K. 12. 359. 43

$D_{2.3.8}$ $M_{1.6.7}$ Kumbh. ed. इयं तपस्विनी सत्या; D_5 इदं तपस्विनी सत्या; T_1 $G_{3.6}$ इयं तपस्विनी सर्वां (T_1 धारां); M_5 इयं सरस्वती सत्या. ❀ C_s: तपस्विनीं, संतापवतीम् । ❀ — ^{b}) K_4 T_1 $M_{1.6.7}$ धारयिष्यति (for °यिष्यामि). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ M_5 Kumbh. ed. धारयिष्यति मेदिनी. — G_1 om. 33^{cd}. — ^{c}) D_{a4} ह्येषादि (for ह्येषा हि). $K_{1.2}$ वि°; $M_{1.6-7}$ [अ]पि (for हि). K_2 -ध्रियते (for ध्रियते). — ^{d}) T_1 $G_{3.6}$ पाताळस्थेन. ❀ C_s: पातालस्थेन भोगिना, अनन्तरूपेण । ❀

34 ^{a}) K_2 भारयति; K_6 धारयंति; G_1 °यती (for °यति). — ^{b}) K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ Kumbh. ed. विश्वं (for हि स-). — ^{c}) K_7 $D_{4.9}$ तस्याः (for तस्मात्). — ^{d}) M_5 करिष्येहमिहाश्रितः. — After 34, D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ read 36^{cd}.

35 ^{a}) D_{a3} एव (for एवं). $K_{1.2}$ D_{n4} D_9 सं- (for स). K_6 एवं स चिंतयानस्तु. — ^{c}) D_{n4} रूपाण्यनेकानसृजत्. — ^{d}) K_6 D_{n1} D_8 $D_{2.3.8}$ प्रादुर्भावे; M_5 °र्भावो (for °र्भाव-). $D_{4.9}$ वै (for सः).

36 ^{a}) $K_{1.2}$ $D_{4.9}$ G_3 वराहं. — D_7 T_1 $G_{1.3.6}$ read 36^{cd} after 34. — ^{c}) B_6 एतैर् (for एभिर्). $K_{1.2.4}$ D_5 नियंतव्या; D_{s1} [अ]भिहं° (for निहन्तव्या). — ^{d}) K_7 D_{s1} सुरादयः; D_5 तदारयः; G_3 सुरासुराः (for °रयः).

37 ^{a}) $K_{1.7}$ B_9 D_{a4} D_{s2} $D_{3.5.7}$ जगत्स्रष्टा; T_1 $G_{3.6}$ °त्स्रष्टुं (for °त्स्रष्टा). — ^{b}) K_2 T_1 $G_{3.6}$ भो- (for भोः-). K_6 [अ]नुवादयन्; D_{a4} °नानयन्; D_5 विनादयन् (for [अ]नु°). ❀ C_s: भोःशब्देन सरस्वतीमाजुहावेत्यर्थः । ❀ — ^{d}) D_{a4} तीव्र- (for तत्र). D_{n4} भवेत् (for ऽभवत्).

38 ^{a}) $K_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ अपांतरतमो (K_2 °पो) नाम; D_{n4} अर्याजरतमा नाम (sic); T_1 $G_{3.6}$ अवांतरतमा नाम. ❀ C_a: अपान्तरतमा इति जन्मान्तरे व्यासनाम ॥ C_s: अपगतमान्तरं तमो यस्मात् ॥ C_v: अवा[पा]न्तरतम इत्यपि भगवत एव एकं रूपं, आदिनारायणाज्जातम् । परमात्मा ॥ ❀ — ^{b}) K_6 स्वतो; K_7 $D_{4.9}$ स्मृतो (for सुतो). $K_{4.7}$ $D_{5.7}$ विभो; K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ प्रभुः; V_1 प्रभोः (for विभोः). — $K_{1.2.7}$ $D_{4.9}$ G_1 om. 38^{cd}. — ^{d}) K_6 B_{6-8} D_{a3} जितेंद्रियः (for दृढव्रतः). D_{a4} सत्यवादिजितेंद्रियः.

39 ^{a}) K_7 $D_{4.9}$ T_1 $G_{3.6}$ [आ]नतं (for नतं). V_1 उवाच वचनं पूर्वं. — ^{b}) V_1 देवानां हरिरव्ययः. — Before 39^{cd}, B_6 ins. श्रीभगवानुवाच. — ^{c}) K_7 वेदाख्यानः; $D_{a3,a4}$ °ख्या मे; D_{n4} °ख्याते; D_{s1} $D_{4.9}$ M_5 C_s °ख्यान-; M_6 °ख्यानं (for °ख्याने). K_7 स्मृतिः (for श्रुतिः). ❀ C_s: वेदाख्यानश्रुतिः, वेदाध्ययननिमित्ते श्रुतिः, शाखा, कार्या प्राणिनामध्ययनसौकर्यार्थम् । संकीर्णानां ऋग्यजुःसाम्नां व्यासं कुर्वित्यर्थः । ❀ — ^{d}) K_7 D_{a4} वरः. — ^{f}) $K_{1.2.4.6}$ V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3,a4}$ $D_{n1,n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ T_1 G_6 Kumbh. ed. मम (for मया). $K_{1.2.4}$ G_1 सुत; D_5 यथा (for मुने).

40 ^{a}) K_7 $D_{4.5.9}$ स्वयं; D_{n1} तथा; $M_{1.6.7}$ ततो (for तदा). $K_{1.2.4}$ तेन वेदाः स्वयं भिन्ना. — ^{b}) D_7 T_1 $G_{3.6}$ मनु- (for मनोः). $K_{1.2.4.6}$ D_5 स्वायंभुवोंतरे; D_7 T_1 $G_{3.6}$ °भुवांतरे (for °भुवेऽन्तरे). — ^{d}) K_1 तेनास्मि; K_2 तेनासि (for °स्य). — D_7 T_1 $G_{3.6}$ om. 40^{ef}. — ^{f}) D_5 दमेन (for यमेन). V_1 नियमेन दमेन च.

41 Most MSS. om. the ref. — ^{a}) K_2 [अ]पुत्र (for पुत्र). — ^{b}) $K_{1.2}$ एक-; V_1 D_{n1} एकम् (for

C. 12. 13660
B. 12. 350(49).44
K. 12. 359. 43

भविष्यसचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ ४१
पुनस्तिष्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः ।
भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ ४२
तेषां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ।
परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ॥ ४३
तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसान्वितः ।
कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ॥ ४४
धर्माणां विविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा ।
भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागाद्विमोक्ष्यसे ॥ ४५
वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ४६

यं मानसं वै प्रवदन्ति पुत्रं
पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
वसिष्ठमग्र्यं तपसो निधानं
यश्चापि सूर्यं व्यतिरिच्य भाति ॥ ४७
तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः
पराशरो नाम महाप्रभावः ।
पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो

एवं). K1. 2. 4 V1 B6. 8. 9 Da4 Dn1 D2. 5. 8 M5 एव; K6 Bo. 7 Dn4 D8 G1 एवं; Da3 lacuna; D8 लोके (for लोक-). ❀ Cs: लोकप्रवर्तकः, लोक्यतेऽनेन धर्म इति लोको वेदस्तस्य प्रवर्तकः । ❀ — c) K4 भविष्य संबलो ब्रह्मन् (sic); K6 °ष्य च नो ब्र° (sic). — d) K2 अप्रविष्यश्च (for °धृष्यश्च). K1. 2. 4 D4. 5. 9 सर्वशः (for नित्यशः).

42 a) G1 ततस् (for पुनस्). K1 G1 तिष्येथ; K2 तिष्ठेय; K4 तिष्योथ; Ca. s (gloss [both]: कलौ) तिष्ये च (as in text). — b) V1 D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 नामतः; Da3 भारतः; D6. 8 °त (for °ताः). — c) M5. 7 महाबाहो (for °त्मानो). — d) D7 इव (for भुवि).

43 a) D7 एषां (for तेषां). — b) K1. 2. 4 Dn4 D4. 9 M5. 6 कुले (for कुल-). Dn4 भेदा (for -भेदो). — c) M1. 6. 7 परस्परं (for °स्पर-). — d) B6 damaged. G1 Cs (Csp as in text) त्वदृते (for त्वामृते). ❀ Cs: त्वामृते, त्वद्वाक्यमनादृत्येत्यर्थः । ❀

44 a) G1 अनेकथा (for °धा). K4 D7 भेदान्; D5 विद्वान् (for वेदान्). — b) K7 D4. 9 नेष्यसे; Da4 मेप्स्यते; Ds1 भरस्यते; Ds2 मेत्स्यते; D5. 7 तेभ्यः स (for भेत्स्यसे). K1 तपसान्विताः. — c) K2 कृष्ण-; G1 कृते; M5 कार्ष्णे (for कृष्णे). — d) K7 Da3. a4 Dn4 D4 भविष्यति (for °सि).

45 V1 reads 45ab on marg. — a) K2 धर्मानां. Da4 तु (for च). D5 भविष्यर्माणां विविधां (sic). — b) Dn4 कर्त्रा (for कर्ता). D4 ज्ञानंकरस्. G1 तदा (for तथा). — V1 om. 45c–46b. D7 om. (hapl.) 45c–46d. — c) K6 भविष्यति. — d) K6 तव (for न च). K7 Bo. 7 Dn4 D2. 5. 8 विमोक्षसे. ❀ Cs: रागात्, संसारात् । ❀

46 V1 om. 46ab; D7 om. 46 (for both, cf. v. l. 45). — a) K7 वीतरागस्य; G3 वीरागतश्च (for वीतरागश्च). M1. 6. 7 transp. पुत्रः and ते. — b) Ds1 D4. 8. 9 भविष्यसि (for °ष्यति). ❀ Cs. v: परमात्मा, परे ब्रह्मणि (Cv: परमे नारायणे), आत्मा चित्तं, यस्य । ❀

47 G1 om. (hapl.) 47–51; V1 reads the same on marg. — a) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 8. 5. 8 T1 G3. 6 Kumbh. ed. विप्राः (for पुत्रं). — b) D5 om. from मह up to ततो (in 48a). K7 -बुद्धियुक्तं (for °युक्तम्). — Ds1 repeats 47cd after पराशरो (in 48b). — c) K7 वशिष्ठम्; Ds1 (both times) विशिष्ठम् (for वसिष्ठम्). K7 T1 अग्रं. K4 Bo Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 D2–4. 8 च तपो-; Da3. a4 तपसा; D7 °सां (for °सो). Da4 विधानं (for नि°). — d) K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 Ds1 (both times). s2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. यस्याति-; Da3. a4 यस्यामि-; D7 यश्चाति-; T1 यस्यापि (for यश्चापि). K1. 4 व्यतिरिच्यते इति; K2 °रिश्यत इति; K6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. °रिच्यते भाः; Da4 °रित्यनेनाः; Ds1 (both times) व्यतिचव्यते भाः; D7 T1 G3. 6 ह्यतिरिच्य भाति (for व्यतिरिच्य भाति).

48 For the repetition in Ds1, cf. v. l. 47. G1 om. 48; D5 om. up to ततो (for both, cf. v. l. 47). V1 reads 48 on marg. — a) B9 तस्यार्थये (for °न्वये). K6 वापि (for चापि). Da4 महर्षीः; Dn4 °र्षि-. K1. 2. 4 V1 D7 T1 G3. 6 जातो हि तस्यान्व-(K2 °न्वि)य एष विप्रः. — b) K4 महाप्रभाव. — c) K7 वेदविधिर् (for °निधिर्). K1. 2. 4 Ds1 D9 वसिष्ठो; K6. 7 D4 वशिष्ठो (for वरिष्ठो). — d) K7 महातपो; D7 T1 G3. 6 M1. 5–7 °मना (for °तपा). D7 T1 G3. 6

महातपा वै तपसो निवासः ।
कानीनगर्भः पितृकन्यकायां
तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ४८
भूतभव्यभविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः ।
ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ॥ ४९
तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसे तपसान्वितः ।
पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५०
अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तं च मां मुने ।
अनुध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५१
शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ।
तस्मिन्मन्वन्तरे चैव सप्तर्षिगणपूर्वकः ।
त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ५२
व्यास उवाच ।
एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमं तदा ।
उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवीत् ॥ ५३
सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ।

C. 12. 13686
B. 12. 330(40).58
K. 12. 339. 56

तपसां (for °सो). —^{c}) M1 कानीनगर्भाः. K1.4.7 D7 T1 G3.6 M1.5.7 -कन्यकायास्; K2 °यायास् (for -कन्यकायां). ❀ Ca: पितृकन्यकायां, पितृगणकन्यकायाम् ॥ Cs: कानीनो गर्भः, अदत्तायामुत्पन्नः । पितृकन्यकायां, योजनगन्धायाम् । सा हि पूर्वजन्मनि पितॄणां मानसी कन्या । ❀ —^{f}) K1.2.4 सं- (for त्वं). M1.6.7 भवितासि (for °ता च). D7 T1 G3.6 तस्मादृषे त्वं भाविता स (D7 °तासि) विप्रः. ❀ Ca: तस्मात्, पराशरात् । ❀

49 G1 om. 49 (cf. v. l. 47); V1 reads it on marg. 49^{ab} is damaged in B7. —^{b}) Bo छिंधि (for छिन्न-). K7 D4.7.9 T1 G3.6 Kumbh. ed. ज्ञानानां वेत्स्यसे गतिं. —^{c}) M7 येष्यति- (for ये ह्यति-). V1 -क्रांतिकाः; Bo -क्रांतिनाः; D5 -क्रांततः; D7 T1 G3.6 -क्रांतगाः (for -क्रान्तकाः). D4 M5 पूर्व-; Kumbh. ed. पूर्वैं (for पूर्वं). —^{d}) K6 Bo.6–9 Da3.a4 D8 D5 Cs (gloss: सहस्रयुगपर्ययात्, भविष्यत्कल्पात्, चक्रवत्परिवर्तमानात्) -पर्ययात्; K7 D4.9 -पर्यये; D3 -पर्ययः; T1 -पर्यगाः (for -पर्ययाः).

50 G1 om. 50 (cf. v. l. 47); V1 reads the same on marg. —^{a}) Dn4 तान्. K7 Dn3 D4 T1 G6 M1.6.7 मया दिष्टान्; D7 M5 मया दिष्टो (for मयोद्दिष्टान्). —^{b}) K1 प्रेक्ष्यसे; K2.4 प्रेक्षसे; K6 Bo रक्षसे (for द्रक्ष्यसे). K2.4 तपसान्विताः; D7 T1 G3.6 M1.5–7 नात्र संशयः. —^{c}) K7 Dn4 द्रक्षसि; Da4 द्रक्ष्यति. K1.2 V1 D7 T1 G3.6 चानेकान्; K6 वानेक- (for चा°). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn4 Ds1 -पर्ययात्; K7 D4.9 -पर्ययं (for -पर्ययान्).

51 G1 om. 51 (cf. v. l. 47). V1 reads 51 on marg. —^{a}) K2 अनाधि- (for °दि-). D4.7.9 T1 G3.6 M1.5–7 -निधनाद् (for -निधनं). —^{b}) Da3 चक्रं (for चक्र-). K1.2 तथा (for मुने). K6 Bo.6–9 चक्रबंधं महामुने; K7 D4.7.9 T1 G3.6 M1.5–7 चक्रवक्त्रं (K7 D4.9 °वक्त्र) महामुने. —^{c}) K6 सुते (for मुने). — After 51, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

904* भविष्यति महासत्त्व ख्यातिश्चाप्यतुला तव ।

[V1 भविष्यसि. K6 महासत्त्वं (for °सत्त्व). Da3 चाप्यबला (for °तुला). D5 तथा (for तव).]

52 ^{ab}) K1.2 भविष्यंति. M5 मुनिर् (for मनुर्). ❀ Ca: शनैश्चरः, शनैश्चरभ्राता । कल्पान्तरे वा शनिरेव भविता मनुरिति ॥ Cv: शनैः, एकसप्ततिमहायुगपर्यन्तं चरतीति शनैश्चरः, वैवस्वतमनुः । —^{c}) K1.2 अस्मिन् (for त°). —^{d}) K1.6 Bo.6 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D3.8.9 M5 Kumbh. ed. मन्वादि- (for सप्तर्षि-). D7 T1 G3.6 M1.6 -पूर्वगः; M5 -पूजितः (for -पूर्वकः). K2 सप्तवर्षे च पूर्वकः; K4 सप्तर्षे चणपूर्वकः (sic); V1 स सप्तगणपूर्वकः. —^{e}) Da3 तात; M7 वत्सा (for वत्स). —^{f}) M1.6.7 सं(M7 स)-प्रसादान् (for मत्प्र°). — After 52, K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 Kumbh. ed. ins.:

905* यत्किंचिद्विद्यते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितम् ।
अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति स्वच्छन्दं विदधाम्यहम् ।

[(L. 1) D5 सर्वं (for किंचिद्). K6 वर्धते; V1 D5 वर्तते; Da3.a4 दुर्लभे; Ds1 D8 विदितं (for विद्यते). —(L. 2) K6 ह्यन्नं; V1 ह्यन्यच्; Dn4 स्वन्यं (for ह्यन्यं). K6 चिंतयंति.]

53 MSS. om. the ref. —^{a}) D8 येवं (for एवं). —^{b}) K1 अपांतरतरं; D7 T1 G3.6 अवांतरतमं; M1.6.7 अपांतरतमस् (for अपान्तरतमं). K7 Bo Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 Kumbh. ed. तथा; D5 यथा (for तदा). G1 असप्तांतरतं तदा. —^{c}) Da3.a4 T1 G3.6 ईशानं (for °नः). —^{d}) K7 साधयस्वेदमब्रवीत्; D5 °यस्व तथाब्रवीत्.

C. 12. 13996
B. 12. 350(49) 59
K. 12. 339. 58

अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽऽज्ञया हरेः ।
पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुलनन्दनः ॥ ५४
तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजम् ॥ ५५
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ॥ ५६
एतद्वः कथितं सर्वं यन्मां पृच्छथ पुत्रकाः ।
पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ॥ ५७

वैशंपायन उवाच ।

एष ते कथितः पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप ।
व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥ ५८
सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥ ५९
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥ ६०
अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥ ६१
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥ ६२
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयम् ।

---

54 a) K1.2.4 Ds1 D4.9 G1 Kumbh. ed. अपांतरतमो; T1 G2.6 अवांतरतमा (for अपान्तर°). D7 G1 Kumbh. ed. नाम्ना (for नाम). — d) K7 V1 D4.5.9 T1 G1.3.6 तदा; D7 तथा (for ततो). K7 जाता (for जातो). K1.2.4 हरे जातस्तदाज्ञया. — f) K6.7 V1 B0.9 D9 वाशिष्ठ-. G1 -नंदन (for -नन्दनः).

55 a) Da3 तदैतद्. D5 कर्म (for जन्म). — b) D5 जन्म- (for मया). — d) K1.2 D5.7.9 T1 G1.3.6 M1.6.7 Kumbh. ed. तदा; M5 मया (for तथा). D5 नारायणाश्रयं; G1 M1.6.7 °णांगजं (for °णांशजम्).

56 K1 om. 56. — a) G1 तप्त- (for तप्तं). — b) D5 जपः (for तपः). D8 -दारुणः (for -दारुणम्). — c) K2 B9 D5 श्रेष्ठ. — d) K2 परमेन; K6 °मेश- (for °मेण).

57 a) G1 om. एतद्. B8.9 तत्; Da3 वा (for वः). B7 G3 M1.6.7 पूर्वं (for सर्वं). — b) D4 M1.5–7 मा (for मां). K1.2 B0.3 Da4 Dn1.n4 D3 D2–5.8.9 T1 G1 Kumbh. ed. पृच्छत; K4 °ति; K7 °ध्व (for °थ). K7 D4.9 सुव्रताः; Da4 पुत्रकः. — c) K2 पूर्वं (for पूर्व-). K1.2 भविष्यश्च; D7 T1 G1.3.6 °ष्यच् (for °ष्यं). — d) K1.2 यथा (for मया). — After 57, K6 B7–9 Da3.a4 Dn4 Cnp Cp ins. an addl. colophon [*sub-parvan:* K6 B8.9 Da3.a4 Dn4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K6 B7–9 Da3.a4 नारायणीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 75; B7 Dn4 173; B8 275].

58 a) K1.2.4 वः (for ते). K1.2 B6–8 D7 Kumbh. ed. पूर्वः; Da3.a4 Dn4 M1 पूर्व- (for पूर्वं). D5 एतत्ते कथितं सर्वं. — b) K1.2 स (for ऽस्मद्-). Da4 नृपः (for नृप). — d) V1 B8.9 D7 T1 G1.3.6 पृष्टं (for पृष्टः). K1.2.4 तथा; Dn4 पुरा (for पुनः). — After 58, B6 ins. an addl. colophon [*sub-parvan:* B6 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* B6 नारायणीयं].

59 Before 59, B6 ins. वैशंपायन उवाच. — a) K1.2.6 B9 Da4 Dn4 D6.7.8 सांख्य- (for सांख्यं). K1.2.4 D7 T1 G1.3.6 -योगः (for योगं). D8 G3 Kumbh. ed. पांचरात्रं (for पञ्च°). — b) K4 D7 वेदः; K7 M5 वेदान् (for वेदाः). K4 पशुपतं; B9 पाशुपतस् (for °पतं). — c) T1 ज्ञातानि (for ज्ञानानि). K1.2 M5 राजेंद्र (for राजर्षे). — d) Da4 M1.7 विधि- (for विद्धि). K6 तु (for वै). K4 विद्धि नामानि तानि वै. ❀ Cn: नानामतानि, भिन्नप्रस्थानानि ॥ Cs: नानाविधपुरुषमतानि । प्रणेतृभेदादर्थभेद इत्यर्थः । ❀

60 a) M7 कपिलं (for °लः). G1 सांख्यवक्ता च कपिलः. — K7 om. (hapl.) 60c–61b. — d) K1.2 D7 T1 G1.3.6 वक्ता (for वेत्ता). Da4 Dn4 M1.7 नान्य-; M6 नैतौ (for नान्यः). M6 पुरातनौ (for °तनः).

61 K7 om. 61ab (cf. v. l. 60). — a) K1.2.4.6 D4.9 अपांतरतमश्च; T1 G3.6 अवांतरतमाश्च (for अपान्तर°). D7 T1 G1.3.6 M1.5–7 नाम (for चैव). — b) M1.6.7 कीर्तितः (for उच्यते). — c) B9 प्राचीनगर्भस् (for °गर्भं). — d) Da4 केशवः; Dn4 केवलं (for केचन).

62 a) K2 उमापति- (for °पतिर्). Da3.a4 Dn4 भूतपति-; G1 पशुपतिः (for भूत°). — c) K7 D4.9

सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ६३
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।
न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशां पते ॥ ६४
तमेव शास्त्रकर्तारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति च वादिनः ॥ ६५
निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ।
ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ ६६
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥ ६७

सांख्यं च योगं च सनातने द्वे
वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ।
सर्वैः समस्तैरृषिभिर्निरुक्तो
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ६८
शुभाशुभं कर्म समीरितं य-
त्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किंचित् ।
तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्या-
द्दिव्यन्तरिक्षे भुवि चाप्सु चापि ॥ ६९

C.12.13712
B.12.350(49).74
K.12.359.74

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥]

अव्यक्तो (for °ग्रो). — d) Dn4 शिव; D5 G3 शिवं; G3 (also) शुभं (for शिवः). M1.6.7 ज्ञानपाशुपतिं शिवं.

63 a) K3 Kumbh. ed. पांचरात्रस्य; D7 पंचरात्रं तु (for °रात्रस्य). K7 D4.9 कृष्णश्च; Da3.a4 कृत्स्न* (for कृत्स्नस्य). — b) K1.2.4 Kumbh. ed. वक्ता (for वेत्ता). K7 D4.9 स (for तु). D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 वक्ता नारायणः स्वयं. — cd) K7 D4.5.9 [अ]पि; M6 तु (for च). Da4 नृप श्रेष्ठं. Cv ज्ञानेष्वेतेषु राजेंद्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते.

64 a) K3.4 Dn4 यथागम-; B6-9 Da3.a4 D5 °गतं; M6 °योगं; Cs (gloss: यथाश्रद्धम्) °गमं (as in text). K7 D8 D7 T1 G1.3.6 M1.5-7 Cs (gloss: यथोपपत्ति) यथान्यायं; B6.8 Da3.a4 तथा ज्ञानं (for यथाज्ञानं). — b) B7 Dn4 नारायण- (for °णः). Ds1 प्रभुं; D7 पुरा; G3 परः (for प्रभुः). ※ Cs: निष्ठा, परं प्रतिपाद्यम् । ※ — c) K1.2.7 D4.9 चैवम् (for चैनम्). K7 Da3.a4 M1 एव; D7 T1 G1.3.6 M6 अभि- (for एवं).

65 a) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2.3.8 -कर्तारः (for -कर्तारं). — b) K3 प्रविशंति (for प्रवदन्ति). — c) V1 D5 T1 G3 M1.6.7 निष्ठा (for निष्ठां). M1.6.7 नारायण (for °यणम्). M7 ऋषिर् (for °षिं). — d) K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2.3.8 वचो मम (for च वादिनः).

66 a) K3 निःसंचयेषु (for °शयेषु). K1.2.4 सत्त्वेषु; K7 D4.5.9 धर्मेषु; D7 T1 G1.3.6 भूतेषु (for सर्वेषु). — b) K6 V1 B6-9 Da4 स वसते; K7 D4.9 M1.5-7 संवसते (for वसति वै). — c) K7 D9 हेतुकल्पान्; D4 corrupt; D5 °जातान् (for °बलान्). ※ Cn: हेतुबलात्, कुतर्कबलात् । ※ — d) K6 D4 [अ]ध्यावसति. K1.2 मानवान्; K6 Da4 मानवः; Dn4 माधवं (for °वः).

67 a) Bom. Kumbh. ed. पांचरात्र- (for पञ्च°). K1 -विदं; K7 -विदा (for -विदो). M1.6.7 च (for तु). — b) K6 यथाक्रमपरान्; D5 °विदो; G1 यथा चोक्तपरान्. ※ Cp: यथाक्रमपराः, शास्त्रसमर्पितक्रमेणानुष्ठातारः ॥ Cs: यथोक्तपञ्चकालक्रमानुष्ठायिनः । ※ — c) M5 एकांति- (for एकान्त-). — d) Dn4 सा (for ते). G1 हि (for वै).

68 a) K7 om. च. T1 G1.6 योगश्च (for योगं). K6 सनातनस्वे; K7 Dn4 D4.5.9 M1 °नं वै (Dn4 M1 द्वे); Cn (gloss: श्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यन्तशून्ये) °तने द्वे (as in text). — b) Ds1 निखिलाश्च (for °लेन). — c) K1.2.4.7 D5.9 G1 शास्त्रैः; D7 एतत्; T1 G3.6 एते (for सर्वैः). D5 समग्रैर्; D7 समस्ते (for °स्तैर्). K1.2 Ds1 M5 नियुक्तो; D7 T1 G6 निरुक्ते; Cs (gloss: निश्चयेनोक्तः) °क्तो (as in text). — d) D7 T1 G3.6 नारायणं; M5 °यणाद् (for °यणो). G1 पुराणः (for °णम्).

69 a) K6 B7.8 (marg. as in text) समीरणं; Cn (gloss: वेदे विहितम्) °रितं (as in text). — b) B0 om. सर्वे. G1 -जनेषु (for -लोकेषु). T1 G3.6 कश्चित् (for किंचित्). — c) Da4 भवंति (for भवति). K1.4 Da4 Dn4 D4.9 G1 M7 विद्या; K6 दिव्या (for विद्याद्).

[३३८

C. 12. 13713
B. 12. 341(50).1
K. 12. 360. 1

जनमेजय उवाच ।
बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारिणाम् ।
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ २
बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ ३
नमस्कृत्वा तु गुरवे व्यासायामिततेजसे ।
तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४
इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ।
ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम् ॥ ५
उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६

❀ Cn : तस्मादृषेः, नारायणात् । ❀ —d) K1.2.4 D4.9 दिक्ष्वंतरिक्षे; K6.7 V1 B0.6.8.9 दिव्यं(K6 °व्यां)तरीक्षे (for °रिक्षे). K7 D4 वाप्सु; Dn1.n4 D8 चाप्सु (for चाप्सु). K6 B6-9 Da3.a4 चैव; K7 D4.5.9 वापि; V1 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. चेति (for चापि).

Colophon. Ś1 D6 T2 G2 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. —*Sub-parvan*: K1.2.4.6.7 V1 B6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T1 G1.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name*: K1.2.4 B9 G1.6 नारायणीयं; K6 B6 नारायणीये कृष्ण(B6 वेद)-व्यासोत्पत्तिः; K7 D4.5.9 नरनारायणीयं; V1 B0.7.8 Da3.a4 नारायणीये कृष्णद्वैपायनोत्पत्तिः; Dn1 D8 D2.3.8 नारायणीये द्वैपायनोत्पत्तिः; M1.5-7 नारायणीये कृष्णद्वैपायनजन्मकथनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): K6 76; B7 Dn4 174; B3 276; Dn1 G1 175; Da3 T1 G3 177; G6 176; M1.6.7 172; M5 207. —*Śloka no.*: Da4 D8 12; Dn1 75.

338

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 336. 1; 335. 40).

1 1ab is quoted in Śaṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. —a) Da3 reads from ब्रह्मन् up to बहवः (in 2a) on marg. K1.7 D4.9 राजन् (for ब्रह्मन्). —b) D4 तु (for तु). —c) M7 कोप्यत्र (for को ह्यत्र). K6 B6 D8 D5.7.9 T1 G1.3.6 M7 पुरुष- (for पुरुषः). Da3 D4 M1.6.7 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). —d) G1 M1.5-7 का (for को).

2 Da3 reads up to बहवः on marg. After the ref., D7 T1 G1.3.6 read 3-4 transposed. —a) Da3 om. पुरुषा. B7 damaged; M1.6.7 राजन् (for लोके). —b) B7 damaged. K1.2.4 M5 -विचारिणः; K6 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.8 °रणे; V1 °रिणे; M1 °रणाः (for °रिणाम्). —c) K1.2 नैतम्; K6 B6-8 नैवम्; K7 D4.9 नैनम् (for नैतद्). Da3.a4 नैव गच्छंति पुरुषम्.

3 = (var.) 25. Quoted in Śaṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. For the sequence in D7 T1 G1.3.6, cf. v. l. 2. —a) D7 T1 G3.6 M5 हि; M1.6.7 तु (for च). ❀ Cn: पुरुषाणां, पूर्षु उपाधिषु वसताम् । ❀ —b) K1.2.7 D4.9 तथैका (for य°). K4 D8 उद्यते (for उच्यते). —c) K2 यथा तं; K7 D4.9 तमहं (for तथा तं). ❀ Ca: विश्वं, सर्वाधिष्ठातारम् । ❀ —d) K2 व्याख्यास्यापि; Da4 व्याख्यामि च; D7 T1 G1.3.6 M1.5-7 आख्यास्यामि (for व्याख्या°). D7 T1 G6 M1.5-7 गुणातिगं; G3 °गतिं (for °धिकम्).

4 For sequence in D7 T1 G1.3.6, cf. v. l. 2. —a) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 च (for तु). —b) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1.6.7 व्यासाय विदितात्मने. —c) D7 T1 G3.6 M1.5-7 तपोनित्याय. D4 तपोयुक्तावदाताय. —d) D5 वर्णाय (for वन्द्याय). D5 परमात्मने (for °मर्षये).

5 a) G1 वै (for हि). D5 इदं सूक्तं हि पुरुषं. —b) D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 पठ्यते (for पार्थिव). —c) Da3 corrupt. K1 नृतं; K7 कृतं (for ऋतं). D7 T1 G3.6 प्रख्यातम् (for वि°). —d) Dn4 ऋषिं (for ऋषि-). K1 -संगेन; K2.4.6 B6-8 M5 -संघेन; B7 -संहेन (for -सिंहेन). K7 V1 D9 भाषितं; D4 भारत (for चिन्तितम्).

6 D4 om. (hapl.) 6. —a) K1 उत्सर्गेनाप-; D8

समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशां पते ॥ ८
क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ॥ ९
तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन् ।
वैराजसद्ने नित्यं वैजयन्तं निषेवते ॥ १०
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ।
आकाशेनैव योगीशः पुरा त्रिनयनः प्रभुः ॥ ११

ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि ।
अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः ॥ १२
तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना ।
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ १३
उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् ।
स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम् ॥ १४
कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसोः सदा ।
नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः ॥ १५

रुद्र उवाच ।

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६

C. 12. 13729
B. 12. 35. [30]. 17
K. 12. 360. 15

°गैनापि (for °गैणाप-). G1 -वर्गेण (for -वादेन). ❀ Cp : उत्सर्गेणेति, उत्सर्गसिद्धस्य देहात्माभिमावस्य अपदार्थत्वं कपिलादिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ Cs : स्वभावसिद्धो भेदभ्रम उत्सर्गः, तेन कपिलादिभिरात्मनो नानात्वप्रतिपादकानि शास्त्राणि कृतानि । नानात्वनिराकरणमपवादः । तेन पुरुषैक्यप्रतिपादकं शास्त्रं व्यासेन कृतम् । ❀ — b) K1. 2. 4 मुनिभिः (for ऋषिभिः).

7 a) T1 G6 समागतस् (for °सतस्). K6 G1 M6 तद् (for यद्). — b) K1. 2. 4 M5 पुरुषे कार्यम्; K7 D4. 5. 7. 9 °षं स्वेकम्; T1 °षैः काम्यम्; G1 °षैकार्थम्; G3. 6 M1. 7 °षैकास्यम्; M6 °षे शास्त्रम् (for °षैकत्वम्). — d) B8 प्रसादम् (for °दाद्). K1. 2. 4 तस्य तेजसः अमितौ°).

8 a) G1 तत्रापि. — d) K1 त्र्यंभकस्य (sic).

9 b) G1 -सप्रभं. — d) K7 Ds1 सर्वतः (for पर्वत-). D7 T1 G3. 6 पर्वतः परमो नृप.

10 a) K1. 2 Ds1 अत्र; M5 यत्र (for तत्र). K1. 2. 4 -गतिर् (for -गतिं). Dn1 T1 G3. 6 M6 देवम्. Da3. a4 तत्राध्यात्म(Da4 °त्मा)गतिस्त्वेव. ❀ Cs : अध्यात्मगतिम्, आत्मतत्त्वनिर्णयम् । ❀ — b) D7 T1 G3. 6 एकांते (for एकाकी). K6 परिचिंतयन्; Ds1 प्रति°; D3. 5 प्रविचिंतयत्. — c) V1 lacuna; Bo D8 -सदनं; Dn1 D8 D2. 7. 8 T1 G3. 6 M1. 5–7 -सदनात्; Dn4 -सदनी (for °ने). K1. 2. 4 G1 वैराज(G1 °ज्य)नित्यः स (G1 स) तदा. ❀ Ca : वैराजं, मेरौ ब्रह्मणः सदनम् । ❀ — V1 reads 10c on marg. — d) K1. 7 V1 D7 वैजयंत-; Ds1 °यंते (for °यन्तं). D4 निषेवत; D7 निषेविते (for °वते).

11 e) K1 G1 योगी तु; K2. 4 योगे तु; K7 D4. 9 योगेशः; D5 योगी स (for योगीशः). K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आकाशेन महा(D8 [marg. ; *sec. m.*] पुरा)योगी. — f) K1. 2. 4 G1 पुत्रस् (for पुरा). Da4 पुनः (for प्रभुः).

12 a) G1 ततश्च (for ततः खान्). Ds1 निःपपात. Ds1 [अ]प्सु (for [आ]शु). — b) Da4 Dn4 -मूर्धनी. — c) M1. 6. 7 भवः (for [अ]भवत्). K1 प्रीते; Da4 प्रीतौ; D7 T1 G3. 6 भीतो (for प्रीतो).

13 b) D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K6 सर्वेन (for सव्येन). — d) K7 D4. 5. 9 भुवनेशः (for प्रभुरेकः). B8 सनातनः (for प्रजापतिः).

14 b) K7 D4. 9 शिरस्याघ्रातमात्मजं; D5 निरस्याघ्रायमात्मजं (corrupt). — Before 14cd, K1. 2. 4. 7 Dn1 D4. 5. 9 G1 M1. 5–7 ins. ब्रह्मोवाच; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 8 पितामह उवाच. — c) K7 मया (for महा-). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 G1 M1. 7 -योगिन् (for -बाहो). — d) K2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). V1 D5 G1 मेंतिके; M5 चांतिकं (for मेऽन्तिकम्).

15 a) V1 वत्स; D7 तत्र (for पुत्र). — b) D7 -तपसे; T1 G3. 6 -तपसः (for °सोः). V1 स्म भोः; Da4 यदा; D5 तदा (for सदा). — c) D7 T1 G3. 6 M5 हि त्वं (by transp.). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 G1 त्वं चैवोग्रतपा नित्यं. — d) M5 तस्मात् (for ततः). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 [अ]हं (for ते). K7 D4. 9 तव; D7 T1 G1. 3. 6 M1. 5–7 तपः (for पुनः).

C. 12. 13730
B. 12. 351(50). 16
K. 12. 360. 16

चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया ।
ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम् ॥ १७
कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते ।
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह ॥ १८
किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम् ।
सुरासुरैरध्युषितमृषिभिश्चामितप्रभैः ॥ १९
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं संनिषेवितम् ।
उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ।
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् ॥ २१

रुद्र उवाच ।

बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा ।
सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्स चैकः पुरुषो विराट् ॥ २२
को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वया वै पुरुषोत्तमः ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे ॥ २३

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पुरुषाः पुत्र ये त्वया समुदाहृताः ।
एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ।
आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ॥ २४

---

16 a) K7 Da4 Dn4 (by corr. as in text) M6 भगवान्. — b) K1 V1 D7 T1 G1.3.6 M1.6.7 -तपसो मम (for °सोमम). — D7 repeats 16^{cd} after 17. — d) Bo.3 Dn1 Ds D2.3.8 त्वथ; Da4 Dn4 त्वया (for तथा).

17 a) K7 D4.9 T1 G3.6 चिराद् (for चिर-). K1.2.4.7 D4.5.7.9 T1 G3.6 [ऽ]सि भगवन् (for हि भगवान्). G1 चिरं द्रष्टासि भगवन्. — b) T1 (before corr. as in text) मम (for मया). D7 वैराजे ह मनो मया. — c) K7 D4.5.7.9 [ऽ]स्मि (for ऽहं). D8 पर्वते. K7 Da4 प्राप्तम्. — d) K1.2.7 इमं; G1 स मे (for त्विमं). — After 17, D7 repeats 16^{cd}.

18 a) G1 याति वापि (for चापि हि मे). Da3 om. मे. — b) K1.2 चैकांतगमनेन; Dn4 एकांताग°. K7 D9 मे; D7 T1 G3.6 वै (for ते). — K1.2.7 D4.9 G1 om. 18^{cd}. — c) M1.6.7 अप्यल्पं (for अल्पं हि).

19 a) Ds1 कं (for किं). K6.7 Dn4 Ds D4.5.7.9 T1 G1.3.6 तु (for नु). K1 तत्सदन-; Cv (gloss: सत्यलोकं) तत्सदनं (as in text). — b) K4 क्षुत्पिपासादि- (for °साविवि-). — c) M5 पुरा सुरैर्. K2 अभ्युषितम्; Dn4 अभ्यु°; G1 अच्युतितम् (for अध्युषितम्). — d) G1 -प्रभो (for -प्रभैः).

20 a) K1.2 om. up to सततं. — b) K1.2.4 **सेवितं; K7 संनिवेशितं; Ds1 D2 तं निषे(Ds1 °से)- वितं (for संनिषे°). — c) K2 उत्सृजेमं; D7 T1 G3.6 M5 °ज्यैनं; G1 °ज्यैवं; M1.6.7 °ज्यैतं (for °ज्येमं). — d) D7 T1 G3.6 M5 एकांतं; M7 एकाकिः (for °की). M1.7 अपि (for असि). — After 20, K1.2.4 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K1.2.4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4 नारायणीयं].

21 D6 om. (hapl.) 21–23. V1 reads the ref. on marg. — a) K1.2 विशिष्टोयं (for वैजयन्तो). — b) K2 सेविते (for सेव्यते). — c) K1.2.6 तत्र (for अत्र). Da4 Ds1 [ऐ]काग्र्येण (for [ए]काग्रेण). — d) K2.4 चिंतते.

22 D6 om. 22 (cf. v. l. 21). K2.4 om. (hapl.) 22. V1 reads the ref. on marg.; the ref. is damaged in G1. — b) D7 दृष्टः (for सृष्टाः). — c) K1 Dn4 सृजंते; D4 सृज्यंत; D7 साक्ष्यंते; T1 G3.6 सृक्ष्यंते (for सृज्यन्ते). K1.7 D4.9 सम्यक् (for ब्रह्मन्). — d) K1 G1 कस् (for स). K1 त्वेकः; K6 वैकः; D7 T1 G3.6 M1.5–7 च कः; G1 त्वेष (for चैकः). Dn4 om. (hapl.) from पुरुषो up to बहवः (in 24^{a}).

23 Dn4 D6 om. 23 (cf. v. l. 22, 21). — a) D7 T1 G3.6 यो (for को). K1.2.4 न्वसौ (for ह्यसौ). K2 चिंतते. — b) K7 D9 त्वयैषः; Bo.3 Dn1 Ds D2–4.7.8 T1 G3.6 M1.5–7 त्वयैकः (for त्वया वै). After वै, G1 is mostly damaged for the rest of the adhy. K1.2.4 B7.8 Da3.a4 Ds1 D4 पुरुषोत्तम. — c) K1 एतं; K2 एनं (for एतन्). K7 D4.7.9 T1 G3.6 M1.5–7 छिंधि (for ब्रूहि). — d) K7 D7 T1 G1.6 M1.5–7 परं (for महत्). K1.2.4 मम; D9 प्रभो (for हि मे).

24 Dn4 om. up to बहवः (cf. v. l. 22). G1 damaged. — a) Da4 यत्र (for पुत्र). — b) K1,

बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ।
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥]

[३३९

ब्रह्मोवाच ।
शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥ २
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।

C. 12. 13742
B. 12. 352[1].3
K. 12. 361. 3

---

3. 4 यस्त्वया; D2. 8 त्वया ये (by transp.). K1. 2. 4 समुदाहृतं. — cd) Ca एनत् (for एतद्). D5 मैवम्; D7 T1 G3. 6 चैवम्; M1. 7 नैतद् (for नैवम्). ❀ Ca: एवमेनदिति। सत्यमुक्तमिदं त्वया यद्बहवः पुरुषा इति। किं तु अतिक्रान्तम्, अतिक्रमरूपमिदम्। तत्रैवं न द्रष्टव्यम् ॥ Cs: अतिक्रान्तं, विचारमन्तरेणैव निश्चितम् ॥ Cv: एतत् त्वयोक्तं पुरुषबहुत्वं, एवं भवत्येव। एतेभ्यः अतिक्रान्तं, अतिशयितं दैवमपि द्रष्टव्यम्। ❀ — e) K1. 2 आदा(K2 °धा)नं तु; B7 आधारस्तु; D7 T1 G3. 6 आधारत्वं; Ca (gloss: आधारत्वं) Cn (gloss: अधिष्ठानं) °रं तु (as in text). K1. 2. 7 D4. 5. 9 प्रवक्ष्येहं; Dn4 प्रवक्षामि. — f) K7 D4. 9 तत्; D7 T1 G3. 6 M5 वै (for ते).

25 = (var.) 3; quoted in Śaṃ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. G1 damaged. — a) K1. 2. 7 D4. 5 च; M1. 7 तु (for स). — b) K1. 2 तथैका; B8 यथैको (for °का). ❀ Ca: योनिः कारणम्, आत्मेच्छया नानालिङ्गशरीरनिर्माणद्वारा। ❀ — c) K1. 2. 4 ते (for तं). M5 परमं (for पुरुषं). B6 (marg.). 8 (marg. as in text) दिव्यं; M1. 7 सर्वं; Cn (gloss: विराजं) विश्वं (as in text). — d) K7 D4. 5. 9 M1. 5–7 परमं (M1. 7 पुरुषाः; M5 पुरुषं; M6 शृणुष्व) सुरसत्तम (K7 °मः; M5 °मं); Da3. a4 परमं सुखमुत्तमं; D7 T1 G3. 6 आख्यास्यामि गुणातिगं (D7 °गतं). ❀ Cn: परमं, सूत्रात्मानं सुमहत्तमं कारणम्। ❀ — G6 reads 25cd on marg. — e) D5 om. (hapl.) निर्गुणं. K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 D5 निर्गुणीभूत्वा (B7 Da3. a4 °ता). — f) D7 परं पदं (for सनातनम्).

Colophon damaged in G1; Ś1 D6 T2 G2 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 T1 G6 M1. 5–7 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 8 नारायणीयं; K7 D4. 5. 9 नरनारायणीयं; D7 T1 G6 M1. 5–7 नारायणीये (om. in D7 T1) ब्रह्मरुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 77; K7 D4. 9 17; B7 Dn4 175; B8 277; Dn1 176; Ds2 D7 G3 178; T1 G6 177; M1. 6. 7 173; M5 208. — *Śloka no.:* Da4 26; Dn1. n4 D8 27.

339

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 T2 G2 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 336. 1; 335. 40).

1 G1 om. the ref. — a) G1 damaged from शृणु up to साक्षि (in 4e). K1. 2. 4 D7 T1 G3. 6 M1. 5–7 ह्येकः (for ह्येष). — c) K2 प्रमेयश्च; B7 [अ]व्ययश्चैव (for [अ]प्रमेयश्च). — d) Da4 सर्वगस्य; D5 °योगे (for °गश्च). K1. 2. 4. 7 D4. 5. 9 निगद्यते (for निरुच्यते).

2 G1 damaged. — a) K7 D4. 9 transp. न and स. K7 दृष्टं (for द्रष्टुं). — D7 om. 2b–3e. — b) K7 D5 सत्तमः; Da4 सत्तमं. — c) K4 सगुणा; B0 Da3. a4 M5 °णैर् (for °णो). K6 B6–8 Dn1 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो (K6 °ज्ञो); M1. 6. 7 °णैर्निर्गुणो दृश्यो. ❀ Cn: सगुणैः, बुद्धीन्द्रियादिसहितैः। निर्गुणैः कामादिहीनैर्मुक्तैः। ❀ — d) D5 त्वसौ (for ह्यसौ).

3 D7 om. 3abc (cf. v. l. 2). G1 damaged. — a) Da4 D4 अशरीर; D5 G3 lacuna (for °रः). ❀ Ca:

C. 12. 13742
B. 12. 352[1]. 3
K. 12. 361. 3

वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥ ३
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ ४
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ।
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ६
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेन केनचित् ।
सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम् ॥ ७
चिन्तयामि गतिं चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तमाम् ।
यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तं सनातनम् ॥ ८
तस्यैकत्वं महत्त्वं हि स चैकः पुरुषः स्मृतः ।
महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकः सनातनः ॥ ९
एको हुताशो बहुधा समिध्यते
एकः सूर्यस्तपसां योनिरेका ।
एको वायुर्बहुधा वाति लोके
महोदधिश्चाम्भसां योनिरेकः ।
पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूप-

अस्मदादयः पुनर्निजकर्मार्जितशरीरनियतशक्तयः । स पुनः सर्वशरीरेषु एक एवाव्याहतशक्तिः । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः (Ch. Up. 8. 12. 1) इति श्रुतेः । ❀ — K7 om. (hapl.) 3[ie]. — [b]) D5 सर्वासु (for सर्वेषु). K3 विवसति (for निव°). — [d]) K7 D4.9 च (for स). K1.2.4 G8 लिप्येत (for लिप्यति). K1.2.4 D5 कर्मणा; K6 °सु (for °भिः).

4 Quoted in the Śaṁ. Bh. on Ved. Sū. II. i. 1. G1 damaged up to साक्षि. — [b]) D4 वान्ये (for चान्ये). G8 M1.5–7 देहि- (for देह-). D7 Śaṁ. Bhāṣya -संस्थिताः (for -संज्ञिताः). — [c]) K7 D4.9 सर्वेषु (for सर्वेषां). Dn4 D7 साक्षिभूते (for °भूतो). D7 T1 G6 M5 हि; M1.6.7 [ऽ]यं (for ऽसौ).

5 [a]) K1 विश्वभुजौ. — [b]) K6 -नाशिकः (for -नासिकः). — 5[cd] is damaged in G1. — [c]) Ds1 सर्वेषु (for क्षेत्रेषु). — [d]) K4 स्वैरे चारी; K6 सैव चारी (for स्वैरचारी). K7 तथा सुखं.

6 6[abc] is partly damaged in G1. — [a]) K1.2 च; D7 T1 G3.6 स (for हि). — [b]) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds1 D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. बीजं (K6 जीवं) चापि; Ds2 बीजं वापि; D7 बीजा वापि (for बीजानि च). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Kumbh. ed. शुभाशुभं (for °शुभे).

7 [a]) K1 नागतिं; G1.3 न गतिर् (for नागतिर्). K3 G8 नागतिस्; Da4 lacuna; G1 न मतिस् (for न गतिस्). — [b]) K1 D7 T1 G6 ज्ञेयो (for ज्ञेया). K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. भूतेषु (for भूतेन). G1 ज्ञायते च न केनचित्. — [d]) K1.2.4 D5 G1 परंतप (for यथाक्रमम्).

8 [a]) V1 चिंतयामीति (hypermetric); D7 °याम्म- (for °यामि). K1.2.7 V1 D4 G1.3 M5 तस्य (for चास्य). — [b]) G1 damaged. K7 न गतिर्; B6.8 Ds1 D4.9 T1 G3.6 M1.5–7 नागतिं; Da4 D7 नागतिर् (for न गतिं). K6 वेत्ति (for वेद्मि). K6 चोत्तरं; Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 G3.6 C8 (gloss: मनोवाचातिक्रान्तां) Kumbh. ed. चोत्तरां; D5.7 चोत्तमं (for °माम्). — [c]) B8 अथ ज्ञानं (for यथाज्ञानं). K7 D5.7 प्र- (for तु). — [d]) K4 पूरुषं. K4 V1 Bo Dn1.n4 Ds D2.3.7.8 T1 G3.6 Kumbh. ed. तु (for तं).

9 T1 om. (hapl.) 9. — [a]) K1 G6 M1.6.7 [ए]कस्य; K3 G3 °त्व- (for °त्वं). K2.4 M5 ममत्वं (for महत्त्वं). K7 B7.9 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 Kumbh. ed. च; Da3.a4 वै (for हि). — [b]) Da4 om. स. K1.2 चैव (for चैकः). Da3.a4 उच्यते (for स्मृतः). — [c]) K1.2.4 V1 D5.7 G1 M1.6.7 हि (for स). — [d]) Da4 D4 बिभर्तैकः; Dn4 बिभक्ष्यैकः; Ds1 विवर्तैकः; G1 वहत्येष (for बिभर्त्येकः).

10 [a]) Dn4 om. हुताशो. K6 B6–8 T1 G3.6 M1.5–7 समिद्धः; D4.5 समिध्यत; D7 °ध्य (for °ध्यते). — [b]) K1.2 चैकः; B7 एक- (for एकः). K1.2.4 तमसां; K6 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 Kumbh. ed. तपसो; K7 Ds D5.9 T1 G3.6 M5.6 C8 (gloss: स्वरश्मीनां) तपतां; V1 तेजसो; Bo तपते (for °सां). K1.2.4 यो निहंता; Da4 G1 योनिरेकः; D5.7 °रेव (for °रेका). — [c]) Ds1 बहुधा भाति; G1 बहुव्यापीह (for बहुधा वाति). ❀ C8: बहुधा वाति, आवहप्रवहनिवहसंवहादिरूपेण । ❀ — [d]) Ds1 चांभसा (for चाम्भसां). K7 D9 T1 G3.6 M5 एका (for एकः). — [e]) K1 एको; K3 लोको (for चैको). K1 निर्गुण- (for °णो). D4 G1

स्तं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ १०
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम् ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ ११
अचिन्त्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयम् ।
विचरेद्यो यतिर्यत्तः स गच्छेत्पुरुषं प्रभुम् ॥ १२
एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
एकात्मानं तथात्मानमपरेऽध्यात्मचिन्तकाः ॥ १३
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १४
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ।
ससप्तदशकेनापि राशिना युज्यते हि सः ।
एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ १५
यत्तत्कृत्स्नं लोकतन्त्रस्य धाम
वेद्यं परं बोधनीयं *सबोद्धृ ।
मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशितव्यं

C. 12. 13757
B. 12. 352(1). 17
K. 12. 361. 17

विश्वरूपं (for °रूपम्). ॐ Cn: निर्गुणोऽपि मायया विश्वरूपो भवति । ॐ — f) Da3 निर्गुण-; M7 निर्गुणाः (for °णं). B7 T1 G6 M6.7 पुरुषाश्च; G8 पुरुषश्च (for °षं). Dn4 वा च (for च). K1.2 D5 तं वै पुरुषं निर्गुणास्त्वाश्र (D5 °णं चाश्र)यंति; V1 D7 तं वै पुरुषं निर्गुणं चाविशंति (D7 °णं चापयंति); G1 तं पूरुषा निर्गुणाश्च श्रयंति.

11 11^{ab} is partly damaged in V1. — a) K1 गुणोमयं (for गुणमयं). D4.8 सर्व- (for सर्वं). — b) K1.2 हित्वा कर्म (by transp.); K7 कर्म हित्वा. — c) K1.2.4.7 D4.9 G1 हित्वा; Da4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). ॐ Cp: सत्यं, कारणम्, कार्यापेक्षया । अनृतं, कार्यम्, कारणापेक्षया । ॐ — d) K1.2 चैवं; G8 ह्येवं (for एवं).

12 a) K1.4 चामितं; K2 चाति तं; G1 अमितं (for चापि तं). B6 हित्वा (for ज्ञात्वा). — b) K1.2 V1 G1 भावं; M1.7 भावः (for भाव-). K7 D9 -शूक्ष्मं; V1 Ds1 T1 G1.3.6 -सूक्ष्म- (for -सूक्ष्मं). D5.7 चतुष्टितं (for °ष्टयम्). ॐ Cn: अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवापरपर्यायमधिदैवं, विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धब्रह्मरूपमध्यात्मं, विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयम् ॥ Cs: अव्यक्तं, महानहंकारो भूततन्मात्रपञ्चकं च सूक्ष्मचतुष्टयम् ॥ Cv: वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यं रूपचतुष्टयम् । ॐ — c) K7 D4.8 विचरति; T1 G3.6 विचरन्यो (for °रेद्यो). K2 याति यत्तः; K7 Bo Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 Kumbh. ed. [ऽ]समुन्नद्धः (D4 °द्धाः); D5 यतिर्ह्यंतः; D7 यतिं दांतं; T1 G3.6 M1.5.6 यतिर्युक्तः; G1 M7 यतियुक्तः (for यतिर्यत्तः). — d) K4 Dn4 D8 D2.8 Kumbh. ed. शुभं; K7 Dn1 D4.9 G1 परं (for प्रभुम्). K1.2 D8 स गच्छेत्परमां गतिं (D8 °मं शुभं).

13 a) K1.7 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2–4.8.9 G1 Cp.8.v एकं (for एवं). — b) D8 पंडितः. — c) K7 यथात्मानम्. T1 G3.6 एकाध्यात्मं तथाध्यात्म. — d) K7 D4.9 T1 G3.6 परम् (for अपरे). K1.2 V1 Bo D5.7 G1 ध्यान-; K4.6 B6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 ज्ञान- (for ऽध्यात्म-).

14 a) Da4 ये (for यः). — b) D8 T1 G1.3.6 M1.5–7 Kumbh. ed. नित्यो (for नित्यं). G1 M7 निर्गुण- (for °णः). Da4 प्रभुः (for स्मृतः). — After 14^{cd}, K7 reads 15^{ef} for the first time, repeating it in its proper place. — K1.2.4 om. (hapl.) 14^{c}–15^{d}. 14^{ef} is quoted in Śāṃ. Bhā. on Ved. Sū. II. iii. 47. — e) K7 V1 D4.5.7.9 M8 कर्मफलैः; T1 G3.6 मलैश्चापि (for फलै°). G1 स कर्मणा न लिप्येत. — f) D8 पर्वपत्रम् (for पद्म°).

15 K1.2.4 om. 15^{abcd} (cf. v. l. 14). — a) M5 च परो (for त्वपरो). G1 परमात्मा परो योसौ. — b) B7 मोक्षबंधः (for °बन्धैः). B6 प्र- (for स). Bo उच्यते (for युज्यते). T1 G3.6 मोक्षविद्यः स उच्यते. — cd) T1 G3.6 शरीरी (for राशिना). V1 Bo.6.7.8 (orig.).9 Dn1 Ds1 D2.3.8 M1.5–7 Kumbh. ed. च सः; G3.6 [ऽ]ति सः (for हि सः). K6 B8 (marg.) Dn4 राशिना युज्यतेवशः. ॐ Cn. p: सप्तदशकेन राशिना, लिङ्गशरीरेण ॥ Cv: पञ्चभूतमनोबुद्ध्याख्यसप्तसहितेन दशकेन, इन्द्रियाणां दशकेन । ॐ — K7 reads 15^{ef} for the first time after 14^{cd}. — e) G1 एवं बहुविधं प्रोक्तं. — f) K7 (both times) D4.9 पुराणज्ञैर् (for पुरुषस्ते).

16 a) K1.2.4 स वै; Dn1 यत्तु; D8 यत्; T1 G3.6 यद्यत्; G1 एतत् (for यत्तत्). K1 कृत्स्नां (for कृत्स्नं). M7 साम; Cn (gloss: प्रकाशकं चिज्ज्योतिः) धाम (as in text). ॐ Cv: लोकतन्त्रस्य, लोकव्यापारस्य । धाम, आधारभूतम् । ॐ — b) G1 पारं (for परं). Da3 बोधनीयैश्च; Dn1.n4 बोधनीयः (for °नीयं). K1.2.4 M1.6.7 स बोद्धं; K6.7 D4.9 सुबुद्धैः; V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 स (Da3.a4 च)

C. 12. 13758
C. 12. 352(1).17
K. 12. 351. 17

घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयम् ॥ १६
द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयं
ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च ।
यद्वै प्रोक्तं गुणसाम्यं प्रधानं
नित्यं चैतच्छाश्वतं चाव्ययं च ॥ १७
यद्वै सूते धातुराद्यं निधानं
तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम् ।
यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु
आशीर्युक्तं तद्धि तस्योपभोज्यम् ॥ १८
देवाः सर्वे मुनयः साधु दान्ता-
स्तं प्राग्यज्ञैर्यज्ञभागं यजन्ते ।
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ।
मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरं च
सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ १९
चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति ।

बोद्धा; T_1 $G_{3.6}$ च बोध्यं; G_1 सुबुध्यं; M_5 च वेद्यं; Kumbh. ed. च वेदैः (for *सबोद्धृ). — ^{c}) K_6 सतां (for मन्ता). T_1 $M_{1.6.7}$ मान्यं; $G_{3.6}$ मन्यं (for मन्तव्यं). K_1 रमणीयं रसं च; K_3 मरणीयं च रंता (sic); K_4 रमणीयं चरंतां; K_6 V_1 B_{6-9} D_8 (both also as in text) $D_{5.7}$ रसिता रसनीयं (B_6 om. रसनीयं); B_0 प्रासिता प्रासनीयं; $D_{a3.a4}$ श्राविता श्रावणीयं; G_1 रसनीयं रसं च (for प्राशिता प्राशितव्यं). — After 16^c, D_{n1} reads 17^a for the first time, repeating it in its proper place. — ^{d}) B_6 damaged. M_7 प्रात- (for घ्राता). K_3 स्पर्शता; M_7 lacuna. K_1 स्पर्शिनीयं; M_7 स्पर्शनि (sic). D_{n4} (also as in text) D_8 (before corr. as in text) ज्ञेयं ज्ञाता रसिता रसनीयं.

17. V_1 reads 17 on marg. D_{n1} reads 17^a for the first time after 16^c. — ^{a}) B_6 damaged. D_{a3} द्रष्टा द्रष्टव्य-; T_1 द्रष्टा दृष्टं; $G_{3.6}$ द्रष्टा दृश्यं (for द्रष्टा द्रष्टव्यं). K_3 श्रावता; G_1 श्रावितं. D_{n1} (first time) रसिता रसनीयं (for श्राविता श्रावणीयं). — ^{b}) K_3 ज्ञात्वा (for ज्ञाता). K_7 $D_{4.9}$ M_6 गुणयुक् (for सगुणं). $M_{1.6.7}$ निर्गुणश्च. — ^{c}) K_6 B_{6-9} $D_{a3.a4}$ गुणसंपत्-; B_0 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. तात सम्यक् (for गुणसाम्यं). K_1 प्रदानं (for प्रधानं). — ^{d}) $K_{1.3}$ सत्यं (for नित्यं). B_9 शाश्वतश्च. K_7 चैतच्छाश्वतं नित्यं चाव्ययं च.

18 ^{a}) B_6 (marg. as in text)$_{7-9}$ $D_{a3.a4}$ धात्रि (B_8 $D_{a3.a4}$ °त्रे) चाद्यं (for धातुराद्यं). B_{6-9} $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.8}$ Kumbh. ed. विधानं (for नि°). $K_{1.2.4}$ V_1 G_1 बिभर्ति सूते यच्च तत्तत्प्र(K_4 सूते यत्तत्तत्प्र-; V_1 सूतं यद्वै तत्प्र-; G_1 सूते यच्च वै तत्प्र)-धानं; $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ यद्वै सूतं तत भाद्यं निधानं; B_0 यद्वै धत्ते सूते चाद्यं विधानं; T_1 $G_{3.6}$ धत्ते सूते वस्तु चाद्यं प्रधानं; $M_{1.6.7}$ यद्वै सूते बिभर्तिराद्यं (M_7 °र्ति चान्यं) प्रधानं; M_5 बिभर्ति सूते यच्च वै तत्प्रधानं. — ^{b}) K_1 विप्रः संतं; $K_{3.4}$ विप्राः संतं; V_1 G_1 विप्राः सर्वे; D_{a4} यद्वै विप्रा; T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ तं वै विप्राः (M_7 °प्रा) (for तद्वै विप्राः). G_1 प्रवदंतीति रुद्धं; M_7 °दंते विरुद्धं. ❀ Cn: विप्राः, पूर्णज्ञाना ब्राह्मणाः । अनिरुद्धम्, अहंकाराख्यम् । ❀ — ^{c}) M_5 सूते (for लोके). D_{n1} वैदिके (for °कं). K_6 सासु (for साधु). — ^{d}) K_3 आसीर्युक्तं; K_6 आशीयुक्तं; T_1 $G_{3.6}$ नाशीर्युक्तं. $K_{1.2.4}$ G_1 Kumbh. ed. तस्योपभोग्यं (K_3 °गं); K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ तस्यैव भाव्यं; K_7 $D_{4.5.7}$ तस्योपयोज्यं (K_7 °युक्तं) (for °भोज्यम्).

19 ^{a}) $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{3.6}$ शांतास् (for दान्तास्). — ^{b}) K_7 $D_{4.5.7.9}$ प्रत्यग्यज्ञे ($D_{5.7}$ °ज्ञैर्); B_7 $D_{a3.a4}$ तं वाग्यज्ञैर्; $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3}$ T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ Kumbh. ed. Cv (gloss: यज्ञशालायां) तं प्राग्वंशे; G_1 दत्तं प्राज्ञैर् (for तं प्राग्यज्ञैर्). $K_{1.2.4}$ $B_{0.8}$ (marg.) D_5 य(K_3 या)ज्ञभाजं; D_7 यजमानं; T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ यज्ञभागैर् (for °भागं). K_1 $B_{6.7}$ $D_{n1.n4}$ $D_{2.4.8.9}$ G_1 Kumbh. ed. भजंते; K_7 यजंति; $D_{5.7}$ भजंति (for यजन्ते). — ^{c}) B_7 ब्रह्म. K_7 $D_{4.9}$ आदिर्; T_1 $G_{3.6}$ चाद्य; G_1 [अ]प्यहम् (for आद्य). — ^{d}) D_{n4} प्रसूतौ (for °तः). — ^{e}) B_6 त्वत्तो (for मत्तो). K_7 V_1 $D_{4.5.7.9}$ G_1 स्थावरं जङ्गमं (by transp.). — ^{f}) K_7 $D_{4.5.7.9}$ T_1 $G_{3.6}$ M_6 च; D_{n1} [अ]पि (for हि). K_7 om. पुत्र. $M_{1.7}$ सर्वे वेदाः संरंभस्याच्छ पुत्रः (sic).

20 ^{a}) K_3 चतुर्वियुक्तः; $D_{a3.a4}$ चतुर्विभक्ताः; $D_{4.9}$ °र्विभक्त°; T_1 $G_{3.6}$ सर्वैर्विभक्तः. ❀ Cn: चतुर्धा, वासुदेवादिरूपेण विभक्तः, चतुर्विभक्तः । ❀ — ^{b}) $K_{1.4}$ G_1 क्रीडंते स; K_3 क्रीडयंते; K_7 $D_{4.9}$ प्रक्रीडति (for स क्री°). $K_{1.2.4}$ G_1 यथेच्छकं (for °च्छति). — ^{c}) $D_{4.9}$ एकः (for एवं). $K_{1.2.4}$ एष (for एव). K_6 V_1 $B_{0.6-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ G_1 M_5 Kumbh.

एवं स एव भगवाञ्ज्ञानेन प्रतिबोधितः ॥ २०
एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।
सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥]

३४०

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि मे भवान् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलोदयः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २
यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
अपि च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथाम् ।
पुरा शक्रस्य कथितां नारदेन सुरर्षिणा ॥ ४

C. 12. 13767
B. 12. 353(2). 4
K. 12. 367. 4

ed. एवं स (V1 स एव) भगवान्स्वेन (K6 °ञ्श्वेत°; G1 °निति; Kumbh. ed. °न्देवः). — ^{d}) D5 भातेन (for ज्ञानेन). K1.2.4 स्वेन ज्ञानेन शोधयन्; K7 D4.9 T1 G2.6 M1.6.7 स्वेन ज्ञानेन बोधयन् (K7 बोधयेत्; T1 G2.6 बोधयत्); G1 तेन **न शोधयेत्; M5 ज्ञानेनैवानुबोधयन्.

21 . D7 om 21^{ab}. — ^{b}) K7 D4.9 -पृच्छते (for -पृच्छतः). — ^{c}) Da4 सांख्यज्ञानेन विस्तारं. — ^{d}) D5.7 तथैतद् (for यथावद्). K7 D4.9 -वर्तितं; D5 -वर्तिनः; D7 T1 G2.6 -वर्णितः (for -वर्णितम्).

Colophon. Ś1 D6 T2 G2 missing: K3.5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D5 D2–4.7–9 T1 G1.3.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1.2.4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 D5 D2.3.8 G3.6 M1.5–7 नारायणीयं समाप्तं (K1 Da1 संपूर्णं); K7 D4.9 नरनारायणीयं समाप्तं; D5 नरनारायणीयं; D7 G1 नारायणीयं; M5 (also) महापुरुषकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 78; B7 Dn4 176; B8 278; Dn1 G1 177; Da3 G3.6 179; D8 172; T1 G6 178; M1.5 (orig.).6.7 174; M5 (*sup. lin.*) 209. — *Śloka no.:* Da4 Dn4 23; Dn1 25.

340

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 (cf. v. l. 12. 336, 65; 283. 15). The portion from 1 up to the end of the parvan is lost on missing fol. in G1.

1 = (var.) 12. 168. 1. T2 G2 om. 1–3. M5 om. the ref. — ^{a}) K1.2.4 धर्मः पितामहेनोक्तो. — ^{b}) K6 प्रजाः (for शुभाः). K1.2.4 M1.6.7 राजधर्माश्रिताः शुभाः; B8 मोक्षधर्माः श्रिताः शुभाः; Da3.a4 मोक्षधर्माश्च शाश्वताः. — ^{c}) K2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). — ^{d}) V1 Bo. 6–9 Dn1 Da3 D3.5.7.9 T1 G3.6 अर्हति (for °सि). M1.6.7 मेनघ; M5 भारत (for मे भवान्). K1 corrupt.

2 = (var.) 12. 168. 2. T2 G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) K4.6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 स्वर्गः; K7 D4.5.7.9 सत्य-; D8 C8 (gloss: अवश्यानुष्ठेयः) सत्यः; T1 G3.6 सम्यक् (for स्वर्ग्यः). K2.4 सत्यफलं तपः; K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2. 3.8 M5 °फलं महत्; K7 D4.9 -शौचफलोदयः; V1 सत्यतपं फलं; D5.7 -शौचफलं तपः (for सत्यफलोदयः). K1 स्वश्या सत्यं छलं तपः (sic). — ^{c}) K1 बहुरूपादस्य; K2 बहुत्वादस्य; K7 D4.9 °शाखस्य; Da4 °भारस्य (for °द्वारस्य). Bo om. (hapl.) धर्मस्य. — ^{d}) D4 विकला; M1.7 °फलाः (for °फला). K7 Da1 D4 M1.7 क्रियाः (for क्रिया).

3 T2 G2 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B3.7.9 Dn1.n4 D8 D3.8.9 T1 G3.6 M1.5–7 च (for तु). — ^{b}) K7 D4 om. one यो. K1.2 धावति (for याति वि-). Da3 om. वि. D7 यो जानाति विनिश्चयं.

4 G2 reads 12. 340. 4 — 12. 353. 9 after 12.

C. 12. 12788
B. 12. 352(2). 5
K. 12. 362. 5

सुरर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ।
पर्येति क्रमशो लोकान्वायुरव्याहतो यथा ॥ ५
स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः ।
सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ६
तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ।
ब्रह्मर्षे किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ७
यथा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत् ॥ ८
न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किंचन ।
श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ९
तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ।
आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथाम् ॥ १०
यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।
कथां कथितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

---

168. 3; T2 reads the same after 12. 168. 5. —a) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 इमां (for अपि). —b) K1 स्रोतुम् (for श्रो°). G3 इच्छामि (for अर्हसि). T2 चेत् (for मे). —d) K5. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 महर्षिणा; G3 महात्मना (for सुरर्षिणा).

5 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. —a) K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3 महर्षिर् (for सुरर्षिर्). —b) D2 reads from संमतः up to त्रैलोक्यं (in 8b) twice. D5. 7 °सेवितः (for °संमतः). —c) Da3 D5 D8 (*sup. lin.*) क्रमतो (Da3 °तो); D8 क्रमतां (for °शो). —T2 om. 5cd. —d) M1. 5–7 अभ्यागतो (for अव्याहतो). K6 बाहुर्व्याहतो यथा.

6 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. For the repetition in D2, cf. v. l. 5. —a) T1 G3. 6 महात्मासौ; T2 महामुनिर् (for महेष्वास). —b) T2 गत्वा (for गतः). —T2 om. 6c. —c) K1. 2. 4. 7 D4. 5. 7. 9 सुरेंद्रेण (for महे°). —d) K2. 4 प्रत्यासन्नतरो; K7 °सन्नगता; T1 °सन्नरतो; T2 G3. 6 प्रीत्यासनगतो (G3. 6 °रतो) (for प्रत्यासन्नगतो). K1 प्रत्यसश्चरसि सार्षिवत् (sic).

7 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. For the repetition in D2, cf. v. l. 5. —a) K7 तं ततः क्षणम्; T1 G3. 6 कृतलक्षणम् (for तं कृतक्ष°). —c) K1. 6 Bo. 6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D2 (both times). 3–5. 7–9 महर्षे (for ब्रह्मर्षे). Da1 कंचिद् (for किं°). —d) D8 अपि (for अस्ति). G3 तव (for त्वया).

8 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. For the repetition in D2, cf. v. l. 5. B6 partly damaged. —a) K7 D4. 9 तथा; Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2 (both times). 3. 8 यदा; T G3. 6 वद (for यथा). K1. 2. 4 V1 G3 त्वमसि; K6 B3. 9 Da3. a4 त्वमिह; K7 D5. 7. 9 भ्रमसि; D3 नमसि (for त्वमपि). T2 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे). —c) K3 Bo. 9 T1 G3. 6 °कौतूहलं (for °हलो). —d) K1 सिद्धिश् (for सिद्धश्). B8 (marg. as in text) D7 चरति (for °सि). K1 सार्षिवत्; T2 चाक्षरत् (for साक्षिवत्).

9 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. —a) K7 D4. 5. 7. 9 किंचिद् (for लोके). —b) K6 Da3 महर्षे (for देव°). —c) K1 कृतं (for श्रुतं). K7 V1 D4 चापि (for वा°). K1 नभूतं; K3 [अ]नभूतं (for [अ]नु°).

10 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. Before 10, B6 (marg.) ins. भीष्म उवाच. B6 partly damaged. —c) K1. 2. 4 च प्रह्वाय; G3 [उ]पसन्नाय (for [उ]पप°). —d) K3 विमलां (for विपुलां).

11 For transposition in T2 G3, cf. v. l. 4. B6 partly damaged. —a) K7 D8 च येन (by transp.). K4 कंपेन; T2 तत्त्वेन (for कल्पेन). —b) K4 तस्मै (for तस्मै). —c) K1. 2. 4 विप्रस; T2 शृणु (for पृष्टस्). —d) B3. 9 तत् (for मे). K1. 2. 4 तथा मे गदतः शृणु.

Colophon. Ś1 D8 G1 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a3 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. —*Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2–5. 7–9 T G3. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. —*Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2–5. 8. 9 G3 M5 इंद्रवृत्रयु-

३४१

भीष्म उवाच ।
आसीत्किल कुरुश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १
सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः ।
धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः ॥ २
अहिंसानिरतो नित्यं सत्यः सज्जनसंमतः ।
न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः ॥ ३
ज्ञातिसंबन्धिविपुले मित्रापाश्रयसंमते ।
कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः ॥ ४
स पुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ।
कुलधर्माश्रितो राजन्धर्मचर्यापरोऽभवत् ॥ ५
ततः स धर्मं वेदोक्तं यथाशास्त्रोक्तमेव च ।

C. 12. 13780
B. 12. 354[3]. 6
K. 12. 363. 6

पाख्यानं ; M1. 6. 7 नारदाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 G6 79; B6 170; B7. 9 Dn4 177; B8 276; Dn1 178; Ds2 G3 180; T1 79; T2 G2 1; M1. 5–7 175; M6 (*sup. lin.*) 210. — *Śloka no.:* Da4 Dn1 D2. 8 11.

341

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 ^{a}) D5. 7 कुरु- (for किल). K6. 7 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 नरश्रेष्ठ; D4. 9 कुरुक्षेत्रे; D5. 7 -कुलश्रेष्ठ (for कुरु°). — ^{b}) K4 Ds1 T2 महापद्म- (for °पद्मे). K7 तपोवने; B0 पुरुषोत्तमे (hypermetric); B7 D4 सुरोत्तमे; Dn4 पुरोत्तम; D9 नरोत्तम (for पुरोत्तमे). — ^{c}) K1. 2. 7 गंगायां (for गङ्गाया). D1 नीरे ; G2 M1. 6. 7 कूले (for तीरे).

2 ^{a}) K2 Da3 D4 सोम्य: ; Ds1 सौम्य (for सौम्यः). K1 सोमानये ; K2 D4. 9 सो(D9 सौ)म्यान्वयो ; K7 Da4 Dn4 T2 सौम्या(Dn4 °मा)न्वये ; G2 सोमान्वयो ; C8 (gloss : सोमप्रसादवंशे, अत्रिवंशे) °न्वये (as in text). Ds1 वेद- ; D7 चैव ; T2 M7 जातो (for वेदे). — ^{b}) K1. 2. 4 गतार्थ- ; V1 D5. 7 °र्थः ; Da4 °ध्व- ; Cn. p (gloss [both]: ज्ञातमार्गः) गताध्वा (as in text). T G3. 6 M1. 5–7 जितात्मा गोत्रतो भृगुः. — ^{c}) K1. 2. 4 धर्मे नित्यं ; Ds1 धर्मनिष्ठो (for °नित्यो). — ^{d}) K7 (marg. also as in text) धर्मचर्यासमापन्नः.

3 ^{a}) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 7. 8 M6 तपःस्वाध्यायनिरतः. — ^{b}) K6. 7 D5. 9 G2 सत्य- ; V1 M1. 6. 7 नित्यं ; D4 सत्यं ; T2 M6 सेव्यः (for सत्यः). K7 D5. 9 ज्ञानेन ; V1 स्वाध्याय- (for सज्जन-). Da4 T1 G3. 6 -संगतः ; G2 -वत्सलः (for -संमतः). — ^{c}) G2 om. (hapl.) वित्तेन. V1 न्यायागतेन वित्तेन. — ^{d}) G2 transp. स्वेन and शीलेन. Da4 शीतेन ; D2 छलेन (for शीलेन). K1. 2. 4 चार्चितः ; Dn4 वान्वितः (for चा°).

4 ^{a}) K1. 2 D5. 7 T2 G2. 3. 6 -संबंध- (for -संबन्धि-). — ^{b}) K2 सितापाश्रय- ; K4 D5. 7 T2 मित्रोपा° ; K6 पुत्रापाश्रित- ; K7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सत्त्वाढ्या(K7 D8 °पा- ; Dn4 D8 D8 °या)श्रय- ; B0. 6–9 Da3. a4 पुत्रापा° (for मित्रापा°). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 8 -संमिते ; D7 -संवृते (for -संमते). T1 G3. 6 पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिते ; G2 M1. 5–7 पुत्रपौत्रसमन्विते. — ^{c}) D4 विख्यातो (for °ते).

5 T2 reads 5^{ab} twice. — ^{a}) Dn4 सुपुत्रान् ; T2 (second time) स पुत्रं (for स पुत्रान्). Da3. a4 D5. 7 विपुलान् ; T2 (second time) बहुलं ; G2 बहुलान् (for °लान्). Da3 राजन् ; T1 M1. 5–7 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — Da3 om. (hapl.) 5^{bc}. — ^{b}) K1. 2. 4 D5. 7 T2 (both times) M1. 6. 7 विमले ; T1 विमाने ; G3. 6 विताने (for विपुले). K7 D4. 9 तपसि स्थितः (for कर्मणि स्थितः). — ^{c}) K7 D4. 9 काल- ; T G6 कुले (for कुल-). K1. 2. 4 -धर्माश्रयो ; Da4 -धर्मश्रितो ; Dn4 -धर्माश्रितां ; T G3. 6 °स्थिते (for °श्रितो). — ^{d}) K6 V1 B0. 6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धर्मचर्यास्थितो ; B7. 9 Da3. a4 °श्रितो ; B8 °न्वितो ; T G3. 6 M1. 5–7 °रतो ; G2 °मना ; M6 °मनो (for °परो). K2 M1. 7 [ऽ]भवन् (for ऽभवत्). K7 D4. 9 धर्मचर्यासमापन्नः.

6 ^{a}) K1. 2. 4 T2 तं चैव ; Ds1 T1 G2. 3. 6 ततः स्व- (for ततः स). K4 धर्म- ; Dn4 धर्मे (for धर्मं). — ^{b}) K4 Da3. a4 Dn4 D2. 5. 7. 8 तथा ; T G2. 3. 6 M1. 5–7 धर्म- (for यथा-). — ^{c}) Dn4 धर्मे च ; T G2. 3. 6 M1. 6. 7 धर्मात्मा ; M6 धर्मात्मंस (for धर्मं च).

C. 12. 13780
B. 12. 354(3). 6
K. 12. 363. 6

शिष्टाचीर्णं च धर्मं च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा ॥ ६
किं नु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं क्षमं किं परायणम् ।
इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम् ॥ ७
तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः ।
कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ ८
स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ।
विश्रान्तं चैनमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

३४२

ब्राह्मण उवाच ।
समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ ।
मित्रतामभिपन्नस्त्वां किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १
गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतं त्वहम् ।

K1. 2. 4 दधा(K4 °दा)ति विविधं धर्मं; K7 D4. 5. 7. 9 शिष्टैराचरितं चैव. — D2 om. 6d–8a. — d) K7 D4. 9 कर्म; T G3. 6 वेद; M1. 5–7 धत्त (for चिन्त्य). K7 D4. 9 चिंतयन्; Ds2 चेतसः (for °सा). K1. 2. 4 शिष्टाचीर्णं च चेतसा.

7 D2 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) K7 Da3. a4 Ds2 D5. 8 किं तु; Dn4 किं न (for किं नु). Da3 कृतं; Da4 ऋतं (for शुभं). — b) K1 lacuna; K3. 4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D3. 5. 7. 8 किं कृतं (for किं क्षमं). K1. 2. 4 तत्; T2 यत् (for किं). — c) D5 T2 इत्येव (for °वं). K2. 6 Da3. a4 Dn4 G2 M1. 5 विद्यते; T3 भिद्यते (for खि°).

8 D2 om. 8a (cf. v. l. 6). — a) K7 तस्यैव; Da3 इत्येवं (for तस्यैवं). K2. 6 Da3. a4 Dn4 D5. 7 G2 M1. 5 विद्यमानस्य; T2 भिद्य° (for खिद्य°). — b) K6 धर्मं परममिच्छता; T1 G3. 6 M1. 5–7 धर्मे परमके स्थितः; T2 धर्मं परमभीप्सता. — c) T1 G3. 6 यः कश्चिद् (for कदाचिद्). Da4 प्रोक्तो (for प्राप्तो). — d) K4 ब्रह्मणः; T1 G2. 3. 6 ब्राह्मणं (for °णः). Da4 सुसमाहिताः; T1 G3. 6 सुसमास्थितः (G3 °तं) (for सुसमाहितः).

9 a) K7 तस्मै स (by transp.). Da4 Dn4 स क्रिया (Da4 °यां) (for सत्क्रियां). — b) Ds1 श्रिया-; T1 G3. 6 भक्ति- (for क्रिया-). Da4 क्रियायुक्तेन चेतसा. ❀ Cs : क्रियायुक्तेन हेतुना, कर्मिस्वेन कारणेन । ❀ — c) K1. 2 एनमासीनम्; K6 V1 Bo Da4 सुखमा°; K7 D5. 7 T2 चैवमा°; B6–9 Da3 Dn1. n4 Ds D3. 5. 8 सुसमा° (for चैनमासीनम्).

Colophon. Ś1 D6 G1 missing : K3. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2–5. 7–9 G2 M1. 5–7 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K6 80; B7 178; B8 280; Dn1 179; Ds2 G6 181; D8 174; T1 G6 180; T2 G2 2; M1. 6. 7 176; M5 211. — *Śloka no. :* Da4 Dn1. n4 D8 9.

342

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 a) K1. 2 समुत्पन्नाभिज्ञानो; Da4 °विधानो; D5. 7 G2 °भिमानो; Cn (gloss : अभिधानी, बन्धनरज्जुः । समुत्पन्नाभिधानो, जातबन्धनः) °धानो (as in text). T G3. 6 M1. 5–7 समुत्पन्नवि(T2 M1. 5–7 °न्ने वि)धानेस्मिन्; Csp (gloss : अतिथिपूजायां निष्पन्नायां सत्यां समुत्पन्नाभिधाने त्वयि) समुत्पन्नाभिधानेस्मिन्. ❀ Ca : समुत्पन्नाभिधानः, समुत्पन्नविवक्षः ॥ Cs : त्वदादरेण सार्थकनामास्मि । ❀ — b) K6 corrupt; T1 स्वारमधुर्येण (for वाङ्माधु°). T G3. 6 M5 चानघ; M1. 6. 7 चार्चितं (M6 °तः) (for तेऽनघ).

धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्द्विज ॥ २
अहमात्मानमात्मस्थमेक एवात्मनि स्थितः ।
कर्तुं काङ्क्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ॥ ३
यावद्देवानतीतं मे वयः पुत्रफलाश्रितम् ।
तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ॥ ४
अस्मिन्हि लोकसंताने परं पारमभीप्सतः ।
उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः प्लवः ॥ ५
समुह्यमानानि निशम्य लोके
निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि ।
दृष्ट्वा च धर्मध्वजकेतुमालां
प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ६
न मे मनो रज्यति भोगकाले

C. 12. 13790
B. 12. 335(4). 7
K. 12. 364. 7

— [c]) $K_{4.6.7}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2-4.8}$ मित्रत्वम् (for °ताम्). K_7 G_2 अभिपन्नस्त्वा; $B_{0.6}$ (marg.).$_7$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ °पन्नस्त्वं (D_{n4} °त्वं); $D_{5.7}$ °संपन्नः; T_1 $G_{3.6}$ °संप्राप्तः; T_2 अतिपन्नस्त्वा; $M_{1.6.7}$ अभिपन्नस्त्वात्; M_5 °संप्रेक्ष्य (for °पन्नस्त्वां).

2 [a]) K_1 गृहस्थं (for °स्थ-). D_4 T_1 G_6 -धर्मं; G_3 -धर्मौ (for -धर्मं). — [b]) $K_{1.2.4}$ क्रतु-; $D_{5.7}$ G_3 विप्र- (for पुत्र-). $K_{1.2.4}$ D_5 -शतं; D_7 -गृहं; T_1 $G_{3.6}$ -कृतं (for -गतं). $D_{5.7}$ G_3 ततः (for त्वहम्). T_2 कृत्वा धर्मं गतस्त्वहं. — [c]) K_6 M_1 कुर्यात् (for कुर्यां). $K_{1.2.4}$ धर्मोपि (K_4 धर्मोप-) परमः कार्यः; T_2 धर्मं हि परमं कार्यं. — [d]) D_{a4} मार्गं (for मार्गो). K_4 D_4 द्विजः. T_1 $G_{3.6}$ मोक्षमार्गो भवेद्द्विजः (T_1 °ज).

3 [a]) G_2 ह्यात्मानम् (for आ°). $K_{1.2.4}$ आत्मस्थ; B_0 $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ आस्थाय (for आत्मस्थम्). ❀ C_a: आत्मस्थं, आत्मनि स्थितं, स्वतन्त्रम् ॥ C_s: आत्मत्वेन स्थितम् । ❀ — [b]) B_{6-8} D_7 नैकम्; B_9 लोकम्; D_{s1} एकम् (for एक). B_6 (marg. as in text).$_{8.9}$ C_s (gloss: बुद्धिगुहायां प्रविष्टं) स्थितं; D_{s2} स्थितिं (for स्थितः). K_6 D_6 नैकमेवात्मनिर्मितं (D_6 °श्रितः); $D_{2.8}$ एक एवात्मनिष्ठितः; T_1 $G_{3.6}$ एकात्मन्यप्रतिष्ठितं; G_2 $M_{1.5-7}$ ऐकात्म्ये (G_2 एकार्थे) पथि निष्ठितं. ❀ C_n: आत्मनि स्थितिम्, आत्मज्ञानार्थमेकाकितया स्थातुं, संन्यासं कर्तुम्, इच्छामि । ❀ — [c]) $K_{1.2.4}$ वांछामि; D_{s1} कांक्ष्यामि (for काङ्क्षामि). D_7 T $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ द्रष्टुमिच्छन्न पश्यामि. — [d]) $K_{1.2}$ पर-; K_7 $D_{4.9}$ परं; $B_{8.9}$ बद्धं; D_{a4} वधः; $D_{5.7}$ बद्धुं; G_2 M_7 बंधं (M_7 °धः) (for बद्धः). D_4 साधारणे (for °रणैर्). ❀ C_n: गुणैः, विषयपाशैः ॥ C_s: सर्वप्राणिसाधारणैरशनापिपासादिभिः । ❀

4 [a]) K_6 $B_{0.6-9}$ D_{a3} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ T_1 $G_{3.6}$ एतद्; T_2 एतान् (for एव). K_6 $B_{0.6-9}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ T $G_{3.6}$ [अ]तीतं; $D_{a3.a4}$ [अ]धीतं (for [अ]नतीतं). — [b]) K_7 $D_{4.9}$ -बलाश्रितं; D_7 -कला° (for -फला°). — [d]) D_{a4} आदानं; G_2 (*inf. lin.*) आधातुं (for आदातुं). B_9 -लोकिकं (for -लौ°).

5 [a]) T_2 G_3 तस्मिन् (for अ°). T_2 न (for हि). $D_{a3.a4}$ लोके (for लोक-). K_7 V_1 $B_{0.8}$ (marg.) D_8 $D_{4.7.9}$ T_1 $G_{3.6}$ M_5 -संतारे; B_7 $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.8}$ -संभारे; T_2 $M_{1.6.7}$ -संतापे; G_2 -सत्कारे; C_s (gloss: संसारसागरोत्तारसाधने) -संताने (as in text). — [b]) B_0 D_{a4} पारं पारम्; B_9 परस्परम् (for परं पारम्). $D_{a3.a4}$ D_7 अभीप्सवः; D_{n4} D_8 अधी(D_8 °ती)प्सतः (for अभी°). — [c]) D_{s1} अयं (for इयं). — [d]) D_{a3} अतो (for कुतो). K_7 D_9 धर्ममयी; D_4 °मयं (for °मयः). K_2 कुलधर्ममयः. K_7 $D_{4.9}$ पुनः (for प्लवः). ❀ C_n: धर्ममयः प्लवः, संसाराब्धितरणसाधनम् । ❀

6 [a]) $K_{4.6}$ B_8 T_1 $G_{3.6}$ $M_{1.5-7}$ संमुह्यमानानि; B_0 $D_{n1.n4}$ $D_{2.3.8}$ संयुज्य°; D_{a3} संव्यूह्य°; D_6 T_2 C_s (gloss: शिबिकादिना परैरुह्यमानानि) समूह्य°; $D_{5.7}$ सुयुज्य°; G_2 समुच्य° (for समुह्य°). $D_{4.9}$ T $G_{2.3.6}$ $M_{1.5-7}$ निशाम्य (for निशम्य). — [b]) $K_{2.7}$ निर्याति- (K_7 °त)मानानि; D_8 T_1 $G_{3.6}$ C_s (gloss: निपातान्तानि) निपात्य°; $D_{5.7}$ निर्वात्य°; T_2 निरुध्य° (for निर्यात्य°). $K_{1.4}$ समाक्षि(K_4 °क्ष)कानि; K_2 ससाक्षकानि; K_7 $D_{4.9}$ तथा निशाम्य; $D_{a3.a4}$ G_2 $M_{1.5-7}$ C_a (gloss: सार्थिकाः सहचारिण्यस्तत्समूहाः, सार्थिकानि) च सार्थि(G_2 M_5 °र्थ-; M_7 °र्थी)कानि; $D_{5.7}$ तथा वनानि (sic); T_2 च साधकानि; C_n (gloss: सात्त्विकानि, देवादीनि) च सात्त्विकानि (as in text). ❀ C_p: सात्त्विकान्यपि प्राणिजातानि लोके निर्यात्यमानानि, पीड्यमानानि, समुह्यमानानि, कर्मस्रोतसा चाल्यमानानि ॥ C_s: सात्त्विकफलानि । ❀ — K_1 om. (hapl.) 6[c]–7[a]. — [c]) $K_{4.7}$ V_1 $B_{7.8}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7-9}$ T $G_{3.6}$ M_5 तु (for च). V_1 -हेतुमालां; T_1 $G_{3.6}$ -केतुमानां (for °मालां). ❀ C_a: धर्मध्वजः, यमः, तस्य केतुमालां, प्रजासमूहम् ॥ C_n: केतवः, पताका रोगादयः ॥ C_s: धर्म एव ध्वजः, तस्य केतुः प्रकाशकः, तन्माला, धर्मफलानि । ❀ — [d]) K_7 प्रयुज्यमानाम्; D_{a3} प्रकीर्यमाणम्; D_{s1} T_1 $G_{3.6}$ प्रकीर्य- (T_1 $G_{3.6}$ °र्णे)मानाम् (for प्रकीर्यमाणाम्). T_1 ध्वजानां

C. 12. 13780
B. 12. 355[4].7
K. 12. 364. 7

दृष्ट्वा यतीन्प्रार्थयतः परत्र ।
तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण
धर्मार्थतत्त्वे विनियुङ्क्ष्व मां त्वम् ॥ ७
भीष्म उवाच ।
सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिलाषिणः ।
प्रोवाच वचनं श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ॥ ८
अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः ।
न च संनिश्चयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ॥ ९
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थाश्रमं केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रिताः ॥ १०
राजधर्माश्रयं केचित्केचिदात्मफलाश्रयम् ।
गुरुचर्याश्रयं केचित्केचिद्वाक्यं यमाश्रयम् ॥ ११
मातरं पितरं केचिच्छुश्रूषन्तो दिवं गताः ।
अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ १२

(for प्र°).

7 K1 om. 7ᵃ (cf. v. l. 6). — ᵃ) D7 रजति (for रज्यति). K7 D5. 9 लोभ-; D8 भूमि- (for भोग-). K2. 4 -राशौ; K7 D4. 9 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 -रागैर्; Da3. a4 -दाने; T2 -कामान्; M6 -रूपैर् (for -काले). — ᵇ) Da4 D8 C8 यतान्; D5. 7 T2 G3. 6 M6 यतिं; G2 M1. 6. 7 यतिं (for यतीन्). T1 अर्थयतं; G2 प्रार्थयते; G3. 6 प्रार्थयतां (for °यतः). D9 [ऽ]परत्र. — ᶜ) G3. 6 तेनारतिर् (for °तेनातिथे). K6 -बलाश्रितेन (for °श्रयेण). — ᵈ) K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M5. 7 धर्मेण; M1. 6 धर्मे* (for धर्मार्थे-). K6 Bo. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धर्मे; Da3. a4 G2 M1. 6. 7 धर्मं; T G3. 6 M6 धर्मान् (for -तत्त्वे). T2 अभियुंक्ष्व (for विनि°). Da3 D5. 9 T G2 3. 6 M1. 5–7 मा (for मां). — After 7, M6 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* M6 मोक्षधर्मं. — *Adhy. name :* M6 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no. :* M6 211].

8 K6. 7 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G3. 6 om. the ref. B6 partly damaged. — ᵃᵇ) K1 सोतिथिं; D4 मातिथिर् (for सोऽति°). B8 transp. वचनं and तस्य. G2 वचनात् (for वचनं). K1. 2. 4 श्रुत्वा तस्य (by transp.). T1 G3. 6 ततो निर्वेदनं तस्य. D4 युत्वा (for श्रुत्वा). Bo. 6 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धर्माभिभाषिणः; B5. 9 °लासिनः; M1. 7 °कांक्षिणः; M6 laouna (for °लाषिणः). — ᶜ) K1 उवाच (for प्रो°). T1 G3. 6 M1. 6 मधुरं (for वचनं). — ᵈ) G2 प्रज्ञो (for प्राज्ञो).

9 Before 9, K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 T G2. 3. 6 M1. 5–7 ins. अतिथिरुवाच. — ᵃ) K1. 2. 4 न चाहं; T2 कथं वा (for न च सं-). K7 D5. 9 निश्चयं यदि जानामि. — ᵈ) K6 D5. 7 बहुद्वारं; T1 बभूवाते; C8 (gloss : बहूपाये) बहुद्वारे (as in text). K7 V1 Bo. 7. 9 Dn1 त्रिविष्टपे (Dn1 °ये); D5. 7 त्रिविष्टपं; T2 प्रतिष्ठते (for त्रिविष्टपे).

10 ᵇ) D4 धर्म- (for यज्ञ-). K1. 4 D5. 7 द्विज (K4 °जः). — ᶜ) K6 वानप्रस्थाश्रमाः; Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 5. 7. 8 °प्रस्थाश्रयाः; D8 °प्रस्थाश्रयं (for °श्रमं). T2 बुद्धिमंतो गताः स्वर्गं. — ᵈ) Da3 Dn4 गार्हस्थ्यं; G2 °स्थं (for °स्थ्यं). K6 B7. 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आस्थिताः (for आश्रिताः).

11 ᵃ) K1 मन (sic) (for राज-). K2 -धर्मश्रमं; K7 D5. 9 -धर्माश्रिताः; Ds1 T2 G2 M6 -धर्माश्रयाः; D2 °श्रये (for °श्रयं). — ᵇ) Da3 om. (hapl.) केचिद्. B7 -फलाश्रयः; Da4 D8 T2 G2 C8 (gloss : आत्मा विष्णुः, स फलमाश्रयो येषां ते) -फलाश्रयाः (Da4 °ये) (for °श्रयम्). — After 11ᵃᵇ, the sequence in K7 is: 12ᵃᵇ; 13ᶜᵈ; 14ᵃᵇ; 11ᶜᵈ; 12ᶜᵈ; 13ᵃᵇ; 14ᶜᵈ. Bo om. (hapl.) 11ᶜᵈ. — ᶜ) Da3. a4 -चर्याश्रमं; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 -धर्माश्रयं; T2 G2 M1. 5–7 -चर्याश्रयाः (M7 °यः) (for °श्रयं). Ds1 om. (hapl.) केचिद्. — ᵈ) K1. 4 यथाश्रयं; K2 यथा श्रियं (for यमाश्रयम्). K6 केचिद्वाक्यमानसं; K7 D5. 9 °द्दानफलाश्रयं; V1 B6–9 Da3 Dn1. n4 D8 D3. 5. 8 G3. 6 M1. 5–7 °द्वाक्संयमाश्रयं (M6 °याः); D7 °द्वा संयमाश्रयात्; T1 °द्वासं समाश्रयं; T2 वाक्यं यत्र समाश्रिताः.

12 For the sequence in K7, cf. v. l. 11. — ᵃ) K7 किंचित् (for के°). — ᵇ) K7 शुश्रूषतो; Da3. a4 शुश्रुषंतो; D4 शुश्रूषंतां (for °षन्तो). D4 गतः (for गताः). — K1. 2. 4 Da4 om. (hapl.) 12ᶜ–13ᵇ. — ᶜ) Da3 D5. 7 T1 G3. 6 स्वर्गे (for स्वर्गं). — ᵈ) K7 D5. 9 सत्यं चोक्त्वा तथा परे.

13 For the sequence in K7, cf. v. l. 11. K1. 2. 4 Da4 om. 13ᵃᵇ (cf. v. l. 12). — ᵃ) Bo D4 विमुखाः (for ऽभिमुखाः). — T2 om. (hapl.) 13ᶜᵈ. — ᶜ) K1 Da4 Dn4 D4 उंछवृत्तेः (for उञ्छव्रतैः). T1 उंछवृत्तौ स्थिताः केचिद्. — ᵈ) K1 -मार्गपरागताः; K2. 4

आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहताः खिदिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः ॥ १३
केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः ।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १४
आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

३४३

अतिथिरुवाच ।
उपदेशं तु ते विप्र करिष्येऽहं यथागमम् ।
गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतस्तच्च मे शृणु ॥ १
यत्र पूर्वाभिसर्गेण धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।

C. 12. 13601
B. 12. 356[3]. 2
K. 12. 365. 2

T $G_{3,6}$ -मार्गमुपागताः; K_7 $D_{4,5,7,9}$ M_5 -मार्गमुपाश्रिताः; G_2 $M_{1,6,7}$ -मार्गं व्यपाश्रिताः (for -मार्गसमाश्रिताः).

14 For the sequence in K_7, cf. v. l. 11. T_2 transp. 14 and 15. —^{b}) T_1 $G_{3,6}$ देव- (for वेद-). K_6 B_9 $Da_{3,4}$ -वाद- (Da_4 °दः) (for -व्रत-). $K_{1,2,4}$ -धराः (for -पराः). D_8 $D_{6,7}$ वेदव्रतपरायणाः ($D_{6,7}$ °श्रयाः). —^{d}) K_1 दृष्टात्मानो; K_2 दृष्ट्वात्मानो; V_1 तुष्टिमंतो (for तुष्टात्मानो).

15 T_2 transp. 14 and 15. —^{a}) $K_{2,4}$ आर्जवेण (for °वेन). T_1 $G_{3,6}$ समायुक्ता (for [अ]परे युक्ता). T_2 आर्जयौनपरा युक्ता (sic). —^{b}) B_6 निहितान्; Ds_1 निय° (for निह°). $K_{6,7}$ B_{6-9} $D_{4,5,7,9}$ नरैः (for जनैः). ❀ C_a : निहतानार्जवैः, त्यक्तवक्रभावैः । ❀ —^{c}) $K_{1,2,4,7}$ D_9 T_2 मुनयो; $D_{6,7}$ शुचयो (for ऋजवो). T_1 $G_{3,6}$ नाकपृष्ठेषु (for °पृष्ठे वै). —^{d}) $D_{4,5,9}$ शुभात्मानः; T_1 $G_{3,6}$ धर्मयानं (for शुद्धात्मानः). K_1 प्रकीर्तितः; D_4 प्रतिष्ठितः; $D_{6,7}$ दिवं गताः (for प्रतिष्ठिताः).

16 Damaged in B_6. —^{a}) K_1 लोको; K_2 श्लोको; K_7 $Da_{3,4}$ Dn_1 $D_{2,4,5,7,8}$ T_1 $G_{3,6}$ $M_{1,7}$ लोकैर् (for लोके). —^{b}) $K_{1,2,4}$ असंवृतः (K_2 °ताः); K_7 $D_{4,5,7,9}$ असंवृतैः; $M_{1,7}$ अनाहतैः; M_5 °वृते (for °वृतैः). —^{c}) $K_{1,2}$ समापि; D_5 मयापि (for ममापि). $K_{1,2,4}$ T $G_{2,3,6}$ $M_{1,5-7}$ आविद्धा; $K_{6,7}$ $D_{4,9}$ उद्विग्ना (for आविग्ना). D_7 मयापि परमाविग्ना. —^{d}) D_4 मेघलेषेव; D_7 मेखलेखेव; T_2 धूमरे° (for मेघले°). Dn_4 मेखलेखे च वा पुनः.

Colophon. $Ś_1$ D_6 G_1 missing : $K_{3,5}$ B_{1-5} $Da_{1,2}$; $Dn_{2,3}$ D_1 $G_{4,5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan :* $K_{1,2,4,6,7}$ V_1 B_{6-9} $Da_{3,4}$ $Dn_{1,4}$ Ds_2 $D_{2,3,5,7-9}$ T $G_{2,3,6}$ $M_{1,5-7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* $K_{1,2,4,6,7}$ V_1 $B_{0,6,8,9}$ $Da_{3,4}$ Dn_1 D_8 $D_{2-5,8,9}$ G_2 उंछवृत्त्युपाख्यानं; $M_{1,6,7}$ उंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिबुद्धिविकल्पः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_6 G_6 81; $B_{7,8}$ 281; Dn_1 180; Ds_2 182; D_8 175; T_1 181; T_2 G_2 3; G_3 82; $M_{1,7}$ 177; M_5 213; M_6 170. — *Adhy. no.:* Da_3 15; $Dn_{1,4}$ 16.

343

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ D_6 G_1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T_2 G_2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 ^{a}) D_4 नु (for तु). T $G_{3,6}$ $M_{1,5-7}$ विप्रर्षे (for ते विप्र). —^{b}) $K_{1,2,4}$ करिष्यामि; $Da_{3,4}$ °ष्ये ह (for °ष्येऽहं). $K_{1,2,4}$ V_1 $D_{6,7}$ T_1 $G_{3,6}$ यथातथं; K_7 तथागमं; Da_4 यमा°; $Dn_{1,4}$ D_8 यथाक्रमं (for °गमम्). —^{c}) K_4 यथाख्यातुम्; $D_{6,7}$ यदाख्यातम् (for यथा°). —^{d}) K_7 $D_{4,9}$ धर्मतस्; $D_{6,7}$ सर्वतस् (for अर्थतस्). V_1 $B_{0,6-8}$ $Da_{3,4}$ तत्तु (for तच्च). $K_{4,6}$ $Dn_{1,4}$ D_8 $D_{2,3,8}$ $G_{3,6}$ अर्थतस्त्वं तु (K_4 $G_{3,6}$ °स्त्वं च) मे शृणु. — For 1^{cd}, T_1 subst. :

906* तथैतामेव गुरुणा यथाख्यातं गतार्थतः ।

C. 12. 13801
B. 12. 331(3).2
K. 12. 365. 2

नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् ॥ २
समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टमासीद्द्विजर्षभ ।
यत्रेन्द्रातिक्रमं चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ॥ ३
कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महाभागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४
स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ।
प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ५
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनेति चतुर्विधम् ।
विषमस्थं जनं स्वं च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६
तमभिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि काङ्क्षितम् ।
स ते परमकं धर्मं नमिथ्या दर्शयिष्यति ॥ ७
स हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ।
गुणैरनवमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः ॥ ८
प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ।

---

2 a) K6 B6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 यथा (for यत्र). K6. 7 B0 Dn1. n4 D2–4. 8. 9 T2 M6 पूर्वा(Dn4 °र्वो)भिसर्गे (K7 °र्गो) वै; B6 (marg.) पूर्वविसर्गेण; D8 Cs (gloss: मुख्यकल्पेन) सर्वाभि°; D5 पूर्वाभिसर्गे च; T1 M1 6. 7 °दिसर्गेण; Cp (gloss: सर्वेषामनुष्ठानेन) °तिसर्गेण (for °भिसर्गेण). — b) D4 G2 धर्मे (for धर्म-). K7 D4. 9 G2 प्रतिष्ठितं; Da4 प्रवर्तिनं; M1. 6. 7 °र्तते (for °र्तितम्). ❀ Cs: धर्मचक्रं, धर्मसमूहम् । ❀ — c) K1 नैमिषी; T2 G3 M1. 5–7 नैमिशे; G3. 6 °शो (for °षे). K2 गोमते (for गोमती-). T1 गोनैमिशो भोगतीरो (sic). — d) B6 damaged. D7 T G3. 6 M7 यत्र (for तत्र). T G3. 6 M1. 5–7 नाग(T1 °गा)ह्रदो; G2 नागालयं (for °ह्वयं). Da4 परं; T G3. 6 M1. 5–7 महान्; G2 महत् (for पुरम्).

3 Damaged in B6. — a) K6. 7 B7. 8 Da3. a4 D4. 9 T2 समस्तैस्; D5 समयैस् (for °ग्रैस्). G2 M1. 5–7 यत्र. — b) K1. 2. 4 चेष्टम् (for इ°). D4. 5. 7. 9 द्विजर्षभः (D5. 7 °भाः) (for °र्षभ). — c) K1 यत्रेंद्रातिशयतं (hypermetric); K2 °तिचयं; T2 °कथं (for °क्रमं). — d) B7 D4 5. 7. 9 T2 राजसत्तम (for °सत्तमः).

4 b) K7 Da4 Dn1 चक्षुश्रवा; Ca (gloss: सर्पराजः) चक्षुःश्रवा (as in text). Ds1 महत् (for महान्). T1 तत्र यत्राश्रमो महान्. — c) K4 पद्मोनाभो; G2 M1. 5–7 महापद्मे; Cs (gloss: पद्मलाञ्छितनाभिः । अत्र नाभिशब्दः फणामण्डलवाचकः) पद्मनाभो (as in text). K6 V1 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 D2. 3. 8 M1. 5–7 महानागः; D5. 7 °भाग (for °भागः). T1 महागाधह्रदे नागः. — d) T1 G3. 6 इत्यभि- (for इत्येव). Da3. a4 वै श्रुतः; G2 नः श्रुतिः (for विश्रुतः).

5 ab) D7 सा (for स). D5. 7 T2 M1. 6. 7 transp. कर्मणा and मनसा. M5 द्विजसत्तम (for च द्विजर्षभ). — c) K2 प्रसाद इति; K7 प्रसादयितु (for °यति). K7 D4. 9 भूतात्मा (for भूतानि). — d) D5. 7 कर्मणि (for वर्त्मनि). ❀ Cn: त्रिविधे, कर्मज्ञानोपास्त्यात्मके । Cp: कायिकवाचिकमानसे । Cs: त्रैवर्गिके त्रयीविहिते वा मार्गे । ❀

6 a) K1. 2 D9 साम्नां; D7 साम- (for साम्ना). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 transp. दानेन and भेदेन. — b) K7 D4. 5. 7. 9 [ए]व (for [इ]ति). Da4 D8 T2 चतुर्विधां (D8 °धः; T2 °धे) (for °र्विधम्). — c) T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 विषयस्थं (T1 °स्थ-) (for °मस्थं). K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 समस्थं च; K7 जनस्वस्थं; D9 T2 जनं स्वस्थं (for जनं स्वं च). — d) D7 D4. 5. 7. 9 चक्षुर्भ्यामेव; T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 यथान्यायेन; Cn (gloss: चक्षुरादिध्यानेन वस्तुतत्त्वानुसंधानेन) चक्षुर्ध्यानेन (as in text). V1 पश्यति; B5 damaged; Da3. a4 Dn1. n4 Ds1 D2 रक्ष्यति (Ds1 °सि) (for रक्षति). ❀ Cs: चक्षुरुपलक्षितमिन्द्रियग्रामं ध्यानेन विषमदोषज्ञानेन रक्षति । ❀

7 a) B7 is damaged up to काङ्क्षि (in 7 b). K6. 7 V1 B0. 9 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 Cn. p अतिक्रम्य; T2 उपा° (for अभि°). — b) Dn4 पृष्टुम्; M1. 7 द्रष्टुम् (for प्र°). Dn4 Ds1 D3. 7 अर्हति (for °सि). — c) T1 G3. 6 परमिकां; T2 °मकान् (for °मकं). T1 G3. 6 धर्म्यां; T2 धर्मान् (for धर्मं). — d) K2 नामिथ्या; K6 B6–9 Da3. a4 ततस्तं; T1 G3. 6 अथ्यां वै (for नमिथ्या).

8 a) D4. 9 धर्मातिथिर्; T2 सर्वातिगो (for °तिथिर्). D4 नामा (for नागो). — b) K7 G6 बुद्ध-; D4. 9 M1. 5. 7 बुद्धः; T1 G3 बुधः; T2 लब्ध- (for बुद्धि-). M5 -विचक्षणः (for -विशारदः). — T1 om. 8 c. G3. 6 transp. 8 c and 8 d. — c) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 अनुपमैर् (for अनवमैर्). T2 गुणैरेव मयैर्युक्तः (sic). — d) Ds1 समेतैर् (for समस्तैर्).

तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ९
यज्वा दानरुचिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः ।
सत्यवागनसूयुश्च शीलवानभिसंश्रितः ॥ १०
शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो
हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ।
अवैरकृद्भूतहिते नियुक्तो
गङ्गाह्रदाम्भोऽभिजनोपपन्नः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

३४४

ब्राह्मण उवाच ।
अतिभारोद्यतस्यैव भारापनयनं महत् ।
पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् ॥ १
अध्वक्लान्तस्य शयनं स्थानक्लान्तस्य चासनम् ।

C. 12. 13812
B. 12. 357[6].2
K. 12. 366. 2

K1.4 G2 M5 आभिगामिकैः; K2 नाभिगामिकैः; K7 D4.9 अभिकामितैः; Cn (gloss: अभीप्सितैः) Cs (gloss: शास्त्रोक्तनिरतिशयफलप्राप्तियोग्यैः) आभिकामिकैः (as in text).

9 ^{a}) Ds1 Cs प्रवृत्त्या (for प्रकृत्या). K3 -सबलो; K3.4 -सरलो; D4.9 -संलीनो; G2 -सफलो (for -सलिलो). K7 प्रकृत्या नित्यानित्यसंलीनो (hypermetric). ❀ Ca: नित्यसलिलो, नित्यजलकार्यस्नानाचमनादिरतः ॥ Cn: नित्यं सलिलवन्निर्मलः नित्यसलिलः ॥ Cs: अतिस्वच्छहृदयः । ❀ — ^{d}) K2 [अ]नसरेण; K7 D4.5.7.9 परमेण; D8 च वरेण; T G3.6 M5 [अ]नुपमेन; M1.6.7 [अ]नवमेन (for [अ]नवरेण).

10 ^{a}) K1.4 यज्ञ-; V1 D8 यद्वा; T1 G3.6 यष्टा; G2 यं त्वा (for यज्वा). K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 दानपतिः (for °रुचिः). K2 यज्ञदानरुचिरक्षा (sic). — ^{b}) K1.2 नित्ये; K7 D4.5.7.9 शौचे (for वृत्ते). K7 च परम-; M1.6.7 परमके (for च परमे). T1 व्रतेन परमेष्ठिना. — ^{c}) B6 damaged; M5 सभ्यवाग् (for सत्य°). K1 V1 Bo.9 Da4 D8 T2 G3.6 M1.6.7 अनसूयश्च; K2 अणसूयुश्च; B7.8 Ds D3.5.7 T1 अनुसूयु(D7 T1 °य)श्च (for अनसूयुश्च). — ^{d}) K6 Da3.a4 शीलवाग् (for °वान्). K6 V1 B6–9 Da3.a4 संयतेंद्रियः; K7 D4.5.7.9 अभिसंश्रु(D5.7 °स्तु)तः; Bo Dn1.n4 Ds D2.3.8 नियतेंद्रियः; T1 G2.6 M1.5–7 इति विश्रुतः; T2 अतिविश्रु° (for अभिसंश्रि°).

11 ^{a}) G2 वचनेनुकूलो (for वचना°). — ^{b}) K1.2.4 हिताजंवे स्पष्ट- (K2.4 सृष्ट-); K7 D4.5.7.9 सदार्जवो (D4 °वा-; D5.7 °वे) हृष्ट-; Da4 हितोर्जवोत्कृष्ट-; T2 हितार्जितोत्सृष्ट-; G2 हितो जवोत्सृष्ट-; M1.5–7 हितार्जवोत्सृष्ट- (for °र्जवोत्कृष्ट-). K6 -कृताकृतं च; K7 D4 -परावरश्च. T1 G3.6 हितार्जनाशनपरः कृतज्ञः. — ^{c}) D4 अवैरिकृद् (for अवैर°). K7 D4.5.7.9 T G3.6 M5 निविष्टो; G2 हि युक्तो; M1.5–7 [ऽ]भियुक्तो (for नियुक्तो). — ^{d}) T1 G3.6 -ह्रदस्थो; M7 -अदंभो (for -ह्रदाम्भो). M1.6.7 [ऽ]भिमनोपपन्नः (for ऽभिजनोपपन्नः). T2 गंगाह्रदे भोगिजनोपपन्नः.

Colophon. Ś1 D6 G1 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 B6.8 Da3.a4 Dn1.n4 Ds2 D2–5.7–9 T G2.6 M1.5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–5.8.9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.6.7 उंछवृत्त्युपाख्याने उपदेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 82; B7 Dn4 180; B8 282; Dn1 181; Ds2 G2 183; D8 176; T1 G6 182; T2 G2 4; M1.6.7 178; M5 114. — *Śloka. no.:* Da4 Dn4 D8 11.

344

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K1.2.4 om. 1^a–8^b with ref. Dn4 ब्रह्म उवाच; D8 अतिथिरुवाच (for ब्राह्मण उवाच). — ^{a}) Da3.a4 D4 M1.5–7 [इ]व (for [ए]व). — ^{b}) K6 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8 भारावतरणं महत्; K7

C. 12. 13812
B. 12. 337(6).2
K. 12. 356. 2

तृषितस्य च पानीयं क्षुधार्तस्य च भोजनम् ॥ २
ईप्सितस्येव संप्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथेः ।
एषितस्यात्मनः काले वृद्धस्येव सुतो यथा ॥ ३
मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्निग्धस्य दर्शनम् ।
प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितम् ॥ ४
दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च ।
प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः ।
बाढमेवं करिष्यामि यथा मां भाषते भवान् ॥ ५
इहेमां रजनीं साधो निवसस्व मया सह ।
प्रभाते यास्यति भवान्पर्याश्वस्तः सुखोषितः ।
असौ हि भगवान्सूर्यो मन्दरश्मिरवाङ्मुखः ॥ ६

भीष्म उवाच ।

ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शत्रुसूदन ।
उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ॥ ७
तत्तच्च धर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा ।
व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा ॥ ८

D4.5.7.9 भारा(K7 °र)पनयनं (D4 °ने) मम. —c) K7 D4.5.7.9 T G2.3.6 M1.5-7 पर्याश्वासकरं वाक्यम्; B6 damaged; D8 परिसंचारिकं वाक्यम्. ❀ Cs: काङ्क्षितार्थप्रकाशकम् । ❀ —d) D8 भवता (for भवतः). D8 श्रुणु; D9 शुभं (for श्रुतम्).

2 K1.2.4 om. 2 (cf. v. l. 1). —a) B8 (marg. as in text).9 Da3.a4 Dn4 D5 श्वध्वक्रांतस्य; G2 °या-तस्य; M5 °श्रांतस्य (for °क्रान्तस्य). Da4 नयनं (for शयनं). —b) K6 ऊर्ध्वक्रांतस्य; B9 Da3 D5.7 स्थान-क्रां°; Da4 स्थानं क्रां°; Ds1 स्थानाक्रां° (for स्थान-क्रान्तस्य). D4 वा (for च). —c) G3 तृषार्तस्य (for तृषितस्य). K6 Da3.a4 G2 M1.5-7 [इ]व (for च). —d) D4.5.7.9 T2 G2 M7 क्षुधितस्य (for क्षुधार्तस्य). K6 Da3.a4 D5.7 M1.5-7 [इ]व; G2 [ए]व (for च).

3 K1.2.4 om. 3 (cf. v. l. 1). K7 D6 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. —a) V1 Ds2 च; D5 T1 G2.3.6 [ए]व (for [इ]व). T2 संप्राप्तेर्; G2 संवृत्तिर्. —b) V1 Bo.6.7.8 (marg. as in text) Da3.a4 D4.5.7 T G2.3.6 M1.6.7 अर्थस्य (for अन्नस्य). K6 [ऽ]तिथिः; V1 [ऽ]पि च; B8.9 Da3.a4 T G2.3.6 M1.5.6 [ऽ]तिथे; D5.7 तथा (for ऽतिथेः). —c) K6 एषितस्य; D4.5.7 इष्टस्य च; T1 G3.6 भाषितस्य; T2 शोकदग्ध-; M7 एषितव्य- (for एषितस्य). T1 G3.6 M7 [आ]त्मजैः; G2 M1.5.6 °जे (for °नः). —d) K7 B6 Dn1 D2 T1 [ए]व (for [इ]व). G3.6 सुतैर् (for सुतो). G2 M1.5-7 [उ]द्भवः (M5 °वं) (for यथा).

4 K1.2.4 om. 4 (cf. v. l. 1). K7 D9 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). T1 om. 4^{a}–5^{d}. —a) D4 corrupt. G2.3 [ए]व (for [इ]व). —b) G6 प्रीतस्निग्धस्य. —c) K7 प्रह्लादयति; G3.6 आह्ला° (for प्रह्ला°). K6 V1 Bo.9 T2 G2.3.6 M1.5-7 मे (for मां). —d) K7 यदुदीरितं; G3.6 समुदीरितं (for यदु°).

5 K1.2.4 om. 5 (cf. v. l. 1). T1 om. 5^{abcd} (cf. v. l. 4). —a) K6 न तु चक्षुर्; V1 B7 तत्त्व-च°; Bo.9 तत्त्वं च°; B6 लब्धच°; B8 D5 नद्धच°; B8 (marg.) Da3.a4 नष्टच°; Dn4 यदत्तच° (hyper-metric); D8 D7 Cs (Csp as in text) मनश्च° (for दत्तच°). K7 D9 [आ]काशं. —b) K6 Bo.6.8 Dn1.n4 D2.3.8 विमृषामि च (Dn4 °मिति); B7.9 विसृजामि च; Da4 D4 विमृशामिव; G3 विमृतस्य च (for °शामि च). —c) K6 प्रज्ञानवचनार्थोयम्; Da4 °नाद्योगम्; Dn4 °नायोयम्; D5.7 °नाच्चैष; T2 °नं चैव; M5 °नाच्चैव. —d) K6 [ऽ]पि (for हि). —e) B8 वाचम् (for बाढम्). K7 एव. T1 वनमेवं गमिष्यामि. —f) B8 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 T1 G3.6 मे; T2 [ए]तद्; G2 M1.6.7 मा; M5 [ए]व (for मां).

6 K1.2.4 om. 6 (cf. v. l. 1). —a) K6 Bo.8 Dn1.n4 D8 D2.3.8 इमां हि; T2 इहैतां (for इहेमां). —b) K7 D4.5.7.9 निवस त्वं (for °सस्व). —d) D5.7 पर्यासुप्तः; T1 G3.6 यथाश्वस्तः (for पर्या°). —e) K7 D4.9 अस्तं (for असौ). —f) K7 D4 इवागतः (for अवाङ्मुखः).

7 K1.2.4 om. 7 (cf. v. l. 1). —b) V1 स विप्रः; M1 योतिथिः (for सोऽतिथिः). K7 B7 Da4 D7 T1 G3 शत्रुसूदनः (D7 °नं); Dn1 °कर्शन (for °सूदन). —c) V1 रात्रिं तां (by transp.). —d) T2 स हि (for सह).

8 K1.2.4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 1). —a) K7 D4.9 T2 ततश्च; V1 Bo T1 G3.6 तत्त्वं च; B6.8 Da3.a4 D2.8 चतुर्थं; B7.8 (marg).9 Dn1.n4 D8 D3-5.7 चतुर्थं; M1.7 तत्तत्स्म (for तत्तच्च). —b) K7 D5.7 कथयतस्. K7 D4.9 T2 M5 तथा (for तदा). T1 G3.6 तथाप्यकथयत्तदा (G6 °था). —Before 8^{cd}, K1.4 ins. भीष्म उवाच. —c) K1.2 व्र(K2 वृ)तीता सा; D5.7

ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकाङ्क्षता ॥ ९
ततः स विप्रः कृतधर्मनिश्चयः
कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मवित् ।
यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं
जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

३४५

भीष्म उवाच ।
स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ।
अभिगच्छन्क्रमेण स्म कंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १
तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ।
पर्यपृच्छद्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः ॥ २
सोऽभिगम्य यथाख्यातं नागायतनमर्थवित् ।

C. 12. 13624
S. 12. 338[7].3
K. 12. 357. 3

T2 व्यतीतासीन् (D5 °ताशा) (for °ता सा). —[d]) K6 B7. 9 Da3. a4 दिवसो यथा; D5 °सोपमां; D7 °सो मया (for °सोपमा). ❀ Ca : दिवसोपमेत्यनेन जागरस्वप्नयोरपि व्यञ्जितम् । ❀ — After 8, K1. 2. 4 ins. :

907* तस्य ब्राह्मणवर्यस्य अतिथेश्चापि भारत ।

9 [a]) T1 G2. 3. 6 M1. 5–7 ततः प्रभाते प्रययौ. —[b]) G2 M1. 5–7 अतिथिस् (for सोऽति°). D7 G3. 6 सोतिथिस्नेहपूजितः. —[c]) K1. 2 यथा शक्तिः. —[d]) G2 M1. 6. 7 स्वधर्मम् (for स्वकार्यम्). B7 अभिकांक्षतां; Da4 °कांक्ष्यता; Da2 °कांक्षया; G3 °कांक्षिता (for °काङ्क्षता).

10 [a]) Dn4 जातः (for ततः). V1 स्म (for स). B0 Dn1. n4 D2. 3. 8 कृतकर्मनिश्चयः; B7 कृत ** निश्चयः; D8 C8 सुकृतैकनिश्चयः (for कृतधर्मनि°). —[b]) K2 कृताभिनुज्ञः; Da4 कृताभ्यनुज्ञा. B0 प्रजनेन (for स्व°). K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 धर्मकृत् (for °वित्). —[c]) D5 T1 यथोपविष्टं (for °दिष्टं). B7 Dn1. n4 Da2 D3. 5. 7 ·संशयं; Da3 damaged (for ·संश्रयं). —[d]) K1 स्वकृतैक·.

Colophon om. in K1. 3. 4; Ś1 D6 G1 missing: K2. 5 B1–5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan*: K6. 7 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G2 M1. 5–7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2–5. 8. 9 M5 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1. 6. 7 उंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिप्रस्थानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 83; B7 Dn4 181; B8 283; Dn1 G6 182; Da2 D7 G3 184; T1 183; T2 G2 5; M1. 6. 7 179; M5 215. — *Śloka no.*: Da4 Dn1 D8 11; Dn4 12.

345

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). For the transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K3. 6 om. the ref. —[a]) K6 B0 वसनानि (for स व°). —[b]) K2 तीर्थाणि (for °नि). — G6 reads from 1[c] up to ना (in 3[b]) on marg. —[c]) V1 अभ्यगच्छन्; B6 (marg. also as in text) अभिगम्य; Da1 D3. 5 T1 G3. 6 अभि(G3. 6 °भ्या)गच्छत् (for अभिगच्छन्). K1 स (for स्म). —[d]) B8–9 उपाश्रितः; Da3. a4 उपस्थितं (for उपस्थितः). T1 किंचिन्मौनिमुपास्थितः.

2 G6 reads 2 on marg. —[a]) K1. 2. 4 स तं (by transp.); K6 ततस्; Da2 स तु. K2 कथोद्दिष्टं; Da3 यथोद्दिष्ट·; Da4 T2 यथादिष्टं (for यथोद्दिष्टं). —[b]) K2 ब्रह्मणः; K7 D4. 5. 9 G2 वै द्विजः. — V1 reads 2[c] on marg. —[c]) Da4 om. (hapl.) from न्यायं up to यथा (in 3[a]). K1. 2 यथा न्यायं (for यथान्यायं). —[d]) K1 च; K2 ह (for सः).

3 Da4 om. up to यथा (cf. v. l. 2). G6 reads up to ना on marg. —[a]) K6. 7 V1 B0. 6–9 Da3

C. 12. 13024
B. 12. 351[7]. 3
K. 12. 367. 3

प्रोक्तवानहमस्मीति भोःशब्दालंकृतं वचः ॥ ३
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ।
दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ ४
सा तस्मै विधिवत्पूजां चक्रे धर्मपरायणा ।
स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ५

ब्राह्मण उवाच ।

विश्रान्तोऽभ्यर्चितश्चास्मि भवत्या श्लक्ष्णया गिरा ।
द्रष्टुमिच्छामि भवति तं देवं नागमुत्तमम् ॥ ६
एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे फलमीप्सितम् ।
अनेनार्थेन चास्म्यद्य संप्राप्तः पन्नगालयम् ॥ ७

नागभार्योवाच ।

आर्य सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः ।
सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंशयम् ॥ ८
एतद्विदितमार्यस्य विवासकरणं मम ।
भर्तुर्भवतु किं चान्यत्क्रियतां तद्वदस्व मे ॥ ९

ब्राह्मण उवाच ।

अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवानिह ।
प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ १०

Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 यथान्यायं (for °ख्यातं). — b) D5 सार्थवान्; G2. 3 M1. 6. 7 अर्थवत् (for °वित्). — d) T G3. 6 भो- (for भोः-).

4 a) G2 वचःश्रुत्या (for वचः श्रुत्वा). K6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 तत्तस्य वचनं श्रुत्वा. — c) V1 विप्रं तं (by transp.). — d) D5 भोगिपत्नी दृढव्रता.

5 a) D5 विविधां (for विधिवत्). — b) D7 T1 G3. 6 कृत्वा (for चक्रे). — c) Bo. 6. 8 (last two on marg.) T2 आसनं (for आगतं). B8 (marg.) T2 दत्त्वा (for कृत्वा). — d) K6 वाग्ब्रवीत् (for चाब्र°).

6 M1. 6. 7 om. the ref. — a) K2 त्वार्चितश्; D7 T1 G3. 6 ह्यार्चि°; T2 ह्यास्थि° (for ऽभ्यर्चि°). K6 चासि (for चास्मि). — b) T1 G3. 6 सूक्तया (for श्लक्ष्णया). — 6c–7b is damaged in B6. — c) K6 भवती (for °ति). — d) T2 G2 M1. 5-7 नागसत्तमं (for नागमु°). K6 Bo. 7-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 देवं नागसत्तमं ; V1 तं देवं नागमनुत्तमं (hypermetric).

7 7ab is damaged in B6. — a) K1. 2. 4 एतन्मे (for एतद्धि). T1 फलितं (for परमं). — b) K6 B7. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 परमेप्सितं ; V1 Bo. 9 परमी° (for फलमी°). K7 तन्मे फलमभीप्सितं. — c) K6 Bo. 6. 7. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 चार्थेन (for अर्थेन). K6 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 अस्म्यद्य; D5 अद्य स्म; D7 T1 चास्माद्य (T1 °स्य) (for चास्म्यद्य). — d) Bo. 7 Dn1. n4 Da3 D8 पन्नगाश्रयं; D2. 8 °श्रमं (for °लयम्).

8 K1. 2. 4 T2 M5 नाग्युवाच; K7 D4. 9 नागनार्युवाच (for नागभार्योवाच). — a) K4. 6 Bo. 6-9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G8 आर्यः; B8 (marg.) अर्यं; D5 अर्यः (for आर्य). D7 G3 सोढुं (for वोढुं). — b) K7 D4. 9 स गतो; D7 T1 G3. 6 गतो वै; T2 G2 M5 गतोर्यो (for गतोऽसौ). T2 मे स-; G2 वास- (for मास-). K1. 2. 4 -वारिकं; K6 -वाचिकः; D7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 -वारिकः; T2 -दारकः; M5 -वासिकः (for -चारिकः). D5 गतो सोमस्य चारिकः. ❀ C8 : एकैकं मासमेकैकेन नागेन रथ उह्यत इति मासचारिकः । ❀ — c) D7 सप्तर्षिभिर् (for सप्ताष्टभिर्). D7 T1 G3. 6 विद्वान् (for (for विप्र). — d) T2 असंशयः (for °शयम्). K1. 2. 4 V1 तं द्रष्टासि न संशयः (K1 न संशयाः; K4 नसंशयं); K7 द्रक्षसि त्वमसंक्षयं; D4. 9 द्र (D4 om. द्र)-क्ष्यसि त्वमसंशयं.

9 a) K2 विधितम्; V1 विहितम् (for विदितम्). D5 अर्यस्य (for आ°). D7 एतद्धि ते ममार्यस्य. — b) K7 D9 निवास-; T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 विवासे (for °स-). D7 T1 G2. 3. 6 M1. 6. 7 कारणं (for -कर°). D8 M1. 6. 7 तव; D7 T1 G3. 6 महत् (for मम). ❀ Cn : विवासकरणं, प्रवासकारणम् । ❀ — c) The portion from भर्तुं up to साध्वि (in 10b) is damaged in B6. D7 T1 हर्तुं (for भर्तुर्). K1. 2. 4 वदति; V1 D7 T G3. 6 भवति; D5 एव तु (for भवतु). V1 D4 वान्यत्; Da3. a4 चास्य (for चान्यत्). — d) T1 क्रियां तां (for क्रियतां).

10 10ab is damaged in B6. K2 श्रीब्रह्म (for ब्राह्मण). — b) K1. 2. 4 साधु; Da3 lacuna (for साध्वि). B7 संप्राप्तिवान् (for संप्राप्त°). D7 T1 G3. 6 अहं (for इह). — c) Dn4 देवी (for देवि). K7 प्रतीक्ष्यमाणस्तं देवि. — d) Dn1 वत्सामि; G3 वसामि (for वत्स्यामि).

11 a) D4 स प्राप्तस्यैव; T1 G3. 6 संप्राप्तस्तस्य; T2 °प्राप्तश्चैव; M1. 6. 7 °प्राप्तस्यैवम् (for °प्राप्तस्यैव). D9

संप्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः ।
ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ॥ ११
अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ।
कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् ॥ १२

भीष्म उवाच ।
ततः स विप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः ।
तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

३४६

भीष्म उवाच ।
अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ।
निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः ॥ १
सर्वे संभूय सहितास्तस्य नागस्य बान्धवाः ।
भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ २
तेऽपश्यन्पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतम् ।
समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ॥ ३
ते सर्वे समभिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ।

C. 12.13636
B. 12. 359[a].4
K. 12. 360. 4

चाप्युग्रम्; D4 M1.6.7 अव्यग्रम् (for चा°). — b) D7 अपोद्योहम् (for आवे°). K2 इव (for इह). T2 [अ]ग्रतः (for [आ]गतः). — c) K2.4 Da3 प्राप्तौ (for प्राप्तो). K1 समाभिगमनप्राप्तौ. — d) K1 M1 वाच्यं च; Da4 वाच्यस्य; D7 T1 वाच्यः स्व- (for वाच्यश्च). D7 T1 -गमनं (for वचनं). G3.6 चर (for त्वया).

12 a) Da3 वस्यामि (for वत्स्या°). Dn4 आहमापन्नवत्स्यामि (sic). — b) M1.6 गोमत्या (M6 °त्यां) (for °त्याः). T G2.3.6 M1.5-7 पुळिने (for पुलिने). K1.2.4 [ऽ]द्भुते (for शुभे). — c) Da1 काल- (for कालं). B3 (marg.) परिगताहारो. — d) K1.4 परिपालये; K2 प्रतिपालये; V1 Da3.a4 प्रतिपालयन् (for परिपा°).

13 M1.5-7 alone give the ref. D5 om. 13. — a) K1 Dn4 nागी (for नागीं). — b) K6 समासाद्य (for °धाय). — c) D7 T1 G3.6 M5 वेदवित्; G2 M1.7 तमेव (for तदेव). M1.7 पुळिनं (for पुलिनं). — d) Da4 D8 प्रलयौ (for प्रय°). K2 ब्रह्मणर्षभः.

Colophon om. in D5; Ś1 D6 G1 missing; K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 B6 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-4.7-9 T G2.3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 B6.7-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-4.8.9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.5-7 उंछवृत्त्युपाख्याने नागपत्नीदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 T1 84; B7 Dn4 182; B8 284; Dn1 183; Da3 D7 G3 185; D8 177; T2 G2 6; G6 184; M1.6.7 180; M5 216. — *Śloka no.:* Da4 Dn1.n4 D8 13.

346

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1). The portion from this adhy. up to the end of the parvan is lost in M6 on missing fol. For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 b) Dn1 D8 तपस्विनी (D8 °नः). — c) K2.4 चरता; T2 च सता (for वसता).

2 a) D8 संभूत- (for संभूय). — b) B7 *स्य; Dn1.n4 D2.3.8 T2 ह्यस्य (for तस्य). — M7 om. (hapl.) 2c–4d. — d) B6 (marg.) प्रष्टुं तं; M1 यस्मिंस्तं (for ययुस्तं).

3 M7 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) T1 दुःखितं (for पुलिने). T1 वैनं; T2 तत्र (for तं वै). — K1.2 om. 3cd. — c) D7 T G2.3.6 M5 तमासीनं; D9 समासीन- (for °सीनं). — d) T2 नित्य- (for द्विजं).

4 M7 om. 4 (cf. v. l. 2). — a) K2 क्रमभि-

C. 12. 13038
B. 12. 359(a). 4
K. 12. 369. 4

ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ॥ ४
षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन ।
न चाभिलषसे किंचिदाहारं धर्मवत्सल ॥ ५
अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः ।
कार्यं चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः ॥ ६
मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ।
आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ॥ ७
त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता सता ।
बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसंकटात् ॥ ८
न हि नो भ्रूणहा कश्चिद्राजापथ्योऽनृतोऽपि वा ।
पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन्देवतातिथिबन्धुषु ॥ ९

ब्राह्मण उवाच ।

उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं मया वृतः ।
द्विरूनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ १०

क्रम्य; V1 Bo. 6, 9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 समति° (for समभि°). — b) T2 अस्यर्चे. K5 वा (for च). — c) Da3 D4 वाकम् (for वाक्यम्). K6 D7 असंदिग्धाम्. — d) K1. 2 आतिथेयाय; D7 अतिथेयस्य; Ca (gloss: पद्मनागस्य) आतिथेयस्य (as in text).

5 a) T2 तस्य (for तेऽद्य). — b) Dn4 प्राप्तस्य इ; M8 °स्यैव (for °स्येह). V1 तपोधनः; T2 °वनात् (for °धन). — c) B1. 3 Dn1 D3. 8 अभिभाषसे; B9 G3. 6 °लक्ष्यते; Dn4 °तुषसे; Da1 °लप्स्यसि; Da3 °लप्स्यसे; D2 °भषसे (for °लषसे). K7 Da3 कंचिद् (for किं°). D7 न च भीर्लक्ष्यसे किंचिद्; T1 न च तल्लक्ष्यते किं°. — d) D7 आहाराद्. K1. 2 आहारं द्विजसत्तम.

6 K2 om. (hapl.) 6c–7b. — a) Da4 M7 अभिगतं; T2 अभ्यागतश्च (for अभि°). Da4 D5 M1. 7 चास्मि (for चासि). — b) G2 ते वयं (for वयं च). T1 (before corr.) उपस्थितः; M7 °स्थितां. Dn4 वयं त्वामुपवस्थिताः. — c) D4 वा (for च). D4 om. from तिथ्य up to हेतो in (7c). — d) T1 G2. 3. 6 M8 कुटुंबिनः (for कुटुम्बिनः).

7 K2 om. 7ab; D4 om. up to हेतो in (7c) (for both, cf. v. l. 6). — a) B1. 9 Da3. a4 D8 फलं मूलं (by transp.). K7 B9 च (for the first वा). — b) D7 T G3. 6 यच्चान्यद् (for पयो वा). — After 7ab, M8 ins. 908*. M8 om. 7c–8d. — c) K1. 2 अन्यद्; D4 कार्यं (for अन्नं). — d) K7 D4. 5. 9 वै द्विज (for ब्राह्मण).

8 M8 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) K2 त्यक्त्वाहारेण; D7 त्यक्ताभारेण. — b) K6 Bo Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 त्वया; G3. 6 तदा (for सता). D7 T1 वर्णेन वसता सदा (T1 तदा). — c) B8 इमं (for इदं). K1 om. सर्वं. — d) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 3. 5. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 7 धर्म(K6 सर्व)-संकरात् (D5 °न्); K7 धर्मसंकटात्. — G2 M1. 7 ins. after 8: M8 after 7ab:

908* अनुग्रहार्थमस्माकमाहारं कर्तुमर्हसि ।
अनश्नति त्वयि ब्रह्मन्गच्छेम नरकं वयम् ।

[G2 om. line 1. — (L. 1) M8 आहारहेतोरस्माकम् (for the prior half). — (L. 2) M7 नगरं (for नरकं).]

9 a) D8 हीनो (for हि नो). Bo Dn1. n4 Da2 D8 ब्र(Dn4 ब्रा)ह्महा (for भ्रूणहा). — b) K1. 2. 4 जातोपथ्यो (K4 °थ्यि); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D3. 3. 5. 7. 8 जातापत्यो (B1. 9 Dn1 D2. 8 °दि); D6 damaged; T2 G2 M1. 5. 7 राज(M1. 7 °जा)वध्यो (for राजापथ्यो). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) Da3. a4 Dn4 D3. 5. 7 [s]मृतो; D8 मतो (for ऽनृतो). T1 राजा परिसृतोपि वा; G3. 6 पन्नगेष्विह विद्यते. — c) Bo पूर्वाली; Dn4 पूर्वाइम; G2 स्त्र्यद्राक्षी (for पूर्वाशी). K1. 2. 4 न (for वा). K2. 4 तस्मिन्; Da3 यस्मिन् (for ह्यस्मिन्). D7 T1 पूर्वस्मिन्वृक्षमूलेस्मिन्. — After 9, K1. 2. 4 ins. an addl. colophon [*Subparvan:* K1. 2. 4 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4 उंछवृत्त्युपाख्यानं].

10 D7 M1. 7 om. the ref. — b) T2 आरब्धो (for आहारो). D7 G3. 6 M1. 7 न (for अयं). K4. 7 D4. 5. 7. 9 मया कृतः (D7 कृताः); K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Cs कृतो मया; T2 G2 मया वृतः (by transp.). T1 नाहारो न मया वृतः. — c) K1. 2. 4 द्विरूने; Da4 T1 द्विरूपं; Da1 द्विनूनं; D5 द्विरून-; D7 द्विनून-; T2 द्विमास-; G2 यच्चूनं; G3. 6 Cs विरूढं (for द्विरूनं). K1. 2 दश(K2 °श)रात्रे (for दशरात्रं). Da3 a4 M1. 7 वा (for वै). K7 D4. 9 नागदर्शनकार्यार्थं. ❀ Cs: विरूढं दशरात्रस्य । दशरात्रसंबन्धित्वेन यथा विरूढमङ्कुरितं, तथायमाहारः कृतः भुक्त इत्यर्थः । ❀ — d) K7 D4. 9 कृतमागमनं म(D4 त्व)या.

यद्यष्टरात्रे निर्याते नागमिष्यति पन्नगः ।
तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ॥ ११
कर्तव्यो न च संतापो गम्यतां च यथागतम् ।
तन्निमित्तं व्रतं मह्यं नैतच्छेत्तुमिहार्हथ ॥ १२

भीष्म उवाच ।
तेन ते समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः ।
स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

३४७

भीष्म उवाच ।
अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजंगमः ।
दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वतः ॥ १
तं भार्या समभिक्रामत्पादशौचादिभिर्गुणैः ।
उपपन्नां च तां साध्वीं पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ २
अपि त्वमसि कल्याणि देवतातिथिपूजने ।

C. 12. 13650
B. 12. 360 [59]. 3
K. 12. 369. 3

---

11 a) D4 अष्टरात्र-. K6 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 [ऽ]तिक्रांते (for निर्याते). — b) K1. 2 नागच्छति स पन्नगः. — d) K7 D4. 5. 9 हि मे व्रतं; D7 T G3. 6 M5 इहागतः (D7 °तं); G2 इह व्रतं (for इदं व्रतम्).

12 a) Dn1 कर्तव्यं. D7 T1 G3. 6 M5 भवद्भिरनुशिष्टोऽसि. — b) B7 यथागमं; M5 °सुखं (for °गतम्). — c) K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 इदं; K7 यथा (for व्रतं). K1. 2. 6 V1 B0. 7-9 Da3. a4 T2 G2 M1. 5. 7 बद्धं; K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 सर्वं; B6 D5 इदं; D7 T1 G3. 6 तस्मात् (for मह्यं). — d) D5 corrupt. K7 D4. 9 तमानेतुम्; T2 नैतच्छेत्तुम्; G3 °च्छोकुम्; M5 कस्माच्छोकुम् (for नैतच्छेत्तुम्). Da3. a4 इहार्हसि (for इहार्हथ).

13 Most MSS. om. the ref. — a) K7 D4. 5. 9 एवं ते; V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 ते तेन (by transp.); Dn4 नैतेन. D7 T1 समनुज्ञाय (for °ज्ञाता). — c) B0 स्वयम् (hypermetric) (for स्वम्). D4. 9 M5 भुवनं (for भवनं). — d) K6 अक्षतार्था; B0 अकृतात्मा (for °र्था).

Colophon. Ś1 D6 G1 M6 missing: K3. 5 B1-5 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-5. 7-9 T G3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2-4. 8. 9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1. 7 उंछवृत्त्युपाख्याने नागसंध्याभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 85; B7 Dn4 Ds1 183; B8 285; Dn1 184; Da2 D7 G3 186; D8 178; T1 G6 185; T2 G2 7; M1. 7 °181; M5 217. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 13.

347

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 b) K1. 2. 4 M1. 7 गते; T1 पूर्वे (for पूर्णे). K7 V1 Da3. a4 D3. 5. 7 G3. 6 प्राप्ते (for प्राप्तो). T2 M5 गतो (M5 °ते) वै पन्नगोत्तमः. — c) K2 दत्ताभिनुज्ञः; B8 °भ्यनुज्ञां; G2 °भ्यनुज्ञं (for °भ्यनुज्ञः). D9 स्व- (for स्वं). — d) K4. 7 B0 Dn1. n4 D8 D2-4. 8. 9 T1 विवस्वता (for °स्वतः).

2 a) D7 T1 भ्रांता; G3. 6 कांता (for भार्या). K6. 7 V1 B0. 6-9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 8 Kumbh. ed. [अ]भ्यु(D5 °भ्यु)पचक्राम; Dn4 [अ]भ्युपचक्रम (sic); D7 T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 समतिक्रामत् (M7 °न्) (for समभि°). — c) K1. 2 M5 उपासीनां; K7 उपपन्ना; V1 समासीनां; D8 उपसन्नां; D7 T1 G1. 3. 6 उपासीनश् (for उपपन्नां). K7 D4. 9 सतीं; D7 G3. 6 स तां (for च तां). — d) K1. 2 स नागः (for पन्नगः). K7 पर्यपृच्छतः; B0 °वस्थितः.

C. 12. 13350
B. 12. 360(359). 3
K. 12. 369. 3

पूर्वमुक्तेन विधिना युक्ता युक्तेन मत्समम् ॥ ३
न खल्वस्यकृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्दवीकृता ।
मद्वियोगेन सुश्रोणि वियुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४

नागभार्योवाच ।

शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदपारणम् ।
भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञां लोकानुपालनम् ॥ ५
सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ।
वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६
विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् ।
गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतहितैषिता ॥ ७
नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमम् ।
धर्मो हि धर्मसंबन्धादिन्द्रियाणां विशेषणम् ॥ ८
अहं कस्य कुतो वाहं कः को मे ह भवेदिति ।
प्रयोजनमतिर्नित्यमेवं मोक्षाश्रमी भवेत् ॥ ९

---

3 [a]) K6 V1 Bo. 6–8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 Kumbh. ed. अथ; K7 अपि (for अपि). T1 G3. 6 त्वमपि (for त्वमसि). — [b]) G2 M5 -भोजने (for -पूजने). — [c]) K1 V1 Bo T1 G2. 3. 6 M1. 5. 7 पूर्वयुक्तेन (for °मुक्तेन). — [d]) Bo युक्त-; B6. 7 Dn1. n4 D8 D2–5. 8 युक्ति- (for युक्ता). K1 सत्समं; Bo Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 तत्समं (for मत्समम्). T2 M1. 5. 7 युक्तायुक्तविचक्षणा; G3. 6 Kumbh. ed. युक्ता कर्मसु वर्तसे.

4 [a]) V1 B3. 9 अकृतार्थेव (for °र्थेन). K1. 2. 4 कश्चिन्नास्यकृतार्थेन; K7 Da3. a4 D4. 5. 9 G2 न (G2 स) खल्वसि कृतार्थेव (K7 D5 °न); D7 T1 G3. 6 न खल्वपि कृतार्थेपि (D7 °र्थेन); T2 M1. 5. 7 अथ त्वमसि सुश्रोणि. — [b]) K1. 2 मार्दवं गता; Ds1 °वीकृताः. — [c]) K1. 2 बुद्धियोगेन; Dn4 मद्वियोगेषु (for °योगेन). Da3. a4 सुश्रोणी. — [d]) K6. 7 V1 Bo. 7. 8 Dn1. n4 D8 D2–4. 8. 9 Kumbh. ed. विमुक्ता (for वियुक्ता). T1 -हेतुना (for -सेतुना).

5 T1 om. the ref. K1. 2. 4 T2 G2. 3. 6 M5 नागयुवाच; K7 D4. 9 नार्युवाच; B6 भार्योवाच (for नागभार्योवाच). — [a]) D8 -शुश्रूषां (for °षा). — [b]) K4 -पारगं; K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T G3. 6 Kumbh. ed. -धारणं (for -पारणम्). —[d]) K6 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 5. 7. 8 Kumbh. ed. राज्ञो; Dn4 राजा (for राज्ञां).

6 [b]) Bo क्षेत्रधर्मः; D5. 7 क्षात्र° (for क्षत्र°). K1. 2. 4. 7 D4. 9 सनातनः; M1 उभोच्यते (sic) (for इहो°). T G3. 6 M5 क्षत्रियाणां प्रशस्यते. — T1 G3. 6 read 6[cd] twice. — [c]) K1 वैश्यानां (for वैश्यानां). G3. 6 (both first time) उक्ष- (for यज्ञ-). K6. 7 G3. 6 (last two first time) -संपत्तिर्; T1 (first time) -सांपत्तिर् (for -संवृत्तिर्). T1 (second time). 2 G3. 6 (last two second time) सर्वेषामेव वर्णानाम्. — [d]) K6 आकर्षेण; K7 D4. 9 कर्षणेन; Da4 आतिथ्येय-; T1 G3. 6 (all first time) आतिथ्येन (for °थेय-). T2 -समन्वितं (for °न्विता).

7 [a]) K7 ब्रह्म- (for विप्र-). — [b]) K1. 2. 4 -कर्म वै; Bo Dn1. n4 D8. 5. 7 G3 -कर्मकृत्; T2 -कर्मवत्; G2 -कर्मतः (for -कर्म तत्). — [c]) K7 गृहस्थधर्मा; D5 °धर्मं; D7 °धर्मे (for °धर्मो). D5 om. (hapl.) from नागेन्द्र up to अहं त्वनेन (in 15[a]). — [d]) K7 D4. 7. 9 -हितैषिणः (D7 °णा); T1 G3. 6 -हितेषिता; T2 (sup. lin.) -हितैषिका (for °षिता).

8 D5 om. 8 (cf. v. l. 7). — [a]) Dn4 D7 G3 नियताहारतां; T1 °चारता; M7 °भारता (for °हारता). — D9 om. 8[b]–9[b]. — [b]) K6. 7 D4 ब्रह्मचर्या (for व्रत°). — M5 om. 8[cd]. — [c]) K1. 2 धर्मेण; D4 धर्मा हि (for धर्मो हि). K6 धर्मे; M1. 7 वन्य- (for धर्म-). — [d]) Da4 इंद्रियाणि. K6. 7 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 T2 Kumbh. ed. विशेषतः; G2 °षणात्; M1 विशोषणं (for विशे°).

9 D5 om. 9 (cf. v. l. 7). D9 om. 9[ab] (cf. v. l. 8). — [a]) K6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 7. 8 Kumbh. ed. वापि (for वाहं). — [b]) K1. 2. 4 कः को मेहा; K7 D4 कः कुतो मे; V1 कोहं को मे; Da3. a4 कः को मेहं; D7 कः कामेन; T1 G3. 6 को वा- (G6 वो)मित्रो; T2 कः किं मम; G2 M1. 7 कः (M7 कं) को मम (for कः को मे ह). K7 D4 भवानिति (for भवेदिति). — 9[cd] is damaged in B6. — [c]) K7 D4. 9 प्रयोजनमभिप्रेत्य; G2 M1. 7 प्रयोनित (G2 °जना)-मतिर्नियम् (sic). — [d]) K6 V1 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1 D8 D2. 3. 8 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 Kumbh. ed. मोक्षाश्रमे (V1 B7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 °मो); K7 D4. 9 मोक्षे समो; Dn4 मोक्षश्र मे (for मोक्षाश्रमी). Da3. a4 D8 D2 Kumbh. ed. वसेत्; G2 [s]भवत् (for भवेत्). D7 मोक्षणेन समं वसेत्.

पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ।
तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥ १०
साहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते ।
सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विषमे पथि ॥ ११
देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हीयते ।
अतिथीनां च सत्कारे नित्ययुक्तास्म्यतन्द्रिता ॥ १२
सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै ।
स च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ १३
गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
आसीनोऽऽवर्तयन्ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ १४
अहं त्वनेन नागेन्द्र सामपूर्वं समाहिता ।
प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स संप्राप्तो भुजगोत्तमः ॥ १५
एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि ।
दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ॥ १६

C. 12. 13563
B. 12. 350(59).16
K. 12. 369. 16

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

---

10 D5 om. 10 (cf. v. l. 7). 10^{ab} is damaged in B6. — a) K7 D4. 9 पतिव्रतत्वं; G2 °व्रतार्थं (for (for °व्रतात्वं). — c) B6. 8 Da3. a4 T1 उपदेशं (for °देशान्). — d) Ds1 इतस्; D7 तत्त्वं (for तच्च). K1. 2. 4 वेत्सि भोः; G2 वेद्मि वै (for वेद्मि वै).

11 D5 om. 11 (cf. v. l. 7). — a) T2 कर्म (for धर्मं). Da4 Dn4 विजानंति; M1. 7 °नाना (for °नन्ती). — b) D8 धर्मानित्ये; T1 मयि नित्यं (for धर्मनित्ये). T2 स्थिता (for स्थिते). — c) Dn4 सत्पथं; D7 सत्पदं; T1 सत्याहं (for सत्पथं). M1. 7 सत्फलं कर्म-मुत्सृज्य. — d) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. यास्यामि विपथं पथः (B0 °थं); V1 M5 °मि विपथे पथि; T1 °मि नपथेन वै; T2 °मि वितथं पदं; G2. 3. 6 M1. 7 °मि विपथेन वै.

12 D5 om. 12 (cf. v. l. 7). — a) G2 M1. 7 देवा ननु (for देवतानां). — b) T2 धर्मचर्या. K6 B6–9 Da3. a4 D7 यथा तथा; T2 महीयते (for न हीयते). — 12^{cd} is partly damaged in B6. — d) K7 D4. 9 नित्यमुक्ता (for °युक्ता). M1. 7 [अ]स्म्यनिंदिता (for [अ]-स्म्यतन्द्रिता).

13 D5 om. 13 (cf. v. l. 7). 13 is partly damaged in B6. — a) D8 समाष्ट- (for सप्ताष्ट-). G2 -दिवसस्. V1 त्वत्र (for त्वद्य). K1. 2 सप्ताष्टदिवसान्यद्य; T1 G3. 6 अद्याष्टदिवसा याता. — b) K2 [इ]व (for [इ]ह). K6 गतस्य (for [आ]गतस्य). — c) K7 D4. 9 न च; V1 B0. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M1. 5. 7 Kumbh. ed. तस्य (for स च). K7 D4. 9 समाख्याति; M1. 7 न चाख्याति (for न मे ख्याति). — d) K4 तं च (for तव). T G2. 3. 6 M1. 5. 7 कांक्षते (for °ति).

14 D5 om. 14 (cf. v. l. 7). — a) K7 D4. 9 G2 त्वेव; V1 ह्येष (for त्वेष). T G2. 3. 6 M5 पुळिने. M1. 7 गोमत्यस्त्वेव पुळिने. — b) G2 त्वं (for त्वद्-). K1 -समुत्सुकाः; D9 °त्सकः. — c) K7 ब्रह्मा (for ब्रह्म). ❀ Cn : वर्तयन्, आवर्तयन् । ब्रह्म, वेदम् । ❀ — d) K2 संश्रित-; K7 शंकित-; Ds1 संसित-; Ds2 D4. 7. 9 शंसित- (for संशित-). Da4 ब्राह्मणः संशितव्रताः. — After 14, K7 D4. 9 ins. :

909* तपोध्यानपरो नित्यं सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।

15 D5 om. up to त्वनेन (cf. v. l. 7). — a) Dn1 तत्त्वेन; T2 त्वन्ये च (for त्वनेन). D8 नागेन (for नागेन्द्र). — b) K1. 2. 4 मासपूर्वं; K6 B1. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 सत्य°; B6 सत्यं पूर्वं (for सामपूर्वं). B7 समाहितः; T2 समाहिताः. — c) K2 प्रस्थाप्यो; T2 प्रस्थास्या; G2 °स्ये (for °प्यो). T1 G3. 6 वै; T2 सा (for स). K7 D4. 9 प्रस्थाप्यो वै मत्सकाशं. — d) M1. 7 भुजगोत्तम.

16 a) T2 मत्वा (for श्रुत्वा). K1 समाप्राज्ञ; B9 Da3 महाप्रज्ञ; G2 °राज (for °प्राज्ञ). — b) K6. 7 V1 B6 Da3 D5. 9 त्वं गन्तुम् (by transp.); G2 वा गंतुम्. — T2 om. 16^{cd}. 16^{cd} is damaged B6. — cd) Dn4 सा (for वा). K1. 2. 4 Ca दर्शनश्रव; Da3. a4 °स्तवः; Dn4 दर्शनं श्रवः; G2 M5 °नार्थिनः; M7 दर्शितार्थिनः; Cn (gloss : हे सर्प) दर्शनश्रवः (as in text). T1 G3. 6 एतस्य दर्शनं श्रेय इति मे धीयते (T1 दर्शितं) मनः (G3 नमः). ❀ Ca : दर्शनश्रव इति तस्यैव नागस्य संबोधनम्, चक्षुःश्रव इत्यर्थः । ❀

३४८

C. 12. 13864
B. 12. 361 (60). 1
K. 12. 370. 1

नाग उवाच ।

अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते ॥ १
को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि ।
संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति ॥ २
सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भामिनि ।
ननु नागा महावीर्याः सौरसेयास्तरस्विनः ॥ ३
वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः ।
मनुष्याणां विशेषेण धनाध्यक्षा इति श्रुतिः ॥ ४

नागभार्योवाच ।

आर्जवेनाभिजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ।
एकं त्वस्य विजानामि भक्तिमानतिरोषणः ॥ ५

Colophon. Ś1 D6 G1 M6 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6.9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2–5.7–9 T G2.3.6 M1.5.7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.4.6.7 V1 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1 Ds D2–5.7–9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1.7 नागभार्यासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 86; B7 Dn4 184; B8 286; Dn1 185; Ds2 G3 187; D7 80; D8 179; T1 G6 186; T2 G2 8; M1.7 182; M5 218. — *Śloka no.:* Da4 15; Dn1.n4 Ds 16.

348

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition of T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K2 om. the ref. — a) K4 ब्राह्मेण (for ब्राह्मण-). — b) Dn4 D8 कां; D7 G2 किं (for कं). K7 D4.9 T2 G2 M1.5.7 त्वं (for तं). Da4 D8.7 M1 समनुपश्यति. K1 कं त्वमनुपश्यसि (submetric); T1 G3 किं तत्त्वमनु°. — c) K1 om. विप्रं. T G3.6 मानुषं वाथ विप्रं वा. — d) K7 D9 दैवतं वा; V1 T1 G3.6 देवं वापि; D4 देवं तं वा; D5.7 देवतां वा (for देवं वाथ). D5 सुचिस्मिते (for शुचि°).

2 a) K1.2.4 मानुषकः (for मां मानुषः). D5.7 भूत्वा (for शक्तो). — b) K7 D4.9 द्रष्टुं कामाद्; V1 प्रष्टुकामो; Dn4 दृष्ट° (for द्रष्टु°). K1.4 Dn4 G3 यशस्विनी (Dn4 °नीं) (for °स्विनि). — c) K1 Ds1 सद्दर्शन-; K2 मद्° (for संद°). — d) K6 आज्ञां (for आज्ञा-). M1.7 प्रभाषितुं (for वदिष्यति).

3 3a is damaged in B8. — b) D5 om. देव. K6 Bo.7–9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 भाविनि (Dn4 °नी); B6 damaged; T2 G2.3 स्वामिनी (for °नि). V1 ऋषीणां च भाविनि (submetric). — c) K2.4 D5.7 T2 अनुरागा (K2 °रागो; T2 °राग-); K7 D4 T1 अनुनागा; V1 Bo.6–9 Ds2 D8 ननु नाग-; M1.7 नरनागा; M5 ननु नाम (for ननु नागा). — d) K1.2.4.6.7 Bo Da4 Dn1.n4 Ds D4.5.7.9 Cn (gloss: दिव्यगन्धवहाः) सौरभे(K1 °मे)यास् (for सौरसे°). K1.2.4.6.7 V1 B6–9 D4.5.7.9 T2 तपस्विनः (for तर°).

4 a) K1.4 काद्रवेयाश्; K2 काश्रवेयाश्; T G3.6 चिंतनीयाश् (for वन्दनीयाश्). — b) K7 D4.5.7.9 G2.3.6 अनपायिनि (D4 °ने; G2 °नः; G3.6 °नी); Da4 अनुपायिनः; Dn4 °पाणिना; T1 °पायनी; M5 °यायिनिं (for °यायिनः). T2 वयमस्यनपा इति (sic). — c) K7 V1 D4.5.7.9 T2 G2 M5 मानुषाणां (for मनुष्याणां). D4 om. विशेषेण. — d) K1.2.4.7 V1 T1 G6.6 M5 धनाध्यक्ष (for धनाध्यक्षा). K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 नावेक्ष्या (Ds D8 नावेक्ष्य; D5.7 नान्वेक्ष्या) इति मे श्रुतिः.

5 K1.2.4 V1 T2 G2 M1.7 नागी; K7 D4.9 पत्नी; T1 G3.6 M5 भार्या. — a) K6 Bo.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 Ds D2.3.5.7.8 विजानामि (for [अ]भिजा°). — K7 om. (hapl.) 5bc. — b) Dn4 om. देवो. Da4 [ऽ]निलाशनः; T1 °शयः (for °शन). — T2 ins. after 5ab 910*. — c) Da4 M5 एक-; T2 एतत् (for एकं). K1.2.4 Bo.6.8.9 Dn1.n4 Ds D2.3.8 T2 तस्मिन्; K6 V1 B7 D5.7 त्वस्मिन् (for त्वस्य). — d) K1 इत्यरोषणः; V1 Dn1 इति रोषणः; D8 अविरोषणः; T2 अचिरेक्षण; G2 M1.6.7 न च रोषणः. — T1 G3.6 subst. for 5cd:

910* द्विजानामिह भक्तः स कालवित्कलिरोषणः ।

[T1 G3.6 मुक्तश्च (for भक्तः स). T1 G3.6 कविरोषणः (for कलिरो°).]

स हि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेप्सुः स्तोकको यथा ।
वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव काङ्क्षति ॥ ६
न हि त्वा दैवतं किंचिद्विविघ्नं प्रतिपालयेत् ।
तुल्ये ह्यभिजने जातो न कश्चित्पर्युपासते ॥ ७
तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ।
आशाछेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ॥ ८
आशया त्वभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनम् ।
राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ॥ ९
मौनाज्ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् ।
वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ १०

C. 12. 13673
B. 12. 361(60).10
K. 12. 370.10

---

6 a) Bo T3 न हि; T1 अभि॰ (for स हि). K1. 2. 4 कार्यांतरान्वेक्षी; K7 D4. 9 °पेक्षी (for °काङ्क्षी). K6 स हि कार्यं निरांकाक्षी. — b) K2. 6 Da3. a4 Dn4 Ds1 G2 M1. 7 जलेप्सु॰; B8 damaged (for जलेप्सुः). K2 स्तोकके; B6 damaged; Da3 स्तोतको; T G3. 6 चातको (for स्तोकको). K4 D4. 9 जले सु(D9 गु)प्तो झषो (K4 वको) यथा; K7 जले गुप्तो यथा झषः. — c) K1. 2 वर्षा; Da3 T2 वर्षे (for वर्षं). K7 D4. 9 अप्रधर्षः (D4 °घृष्य; D9 °वृष्य) क्रियापेक्षी. — d) T2 G2 M1. 7 कांक्षते (for काङ्क्षति).

7 a) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3 हित्वा (for न हि). K6 Da3. a4 Ds तद्; K7 V1 B8 (marg.) D4. 9 T1 G3. 6 M1. 7 त्वां; Bo. 6 (marg. as in text). 7–9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 त्वद् (for त्वा). K6 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 Cnp दर्शनं; T1 G3 M1. 7 देवतं (for दै°). ❀ Cn: त्वद्दर्शनं हित्वा, विना, कोऽपि विघ्नो मा भूदित्यर्थः ॥ Cp: त्वद्दर्शनं प्रति किंचिद्विघ्नं, किंचित्प्रतिबन्धकं, तं ब्राह्मणं [न] प्रतिपालयेत । ❀ — b) K4 Bo Dn1 Ds D2. 3. 8 विघ्नं न; K6 V1 B6–9 Da3. a4 विघ्नं तं; K7 D4. 9 निघ्नंतु; D5 G2 विघ्नितं (G2 °तुं); D7 विघितं; T G3. 6 द्वितीयं; M1. 5. 7 द्वितीयः (for विविघ्नं). Da3. a4 D5. 7 प्रतिपादयेत्. — c) K4. 6 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तुल्यो; T1 तुल्या; G3. 6 कुले (for तुल्ये). K4. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds D2. 3. 5. 7. 8 G2 M1. 7 [ऽ]प्यभिजने (for ह्यभि°). T2 जाते (for जातो). — D4 om. 7d. — d) D5 lacuna; D7 कः (for न). B6–9 Da3. a4 D7 G3 किंचित्; G6 कंचित् (for कश्चित्). K1 पर्युपास्यते (for °पासते). K6 D9 पर्युपास्ते न किं(D9 कं)चन; K7 पर्युपास्त कथंचन. ❀ Cn: अन्यो नागोऽपि कश्चिन्न पर्युपासते, परित्यज्य न आस्ते । अतिथिं त्यक्त्वा न कश्चित्स्वकुले आस्ते इत्यर्थः । ❀

8 a) K1. 2. 4 T2 M6 स क्रोधं; D5. 7 T1 G3. 6 सं रोषं (for तद्रोषं). K6 B6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 पन्नग; D4 सहसा (for °जं). D4. 9 कृत्वा (for त्यक्त्वा). ❀ Cn: सहजं, सर्पत्वजातिजम् । ❀ — b) K6 B6 (orig.) Da3 तमेकं; V1 Da4 Dn4 M6 तमेनं (for त्वमेनं). — K7 Ds1 D4. 9 om. (hapl.) 8cd. — c) K1 आगच्छेदेन; K6 आशाछं° (for आशाछे°). K1 M1. 5. 7 [आ]र्थं (for [अ]द्य). T1 G3. 6 आशाछेदनतस्त्वार्थं; G2 आशाछेदनतुष्यार्थं (sic).

9 a) V1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 ह्यभि॰; Bo ह्यवि॰; G2 M1. 7 [अ]भ्यभि॰ (for त्वभि॰). T1 आशां न याति यत्नान्नाम्. — b) K1. 2. 6 अकृत्वात्तु॰; Dn4 अकृताश्रु॰; T1 अकृत्वा तु (for °त्वाश्रु॰). B7 damaged; Dn4 ॰प्रमार्जवै (sic); T1 ॰प्रमार्जवं; T2 ॰प्रयोजनं (for ॰प्रमार्जनम्). — c) राजमात्रो (for °पुत्रो). — d) K6 V1 Bo. 7–9 भ्रूगहत्येव; Da3. a4 Ca (gloss: भ्रूणहत्येन इति छान्दसम्) °हत्येन; T1 G3. 6 °हत्या (G3. 6 °त्यां) च; G2 °हत्या हि; M1. 7 °हत्यभि॰ (for °हत्यैव). K7 D4. 5. 7. 9 युज्यते (D7 पूज्यते) भ्रूणहत्यया. ❀ Cn. p: भ्रूणहत्यैव, भ्रूणहत्ययैव । ❀ — After 9, K7 Ds2 D4. 5. 7. 9 G2 M1. 5. 7 ins.:

911* संकल्पविहितं त्वर्थं पूरयित्वानिलाशन ।
अर्थिनां परमं लोकं यशश्चाड्यं समश्नुते ।

[(L. 2) G2 चाग्रियमश्नुते (for चाड्यं सम°).]

G2 M1. 5. 7 cont.:

912* प्रार्थितार्थाभिहन्ता ते मा भूत्कश्चित्कुलेऽनघ ।
सामर्थ्ये सति नागेन्द्र नरके स हि मज्जति ।

10 a) K1. 6 V1 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 मौने; K2 मानो; T1 मैनं; T2 मौन॰; G3. 6 मौनं (for मौनाज्). Ds2 ज्ञाने (for ज्ञान॰). T2 ॰फलावाप्त्या (for °वाप्तिर्). G2 मौनेनाज्ञाफलावाप्तिर्. — b) B6 (orig.) Dn4 Ds दर्शनेन; V1 B7. 8 ज्ञानेन च (for दानेन च). V1 यथा (for यशो). Da4 महान् (for महत्). K6 Bo ज्ञानेन (K6 ज्ञाने) यशसो महत्; T1 G3. 6 ज्ञानेनाभ्युदयो महान्; T2 दानेनाध्ययनेन च. — c) K2 वाग्दित्तुं (sic); Dn4 वाग्मितं; G2 वाश्रितं (for वाग्मित्वं). — d) D7 T1 महीपते (for °यते).

11 a) Dn1. n4 Ds1 D2 भूप्रदानेन च; T1 भूमिप्रशमनेन (hypermetric) (for भूमिप्रदानेन). G2 M1. 5. 7

C. 12. 13874
B. 12. 361[60]. 11
K. 12. 320. 11

भूमिप्रदानेन गतिं लभत्याश्रमसंमिताम् ।
नष्टस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्नुते ॥ ११
अभिप्रेतामसंक्लिष्टां कृत्वाकामवतीं क्रियाम् ।
न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ॥ १२
नाग उवाच ।
अभिमानेन मानो मे जातिदोषेण वै महान् ।
रोषः संकल्पजः साध्वि दग्धो वाचाग्निना त्वया ॥ १३
न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ।
यस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजंगमाः ॥ १४
दोषस्य हि वशं गत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
तथा शक्रप्रतिस्पर्धी हतो रामेण संयुगे ॥ १५
अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् ।
धर्षणाद्रोषसंविग्नाः कार्तवीर्यसुता हताः ॥ १६
जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपमः ।

महीं (for गतिं). — b) K7 D6 लभेत (for लभति). G3 आश्रय- (for आश्रम-). K1.2 V1 B6.9 Da3.a4 D5.7 -संमतां; B8 -संप°; D3.8.9 -संमिता (D8 °तं); T2 G3.6 M1.5.7 -संपदं (T2 °दा) (for -संमिताम्). T1 लभत्युग्रमसंपदं. — c) K4.6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D2.3.8 न्याय्यस्य; K7 D4.9 न्यायेन; Da4 Ds2 न्यायस्य; D5 न्यायोस्य (for नष्टस्य). Da3.a4 T1 G3.6 संप्राप्तिः (for संप्राप्तिं). Ds1 न्यायस्यार्थस्य संप्राप्तिं. — d) D7 षष्ठम्; T1 G3.6 श्रैष्ठ्यम्; G2 M1.5.7 लाभम् (for फलम्). K6 B8 (marg. as in text). 7-9 Da3.a4 D5.7 अवाप्नुते; K7 D4.9 अथाश्नुते (for उपा°).

12 a) K1 अभिप्रीताम् (for अभिप्रे°). K1.2 Dn1.n4 Ds2 D2.3.7.8 असंश्लिष्टां (K1 °ष्टं; Dn4 °ष्ट्यं); B7 Da4 असंक्लिष्टा (for °क्लिष्टां). K4.D5 अभिप्रेतार्थसंश्लिष्टां. — b) K1.2.4 कर्मवतीं; K6 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 चात्महितां; T1 G2 M1.7 [अ]कामवतः (T1 °ताः); T2 °रता; G3.6 °वतां (for °वतीं). K6 कृतां; T1 क्रियाः (for क्रियाम्). — c) K1.2.4 नायाति; Ds1 न पाति (for न याति). B0 M1.7 नरकं (for निरयं). T1 G3.6 किंचिद् (for कश्चिद्).

13 D4.9 नागराज (for नाग). — a) K4 B0 Dn1 D8 D2.3.8 अभिमानैनं; Da3 D4.9 अतिमानेन (for अभि°). K6 B6-9 Da3 मानोयं; Da4 मानेयं (for मानो मे). Dn4 अभिमानोवमानो मे. — b) K1.2 T1 G3.6 जातो; V1 याति-; G2 ज्ञाति- (for जाति-). K1.2 T1 G3.6 रोषे(K1 om. षे)ण;- T2 -रूपेण; G2 M1.7 -रोषो हि (for -दोषेण). G2 M1.7 मे (for वै). K3 कृतान्; B6-9 Da3.a4 मम (for महान्). — c) G3.6 दोषः (for रोषः). K1.2 T G3.6 M5.7 संकल्पितः; K7 D4.9 सकल्मषः; Dn4 संकल्पतः (for °जः). K6 तद्धि; T1 साध्वी (for साध्वि). — K3.6 om. (hapl.) 13d-14a. — d) K1.4 Dn1 D2.3 G2 वागग्निना; D4.9 T G3.6 M1.5.7 वाग्वह्निना; D7 दावाग्निना (for वाचा°). D5 वायोदा वाग्निना त्वया (sic).

14 K3.6 om. 14a (cf. v. l. 13). — a) D5.7 रोषाधिकं (for °दहं). G2 साध्वी (for साध्वि). — b) K2 मध्येयम्; D7 पश्येहम्; T2 पश्यामि (for पश्येयम्). T2 [अ]प्यधिकं (for अधिकं). K1 Ds1 D8 तपः; Dn4 नमः; G3 ततः; M5 दमं (for तमः). — D5.7 om. 14cd. — c) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 M1 तस्य; K7 D4.9 येन (for यस्य). G2 सक्ततां तां (for वक्तव्यतां). K1.2.7 D4.9 याता; K4 Da4 Ds1 D2.3.8 याति (for यान्ति). T G3.6 यस्य वक्तव्यताशीति (sic). — d) D8 भुजंगमः; T1 G3.6 °गता (for °गमाः).

15 a) Dn4 शोषस्य (for दोषस्य). — c) K6 यथा; B6 damaged (for तथा). B6 damaged; Da3 शाक्रं (for शक्र-). B9 Da3.a4 D5.7 -प्रतिस्पर्धा (sic) (for °स्पर्धी).

16 ab) Da3.a4 अतः पुरगतं; Ds1 अंतःपुरागतं. D5.7 transp. वत्सं and श्रुत्वा. T1 वस्तुं (for वत्सं). V1 रोषेण (for रामेण). K2 B6.8 (orig.) Ds1 निर्हतं; Da3 निहतं; Dn4 निहृतं; T2 निर्गतं; G2 निर्मितं (for निर्हृतम्). — c) K3 B7 वर्षणाद्रोष-; K6.7 V1 B0.6.8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2-4.8.9 धर्षणारोष-; T2 दर्पेण रोष- (for धर्षणाद्रोष-). K1.2.4 -संयुक्तः; K7 D4.9 -संविग्नः; G2 -दिग्धेन; M1.7 -नि(M7 -वि)घ्नेन (for -संविग्नाः). D5 धर्षणारोषमुद्विग्नाः. — d) K1 कांतवीर्यार्जुनो; K2.4 कार्तवीर्योर्जुनो; K7 D4.9 कृतवीर्यसुतो; G2 M1.7 कार्तवीर्यसुतो (for °सुता). K1.2.4.7 D4.9 G2 हतः; M1.7 हरः (for हताः). B6 (marg.) T1 कार्तवीर्यसहोदरा (T1 °सुबाहवः).

17 K1.2.4 om. 17a-18b. — a) [स]तिहतो (for नि). — After 17, G2 M1.5.7 ins.:

913* तथा शक्रप्रतिस्पर्धी रोषस्य वशमागतः ।
मान्धाता निहतो युद्धे लवणेनेह रक्षसा ।
[(L. 2) G2 रसानाम्ना तु (for लवणेनेह).]

संयुगे निहतो रोषात्कार्तवीर्यो महाबलः ॥ १७
तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसश्च निपातनः ।
निगृहीतो मया रोषः श्रुत्वैव वचनं तव ॥ १८
आत्मानं च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनि ।
यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या सर्वगुणान्विता ॥ १९
एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।
सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं नाकृतार्थः प्रयास्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

३४९

भीष्म उवाच ।
स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ।
तमेव मनसा ध्यायन्कार्यवत्तां विचारयन् ॥ १
तमभिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान्स नरेश्वर ।

C. 12. 13868
B. 12. 362[1].2
K. 12. 371. 2

---

18 K1. 2. 4 om. 18ab (cf. v. l. 17). — a) V1 B8 (marg.) स एष (for तदेष). K7 D4. 9 तपसः; B8 (marg.) पततां; T1 तपसा; G6 °तां (for तपसां). D9 शक्रः (for शत्रुः). — b) K6 V1 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 श्रेयसां (B0 °तां); B6–9 Da3. a4 D5. 7 श्रियश्च; T1 G3. 6 श्रेयसा; M1. 5. 7 श्रियः स (for श्रेयसश्च). K6 V1 B8. 9 Da3. a4 D5. 7 G2 M5 विनिपातनः; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 T2 विनिपातकः; B6. 7 T1 G3. 6 विनिपातितः (B7 °ताः); D9 च न पातितः; M1. 7 विनिपातनः (for च निपातनः). — c) K4 स वा (for मया). T1 रोषात् (for रोषः). T2 M5 करोमि भद्रे किं (M5 तं) रोषं. — d) K7 D4 श्रुत्वा च; B0. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. 9 श्रुत्वैवं; B6 damaged; D5. 7 श्रुत्वैतद्; T1 G3. 6 तथैव (for श्रुत्वैव). B8 damaged; T1 G3. 6 वचनात् (for वचनं).

19 a) K6 V1 B6–9 Da4 D5 M5 तु (for च). K7 [अ]विशेषेण (for विशे°). — b) K7 D4. 9 क्षमयामि; B0 प्रसंसामि (for प्रशंसामि). D5 अनुपायिनि; G3 M7 अनपायिनी (for °पायिनि). — c) K3 तस्य (for यस्य). G3 विशालाक्षी. — d) K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 G2 भार्या गुणसमन्विता.

20 a) Dn4 एवं (for एष). D5. 7 गच्छाम; T1 G3. 6 वांछामि (for गच्छामि). — b) D8 M1. 7 तिष्ठति स; T2 [अ]सौ तिष्ठति (by transp.); G2 तिष्ठेति स. — c) D7 सर्वथा; M1. 7 सर्वं न (for सर्वथा). D4 चोक्तमान् (for चोक्तवान्). G2 M1. 7 कार्यं (for वाक्यं). — d) K1. 4. 6 V1 B0. 6–9 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8. 9 स कृतार्थः; Da4 माकृ° (for नाकृ°). K1. 3 प्रयास्यति; B8 damaged (for प्रयास्यति). T1 G3. 6 M5 कृतार्थः प्रतियास्यति.

Colophon. Ś1 D6 G1 M6 missing; K3. 5 B7–8 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1. 2. 4. 6. 7 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1 Ds1 D2–5. 7–9 M1. 5. 7 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M5 (also) नागभार्यासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 87; B7 Dn1 186; B8 287; Dn4 185; Ds2 D7 G3 188; D8 180; T1 G6 187; T2 G2 9; M1. 7 183; M5 219. — *Śloka no.* : Da4 Dn1. n4 D8 20.

349

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 1ab (with ref.) is damaged in B8. — a) G3. 6 पन्नगो (for पन्नग-). D4 -गतिस्; T1 -गतास्; G3. 6 गतस् (for -पतिस्). K2 ततः (for तत्र). — b) D4 ब्रह्मणं (for ब्रा°). — 1c is damaged in B7. — d) K2. 4 कालवत्तां; K6 कार्यवेत्तां; M7 कार्यं गत्वा (for कार्यवत्तां). G2 M5 विचिंतयन् (for विचार°).

2 a) K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 3. 6 M5 अतिक्र(K6 °क्रा)म्य (for अभिक्र°). K1. 2 राजेंद्र; K4 राजेंद्रं (for नागेन्द्रो). — b) K1. 2. 4 ब्राह्मणं; T2 मतिवाः (for °मान्). Dn4 D5. 7 T2 नरे-

C. 12. 13885
B. 12. 362(1). 2
K. 12. 371. 2

प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः ॥ २
भो भो क्षाम्याभिभाषे त्वां न रोषं कर्तुमर्हसि ।
इह त्वमभिसंप्राप्तः कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ॥ ३
आभिमुख्यादभिक्रम्य स्नेहात्पृच्छामि ते द्विज ।
विविक्ते गोमतीतीरे किं वा त्वं पर्युपाससे ॥ ४
ब्राह्मण उवाच ।
धर्मारण्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतम् ।
पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठं तत्र मे कार्यमाहितम् ॥ ५
तस्य चाहमसांनिध्यं श्रुतवानस्मि तं गतम् ।
स्वजनं तं प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ॥ ६
तस्य चाक्लेशकरणं स्वस्तिकारसमाहितम् ।
वर्तयाम्ययुतं ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ॥ ७
नाग उवाच ।
अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधु सज्जनवत्सलः ।

श्वरः (Dn4 °रं) (for °श्वर). — d) K6 प्रकृत्वा; D5 प्रकल्प्य (for प्रकृत्या). B8 Dn4 -वत्सल; D8 -वत्सलः (for °लः).

3 Before 3, B6 (marg.) ins. नाग उवाच. — a) K1. 2 Bo. 6-9 Da8 D9 M1. 7 भो भोः (for भो भो). K6. 7 V1 D4. 7. 9 T G3. 6 सौम्य; B8 काम्य; G2 Cp (gloss : क्षमां नयित्वा) क्षम्य; C8 (gloss : क्षमां कुरु) क्षाम्यो; Cn (gloss : क्षमापनं कृत्वा) क्षाम्य (as in text). — c) B6 damaged. Da8 om. इह. K1 V1 B7-9 Da8 D5. 7 G3. 6 M1. 5. 7 त्वमसि; K2 त्वामस्य; K6 तु मयि; Da4 lacuna; T त्वमपि (for त्वमभि-). — d) The portion from किं प्रयो up to पर्युपा (in 4d) is damaged in B6. Dn4 कार्यार्थे (for कस्यार्थे).

4 B6 damaged. — a) K1 Dn4 T1 अभिमुख्याद्; Da8 आभिमुखाद्; M7 °मुख्याम् (for °मुख्याद्). K6. 7 V1 Bo. 9 Da4 Dn4 D8 D2. 4. 5. 7. 9 T1 G2. 3. 6 M7 अतिक्रम्य; C8 (gloss : अलङ्घनीयः) [अ]नतिक्रम्यः (for अभिक्रम्य). — 4b is partly damaged in B6. 4cd is damaged in B7. — c) K2 गोमवेतीरे; T1 सोमशिखरे (for गोमतीतीरे). — d) K4. 6 Bo. 8. 9 Da. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 M1. 7 कं वा त्वं; D5. 7 कस्मात्वं; T1 वायौ वा; T2 किं वासं (for किं वा त्वं). Da4 Dn4 Da1 D5. 7 T1 पर्युपासते; T2 °पाससि (for °पाससे).

5 a) K7 D4. 9 धर्मारण्ये ह; T1 G3. 6 °रण्याद्धि (for °रण्यं हि). Dn4 D4 मा (for मां). — b) T1 G3. 6 नागेंद्रं द्रष्टुमागतं. — M1. 7 om. (hapl.) 5c-6b. — c) K6 पद्मनागं (for °नाभं). K1. 2. 4 Dn1 D4. 8 T M5 द्विजश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठं). ❀ Ca : द्विजश्रेष्ठं, नागमेवात्र । ❀ — d) Dn4 हूहितं (for आ°).

6 K1. 2. 4 M1. 7 om. 6ab (for M1. 7, cf. v. l. 5). D2 om. (hapl.) 6c-7b. — a) T1 तं स्म (for तस्य). K7 V1 B6 (marg.) D4. 9 T G2. 3. 6 चेह (for चाहम्). K7 V1 B6 (marg.) D4. 9 T1 G2 न सांनिध्यं; T2 M5 च सां°; G3. 6 [अ]प्यसां°; Bom. ed. असांनिध्ये (for °निध्यं). — b) K7 B7 D4. 9 M5 संगतः (B7 M5 °तं) (for तं गतम्). — c) K2. 4 Da3. a4 D8 स्वजनात्तं; K6. 7 D4. 9 स्वयं नागं; D5. 7 स्वयं वासं; T1 स्वजनांतं; G2 M1. 7 आयांतं च; M5 स्वजनादहं (hypermetric) (for °जनं तं). K1. 2. 7 Bo. 8. 9 Da4 D1 प्रतीक्ष्यामि; B8 प्रतिक्षामि; T2 प्रतीच्छामि (for °क्षामि). — d) K1. 4 कार्षितः (K4 °कः); K2 कर्षिकः; K7 D4 9 वर्षुकः; Da3. a4 कर्षकाः.

7 D2 om. 7ab (cf. v. l. 6). B6 partly damaged. — a) G3 तस्या (for तस्य). K1. 2. 4 मा क्लेश-; D4 T2 वा क्लेश-; D9 च क्लिश्य (for चाक्लेश-). T2 -करणे (for -करणं). ❀ Cn : अक्लेशकरणम्, क्लेशनिवारकम् । ❀ — b) K6 B7. 9 Da3. a4 Cp शांतिकार-; B8 शांतिकारं; D5. 7 शांतिकारः; T1 स्वस्तिजार-; T2 G1. 3 °कार्यं (T2 °र्ये-) (for °कार-). K1. 2. 4 T2 -समन्वितं; B8. 9 Da3. a4 D5. 7 G2 -समाहितः (for °हितम्). — c) K2. 4 [अ]कृतं; K6 B8 D5 यतो; K7 D4. 9 [अ]मृतं; B9 Da3. a4 ततो; T1 युगं (for [अ]युतं). K1. 2. 4 M5 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). V1 Bo. 7 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 आवर्तयामि तद्ब्रह्म (B7 ततो ब्रह्म). ❀ Cp. 8 : ब्रह्म, वेदम् । ❀ — d) D4 याग- (for योग-). K2 -प्रोक्तो; Dn4 lacuna; D4 -युक्ता (for -युक्तो). D5 निरामय; T1 G3. 6 निराश्रयः (for °मयः).

8 K6 नारद; B6 damaged; T1 G3. 6 नागेंद्र; G2 नागौ (for नाग). — a) G2 अहं (for अहो). K1. 2 -वृत्तस; D5. 7 -वृत्तिस; M1. 7 -वृत्तस् (for -वृत्तस्). — b) K1. 2. 4. 7 D2. 3. 8. 9 साधुः (for साधु). Bo. 6. 7. 9 D5. 7 T2 G3. 6 M5. 7 -वत्सल (M7 °लं) (for -वत्सलः). K6 प्राप्तस्वजनवत्सल. — c) K2 एवं यस्; K4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5. 8 भवाद्यस्; K6 D9 M1. 5. 7 भवायस; K7 अमायस; V1 Bo. 7. 8 Da8 D4 भवायस्; B9 भवायस; Da4 पृथुभवास (hypermetric); T2 अद्या-

श्रवाढ्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ॥ ८
अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान् ।
आज्ञापय यथा स्वैरं किं करोमि प्रियं तव ॥ ९
भवन्तं स्वजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानिह ।
अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ॥ १०
संप्राप्तश्च भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति ।
विस्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ॥ ११

वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः ।
यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ।
कंचिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजंगम ॥ १३
अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽऽत्मनो हितम् ।
वासार्थिनं महाप्राज्ञ बलवन्तमुपासि ह ॥ १४

C. 12. 13397
B. 12. 362(1).14
K. 12. 371. 14

ढ्यस्; G2 तावद्यस् (for श्रवाढ्यस्). Da4 तं (for त्वं). K1 यस्त्वं महाभाग परं; D7 T1 G3.6 श्रवणाच्च-स्तदा नागं. — d) M5 ज्ञानेन (for स्नेहेन). K1 स्नेहेन परिपश्यसि.

9 a) K1.2.4 T2 M5 विप्रेन्द्र (for विप्रर्षे). — b) K1.2.4 G1 मा (for मां). K1.2.4 वर्तते (for विन्दते). — c) T1 संज्ञापय (for आज्ञा°). M1 तथा (for यथा). T1 स्वं च (for स्वैरं).

10 B6 partly damaged. — a) T1 स्वच्छदान् (sic) (for स्वजनाद्). K1.2.4 तस्मात्; G3.6 अस्मिन् (for अस्मि). T2 भवतः स्वजनो ह्यस्मि. — b) K4.7 T संप्राप्तः (for °प्तं). V1 B0.8 (marg.) Dn1.n4 D8 D2.8.8 अहं (for इह). — c) K3 अनु; G1 ततः (for अतस्). K1.2 त्वा; G2 स्वां (for त्वां). — d) K7 D4.9 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). Da3.a4 अद्यागतो (for अभ्या°). B7 D9 T1 द्विजः (for द्विज).

11 a) B6 damaged. K7 D4.9 अत्र (for अद्य). T1 G3.6 प्राप्तश्च भगवानद्य. — b) B6 damaged. K1.2 T2 M5 संप्रयास्यति; K6 परियास्यति; K7 V1 G3.6 प्रतियास्यसि (for °स्यति). — c) K1.2.4 विसृष्टो; K7 V1 B0 Ds1 D4 विश्रब्धो; Da4 विस्तब्धो; D9 विश्र* (for विस्रब्धो). K1.2 G2 मा (for मां). T1 विश्रु-त्वेमां. — d) Da4 मोक्तुम् (for यो°).

12 a) K2 D5.7 सर्वे (for सर्वे). — b) K1.2.4 विचेतसः (for विशेषतः). — c) V1 स त्वम्; T1 स्व-यम् (for यस्त्वम्). B6 कृत्वा; Da4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). — d) K7 D4.9 मामिहैव; T1 G3.6 ममेवेह (for मामेवेह). V1 अवरुध्यते; Dn4 अनुरुध्यते; T1 अनिरुध्यते; G2 अनुरंधसे (for °रुध्यसे). G2 मामेव ह्यनुरुध्यते.

13 Da4 om. the ref. — a) K1.2.4.6.7 V1 B6 Da3.a4 D4.5.7.9 महाप्राज्ञ; B7–9 °प्रज्ञ (for °भाग). — b) K1.2.4 T G2.3.6 M1.5 भवद्- (for तव). The portion from तः up to त्मनो (in 14b) is damaged in B6. Dn4 -लालस (for -लालसः). — c) K2.6 V1 B9 T G3.6 M5 किंचिद्; D5.7 किं स्विद्; D9 केचिद् (for कं°). T1 अनर्थज्ञ; T2 अमित्रघ्न; G3.6 हि तत्त्वज्ञ; Cn (gloss: अर्थानभिज्ञः) अनर्थज्ञः (as in text). — d) Ds1 प्राप्तुकामो; D5.7 द्रष्टु° (for प्रष्टु°). V1 B0 Da4 T1 भुजंगमः (T1 °गमं) (for °गम).

14 The portion up to त्मनो is damaged in B6. — a) G2 अयम्; M1.7 एवम् (for अहम्). G2 ह्यात्मानम्; Cn (gloss: ब्रह्म) आ° (as in text). K7 B9 D4.9 G3.6 आत्मस्थं; Cn (gloss: विषयेभ्यो व्यावृत्तः) °स्थो (as in text). — b) K1 मृगमाणो; K2.4 मृग्य-माणो; K7 मार्गमाणा; Dn4 मार्गमाना; G2 मार्गते स (for °माणो). K6 D8 D2.8 मुनेर्; B6 पुनर् (for ऽऽत्मनो). K6.7 B0.9 Dn1.n4 D8 D2–4.8.9 T1 Cn (gloss: विश्रान्तिस्थानं) गतिं; T2 G3.6 M1.5.7 गतं (for हितम्). D7 मार्गमाणो गुणाहितं; G2 °माणः समागमं; Ca °माणश्चलं मनः. — c) K1.2.4 कामार्थिनां (K4 °नं); Ca (gloss: संसारवासरुचितं) Cn (gloss: गृहा-सक्तं) वासार्थिनं (as in text). K6 B9 Da3 D2.8.5.8 Cn (gloss: गृहदोषदर्शिनं) महाप्रज्ञं; K7 D4.9 अनुप्राज्ञं; V1 महाप्राज्ञं; B0 °प्रज्ञं; B7.8 Da3 Ds1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). G2 वासार्थिना कृतात्मानं. — d) V1 B0 Da3 Dn1 Ds1 D2.8 चलचित्तम्; Da4 Ds2 D3.5 T2 G3.6 M1.5.7 चलचित्तम्; D7 बलवित्तम्; T1 चलिचित्तम्; G2 चलचितम् (for बलवन्तम्). K1.2.4 उपासि वै; Da4 D5.7 T2 Ca °सहे; D8 °स्ति ह; T1 G3.6 °सकं; G2 °सते (for °सि ह). K7 D4.9 विद्धि मां संश्रित-(D4 संसित-; D9 शंसित)व्रतं.

15 a) D4 om. from प्रका up to तस्य मे (in 16a). K2 प्रकाशतस्; D5.7 प्रकाशितैस्; D9 °शितं (for °शि-तस्). K1 त्वं सुगुणैर्; K7 B7.9 Dn1 G6 त्वं सगु°;

C. 12. 13398
B. 12. 362(1).15
K. 12. 371. 19

प्रकाशितस्त्वं स्वगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ।
शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५

तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति मे भवान् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥

३५०

ब्राह्मण उवाच ।
विवस्वतो गच्छति पर्ययेण
वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ।
आश्चर्यभूतं यदि तत्र किंचि-
द्दृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वम् ॥ १

नाग उवाच ।
यस्य रश्मिसहस्रेषु शाखास्विव विहंगमाः ।
वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ २

D5.7 तव गु°; D9 ते स्वगु°; T2 स्वस्य गु° (for त्वं स्वगु°). — b) D9 (sec. m.) यशोभोग-; T1 G3.6 यथा सूर्यो (for यशोगर्भ-). — T2 om. 15cd. — c) K2 शशस्वाकर- (for शशाङ्क°). T1 स शंकरकरस्पर्शो; G3.6 स शशांककरैः स्वीयैर्. ❀ Cs: शशाङ्ककरसंस्पर्शैः, शशाङ्ककिरणवत्सुखकरैः । ❀ — d) K6 सूस्यैर्; Dn4 हृद्यैर् (for हृद्यैर्). V1 D8 T1 G2.3.6 M7 -प्रकाशिभिः; D5.7 °शकैः (for °शितैः). D9 (sec. m.) हृद्यैरात्मप्रभावितैः; M5 Cs (gloss: अतद्रूपप्रकाशिकैः, अनुपमैरित्यर्थः) आत्मन्यात्मप्रकाशिभिः (Cs °कैः).

16 D4 om. up to तस्य मे (cf. v. l. 15). — a) Ds1 यस्य (for तस्य). T2 तस्य मेद्य समुत्पन्नं. — b) K1.2.4 नाशयस्व भुजंगम (K4 °मः); K7 D4.9 (sec. m.) G2 M1.7 अद्य छिंध्यनिलाशन; Ds3.s1 किंचित्त्वमनि°; Dn4 विद्धि त्वम°; T2 अभिद्य निलयाशयः (sic); G3.6 मम भिंध्यनिलाशन. — c) T1 स्वार्थं; G3.6 स्वर्थं (for कार्यं). K1.2.4 V1 B7-9 Ds4 करिष्यामि (for वदि°). — d) K7 Dn1 D8 D4.5.7.9 (sec. m.) T1 G3.6 अर्हसि (for °ति). K4.6 V1 B0.6-9 Ds3.s4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 तद्; K7 D4.9 नो (for मे).

Colophon damaged in B6; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3.5 B1-5 Ds1.s2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan*: K1.2.4.6 V1 Ds3.s4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T G2.3.6 M1.5.7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: K1.2.4.6.7 V1 B0.7-9 Ds3.s4 Dn1 D8 D2-5.8.9 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M5 नागब्राह्मणसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn4 186; B8 288; Dn1 187; Ds2 G3 189; D8 181; T1 G6 188; T2 G2 10; M1.7 184; M5 220. — *Śloka no.*: Ds4 Dn4 D8 16.

350

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 B6 is damaged up to पर्यये. — a) K1.2.4 वैवस्वतं (for विवस्वतो). T2 G3.6 M5 गच्छतः (for गच्छति). — b) G2 ओढुं (sic) (for वोढुं). K7 D8 D4.5.7.9 T1 भवांस्त्वं; G3.6 गतस्त्वं (for भवांस्तं). K1.2.4 सदा भवांस्तद्रथमेकचक्रं. — d) Dn4 दृप्तं; M1.7 दिष्टं (for दृष्टं). T1 G3.6 च यत् (for त्वया). B0 Dn4 संशितुम्; D5.7 दर्शितुम्; T1 संशयम् (for शंसितुम्). K7 D4.5.7.9 अर्हसेद्य; G2 M1.5.7 °से त्वं (for °सि त्वम्).

2 K6 नारद (for नाग). After the ref., K4.7 Ds3.s4 Dn1.n4 D8 D2-5.7-9 T1 G2.3.6 M1.5.7 Cs editions ins.:

914* आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान्रविः ।
यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंमताः ।

[(L. 1) K4.7 D4.9 अनेकेषां; D5.7 मुने तेषां (for अनेकानां). K4 प्रतिज्ञा; G3.6 °ष्ठो (for °ष्ठा). Dn4 हरिः; T1 G3.6 विभुः (for रविः). —(L. 2) D5.7 T1 G3.6 ततो (for यतो). G2 -गताः (for भूताः). D8 प्रवर्तंत; T1 G2.3.6 M1.5.7 प्रजायंते (for प्रवर्तन्ते). D5.7

यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान् ।
विजृम्भत्यम्बरे विप्र किमाश्चर्यतरं ततः ॥ ३
शुक्रो नामासितः पादो यस्य वारिधरोऽम्बरे ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४
योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोज्झितं पयः ।
पर्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ५

C. 12. 13807
B. 12. 363(2). 6
K. 12. 372. 6

-संगताः; G2 -धर्मतः (for -संमताः).]

T3 om. 2ab. — a) D5.7 पश्य (for यस्य). K3 -सहस्रेण (for °षु). — b) K1.2 D8 शाखाश्विह; D5.7 शिखास्विव; D9 शाखास्थत; G3.6 °स्विह (for °स्विव). K1.2 भुजंगमाः (for विहं°). — d) T G3.6 M1.5.7 सिद्धा वै (for संसिद्धा). K7 D4 M7 देवतैः; T1 G3 देवताः (for दैवतैः).

3 a) K1.2 यातो; B7-9 Da3.a4 D4 ततो (for यतो). K4 विनिस्सृत्य; Dn4 विनिसृज्य; D9 T1 विनिश्रित्य; G3.6 विनिर्गत्य (for विनिःसृत्य). V1 स हीतो वा विनिःसृत्य. — b) B8 is damaged from श्म्याश्रितो up to वारि (in 4b). Dn4 G3.6 सूर्यरश्मिश्रि(G3.6 °स्थि)तो महान्; D4 सूर्यरश्म्यश्रिता म°; T1 सुतो रश्मिसितो म°. — c) K1 विसंबते; K6 विसृंभति; D5.7 विभजंति; D9 विभजति; M1.5.7 विसृजति (for विजृम्भति). Da3.a4 D5.7 [अं]तरे (for [अ]म्बरे). B7-9 Dn1.n4 D8 D2.3 8 तत्र; M1.5.7 तोयं (for विप्र). — d) K1.2.4.6 V1 B0.7-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8.9 T2 किमाश्चर्यमतः परं; D5.7 °र्यं ततः परं; T1 °र्यंचरं ततः. — K7 Dn1.n4 D8 D2-5.8.9 editions ins. after 3: D7 after 5:

915* विभज्यतां तु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ।
यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा ।
दीप्तः समीक्षते लोकान्किमाश्चर्यमतः परम् ।

[(L. 1) K7 D5.7 विभज्यतास्तु; Dn1 Ds1 editions °तं तु; Ds2 °तां नु; D4.9 °तासु (for °तां तु). — After line 1, D5.7 ins. 916*. — (L. 2) = 4cd. D4.9 सर्वासु (for वर्षासु). — (L. 3) D5.7 यश्च (for यस्य). Dn4 -मध्यंसो. Ds1 परमा त्विषा (for परमत्विषा). — (L. 4) D4.5.7.9 दीपः (for दीप्तः). D8 D7 समीक्ष्यते; D4 °क्षीते. Dn4 लोका; D5.7 लोके.]

— On the other hand, B7-9 Da3.a4 ins. after 3: D5.7 after line 1 of 915*:

916* शक्रचापाङ्कितघटैः यः स वारिघटोदरैः ।

[B9 च (for स). B7-9 वारिधरोद(B7 °ध)रैः.]

— After 3, D7 reads 5, followed by 915*; while T2 reads 6ab.

4 K1 om. (hapl.) 4. K2.4 om. (hapl.) 4-5. B7-9 Da3.a4 om. 4ab. — a) K6 शुक्ो; Ds1 T2 G2 M1.7 शुक्ो; Ds2 T1 शुक्ले (for शुक्रो). K7 नाम हितः; B0 नामाशितः; D4.9 नाम ततः; T G3.6 M1.5.7 नाम सितः (for नामासितः). D4 पादौ; G2 पदो (for पादो). D5.7 शुक्रमासि त(D7 °सीद)पर्यते. — b) K6 यथा; Dn1.n4 D8 D2.3.8 यश्च (for यस्य). K6 वारिचरोदरैः; V1 °धरादरैः; B0.6 °धरोदरैः; Ds1 °धरंबरे; D5.7 °धरोदरे; D9 °धरांबरे; T1 G3.6 °धरोदये; T2 °दरोदधि (sic); G2 °धरोधरैः; M1.5.7 °धरोदधेः (for °धरोऽम्बरे). — c) K7 D4.9 अपः; D5.7 आपः; T1 G3.6 ततः; G2 पयः (for तोयं). — d) T2 ततः (for अतः). T1 G3.6 M1.5-7 किमाश्चर्यतरं ततः.

5 K2.4 om. 5 (cf. v. l. 4). D4 transp. 5 and 6. D7 reads 5 after 3. — a) Da3 om. योऽष्ट. B8 (marg. as in text) सो (for यो). M1.7 -मासं (for -मासांस्). B7.9 Da3.a4 D8 च (for तु). Ds1 शुचिता (for °ना). K1 योष्टौ मासास्तु शुचिना; K7 D9 योष्टौ (D9 °ष्टो) मासांस्तु कविना; D4 योसौ मासास्तु कविना; D5.7 सो(D7 ये)ष्टौ मासास्तु शुचिना; T1 सोष्टमासांश्च शु°; T2 M5 अष्टौ मासा(M5 °सां)स्तु शुचिना. — b) K1 चिरेणैव; K6 D5.9 च(D4 व)रुणेन; K7 V1 B0.9 Da3.a4 D7 G2 व(G2 वा)रुणेन; D5 वरुणं न; T1 G3.6 M5 धारणेन; M1.7 धारणो (submetric) (for किरणेन). K7 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 [उ]क्षितं; Da3 [उ]क्षितं; Da4 [आ]हृतं; D4 [उ]हितं; D5.7 [उ]षितं; T1 [अ]र्चितं; T2 [उ]च्छ्रितं; G3.6 [अ]र्जितं (for [उ]ज्झितं). — c) K6 V1 B0.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 प्रत्यादत्ते; D4 पर्यं दत्ते (for पर्यादत्ते). K1 पर्यदात्तु ततः काले. — d) K1 T2 ततः (for अतः). T1 G2.3.6 M1.5.7 किमाश्चर्यतरं ततः. — After 5, D7 ins. 915*.

6 T2 reads 6ab after 3. D4 transp. 5 and 6. — a) K7 यश्च (for यस्य). K1.2.4 -विशुक्रेषु; T1 -विशुष्मेषु; T2 G2 M1.5.7 -विशुष्केषु (for -विशेषेषु). — b) K4 B0 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Cn editions स्वयमात्मा; Cp नित्य° (as in text). Da3.a4 D5.7 M5 नित्यमात्मप्रतिष्ठितं. — c) K2 तयोद्; K7 यातो; V1 D4.9 ततो; T1 यथा; G3.6 येन (for यतो). B8 is

C. 12. 13908
B. 12. 363 (2). 9
K. 12. 372. 9

यस्य तेजोविशेषेषु नित्यमात्मा प्रतिष्ठितः ।
यतो बीजं मही चेयं धार्यते सचराचरम् ॥ ६
यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः परमोऽक्षरः ।
अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ७
आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ।
विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ८
पुरा मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे ।
प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ९
स लोकांस्तेजसा सर्वान्स्वभासा निर्विभासयन् ।
आदित्याभिमुखोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ १०
हुताहुतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः ।
अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ॥ ११
तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तो दत्तो विवस्वता ।
तेनापि दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चनार्थिना ॥ १२

damaged from बीजं up to विप्र (in 7ᵃ). K₂ मह-मेवं; D₄ महश्चेदं; D₅.₇ सह स्वेदं; D₉ महत्तेजं; T₂ महाज्ञेयं; M₁.₇ मही तेयं (sic) (for मही चेयं). —ᵈ) K₆ V₁ B₀.₇₋₉ D₂.₃.₈ T₁ G₆ M₁.₇ सचराचरा; D₉ °चरे; G₃ °चर (for °चरम्).

7 ᵃ) B₆ partly damaged. K₁.₂.₄ तत्र; M₅ यत्तद् (for यत्र). D₉ देवा (for देवो). —ᵇ) K₆ V₁ B₀.₇₋₉ Da₃.a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂₋₅.₇₋₉ पुरुषोत्तमः (D₄ °माः; D₉ °मे); K₇ परमेश्वरः; M₇ परमोत्तरः (for परमोऽक्षरः). —ᶜ) K₁.₇ T₂ विप्रः. —ᵈ) T₂ ततः (for अतः). T₁ किमाश्चर्यचरं ततः; G₂.₆ M₁.₅.₇ °तरं ततः; G₃ °तमं ततः. — After 7, M₇ ins.:

917* देवो मन्त्रमयोऽनादिः कालात्मा तेजसां निधिः ।
जगन्मयस्य क्षेत्रज्ञः किमाश्चर्यतरं ततः ।

8 ᵃ) K₁.₂.₄ महा-; K₆ B₉ Da₃ G₃ M₁.₇ इह (for इव). T₁ G₃ आश्चर्यमि(G₃ °र्यादि)दमाश्चर्यम्; G₆ °र्यादपि चाश्चर्यम्. —ᵇ) K₇ पुनर् (for इदम्). M₁.₇ के (for मे). K₁.₂.₄ इदं मे कौतुकं शृणु. —ᶜ) K₆ विनये; T₂ विमलो (for विमले). K₁ Da₃ T G₃ [ऽ]यं (for यन्). T₁ महादृष्टम्; T₂ महाछिद् (sic) (for मया दृष्टम्). —ᵈ) V₁ असूर्ये (for अम्बरे).

9 ᵇ) K₁.₂.₄ Da₃.a₄ D₄.₉ T₁ G₃ लोकं; D₅.₇ तोकं; T₂ M₁.₅.₇ मध्यं (for लोकांस्). D₅.₇ पतति (for तपति). —ᶜ) D₅.₇ आदित्यस्य (for प्रत्यादित्य-). K₁.₂.₆ V₁ B₀.₇.₈ Da₃.a₄ Dn₁ D₈ Cp -प्रतीका(D₈ °कां)शं. B₆ damaged from काशः up to हुता in (11ᵃ). ❀ Ca: प्रत्यादित्यप्रतीकाशः, आदित्यान्तरतुल्यतेजस्कः ॥ Cp: प्रत्यादित्यप्रतीकाशं, प्रत्यङ्मुखाः, आदित्याभिमुखाः ॥ Cs: द्वितीयभास्कर इव प्रकाशमानः । ❀ —ᵈ) K₁.₂.₄ संप्रदृश्यते; K₆ V₁ B₀.₇₋₉ Da₃.a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂.₃.₈ समदृश्यत; D₅.₇ प्रतिदृश्यते (for प्रत्यदृश्यत).

10 B₆ damaged. —ᵃ) K₇ D₄.₉ लोकान्स (D₉ °न्स्व-) (by transp.); Dn₄ स लोकास. D₅.₇ तेन सा (for तेजसा). —ᵇ) K₁.₂.₄ सुभासा; V₁ प्रभया; Dn₄ M₅ सभासा; D₅.₇ स्वभासौ (for स्वभासा). K₁.₂.₄ V₁ T G₃.₆ [अ]तिविभासयन्; K₇ [अ]तीव भा°; D₄ स्वतिभासयन्; D₅ इति भासयत्; D₇ अतिभासयत्; D₉ स्विति भासयन्; G₂ M₅ भासयन्निव; M₁ सुवि भासयन्; M₇ [अ]भिविभा° (for निर्वि°). K₆ B₀.₇₋₉ Da₃.a₄ Ds₁ स्वभासाभिर्विभास(B₈ Ds₁ °व)यन्. — G₂ om. (hapl.) 10ᶜᵈ. —ᶜ) D₄ आदित्यादि- (for °भि-). D₅.₇ [ऽ]पेत्य; T₁ [ऽ]चेति (for ऽभ्येति). —ᵈ) K₂.₄ पर्यटन्; K₇ D₉ पारयन्; Dn₄ पाद°; G₃ पट° (for पाट°). T₁ गमनं पक्षुशन्निव (sic).

11 ᵃ) K₁.₂ हुताहुतम् (for °तिर्). D₉ द्योतिर् (for ज्यो°). —ᶜ) K₁.₂.₇ Da₄ D₅.₇.₉ T₁ अनिर्दिश्येन (K₂ °न). —ᵈ) K₂ इति (for इव). D₇ भास्करं.

12 K₂ reads 12ᵃ–13ᶜ twice. —ᵃ) K₂ (second time) क्षणे (for तस्य). B₀ T G₆ M₅ [अ]भिगमनं; D₉ °गमनः (for °गमन-). K₆ D₄.₉ T G₂ -प्राप्तो; G₃.₆ -प्राप्य (for -प्राप्तौ). —ᵇ) K₁.₂ (both times).₄ हस्ते (K₄ °स्त-) दत्ते; K₆ V₁ B₀.₇₋₉ Da₃.a₄ Dn₁.n₄ D₈ D₂.₃.₅.₇.₈ हस्तौ दत्तौ; B₆ lacuna (for हस्तो दत्तो). D₇ विवस्वतः; T₁ °ते. —ᶜ) K₂ (first time).₄ केन (for तेन). T₁ अभि- (for अपि). K₂ (first time) दक्षिणौ; D₉ °णे. K₂ (first time) हस्तौ; D₇ T₂ हस्ते (for हस्तो). K₂ (second time) केनापि दक्षिणैर्हस्तैर्. —ᵈ) D₇ दक्षः; G₂ दत्तं (for दत्तः). K₁ प्रत्यर्चिनार्थिना; V₁ B₆ प्रत्यर्थ°; Dn₁ प्रत्यर्चता-र्थिना; Dn₄ प्रत्यर्थप्रा°; D₄ प्रत्यर्थि°; D₇ प्रत्ययना°; T₁ G₃.₆ प्रत्यर्थितो°; T₂ °र्थिनार्चना (for °र्चनार्थिना).

13 For repetition in K₂, cf. v. l. 12. 13 is partly damaged in B₆. —ᵃ) V₁ B₆ T₁ G₃.₆ हित्वै-

ततो भित्त्वैव गगनं प्रविष्टो रविमण्डलम् ।
एकीभूतं च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम् ॥ १३
तत्र नः संशयो जातस्तयोस्तेजःसमागमे ।
अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्थो योऽयमागतः ॥ १४
ते वयं जातसंदेहाः पर्यपृच्छामहे रविम् ।
क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१

सूर्य उवाच ।
नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
उञ्छवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १
एष मूलफलाहारः शीर्णपर्णाशनस्तथा ।
अब्भक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः ॥ २
ऋचश्चानेन विप्रेण संहितान्तरमिष्टुताः ।

C. 12. 12920
B. 12. 364[3]. 3
K. 12. 373. 3

च; Da3. a4 D4. 5. 7. 9 G2 M1. 7 भित्त्वेव (for भित्त्वैव). K3 (both times) D4. 7. 9 T1 गमनं (for गगनं). — b) K6 Bo. 7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 रश्मि- (for रवि-). K7 -मंडले (for -मण्डलम्). — c) T1 एकसूतं. K1. 2 (both times). 4 D9 तु (for च). — d) K3 B7 गतिं; D5. 7 M1. 5 गतः (for गतम्). D4 क्षणादादित्यतां गतं. ※ Cp: क्षणेनादित्यतां गतम्, क्रममुक्तिं यातमित्यर्थः ॥ ※

14 V1 reads 14—12. 351. 5 on marg. 14ab is partly damaged in B6. — a) K1. 6 अत्र; D8 ततो (for तत्र). V1 D5. 7 मे (for नः). — b) K3 तेज- (for तेजः-). K7 D4. 5. 7. 9 तेजसा संगमे तयोः. — c) T2 आलये (for अनयोः). D4. 9 का (for को). — d) K7 सरथस्थौ समागतौ; D4. 5. 7. 9 रथस्थौ यौ (D4 °स्थौ यो; D9 °स्थो यो) समास्थि(D5. 7 °हि)तौ; T1 रविस्थो यः समागतः; T2 G3. 6 रथस्थो यः समागतः.

15 V1 reads 15 on marg. — a) Dn4 तं वयं; Ds1 ते च यं; T1 ते च ये (for ते वयं). — b) G2 वयं (for रविम्). K1. 2 Dn4 T2 M1. 7 परिपृ(Dn4 यं यं पृ)च्छामहे रविं; K7 D4. 5. 7. 9 पर्य(D5 सर्वं; D7 सम)पृच्छाम भास्करं; V1 परिपृच्छामस्ततो रविं. — c) B7 damaged. K3 Da4 Dn4 क एष दिवसाक्रम्य. — d) V1 -प्रभावकः (for इवापरः).

Colophon om. in T1 G3. 6; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3. 5 B1–5 Da1. a3 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 B6. 8 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 8 T2 G2 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 6. 7 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2–5. 7–9 M1. 5 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 89; B7 Dn4 187; B8 286; Dn1 188; Ds3 190; D8 182; T2 G2 11; M1. 7 185; M5 221. — *Śloka no.:* Da4 16; Dn1. n4 D8 18.

351

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 Damaged in B6 with ref. V1 reads 1ab on marg. K7 Dn4 सूत (for सूर्य). — a) M1. 7 नैव (for नैष). T1 G2. 3. 6 M1. 7 न गंधर्वो; Cn. 8 (gloss: वह्निः) ऽनिलसखो (as in text). — b) K6 न सुरो (for नासुरो). — V1 om. 1cd. — c) K3. 7 Da3. a4 उंछवृत्तिर् (for °वृत्ति-). K1. 2 व्रतैः; K7 व्रती; Da4 D4. 9 -वृते (for -व्रते). — d) K6 Bo D5 एव (for एष).

2 V1 reads 2ab on marg. — a) K1 मूलो (for मूल-). G2 lacuna for लफ. — b) K6 शीर्णपर्णाशिनस्; K7 °पत्राशनस् (for शीर्णपर्ण°). V1 ब्राह्मणो नियतव्रतः. — V1 om. 2c–3d. — c) K1. 2. 4 D5. 7 G3 M7 अभक्षो; Dn4 अप्रभक्षो (hypermetric) (for अब्भक्षो). D4 -भक्षोथ (for -भक्षश्च). — d) D4 द्विजः (for विप्रः). K1. 2. 4 सनातनः (for समाहितः).

3 V1 om. 3 (cf. v. l. 2). K6 Bo Da3 reads 3ab twice. — a) K6 Bo (both first time) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 भवन्; K7 D4. 5. 7. 9 कृतं; Bo (second

C. 12. 13920
B. 12. 364[3]. 3
K. 12. 373. 3

स्वर्गद्वारकृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवं गतः ॥ ३
असन्नधीरनाकाङ्क्षी नित्यमुञ्छशिलाशनः ।
सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजंगम ॥ ४
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः ।
प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानां परमां गतिम् ॥ ५

नाग उवाच ।

एतदेवंविधं दृष्टमाश्चर्यं तत्र मे द्विज ।
संसिद्धो मानुषः कायो योऽसौ सिद्धगतिं गतः ।
सूर्येण सहितो ब्रह्मन्पृथिवीं परिवर्तते ॥ ६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

---

time) देवाश्च ; B6–9 Da3 (first time). a4 जितश्च ; G3. 6 ध्रुवश्च ; M1. 7 ऋतश्च (for ऋचश्च). D9 च तेन ; T2 धान्येन (for चानेन). K6 (both times) T2 विप्रेंद्र (for विप्रेण). — 3^{bc} is partly damaged in B7. — ^{b}) K6 (first time) B0 (both times) Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G3. 6 Cs (gloss : वैदिकमन्त्रैः । सम्यक् हितं देवसाक्षात्कारात्मकं प्रतिपादयतीति) संहिताभिर् (for संहितान्तर्). K4. 6 B0 (last two first time) Da3 (second time) Dn1 D8 D2. 3 T1 G3. 6 अभि(T1 °भी)ष्टुतः ; B0 (second time) अभिष्टुताः ; Dn4 अभिष्टुता ; D8 °वृतः ; G2 °ष्टता (for °ष्टुताः). K6 (second time) स्तंधातांतरबिश्नुना (sic) ; K7 D5. 7. 9 तपःसंप्राप्तभाक्षिणा (D7 °दाक्षिणा ; D9 °भिक्षुणा) ; B6. 8. 9 Da3 (first time). a4 संघातांतरजिष्णुना ; D4 संप्राप्तं भिक्षुणा तपः. ❀ Cs : अन्तराभिष्टुताः, मनसा जप्ताः । ❀ — ^{c}) K6 B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 स्वर्गद्वारे ; B6. 8. 9 °द्वारः (for °द्वार-). K1. 6 Dn4 -कृतो योगे (K6 Dn4 °गो) ; K7 -कृतोद्योगैर् ; D5. 7 -गतोद्योगा (D7 °गी) ; M1. 7 -कृतोद्योगा (for °द्योगो). — ^{d}) D5. 7 तेन (for येन). M5 [आ]सीत् (for [अ]सौ). T1 येनास च दिवं गतः ; G3. 6 येन चार्षिदिवं गतः.

4 4^{abc} is partly damaged in B6. V1 reads 4^{ab} on marg. — ^{a}) K6 B0 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 असंगतिर् ; K7 व्युत्पन्नधीर् ; V1 M5 आसन्नधीर् ; D8 T1 G2. 3. 6 M1. 7 असन्निधिर् ; D5. 7 आश्रितश्च ; T2 असन्नधिर् (for असन्नधीर्). K1 अनाकांक्षो ; K2. 4 निराकांक्षो ; K7 इवाकांक्षी ; D5. 7 फलाकांक्षी (for अनाकाङ्क्षी). B7. 8 आसन्नधीरताकांक्षी ; D4. 9 आसीदफलताकांक्षी. — ^{b}) K6 नित्य- (for नित्यम्). K6 -युंजं ; Dn4 उंछ्य- ; D9 उछ- ; M1 उंज- (for उञ्छ-). K3 -शलाशनः ; D8 T2 -फलाशिनः ; D9 G2. 3. 6 M1. 5. 7 -सिलाशनः ; T1 -सिलाशिनः (for -शिलाशनः). ❀ Cs : उञ्छशिलाशनः, क्षेत्राद्व्रीह्यादिषु स्वामिभिरपकृतेषु लूनेषु सत्सु, दैवात्पातितां मञ्जरीमादाय उत्पतन्ति पक्षिणः । ते यत्र वृक्षादौ मञ्जरीं निक्षिप्य स्थापयित्वा तद्गतान्कणान्भक्षयन्ति तत्र पतितधान्येन यात्रामात्रशीलः स उञ्छशिलाशनः । ❀ — V1 om. 4^{cd}. — ^{c}) Ds1 सर्वं (for सर्व-). D5. 7 -भूता(D7 °त)हितैर् (for -भूतहिते). — ^{d}) Dn4 एव ; G2 ह्येष (for एष). Dn4 विप्रा (for विप्रो). K6 B7–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 G2 भुजंगमाः ; B0 °गमान् ; T1 M1 °गमः (for °गम). — After 4, G2 M1. 5. 7 ins. :

918* एष स्वेन प्रभावेन संप्राप्तो निर्मलां गतिम् ।
सुकृतेनास्य यत्नेन स्पृहयन्ते भवद्विधाः ।

[(L. 1) M1. 5. 7 विमलां (for निर्मलां).]

5 5^{abc} is partly damaged in B7. V1 reads 5 on marg. — ^{a}) T G3. 6 M5 न च (for न हि). — ^{b}) Da4 Ds1 नासुरान् ; D5 न सुरा (for नासुरा). — ^{c}) K7 D4. 5. 7. 9 T1 G3. 6 प्रभवंति हि (D4 om. हि) (for °वन्तीह). K1. 2. 4. 6 B8 बुद्धानां (for भूतानां). — ^{d}) K1. 2. 4 प्राप्तवान् ; K6 प्राप्ता तं (for प्राप्तानां). D9 om. from परमां up to संशयः (in 12. 352. 9^{b}). T1 om. from परमां up to द्विज (in 6^{b}). K1 परमा ; K6 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 उत्तमां (for परमां). Da4 गतिः (for गतिम्). V1 प्राप्तं मोक्षं प्रसादतः.

6 D9 om. 6 ; T1 om. 6^{ab} (for both, cf. v. l. 5). MSS. om. the ref. — ^{a}) Da4 Dn4 D4 एतदेव (for एतदेवं-). K7 एवं विधि- (for एवंविधं). — ^{b}) G3 ननु ; G6 न तु (for तत्र). D4. 5. 7 आश्चर्यं द्विजसत्तम (D4 °मः). — ^{c}) K6 संसिद्ध- (for °द्धो). K4 कार्यो ; K6 B0. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 कामं ; V1 काले ; B7 damaged ; D5. 7 कायां ; T G3. 6 M5 कश्चिद् ; G2 कांतो ; M1 काम्यो ; M7 काम्ये (for कायो). — ^{d}) B7 partly damaged. T2 संसिद्धगतिसंगतः. — ^{f}) Dn4 पृथिव्यां (for °वीं). K1 अन्ववर्तत ; K2. 4. 6 V1 B6–9 Da3. a4 अनुवर्तत (Da3. a4 °तां) ; D5. 7 परिवर्तिता (for परिवर्तते).

३५२

ब्राह्मण उवाच ।
आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोऽस्मि भुजंगम ।
अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानं चास्मि दर्शितः ॥ १
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम ।
स्मरणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः ॥ २
नाग उवाच ।
अनुक्त्वा मद्गतं कार्यं क्वेदानीं प्रस्थितो भवान् ।
उच्यतां द्विज यत्कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ ३
उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामन्त्र्य द्विजर्षभ ।
मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि ब्राह्मण ॥ ४
न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह ।
गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ५
त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ भवान्मयि न संशयः ।
लोकोऽयं भवतः सर्वः का चिन्ता मयि तेऽनघ ॥ ६ C. 12. 13930 B. 12. 365(4). 6 K. 12. 374. 6

Colophon om. in V1 B7–9 Da3. a4 D9; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3. 5 B1–6 Da1. a2 Dn2. n3 D1 G4. 5 M2–4 absent. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4. 6. 7 Dn1. n4 D8 D2–5. 7. 8 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1. 2. 4. 6. 7 Bo Dn1 D8 D2–5. 7. 8 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M1. 7 उंछवृत्तिप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 90; Dn1 T1 G6 189; Dn4 188; Da2 191; D8 183; T2 G2 12; G3 190; M1. 7 186; M5 222. — *Śloka no.:* Da4 Dn1. n4 D8 7.

352

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 D9 om. up to संशयः (in 9b) (cf. v. l. 12. 351. 5). T1 om. the ref. 1 is partly damaged in B6. T1 om. 1bcd. — b) K7 D4. 5. 7 सं· (for सु·). K1 Bo [s]सि (for ऽस्मि). — c) K7 अन्वर्थपतितैर्वाक्यैः; D4. 5. 7 अन्यार्थोपगतैर्वाक्यैः; M5 अन्यर्थोपहितैर्वाक्यैः. — d) K7 D5. 7 चापि; D4 वापि (for चास्मि).

2 D9 om. 2 (cf. v. l. 1). K1 om. (hapl.) 2–3. — a) M1 अस्ति (for स्वस्ति). D6 च (for ते). — b) G3. 6 साध्ये (for साधो). T1 साधु पन्नगसत्तम. — c) K2 T1 भवतः; D4 °तां (for °ता). — d) K6 V1 B6 (marg. as in text). 7–9 Da3. a4 ·नियोजने (for °नैः). K7 संप्रेषे समयोजने; D4. 5. 7 संक्षेपेण प्रयोजनं (D4 °ने).

3 K1 D9 om. 3 (cf. v. l. 2, 1). T1 om. the ref. K6 नारद (for नाग). — a) K2. 4 मत्कृतं; K6 Bo. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. इद्गतं (for म°). — b) G2 इदानीं (for क्वे°). K6 [s]भवत्; Da3 [s]भवन्; Da4 भवेत् (for भवान्). — 3cd is damaged in B6. — c) T2 तव (for द्विज). V1 Bo तत्कार्यं (for य°). K7 D4. 5. 7 उच्यतां द्विजशार्दूल. — d) K2 यदर्थमिह चागतः.

4 D9 om. 4 (cf. v. l. 1). B6 is partly damaged. — a) K1. 2. 4 मत्कानुक्ते; K7 उक्ताभुक्ते; V1 Bo तस्मिंस्तु ते; D7 T1 G3. 6 ततस्तु ते; T2 उक्तेनुक्ते; M1. 7 उक्त्वा रक्ते (for उक्तानुक्ते). — b) T1 मामनंत्य; T2 मा मंत्रेण; G2 स मामंत्र्य (for मामामन्त्र्य). — c) K1 प्रत्यभिनुज्ञातस; T1 प्रत्यभ्रनुज्ञातस् (for प्रत्यभ्य°). D5 मयागप्रत्यनुज्ञातस् (sic). — d) V1 Da4 T यास्यति (for °सि). V1 B6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. सुव्रत (for ब्राह्मण). K1. 2. 4 ततो ब्राह्मण यास्यसि.

5 K6 D9 om. 5 (for D9, cf. v. l. 1). — ab) D4 मे (for मां). Da3. a4 D5. 7 transp. दृष्ट्वा and त्यक्त्वा. K1. 2. 4 V1 प्रणयवादिनं; Da4 D5. 7 °यवानसि; T2 °वामिह (for °वानिह). — T2 om. 5c–7b. — d) T1 G3. 6 ह्यसि (for यथा). D5. 7 तरुमूलफलो यथा.

6 D9 T2 om. 6 (cf. v. l. 1, 5). — a) T1 विभु· (for द्विज·). ❀ Cn: त्वयि चाहं, भक्तिमानिति शेषः । ❀ — c) K7 लोका ये (for लोकोऽयं). D5. 7 सर्वतः (for भवतः). T1 सर्वं (for सर्वः). — d) B6 damaged. T1 कं स्वितं (sic) (for का चिन्ता). K1. 2. 4 तेन ते (for तेऽनघ).

C. 12. 13931
B. 12. 341(4). 7
K. 12. 374. 7

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ विज्ञातार्थ भुजंगम ।
नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथातथम् ॥ ७
य एवाहं स एव त्वमेवमेतद्भुजंगम ।
अहं भवांश्च भूतानि सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥ ८
आसीत्तु मे भोगपते संशयः पुण्यसंचये ।
सोऽहमुञ्छव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थदर्शनम् ॥ ९
एष मे निश्चयः साधो कृतः कारणवत्तरः ।
आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजंगम ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

---

7 D9 om. 7; T2 om. 7[ab] (cf. v. l. 1, 5). 7[ab] is damaged in B8. — [a]) K1 G2 एतं; V1 एव (for एतन्). B7-8 Da3 महाप्रज्ञ. — [b]) K1.2 T1 G1.3.6 M1.5.7 विज्ञानार्थं; K4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. विदितात्मन्; K7 D4 विज्ञातार्थं (D4 °र्थे); V1 Bo.8 (marg.) D5.7 जिज्ञासार्थं (for विज्ञातार्थं). D6 भुजंगमं. — [c]) K1.2 नातिक्रांता(K2 °त)स्; T2 °रिक्तः (for °रिक्तास्). T2 स्वया (for त्वया). Bo नातिविद्या त्वया देवाः; T1 नातिरिक्ततो देवाः (sic). — [d]) K1.2.4 सर्वथैवं; T2 सर्वदेव; G2 सर्वथेह; M1.5.7 सर्वे चैव (for सर्वथैव). K7 D4 कथंचन; D3.5 यथायथं (for °तथम्).

8 D9 om. 8 (cf. v. l. 1). Before 8, T2 ins. ब्राह्मणः. — [a]) Dn1 Da3 D2-4.8 M5 Kumbh. ed. स (for य). K6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. एव त्वं; Bo एवायं; D5.7 एषोहं (for एवाहं). D7 एष (for एव). K6 B6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. [अ]हं (for त्वम्). T1 य एवासं स एव त्वम्; G2 एष चाहं स एव त्वम्. — [b]) T G3.6 एव (for एतद्). K1.2.4.6 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.5.7.8 Cn Kumbh. ed. यो(K6 अ)हं स तु (V1 त्वं) भवानपि (B6 °निति); M5 एवं सति भवानपि. ❀ Cn: तुशब्दोऽवधारणे । एतेन भेदाभेदपक्षो निरस्तः । ❀ — [c]) T1 भुजाश्च (for भवांश्च). K7 G2 भूताश्च; Bo D4 भूतांश्च (for भूतानि). — [d]) B6-9 Da3.a4 Dn1 D2.3 Kumbh. ed. यत्र गताः; Dn4 यत्र मताः; D8 यत्रागताः; D4 सत्त्वगताः; T2 ते सर्वगाः (for सर्वत्रगाः). K6 सर्वे यत्र सदा गताः; T1 G3.6 सर्वे सर्वत्र शाश्वताः.

9 D9 om. up to संशयः (cf. v. l. 1). — [a]) D4 आसीच; D5.7 आशां न (for आसीत्तु). K4.6.7 V1 Bo.7.9 D5.7 T2 G2.3.6 Kumbh. ed. Cnp भोगिपते; Cn (gloss: भोगः अहिकुलम्) भोग° (as in text). T1 आसीत्ततेजोभिपते (sic). — [b]) T1 संशये (for °यः). K1.2.4 Bo.6.7.9 -संक्षये; V1 -संक्षरे; D5.7 -संभवे (for -संचये). — [c]) M5 उंछव्रते. T1 बाध्ये (for साधो). — [d]) B8 damaged. K7 तरिष्यामि; D4 T1 वरिष्यामि (for चरिष्यामि). K6 अद्य; B7.9 अनु-; Dn1 D4 अथ (for अर्थ-). K4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. -साधनं; K7 D4.5.7.9 -साधकः; T2 -दर्शकः; G3.6 -दर्शितं (for -दर्शनम्). G2 चरिष्ये धर्मदर्शिभिः.

10 B8 damaged. — [a]) K6 V1 एव; D5.7 एवं (for एष). T1 निश्चये. K1 साधुः; K2 साधु; T1 G3.6 साध्ये (for साधो). — [b]) K2 कृत- (for कृतः). K4 D4.5.7.9 यथा कालो नि(K4 °लोति-; D4 °लानु-; D9 °लोनु)वर्तते; K6 B7.9 कृतं कारणवत्तरं; V1 Bo.8 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.8 Kumbh. ed. कृतं (Bo °तः) कारणमुत्तमं; G2 कृतः कारणवत्ततः. — K4 om. 10[cd]. — [d]) K7 कृतार्था; D4.9 इत्यर्थो. T1 स (for ऽस्मि).

Colophon om. in K4; Ś1 D6 G1 M6 missing: K3.5 B1-5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 G4.5 M2-4 absent. — *Sub-parvan:* K1.2.6.7 B8.9 Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.4.5.7-9 T G2.3.6 M1.5.7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* K1.2.6.7 V1 Bo.6-9 Da3.a4 Dn1 D8 D2-5.7-9 M1.5.7 उंछवृत्त्युपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 91; B7 188; B8 260; Dn1 T1 G6 190; Dn4 189; Da3 192; D8 184; T2 G2 13; G3 191; M1.7 187; M5 223. — *Śloka no.:* Dn1.n4 D8 10.

३५३

भीष्म उवाच ।
स चामन्त्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः ।
दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ १
स तेन कृतसंस्कारो धर्ममेवोपतस्थिवान् ।
तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा ॥ २
भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने ।
कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ३
नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने ।
कथिता भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४
देवराजेन च पुरा कथैषा कथिता शुभा ।
समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो वसुभ्यो वसुधाधिप ॥ ५
यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम ॥ ६
पृच्छमानाय तत्त्वेन मया तुभ्यं विशां पते ।
कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ७
तदेष परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत । C. 12. 13942 B. 12. 366(5). 8 K. 12. 375. 8

353

☞ This adhy. is missing in Ś1 D6 G1 M6 (cf. v. l. 12. 336. 65; 283. 15; 340. 1; 346. 1). For transposition in T2 G2, cf. v. l. 12. 340. 4.

1 K4 om. 1ab with ref. — a) G2 M1. 5. 7 समामंत्र्य (for स चा°). K1. 2 [उ]रगपतिं; K7 D4. 5. 7 नरश्रेष्ठ (D5. 7 °ष्ठो); D9 नृपश्रेष्ठ (for [उ]रगश्रेष्ठं). T1 शिवमंत्रोरगाश्रेष्ठं. — c) D9 दीक्ष्याकांक्षि (sic). T2 तथा; G2 M1. 5. 7 ततो (for तदा). — d) K4 चवनं. T1 च्यवनं गर्भसंश्रितं; G2 M1. 7 भार्गवं (G2 °व-) च्यवनं श्रितः.

2 The portion from 2 up to end of this adhy. is lost in B8 on missing fol. — a) K4 हृत- (for कृत-). D4. 9 -सत्कारा (D9 °रो); T1 -ससारो; T2 -संकाशो (for -संस्कारो). — b) Dn1. n4 D2 [अ]भि-; Ds1 [अ]ध-; Bom. Kumbh. ed. [अ]धि- (for [उ]प-). T2 -जाग्मिवान् (for -तस्थिवान्). — c) K4 तदेव; Bo G2 तत्रैव; D4 तवैव; D9 तदैव; T1 तस्यैव; M1. 7 अत्रैव (for तथैव). B8 Ds1 ह्येष; T1 एतो; T2 एषां (for एतां). K6 तत्रैव च कथा ह्येषा; Ds2 तथैव च कृता ह्येषा. — d) Bo G3 तथा (for तदा).

3 B8 missing (cf. v. l. 2). B7 damaged. — a) Ds1 भार्गवेन. T1 [अ]भि (for [अ]पि). — K1. 3. 4 om. (hapl.) 3b–4a. — b) K6 कनकस्य (for जन°). — Ds2 reads 3c–4b on marg. — c) Bo तथैव; Dn4 D5 तथैषा; T2 तेनैव (for कथैषा). K6 Ds2. s4 कथितैषा कथा पुण्या. — d) D7 महामुने (for °त्मने).

4 B8 missing (cf. v. l. 2). B7 damaged. K1. 3. 4 om. 4a (cf. v. l. 3). Ds2 reads 4ab on marg. — a) Ds2 नारदो न (for °देन). — b) K7 D4. 5. 7. 9 देवेशस्य (for °न्द्रस्य). — c) V1 T1 कथितं (for °ता). K7 D5. 9 भारत-; G2 M1. 7 वदतां (for भरत-). — d) Dn4 दृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा.

5 B8 missing (cf. v. l. 2). — a) K7 पुनः (for पुरा). — b) K6 V1 Bo. 6–9 Ds2. s4 Dn1. n4 D2. 3. 8 Kumbh. ed. transp. कथा and कथिता. K6. 7 D4. 5. 7. 9 पुरा; T2 विभो; G2 पुनः (for शुभा). — D4 om. 5c–6c. — c) K1. 3. 4 प्रसिद्धेभ्यो (for प्रशस्तेभ्यो). — d) K6. 7 B1–9 Ds2. s4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. विप्रेभ्यो; D5 lacuna; T2 मनुभ्यो (for वसुभ्यो).

6 B8 missing (cf. v. l. 2). D4 om. 6abc (cf. v. l. 5). — b) T1 G3. 6 सु (for सु-). K2 सुधारुणं. — 6cd is damaged in B7. — d) T G3. 6 कथैषा (for कथेयं). D5. 7 कथितेयं कथा मम.

7 B8 missing (cf. v. l. 2). — a) Ds2 om. पृच्छ. K1 पृच्छमाणाय तत्तेन; G3. 6 °मानस्य तत्त्वेन. — T1 om. 7b. — b) D5. 7 तुल्यं (for तुभ्यं). K1. 3. 4 मया ते शुभदोत्तमा; K6 मया वैषोत्तमानघ; V1 B1–9 Ds2. s4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. मया चैवो(V1 B7. 8 Ds2. s4 °षो)त्तमा तव; T2 G3. 6 M8 मयाप्यद्य तवानघ; M1. 7 मयाप्यद्य शुभा तव. — d) Ds1 D9 M1 धर्मा (for धर्म्या). Ds4 D4 वरः.

8 B8 missing (cf. v. l. 2). — a) K1 यदेष; K2 तदेषा; K6 T2 Kumbh. ed. तदेव; Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 यदयं; T1 G3. 6 स एष (for तदेष). Bo वै परो; G2 परमे (for परमो). — b) T1 G3. 6 यस्मात्; M1. 6. 7 यन्मा (for यन्मां). K7 M8 (*sup. lin.* as in

C. 12. 13942
B. 12. 366(5). 8
K. 12. 375. 8

*असन्नधीरनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणे नृप ॥ ८

स च किल कृतनिश्चयो द्विजाग्र्यो
भुजगपतिप्रतिदेशितार्थकृत्यः ।
यमनियमसमाहितो वनान्तं
परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ समाप्तं मोक्षधर्मपर्व ॥

॥ समाप्तं शान्तिपर्व ॥

---

text) पांडव; D_9 lacuna (for भारत). — [c]) K_1 आसीद्वीर्येनहंकारी; $K_{2.4}$ आसीद्वीर्यो ह्यनाकांक्षी; $K_{6.7}$ $D_{4.9}$ प्रसन्न(D_9 om. प्रसन्न)धीरनाकांक्षी; V_1 $B_{0.7-9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.5.7.8}$ Kumbh. ed. आसीद्धीरो ह्यनाकांक्षी; T_1 $G_{2.3.6}$ $M_{1.7}$ असंनिधिरनाकांक्षी; T_2 आसन्नधीरनाकांक्षी; M_5 असन्नधीरं नाकांक्षी. — [d]) $D_{a3.a4}$ यथार्थ- (for धर्मार्थ-). K_4 D_{n4} $G_{2.3.6}$ $M_{1.5.7}$ -करणो; K_7 $D_{4.9}$ -कुशलो; T_2 -करणं (for °णे). K_4 मम; V_1 $D_{4.9}$ नृपः.

9 B_6 missing (cf. v. l. 2). — [a]) $K_{1.2.4}$ T_1 $G_{3.6}$ द्विजोमृद्; K_6 V_1 B_0 G_2 $M_{1.7}$ द्विजाविर्; B_{7-9} $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ T_2 M_5 Kumbh. ed. द्विजो (for द्विजाग्र्यो). — [b]) K_6 V_1 $B_{0.7-9}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. -प्रतिदेशितात्मकृत्यः; K_7 -प्रतिदिशितार्थ°; $D_{5.7}$ T $G_{3.6}$ M_5 -प्रतिदर्शितार्थकृत्यः (D_5 °तप्रकृत्यः; T_2 °तार्थकृत्यं) (for -प्रतिदेशितार्थकृत्यः). — 9[cd] is damaged in B_7. — [c]) B_0 D_7 T_1 $G_{2.6}$ शम- (for -यम-). K_1 वनांते; B_0 वनांतरं; T_2 मनांतं; G_2 वनांत- (for वनान्तं). K_6 $B_{8.9}$ $D_{a3.a4}$ $D_{n1.n4}$ D_8 $D_{2.3.8}$ Kumbh. ed. -सहो ($D_{a3.a4}$ -गतो; D_{n1} -समो) वनांतरं; $D_{5.7}$ सहितो वनांते; T_1 $G_{3.6}$ -समाधिनो वनांतं (for -समाहितो वनान्तं). — [d]) D_{a3} T_1 $G_{2.3.6}$ $M_{1.5.7}$ -सिलाशनः; D_{a1} -शिलाव्रातः (for -शिलाशनः). K_7 $D_{4.5.7.9}$ परिगणितोंछशिलो (K_7 °शिला) मुनिः प्रवि($D_{5.7}$ °दि)ष्टः; B_0 परिगणितः सदा बभूव; T_2 परिगदितोंछशिलाजनप्रदिष्टः.

Colophon. $Ś_1$ B_6 D_6 G_1 M_6 missing: $K_{3.5}$ B_{1-5} $D_{a1.a2}$ $D_{n2.n3}$ D_1 $G_{4.5}$ M_{2-4} absent. — *Sub-parvan:* $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 B_{7-9} $D_{a3.a4}$ D_{n4} D_8 $D_{2-5.7-9}$ T $G_{2.3.6}$ $M_{1.5.7}$ मोक्षधर्म. — *Adhy. name:* $K_{1.2.4.6.7}$ V_1 $B_{0.7.8}$ D_{a4} D_8 $D_{2-5.8.9}$ M_7 उंछवृत्त्युपाख्यानं समाप्तं; B_9 D_{a3} उंछशि(D_{a3} °सि)लोपाख्यानं समाप्तं; D_{n1} D_7 T_1 $G_{2.3.6}$ M_1 उंछवृत्त्युपाख्यानं; M_5 उंछव्रतकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_7 187; B_8 261; D_{n1} T_1 G_6 191; D_{n4} 190; D_{a2} 193; D_7 G_3 192; D_8 185; T_2 G_2 14; $M_{1.5.7}$ 188; M_5 (*inf. lin.*) 224. — *Śloka no.:* D_{a4} $D_{n1.n4}$ D_8 9.

After the last colophon, K_1 concludes with:

समाप्तं श्रीमाश्रामी मोक्षधर्माः ॥ एषामनु दानधर्माः ॥ एषामयं प्रतिसंधिः । श्री धि रः

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ इति ।
मोक्षधर्मेषु संख्यानां *** तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा संख्यानां मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशश्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथापरे ॥
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञा जनप्रियम् ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्वण्यधिगते हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ॥
मोक्षधर्मेषु वृत्तान्ताः कथिताः पञ्चसप्ततिः ।

मोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । प्रसनेजिद्गीताः । पितापुत्रसंवादः । शाम्यकगीताः । मङ्किगीताः । प्रह्लादजनकसंवादः । सृगालकश्यपसंवादः । कर्मास्तिक्यम् । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधिः । अध्यात्मम् । जापकोपाख्यानम् ॥ १० ॥ मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । दिशास्वस्तिकम् । अन्तर्भूमिविक्रीडनम् । वार्ष्णेयाध्यात्मम् । पञ्चशिखवाक्यम् । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकम् । शक्रप्रह्लादसंवादः । श्रीवासवसंवादः ॥ २० ॥ श्रीसंनिधानम् ।

शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबडिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । केशवोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नम् । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणम् । तुलाधारजाजलिसंवादः । ॥ ३० ॥ विचख्नुगीताः । चिरकारिकोपाख्यानम् । द्युमत्सेनसत्यवतीसंवादः । मण्डव्यजनकसंवादः । विदेहगीताः । वृत्रगीताः । अत्रगीताः । गोकपिलीयम् । भाण्डाधारोपाख्यानम् । यज्ञनिष्ठा । चातुष्प्राश्निकम् । नारदासितसंवादः । मण्डव्यजनकसंवादः । विदेहगीताः । वृत्रगीताः । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्तिः । दक्षप्रोक्तः स्तवो महेश्वरस्य । पाञ्चभौतिकम् । समंगनारदसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराश्रेयो । शक्राचरितम् । नारदगालवसंवादः । सगरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीताः । हंसगीताः । योगविधिः । सांख्यप्रशंसा । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । जानक्यानुशासनम् । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । जावकाध्यायः । कर्ममूलम् । शुकोत्पत्तिः । शुकपतनम् । नारायणीयम् । उञ्छवृत्त्युपाख्यानम् ॥ समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । शुभमस्तु सर्वबान्धवानां कल्पान्तमस्ति ॥ ॐ नमो गुरवे सरस्वतीरूपाय नमः । शान्तिपर्व समाप्तं ।

K2 concludes with :

समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । एषामनु दानधर्माः । एषामयं प्रतिसंधिः ।

श्रीयुधिष्ठिरः ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् । इति ॥
मोक्षधर्मेषु संख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा संख्यानं मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथापरे ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
यः श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपर्वण्यधिगते हविषं भोजयेद्द्विजान् ॥
मोक्षधर्मेषु वृत्तान्ताः कथिताः पञ्चसप्ततिः ।

श्रीमोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः । भीजिद्गीताः । पितापुत्रसंवादः । शाम्पकगीताः । प्रह्लादजनकसंवादः । शृगालसंवादः । कर्मास्तिक्यं । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधिः । आध्यात्मकं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । दिशास्वास्तिकं । अन्तर्भूमिविक्रीडनं । वार्ष्णीयाध्यात्मं । पञ्चशिखावाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकं । शक्रप्रह्लादसंवादः । बलिवासवसंवादः । श्रीमच्छिदानं । द्विमत्सीनसावित्रीसंवादः । गोकविलेयः ।

काण्डादारोपाख्यानं । शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबलिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । शुकानुप्रश्नः । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणं । तुलाधारजाजलिसंवादः । निचानुगीताः । चिरकारिकोपाख्यानं । यज्ञनिष्ठा । चतुष्प्राश्निकं । नारदासितसंवादः । विदेहगीताः । वृत्रगीताः । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्तिः । महारुद्रस्तवराजः । पाञ्चभौतिकं । समङ्गनारदसंवादः । शक्रचरितं । नारदगालवसंवादः । सागरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीताः । हंसगीताः । योगविधिः । शुकाभिपतनं । जानक्यानुशासनं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । कर्ममूलं । शुकोत्पत्तिः । जैगीषव्यासितसंवादः । नारायणीये । उञ्छवृत्तोपाख्यानं । समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । श्रीरामाय नमः ।

राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥

मोक्षधर्मे पत्राणि २७७, सहस्रं ७०००, शतं ५००.

K4 concludes with :

समाप्ताश्चामी मोक्षधर्माः । एषामनु दानधर्माः । एषामयं प्रतिसंधिः ।

श्रीयुधिष्ठिर उवाच ।

ॐ शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ इति
मोक्षधर्मेषु संख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तमेकसप्तति(१७१)संयुतम् ॥
शान्तिपर्वण्यपि तथा संख्यानं मुनिरब्रवीत् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ॥
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव (३३९) तथा परे ।
चतुर्दश सहस्राणि तथा नव शतानि च ॥
षष्टिश्चैव तथा श्लोकाः (१४९६०) पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ॥
यः श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥
शान्तिपर्वण्यधिगते हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
मोक्षधर्मेष्वमी वृत्तान्ताः कथिताः पञ्चसप्ततिः ।

प्रसेनजिद्गीताः । पितापुत्रसंवादः । शम्पाकगीता । मङ्किगीताः । प्रह्लादजनकसंवादः । सृगालसंवादः । कर्मास्तिक्यं । भृगुभरद्वाजसंवादः । आचारविधिः । अध्यात्मकं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । दिशास्वास्तिक्यं । अन्तर्भूमिविक्रीडनं । वार्ष्णेयाध्यात्मं । पञ्चशिखावाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राशिकं । शक्रप्रह्लादसंवादः । शक्रनमुचिसंवादः । पुनर्वासवबडिसंवादः । श्रीवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । केशवोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नं । मृत्युप्रजापतिसंवादः । धर्मलक्षणं । तुलाधारजाज्वलिसंवादः । निचस्तुगीता ।

चिरकारिकोपाख्यानं । बलिवासवसंवादः । श्रीसंनिधानम् । हिमरसीनसत्यवतीसंवादः । गोकपिलेयं । भाण्डादारोपाख्यानं । यज्ञनिष्ठा । चातुष्प्राशिकं । नारदासितसंवादः । विदेहगीता । वृत्रगीताः । वृत्रवधः । ज्वरोत्पत्तिना । महारुद्रस्तवराजः । पाञ्चभौतिकं । सङ्गमनारदसंवादः । शक्रचरित्रं । नारदगालवसंवादः । सगरारिष्टनेमिसंवादः । भवभार्गवसंवादः । पराशरगीता । हंसगीताः । योगविधिः । सङ्ख्यप्रशंसा । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । जानक्यानुशासनं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । पञ्चशिखजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । यावकाध्यायः । कर्ममूलं । शुकोत्पत्तिः । शुकाभिपतनं । नारायणीयं । उञ्छवृत्त्युपाख्यानं । समासाश्चामी मोक्षधर्माः ।

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकाः ।

मोक्षधर्मेषु पत्राणि १८५ श्री नारायणाय नमः ॥

K8 concludes with :

समाप्तः मोक्षधर्मः । संवत् १८५२ ज्येष्ठवदि ६ रविवासरे लिखितं मिश्रराधाकृष्ण गोपालगढमध्ये श्रीरस्तु ॥ शुभं भूयात् ॥

K7 concludes with :

मोक्षधर्मेषु च समाप्तः ।

समाप्ते मोक्षधर्मे च वाचकं पूजयेत्सुधीः ।
हिरण्यं धेनुवासांसि वाचकाय प्रदापयेत् ॥
न पूजयति यो मोहाच्छ्रुत्वा धर्मानशेषतः ।
सोऽन्यजन्मनि राजेन्द्र अन्धो मूकश्च जायते ॥

अतः परमधर्मो भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारस्त्वया प्रोक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति किंचित्त्वमीदृशीम् ॥

वृत्तान्तश्चात्र । सेनजिद्गीता । १ । पितापुत्रसंवादः । २ शम्याकगीता । ३ । प्रह्लादजनकसंवादः । ४ । शृगालकाश्यपसंवादः । ५ । आचारविधिः । ६ । अध्यात्म्यं । ७ । जापकोपाख्यानं । ८ । इन्द्रबृहस्पतिसंवादः । ९ । सर्वभूतोत्पत्तिः । १० ॥ दिशां स्वस्तिकं । ११ । अन्तर्भूतक्रीडितं । १२ । वार्ष्णेयाध्यात्मं । १३ । पञ्चशिखवाक्यं । १४ । दान्तोध्यायः । १५ । अमृतप्राशिकं । १६ । शक्रप्रह्लादसंवादः । १७ । नारदोग्रसेनसंवादः । १८ । शुकानुप्रश्नः । १९ । मृत्युपूजा । २० ॥ मतिसंवादः । २१ । धर्मलक्षणं । २२ । धर्माचारः । २३ । तुलाधारजाजलिसंवादः । २४ । चिरकापिकोपाख्यानं । २५ । द्युमत्सेनसंवादः । २६ । गोकापिलीयं । २७ । कुण्डधारः । २८ । यज्ञनिन्दा । २९ । चातुःप्राशिकः । ३० ॥ माण्डव्यजनकसंवादः । ३१ । पुनरपि हारीतगीता । ३२ । वृत्रवधः । ३३ । वृत्रगीता । ३४ । दक्षप्रोक्तस्तवो महेश्वरस्य । ३५ । पाञ्चभौतिकं । ३६ । श्रेयोवाचीकं । ३७ । सुमंगगीता । ३८ । सुमंगनारदसंवादः । ३९ । भवभार्गवसंवादः । ४० ॥ योगविधिः । ४१ । सांख्यप्रशंसा । ४२ । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । ४३ । पावकाध्यायः । ४४ । कर्मपूलिकाध्यायः । ४५ । शुकोत्पत्तिः । ४६ । शुकातिपतनं । ४७ । नरनारायणीयं । ४८ । उञ्छवृत्त्युपाख्यानं । ४९ । एते****धर्मोक्ताः ।

गोब्राह्मणेभ्यो शिवमस्तु नित्यं
लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ।
स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां
****** *** * शाः ॥
शिवमस्तु**जगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी ***** ॥

संवत् १७१६ मार्गसीरसुदी ५ भौमे मदनेन लिषितोयं ग्रंथः जानी त्रिलोचनपठनार्थं परोपकारार्थम् ॥

V1 concludes with :

समाप्तोऽयं मोक्षधर्म इति । लसं ४१२ कार्तिकशुक्लषष्ठ्यां गुरौ ए दिने कृष्णपल्लीग्रामे परमभागवतमर्यादासिंधुचक्षवग्रामस्थायीमहाशयानामाज्ञया सद्बुद्ध्या लक्ष्मीधरेण लिखितमिदं मोक्षधर्मपुस्तकमिति ।

आदर्शदोषान्मतिविभ्रमाद्वा
[स्व]राविशेषाल्लिखनस्य वेगात् ।
यदत्र शुद्धं तदशुद्धवत्तुं (sic)
क्षमन्तु सन्तः खलु लेखकस्य ॥
बर्हापीतनटवरवपुः**कार्तकारं विप्रदासः
कनककपिशं वैजयन्तीं च दामान् ।
विप्राधेनोवधवश्यधया प्रेक्षणोपछन्दैः
छन्दबर्हैस्वपदवमलं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥

शुभं ॥ संवत् १६१८ पौषशुक्लपञ्चम्यां तिथौ ए दिने महाराजाधिराज श्री श्रीजयप्रतापमल्लदेवेन राजधर्ममोक्षधर्मपारायणायैतत्कृतः पञ्चदशदिनान्तरे संपूर्णकृतः ॥

Bo concludes with :

युधिष्ठिर उवाच ।

समो बहुविधाकारः *श्रु भक्तः पितामहः ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ इति ।

ॐ नमो नारायणाय ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः । श्री कृष्णाय नमः ॥ श्री श्रीरामः शुभमस्तु शकाब्दाः १५९९ ॥ श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥ श्रीरस्तु मयि लेखके ॥

B1 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । शान्तिपर्व च ।
अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

तत्सत् । मोक्षधर्मेऽध्यायाः १८९ ॥ ****** शुभमस्तु । शकाब्दाः १६५९ ॥ तेरिखश्चैत्रः ॥ श्री शिवप्रसादशर्मणः श्री कृष्णाय नमः ॥ श्री रामः ॥

B8 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्म इति । अस्यानन्तरं दानधर्मो भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

शुभमस्तु । शकाब्दा १६६६ (1669) सौरवैशाखस्य ऊनविंशतिदिवसे श्रीरामनाथशर्मणा ग्रन्थोऽयमलेखि स्वार्थमिति । ॐ नमो गुरवे । तत्राध्यायाः 339 श्लोकाः 147251.

B9 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः । अस्यानन्तरमानुशासनिकं पर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिर्भवति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

शकाब्दाः १७०२ ॥०॥

शाके युगाकाशमणीन्दुयुक्ते
मीनस्थमित्रस्य मणिद्विघस्ते ।
श्रीरामकान्तेन रसाभरेणा·
लेखि क्षितीशस्य तु मोक्षधर्मः ॥

Da3 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्म इति ॥

Da4 concludes with :

समाप्तश्चायं मोक्षधर्मः ॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

Dn1 concludes with :

समाप्तं चेदं शान्तिपर्व ।
अस्यामानुशासनिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

श्रीमत्कुलदेवतापादारविंदार्पितमस्त्विदं पुस्तकं । शाके १६९१ विरोधिवर्षेऽस्ये मासि बहुले पक्षके तिथौ पञ्चम्यां मार्गवे वारे लिखितं पुस्तकं त्विदं बाळकृष्णेनेति शेषः । ग्रंथसंख्या १६८००.

Dn4 concludes with :

श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

Ds2 concludes with :

अस्यानन्तरमानुशासनिकं पर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

D3 concludes with :

शुभमस्तु ॥

D8 concludes with :

शुभमस्तु । अस्यानु आनुशासनिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य· श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

संवत् १६६८ समये चैत्रशुदि पञ्चमी शनिवासरे ॥

D4 concludes with :

समाप्तोऽयं मोक्षधर्मः ।

श्रुतेषु मोक्षधर्मेषु वाचकं पूजयेत्सुधीः ।
हिरण्यैश्चैव वासोभिस्तैश्च विविधैस्तथा ॥

अतः परं दानधर्मा भविष्यंति । यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

वैशंपायन उवाच ।

अस्मिन्धर्मेऽमी वृत्तान्ताः । पितापुत्रसंवादः । शम्पाकगीता । प्रह्लादजनकसंवादः । आचारविधिः । अध्यात्मं । जापकोपाख्यानं । इन्द्रबृहस्पतिसंवादः । सर्वभूतोत्पत्तिः । निशास्वस्तिकं । वार्ष्णेयाध्यात्म्यं । पञ्चशिखवाक्यं । दान्ताध्यायः । अमृतप्राप्तिकं । शक्रप्रह्लादसंवादः । बलिवासवसंवादः । श्रीःसंनिधानं । श्रीवासवसंवादः । बलिवासवसंवादः । जैगीषव्यासितसंवादः । नारदोग्रसेनसंवादः । शुकानुप्रश्नं । आचारनिर्देशः । धर्मलक्षणं । धर्माचारः । तुलाधारजाजलिसंवादः । गीताविकारिकोपाख्यानं । द्युमत्सेनसंवादः । गोकापिलीयं । कुण्डधारोपाख्यानं । यज्ञनिंदा । वानुप्राश्निकः । माण्डव्यजनकसंवादः । यागविधिः ।

सांख्यप्रशंसा । वसिष्ठकरालजनकसंवादः । जातुशासनं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादः । सुलभाजनकसंवादः । पावकाध्यायः । कर्मसूतिकोऽध्यायः । शुकोत्पत्तिः । शुकानुपतनं । नरनारायणीयं । उञ्छवृत्त्युपाख्यानमिति एतद्वृत्तान्ताः ।

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र जनः सुखी भवतु ॥

D5 concludes with :

समाप्तोऽयं मोक्षधर्मः ॥ श्री ॥

D7 concludes with :

श्री अपीतकुचनायकीसमेतश्रीअरुणाचलेश्वरार्पणमस्तु । श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु । श्रीः ॥ इति श्रीशान्तिपर्व समाप्तं ॥

सरभसकृतवेगभ्रष्टवर्णादिदोषो
यदिह भवति शास्त्रे पुस्तके हस्तदोषात् ।
सकलमपि कृतान्तं सद्गुणग्राहकानां
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ भा ३२ ॥

D8 concludes with :

पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
विंशच्चैव च अध्याया नव (३२९) चैव तपोधन ॥ १॥
चतुर्दश सहस्राणि तथा सप्त शतानि च ।
सप्त श्लोकास्तथैवान्ये (१४७०७) पाराशर्येण संख्यया ॥ २
श्रुत्वा पर्वमिदं पुण्यं वाचकं पूजयेत्ततः ।
गोरथाश्वैश्च वस्त्रैश्च हेमालंकारभूषणैः ॥ ३ ॥
पूजिते वाचिके येन विष्णुस्तेनाभिपूजितः ।
श्रुतं पूर्णफलं तस्य वाचिके पूजिते सति ॥ ४ ॥
यस्त्विमां पृथिवीं दद्यान्मेरुसागरसंमिताम् ।
तत्पुण्यं जायते तेषां श्रुत्वा पर्वमिदं शुभम् ॥ ५ ॥
यो ददाति शुभं पर्व शान्तिकं विधिपूर्वतः ।
यावदक्षरपंक्तिश्च स्वर्गलोके वसेच्चिरम् ॥ ६ ॥
सर्वशास्त्रस्य संदोहं श्रुतिस्मृतिसमुच्चयम् ।
एतत्पुण्यं महापर्व व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
यः शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
श्लोकं श्लोकार्धपादं वा शृणुयादनुदिने नरः ॥ ८ ॥
सर्वपापविमुक्तो हि विष्णुलोके महीयते ।
इत्येते शान्तिपर्वणि धर्मत्रयेण वर्णनम् ॥ ९ ॥
शशिकलाशनमाघमन्ते रमसारंविदः ।
शालिवाहन वर्तन्ते शाकेऽब्दन्यूनत्रयम् ॥ १ ॥
वेदमासत्रयोदश्यां शुद्धपक्षोत्तरायने ।
गुरुवारेऽभवत्पूर्णं लेखनं शान्तिपर्वणि ॥ २ ॥

वर्यं पुस्तकभारतः श्रमहरमत्यादरं लेखनं
शान्तिः पर्व सुधारहस्यसुमतिं गृह्णामि स्वस्याक्षरे ।
ग्रन्थं पूर्णकृतं तवार्पितविभोः संगृह्यतां संग्रहं
मामेवं सह रक्षणीय कुरुतमित्येव विज्ञापना ॥ १ ॥

अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥

D9 concludes with :

समाप्तश्च मोक्षधर्मः ।

समाप्ते मोक्षधर्मेषु लेखकं पूजयेत्सुधीः ।
हिरण्यं वापि वासांसि याचकाय प्रदापयेत् ॥
न पूजयति यो मोहाच्छ्रुत्वा धर्मानशेषतः ।
सोऽन्यजन्मनि राजेन्द्र अन्धो मूकश्च जायते ॥

अतः परं दानधर्मो भविष्यति । यस्यायं प्रतिनिधिः । युधिष्ठिरोवाच ॥ (277. 12. 48) श्लोकाः ७८१२.

G3 concludes with :

शुभमस्तु ॥

G6 concludes with :

हरिः ॐ ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः । मोक्षधर्मः समाप्तः ॥ श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालकृष्णाय नमः ॥ अलमेलुमंगासमेतश्रीवेंकटेश्वराय नमः ॥ सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्राय नमः ॥ श्रीमहागणाधिपतये नमः ॥ स्वस्तिश्रीनृपशालिवाहनशके १६१६ वर्तमाने ईश्वरनामसंवत्सरे ग्रीष्मऋतौ आषाढमासे कृष्णपक्षे २० गुरुवासरे पुष्यनक्षत्रे वज्रनामयोगे नागवाकरणे एतस्मिन्शुभदिने दक्षिणद्वारकाक्षेत्रे राजगोपालस्वामिसंनिधौ राजश्रीदामोदरपण्डितप्रभुवर्याज्ञापनया लिखितं ॥ इदं शान्तिपर्वं शिंगरिणा लिखितं ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

लेखकपाठकयोः शुभं भवतु ॥ श्रीभवानीशंकराय नमः ॥ श्रीपार्वतीपरमेश्वराय नमः ॥ श्रीकालभैरवाय नमः ॥ श्रीउमामहेश्वराय नमः ॥

सेनजिद्गीतं । पितापुत्रसंवादं । शम्यकगीतं । मङ्किगीतं । प्रह्लादाजगरसंवादं । इन्द्रकाश्यपसंवादं । भृगुभरद्वाजसंवादं । आचारविधिः । अध्यात्मकथनं । ध्यानयोगं । जापकोपाख्यानं । मनुबृहस्पतिसंवादं । कृष्णमाहात्म्यं । दक्षप्रजापतिसंभवं । अवतारप्रयोजनं । अनुस्मृतिः । गुरुशिष्यसंवादं । पञ्चशिखजनकसंवादं । इन्द्रप्रह्लादसंवादं । बलिवासवसंवादं । इन्द्रनमुचिसंवादं । पुनर्बलिवासवसंवादं । श्रीवासवसंवादं । जैगीषव्य-

देवलसंवादं । उग्रसेनकेशवसंवादं । शुकानुप्रश्नं । मृत्यूत्पत्तिः । धर्मप्रश्नं । तुलाधारजाजलिसंवादं । विचख्युगीतं । चिरकारिकोपाख्यानं । द्युमत्सेनसत्यजित्संवादं । कपिलगोसंवादं । कुण्डधारोपाख्यानं । नारददेवलसंवादं । विदेहराजगीतं । हारीतगीतं । वृत्रासुरगीतं । वृत्रासुरवधं । ज्वरोत्पत्तिकथनं । नारदस्वगमसंवादं । नारदगालवसंवादं । अरिष्टनेमिसगरसंवादं । पराशरजनकसंवादं । हंससाध्यसंवादं । योगकथनं । सांख्यकथनं । वसिष्ठकराळसंवादं । जनककुमारऋषिसंवादं । याज्ञवल्क्यजनकसंवादं । पुनः पञ्चशिखजनकसंवादं । सुलभाजनकसंवादं । शुकानुशासनं । शुकोत्पत्तिः । शुकजनकसंवादं । व्यासशुकसंवादं । नारदशुकसंवादं । शुकाभिपतनं । नारायणीयं । नारायणनारदसंवादं । उपरिचरवसुपतनं । नारदस्तोत्रं । भगवद्दर्शनं । जन्मरहस्यं । व्यासशिष्यसंवादं । नामनिरुक्तिः । पुनर्नारायणनारदसंवादं । हयशिरोपाख्यानं । व्यासपूर्वजन्मकथनं । ब्रह्मरुद्रसंवादं । नारायणीयसमाप्तं । अतिथिब्राह्मणसंवादं । नागीब्राह्मणसंवादं । नागीनागसंवादं । नागब्राह्मणसंवादं । उञ्छवृत्त्युपाख्यानं । इत्युपाख्यानपरंपरा ॥

G6 concludes with:

हरिः ॐ ॥ शुभमस्तु ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

"विश्वावस्वब्दे कटकमासे २३ दिने मध्वार्जुनं शेषप्पय्यार्णां सरस्वतीकोशार्थे तेप्पेरुमानल्लुरुमुत्तानै (नाम्ना) लिखितं शान्तिपर्व मोक्षधर्मं संपूर्णं" (in Grantha characters) ॥

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्सेवितश्रीरामार्पणमस्तु ॥
अन्ते च पत्रे लेखनार्थं स्वीकृतस्य धनस्य क्रमो दर्शितः । स द्राविड्यां लिखितः संस्कृते परिवर्तितः एवं भवति—

"क्रोधिवत्सरे तुलामासे २५ दिने श्रीशेषार्याणां सरस्वतीकोशार्थे ग्रन्थलेखनार्थं स्वीकृतस्य धनस्यायं क्रमः—

तुलामासे मुत्ताजाने (= मातामहाय) निवेद्य निबन्धनाधनत्वेन सनियममापणिकेन दापितं [धनं] वराहन् ४, पणं ३ । वृश्चिकमासे वराहन् ५ । धनुर्मासे वराहन् ३ । मकरमासे वराहन् २ । आहत्य षाष्टिके (= धान्यकाले) वितीर्णं [धनं] वराहन् १४, पणं ३ । [१० पण = १ वराहन् or सुवर्ण.]

मीनमासे शालिधान्य[काले] वराहन् १५, पणं ० । — आहत्य वराहन् २९, पणं ३ । एतदूनं विना अण्णाशास्त्रिणामृणार्थे आर्येण आश्रुतं वराहन् ६, पणं ५ । — आहत्य वराहन् ३५, ८ । इत्थं अष्टपणाधिके पञ्चत्रिंशत्सुवर्णे ॥

[काशिवर्षे वितीर्णं वराहन् १५, पणं ९ विहाय [शिष्टं] असद्भ्रातृमुत्तानै वर्षे वितीर्णं वराहन् १९, पणं ९.]

मकरमासे अय्यनाज्ञया मुत्ताजानेन मुत्तानै वर्षे वितीर्णं पणं २५ । आहत्य मुत्तानै वर्षे वितीर्णं वराहन् २२, पणं ४ ।

शालिधान्ये [धान्यकाले] अय्यनाज्ञया नोर्हमुत्तुना दत्तं वराहन् ६ ।

पराभववत्सरे वृषभमासे २५ दिने वैवाहिकचेलार्थे पणं १४ कन्याचेलार्थे पणं ६ । आहत्य मुत्तानै वर्षे वितीर्णं वराहन् ३०, पणं ४."]

M1 concludes with:

शान्तिपर्व समाप्तं । "१०२१ कोल्लवर्षे शनौ मकरराशिस्थे गुरौ मेषस्थे रवौ कन्याराशिं गते कन्यामासे २२ तम दिने सोमवासरे ज्येष्ठानक्षत्रे शुक्लषष्ठ्यां वणिक्करणयुतशुभसमये नेल्लुवायवारियत्त(family name)कृष्णेन लिखितं मोक्षधर्मं समाप्तम्" (in Malayālam characters) ॥

M5 concludes with:

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

कौसल्यासुत ताटकामत मखत्रातर्मुनिस्त्रीहित
छिन्नेष्वासन जानकीवृत वनावासिन्खराद्यन्तक ।
मारीचघ्न हनूमदिष्ट रविजार्तिच्छेद बद्धाम्बुधे
सेनाभ्रातृसमेतरावणरिपो सीतेष्ट रामाव माम् ॥

कृष्णः पूतनिकानिरस्तशकटो वातान्तकः पादपच्छेत्ता वत्सबकाभिजिद्धृतगिरिर्गोपीष्टदोऽरिष्टहृत् ।
केशिघ्नो हतमल्लकः स यवनक्ष्माजाविरात्ताबला
साहस्रोऽर्जुनसारथिः कुरुबलं हत्वा ररक्ष क्षितिम् ॥

व्यासायाप्रतिमेतिहासरचनोल्लासाय दुर्वादिनां
त्रासायासकराय सत्सु कृतविश्वासाय दोषद्विषे ।
भासा यामुनरम्यतोयसदृशा या सायमा*सिने
दासायाभयदायिमध्वगुरुहृद्वासाय तुभ्यं नमः ॥

व्यासाय भवनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।
हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नमः ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावः ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

मळ्ळेरियुटे (owner's name) ग्रन्थं । शुभमस्तु ।

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाद्य लिखितं मया ।
पूर्णप्रज्ञालयेशात्मा प्रीयतां मे रमापतिः ॥

M7 concludes with:

मोक्षधर्मं समाप्तं । श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु ॥

APPENDIX I (cont.)

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS., and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

As the sub-parvans of the Śāntiparvan are more or less self-contained units appealing to distinct classes of readers, the Appendix passages of the respective sub-parvans are given immediately after the conclusion of the text of that sub-parvan, rather than assembling them all together at the end of the text of the major parvan. — At the end of the Rājadharma, the first sub-parvan of the Śānti, were given Appendix passages 1–13 belonging to that sub-parvan, with the corresponding variants noted below. There being no Appendix passages to the second sub-parvan, the Āpaddharma, the present Mokṣadharma Appendix begins with No. 14.

14

After the initial ref. in 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins.:

तदेव सततं मन्ये न शक्यमनुवर्णितुम् ।
यथानिदर्शनं वस्तु न शक्यमनुबोधितुम् ।
यथा हि सारं जानाति न कथंचन संस्थितम् ।
परकायच्छविस्तद्वद्देहेऽयं चेतनस्तथा ।
विना कार्यं न सा छाया तां विना कायमस्त्युत । [5]
तद्वदेव विना नास्ति प्रकृतेरिह वर्तनम् ।
इदं विना परं नास्ति नेदमस्ति परं विना ।
जीवात्मना त्वसौ छिन्नस्त्वेष चैव परात्मना ।
तत्तथेति विदुः केचिदतथ्यमिति चापरे ।
उभयं मे मतं विद्वन्मुक्तिहेतौ समाहितम् । [10]
विमुक्तैश्च मृगः सोऽपि दृश्यते संयतेन्द्रियः ।
सर्वेषां न हि दृश्यो हि तद्विद्वत्स्फुरति ह्यसौ ।
ब्राह्मणस्य समादृश्यो वर्तते सोऽपि किं पुनः ।
विद्यते परमः शुद्धः साक्षिभूतो विभावसुः ।
श्रुतिरेषा ततो नित्या तस्मादेकः परो मतः । [15]
न प्रयोजनमुद्दिश्य चेष्टा तस्य महात्मनः ।
तादृशोऽस्त्विति मन्तव्यस्तथा सत्यं महात्मना ।
नानासंस्थेन भेदेन सदा गतिविभेदवत् ।
तस्य भेदः समाख्यातो भेदो ह्यस्ति तथाविधः ।
एवं विद्वन्विजानीहि परमात्मानमव्ययम् । [20]
तत्तद्गुणविशेषेण संज्ञानामनुसंयुतम् ।
सर्वेश्वरः सर्वमयः स च सर्वप्रवर्तकः ।
सर्वात्मकः सर्वशक्तिः सर्वकारणकारणम् ।
सर्वसाधारणः सर्वैरुपास्यश्च महात्मभिः ।
वासुदेवेति विख्यातस्तं विदित्वाश्नुतेऽमृतम् । [25]

15

After 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ दुःखशोकसमाकुले ।
संसारचक्रे लोकानां निर्वेदो नास्ति किं न्विदम् ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निबन्धनस्य संवादं भोगवत्या नृपोत्तम ।
मुनिं निबन्धनं शुष्कं धमनीयाकृतिं तथा । [5]
निरारम्भं निरालम्बमसज्जन्तं च कर्मणि ।
पुत्रं दृष्ट्वाप्युवाचार्ता माता भोगवती तदा ।
उत्तिष्ठ मूढ किं शेषे निरपेक्षः सुहृज्जनैः ।
निरालम्बो धनोपाये पैतृकं तव किं धनम् ।

निबन्धन उवाच ।

पैतृकं मे महन्मातः सर्वदुःखालयं त्विह । [10]
अस्त्येतत्तद्विघाताय यतिष्ये तत्र मा शुचः ।
इदं शरीरमत्युग्रं पित्रा दत्तमसंशयम् ।
तमेव पितरं गत्वा धनं तिष्ठति शाश्वतम् ।
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो धनेच्छया ।
वनदुर्गमभिप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् । [15]
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्सुपरिक्षिप्तं स दृष्ट्वा व्यथते पुमान् ।
स तद्वनं ह्यनुचरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणार्थं प्रधावति ।
अथापश्यद्वनं रूढं समन्ताद्वागुरावृतम् । [20]
वनमध्ये च तत्रासीदुदपानः समावृतः ।
वल्लिभिस्तृणसंछिन्नैर्गूढाभिरभिसंवृतः ।
स पपात द्विजस्तत्र विजने सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकुले ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तस्तया परमसत्त्वया । [25]
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ।
अधस्तत्रैव जातश्च जम्बूवृक्षः सुदुस्तरः ।
कूपस्य तस्य वेलाया अपश्यत्सुमहाफलम् ।
वृक्षं बहुविधं व्योमवल्लीपुष्पसमाकुलम् ।
नानारूपा मधुकरास्तस्मिन्वृक्षेऽभवन्किल । [30]
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रववृते तदा ।
विलम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न तस्य तृष्णा विरता पीयमानस्य संकटे ।
परीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
एवं स वसते तत्र दुःखिदुःखी पुनः पुनः । [35]

14

(L. 7) Kumbh. ed. वै*** नास्ति; Cv (gloss: परं, परलोकस्थदेवताकृपां विना पुण्यं, नास्ति) विना परं नास्ति. —(L. 8) Cv भिन्नस् (for छिन्नस्). Cv एष चैव परमात्मना (hypermetric) (for the post. half).

मया तु तद्धनं देयं तव दास्यामि चेच्छसि ।
तस्य च प्रार्थितः सोऽथ दत्त्वा मुक्तिमवाप सः ।
सा च त्यक्त्वार्थसंकल्पं जगाम परमां गतिम् ।
एवं संसारचक्रस्य स्वरूपज्ञा नृपोत्तम ।
परं वैराग्यमागम्य गच्छन्ति परमं पदम् । [40]

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं संसारचक्रस्य स्वरूपं विदितं न मे ।
पैतृकं तु धनं प्रोक्तं किं तद्विद्वन्महात्मना ।
कान्तारमिति किं प्रोक्तं को हस्ती स तु कूपकः ।
किंसंज्ञिको महावृक्षो मधु वापि पितामह ।
एतं मे संशयं विद्धि धनशब्दं किमुच्यते । [45]
कथं लब्धं धनं तेन तथा च किमिदं त्विह ।

भीष्म उवाच ।

उपाख्यानमिदं सर्वं मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुमतिं विन्दते येन बन्धनाशश्च भारत ।
एतदुक्तं हि कान्तारं महान्संसार एव सः ।
ये ते प्रतिष्ठिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः । [50]
या सा नारी महाघोरा वर्णरूपविनाशिनी ।
तामाहुश्च जरां प्राज्ञाः परिष्वक्तं यया जगत् ।
यस्तत्र कूपे वसते महाहिः काल एव सः ।
यो वृक्षः स च मृत्युर्हि स्वकृतं तस्य तत्फलम् ।
ये तु कृष्णाः सिता राजन्मूषिका राज्यहानि वै । [55]
द्विषङ्कपदसंयुक्तो यो हस्ती षण्मुखाकृतिः ।
स च संवत्सरः प्रोक्तः पादमासर्तवो मुखाः ।
एतत्संसारचक्रस्य स्वरूपं व्याहृतं मया ।
एवं लब्धधनं राजंस्तत्स्वरूपं विनाशय ।
एतज्ज्ञात्वा तु सा राजन्परं वैराग्यमास्थिता । [60]
यथोक्तविधिना भूयः परं पदमवाप सः ।
धत्ते धारयते चैव एतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तद्गच्छ चामृतं शुद्धं हिरण्यममृतं तपः ।
तत्स्वरूपो महादेवः कृष्णो देवकिनन्दनः ।
तस्य प्रसादाद्दुःखस्य नाशं प्राप्स्यसि मानद । [65]
एकः कर्ता स कृष्णश्च ज्ञानिनां परमा गतिः ।
इदमाश्रित्य देवेन्द्रो देवा रुद्रास्तथाश्विनौ ।
स्वे स्वे पदे विविशिरे भुक्तिमुक्तिविदो जनाः ।
भूतानामन्तरात्मासौ स नित्यपदसंवृतः ।
श्रूयतामस्य सद्भावः सम्यग्ज्ञानं यथा तव । [70]
भवेदेतन्निबोध त्वं नारदाय पुरा हरिः ।
दर्शयित्वात्मनो रूपं यदवोचत्स्वयं विभुः ।
पुरा देव ऋषिः श्रीमान्नारदः परमार्थवान् ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां तीर्थान्यनुचरन्प्रभुः ।
हिमवत्पादमाश्रित्य विचार्य च पुनः पुनः । [75]
स ददर्श ह्रदं तत्र पद्मोत्पलसमाकुलम् ।
ददर्श कन्यां तत्तीरे सर्वाभरणभूषिताम् ।
शोभमानां श्रिया राजन्क्रीडन्तीमुत्पलैस्तथा ।
सा महात्मानमालोक्य नारदेत्याह भामिनी ।
तस्याः समीपमासाद्य तस्थौ विस्मितमानसः । [80]
वीक्षमाणं तमाज्ञाय सा कन्या चारुहासिनी ।
विजजृम्भे महाभागा स्मयमाना पुनः पुनः ।
तस्मात्समभवद्वक्त्रात्पुरुषाकृतिसंयुतः ।
रत्नबिन्दुचिताङ्गस्तु सर्वाभरणभूषितः ।
आदित्यसदृशाकारः शिरसा धारयन्मणिम् । [85]
पुनरेव तदाकारसदृशः समजायत ।
तृतीयस्तु महाराज विविधाभरणैर्युतः ।
प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा विविधध्वनयस्तु ताम् ।
ततः सर्वेण विप्रर्षिः कन्यां पप्रच्छ तां शुभाम् ।
का त्वं परमकल्याणि पद्मेन्दुसदृशानने । [90]
न जाने त्वां महादेवि ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ।

कन्योवाच ।

सावित्री नाम विप्रर्षे शृणु भद्रं तवास्तु वै ।
किं करिष्यामि तद्ब्रूहि तव यच्चेतसि स्थितम् ।

नारद उवाच ।

अभिवादये त्वां सावित्रि कृतार्थोऽहमनिन्दिते ।
एतं मे संशयं देवि वक्तुमर्हसि शोभने । [95]
यस्तु वै प्रथमोत्पन्नः कोऽसौ स पुरुषाकृतिः ।
बिन्दवस्तु महादेवि मूर्ध्नि ज्योतिर्मयाकृतिः ।

कन्योवाच ।

अग्रजः प्रथमोत्पन्नो यजुर्वेदस्तथापरः ।
तृतीयः सामवेदस्तु संशयो व्येतु ते मुने ।
वेदाश्च बिन्दुसंयुक्ता यज्ञस्य फलसंश्रिताः । [100]

15

(L. 36) ❀ Cv: तद्धनं, तव देहाख्यं धनम्। ❀ —(L. 57) Kumbh. ed. पाश- (for पाद-). —(L. 62) ❀ Cv: धत्ते, अधःपतनम् । धारयते, ज्ञानभक्त्यादिगुणान् । ❀ —(L. 82) Cv विजिजृंभे (for विजजृम्भे).

यत्तद्दृष्टं महज्ज्योतिर्ज्योतिरित्युच्यते बुधैः ।
ऋषे ज्ञेयं मया चापीत्युक्त्वा चान्तरधीयत ।
ततः स विस्मयाविष्टो नारदः पुरुषर्षभ ।
ध्यानयुक्तः स तु चिरं न बुबोध महामतिः ।
ततः स्नात्वा महातेजा वाग्यतो नियतेन्द्रियः । [105]
तुष्टाव पुरुषव्याघ्रो जिज्ञासुश्च तदद्भुतम् ।
ततो वर्षशते पूर्णे भगवाल्लँलोकभावनः ।
प्रादुश्चकार विश्वात्मा ऋषेः परमसौहृदात् ।
तमागतं जगन्नाथं सर्वकारणकारणम् ।
अखिलामरमौल्यङ्गरुक्मारुणपदद्वयम् । [110]
वैनतेयपदस्पर्शकणशोभितजानुकम् ।
पीताम्बरलसत्काञ्चीदामबद्धकटीतटम् ।
श्रीवत्सवक्षसं चारुमणिकौस्तुभकन्धरम् ।
मन्दस्मितमुखाम्भोजं चलदायतलोचनम् ।
नम्रचापानुकरणनम्रभ्रूयुगशोभितम् । [115]
नानारत्नमणीवज्रस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
इन्द्रनीलनिभासं तं केयूरमकुटोज्ज्वलम् ।
देवैरिन्द्रपुरोगैश्च ऋषिसंघैरभिष्टुतम् ।
नारदो जयशब्देन ववन्दे शिरसा हरिम् ।
ततः स भगवाञ्श्रीमान्मेघगम्भीरया गिरा । [120]
प्राहेशः सर्वभूतानां नारदं पतितं क्षितौ ।
भद्रमस्तु ऋषे तुभ्यं वरं वरय सुव्रत ।
यत्ते मनसि सुव्यक्तमस्ति च प्रददामि तत् ।
स चेमं जयशब्देन प्रसीदेत्यातुरो मुनिः ।
प्रोवाच हृदि संरूढं शङ्खचक्रगदाधरम् । [125]
विवक्षितं जगन्नाथ मया ज्ञातं त्वयाच्युत ।
तत्प्रसीद हृषीकेश श्रोतुमिच्छामि तद्धरे ।
ततः स्वयन्महाविष्णुरभ्यभाषत नारदम् ।
यद्दृष्टं मम रूपं तु वेदानां शिरसि त्वया ।
निर्द्वंद्वा निरहंकाराः शुचयः शुद्धलोचनाः । [130]
तं मां पश्यन्ति सततं तान्पृच्छ यदिहेच्छसि ।
ये योगिनो महाप्राज्ञा मदंशा ये व्यवस्थिताः ।
तेषां प्रसादं देवर्षे मत्प्रसादमवेहि तत् ।
भीष्म उवाच ।
इत्युक्त्वा स जगामाथ भगवान्भूतभावनः ।
तस्माद्भज हृषीकेशं कृष्णं देवकिनन्दनम् । [135]
एतमाराध्य गोविन्दं गता मुक्तिं महर्षयः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वकारणकारणम् ।
मयाप्येतच्छ्रुतं राजन्नारदात्तु निबोध तत् ।
स्वयमेव समाचष्ट नारदो भगवान्मुनिः ।
समस्तसंसारविघातकारणं [140]
भजन्ति ये विष्णुमनन्यमानसाः ।
ते यान्ति सायुज्यमतीवदुर्लभ-
मितीव नित्यं हृदि वर्णयन्ति ।

Colophon.

16

After 12. 200. 43, Kumbh. ed. Cv ins.:

ऐन्द्रं रूपं समास्थाय ह्यसुरेभ्यश्चरन्महीम् ।
स एव भगवान्देवो वेदित्वं च गता मही ।
एवंभूते भूतसृष्टिर्नारसिंहादयः क्रमात् ।
प्रादुर्भावाः स्मृता विष्णोर्जगतीरक्षणाय वै ।
एष कृष्णो महायोगी तत्तत्कार्यानुरूपणम् । [5]
हिरण्यकशिपुं दैत्यं हिरण्याक्षं तथैव च ।
रावणं च महादैत्यं हत्वासौ पुरुषोत्तमः ।
भूमेर्दुःखोपनाशार्थं ब्रह्मशक्रादिभिः स्तुतः ।
आत्मनोऽङ्गान्महातेजा उद्ववर्ह जनार्दनः ।
सितकृष्णौ महाराज केशौ हरिरुदारधीः । [10]
वसुदेवस्य देवक्यामेष जात इहोत्तमः ।
देहवानिह विश्वात्मा संबन्धी ते जनार्दनः ।
आविर्बभूव योगीन्द्रो मनोतीतो जगत्पतिः ।
अचिन्त्यः पुरुषव्याघ्र नैव केवलमानुषः ।
अव्यक्तादिविशेषान्तं परीमाणार्थसंयुतम् । [15]
क्रीडा हरेरिदं सर्वं क्षरमित्येव धार्यताम् ।
अक्षरं तत्परं नित्यं वैरूप्यं जगतो हरेः ।
तद्विद्धि रूपमतुलममृतत्वं भवजितम् ।
तदेव कृष्णो दाशार्हः श्रीमाञ्श्रीवत्सलक्षणः ।
न भूतसृष्टिसंस्थानं देहोऽस्य परमात्मनः । [20]
देहवानिह यो विष्णुरसौ मायामयो हरिः ।
आत्मनो लोकरक्षार्थं ध्याहि नित्यं सनातनम् ।

—(L. 100) ❀ Cv: बिन्दुः, प्रणवः। ❀ —(L 101) Cv तत् (for यत्). —(L. 111) Kumbh. ed. ॰किण॰; Cv (gloss: वैनतेयेन पदस्पर्शे क्रियमाणे सति कणाः ये पादारविन्दरजःकणा उत्क्षिप्तास्तैः शोभितजानुकम्) ॰कण॰ (as above). —(L. 116) ❀ Cv: नानारत्नमणी॰, मणीनां, मुक्तामणीनाम्, ईः लक्ष्मीः — ईकारोऽब्जदले लक्ष्म्यां वाण्यां कमलकेसरे — इति रत्नमाला। ❀

16

(L. 17) ❀ Cv: वैरूप्यं, क्षराक्षराभ्यां वैलक्षण्यम् । ❀ —(L. 22) ❀ Cv: आत्मनो लोकः, स्वभक्तलोकः। ❀

अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः।
इतिहासपुराणानि धर्माः स्वायंभुवादयः।
य एनं प्रतिवर्तन्ते वेदान्तानि च सर्वशः। [25]
भक्तिहीना न तैर्यान्ति नित्यमेनं कथंचन।
सर्वभूतेषु भूतात्मा तत्तद्बुद्धिं समास्थितः।
तस्माद्बुद्धस्त्वमेवैनं ध्याहि नित्यमतन्द्रितः।

17 A

After 12. 202, Kumbh. ed. Cv ins.:

युधिष्ठिर उवाच।

पितामह महाप्राज्ञ केशवस्य महात्मनः।
वक्तुमर्हसि तत्त्वेन माहात्म्यं पुनरेव तु।
न तृप्याम्यहमप्येनं पश्यञ्शृण्वंश्च भारत।
एवं कृष्णं महाबाहो तस्मादेतद्ब्रवीहि मे।

भीष्म उवाच।

शृणु राजन्कथामेतां वैष्णवीं पापनाशनीम्। [5]
नारदो मां पुरा प्राह यामहं ते वदामि ताम्।
देवर्षिर्नारदः पूर्वं तत्त्वं वेत्स्यामि वै हरेः।
इति संचिन्त्य मनसा दध्यौ ब्रह्म सनातनम्।
हिमालये शुभे दिव्ये दिव्यं वर्षशतं किल।
अनुच्छ्वसन्निराहारः संयतात्मा जितेन्द्रियः। [10]
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्तं मुनिप्रवरं प्रति।
मेघगम्भीरनिर्घोषा दिव्या ह्याशरीरिणी।
किमर्थं त्वं समापन्नो ध्यानं मुनिवरोत्तम।
अहं ददामि ते ज्ञानं धर्माद्यं वा वृणीष्व माम्।
तच्छ्रुत्वा मुनिरालोच्य संभ्रमाविष्टमानसः। [15]
किं नु स्यादिति संचिन्त्य वाक्यमाहापरं प्रति।
कस्माद्भवानद्य विभेद यानं
समास्थितो वाक्यमुदीरयन्माम्।
न रूपमन्यत्तव दृश्यते वै
ईदृग्विधस्त्वं समधिष्ठितोऽसि। [20]
पुनस्तमाह स मुनिमनन्तोऽहं बृहत्तरः।
न मां मूढा विजानन्ति ज्ञानिनो मां विदन्त्युत।
तं प्रत्याह मुनिः श्रीमान्प्रणतो विनयान्वितः।
भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि तव तत्त्वं ब्रवीहि मे।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदं प्राह लोकपः। [25]
ज्ञानेन मां विजानीहि नान्यथा शक्तिरस्ति ते।

नारद उवाच।

किंदृग्विधं तु तज्ज्ञानं येन जानामि ते तनुम्।
अनन्त तन्मे ब्रूहि त्वं यद्यनुग्रहवानहम्।

लोकपाल उवाच।

विकल्पहीनं विपुलं तस्य चू[?दू]रं शिवं परम्।
ज्ञानं तत्तेन जानासि साधनं प्रति ते मुने। [30]
अत्रावृत्य स्थितं ह्येतत्तच्छुद्धमितरन्मृषा।
एतत्ते सर्वमाख्यातं संक्षेपान्मुनिसत्तम।

नारद उवाच।

त्वमेव तव तत्त्वं ब्रूहि लोकगुरो मम।
भवन्तं ज्ञातुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय।
ततः प्रहस्य भगवान्मेघगम्भीरया गिरा। [35]
प्राहेशः सर्वभूतानां न मे चास्यं श्रुतिर्न च।
न घ्राणजिह्वे दृक्चैव त्वचा नास्ति तथा मुने।
कथं वक्ष्यामि चात्मानमशरीरस्तथाप्यहम्।
तज्ज्ञात्वा विस्मयाविष्टो मुनिराह प्रणम्य तम्।
येन त्वं पूर्वमात्मानमनन्तोऽहं बृहत्तरः। [40]
शक्तोऽहमिति मां प्रीतः प्रोक्तवानसि तत्कथम्।
पुनस्तमाह भगवांस्तवाप्यक्षाणि सन्ति वै।
त्वमेनं ब्रूहि चात्मानं यदि शक्नोषि नारद।
आत्मा यथा तव मुने विदितस्तु भविष्यति।
मां च जानासि तेन त्वमेकं साधनमावयोः। [45]
इत्युक्त्वा भगवान्देवस्ततो नोवाच किंचन।
नारदोऽप्युत्स्मयन्खिन्नः क्व गतोऽसाविति प्रभुः।
स्थित्वा स दीर्घकालं च मुनिर्व्यामूढमानसः।
आह मां भगवान्देवस्त्वनन्तोऽहं बृहत्तरः।
तेनाहमिति सर्वस्य को वानन्तो बृहत्तरः। [50]
केयमुर्वी ह्यनन्ताख्या बृहती नूनमेव सा।
यस्यां जानन्ति भूतानि विलीनानि ततस्ततः।
एनां पृच्छामि तरुणीं सैषा नूनमुवाच माम्।
इत्येवं स मुनिः श्रीमान्कृत्वा निश्चयमात्मनः।
स भूतलं समाविश्य प्रणिपत्येदमब्रवीत्। [55]
आश्चर्यासि च धन्यासि बृहती त्वं वसुंधरे।
त्वामत्र वेत्तुमिच्छामि यादृग्भूतासि शोभने।
तच्छ्रुत्वा धरणी देवी स्मयमानाब्रवीदिदम्।
नाहं हि बृहती विप्र न चानन्ता च सत्तम।

17A

(L. 17) Kumbh. ed. कस्माद्भवानंडं विभेद मध्ये. —(L. 43) ❀ Cv: एनं, तव हृदि ध्येयतया स्थितमन्तर्यामिणं परमात्मानम्। ❀

कारणं मम यो गन्धो गन्धात्मानं ब्रवीहि तम् । [60]
ततो मुनिस्तद्धि तत्त्वं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
[ततो गन्धात्मकः सोऽन्तु प्रत्युवाच मुनिं प्रति ।]
कारणं मे जलं मत्तो बृहत्तरतमं हि तत् । [65]
स समुद्रं मुनिर्गत्वा प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तच्छ्रुत्वा सरितां नाथः समुद्रो मुनिमब्रवीत् ।
कारणं मेऽत्र संपृच्छ रसात्मानं बृहत्तरम् । [70]
ततो बृहत्तरं विद्वंस्त्वं पृच्छ मुनिसत्तम ।
ततो मुनिर्यथायोगं जलं तत्त्वमवेक्ष्य तत् ।
जलात्मानं प्रणम्याह जलतत्त्वस्थितो मुनिः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं श्रोतुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय । [75]
ततो रसात्मकः सोऽन्तु मुनिमाह पुनः पुनः ।
ममापि कारणं पृच्छ तेजोरूपं विभावसुम् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
ततोऽग्निं प्रणिपत्याह मुनिर्विस्मितमानसः ।
यज्ञात्मानं महावासं सर्वभूतनमस्कृतम् । [80]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तश्च बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि किदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
ततः प्रहस्य भगवान्मुनिं स्विष्टकृदब्रवीत् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
कारणं मम रूपं यत्तं पृच्छ मुनिसत्तम । [85]
ततो योगक्रमेणैव प्रतीतं तं प्रविश्य सः ।
रूपात्मानं प्रणम्याह नारदो वदतां वरः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
उत्स्मयित्वा तु रूपात्मा तं मुनिं प्रत्युवाच ह । [90]
वायुर्मे कारणं ब्रह्मंस्तं पृच्छ मुनिसत्तम ।
मत्तो बहुतरः श्रीमाननन्तश्च महाबलिम् ।
स मारुतं प्रणम्याह भगवान्मुनिसत्तमः ।
योगसिद्धो महायोगी ज्ञानविज्ञानपारगः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः । [95]
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
ततो वायुर्हि संप्राह नारदं मुनिसत्तमम् ।
कारणं पृच्छ भगवन्स्पर्शात्मानं ममाद्य वै ।
मत्तो बृहत्तरः श्रीमाननन्तश्च तथैव सः ।
ततोऽस्य वचनं श्रुत्वा स्पर्शात्मानमुवाच सः । [100]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्पर्शात्मा मुनिमब्रवीत् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
कारणं मम चैवेममाकाशं च बृहत्तरम् । [105]
तं पृच्छ मुनिशार्दूल सर्वव्यापिनमव्ययम् ।
तच्छ्रुत्वा नारदः श्रीमान्वाक्यं वाक्यविशारदः ।
आकाशं समुपागम्य प्रणम्याह कृताञ्जलिः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय । [110]
आकाशस्तमुवाचेदं प्रहसन्मुनिसत्तमम् ।
नाहं बृहत्तरो ब्रह्मञ्शब्दो वै कारणं मम ।
तं पृच्छ मुनिशार्दूल स वै मत्तो बृहत्तरः ।
ततो ह्याविश्य चाकाशं शब्दात्मानमुवाच ह ।
स्वरव्यञ्जनसंयुक्तं नानाहेतुविभूषितम् । [115]
वेदाख्यं परमं गुह्यं वेदकारणमच्युतम् ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं श्रोतुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
वेदात्मा प्रत्युवाचेदं नारदं मुनिपुंगवम् ।
मया कारणभूतेन सर्ववेत्ता पितामहः । [120]
ब्रह्मणो बुद्धिसंस्थानमास्थितोऽहं महामुने ।
तस्माद्बृहत्तरो मत्तः पद्मयोनिर्महामतिः ।
तं पृच्छ मुनिशार्दूल सर्वकारणकारणम् ।
ब्रह्मलोकं ततो गत्वा नारदो मुनिपुंगवैः ।
सेव्यमानं महात्मानं लोकपालैर्मरुद्गणैः । [125]
समुद्रैश्च सरिद्भिश्च भूतत्त्वैः सभूधरैः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ज्योतिषां च गणैस्तथा ।
स्तुतिस्तोमग्रहस्तोभैस्तथा वेदैर्मुनीश्वरैः ।
उपास्यमानं ब्रह्माणं लोकनाथं परात्परम् ।
हिरण्यगर्भं विश्वेशं चतुर्वक्त्रेण भूषितम् । [130]
प्रणम्य प्राञ्जलिः प्रह्वस्तमाह मुनिपुंगवः ।
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तोऽसि बृहत्तरः ।
भवन्तं वेत्तुमिच्छामि कीदृग्भूतस्त्वमव्यय ।
तच्छ्रुत्वा भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
उत्स्मयन्मुनिमाहेदं कर्ममूलस्य लोपकम् । [135]

—Kumbh. ed. om. lines 62–64. — (L. 141) Cv आस्थाय (for आस्थितः).

नाहं बृहत्तरो ब्रह्मन्नाप्यनन्तश्च सत्तम ।
लोकानां मम सर्वेषां नाथभूतो बृहत्तरः ।
नन्दगोपकुले गोपकुमारैः परिवारितः ।
समस्तजगतां गोप्ता गोपवेषेण संस्थितः ।
मद्रूपं च समास्थाय जगत्सृष्टिं करोति सः । [140]
ऐशानमास्थितः श्रीमान्हन्ति नित्यं हि पाति च ।
विष्णुः स्वरूपरूपोऽसौ कारणं स हरिर्मम ।
तं पृच्छ मुनिशार्दूल स चानन्तो बृहत्तरः ।
ततोऽवतीर्य भगवान्ब्रह्मलोकान्महामुनिः ।
नन्दगोपकुले विष्णुमेनं कृष्णं जगत्पतिम् । [145]
बालक्रीडनकासक्तं वत्सजालविभूषितम् ।
पाययित्वाथ बध्नन्तं धूलिधूम्राननं परम् ।
गाहमानैर्हसद्भिश्च नृत्यद्भिश्च समन्ततः ।
पाणिवादनकैश्चैव संवृतं वेणुवादकैः ।
प्रणिपत्याब्रवीदेनं नारदो भगवान्मुनिः । [150]
आश्चर्योऽसि च धन्योऽसि ह्यनन्तश्च बृहत्तरः ।
वेत्तासि चाव्ययश्चासि वेत्तुमिच्छामि यादृशम् ।
ततः प्रहस्य भगवान्नारदं प्रत्युवाच ह ।
मत्तः परतरं नास्ति मत्तः सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मत्तो बृहत्तरं नान्यदहमेव बृहत्तरः । [155]
आकाशे च स्थितः पूर्वमुक्तवानहमेव ते ।
न मां वेत्ति जनः कश्चिन्माया मम दुरत्यया ।
भक्त्या त्वनन्यया युक्ता मां विजानन्ति योगिनः ।
प्रियोऽसि मम भक्तोऽसि मम तत्त्वं विलोकय ।
ददामि तव तज्ज्ञानं येन तत्त्वं प्रपश्यसि । [160]
अन्येषां चैव भक्तानां मम योगरतात्मनाम् ।
ददामि दिव्यं ज्ञानं च तेन ते यान्ति मत्पदम् ।
एवमुक्त्वा ययौ कृष्णो नन्दगोपगृहं हरिः ।

भीष्म उवाच ।

एतत्ते कथितं राजन्विष्णुतत्त्वमनुत्तमम् ।
भजस्वैनं विशालाक्षं जपन्कृष्णेति सत्तम । [165]
मोहयन्मां तथा त्वां च शृणोत्येष मयेरिताम् ।
धर्मात्मा च महाबाहो भक्तान्रक्षति नान्यथा ।

Colophon.

17 B

Kumbh. ed. **C**v cont.: D7 T G1-3.6 M5 ins. after 12. 202:

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
प्रयाणकाले किं जप्यं मोक्षिभिस्तत्त्वचिन्तकैः ।
किमनुस्मरन्कुरुश्रेष्ठ मरणे पर्युपस्थिते ।
प्राप्नुयात्परमां सिद्धिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्म उवाच ।

त्वद्युक्तश्च हितः सूक्ष्म उक्तः प्रश्नस्त्वयानघ । [5]
शृणुष्वावहितो राजन्नारदेन पुरा श्रुतम् ।
श्रीवत्साङ्कं जगद्बीजमनन्तं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ।
त्वामक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् ।
आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्मादिकमलोद्भवम् । [10]
भगवन्भूतभव्येश श्रद्दधानैर्जितेन्द्रियैः ।
कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
किं जप्यं किं जपेन्नित्यं काल्यमुत्थाय मानवः ।
कथं युञ्जन्सदा ध्यायेद्ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ।
श्रुत्वा च नारदोक्तं तु देवानामीश्वरः स्वयम् । [15]
प्रोवाच भगवान्विष्णुर्नारदं वरदः प्रभुः ।
हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् ।
यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते ।
ॐकारमग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद ।

—Kumbh. ed. reads from 160 post. half to 162 post. half twice. — 56-57 ± 62-63 ± 67-68 ± 74-75 ± 81-82 ± 88-89 ± 95-96 ± 101-102 ± 109-110 ± 117-118 ± 132-133 ± 151-152.

17 B

(L. 3) G1.2 Kumbh. ed. नु (for अनु-). G1 Kumbh. ed. समुपस्थिते (for पर्यु°). —(L. 4) G1 परमं देवं (for परमां सिद्धिं). G1 om. from श्रोतु up to देवं (in line 8, prior half). —(L. 5) D7 T1 G3.6 तद्युक्तिसहितः; T2 तद्युक्तश्च हितः; G2 M5 सयु-क्तिसहितः (for त्वद्युक्तश्च हितः). —(L. 8) Kumbh. ed. नारदः पर्यपृच्छत (for the post. half). —(L. 9) Kumbh. ed. अक्षरं परमं ब्रह्म (for the prior half). —(L. 10) Kumbh. ed. वैद्यं (for वेद्यं). ❀ Cv: चतुर्मुखब्रह्मणः आदिभूतस्य कमलस्य उद्भवो यस्मात्तम् । ❀ —(L. 12) Kumbh. ed. योगिभिर्देहमोक्षिभिः (for the post. half). —(L. 13) M5 Kumbh. ed. किं नु (M5 च) जप्यं (for किं जप्यं किं). T2 कल्यम्; G1.2 कल्य (for काल्यम्). —After line 13, Kumbh. ed. ins.:

स्मरेच्च म्रियमाणो वै विशेषेण महाद्युते ।

एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । [20]
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति ।
इत्युक्तो नारदः प्राह प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सर्वदेवेश्वरं विष्णुं सर्वात्मानं हरिं प्रभुम् ।
अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ।
प्रपद्ये प्राञ्जलिर्विष्णुमक्षरं परमं पदम् । [25]
पुराणं प्रभवं नित्यमक्षयं लोकसाक्षिणम् ।
प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षमीशं भक्तानुकम्पिनम् ।
लोकनाथं सहस्राक्षमद्भुतं परमं पदम् ।
भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानामनन्तं सर्वतोमुखम् । [30]
पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमच्युतम् ।
हिरण्यगर्भममृतं भूगर्भं परतः परम् ।
प्रभोः प्रभुमनाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।
सहस्रशीर्षं पुरुषं महर्षिं तत्त्वभावनम् ।
प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् । [35]
नारायणं पुराणर्षिं योगात्मानं सनातनम् ।
संस्थानं सर्वतत्त्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।
यः प्रभुः सर्वभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
चराचरगुरुर्विष्णुः स मे देवः प्रसीदतु ।
यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः सनातनः । [40]
ब्रह्मयोनिर्हि विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
यः पुरा प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके परावरे ।
आभूतसंप्लवे चैव प्रलीनेऽप्राकृतो महान् ।
एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु । [45]
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
पर्जन्यः पृथिवी सस्यं कालो धर्मः क्रियाक्रिये ।
गुणाकरः स मे बभ्रुर्वासुदेवः प्रसीदतु ।
अग्नीषोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेन्द्रयोगिनाम् । [50]
यस्तेजयति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
योगावास नमस्तुभ्यं सर्वावास वरप्रद ।
यज्ञगर्भ हिरण्याङ्ग पञ्चयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
चतुर्मूर्ते परं धाम लक्ष्म्यावास परार्चित ।
सर्वावास नमस्तेऽस्तु वासुदेव प्रधानकृत् । [55]
अजस्त्वनामयः पन्था ह्यमूर्तिर्विश्वमूर्तिधृक् ।
विकर्तः पञ्चकालज्ञ नमस्ते ज्ञानसागर ।
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परोऽक्षरः ।
यस्मात्परतरं नास्ति तमस्मि शरणं गतः ।
न प्रधानो न च महान्पुरुषश्चेतनो ह्यजः । [60]
अनयोर्यः परतरस्तमस्मि शरणं गतः ।
चिन्तयन्तो हि यं नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रभुम् ।
निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ।
जितेन्द्रिया महात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं गतः । [65]

—(L. 14) Kumbh. ed. समाध्यायेद् (for सदा ध्या°). D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ सत्त्वं (for तत्त्वं). —(L. 19) $G_{3.6}$ भारत (for नारद). —(L. 20) T_2 एकाग्र्यः (for °ग्रः). D_7 T_1 इदं (for इमं). —(L. 21) G_1 om. भगवते. —(L. 22) G_1 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो). —(L. 23) G_1 सर्वमेवेश्वरं (for °देवेश्वरं). — Before line 24, $G_{3.6}$ ins. नारायण उवाच. —(L. 24) Kumbh. ed. अव्ययं (for अव्यक्तं). D_7 T_1 दैवं (for देवं). —(L. 25) T_1 अक्षय्यं; T_2 अक्षयं (for अक्षरं). G_1 प्रभुं (for पदम्). —D_7 om. (hapl.) lines 26–28. —(L. 26) Kumbh. ed. विष्णुम् (for नित्यम्). $G_{1.2}$ अक्षरं (for अक्षयं). —(L. 33) T_2 [ऽ]हं (for तं). —(L. 34) $G_{3.6}$ महांतं (for महर्षिं). —(L. 37) T_2 संघातं; M_5 संयातं (for संस्थानं). T_2 $G_{1.2}$ -सत्त्वानां (for -तत्त्वानां). —(L. 38) M_5 सर्वलोकानां (for °भूतानां). —(L. 39) Kumbh. ed. परावर- (for चराचर-). —(L 40) T_2 देवः (for ब्रह्मा). —(L. 41) G_1 देवः (for विष्णुः). — G_1 reads lines 42–45 after line 51. —(L. 43) Kumbh. ed. लोक- (for लोके). G_3 परापरे. —(L. 44) T_1 अभूते; G_2 अभूत- (for आभूत-). —(L. 45) G_1 देवः (for विष्णुः). —(L. 46) ❀ Cv : 'आश्रावय' इति चतुरक्षरम् । 'अस्तु श्रौषट्' इति चतुरक्षरम् । 'यज' इति द्व्यक्षरम् । 'ये यजामहे' इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः — इति श्रुतिवचनादेवार्थोऽवगन्तव्यः । ❀ —(L. 47) D_7 T_1 $G_{1.6}$ नो (for मे). —(L. 48) D_7 पृथिवीं (for °वी). D_7 सर्वां; T_1 G_6 सत्यं; $G_{1.2}$ सर्वं (for सस्यं). —(L. 49) T_2 गुणात्परः; G_1 गुराकरः (for गुणाकरः). G_1 M_5 नो (for मे). D_7 T $G_{1-3.6}$ विष्णुर्; Cv (gloss : कनकवर्णः) बभ्रुर् (as above). —(L. 50) T_2 G_1 अग्निसोमार्क- (for अग्नीषो°). G_2 ब्रह्मसोमेंद्र- (for °रुद्रेन्द्र-). — G_1 reads line 51 twice. —(L. 51) G_1 (both times) यस्ते यजति. — After line 51, G_1 reads lines 42–45. —(L. 52) G_1 M_5 योगवास. —(L 54) T_1 पराचित; M_5 वरार्चित (for परा°). —(L. 55) T $G_{3.6}$ वासुदेवः (for वासुदेव). —(L. 56) D_7 T $G_{1-3.6}$ त्वम(G_3 °मा)गमः (for त्वनामयः). T_2 -मूर्तिभाक्; Kumbh. ed. °धृत् (for °धृक्). —(L. 57) D_7 त्रिवर्गः; T_1 $G_{3.6}$ त्रिगर्त- (G_3 °र्तः); T_2 त्रिकर्तः; $G_{1.2}$ M_5 त्रिणर्तः (for विकर्तः). —(L. 58) T_2

एकांशेन जगत्सर्वमवष्टभ्य विभुः स्थितः ।
अग्राह्यो निर्गुणो नित्यं तमसि शरणं गतः ।
सोमार्काग्निमयं तेजो या च तारमयी द्युतिः ।
दिवि संजायते योऽयं स महात्मा प्रसीदतु ।
गुणादिर्निर्गुणश्चाद्यो लक्ष्मीवांश्चेतनो ह्यजः । [70]
सूक्ष्मः सर्वगतो योगी स महात्मा प्रसीदतु ।
अव्यक्तं समधिष्ठाता अचिन्त्यः सदसत्परः ।
आस्थितः परमं भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु ।
क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ।
महान्गुणांश्च यो भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु । [75]
सूर्यमध्ये स्थितः सोमस्तस्य मध्ये च या स्थिता ।
भूतबाह्या च या दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ।
नमस्ते सर्वतः सर्व सर्वतोक्षिशिरोमुख ।
निर्विकार नमस्तेऽस्तु साक्षी क्षेत्रध्रुवस्थितिः ।
अतीन्द्रिय नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यक्तैर्न मीयसे । [80]
ये च त्वां नाभिजानन्ति संसारे संसरन्ति ते ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता रागद्वेषविवर्जिताः ।
मान्यभक्ता विजानन्ति न पुनर्मारका द्विजाः ।
एकाकिनो हि निर्द्वंद्वा निराशीःकर्मकारिणः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणस्त्वां विशन्ति विनिश्चिताः । [85]
अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।
पुण्यपापविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्त्युत ।
अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ मनोभूतेन्द्रियाणि च ।
त्वयि तानि च तेषु त्वं न तेषु त्वं न ते त्वयि ।
एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदुर्यान्ति ते परम् । [90]
समोऽसि सर्वभूतेषु न ते द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
समत्वमभिकाङ्क्षेऽहं भक्त्या वै नान्यचेतसा ।
चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
त्वया त्वय्येव तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः । [95]
अकर्ता हेतुरचलः पृथगात्मन्यवस्थितः ।
न मे भूतेषु संयोगो भूततत्त्वगुणाधिकः ।
अहंकारेण बुद्ध्या वा न मे योगस्त्रिभिर्गुणैः ।
न मे धर्मोऽस्त्यधर्मो वा नारम्भो जन्म वा पुनः ।

G_1 अव्यक्ताव्यक्तम् (for °क्ताद्यक्तम्). D_7 T_1 $G_{3.6}$ व्यक्ताद्यः स (for अव्यक्ताद्यः). — D_7 om. (hapl.) lines 60-67. T_2 M_5 om. (hapl.) lines 60-63. — (L. 64) G_1 -परायणः. — (L. 66) G_3 भुवि (for विभुः). T_1 त्रिपादूर्ध्वं स्थितो योसा-वेकांशेन भुवि स्थितः. — (L. 67) Kumbh. ed. अग्राह्यं निर्गुणं. M_5 नित्यस् (for नित्यं). — (L. 69) G_3 यः (for ऽयं). M_5 ममात्मा (for महात्मा). — (L. 70) G_1 गुणादग्निर्गुणश्चान्यो (for the prior half). D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ [ऽ]प्यजः (for ह्यजः). — (L. 71) M_5 ममात्मा (for महा°). — After line 71, Kumbh ed. ins. :

> सांख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः ।
> यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ।

— (L. 72) Kumbh. ed. अव्यक्तः (for अव्यक्तं). G_2 समभिध्याता (for °धिष्ठाता). T_2 M_5 ह्यचिंत्यः (for अ-चिन्त्यः). — (L. 73) D_7 T $G_{1-3.6}$ M_5 अस्थितिः (for आस्थितः). D_7 om. from परमं up to भुङ्क्ते (in line 75). T_2 M_5 प्रकृतिं; G_3 परं; Kumbh. ed. प्रकृति- (for परमं). G_1 भुंक्तो; Kumbh. ed. -श्रेष्ठः (for भुङ्क्ते). M_5 ममात्मा (for महा°). — G_1 om. (hapl.) lines 74-75. — (L. 74) G_2 क्षेत्रजः (for °ज्ञः). T_1 $G_{2.3.6}$ प्रकृतिः (for प्रकृतिं). — (L. 75) T $G_{2.3.6}$ M_5 महागुणांश्च (for महान्गु°). M_5 Cv ममात्मा (for महा°). — D_7 om. (hapl.) lines 76-77. — (L. 76) ❀ Cv. : सूर्यमध्ये, हृत्पद्मस्थितसूर्यमण्डलमध्ये, सोमः, मण्डलरूपी सोमः, तस्य मध्ये च या दीप्तिः, वह्निमण्डलरूपा दीप्तिः स्थिता । ❀ — (L. 77) G_1 भूतबाह्य; G_2 °भाव्या; G_3 °भव्या (for °बाह्या). ❀ Cv : भूतबाह्या, अप्राकृतज्ञानानन्दमयी । ❀ M_5 ममात्मा (for महात्मा). — (L. 78) T_2 जगतः (for सर्वतः). G_1 सर्वाः; G_2 सर्वे (for सर्व). — (L. 79) D_7 $G_{2.3.6}$ M_5 क्षेत्री; T_1 क्षेत्रि- (for क्षेत्र-). D_7 T_1 $G_{1.3}$ ध्रुवः (G_1 °व-) स्थितः. — (L. 80) D_7 मीयते; T_1 $G_{1.6}$ दीयसे (for मीयसे). — (L. 81) D_7 T_1 $G_{1.2.6}$ त्वा (for त्वां). — (L. 83) T_2 नारका; Kumbh. ed. भवका (for मारका). — (L. 84) T Kumbh. ed. एकां-तिनो (for °काकिनो). G_6 निराशः (for °शीः-). — (L. 85) Kumbh. ed. विचिंतकाः (for विनिश्चिताः). — (L. 87) G_1 तां (for त्वां). — (L. 88) T_2 बुद्ध्यहंकारं; Kumbh. ed. °कार- (for °कारौ). G_1 मनोबुद्धींद्रियाणि च. — (L. 89) G_1 ते सत्त्वं (for तेषु त्वं). — (L. 90) G_1 यंति. G_1 वरं (for परम्). — (L. 91) M_5 मे (for ते). — (L. 92) G_1 समस्तम् (for समत्वम्). G_1 [अ]-नन्यचेतसा. — (L. 94) D_7 त्वस्येव (for त्वय्येव). ❀ Cv : त्वया, त्वया स्रष्टा । ❀ — (L. 95) G_3 ह्यग्राह्यस् (for ह्यत-त्त्वस्). Kumbh. ed. ह्यतत्त्वं तत्त्वसंज्ञिकः (for the post. half). ❀ Cv : अतत्त्वः, चतुर्विंशतितत्त्वभिन्नः । ❀ — (L. 96) D_7 T_1 $G_{1-3.6}$ अकर्म ($G_{1.6}$ °र्मा) (for अकर्ता). — (L. 97) T_2 Kumbh. ed. ते (for मे). T_2 -गुणा-धिक. — (L. 98) Kumbh. ed. ते (for मे). — (L. 99) T_2 M_5 ह्यधर्मो; G_1 [ऽ]स्त्वधर्मो. Kumbh. ed. न मोक्षधर्मो वा न त्वं (for the prior half). — (L. 100) T_2

जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽस्मि सर्वग । [100]
विषयैरिन्द्रियैर्वापि न मे भूयः समागमः ।
पृथिवीं यातु मे घ्राणं यातु मे रसनं जलम् ।
रूपं हुताशनं यातु स्पर्शो यातु च मारुतम् ।
श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनो वैकारिकं पुनः ।
इन्द्रियाण्यपि संयान्तु स्वासु स्वासु च योनिषु । [105]
पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निमनलोऽनिलम् ।
वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाश एव च ।
अहंकारं मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
अहंकारस्ततो बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमच्युत ।
प्रधाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते । [110]
वियोगः सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मे भवेत् ।
निष्केवलं पदं देव काङ्क्षेऽहं परमं तव ।
एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुनः ।
त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तिस्त्वत्परायणः ।
त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्युपस्थिते । [115]
पूर्वदेहकृता मे तु व्याधयः प्रविशन्तु माम् ।
अर्दयन्तु च दुःखानि ऋणं मे प्रतिमुञ्चतु ।
अनुध्यातोऽसि देवेश न मे जन्म भवेत्पुनः ।
तस्माद्ब्रवीमि कर्माणि ऋणं मे न भवेदिति ।
नोपतिष्ठन्तु मां सर्वे व्याधयः पूर्वसंचिताः । [120]
अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

अहं भगवतस्तस्य मम चासौ सनातनः ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
दशेन्द्रियाणि मनसि अहंकारे तथा मनः । [125]
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ।
यतबुद्धीन्द्रियः पश्येद्बुद्ध्या बुध्येत्परात्परम् ।
ममायमिति तस्याहं येन सर्वमिदं ततम् ।
आत्मनात्मनि संयोज्य परमात्मन्यनुस्मरेत् ।
ततो बुद्धेः परं बुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् । [130]
मरणे समनुप्राप्ते यश्चैवं मामनुस्मरेत् ।
अपि पापसमाचारः स याति परमां गतिम् ।
[ॐ] नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ।
नारायणाय भक्तानामेकनिष्ठाय शाश्वते ।
इमामनुस्मृतिं दिव्यां वैष्णवीं सुसमाहितः । [135]
स्वपन्विबुध्यंश्च पठेद्यत्र तत्र समभ्यसेत् ।
पौर्णमास्याममावास्यां द्वादश्यां च विशेषतः ।
श्रावयेच्छ्रद्दधानांश्च मद्भक्तांश्च विशेषतः ।
यद्यहंकारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तनं तु तत् । [140]

सर्वशः (for सर्वग). — After line 100, Kumbh. ed ins. :

ईश्वरोऽसि जगन्नाथ ततः परम उच्यसे ।
भक्तानां यद्धितं देव तद्व्याहि त्रिदशेश्वर ।

— (L. 102) Kumbh ed. गंधो वै (for मे घ्राणं). Kumbh. ed. रसं यातु जलं तथा (for the post. half). — (L. 103) M_6 चक्षुर्; Kumbh ed. तेजो (for रूपं). — (L. 104) M_6 शब्द (for श्रोत्रम्). — (L. 105) $G_{1,2}$ संयातु (for संयान्तु). M_6 इंद्रियाणां गुणा यांतु (for the prior half). — (L. 106) G_1 पृथिवीं. T_2 अग्नयो; G_2 अनिलो (for अनलो). — (L. 107) G_1 C_v आकाशम् (for आकाश). — (L. 108) G_2 मोहिनं. — (L. 109) M_6 तथा बुद्धि. — (L. 111) T_1 गणैर्; G_1 गुण- (for गुणैर्). — (L. 112) D_7 T_1 $G_{1-3,6}$ निष्कैवल्य-; T_2 निष्कैवल्यं (for निष्केवलं). T_2 पथं (for पदं). Kumbh. ed. तात (for देव). D_7 T_1 G_1 तपः (for तव). — (L. 113) एकीभूतस् (for °भावस्). ❀ C_v : एकीभावः, गोषु गावः एकीभवन्तीतिवत् एकस्थानगतत्वम् । ❀ — D_7 om. (hapl.) lines 114–119 — (L. 114) T त्वद्भक्तस्; $G_{1,2}$ त्वद्गतिस्; $G_{3,6}$ त्वद्भावस्; M_6 त्वद्भुक्तस् (for त्वद्भक्तिस्). — (L. 115) T_2 गमिष्यामि (for स्मरि°). — (L. 116) G_1 पूर्वदेहे (for °देह-). M_6 ये (for मे). — (L. 117) G_1 मरणे (for ऋणं मे). Kumbh. ed. प्रवि- (for प्रति°). — (L. 119) T_2 ऋणमाद्; G_1 रणं मे (for ऋणं मे). — (L. 120) Kumbh. ed. उप- (for नोप-). G_2 पूर्वसंचितः. T_2 G_2 M_6 om. the ref. — (L. 122) G_6 आवां (for अहं). — (L. 123) G_1 प्रणिष्यामि (for प्रणश्यामि). T_2 नः प्रणश्यतु. — (L. 124) G_1 संगम्य (for संयम्य). — (L. 125) D_7 G_1 देहेंद्रियाणि. G_1 पुनः (for मनः). — (L. 126) G_2 अहंकारौ (for °कारं). — (L. 127) T_2 यतो बुद्ध्येंद्रियं; G_1 यतबुद्धींद्रियं (for °बुद्धीन्द्रियः). G_1 पश्ये. G_1 बुद्धेत्; M_6 बुद्धेः (for बुध्येत्). — Before line 128, M_6 ins. श्रीभगवान्. — (L. 128) G_2 पदं यामि (for ममायम्). Kumbh. ed. यस्य (for तस्य). — (L. 129) T_2 परमात्मानम् (for °त्मनि). — (L. 131) T_1 G_2 समनुप्राप्तौ (G_2 °प्तो). G_6 मानुषः (for मामनु-). — Before line 135, G_6 ins. भगवान्. — (L. 135) M_6 पापनाशिनीं (for सुसमाहितः). — (L. 136) Kumbh. ed. विबुद्धश् (for विबुध्यंश्). D_7 T $G_{1,2}$ यत्र यत्र (for यत्र तत्र). — (L. 137) G_1 पौर्णिमास्याम्. T_2 अमायां च (for °वास्यां). T_2 वा (for च). — (L.

अभ्यर्चयन्पितॄन्देवान्पठञ्जुह्वन्बलिं ददत् ।
ज्वलन्तमग्निं स्मरेद्यो मां स याति परमां गतिम् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि शरीरिणाम् ।
यज्ञं दानं तपस्तस्मात्कुर्यादाशीर्विवर्जितः ।
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः । [145]
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद ।
किं पुनर्ये यजन्ते मां साधका विधिपूर्वकम् ।
श्रद्धावन्तो यतात्मानस्ते मां यान्ति मदाश्रिताः ।
कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तो नान्तमश्नुते ।
मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतन्द्रितः । [150]
अवाप्स्यसि ततः सिद्धिं द्रक्ष्यस्येव पदं मम ।
अज्ञानाय च यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशनम् ।
कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् ।
तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम् ।
एवं दत्त्वा नरश्रेष्ठ श्रेयो वीर्यं च विन्दति । [155]
अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ।
नासौ पदमवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।

भीष्म उवाच ।

एवं पृष्टः पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
यदुवाच तदा शंभुस्तदुक्तं तव सुव्रत ।
त्वमप्येकमना भूत्वा ध्याहि ज्ञेयं गुणातिगम् । [160]
भजस्व सर्वभावेन परमात्मानमव्ययम् ।
श्रुत्वैवं नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देव एकान्तत्वमुपेयिवान् ।
नारायणमृषिं देवं दश वर्षाण्यनन्यभाक् ।
इदं जपन्वै प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् । [165]
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैर्भक्तिर्यस्य जनार्दने ।
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
इमां रहस्यां परमामनुस्मृति-
मधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् ।
विहाय दुःखान्यवमुच्य संकटा- [170]
त्स वीतरागो विचरन्महीमिमाम् ।

Colophon.

17 C

Kumbh. ed. Cv. cont :

युधिष्ठिर उवाच ।

देवासुरमनुष्येषु ऋषिमुख्येषु वा पुनः ।
विष्णोस्तत्त्वं यथाख्यातं को विद्वाननुवेत्ति तत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व न मे तृप्तिर्हि तत्त्वतः ।
वर्तते भरतश्रेष्ठ सर्वज्ञोऽसीति मे मतिः ।

भीष्म उवाच ।

का[? स्मा]रितोऽहं त्वया राजन्यद्वृत्तं च पुरा मम । [5]
गरुडेन पुरा मह्यं संवादो भूभृदुत्तम ।
पुराहं तप आस्थाय वासुदेवपरायणः ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ।
गङ्गाद्वीपे समासीनो दश वर्षाणि भारत ।
माता च मम सा देवी जननी लोकपावनी । [10]
समासीना समीपे मे रक्षणार्थं ममाच्युत ।

---

138) D_7 G_1 श्रद्धानश्; G_2 श्रद्धानानां (for °धानांश्). $G_{2.3}$ मद्भक्तानां (for °क्तांश्च). — (L. 140) G_1 Kumbh. ed. न तु (for तु तत्). — (L 141) G_1 जिह्वन् (for जु°). D_7 T G_3 ददन् (for ददत्). — (L. 142) M_5 गच्छेत् (for याति). — (L 143) D_7 G_1 om. hapl. from तप up to तप (in line 144). M_5 तपश्चेति (for °श्चैव). T $G_{2.3.6}$ M_5 मनीषिणां. — (L. 144) D_7 आशी-; G_3 आशा- (for आशीर्-). T_2 -विवर्जितं; G_1 विशेषतः (for -विवर्जितः). — (L. 146) G_2 श्वपचस्य (for श्वपाकस्य). — (L. 147) D_7 T_1 यजंतो (for यजन्ते). M_5 साधकं (for साधका). — (L. 148) G_2 दमाश्रिताः (for मदा°). — (L. 149) मद्युक्ता (for मद्भक्तो). Kumbh. ed. [s]मृतम् (for नान्तम्). — (L. 150) T_2 नित्यं (for तस्माद्). D_7 ध्यायन् (for ध्याहि). — (L. 151) G_2 कामं (for सिद्धिं). T_2 G_3 M_5 द्रक्ष्य- (M_5 °क्ष)से च; G_2 रक्षसे च (for द्रक्ष्यस्येव). G_3 परं (for पदं). — (L. 152) Kumbh ed. अज्ञानिने (for °नाय). G_2 transp. ज्ञानं and दद्यात्. T_2 धर्मोपदेशतः (for °नम्). — (L 153) T_1 $G_{1-3.6}$ ततः फलं (for न तत्फलम्). — (L 158) D_7 T_1 $G_{1.2.6}$ महर्षिणा. — (L 159) T_2 G_2 पुरा शंभुम्; Kumbh. ed. तदासौ भो (for तदा शंभुस्). — (L. 160) D_7 T_1 $G_{1.2.6}$ याहि (for ध्याहि). T_2 ध्येय ; $G_{2.3}$ ज्ञेय- (for ज्ञेयं). D_7 गुणातीतं; T_1 $G_{3.6}$ °गतिं; T_2 °न्वितं (for °तिगम्). — (L. 162) T_2 G_2 एतं; M_5 इदं; Kumbh. ed. एतन् (for एवं). G_1 दिवं. — (L. 163) D_7 T_1 $G_{3.6}$ देवम्. D_7 T $G_{3.6}$ एकांतित्वम्. — (L 164) G_2 पुराणर्षिं (for ऋषिं देवं). — (L. 170) D_7 T $G_{1-3.6}$ संकटान्. — (L 171) Kumbh. ed. स वीतरागो विगतज्वरः सुखी. Colophon : D_7 T_1 $G_{2.6}$ M_5 अनुस्मृतिः.

तस्मिन्कालेऽद्भुतः श्रीमान्सर्ववेदमयः प्रभुः ।
सुपर्णः पततां श्रेष्ठो मेरुमन्दरसंनिभः ।
आजगाम विशुद्धात्मा गङ्गां द्रष्टुं महायशाः ।
समागतं महात्मानं प्रत्युद्गम्याहमर्थितः । [15]
प्रणिपत्य यथान्यायं कृताञ्जलिरवस्थितः ।
सोऽपि देवो महाभागामभिनन्द्य च जाह्नवीम् ।
तया च पूजितः श्रीमानुपोपाविशदासने ।
ततः कथान्तरे तं वै वचनं चेदमब्रवम् ।
वेदवेद महावीर्य वैनतेय महाबल । [20]
नारायणं हृषीकेशं सहमानोऽनिशं हरिम् ।
जानासि तं यथा वक्तुं यादृग्भूतो जनार्दनः ।
ममापि तस्य सद्भावं वक्तुमर्हसि सत्तम ।

गरुड उवाच ।

शृणु भीष्म यथान्यायं पुरा त्व[? त्वा]मिह सत्तमाः ।
अनेके मुनयः सिद्धा मानसोत्तरवासिनः । [25]
पप्रच्छुर्मां महाप्राज्ञा वासुदेवपरायणाः ।
पक्षीन्द्र वासुदेवस्य तत्त्वं वेत्सि परं पदम् ।
त्वया समो न तस्यास्ति संनिकृष्टप्रियोऽपि च ।
तेषामहं वचः श्रुत्वा प्रणिपत्य महाहरिम् ।
अब्रवं च यथावृत्तं मम नारायणस्य च । [30]
शृणुध्वं मुनिशार्दूला हृत्वा सोममहं पुरा ।
आकाशे पतमानस्तु वाक्यं तत्र शृणोमि वै ।
साधु साधु महाबाहो प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ।
वृणीष्व वचनं मत्तः पक्षीन्द्र गरुडाधुना ।
त्वामहं भक्तितत्त्वज्ञो ब्रवै वचनमुत्तमम् । [35]
इत्याह स ध्रुवं तत्र मामाह भगवान्पुनः ।
ऋषिरसि महावीर्य न मां जानाति वा मयि ।
असूयति च मां मूढस्तच्छ्रुत्वा गर्वमास्थितः ।
अहं देवनिकायानां मध्ये वचनमब्रवम् ।
ऋषे पूर्वं वरं मत्तस्त्वं वृणीष्व ततो ह्यहम् । [40]
वृणे त्वत्तो वरं पश्चादित्येवं मुनिसत्तमाः ।
यस्मात्त्वां भगवान्देवः श्रीमाञ्श्रीवत्सलक्षणः ।
अद्य पश्यति पक्षीन्द्र वाहनं भव मे सदा ।
वृणेऽहं वरमेतद्धि त्वत्तोऽद्य पतगेश्वर ।
तथेति तं वीक्ष्य मातामनहंकारमास्थितम्(sic) । [45]
जेतुकामो ह्यहं विष्णुं मायया मायिनं हरिम् ।
त्वत्तो ह्यहं वृणे त्वद्य वरमृषिवरोत्तम ।
तवोपरिष्टात्स्थास्यामि वरमेतत्प्रयच्छ मे ।
तथेति च हसन्प्राह हरिर्नारायणः प्रभुः ।
ध्वजं च मे भव सदा त्वमेव विहगेश्वर । [50]
उपरिष्टात्स्थितिस्तेऽस्तु मम पक्षीन्द्र सर्वदा ।
इत्युक्त्वा भगवान्देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
सहस्रचरणः श्रीमान्सहस्रादित्यसंनिभः ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रनयनो महान् ।
सहस्रमकुटोऽचिन्त्यः सहस्रवदनो विभुः । [55]
विद्युन्मालानिभैर्दिव्यैर्नानाभरणराजिभिः ।
क्वचित्संदृश्यमानस्तु चतुर्बाहुः क्वचिद्धरिः ।
क्वचिज्ज्योतिर्मयोऽचिन्त्यः क्वचित्स्कन्धे समाहितः ।
एवं मम जयन्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
ततोऽहं विस्मयापन्नः कृत्वा कार्यमनुत्तमम् । [60]
अस्या विमुच्य जननीं मया सह मुनीश्वराः ।
अचिन्त्योऽयमहं भूयो कोऽसौ मामब्रवीत्पुरा ।
कीदृग्विधः स भगवानिति मत्वा तमास्थितः ।
अनन्तरं देवदेवं स्कन्धे मम समाश्रितम् ।
अद्राक्षं पुण्डरीकाक्षं वहमानोऽहमद्भुतम् । [65]
अवशस्तस्य भावेन यत्र यत्र स चेच्छति ।
विस्मयापन्नहृदयो ह्यहं किमिति चिन्तयन् ।
अन्तर्जलमहं सर्वं वहमानोऽगमं पुनः ।
सेन्द्रैर्देवैर्महाभागैर्ब्रह्माद्यैः कल्पजीविभिः ।
स्तूयमानो ह्यहमपि तैस्तैरभ्यर्चितः पृथक् । [70]
क्षीरोदस्योत्तरे कूले दिव्ये मणिमये शुभे ।
वैकर्णं नाम सदनं हरेस्तस्य महात्मनः ।
दिव्यं तेजोमयं श्रीमदचिन्त्यममरैरपि ।
तेजोनिलमयैः स्तम्भैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ।
विभूषितं हिरण्येन भास्वरेण समन्ततः । [75]
दिव्यं ज्योतिःसमायुक्तं गीतवादित्रशोभितम् ।
शृणोमि शब्दं तत्राहं न पश्यामि शरीरिणम् ।
न च स्थलं न चान्यच्च पादयोस्तं समन्ततः ।
वेपमानो ह्यहं तत्र विष्ठितोऽहं कृताञ्जलिः ।
ततो ब्रह्मादयो देवा लोकापालास्तथैव च । [80]
सनन्दनाद्या मुनयस्तथान्ये परजीविनः ।
प्राप्तास्तत्र सभाद्वारि देवगन्धर्वसत्तमाः ।
ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा कृताञ्जलिपुटास्तदा ।
ततस्तदन्तरे तस्मिन्क्षीरोदार्णवशीकरैः ।
बोध्यमानो महाविष्णुराविर्भूत इवाबभौ । [85]
फणासहस्रमालाढ्यं शेषमव्यक्तसंस्थितम् ।
पश्याम्यहं मुदाकाशे यस्योपरि जनार्दनम् ।

दीर्घवृत्तैः समैः पीनैः केयूरवलयोज्ज्वलैः ।
चतुर्भिर्बाहुभिर्युक्तं * * * * * * * * ।
पीताम्बरेण संवीतं कौस्तुभेन विराजितम् । [90]
वक्षःस्थलेन संयुक्तं पद्मयाधिष्ठितेन च ।
ईषदुन्मीलिताक्षं तं सर्वकारणकारणम् ।
क्षीरोदस्योपरि बभौ नीलाभ्रं परमं यथा ।
न कश्चिद्वदते कश्चिन्न व्याहरति कश्चन ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं मा शब्दमिति रोषितम् । [95]
भ्रुकुटीकुटिलाक्षास्ते नानाभूतगणाः स्थिताः ।
ततोऽचिन्त्यो हरिः श्रीमानालोक्य च पितामहम् ।
कृत्वा च प्रस्थितं तत्र जगतां हितकाम्यया ।
गच्छध्वमिति मामुक्त्वा गरुडेत्याह मां ततः ।
ततोऽहं प्रणिपत्याग्रे कृताञ्जलिरवस्थितः । [100]
आगच्छेति च मामुक्त्वा पूर्वोत्तरपथं गतः ।
अतीव मृदुभावेन गच्छन्निव स दृश्यते ।
अयुतं नियुतं चाहं प्रयुतं चार्बुदं तथा ।
पतमानोऽहमनिशं योजनानि ततस्ततः ।
ननु तत्त्वामहं भक्तो विष्ठितोऽस्मि प्रशास्तु नः । [105]
आगच्छ गरुडेत्येवं पुनराह स माधवः ।
ततो भूयो ह्यहं पातं पतमानो विहायसम् ।
आजगाम ततो घोरं शतकोटिसमावृतम् ।
तामसानीव भूतानि पर्वताभानि तत्र ह ।
समानानीव पद्मानि ततोऽहं भीत आस्थितः । [110]
ततो मां किंकरो घोरः शतयोजनमायतम् ।
निगृह्य पाणिना तस्माच्चिक्षेप च स लोष्टवत् ।
तत्तमोऽहमतिक्रम्य ह्यापं चैव विहायसम् ।
हुंकारघोषांस्तत्राहमशनीपातसंनिभान् ।
कर्णमूले ह्यशृणवं ततो भूतैः समास्थितः । [115]
ततोऽहं देवदेवेश त्राहि मां पुष्करेक्षण ।
इत्यब्रवमहं तत्र ततो विष्णुरुवाच माम् ।
सुषिरस्य मुखे कश्चिन्मां चिक्षेप भयंकरः ।
अतीतोऽहं क्षणादग्निमपश्यं वायुमण्डलम् ।
आकाशमिव संप्रेक्ष्य क्षेप्तुकाममुपागतः । [120]
तत्राहं दुःखितो भूतः क्रोशमानो ह्यवस्थितः ।
क्षणान्तरेण घोरेण क्रुद्धो हि परमात्मना ।
स्वपक्षराजिना दृष्ट्वा मां चिक्षेप भयंकरः ।
* * * गरुडकुलं सहस्रादित्यसंनिभम् ।
मां दृष्ट्वाप्यथ संस्थेऽथ ह्यल्पकालोऽतिदुर्बलः । [125]
अहो विहंगमः प्राप्त इति विस्मयमानसाः ।
मां दृष्ट्वोचुरहं तत्र पश्यामि गरुडध्वजम् ।
सहस्रयोजनायामं सहस्रादित्यवर्चसम् ।
सहस्रगरुडारूढं गरुडास्ते महाबलाः ।
अत्याश्चर्यमिमं देव वपुषास्मत्कुलोद्भवः । [130]
स्वल्पप्राणः स्वल्पकायः कोऽसौ पक्षी इहागतः ।
तच्छ्रुत्वाहं नष्टगर्वो भीतो लज्जासमन्वितः ।
स्वयं बुद्धश्च संविग्नस्ततो ह्यशृणवं पुनः ।
आगच्छ गरुडेत्येव ततोऽहं यानमास्थितः ।
परार्ध्यं च ततो गत्वा योजनानां शतं पुनः । [135]
तत्रापश्यमहं यो वै ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
तत्रापि चापरं तत्र शतकोटिपितामहान् ।
पुनरेहीत्युवाचोच्चैर्भगवान्मधुसूदनः ।
महाकुलं ततोऽपश्यं प्रमाणानि तमव्ययम् ।
कपित्थफलसंकाशैरण्डाकारैः समाश्रितम् । [140]
तत्र स्थितो हरिः श्रीमानण्डमेकं बिभेद ह ।
महद्भूतं हि मां गृह्य दत्त्वा वै प्राक्षिपत्पुनः ।
तन्मध्ये सागरान्सप्त ब्रह्माणं च तथा सुरान् ।
पश्याम्यहं यथायोगं मातरं स्वकुलं तथा ।
एवं मयानुभूतं हि तत्त्वान्वेषणकाङ्क्षिणा । [145]
शिबिकासदृशं मां वै पश्यध्वं मुनिसत्तमाः ।
इत्येवमब्रवं विप्रान्भीष्म यन्मे पुराभवत् ।
तत्ते सर्वं यथान्यायमुक्तवानस्मि सत्तम ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति ज्ञानं दृष्ट्वा परं हरिम् ।
नान्यथा शक्यरूपोऽसौ ज्ञानगम्यः परः पुमान् । [150]
अनन्यया च भक्त्या च प्राप्तुं शक्यो महाहरिः ।

भीष्म उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा भगवान्सुपर्णः पक्षिराट्प्रभुः ।
आमन्त्र्य जननीं मे वै तत्रैवान्तरधीयत ।
तस्माद्राजेन्द्र सर्वात्मा वासुदेवः प्रधानकृत् ।
ज्ञानेन भक्त्या सुलभो नान्यथेति मतिर्मम । [155]

Colophon.

(L. 140) Kumbh. ed. -संकाशम् (for °शैर्). ❀ Cv: कपित्थपदेन संसाराख्यो वृक्ष उच्यते । फलसंकाशैः, अण्डानामाकारैः । ❀ —(L. 146) ❀ Cv: शिबिकासदृशमित्यनेन स्वस्य भगवत्प्रेरणां विना गन्तुं शक्तिरेव नास्तीति सूचयति । ❀ —Colophon. *Adhy. name:* गरुडोक्तभगवन्महिमा.

18

After 12. 211, Kumbh. ed. Cv. ins.:

भीष्म उवाच।

जनको नरदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ।
भगवन्यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित्।
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति।
विवाददेव सिद्धोऽसौ कारणस्यैव वेदना। [5]
चेतनो विद्यते ह्यत्र हैतुकं च मनोगतम्।
आगमादेव सिद्धोऽसौ स्वतःसिद्ध इति श्रुतिः।
वर्तते पृथगन्योन्यं न ह्यपाश्रित्य कर्मसु।
चेतनो ह्यंशवस्तत्र स्वमूर्तं धारयन्त्यतः।
स्वभावं पौरुषं कर्म ह्यात्मानं तमुपाश्रिताः। [10]
तमाश्रित्य प्रवर्तन्ते देहिनो देहबन्धनाः।
गुणज्ञानमविज्ञानं यस्य लिङ्गा न शब्दवत्।
पृथिव्यादिषु भूतेषु तत्तदाहुर्निदर्शनम्।
आत्मासौ वर्तते भिन्नस्तत्र तत्र समन्वितः।
परमात्मा तथैवैको देहेऽस्मिन्निति वै श्रुतिः। [15]
आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम्।
यथा त्रिधा प्रवर्तन्ते तथासौ पुरुषः स्मृतः।
पयस्यन्तर्हितं यद्वत्तद्व्याप्तं महात्मकम्।
पूर्वं नैश्वर्ययोगेन तस्मादेतन्न शेषवान्।
शब्दः कालः क्रिया देहो ममैकस्यैव कल्पना। [20]
स्वभावं तन्मयं त्वेतन्मायारूपं तु भेदवत्।
नानाख्यं परमं शुद्धं निर्विकल्पं परात्मकम्।
लिङ्गादि देवमध्यास्ते ज्ञानं देवस्य तत्तथा।
चिन्मयोऽयं हि नादाख्यः शब्दश्चासौ मनो महान्।
गतिमानुत संधत्ते वर्णवत्तत्पदान्वितम्। [25]
कायो नास्ति च तेषां वै अवकाशस्तथा परम्।
एते नोढा इति चाख्याताः सर्वे ते धर्मदूषकाः।
अनुबन्धान्न विज्ञानं ज्ञानतो ध्रुवमव्ययम्।
नानाभेदविकल्पेन येषामात्मा स्मृतः सदा।
प्रकृतेरपरस्तेषां बहवो ह्यात्मवादिनः। [30]
विरोधो ह्यात्मसन्मायां न तेषां सिद्ध एव हि।
अन्यदा च गृहीतैः* वेदबाह्यास्ततः स्मृताः।
एकानेकात्मकं तेषां प्रतिषेधो हि भेदनुत्।
तस्माद्वेदस्य हृदयमद्वैध्यमिति विद्धि तत्।
वेदादृष्टेरयं लोकः सर्वार्थेषु प्रवर्तते। [35]
तस्माच्च स्मृतयो जाताः सेतिहासाः पृथग्विधाः।
न यत्र साध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत्।
इन्द्रियाणि सभूतानि परा च प्रकृतिर्मनः।
आत्मा च परमः शुद्धः प्रोक्तोऽसौ परमः पुमान्।
उत्पत्तिलक्षणं चेदं विपरीतमथोभयोः। [40]
यो वेत्ति प्रकृतिं नित्यं तथा चैवात्मनस्तु ताम्।
प्रदहत्येष कर्माख्यं दावोद्भूत इवानलः।
चिन्मात्रपरमः शुद्धः सर्वाकृतिषु वर्तते।
आकाशकल्पं विमलं नानाशक्तिसमन्वितम्।
तापनं सर्वभूतानां ज्योतिषां मध्यमस्थितिम्। [45]
दुःखमास्ते स निर्दुःखस्तद्विद्वान्न च लिप्यति।
असावश्नाति यद्वत्तद्भ्रमरोऽश्नाति यन्मधु।
एवमेष महानात्मा नात्मा तदवबुध्यते।
एवंभूतस्त्वमित्यत्र स्वाधीतो बुध्यते परम्।
बुधस्य बोधनं तत्र क्रियते सद्भिरित्युत। [50]

18

(L. 1–4) = 12. 212. 1–2. —(L. 6) ❀ Cv: हैतुकं, पुण्यपापादिसमूहः। ❀ —(L. 10) Kumbh. ed. उपाश्रितं; Cv (gloss: आत्मानं, परमात्मानम् आश्रिताः, तदधीना इत्यर्थः) °श्रिताः (as above). —(L. 12) Kumbh. ed. तस्य; Cv (gloss: परमात्मनः) यस्य (as above). Kumbh. ed. लिंगानु°; Cv: (gloss: लिङ्गा ज्ञापका न। शब्दवत्, श्रुतिवत्) लिङ्गा न (as above). —(L. 17) ❀ Cv: पार्थिवदेहे पृथिव्यां बहुलम्, आप्ये अपां, तैजसे तेजम इति त्रिधा। ❀ —(L. 18) Cv: पयसि अन्तर्हितम्, घृतमिति योग्यपदार्थाध्याहारः। ❀ —(L. 21) Kumbh. ed. त्वेदं; Cv (gloss: एतन्मायारूपं प्रकृतिरूपं जगत्, तन्मयं तेन नारायणेन व्याप्तं, भेदवत् भेदयुक्तम्) त्वेतन् (as above). —(L. 28) Kumbh. ed. अबंधनमविज्ञानाद् (for the prior half). ❀ Cv: अनुबन्धात्, देहे एव स्नेहात्, विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानम्। ❀ Kumbh. ed. ज्ञानं तद्ध्रुवमव्ययं (for the post. half). —(L 30) Kumbh. ed. [ऽ]पि (for हि). —(L 33) ❀ Cv: भेदनुत्, भेदसाधकः। 'नुद प्रेरणे' इति धातुः। ❀ —(L 34) Cv (gloss: द्विप्रकारसबन्धि, चार्वाकमतसंबन्धि, अन्यमतसंबन्धि च न) न द्वैध्यम् (for अद्वैध्यम्). —(L. 38) Kumbh. ed इंद्रियाणि च भूरीणि (for the prior half). —(L 40) ❀ Cv: विपरीतं, उत्पत्तिलक्षणमनुत्पत्तिलक्षणं च। उभयोः, जडजीवयोः। ❀ —(L. 46) Kumbh. ed. अस्ति स (for आस्ते स). ❀ Cv: सः परमात्मा निर्दुःखः, दुःखं दुःखभरितं देहं, आस्ते साक्षितया आस्ते। ❀ —(L. 48) Kumbh. ed. नात्मानमवबुध्यते (for the post. half). ❀ Cv: आत्मा, जीवात्मा। ❀ —(L 49) Kumbh. ed. स्वाधितो. Cv (gloss: स्वकीयैर्गुरुभिरधीतः) स्वाधीतो (as above),

न बुधस्येति वै कश्चिन्न तथावच्छृणुष्व मे ।
शोकमस्य न गत्वा ते शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
लोकं निघ्नन्ति संमिश्रा ज्ञातिनोऽत्र वदन्त्युत ।
एवं तस्य विभोः कृत्यं धातुरस्य महात्मनः ।
क्षमन्ति ते महात्मानः सर्वद्वंद्वविवर्जिताः । [55]
अतोऽन्यथा महात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।
तस्य संयोगयोगेन शुचिरप्यशुचिर्भवेत् ।
अशुचिश्च शुचिश्चापि ज्ञानाद्देहादयो यथा ।
दृश्यं न चैव दृष्टं स्याद्दृष्टं दृश्यं तु नैव च । [60]
अतीतत्रितयः सिद्धो ज्ञानरूपेण सर्वदा ।
एवं न प्रतिपद्यन्ते रागमोहमदान्विताः ।
वेदबाह्या दुरात्मानः संसारे दुःखभागिनः ।
आगमानुगतज्ञाना बुद्धियुक्ता भवन्ति ते ।
बुद्ध्या भवति बुद्ध्यात्तं यद्बुद्धं चात्मरूपवत् । [65]
तमस्यन्धे न संदेहात्परं यान्ति न संशयः ।
नित्यनैमित्तिकान्कृत्वा पापहानिमवाप्य च ।
शुद्धसत्त्वा महात्मानो ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ।
असक्ताः परिवर्तन्ते संसरन्त्यथ वायुवत् ।
न युज्यन्तेऽथ वा क्लेशैरहंभावोद्भवैः सह । [70]
इतस्ततः समाहृत्य ज्ञानं निर्वर्णयन्त्युत ।
ज्ञानान्वितस्तमो हन्यादर्कवत्स महामतिः ।
एवमात्मानमन्वीक्ष्य नानादुःखसमन्वितम् ।
देहं पङ्कमले मग्नं निर्मलं परमार्थतः ।
तमेव सर्वदुःखात्तु मोचयेत्परमात्मवान् । [75]
ब्रह्मचर्यव्रतोपेतः सर्वसङ्गबहिष्कृतः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा परं निर्वाणमृच्छति ।
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च ।
आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ।
कारणानुगतं कार्यं यदि तच्च विनश्यति । [80]
अलिङ्गस्य कथं लिङ्गं युज्यते तन्मृषा दृढम् ।
न त्वेव हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः ।
अमर्त्यस्य च मर्त्येन सामान्यं नोपपद्यते ।
लोकदृष्टो यथा जातेः स्वेदजः पुरुषः स्त्रियाम् ।
कृतानुस्मरणात्सिद्धो वेदगम्यः परः पुमान् । [85]
प्रत्यक्षानुगतो वेदो नामहेतुमिरिष्यते ।
यथा शाखा हि वै शाखा तरोः संबध्यते तदा ।
श्रुत्या तथा परोऽप्यात्मा दृश्यते सोऽप्यलिङ्गवान् ।
अलिङ्गसाध्यं तद्ब्रह्म बहवः सन्ति हेतवः ।
लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः । [90]
तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ।
इति सम्यङ्मनस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यते ।
तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् । [95]
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ति हस्तिनो हस्तिपैर्यथा ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
अर्थांस्तथात्यन्तदुःखावहांश्च [100]
लिप्सन्त एके बहवो विशुष्काः ।
महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
हित्वा सुखं मृत्युवशं प्रयान्ति ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च । [105]
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
खं भूमितोयानलवायवो हि
सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे- [110]
द्विनाशिनो ह्यस्य न कर्म विद्यते ।
इदमनुपधिवाक्यमच्छलं
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरनुवीक्ष्य विस्मितः
पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे । [115]

Colophon.

— (L. 54) Cv (gloss: हे जनक) विभो (for विभोः). — (L. 57–58) ± 1. 68. 26; Manu. 4. 255. — (L. 61) Kumbh. ed. अतीतत्रितयाः सिद्धा (for the prior half). — (L. 65) Kumbh. ed. बुद्ध्या त्वं (for बुद्ध्यात्तं). — (L. 75) ❀ Cv: परमात्मवान्, परमात्मज्ञानवान् । ❀ — (L. 78–79) ± 12. 211. 40. — (L. 81) ❀ Cv: अलिङ्गस्य, स्वभावतो लिङ्गदेहवर्जितस्य । ❀ — (L. 82–83) ± 12. 211. 30. — (L. 90–115) = 12. 211. 41ᵉ–48ᵈ. — (L. 89) ❀ Cv: बहवः, युगपदणुत्वमहत्त्वादयः । ❀ — (L. 93) ❀ Cv: एतद्, पारलौकिकम् । इदं, ऐहिकम् । ❀ — (L. 98–99) = Ādiparvan, 693*, lines 6–7; 840*, lines 1–2; Śāntiparvan 616*; Viṣṇu P. 4. 10. 9–10; Manu. 2. 94. — Colophon. *Adhy. name*: जनकपञ्चशिखसंवादः.

19

After 12. 212, Kumbh. ed, Cv. ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

किंकारणं महाप्राज्ञ दह्यमानश्च मैथिलः ।
मिथिलां नेह धर्मात्मा प्राह वीक्ष्य विदाहिताम् ।

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां नृपशार्दूल यदर्थं दीपिता पुरा ।
वह्निना दीपिता सा तु तन्मे शृणु महामते ।
जनको जनदेवस्तु कर्माण्याधाय चात्मनि । [5]
सर्वभावमनुप्राप्य भावेन विचचार सः ।
यजन्ददंस्तथा जुह्वन्पालयन्पृथिवीमिमाम् ।
अध्यात्मविन्महाप्राज्ञस्तन्मयत्वेन निष्ठितः ।
स तस्य हृदि संकल्पं ज्ञातुमैच्छत्स्वयं प्रभुः ।
सर्वलोकाधिपस्तत्र द्विजरूपेण संयुतः । [10]
मिथिलायां महाबुद्धिर्व्यलीकं किंचिदाचरन् ।
स गृहीत्वा द्विजश्रेष्ठैर्नृपाय प्रतिवेदितः ।
अपराधं समुद्दिश्य तं राजा प्रत्यभाषत ।
न त्वां ब्राह्मण दण्डेन नियोक्ष्यामि कथंचन ।
मम राज्याद्विनिर्गच्छ यावत्सीमा भुवो मम । [15]
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो गत्वा राजानं प्रत्युवाच ह ।
करिष्ये वचनं राजन्ब्रवीहि मम जानतः ।
का सीमा तव भूमेस्तु ब्रूहि धर्मं समाद्य वै ।
तच्छ्रुत्वा मैथिलो राजा लज्जयावनताननः ।
नोवाच वचनं विप्रं तत्त्वबुद्ध्या समीक्ष्य तत् । [20]
पुनः पुनश्च तं विप्रश्चोदयामास सत्वरम् ।
ब्रूहि राजेन्द्र गच्छामि तव राज्याद्विवासितः ।
ततो नृपो विचार्यैवमाह ब्राह्मणपुंगवम् ।
आवासो वा न मेऽस्त्यत्र सर्वा वा पृथिवी मम ।
गच्छ वा तिष्ठ वा ब्रह्मन्निति मे निश्चिता मतिः । [25]
इत्युक्तः स तथा तेन मैथिलेन द्विजोत्तमः ।
अब्रवीत्तं महात्मानं राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
तमेवं पद्मनाभस्य नित्यं पक्षपदाहितम् ।
अहो सिद्धार्थरूपोऽसि गमिष्ये स्वस्ति तेऽस्तु वै ।
इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रस्तज्जिज्ञासुर्द्विजोत्तमः । [30]
अदहच्चाग्निना तस्य मिथिलां भगवान्स्वयम् ।
प्रदीप्यमानां मिथिलां दृष्ट्वा राजा न कम्पितः ।
जनैः स परिपृष्टस्तु वाक्यमेतदुवाच ह ।
अनन्तं बत मे वित्तं भाव्यं मे नास्ति किंचन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते । [35]
तदस्य भाषमाणस्य श्रुत्वा श्रुत्वा हृदि स्थितम् ।
पुनः संजीवयामास मिथिलां तां द्विजोत्तमः ।
आत्मानं दर्शयामास वरं चास्मै ददौ पुनः ।
धर्मे तिष्ठतु सद्भावो बुद्धिस्तेऽर्थे नराधिप ।
सत्ये तिष्ठस्व निर्विण्णः स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् । [40]
इत्युक्त्वा भगवांश्चैनं तत्रैवान्तरधीयत ।
एतत्ते कथितं राजन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्ति कश्चिद्यदि विभो सदारो नियतो गृहे ।
अतीतसर्वसंसारः सर्वद्वंद्वविवर्जितः ।
तं मे ब्रूहि महाप्राज्ञ दुर्लभः पुरुषो महान् । [45]

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथावृत्तं यन्मां त्वं पृष्टवानसि ।
इतिहासमिमं शुद्धं संसारभयभेषजम् ।
देवलो नाम विप्रर्षिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
क्रियावान्धार्मिको नित्यं देवब्राह्मणपूजकः ।
सुता सुवर्चला नाम तस्य कल्याणलक्षणा । [50]
नातिह्रस्वा नातिकृशा नातिदीर्घा यशस्विनी ।
प्रदानसमयं प्राप्ता पिता तस्य ह्यचिन्तयत् ।
अस्याः पतिः कुतो चेति ब्राह्मणः श्रोत्रियः परः ।
विद्वान्विप्रो ह्यकुटुम्बः प्रियवादी महातपाः ।
इत्येवं चिन्तयानं तं रहस्याह सुवर्चला । [55]
अन्धाय मां महाप्राज्ञ देह्यनन्धाय वै पितः ।
एवं स्मर सदा विद्वन्ममेदं प्रार्थितं मुने ।

पितोवाच ।

न शक्यं प्रार्थितं वत्से त्वयाद्य प्रतिभाति मे ।
अन्धतानन्धता चेति विकारो मम जायते ।
उन्मत्तेवाशुभं वाक्यं भाषसे शुभलोचने । [60]

19

(L. 28) Kumbh. ed. पक्षपदाहितः; Cv (gloss: पक्षपदं, स्थानं आहितं, कृतं येन सः। पद्मनाभस्य पक्षपातीत्यर्थः) °हितम् (as above). —(L. 34-35) ± 12. 17. 18; 171. 56; 212. 50; 268. 4; Jātaka 549, Gāthā 125; Dhammapada 200; Uttarādhyayana Sūtra 9. 14. ❀ Cv: भाव्यं, भवितुं योग्यम् । ❀ —(L. 39) ❀ Cv: सद्भावः, सतः परमात्मनो भवतीति सद्भावः । ❀ — Colophon. *Adhy. name*: जनकोपाख्यानं.

सुवर्चलोवाच ।

नाहमुन्मत्तभूताद्य बुद्धिपूर्वं ब्रवीमि ते ।
विद्यते चेत्पतिस्तादृक्स मां भरति वेदवित् ।
येभ्यस्त्वं मन्यसे दातुं मामिहानय तान्द्विजान् ।
तादृशं तं पतिं तेषु वरयिष्ये यथातथम् ।

भीष्म उवाच ।

तथेति चोक्त्वा तां कन्यामृषिः शिष्यानुवाच ह । [65]
ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्योनिगोत्रविशोधितान् ।
मातृतः पितृतः शुद्धाञ्शुद्धानाचारतः शुभान् ।
अरोगान्बुद्धिसंपन्नाञ्शीलसत्त्वगुणान्वितान् ।
असंकीर्णांश्च गोत्रेषु वेदव्रतसमन्वितान् ।
ब्राह्मणान्स्नातकाञ्शीघ्रं मातापितृसमन्वितान् । [70]
निवेष्टुकामान्कन्यां मे दृष्ट्वानयत शिष्यकाः ।
तच्छ्रुत्वा त्वरिताः शिष्या ह्याश्रमेषु ततस्ततः ।
ग्रामेषु च ततो गत्वा ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ।
ऋषेः प्रभावं मत्वा ते कन्यायाश्च द्विजोत्तमाः ।
अनेकमुनयो राजन्संप्राप्ता देवलाश्रमम् । [75]
अनुमान्य यथान्यायं मुनीन्मुनिकुमारकान् ।
अभ्यर्च्य विधिवत्तत्र कन्यां प्राह पिता महान् ।
एतेऽपि मुनयो वत्से स्वपुत्रैकमता इह ।
वेदवेदाङ्गसंपन्नाः कुलीनाः शीलसंमताः ।
येऽमी तेषु वरं भद्रे त्वमिच्छसि महाव्रतम् । [80]
तं कुमारं वृणीष्वाद्य तस्मै दास्यामहं शुभे ।
तथेति चोक्त्वा कल्याणी तप्तहेमनिभा तदा ।
सर्वलक्षणसंपन्ना वाक्यमाह यशस्विनी ।
विप्राणां समितीर्दृष्ट्वा प्रणिपत्य तपोधनान् ।
यद्यस्ति समितौ विप्रो ह्यन्धोऽनन्धः स मे वरः । [85]
तच्छ्रुत्वा मुनयस्तत्र वीक्षमाणाः परस्परम् ।
नोचुर्विप्रा महाभागाः कन्यां मत्वा ह्यवेदिकाम् ।
कुत्सयित्वा मुनिं तत्र मनसा मुनिसत्तमाः ।
यथागतं ययुः क्रुद्धा नानादेशनिवासिनः ।
कन्या च संस्थिता तत्र पितृवेश्मनि भामिनी । [90]
ततः कदाचिद्ब्रह्मण्यो विद्वान्न्यायविशारदः ।
ऊहापोहविधानज्ञो ब्रह्मचर्यसमन्वितः ।
वेदविद्वेदतत्त्वज्ञः क्रियाकल्पविशारदः ।
आत्मतत्त्वविभागज्ञः पितृमान्गुणसागरः ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः श्रुत्वा वृत्तान्तमादरात् । [95]
कन्यार्थं देवलं चापि शीघ्रं तत्रागतोऽभवत् ।
उद्दालकसुतं दृष्ट्वा श्वेतकेतुं महाव्रतम् ।
यथान्यायं च संपूज्य देवलः प्रत्यभाषत ।
कन्ये एष महाभागे प्राप्तो ऋषिकुमारकः ।
वरयैनं महाप्राज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् । [100]
तच्छ्रुत्वा कुपिता कन्या ऋषिपुत्रमुदैक्षत ।
तां कन्यामाह विप्रर्षिः सोऽहं भद्रे समागतः ।
अन्धोऽहमत्र तत्त्वं हि तथा मन्ये च सर्वदा ।
विशालनयनं विद्धि तथा मां हीनसंशयम् ।
वृणीष्व मां वरारोहे भजे च त्वामनिन्दिते । [105]
येनेदं वीक्षते नित्यं शृणोति स्पृशतेऽथ वा ।
घ्रायते वक्ति सततं येनेदं रसयते पुनः ।
येनेदं मन्यते तत्त्वं येन बुध्यति वा पुनः ।
न चक्षुर्विद्यते ह्येतस्य वै भूतान्ध उच्यते ।
यस्मिन्प्रवर्तते चेदं पश्यञ्शृण्वन्स्पृशन्नपि । [110]
जिघ्रंश्च रसयंस्तद्वद्वर्तते येन चक्षुषा ।
तन्मे नास्ति ततो ह्यन्धो वृणु भद्रेऽद्य मामतः ।
लोकदृष्ट्या करोमीह नित्यनैमित्तिकादिकम् ।
आत्मदृष्ट्या च तत्सर्वं विलिप्यामि च नित्यशः ।
स्थितोऽहं निर्भरः शान्तः कार्यकारणभावनः । [115]
अविद्यया तरन्मृत्युं विद्यया तं तथामृतम् ।
यथाप्राप्तं तु संदृश्य वसामीह विमत्सरः ।
कृते व्यवसितं भद्रे भर्ताहं ते वृणीष्व माम् ।

भीष्म उवाच ।

ततः सुवर्चला दृष्ट्वा प्राह तं द्विजसत्तमम् ।
मनसासि वृतो विद्वञ्शेषकर्ता पिता मम । [120]
वृणीष्व पितरं मह्यमेष वेदविधिक्रमः ।
तद्विज्ञाय पिता तस्या देवलो मुनिसत्तमः ।
श्वेतकेतुं च संपूज्य तथैवोद्दालकेन तम् ।

—(L. 77) Kumbh. ed. आह (for प्राह). —(L. 87) ❀ Cv : अवेदिकाम्, अजानतीम् । ❀ —(L. 103) ❀ Cv : अत्र, संसारे । ❀ —(L. 108) ❀ Cv : येन परमात्मना, वीक्षते जीवः । ❀ —(L. 109) ❀ Cv : चक्षुः, चष्ट इति व्युत्पत्त्या चक्षुःपदवाच्यः परमात्मा, यस्य न विद्यते स भूतान्धः, भूतेष्वन्ध उच्यते । ❀ —(L. 110) ❀ Cv : यस्मिंश्चक्षुषि, परमात्मनि सतीदं जगत्प्रवर्तते, तथेन चक्षुषा, मनसा वर्तते तच्चक्षुर्मे नास्ति । ❀ —(L. 114) ❀ Cv : विलिम्पामि, विलिम्पयामि, अन्तर्णीतो णिच् । विनिवेशे । अलिप्यं, लेपयोग्यं यथा भवति तथा करोमि । ❀ —(L. 116) ❀ Cv : अविद्यया निन्दितया । अविद्यापदेनात्र दुःशास्त्रमुच्यते । दुःशास्त्रनिन्दनजनितभगवत्प्रसादेन मृत्युं तरन्नित्यर्थः (cf. Mait. Up. 7. 9) । ❀

मुनीनामग्रतः कन्यां प्रददौ जलपूर्वकम् ।
उदाहरन्ति वै तत्र श्वेतकेतुं निरीक्ष्य तम् । [125]
हृत्पुण्डरीकनिलयः सर्वभूतात्मको हरिः ।
श्वेतकेतुस्वरूपेण स्थितोऽसौ मधुसूदनः ।
प्रीयतां माधवो देवः पत्नी चेयं सुता मम ।
प्रतिपादयामि ते कन्यां सहधर्मचरीं शुभाम् ।
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै देवलो मुनिपुंगवः । [130]
प्रतिगृह्य च तां कन्यां श्वेतकेतुर्महायशाः ।
उपयम्य यथान्यायमत्र कृत्वा यथाविधि ।
समाप्य तत्रं मुनिभिर्वैवाहिकमनुत्तमम् ।
स गार्हस्थ्ये वसन्धीमान्भार्यां तामिदमब्रवीत् ।
यानि चोक्तानि वेदेषु तत्सर्वं कुरु शोभने । [135]
मया सह यथान्यायं सहधर्मचरी मम ।
अहमित्येव भावेन स्थितोऽहं त्वं तथैव च ।
तस्मात्कर्माणि कुर्वीथाः कुर्यां ते च ततः परम् ।
न ममेति च भावेन ज्ञानाग्निनिलयेन च ।
अनन्तरं तथा कुर्यास्तानि कर्माणि भस्मसात् । [140]
एवं त्वया च कर्तव्यं सर्वदादुर्भगा मया ।
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
तस्माल्लोकस्य सिद्ध्यर्थं कर्तव्यं चात्मसिद्धये ।
उक्त्वैवं स महाप्राज्ञः सर्वज्ञानैकभाजनः ।
पुत्रानुत्पाद्य तस्यां च यज्ञैः संतर्प्य देवताः । [145]
आत्मयोगपरो नित्यं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
भार्यां तां सदृशीं प्राप्य बुद्धिं क्षेत्रज्ञयोरिव ।
लोकमन्यमनुप्राप्तौ भार्या भर्ता तथैव च ।
साक्षिभूतौ जगत्यस्मिंश्चरमाणौ मुदान्वितौ ।
ततः कदाचिद्भर्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला । [150]
पप्रच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे तद्द्विजोत्तम ।
तामाह भगवान्वाग्मी त्वया ज्ञातो न संशयः ।
द्विजोत्तमेति मामुक्त्वा पुनः कमनुपृच्छसि ।
सा तमाह महात्मानं पृच्छामि हृदि शायिनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचैनां स न वक्ष्यति भामिनि । [155]
नामगोत्रसमायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि ।
तन्मिथ्यागोत्रसद्भावे वर्तते देहबन्धनम् ।
अहमित्येष भावोऽत्र त्वयि चापि समाहितः ।
त्वमप्यहमहं सर्वमहमित्येव वर्तते ।
नात्र तत्परमार्थं वै किमर्थमनुपृच्छसि । [160]
ततः प्रहस्य सा हृष्टा भर्तारं धर्मचारिणी ।
उवाच वचनं काले स्मयमाना तदा नृप ।
किमनेकप्रकारेण विरोधेन प्रयोजनम् ।
क्रियाकलापैर्ब्रह्मर्षे ज्ञाननष्टोऽसि सर्वदा ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ यथाहं त्वामनुव्रता । [165]

श्वेतकेतुरुवाच ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
वर्तते तेन लोकोऽयं संकीर्णश्च भविष्यति ।
संकीर्णे च तथा धर्मे वर्णः संकरमेति च ।
संकरे च प्रवृत्ते तु मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
तदनिष्टं हरेर्भद्रे धातुरस्य महात्मनः । [170]
परमेश्वरसंक्रीडा लोकसृष्टिरियं शुभे ।
यावत्यांसव उद्दिष्टास्तावत्योऽस्य विभूतयः ।
तावत्यश्चैव मायास्तु तावत्योऽस्याश्च शक्तयः ।
एवं सुगह्वरे युक्तो यत्र मे तद्भवाभवम् ।
छित्त्वा ज्ञानासिना गच्छेत्स विद्वान्स च मे प्रियः । [175]
सोऽहमेव न संदेहः प्रतिज्ञा इति तस्य वै ।
ये मूढास्ते दुरात्मानो धर्मसंकरकारकाः ।
मर्यादाभेदका नीचा नरके यान्ति जन्तवः ।
आसुरीं योनिमापन्ना इति देवानुशासनम् ।
भगवत्या तथा लोके रक्षितव्यं न संशयः । [180]
मर्यादालोकरक्षार्थमेवमस्मि तथा स्थितः ।

सुवर्चलोवाच ।

शब्दः कोऽत्र इति ख्यातस्तथार्थं च महामुने ।
आकृतिं च तयोर्ब्रूहि लक्षणेन पृथक्पृथक् ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

व्यत्ययेन च वर्णानां परिवादिकृतो हि यः ।
स शब्द इति विज्ञेयस्तन्निपातोऽर्थ उच्यते । [185]

सुवर्चलोवाच ।

शब्दार्थयोर्हि संबन्धस्त्वनयोरस्ति वा न वा ।

—(L. 139) ❀ Cv: ज्ञानाग्निनिलयेन, लीङ् लेप्ये इति धातोः। ज्ञानाग्निसंबन्धेन। ❀ —(L. 141) ❀ Cv: सर्वदादुर्भगा मया, [अ]दुष्टो भगो भाग्यं यस्याश्चेतसि सादुर्भगा। मया सह भस्मसात् कुर्या इति पूर्वेणान्वयः। ❀ —(L. 147) ❀ Cv: बुद्धिं क्षेत्रज्ञयोरिव, क्षेत्रज्ञयोर्जीवव्यापारयोः सदृशीं बुद्धिमिव, भेदबुद्धिमिवेत्यर्थः। ❀ —(L. 157) ❀ Cv: मिथ्यागोत्रसद्भावे, गोत्रादिकं मिथ्या अनित्यं व्यर्थं वा। ❀ —(L. 174) ❀ Cv: सुगह्वरे, संसारे। ❀ —(L. 176) ❀ Cv: सोऽहमेव, सः उक्तानन्तैश्वर्यसंपन्नः, अहमेव नान्य इति तस्य परमात्मनः प्रतिज्ञा। यद्वा। तत्त्वंपदयोः स तदितिपदवाच्यः अहमेव। जीवस्तु अतत्पदवाच्य एव, न तु मदभेदेन तत्पदवाच्यः। ❀ —(L. 184) Kumbh. ed. परिवादकृतो; Cv (gloss: परितः परमार्थरूप-

तन्मे ब्रूहि यथातत्त्वं शब्दस्थानेऽर्थ एव चेत् ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

शब्दार्थयोर्न चैवास्ति संबन्धोऽत्यन्त एव हि ।
पुष्करे च यथा तोयं तथास्तीति च वेत्थ तत् ।

सुवर्चलोवाच ।

अर्थे स्थितिर्हि शब्दस्य नान्यथा च स्थितिर्भवेत् । [190]
विद्यते चेन्महाप्राज्ञ विनार्थं ब्रूहि सत्तम ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

ससंसर्गोऽतिमात्रस्तु वाचकत्वेन वर्तते ।
अस्ति चेद्वर्तते नित्यं विकारोच्चारणेन वै ।

सुवर्चलोवाच ।

शब्दस्थानोऽत्र इत्युक्तस्तथार्थ इति मे कृतम् ।
अर्थास्थितो न तिष्ठेच्च विरूढमिह भाषितम् । [195]

श्वेतकेतुरुवाच ।

न विकूलोऽत्र कथितो नाकाशं हि विना जगत् ।
संबन्धस्तत्र नास्त्येव तद्वदित्येष मन्यताम् ।

सुवर्चलोवाच ।

सदाहंकारशब्दोऽयं व्यक्तमात्मनि संश्रितः ।
न वाचस्तत्र वर्तन्ते इति मिथ्या भविष्यति ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

अहंशब्दो ह्यहंभावे नात्मभावे शुभव्रते । [200]
न वर्तते परेऽचिन्त्ये वाचः सगुणलक्षणाः ।

सुवर्चलोवाच ।

अहं गात्रैकतः श्यामा भवानपि तथैव च ।
तन्मे ब्रूहि यथान्यायमेवं चेन्मुनिसत्तम ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

मृण्मये हि घटे भावस्ताद्दग्भाव इहेष्यते ।
अयं भावः परेऽचिन्त्ये ह्यात्मभावो यथा च मृत् । [205]
अहं त्वमेतदित्येव परे संकल्पनाम तत् ।
तस्माद्वाचो न वर्तन्ते इति नैव विरुध्यते ।
तस्माद्वामेन वर्तन्ते मनसा भीरु सर्वशः ।
यथाकाशगतं विश्वं संसक्तमिव लक्ष्यते ।
संसर्गे सति संबन्धात्तद्विकारं भविष्यति । [210]
अनाकाशगतं सर्वं विकारे च सदा गतम् ।
तद्ब्रह्म परमं शुद्धमनौपम्यं न शक्यते ।
न दृश्यते तथा तच्च दृश्यते च मतिर्मम ।

सुवर्चलोवाच ।

निर्विकारं ह्यमूर्तिं च निरयं सर्वगं तथा ।
दृश्यते च वियच्चित्रं दृगात्मा तेन दृश्यते । [215]

श्वेतकेतुरुवाच ।

त्वचा स्पृशति वै वायुमाकाशस्थं पुनः पुनः ।
तत्स्थं गन्धं तथाघ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा ।
तमोरश्मिगुणश्चैव मेघजालं तथैव च ।
वर्षं तारागणं चैव नाकाशं दृश्यते पुनः ।
आकाशस्याप्यथाकाशं सद्रूपमिति निश्चितम् । [220]
तदर्थे कल्पिता ह्येते तत्सत्यो विष्णुरेव च ।
यानि नामानि गौणानि ह्युपचारात्परात्मनि ।
न चक्षुषा न मनसा न चान्येन परो विभुः ।
चिन्त्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या वाचा वक्तुं न शक्यते ।
एतत्प्रपन्नमखिलं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् । [225]
महाघटोऽल्पकश्चैव यथा मह्यां प्रतिष्ठितौ ।
न च स्त्री न पुमांश्चैव यथैव न नपुंसकः ।
केवलज्ञानमात्रं तत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मेव वदतीति परिवादी । तेन कारणेन कृतः, ब्रह्ममीमांसायां साधितः) परिवादि° (as above). —(L. 188) ❀ Cv : शब्दार्थयोः, वेदरूपशब्दस्य अर्थरूपब्रह्मणश्च, अत्यन्तसंबन्धः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपसंबन्धः । ❀ —(L. 193) ❀ Cv : विकारोच्चारणेन, विविधाकारोच्चारणेन । ❀ —(L 194.) ❀ Cv : अत्रः, वेदादिरक्षकनिरपेक्षः अर्थः, परब्रह्मरूपार्थः शब्दस्थानः, शब्दस्य वेदस्याधारभूतः । ❀ Kumbh. ed. कृतः ; Cv (gloss : अङ्गीकृतम्) कृतम् (as above). —(L. 195) Kumbh. ed. अर्थः स्थितो ; Cv (gloss : अर्थेन आस्थितः) अर्थास्थितो (as above). ❀ Cv : विरूढं, निश्चितम् । ❀ —(L. 196) ❀ Cv : विकूलः, दृष्टान्तानुकूलः परिहारो न कथितः । ❀ —(L. 200) Kumbh. ed. ह्यहंभावो ; Cv (gloss : अहमिति भावनामात्रे) ह्यहंभावे (as above). ❀ Cv : आत्मभावे, अनन्तकल्याणगुणसमुदाये । ❀ —(L. 201) Kumbh. ed. न वर्तते ; Cv (gloss : सामरस्येन भगवत्प्रतिपादको न भवति) न वर्तते (as above). ❀ Cv : वाचः सगुणलक्षणाः, यः शब्दः यद्गुणवाचकत्वयोग्यः स तमेव गुणं वक्ति । ❀ —(L. 202) ❀ Cv : गात्रैकतः एकस्मिन्गात्रे, न जन्मान्तरे । ❀ —(L. 205) Kumbh. ed. तत् (for मृत्). —(L. 206) Kumbh. ed. संकल्पनामया ; Cv (gloss : ईषदीषद्गुणप्रतिपादकं नाम) संकल्पनाम तत् (as above). —(L 214-15) ❀ Cv : निरयं, निर्गतं अयं, अयनं नाशो यस्य तत्तथोक्तम् । दृगात्मा, ज्ञानस्वरूपी । ❀ —(L. 225) Kumbh. ed. प्रपंचम् ; Cv (gloss : शरणागतम्) प्रपन्नम् (as above). —(L. 230) ❀ Cv : आत्मनः प्रकृत्यां, परमात्माधीनजडप्रकृ-

भूमिसंस्थानयोगेन वस्तुसंस्थानयोगतः ।
रसभेदा यथा तोये प्रकृत्यामात्मनस्तथा । [230]
तद्वाक्यसरणान्नित्यं तृप्तिं वारि पिबन्निव ।
प्राप्नोति ज्ञानमखिलं तेन तत्सुखमेधते ।

सुवर्चलोवाच ।

अनेन साध्यं किं स्याद्वै शब्देनेति मतिर्मम ।
वेदगम्यः परोऽचिन्त्य इति पौराणिका विदुः ।
निरर्थको यथा लोके तद्वत्स्यादिति मे मतिः । [235]
निरीक्ष्यैवं यथान्यायं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।

श्वेतकेतुरुवाच ।

वेदगम्यं परं शुद्धमिति सत्या परा श्रुतिः ।
व्यावृत्त्या नैतदित्याह उपलिङ्गे च वर्तते ।
निरर्थको न चैवास्ति शब्दो लौकिक उत्तमे ।
अनन्वयाः स्मृताः शब्दा निरर्था इति लौकिकैः । [240]
गृह्यन्ते तद्वदित्येव न वर्तन्ते परात्मनि ।
अगोचरत्वं वचसां युक्तमेवं तथा शुभे ।
साधनस्योपदेशाच्च ह्युपायस्य च सूचनात् ।
उपलक्षणयोगेन व्यावृत्त्या च प्रदर्शनात् ।
वेदगम्यः परः शुद्ध इति मे धीयते मतिः । [245]
अध्यात्मध्यानसंभूतमभूतं भूतवत्स्फुटम् ।
ज्ञानं विद्धि शुभाचारे तेन यान्ति परां गतिम् ।
यदि मे व्याहृतं गुह्यं श्रुतं न तु त्वया शुभे ।
तथ्यमित्येव वा शुद्धे ज्ञानं ज्ञानविलोचने ।
नानारूपवदस्यैवमैश्वर्यं दृश्यते शुभे । [250]
न वायुस्तत्र सूर्यस्तत्राग्निस्तत्तु परं पदम् ।
अनेन पूर्णमेतद्धि हृदि भूतमिहेष्यते ।
एतावदात्मविज्ञानमेतावद्यदहं स्मृतम् ।
आवयोर्न च सत्त्वे वै तस्मादज्ञानबन्धनम् ।

भीष्म उवाच ।

एवं सुवर्चला दृष्टा प्रोक्ता भर्त्रा यथार्थवत् । [255]
परिचर्यमाणा ह्यनिशं तत्त्वबुद्धिसमन्विता ।
भर्ता च तामनुप्रेक्ष्य नित्यनैमित्तिकान्वितः ।
परमात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महात्मनि ।
समाधाय च कर्माणि तन्मयत्वेन भावितः ।
कालेन महता राजन्प्राप्नोति परमां गतिम् । [260]
एतत्ते कथितं राजन्यस्मात्त्वं परिपृच्छसि ।
गार्हस्थ्यं च समास्थाय गतौ जायापती परम् ।

Colophon

20

After 12. 214, Kumbh. ed. Cv. ins. :

युधिष्ठिर उवाच ।

केचिदाहुर्द्विधा लोके त्रिधा राजन्ननेकधा ।
न प्रत्ययो न चान्यच्च दृश्यते ब्रह्म नैव तत् ।
नानाविधानि शास्त्राणि युक्ताश्चैव पृथग्विधाः ।
किमधिष्ठाय तिष्ठामि तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्म उवाच ।

स्वे स्वे युक्ता महात्मानः शास्त्रेषु प्रभविष्णवः । [5]
वर्तन्ते पण्डिता लोके को विद्वान्कश्च पण्डितः ।
सर्वेषां तत्त्वमज्ञाय यथारुचि तथा भवेत् ।
अस्मिन्नर्थे पुराभूतमितिहासं पुरातनम् ।
महाविवादसंयुक्तमृषीणां भावितात्मनाम् ।
हिमवत्पार्श्व आसीना ऋषयः संशितव्रताः । [10]
षण्णां तानि सहस्राणि ऋषीणां गणमाहितम् ।
तत्र केचिद्ध्रुवं विश्वं सेश्वरं तु निरीश्वरम् ।
प्राकृतं कारणं नास्ति सर्वं नैवमिदं जगत् ।
अनेन चापरे विप्राः स्वभावं कर्म चापरे ।
पौरुषं कर्म दैवं च यत्स्वभावादिरेव तम् । [15]
नानाहेतुशतैर्युक्ता नानाशास्त्रप्रवर्तकाः ।
स्वभावाद्ब्राह्मणा राजञ्जिगीषन्तः परस्परम् ।
ततस्तु मूलमुद्भूतं वादिप्रत्यर्थिसंयुतम् ।
पात्रदण्डविघातं च वल्कलाजिनवाससाम् ।

त्साम् । ❀ —(L. 238) Kumbh. ed. व्याहत्या; Cv (gloss: अप्राप्य निवृत्त्या) व्यावृत्त्या (as above). Kumbh. ed व्युपलिंगे; Cv (gloss: उपपन्नगुणे) उपलिङ्गे (as above). —(L. 240) Kumbh. ed. तथा (for स्मृताः). —(L. 241) ❀ Cv: तद्वदित्येव, एकैकगुणलाभायेति यावत् । ❀ —(L. 244) ❀ Cv: व्यावृत्त्या नेति नेति श्रुतौ । ❀ —(L. 246) ❀ Cv: भूतवत्, ब्रह्मादिषु यद्भूतमपरोक्षज्ञानं तद्वत् । ❀ —(L. 251) Kumbh. ed. तत्तत् (for तत्तु).

—Colophon. *Adhy. name:* सुवर्चलाश्वेतकेतूपाख्यानं. With the above cf. App. no. 20 below.

20

(L. 1) ❀ Cv: द्विधा, जीवजडात्मकतया । त्रिधा जीवे, देवासुरमनुष्यत्वेन । जडे, तेजोबन्नात्मकत्वेन । अनेकधा, पञ्चभूतात्मकतया । ❀ —(L. 2) ❀ Cv: न चान्यच्च, सर्वथा अविश्वासोऽपि न दृश्यते । ❀ —(L. 13) ❀ Cv: प्राकृतं, प्रकृतिसंबन्धि । ❀ —(L. 15) ❀ Cv: पौरुषं, पुरुषप्रयत्नः । ❀

एके मन्युसमापन्नास्ततः शान्ता द्विजोत्तमाः । [20]
वसिष्ठमब्रुवन्सर्वे त्वं नो ब्रूहि सनातनम् ।
नाहं जानामि विप्रेन्द्राः प्रत्युवाच स तान्प्रभुः ।
ते सर्वे सहिता विप्रा नारदमृषिमब्रुवन् ।
त्वं नो ब्रूहि महाभाग तत्त्वविच्च भवानसि ।
नाहं द्विजा विजानामि क्व हि गच्छाम संगताः । [25]
इति तानाह भगवांस्ततः प्राह च स द्विजान् ।
को विद्वानिह लोकेऽस्मिन्नमोहोऽमृतमद्भुतम् ।
तच्च ते शुश्रुवुर्वाक्यं ब्राह्मणा ह्यशरीरिणः ।
सनद्धाम द्विजा गत्वा पृच्छध्वं स च वक्ष्यति ।
तमाह कश्चिद्द्विजवर्यसत्तमो [30]
विभाण्डको मण्डितवेदराशिः ।
कस्त्वं भवानर्थविभेदमध्ये
न दृश्यसे वाक्यमुदीरयंश्च ।
अथाहेदं तं भगवान्सनन्तं
महामुने विद्धि मां पण्डितोऽसि । [35]
ऋषिं पुराणं सततैकरूपं
यमक्षयं वेदविदो वदन्ति ।
पुनस्तमाहेदमसौ महात्मा
स्वरूपसंस्थं वद आह पार्थ ।
त्वमेकोऽस्मदृषिपुंगवाच्च [40]
न सत्स्वरूपमथ वा पुनः किम् ।
अथाह गम्भीरतरानुवादं
वाक्यं महात्मा ह्यशरीर आदिः ।
न ते मुने श्रोत्रमुखेऽपि चास्यं
न पादहस्तौ प्रपदात्मके न । [45]
ब्रुवन्मुनीन्सत्यमथो निरीक्ष्य
स्वमाह विद्वान्मनसा निगम्य ।
ऋषे कथं वाक्यमिदं ब्रवीषि
न चास्य मन्ता न च विद्यते चेत् ।
न शुश्रुवुस्ततस्तत्तु प्रतिवाक्यं द्विजोत्तमाः [50]
निरीक्षमाणा आकाशं प्रहसन्तस्ततस्ततः ।
आश्चर्यमिति मत्वा ते ययुर्हैमं महागिरिम् ।
सनत्कुमारसंकाशं सगणा मुनिसत्तमाः ।
तं पर्वतं समारुह्य ददृशुर्ध्यानमाश्रिताः ।
कुमारं देवमर्हन्तं वेदपाराविवर्जितम् । [55]
ततः संवत्सरे पूर्णे प्रकृतिस्थं महामुनिम् ।
सनत्कुमारं राजेन्द्र प्रणिपत्य द्विजाः स्थिताः ।
आगतान्भगवानाह ज्ञाननिर्धूतकल्मषः ।
ज्ञातं मया मुनिगणा वाक्यं तदशरीरिणः ।
कार्यमद्य यथाकामं पृच्छध्वं मुनिपुंगवाः । [60]
तमब्रुवन्प्राञ्जलयो महामुनिं
द्विजोत्तमं ज्ञाननिधिं सुनिर्मलम् ।
कथं वयं ज्ञाननिधिं वरेण्यं
यक्ष्यामहे विश्वरूपं कुमार ।
प्रसीद नो भगवञ्ज्ञानलेशं [65]
मधुप्रयाताय सुखाय सन्तः ।
यत्तत्पदं विश्वरूपं महामुने
तत्र ब्रूहि किं कुत्र महानुभाव ।
स तैर्वियुक्तो भगवान्महात्मा
यः संगवान्सत्यवित्तच्छृणुध्व । [70]
अनेकसाहस्रकलेषु चैव
प्रसन्नधातुं च शुभाज्ञया सत् ।
यथाह पूर्वं युष्मासु ह्यशरीरी द्विजोत्तमाः ।
तथैव वाक्यं तत्सत्यमजानन्तश्च कीर्तितम् ।

शृणुध्वं परमं कारणमस्ति । कथमवगम्यते । अहन्य- [75] हनि पाकविशेषो दृश्यते । तेन मिश्रं सर्वं मिश्रयते । यथा मण्डली दृशि सर्वेषामस्ति निदर्शनम् । अस्ति चक्षुष्मतामस्ति ज्ञाने स्वरूपं पश्यति । यथा दर्पणान्तर्निदर्शनम् । स एव सर्वं विद्वांश्च बिभेति न गच्छति । कुत्राहं कस्य नाहं केन केनेत्यवर्त- मानो विजानाति । स युगतो व्यापी । स पृथक्स्थितः । [80] तदपरमार्थम् । यथा वायुरेकः सन्बहुधेरितः । आश्रयविशेषो वा यस्याश्रयो वा । यथावद्द्विजे मृगे व्याघ्रे च । मनुजे वेणु- संश्रयो भिद्यते वायुरथैकः । आत्मा तथासौ परमात्मासावन्य

— (L. 28) ❀ Cv : अशरीरिणः कस्यचित् । ❀ — (L. 29) ❀ Cv : सनद्धाम, सनत्कुमारस्य धाम । ❀ — (L. 32) ❀ Cv : अर्थविभेदमध्ये, शास्त्रार्थस्य निमित्तेन भेदः कलहः तस्य मध्ये । ❀ — (L. 55) ❀ Cv : पारा, परायणं । ❀ — (L. 68) Kumbh. ed. तत्र (for कुत्र). — (L. 76) ❀ Cv : पाकविशेषः, धनधान्यफलादौ देहे च । ❀ — (L. 77) ❀ Cv : मण्डली, समूहः, दृशि दर्शनविषये । ❀ — (L. 78) ❀ Cv : ज्ञाने ज्ञानविषयतया, यत्स्वरूपं, स्वतन्त्रपरमात्मनः स्वरूपमस्ति । दर्पणान्तः अविवेकी प्रतिमुखमेव पश्यति, विवेकी तु प्रतिमुखनियामकं बिम्बभूतं मुखं पश्यति । ❀ — (L. 79) ❀ Cv : केन, केन वा साधनेन, जगत्करोमि । ❀ — (L. 80) ❀ Cv : युगतो युगे युगे । पृथक्, जीवजडात्मकात्प्रपञ्चादत्यन्त- भिन्नतया स्थितः । ❀ — (L. 81) Kumbh. ed. अपरमार्थं; Cv (gloss : तदपरम्, तस्मान्नारायणादपरं जगत् । आर्थं, स्वस्व- पुरुषार्थवशाज्जातं, न तु तद्वत्पूर्णम्) अपरमार्थम् (as above). — (L. 82) Kumbh. ed. यस्याश्रयं; Cv (gloss : [illegible]

इव भाति। एवमात्मा स एव गच्छति। सर्वमात्मा पश्यञ्शृणोति न जिघ्रति न भाषते। [85]

चक्रेऽस्य तं महात्मानं परितो दश रश्मयः।
विनिष्क्रम्य यथा सूर्यमनुगच्छति तं प्रभुम्।
दिने दिनेऽस्तमभ्येति पुनरुद्गच्छते दिशः।
तावुभौ न रवौ चास्तां तथा वित्त शरीरिणम्।
पतिते वित्त विप्रेन्द्राः भक्षणे चरणे परः। [90]
ऊर्ध्वमेकस्तथाधस्तादेकस्तिष्ठति चापरः।
हिरण्यसदनं ज्ञेयं समेत्य परमं पदम्।
आत्मना ह्यात्मदीपं तमात्मनि ह्यात्मपूरुषम्।
संचितं संचितं पूर्वं भ्रमरो वर्तते भ्रमन्।
योऽग्निनानीव जानाति न मुह्यति न हीयते। [95]
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं
हृदा मनीषा पश्यति रूपमस्य।
न शुक्लं न कृष्णं परमार्थभावं
गुहाशयं ज्ञानदेवीकरस्थम्।
ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः। [100]
इज्यते यस्तु मन्त्रेण यजमानो द्विजोत्तमः।
नैव धर्मी न चाधर्मी द्वंद्वातीतो विमत्सरः।
ज्ञानतृप्तः सुखं शेते ह्यमृतात्मा न संशयः।
एवमेष जगत्सृष्टिं कुरुते मायया प्रभुः।
न जानाति विरूढात्मा कारणं चात्मनो ह्यसौ। [105]
ध्याता द्रष्टा तथा मन्ता बोद्धा दृष्टान्स एव सः।
को विद्वान्परमात्मानमनन्तं लोकभावनम्।
यत्तु शक्यं मया प्रोक्तं गच्छध्वं मुनिपुंगवाः।

भीष्म उवाच।

एवं प्रणम्य विप्रेन्द्रा ज्ञानसागरसंभवम्।
सनत्कुमारं संदृष्ट्वा जग्मुस्ते रुचिरं पुनः। [110]
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय ज्ञानयोगपरो भव।
ज्ञानमेव महाराज सर्वदुःखविनाशनम्।
इदं महादुःखसमाकराणां
नृणां परित्राणविनिर्मितं पुरा।
पुराणपुंसा ऋषिणा महात्मना [115]
महामुनीनां प्रवरेण तद्भवम्।

Colophon.

युधिष्ठिर उवाच।

यदिदं तप इत्याहुः किं तपः संप्रकीर्तितम्।
उपवासमथान्यत्तु वेदाचारमथो नु किम्।
शास्त्रं तपो महाप्राज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह।

भीष्म उवाच।

पक्षमासोपवासादीन्मन्यन्ते वै तपोधनाः। [120]
वेदव्रतादीनि तपः अपरे वेदपारगाः।
वेदपारायणं चान्ये चाहुस्तत्त्वमथापरे।
यथाविहितमाचारस्तपः सर्वं व्रतं गताः।
आत्मविद्याविधानं यत्तत्तपः परिकीर्तितम्।
त्यागस्तपस्तथा शान्तिस्तप इन्द्रियनिग्रहः। [125]
ब्रह्मचर्यं तपः प्रोक्तमाहुरेवं द्विजातयः।
सदोपवासो यो विद्वान्ब्रह्मचारी सदा भवेत्।
यो मुनिश्च सदा धीमान्विघसाशी विमत्सरः।
ततस्त्वनन्तमप्याहुर्यो नित्यमतिथिप्रियः।
नान्तराशीस्ततो नित्यमुपवासी महाव्रतः। [130]
ऋतुगामी तथा प्रोक्तो विघसाशी स्मृतो बुधैः।
भृत्यशेषं तु यो भुङ्क्ते यज्ञशेषं तथामृतम्।
एवं नानार्थसंयोगं तपः शश्वदुदाहृतम्।
केषां लोका ह्यपर्यन्ताः सर्वे सत्यव्रते स्थिताः।
येऽपि कर्ममयं प्राहुस्ते द्विजा ब्राह्मणाः स्मृताः। [135]
रमन्ते दिव्यभोगैश्च पूजिता ह्यप्सरोगणैः।
ज्ञानात्मकं तपःशब्दं ये वदन्ति विनिश्चिताः।
ते ह्यन्तरात्मसद्भावं प्रपन्ना नृपसत्तम।
एतत्ते नृपशार्दूल प्रोक्तं यत्पृष्टवानसि।
यथावस्तूनि संज्ञानि विविधानि भवन्त्युत। [140]

युधिष्ठिर उवाच।

पितामह महाप्राज्ञ राजाधीना नृपाः पुनः।

इव। वा विकल्पोपमानयोरित्यमरः [3. 249]) यस्याश्रयो वा (as above). —(L 85) Kumbh. ed च घ्राति (for जिघ्रति). —(L. 89) ❀ Cv: ता उभौ, उदयास्तमयौ, रवौ न चास्तां, मनुष्यदृष्ट्यैव उदयास्तमयौ। सूर्यस्त्वेकप्रकार एव। शरीरिणं, शरीरान्तर्गतं नारायणं वित्त। ❀ —(L. 90) ❀ Cv: पतनभक्षणसंचरणोर्ध्वगमनाधोगमनावस्थानाख्यषड्विधजीवव्यापारेषु षड्भिर्मूर्तिभिर्हि भगवान्प्रेरयतीति भावः। ❀ —(L. 92) ❀ Cv: हिरण्यसदनं, 'हिरुक्सुखं समुद्दिष्टम्' इति वचनाद्धिरण्यस्य, सुखस्य, मुकुटाद्यलंकारसुवर्णस्य वा सदनम्। ❀ —(L. 105) Kumbh. ed. विमूढात्मा; Cv (gloss: विशेषेण प्रादुर्भूतस्वरूपः) विरू° (as above). Colophon. — *Adhy. name*: मुनिसनत्कुमारसंवादः. —(L. 120) ± 12. 214. 4[ab]. — With lines 123–129, cf. 12. 214. 4–7. —(L 138) ❀ Cv: अन्तरात्मसद्भावम्, अन्तरात्मनः, अन्तर्नियामकपरमात्मनः सद्भावं विद्यमानत्वं, सद्भक्तिं वा। ❀ —(L. 146) Kumbh,

अन्यानि च सहस्राणि नामानि विविधानि च ।
प्रतियोगीनि वै तेषां छन्नान्यस्तमितानि च ।
दृष्टं सर्वं प्राकृतकमिदं सर्वत्र पश्य वै ।
तस्माद्यथागतं राजन्यथारुचि नृणां भवेत् । [145]
भीष्म उवाच ।
अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तं शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
ब्राह्मणानां समूहे तु यदुवाच सुवर्चला ।
देवलस्य सुता विद्वन्सर्वलक्षणशोभिता ।
कन्या सुवर्चला नाम योगभावितचेतना ।
हेतुना केन जाता सा निर्द्वंद्वा नष्टसंशया । [150]
साब्रवीत्पितरं विप्रं वरान्वेषणतत्परा ।
अन्धाय मां महाप्राज्ञ देहि वीक्ष्य सुलोचनम् ।
एवं स च पितः शश्वन्मयेदं [प्रार्थितं] मुने ।
पितोवाच ।
न शक्यं प्रार्थितुं वत्से त्वयाद्य प्रतिभाति मे ।
अन्धतानन्धता चेति विचारो मम जायते । [155]
उन्मत्तेव सुते वाक्यं भाषसे पृथुलोचने ।
कन्योवाच ।
नाहमुन्मत्तभूताद्य बुद्धिपूर्वं ब्रवीमि ते ।
विद्धि वै तादृशं लोके स मां भजति वेदवित् ।
यान्यांस्त्वं मन्यसे दातुं मां द्विजोत्तम तानिह ।
आनयान्यान्महाभाग ह्यहं द्रक्ष्यामि तेषु तम् । [160]
तथेति चोक्त्वा तां विप्रः प्रेक्षयामास शिष्यकान् ।
ऋषेः प्रभावं दृष्ट्वा ते कन्यायाश्च द्विजोत्तमाः ।
अनेकमुनयो राजन्संप्राप्ता देवलाश्रमम् ।
तानागतानथाभ्यर्च्य कन्यामाह पिता महान् ।
यदीच्छसि वरं भद्रे तं विप्रं वरय स्वयम् । [165]
तथेति चोक्त्वा कल्याणी तप्तहेमनिभानना ।
करसंमितमध्याङ्गी वाक्यमाह तपोधनाः ।
यद्यस्ति संमतो विप्रो ह्यन्धोऽनन्धः स मे वरः ।
नोचुर्विप्रा महाभागां प्रतिवाक्यं ययुश्च ते ।
कन्या च तिष्ठतामत्र पितुर्वेश्मनि भारत । [170]
श्वेतकेतुः कहालस्य श्यालः परमधर्मवित् ।
श्रुत्वा ब्रह्मा तदागम्य कन्यामाह महीपते ।
सोऽहं भद्रे समावृत्तस्त्वयोक्तो यः पुरा द्विजः ।
विशालनयनं विद्धि मामन्धोऽहं वृणीष्व माम् ।
सुवर्चलोवाच ।
कथं विशालनेत्रोऽसि कथं वा त्वमलोचनः । [175]
ब्रूहि पश्चादहं विद्वन्परीक्षे त्वां द्विजोत्तम ।
द्विज उवाच ।
प्रतियोगीनि नामानि छन्नान्यस्तमितानि च ।
शब्दे स्पर्शे तथा रूपे रसे गन्धे सहेतुकम् ।
न मे प्रवर्तते चेतो न प्रत्यक्षं हि तेषु मे ।
अलोचनोऽहं तस्माद्धि न गतिर्विद्यते यतः । [180]
येन पश्यति सुश्रोणि भाषते स्पृशते पुनः ।
भुज्यते घ्रायते नित्यं शृणोति मनुते तथा ।
तच्चक्षुर्विद्यते मह्यं येन पश्यति वै स्फुटम् ।
सुलोचनोऽहं भद्रे वै पृच्छ वा किं वदामि ते ।
सर्वमस्मिन्न मेऽविद्या विद्धान्हि परमार्थतः । [185]
सा विशुद्धा ततो भूत्वा श्वेतकेतुं महामुनिम् ।
प्रणम्य पूजयामास तां भार्यां स च लब्धवान् ।
वैराग्यसंयुता कन्या तादृशं पतिमुत्तमम् ।
प्राप्ता राजन्महाप्राज्ञ तस्मादर्थः पृथक्पृथक् ।
एतत्ते कथितं राजन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । [190]

Colophon.

21

After 12. 215. 35, Kumbh. ed. Cv. ins.:

नैवान्तरं विजानाति श्रुत्वा गुरुमुखात्ततः ।
वाक्यं वाक्यार्थविज्ञानमालोक्य मनसा यतिः ।
विवेकप्रत्ययापन्नमात्मानमनुपश्यति ।
विरज्यति ततो भीत्या परमेश्वरमृच्छति ।
त्रातारं सर्वदुःखानां तत्सुखान्वेषणं यथा । [5]
करोति सद्भिः संसर्गमलं सन्तः सुखाय वै ।
सतां सकाशादाज्ञाय मार्गं लक्षणवत्तया ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः परमात्मानमृच्छति ।
विषयेच्छाकृतो धर्म[र्मैः] सरजस्को भयावहः ।
धर्महानिमवाप्नोति क्रमात्तेन नरः पुनः । [10]
भक्तिहीनो भवत्येव परमात्मनि चाच्युत ।
वाचके वापि च स्थानं न हन्त्येव विमोचितः ।
साक्ष्ये(sic) चास्य रतिर्नित्यं संसारे च रतिर्भवेत् ।

ed. om. the ref. — Kumbh. ed. om. line 177. — (L. 177) ❀ Cv: छन्नानि, निगूढार्थानि, गुह्यभाषाप्रोक्तानि । अस्तमितानि, बाल्युवस्थविरादिनामानि, उत्तरोत्तरदशायां पूर्वपूर्वनाम्नः ह्यस्तमितत्वात् । — (L. 185) ❀ Cv: अस्मिन्परमात्मनि सर्वं जगदस्ति । मे अविद्या, अहंममतारूपा, नास्ति । ❀ — Colophon. *Adhy. name:* सुवर्चलाख्यान; cf. Appendix I, No. 19, lines 43-260.

तस्य नित्यमविज्ञानादात्मा चैव न सिध्यति ।
उन्मत्तवृत्तिर्भवति क्रमादेवं प्रवर्तते । [15]
आशौचं वर्धते नित्यं न शाम्यति कथंचन ।
विषये चान्वितस्यास्य मोक्षवाञ्छा न जायते ।
हेत्वाभासेषु संलीनः स्तौति वैषयिकान्गुणान् ।
न शास्त्राणि शृणोत्येव मानदर्पसमन्वितः ।
स्वतःसिद्धं न भोगस्थं स्वतःसिद्धं न वेत्ति च । [20]
चिद्रूपधारणं चैव परं वस्तु अथाव्ययम् ।
नानायोनिगतस्तेन भ्राम्यमाणः स्वकर्मभिः ।
तीर्णपारं न जानाति महामोहसमन्वितः ।
आचार्यसंश्रयाद्विद्याद्भिर्नयं समुपागतः ।
अनुकूलेषु धर्मेषु चिनोत्येनं ततस्ततः । [25]
आचार्य इति च ख्यातस्तेनासौ बलवृत्रहन् ।
नियतेनैव सद्भावस्तेन जन्मान्तरादिषु ।
कर्मसंचयतूलौघः क्षिप्यते ज्ञानवायुना ।
एवं युक्तसमाचारः संसारविनिवर्तकः ।
अनुकूलवृत्तिं सततं छिनत्त्येव भृगुर्यथा । [30]
येन चायं समापन्नो वैतृष्ण्यं नाधिगच्छति ।
अभ्यन्तरः स्मृतः शक्र तत्साम्यं परिवर्जयेत् ।
प्रथमं तत्कृतेनैव कर्मणा परिमृ[ग]च्छति ।
द्वितीयं स्वप्नयोगं च कर्मणा परिगच्छति ।
एतैरक्षैः समापन्नः प्रत्यक्षोऽसौ समास्थितः । [35]
सुषुप्त्याख्यस्तुरीयोऽसौ न च ह्यावरणान्वितः ।
लोकवृत्त्या तमीशानं यजन्मुद्धन्यमी भवेत् ।
आत्मन्यायासयोगेन निष्क्रियः स परात्परम् ।
आयामे तां विजानाति मायैषा परमात्मनः ।
प्रातिभासिकसामान्याद्बुद्धेर्या संविदात्मिका । [40]
स्फुलिङ्गसत्त्वसदृशादग्निभावो यथा भवेत् ।
शिशूनामेवमज्ञानामात्मभावोऽन्यथा स्मृतः ।
साध्येऽप्यवस्तुभूताख्ये मित्रामित्रादयः कुतः ।
तदभावे तु शोकाद्या न वर्तन्ते सुरेश्वर ।
एवं बुध्यस्व भगवन्समबुद्धिं समन्वियात् । [45]
उपायमेतदाख्यातं मा वक्रं गच्छ देवप ।
ज्ञानेन पश्यते कर्म ज्ञानिनां न प्रवर्तकम् ।
यावदारब्धमस्येह तावन्नैवोपशाम्यति ।
तदन्ते तं प्रयात्येव न विद्वानिति मे मतिः ।
यदस्य वाचकं वक्ष्ये तस्मादेतद्भवेत्सदा । [50]
तेन तेन च भावेन अपायं तत्र पश्यति ।
स्थानभेदेषु वागेषा तालुसंस्था यथा तथा ।
तद्वद्बुद्धिगता ह्यर्था बुद्धिमात्मगतं सदा ।
समस्तसंकल्पविशेषमुक्तं
परं पराणां परमं महात्मा । [55]
त्र्यन्तविद्भिः परिगीयतेऽसौ
विष्णुर्विभुर्वास्ति गुणो न नित्यम् ।
वर्णेषु लोकेषु विशेषणेषु
स वासुदेवो वसनान्महात्मा ।
गुणानुरूपं स च कर्मरूपं [60]
ददाति सर्वस्य समस्तरूपम् ।
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
भक्त्या च धृत्या स समाहितात्मा
ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह । [65]
वदन्ति तन्मे भगवान्ददौ स
स एव शेषं मघवान्महात्मा ।
एवं ममोपायमवेहि शक्र
तस्माल्लोको नास्ति मह्यं सदैव ।

22

After 12. 221. 57, Kumbh. ed. Cv ins.:

बालानां प्रेक्षमाणानां भक्तान्यश्नन्ति मोहिताः ।
एको दासो भवेत्तेषां तेषां दासीद्वयं तथा ।
त्रिगवा दानवाः केचिच्चतुरोजास्तथापरे ।
षडश्वाः सप्तमातङ्गाः पञ्चमाहिषिकाः परे ।

21

(L. 21) Kumbh. ed. परं सृष्टिम् (for परं वस्तु). —(L. 30) ❀ Cv: छिनत्त्येव भृगुर्यथा, भृगुर्यथा शापेनाग्निं नाशितवांस्तथा ज्ञानी भवाग्निं छिनत्ति। ❀ —(L. 31) Kumbh. ed. समापन्नं; Cv (gloss: सम्यगापदं प्राप्तः, अयं जीवः) °पन्नो (as above). —(L. 32) ❀ Cv: अभ्यन्तरः, अन्तर्यामी नारायणः। —(L. 35–36) ❀ Cv: समापन्नः, सम्यग्ज्ञातः। सुषुप्त्याख्यः, सुषुप्तिम् अ', सम्यक्ख्यापयति ज्ञापयतीति सुषुप्त्याख्यः। आवरणावृतः, अज्ञानावृतः। ❀ —(L. 38) Kumbh. ed. निष्क्रियं. —(L. 40–41) ❀ Cv: प्रातिभासिकं प्रतिभासयोग्यं वस्तु, तत्सामान्यात् साम्यात्, बुद्धेर्या संविदात्मका अवस्था भवेत्। स्फुलिङ्गसत्त्वसदृशात्तृणादेरग्निभावः यथा भवेत्। ❀ —(L. 42) ❀ Cv: अन्यथा, अनात्मया स्थितेषु देहादिषु आत्मभावो भवति। ❀ —(L. 50) ❀ Cv: वाचकं, कृष्णरामादिनाम्नां वाचकं यदिन्द्रियम्। ❀ Kumbh. ed. संसरे तद्भवेत्तदा (for the post. half). —(L. 62–63) ± Kaṭha Up. II. 3. 9; Śvet. Up. 4. 20.

रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेवाविवर्जिता । [5]
अन्तर्दशाहे चाश्नन्ति गवां क्षीरं विचेतनाः ।
क्रमदोहं न कुर्वन्ति वत्सस्तन्यानि भुञ्जते ।
अनाथां कृपणां भार्यां घ्नन्ति नित्यं शपन्ति च ।
शूद्रान्नपुष्टा विप्रास्तु निर्लज्जाश्च भवन्त्युत ।
संकीर्णानि च धान्यानि नात्यवेक्षत्कुटुम्बिनी । [10]
मार्जारकुक्कुटश्वानैः क्रीडां कुर्वन्ति मानवाः ।
गृहे कण्टकिनो वृक्षास्तथा निष्पाव[? ष्पर्ण]वल्लरी ।
यज्ञियाश्च तथा वृक्ष्यास्तेषामासन्दुरात्मनाम् ।
कूपस्नानरता नित्यं पर्वमैथुनगामिनः ।
तिलानश्नन्ति रात्रौ च तैलाभ्यक्ताश्च शेरते । [15]
विभीतककरञ्जानां छायामूलनिवासिनः ।
करवीरं च ते पुष्पं धारयन्ति च मोहिताः ।
पद्मबीजानि खादन्ति पुष्पं जिघ्रन्ति मोहिताः ।
न मोक्ष्यन्ति तथा नित्यं दैत्याः कालेन मोहिताः ।
निन्दन्ति स्तवनं विष्णोस्तस्य नित्यद्विषो जनाः । [20]
होमधूमो न तत्रासीद्वेदघोषस्तथैव च ।
यज्ञाश्च न प्रवर्तन्ते यथापूर्वं गृहे गृहे ।
शिष्याचार्यक्रमो नासीत्पुत्रैरात्मपितुः पिता ।
विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं हित्वा पाषण्डमाश्रिताः ।
हव्यकव्यविहीनाश्च ज्ञानाध्ययनवर्जिताः । [25]
देवस्वादानरुचयो ब्रह्मस्वरुचयस्तथा ।
स्तुतिमङ्गलहीनानि देवस्थानानि सर्वशः ।

23

After 12. 221. 94, Kumbh. ed. ins.:

संस्मृत्य बुद्धीन्द्रियगोचरातिगं
स्वगोचरे सर्वकृतालयं तम् ।
हरिं महापापहरं जनास्ते
संस्मृत्य संपूज्य विधूतपापाः ।
यमैश्च नित्यं नियमैश्च संयता- [5]
स्तत्त्वं च विष्णोः परिपश्यमानाः ।
देवानुसारेण विमुक्तियोगं
ते गाहमानाः परमाप्नुवन्ति ।
एवं राजेन्द्र सततं जपहोमपरायणः ।
वासुदेवपरो नित्यं ज्ञानध्यानपरायणः । [10]
दानधर्मरतिर्नित्यं प्रजास्त्वं परिपालय ।
वासुदेवपरो नित्यं ज्ञानध्यानपरायणान् ।
विशेषेणार्चयेथास्त्वं सततं पर्युपास्व च ।

24

After 12. 222. 24, Kumbh. ed. Cv. ins.:

एतच्छ्रुत्वा मुनेस्तस्य वचनं देवलस्तथा ।
तदधीनोऽभवच्छिष्यः सर्वद्वंद्वविनिष्ठितः ।
अथान्यत्तु पुरा वृत्तं जैगीषव्यस्य धीमतः ।
शृणु राजन्नवहितः सर्वज्ञानसमन्वितः ।
यमाहुः सर्वलोकेशं सर्वलोकनमस्कृतम् । [5]
अष्टमूर्तिं जगन्मूर्तिमिष्टसंधिविभूषितम् ।
यं प्राप्ता न विषीदन्ति न शोचन्त्युद्विजन्ति च ।
यस्य स्वाभाविकी शक्तिरिदं विश्वं चराचरम् ।
याति सृजति सर्वात्मा स देवः परमेश्वरः ।
मेरोरुत्तरपूर्वे तु सर्वरत्नविभूषिते । [10]
अचिन्त्ये विमले स्थाने सर्वर्तुकुसुमान्विते ।
वृक्षैश्च शोभते नित्यं दिव्यवायुसमीरिते ।
नानाभूतगणैर्युक्तः सर्वदेवनमस्कृतः ।
तत्र विद्याधरगणा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
लोकपालाः समुद्राश्च नद्यः शैलाः सरांसि च । [15]
ऋषयो वालखिल्याश्च यज्ञाः स्तोभाह्वयास्तथा ।
उपासांचक्रिरे देवं प्रजानां पतयस्तथा ।
तत्र रुद्रो महादेवो देव्या चैव सहोमया ।
आस्ते वृषध्वजः श्रीमान्सोमसूर्याग्निलोचनः ।
तत्रैवं देवमालोक्य देवी धात्री विभावरी । [20]
उमा देवी परेशानमपृच्छद्विनयान्विता ।
अर्थः कोऽस्यार्थशक्तिः का भगवन्ब्रूहि मेऽर्थितः ।
तयैवं परिपृष्टोऽसौ प्राह देवो महेश्वरः ।
अर्थोऽहमर्थशक्तिस्त्वं भोक्ताहं भोज्यमेव च ।
रूपं विद्धि महाभागे प्रकृतिस्त्वं परो ह्यहम् । [25]
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा ह्यहं यज्ञस्तथैव च ।
आवयोर्न च भेदोऽस्ति परमार्थस्ततोऽबले ।
तथापि विद्यते भेदं किं मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवमुक्ता ततः प्राह ह्यधिकं ह्येतयोर्वद ।
श्रेष्ठं वेद महादेव नम इत्येव भामिनी । [30]

22

(L. 13) Kumbh. ed. वृक्षास्; Cv (gloss: छेद्यास्) वृक्ष्यास् (as above).

24

(L. 29) ❀ Cv: एतयोः, अर्थार्थशक्त्योर्मध्ये । ❀ — (L. 33) ❀ Cv: आपरा, परमात्मा नारायणो यावत्पर्यन्तं तिष्ठति

तदन्तरे स्थितो विद्वान्वसुरूपो महामुनिः ।
जैगीषव्यः स्मयन्प्राह ह्यर्थ इत्येव नादयन् ।
श्रेष्ठोऽन्योऽस्मान्महीपिण्डा तल्लीना शक्तिरापरा ।
मुद्रिकादिविशेषेण विस्तृता संभृतेति च ।
तच्छ्रुत्वा वचनं देवी कोऽसावित्यब्रवीद्रुषा । [35]
वाक्यमस्माद्य संभङ्क्त्वा प्रोक्तवानिति शंकरम् ।
तच्छ्रुत्वा निर्गतो धीमानाश्रमं स्वं महामुनिः ।
स्थानात्स्वर्गगणे विद्वान्योगैश्वर्यसमन्वितः ।
ततः प्रहस्य भगवान्सर्वपापहरो हरः ।
प्राह देवीं प्रशान्तात्मा जैगीषव्यो महामुनिः । [40]
भक्तो मम सखा चैव शिष्यश्चात्र महामुनिः ।
जैगीषव्य इति ख्यातः प्रोक्त्वासौ निर्गतः शुभे ।
तच्छ्रुत्वा साथ संक्रुद्धा न न्याय्यं तेन वै कृतम् ।
विकृताहं त्वया देव मुनिना च तथा कृता ।
अतज्ज्ञादथ देवेश मध्ये प्राप्तं न तच्छ्रुतम् । [45]
तच्छ्रुत्वा भगवानाह महादेवः पिनाकभृत् ।
निरपेक्षो मुनिर्योगी मामुपाश्रित्य संस्थितः ।
निर्द्वंद्वः सततं धीमान्समरूपस्वभाववत् ।
तस्मात्क्षमस्व तं देवि रक्षितव्यस्त्वया च सः ।
इत्युक्ता प्राह सा देवी मुनेस्तस्य महात्मनः । [50]
निराशत्वमहं द्रष्टुमिच्छाम्यन्तकनाशन ।
तथेतिं चोक्त्वा तां देवो वृषमारुह्य सत्वरम् ।
देवगन्धर्वसंघैश्च स्तूयमानो जगत्पतिः ।
अजरामरशुद्धात्मा यत्रास्ते स महामुनिः ।
इतस्ततः समाहृत्य वीरसंघैर्महायशाः । [55]
देहप्रावरणार्थं वै संसरन्स तदा मुनिः ।
प्रत्युद्गम्य महादेवं यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
पुनः स पूर्ववत्कन्थां सूच्या सूत्रेण सूचयत् ।
तमाह भगवाञ्शंभुः किं प्रदास्यामि ते मुने ।
वृणीष्व मत्तः सर्वं त्वं जैगीषव्य यदीच्छसि । [60]
नावलोकयमानस्तु देवदेवं महामुनिम् ।
अनवाप्तं न पश्यामि त्वत्तो गोवृषभध्वज ।
कृतार्थः परिपूर्णोऽहं यत्ते कार्यं तु गम्यताम् ।
प्रहसंस्तु पुनः शर्वो वृणीष्वेति तमब्रवीत् ।
अवश्यं हि वरो मत्तः श्राव्यं वरमनुत्तमम् । [65]
जैगीषव्यस्तमाहेदं श्रोतव्यं च त्वया मम ।
सूचीमनु महादेव सूत्रं समनुगच्छतः[तु] ।
ततः प्रहस्य भगवान्गौरीमालोक्य शंकरः ।
स्वस्थानं प्रययौ हृष्टः सर्वदेवनमस्कृतः ।
एतत्ते कथितं राजन्यस्मात्त्वं परिपृच्छसि । [70]
निर्द्वंद्वा योगिनो नित्याः सर्वशस्ते स्वयंभुवः ।

Colophon.

25

After 12. 223. 23, Kumbh. ed. Cv ins.:

इत्युक्तः संप्रहस्यैनमुग्रसेनो गतो गृहात् ।
आस्ते कृष्णस्तथैकान्ते पर्यङ्के रत्नभूषिते ।
कदाचित्तत्र भगवान्प्रविवेश महामुनिः ।
तमभ्यर्च्य यथान्यायं तूष्णीमास्ते जनार्दनः ।
तं खिन्नमिव संलक्ष्य केशवं वाक्यमब्रवीत् । [5]
किमिदं केशव तव वैमनस्यं जनार्दन ।
अभूतपूर्वं गोविन्द तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

श्रीवासुदेव उवाच ।

नासुहृत्परमं मेऽद्य नापदोऽर्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।
स त्वं सुहृच्च विद्वांश्च जितात्मा श्रोतुमर्हसि । [10]
अप्येतद्धृदि यद्दुःखं तद्भवाञ्श्रोतुमर्हति ।
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां च करोम्यहम् ।
द्विषन्ति सततं क्रुद्धा ज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ।
दिव्या अपि तथा भोगा दत्तास्तेषां मया पृथक् ।
तथापि च द्विषन्तो मां वर्तन्ते च परस्परम् । [15]

नारद उवाच ।

अनायसेन शस्त्रेण परिमृज्यानुमृज्य च ।
जिह्वामुद्धर चैतेषां न वक्ष्यन्ति ततः परम् ।

तावत्पर्यन्तं विद्यमाना । तल्लीना, प्रलयेऽपि पत्या सह स्थिता लक्ष्मीः । प्रलयेऽपि विद्यमानस्य वेदस्यार्थो नारायण एव, अर्थशक्तिस्तु श्रीरेव । शुवयोस्तु प्रलये निद्रितत्वात् नार्थत्वं नाप्यर्थशक्तित्वम् । अतो विप्रलम्भार्थं कथितं शिववाक्यं भवद्भिर्न विश्वसनीयमिति भावः । ❀ —(L. 34) ❀ Cv: मुद्रिकादिविशेषेण, मुद्रिकाभरणादिभगवदाभरणरूपेण विस्तृता । संभृता, सं, सम्यक्, वक्षसि भृता, लक्ष्मीरिति पूर्वेणान्वयः । ❀ —(L. 44) ❀ Cv: विकृता, विशिष्टीकृता । तथा [अ]कृता, व्यर्थीकृता । ❀ —(L. 54) ❀ Cv: अजरामरशुद्धात्मा, अजरामरे, नारायणे शुद्धः आत्मा चित्तं यस्य सः । ❀ — Colophon. *Adhy. name:* असितजैगीषव्यसंवादः.

25

(L. 12) cf. 12. 82. 5^{ab}. ❀ Cv ऐश्वर्यवादेन, ईश्वरोऽधि-

भगवानुवाच ।

अनायसं कथं विन्द्यां शस्त्रं मुनिवरोत्तम ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां ब्रूहि तन्मे यथातथम् ।

नारद उवाच ।

गोहिरण्यं च वासांसि रत्नाद्यं यद्धनं बहु । [20]
आस्ये प्रक्षिप चैतेषां शस्त्रमेतदनायसम् ।
सुहृत्संबन्धिमित्राणां गुरूणां स्वजनस्य च ।
आख्यातं शस्त्रमेतद्धि तेन छिन्धि पुनः पुनः ।
तवैश्वर्यप्रदानानि श्लाघ्यमेषां वचांसि च ।
समर्थं त्वामभिज्ञाय प्रवदन्ति च ते नराः । [25]

भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य भगवान्संपूज्य च महामुनिम् ।
तथाकरोन्महातेजा मुनिवाक्येन चोदितः ।
एवंप्रभावो ब्रह्मर्षिर्नारदो मुनिसत्तमः ।
पृष्टवानसि यन्मां त्वं तदुक्तं राजसत्तम ।
सर्वधर्महिते युक्ताः सत्यधर्मपरायणाः । [30]
लोकप्रियत्वं गच्छन्ति ज्ञानविज्ञानकोविदाः ।

Colophon.

26

After 12 224. 10., Kumbh. ed. Cv ins.:

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावत्कीर्तयाम्यहम् ।
शृणुष्वावहितो भूत्वा यथावृतमिदं जगत् ।
कार्यादि कारणान्तं यत्कार्यान्तं कारणादिकम् ।
ज्ञानं तदुभयं वित्त्वा सत्यं च परमं शुभम् ।
ब्रह्मेति चाभिविख्यातं तद्वै पश्यन्ति सूरयः । [5]
ब्रह्म तेजोमयं भूतं भूतकारणमद्भुतम् ।
आसीदादौ ततस्त्वाहुः प्राधान्यमिति तद्विदः ।
त्रिगुणां तां महामायां वैष्णवीं प्रकृतिं विदुः ।
तदीदृशमनाद्यन्तमव्यक्तमजरं ध्रुवम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे विकृतं च तत् । [10]
तद्वै प्रधानमुद्दिष्टं त्रिसूक्ष्मं त्रिगुणात्मकम् ।
सम्यग्योगगुणं स्वस्थं तदिच्छाक्षोभितं महत् ।
शक्तित्रयात्मिका तस्य प्रकृतिः कारणात्मिका ।
अस्वतन्त्रा च सततं विदधिष्ठानसंयुता ।
स्वभावाख्यं समापन्ना मोहविग्रहधारिणी । [15]
विविधस्यास्य जीवस्य भोगार्थं समुपागता ।
यथा संनिधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनस्तद्वदशेषस्य परात्पर इति स्मृतः ।
सृष्ट्वा प्रविश्य तत्तस्मिन्क्षोभयामास विष्ठितः ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् । [20]
प्रधानतत्त्वादुद्भूतो महत्त्वाच्च महान्स्मृतः ।
प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महत्तत्त्वं समावृणोत् ।
कालात्मनाभिभूतं तत्कालोंऽशः परमात्मनः ।
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा स एव इति गीयते ।
त्रिगुणोऽसौ महाज्ञातः प्रधान इति वै श्रुतिः । [25]
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधात्मकः ।
त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ।
तामसोऽसावहंकारो भूतादिरिति संज्ञितः ।
भूतानामादिभूतत्वाद्भ्रकाहिस्तामसः स्मृतः ।
भूतादिः स विकुर्वाणः शिष्टं तन्मात्रकं ततः । [30]
ससर्ज शब्दं तन्मात्रमाकाशं शब्दलक्षणम् ।
शब्दलक्षणमाकाशं शब्दतन्मात्रमावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।
शब्दमात्रं तदाकाशं स्पर्शमात्रं समावृणोत् ।
ससर्ज वायुस्तेनासौ पीड्यमान इति श्रुतिः । [35]
स्पर्शमात्रं तदा वायू रूपमात्रं समावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु ससर्जाग्निमिति श्रुतिः ।
रूपमात्रं ततो वह्निं समुत्सृज्य समावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु रसमात्रं ससर्ज ह ।
रूपमात्रगतं तेजो रसमात्रं समावृणोत् । [40]
तेन संपीड्यमानस्तु ससर्जाम्भ इति श्रुतिः ।
रसमात्रात्मकं भूयो रसं तन्मात्रमावृणोत् ।
तेन संपीड्यमानस्तु गन्धं तन्मात्रकं ततः ।
ससर्ज गन्धं तन्मात्रमावृणोत्करकं तथा ।
तेन संपीड्यमानस्तु काठिन्यं च ससर्ज ह । [45]
पृथिवी जायते तस्माद्गन्धतन्मात्रजास्तथा ।
अम्मयं सर्वमेवेदमापस्तस्तम्भिरे पुनः ।

पतिः, तस्य भावः ऐश्वर्यं, तस्य वादेन । ❀ — Colophon. *Adhy. name:* कृष्णनारदसंवादः (cf. 12. 82).

26

(L. 4) ❀ Cv: वित्त्वा, विदित्वा । ❀ — (L. 10) Kumbh. ed. वैकृतं; Cv (gloss: कार्याकारेण परिणतम्) विकृतं (as above). — (L. 11) ❀ Cv: त्रिसूक्ष्मं, श्रीभूर्दुर्गात्मिका देव्यस्त्रिविधाणुना महिमानिन्यो यस्य तत् त्रिसूक्ष्मम् । ❀ — (L. 32) ❀ Cv: शब्द एव लक्षणं यस्य तदाकाशं स्वोपादानीभूतशब्दतन्मात्रमावृणोत्, तेनाविनाभूतं स्थितमित्यर्थः । ❀ — (L. 44) ❀ Cv: करकं, जलमयोपलं — वर्षोपलस्तु करक

भूतानीमानि जातानि पृथिव्यादीनि वै श्रुतिः ।
भूतानां मूर्तिरेवैषामन्नं चैषां मता बुधैः ।
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तन्मात्रा इति ते स्मृताः । [50]
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
एषामुद्वर्तकः कालो नानाभेदवदास्थितः ।
परमात्मा च भूतात्मा गुणभेदेन संस्थितः ।
एक एव त्रिधा भिन्नः करोति विविधाः क्रियाः । [55]
ब्रह्मा सृजति भूतानि पाति नारायणोऽव्ययः ।
रुद्रो हन्ति जगन्मूर्तिः काल एव क्रियाबुधः ।
कालोऽपि तन्मयोऽचिन्त्यस्त्रिगुणात्मा सनातनः ।
अव्यक्तोऽसावचिन्त्योऽसौ वर्तते भिन्नलक्षणः ।
कालात्मना त्विदं भिन्नमभिन्नं श्रूयते हि यत् । [60]

27

After 12. 241. 5ab, G2. 7 ins.:

जययुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके महीयते ।
अथ सत्वरमासाद्य रथमेवं युयुङ्क्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ।
सह्ययोधायनं कृत्स्ना वान्यतः प्रतिपद्यते ।
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्या यावन्त्यास्याः प्रसारणात् । [5]
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः ।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहंकारस्य बुद्धितः ।
अव्यक्तस्य यदैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते ।
व्यक्तमाश्चापि (sic) यस्यैते तथा युक्तेन योगतः ।
तथास्यं भवयुक्तस्य विधिमात्मनि पश्यतः । [10]
निर्मथ्यमानं सूक्ष्मात्मा रूपाणीमानि दर्शयेत् ।
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मं संश्रयते नभः ।
तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं तदप्युत ।
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ।
जलरूपमिवाकाशं तत्रैवात्मनि पश्यति । [15]
अपरं व्यतिक्रमेच्चापि वह्निरूपं प्रकाशते ।
तस्मिन्नुपरते वास्य वायव्यं सूक्ष्ममप्यथ ।
रूपं प्रकाशते तत्र पीतवर्णवदप्यजः ।
तस्मिन्नुपरते रूपमाकाशस्य प्रकाशते ।
ऊष्मा सवर्णरूपं तत्तस्य रूपं प्रकाशते । [20]
तस्मिन्नुपरते वास्य बुद्धिरूपं प्रकाशते ।
सुशुक्लं चेतसः सम्यगव्यक्ते ब्राह्मणस्य वै ।
एतेष्वपीह जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरेषा विधीयते ।
प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजति प्रजाः । [25]
वर्णतो गृह्यते वाप्सु नायं पिबति चाशयाः ।
स्राचास्य(sic) तेजसा रूपं दह्यते शाम्यते तथा ।
अङ्गुल्याङ्गुष्ठमात्रेण वस्तपाटेनवत्तथा (sic) ।
पृथिवीं कम्पयन्त्येते गुणापायादिति स्मृतः ।
आकाशभूतश्चाकाशे स्वर्णत्वान्न च दृश्यते । [30]
अहंकारस्य विजये पञ्च ते स्युर्वशानुगाः ।
षण्णामात्मनि बुद्धौ तु नितायं (sic) प्रभवत्युत ।
निर्दोषप्रभवा ह्येषा कृत्स्ना समभिवर्तते ।
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ।
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः । [35]
तत्रासन्नमयीं व्याख्यां शृणु त्वं विस्तरेण वै ।
तथा व्यक्तमयीं चैव व्याख्यां पूर्वं निबोध मे ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषांस्तत्र मे शृणु ।
प्रोक्तं तद्व्यर्थमित्येव जायते वर्तते च यत् । [40]
जीवते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ।
विपरीतमतो यत्तदव्यक्तं समुदाहृतम् ।
पापात्मानौ च देवेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ ।
चतुर्लक्षणजन्तुर्यश्चतुर्वर्गः प्रचक्षते ।
व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धिरथेतरत् । [45]
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमव्यक्तदर्शनम् ।
द्वावात्मानौ च देवेषु विषयेषु च राजतः ।
विषयान्प्रतिसंहारः सालोकं सिद्धिलक्षणम् ।
निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नात्मता भवतो गिरः । [50]
आक्रुष्टस्ताडितश्चापि मैत्रं ध्यायति नाशुभम् ।
वाङ्मनःकायदण्डानां त्रयाणां च निवर्तकम् ।
समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्माणमतिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छन्यात्रामात्रव्यवस्थितः ।
अलोलुपोऽप्यथो दान्तो नाकृतिर्न निराकृतिः । [55]
नास्येन्द्रियमनःप्राणबुद्धयः सर्वसाक्षिणः ।

इत्यमरः (l. 11) ❀ —(L. 60) ❀ Cv: कालात्मना विष्णुना सह इदं मूर्तिचतुष्टयं भिन्नं, भिन्नकार्याय चतुर्धा अवतीर्णम् । अभिन्नं, एकीभूय स्थितं मूलरूपम् । ❀

27

(L. 2) G2 युयुक्षतः. — (L. 4) G7 कृत्वा (for कृत्स्ना). —(L. 29) G2 कंपयन्नेते. —(L. 37) G2 यथा (for तथा).

28

After 12. 274, N ($Ś_1$ missing: $K_{3.5}$ B_{1-5} Da_1. $_{a2}$ Dn_2 n_3 D_1 $G_{4.5}$ M_{1-4} absent) Kumbh. ed. ins.:

जनमेजय उवाच ।

प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।
विनाशमगमद्ब्रह्मन्हयमेधः प्रजापतेः ।
देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ।
प्रसादात्तस्य दक्षेण स यज्ञः संधितः कथम् ।
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् । [5]

वैशंपायन उवाच ।

पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत् ।
गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ।
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
ऋषिसंघैः परिवृतं दक्षं यज्ञभृतां वरम् ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः । [10]
सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ तुम्बुरुर्नारदस्तथा ।
विश्वावसुर्विश्वसेनो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः । [15]
इन्द्रेण सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ।
ऊष्मपाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा ।
ऋषयः पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ।

28

*** This passage is substantially the same as Vāyupurāṇa I. 30. 79ff. and Brahmapurāṇa adhy. 38–40. The variants from the Purāṇas are listed in the critical notes that follow, which register the *pāṭhabhedas* from the N recension.

B P ऋषयः (for जनमेजय उवाच). — (L. 1) $K_{1.3.4.7}$ $D_{4.5.7.9}$ वै(D_4 वे)वस्वतेंतरे काले (K_7 $D_{4.9}$ राजा; $D_{5.7}$ कस्माद्) (for the prior half). $K_{1.2.4}$ कस्य; K_7 $D_{4.5.7.9}$ दक्षः (for कथं). $K_{1.3.4.7}$ $D_{4.5.7.9}$ प्राचेतसो (for वैवस्वते). $K_{1.4}$ नृप; K_3 द्विज; K_7 $D_{4.9}$ स्म ह; $D_{5.7}$ स्म हि (for ऽन्तरे). — (L. 2) $K_{1.2}$ D_5 कस्माद्; K_4 कोशाद्; K_7 $D_{4.9}$ तस्य; V. P. सुत (for ब्रह्मन्). K_1 हयमेधाः (for °मेधः). K_1 प्रजापते; $B_{6.7.9}$ $Da_{3.a4}$ D_7 स तस्य हि (B_9 D_7 वै); Dn_4 Ds_1 प्रजायते (for °पतेः). D_5 हयमेधस्य तस्य हि (for the post. half). — After line 2, Kumbh. ed. ins.:

कथं स चाभवद्ब्रह्मन्हयमेधः प्रजापतेः ।

— (L. 3) K_7 D_9 मन्युकृते; V. P. मृत्युं कृतं (for मन्युकृतं). B. P. बुद्ध्वा (for मत्वा). B_8 (marg. as above) V. P. क्रुद्धं सर्वात्मकं प्रभुं (for the post. half). — B P. om. lines 4–7. — (L. 4) $K_{1.2.4.7}$ $D_{4.9}$ प्रसादमगमद्दक्षे ($K_{4.7}$ $D_{4.9}$ °त्तस्य); B_8 (marg. as above) V. P. कथं प्र(V. P. प्रा)सादयद्दक्षः (for the prior half). $K_{1.2.4}$ संहृतः; K_6 संनिमः; $Da_{3.a4}$ संधितं; $D_{5.7}$ V. P. साधितः; D_6 संश्रितः (for संधितः). — (L. 5) $K_{3.7}$ Bo $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ इच्छेयं; Da_3 lacuna; V. P. इच्छामस् (for इच्छामि). V. P. नो (for मे). — (L. 6) Da_4 यज्ञं (for दक्षो). D_5 दक्षम् (for यज्ञम्). K_6 D_7 V. P. आरभद् (for आहरत्). — (L. 7) Da_4 reads शुभे twice. V_1 -संघ- (for -सिद्ध-). — (L. 8) K_4 गंधर्वाप्सरसाकीर्णो; V. P. B. P. °कीर्णे (for the prior half). V_1 -लतान्विते; $Da_{3.a4}$ °कुले; V. P. B. P. °वृतं (for °वृते). — (L. 9) K_3 ऋषिसंगैः; Da_4 B. P. ऋषिसिद्धैः (for °संघैः). $K_{1.2.4.7}$ V_1 $D_{4.9}$ परिवृते (K_7 $D_{4.9}$ °तो) (for °तं). K_7 $D_{4.9}$ दक्षो; Dn_4 मोक्षं (for दक्षं). K_4 $Bo_{.8}$ Da_4 $Dn_{1.n4}$ D_8 $D_{2.3.6.8}$ धर्मभृतां (for यज्ञ°). K_7 $D_{4.9}$ वरः; D_6 lacuna (for वरम्). — (L. 10) K_7 V_1 $Bo_{.6-9}$ Da_3 Ds_1 V. P. अंतरीक्षे (for अन्तरिक्षे). V. P. वा (for the first च). Da_3 om. ये, K_1 Da_3 om. the second च. — (L. 11) $K_{1.2}$ चोपतस्थुः (for उपतस्थुः). — V. P. B. P. om. lines 12–14. — (L. 13) $K_{1.2}$ B_8 (marg.) हाहा हूहू च (for हाहा हूहूश्च). K_6 गंधर्वास्; D_4 गंधर्वस् (for °वौ). K_1 तुंबुरुं; K_6 $D_{4.9}$ तुंबरुर्; Da_4 °वरौ; Ds_1 तुंबुतुर् (for तुम्बुरुर्). K_6 D_9 तदा (for तथा). — D_5 om. (hapl.) line 14. D_7 om. (hapl.) lines 14–17. V_1 reads line 14 on marg. — (L. 14) K_3 [अ]प्सरसास् (for °रसस्). — D_5 om. (hapl.) lines 15–17. — (L. 15) B. P. साध्याः सर्वे मरुद्गणाः (for the post. half). — (L. 16) V. P. जिष्णुना; B. P. विष्णुना (for इन्द्रेण). B_8 (marg. as above) आहूता (for आगता). — (L. 17) $K_{6.7}$ Ds_1 D_8 उष्मपाः (Ds_1 °याः) (for ऊष्मपाः). B. P. धूमपाश् (for सोमपाश्). V_1 सर्वे (for चैव). Ds_1 धूम्रपा (for धूमपा). K_1 (both times) reads the post. half twice. V. P. आज्यपा धूमपास्तथा; B. P. आज्यपाः सोमपास्तथा (for the post. half). — (L. 18) V. P. अश्विनौ (for ऋषयः). $K_{3.4}$ ह्यागता; $D_{4.9}$ अनादि- (for आगता). — For line 18, B. P. subst.:

अश्विनौ मरुतश्चैव नानादेवगणैः सह ।

एते चान्ये च बहवो भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजोद्भिदजास्तथा । [20]
आहूता मन्त्रिताः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः ।
विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तान्दृष्ट्वा मन्युनाविष्टो दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।
नायं यज्ञो न वा धर्मो यत्र रुद्रो न इज्यते ।
वधबन्धं प्रपन्ना वै किं नु कालस्य पर्ययः । [25]
किं तु मोहान्न पश्यन्ति विनाशं पर्युपस्थितम् ।
उपस्थितं भयं घोरं न बुध्यन्ति महाध्वरे ।
इत्युक्त्वा स महायोगी पश्यति ध्यानचक्षुषा ।
स पश्यति महादेवं देवीं च वरदां शुभाम् ।
नारदं च महात्मानं दृष्ट्वा देव्याः समीपतः । [30]
संतोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ।
एकमन्त्रास्तु ते सर्वे येनेशो न निमन्त्रितः ।
तस्माद्देशादपक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ।
अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
त्रिपातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नोति मानवः । [35]
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
देवतानामृषीणां च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
आगतं पशुभर्तारं स्रष्टारं जगतः पतिम् ।

— V1 reads line 19 on marg. — (L. 19) D4 वान्ये (for चान्ये). K1.2.4 Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.8 V. P. भूतग्रामाश्च (for °ग्रामश्च). K1.2.4 Dn1.n4 D8 D2.8 चतुर्विधाः; V. P. B. P. तथैव च (for चतुर्विधः). — (L. 20) B7.8 स्वेदजा उद्भिजाश्च; B8 (marg.) सहजोद्भिदजास्; D6.7 स्वेदजोद्भिज्जजास्; V. P. °द्भिजकास् (for °जोद्भिदजास्). Bo Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 सहसा स्वेदजोद्भिजैः; B. P. तथैव स्वेदजोद्भिदः (for the post. half). — (L. 21) V. P. मंत्रतः (for मन्त्रिताः). B8 (marg. as above) चैव (for सर्वे). K2.4 मंत्रिभिः; Da4 पत्तिभिः; D4.9 पत्रिभिः; Ca (gloss: पत्निभिरिति छान्दसं ह्रस्वत्वम्) पत्निभिः (as above). — For line 21, B. P. subst.:

आगताः सत्रिणः सर्वे देवाः स्त्रीभिः सहर्षिभिः ।

— (L. 22) K7 D9 व्यराजंत; D6 विराजंत (for °जन्ते). D8 ग्रहाः (for [अ]ग्नयः). — (L. 23) V1 मन्युराविष्टो; B8 (marg. as above) Ds1 V. P. मन्युमा° (for मन्युना°). K1.2.6.7 B8 (marg.) Da3.a4 D4.5.7.9 दधीचो (for दधीचिर्). D9 (before corr.) आब्रवीत्; D9 (by corr.) अब्रवीत् (as above). — V. P. B. P. om. (hapl.) lines 24–33. Before 24, B8.9 B. P. ins. दधीच (B9 °चिर्) उवाच. — (L. 24) B7 धर्मो (for यज्ञो). B7 [अ]नंगो (for धर्मो). K1 यत्र रुद्रेण; K2 न च रुद्रो न; K7 D4.9 रुद्रो यत्र न (for यत्र रुद्रो न). K2 चेज्यते; B7 इष्यते; Da4 D7 युज्यते (for इज्यते). — (L. 25) K1.2.4.7 D4.9 वधकर्त्वं; Da4 वंधकर्त्वं; Ds1 वधं वधं (for वधबन्धं). K1.2.4.7 D4.9 प्रपन्नो; Da4 प्रसन्ना (for प्रप°). K6.7 B8 (marg.) Da4 D2.4.9 किं तु; V1 को नु (for किं नु). ❀ Ca: पर्ययः विपर्यासः । ❀ — (L. 26) K6.7 D9 किं नु (for किं तु). K1 B9 पर्युपास्थितं; B8 (marg.) प्रत्युप° (for पर्युप°). — (L. 27) D4 om. उपस्थितं. Da4 Dn1 D2.8 महा- (for भयं). K1.2.4 B8 (marg. as above) पश्यंति; K7 V1 D4 बुध्यंते; Ds1 बुध्यति; D9 बुध्येते (for बुध्यन्ति). D9 महीध्वरे (for महा°). — Before line 28, B8.9 ins. वैशंपायन उवाच. — (L. 28) Da4 इत्युक्ता (for °क्त्वा). K1 महायोगीं; D4 °यागी (for °योगी). K1 Dn4 पश्यंति; V1 B8 (marg.) पर्येति (for पश्यति). D5.7 ज्ञानचक्षुषा (for ध्यानच°). — (L. 29) K1 corrupt; K2.4 महायोगी (for °देवं). K7 D4.9 शिवां; D8 शुभं (for शुभाम्). — (L. 30) K4 V1 Bo Da3.a4 Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 तस्या (for दृष्ट्वा). — (L. 31) B8 (marg.) तोषं तु (for संतोषं). Da4 लेके (for लेभे). — (L. 32) K7 Da3.a4 एवंमंत्रास्तु (for एकमन्त्रास्तु). K1.2.4 D7 यैरीशो; K7 ये सर्वे; Bo.8 (marg.) येनासौ; D4 यतेशो (for येने°). — (L. 33) K2.7 V1 D4.5.7.9 अपाक्रम्य (for अपक्रम्य). K1.2.4.6.7 B6.7.9 Da3.a4 D4.9 दधीचो (for दधीचिर्). — Before line 34, B8 ins. दधीच उवाच; B9 B. P. दधीचिरु°. D2 om. lines 34–35. — (L. 34) B8 (orig.) Dn1.n4 D8 D3.6.8 Kumbh. ed. -पूजनाच्; D4 corrupt (for -पूजने). Ds1 पूजानां (for पूज्यानां). K2 पूजने; B8 (orig.) Dn1.n4 D8 D3.6.8 Kumbh. ed. [अ]पूजनात्; B9 [अ]पूजयन् (for [अ]पूजने). — V. P. om. lines 35–39. — (L. 35) K4.6 Bo.6 Dn1.n4 D8 D2–9 Kumbh. ed. Cap Cpp नृघातकसमं. ❀ Ca.p ब्रह्मवधसुरापानस्तेयानां (Ca: मिलितानां त्रयाणां) पातकानां तुल्यम् । ❀ K1.2 पूरुषः (for मानवः). — For line 35, B. P. subst.:

नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ।

— B. P. om. lines 36–39. — (L. 36) K4 चोक्तपूर्वं; Da4 क्रोध° (for नोक्त°). Dn4 वक्षे (for वक्ष्ये). — (L. 37) D8 om. सत्यं. — (L. 38) D3 स्वागतं (for आ°). K1.2 D4 पश्य; D9 पश्व- (for पशु-). Ds1 D4 जगतां; D7 च जगत्- (for जगतः). — (L. 39) K6 सर्वे तं (for सर्वेषां). K1.2.4.7 B8 (marg.).9 Da3 D5–7

अध्वरे ह्यग्रभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुम् ।

दक्ष उवाच ।

सन्ति नो बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः । [40]
एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ।

दधीचिरुवाच ।

सर्वेषामेकमन्त्रोऽयं येनेशो न निमन्त्रितः ।
यथाहं शंकरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतम् ।
तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ।

दक्ष उवाच ।

एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे [45]
हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतम् ।

विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं
प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एषः ।

देव्युवाच ।

किं नाम दानं नियमं तपो वा
कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य । [50]
लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
भागस्य चार्धमथ वा तृतीयम् ।

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणां भगवान्स्वपत्नीं
प्रहृष्टरूपः क्षुभितामुवाच ।
न वेत्सि मां देवि कृशोदराङ्गि [55]

पश्यतां (B8 Da2 D8 °तः) (for पश्यत). — After line 39, D5 D8 ins.:

लोकाध्यक्षं सुराध्यक्षं देवदेवं वृषाकपिम् ।
सर्वेषामन्तकर्तारं तं देवं पश्यत प्रभुम् ।
संहर्तारं च देवानां निर्मातारं तथैव च ।
सर्वेषामग्रभोक्तारं तं देवं पश्यत प्रभुम् ।

[D8 om. (hapl.) lines 1–2.]

— K2 om. lines 40–41. — (L. 40) K7 D9 वै; V. P. B. P. मे (for नो). V1 reads from रुद्राः up to महेश्वरम् (in line 41) on marg. — (L. 41) K1 (before corr.) एकादशावास्थगतां; K1 (by corr.) V1 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 V. P. °दशावस्थगता (K1 °गतं); K7 D4. 9 °दशस्थाः शतशो (D4 °शा) (for the prior half). V. P. B. P. नान्यं (for नाहं). B. P. विद्मो (for वेद्मि). B7 महेश्वरः (for °श्वरम्). K1. 2 दधीचः; D4. 9 देव्युवाच (for दधीचिरु°). — (L. 42) K4 V1 Bo. 8 (marg. as above) Da4 Dn1. n4 Ds2 D2–8 एव (for एक-). B7 -मंत्राणां; D4 -मंत्रायं (for -मन्त्रोऽयं). V. P. सर्वे निमंत्रिता देवा (for the prior half). V1 Da3 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. येनासौ न; V. P. येन ईशो; B. P. ममेशो न (for येनेशो न). — (L. 43) B8 (marg. also as above) तथाहं; Da4 यथा हि; D5. 7 यस्याहं (for यथाहं). K1 नाहं; K2 नायं; B8 (marg.) अन्यां; D5. 7 नान्यां; D9 lacuna (for नान्यं). D5. 7 देवतां (for दैवतम्). — (L. 44) K7 Da4 यथा; B8 (marg. also as above) तदा (for तथा). B8 यज्ञोयं (for विपुलो). K2 यज्ञो नायं; B8 विपुलो न (for यज्ञोऽयं न). D9 (by corr.) रुद्र (for दक्ष). — B. P. om. lines 45–48. — (L. 45) K1. 7 D4. 9 मखेशस्य; V. P. मखे शूर (for मखेशाय). D4 सुवर्णपात्र- (for °पात्रे). — (L. 46) K1. 2 समग्रं (for °स्तं). K4 D4. 9 -पूर्वं (for -पूतम्). — (L. 47) D4 om. from मस्य up to पति (in line 50). — Kumbh. ed. repeats line 48 after repetition of line 51. — (L. 48) K6 हरिर्; B6. 7. 9 हविर्; V. P. प्रभोर् (for प्रभुर्). B6 भुजं; D5. 7 विभुं; V. P. विभो (for विभुश्). K1. 2 V. P. ह्याहवनीय; K7 D9 यो ह°; B6 D5 वाह° (for चाह°). B9 D5. 7 शेषः; V. P. नित्यं (for एषः). Dn4 देवा ऊचुः (for देव्युवाच). — (L. 49) K7 D9 जप्यं (for दानं). K6 B6–8 Da3. a4 D5. 7 नियतं (for °मं). — (L. 50) K1 D2 गतिं; K2 गतिर् (for प°). K1. 2 D2 मया (for मम). — Kumbh. ed. reads line 51 twice. — (L. 51) Kumbh. ed. (second time) च तथैव सर्वं (for भगवानचिन्त्यो). — After the repetition of 51, Kumbh. ed. repeats line 48. — (L. 52) V. P. यज्ञस्य (for भागस्य). K1 D4. 9 वार्धम् (for चार्धम्). K6 B6. 7. 9 Da3. a4 D5. 7 त्वथ वा (for अथ वा). Bo. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. ह्यर्धं तथा भागमथो तृतीयं; B. P. यज्ञस्य चेंद्रायमरैर्विचित्रं (°भक्तं). — MSS. om. the ref.; B. P. ब्रह्मोवाच (for वैशंपायन उवाच). — (L. 53) K2. 6 V1 Bo. 9 Da4 Ds1 D5–7 स पत्नीं; K7 स्वपत्नी; V. P. अचिंत्यः; B. P. विचिंत्य (for स्वपत्नीं). — (L. 54) Ds1 प्रकृष्टरूपः; D5 प्रहृष्टभूतः; D7 °भीतः; V. P. B. P. पत्नीं प्रहृष्टः (for प्रहृष्टरूपः). D5 कुपिताम् (for क्षुभिताम्). — Before line 55, B. P. ins. महेश्वर उवाच. — (L. 55) K1. 2. 4 V1 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 9 मां (Da4 मा) यत्सु-; K6 मां यत्त्व-; B8 (marg) मां सु-; D5 यां यं तु; D7 यां यत्तु; V. P. देवेशि (for मां देवि). K1. 2. 4. 6 B7. 8 Da3. a4 D4. 9 कुचोदरांगि (for कृशोदराङ्गि). — (L. 56) K6 V1 B6–9 Da3. a4 D5. 7 त्वयि यन्; K7 D4. 9 त्वयि तन्; Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 वचनं (for

किं नाम युक्तं मयि यन्मखेशे ।
अहं हि जानामि विशालनेत्रे
ध्यानेन हीना न विदन्त्यसन्तः ।
तवाद्य मोहेन च सेन्द्रदेवा
लोकास्त्रयः सर्वत एव मूढाः । [60]
मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथंतरं सामगाश्चोपगान्ति ।
मां ब्राह्मणा ब्रह्मसत्रे यजन्ते
ममाध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागम् ।

देव्युवाच ।
सुप्राकृतोऽपि भगवन्सर्वः स्त्रीजनसंसदि । [65]
स्तौति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ।
भगवानुवाच ।
नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ।
यं स्रक्ष्यामि वरारोहे तवार्थे वरवर्णिनि ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भगवान्पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियाम् ।
सोऽसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं घोरं प्रहर्षणम् । [70]

मयि यन्). B8.9 मखे मे; D6 मखेशं; V. P. B. P. तवेदं (for मखेशे). — K1.2.4.6.7 V1 B6-9 Da3.a4 D4.5.7.9 transp. lines 57–58 and 59–60. — (L. 57) K2 तु; B6.8 Da3 Dn1.n4 D3 D2.3 5-7.9 Kumbh. ed. B. P. वि- (for हि). — (L. 58) K7 D4.9 ज्ञानेन (for ध्यानेन). V. P. सर्वं; B. P. सर्वे (for हीना). K2 न विचिंत्य; V1 न वदंति; B8 (marg.) विवदंति; V. P. हि वदंति; B. P. च विंदंति (for न विदन्ति). K2 V. P. B. P. संतः; D4 सतः; D5.7 [अ]सत्वाः (for [अ]सन्तः). — (L. 59) V. P. न वाद्य (for तवाद्य). B8 कोपेन (for मोहेन). K1.2 V1 B6-9 Da3.a4 D5.7 तु सेंद्र-; K7 D4.9 B. P. सहेंद्र-; V. P. महेंद्र- (for च सेन्द्र-). V. P. -देवो (for -देवा). —(L. 60) Dn4 लोकाः स्वयं (for लोकास्त्रयः). V. P. लोकत्रयं सर्वथा संप्रमूढं; B. P. लोकत्रयं सर्वमथो विनष्टं. — (L. 61) K1.2.4.7 D4.9 महाध्वरे (D4 °र-); B6 Da4 Dn1 Ds1 ममा° (for माम°). B. P. मामध्वरेशं नितरां स्तुवंति. — (L. 62) K7 B8 (marg. as above) D4.5.9 V. P. रथं(D5 °थां)-तरे (for रथंतरं). K4 D4 सामगश् (for °गाश्). K1.2.4 चोच्चरंति; K6 B7.9 D6 चोपगायंति (for °गान्ति). V1 B8 (marg.) V. P. B. P. साम गायंति गेयं (B. P. मह्यं) (for सामगाश्चोपगान्ति). — (L. 63) K1 B6.7.8 (marg.) मां ब्रह्मणा; K7 मा ब्रा°; B8 (marg. as above) गायंति मां (for मां ब्राह्मणा). B6 Dn1.n4 D3 D2.3.6.8 Kumbh. ed. ब्रह्मविदो; B7 °सूत्रेण; B8 (marg.) °मयं; B. P. °मंत्रैर् (for °सत्रे). K6.7 B6-9 Da3 D5.7 B. P. यजंति; D4.9 °तो (for यजन्ते). —(L. 64) K1 अध्वर्यवः; K2 ह्यध्व°; V1 corrupt; B8 (marg. as above) चाध्वर्यवः; D4.9 महाध्वर्यें; V. P. माध्वर्यवः (for ममाध्वर्यवः). K6 V1 B7 Da3 भागान् (for भागम्). — (L. 65) D7 सुप्राकृतोसि; V. P. अप्राकृतोपि (for सुप्राकृतोऽपि). B6.7 Dn1.n4 D3 D2.3.6.8 Kumbh. ed. पुरुषः; D5 V. P. भगवान् (for °वन्). B. P. विकत्थसे प्राकृतवद् (for the prior half). K1.2.4 B8 (marg.) Ds1 B. P. V. P. सर्वस्त्री-; B8 शर्वं स्त्री-; Dn4 सर्वत्र (for सर्वः स्त्री-). — (L. 66) K1 स्तौमि; B. P. स्तौषि (for स्तौति). K1.2 गर्वयते; K6 B7 गर्भायसे; K7 D4.9 वर्ध°; Da4 सर्वा°; V. P. गोपायते; B. P. गर्वायसे (for °यते). K6.7 Ds1 D4.9 V. P. वापि (for चापि). — (L. 67) K1.2 देवेश; K7 B6.7.9 D4.5.9 देवेशे (for °शि). K1.2.4 मां; V. P. त्वं (for मे). K1.2.4 वरवर्णिनि; D6 तत्सुमध्यमे; V. P. उपगच्छ च (for तनुमध्यमे). B. P. यथा त्वमनुगच्छसि (for the post. half). — (L. 68) K6 B6-8 Da3.a4 यत्स्रक्ष्यामि; K7 सिस्र°; Dn4 यं स्रक्षामि; Ds1 D4.9 B. P. संस्रक्ष्या°; D6 यं वक्ष्या° (for यं स्र°). V1 B6.8 Da3.a4 B. P. भागार्थे; B7 Dn1.n4 D3 D2.3.8 Kumbh. ed. B. P. यागार्थे; D5.7 तवाग्रे; D6 योगार्थे; V. P. भागार्थं (for तवार्थे). K1.2.4 तनुमध्यमे (for वरवर्णिनि). — MSS. om. the ref.; B. P. ब्रह्मोवाच (for वैशंपायन उवाच). — (L. 69) Da4 उक्ता (for उक्त्वा). V. P. एवमुक्त्वा तु भगवान् (for the prior half). D6 समां; V. P. पत्नीं (for उमां). K1 D2 प्रियं (for प्रियाम्). — (L. 70) K2 क्रुद्धो; K4 क्रुद्धाद्; V1 क्रोधाद् (for वक्त्राद्). K1 भूत- (for भूतं). K2.4.7 D3 D8-9 घोर- (for घोरं). K1.2 D3 D6 प्रदर्शनं; V1 प्रहर्षितं; B8 (marg. as above) D5.7 प्रधर्षणं (for प्रह°). B. P. V. P. भूतं क्रोधाग्निसंनिभं (B. P. °भवं) (for the post. half). — After line 70, Da3.a4 read line 77 for the first time, repeating it in its proper place. K1.2.4 D5.7 read line 71 twice. — (L. 71) B6-8 Ds2 D3.4 क्षिप (for [आ]क्षिप). K1.2.4 D5.7 (all second time) आक्षिप त्वं मखं शीघ्रं; B. P. तमुवाच मखं गच्छ (for the prior half). K1 (both times).2.4 (both first time).7 D5.7 (last two first time).9 V. P. [इ]ह; B. P. त्वं (for [इ]ति). K1.2.4 (all first time).7 D4.5 (both times).7 (first time).9 प्रजापतेः (K1.4 °ते); D7 (second time) महाबल (for महेश्वरः). — After line 71, K7 D4.9 V. P. read line 76; while B. P. ins. after line 71:

तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वरः ।
तस्माद्वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया ।
देव्या मन्युव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ।
मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी ।
आत्मनः कर्मसाक्षित्वे तेन सार्धं सहानुगा । [75]
देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ।
आत्मनः सदृशः शौर्याद्बलरूपसमन्वितः ।
स एव भगवान्क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ।
अनन्तबलवीर्यश्च अनन्तबलपौरुषः ।
वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः । [80]
सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान् ।
रुद्रानुगा गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ।
भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
ततः किलकिलाशब्दैराकाशं पूरयन्निव । [85]
तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौकसः ।

नाशयाशु क्रतुं तस्य दक्षस्य मदनुज्ञया ।

— (L. 72) K1.2.4 यथा; V1 तथा; Bo.6.9 Da3 Dn1.n4 D3 D2.3.6.8 Kumbh. ed. V. P. ततो (for तस्माद्). K1.2.4 बंधाद् (for वक्त्राद्). B. P. ततो रुद्रप्रयुक्तेन (for the prior half). K1.2.4 V1 सिंहेनेव हि; V. P. °नेवेह (for °नैकेन). K7 D1.9 सिंहेनेव बलीयसा; B. P. सिंहवेषेण लीलया (for the post. half). — (L. 73) D5.6 देवा (for देव्या). D5.7 (marg. as above) मृत्युम् (D7 °त्यु-) (for मन्यु-). B3 (marg.) -व्यपेतार्थं; D6 अपोहार्थं; V. P. B. P. -कृतं मत्वा (B. P. ज्ञात्वा) (for -व्यपोहार्थं). Da1 D8 ततो; D4 हता; D5.7 दत्तो (for हतो). D4 च; V. P. B. P. स (for वै). — After line 73, K7 D4.5.7.9 ins.:

ततः क्रुद्धा उमादेवी गणांस्तत्र ससर्ज ह ।

[D5.7 महादेवी (for उमा°).]

— (L. 74) K7 D4.9 (before corr.) च महाभीमां; V1 D5.7 महता भीमा; D8 च मही भीमा (for च महा°). K2.4 मन्युना चोमया सृष्टा (for the prior half). K1 (before corr.) महाकालो; K7 D4.9 (before corr.) °कालीं; V. P. B. P भद्रकाली (for महा°). K7 D9 (before corr.) महेश्वरीं; Da1 D4 °श्वरं (D4 °रः) (for °श्वरी). — (L. 75) K1.2.4.7 D4.9 कर्मसाक्षी तु (D4 नु) (for कर्मसाक्षित्वे). K1.2 D8 तया; K7 सार्थं; V1 D5.7 त्वया; D4 तव (for तेन). K1 सा तं; K7 तया (for सार्धं). K1.2.4.7 D4.9 सहानुगः; K6 B9 D6 °नुगाः (for °नुगा). — K1.2.4 V1 B. P. om. (hapl.) lines 76–77. K7 D4.9 V. P. read line 76 after 71. — (L. 76) D5.7 आशु मतं (for अनुमतं). K7 D4.9 V. P. श्रुत्वा (for मत्वा). V. P. वीरभद्रो महाबलः (for the post. half). — K7 om. (hapl.) lines 77–78. B7.8 D4.9 V. P. om. (hapl.) line 77. D2 om. (hapl.) lines 77–109. D5.7 transp. lines 77 and 78. B8 reads line 77 on marg. Da3.a4 read line 77 for the first time after line 70. — (L. 77) Da4 (both times) सदृशं; D8.6 सदृशाः (for सदृशः). D5.7 शौर्ये (for शौर्याद्). K6 -वीर्यसमन्वितः (for -रूपसम°). — Bo om. (hapl.) line 78. — (L. 78) B. P. एव (for एव). Dn4 क्रोधं; V. P. क्रुद्धः (for क्रोधः). K4 पति- (for प्रति-). D4 प्रतिरूपममश्रितः (sic); V. P. B. P. प्रेतावासकृतालयः (for the post. half). — V. P. B. P. om line 79. — (L. 79) K1.2.4.7 V1 B6–9 D4.5.7.9 तु (for च). K1.2.4 चानंत- (for अनन्त-). — (L. 80) K7 D4.9 B. P. वीरभद्रेति विख्यातो (for the prior half). D6 देवा (for देव्या). K1 -प्रवर्तितः; K2.4 -प्रवर्तकः; K7 D4.9 -प्रमर्दकः (for -प्रमार्जकः). — (L. 81) B3 (marg.) D5.7 रौद्रान्; Da1 D4.9 रोम्यान्; B. P. आत्मना (for रौम्यान्). Da3 नाना-; B. P. एव (for नाम). B9 गणेश्वरान्; Dn1 गणान् (submetric); Da1 गणेश्वरः (for °श्वरान्). — (L. 82) Bo.3 (marg.) Dn1.n4 D8 D3.6.8 Kumbh. ed. रुद्रतुल्या (for रुद्रानुगा). K7 गणा येंद्रीं; V. P. महावीर्या (for गणा रौद्रा). K2 रुद्रवीर्या; K7 B3 (marg.) D4.9 तुल्यवीर्य- (for रुद्र°). Da4 -पराक्रमः (for °क्रमाः). B. P. रुद्रानुगान्गणान्रौद्रान्रुद्रवीर्यपराक्रमान्. — After line 82, V1 D4.5.7 V. P. B. P. ins.:

रुद्रस्यानुचरा रौद्राः सर्वे रुद्रपराक्रमाः ।

[V. P. B. P. सर्वे (for रौद्राः). V. P. रुद्रसमप्रभाः (for °पराक्रमाः).]

— (L. 83) K6 B6.7 Da3.a4 निष्पेतुस्ते; D5.7 विनिष्पे- (D7 °निपे)तुस् (for ते निपे°). K1.2.4 तदा (for ततस्). K1.2.4.7 V1 Da3.a4 D4.5.7.9 V. P. B. P. om. from दक्ष up to कायाः (in line 84). K6 -जिघांसया (for -विहिं°). — (L. 84) Da1 महाकार्याः (for °कायाः). — (L. 85) K1.2.4 V1 B6.8 Da3.a4 D4.5.7.9 V. P. किलकिलाशब्दो; B7 °शब्दम्; Da1 किलिकिलाशब्दैर् (for किल°). Bo.9 D8 D3.6.8 Kumbh. ed. पूरयंति च (for °यन्निव). — After line 85, B. P. ins.:

समभूत्तुमहाविप्राः सर्वरुद्रगणैः कृताः ।

— (L. 86) B9 येन (for तेन). K6 B6–9 Da3.a4 D5.7 V. P. B. P. सर्वे (for तत्र). Da1 त्रस्तास्त्रस्तदिवौ-

पर्वताश्च व्यशीर्यन्त चकम्पे च वसुंधरा ।
मारुताश्चैव घूर्णन्ते चुक्षुभे वरुणालयः ।
अग्नयो नैव दीप्यन्ते नैव दीप्यति भास्करः ।
ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न चन्द्रमाः । [90]
ऋषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः ।
एवं तु तिमिरीभूते निर्दहन्त्यवमानिताः ।
प्रहरन्त्यपरे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ।
प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विमर्दन्ति तथा परे ।
आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः । [95]
चूर्णयन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
विशीर्यमाणा दृश्यन्ते तारा इव नभस्तलात् ।
दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः ।
क्षीरनद्योऽथ दृश्यन्ते घृतपायसकर्दमाः ।
दधिमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवालुकाः । [100]
षड्रसा निवहन्त्येता गुडकुल्या मनोरमाः ।
उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
पानकानि च दिव्यानि लेह्यचोष्याणि यानि च ।
भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलुम्पन्त्याक्षिपन्ति च ।
रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्निसदृशोपमाः । [105]
क्षोभयन्सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः ।

कसः (for the post. half). — (L. 87) K7 पर्वताश्च ; D6 °जाश्च (for °ताश्च). D6 विशीर्य च (for व्यशीर्यन्त). D4 चकंप ; V. P. कंपते (for चकम्पे). — (L. 88) K1 D5 मरुता(D5 °त)श् (for मा°). K1.2.4 चापि (for चैव). K1.2.4 [अ]घूर्णंत (for घूर्णन्ते). V. P. मेरुश्च घूर्णते विप्राश् ; B. P. मरुतश्च ववुः क्रूराश् (for the prior half). V. P. क्षुभ्यंते (for चुक्षुभे). K4 वरुणालये ; V. P. °लयाः (for °लयः). — (L. 89) D5.7 B. P. वै न (for नैव). Da4 lacuna ; Da2 (before corr.) दीयंते (for दीप्यन्ते). K1.2.4 दीप्यते नैव ; Da4 भैव दीप्यति ; Da1. a2 (before corr.) नैव दीयति ; V. P. न च दीप्यति ; B. P. न चादी° (for नैव दी°). — (L. 90) K6.7 B8 (marg. as above) D4.9 च (for न). V. P. B. P. तारकाः (for चन्द्रमाः). — (L. 91) D4 न प्रकाशंत ; V. P. नाभ्यभाषंत ; B. P. न प्रभासंते (for न प्रकाशन्ते). K4 मानुषः ; K6 V1 B6.7.9 D5.7 मानवाः ; K7 B8 D4.9 V. P. B. P. दानवाः (for मानुषाः). — (L. 92) D4 नु ; V. P. हि (for तु). K2 तिमिरे भूते ; Da3 V. P. °रीभूतो (V. P. °तं) (for °भूते). B0 Dn1. n4 Da1 D2.3.6.8 Kumbh. ed. [अ]पमानिताः ; V. P. विमानिताः ; B. P. गणेश्वराः (for [अ]वमानिताः). — (L. 93) V. P. प्रभंजते (for प्रहरन्ति). B. P. प्रभंजंत्यपरे यूपान् (for the prior half). B. P. घोरान् (for यूपान्). — (L. 94) K6 Da4 प्रयतंते ; B6 प्रतपंति ; B7 Da3 प्रपतंते ; B9 D5.7 प्रपतंति ; B. P. प्रणदंति (for प्रमर्दन्ति). V. P. विनृत्यंति ; B. P. विकुर्वंति (for विमर्दन्ति). — (L. 95) B. P. त्वरितं वै प्रधावंति (for the prior half). K7 D5 -वेग- (for -वेगा). — (L. 96) K1.2.4 भस्मानि ; K7 V1 D4.9 चूर्णयन् ; Da4 Dn4 V. P. चूर्णते (for चूर्णयन्ते). K1.2.6.7 B0.6.9 Da4 D4.5.7.9 द्रव्याणि (B0.6 D4.5 °नि) ; K4 दिव्याणि (for °नि). V. P. B. P. याग(B. P. यज्ञ)स्यायतनानि च (for the post. half). — (L. 97) K1.2.4 V. P. B. P. शीर्यमाना(K4 V. P. B. P. °णा)नि ; K6.7 Da4 विशीर्य(Da4 °र्ण)माना (K7 °नो) ; Dn1. n4 D8 विशीर्णा इव ; D7 विसृज्यमाणा (for विशीर्यमाणा). B0.8 (marg. as above) Dn1. n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. नभस्तले (for °स्तलात्). — (L. 98) K2 -पाप- (for -पान-). K1 -रक्ष्याणां ; K7 B0.8 Da4 Dn1. n4 D4.6.8 V. P. -भक्षाणां (for -भक्ष्याणां). K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 दृश्यं(K7 °श्य)ते (for राशयः). K1.2.4 च तथोच्छ्रयाः ; K7 सर्वतोश्रयाः ; V1 B9 D4.5.7.9 पर्वतोच्छ्रयाः (for °तोपमाः). — (L. 99) V1 प्रदृश्यंते ; Da4 [ऽ]प्यदृ° ; D6 व्यदृश्यंत ; V. P. B. P. तथा चान्या (for ऽथ दृश्यन्ते). D8 दधि- (for घृत-). Dn4 -कर्दमा. — D5 reads line 100 twice. — (L. 100) D5 (both times).7 क्षीर- ; V. P. B. P. मधु- (for दधि-). K2 -मंडोदका ; K7 -मांडो° (for -मण्डो°). K1.2.4 शर्कराखंड- ; Da4 खंडकर्कर- (for °शर्कर-). — (L. 101) K7 B6.8 (marg. as above).9 D4.9 V. P. B. P. षड्रसान् ; Da3. a4 यत्र सा (for षड्रसा). B8 (marg. as above) विवहंति (for निवहन्ति). V. P. B. P. अन्या (for एता). K1.2 गुरुकुल्या ; K4 गुडकल्पा ; D8 दधिकुल्या ; D6 कुरुकुय्या (for गुडकुल्या). — (L. 102) K7 B0 Dn4 D9 भक्षाणि ; D8 लक्ष्याणि (for भ°). K2 [अ]पि (for च). — D4 om. (hapl.) lines 103–104. — (L. 103) V. P. B. P. यानि कानि (for पानकानि). K7 दिव्यानि लेह्यचोष्यानि (for the prior half). K7 चष्य- ; Da4 लेह्ये (for लेह्य-). K1 -चूष्याणि ; K2 -शु° ; K4 -श्रू° ; K7 -पेयानि (for -चोष्याणि). V. P. लेह्यं चोष्यं तथापरे (for the post. half). — (L. 104) K2 Da4 भुंजते ; Dn1 भुज्यंते ; B. P. भुंजंति (for भुञ्जते). K2 विलुप्यंति ; Da4 °पंति ; D5.7 विलिंपंति ; V. P. विलुंठति (for विलुम्पन्ति). Dn1 [उ]त्क्षिपंति च ; V. P. च सर्वशः ; B. P. क्षिपंति च (for [आ]क्षिपन्ति च). — V. P. om. lines 105–106. — (L. 105) K2 रुद्रलोकान् ; B6.9 Da3. a4 °काया (Da4 °कायान्) ; B. P. °कोपा ; D5.7 रौद्रकायान् (for रुद्रकोपान्). V1 B. P. महाकोपाः (for °कायाः). — (L. 106) K1.2.4 प्रक्षोभ्य ;

क्रीडन्ति विकृताकारैश्चिक्षिपुः सुरयोषितः ।
रुद्रक्रोधात्प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरक्षितम् ।
तं यज्ञमदहच्छीघ्रं भद्रकाली समन्ततः ।
चकार भैरवं नादं सर्वभूतभयंकरम् । [110]
छित्त्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च ।
ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कथ्यतां को भवानिति ।

वीरभद्र उवाच ।

नाहं रुद्रो न वा देवी नैव भोक्तुमिहागतः ।
देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः । [115]
द्रष्टुं वा नैव विप्रेन्द्रान्नैव कौतूहलेन च ।
तव यज्ञविनाशार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह ।
वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः ।
भद्रकालीति विज्ञेया देव्याः कोपाद्विनिःसृता ।

K7 D4. 9 तेजयत् (D4. 9 °न्) (for क्षोभयन्). K3 सर्व-; Da3. a4 पर- (for सुर-). B3 (marg.) क्षोभयंतश्च सैन्यानि ; B. P. भक्षयंतोथ शैलाभा (for the prior half). K1. 2. 4 भीषयंति (for °यन्तः). B. P. च सर्वतः (for समन्ततः). — D8 om. (hapl.) lines 107–109. — (L. 107) K1. 2. 4. 7 D4. 9 क्रीडंते (K7 °डंतो) (for क्रीडन्ति). K1. 2. 4 B6. 8 (marg.) विविधाकारैश् ; B0 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. B. P. V. P. विविधाकाराश् (for विकृताकारैश्). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 व्या(V1 व्य)क्षिपन् (K7 °त्); B3 (marg.) विक्षिप्य (for चिक्षिपुः). Dn4 -योषितं; D4 °ता (for °तः). — After line 107, B. P. ins.:

एवं गणाश्च तैर्युक्तो वीरभद्रः प्रतापवान् ।

— (L. 108) K1. 2. 4. 7 Da3. a4 D4. 9 रुद्रकोपात् ; V1 °क्रोधः ; B3 (marg. as above) °क्रोध- ; Ds1 V. P. °कोप- (for °क्रोधात्). B3 (marg. as above) V. P. प्रयुक्त(V. P. °क्ता)स्तु ; Ds1 [आ]त्मयत्नेन ; D5. 7 त्वय° ; D9 प्रयत्तेन (for °त्नेन). B. P. रुद्रकोपप्रयुक्तश्च (for the prior half). Da3. a4 सर्वं (for सर्व-). B3 Ds2 D8 -दैवैः ; Dn4 -देवः ; D4 -देवे ; D5. 7 -सैन्यैः (for -देवैः). — (L. 109) B3 (marg. as above) Dn1. n4 D8 D8. 8 Kumbh. ed. रुद्रकर्मा ; D5. 7 रुद्रकाली ; V. P. रुद्रकल्पाः ; B. P. भद्रकाल्याः (for °काली). V. P. B. P. समीपतः (for समन्ततः). — After line 109, B7 reads line 115. — (L. 110) V. P. B. P. चक्रुरन्ये तथा नादान् (for the prior half). B3 (marg. as above) -प्राणि- (for -भूत-). V. P. B. P. -भयंकरान् (for °करम्). — (L. 111) K1 lacuna ; K7 D4. 9 [ऽ]थ ; V. P. B. P. [ऽ]न्ये (for वै). K1. 2 सा ननाद ; K6 जुहाव च ; K7 D4. 9 स च नादं (for ननाद च). D5 om. from मुमोद up to न वा (in line 114). K6 ननाद च ; K7 D4. 9 मुमोच ह ; B7 Da3. a4 °द ह (for °द च). V. P. विनदंति भयंकराः ; B. P. व्यनदंत भयंकरं (for the post. half). — (L. 112) B. P. शक्रादयो (for ब्रह्मा°). D4 चापि (for चैव). — (L. 113) V. P. B. P. भूत्वा (for सर्वे). K1. 2 ब्रूहि नः ; K7 D4. 9 ब्रूहि किं (for कथ्यतां). K7 D4. 9 कथ्यतां करवाणि ते ; D7 को भवानिति भारते (for the post. half). — (L. 114) D7 न हि ; V. P. न च (for नाहं). V. P. B. P. देवो (for रुद्रो). D6 न वा देवा ; V. P. न चादित्यो ; B. P. न दैत्यो वा (for न वा देवी). D5. 7 नैनं ; V. P. B. P. न च (for नैव). D4. 9 इहागताः ; D7 °गतौ (for °गतः). — B8 Da3. a4 V. P. B. P. om. line 115 ; B7 reads the same after line 109. — (L. 115) Ds1 देवा (for देव्या). D2 मन्युं (for मन्यु-). K1. 4 ज्ञात्वा ; K3 कृत्वा (for मत्वा). Ds1 रुद्रः (for क्रुद्धः). K3 सर्वात्मकाः (for °त्मकः). K3 om. प्रभुः. — (L. 116) B3 (marg. as above) च नैव (for वा नैव). K1. 2 D5. 7 विप्रेंद्र ; K7 Da3. a4 D9 °द्रा (for °द्रान्). V. P. B. P. नैव द्रष्टुं हि देवेंद्रान् (B. P. च देवेंद्रा) (for the prior half). D3 एव ; V. P. B. P. न च (for नैव). K3 (by corr.). 4 V1 B0. 8. 9 Dn4 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. कौतूहलेन वा ; Dn1 कौतुहलं तदा ; V. P. B. P. कौतूहलान्विताः (B. P. °ताः) (for °लेन च). — (L. 117) V. P. B. P. दक्ष- (for तव). K1. 2. 4 -विनाशाय ; B0. 8 Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–8 Kumbh. ed. -विघातार्थं (for -विनाशार्थं). — K1 Ds1 om. सं-. B. P. संप्राप्तोहं सुरोत्तमाः (for the post. half). — (L. 118) V. P. ख्यातं (for ख्यातो). B. P. वीरभद्रेति विख्यातो (for the prior half). K3 भद्रकोपाद् (for रुद्र°). K1 विनिःसृतः ; V. P. विनिर्गतं (for विनिःसृतः). — (L. 119) K1 भद्रकाले तु ; V. P. B. P. °काली च (for °कालीति). K7 V1 B0. 8 Da3 Dn1. n4 D8 D2–4. 6. 8. 9 Kumbh. ed. B. P. विख्याता (for विज्ञेया). B0 D4. 9 देव्या (for देव्याः). V. P. B. P. क्रोधाद् (for कोपाद्). K1. 2 Da4 विनिस्सृता ; K7 विनिःसृताः ; V. P. B. P. विनिर्गता (for विनिःसृता). — (L. 120) K7 D5. 7 V. P. B. P. प्रेषितो (V. P. B. P. °ता) (for °तौ). B3 (marg.) उपागतौ ; B9 इहांतिकौ ; D5. 7 V. P. इहागतः (V. P. °ता) ; B. P. उपागता (for इहागतौ). — (L. 121) B0. 8 (marg. as above) V. P. B. P. राजेंद्र (for विप्रेन्द्र). V. P. देवं तं त्वम् (for देवदेवम्). — For line 121, K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 subst.:

गच्छ प्रपद्य देवेशं स ते दास्यति शंकरः ।

[V1 प्रपद्य (for °द्य). K1 चास्यति ; K3 शांम्यति

प्रेषितौ देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागतौ । [120]
शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिम् ।
वरं क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यतः ।
वैशंपायन उवाच ।
वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ।
तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् । [125]
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ।
दक्षप्रजापतेर्यज्ञे द्रव्यैस्तु सुसमाहितैः ।
आहूता देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
देवो नाहूयते तत्र विश्वकर्मा महेश्वरः ।
तत्र क्रुद्धा महादेवी गणांस्तत्र व्यसर्जयत् । [130]
प्रदीप्ते यज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु ।
तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ।
शूलनिर्भिन्नहृदयैः कूजद्भिः परिचारकैः ।
निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ।
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृद्धिभिः । [135]
पक्षवातविनिर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ।
यक्षगन्धर्वसंघैश्च पिशाचोरगराक्षसैः ।
प्राणापानौ संनिरुध्य वक्त्रस्थानेन यत्नतः ।

(for दास्यति).]
— (L. 122) Dn4 D2.8 कोपो (for क्रोधो). K7 D4.9 देवेशाद्; V. P. रुद्रस्य (for देवस्य). B. P. om. from वर up to हृदयैः (in line 133). K1.2.4 वरदाने (for °दानं). K6 B6.7.9 Da3 D5.7 न दैवतैः; K7 वा नान्यथा; D4.6.9 च नान्यतः; D3 न वा°; V. P. न देवतः (for न चान्य°). Da4 वरदानंददेवतैः (for the post. half). — (L. 123) MSS. (except B3) om. the ref. D4.9 यज्ञभृतां (for धर्म°). — (L. 124) V. P. देवेशं (for स्तोत्रेण). K1.2.4 स्तोत्रेण तोषयामास (by transp.). B6 lacuna; D9 (before corr.) प्रणिपद्य; V. P. शूलपाणिं (for प्रणिपत्य). — Before line 125, K1.2.4.7 V1 B8 Da3.4 D4.9 ins. दक्षः. — V. P. om. lines 125–130. — (L. 125) D5 प्रपद्य (for °द्ये). — (L. 126) V1 महात्मानं महादेवं; B6 damaged (for the prior half). — After line 126, D5.7 ins. an addl. colophon; while K7 D4.9 read line 138 for the first time, repeating it in its proper place. Before line 127, B7.8 D5.7 ins. वैशंपायन उवाच. — (L. 127) K6 B0 Ds1 D2.3.6.8 दक्षः; B3 दक्षश्च (hypermetric) (for दक्ष-). K6.7 B0 Dn1.n4 Ds1 D2–4.6.9 -प्रजापतिर् (for °पतेर्). K1.2.4 यज्ञो; Dn1.n4 Ds1 D2 यज्ञैर् (for यज्ञे). V1 B0 Da3 Dn1.n4 D5 D2.3.6.8 Kumbh. ed. तैः (for तु). K4 त्वां (for सु-). — (L. 128) V1 D4 सर्वे (for सर्वा). D5.7 स- (for च). — (L. 129) B0 देवे (for देवो). K1.2.4.6 V1 B0.9 Da3.4 D4.9 विश्वकर्ता (for °कर्मा). — (L. 130) K1.6.7 V1 B6.7.9 D5.7 ततः (for तत्र). K1.2.4 महेशानी; K6 V1 B6.9 Da3.4 उमादेवी (for महा°). B8 ततः क्रुद्धतमा देवी (for the prior half). K2 Ds1 व्यसर्जयेत् (for °यत्). — (L. 131) K6.7 D2 प्रदीप्त-; Da4 प्रदीपे; V. P. प्रवृद्धे (for प्रदीप्ते). K6 यज्ञवाटे च; K7 D4.9 यज्ञप्रवरे; D9 °वाटेषु; V. P. °वाटे तु (for °वाटे तु). K1.2 B8 (marg. as above) D5.7 प्रदीपिते य(B8 °जापतेर्य)ज्ञवाटे; K4 °पिते यज्ञवाटे तु (hypermetric) (for the prior half). D8 प्रद्रुतेषु (for विद्रु°). D5.7 द्विजेषु च (for द्विजातिषु). — (L. 132) K1.2.4 तारायोगम; V1 B6–9 Da3.4 D4.5.7.9 तारामृगम् (for °गणम्). V. P. तारामृगमये दीप्ते (for the prior half). K1 रौद्र- (for रौद्रे). K1.2.4.7 D4.9 भीमे; B8 (marg. as above) दीप्त-; V. P. भीम- (for दीप्ते). K1 ममाश्रये; K2.6 D4.9 महाशरे; K4 महाहवे; V1 B8 (marg.) °सुरे; B0 तथात्मनि; B8 शरासने; Ds1 महामुने; V. P. °नले (for °त्मनि). — (L. 133) Da3 शल्यनिर्भिन्न-; Da4 स्थूल° (for शूल°). K1.2.4 V1 B6.8 (marg.).9 Da3.4 D5.7 V. P. -वदनैः (for -हृदयैः). D8 कूटद्भिः; B. P. न वरः (for कूजद्भिः). V1 परिवारितैः; D5 °चारिकैः (for °चारकैः). D7 पट्टसामुसलादिभिः (for the post. half). — Before 134, B. P. ins. ब्रह्मोवाच. D7 om. line 134. — (L. 134) K4 B7 निखातोत्पातितैर्; Ds1 °दोत्पाटितैर्; D9 °तोत्पादितैर् (for °तोत्पाटि°). B6 शूपैर् (for यूपैर्). K1.2.4.6 B7.8 Da4 D5 B. P. ततस्ततः; V1 V. P. यतस्ततः (for इतस्ततः). — (135) D7 कूजद्भिः प्र- (for उत्पतद्भिः). K1 B0.6.8.9 D3.5.7 गृद्धैर् (for गृध्रैर्). K1.2 चामिष- (for आ°). K1.2 V. P. B. P. -गृध्नुभिः; K6 -गृध्रिभिः; Ds2 (before corr. as above; by corr.) -गर्धिभिः (for -गृद्धिभिः). — (L. 136) K4 पल्लवात-; K7 D3.4.9 पक्षिपा(D3 °वा)त-; B6.7.9 Da3.4 V. P. पक्षताप- (for पक्षवात-). K1 शिवाशित-; K2 शिवशत-; Da3 शिवाशतं; B. P. शिवारुत- (for °शत-). K1 -विनाचितैः; K2 D8 B. P. -विनादितैः (for -निनादितैः). — K1.2.4.7 D4.9 V. P. B. P. om. line 137. — (L. 137) V1 D5.7 -राक्षस- (for -गन्धर्व-). K6 -सिद्धैश् (for -संघैश्). V1 -किंनरैः (for -राक्षसैः). — K7 D4.9 read line 138 for the first time after 126. — (L. 138) B. P. समाकृष्य (for संनि°). K1.2.7 (both times) B6.7 D4.9 (last two both times) वक्त्र- (K6

विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ।
सहसा देवदेवेशो अग्निकुण्डात्समुत्थितः । [140]
बिभ्रत्सूर्यसहस्रस्य तेजः संवर्तकोपमः ।
स्मितं कृत्वाब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
श्राविते च मखाध्याये देवानां गुरुणा ततः ।
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
भीतशङ्कितवित्रस्तः सबाष्पवदनेक्षणः । [145]
यदि प्रसन्नो भगवान्यदि चाहं तव प्रियः ।
यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देयो वरो मम ।
यद्दग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितम् ।
चूर्णीकृतापविद्धं च यज्ञसंभारमीहितम् ।
दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च संचितम् । [150]
तन्न मिथ्या भवेन्मह्यं वरमेतमहं वृणे ।
तथास्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः ।
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्र्यक्षो देवः प्रजापतिः ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम् ।
नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम् । [155]

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्नामधेयैः स्तुतवान्दक्षो देवः प्रजापतिः ।
वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धा ममानघ ।

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्मणः ।

°त्रं); V1 B8 (marg. as above) मन्यु-; D5. 7 यज्ञ- (for वक्त्र-). K6 -स्थाने च; V1 -स्थानानि (for -स्थानेन). B6 om. यत्नतः. V. P. ततः स्थानेन यत्नतः; B. P. चक्षुःस्थाने प्रयत्नतः (for the post. half). ꣸ Ca: वक्त्रस्थानेन, वक्त्रासनापरनाम्ना पद्मासनेन स्थितः । ꣸ —(L. 139) K6 विदार्य; V1 वधाय; Ds1 निवार्य; B. P. विधार्य (for विचार्य). K1 पर्वतो (for सर्वतो). K1 दृष्टं (for दृष्टिं). D5. 7 बद्ध- (for बहु-). Da3 Dn4 Ds1 -दृष्टिम्; D9 इष्टिर् (for -दृष्टिर्). —B P. om. lines 140–141. —(L. 140) K1. 2 त्वग्नि-; K4. 7 B8 Dn1 D2. 3. 6. 8. 9 Kumbh. ed. ह्यग्नि-; Da4 अग्नि (for अग्नि-). Ds1 विनिःसृतः; V. P. उपागतः (for समुत्थितः). —(L. 141) V. P. चंद्रसूर्य- (for बिभ्रत्सूर्य-). K6 D5. 9 V. P. संवर्तकोपमं (for °कोपमः). —(L. 142) D6 स्मृत्वा (for कृत्वा). —(L. 143) Ds1 आविते; D5. 7 आश्रिते; V. P. श्रावितं (for °ते). Da4 om. च. V. P. समाख्याय; B. P. महाख्याने (for मखाध्याये). V. P. गुरुभिः; B. P. पितृभिः (for गुरुणा). K7 D9 तथा; V. P. B. P. सह (for ततः). —(L. 145) K3. 7 V1 B6–9 Da4 D4. 5. 7. 9 भीतः; K4 वीतः (for भीत-). B8 -संत्रस्तः; D5. 7 -चित्तः सन्; B. P. -चित्तस्तु (for -वित्रस्तः). —Before line 146, B8 B. P. ins. दक्ष उवाच. —(L. 146) K1. 2. 4. 6 V1 B0. 6–9 D4. 9 V. P. B. P. वाहं (for चाहं). Dn1. n4 D8 Kumbh. ed. भवत्प्रियः; D2 भवप्रियः; D4 तव प्रियाः (for तव प्रियः). —(L. 147) B7. 9 Dn1. n4 D8 B. P. चाहम्; Da3. a4 चायम् (for वाहम्). B0. 8 (orig.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 5–7 Kumbh. ed. वा वरदो; D8 वां वरदो (for देयो वरो). —(L. 148) K1 यदग्रं; D5. 7 दग्धं च; V. P. यज्जग्धं; B. P. यद्भक्ष्यं (for यद्दग्धं). K7 D4. 9 असितं; V1 अनिशं; B. P. त्रासितं (for अशितं). K4 नापि ते; Ds1 D4 नाशिनं (for नाशितम्). —(L. 149) K1. 2. 4 चूर्णीकृत्वापविद्धं; D4. 9 चूर्णीकृताप°; V. P. चूर्णीकृतं चाप°. K6 B6. 7. 9 Da3. a4 आहितं; B0. 8 (orig.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. B. P. V. P. ईदृशं (for ईहितम्). —(L. 150) K2 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. सु-; B0 स; D5. 7 [ए]व (for च). K1. 2. 4 संहितं; B0 सुचितं; D4 संचितं (for संचि°). —(L. 151) Da4 D4 तत्र; B. P. न च (for तन्न). K2 B0. 8 देव (for मह्यं). D4 एनम् (for एतम्). D5 V. P. वृणोम्यहं (for अहं वृणे). B. P. त्वत्प्रसादान्महेश्वर (for the post. half). —K2 om. line 152. Before line 152, B. P. ins. ब्रह्मोवाच. —(L. 152) D2 भगनेत्रं (for °नेत्र-). Da4 -हतो (for -हरो). —(L. 153) V. P. B. P. धर्माध्यक्षं महादेवं (for the prior half). Dn4 देव-; V. P. त्र्यक्षं (for त्र्यक्षो). Da4 देव-; V. P. तं वै (for देवः). Dn4 त्र्यक्षरो देवं प्रजापतिः (hypermetric); B. P. त्र्यंबकं च प्रजापतिः (for the post. half). —(L. 154) K4. 7 B6–8 Ds2 D4. 5. 7. 9 अवनिं; Ds1 अवनिर् (for अवनीं). K6 रक्षां (for दक्षो). D5 om. भवाद्. K1. 2. 4 B6. 7 D4. 7. 9 वरान्वरान्; V1 हराद्वरान्; B9 Da3. a4 D5 भवाद्वरान् (for °द्वरम्). —(L. 155) K1. 2. 4 अथ; B. P. चाष्ट- (for अष्ट-). K6 -शतेनैव (for -सहस्रेण). —After line 155, B6–8 Dn4 B. P. ins. an addl. colophon. —After the colophon, B. P. ins.:

ब्रह्मोवाच ।

एवं दृष्ट्वा तदा दक्षः शंभोर्वीर्यं द्विजोत्तमाः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा संस्तोतुमुपचक्रमे ।

—V. P. B. P. om. lines 156–159. —(L. 156) K4 यन् (for यैर्). K6 यैर्नामधेयैस्तु भगवान् (for the prior half). D8 दत्तो (for दक्षो). K7 देव-; D5. 9 (before corr.) Kumbh. ed. देवं (for देवः). D5. 7 वृषध्वजं (for प्रजापतिः). —(L. 157) Da4 सं**मानय

गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ।
दक्ष उवाच ।
नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन । [160]
देवेन्द्रबलविष्टम्भ देवदानवपूजित ।
सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिप प्रिय ।
सर्वतःपाणिपादान्त सर्वतोक्षिशिरोमुख ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ।
शङ्कुकर्ण महाकर्ण कुम्भकर्णार्णवालय । [165]
गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोऽस्तु ते ।
शतोदर शतावर्त शतजिह्व शतानन ।
गायन्ति त्वां गायत्रिणो अर्चयन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणं त्वां शतक्रतुमूर्ध्वं खमिव मेनिरे ।
मूर्तौ हि ते महामूर्ते समुद्राम्बरसंनिभ । [170]
सर्वा वै देवता ह्यस्मिन्गावो गोष्ठ इवासते ।
भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् ।
आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ।

(for श्रद्धा ममानघ). —(L. 159) K2.4 प्रकटानि; B8 (marg.) प्रशस्तानि (for प्रकाशानि). —V1 B0.6.8 Dn1 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. om. the ref. —(L. 160) D5 lacuna; D7 भगवन् (for नमस्ते). D5 भगवन्देव (for देवदेवेश). Da4 -बलसूदनः (for °सूदन). B. P. नमस्तेंधकसूदन (for the post. half). —(L. 161) D5 om. बल. K1.2.4.7 B8 D4.9 -बलविष्टंभिन्; V. P. ह्यमरश्रेष्ठ; B. P. त्वं बलश्रेष्ठ (for -बलविष्टम्भ). K7 B0.9 D4.6.9 -पूजितः (for -पूजित). —(L. 162) Da3.a4 सहस्राक्षो (for °स्राक्ष). Da4 विरूपाक्षस् (for °पाक्ष). K1 (*sup. lin.* marg.) त्र्यक्ष; D6 यक्ष (for त्र्यक्ष). K1.2.7 Da3 D8 D4.5.7.9 यज्ञाधिप (for यक्षा°). K7 D4.9 प्रियः; B9 प्रियं (for प्रिय). —(L. 163) K7 D4.9 -पाणिपादांतः; Da3.a4 -पाणिपादांतं; V. P. B. P. -पाणिपादस्त्वं (for °पादान्त). K4.7 B9 Da3.a4 D2.4.6.9 V. P. B. P. -शिरोमुखः (K4 D2 °खं) (for °मुख). —(L. 164) D5.7 सर्वत्र (for °तः-). K7 V1 D4.9 V. P. B. P. -श्रुतिमाँल् (for °मल्). V. P. सर्वान् (for सर्वम्). K1 V1 Da3.a4 Dn4 D5.7.8 तिष्ठति (for °सि). —K1 om. lines 165–166. —(L. 165) K4 शंखकर्णा; Dn4 B. P. शंकुकर्णो (for शङ्कुकर्ण). K7 B. P. महाकर्णः (for °कर्ण). Da3 lacuna; Dn4 B. P. कुंभकर्णो (for कुम्भकर्ण). K7 Dn4 B. P. [अ]र्णवालयः. —(L. 166) Da3 राजेंद्र- (for गजेन्द्र-). B. P. गजेंद्रकर्णो गोकर्णः (for the prior half). Da4 पारिकर्ण; D6 पणिकर्ण; B. P. शतकर्णो (for पाणिकर्ण). —(L. 167) Ds1 शांतोदर; B. P. शतोदरः (for °दर). Ds1 शतावार्त; B. P. शतावर्तः (for °वर्त). K7 B. P. शतजिह्वा (B. P. °ह्वः) (for °जिह्व). K7 D4.9 शताननः; B0.8 (marg.) Dn1 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. नमोस्तु ते; B. P. सनातनः (for शतानन). —After line 167, K1.2.4.7 V1 Dn4 D4.9 ins.:

शतवीर्य शतस्कंध शतात्मक नमोऽस्तु ते ।

[V1 शतशीर्ष (for °वीर्य). K2 शतस्कंद; V1 °स्वर (for °स्कंध). K6 शतात्मन; V1 शतानन (for °त्मक).]

—(L. 168) K7 त्वं; Ds2 D2.4.7–9 Kumbh. ed. त्वा (for त्वां). K1.2.4 D5 गायत्रिणस्त्वा (K4 D5 °स्त्वां) गायंति; B8 lacuna (for the prior half). K1.2.4 B0 B. P. V. P. ह्यर्चयंति; K6 B6–9 Da4 [ऽ]भ्यर्चयंति; Da3 [ऽ]भ्यर्चयत; D4.9 [ऽ]प्यर्चय(D9 °यं)ति; D5.7 ह्यर्चंति च (for अर्चयन्ति). K4 D2.3 [अ]र्ककर्मिणः; K6.7 V1 B0.6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D5.7 कपर्दिनं; Dn4 [अ]र्कमंत्रिणः; V. P. तथार्चिनः (for [अ]र्कमर्किणः). Dn1 Ds1 Kumbh. ed. अर्चं(Ds1 °र्चं)त्यर्कमर्किणः (for the post. half). —V. P. om. line 169. —(L 169) K1 (before corr. as above; by corr.) Da3 Ds2 ब्रह्माणम्; K2.4 V1 Da4 ब्राह्मणा(K4 Da4 °ण)म् (for ब्रह्माणं). K1.2 B8 (marg.) Da3.a4 Ds2 D2 4.8.9 Kumbh. ed. त्वा (for त्वां). K1 B6.8 (marg.) Da3.a4 शतक्रतो (for °क्रतुम्). B8 शतक्रतुं त्वां ब्रह्माणम् (for the prior half). K2 Ds2 D4.9 उद्धं(Ds2 °द्ध)शम्; B6 [अ]प्यूर्ध्वं खम् (for ऊर्ध्वं खम्). D2 एव (for इव). K7 B0 Ds2 D8 (*inf. lin.* marg. as above).8.9 येमि(D6 °नि)रे; D5.7 वायुना (for मेनिरे). —For line 169, B. P. subst.:

देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं शतक्रतुः ।

—(L. 170) K4 D2 मूर्तौ हि; K7 D4.9 मूर्तिर्हि; V. P. मूर्तीश (for मूर्तौ हि). V. P. त्वं (for ते). B. P. मूर्तिमांस्त्वं महामूर्तिः (for the prior half). K1 2.4 D4.9 समुद्रां(K4 °द्रं)बुधरा इव; V. P. समुद्रांबुधराय च; B. P. समुद्रः सरसां निधिः (for the post. half). —(L. 171) B8 (marg. as above) ह्यस्यां (for ह्यस्मिन्). V. P. सर्वा ह्यस्मिन्देवतास्ते; B. P. त्वयि सर्वा देवता हि (for the prior half) K1.2 4 गोष्ठे (for गावो). K1 2.4 गान (K2 °वा; K4 °व) इवागतः (K2 °ताः); K6 B6.8.9 Da3.a4 D5.7 गोष्ठेष्विवासते (for गोष्ठ इवा°). —(L. 172) K1 भवशरीरे; B. P. त्वत्तः शरीरे (for भवच्छ°). V. P. शरीरं ते प्रपश्यामि (for the prior half). B9 सोयम् (for सोमम्). B. P. अग्नि- (for अग्निं). —(L. 173) K6 B9 Da3.a4 वा विष्णुं; V. P. B. P. विष्णुं च (for वै विष्णुं). K1 ब्रह्माणंद-; V. P. B. P. ब्रह्माणं स- (for °णं च). B7 प्रजापतिं; D4 शतक्रतुं (for बृहस्पतिम्).

भगवान्कारणं कार्यं क्रिया करणमेव च ।
असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाप्ययौ । [175]
नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूनां पतये चैव नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने ।
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
नमश्चण्डाय मुण्डाय अण्डायाण्डधराय च । [180]
दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नमः ।
नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च ।
विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः ।
नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ।
सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने । [185]
नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ।
शत्रुंदमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ।
नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः । [190]
सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ।

— (L. 174) K7 D9 साधनं; D4 करणं (for का°). Ds1 कार्य-; D5.7 सर्व (for कार्यं). V. P. क्रिया कार्यं कारणं च; B. P. क्रिया करणकार्ये च (for the prior half). V. P. B. P. कर्ता (for क्रिया). K6.7 B8 Da3.a4 Dn4 D4.9 B. P. कारणम् (for कर°). — (L. 175) K7 समश् (for सतश्). V. P. B. P. असच्च सदसच्चैव (for the prior half). K2 4 त्वय्येव; K7 D4.9 त्वमेव (for तथैव). K6.7 V1 B0.6–9 Da4 D4 D8.6 प्रभवाप्ययौ; Dn1 °व्यय; V. P. °व्ययं (for °प्ययौ). — (L. 176) K6.7 B9 सर्वाय; D8 रुद्राय (for शर्वाय). V1 नमो भगवते तुभ्यं; Dn4 नमो भवापराशर्वाय (hypermetric) (for the prior half). D8 शर्वाय (for रुद्राय). — (L. 177) B0.7.8 (orig.) Da3 Dn1.n4 D8 D2.3.5–8 Kumbh. ed. नित्यं; D4 corrupt (for चैव). Ds1 D4.7.9 V. P. नमस्तु (for नमोऽस्तु). Da4 -यातिने (for -घातिने). — (L 178) K1 त्रिशेषाय; K2 त्रिशूलाय; K4 त्रिशीलाय (for त्रिशीर्षाय). K1.2.4.7 B8 D9 -पाणये; K6 V1 B8 (marg.) V. P. B. P. -धारिणे (for -पाणिने). — V1 om. line 179. D4 repeats lines 179–180, followed by the post. half of line 183, after line 183. — (L. 179) K2 त्रिबकाय; Ds1 D5 अंध° (for त्र्यम्ब°). — K1.2.4 om. (hapl.) lines 180–181. — (L. 180) Dn1 D8 Kumbh. ed. कुंडाय (for मुण्डाय). B6.8 (marg.) मंडाय; B8 (marg. as above) मुंडाय (for अण्डाय). Da3 [आ]शुधराय; Da4 [आं]शुंध°; D4 (both times).9 [अं]कुध° (for [अ]ण्डध°). V. P. B. P. प्रचंडाय (B. P. विश्वचंड-) धराय च (for the post. half). — D5 om. (hapl.) lines 181–182. — (L. 181) K7 D4 डिंडिमासक्त-; V1 B. P. दंडिने सर्व- (B. P. शंकु-); Da3 डिंडिमसम-; V. P. दंडिमासक्त- (for दण्डिने सम-). K6 B0 Da3 -कीर्णाय (for -कर्णाय). K7 D4.9 डिंडि-; Ds1 दिद्द-; D8 दिंडि- (for दण्डि-). B. P. -दंडाय (for -मुण्डाय). — B9 reads line 182 twice. — (L. 182) K1 तथोर्ध्वदंष्ट्र-; K2 तथांशु°; K6 B6.7 Da3.a4 D7 नमो मशक-; B8 नमोर्ध्वकेश-; Dn1 V. P. °र्ध्वदंड-; B. P. °र्धदंडि- (for °र्ध्वदंष्ट्र-). K6 B6–8 Da3.a4 D7 -दंष्ट्राय (for -केशाय). B9 (second time) नमो मकरदंष्ट्राय (for the prior half). K1.7 B7.8 D4.7 B. P. शुष्काय; K2.4 शुद्धाय; V. P. निष्काय (for शुक्लाय). K1.2.4 वितताय; K7 D4.9 V. P. B. P. विकृताय; V1 वरदाय; Ds1 [अ]वनता°; D7 च शुभाय (for [अ]वतताय). K6 B6.9 (second time) Da3.a4 शुश्रूषावतता(K6 °ना)य च (for the post. half). — After line 182, V1 ins.:

देवानां [च] पतत्रे च व्यसुपर्णे कपर्दिने ।

— K7 reads line 183 on marg. — (L. 183) K6 विमोहिताय (for विलो°). B8 (marg. as above) V. P. ते (for वै). — After line 183, D4 repeats lines 179–180, followed by post. half of line 183, and ins.:

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । (Ṛv. 7. 59. 12).

— (L. 184) Da4 D5.7 V. P. नमस्तु; D9 नमोऽस्त्व- (for नमोऽस्तु). Ds1 प्रतिरूपाय (for [अ]प्रति°). Da3 om. विरूपाय. Da4 शिखाय (for शिवाय). V. P. शिवाय च नमोस्तु ते (for the post. half). — D7 om. (hapl.) lines 185–186. — (L. 185) K2.4 सूर्यशालाय; B8 (marg. as above) V. P. B. P. °पतये (for °मालाय). Da4 शुक्र-; D4 मूर्ध- (for सूर्य-). — Ds2 reads line 186 on marg. — (L. 186) K2 Da4 प्रथमनाथाय (for प्रमथ°). B. P. वै नमः (for धन्विने). — V. P. B. P. om. (hapl.) line 187. — (L. 187) K1 शत्रुदंडाय; K2.4 शत्रून्दमाय; K7 D4.9 संक्रंदनाय (for शत्रुंदमाय). K6 B6.7 Da3.a4 धूम्राय; B8 (marg.) चंडाय (for दण्डाय). K1.2.4 V1 B6.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7 पर्ण(Da4 D5.7 °र्णा)धार-; D9 पर्णधाम (for पर्णचीर-). K1.2.6 V1 Da3.a4 D4 -पुटाय; K4 -युजाय; D5.7 -कटाय; D9 corrupt (for -पटाय). — K6 Ds1 om. (hapl.) line 188. Da4 reads line 188 twice. — (L. 188) K1.2.4.7 V1 D4.8 हिरण्यवर्णाय (for

नमो होत्रेऽथ मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ।
नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ।
नमोऽस्तु कृशनासाय कृशाङ्गाय कृशाय च ।
संहृष्टाय विहृष्टाय नमः किलकिलाय च । [195]
नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च ।
स्थिताय धावमानाय मुण्डाय जटिलाय च ।
नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने ।
नाट्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ।
नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च । [200]
कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च ।
भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च ।
उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ।
नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च ।
विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च । [205]
नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे ।
पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ।

°गर्भाय). — After line 189, B. P. ins.:

शत्रुघाताय चण्डाय पर्णसंघशयाय च ।

— (L. 190) D9 स्तुताय (for स्तु°). K4 स्तुत्याय; B. P. स्तुतये (for स्तुत्याय). Da4 स्तुत्यमानाय (for स्तूयमा°). — (L. 191) B8 (marg.) D4. 9 शर्वाय; D2 सर्वे (for सर्वाय). V. P. [अ]भक्ष्य- (for सर्व-). K1 lacuna; K2. 4 V. P. -भक्ष्याय (for -भक्षाय). K1 om. सर्व. — After line 191, B8 (marg.) reads line 193 for the first time, repeating it in its proper place. — (L. 192) K1. 2 D4. 9 हुत्रें च; K4 हुतें च; K6 V1 B6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D5. 7 हव्याय; K7 हंत्रे च; B7 V. P. होत्राय; B. P. होमाय (for होत्रेऽथ). K1. 2. 4. 7 V1 D4. 9 होत्रे च; K6 B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7 होत्राय (for मन्त्राय). K1 (before corr.) -पताकिनी; D4 -पताकिना (for °ने). — (L. 193) K1 V1 B8 नम्याय; K2. 4. 6 B9 V. P. नमाय; B0 नभ्याय; B6 (both times) नभाय; Da3. a4 रमाय; Ds2 D2. 6. 8 नामाय; D4. 9 [ऽ]नमाय; D5. 7 [ऽ]नंताय; B. P. [ऽ]नम्याय (for नाभाय). K1. 2. 4. 7 V1 B8 (marg.) नम्राय; K6 नास्त्याय; B8. 9 D2. 8 V. P. B. P. ना(B9 V. P. B. P. न)म्याय; Da3. a4 D5. 7 रामाय; D4. 9 नाम्नाय (for नाभ्याय). V. P. B. P. om. from the post. half up to the prior half of line 195. B6 नमश्च कटकाय च (for the post. half). — D7 om. (hapl.) lines 194–195. — (L. 194) K1. 4. 6 कृशनाथा(K6 °गा)य; K2. 7 D9 [अ]कृशनामा(K2 °था)य; B6. 7. 9 Da3. a4 Dn4 Ds2 D5. 6 कृशनाशाय; B6 (marg.) क्लेशनाशाय; Ds1 वृषनासाय (for कृशना°). Da4 कृताय (for कृशाय). — K2 om. (hapl.) lines 195–197. — (L. 195) K1. 4 V1 B7 संकृ(K1 °गृ)ष्टाय; K7 B9 Da3. a4 D4. 5. 9 स(B9 सं-; D6 सु)कृष्णाय; B6 सतृष्णाय (for संहृष्टाय). K1. 4 V1 विकृष्टाय; K7 B8 Da3. a4 D4. 5. 9 विकृष्णाय; B6 वितृष्णाय; Dn1. n4 नमस्तुभ्यं (for विहृष्टाय). D4 reads नमः twice. K1 B8 (marg. as above) Ds1 D9 किलिकिलाय (for किल°). — (L. 196) V. P नमस्ते; B. P. नमस्त्वां (for नमोऽस्तु). K4 वंधमानाय; Da4 शयनाशाय; Ds2 (by corr.) D5. 7 शममानाय (for शय°). K6 D5. 7 शयि(D5. 7 °य)नाय; D9 शमिनाय (for शयिताय). — (L. 197) K7 D9 सृताय; D4 श्रिताय. V. P. चलमानाय (for धाव°). V. P. मुद्राय; B. P. कुब्जाय (for मुण्डाय). D5. 7 जटिलात्मने; V. P. B. P. कुटिलाय च (for जटिलाय च). — (L 198) V1 नर्तकशीलाय (for नर्तन°). K2 सुख- (for मुख-). V. P. -कारिणे (for -वादिने). — Da4 transp. lines 199 and 200. — (L. 199) K1. 4 नाट्योपहार-; V1 वाद्योप°; Da4 नमोप°; Dn4 नद्योप°; Ds1 lacuna; B. P. वाद्यापहाय (for नाद्योपहार-). ❀ Cn: नद्यां भवानि नाद्यानि, कमलानि । ❀ D2 om. from र up to हासाय (in line 202). K1 -शालिनी; B9 Da4 -शीलिने; B. P. -कारिणे (for -शालिने). V. P. गीतवाद्यरताय च (for the post. half). — (L. 200) Da3 om. श्रेष्ठाय. K1 -प्रथमनाय (for -प्रमथ°). — Ds1 om. line 201. B. P. om (hapl.) lines 201–202. — (L. 201) K6 B6. 9 सुकालनाय; Da3. a4 D5. 7 स्वकालनाय; V. P. कलनाय च (for कालनाथाय). B9 Da3. a4 कव्याय; Dn1 V. P. कल्पाय (for कल्याय). K1. 2. 7 D4. 9 का(K1. 2 क)लनाय क(K2. 7 D4 9 °नायैक-)लव्याय (for the prior half). — After line 201, K7 reads line 205. — (L. 202) K1. 2. 4. 6. 7 V1 D4. 9 दुंदुभी(K7 D4. 9 °भि)भीम-; B6. 7. 9 D5. 7 दुंदुभेर्भीम-; B6 (marg.) दुंदुभीनाद- (for भीमदुन्दुभि-). K6 -साहाय; B8 (marg. as above) -भाषाय (for -हासाय). K1. 2. 4. 7 V1 B6. 8 (last two marg.) D4. 9 V. P. भीमसेनप्रियाय च (for the post. half). — D7 om. (hapl.) lines 203–205. — (L. 203) K7 उग्राय नमो नित्याय (for the prior half). V. P. नमस्ते; B. P. नमश्च (for नमोऽस्तु). — (L. 204) B8 (marg.) कराल- (for कपाल-). K7 B0 Da3. a4 Ds1 D9 V. P. चिता-; B. P. सित- (for चिति-). — K7 reads line 205 after line 201. — (L. 205) K2. 6. 7 Da4 Dn1 Ds1 D2. 6 V. P. बिभीषणाय (for वि°). Da3 repeats भीष्माय. D6 reads from भीष्माय up to धराय च on marg. B. P. भीमाय (for भीष्माय). V1 V. P. B P. भीष्म- (for भीम-). K7 -वराय; B8 (marg.). 9 -पराय (for -धराय). — K1 om. (hapl.) lines 206–207.

नमो वृषाय वृष्याय गोवृषाय वृषाय च ।
कटंकटाय चण्डाय नमः पचपचाय च ।
नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च । [210]
वरमाल्यगन्धवस्त्राय वरातिवरदे नमः ।
नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने ।
संभिन्नाय विभिन्नाय छायायातपनाय च ।
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च ।
नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततमाय च । [215]
एकपाद्बहुनेत्राय एकशीर्ष नमो नमः ।
नमः क्षुद्राय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ।
पञ्चालाय सिताङ्गाय नमः शमशमाय च ।
नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टायाघण्टघण्टिने ।
सहस्रशतघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च । [220]
प्राणघण्टाय गन्धाय नमः कलकलाय च ।

—(L. 206) B. P. नाना- (for नमो). Da4 विश्रतवक्त्राय; Dn1. n4 विक्षतव°; D9 V. P. विकृतवक्षाय (for °वक्त्राय). D4 om. (hapl.) from ख up to गोवृषाय (in line 208). K7 बहुजिह्वाय; B6 (marg.) V. P. B. P. खङ्गजिह्वा(B6 B. P. °ह्वो)ग्र-; D7 षड्जिह्वाय च (for खङ्ग-जिह्वाय). K2. 4. 7 दंष्ट्रिने. —(L 207) K7 क्षयाय; D5. 7 पक्वान्न-; D9 पक्षाय (for पक्काम-). B. P. पक्षमास-लवार्धाय (for the prior half). K3 Dn1 D9 V. P. तुंब-; K6. 7 B9 Da3 D6 तुंबि- (for तुम्बी-). — B. P. om. (hapl.) lines 208-213. —(L. 208) K1 Da3 D2 वृषाय; K3 वृद्धाय; D9 दृष्याय (for वृ°). D2 om. गोवृ-षाय. D5. 7 नमोस्तु ते; D9 दृषाय च (for वृषा°). V. P. वृष्णये वृष्ण्याय च (for the post. half). —(L. 209) K1. 4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 8 Kumbh. ed. दंडाय (for चण्डाय). Da4 पंचपचाय च; Ds1 पचाय च नमः; V. P. सावयवाय च (for पचपचा°). — Ds2 om. line 210. —(L. 210) D7 पर्व- (for सर्व-). V. P. नमस्ते वर-कृष्णाय (for the prior half). K1. 4 धनदाय (for वर-दाय). K3 वरदाय वराय च (for the post. half). — After line 210, Ds1 reads lines 214-215. — K2. 4 om. line 211. —(L. 211) Hypermetric. K1 V1 B8. 7. 9 Da3. a4 V. P. वरगंधमाल्य(K1 °ल)वस्त्राय; B8 (marg. as above) वरगंधवस्त्रमाल्याय; D4 °माल्यवस्त्रा-गंधाय; D5. 7 °गंधछुमाल्याय (for the prior half). D5. 7 वस्त्राय (for वराति-). V. P. -वरये (for °दे). B8 (marg. as above) नमश्चीरधराय च (for the post. half). —(L. 212) K1. 2. 4 [s]थिने (for रक्त-). V. P. शोभनाय (for भाव°). D2 om. from लिने up to तमाय च (in line 215). K1 D6 अक्षिमालिने. K3 भावनायक्षमालिने; K6 भावनाक्षमा°; V1 D5. 7 भावनाक्षाय शां(V1 मा)लिने (for the post. half). —(L. 213) D5 संभिन्नाभ- (for °न्नाय). Da3 repeats विभिन्नाय. K7 D4. 9 छायायै; B8 (marg) होमाय (for छायाय). K1. 3 तपनाय; K7 Da3 D4. 9 पा(D4. 9 प)तनाय (for [आ]तप°). B8 (marg.) क्षमापातालपटाय च; D5. 7 संक्षयाय क्षयाय च; V. P. विविक्तविकटाय च (for the post. half). — Ds1 reads (hapl.) lines 214-215 after line 210. —(L 214) B9 अमोघ-; Ds1 D8 (marg.). 8 सुघोर- (for अ°). K1. 3 -रूपतराय; V1 -घोरतमाय; B0 -घोररताय; B8 (marg. as above) D5. 7 -रूपतमाय (for -घोरतराय). —(L. 215) K4 शमशमाय; K6 V. P. शांततराय (for शान्ततमाय). — K4 om. (hapl.) lines 216-218; B. P. om. line 216. —(L 216) K4. 6 B0. 6-9 Ds2 Dn1. 4 D2 3. 8 एकशीर्षे; Da3 a4 Ds1 D6 Kumbh. ed. °शीर्ष्णे (for °शीर्ष). K1 2. 7 Dn4 D2. 4. 5. 7. 9. Kumbh. ed. नमोस्तु ते (for नमो नमः). —(L. 217) B0 Dn1. n4 Ds D3. 6 Kumbh. ed. क्षुद्राय क्षुद्र-; B7 corrupt; D2. 8 रुद्राय क्षुद्र-; V. P. नमो वृद्धाय (for नमः क्षुद्राय). K1 क्षुब्धाय (for लु°). B. P. नमो बुद्धाय शुद्धाय (for the prior half). K6 संविभागप्रियाय नमः; B8 lacuna (for the post. half). —(L. 218) D8 (before corr.). 5. 7 पांचालाय; B. P. पवनाय (for पञ्चालाय). B6 (marg. as above) शिखंडाय; B7 Da3. a4 शितागाय; B. P. पतंगाय (for सिताङ्गाय). V. P. पंचमालार्चितांगाय (for the prior half). K3 समवचाय; K7 D4. 9 शमदमाय; B9 Da3. a4 Ds2 (before corr.) D5. 7 समसमाय; V. P. पाशुपताय (for शमशमाय). B. P. नमः सांख्यपराय च (for the post. half). —K3 om. (hapl.) lines 219-220. —(L. 219) K1. 4 नमस्ते चंडघंटाय; V. P. B. P. नमश्चंडाय (B. P. °श्चंडैक-) घंटाय (for the prior half). B8 (marg. as above) मुंडाय; V. P. घंटया (for घण्टाय). K6 [अ]घाटघंटिने; B8 (marg. as above) [अ]घट्टघट्टने; D3. 6 (before corr.) [अ]घंटिघंटिने; V. P. जग्धरंभिणे (for [अ]घण्टघण्टिने). Da4 B. P. घंटाघंटाय (B. P. °जल्पाय) घंटिने (for the post. half). —(L. 220) Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 8 Kumbh. ed. सहस्रा(Dn4 D2. 8 °स्र)ध्मात-; Ds1 सहध्मातन-; D5. 7 सहस्रशब्द- (for °शत-). K7 D4. 6. 9 घंट- (for घण्टा-). K6 -माल- (for -माला-). —(L. 221) B8 (marg. as above) प्राण-; Ds1 corrupt (for प्राण-). V. P. B. P. -दंडाय (for -घण्टाय). K1. 2. 4 शर्वाय; B0. 8 (marg. as above) Ds2 D8 बंधाय; B8 (marg.) घंटाय; V. P. त्यागाय; B. P. नित्याय (for गन्धाय). K4 कालकलाय; K6 Da3. a4 किलकि°; B9 किलक°; V. P. हिलिहिलाय (for कलक°). B. P. नमस्ते लोहिताय च (for the

हुंहुंहुंकारपाराय हुंहुंकारप्रियाय च ।
नमः शमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च ।
गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च । [225]
यज्ञवाहाय दान्ताय तप्यायातपनाय च ।
नमस्तटाय तव्याय तटानां पतये नमः ।
अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा ।
नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ।
सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च । [230]
नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ।
बालानुचरगोप्त्राय बालक्रीडनकाय च ।
नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च ।
तरङ्गाङ्कितकेशाय मुञ्जकेशाय वै नमः ।
नमः षट्कर्णतुष्टाय त्रिकर्मनिरताय च । [235]
वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने ।
नमो घुष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ।
श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ।
प्राणभग्नाय दण्डाय स्फोटनाय कृशाय च ।

---

post. half). —(L. 222) K1 हुतुंकाराय; K2 हुहुंकाराय; K4 हुंडुत्काराय; K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a4 Dn1 Ds2 D5-7 V. P. B. P. हुंहूं(D6 हूहू)काराय; K7 हुंहुंकार- (submetric); B7 हुहुंहुंकार-; D4 हुत्काराय (submetric); D9 हुदुंत्का° (for हुंहुंहुंकार-). B8 -देवाय; B. P. -रुद्राय (for -पाराय). K1 हुतुंकर-; K3. 4 D4 हु- (K4 हुं)डुत्कार-; K7 B7 D6 हूं(B7 हु-; D8 हू`हूकार-; Dn4 हुंकार-; D5. 7 V. P. हुंहुं°; D9 हुदुंत्कार- (for हुंहुंकार-). B. P. भगाकारप्रियाय च (for the post. half). — Bo om. (hapl.) lines 223–230. —(L. 223) K1. 2. 4 शमवते; K6 V1 B8. 9 Da3. a4 श(B8 स)मदमे; D7 श्मशानिने; B. P. [S]पारवते (for शमशमे). V. P. नमश्च शंभवे नित्यं (for the prior half). Da3 -वृक्षालयेपि च; D9 -गृक्षालयाय च; V. P. B. P. -वृक्षकलाय (B. P. °प्रियाय) च (for -वृक्षालयाय च). — K6 om. (hapl.) lines 224–226; B. P. om. (hapl.) line 224. —(L. 224) K1. 2. 4 Dn1 Ds2 D5. 6. 7 Kumbh. ed. -सृगालाय (for -शृगा°). K1. 2. 4 Ds2 [इ]तराय; B8 (marg. as above) प्रियाय; B8 (marg.) वराय (for तराय). D5. 7 तथा यज्वतमाय च (for the post. half). — D5. 7 om. (hapl.) lines 225–226. —(L. 225) K1. 2. 4 यजुषे; Ds2 (before corr.) जनिने (for यजिने). V. P. B. P. नमो यज्ञाधिपतये (for the prior half). V. P. हुतायोपहुताय च; B. P. भूताय प्रस्तुताय च (for the post half). —(L. 226) Da3 reads the prior half twice. V. P. दानाय (for दान्ताय). Da4 तपाय (for तप्याय). K7. 8 B6. 8. 9 Da3 D9 V. P. तपनाय; D8 [आ]तपराय (for [आ]तपनाय). B. P. तप्याय च भगाय च (for the post. half). —(L. 227) K1. 2 तुटा(K2 °ट्या)य; D4 तराय (for तटाय). Da3. a4 Dn4 D2. 8. 9 तद्याय; Ds1 तमाय; V. P. भव्याय (for तव्याय). K2. 4 तव्यानां; V. P. तडितां; B. P. तटिनी- (for तटानां). —(L. 228) K4 अन्नदात्रे (for अन्नदाय). K1. 2 अन्नदात्रेषु (K2 -°ण) पतये (for the prior half). K1 तेन्नभुजाय च; K2 तेंधभुजाय च; K4 [S]त्त्वंधभुजाय च; K6. 7 V1 B6. 9 Da3. a4 D5. 7 B. P. त्वन्नभुजाय च; D4 स्वन्नभुगाय च; D9 [S]त्त्वन्नभुजाय च; V. P. [S]त्त्वन्नभवाय च. — K7 D4. 9 om. (hapl.) lines 229–230. —(L 230) K2. 4 सहस्रद्योत-; B. P. सहस्रोद्धत- (for °स्रोद्यत-). —(L. 231) B8 (marg. as above) -रूपाय (for -वर्णाय). V. P. नमोस्तु बालरूपाय (for the prior half). K2 om. from बाल up to लुब्धाय (in line 233). Ds1 बालारूप- (for बालरूप-). —(L. 232) Ds1 D9 बालानुवर-; V. P. बालानां चैव (for °नुचर-). K1. 7 D9 V. P. -गोप्त्रे च; K6 D5 7 -गोमाय; Ds1 corrupt.; D4 -गोप्त्रेव (for -गोप्त्राय). B. P. नमो बालार्करूपाय (for the prior half). K6 D9 बालाक्रीड(D9 बालक्रीडा)नकाय; B. P. कालक्रीडनकाय (for बाल°). —(L. 233) K7 D4. 9 बालाय; V. P. B. P. शुद्धाय (for वृद्धाय). K1 B8 (marg.) बालाय; K7 D4. 9 वृद्धाय; Dn1 V. P. B. P. बुद्धाय; Ds1 लब्धाय (for लु°). Dn4 क्षुधाय; D5. 7 क्रुद्धाय (for क्षुब्धाय). K1. 2. 4. 6. 7 D9 क्षो(K4 क्षौ)भनाय; Ds1 क्षोसना° (for क्षोभणाय). V. P. क्षोभणायाक्षताय च; B. P. क्षोभणाय क्षयाय च (for the post. half). —(L. 234) D8 तरंगांतिक- (for °गाङ्कित-). Ds1 lacuna; D8 मुंडकेशाय; B. P. मुक्तके° (for मुञ्जके°). —(L. 235) B8 (marg.) -शीलाय; V. P. B. P. -निष्ठाय (for -तुष्टाय). B8 (marg.) D8 विकर्म- (for त्रिकर्म-). —(L. 236) K1. 2. 7 B8 (marg. as above) D4. 9 V. P. -प्रवर्तिने (K1 °ते); K4 -निवर्तिनी; Bo D6 -निवर्तने; Da4 -निवर्तते (for -निवर्तिने). B. P. पृथग्धर्मप्रवर्तिने (for the post. half). —(L. 237) K1 घोष्याय; K2. 7 V1 D4. 9 V. P. घोषाय; K6 प्रष्याय; Ds1 D2. 8 घुष्टाय; B. P. श्रेष्ठाय (for घुष्याय). K1. 2. 7 V1 D4. 9 V. P. घोष्याय; Dn4 घोराय; B. P. ज्येष्ठाय (for घोषाय). K1 कालकलाय; K7 D4. 6. 9 किलिकिलाय; Da3. a4 D7 किलकि° (for कलक°). — B7 om. (hapl.) line 238. —(L. 238) V1 श्वेतपिंगाक्ष- (for श्वेतपिङ्गल-). B8 श्वेत- (for कृष्ण-). B8 (marg.) कृष्णारक्तेक्षणाय च. — V. P. B. P. om.

धर्मार्थकाममोक्षाणां कथ्याय कथनाय च । [240]
सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्तिने ।
नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरथाय च ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
ईशान वज्रसंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
त्र्यम्बकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते । [245]
काम कामद कामघ्न तृप्तातृप्तविचारिणे ।
सर्व सर्वद सर्वघ्न संध्याराग नमोऽस्तु ते ।
महाबल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते ।
महामेघचयप्रख्य महाकाल नमोऽस्तु ते ।
स्थूलजीर्णाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे । [250]
दीप्तसूर्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे ।
सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ।
उन्मादन शतावर्त गङ्गातोयार्द्रमूर्धज ।
चन्द्रावर्त युगावर्त मेघावर्त नमोऽस्तु ते ।
त्वमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च । [255]
अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक्पवनोऽनलः ।
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च तथोद्भिजाः ।

(hapl.) line 239. — (L. 239) K1.2.4 प्राणदंडाय; B6.7.9 D4.9 °नघ्नाय; B8 (marg.) °लघ्नाय; Da3.a4 °मघ्नाय (for °भघ्नाय). K1.2.4 नघ्नाय; K6 B6 (marg. as above).7.8 (marg. as above) Da3.a4 चंडाय (for दण्डाय). K2.4 कृता(K4 °पा)य; K7 कृष्याय (for कृशाय). — (L. 240) Dn1.n4 Ds2 Ds Kumbh. ed. B. P. धर्मकामार्थ-; D2.8 धर्मकर्मार्थ- (for धर्मार्थकाम-). B. P. -मोक्षाय (for °णां). K6 V1 B6.8.9 Da3.a4 D5.7 कथाय; V. P. B. P. क्रथाय (for कथ्याय). V. P. B. P. क्रथनाय (for कथ°). Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 Kumbh. ed. कथनीयकथाय च (for the post. half). — (L. 241) K7 -मोक्षाय; B8 (marg. as above) -योगाय (for -मुख्याय). K1 Da4 -प्रवर्तिते; B8 (marg.) -प्रियाय च (for -प्रवर्तिने). V. P. B. P. योगाधिपतये नमः (for the post. half). — (L. 242) K1 Dn4 मनोरथ्य-; Da3 नमो रथ्यं; Da4 नभोरथ्य-; D6 नमो रथ-. K6 B3.8 (marg. as above).9 D5.7 चतुष्पथनिकेताय; B. P. नमो रथ्याधिरथ्याय (for the prior half). K6.7 V1 B3.9 Da4 Ds1 D4.5.7.9 -रताय; B. P. -पथाय (for -रथाय). — (L. 243) D4 वीतक्लेशाय वै नमः (for the post. half). — (L. 244) V. P. वज्रसंहाय; B. P. रुद्रसंघात (for वज्र°). — K1.2.4 om. (hapl.) lines 245–247. K7 D4 read and D9 repeats line 245 after the first line of the addl. passage after line 255. — (L. 245) V1 Bo.8 D5.7 त्र्यंबकांकित-; Da3.a4 त्र्यंबिकांबिक-; Ds1 (before corr.) अंबकांबिक- (for त्र्यम्बकाम्बिक-). D6 त्र्यंबकांबिकथनाय; V. P. अविवेकैकनाथाय; B. P. त्र्यंबकायांबिकानाथ (for the prior half). V1 व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः (for the post. half). — (L. 246) D4 om. from काम up to संध्या (in line 247). Ds1 B. P. काल (for काम). K7 तृष्णातृष्ण-; V1 Bo Da3 Ds D2.8 तृप्ताद्दप्त-; B8 (marg. as above) दृष्टादृष्ट-; D6 तृप्तातृप्ति-; D9 तृष्णातृष्ण- (for तृप्तातृप्त-). D5.7 -विकारिणे. V. P. धृष्टोद्धृप्तनिसूदनः; B. P. दुष्टोद्धृत्तनिषूदन (for the post. half). — (L. 247) K7 D9 शर्व (for सर्व). K7 B8 (marg. as above).9 D9 V. P. सर्वज्ञ; Da3.a4 सर्वेगु (for सर्वघ्न). B. P. सर्वगर्हित सर्वघ्न (for the prior half). K7 D9 संध्यावर; B8 (marg.) °राम; D4 °चर; B. P. सद्योजात (for संध्याराग). — V1 Bo Dn1 om (hapl.) line 248. B. P. om. (hapl.) lines 248–252. — (L. 248) B8 (marg. as above) महासत्त्व महोरस्क (for महाबाहो महासत्त्व). — (L. 249) V. P. -वरप्रख्य (for -चय°). — (L. 250) K1.2 Dn4 D5.7 -जटिल (as above); K6.7 D4.9 V. P. -जटिने; Cn (gloss : जटिलत्वदाचराति जटिल् तस्मै) °ले (as above). K7 B8 (marg.) Da3.a4 D4.5.9 -वाससे (for -धारिणे). D7 वल्काजिनसुवाससे (for the post. half). — Da4 om. (hapl.) line 251. — (L. 251) D6 दीर्घ- (for दीप्त-). K1.2 B6 (marg. as above) -सूर्याग- (for -सूर्याग्नि-). K1.2.4 Dn4 D4.9 -जटिल; K6 Bo D5.7 Kumbh. ed. V. P. -जटिने; V1 -वाससे (for -जटिले). B8 (marg. as above) V. P. -धारिणे; Ds1 -वासते (for °से). K1.2 4.7 D4.9 व्याघ्राजिनधराय च; V1 व्याघ्राजिनवाससे (submetric) (for the post. half). — (L 253) D7 चंद्रावर्त युगावर्त (for the prior half). D6 गांग- (for गङ्गा-). K1 -तोयान्प्रमूर्धज; K2 °स्नमूर्धज (for °द्रमूर्धज). — (L. 254) Kumbh. ed. चंद्रवर्त (for चन्द्रावर्त). B. P. चंद्राधेसंयुगावर्त (for the prior half). — (L. 255) K7 D4.9 V. P. अन्नकर्ता; Dn1 Kumbh. ed. अत्ता भोक्ता (for अन्नभोक्ता). K2 त्वम् (for च). K6 त्वमनु मनुभोक्ता च (for the prior half). D5 (before corr. as above; by corr.) अन्नदान्न- (for °दोऽन्न-). V. P. अन्नदश्च त्वमेव हि (for the post. half). — After line 255, K7 D4.9 ins. :

यशवाताय दान्ताय तप्याय तपनाय च ।
महामायाय प्रख्याय महाकल्प नमोऽस्तु ते ।

[With line 1, cf. line 226. — After line 1, K7 D4 read and D9 repeats line 245.]

— (L. 256) D5 [अ]न्नपक्ता (for च पक्ता). D6 अन्नं

त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्ता तथैव च ।
त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदां वर । [260]
मनसः परमा योनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः ।
ऋक्सामानि तथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ।
हायिहायि हुवाहायि हावुहायि तथासकृत् ।
गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ।
यजुर्मयो ऋङ्मयश्च त्वामाहुतिमयस्तथा । [265]
पठ्यसे स्तुतिभिस्त्वं हि वेदोपनिषदां गणैः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये ।
त्वमेव मेघसंघाश्च विद्युत्स्तनितगर्जितः ।
संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्धमेव च ।
युगा निमेषाः काष्ठास्त्वं नक्षत्राणि ग्रहाः कलाः । [270]
वृक्षाणां ककुदोऽसि त्वं गिरीणां शिखराणि च ।
व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम् ।
क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्त्राणां धनुरेव च ।
वज्रः प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च ।
त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोहः क्षमाक्षमे । [275]

तु स्रष्टा भोक्ता च (for the prior half). K7 D4.9 पक्त- (for पक्व-). K1.2.4.7 B6 (marg.).7.8 (marg.).9 Da3 D4.5.9 -मुक्तप(K7 °व)चोनलः; Da4 corrupt; D7 -पक्वपचो° (for -मुक्पवनो°). V. P. पक्वमुक्तपचे नमः (for the post. half). — For lines 255–256, B. P. subst.:

नमोऽन्नदानकर्त्रे च अन्नदप्रभवे नमः ।
अन्नभोक्त्रे च गोप्त्रे च त्वमेव प्रलयानऴ ।

— (L. 257) V. P. जरायुजोंडजश्चैव (for the prior half). K7 D4.9 सं(K7 स)स्वेदजम्; Bo स्वेदजश्च (for °जाश्च). K7 Bo D4.9 अ(Bo त)थोद्भिजः (for तथो-द्भिजाः). K1.2.4 स्वेदजाश्चो(K2 °श्चो)द्भिदा(K2 °द)स्तथा; B8 (marg. as above) स्वेदजा उद्भिजास्तथा; V. P. B. P. स्वेदजोद्भिज्ज एव च (for the post. half). — (L. 258) K4 तम् (for त्वम्). Da3.a4 भूतग्राम- (for °ग्रामश्). K2 चतुर्विदः (for चतुर्विधः). — (L. 259) V. P. ब्रह्मा (for स्रष्टा). B8 (marg. as above) पतिर् (for प्रति-). K1.2.6 Bo Da3.a4 D5.7 -हंता; B6 (marg.) भर्ता (for -हर्ता). K1.2.4.7 D4.9 V. P. त्वमेव च (for तथैव च). — (L. 260) Da4 D4 V. P. त्वम् (for त्वाम्). V. P. एव (for आहुर्). D8 वेद- (for ब्रह्म-). K1.2.4 -विद्वांसो; V. P. -विदुषाम् (for °षो). B. P. त्वमेव ब्रह्म विश्वेश (for the prior half). Da3 ब्रह्मो; V. P. अपि (for ब्रह्म-). K1.2.4 V1 B8 गतिं; K6 Bo.7.8 (marg.).9 Da3.a4 D8 D2.3.8 वरं; K7 D4.9 गतिः; D7 V. P. वरः (for वर). B. P. अप्सु ब्रह्म वदंति ते (for the post. half). — (L. 261) V. P. सत्त्वस्य; B. P. सर्वस्य (for मनसः). V. P. अब्वायुर्; B. P. सुधांशो (for खं वायुर्). K1.4 गतिः; K7 D4.7.9 पतिः (for निधिः). — (L. 262) K1.2.4 7 D4.9 वृक्षो हंसो मधुष्कार (for the prior half). K1.2 त्वां; Da4 त्वं (for त्वां). — D4 om. (hapl.) lines 263–264. — (L. 263) K7 D9 हाविहावि; V1 हायोहायि; D5 हाइं°; V. P. हविहावी (for हायिहायि). K1.2 हुयो(K2 °हो)-हायि; K7 D9 हुवोहावि; V1 B8 (marg.) हुवेहायि; B9 हुवाहावि; B7 हवाहायि; D7 हुता°; V. P. हवोहावी; B. P. हरे हायि (for हुवाहायि). K1.2.4.7 B7–9 Da3 D9 हुंवाहायि; K6 V1 Bo Da4 Dn4 D5 D8 (before corr.).6 हुवाहायि; B6 हुयो°; Dn1 हायि°; D2.3 8 हुवाहोयि (D3 [by corr.] °यि) (for हावुहायि). Ds1 D8 तथा (for [अ]सकृत). D5.7 वा (D7 चा) हायि तपसा सकृत्; V. P. हुवं वाचाहुतिः सदा; B. P. हुवाहावेति वासकृत् (for the post. half). — (L. 264) D5.7 जपंति (for गायन्ति). K1 D9 त्वा (for त्वां). K1.2 Da4 D5.7 सुरश्रेष्ठाः (for °श्रेष्ठ). — (L. 265) K1.2.4.7 D4.6.9 यजुर्मय- (D6 °या) (for यजुर्मयो). K2 ऋक्साममयश्; Dn4 Ds1 D8 वाङ्मयश् (for ऋङ्मयश्). K7 D4 9 आहुतिशयस्; Bo आहुतिर्मयस् (for आहुतिम°). D5.7 त्वामाहुर्ऋषयस्तथा; V. P. B. P सामाथर्वमय(B. P. °युत)स्तथा (for the post. half). — (L. 266) K7 Bo.9 Ds2 D7 पठ्यते; D3 पचसे (for पठ्यसे). Bo Dn1.n4 D8 D2.3.6.8 Kumbh. ed. चैव (for त्वं हि). V. P. B. P. पठ्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्वं (for the prior half). V. P. B. P. कल्पोप- (for वेदोप-). — (L. 267) D6 ब्राह्मण- (for ब्राह्मणाः). K2 वरवराश्; K7 D4.9 वर्णपराश्; B. P. वर्णाश्रमाश् (for °वराश्). D7 शूद्रा वर्णाश्रमावराः (for the post. half). — Bo om. line 268. — (L. 268) V. P. त्वाम् (for त्वम्). K6 B6.9 Da3.a4 मेघवर्ण(B8 Da4 °र्णा)श्च; B8 (orig.) मेघसंघश्च; B8 (marg.) मेघसंबंधो; Dn4 °संघाय; D5.7 °वर्णाय; B. P. [आ]श्रमसंघाश्च (for मेघसं°). V. P. विश्वस्तनित- (for विद्युत्स्त°). K1.2 D7 V. P. -गर्जितं; D4.6 -गर्जिताः; B. P. एव च (for -गर्जितः). — (L. 269) Kumbh. ed. त्वाम् (for त्वम्). K1 अवतो; Da4 ऋतयो (for °वो). V1 वा (for च). — (L. 270) Dn1 Ds2 D8 Kumbh. ed. युगं (for युगा). B8 (marg. as above) काष्ठाश्च (for काष्ठास्त्वं). V. P. कलाकाष्ठानिमेषाश्च (for the prior half). D4 om. from नक्ष up to पततां (in line 272). D7 ग्रहास्तथा; B. P. युगानि च (for ग्रहाः कलाः). — (L. 271) K1.2 B. P.

व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ ।
त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा ।
छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता त्वं नेता मन्ता पिता मतः ।
दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ।
गङ्गा समुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च । [280]
लता वल्ल्यस्तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः ।
द्रव्यकर्मगुणारम्भः कालपुष्पफलप्रदः ।
आदिश्चान्तश्च देवानां गायत्र्योंकार एव च ।
हरितो लोहितो नीलः कृष्णो रक्तस्तथारुणः ।
कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा । [285]
अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो ह्यनौपमः ।
सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ।
उपप्लवश्चित्रभानुः स्वर्भानुर्भानुरेव च ।
होत्रं होता च होम्यं च हुतं चैव तथा प्रभुः । [290]
त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम् ।

वृषाणां (for वृक्षा°). V. P. B. P. ककुदं त्वं हि (for °दोऽसि त्वं). — (L. 272) K7 व्याघ्रा; V. P. B. P. सिंहो (for व्याघ्रो). K3 पतितां; Da4 पततस्; D8 पतनं; B. P. पतयस् (for पततां). K2, 7 V1 B0. 8 D4 ताक्षों (K7 °क्षां) (for ताक्ष्यौं). K1 [ऽ]नंताश् (for ऽनन्तश्). B. P. तक्षकानंतभोगिनां (for the post. half). — (L. 273) K1, 2 [ऽ]प्युदधीनां (for ह्युदधीनां). D5, 7 शस्त्राणां (for यन्त्राणां). B. P. मंत्राणां प्रणवस्तथा (for the post. half). — (L. 274) B0. 8 D5, 7 V. P. वज्रं (for वज्रः). — (L. 275) D8 (before corr. as above) ईर्ष्या (for इच्छा). Da3, a4 त्वमेवाहुर्वषट्कारो (sic); V. P. इच्छा द्वेषश्च रागश्च; B. P. त्वमेवेच्छा च द्वेषश्च (for the prior half). K1 राग- (for रागो). D4 9 क्षमाक्षमी; B P. शमः क्षमा (for क्षमाक्षमे). V. P. मोहः क्षामो दमः शमः (for the post. half). — (L. 276) Ds1 लाभः (for लोभः). K7 कामः क्रोधो; V1 कामक्रोध- (for °क्रोधौ). — (L. 277) K1 (before corr.) Dn4 D4 V. P. चापि; Da4 वापि (for चापी). Dn4 खड्गांगी; Ds1 खट्वांगां (for खट्वाङ्गी). K1 corrupt; K2, 4 Da4 D4, 9 जर्जरी; Ds1 D8 कर्करी; D7 झुर्झुरी; B. P. मुद्गरी (for झर्झरी). K1 2, 4, 6 V1 B6 7, 8 (marg. as above), 9 Da3 D5, 7 रथी (for तथा). — (L. 278) Da4 छिन्ना (for छेत्ता). K1, 2, 4 च स्रष्टा (for प्रहर्ता). V1 V. P. B. P. च (for त्वं). K1, 2, 4, 6 D4, 9 मितोम(K1 °मि)तः; B0. 8 Da3, n4 D5, 7 पितामहः (Da4 °ह); B8 पिता मम; B. P. [अ]सि नो मतः (for पिता मतः). V. P. त्वं नेताप्यंतको मतः (for the post. half). — (L. 279) K6, 7 Da3, a4 Ds1 D2, 6, 7 धर्मार्थः (Da4 °र्थं-) (for धर्मोऽर्थः). — (L. 280) Ds1 गंगाः; V. P. इंद्रः; B. P. इंदुः (for गङ्गा). Da4 यज्वलानि; Dn1 प्रज्व° (for पल्व°). — (L. 281) V. P. वली- (for वल्ल्यस्). K3 तृणोषध्यः (for तृणौ°). — (L. 282) B0. 8 (marg. as above) D6 -शुभारंभाः (B8 °भ-); B9 -गुणारंभ-; Da3 Dn4 °रंभाः; Dn1 D8 D2, 3, 5, 7, 8 Kumbh. ed. -समारंभाः (Dn1 D5, 7, 8 Kumbh. ed. °भः) (for -गुणारम्भः). K1 V1 B5, 7 Dn1 D2, 6, 8 Kumbh. ed. कालः; K4 कामः (for काल-). K4 -फलप्रद; B0 Dn4 Ds1 D2, 8 °प्रदाः (for °प्रदः). — (L. 283) K1, 2, 4 अंतश् (for चान्तश्). K1, 2, 4 B5, 8 (marg.) Dn1, n4 Ds1 D2, 6, 8, 9 वेदानां; B7 दैवानां; V. P. मध्यश्च (for देवानां). K3 गायत्र्यांगार; D8 °त्रोंकार (for गायत्र्यों°). — (L. 284) Da4 हरीतो (for हरितो). V1 B5-8 Da3, a4 Dn1, n4 Ds1 D3, 5, 7 Kumbh. ed. रोहितो (for लो°). B. P. कृष्णो (for नीलः). D7 कृष्ण- (for कृष्णो). K1, 2 [अ]सितः; K4 मितः (for [अ]रुणः). B. P. नीलः पीतस्तथा क्षणः (for the post. half). — (L. 285) K1 कद्रूश्; B8 (marg.), 8 रुद्रश्; D5, 7 बभ्रुश् (for कद्रुश्). B. P. बभ्रुः (for चैव). K1, 2 कापोतो (for क°). Da3, a4 पिठकस्; B. P. मच्छ[त्स्य]कस् (for मेच°). — V. P. B P. om. line 286. — (L. 286) V1 Da3, a4 सुवर्णश् (for अव°). K1 सवर्णश्; D4 सुवर्ण (for °र्णश्). B8 वर्णाकारो (for वर्ण°). K1, 2, 4 ह्यनूपमः; K7 Dn1 D4, 9 ह्यनो°; Da3, a4 ह्यधोमुखः; Kumbh. ed. घनोपमः (for ह्यनौपमः). — K1, 2, 4, 7 D4, 9 ins. after line 286 : B. P. V. P. after 285 :

सुवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यतो मतः ।

[K3 चापितो (for चाप्यतो).]

— B6, 8 D5, 7 read line 287 twice. — (L. 287) K7 D4, 9 [अ]थ (for च). V1 सुवर्णनेता विख्यातः; B6, 8 (both first time), 9 D5, 7 (last two first time) सुवर्ण- (D7 °र्णा)वर्णरेताश्च (for the prior half). B8 (marg. first time) सुपर्ण- (for सुवर्ण-). B6, 8 (both second time) सुवर्णश्चित्रकस्तथा; D5, 7 (both first time) °श्चितपस्तथा; D5, 7 (both second time) सुवर्ण(D7 °र्णा)-श्चामलो मतः (for the post. half). — (L. 288) Da4 त्वं; V P. [ऽ]थ (for च). K4 [ऽ]मलः; K6 D8 D2, 3, 8 [ऽ]निलः (D8 °लः) (for ऽनलः). — (L. 289) V. P. B. P. उत्फुल्लश्चित्रभानुश्च (for the prior half). — (L. 290) K1 V1 होत्रो (for होत्रं). D8 होम्यं (for होता). K7 D4, 9 हव्यं च; V1 B7 Da3, a4 D5, 7 होम्यश्च; D8 होता च; V. P. होमस्त्वं (for होम्यं च). B6, 7, 9 Da3, a4 D5, 7 हुतश् (for हुतं). V. P. हुतं च

पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
गिरिको हिण्डुको वृक्षो जीवः पुद्गल एव च ।
प्राणः सत्त्वं रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ।
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । [295]
उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुतं जृम्भितमेव च ।
लोहितान्तर्गता दृष्टिर्महावक्त्रो महोदरः ।
शुचिरोमा हरिश्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचलः ।
गीतवादित्रतत्त्वज्ञो गीतवादनकप्रियः ।
मत्स्यो जलचरो जाल्योऽकलः केलिकलः कलिः । [300]
अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः काल एव च ।
मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षोऽपक्षक्षयंकरः ।
मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्तकबलाहकः ।

प्रहुतं प्रभुः (for the post. half). — (L. 291) B7 त्रिसौवर्णं; Ds1 B. P. °पर्णस्; V. P. सुपर्णं च (for त्रिसौपर्णं). B. P. ब्रह्मन् (for ब्रह्म). K1. 2. 4. 7 D4. 9 शिक्षाहोत्रस्त्रिसौपर्णौ (K1 °र्णीं; K4 °र्णं); V1 D5 शिक्षाहोत्रं त्रिसौपर्णं; D7 शिक्षाहोत्रं त्रिसौवर्णौ (for the prior half). — (L. 292) V1 V. P. पवित्राणां पवित्रं च (for the prior half). — B. P. om. line 293. — (L. 293) D5. 7 गिरिजो (for °को). K1. 2 V1 B0. 6 (marg.). 7–9 Da3 Ds2 D3. 4. 6. 9 हिंदुको; K7 हिंडको; Da4 टीडुको; D5. 7 हिंडिको (for हिण्डुको). K7 D4. 9 [ऽ]ध्यक्षो (for वृक्षो). V. P. गिरिस्तोकस्तथा वृक्षो (for the prior half). K4. 6. 7 Da4 D4. 9 जीव- (for जीवः). K4 -मुद्गल; V1 D4. 9 -पुंगव; Dn4 बुद्गल; Ds1 युद्गल; Ds2 युद्गाल; D5. 7 पिंगलम्; V. P. पुंगल (for पुद्गल). — K7 reads lines 294–295 after line 298. — (L. 294) K7 D4. 9 transp. रजश् and तमश्. V. P. सत्त्वं त्वं च रजस्त्वं च; B. P. प्राणश्च त्वं रजश्च त्वं (for the prior half). K1 B8 च प्रमदस्; B6 Da3 D5. 7 चायुर्मदस्; Da4 चायुर्दमस्; V. P. च प्रजनं (for चाप्रमदस्). B. P. तमः सत्त्वयुतस्तथा (for the post. half). — Da4 om. line 295. — (L. 295) Da3 D4. 9 प्राणापानः (D4 °न-); V1 B9 प्राणोपान- (B9 °नं) (for प्राणोऽपानः). K1 क्षुदानो; K7 उदान- (for °नो). D6 व्यानम् (for व्यान). V1 दानव्यानश्च वायवः (for the post. half). — D4 om. line 296. — (L. 296) Dn4 om. च. V. P. उन्मेषश्चैव मेषश्च (for the prior half). K6 क्षतं (for क्षुतं). K6 जंभितम् (for जृम्भि°). B. P. क्षुत्तृड्जृंभा तथैव च (for the post. half). — (L. 297) K7 D4. 6. 9 लोहितांत(D4 °ग)गता (for °तर्गता). K6 वृष्टिर् (for दृष्टिर्). V. P. लोहितांगो गदी दंष्ट्री; B. P. लोहितांगश्च दंष्ट्री च (for the prior half). K6 B6 D5. 7 महानंतो (for °वक्त्रो). K1 सहोदरः; K6 वृको°; V1 महोरगः (for °दरः). — (L. 298) K1. 2. 4 D5. 7 सूचिरोमा; B0. 7 D9 शुचीरोमा; Dn1 Ds2 D8 Kumbh. ed. सूची°; Dn4 Ds1 D2. 6. 8 शूचीरोमा (for शुचिरोमा). K7 हविःश्मश्रुर्; D2 हरश्मश्रुर् (for हरि°). K6 रुद्ध- (for ऊर्ध्व-). Ds2 चलोचलः; D6 च चापलः; V. P. त्रिलोचनः (for चलाचलः). — (L. 299) K1. 4 Da3 D6 -नृतज्ञो; K2 -क्रतुज्ञो; K6. 7 V1 B5. 8 (marg.). 9 Da4 D4. 5. 7 -नृत्यज्ञो; V. P. B. P. -नृत्यांगो (for -तत्त्वज्ञो). K1. 2. 4. 7 D4. 9 गिरि- (for गीत-). Da4 -वादनकः (for °नक-). — (L. 300) K1. 2 जालो (K1 °तो) जल्पो; K7 B6. 7. 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 B. P. जालो जलो; V. P. जलो जलो (for जलचरो). K1 lacuna; K2. 6. 7 V1 B8 D2. 4. 9 V. P. जल्यो; Da3 जालो; Ds1 D5. 7 जाल्मो; B. P. [ऽ]जय्यो (for जाल्यो). K1. 2. 6. 7 D4. 9 जल-; V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn4 D6 जलः; D5. 7 जिली-; V. P. जवः (for ऽकलः). K1. 2. 6 Ds2 (before corr.) D6 कलिकिलः; K7 कलिकलः; V1 B0. 8 Da3. a4 D7 किलिकिलः; B6. 7 किलिकालिः; B9 D5 किलकलः; Da1 केलिःकलः; D8 (by corr.) केलिकल-; V. P. कालः कली (for केलिकलः). K6 Ds2 (before corr.) किलः; V1 कविः; Da3 lacuna; D7 किलिः; V. P. कलः (for कलिः). B. P. जलव्यालः कुटीचरः (for the post. half). — (L. 301) Da3. a4 आ(Da4 अ)काशश्; D6 आकालश्; V. P. B. P. विकालश् (for अका°). K1. 2. 4 V1 B6. 7. 9 D4. 5. 7. 9 विकालश्; Da3. a4 विकाशश्; V. P. B. P. सुकालश् (for [अ]तिका°). K4. 7 Ds1 D4. 6. 9 दुष्काल- (for दुष्कालः). K1. 2. 4. 7 B8 (marg.) V1 D4. 9 B. P. कालनाशनः (V1 °कः; B8 [marg.] °न) (for काल एव च). — (L. 302) Da4 मृत्यु- (for मृत्युः). K1 क्षुराश्; K6. 7 B0. 6. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D3–5. 7. 9 क्षरश्; B8 क्षुद्रश् (for क्षुरश्). B6 हृद्यश्; Ds1 कल्पश्; Ds2 कल्यश् (for कृत्यश्). V. P. B. P. मृत्युश्चैव (B. P. °श्चैवा-) क्षयोंतश्च (for the prior half). D5. 7 यक्षो (for पक्षो). K1. 2. 4. 7 D4. 9 रक्षो (K7 D4. 9 यज्ञो) यक्षभयंकरः; V1 यज्ञो यज्ञक्षयं°; B0 पक्षो यक्षः क्षयं°; B6–9 Da3. a4 क्षयो मायाकरं°; B8 (marg.) Dn4 D8 य(Ds1 प)क्षो यक्षक्षयं°; V. P. क्षमापायकरो हरः; B. P. क्षमामायाकरोत्करः (for the post. half). — (L. 303) K6 B9 D8 D3. 6 मेघनीलो; B0. 6–8 Da3. a4 °माली; D2. 5. 7 °मालो (for °कालो). K1. 2. 4. 7 D4. 9 V. P. संवर्तकोंतकश्चैव; V1 समूर्तकांतकश्चैव; B8 (marg.) सर्वंतोंतकरश्चैव; B. P. संवर्तो वर्तकश्चैव (for the prior half). B8 (marg.) सर्वर्तुक- (for संवर्तक-). V. P. B. P. -बलाहकौ (for °हकः). — (L. 304) K1. 7 B0. 6–8 Ds1 D3. 5–7 घटो; K2. 4 घटी; Da4 घोटो; D4

घण्टोऽघण्टो घटी घण्टी चरुचेली मिलीमिली ।
ब्रह्मकायिकमग्नीनां दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् । [305]
चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ।
चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च यः ।
सदा चाक्षप्रियो धूर्तो गणाध्यक्षो गणाधिपः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो गिरिशो गिरिकप्रियः ।
शिल्पिकः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्तकः । [310]
भगनेत्राङ्कुशश्चण्डः पूष्णो दन्तविनाशनः ।
स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नमः ।
गूढव्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ।
धाता विधाता संधाता विधाता धारणोऽधरः ।
ब्रह्मा तपश्च सत्यं च ब्रह्मचर्यमथार्जवम् । [315]
भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः ।
भूर्भुवः स्वरितश्चैव ध्रुवो दान्तो महेश्वरः ।
दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो दुर्दान्तोऽदान्तनाशनः ।
चन्द्रावर्तो युगावर्तः संवर्तः संप्रवर्तकः ।

घाटो (for घण्टो). $K_{1.2.4}$ घटी ; Da_{3} घटा (for ऽघण्टो). K_{3} घटौ (for घटी). K_{7} घाटी ; D_{4} घटी (for घण्टी). V. P. वटो घटीको घंटिको ; B. P. घंटाकी घंटकी घंटी (for the prior half). $K_{1.4}$ घंठीचिरु ; K_{3} चिरुचीरी ; K_{6} $B_{6.7.9}$ $Da_{3.4}$ Cnp रुद्रची(K_{6} °ची ; Da_{4} °चा)ली ; K_{7} चुचुत्रिली ; V_{1} चरुचिरी ; B_{0} °चेवी ; B_{8} चिरीचिली ; B_{8} (marg.) चुरुचीली ; Ds_{1} D_{6} चरुचेला ; Ds_{2} रुद्रचेली ; $D_{4.9}$ चुचुचीची (D_{4} °चि) ; D_{5} बुरुचीरी ; D_{7} रुरुचीरी (for चरुचेली). $K_{1.2.4}$ चिरीचिनी (K_{2} °ली ; K_{4} °लीः) ; K_{6} विलीमिली ; K_{7} V_{1} $B_{0.6.7.9}$ $Da_{3.4}$ Ds_{2} D_{9} Cnp चिली(Da_{4} °चा)मिली ; B_{8} (marg.) विनिमिली ; Ds_{1} मिलामिली ; $D_{5.7}$ चिरिभिं(D_{7} °मैं)ली ; D_{6} विलीमली (for मिलीमिली). V. P. B. P. चूडालो लवलो वली (B. P. लवणोदधिः) (for the post. half). — (L. 305) K_{6} ब्रह्मा- (for ब्रह्म-). K_{6} -कारिकम् (for -कायिकम्). B_{8} (marg.) आदीनां ; D_{6} अग्र्यानां (for अग्नीनां). $K_{1.2.4.7}$ V_{1} B_{6-9} $Da_{3.4}$ $D_{4.5.7.9}$ ब्रह्मकाल(B_{9} °म)यमाग्नीनां ; V. P. ब्रह्मकालोग्निवक्त्रश्च ; B. P. ब्रह्मा कालाग्निवक्त्रश्च (for the prior half). K_{6} दंडा (for दण्डी). V. P. मुंडी (for मुण्डस्). $K_{1.2.7}$ $D_{4.9}$ त्रिदंडभृत् ; $D_{5.7}$ त्रिपुंड्रधृक् (for त्रिदण्ड°). — (L. 306) K_{7} चातुर्युगश् ; B_{9} चतुर्युग- ; Ds_{2} चतुर्वेगश् ; D_{4} चातुर्वर्ग- ; $D_{5.7}$ चतुर्युगं (for °र्युगश्). D_{9} चातुर्होत्रे (for °होत्र-). V. P. B. P. चतुर्होत्रश्चतुष्पथः (for the post. half). — (L. 307) D_{6} चतुराश्रम्यनेता च ; V. P. चतुराश्रमवेत्ता च (for the prior half). $Ds_{1.2}$ (before corr.) $D_{5.7}$ चातुर्वर्णे- ; D_{4} चतुर्वर्ण्य- (for चातु°). D_{8} -कृतश् (for -करश्). V. P. B. P. ह (for यः). — (L. 308) K_{1} V_{1} B_{9} $Da_{3.4}$ रक्षःप्रियो ; $K_{2.4.6}$ $B_{6.7.8}$ (marg. as above) रक्ष(K_{4} °क्षा)प्रियो ; K_{7} $D_{4.9}$ दक्षप्रियो ; B_{8} (marg. also) यक्षप्रियो ; $D_{5.7}$ क्षरप्रियो (for चाक्षप्रियो). K_{6} $B_{6.9}$ $Da_{3.4}$ $D_{5.7}$ मूर्तो (for धूर्तो). V. P. B. P. क्षराक्षरप्रि(B. P. °रः प्रि)यो धूर्तो (for the prior half). K_{2} गणाध्यक्ष्यो ; V. P. गण्योगण्य- ; B. P. गणैर्गण्यो (for गणाध्यक्षो). K_{4} गणाधिप ; B_{8} (marg.)$_{.9}$ गणप्रियः (for गणाधिपः). — (L. 309) Da_{4} -मालांबर- (for -माल्याम्बर-). $K_{1.2}$ B_{6} (marg. as above)$_{.7.9}$ $Da_{3.4}$ $D_{4.9}$ गिरिको ; V_{1} गिरीशो ; $D_{5.7}$ गिरिजो (for °शो). K_{7} $D_{4.5.7.9}$ B. P. गिरिजाप्रियः. — (L. 310) K_{1} D_{5} शिल्पकः ; V. P. शिल्पिशः ; B. P. शिल्पीशः (for शिल्पिकः). Da_{4} शिल्निनां ; Ds_{1} B. P. शिल्पिनी (B. P. °नः) (for शिल्पिनां). D_{8} D_{4} B. P. सर्वशिल्पि- (for °शिल्प-). — (L. 311) B. P. -नेत्रांतकश् (for °कुशश्). V. P. चंद्रः (for चण्डः). K_{1} पूर्णो ; K_{7} पूष्णौ (for पूष्णो). $K_{1.2.4}$ $B_{6.7.9}$ Da_{4} $D_{5.7}$ -विनाशकः ; K_{6} -विनासकः (for °शनः). — V. P. om. 312. — (L. 312) V_{1} स्वधा स्वाहा (by transp.). D_{4} वषट्कारा (for °रो). B. P. नमोस्तु ते (for नमो नमः). — (L. 313) D_{4} गूढव्रता (for °व्रतो). K_{2} गूढतपास् (for गुह्य°). V. P. गुढावर्तश्च गूढश्च ; B. P. गूढव्रतश्च गूढश्च (for the prior half). Da_{4} lacuna ; Ds_{1} तरकस् (for तार°). Ds_{2} तारकायमः (for °मयः). V. P. गूढप्रतिनिषेविता ; B. P. गूढव्रतनिषेवितः (for the post. half). — After line 313, B. P. ins. :

तरणस्तारणश्चैव सर्वभूतेषु तारणः ।

—(L 314) D_{4} स धाता ; V. P. सत्त्वानां (for संधाता). $K_{1.2.4.6.7}$ V_{1} $B_{6.8}$ (marg.) $Da_{3.4}$ $D_{4.5.7.9}$ V. P. निधाता ; B_{8} (also marg.) प्रधाता (for वि°). $K_{1.2.6.7}$ $D_{4.9}$ धरणीधरः ; K_{6} धरणो° (for धारणो°). — (L. 315) K_{2} ब्राह्मा तपश् ; V. P. B. P. तपो ब्रह्म. Ds_{2} सत्यश् (for सत्यं). K_{2} अथालवं ; K_{6} अथार्जवी ; B. P. तथार्जवं (for अथा°). — (L. 316) K_{6} भूतभृद् (for °कृद्). Da_{4} भुतो ; Ds_{1} D_{8} (by corr.) भु(D_{8} भू)मो ; $D_{5.7}$ भावो (for भूतो). $Da_{3.4}$ भूतभव्यो (for °भव्य-). D_{4} -भवाद्भवः (for -भवो°). — (L. 317) D_{2} om. भूर्भुवः. $K_{1.2}$ स्वःकृतश् ; K_{6} स्तुरितश् (for स्वरि°). V. P. तथोत्पत्तिर् ; B. P. भूतो ह्यग्निर् (for ध्रुवो दान्तो). — Da_{3} om. lines 318–319. B. P. om. line 318. — (L. 318) $K_{1.2.4.7}$ B_{8} $D_{4.5.7.9}$ कांतो ; K_{6} B_{0} D_{6} शांतो (for क्षान्तो). V. P. ईशानोद्दीक्षणः शांतो (for the prior half). $D_{4.9}$ दुर्दांता (for °न्तो). $K_{1.2.4.6.7}$ $D_{4.9}$

कामो बिन्दुरणुः स्थूलः कर्णिकारस्रजप्रियः । [320]
नन्दीमुखो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः ।
चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वभिमुखस्तथा ।
हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ।
अधर्महा महापार्श्वो दण्डधारो रणप्रियः ।
गोनर्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः । [325]
त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो गोमार्गोऽमार्ग एव च ।
श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च निष्कम्पः कम्प एव च ।
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
दुर्धर्षो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विषो दुर्जयो जयः ।
शशः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णक्षुज्जराधिधृक् । [330]
आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च ।
मम यज्ञमृगव्याधो व्याधीनामागमो गमः ।
शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकवनालयः ।

[S]दांतवाहनः; V. P. [S]दंतनाशनः (for Sदान्तनाशनः). — (L. 319) K1.4 चंद्रावंतो; Dn1. n4 D3.4.8 Kumbh. ed. चंद्रावर्त-; V. P. B. P. ब्रह्मावर्त- (for चन्द्रावर्तो). K1.4 युगावंतः; V. P. B. P. सुरावर्त- (B. P. °र्तः) (for युगावर्तः). K4 सर्वंतः; K7 D4.9 युगानां (for संवर्तः). V. P. B. P. कामावर्त नमोस्तु ते (for the post. half). — (L. 320) D4 कांमा (for कामो). K4 विदुर् (for बिन्दुर्). K4 धरः; Da3. a4 अणु- (for अणुः). D4 स्थूलाः (for स्थूलः). K1.2 कामोचिदुर्धरः (K2 °र्दुदुरः) स्थूलः; V. P. B. P. कामबिंबनिहर्ता च (B. P. °विनिर्हंता) (for the prior half). K1 -प्रजाप्रियः; K3.6 D4 -स्रजः (K3 °जा) प्रियः; Da4 -स्तरप्रियः; V. P. -रजःप्रियः (for -स्रजप्रियः). D5.7 कर्णिकारोश्रयः (D7 °य-) प्रियः (for the post. half). — B. P. reads lines 321–324 after line 326. — (L. 321) K1.2.4.7 Da3. a4 D4.9 नांदीमुखो; Da3 नदी°; V. P. मुखचंद्रो (for नन्दीमुखो). K6 सोममुखः (for भीम°). B. P. अखंडश्चंद्राभिमुखः (for the prior half). Da1 प्रमुखो (for सु°). Da3 a4 दुर्मुखोन्मुखः; D5.7 °खोमुखः (for °खोऽमुखः). — (L. 322) K1.2.4.7 B8 (marg. as above) D4.9 B. P. [अ]भिमुखस्; D2 [अ]द्याभि°; V. P. ह्यभि° (for [अ]भि°). B. P. V. P. सदा (for तथा). — (L. 323) K7 D9 हिरण्यवर्णः (for °गर्भः). V. P. महोदधि-; B. P. धनदोर्थ- (for महोरग-). — (L. 324) D3.9 अधर्मदा (D9 °दो) (for °हा). K1.2.4.7 V1 D4 महापार्थो; B6.7 °स्पार्थो; B9 °र्थार्थो; D5.7 °नर्थो; D9 मदापार्थो; B. P. महादक्षो; V. P. °दंडो (for °पार्श्वो). K4 दंडोधर-; Dn1. n4 Da1 D3.8 Kumbh. ed. चंडधारो (for दण्ड°). B6.7–9 D3 D3.5.6.8 गणप्रियः; Dn1. n4 Kumbh. ed. गणाधिपः (for रणप्रियः). — (L. 325) K1.2.4.7 V1 D4.5.7.9 गोनंदो; B8 (marg. as above) गोनर्तो; D6 गोनदो; V. P. गौतमो (for गोनर्दो). K1 (by corr.) गोप्रतानश्; K1.2.4 (before corr.) °दानश्; B8 (marg. as above) °धानश्; B8 (marg.) B. P. गोप्रचारश्; D5–7 गोप्रदाता (for गोप्रतारश्). — (L. 326) K6 B6.8 (marg. as above).9 Da3. a4 D5.7 त्रैलोक्यनाथो; D6 °गोप्तो (for °गोप्ता). K4 गौमार्गो; K6 गा°; B8 (marg.) गोमांगो; Da1 गोमार्गौ; D6 गोमात्रो (for °मार्गो). V. P. मानदो मान एव च; B. P. गोप्ता गोगर्ग एव च (for the post. half). — After line 326, B. P. reads lines 321–324. — (L. 327) V. P. B. P. तिष्ठन् (for श्रेष्ठः). K6 D5.7 स्थितश् (for स्थिरश्). B8 (marg. as above) निष्कंपः (for स्थाणुश्च). K2 om. (hapl.) from निष्क up to ष्पश्च (in line 329). B8 (marg as above) कंपकः (for निष्कम्पः). — (L. 328). B8 (marg. as above) दुःसाध्यो (for दुःसहो). B. P. निष्कंपश्च सुनिश्चलः (for the post. half). — (L. 329) V. P. दुर्धरो (for दुर्धर्षो). Da4 दुष्प्रकंप्यश् (for दुष्प्रकम्पश्). B. P. दुर्धरो दुर्वशो नित्यो (for the prior half). V. P. दुर्विदो; B. P. दुर्दर्पो (for दुर्विषो). B. P. विजयो (for दुर्जयो). — (L. 330) D8 B. P. शशांक- (for शशाङ्कः). B8 (marg.) शीतोष्णः; B. P. नयन- (for शमनः). K1.2.4.7 D4.9 शशांकसमशीतोष्णः (for the prior half). Da4 D6 शीतोष्णः (for °ष्ण-). V1 -क्षुज्जराधिकः; Dn1 Da3 D3.8 Kumbh. ed. °राधिकृत् (for °धिधृक्). K1.2.4.7 B8 (marg.) D4.5.7.9 क्षुत्तृष्णा (K7 D5.7 °ष्णो) चा(K7 D5.7 ह्य-; B8 वि)जरामरः; V. P. शीतोष्णं दुर्जराथ तृट्; B. P. शीतोष्णः क्षुत्तृषा जरा (for the post. half). — (L. 331) K7 D4.9 व्याधिका; B8 (marg.) व्याधितो; Da4 D5 lacuna (for व्याधिहा). B. P. व्यधिपश्च यः (for व्याधिरेव च). — (L. 332) K1.2.4.6 B6.8 Dn1 D4 समयज्ञो (K2 °ज्ञ; B6.8 Dn1 D4 °ज्ञ-); V. P. सद्यो यज्ञो; B. P. सद्यो यज्ञ- (for मम यज्ञ-). K4 मृगव्याध- (for मृगव्याधो). Da4 B. P. व्याधिनाम् (for व्याधी°). K1.2.7 D4.9 आकरोगरः (D9 °तः); K4 आकुरोगमः; V1 आगमोमलः; B9 आगमोपमः; V. P. B. P. आकरोकरः (for आगमो गमः). — (L. 333) D9 शिखंडा (for शिखण्डी). K2 पुंडरीकाक्ष; B. P. पुंडरीकश्च (for °काक्षः). B6.8.9 D5.7 पौंडरीक- (for पुण्ड°). Da1 -वनाश्रयः (for -वनालयः). V. P. B. P. पुंडरीकावलोकनः (for the post. half). — (L. 334) K7 दंडदारस्; V1 दंडपाणिश्; Da4 °धार- (for °धारस्). V1 चोग्रदंडो; V. P. सदंडश्च (for त्रयम्बकश्च). B. P. दंडधृक्चक्रदंडश्च (for the prior half). K2 क्षुग्रदंडो (for उग्रदण्डो). D6 न नाशनः (for [S]ण्डना°). K6 B6.7.9 Da3. a4 D5.7 उग्रदंडधरो°

दण्डधारस्त्र्यम्बकश्च उग्रदण्डोऽण्डनाशनः ।
विषाग्निपाः सुरश्रेष्ठः सोमपास्त्वं मरुत्पतिः । [335]
अमृतपास्त्वं जगन्नाथ देवदेव गणेश्वरः ।
विषाग्निपा मृत्युपाश्च क्षीरपाः सोमपास्तथा ।
मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वमेव तुषिताज्यपाः ।
हिरण्यरेताः पुरुषस्त्वमेव

त्वं स्त्री पुमांस्त्वं च नपुंसकं च । [340]
बालो युवा स्थविरो जीर्णदंष्ट्रो
नागेन्द्रशक्रुर्विश्वकर्ता वरेण्यः ।
त्वं विश्वबाहुस्तेजस्वी विश्वतोमुख-
श्चन्द्रादित्यौ हृदयं च पितामहः ।
सरस्वती वाग्बलमुत्तमोऽनिलः [345]

समः; V1 दंडश्च विघ्ननाशनः; V. P. दंडमुंडविभूषितः; B. P. रौद्रभागविनाशिनः (for the post. half). — D4 transp. lines 335 and 336. D4 reads lines 335–337 twice. D5 reads lines 335–336 twice. — (L. 335) K1 विधाग्र्यपः; K2 विषाग्र्यपः; K4 विधा अपः; K6 V1 B3 विषाग्रपाः; K7 B9 D4 (both times). 9 °ग्र्यपाः; B0. 7. 8 Da3 Dn4 Ds1 D2. 3. 6 विषाग्र(D2 °ग्र्य)पान्; Da4 विषाग्राया (sic); D7 °ग्रधात् (for °ग्निपाः). Da4 क्षुरश्रेष्ठः; D6. 9 सुरश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठः). V. P. B. P. विषपोऽमृतपश्चैव (for the prior half). K1. 2 शो(K2 सो)मपस्; Da3. a4 सोमपात् (for °पास्). K1. 2. 4 मरुत्पते; K7 D4 (both times). 9 जगत्पते (for मरुत्पतिः). V. P. B. P. सुरापः क्षीरसोमपः (for the post. half). — After line 335, B. P. ins.:

मधुपश्चाज्यपश्चैव सर्वपश्च बलाबलः ।
वृषाङ्करामो वृषभस्तथा वृषभलोचनः ।
वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसंस्कृतः ।

— V. P. B. P. om. lines 336–343. — (L. 336) K7 B6 (marg. as above). 7. 9 Da3. a4 D4 (both times). 9 अमृतपा; Dn4 D5 (both times). 7 अमृतस्; Ds1 अमृतयास् (for °पास्). K7 Da4 Ds1 D3. 4. 5 (last two both times). 7. 9 जगन्नाथो (for °न्नाथ). K1. 2. 4 जगन्नाथोऽमृतपो (for the prior half). K7 D4 (both times). 9 देवदेवो महेश्वरः (for the post. half). — (L. 337) K1. 4. 7 D4 (both times) विषाग्र्यपा; K2 °ग्र्यपा; K6 B6. 9 °ग्रपान्; V1 B0. 7. 8 Ds2 D3. 5–7 °ग्रपा; Da3. a4 विषा*पान्; Ds1 °ग्निपान् (for °ग्निपा). K6 B6 Da3. a4 मृत्युपान् (for °पाश्). K4 क्षीरपः (for क्षीरपाः). V1 मृतपास्; D2. 6 सोमपस् (for सोम°). — (L. 338) K1. 2. 4 मधुश्च्यु(K2 °श्च)तामग्र्यपाश्च; K7 मधुश्चुतामग्रपास्त्वं; Da3. a4 मधुश्च्यु(Da4 °श्चु)तानामग्रपाच; Dn1 D2. 4 (both times). 6. 8. 9 मधुश्च्यु(D6 °श्चु)तानामग्र(D4 °ग्र्य)पास्त्वं (hypermetric) (for the prior half). Ds2 त्वमेक° (for त्वमेव). K1 तुषितात्यपाः; V1 Dn1 Ds1 D3. 8 °ध्यपाः; B7 °ता ह्यपः; B8 (marg.) °क्षयः; Dn4 °जपाः; Ds2 रुषिता ह्यपाः; D4 (both times) corrupt (for तुषिताज्यपाः). — (L. 339) K7 Ds1 हिरण्यरेता (for °रेताः). V1 B8 (marg.) Da3. a4 D7 त्वमेव हि (for त्वमेव). Kumbh. ed. त्वं त्वमेव तुषिताद्यपाः. — (L. 340) K7 D4. 9 स्त्री त्वं (by transp). K1. 2 पुमांश्चैव; V1 पुमांसश्च (for °स्त्वं च). K1. 2. 4 नपुंसकश्च (for °सकं च). B3 त्वं स्त्री पुमांस्त्वं त्वमेव नपुंसकं च; D6 स्त्रीपुमांसश्च त्वं च नपुंसकमेव च. — (L. 341) V1 युवाश्च (for युवा). D4 स्थविरा (for °रो). K1. 2. 4 दीर्घदंष्ट्रो (for जीर्णदंष्ट्रो). — (L. 342) Before नागेन्द्र, K6 V1 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2. 3. 5–8 ins. त्वं. K1. 7 नगेंद्र°; V1 Da4 नागा; Ds1 नागेंद्रः; Ds2 D5. 7 lacuna (for नागेन्द्र°). V1 Da4 Ds2 lacuna; B0. 6. 7. 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5–8 Kumbh. ed. शक्रस् (for °शत्रुर्). After शत्रु, K1. 6 ins. त्वं; K2. 4 B0. 6–9 Da3 Dn1. n4 Ds1 D2. 3 5–7 Kumbh. ed. ins. त्वं विश्वकृ(D5 °जि)त्; K7 V1 Da4 D4. 9 ins. विश्वकृत् (V1 °कर्तृ). B0 D5 D8. 9 om. विश्वकर्ता. After विश्वकर्ता, V1 B0. 7 Dn1. n4 D5 D2. 3. 6–8 Kumbh. ed. ins. विश्वकृद्विश्वकृर्ता. K2. 7 D9 वरेण्य; B9 हिरण्यः; D5 lacuna (for वरेण्यः). — (L. 343) D5 om. त्वं. K1. 2. 6. 7 B0. 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–9 Kumbh. ed. विश्वबाहोर्; V1 lacuna (for विश्वबाहुस्). After विश्वबाहु, K6 V1 B0. 7 Dn1. n4 D5 D2–9 Kumbh. ed. ins. विश्वरूप; B6 ins. रूप; B8. 9 ins. अ(B8 ध)रूप; Da3. a4 ins. स्वरूप. — (L. 344) After चन्द्रादित्यौ, K1. 4. 6. 7 V1 B0 6–9 Da3. a4 Dn1. n4 D5 D2–9 Kumbh. ed. B. P. V. P. ins. चक्षुषी ते. K1 हृदये (for °यं). Da3 वा (for च). K7 पितामह. — After line 344, K7 Ds2 D5. 9 ins.:

अग्निकोपप्रसादीयो धर्मकामप्रसादकः ।
[Ds2 अग्निः क्षिप्र° (for अग्निकोप°).]

while V. P. B. P. ins. after line 344:

अग्निरापस्तथा देवो धर्मकर्मप्रसाधितः ।
[B. P. अग्निष्टोमस्तथा देहो (for the prior half).]

— B. P. V. P. om. lines 345–346. — (L. 345) Before सरस्वती, K6 B8–9 Da3. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5–8 Kumbh. ed. ins. महोदधिः; V1 ins. अग्निकोपः. K1 सरस्वतीर्. K1 उ*मो; K4 Dn1. n4 D5 D3. 6. 8 Kumbh. ed. अनलो; B0 D5. 7 तुमु(D7 °तु)लो; D8 अनिलो

अहोरात्रो निमेषोन्मेषकर्ता ।
न ब्रह्मा न च गोविन्दः पौराणा ऋषयो न ते ।
माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव ।
या मूर्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम् ।
त्राहि मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् । [350]
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते ।
भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ।
यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्य दुर्दृशः ।
तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्तास्तु नित्यशः ।
यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः । [355]
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ।
जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ।
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । [360]
संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते ।
यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ।
प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिबते निशि ।
ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरक्षतु ।
ये चानुपतिता गर्भा यथाभागानुपासते । [365]
नमस्तेऽभ्यः स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदन्तु ते ।
येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम् ।

(for उत्तमो). K4 D8 [ऽ]नलः (for ऽनिलः). — Ds1 D5. 7 om. line 346. — (L. 346) K4. 7 Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds1 D2–4. 6. 8. 9 अहोरात्रं; V1 B9 °रात्र- (for °रात्रो). K1. 2. 6. 7 D4. 9 निमिषोन्मेष- (for निमेषो°). K6 Bo. 6 (marg. as above). 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 Dn1 D8 Kumbh. ed. -कर्मा; Dn4 -कर्मणा; Ds1 D2. 6. 8 -कर्म (for -कर्ता). — (L. 347) D6 न च; D8 lacuna (for न). K2 ब्रह्म (for ब्रह्मा). K1. 2. 4 पुराणा; B9 Dn4 पौराणाम्; B. P. V. P. पुराण- (for पौराणा). K7 Da3. a4 D1. 9 B. P. न च; D6 च ते (for न ते). — (L. 348) K2 वेत्ति तं (for वेदितुं). K2 शक्त्या; K4 सक्ता (for शक्ता). K1. 2 यथातथ्येन (for याथा°). K7 मे (for ते). K7 Dn4 D3 शिवः (for शिव). — (L. 349) K7 B9 सुसू क्ष्मास्ते (for सुसू°). K1. 2. 4 मम नायां(K1 °यं)ति; K7 D4. 9 या न यांतीह; V1 न स वा यांति; B6 (marg.) मुनयो यांति; Dn4 न मह्यं याति; D5. 7 न समायांति; (for न मह्यं यान्ति). B. P. शिवा या मूर्तयः सूक्ष्मास्ते मह्यं यांतु दर्शनं. — (L. 350) K2. 7 D1. 9 B. P. V. P. तामिर् (for त्राहि). K7 D4. 9 सहितो; B. P. सर्वतो (for सततं). K6 V1 B6. 8. 9 Da3. a4 D5. 7 देव; Dn4 रक्षे (for रक्ष). Da4 इवौकसं (for °रसम्). — (L. 351) Dn4 रक्षसां (for रक्ष मां). D4 reads from नमो up to दुर्दृशः (in line 353) twice. — (L. 352) K1 भक्ताकंपी च; K2 °नुकंपे (for °नुकम्पी). K2 च भवान् (for भग°). K2 भक्ताश्; D4 (both times) भक्तं (for भक्तश्). — (L. 353) K1 पुंसामावभ्य; K2 पुमांसावृत्य; V. P. पुंसामाहृत्य (for °मावृत्य). K1 दुर्दृशः; K4 दुर्दर्शः; K6 B6 (marg. as above) Da3. a4 दुस्पृशः; B7 D7 दुस्पृहः; D4 (both times). 9 V. P. दुर्दशः; D5 दुःसहः; B. P. दुर्दृशां (for दुर्दृशः). — (L. 354) K1. 2 तिष्ठं(K2 °ष्ठ)ते कः. K6 समो (for स मे). — Lines 355–356 = 12. 47. 35. — (L. 355) K2 समदर्शनः; Bo. 8 (marg. as above) Dn1. n4 Ds2 D2–4. 6. 8 Kumbh. ed. संयतेंद्रियाः; Ds1 स यतेंद्रियाः (for समदर्शिनः). — (L. 356) D4 पश्यति (for पश्यन्ति). D8 भगवते (for योगात्मने). — B. P. V. P. om. (hapl.) lines 357–360. — (L. 357) K1. 2. 4. 7 D1. 6. 9 जटिने (for °ले). K1 लंबोधर- (for लम्बोदर-). — (L. 358) K6 -निषंडाय (for -निषङ्गाय). K2 Bo. 7. 8 (orig.) Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. महात्मने; V1 रुद्राय ते (for °त्मने). — Lines 359–360 = 12. 47. 41. — (L. 359) K2 नद्याः (for नद्यः). — Da3. a4 om. line 361. — (L. 361) K1. 4 संक्षोभयति; K2 संक्षोभवति; K6 B6. 7. 8 (marg. as above) D5. 7 संभक्षयति; K7 B8 (marg.) D4. 9 संभक्षयित्वा (for संभक्ष्य सर्व-). K1. 2. 4 B. P. V. P. समुपस्थिते; Ds1 पर्युपासते (for पर्युपस्थिते). — (L. 362) K1 Da3 -मध्यस्थं (for -मध्यस्थस्). K1 प्रपश्ये (for प्रपद्ये). K1. 4 [ऽ]श्वशायिनं; K6 [ऽ]बुशा°; Da4 Ds1 [ऽ]वशायिनं; V. P. [ऽ]प्सु शा° (for ऽम्बु°). — (L. 363) V. P. वदने (for वदनं). K1 हारोर्; K6 वाहो (for राहोर्). Da3 पिबतो; V. P. ग्रसते (for पिबते). — (L. 364) K1. 4 Da3. a4 D5. 7 सोमा; K2. 6 V1 B6. 7 D9 [अ]सौ मा (for मां सो). K7 D4 भूत्वा सोमोभिरक्षतु; B. P. V. P. भूत्वा सोमाग्निरेव च (for the post. half). — After line 364, B. P. V. P. read lines 367–368. — (L. 365) V. P. चाप्युत्पतिता (for चानुप°). K1. 2 गर्भान्; B9 भागा; V. P. गर्भाद् (for गर्भा). B. P. येनाप्युत्पादिता गर्भा (for the prior half). K1. 2. 6 D4. 9 यथाभागम् (for यथाभागान्). B. P. V. P. अधो(B. P. °पो)भागगताश्च ये (for the post. half). — (L. 366) K4 सुधा स्वाहा; K6 स्वाहा स्वधा (by transp.). B. P. V. P. तेषां स्वाहा स्वधाश्चैव (for the prior half). D6 प्राप्नुवंति; V. P. आप्नुवंतु (for प्राप्नु°). K1 B6. 7. 8 (marg.). 9 नुदंतु; K2 नदंतु; V1 Bo नमस्तु; B8 ददंतु; D6 मुदं तु; V. P. स्वदंतु (for मुदन्तु). K1. 2. 4. 7 B6. 7. 9 D4. 5. 7. 9

रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यं चाप्याययन्तु च ।
ये न रोदन्ति देहस्था देहिनो रोदयन्ति च ।
हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः । [370]
ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु च ।
हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ।
ये च पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च । [375]
चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ।
रसातलगता ये च ये च तस्मै परं गताः ।
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।
येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च ।
असंख्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः । [380]
सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ।
सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
अथ वा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहितः । [385]
एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वं न निमन्त्रितः ।
प्रसीद मम भद्रं ते तव भावगतस्य मे ।

V. P. च; Dn1 Ds1 Ds मे (for ते). Da4 प्राप्नुवंति चतुष्टयः; B. P. आप्नुवंति स्वदंति च (for the post. half). — B. P. V. P. read lines 367–368 after line 364. — (L. 367) B. P. अंगुष्ठ- (for येऽङ्गुष्ठ-). B7 सर्वदर्शिणां (for °देहिनाम्). — (L. 368) B. P. च (for हि). Da3 रक्षंतु ते माहिमोमित्यं (sic) (for the prior half). K1. 2. 4. 7 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a4 D4. 5. 7. 9 ते मां; K6 मां ते; V1 तेषाम् (for नित्यं). K1. 2. 4 V1 V. P. आप्याययंतु; K6 B6. 7. 8 (marg.). 9 Da4 D5. 7 अध्यापयंतु; Da3 ऋधाप°; D6 चाप्यायनंतु (for °ययन्तु). Bo. 8 Dn1. n4 D2. 6 B. P. V. P. मां; Ds2 D2. 8 ते (for च). Ds1 नित्यदाप्यापयंतु मे (for the post. half). — (L. 369) K7 V1 Dn4 D9 च (for न). D9 (marg.) रुदंति; B. P. रोहंति (for रोदन्ति). B8 देहिनां; D6 देहतो; B. P. V. P. प्राणिनो (for देहि°). — (L. 370) K1. 2 हर्षयंतो (for °यन्ति). K6 V1 B8. 9 Da4 च (for न). K6 दुष्यंति; K7 D4. 9 कुप्यंति; B. P. क्रुष्यंति (for हृष्यन्ति). V1 [ऽ]थ; B8 (marg.) च; Ds1 D2. 5. 7 B. P. V. P. तु (for ऽस्तु). — (L. 371) B. P. V. P. ये समुद्रे नदीदुर्गे (for the prior half). K7 D4. 9 गुहासु च (for पर्वतेषु). K7 D4. 9 दरीषु; Dn4 ग्रहासु; Ds1 गुहापु (for °सु). — (L. 372) Dn4 वृक्षमूले तु (for °मूलेषु). K7 Bo. 6. 7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. कांतारे (for °र-). — (L. 373) K2 चतुरेषु (for चत्व°). B8 (marg. as above) [अ]वटेषु; Dn1 रथेषु; B. P. V. P. सभासु (for तटेषु). — V. P. om. lines 374–375. V1 reads line 374 on marg. — (L. 374) K6 -शालासु (for -शालासु). — (L. 375) V1 B7 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. B. P. V. P. येषु (for ये च). K1. 2. 4 सर्वेषु (for पञ्चसु). K7 D4. 9 दिग्विदिक्षु तथैव च; D7 दिशासु विदिशासु च (for the post. half). — (L. 376) B. P. इंद्रार्कयोर् (for चन्द्रार्कयोर्). D8 मध्यागता (for मध्य°). K1 चांद्रार्क- (for चन्द्रार्क-). — Bo repeats lines 377–378 after line 389. — (L. 377) Bo (second time) रसातलं. D4. 9 ये तु (for first ये च). D4. 9 तस्मात् (for the second ये च). K1. 2. 4 B8 B. P. V. P. तस्मात्परं; D4. 9 परतरं; D5. 7 तेभ्यः परं (for तस्मै परं). K7 ये च तस्मात्परतरं गताः (hypermetric) (for the post. half). — (L. 378) Bo (second time) व्यतिक्रामे (for the second नमस्तेभ्यो). B8 (marg.) Ds1 D5. 7 B. P. तेभ्यस्तु; D6 V. P. °श्च (for तेभ्योऽस्तु). B. P. सर्वशः (for नित्यशः). Bo (second time) देवदेवं महेश्वरं (for the post. half). — B. P. V. P. om. lines 379–381. V1 reads lines 379–380 on marg. — (L. 379) K4 तेषां (for येषां). K2 संख्यां. B3 lacuna for the prior half. K1. 2 वा (for च). — (L. 380) K2 असंख्येह (for °ख्येय-). K2. 6 Da3 D4. 7. 9 -गणा (for -गुणा). Bo. 8 (marg.) तेभ्यश्च; Ds1 D8 (by corr.). 6 तेभ्यस्तु (for तेभ्योऽस्तु). — B6 om. line 381. — (L. 381) B. P. सर्वस्त्वं सर्वगो देवः (for the prior half). K6 -भूतहरिर् (for °पतिर्). D5. 7 हि सः; B. P. भवः (for हरः). — (L. 382) Ds1 त्वं (for च). D5. 7 नाभिमंत्रितः (for न निमं°). — K1. 2. 4 D6 om. (hapl.) lines 383–384. D7 om. (hapl.) 383–386. D8 reads lines 383–384 on marg. — (L. 383) K7 D4. 9 B. P. V. P. चेज्यसे (for ही°). B. P. देव (for यस्माद्). K7 D4. 9 विपुल- (for विविध-). — Dn1 reads lines 385–386 on marg. — (L. 385) K7 D9 शूक्ष्मया; Da4 सु° (for सूक्ष्म°). B. P. V. P. मोहितः सूक्ष्मया तव (for the post. half). — (L. 386) K6 एकस्मात्; B. P. तस्मात्तु (for एतस्मात्). Da4 येन (for तेन). B. P. त्वं मया (for तेन त्वं). D8 om. त्वं न निमंत्रितः. — (L. 387) K7 V1 B6. 8 (last two on marg.). 9 D4. 9 भक्तस्य; B. P. V. P. देवेश (for भद्रं ते). K1 D5. 7 भवद्भावगतस्य; K2. 4 भवद्भागव°; V1 B7. 9 भवभावग°; D9 भवभागवतसा (sic) (for तव भावगतस्य). K1. 2. 4. 7 V1 B6. 9 D4. 9 च;

त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ।
स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत । [390]
परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यसि ।
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि ।
अथैनमब्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः । [395]
आश्वासनकरं वाक्यं वाक्यविद्वाक्यसंमितम् ।
दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
अहं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरातनम् ।
भूयश्च ते वरं दद्मि तं त्वं गृह्णीष्व सुव्रत ।
प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु । [400]
वेदात्षडङ्गादुद्धृत्य सांख्ययोगाच्च युक्तितः ।
तपः सुतप्तं विपुलं दुश्चरं देवदानवैः ।
अपूर्वं सर्वतोभद्रं विश्वतोमुखमव्ययम् ।
अब्दैर्दशाहसंयुक्तं गूढमप्राज्ञनिन्दितम् ।
वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम् । [405]

D5 ते (for मे). B. P. V. P. त्वमेव शरणं मम (for the post. half). — V. P om. line 388. — (L 388) K7 चैव (for देव). K2 नमस्; K6 V1 Bo Da3. a4 D5–7 मतिस्. D5. 7 स्थिता (for त्वयि). B. P. त्वं गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्योस्तीति मे मतिः. — After line 388, K1. 2. 4 ins.:

व्यतिक्रममिमं नाथ क्षन्तुमर्हसि शंकर ।

— Before line 389, B6. 8. 9 ins. भीष्म उवाच; B. P. ins. ब्रह्मोवाच. — (L. 389) Da4 स्तुत्वैव; Dn1 श्रुत्वैवं (for स्तुत्वैवं). V1 महामतिः (for प्रजापतिः). — After line 389, Bo repeats lines 377–378; while B8 ins. after 389:

मनसः प्रणिधानेन ध्यात्वा हृदि जगत्पतिम् ।
दक्षो नामभिरस्तौषीद्देवदेवं महेश्वरम् ।

— (L. 390) Ds1 D2 प्रभाषत (for अभा°). — Before line 391, B. P. ins. श्रीभगवानुवाच. — (L 391) B6 partly damaged. K1 परितुष्ट (for °तुष्टो). K1. 2 स्वव्रत. — (L. 392) B. P. V. P. तु (for अत्र). V. P. B. P. मत्समीपं (for °पे). K1 भविष्यति; B. P. V. P. गमिष्यसि (for भवि°). — B. P. reads lines 393–394 after line 400. — (L. 393) K2 D4. 9 वाजिपेय- (for वाज°). B7 -शतानि (for -शतस्य). B. P. वै (for च). — (L. 394) K2 Ds1 फलभागे (Ds1 °गा) (for °भागी). Da4 भविष्यति. — Before line 395, B6. 8 9 ins. भीष्म उवाच; B. P. ब्रह्मोवाच. — (L. 395) K6 V1 B3–9 Da3. a4 D5. 7 अथ चैव; B. P. तथैवम् (for अथैनम्). K6 भव. B7. 8 Dn1. n4 D3 D2. 8. 6. 8 Kumbh. ed. लोकस्याधिपतिर्भवः. — (L. 396) B P. V. P. कृत्वाश्वास- (for आश्वासन-). B8 देवो (for वाक्यं). B. P. V. P. वाक्यज्ञो (for °विद्). K2 Dn1 D3 D2. 5. 7. 8 संमतं; K4 D9 -सस्मितं; B6 -संगतं; B8 (marg.) -संनिभं; B. P. -संहितं; V. P. आहतं (for -संमितम्). — Before line 397, B8 ins. भगवानुवाच; B. P. श्रीशिव उवाच. — (L. 397) B6 damaged. K2 Da4 मन्यु- (for मन्युर्). K6 Da4 D4. 9 विघ्नमिदं (for विघ्नमिमं). B. P. दक्ष दुःखं न कर्तव्यं यज्ञविध्वंसनं प्रति. — (L. 398) Dn1 अयं (for अहं). V1 B. P यज्ञहनस्; Ds1 °रहस्; V. P. यज्ञहा न (for °हरस्). V. P. त्वन्यो (for तुभ्यं). K1. 2 दिष्टम्; Da4 दष्टम् (for दृ°). K1. 4. 7 V1 D4. 9 पुरातने; B8 (marg. as above) पुरा मया; B. P. पुरानघ (for पुरातनम्). V. P. दृश्यते तत्पुरा त्वया (for the post. half). — (L 399) K1. 2. 4 चाहं; B. P. V. P. च तम् (for च ते). Dn1 दद्यां; B. P. V. P. इमं (for दद्मि). K1. 2. 4. 7 V1 D3 D4. 9 ख्यातं; K6 B6. 7 Da3. a4 ख्यातिं; Ds2 तं तं; D2. 6. 8 तत्त्वं; B. P. V. P. मत्तो (for तं त्वं). K1 corrupt; K7 Ds1 गृह्णीष्व; Da4 गृह्णीय (for °ष्व). K2 स्वव्रत; K7 Da4 सुव्रतं (Da4 °तः) (for सुव्रत). D5. 7 ख्यातं हृदि शुभव्रत (for the post. half). — (L. 400) B. P. सुमुखो (for -वदनो). D4. 9 त्वमिहैक-; B. P. V. P. त्वमे(B. P. मत्ते)काग्र- (for तदिहैक-). — After line 400, B. P. reads lines 393–394. — (L. 401) B. P. V. P. वेदान् (for वेदात्). B. P. V. P. षडंगान् (for °षडङ्गाद्). B. P. बुध्यस्व (for उद्धृत्य). K7 D4. 9 सांख्ययोगे; Bo Ds1 D8 (by corr.) सांख्याद्योगाच्च; B. P. सांख्ययोगांश्; V. P. सांख्यान्योगांश् (for सांख्ययोगाच्). K6 D8 (before corr.) मुक्तितः; K7 भक्तितः; B. P. V. P. कृत्स्नशः (for युक्तितः). — (L. 402) K1 D6 ततः; Dn1 तप्तः (for तपः). B. P. V. P. तपश्च विपुलं तप्त्वा (for the prior half). — B. P. V. P. om. line 403. — (L. 403) Bo. 8 °(marg.) D7 अ(Bo आ)द्वेष्यं (for अपूर्वं). K6 विश्वतोभद्रं; K7 D4. 9 सर्वतो रुद्रं. B6. 7 Ds2 D3–5. 7 Kumbh. ed. सर्वतोमुखम् (for विश्वतो°). — (L. 404) B6 partly damaged. K1. 2 D4. 9 V. P. अर्थैर् (for अब्दैर्). K1. 2 Ds1 D5. 7 दशार्धैर्; K6. 7 B8. 9 Da3. a4 Ds2 D4. 6. 9 V. P. दशार्ध- (K7 °र्धं); V1 Bo. 7 D3 दशार्ह- (for °ह-). B. P. अब्दैर्द्वादशभिर्युक्तं (for the prior half). V1 नित्यम्; D6 मूढ- (for गूढम्). Da3 B. P. [अ]प्रज्ञ-; D6 -प्राज्ञम् (for [अ]प्राज्ञ-). K1 V. P. -निर्मितं; K6 D9 -नंदि°; D4 -नंदिनं; D6 [अ]निंदितं

गतान्तैरध्यवसितमत्याश्रममिदं व्रतम् ।
मया पाशुपतं दक्ष योगमुत्पादितं पुरा ।
तस्य चीर्णस्य तत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलम् ।
तच्चास्तु ते महाभाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः ।
एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः । [410]
अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ।
दक्षप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्तयेद्यः शृणोति वा ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्शिवः ।
तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मसंमितः । [415]
यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकाङ्क्षिभिः ।
श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ।
व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयार्दितः ।
राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ।
अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् । [420]
तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्मलः ।
न राक्षसाः पिशाचा वा न भूता न विनायकाः ।
विघ्नं कुर्युर्गृहे तस्य यत्रायं पठ्यते स्तवः ।

(for -निन्दितम्). — (L. 405) B. P. विनीतं न कचित्समं (for the post. half). — (L. 406) K1 B6 (marg. as above). 9 Da3. a4 D5. 7 कृतांतैर्; V. P. श्रुत्यर्थैर् (for गतान्तैर्). D5. 7 अभ्यवसितम् (for अध्यवसितम्). K7 D4. 9 ग(D4. 9 श)तांतरव्यवस्थितम्; B8 गतांतरध्यवसितं; B. P. समागतं व्यवसितं (for the prior half). K7 D4. 9 अत्याश्रयम्; V1 B6 (marg.). 9 अन्याश्रमम्; B7 अभ्याश्रमम्; B8 D8 य(D8 अ)थाश्रमम् (for [अ]त्याश्र°). K7 D4. 9 इमं; V1 B3 (marg.) पदं (for इदं). K1. 2. 4. 7 B9 D4. 5. 7. 9 स्मृतं; V1 B6 (marg.) Da4 कृतं (for व्रतम्). B. P. V. P. पशुपाशविमोक्षणं (for the post half). — After line 406, B. P. ins.:

सर्वेषामाश्रमाणां च मया पाशुपतं व्रतम् ।

— (L. 407) D8 माया (for मया). D8 पाशुपतिं (for °पतं). K1 corrupt; K2 दक्षो; Ds1 दक्षं; Ds2 दत्तं (for दक्ष). B. P. V. P. उत्पादितं शुभं दक्ष (B. P. दक्ष शुभं) (for the prior half). K4 B7. 9 Dn1 D8 D3. 5. 6. 8 शुभम्; D4 यागम् (for योगम्). B. P. V. P. सर्वपापविमोक्षणं (B. P. °चनं) (for the post. half). — (L. 408) K1. 2. 4 D4. 9 B. P. V. P. अस्य (for तस्य). K4 शीर्णस्य (for ची°). K1. 2. 4 ते; K6. 7 V1 B0. 8 Da3. a4 Ds1 D4. 6. 9 B. P. यत् (for तत्). K6 पश्यति (for भवति). Da4 पुष्कलं (for पुष्कलम्). — (L. 409) K7 D4 9 तथास्तु; D8 तवास्तु; V. P. तदस्तु (for तच्चास्तु). D5. 7 मे; B. P. सु- (for ते). K2. 6. 7 Ds1 D4. 5. 7. 9 त्यजतां (for त्यज्यतां). B. P. V. P. मानसस्त्यज्यतां (by transp.). — Before line 410, B8. 9 ins. भीष्म उवाच; B. P. ब्रह्मोवाच. D5. 7 om. lines 410-412. — (L. 410) Da4 उक्ता (for उक्त्वा). B. P. तु देवेशः (for महादेवः). Ds1 सुपत्नीकः (for सपत्नीको). B0 Dn1. n2 D8 D2. 3. 6. 8 Kumbh. ed. V. P. B. P. सहानुगः (for वृषध्वजः). — (L. 411) K6 प्रदर्शनम् (for अदर्श°). Da3 -विक्रम; D4 B. P. -तेजसः (for -विक्रमः). — (L. 412) D4 -प्रोक्त- (for -प्रोक्तं). K1. 8 Da3. a4 D4 इदं; B. P. V. P. चापि (for इमं). K1 संकीर्तयेद् (hypermetric) (for कीर्त°). — (L. 413) V. P. चायुर् (for आ°). — (L. 414) D5. 7 भूतेषु (for देवेषु). B. P. भगवान्भवः; V. P. योगवान्हरः (for भगवाञ्शिवः). — (L. 415) B. P. दक्ष- (for ब्रह्म-). K4 Da3. a4 D4. 9 -सस्मितः (Da4 °तां); B6 (marg.) V. P. B. P. -निर्मितः (for -संमितः). — (L. 416) B8 Ds1 यशोराज्यं; Da4 °राज- (for °राज्य-). V. P. -वित्तायुर्- (for -कामार्थ-). B6 (marg. as above) -धर्म- (for -धन-). B. P. यशःस्वर्गसुखैश्वर्यविद्यादिजयकांक्षिभिः. — (L. 417) B. P. V. P. स्तोतव्यो (for श्रो°). K1. 2 तु (for च). B7 यत्नभिः (for यत्नतः). — (L. 418) D4 हीना; D8 हीनश् (for दीनश्). K1. 2 V1 B8 Dn1 Ds1 D4. 6 चौरग्रस्तो; K6 चौरैर्ग्रस्तो; K7 घोरग्रस्तो; B8. 9 Da3. a4 D5. 7 चौरैर्ग्रस्तो; V. P. चौरत्रस्तो (for चोरग्रस्तो). K6 भवार्दितः (for भया°). B. P. नरो ग्रस्तो भयादिभिः (for the post. half). — (L. 419) Da3 D3 -मुक्तो; D5. 7 -गुप्तो (for -युक्तो). Da4 राजकार्योभियुक्तो वा; B. P. V. P. °कार्यनियुक्तो वा. — (L. 420) V1 B. P. अनेनैव च; V. P. °न चैव (for °नैव तु). K2 om. व तु. B8 (marg. as above) इयात् (for व्रजेत्). B. P. गणानां च महेश्वरात्; V. P. गणानां स गणाधिपः (for the post. half). — After line 420, B. P. ins.:

इह लोके सुखं प्राप्य गणराडुपजायते ।

—B. P. V. P. om. line 421. — (L. 421) K6 B8. 7. 9 D5. 7 तपसा; Da3 ताप°; Da4 तमसा (for यशसा). D4 reads यशसा twice. K6 D8 मुक्तो (for युक्तो). — (L. 422) V. P. न च यक्षाः (for न राक्षसाः). B6 Da3 D5. 7 पिशाचाश्च; Da4 °चास्य (for °चा वा). B. P. न यक्षा न पिशाचा वा (for the prior half). V. P. B. P. नागा (for भूता). — (L. 423) V1 V. P. B. P. कुर्युर्विघ्नं (by transp.). K1. 2 तस्मिन्; B6. 8 (marg.) Da3. a4 तत्र (for तस्य). K1. 2. 4. 7 V1 B0 D4. 9 तिष्ठति (for पठ्यते). B. P. V. P. यत्र संस्तूयते भवः (for the post. half). — (L. 424) B. P. V. P. वा इदं (for चैव या). D7 मन्नुक्ता; V. P.

शृणुयाच्चैव या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी ।
पितृपक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् । [425]
शृणुयाद्यः स्तवं कृत्स्नं कीर्तयेद्वा समाहितः ।
तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ।
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचानुकीर्तितम् ।
सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ।
देवस्य च सगुह्यस्य देव्या नन्दीश्वरस्य च । [430]
बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ।
ततस्तु युक्तो गृह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमम् ।
ईप्सिताँल्लभते सोऽर्थान्कामान्भोगांश्च मानवः ।
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षु च न जायते ।
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः । [435]

Colophon.

सुभक्त्या (for तद्भक्ता). K1.2.6 V1 B8 (marg. as above) व्रत- (for ब्रह्म-). Ds1 D2.3 -वादिनी (for -चारिणी). B. P. भक्त्याथ भवभाविता (for the post. half). — (L. 425) B. P. भर्तृ- (for मातृ-). V. P. पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां (for the prior half). K6 पूजा (for पूज्या). K1 देवकं; B. P. चैव ह (for देववत्). — (L. 426) D5.7 शृणुयाच्च (for °याद्यः). V1 नित्यं (for कृत्स्नं). B. P. V. P. शृणुयाद्वा इदं सर्वं (for the prior half). K1.2 श्रावयेद्; K7 D4.9 कीर्तयन् (for °येद्). B. P. V. P. [अ]प्यभीक्ष्णशः (for समाहितः). — D4 om. lines 427–428. Da4 reads line 427 twice. — (L. 427) K1.2.4.6 B9 कार्याणि (for कर्माणि). K7 सिद्धं (for सिद्धिं). Dn4 [अ]भीक्ष्णः; B. P. V. P. [अ]विघ्नतः (for [अ]भीक्ष्णशः). — (L. 428) B9 Da3.a4 कीर्तितं; Dn1.n4 वर्जितं (for चिन्ति°). K7 D9 कार्यं (for यच्च). Da4 lacuna; D5 यत्र (for यच्च). B8 (orig.) [अ]नुकीर्तनं; B8 (marg.) प्रकीर्तयेत्; B. P. V. P. [अ]प्युदाहृतं. — (L. 429) K1.2.4.7 D4.9 [s]र्थाय; B8 (marg. as above) क्षिप्रं (for तस्य). K4 अनुकीर्तनं (for अनुकीर्तनात्). Da4 Kumbh. ed. स्तवस्यानुकीर्तिनां (Kumbh. ed. °र्तनां) (for the post. half). — (L. 430) B7 om. स. K1.2.4 B6 Da2 सगुह्यस्यं; Dn1.n4 D5.7 Kumbh. ed. गुह्यस्यापि; D8 गुह्यस्य च (for सगुह्यस्य). K7 D4.9 V. P. B. P. देवस्य स गुहस्याथ; B8 देवस्य च सगुहस्यात्र (for the prior half). K4 देवा (for देव्या). K1.2.4 वा वत्सरस्य (for नन्दीश्व°). V. P. तु (for च). — (L. 431) K1.2 सुनियतिं (K2 °तं); K6 D4.6 सुविहितां; B. P. विभजतः; V. P. विभवतः (for सुविहितं). K1.2 दानेन (for दमेन). — (L. 432) D5.7 च; B. P. प्र-; V. P. स (for तु). V. P. शुल्को (for युक्तो). K1.2 आहुर्; B8 (marg.) अथ (for आशु). — (L. 433) K1 ईप्सितं (for ईप्सिताँल्). K1.2.4.6.7 B8.8 (marg.).9 Da3.a4 D4.5.7.9 ह्यर्थान्; V1 कामान्; B. P. [s]प्यर्थान्; V. P. [s]लर्थं (for सोऽर्थान्). V1 अर्थान्भोगांश्; B6 Dn1.n4 D2.3.6.8 भोगान्कामांश् (by transp.); D5.7 कामान्भोग्यं. K7 D4.9 शाश्वतान्; V1 पुष्कलान् (for मानवः). — (L. 434) D4 मृताश् (for मृतश्). B6–9 Da4 D5.7 मृतः (D5.7 शुभं) स्वर्गमवाप्नोति (for the prior half). K2 B3 D5.7 transp. च and न. B. P. V. P. स्त्रीसहस्रपरी(B P. °समा)वृतः (for the post. half). — After line 434, B. P. ins.:

> पठन्दक्षकृतं स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
> मृतश्च गणसायुज्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ।
> वृषेण विनियुक्तेन विमानेन विराजते ।
> आभूतसंप्लवस्थायी रुद्रास्यानुचरो भवेत् ।

— (L. 435) Da4 इत्यस्तु (for इत्याह). K7 मुनिः (for प्रभुः). — After line 435, K1.2.4 ins.:

> इति सत्यं विजानीयान्मोक्षं स लभते चिरात् ।
> यश्चासत्यं विजानीयान्नरकं स प्रपद्यते ।
> इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।
> त्रिः सत्याह सरस्वतीति वचनात्पुनः पुनः पुनः ।

[(L. 2) K4 संप्रपद्यते (for स प्रप°). — (L. 3) = line 435. — (L. 4) K4 om. one पुनः.]

On the other hand, B. P. ins. after line 435:

> नैतद्वेदयते कश्चिन्नैतच्छ्राव्यं च कस्यचित् ।
> श्रुत्वेमं परमं गुह्यं येऽपि स्युः पापयोनयः ।
> वैश्याः स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ।
> श्रावयेद्यश्च विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
> रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः । [5]

Colophon. Ś1 missing: K3.5 B1–5 Da1.a2 Dn2.n3 D1 absent. — *Sub-parvan :* K1.2.4.6.7 V1 B0.6–9 Da3.a4 Dn1.n4 D3 D2–5.7–9 मोक्षधर्म. — *Adhy. name :* K1.2 दक्षप्रजापतिप्रोक्तः श्रीमहारुद्रसहस्रनाम (K2 °नामस्तवराजः) समाप्तः; K4 श्रीमहारुद्रसहस्रनामस्तवः; K6 V1 B0.6–9 Da3.a4 Ds1 D3–5.7–9 दक्षप्रोक्तस्तवः समाप्तः; K7 दक्षप्रोक्तशिवस्तवः समाप्तः; Dn1 दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवः; Dn4 शिवसहस्रनामस्तवः समाप्तः; Ds2 दक्षप्रोक्तहरस्तवः समाप्तः; D2 दक्षप्रोक्तः स्तवः समाप्तं सहस्रनाम; D6 दक्षस्तवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K6 9; B7 160; Dn1 110; Dn4 Ds2 109.

29 A

After 12. 308, G_7 M_6 Kumbh. ed. ins.:

युधिष्ठिर उवाच ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमं संवादं गुरुशिष्ययोः ।
कपिलस्यासुरेश्चैव सर्वदुःखविमोक्षणम् ।

आसुरिरुवाच ।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम् । [5]
भगवन्नमितप्रज्ञ वक्तुमर्हसि मेऽर्थतः ।

किं व्यक्तं किमव्यक्तं किं व्यक्ताव्यक्ततरम् । कति तत्त्वानि किमाद्यं मध्यमं च तत्त्वानां किमध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च । किं नु स्वर्गाप्ययं कति सर्गाः किं भूतं किं भविष्यं किं भव्यम् । किं ज्ञानं किं ज्ञेयं को ज्ञाता किं बुद्धं किमप्रतिबुद्धं किं [10] बुध्यमानम् ।

कति पर्वाणि कति स्रोतांसि कति कर्मयोनयः । किमेकत्वं किं नानात्वम् । किं सहवासविवासं किं विद्याविद्यम् । इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यद्भवानाह किं व्यक्तं किमव्यक्तमित्यत्र ब्रूमः । अव्यक्तम् । अग्राह्यमतर्क्यमपरिमेयमव्यक्तम् । व्यक्तमुपलक्ष्यते । [15] यथर्तवोऽमूर्तयस्तेषु पुष्पफलैर्व्यक्तिरुपलक्ष्यते तद्वदव्यक्तं गुणैरुपलक्ष्यते प्राग्गतं प्रत्यग्गतमूर्ध्वमधस्तिर्यक्च । सतश्चाननुग्राह्यत्वात्साकृतिः ।

अव्यक्तस्य तमो रजः सत्त्वं तत्प्रधानं तत्त्वं परं क्षेत्रम् । सलिलममृतमभयमव्यक्तमक्षरमजं जीवमित्येवमादीन्य- [20] व्यक्तनामानि भवन्ति । एवमाह ।

अव्यक्तं बीजधर्माणां महाग्राह्यमचेतनम् ।
तस्मादेकगुणो जज्ञे तद्व्यक्तं तत्त्वमीश्वरः ।

तदेतदव्यक्तम् । प्रसवधारणादानस्वभावमापो धारणे प्रजनने आदाने गुणानां प्रकृतिः सदा पराप्रमत्तं तदेकस्मिन्कार्य-[25] कारणे ।

यदप्युक्तं किं व्यक्तमित्यत्र ब्रूमः । व्यक्तं नामासुरे यत्पूर्वमव्यक्तादुत्पन्नमीश्वरमप्रतिबुद्धगुणस्थमेतत्पुरुषसंज्ञकं महदित्युक्तं बुद्धिरिति च धृतिरिति च । सत्ता स्मृतिर्मतिर्मेधा व्यवसायः समाधिः प्राप्तिरित्येवमादीनि व्यक्तपर्यायनामानि वदन्ति । [30] एवमाह ।

महतः सिद्धिरायत्ता संशयश्च महान्यतः ।
पुत्रसर्गस्य दीप्त्यर्थमौत्सुक्यं च परं तथा ।

---

29 A

(L. 3) G_7 इतिहासं पुरातनं (for the post. half). — (L. 5) G_7 बुद्धिनिश्चितं (for °निश्चयम्). — (L. 7) G_7 व्यक्तादव्यक्ततरं (for व्यक्ताव्यक्त°). Kumbh. ed. किमिति (for कति). — (L. 8) G_7 अधिभूतमधिदैवं च; Kumbh. ed. अधिभूतदैवतं च (for अधिभूतमधिदै°). — (L. 9) G_7 Kumbh. ed. भव्यं च (for भव्यम्). — (L. 10) Kumbh. ed. om. किं ज्ञेयं. Kumbh. ed. किमप्रबुद्धं (for किमप्रति°). — (L. 13) G_7 Kumbh. ed. सहवासं निवासं (for सहवासवि°). M_6 विद्याविद्या (for विद्याविद्यम्). — Colophon. *Adhy. name:* M_6 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 16) G_7 Kumbh. ed. मूर्तयस्(for ऽमूर्त°). G_7 व्यक्तं; Kumbh. ed. व्यक्त- (for अव्यक्तं). — (L. 17) Kumbh. ed. शतश्चानुग्राह्यत्वात् (for सतश्चाननुग्रा°). — (L. 19) Kumbh. ed. व्यक्त उत्तमो (for अव्यक्तस्य तमो). Kumbh. ed. om. from परं up to अव्यक्त (in line 20). — (L. 20) G_7 भयम् (for अभयम्). G_7 अजं जीवदित्येवम्; Kumbh. ed. अजरमित्येवम् (for अजं जीवमित्ये°). — (L. 22) Kumbh. ed. बीजधर्माणं (for °धर्माणां). — (L. 23) G_7 यस्माद् (for त°). G_7 एकगुणं (for °गुणो). — (L. 24) Kumbh. ed. प्रसवाधारणादान- (for प्रसवधा°). — (L. 25) Kumbh. ed. स पराप्रमत्तं (for सदा परा°). G_7 Kumbh. ed. एतस्मिन् (for एक°). — (L. 27) M_6 om. यत्. Kumbh. ed. अव्यक्तम् (for व्यक्तम्). Kumbh. ed. तत्र (for अत्र). — (L. 28) G_7 Kumbh. ed. उत्पन्नतत्त्वमीश्वरम् (for उत्पन्नमी°). Kumbh. ed. -संज्ञिकं (for -संज्ञकं). M_6 om. महदित्युक्तं. —(L. 29) G_7 मतिरित्युक्तं (for बुद्धिरिति च धृतिरिति च). Kumbh. ed. om. धृतिरिति च. G_7 Kumbh. ed. धृतिर् (for मतिर्). — (L. 30) G_7 Kumbh. ed. समाधि- (for समाधिः). Kumbh. ed. -पर्याये (for -पर्याय-). —(L. 32) Kumbh. ed. मम व्यक्तादुपात्ता सिद्धिरागता (sic) (for the prior half). Kumbh. ed. संयमश्च (for संशयश्च). G_7 Kumbh. ed. महद्यतः (for महान्यतः). — (L. 33) Kumbh. ed. परसर्गश्च (for पुत्रसर्गस्य). — (L. 34) G_7 Kumbh. ed. तदेषो(Kumbh. ed.

तदेवोर्ध्वस्रोतोमिमुखत्वादप्रतिबुद्धत्वाच्चात्मनः प्रकरोत्यहंकार-मव्यक्ताव्यक्ततरम्। [35]

यदप्युक्तं किं व्यक्ताव्यक्ततरमित्यत्र ब्रूमः। व्यक्ताव्यक्ततरं नाम तृतीयं पुरुषसंज्ञकम्।

तदेतयोरुभयोर्विरिञ्चिवैरिञ्चयोरेकैकश उत्पत्तिः। विरिञ्चोऽभि-मानिन्यविवेक ईर्ष्या कामः क्रोधो लोभो दर्पो मोहो ममकार-श्चेत्येतान्यहंकारपर्यायनामानि भवन्ति। एवमाह। [40]

अहं कर्तेत्यहंकर्ता ससृजे विश्वमीश्वरः।
तृतीयमेतं पुरुषमभिमानगुणं विदुः।

अहंकाराद्युगपदुत्पादयामास पञ्च महाभूतानि शब्दस्पर्शरूपरस-गन्धलक्षणानि। तान्येव बुद्ध्यन्त इति। एवमाह।

भूतसर्गमहंकाराद्यो विद्वानवबुध्यते। [45]
सोऽभिमानमतिक्रम्य महान्तं प्रतितिष्ठते।
भूतेषु चाप्यहंकारो असरूपस्तथोच्यते।
पुनर्विषयहेत्वर्थे स मनःसंज्ञकः स्मृतः।

विखराद्वैखरं युगपदिन्द्रियैः सहोत्पादयति। श्रोत्रघ्राणचक्षु-र्जिह्वात्वगित्येतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानवबुध्यन्त [50] इति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वदन्ति। एवमाहुराचार्याः। वाग्घस्तौ पादपायुरानन्दश्चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि विशेषाः। आदित्योऽ-श्विनौ नक्षत्राणीत्येतानीन्द्रियाणां पर्यायनामानि वदन्ति। एव-माह।

अहंकारात्तथा भूतान्युत्पाद्य महदात्मनोः। [55]
वैखरत्वं ततो ज्ञात्वा वैखरो विषयात्मकः।
विकारस्थमहंकारमवबुध्याथ मानवः।
महदैश्वर्यमाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम्।

Colophon.

कपिल उवाच।

यदप्युक्तं कति तत्त्वानि भवन्तीति। तदेतानि मया पूर्वशः पूर्वोक्तानि। एवमाह। [60]

तत्त्वान्येतान्यथोक्तानि यथावद्योऽनुबुध्यते।
न स पापेन लिप्येत निर्मुक्तः सर्वसंकरात्।

यदप्युक्तं किमाद्यं मध्यमं च तत्त्वानामित्यत्र ब्रूमः। एतदाद्यं मध्यमं चोक्तं बुद्ध्यादीनि त्रयोविंशतितत्त्वानि विशेषपर्यवसानानि ज्ञातव्यानि भवन्तीत्येवमाह। केनेत्यत्रोच्यते। [65]

देवदत्तयज्ञदत्तब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रचण्डालपुल्कसादिरेतानि ज्ञातव्यानि बुद्ध्यादीनि विशेषपर्यवसानानि मन्तव्यानि प्रत्येत-व्यान्युक्तानि। एतदाद्यं मध्यमं च। एतस्मात्तत्त्वानामुत्पत्ति-र्भवति अत्र प्रलीयन्ते। केचिदाहुराचार्याः। अहमित्येवमात्मकं शरीरसंघातं त्रिषु लोकेषु व्यक्तम्। अव्यक्तसूक्ष्माधिष्ठितमे-[70] तद्देवदत्तसंज्ञकम्। देहिनां योगदर्शनम्। अबुद्धपुरुषदर्शनानां तु पञ्चविंशतितत्त्वानां बुद्ध्यमानाप्रतिबुद्धयोर्व्यतिरिक्तमुपेक्षकं शुचि

यद्देषो)र्ध्वस्रोताभिर्महत्वाद् (for तदेवोवोर्ध्वस्रोतोभिमुखत्वाद्). —(L. 35) G7 व्यक्ताद्व्यक्ततरं (for अव्यक्ताव्य°). —(L. 36) Kumbh. ed. अव्यक्ततरम् (for व्यक्ताव्यक्ततरम्). —(L. 38) G7 एकैकस्य; Kumbh. ed. एकैक (for एकैकश). —(L. 39) Kumbh. ed मदो दर्पो (for दर्पो मोहो). —(L. 40) G7 Kumbh. ed. चैतानि (for चेत्येतानि). —(L. 42) Kumbh. ed. एनं (for एतं). —(L. 43) Kumbh. ed. उन्मादयामास (for उत्पाद°). —(L. 45) Kumbh. ed. अनुबुध्यसे (for अवबुध्यते). —(L. 46) Kumbh. ed. अभिमानम् (for सोऽभि°). —(L. 47) G7 Kumbh. ed. अहंकारम् (for अहंकारो). G7 असद्रूपस्; Kumbh. ed. अश्वरू° (for असरू°). —(L. 49) G7 Kumbh. ed. श्रोत्रं घ्राणं (for श्रोत्रघ्राण॰). —(L. 52) Kumbh. ed. [इं]द्रियाणि (for कर्मेन्द्रि°). Kumbh. ed. विशेषं (for °षाः). Kumbh. ed. [ऽ]श्वीनि; G7 [ऽ]-श्वीनौ (for ऽश्विनौ). —(L. 53) G7 भवंति (for वदन्ति). —(L. 56) Kumbh. ed. राज्ञां (for ज्ञात्वा). Kumbh. ed. वेखर्यो (for वैखरो). —Colophon. *Adhy. name :* M₅ कपिलासुरिसंवादः.

G7 om. the ref. —(L. 59) Kumbh. ed. om. इति. G7 Kumbh. ed. तत्त्वमेतानि (for तदेतानि). G7 मयानुपूर्वशः; Kumbh. ed. यमानुपूर्व्यशः (for मया पूर्वशः). —(L. 60) Kumbh. ed. प्रोक्तानि (for पूर्वोक्तानि). (L. 61) Kumbh. ed. तत्त्वान्यथोक्तानि (sic) (for the prior half). Kumbh. ed. तथाविद्यो (for यथावद्यो). Kumbh. ed. निबुध्यते (for ऽनुबु°). —(L. 63) Kumbh. ed इहाद्यं (for किमाद्यं). —(L. 65) Kumbh. ed. ज्ञातव्यानि भवंतीत्येव मामकेनेत्यत्रोच्यते (for the line). —(L. 66) Kumbh. ed. तदेव तद्यथा दत्त॰ (for देवदत्तयज्ञदत्त॰). —(L. 67) Kumbh. ed. प्रत्येतव्याभ्युक्तानि (sic) (for °तव्यान्यु॰क्तानि). —(L. 69) G7 Kumbh. ed. एतदात्मकं (for एवमात्मकं). —(L. 70) G7 सशरीरसंघातं; Kumbh. ed. स शीरसं° (for शरीरसं°). Kumbh. ed. om. सूक्ष्म. —(L. 71) Kumbh. ed. om. देहिनां. G7 Kumbh. ed. योगदशम॰ (for °दर्शनम्). G7 Kumbh. ed. om. अबुद्ध. —(L. 72) Kumbh. ed. प्रतिबुध्यमानयोर् (for बुद्ध्यमा-नाप्रतिबुद्धयोर्). Kumbh. ed. om. उपेक्षकं. —(L. 75) Kumbh. ed. [ऽ]प्यव्यक्तम् (by transp.). G7 Kumbh.

व्यक्तमित्याहुराचार्याः । एवं चाह ।

चतुर्विंशतितत्त्वज्ञस्त्वव्यक्ते प्रतितिष्ठति ।
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञोऽव्यक्तमप्यतितिष्ठति । [75]

Colophon.

29 B

G7 M6 cont.:

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किमध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं चेत्यत्र ब्रूमः । अध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं चासुरे वक्ष्यामः । पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतम् । पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतम् । आनन्दोऽध्यात्ममनुभवोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतम् । हस्तावध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतम् । [5] वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतम् । घ्राणोऽध्यात्मं घ्रेयमधिभूतं भूमिरधिदैवतम् । श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतमाकाशमधिदैवतम् । चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतं सूर्योऽधिदैवतम् । जिह्वाध्यात्मं रसोऽधिभूतमापोऽधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्प्रष्टव्यमधिभूतं वायुरधिदैवतम् । मनोऽध्यात्मं मन्तव्य- [10] मधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं पुरुषोऽधिदैवतम् । एतावदध्यात्ममधिभूतमधिदैवतं च सर्वत्र प्रत्येतव्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे नृपतौ कीटे श्वपाके शुनि हस्तिनि । [15]
पुत्तिकादंशमशके विहंगे च समं भवेत् ।
अव्यक्तपुरुषयोर्योगाद्बुद्धिरुत्पद्यतेऽऽत्मनि ।
यया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
य एतत्त्रितयं वेत्ति शुद्धं चान्यदुपेक्षकम् ।
विरजो वितमस्कं च निर्मलं शिवमव्ययम् । [20]
संदेहसंकरान्मुक्तो निरिन्द्रियमनीश्वरम् ।
निरङ्कुरमबीजं च शाश्वतं तदवाप्नुयात् ।

यदप्युक्तं किं नु सर्गाप्ययमिति अत्र ब्रूमः । तद्यथा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाश्चत्वारो भूतग्रामाः कालाग्निनाहंकृतेनानेकशतसहस्रांशुना दह्यमानाः पृथिवीमनुप्रलीयन्ते । तदा- [25] त्तगन्धा कूर्मपृष्ठनिभा पृथिवी अप्सु प्रलीयते । तदुदकं सर्वमभवत् । अग्निरप्यादत्ते तोयम् । तदाग्निभूतमभवत् । अग्निमप्यादत्ते वायुः । स वायुरूर्ध्वमधस्तिर्यक्च दोधवीति । तद्वायुर्भूतमभवत् । वायुमप्यादत्ते व्योम । तदाकाशमेव निनादमभवत् । तदाकाशं मनसि प्रलीयते । मनोऽहंकारेऽहंकारो महति [30] महानव्यक्ते तदेतत्प्रलयमीहते । प्रलयान्तान्महाप्रलय इत्युच्यते । प्रणष्टसर्वस्वं तम एवाप्रतिमं भवति । अग्राह्यमच्छेद्यमभेद्यमप्रतर्क्यमनाद्यचिन्त्यमनालम्बमस्थानमव्ययमजं शाश्वतमिति । एवमाह ।

सर्गप्रलयमेतावत्तत्त्वतो योऽवबुध्यते । [35]
उत्तीर्य सोऽशिवाद्स्माच्छिवमानन्त्यमाप्नुयात् ।

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तमासुरे कति सर्गाणि प्राकृतवैकृतानि भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । नव सर्गाणि प्राकृतवैकृतानि भवन्ति । अव्यक्तान्महदुत्पद्यते । तं विद्यासर्गं वदन्ति । महतश्चाहंकार उत्पद्यते । [40] अहंकारात्पञ्चभूतसर्गः । भूतेभ्यो विकारः । यस्मात्कृत्स्नस्य जगतस्तेजस्तदेतत्प्रभवाप्ययम् । एवमाह ।

उत्पत्तिं निधनं मध्यं भूतानामात्मनश्च यः ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

यदप्युक्तं किं भूतं किं भव्यं किं भविष्यच्चेत्यत्र ब्रूमः । [45] भूतं भव्यं भविष्यं चासुरे त्रैलोक्यं कालः । स महात्मा संप्रत्यतीतानागतानामुत्पादकानामुत्पादकश्चानुग्राहकश्च तिरोभावकश्चेत्येवमाह ।

---

ed. अधितिष्ठति (for अतिति°). — Colophon. *Adhy. name:* M6 कपिलासुरिसंवादः.

29 B

G7 om. the ref. — (L. 1) G7 इति अत्र (for चेत्यत्र). — (L. 3) G7 विसर्गम् (for विसर्गो). — (L. 6) G7 सूर्यो (for अग्निर्). — (L. 10) G7 स्पृष्टम् (for स्प्रष्टव्यम्). — (L. 14) G7 om. त्याह. — (L. 16) G7 पुत्रिका- (for पुत्तिका-). — (L. 25) G7 om. शत. — (L. 31) G7 प्रलीयते (for प्रलयमीहते). — (L. 32) M6 प्रनष्ट- (for प्रणष्ट-). G7 -सर्वस्वम् (for °स्वं). — (L. 33) G7 अनादिमचिंत्यमनालंब्यम् (for °द्यचिन्त्यमनालम्बम्). — (L. 36) G7 अश्नुते (for आप्नुयात्). — (L. 37) G7 om. इति. — Colophon. *Adhy. name:* M6 कपिलासुरिसंवादः.

G7 om. the ref. — (L. 42) G7 तम् (for तद्). G7 आहुः (for आह). — (L. 44) G7 विद्याविद्ये च यो वेत्ति (for the prior half). — (L. 46) G7 संप्रतीतानागतानाम् (for संप्रत्यतीताना°). — (L. 47) G7 उत्पादकं

भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारं कालमीश्वरम् ।
योऽवबुध्यति तद्गामी स दुःखात्परिमुच्यते । [50]

कतरस्माद्दुःखात् । जन्मजरामरणाज्ञानबधिरान्धकुब्जहीनातिरिक्ताङ्गवधबन्धवैरूप्यचिन्ताव्याधिप्रभृतिभिरन्यैश्चानेकैरिति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं ज्ञानमिति अत्र ब्रूमः । ज्ञानं नामासुरे प्रज्ञा । सा बुद्धिर्यया बोद्धव्यमनुबुध्यते । किं पुनस्तद्बोद्धव्यमित्यत्रोच्यते । बोद्धव्यं नाम द्विविधमिष्टानिष्टकृतम् । तद्यथा । इदं [55] धर्म्यमिदमधर्म्यम् । इदं वाच्यमिदमवाच्यम् । इदं कार्यमिदमकार्यम् । इदं ग्राह्यमिदमग्राह्यम् । इदं गम्यमिदमगम्यम् । इदं श्राव्यमिदमश्राव्यम् । इदं दृश्यमिदमदृश्यम् । इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यम् । इदं भोज्यमिदमभोज्यम् । इदं पेयमिदमपेयम् । इदं लेह्यमिदमलेह्यम् । इदं चोष्यमिदमचोष्यम् । [60]

कुतश्चैतान्यवतिष्ठन्ते । क्व वा प्रलीयन्ते । कस्य वैतानि । कस्य वा नैतानि । तत्रोच्यते । अव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्ते । अव्यक्तमेव प्रलीयन्ते । अव्यक्तस्यैतानि नैतानि पुरुषस्येत्यत्राह । यद्यव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्तेऽव्यक्तमेवाभिप्रलीयन्ते ।

केन खल्विदानीं कारणेनेष्टानिष्टकृतैर्द्वंद्वैरवबुध्यते [65] क्षेत्रज्ञः । कस्मादभिमन्यते ममैतानि द्वंद्वानि । अहमेतेषां मत्तश्चैतान्यवतिष्ठन्ते मय्येवाभिप्रलीयन्त इत्येवमाह ।

प्रवर्तमानान्प्रकृतेरिमान्गुणां-
स्तमोवृतोऽयं विपरीतदर्शनः ।
अहं करोमीत्यबुधोऽभिमन्यते [70]
तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यनीश्वरः ।

यदा स्वयमभिमन्यते । अव्यक्तादेतान्यवतिष्ठन्ते । अव्यक्तमेवाभिप्रलीयन्ते । अव्यक्तस्यैतानि नैतानि ममेति । तदास्य विज्ञानाभिसंबन्धाद्विवासो भवति । एवमाह ।

सेतुरिव भवेत्प्रकृतिर्जलमिव गुणा मत्स्यवत्क्षेत्री । [75]
तस्मिन्स्वभावलुलिते जले प्रवृत्ते चरति मत्स्यः ।

एवं स्वभावयोगात्सृजति गुणान्प्रकृतिरित्यभिमतम् । न सोऽज्ञेषु प्रविचरति क्षेत्रज्ञो ज्ञः परः प्रकृतेरिति ।

यदप्युक्तं किं ज्ञेयमिति । अत्र ब्रूमः । ज्ञेयं नामासुरे पुरुषः पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति एवमाह । [80]

अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
विशेषान्पञ्च चैवाहुर्दशैकं च प्रकाशकान् ।
एकादशेन्द्रियाण्येव एतावज्ज्ञेयसंज्ञितम् ।
पञ्च पञ्च हि वर्गाणि विज्ञेयान्येव तत्त्वतः ।
पञ्चविंशतितत्त्वानि विदित्वैतानि तत्त्वतः । [85]
विशुद्धः पुरुषश्चास्माद्वर्गहीनो न शोचति ।
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
त्रयस्त्रिवर्गान्यो वेद शुद्धात्मनि स लीयते ।

के ते त्रयस्त्रिवर्गा इत्यत्र ब्रूमः । सत्त्वं रजस्तम इति प्रथमः । उत्पादकोऽनुग्राहकस्तिरोभावक इति द्वितीयः । बुद्धोऽ- [90] प्रतिबुद्धो बुध्यमान इति तृतीयः । एवमेते त्रयस्त्रिवर्गा भवन्ति । एवमाह ।

त्रयस्त्रिवर्गान्विज्ञाय याथातथ्येन मानवः ।
कर्मणा मनसा वाचा प्रविमुक्तो न शोचति ।

कार्यं कारणं कर्तृत्वमिति त्रिवर्गगुणाः । के गुणा गुण- [95] मात्रा गुणलक्षणं गुणावयवम् । सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः । तत्र तत्त्वदर्शनता भयनाशः स्वस्थभावता प्रसन्नेन्द्रियता सुखस्वप्नप्रतिबोधनमिति सत्त्वमात्राः । रागिता मत्सरिता साहसिकता

(for °दकश्). — (L. 51) G_7 ·हीनातिरिक्तांगावयवबंध· (for °क्ताङ्गवधबन्ध·). — Colophon. *Adhy. name :* M_6 कपिलासुरिसंवादः.

G_7 om. the ref. — (L. 58) G_7 om. इदं दृश्यमिदमदृश्यम्. G_7 किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं (for इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यम्). — (L. 60) After अचोष्यम्, G_7 ins. इदं. — (L. 62) G_7 तत्र च्यवते (for तत्रोच्यते). — (L. 63) G_7 [अ]भिप्रलीयंते (for प्रलीयन्ते). G_7 क्षेत्रज्ञस्य (for अव्यक्तस्य). G_7 om. from तानि up to अभिप्रलीयन्ते (in line 64). — (L. 65) G_7 केनेदानीं (for केन खल्विदानीं). — (L. 66) G_7 ममैवैतानि (for ममैतानि).

— (L. 70) G_7 [ऽ]वमन्यते (for ऽभि°). — (L. 74) After विवासो, G_7 ins. [ऽ]ज्ञात्सृजति गुणान्. — (L. 75) G_7 क्षेत्रि (for क्षेत्री). — (L. 77) G_7 प्रकृतिगुणान् (for सृजति गु°). G_7 नासौ ज्ञेपु (for न सोऽज्ञेषु). — (L. 81) G_7 बुद्ध्यहंकारे (for बुद्ध्यहंकारौ). — (L. 82) G_7 प्रयोजकान् (for प्रकाश°). — (L. 84) G_7 एवमादधुः (for एव तत्त्वतः). — (L. 85) G_7 पंचविंशतितत्त्वतः (for the post. half). — (L. 86) M_6 यत्र यत्राश्रमे (for यत्र तत्रा°). — (L. 90) G_7 उत्पाद्यको (for °दको). — (L. 95) G_7 वर्गगुणाः (for त्रिवर्ग°). — (L. 98) G_7 ·प्रतिबोधनेति (for °धनमिति). M_6 साहसिता (for साहसिकता). — (L. 99) G_7 अलसता (for मूढता).

परितापितारिष्टस्वप्नप्रतिबोधनतेति रजोमात्राः । मूढता निद्रावेशिता धर्मद्वेषिताकार्येष्वतिप्रमोदिता स्मृतिनाशश्चेति [100] तमोमात्राः । गुणवृत्तमित्युपास्य सर्वभूतमध्यस्थस्तमसाभिभूतः स्वपिति । सत्त्वविशुद्धोऽवबुध्यते । स्वप्नप्रतिबोधनान्तरं रज इत्यवयवान् । य एवं विन्दते प्राज्ञः सर्वतो विमुच्यत इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं को ज्ञातेति अत्र ब्रूमः । ज्ञाता नामासुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षको ज्ञानत्रिको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोः [105] परः । तं विदित्वा निरवयवमनामयमस्माद्दुःखाद्विमुच्यत इत्येवमाह ।

पञ्चविंशतितत्त्वाद्धि निष्कलं शुचिमव्रणम् ।
न शोचति नरो ज्ञात्वा सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ।

यदप्युक्तं किमप्रतिबुद्धं किं बुध्यमानं चेति । अत्र [110] ब्रूमः । अप्रतिबुद्धं नामासुरे अव्यक्तम् । बुध्यमानं बुद्धिस्थम् । परमेताभ्यामन्यदुपेक्षकं शुचिज्ञं व्यक्तमित्येवमाह ।

बुध्यमानाप्रतिबुद्धाभ्यां बुद्धस्य च निरात्मनः ।
पारावर्यं विदित्वा तु ज्ञानसाफल्यमाप्नुयात् ।
ये त्वेवं नाम बुध्येरन्यथाशास्त्रनिदर्शनात् । [115]
त्रितयं तेष्वसाफल्यं शास्त्रस्याभवदासुरे ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं कति पर्वाणि भवन्तीति अत्रोच्यते । पञ्च पर्वाणि तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । तम इत्यज्ञानमेवाधिकुरुते । मोह इत्यालस्यमेवाधिकुरुते । महामोह इति काममेवाधिकुरुते । कस्मात् । महतामप्यत्र देवदानव- [120] महर्षीणां महान्मोहो भवतीति । तामिस्र इति क्रोधमेवाधिकुरुते । अन्धतामिस्र इति विषादमेवाधिकुरुते । विषादश्च मृत्युः । स चाप्रतिबुद्धस्य भवति । कस्मात् । यत्सत्त्वस्थोऽहमिति पश्यन्मोहात्स सत्त्वविनाशे नित्यस्य क्षेत्रज्ञस्य विनाशमनुपश्यति । यत्रैककालमन्धतामिस्रं विषादमेवाश्नुते । अहं मरिष्यामि [125] अहममृतोऽनित्यत्वादज्ञानत्वाच्च । मरणजननत्वे स्वशरीरसंस्थिते परशरीरसंज्ञिते चाभिष्वजते । अहं तव मम त्वं माता मम मातुरहं पुत्रो मम पितुरहमित्येवमादिषु स्नेहायतनेष्वभिधत्ते । सततं दुःखानुबद्धस्तासु तासु योन्यवस्थास्वभिषिच्यमानो मम सुखं मम दुःखमित्येवमादिभिः सर्वद्वंद्वैरभ्याहतोऽहंकारस्पृष्टो [130] मात्सर्यकामक्रोधलोभमोहमानदर्पमदाविष्टस्तृष्णार्तश्च । इन्द्रियानुकूलतोऽतिकृच्छ्रत्वाच्चियतमानसः शुभाशुभमेव कर्म कुर्वन्स्थावरनिरयतिर्यग्योनिष्वेवोपपद्यते वर्षसहस्रकोटिशतान्यनन्तान्येकोऽनवबोधात् । एवं ह्याह ।

पर्वाणि पर्वाणि घोराणि योऽविद्वान्नावबुध्यते । [135]
स बध्यते मृत्युपाशैर्हर्षशोकसमन्वितः ।
बुध्यमानो ह्यदीनात्मा विदितार्थस्तु तत्त्वतः ।
विमुच्यते मृत्युपाशैर्विद्यया गतनिश्चयः ।

इति ।

यदप्युक्तं कति स्रोतांसि भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । [140] पञ्च स्रोतांसि भवन्ति । मुख्यस्रोतस्तिर्यक्स्रोत ऊर्ध्वस्रोतोऽर्वाक्स्रोतोऽनुग्रहस्रोतश्चेति ।

Colophon.

— (L. 100) G7 [अ]प्रमादता (for [अ]तिप्रमोदिता). — (L. 101) G7 [अ]पास्य (for [उ]पास्य). — (L. 102) G7 स्वपित्- (for स्वपिति). M5 सुप्त- (for स्वप्न-). — Colophon : *Adhy. name* : M5 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 105) G7 ज्ञानात्मको (for ज्ञानत्रिको). — (L. 106) G7 परं (for परः). G7 om. (hapl.) मनामय. — (L. 108) G7 -तत्त्वाद्वि- (for -तत्त्वाद्धि). — (L. 109) G7 न शोचति वेदश्रुतिनिदर्शनात्. — (L. 112) G7 शुद्धज्ञं (for शुचिज्ञं). — (L. 116) G7 शास्त्राभावादथासुरे (for the post. half). — Colophon : *Adhy. name :* M5 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 117) G7 om. पञ्च पर्वाणि. — (L. 124) G7 यत्रैकाल्यम् (for यत्रैककालम्). — (L. 126) G7 मर्त्यो (for अमृतो). G7 -संज्ञिते (for -संस्थिते). — (L. 127) G7 om. (hapl.) परशरीरसंज्ञिते. — (L. 128) G7 पितुरित्येवमादिषु (for पितुरहमित्येव°). — (L. 129) G7 दुःखानुद्वंद्वस् (for °बद्धस्). G7 [अ]भिनिविष्यमाणो (for [अ]भिषिच्यमानो). G7 मम सुखदुःखम् (for मम सुखं मम दुःखम्). — (L. 132) G7 [ऽ]कृत्वा (for ऽतिकृच्छ्रत्वात्). G7 om. कुर्वन्. — (L. 133) G7 [अ]वपद्यते (for [ए]वोपपद्यते). — (L. 134) G7 ह्याहुः (for ह्याह). — (L. 135) G7 अवपद्यते (for नावबुध्यते). — (L. 136) G7 बध्यते मृत्युपाशैश्च (for the prior half). — Colophon : *Adhy. name :* M5 कपिलासुरिसंवादः.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं कति कर्मयोनयो भवन्तीति । अत्र ब्रूमः । पञ्च कर्मयोनयो भवन्ति धृतिः श्रद्धा सुखा विविदिषाविविदिषा चेति । तत्र धृतिर्नाम कर्मयोनिः । धृतिं योऽनुरक्षति त्रिविधेन [145] कर्मणा वाङ्मनःकायसमुत्थेनेति । एवमाह ।

वाचि कर्मणि संकल्पे प्रतिज्ञां योऽनुरक्षति ।
तन्निष्ठस्तत्प्रतिज्ञश्च धृतेरेतत्स्वलक्षणम् ।

श्रद्धा नाम कर्मयोनिः । श्रद्धां यस्त्वनुतिष्ठते सोऽनसूयादमादिभिः विज्ञानसंयोगब्रह्मचर्यगुरुकुलनिवासगृहस्थवान- [150] प्रस्थदानाध्ययनप्रतिग्रहमन्त्रादिभिर्नक्षत्रनियमैः श्रेयः प्राप्स्यामीत्येवमनुष्ठानं कुरुत इति । एवमाह ।

ब्रह्मचर्यानसूये च दानमध्ययनं तपः ।
यजनं याजनं चैव श्रद्धाया लक्षणं स्मृतम् ।

सुखं नाम कर्मयोनिः । यः सुखकामो भवति प्राय- [155] श्चित्तपरः परेण यत्नेनानुतिष्ठति । तद्यथा सत्यं काममन्युविषयगोब्राह्मणकर्म । अनुलोमानामपि प्रोक्ता सावित्रीत्यन्याश्च विद्या बह्व्यो ब्रह्मलोकं प्रापयन्तीति । एवमाह ।

कर्मविद्यातपोभिस्तु यो यत्नमनुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं तपश्चैव तत्सुखायास्तु लक्षणम् । [160]

विविदिषा नाम कर्मयोनिः । सर्वं ज्ञातुकामता । आगमांश्च कुरुते श्रुतिविशेषाकाङ्क्षी क संज्ञा क वासंज्ञेति । एवमाह ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्म ह्यारभते तु यः ।
सैषा विविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ।

अविविदिषा नाम कर्मयोनिः । सर्वमेवाज्ञातुकामता [165] सर्वकर्मभ्यो निवर्तनमिति । एवमाह ।

सर्वमेतत्परिज्ञाय कर्मभ्यो यो निवर्तते ।
सैषाविविदिषा नाम कर्मयोनिरनुष्ठिता ।

यदप्युक्तं किमेकत्वं किं नानात्वमिति । अत्र ब्रूमः । एकत्वं नामासुरे यदयं सत्त्वमभिष्वजते क्षेत्रज्ञः व्यक्तं चाव्यक्तं [170] चाप्रतिबुद्धत्वात्तदेकत्वमपदिश्यते । नानात्वं नाम यदयं सत्त्वादव्यक्ताच्च स्मृतः समावर्तयते । एतन्नानात्वमपदिश्यते प्रतिबुद्धत्वात् । एवमेषां भौतिकाहंकारिकमाहात्मिकाव्यक्तीनां चतुर्णां पुरुषाणां सत्त्वेनैकत्वं भवति नानात्वं चेति । एवमाह ।

नानात्वैकत्वमेतावद्यो न विन्दत्यबुद्धिमान् । [175]
स बध्यते सर्वबन्धैरसंबन्धाद्विमुच्यते ।

यदप्युक्तं किं सहवासविवासमिति । अत्र ब्रूमः । सहवासं नामासुरे यदयं सत्त्वमभिषजते क्षेत्रज्ञोऽव्यक्तं चाप्रतिबुद्धत्वादेतत्सहवासमित्यपदिश्यते । विवासं नाम यदयं सत्त्वादव्यक्ताच्च वासं प्रतिसमावर्तयते प्रतिबुद्धत्वादेतद्विवासमपदिश्यते । [180] एवमप्रतिबुद्धानां विषयाभिषङ्गिणामेषां भौतिकाहंकारिकमाहात्मिकाव्यक्तिकानां चतुर्णां पुरुषाणां सत्त्वेन सहवासविवासमन्यत्वात् । एवं चाह ।

विवासं सहवासं च यो विद्वान्नावबुध्यते ।
स बद्धः सत्त्वसंवासैः संसारान्न प्रमुच्यते । [185]

इति ।

Colophon.

कपिल उवाच ।

यदप्युक्तं किं विद्याविद्येति । अत्र ब्रूमः । अविद्या नामासुरे भवत्येषा इष्टानिष्टाव्यतिरिक्ता त्रयी पुनर्भाविकी । विद्या नामासुरे भवतीष्टानिष्टव्यतिरिक्तान्वीक्षिक्यपुनर्भाविकी । सर्वभूताभयंकरी सर्वलोकेष्वालोकनाथ सर्वज्ञानावबोधनाभ्युद्यता [190]

— (L. 145) G_7 न रक्षति (for ऽनुर°). — (L. 146) G_7 वाङ्मनससमुत्थानेन (for °मनःकायसमुत्थेन). — (L. 147) G_7 न रक्षति (for ऽनुर°). — (L. 148) G_7 धृतेरेतस्य (for °रेतत्स्व-). — (L. 149) G_7 त्वधितिष्ठेत् (for त्वनुतिष्ठते). — (L. 150) G_7 विज्ञेयानां संगयोग- (for विज्ञानसंयोग-). G_7 -कुलवास- (for -कुलनि°). — (L. 155) M_6 सुखा (for सुखं). — (L. 158) G_7 प्राप्नुवंति (for प्रापयन्ति). — (L. 162) G_7 -विशेषकांक्षित्वसंज्ञात्वसंज्ञेति (for -विशेषाकाङ्क्षी क संज्ञा). — (L. 163) M_5 कर्मभ्यो यो निवर्तते (for the post. half). — (L. 166) G_7 om. सर्वं. — (L. 168) G_7 स्वनुष्ठिता (for अनु°). — (L. 170) G_7 व्यक्तश्चाव्यक्तश् (for व्यक्तं चाव्यक्तं). — (L. 171) G_7 एकत्वम् (for तदेकत्वम्). — (L. 172) G_7 स्मृत्या (for स्मृतः). M_6 प्रकृतिबुद्धत्वाद् (for प्रतिबु°). — (L. 173) G_7 आत्मिकाव्यक्तीकानां (for °व्यक्तीनां). — (L. 177) G_7 om. किं. — (L. 179) After सहवासम्, M_6 om. इति. M_6 व्यक्ताच् (for अव्य°). — (L. 181) G_7 एष स प्रतिबुद्धविषयस्त्वभि- (for एवमप्रतिबुद्धानां विषयाभि-). — (L. 182) G_7 om. सत्त्वेन. — (L. 186) G_7 om. इति. — Colophon. *Adhy. name :* M_6 कपिलासुरिसंवादः.

— (L. 188) इष्टानिष्टव्यातिरिक्ता (for °निष्टाव्यतिरिक्ता). — (L. 190) G_7 सर्वभूतेष्वालोकनामय- (for °लोकेष्वालोकनाय). G_7 -ज्ञानावबोधनाध्यात्मना (for °भ्युद्यता). — (L. 191) G_7 [आ]चार्याभिगम- (for °र्यमभिगम्य).

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,490.

The Critical and Illustrated Edition of THE MAHĀBHĀRATA

Deferred Prices ‡

VOLUMES ALREADY PUBLISHED	Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I - ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. CXVIII + 996	36-8	33-0
Vol. II - SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. LXVII + 517	14-8	13-0
Vol. III and IV - ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. XLII + 1117	20-8	18-0
Vol. V - VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13-0	12-0
Vol. VI - UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. LIV + 739	22-0	20-0
Vol. VII - BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. CICV + 802	20-8	18-0
VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION		
Vol. X - KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya; pt. 1, Fasc. 20 (out); 27	30-8	27-0
Vol. XIII - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rājadharma, Fasc. 18-19 out	42-0	37-8
Vol. XIV - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Āpaddharma, Fasc. 21 out	14-0	13-0
Vol. XV - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Mokṣadharma, Fasc. 22-23 out	36-8	33-0
Vol. XVI - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; ditto, Fasc. 24 (out); 26	50-0	45-0
Vol. XII - SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe; Fasc. 17	10-0	9-0
Vol. VIII and IX - DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De; Fasc. 25 (out); 27-29	42-0	37-8
Vol. XI - ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar; Fasc. 28, 30	27-0	24-8
Vol. XVIII - ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	25-0	22-8
Vol. XVII - ANUŚĀSANAPARVAN (13)	45-0	40-8
Vol. XIX - ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	16-0	14-8
Vol. XX and XXI - PRATĪKA INDEX	35-0	32-0
* * * * * * * * *		
§ Vol. XXII and XXIII - HARIVAMŚA	60-0	54-0
§ Vol. XXIV - EPILOGUE	50-0	45-0

‡ *Bound Volumes at Rs. 6 to 8 extra each.*

CURRENT RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 525	Rs. 575	Rs. 475	Rs. 525
Paper	Rs. 450	Rs. 500	Rs. 400	Rs. 450

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment Plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price charged to non-members; (but at 12½% on the advance price charged to permanent members).

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list (Sept. 1953) cancels all previous lists.*

Printed and Published by The Bhandarkar Institute Press, Poona 4.